

CRISIA

Vol. LIII, Supliment nr. 1, 2023

INTERFERENȚE. TRECUT, PREZENT, VIITOR

Coordonatori:

Gabriel Moisa • Sorin Șipoș

Editura Muzeului Țării Crișurilor

MUZEUL
ȚĂRII CRIȘURILOR
ORADEA
COMPLEX MUZEAL

Oradea

Crisia

Vol. LIII, Supliment nr. 1, 2023

INTERFERENȚE. TRECUT, PREZENT, VIITOR

Lucrările Sesiunii Internaționale de Comunicări Științifice
a Muzeului Țării Crișurilor Oradea – Complex Muzeal
12-13 octombrie 2023

Coordonatori:

Gabriel Moisa • Sorin Șipoș

Colectiv redacțional:

**Gruia Fazecaș • Florina Ciure • Corina Toma • Ioan Goman
Cornel Abrudan • Ioan Ciorba • Florian Heredea**

Editura Muzeului Țării Crișurilor
Oradea, 2024

Director	Prof. univ. dr. Gabriel Moisa
Editor	Dr. Florina Ciure
Redactor-șef	Dr. Ioan Ciorba
Editor executiv	Dr. Gruia Fazecaș
Secretar de redacție	Dr. Cristian Culiciu
Membri	CS II dr. Doru Marta, dr. Tiberiu Ciorba

Consiliu științific:

Academician Prof. univ. dr. Ioan-Aurel Pop, Universitatea „Babeș-Bolyai”, Cluj-Napoca

Academician Prof. univ. dr. Mihai Bărbulescu, Universitatea „Babeș-Bolyai”, Cluj-Napoca

Membru corespondent al Academiei Române Prof. univ. dr. Ioan Bolovan, Universitatea „Babeș-Bolyai”, Cluj-Napoca, Institutul de Istorie „George Barițiu”

Prof. univ. dr. Cesare Alzati, Università Cattolica del Sacro Cuore, Milano

Prof. univ. dr. Ovidiu Ghitta, Universitatea „Babeș-Bolyai”, Cluj-Napoca

Prof. univ. dr. Francesco Leoncini, Università Ca’Foscari, Veneția

Prof. univ. dr. Adriano Papo, Università din Udine

Prof. univ. dr. Andrea Fara, Università Sapienza din Roma

Prof. univ. dr. Doru Radosav, Universitatea „Babeș-Bolyai”, Cluj-Napoca

Prof. univ. dr. Matteo Taufer, Università din Leipzig

C.S. I. dr. Florin Gogâltan, Institutul de Arheologie și Istoria Artei al Academiei Române, Cluj-Napoca

Dr. György Feiszt, Vas County Archives of Szombathely

Dr. Gizella Nemeth, Centro Studi Adria-Danubia, Duino Aurisina (Trieste)

Orice corespondență se va
adresa/ Toute correspondance
sera envoyée à l’adresse/ Please
send any mail to the following
address/ Richten sie bitte jedwelche
korrespondenz an die adresse

MUZEUL ȚĂRII CRIȘURILOR – COMPLEX MUZEAL
410087 ORADEA
Str. Armatei Române nr.1/A
ROMÂNIA
Tel: 0259 706 101, Fax: 0259 479 918
Email: crisia@mtariicrisurilor.ro

ISSN: 1016 – 2798

Fondator: Sever Dumitrașcu (1971)

@ Copyright by Muzeul Țării Crișurilor – Complex muzeal

Punctele de vedere exprimate în materialele publicate aparțin în exclusivitate autorilor

CUPRINS

ARHEOLOGIE

- GRUIA FAZECAȘ, FLORIN GOGĂLTAN, KÁTOCZ ZOLTÁN**, *Cercetările arheologice din tell-ul epocii bronzului de la Sântion – Movila Mănăstirii (2014-2022), Bronze Age Tell Settlement from Sântion / Biharszentjános – Movila Mănăstirii / Kolostordomb (2014-2022)*11
- DORU MARTA, F. PORSZTNER KITTI**, *Un posibil predecesor și o fortificație medievală sigură: donjonul de la Cheresig, județul Bihor, A possible predecessor and a reliable medieval fortification: the donjon of Cheresig, Bihor County*19
- PETR ELBEL, PETER MILO, CTIBOR OSTRÝ, MICHAL VÁGNER, PETR VACHŮT**, *The geophysical survey of the tomb of Sigismund of Luxembourg in Oradea*23
- MÁTÉ FÜLÖP**, *New topographical data on a deserted medieval village of the Gyula domain*36

ISTORIE

- DUMITRU NOANE**, *Oradea – un oraș european încă de la întemeierea sa, Oradea – a European city since its foundation*.....49
- GIZELLA NEMETH, ADRIANO PAPO**, *L'impero e Venezia alla vigilia della campagna antiottomana del 1716-1717, The Empire and Venice on the eve of the anti-ottoman campaign of 1716-1717*.....61
- COSMIN PATCA, MIRCEA MATEI**, *Istorie locală și demografie. Modificări etnice și confesionale în așezările comunei Valcău de Jos, Local history and demography. Ethnic and confessional changes in the settlements of Valcău de Jos commune*.....72
- SORIN ȘIPOȘ**, *Credințele, obiceiurile și tradițiile la românii din Principate consemnate de călătorii străini (1710-1810), The Beliefs, Customs and Traditions of Romanians from the Principalities as Recorded by Foreign Travelers (1710-1810)*83
- FELICIA ANETA OARCEA**, *„Dinastii preoțești” nobiliare de altădată. Cornea Barbu de Ileni și Raț de Teiuș, Noble “priestly dynasties” from the past. Cornea Barbu de Ileni and Raț de Teiuș*97
- MARTA CORDEA**, *Episcopul Grigore Maior (1715-1785), un predecesor al bibliotecarilor români, Bishop Grigore Maior, predecessor of the Romanian librarians*.....103
- LIVIU BORDAȘ**, *Nicola Nicolau și opera lui geografică, Nicola Nicolau and his Geographical Work*109
- VIOREL CÂMPEAN**, *Preotul greco-catolic Ignațiu Szabo (1834-1878), familia și preocupările sale, Greek-catholic priest Ignațiu Szabo (1834-1878), his family and concerns*123
- CRISTIAN APATI**, *Biserici, preoți și credincioși ortodocși în Bihor în 1860. Cercul Tinca, Orthodox churches, priests and believers in Bihor in 1860. Tinca administrative circle*131

NATALIA MOROI , <i>De la Imperiul rus la imperiul sovietic: evoluția conceptului moldovenismului în cercetările etnonaționale</i> , From the Russian Empire to the Soviet Empire: the evolution of the concept of Moldovanism in ethnonational research	144
ION EREMIA , <i>Istoria Catedrei de limbă română de la Universitatea din Sankt-Petersburg (1839-1858)</i> , History of the Department of Romanian Language at the University of Saint-Petersburg (1839-1858)	155
CONSTANTIN-TUFAN STAN , <i>Emanuil Gojdu – proiectul pentru fondarea unui gimnaziu în limba română la Lugoj și diligențele pentru acceptarea limbii române ca limbă oficială comitatensă</i> , Emanuil Gojdu – the project for the foundation of a Romanian language high school in Lugoj and the diligence for the acceptance of the Romanian language as the official language of the county	161
IOAN CIORBA , <i>A treia vizită a lui Francisc Iosif I în Oradea și Bihor (septembrie 1890)</i> , The third visit of Francis Joseph I to Oradea and Bihor (September 1890)	174
SILVIU SANA , <i>Aspecte privind apariția revistei Vulturul din Oradea (1892). Scurtă descriere a primului număr al revistei</i> , Aspects regarding the appearance of the magazine <i>The Eagle</i> [Vulturul] from Oradea (1892). Brief description of the first issue of the journal	180
MARIUS CÂMPEANU , <i>Participarea românilor din comuna Șișești în Primul Război Mondial, reflectată în rapoartele Astrei</i> , The participation of the Romanians from Șișești commune in the First World War, reflected in Astra's reports.....	186
DUMITRU TOMONI , <i>Prima adunare a Astrei în Banat după Marea Unire. 100 ani de la Adunarea generală de la Timișoara (1923)</i> , The first meeting of Astra in Banat after the great union. One Hundredth Anniversary of the General Meeting in Timișoara (1923).....	195
MARIN POP , <i>Activitatea politică a generalului Traian Moșoiu în județul Sălaj</i> , The political activity of general Traian Moșoiu in Sălaj County	204
MIHAI D. DRECIN , <i>Compozitorul Tiberiu Brediceanu – funcționar bancar (1903-1935)</i> , Composer Tiberiu Brediceanu – bank clerk (1903-1935).....	214
CLAUDIU PORUMBĂCEAN , <i>Dr. Ștefan Anderco (1906-1989) în arhivele C.N.S.A.S.</i> , Dr. Ștefan Anderco (1906-1989) in the archives of the National Council for the Study of Securitate Archives	221
SANDA DUMITRIȚA BUBOI , <i>Documente inedite din arhivele Securității, cu privire la primele structuri ale Partidului Național Liberal în județul Bihor (1920 – 1921)</i> , Unpublished documents from the Security archives, regarding the first structures of the National Liberal Party in Bihor County (1920 – 1921).....	228
ALICE-ELENA SCHREINER , <i>Scurtă incursiune în istoria participării României la Bienala de artă de la Veneția, 1924-2012</i> , A short insight into the history of Romania's participation in the Venice Art Biennale, 1924-2012.....	235
CRISTINA LIANA PUȘCAȘ , <i>De la prizonieratul în Rusia, în închisorile gulagului românesc. Lungul drum spre libertate al profesorului și pictorului Niculiță Papp din Beiuș</i> , From imprisonment in Russia, in the prisons of the Romanian gulag. The long road to freedom of the teacher and painter Niculiță Papp from Beiuș	243
DIANA IANCU , <i>Femeile evreice în timpul Holocaustului. Mărturii ale unor supraviețuitoare din Oradea și Bihor</i> , Jewish women during the Holocaust. Testimony of some survivors from Oradea and Bihor	256

ANA-MARIA BORZ , <i>Declarațiile lui Iuliu Maniu făcute ziarului New York Times 1945-1946</i> , Iuliu Maniu's statements to the <i>New York Times</i> 1945-1946	264
ANTONIO FAUR , <i>Evoluția numerică a regionalei Oradea a Partidului Comunist Român (1945-1947)</i> , The numerical evolution of the Oradea Region of the Romanian Communist Party (1945-1947)	269
VERONICA TURCUȘ , <i>Coordonatele evoluției artei în Transilvania primelor decenii postbelice și impactul realismului socialist</i> , The coordinates of the evolution of art in Transylvania in the first post-war decades and the impact of socialist realism.....	275
MIHAELA GOMAN , <i>Din activitatea științifică a Cercului Studentesc de Istorie „Nicolae Bălcescu” a Facultății de Istorie-Filologie a Universității „Victor Babeș” din Cluj în anul universitar 1954-1955</i> , From the scientific activity of the “Nicolae Bălcescu” Student History Circle of the Faculty of History-Philology of the “Victor Babeș” University in Cluj in the academic year 1954-1955.....	293
CRISTIAN CULICIU , <i>Aspects of the activity of the Oradea Municipal Committee of the Union of Communist Youth: celebrating anniversaries and festive moments (1973-1982)</i>	302
GABRIEL MOISA , <i>Scrierea și re Scrierea istoriei în anii regimului Nicolae Ceaușescu. Studiu de caz: reinterpretarea evenimentelor de la 23 August 1944 prin intermediul cinematografiei</i> , The writing and rewriting of history during the years of the Nicolae Ceaușescu regime. Case study: the reinterpretation of the events of August 23, 1944, through cinematography	309
GIOVANNI CASADIO , <i>Ioan Petru Culianu dal metodo storico-comparativo ai giochi mentali sullo sfondo della corrispondenza (1979-1990) con un coetaneo italiano</i> , Ioan Petru Culianu from the historical-comparative method to the mind games on the background of the correspondence (1979-1990) with an Italian peer.....	319
ALEXANDRU SIMON , <i>„Reformă istoriografică” și politică coevă în anii 1990: despre căsătoriile rudelor regelui Ludovic I cel Mare de Anjou</i> , Historiographic Reform and Coeval Politics in the 1990s: On the Marriages of the Relatives of King Louis I the Great of Anjou	331
MARCEL REVENCO , <i>Comerțul cu produse ale sectorului agroalimentar dintre Republica Moldova și România în perioada anilor 1991-2016</i> , Trade in products of the agricultural sector between the Republic of Moldova and Romania in the period of 1991-2016.....	336

NUMISMATICĂ

RADU ARDEVAN, PAUL TĂTAR , <i>Noi descoperiri monetare antice la Potaissa</i> , More ancient coin finds at Potaissa	353
CORINA TOMA , <i>Notă asupra tezaurului de monede medievale găsit la Leș (com. Nojorid, jud. Bihor) – cercetarea arheologică și date numismatice preliminare –</i> , Note on a hoard of medieval coins found at Leș (Bihor County) – archaeological research and preliminary numismatic data –	362
ȘTEFAN VASILITĂ , <i>Bancnotele băncii generale române stampilate în Transilvania (februarie – martie 1919)</i> , Banknotes of the Romanian General Bank stamped in Transylvania (February – March 1919)	382
RADU GABRIEL DUMITRESCU , <i>Matrice sigilare din colecția Muzeului Olteniei</i> , Sealing matrix from the Oltenia Museum collection.....	389

MUZEOGRAFIE

- RADU MOTOCA**, *Muzeul, metaforă a cunoașterii*, The museum, the metaphor of knowledge403
- AURELIAN POPESCU**, *Manifestări expoziționale în aer liber: Salonul național de minerale, fosile și gemuri. Muzeul Olteniei Craiova*, Outdoor exhibition events: National salon of minerals, fossils and gems. Museum of Oltenia Craiova409
- RONALD HOCHHAUSER**, *Bunuri culturale din categoria juridică fond în colecția tehnică a Muzeului Țării Crișurilor Oradea – Complex Muzeal*, Fund artifacts from the technical collection of the Țării Crișurilor Museum Oradea – Museum Complex414
- FLORINA CIURE**, *Opere ale autorilor latini în colecția de carte veche a Muzeului Țării Crișurilor Oradea – Complex Muzeal*, Works by Latin authors in the old book collection of the Țării Crișurilor Museum Oradea – Museum Complex423
- VASILE TODINCA, ANDREEA MARIA POP, FLAVIA MARIA POP**, *Donația doamnei dr. Tereza Mózes în colecția de carte a bibliotecii Muzeului Țării Crișurilor Oradea – Complex Muzeal*, The donation of Dr. Tereza Mózes in the book collection of the Țării Crișurilor Museum Oradea – Museum Complex's library432

EDUCAȚIE MUZEALĂ

- AMALIA DANIELA NICOARĂ**, *Proiect educațional – „povestim și coasem, șezătoare de vacanță”*, Educational project “storytelling and sewing – a holiday sewing bee”441
- MONICA CÎRSTEA**, *„Vreau să povestesc” – un concurs de scurte povestiri*, “Let me tell you a story” – a short story contest445
- GINA-LAVINIA UNGUREANU**, *Micii ghizi muzeografi ... descoperind trecutul împreună*, Little museum guides – discovering the past together456
- DALIDA MOGA**, *Activități de educație muzeală derulate la Muzeului Țării Crișurilor Oradea – Complex Muzeal în perioada ianuarie – august 2023*, Museum education activities held at the Țării Crișurilor Museum Oradea – Museum Complex in January – August 2023462
- GABRIELA LOBONȚ**, *Activități de pedagogie muzeală în vivariul Muzeului Țării Crișurilor Oradea – Complex Muzeal*, Museum pedagogy activities in the vivarium of the Țării Crișurilor Museum Oradea – Museum Complex470

ARTĂ

- AGATA IULIANA ADEL**, *Vestimentație, modă și viață socială din perioada La Belle Époque (sfârșit de secol XIX – început de secol XX) în lucrări din colecția de pictură universală a Muzeului Țării Crișurilor Oradea – Complex Muzeal*, Clothing, fashion and social life during La Belle Époque era (end of the 19th century – beginning of the 20th century) in works from the universal painting collection of the Țării Crișurilor Museum Oradea – Museum Complex477

ETNOGRAFIE

- LAURA POP**, *Batista brodată (năfrâmuța) în obiceiurile populare mureșene*, The embroidered handkerchief (“năfrâmuța”) in the Mureș County folk customs509

IOAN GOMAN, IOANA GHERGHEL , <i>Meșteșugari din trecut. Nume de olari din Vadu Crișului într-un document din anul 1923</i> , Craftsmen of the past. Names of potters from Vadu Crișului in a document from 1923	520
SABINA HORVATH , <i>Aspecte privind sprijinirea țăranimii din Bihor în timpul crizei economice din 1929-1933</i> , Aspects of supporting the peasantry in Bihor during the economic crisis of 1929-1933	526
IOAN GOMAN , <i>Asociația Micilor Meseriași din Aleșd în anul 1942</i> , The Small Craftsmen Association from Aleșd in 1942	537
ROZALIA COLCIAR , <i>Credințe populare reflectate în atlasele lingvistice românești (pe baza ALR II și ALRT II)</i> , Popular beliefs reflected in metalinguistic commentaries (based on ALR II and ALRT II)	550
GABRIEL HĂLMĂGEAN , <i>Morile de apă – investigație de teren în vederea salvării și conservării a 2 instalații de măcinat cereale din județul Arad</i> , Water Mills – Field Investigation in Order to Save and Preserve 2 Grain Grinding Installations in Arad County	560
LAURA CRISTINA POP , <i>Societatea Etnografică Română – componentă a mișcării etnografice de la Cluj</i> , The Romanian Society of Ethnography, The Cluj Ethnographic movement	570

CONSERVARE-RESTAURARE

DORINA GOLBAN, GABRIELA LOBONȚ , <i>Conservarea curativă a preparatelor umede din colecția Muzeului Țării Crișurilor Oradea – Complex Muzeal</i> , The curative preservation of wet preparations from the collection of Țării Crișurilor Museum Oradea – Museum Complex	579
DAN OCTAVIAN PAUL, LUMINIȚA PAUL , <i>Sistemul românesc pentru conservare, restaurare și investigare a patrimoniului cultural material mobil – un scurt istoric – I (1975-1979)</i> , The Romanian system for the conservation, restoration and investigation of movable material cultural heritage – a brief history – I (1975-1979)	585
GHEORGHINA OLARIU, OLIMPIA MUREȘAN , <i>Componente decorative din metal aferente sobelor din Palatul Episcopal greco-catolic din Oradea. Studiu de caz</i> , Decorative metal components related to the stoves in the Greek-Catholic Episcopal Palace in Oradea. Case study	589
EMANOIL PRIPON , <i>Sincretism și particularitate în restaurarea patrimoniului numismatic medieval și premodern</i> , Syncretism and particularity in the restoration of medieval and modern numismatic heritage	600
ȘTEFAN LIPOT, TEOFIL MUREȘAN , <i>Câteva aspecte cu privire la restaurarea și conservarea unor săbii aflate în colecția Muzeului Țării Crișurilor Oradea – Complex Muzeal</i> , Several aspects regarding the restoration and conservation of a series of swords from the Țării Crișurilor Museum Oradea – Museum Complex's collection	612
TEOFIL MUREȘAN , <i>Restaurarea și conservarea a trei obiecte arheologice din cupru aflate în colecția Muzeului Țării Crișurilor Oradea – Complex Muzeal</i> , The restoration and conservation of three archaeological objects made of copper from the Țării Crișurilor Museum Oradea – Museum Complex's collection	625
PRECUB ATTILA , <i>Restaurarea cutiei de ceas a unei pendule de perete din secolul al XIX-lea</i> , The restoration of a pendulum wall clock's box from the 19 th century	631

OLIMPIA MUREȘAN, ROXANA BUGOI, *Analize chimice folosind metodele IBA. Artefacte de sticlă din secolele XIV-XVIII descoperite în Cetatea Oradea. Date preliminare (proiectul Glass@OradeaFortress)*, Chemical investigations by Ion Beam Analysis (IBA). Glass finds from Oradea Fortress (14th-18th centuries). Preliminary data (Glass@OradeaFortress project)642

SZILÁGYI MÁRIA ILDIKÓ, *Aranjarea colecției de pictură a Secției de artă în noul depozit din cadrul Muzeului Țării Crișurilor Oradea – Complex Muzeal*, The arrangement of the Art Departament's painting collection in the new storage-room of the Țării Crișurilor Museum Oradea – Museum Complex649

FLORIAN HEREDEA, *Restaurarea lucrării portretului Robert Clive, atribuită pictoriței Terbusch Anna Dorothea, inv. P. 14*, The restoration of Robert Clive's portrait, attributed to the painter Terbusch Anna Dorothea, inv. P. 14.....656

CSORTÁN TÜNDE, *Raport de cercetare a altarelor din Transilvania (sec. XVII-XVIII). Tehnici de realizare și intervenții de restaurare*, Research report of the altars in Transylvania (17th-18th centuries). Realization techniques and restoration interventions.....665

ARHEOLOGIE

CERCETĂRILE ARHEOLOGICE DIN *TELL-UL* EPOCII BRONZULUI DE LA SÂNTION – *MOVILA MĂNĂSTIRII* (2014-2022)¹

Gruia FAZECAȘ*
Florin GOGÂLTAN**
KÁTOCZ Zoltán***

BRONZE AGE *TELL* SETTLEMENT FROM SÂNTION / BIHARSZENTJÁNOS – *MOVILA MĂNĂSTIRII / KOLOSTORDOMB* (2014-2022)

ABSTRACT

The site has been known since 1871 from an archaeological perspective, thanks to the information provided by F. Rómer, the father of Hungarian archaeology. The first excavations, made by A.D. Alexandrescu and M. Rusu in 1954, established the significance of this settlement for reconstructing the realities of the Bronze Age in the Crișurilor Basin. The language used is clear, concise, and objective, with a formal register and precise word choice. The text adheres to conventional structure and formatting features, including consistent citation and footnote style. The grammar, spelling, and punctuation are correct, and the text is free from bias and subjective evaluations. No changes in content have been made. In a scientific research project conducted between 2014 and 2016, this multi-layered dwelling was investigated using both classical and non-invasive methods. The aim of the research was to establish the chronological position of this site in relation to the nearest Bronze Age tell, located approximately 7 km away in a straight line, at Toboliu. Archaeological research resumed in 2022 as part of a systematic investigation into the dwelling from the middle period of the Bronze Age and the medieval monastery that overlaps it.

Keywords: Middle Bronze Age, tell settlement, multilayered settlement, history of archaeological research.

Situl arheologic de la *Movila Mănăstirii / Kolostordomb* se află la circa 8,5 km vest de centrul orașului Oradea și la 1 km în direcția sudică față de limita localității Sântion, pe malul drept al Crișului Repede. Aici se află un sit multistratificat (de tip *tell*), aparținând epocii bronzului, suprapus de o mănăstire medievală (**Fig. 1**).

Movila este încadrată în digul malului drept al Crișului Repede. O variantă a drumului pietruit taie resturile acestei movile. Aici găsim ceea ce a mai rămas din situl arheologic Sântion – *Movila Mănăstirii* (**Fig. 2**).

Din perspectivă istorică, situl este cunoscut încă din 1871, datorită informațiilor oferite de episcopul Rómer Flóris, părintele arheologiei maghiare². În 1884 pe terenul lui Lukács Antal ar fi fost descoperită o necropolă de incinerare în urne, din care Hampel József ilustrează câteva fragmente ceramice³. Ulterior, tot el amintește că investigațiile făcute la „*necropola în urne*” i se datorează lui Rómer Fl., care a colectat câteva vase pentru muzeul din Oradea și ar fi donat 15 vase Muzeului Național Maghiar⁴. Roska Márton, după ce vorbește de necropolă în urne de pe „*terenului lui Lukács A*”, mai amintește ca punct⁵. Descoperirile de aici vor deveni astfel primul obiectiv din România cu descoperiri care ulterior vor fi atribuite stilului ceramic Otomani⁶.

F. Ardoș, colecționar și fost profesor de istorie din Oradea, vizitând situl arheologic în 1932, cu ocazia marilor inundații de atunci, a descoperit în ruptura produsă de apele Crișului Repede mai multe fragmente ceramice ornamentate cu frumoase linii spiralice⁷. Întreaga sa colecție și arhiva au fost cumpărate în 1949 de fostul Muzeu Național de Antichități din București și se păstrează astăzi în depozitele Institutului de Arheologie „Vasile Pârvan” din București.

¹ O variantă sintetică a acestui articol a fost prezentată la conferința *Elődök és Erődök – Közös Hullámhosszon*, 27-28.05.2024 konferencia, Békéscsaba.

* Muzeul Țării Crișurilor Oradea – Complex Muzeal / Universitatea din Oradea, Centrul de Studii Interdisciplinare; e-mail: gruia74@yahoo.com.

** Institutul de Arheologie și Istoria Artei, Cluj-Napoca; e-mail: floringogaltan@gmail.com.

*** Muzeul Țării Crișurilor Oradea – Complex Muzeal; e-mail: katocz.zoltan@gmail.com.

² Rómer 1871.

³ Hampel 1886, LXXV/1-5, LXXVI/1-6; Hampel 1892, 121.

⁴ Hampel 1892, 121, CXXXVIII/1-5; Ardos 1936, 66-67.

⁵ Roska 1942, 234, nr. 93; Ordentlich 1971, 29; Ordentlich 1974, 69-70.

⁶ Fazecaș 2014; Fazecaș, Gogâltan 2021, 318-320.

⁷ Ardoș 1936, 66.

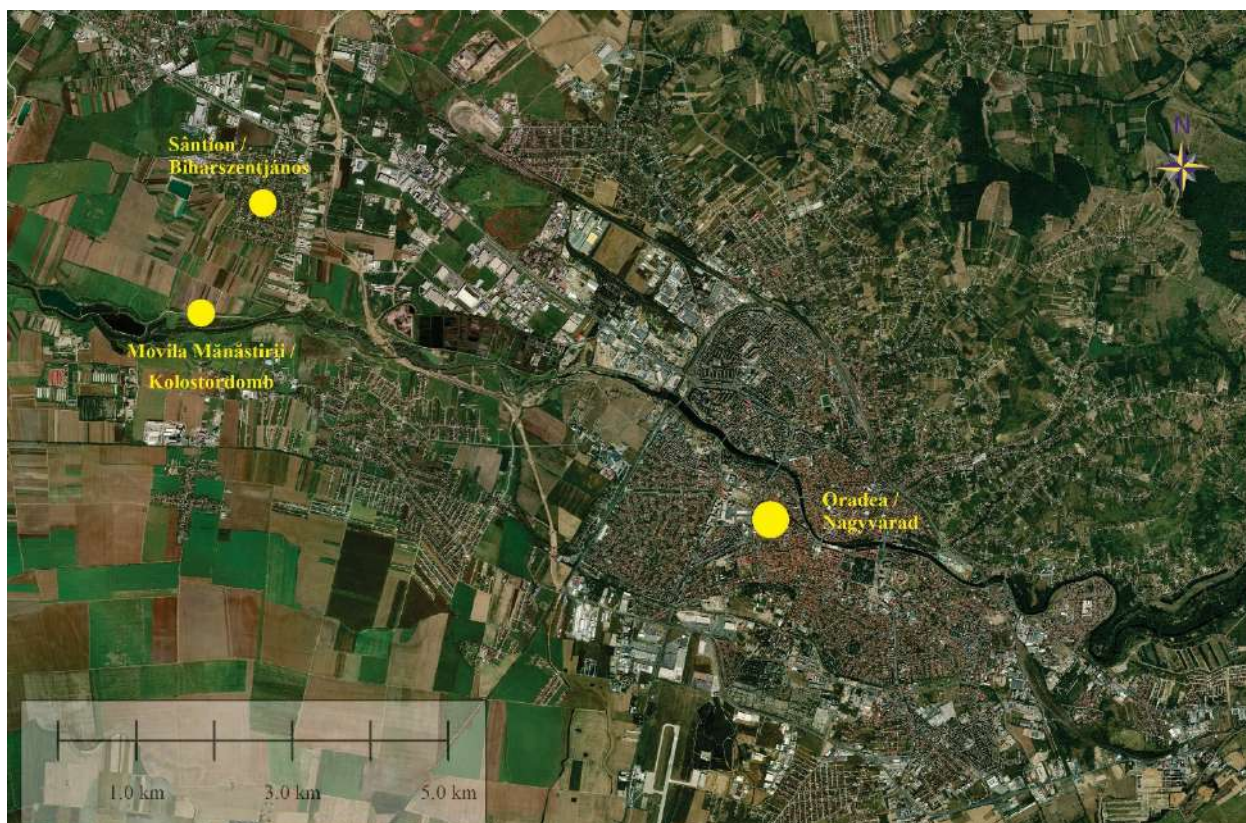

Fig. 1. Poziționarea sitului arheologic de la Sântion - *Movila Mănăstirii*

Fig. 2. Sântion - *Movila Mănăstirii*

În anul 1954 au fost întreprinse primele cercetări arheologice, cu ocazia cărora a fost deschisă o casetă și două sondaje. Săpăturile arheologice au fost întreprinse sub coordonarea Alexandrinei D. Alexandrescu de la Institutul de Arheologie din București, în colaborare cu M. Rusu de la Institutul de Istorie și Arheologie din Cluj-Napoca și L. Galamb de la Muzeul regional Oradea. În sondajul I au surprins 15 morminte medievale. Adâncimea mormintelor era între 0,35–0,65 m, cu orientare V–E sau NV–SE. Scheletele erau întinse pe spate, cu brațele așezate de lângă corp. Într-un singur mormânt a fost găsit inventar: o monedă din vremea regelui Ladislau I (1077–1095) și un inel de tâmplă din argint. În sondajul II s-au descoperit numeroase fragmente ceramice aparținând secolelor al XI–XV-lea⁸.

⁸ Alexandrescu 1955, 487-495.

Pe malul stâng al Crișului Repede, la aproximativ 350 m sud-est de situl arheologic de la Sântion – *Movila Mănăstirii/Kolostordomb*, a fost descoperită așezarea de la Sântandrei „*Palota Veche*”, cu ocazia inundației din 1970, când „*apele umflate au produs rupturi imense de mal, porțiuni întregi căzând, fiind treptat dislocate și duse de valuri*”, iar în profilul proaspăt rupt a putut fi observat nivelul de cultură și complexele arheologice⁹ (Fig. 3-4).

Fig. 3. Relația dintre siturile de la Sântion – *Dealul Mănăstirii* și cel de la Sântandrei – *Palota Veche*

Analizând hărțile LiDAR, se pare că cei ca. 4000 m², cât s-au mai păstrat din această movilă, ar reprezenta aproximativ 40% din situl original. Practic mai mult de jumătate din acest obiectiv arheologic a fost erodat, cel puțin în ultimii 500 de ani (Fig. 4-9).

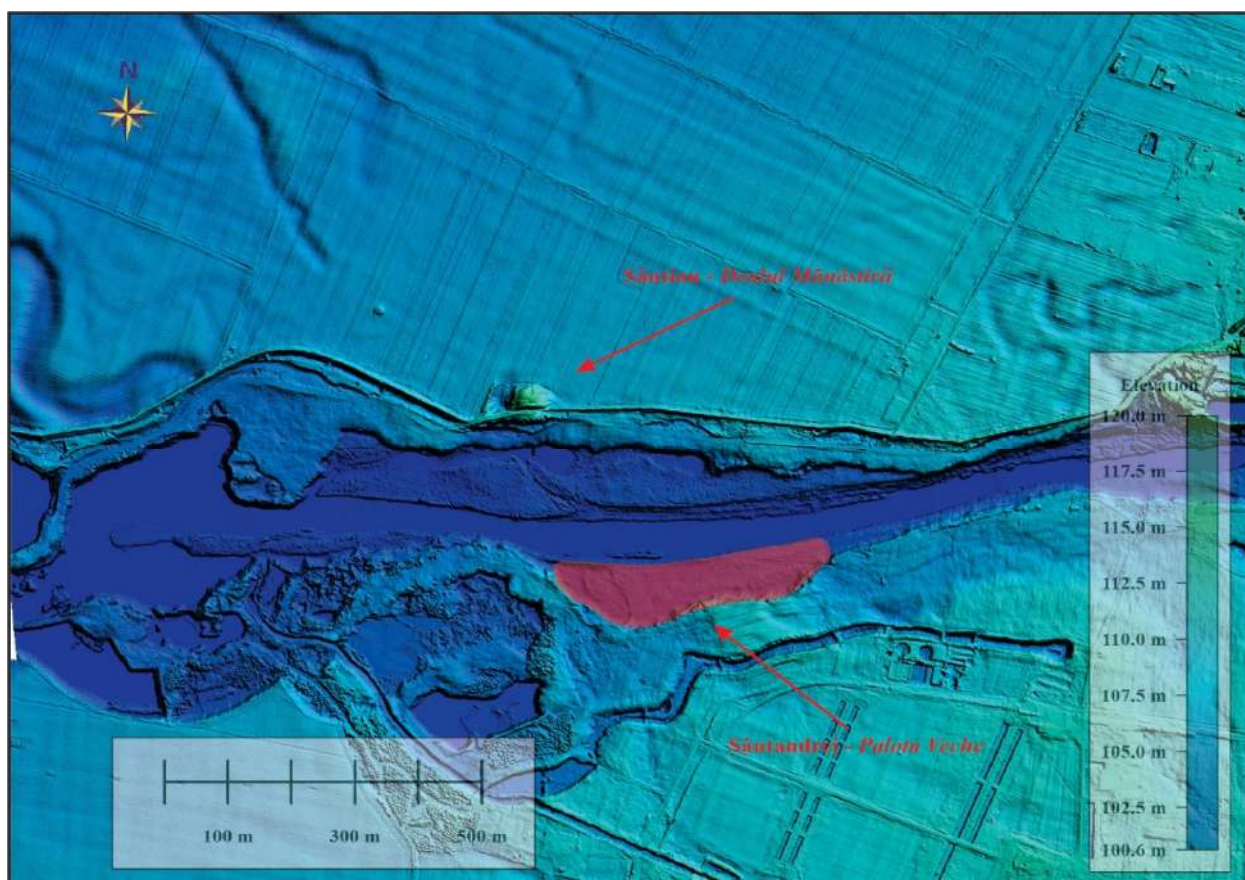

Fig. 4. Localizarea siturilor arheologice Sântion – *Dealul Mănăstirii* și Sântandrei – *Palota Veche* pe harta LiDAR.

⁹ Emödi 2005, 5. Autorul cercetării datează situl la sfârșitul fazei a II-a a stilului ceramic Otomani II și începutul fazei a III-a conform cronologiei lui T. Bader (Bader 1978, 61-62). Pe baza evaluării de teren făcute în perioada 2013-2019 și a informațiilor amabile oferite de Emödi János, se pare că situl a fost în totalitate distrus de ape.

Este de analizat în ce măsură așezarea de la Sântandrei – *Palota Veche* a reprezentat la un moment dat o așezare secundară/satelit a *tell*-ului de epoca bronzului de la Sântion – *Dealul Mănăstirii / Klastromdomb*. Ea ar fi trebuit să nu fie despărțită de cursul Crișului Repede, ținând seama că nu cunoaștem încă așezări multistratificate fără așezări secundare situate în imediata lor apropiere, iar la nord de *tell* nu am reușit să identificăm vreuna. Este posibil ca în epoca bronzului Crișul Repede să fi curs mult mai spre sud decât a curs în ultimii 250 de ani. De exemplu, așezarea secundară/satelit a *tell*-ului de epoca bronzului de la Toboliu – *Dâmbul Zănăcanului* ocupă o suprafață de peste 150 de hectare¹⁰.

În perioada 2014-2016, în cadrul proiectului „*Trăind în tell-urile epocii bronzului. Un studiu de arheologie a așezărilor la frontiera estică a Bazinului Carpatic. Living in the Bronze Age Tell Settlements. A study of Settlement Archaeology at the Eastern Frontier of Carpathian Basin*”, finanțat de Ministerul Educației¹¹, ne-am propus și efectuarea de cercetări non-invazive și reluarea săpăturilor arheologice la Sântion – *Dealul Mănăstirii* pentru a stabili poziția sa cronologică în raport cu cel mai apropiat *tell* aflat la ca. 7 km în linie dreaptă cel de la Toboliu – *Dâmbul Zănăcanului*¹².

În 2014 au fost făcute fotografiile aeriene în vederea realizării modelului digital al terenului. De asemenea, au fost făcute măsurători magnetometrice, care însă din cauza cantității mari de fier beton rămas de la o veche stație de pompare a apei pentru serele din Oradea nu a oferit prea multe informații¹³. În schimb, măsurătorile de rezistivitate a solului au indicat poziția unei biserici medieval timpurii în imediata apropiere a mănăstirii, probabil un domeniu care ținea de aceasta¹⁴. Începând cu vara anului 2015 au fost deschise două casete cu scopul de a stabili potențialul sitului¹⁵.

În cea de-a doua casetă (S 2) am surprins nivelele medievale care suprapun *tell*-ul din epoca bronzului, fără să identificăm în acest caz diverse structuri sau morminte. Inițial am presupus că o amenajare medievală (probabil un șanț) a deranjat nivelele din epoca bronzului. Astăzi știm, însă, că este vorba despre eroziunea produsă de Crișul Repede (**Fig. 5**).

Fig. 5. Sântion – *Dealul Mănăstirii*. Imagine generală cu S2/2015 după excavarea nivelurilor deranjate de Crișul Repede

¹⁰ Fazecaș, Lie 2018.

¹¹ Gogâltan 2014; Gogâltan 2016, 88-89.

¹² Fazecaș, Gogâltan 2020, 25, Pl. V/3-4, VI/1-4; Gogâltan *et al.* 2020, 82-84; Fazecaș, Demjén, Gogâltan 2023, 23-26.

¹³ Fazecaș, Demjén, Gogâltan 2023, Fig. 3-4.

¹⁴ Măsurătorile georadar au fost executate de firma GEOSERVICE Kft. 2040 Budaörs (Ungaria).

¹⁵ Fazecaș *et al.* 2016; Fazecaș, Gogâltan 2018, 116-117, pl. V/3-4, VI/1-4; Fazecaș, Demjén, Gogâltan 2023, Fig. 5.

Primul nivel aparținând epocii bronzului, notat cu Cxt. 7, fost surprins la adâncimea de 0,95 m pe lățimea de 3 m a S 2 și pe o lungime de maxim 1,30 m. El are o culoare galbenă, o consistență foarte compactă, fapt care a condus la asimilarea sa cu o parte din podina unei locuințe. Imediat sub această podină a fost surprins un nivel de pământ gri închis, de consistență cenușoasă, notat cu Cxt. 9. De sub structura identificată imediat sub Cxt. 9 (Cxt. 11), a fost prelevat material osteologic pentru efectuarea unei datări AMS. În mod cert, structura care ne-a atras cel mai mult atenția este cea notată cu Cxt. 12, identificată în zona sudică și vestică a Cxt. 11. Aceasta a fost păstrată pe o lungime de 2,29 m și o lățime de 1,28 m și se prezintă ca o suprafață ce prezintă amprente de scânduri late de lemn. Consistența lui Cxt. 12 este compactă, orientarea amprentelor scândurilor fiind NNE-SSV. În partea de nord a S 2, în porțiunea nederanjată de ceea ce noi am considerat inițial a fi o amenajare medievală (de fapt eroziunea Crișului Repede), am surprins până la o adâncime de circa 1,60 m 3 faze de locuire reprezentate de podelele de lut a unor locuințe, intercalate de niveluri subțiri de pământ de o consistență cenușoasă în care a fost identificată o cantitate mare de cărbune. La această adâncime cercetările au fost întrerupte, suprafața a fost acoperită, urmând să fie cercetată în anul următor (**Fig. 6**). Data AMS a oferit 1889–1693 (cal BC 2σ), materialul ceramic fiind caracteristic stilului ceramic Otomani II.

Fig. 6. Sântion – Dealul Mănăstirii – imagine generală cu profilul nordic al S 2/2015.

În toamna anului 2016 (septembrie-octombrie) am reluat cercetările la Sântion – Dealul Mănăstirii/ *Klastromdomb*. Săpăturile au continuat doar în S 2 datorită fondurilor modeste de care am beneficiat, dar și a faptului că ne-am concentrat eforturile pentru investigarea magnetometrică a *tell*-urilor de la Sălacea, Otomani – *Cetățuie*, Crestur, Săcueni, Sântion, Toboliu, în contextul unei colaborări noi cu Universitatea din Köln¹⁶. Având în vedere că la finalul campaniei din 2015 am excavat parțial ceea ce am considerat a fi un șanț medieval, de fapt cum precizăm distrugerile provocate de eroziunea de-a lungul timpului a apelor Crișului Repede (Fig. 4), am putut obține un profil *ad hoc* pe întreaga lățime a unității de cercetarea S 2.

Astfel am putut urmări mai ușor toate nivelurile de locuire din *tell*-ul de epoca bronzului. Săpăturile au pornit de la Cxt. 13. Locuința de suprafață Cxt. 16 prezenta o podea realizată din scânduri late până la 30 cm. Ele aveau o orientare identică cu cele din locuința Cxt. 12. Am considerat că ar putea fi o refacere a aceleiași locuințe. Cxt. 19 reprezintă o podea de lut bine tasată pe care am identificat o mică vatră de foc (Cxt. 20). Toată

¹⁶ Vezi rezultatele acestor investigații în Kienlin, Găvan 2021.

această structură este o refacere a unei alte locuințe (Cxt. 22), care avea în același loc o vatră de foc cu urme intense de ardere (Cxt. 21), realizată pe un pat simplu de lut (**Fig. 7**). Cercetările din toamna anului 2016 s-au oprit pe podeaua de lut Cxt. 26. Grosimea unităților stratigrafice cercetate a fost de 52 cm¹⁷.

Fig. 7. Sântion – Dealul Mănăstirii. Vatră de foc (Cxt. 21) cu urme de refacere (Cxt. 20).

Chiar dacă nu am mai beneficiat de niciun sprijin financiar, conducerea de atunci a Muzeului Țării Crișurilor din Oradea nesprrijinind cercetarea arheologică, în martie 2017 ne-am reîntors la Sântion pentru a încerca să terminăm această unitate stratigrafică. Au fost cercetate și documentate contextele 27-39 (**Fig. 8**). Se remarcă locuința denumită de noi Cxt. 31, care prezenta mai multe niveluri de refaceri și o vatră de foc care a fost realizată pe o structură de bolovani de râu. Ultima podea de lut pe care ne-am oprit este cea numerotată cu Cxt. 39, pe care nu am cercetat-o însă.

Ca în fiecare an grundul săpăturii a fost protejat cu folie de plastic peste am pus un strat consistent de pământ. Următorii ani s-au dovedit la fel de nefaști pentru cercetarea arheologică de la Sântion – Dealul Mănăstirii. Lipsa finanțării a fost urmată de ani triști ai pandemiei, care ne-au ținut departe de acest interesant sit arheologic.

Fig. 8. Sântion – Dealul Mănăstirii/Klastromdomb. Documentarea profilului stratigrafic din 2017.

¹⁷ Fazecaș, Gogâltan, Ignat 2017.

La mijlocul lunii noiembrie a anului 2022, în cadrul unui proiect de cercetare finanțat de către noua conducere a Muzeul Țării Crișurilor Oradea, au fost reluate săpăturile arheologice în S 2 (Fig. 9), după ce a fost curățată zona de vegetația crescută între-timp. De asemenea, Muzeul Țării Crișurilor a finanțat și opt probe ^{14}C , procesate la laboratorul din Debrecen. Înțelegând importanța acestui obiectiv, începând cu anul 2023 șantierul arheologic de la Sântion – *Dealul Mănăstirii* a fost inclus într-un program de cercetări arheologice sistematice. Colectivul a fost lărgit prin colaborarea mai multor instituții: Muzeul Țării Crișurilor, Institutul de Arheologie și Istoria Artei Cluj-Napoca, Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei Cluj-Napoca și Universitatea din Oradea¹⁸.

Pe parcursul acestei scurte campanii de evaluare de teren a fost documentată o locuință de suprafață (Cxt. 39), care prezenta o structură de grinzi ce susțineau podeaua realizată din scânduri late de lemn. Grinzile aveau o lățimea de 8-11 cm și au fost așezate în forma literei „V”, cu vârful spre nord. Această structură de lemn a fost așezată pe un nivel de umplutură de culoare maroniu cu mult cărbune, care era amestecat cu material arheologic (fragmente ceramice, oase de animale și foarte multe scoici). Tot în această umplutură am descoperit mai multe unelte de os. Sub acest nivel s-a conturat un strat mai compact de lut galben, deschis la culoare, ușor nisipos, amestecat cu pietre de râu de mărime medie (Cxt. 40). Considerăm că această amenajare poate să fie o refacerea a podelei unei locuințe mai vechi, sau un pat simplu de lut care delimitează două podele. Nivelul următor a apărut ca un strat de lut de culoare maroniu-gălbui și de consistență ușor afânată (Cxt. 41), peste care se găsea, în apropierea profilului estic, o pată de cenușă albă cu dimensiunile de 1,20 x 0,90 m. Foarte probabil este vorba despre urmele incendiate ale acoperișului realizat din materiale vegetale¹⁹.

Fig. 9. Fotografie aeriană asupra aşezării Sântion – *Dealul Mănăstirii*, în timpul cercetărilor arheologice din campania anului 2022.

În S 2 am surprins peste 2,50 m din stratigrafia tell-ului din epoca bronzului. Ceramica descoperită este caracteristică stilului ceramic Otomani II și poate fi plasată din punct de vedere al cronologiei relative în Bronz Mijlociu II. Pentru datarea sa absolută avem deocamdată la dispoziție 8 probe ^{14}C . Ele plasează începutul locuirii undeva între 1900-1800 BC, iar ultimul nivel al epocii bronzului, păstrat în S 2, în jur de 1700 BC.

¹⁸ Gogâltan *et al.* 2024.

¹⁹ Fazecaș *et al.* 2023.

Bibliografie

- Alexandrescu 1955 A.D. Alexandrescu, *Săpăturile de salvare de la Sântion*, în *SCIV*, 3-4, VI, 1955, 487-495.
- ArDOS 1936 F. Ardos, *Date arheologice privitoare la Oradea și județul Bihor*, în *Familia*, seria III, anul III, nr. 4, 1936, 61-76.
- Bader 1978 T. Bader, *Epoca bronzului în nord-vestul Transilvaniei. Cultura pretracică și tracică*, București, 1978.
- Emödi 2005 J. Emödi, *O așezare din epoca bronzului de la Palota Veche*, în *Ephemeris Napocensis*, XII, 2002 (2005), 5-35.
- Fazecaș 2014 G. Fazecaș, *Sântion "Dealul Mănăstirii = Klastrom domb"*, Bihor County, în F. Gogâltan, C. Cordoș, A. Ignat (eds.), *Bronze Age tell, tell-like and mound-like settlements at the eastern frontier of the Carpathian Basin. History of research*, Cluj-Napoca, 2014, 235-241.
- Fazecaș, Gogâltan 2018 G. Fazecaș, F. Gogâltan, *Evaluarea așezărilor multistratificate ale epocii bronzului din Bazinul Crișurilor. Stadiul actual al cercetărilor*, în N.C. Rișcuța, I.V. Ferencz (eds.), *Studii și articole de arheologie. In memoriam Ioan Andrițoiu*, Cluj Napoca, 2018, 111-136.
- Fazecaș, Gogâltan 2020 G. Fazecaș, F. Gogâltan, *Multilayered settlements of the Bronze Age in the Crișuri Rivers Basin. State of research (2016)*, în *Crisia*, L, 2020, 19-44.
- Fazecaș, Gogâltan 2021 G. Fazecaș, Fl. Gogâltan, *Research History of the Bronze Age Multi-Layered Settlements in Bihor Count*, în T.L. Kienlin, Al. Găvan (eds.), *Bronze Age Tell Settlements in North-Western Romania Current Approaches and Recent Investigations*. UPA, 364, Bonn, 2021, 317-338.
- Fazecaș, Lie 2018 G. Fazecaș, M. Lie, *Determinarea suprafeței sitului de epoca bronzului de la Toboliu – Dâmbu Zănăcanului*, în *Crisia*, 46, 2018, 29-38.
- Fazecaș, Demjén, Gogâltan 2023 G. Fazecaș, Demjén A., Fl. Gogâltan, *The archaeological "Way of the water". Bronze- and Middle Ages site of Sântion "Dealul Mănăstirii"*, Bihor County, în G. Moisa, A. Chiriac (Coord.), *150 de ani de muzeografie orădeană*, Oradea, 2023, 23-34.
- Fazecaș et al. 2016 G. Fazecaș, A. Ignat, F. Gogâltan, Demjén A., *Sat Sântion, com. Borș, jud. Bihor, Punct: Dealul Mănăstirii = Klastrom domb*, în *Cronica cercetărilor arheologice. Campania 2015. A L-a sesiune națională de rapoarte arheologice Târgu-Jiu, 26 – 28 mai 2016*, București, 2016, 183-184.
- Fazecaș et al. 2023 G. Fazecaș, Fl. Gogâltan, Katócz Z., D. Marta, Fechete-Porsztner K., G.T. Pop, Sântion, com. Borș, jud. Bihor, *Punct: „Dealul Mănăstirii”*, în *Cronica cercetărilor arheologice. Campania 2022. A LVII-a sesiune națională de rapoarte arheologice, 29-31 Mai 2022 - Târgoviște, Târgoviște*, 2023, 629-630.
- Gogâltan 2014 F. Gogâltan, *Bronze Age tell, tell-like and mound-like settlements on the eastern frontier of the Carpathian Basin. History of research*, în F. Gogâltan, C. Cordoș, A. Ignat (eds.), *Bronze Age tell, tell-like and mound-like settlements at the eastern frontier of the Carpathian Basin. History of research*, Cluj-Napoca, 2014, 13-24.
- Gogâltan 2016 F. Gogâltan, *Building power without power? Bronze Age fortified settlements on the Lower Mureș Basin*, în F. Gogâltan, C. Cordoș (eds.), *Prehistoric settlements: social, economic and cultural aspects. Seven studies in the Carpathian area, Cluj-Napoca*, 2016, 87-113.
- Gogâltan et al. 2020 F. Gogâltan, A. Găvan, M.A. Lie, G. Fazecaș, C. Cordoș, T.L. Kienlin, *Exploring the Bronze Age tells and tell-like settlements from the eastern Carpathian Basin. Results of a research project*, în A. Blanco-González, T.L. Kienlin (eds.), *Current approaches to tells in the prehistoric Old World. A cross-cultural comparison from Early Neolithic to the Iron Age*, Oxford, 2020, 73-95.
- Gogâltan et al. 2024 F. Gogâltan, G. Fazecaș, K. Zoltán, Fechete-Porsztner K., Demjén A., F. Sfrengeu, G.T. Pop, M. Oana, *Sântion, com. Borș, jud. Bihor, Punct: Dealul Mănăstirii / Kolostordomb*, în *Cronica cercetărilor arheologice. Campania 2023. A LVIII-a sesiune națională de rapoarte arheologice, 29-31 Mai 2023 – Târgu Mureș, București*, 2024, 336-342.
- Hampel 1886 Hampel J., *A bronzkor emlékei Magyarhonban*, I, Budapest, 1886.
- Hampel 1892 Hampel J., *A bronzkor emlékei Magyarhonban*, II, Budapest, 1892.
- Kienlin, Găvan 2021 T.L. Kienlin, A. Găvan (eds.), *Bronze Age Tell Settlements in North-Western Romania Current Approaches and Recent Investigations*. Bonn 2021.
- Ordentlich 1971 I. Ordentlich, *Aria de răspândire a culturii Otomani, de pe teritoriul României*, în *Marmatia*, II, 1971, 19-35.
- Ordentlich 1974 I. Ordentlich, *Sântion*, în *Repertoriul monumentelor naturii, arheologice, istorice, etnografice de arhitectură și artă din județul Bihor*, Oradea, 1974, 69-70.
- Rómer 1871 Rómer F., *A szent-andrási őskori lelet*, în *Arch.Ért.*, 5, 1871, 303-306.

UN POSIBIL PREDECESOR ȘI O FORTIFICAȚIE MEDIEVALĂ SIGURĂ: DONJONUL DE LA CHERESIG, JUDEȚUL BIHOR

Doru MARTA*
F. PORSZTNER Kitt**

A POSSIBLE PREDECESSOR AND A RELIABLE MEDIEVAL FORTIFICATION: THE DONJON OF CHERESIG, BIHOR COUNTY

ABSTRACT

The donjon of Cheresig, first documented in 1289, was built in the western plain, very close to the present-day Romanian-Hungarian border. Successively owned by royalty and nobility (Borșa, Losonczi and Csáky families), it was abandoned in the 17th century. An inventory from 1635 was already showing a clear decay. Apart from its relatively good preservation, the special position where it was built stands out: on a round mound of earth, a possible prehistoric mound or tell, unique in the whole area, which has been investigated by the archaeologists of Oradea. In this case we may be dealing with a possible predecessor, the tell or mound, over which the medieval keep was built.

Keywords: Cheresig, fortress, Middle Age, Bihor County.

Unul dintre cele mai interesante monumente romanice din județul Bihor, păstrat aproape intacte din momentul construcției, este donjonul de la Cheresig, localitate aflată la 25 km sud-vest de Oradea, 500 m vest de hotarul satului omonim și la doar 20 m est de frontiera româno-maghiară¹ (Fig. 1).

Construcția, masivă, de formă hexagonală cu laturi inegale având dimensiunile de 11,70 x 10,30 x 7,40 x 3,30 x 5,00 x 4,90 m, avea parter și patru etaje, integrate pe o înălțime de 26 m, fiind cel mai înalt monument de acest tip păstrat în Transilvania și împrejurimi² (Fig. 2). Cu ziduri groase de până la patru metri, donjonul a fost ridicat exclusiv din cărămidă, legată cu un mortar de foarte bună calitate. Pentru întărirea suplimentară a bazei construcției au fost folosiți tiranți din lemn. Intrarea, ca în cazul multora dintre donjoane, se făcea pe la primul etaj. Pe partea de est a funcționat un palat, o cisternă (fântână?), posibil și o capelă³. Întregul ansamblu era protejat de un val de pământ cu palisadă, înlocuită ulterior, probabil în secolul al XIV-lea, cu un zid construit din cărămidă. Forma acestuia era circulară. În exteriorul incintei se afla un șanț, azi mult colmatat. Întregul sistem de protecție a donjonului era înconjurat de brațe secundare ale Crișului Repede, șanțul de protecție fiind totuși unul sec. Intrarea în cetate se făcea pe o poartă amplasată pe latura de sud a incintei. Prin stilul romanic în care a fost construit, Cheresigul se adaugă altor monumente de acest tip din Bihor: Adrian, Piatra Șoimului, Diosig (azi dispărut).

Câteva informații documentare succinte vor completa datele cunoscute despre donjon. Prima atestare documentară este din 25 decembrie 1289, zi în care regele Ladislau al IV-lea Cumanul, aflat acolo, poruncește oștilor comitatelor Sătmár, Bereg și Szabolcs să pornească împotriva voievodului transilvănean Roland Borșa, aflat într-un vechi conflict cu regele maghiar⁴. Datorită complicațiilor legate de relațiile regelui cu cumanii, acesta este asasinat la 10 iulie 1290 chiar în fața cetății de la Cheresig. Aceasta a trecut în următoarele decenii din mâna regalității în cea a familiei Borșa, apoi înapoi în posesia regalității (1317), stăpân fiind mai târziu Ștefan Losonczi (1390), iar în anul 1396 intrând pentru o lungă perioadă de timp în posesia puternicei familii Csáky. Grav afectată de gloatele răsculaților lui Gheorghe Doja (1514) și de către haiducii lui Ștefan Bocskay (1604-1606), un ultim inventar menționează cetatea în anul 1635, moment în care era deja părăsită⁵ (Fig. 3).

* Muzeul Țării Crișurilor Oradea – Complex Muzeal; e-mail: dorumarta67@yahoo.com.

** Muzeul Țării Crișurilor Oradea – Complex Muzeal; e-mail: fp_kitti@yahoo.com.

¹ Articolul de față este o versiune a comunicării științifice cu același titlu și autori prezentată la Sesiunea de comunicări *Predecesori și fortificații – pe aceeași lungime de undă*, organizată în perioada 27-28.05.2024 de către Muzeul Munkácsy Mihály din Békéscsaba (Ungaria).

² Bunyitay 1883, 2, p. 434; Jakó 1940, p. 285-86; Avram 1969, p. 5-6; Avram 1973, p. 191-201; Avram, Godea 1975, p. 9-10, Rusu 1980, p. 177-197; Györfy 1987, p. 637-638; Rusu 2005, p. 510-511, Fazecaș et alii, 2012, p. 15-20.

³ Rusu 2005, p. 202, 218, 235.

⁴ Marta 2009, p. 85.

⁵ Marta 2009, p. 86.

Elementul care singularizează însă donjonul de la Cheresig este locul în care a fost amplasat: în plină Câmpie joasă a Crișurilor, pe o ridicătură masivă de pământ (7-8 m), cu perimetrul de circa 60-70 m, fiind unică în întregul areal. Să menționăm faptul că prin construirea donjonului pe această ridicătură de pământ, i se conferea o poziție strategică excepțională. Literatura de specialitate, îndeosebi cea franceză, a numit-o „*motte*”⁶. Foarte recent, într-un Dicționar de castelologie apărut la Cluj, mota a fost definită astfel: „*fortificație ridicată deasupra unei movile artificiale ori naturale de pământ, de profil tronconic, dotată la vârf cu un turn locuință, înconjurat de un șanț circular. A fost extrem de frecventă în toată Europa Occidentală, începând cu epoca dinaintea anului 1000*”⁷. În Ungaria medievală folosirea motelor este presupusă, fiind necesare cercetări arheologice; pe actualul teritoriu al României, Cheresigul se remarcă aproape prin singularitate, realitate întărită și de lipsa unor ample cercetări arheologice⁸.

Un studiu foarte recent, care trece în revistă donjoanele și capelele ridicate pe mote din Silezia poloneză, vine cu o informație extrem de interesantă: din cele circa 430 de monumente medievale din regiune, cu datări în secolele XII-XIII, circa 10% sunt de tip motă. În cazul unora (Dobrocinek, Sedziszowa, Gradówek, Pieszyce etc), cercetate prin metode nonintruzive (geomagnetism), au putut fi stabilite cu exactitate forma și dimensiunile lor⁹.

Donjoanele sunt prezente și în arealul județului Bihor, însă în niciun alt caz nu avem de-a face cu unul de tip motă. În schimb, în cazul sitului de epoca bronzului mijlociu și ev mediu de la „Dealul Mănăstirii” (= „Klastromdomb” în limba maghiară), aflate în localitatea Sântion, la 7 km vest de Oradea, avem un caz tipic care a fost și cercetat parțial din punct de vedere arheologic, al unei mote – un tell din epoca bronzului mijlociu, peste care, cel mai târziu la începutul secolului al XIII-lea (1215) a fost ridicată mănăstirea cu hramul Sfântul Ioan Botezătorul. Cercetările arheologice de aici au dus la descoperirea ceramicii de tip Otomani, a unor fragmente ceramice databile în secolele XI-XIV/XV, inclusiv căldări de lut¹⁰.

Donjonul de la Cheresig este unul dintre cele mai reprezentative monumente în stil romanica din România (Fig.4, 5)¹¹. Conservat acceptabil, după șapte secole și jumătate de istorie, monumentul merită asumat din două direcții: o cercetare arheologică care să lămurească definitiv „statutul” motei pe care a fost construit (ridicată de mâna omului sau naturală), urmată de o restaurare care i-ar putea reda măreția de odinioară. Până atunci rămânem doar la expresia din titlul articolului: un posibil predecesor și o fortificație medievală sigură: donjonul de la Cheresig, județul Bihor (Fig. 6).

Bibliografie

Avram 1969	Avram A., <i>Arhitectura romanica din Crișana</i> , Oradea, 1969.
Avram 1973	Avram A., <i>Fortificații medievale din Crișana</i> , în: <i>Biharea</i> , 1, 1973, 191–26.
Avram, Godea 1975	Avram A., Godea I., <i>Monumente istorice din Țara Crișurilor</i> , Oradea, 1975.
Bunyitay 1883	Bunyitay V., <i>A váradi püspökség története alapítástól a jelenkorig</i> , II, Nagyvárad, 1883.
Fazecaș et al. 2012	Fazecaș G., Marta D., Pop N., <i>Cetățile medievale ale Bihorului</i> , Oradea, 2012.
Fazecaș et al. 2022	Fazecaș G., Demjén A., Gogăltan F., <i>The archaeological “Way of the water”. Bronze- and Middle Ages site of Sântion „Dealul Mănăstirii”, Bihor county</i> . In: Moisa G., Chiriac A. (Eds.) <i>150 de ani de muzeografie orădeană</i> , Oradea, 2023, 23-34.
Györffy 1987	Györffy Gy., <i>Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza</i> , I., Budapest, 1987.
Jakó 1940	Jakó Zs., <i>Bihar megye a török pusztítás előtt</i> , Kolozsvár, 1940.
Marta 2009	Marta D., <i>Donjonul de la Cheresig (jud. Bihor): istoric și propuneri de restaurare</i> , în: <i>Crisia</i> , 39, 2009, 83–92.
Nowakowski 2022	Nowakowski D., <i>Schlesische Motten als Herzogliche Gründunge</i> . în: Iegar G., Szöcs P., Rusu G., Vasilescu F. (Eds.) <i>Omagiu adus profesorului Adrian Andrei Rusu cu ocazia împlinirii vârstei de 70 de ani</i> , Cluj-Napoca 2022, 331-352.
Rusu 1980	Rusu A. A., <i>Donjoane din Transilvania</i> , în: <i>ActaMN</i> , 17, Cluj-Napoca, 1980, 177-197.
Rusu 2005	Rusu A. A., <i>Castelarea Carpatică: fortificații și cetăți din Transilvania și teritoriile învecinate (sec. XIII - XIV)</i> , Cluj-Napoca, 2005.
Rusu 2020	Rusu A. A., <i>Dicționar de castelologie</i> , Cluj-Napoca, 2020.

⁶ În limba română s-a folosit termenul *motă*.

⁷ Rusu 2020, p. 194.

⁸ Rusu 1980, p. 177-197.

⁹ Nowakowski 2022, p. 331-352.

¹⁰ Fazecaș et alii 2023, p. 23-34.

¹¹ Mulțumim și pe această cale colegei Gabriela Ananie, custodele colecției de fotografii a Muzeului Țării Crișurilor – Complex Muzeal din Oradea, pentru ilustrația veche a donjonului pe care ne-a pus-o cu generozitate la dispoziție.

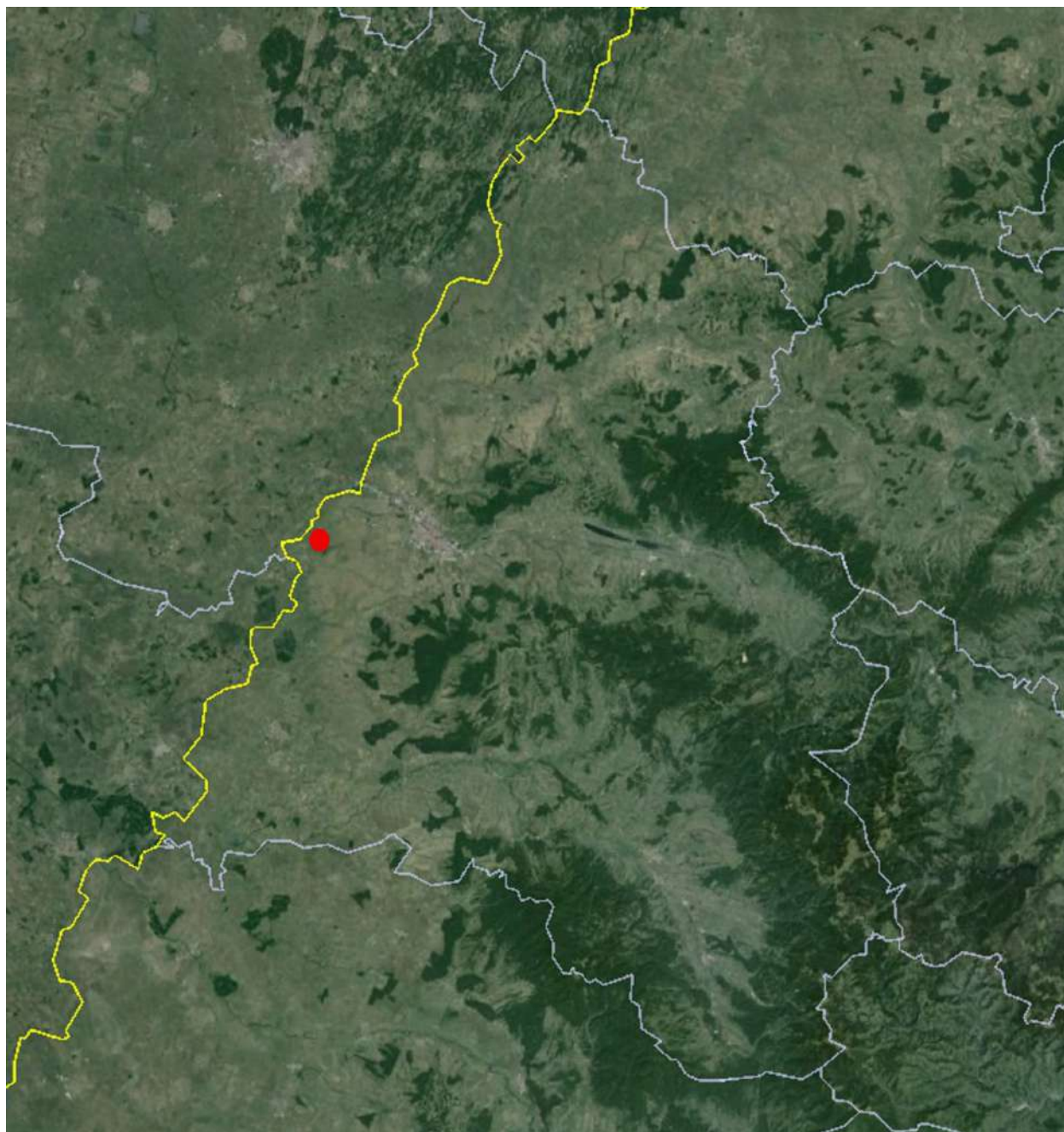

Fig. 1. Donjonul de la Cheresig (jud. Bihor) – amplasare geografică.

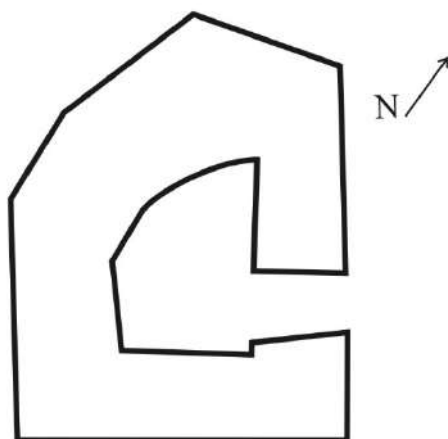

Fig. 2. Donjonul de la Cheresig – ridicare topografică din anul 1983.

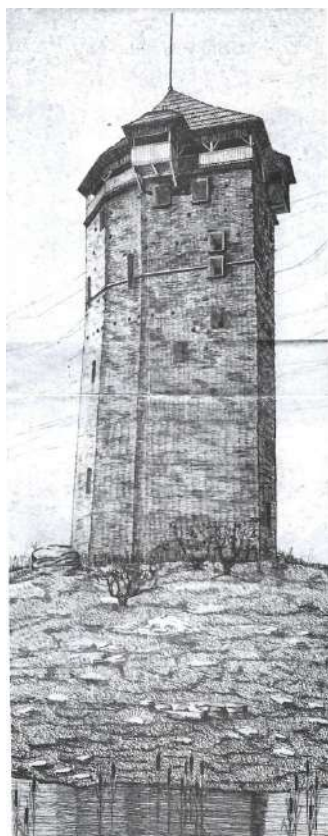

Fig. 3. Donjonul de la Cheresig – desen de la sfârșitul secolului al XIX-lea.

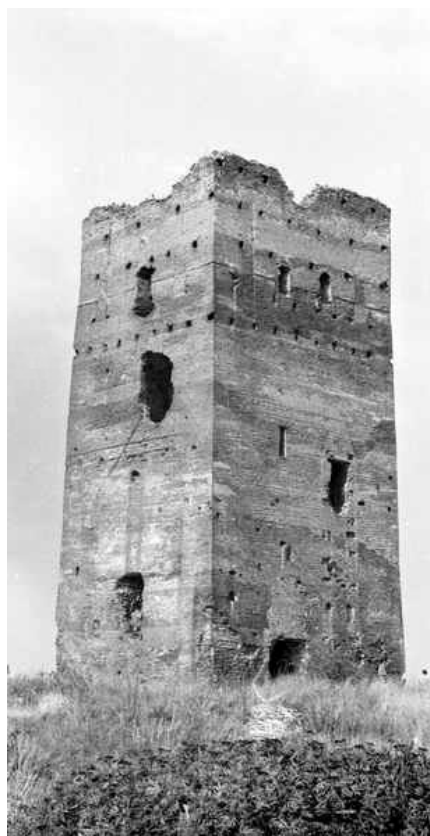

Fig. 4. Donjonul de la Cheresig – fotografie din anul 1959.

Fig. 5. Donjonul de la Cheresig – fotografie din anul 1959.

Fig. 6. Donjonul de la Cheresig – imagine din primăvara anului 2024, laturile de sud-vest.

THE GEOPHYSICAL SURVEY OF THE TOMB OF SIGISMUND OF LUXEMBOURG IN ORADEA

Petr ELBEL*
Peter MILO**
Ctibor OSTRÝ***
Michal VÁGNER****
Petr VACHŮT*****

ABSTRACT

This study deals with the results of a geophysical survey that was carried out in March 2022 on the site of a defunct church situated inside fortress courtyard in the city of Oradea. The work was initiated by the activity of an interdisciplinary team composed of experts from the Brno City Museum, the Department of Archaeology and Museology of the Faculty of Arts of Masaryk University and the Department of Auxiliary Historical Sciences and Archival Studies of the same university. This study summarises the existing knowledge about the location of the grave of the Czech and Hungarian king and Roman emperor Sigismund of Luxembourg, buried in the former church in 1437. The study presents the results of geophysical survey and explains why this method was not successful enough in the fortress area. At the same time, it proposes further directions of research on how to proceed in locating the tomb of Emperor Sigismund in the future.

Keywords: Sigismund of Luxembourg, 15th century, tomb, non-destructive archaeology, geophysical survey, Oradea.

The graves and tombs of monarchs and other members of ruling dynasties have always attracted the attention of both the professional and the lay public. In the past, interest was also focused on the burials of uncrowned historical figures, ideally with a controversial fate or a fascinating life story. The same was also the case with the Czech historiography¹. In addition to this research interest, it is an undeniably interesting fact that even though the investigation of graves appears to be an ideal platform for interdisciplinary cooperation, especially between the disciplines of history, archaeology and anthropology, the results of research on the burials of monarchs were mostly published by individuals representing only their own specific discipline.

The list of monarchic graves and tombs contains a number of unsolved problems, which can be newly handled by applying modern methods and refining thereby the results of older research activities. One such grey area is the grave of Sigismund of Luxembourg, King of Bohemia and Hungary and Holy Roman Emperor. A broader interdisciplinary research project from the Czech Republic has focused on the modern exploration of his tomb. The field part of the research, including mainly the methods of geophysical survey of the site, was carried out as part of an expedition to Oradea, Romania (formerly Nagyvárad) in March 2022.

* Masaryk University, Brno; e-mail: elbel@phil.muni.cz.

** Masaryk University, Brno; e-mail: 101090@muni.cz.

*** Brno City Museum; e-mail: ostry@muzeumbrna.cz.

**** Masaryk University, Brno; e-mail: vagner@phil.muni.cz.

***** Brno City Museum; e-mail: vachut@muzeumbrna.cz.

¹ Basic summarizing publications are as follows: Matiegka, Jindřich: *Pozůstatky slavných mužů a žen a jich identifikace*. Praha, Otto, 1912; Matiegka, Jindřich. *Tělesné pozůstatky českých králů a jejich rodin v hrobce Svatovítského chrámu v Praze*. Praha, Česká akademie věd a umění, 1932; Vlček, Emanuel: *Fyzické osobnosti českých panovníků. Díl 1. Nejstarší Přemyslovci. Atlas kosterních pozůstatků prvních sedmi historicky známých generací Přemyslovců s podrobným komentářem a historickými poznámkami*. Praha, Vesmír, 1997; Vlček, Emanuel: *Fyzické osobnosti českých panovníků. Díl 2. Čeští králové 1. Atlas kosterních pozůstatků českých králů přemyslovské a lucemburské dynastie s podrobným komentářem a historickými poznámkami*. Praha, Vesmír, 2000. Vlček, Emanuel: *Fyzické osobnosti českých panovníků. Díl 3. Čeští králové 2. Atlas kosterních pozůstatků českých králů Ladislava Pohrobka, Jiřího z Poděbrad a Habsburků pohřbených v Praze s podrobným komentářem a historickými poznámkami*. Praha, Vesmír, 2000. Lutovský, Michal – Bravermanová, Milena: *Hroby a hrobky našich knížat, králů a prezidentů*. Lutovský, 2nd mod. and ext. edition Praha, Libri, 2007; Šmahel, František: *Poslední chvíle, pohřby a hroby českých králů*. In: Slavnosti, ceremonie a rituály v pozdním středověku. Praha, Argo, 2014, pp. 123–197.

The “Sigilux”² research team sent to Romania, in addition to the staff of the Brno City Museum, consisted of a wide range of experts from friendly institutions, colleagues from the Department of Archaeology and Museology from the Faculty of Arts of Masaryk University – specialists in the use of geophysical methods in archaeology, representatives from among historians and archivists from the Department of Auxiliary Historical Sciences and Archive Studies – experts on the person of Emperor Sigismund of Luxembourg, as well as anthropologists from the Department of Anthropology of the Faculty of Science, IT experts and documentalists from the relevant faculties of the same university. The aim of the expedition was, using non-destructive methods, to find the lost grave of Sigismund of Luxembourg, whose body was placed in a tomb in the now already defunct church in fortress of Oradea, which until its destruction stood in the central courtyard of the Oradea citadel.

However, before proceeding to the description of the research itself, it is necessary to give at least a general overview of the used research method – geophysical survey, which created the basis of the field research. It belongs to the so-called non-destructive archaeology, i.e. a wider set of techniques, methods and theories that focus on the evaluation of archaeological sources without the threat of major damage. In archaeological practice, geophysical prospecting methods are used for non-invasive identification, localization, and interpretation of relics of human activities. With the help of archaeogeophysics, as this research discipline is called, we can get an idea of the extent of individual sites and observe the shape and physical properties of particular features or determine their purpose and state of preservation in more detail³.

For the geophysical survey in Oradea the method of the ground-penetrating radar (GPR) was selected. This method is based on the principle of repeatedly transmitting high-frequency electromagnetic signals to the ground and receiving their response back. Thanks to this, these devices can detect all kinds of changes in the measuring environment – anomalies with different conductivity properties than the surrounding subsoil, and at the same time to determine their approximate depth. These anomalies can be, for example, cavities, masonry and other structures, the boundary between different layers or, in specific cases, the backfills of sunken features – for example, graves or settlement pits. When searching for the grave of the Sigismund of Luxembourg, two GPR systems were used for geophysical survey. Firstly, it was a single-channel Malå Geoscience AB X3M Ramac GPR system and two shielded antennas with a central frequency of 500 and 250 MHz. Under a good soil condition, first antenna allows to reach a depth of up to 3 metres below the present-day ground level. Second antenna with a central frequency of 250 MHz has higher depth range – up to approximately 6 m, but this is compensated by the lower resolution of the obtained data. For measurements with an antenna with a central frequency of 500 MHz, distances between lines were set to 0.25 m. For the antenna with a central frequency of 250 MHz, the distance between the individual measurement lines was set to 0.5 m. The interval of measured points on individual profiles was set to 0.1 m for both antennas. The second system was a multi-channel GPR system ImpulseRadar Raptor-45 equipped with eight shielded antennas with a central frequency of 450 MHz and a depth range of 1.5–3 m. Compared to the single-channel GPR, this system can capture even smaller features and therefore has a better resolution of the measured data. With this system, the distance between the individual measurement lines was set to 0.085 m and the interval of measured points on individual profiles was set to 0.1 m. The collected raw data were processed in the GPR Slice software (Geophysical Archaeometry Laboratory/Screening Eagle Technologies, USA) where recommended filters (Time-Zero Removal, Background Removal, Bandpass filter, Hilbert Transform) were applied to either highlighted or suppressed the detected anomalies (structures) in different parts of the time slice. The obtained horizontal time/depth slices were exported in raster (PNG) form to ArcMap Desktop 10.8 (ESRI), where they were georeferenced to the coordinates of the corners of the relevant polygon. The identified anomalies – potential archaeological structures – were subsequently interpreted, categorised, and digitised into a vector plan.

Each field survey was also preceded by basic theoretical preparation, which included familiarization with the history of the site and the results of previous archaeological research. At the same time, it was necessary to study the details of the death and burial of this prominent members of the House of Luxembourg, including how the remains were handled after death and whether or not the grave could remain intact to this day.

² The name of the team refers to the Luxembourg dynasty and Emperor Sigismund.

³ Kvamme, Kenneth. L.: *Terrestrial remote sensing in archaeology*. In: Handbook of archaeological methods 1. Edd. Maschner, H.D.G. – Chippindale, C., Lanham – New York – Toronto – Oxford 2005, pp. 423–477.

Exploration of the tomb of Sigismund of Luxembourg

Sigismund of Luxembourg is often referred to as the last great medieval emperor, and indeed, if anyone of the third generation of the Luxembourg dynasty came close to the ideal of a monarch set by the reign and self-presentation of Charles IV, it was his son Sigismund. He was a highly educated, socially minded man, a capable diplomat, knight and active politician with an influence reaching the whole of the European continent. Not only did he conquer vast territories during his reign, but he managed to adapt his policy to the current needs of the then dynamic and tumultuous times and was able to cope with a number of complex situations that resonated around the world. He significantly helped to resolve the Papal Schism, i.e. the situation when several popes were elected at the same time, which was a condition that undermined the very pillars of medieval society at the time and the unity of Christian Europe. The schism was finally resolved at the Council of Constance. However, this was not the only conflict in which Sigismund was involved. He diplomatically intervened in disputes between England and France as part of a series of conflicts that we now collectively refer to as the Hundred Years' War. He made a significant effort to draw attention to the Ottoman threat, and many of his political efforts led to the goal of uniting the Hungarian, Czech and Austrian lands into a single polity capable of resisting this danger. While implementing his political vision, he travelled throughout Europe from the British Isles to Constantinople, but even his significant travel activity was no longer sufficient to adequately manage such a vast and diverse territory. Therefore, he built a very efficient royal office that allowed him to do so. Despite the stereotypically persistent aura of a negative figure in Czech history, Emperor Sigismund of Luxembourg was a remarkable man, and the last moments of his life, death and the funeral itself were no less remarkable⁴.

Death and funeral of the emperor

Sigismund of Luxembourg died in Znojmo on 9 December 1437. The last moments of his life are comprehensively told in Windecke's chronicle⁵, which on its pages presented a rather theatrical scene of the emperor's departure from the world. We can read in it that the dying monarch was first dressed in a festive robe, in which he traditionally read the Christmas Gospel. He had the imperial crown placed on his head and, while dressed in this way, he supposedly listened to the Mass. After that, he then allegedly changed into a simple grey funeral robe, sat down on the throne, and in this majestic pose, his spirit is said to have left the world of the living. According to his own wishes, he was to be kept on the throne for three days and only then did the funeral ceremonies take place. The scene must have been monumental, if only it had actually taken place like this. Modern historiography is more inclined to a much more modest departure of the emperor from this world. The magnificent fresco of Emperor Sigismund's last moments written down by Windecke is most likely just a period fiction commissioned by the emperor's chancellor Kaspar Schlick in order to lift up the emperor's majesty for the last time and to support the chosen successor, Sigismund's son-in-law Albert II of Habsburg, against the demands of the opposition using the influence of the emperor's wife Barbara of Celje⁶.

We know for certain that the place of the emperor's death was Znojmo, but his final resting place became the cathedral in the then Hungarian town of Nagyvárad (now Oradea in Romania). Sigismund himself chose this place for this purpose sometime around the 40th year of his life, because Nagyvárad and its cathedral occupied a privileged position in the emperor's heart. He repeatedly returned to the town, received special guests and celebrated Easter holidays there. A number of important kings were buried in the cathedral, including the King Saint Ladislaus of Hungary, the patron saint of Hungarian rulers, whom Sigismund greatly respected. When a fire engulfed the Nagyvárad cathedral in 1440, it also damaged the case with the remains of this saint. However, the remains themselves were not damaged. Sigismund had a new case made and the fact that the remains were not destroyed was proclaimed by him a miracle of the King Saint. Sigismund's first wife Mary of Hungary, her father and the emperor's father-

⁴ Elbel, Petr: *Dvůr Zikmunda Lucemburského*. In: Lucemburkové. Česká koruna uprostřed Evropy. Praha 2012, pp. 308–318.; Ibid., Dvořáková, Daniela: *Zikmundova vláda v Uhrách*, pp. 702–709.; Ibid., Dvořáková, Daniela: *Zikmund se ujímá své role v Říši*, pp. 725–731. More generally: Kavka, František: *Poslední Lucemburk na českém trůně*. Praha 1998.

⁵ Eberhard Windecke was a merchant from Mainz who stayed at the court of Sigismund of Luxembourg for a long time and became the emperor's court chronicler. He spent the period between 1415 and 1424 with Sigismund. He did not start writing the chronicle until his return to Mainz. *Denkwürdigkeiten zur Geschichte des Zeitalters Kaiser Sigmunds*. Ed. Wilhelm Altmann. Berlin 1983. Available from: <https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=nnc1.0043805779&view=1up&seq=5>.

⁶ Lutovský, Michal – Bravermanová, Milena: *Hroby a hrobky našich knížat, králů a prezidentů*. Praha 2007, p. 44; Dvořáková, Daniela: *Smrt' císaře Žigmunda Lucemburského a nástup Albrechta Habsburského na uhorský trůn*. In: Historický časopis vol. 69, 2021, pp. 27–47.

in-law Louis I the Great as well as a number of other important personalities were also buried here. Sigismund's decision thus combined the royal tradition, which he continued, with a truly personal relationship to the given place.

However, Znojmo is located more than 600 kilometres as the crow flies from Oradea. The procession with the emperor's body had to overcome this distance, while the speed with which the royal court moved at that time was around 20 km per day in good conditions. And those were certainly not existent in the winter of 1437. On the other hand, the cold and frost most probably helped to slow down the decomposition process of the emperor's body. Unfortunately, we have no information on whether the degradation was also prevented by human intervention in the form of embalming techniques⁷.

There are two possible dates for the burial itself, either the very end of 1437, or the period sometime between 9 and 22 January 1438, that is, after the coronation of Sigismund's son-in-law Albert II of Habsburg, which seems somewhat more likely not only from a political point of view, but also due to the distance between the two places. Thus, more than a month to a month and a half passed between the death and the placing of the emperor's remains in the grave. In the Nagyvárad cathedral, the emperor's remains were then buried in a magnificent tomb, over which liturgical ceremonies were to be held day and night for a hundred years, but fate wanted otherwise⁸.

History of the site with regard to the emperor's tomb

The cathedral was destroyed in the 16th century and the graves there were apparently damaged or, according to some reports, even plundered. These acts were initially attributed to the Turkish army that conquered Nagyvárad at the turn of the 15th and 16th centuries, and the town itself even became for some time the main meeting point of the Principality of Transylvania with the Ottoman Empire. However, the Turks treated royal tombs and Christian holy places with reverent respect. The destruction of the cathedral can thus be attributed rather to the iconoclastic activities of Protestant troops around the middle of the 16th century. As a consequence of these unrests, the bishop with the chapter left Nagyvárad in 1557, and most likely in 1565, the church was plundered by Protestants. The town fell under Turkish rule again in 1660, and finally in 1692 it became part of the Habsburg Monarchy⁹.

The year 1660 is the date of the oldest surviving mention of the finds of rich grave goods in the area of the destroyed cathedral. They are recorded in the work *Neue Beschreibung des Königreichs Ungarn* by the German author and polymath Martin Zeiller, who lived in 1589–1661. It says the following:

In the Frankfurt spring relation from 1639 on page 99, it is stated that when the local church (the cathedral in Nagyvárad) was demolished, a tomb was found in December 1638 during digging and inside it was a royal coffin/sarcophagus and in it a crown made of valuable gold set with precious stones, a sceptre, a monstrance and other Mass or church vestment, among them also one glittering diamond the size of a hen's egg, a silver desk (plate?) and rods/bars. Whether this royal coffin belonged to St. Ladislaus or to Emperor Sigismund is not certain¹⁰.

During the 18th century, on the site of the defunct Nagyvárad cathedral, rebuilding was carried out connected with the construction of a new pentagonal military fortress according to standard models introduced into modern Baroque warfare by Sébastien Le Prestre de Vauban. And this rebuilding also became a new source of information about the local rich royal burials. We learn about them thanks to the partially preserved correspondence of cavalry general Charles-Gabriel Baron of Canon, Marquis de Ville¹¹, with the imperial office of Maria Theresa from June 1755. At that time, the courtyard of the fortress was being modified in connection with the construction of a new fortress well. The general writes about it: *Your Holy Imperial and Royal Majesty. Since my last letter from the 13th day of this month I have been unable to discover anything but the piece of a crown which I enclose. However, as I have already had the honour to tell Your Majesty, the tomb remained open all night from the 11th to the 12th*

⁷ It can be assumed, though. In the case of Charles IV, for example, it was done. Lutovský, Michal – Bravermanová, Milena: *Hroby a hrobky našich knížat, králů a prezidentů*. Praha 2007, p. 153.

⁸ Lutovský, Michal – Bravermanová, Milena: *Hroby a hrobky našich knížat, králů a prezidentů*. Praha 2007, p. 44; Dvořáková,

⁹ Lutovský, Michal – Bravermanová, Milena: *Hroby a hrobky našich knížat, králů a prezidentů*. Praha 2007, p. 44; Dvořáková, Daniela: *Smrt' císaře Žigmunda Luxemburského a nástup Albrechta Habsburského na uhorský trón*. In: *Historický časopis* vol. 69, 2021, pp. 27–47; Marta, Doru: *Cetatea Oradiei. De la începuturi până la sfârșitul secolului al XVII-lea*, Oradea 2013, pp. 47–56.

¹⁰ Zeiller, Martin: *Neue Beschreibung des Königreichs Ungarn*, Ulm 1660, pp. 315–316. Available from: https://books.google.cz/books?id=aMEAAAAcAAJ&printsec=frontcover&hl=cs&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false.

¹¹ A major-general who lived out his life on the Moravian estate of Rešice. Available from: https://de.wikipedia.org/wiki/Karl_de_Ville (in German).

through the fault of the local lieutenant, who, according to what he himself told me, was present at the opening. Even the workmen who have taken what I have already sent, and am still sending to Your Majesty today, say that on the morning of the 12th, things were not in the same state in which they left them on the evening of the 11th; it seems to me that there still were other things in the said tomb which will come to light with time. Above all, it seemed natural to me that where there is an orb and a crown, there is also a sceptre. The terrible headache which has afflicted me for more than a month has induced me to forget in my previous letter to notify Your Majesty that besides the kings I have already named, King Stephen II also must be buried there. The place where the tomb was found is located in the middle of the fortress square. As everything has been built around it since the church was demolished, it is certain that the church was in the middle of the square, without which some of these vaults would have been discovered when digging in various buildings. Another strong proof that the church stood in the square is the fact that when digging a well, at a depth of one metre only material from the old church was found. I have no doubt, then, that if Your Majesty orders it, the tombs of the kings, who are written in the chronicle to be buried there, will be discovered without much difficulty, and I hope it will be a comfort to Your Majesty that during her glorious reign the body of Saint King Ladislaus will be discovered, which has already been attempted in vain for several centuries. It is a great consolation to me, if my suppositions be true, that I was so happy as to send the remains of the first Queen Maria (Maria of Anjou, the first wife of Sigismund) to Your Holy Majesty, the second Maria also Queen. I think the more I may believe that this is the tomb of Maria, who was the last of the Anjou kings who reigned in this country, for, as Your Majesty must have seen, the crown is adorned with the coat of arms of that family – the fleurs-de-lys (lily). The brooch I sent with the previous letter confirms to me again that this is a woman's grave. In all humility I bow at her noble feet, and with boundless reverence and submission I follow Your sacred Imperial and Royal Majesty, her most humble, faithful and most obedient subject. C. M. de Ville. – Grand Varadin 17 July 1755¹².

This message is followed by two notes from the imperial treasurer Joseph de France, confirming the receipt of the sent artefacts¹³.

The first: On 25 July 1755, I received from Her Majesty the Empress-Queen 5 pieces of a crown of silver gilt, set with bad rubies, emeralds, and a few worn pearls, all of which served for the ancient crown, an orb surmounted by a cross divided into two parts of silver gilt, and a sort of golden clasp, on which hangs a dragon of solid gold and enamel, weighing about 12 Ducat coins. On the 27th of the given month, Her Majesty the Queen sent me another fleur-de-lys, with an enclosed message by General du Ville from Nagyvárád, dated 17th July 1755. On the 13th August 1755, Her Majesty the Queen sent me another parcel containing the remnant of a fire-red cloak of the King or Queen of Hungary, which was almost entirely worn out; however, it can be ascertained that it was silk brocade with wavy gold. Added to this was a nice drawing by a good engineer from the said town of Nagyvárád, to show where the tomb was located.

And the second: I found out: Dagobert I has only an orb without a cross in his hand, and then all the kings have none; but in identifying Louis of Anjou, King of Jerusalem, he has an orb surmounted by a cross in his left hand, and a vine terminated by a lily in his right hand, which makes me believe that he is Andrew II of Jerusalem, son of Béla III as in 1205, whether he did not think it was a crown sent him by the Pope, if one was sent to him, as some authors assert.

However, the reports by Charles de Ville need to be subjected to thorough criticism. By nature of the task, the general was not conducting systematic excavations of the fortress, he was only building a fortress well. So it is not at all certain that he had an exact idea of whose grave he opened. He concludes that it was the tomb of Mary of Hungary only on the basis of the found fragments of a crown with lily-shaped extensions and a brooch. But these objects rather hinder his interpretation than confirm it. It could even happen that individual grave contexts were mixed up and the funerary equipment described thus comes from several graves.

¹² *Jahrbuch der Kunsthistorischen Sammlungen des Allerhöchsten Kaiserhauses. XVI. Band.* Edd: Friedrich Tempsky – Gustav Freytag, Wien 1895. Available from: <https://doi.org/10.11588/diglit.5778#0499>.

¹³ Ibidem in the note.

The brooch has survived to this day only in a drawing. The artefact itself is missing. Even so, it is quite clear from the surviving depiction that it was Sigismund's Order of the Dragon. However, it was not founded until 1408, while Mary of Hungary died in 1395. Therefore, there is an anachronistic relationship between them. The same is the problem with the imperial orb, because Sigismund was only established as King of the Romans after the death of Jobst of Moravia in 1411. And finally, it is not so clear-cut even with the crown itself, because it appears in literature that in this case it was originally a votive gift to St. Ladislaus from King Louis I, i.e. a crown that was placed in the Saint's grave later, in order to raise his importance along with the importance of the monarch who decided to take this step. And it is supposed that Albert II of Habsburg has put this crown on the emperor's head later at the funeral. The funerary equipment described by Charles de Ville thus rather indicated the opening of Sigismund's tomb, which became the basic pillar of our hypothesis for the preparation of non-invasive field research¹⁴.

Oradea 2022 field research

Armed with this information, we set up the following procedure. We were based on the knowledge acquired from previous research on the mummified body of Baron Trenck¹⁵ (anthropological, reconstruction and historical part) and direct experience with a similar type of premises, because Špilberk Castle and the Oradea fortress are connected by a number of similar features, including extensive rebuilding around the middle of the 18th century together with the construction of fortress wells¹⁶.

The basic hypothesis was as follows: the construction of a fortress well in the 18th century disturbed the surrounding grave contexts, and even if this construction project did not succeed, unlike the one at Špilberk Castle, it should be possible to detect this radical intervention in the subsoil with the help of geophysical survey. Thus, if we examine the area of the courtyard and identify the potential excavation site of the fortress well, we also identify the site with grave contexts disturbed during its construction in the mid-18th century. According to their location and size, we then select those which could most resemble the find context described by Charles de Ville. A more precise localization is only a step away from archaeological research and subsequent anthropological analysis of skeletal remains, if any were to be found in the tombs. Furthermore, if there were any other tombs in the area of the courtyard, or any other interesting archaeological structures – for example, the remains of masonry from the defunct cathedral, the geophysical survey should also reveal them.

The first step thus was non-invasive geophysical prospecting. We contacted our Romanian colleagues at the Țării Crișurilor Museum, a branch of the Oradea City Museum which administers the local fortress, and asked for their cooperation. We found out that the last excavations aimed at identifying the location of the graves were conducted more than 120 years ago. The colleagues' own investigations in the courtyard area were limited to smaller test trenches aimed at capturing the remains of the cathedral's foundation walls, and watching briefs during the repairs of underground utilities¹⁷. So far, they have not had the opportunity to conduct comprehensive geophysical survey of the site, which as a result has led to great interest in bilateral cooperation. So our way to Romania was open.

Our research interest was focused on the inner courtyard of the Oradea fortress, in the centre of which once stood former church. Today, this place serves as a relaxation and exhibition zone of the local museum or as an occasional venue for various cultural events. The appearance and back area of the courtyard are adapted to these purposes. In addition to full-grown trees, benches, information boards and various architectural elements are also spread over the courtyard area. Of these, it is necessary to mention two ledger stones protruding above the surface, which mark the presumed final resting places of two important men – St. Ladislaus and Sigismund of Luxembourg. Furthermore, a hypothetical floor plan of the cathedral is also marked with stones on the surface of the courtyard. The shape of the floor plan was created based on a combination of results of archaeological test trenching and depictions recorded in historical sources. In addition, there are rainwater drains and sewer inlets covered with metal covers on

¹⁴ Kavka, František: *Poslední Lucemburk na českém trůně*. Praha 1998, p. 257; Kerny, Terézia: Begräbnis und Begräbnisstätte von König Sigismund. Terézia Kerny. In: *Sigismundus rex et imperator. Kunst und Kultur zur Zeit Sigismunds von Luxemburg 1387-1437*. Ed. Verlag Philipp von Zabern, 2006 pp. 475–479; Lutoský, Michal – Bravermanová, Milena: *Hroby a hrobky našich knížat, králů a prezidentů*. Praha 2007, p. 144.

¹⁵ Urbanová, Petra – Vachůt, Petr: *Baron Trenck. Nová tvář legendy*. Praha 2020.

¹⁶ Vaněk, Jiří: *Stavební proměny Špilberku v 1. polovině 18. století*. In: Forum Brunense, Brno 2008, pp. 5–26.

¹⁷ Marta, Doru: *Cetatea Oradei. De la începuturi până la sfârșitul secolului al XVII-lea*, Oradea 2013; Mihálka Nándor: *A váradi vár Anjou-kori építkezései a régészeti ásatások tükrében. Újabb adatok a váradi gótikus székesegyház, Szűz Mária kisebbik temploma és a gótikus püspöki palota építészeti történetéhez*. In: Zsoldos Attila (ed.) *Nagyvárad és Bihar az Anjou-korban*. Tanulmányok Biharország történetéről 5. Nagyvárad 2018, pp. 259–286.

the surface. The surface of the investigated courtyard itself is made up of a combination of stone paving and gravel with road metal.

As already mentioned above, two GPR systems were used for geophysical prospecting. They differed from each other in the number of antennas, depth range and resolution of the measured data. However, both systems had one thing in common. They were placed on two carts that moved within pre-defined polygons along the routes of the measured profiles, in the back and forth direction. The investigated areas were defined in such a way as to cover at the highest possible extent the area of interest in the courtyard. Attention was paid especially to its centre, i.e. to the place where the cathedral itself stood in the past, and which had the greatest potential in terms of the structures being searched for. However, the extent and shape of the investigated areas were limited both by the shape of the courtyard itself and above all by various aboveground obstacles scattered over its surface. Due to these circumstances, it was not possible to explore the courtyard in its entirety.

Unfortunately, the field data did not bring the expected result. Although the second ground-penetrating radar used, the Malå Geoscience X3M, was equipped with an antenna with a central frequency of 250 MHz, which should reach a depth of approximately 6 m under good physical conditions of the soil environment, the identified anomalies were only visible to a depth of approximately 3.5 m. An almost similar depth was achieved even with an antenna with a central frequency of 500 MHz. With the multi-channel ImpulseRadar Raptor-45 system, the depth, or the visibility of potential structures was even limited to approximately 1.5 m. The reduction in depth range for both devices was most likely caused by the composition of the measuring environment, for example clayey soils, or the presence of a large amount of rubble in the soil. Because of this, and the nature of some of the anomalies, not all potential structures could be captured or safely distinguished and interpreted by GPR survey. This could also be due to their physical properties, which could be the same or similar to the properties of the surrounding environment (e.g. brick masonry covered with rubble from the same material, etc.). The propagation of the electromagnetic signal into the soil, and thus the depth range and readability of the measured data, could also be negatively affected by the surface finish of the courtyard. In addition to several rainwater drains, which were covered with metal covers on the surface, there are also a stone reconstruction of the floor plan of the defunct former church and several brick-paved sidewalks in the area of the courtyard. These surface structures, which are clearly visible in the GPR data, probably made it difficult, if not impossible, to identify any other, deeper-lying structures directly below them.

Before the survey itself, we had identified two such potential areas on the basis of historical sources. The first one was located in the area east of King Ladislaus' grave (or rather of his present-day ledger stone), which during the existence of the cathedral was located somewhere in front of the presbytery in the eastern part of its main nave. In 1912, somewhere in this area an archaeological excavation was carried out, during which the supposed grave of Sigismund's first wife Maria of Anjou (Mary, Queen of Hungary) and several finds directly related to Sigismund in person were also discovered here. Unfortunately, the tomb of Sigismund himself could not be identified. In addition to the tomb of Maria of Anjou, which according to historical photographs was found at a depth of approximately 2.5–3 m below the then ground surface (the level of which has not changed significantly since then), archaeological excavation also captured the remains of a circular stone well. Unfortunately, none of these structures – neither the tomb nor the remains of the well – were visible in the measured GPR data. The only structure that can be recognized in the measured data is a large amorphous anomaly at a depth of about 2.1 m below the present-day ground surface. It may be an inhomogeneous layer, for example, the backfill of the above-described archaeological excavation trench from the beginning of the 20th century. It is also possible that both mentioned building structures – the tomb and the well – are today located under the Sigismund's ledger stone. However, it was not possible to carry out a GPR survey in this area.

The second potential place where Emperor Sigismund's grave might be located is according to I. Henszlmann¹⁸ in the western part of the courtyard, approximately 18 m southwest of the ledger stone of St. Ladislaus. During research in 1883, a burial chamber with the dimensions of 3.5 x 3 m was found here, which Henszlmann identified with the tomb of Emperor Sigismund. Unfortunately, even this structure is not visible in the results of the GPR survey. Only a few recent underground utilities are laid out here, which, after all, spread almost under the entire courtyard. Within the investigated area of the courtyard, several other more significant areal anomalies were detected, which can be interpreted as

¹⁸ Henszlmann, Imre: *A nagyvárad kettős székesegyház*. In: Bunyitay Vincze: *A várad püspökség története alapítástól a jelenkorig*. III. Nagyvárad, 1884. pp. 147–174.

possible inhomogeneous layers. For example, it could be some backfills, etc. In the east-west direction, a significant areal anomaly stretches across the courtyard. Since it connects the two main entrances to the courtyard, one on the east and the other on the northwest side of the fortress, this anomaly can be interpreted as a defunct road.

Nevertheless, there are still undiscovered graves here. Evidence thereof is also the exhibition of an open archaeological excavation of those parts of the foundations of the cathedral that extended under the existing buildings of the Baroque fortress and were modified for the needs of the City Museum. As part of the uncovered archaeological contexts, there are both ordinary inhumation burials in soil and stone sarcophagi, which are located even more than 5 metres below the present-day ground surface. This respectable depth together with homogeneous backfill identical to the surrounding environment probably made it impossible to precisely locate the tombs and other contexts important for spatial orientation.

Results of geophysical survey

The geophysical survey performed unfortunately did not yield the expected results. Not only was it not possible to identify any potential site where the searched-for grave of Sigismund of Luxembourg could be located, but the measured data did not reveal any older than modern structures. In this regard, it is mainly the remains of the walls of the defunct former church or the searched-for fortress well, uncovered at the beginning of the 20th century. The reasons for the failure of GPR prospecting can be sought on several fronts. First, the searched structures are buried beyond the depth range of the GPR systems used. This may be indicated by several clues. First of all, there are period photographs taken when the well and the supposed grave of Maria of Anjou were uncovered in 1912¹⁹. According to them, the location of these structures can be estimated to a depth of 2.5–3 m below the present-day ground surface. This assumption could also be confirmed by the archaeological exhibition inside the fortress, where some uncovered archaeological contexts related to the defunct church are presented “in situ” – masonry, graves, etc. These are located in a depth range from 1.5 up to 5 m below the present-day ground level of the courtyard. The composition of the measuring environment probably also played a big role. On the surface of the courtyard, one can most likely expect a thick layer of rubble from the ruined church building, possibly also some other layers of backfills and levelling of the courtyard. Furthermore, there is a large number of modern aboveground and underground structures, from, for example, the supposed floor plan of the defunct church marked on the surface, to a large number of underground utilities crossing the courtyard below the surface. These inhomogeneities may have shaded or significantly limited the propagation of the GPR signal into the ground and thus also reduced the resulting readability of the measured data. Part of the searched structures most likely had similar or completely identical physical properties to their immediate surroundings (an example could be brick masonry covered with brick rubble, etc.). This led to a reduction in their contrast with their surroundings and, as a result, made them impossible to identify. The last and probably the most relevant variant is a combination of all the options described above.

From the 18th century written sources, more precisely the correspondence of cavalry general Charles-Gabriel Baron of Canon, Marquis de Ville, with the imperial office of Maria Theresa, it is not clear which of the graves was actually opened. Although it is often said that the crucial discovery of the crown jewels was made during digging of the fortress well, it is very likely that the entire area of the courtyard was modified. The works thus clearly had to affect several grave contexts (St. Ladislaus, Louis I, Mary of Hungary, or Sigismund's great-aunt Beatrice of Luxembourg, but also other graves)²⁰. The opening of Mary of Hungary's grave is inferred only by Marquis de Ville from the discovered fragments of precious metal sheets with lily ornaments, which have survived to this day in the form of a reconstructed funeral crown at the Hungarian National Museum in Budapest. At the same time, he was unable to identify the medallion with the emblem of the Order of the Dragon, which, however, has not survived to this day, and is known only from a drawing reconstruction by the Habsburg imperial office²¹. It is also unknown where the remains that were transported to Vienna together with the regalia are

¹⁹ We received copies of these photographs from Romanian colleagues at the Țării Crișurilor Museum, the Oradea City Museum Section.

²⁰ Henszlmann, Imre: *A nagyváradi kettős székesegyház*. In: Bunyitay Vincze: *A váradi püspökség története alapítástól a jelenkorig*. III. Nagyvárad, 1884. pp. 147–174; Dvořáková, Daniela: *Smrt cisára Žigmunda Luxemburského a nástup Albrechta Habsburského na uhorský trón*. In: *Historický časopis* vol. 69, 2021, pp. 27–47.

²¹ Kavka, František: *Poslední Lucemburk na českém trůně. Králem uprostřed revoluce*. Praha 1998, p. 256.

currently located, and to whom they belonged, as opposed to the marquis' assumption. For now, the trail ends in the aforementioned reports.

Further knowledge in this direction is provided by the study *A nagyvárad kettős székesegyház* by Imre Henszlmann²², which documents the research from 1881 to 1883, and in which the first overall plan of uncovered archaeological contexts, including the distribution of graves, is published (see Fig. 5)²³. However, after its georeferencing into the existing ground plan of the fortress, several ambiguities emerged.

The first is Henszlmann's location of the grave of Mary of Hungary, which is situated on the plan directly behind the grave of St. Ladislaus, and is thus separated from the fortress well by approximately 7 metres in the south-western direction. If we were to attach more weight to this plan than to other sources, especially the photos documenting the excavation works around the fortress well in 1912, then the mentioned photos do not show the grave of Mary, Queen of Hungary, but some other grave, today unknown, and wrongly identified at the time²⁴.

According to Henszlmann, Sigismund's grave should be located approximately in the axis of the church, about 11 metres from its main entrance on the west side of the building. Henszlmann even mentions the shape of the grave in a side view, but the text does not mention any find of skeletal remains. The fact that this is the tomb of Sigismund is inferred from the dimensions and design of the tomb and from the analogous burial of Saint Stephen I in Székesfehérvár. It is therefore reasonable to assume that the given grave was already empty at the time of its opening. However, we cannot be completely sure, because Henszlmann himself states: "*I cannot deal with them in more detail, because I was not present during the excavations where these details came to light...*".

Possibilities for further research

First of all, on the basis of Henszlmann's georeferenced plan, it is possible to select suitable places for the placement of archaeological trenches, which would serve to verify his old excavations, especially the Sigismund's grave that he investigated and reported. However, several pitfalls must be taken into account during the planning of potential new excavation and its subsequent implementation. First of all, we cannot completely rely on the accuracy of the archive plan. As is often the case with older archaeological plans, the topographic location of the recorded archaeological contexts may not exactly correspond to reality. Furthermore, despite the careful effort to place Henszlmann's plan as precisely as possible on the unchanging ground plan of the fortress courtyard, during georeferencing we could not avoid a topographic error, and thus its slight shift. It is therefore necessary to take this error into account when retrospectively locating the recorded archaeological contexts on the map. Other pitfalls would most likely appear during the actual archaeological excavation. In the area of the courtyard, it is necessary to expect an occupation layer up to 5 m thick, which will most probably be largely made up of rubble. In addition, the possibility that the tomb will be empty cannot be ruled out, either. Henszlmann does not mention any bones, moreover, when we add to that the troubled past of the royal tombs, this option also begins to appear probable. However, if archaeological research and the re-opening of the crypts were to take place after all, it is more than possible that some new knowledge and clues would still appear. Another promising direction is the archival research of Charles de Ville's reports and the search for the remains transported to Vienna, including the archival tracing of the recovered artefacts that eventually ended up in the National Museum in Budapest. Alternatively, an interesting procedure is offered by the effort to find materials and field documentation from Henszlmann's excavations at the end of the 19th century.

²² Henszlmann, Imre: *A nagyvárad kettős székesegyház*. In: Bunyitay Vincze: *A várad püspökség története alapítástól a jelenkorig*. III. Nagyvárad, 1884. pp. 147–174.

²³ For georeferencing, we also used overprints and republished plans in the study: Mihálka Nándor: *A várad vár Anjou-kori építkezései a régészeti ásatások tükrében. Újabb adatok a várad gótikus székesegyház, Szűz Mária kisebbik temploma és a gótikus püspöki palota építészet történetéhez*. In: Zsoldos Attila (ed.) *Nagyvárad és Bihar az Anjou-korban*. Tanulmányok Biharország történetéről 5. Nagyvárad 2018, pp. 259–286.

²⁴ Acquired photos or the report by Charles de Ville.

Fig. 1: A view from above on the running survey of the courtyard of the fortress in Oradea, Romania, where the former church was once located, in which the body of Sigismund of Luxembourg was buried. Photo by Zdeněk Skokan.

Fig. 2: A veduta of Oradea from 1598 with the still standing former church. Author: Joris Hoefnagel. Source: Wikimedia Commons.

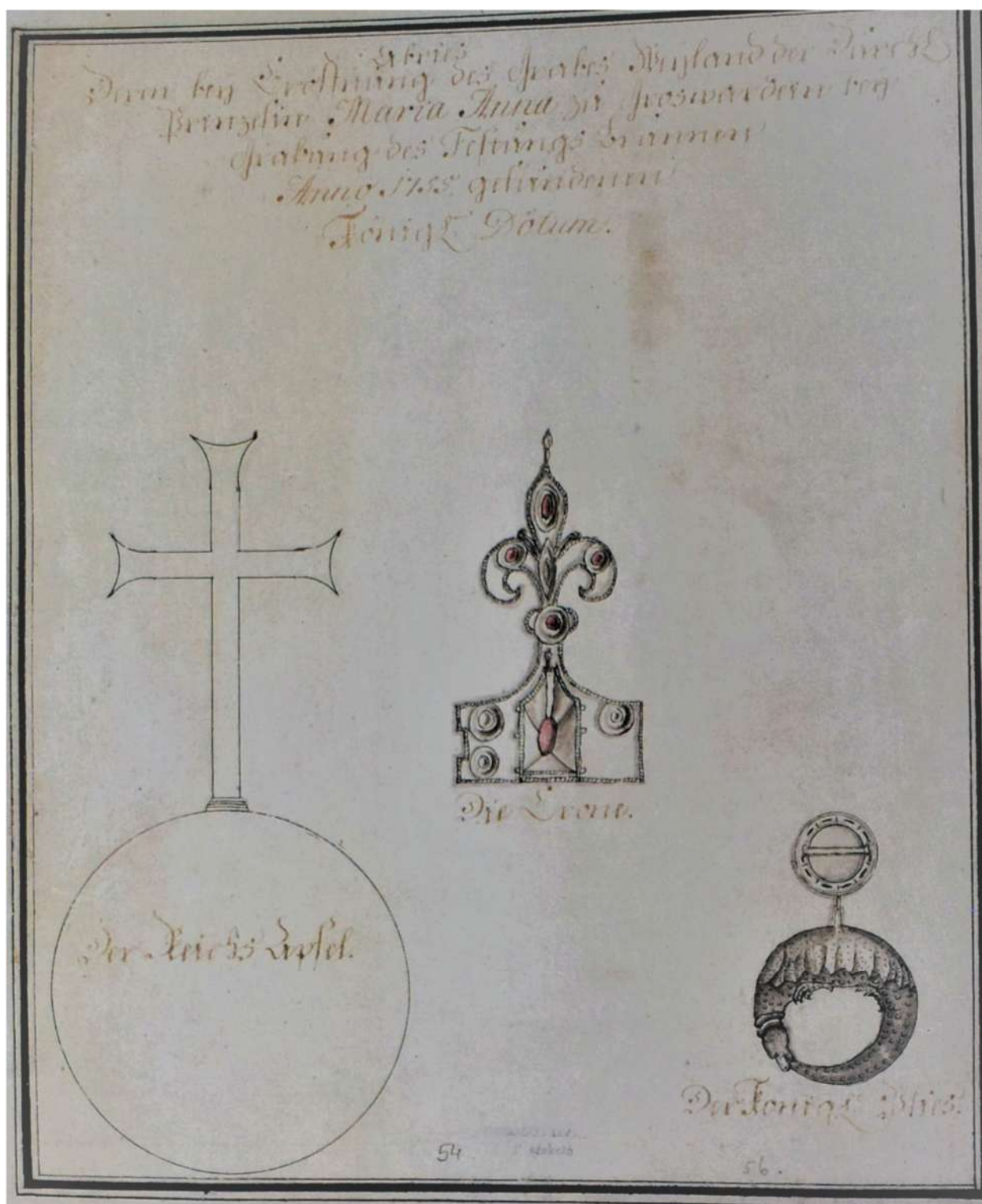

Fig. 3: A period drawing of the putative Sigismund's funerary regalia discovered during the reconstruction of the courtyard in 1755. In: Kavka, František: Poslední Lucemburk na českém trůně. Králem uprostřed revoluce. Praha 1993, p. 256.

**ORADEA – fortress courtyard
Defunct Church of the Virgin Mary**

- Ground plan of the fortress
- Area of GPR survey
- Structures on the surface**
 - Reconstruction of the church ground plan
 - Memorial plaque – St. Ladislav
 - Memorial plaque – Sigismund
- GPR data interpretation**
 - Reflective anomaly
 - Inhomogeneous layer
 - Historical route
- Archaeological research in 2015**
 - Masonry
 - Excavation trenches
- Plan by Foerk Ernő from 1912**
 - Well?
 - XI century (1883)
 - XIII century (1881)
 - Concrete paving 1912
 - Foundations of the dome 1912
 - Masonry
 - Graves
- Plan by Imre H. Tanulmány from 1883**
 - Well?
 - Masonry
 - Graves
 - Ground plan of the church
 - Excavation

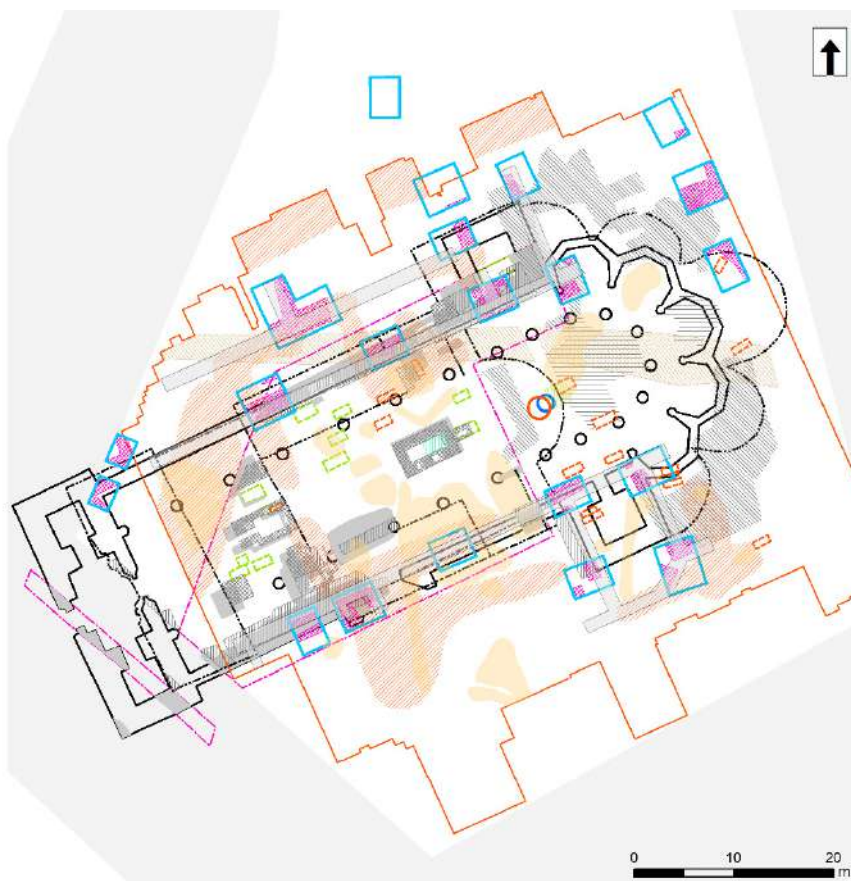

Fig. 4: Interpretation plan of the results of the ground-penetrating radar survey supported by the found outputs from previous archaeological research carried out in the area of the courtyard of the Oradea fortress. Author: Michal Vágner.

Fig. 5: Photos from archaeological research in the area of the fortress well in 1912, which we received from our Romanian colleagues at the Oradea City Museum during our survey in March 2022. They show excavations near the fortress well, where the crypt of Maria of Anjou was supposed to be discovered. However, this information contradicts the research by Imre Henszlmann.

Fig. 6: A reconstruction of the putative funerary crown of Sigismund stored in the Hungarian National Museum in Budapest.

ORADEA – fortress courtyard Defunct Church of the Virgin Mary

- Ground plan of the fortress
- Graves according to written sources**
 - Queen Mary's Tomb according to I.H.Talamány
 - Queen Mary's Tomb by de Ville
 - Tomb of Sigismund according to I.H.Talamány
 - Tomb of St. Ladislaus
- Structures on the surface**
 - Memorial plaque – St. Ladislaus
 - Memorial plaque – Sigismund
- Plan by Foerk Ernő from 1912**
 - Well?
 - XI century (1883)
 - XIII century (1881)
 - Foundations of the dome 1912
 - Ground plan of the church
 - Graves
- Plan by Imre H. Tanulmány from 1883**
 - Well?
 - Graves
- Ground plan of the church

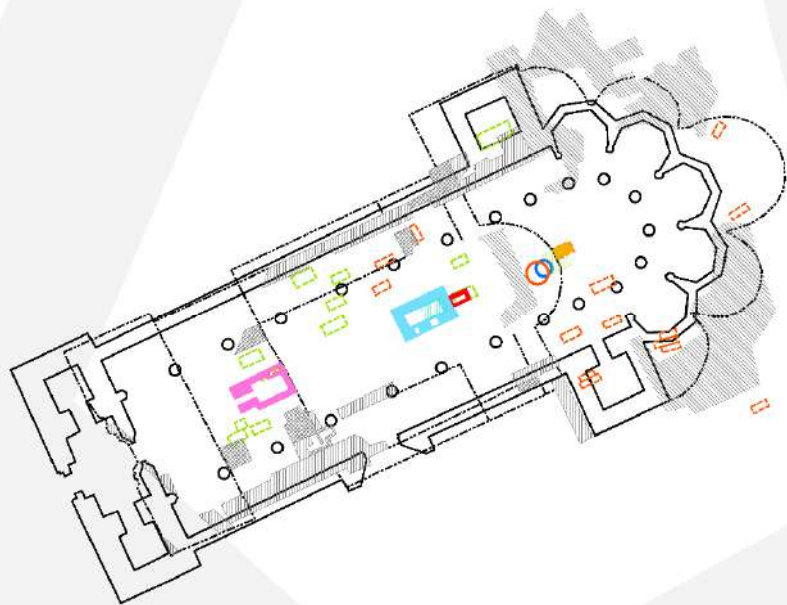

Fig. 7: Results of previous archaeological research in the area of the former church.

NEW TOPOGRAPHICAL DATA ON A DESERTED MEDIEVAL VILLAGE OF THE GYULA DOMAIN

Máté FÜLÖP*

ABSTRACT

As a result of recent preventive archaeological excavations on the *Sándor-hegy* archaeological site, near the town of Gyula, the topography of the deserted medieval village of Szélhalom could be revised. The newly discovered features, representing the periphery of the former village, have led us to believe that the core of the settlement is to be more likely found on the south-eastern–eastern side of the nearby Holy Cross Chapel’s mound. Concerning the eastern boundary of the once was village, the results of a previously unpublished preventive research have proved that it did not stretch further than the high bank of a disappeared stream. The northern and southern edge of the settlement’s core could not be determined; however it was clear that the outline of the village proper had a north–south elongated shape. In the present paper I also hypothesise that the relatively odd positioning of Szélhalom in relation with the east–west trajectory of the medieval Gyula–Kígyós road could be the consequence of the presence of another north-westward oriented minor road attested by the first military survey.

Keywords: Gyula, Szélhalom, deserted medieval village, preventive archaeology, topography.

Introduction

In the years 2020 and 2021, with the occasion of a major industrial investment, the Munkácsy Mihály Museum’s Archaeological Department led by Gábor Bácsmegi had the opportunity to conduct two campaigns of preventive archaeological research in the southern outskirts of the town of Gyula, on the *Sándor-hegy* archaeological site¹. As a result, the excavating team uncovered – besides a fairly extensive late migration period settlement – a few late medieval features which were attributed to the periphery of a deserted medieval settlement identified in the sources as being the village of Szélhalom.

Having cleaned, assembled and inventoried the uncovered late medieval ceramic material, I became involved in its research. Preceding the publication of the assemblage, I concluded that in a first phase the revision of the previous field research of the archaeological site was needed. During this stage of the research, I realised that based on the collected sources a completely separate topographical study was worth to be made. During the work it became also clear that in the last decade new topographical works concerning the Great Hungarian Plain have been published not yet widely known outside of Hungary. Along these lines I concluded that with the use of these new researches, in the form of a case study, the archaeological topography of the deserted medieval village of Szélhalom was worthy of publishing.

The Latest Archaeological Research

During the year 2020 the plan of establishing a metal parts producing plant on the south-western outskirts of Gyula had been laid. The emplacement of the investment was chosen to be on the eastern side of the intersection of the city ring road with Rosu Street. The plans included not only the construction of the plant itself, but that of a new road as well linking the future factory to the Bródy Imre Street. As the vicinity of the construction site teemed with recorded archaeological sites, preventive archaeological research had to be done. Thus, during the same year, in a first phase geophysical prospection was carried out on the territory of the future plant by the Várkapitányság Nonprofit Zrt. with the lead of Gábor Mesterházy (Fig. 1). As a result of the magnetic survey, it was determined that possible archaeological anomalies are likely to be lurking beneath the surface at the centre and eastern side of the investment’s territory². For this reason, at the end of the year a trial excavation had been executed by the Munkácsy Mihály Museum with the lead of Gábor Bácsmegi. As an outcome of the trial trenching, it became obvious that it is beneath the surface of the envisioned access road that an archaeological site containing

* Munkácsy Mihály Museum; e-mail: fulop.mate@munkacsy.hu.

¹ Hereby I would like to show gratitude to Gábor Bácsmegi for letting me work with the material yielded by his excavation.

² MMM 3652-2021.

migration period, Arpadian age and late medieval features could be found. Hence, the newly identified site was added to the nearest, previously known *Gyula, Sándor-hegy* archaeological site's polygon³. In the next phase extensive archaeological excavation of the concerned area was necessary, which was ultimately accomplished by the same Gábor Bácsmegi at the beginning of 2021. A total number of 183 archaeological features had been uncovered, many of which lacking finds could not be dated. However, concerning the datable ones, it was obvious that most of them were once part of a (or multiple) late migration period Sarmatian settlement⁴. Unfortunately, during the excavation a constant issue represented the constantly rising groundwater, which in some cases prevented the proper documentation of the features. In regard to the subject of our paper, only 7 pits' filling contained late medieval material (Fig. 2). These had quite an irregular appearance, based on this no concrete primary function could be attributed to them. Concerning their filling, ceramics and animal bones were found suggesting that they may have been used as simple waste pits.

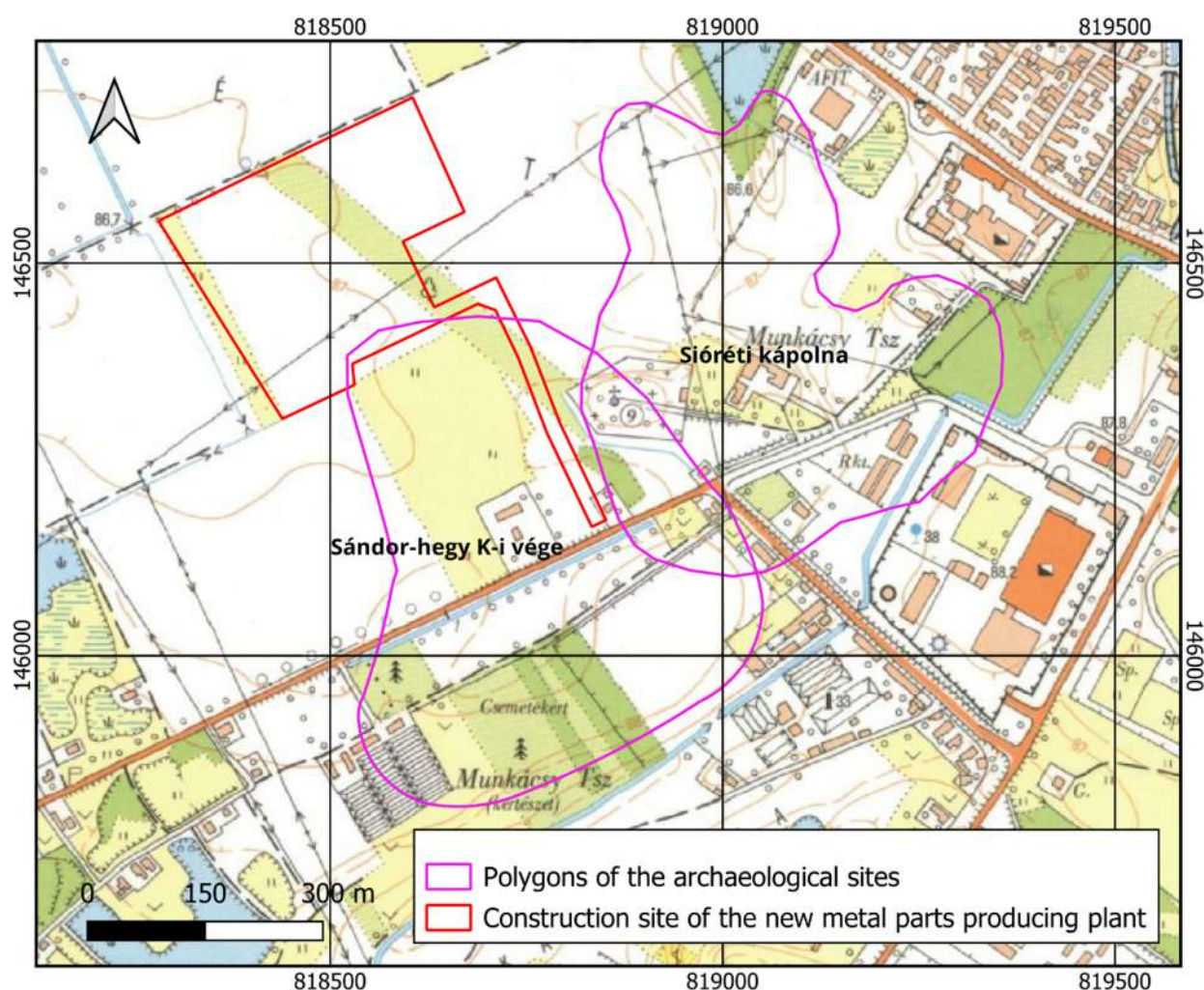

Fig. 1.: The emplacement of the investment and its relation with the archaeological sites, scale: 1:8000 (base map: Topographical Map of Hungary, map by the author).

³ MMM 3647-2021.

⁴ MMM 3704-2022.

Fig. 2.: Ground plan of the 2021 preventive archaeological excavation led by Gábor Bácsmegi with the red arrow pinpointing the late medieval features, scale: 1:500 (base map: Topographical Map of Hungary and Google satellite imagery, ground plan by Archaeoline Kft., map by the author).

The late medieval contexts were centred on the southern side of the excavation suggesting that the late medieval settlement they were once part of could be more likely emplaced south-east from the 19th century built Holy Cross Chapel's mound, on the territory of the present *Sándor-hegy* and *Siórégi kápolna* archaeological sites. While the formation, exact extent and morphology of the settlement is unknown yet, we do have some archaeological clues regarding these questions. Nonetheless, in a first phase the historical context should be investigated, while it contains precious data regarding not only the

possibilities of identification of our deserted medieval village, but that of its topographical relationship as well.

Testimonies of the Written Sources

The medieval written sources regarding the toponymy of the surroundings of medieval Gyula are very well-known owing in a first place to the work of János Karácsonyi. On the pages of the second volume of his History of Békés County he tried to, based on the toponymy and the historical sources, identify the emplacement of these mostly disappeared localities. At the time of his work, at the end of the 19th century, obviously no reliable archaeological sources were at his hand, thus he could only conclude approximate topographical localisations. In this manner, based on the work of Karácsonyi on the southern–south-western outskirts of medieval Gyula the villages of Izsák, Turgony and Szélhalom could be found⁵.

Approximately one hundred years after the work of Karácsonyi, the fieldwalkings of the archaeological topography of Békés County brought new horizons in the identification of deserted medieval villages surrounding Gyula. The work necessitating thorough and meticulous scientific work had been the hallmark of Imre Szatmári who besides evaluating the results of the fieldwalkings – of which he was likewise a key figure –, revised all of the previously recorded topographical data.

Hence, it was concluded that on the territory of the *Sándor-hegy* and *Siórégi kápolna* archaeological sites most likely the deserted medieval village of Szélhalom can be found⁶. This deduction was a conditional one given that it was based on the presumption made by Karácsonyi that the toponymy of Szélhalom, translating to “mound on the periphery”, would refer to the higher elevations, like today’s Dézsi and Kálvária mounds, found on the south-eastern outskirts of Gyula⁷. This hypothesis seemingly does not contradict the localisation of Szélhalom on the territory of the two archaeological sites by the simple fact that – if not modern – the Holy Cross Chapel’s mound is the most prominent feature of the surrounding landscape⁸. In this setup, the settlements of Izsák and Turgony may have been absorbed by the medieval city⁹.

Unfortunately, to this day only a few pieces of written sources mention Szélhalom, which had been under the direct administration of the Gyula castle with their habitants being servants there¹⁰. The first written source dated to the year 1520 is in fact the rules and regulations passed by George, Margrave of Brandenburg to his whole Gyula domain. Between these measures, we learn that, alongside the villages of Turgony, Izsák and Szerhet, the servants of Szélhalom requested the Margrave that in place of the compulsory maintenance work of the Gyula castle they rather wished to pay rent (*nonae*), due to the overwhelming feature of the task. However, the Margrave refused their inquiry¹¹. From the pages of the 1525 Gyula castle’s registry of assets we learn on the nature of these obligations. The servants of Szélhalom, Turgony, Izsák and Fölszer, villages that surrounded the castle, were tasked with the upkeep and provisioning of the castle¹². In the year 1528 an inventory of the Gyula castle was completed, from its pages we learn that Szélhalom was the place where the flock of the castle was kept¹³. The last two mentions of the village date from 1555 and 1558, and testify the amount of tax paid by Szélhalom and Szerhet. Concerning its vanishing, it is presumed that as in the case of many other analogous settlements, the abandonment of Szélhalom was due to the devastations of the Fifteen Years War¹⁴.

The Topographical Assessment of the Settlement

During the 1990’s, with the collaboration of the Directory of Békés County Museums’ and the Hungarian Academy of Science the fieldwalkings of the Archaeological Topography of Hungary programme took place with the aim of recording all the archaeological sites on the territory of 12 administrative divisions on the eastern–north-eastern part of the county¹⁵. It was the result of these

⁵ Karácsonyi 1896, 171-172, 300, 331.

⁶ Blazovich 1996, 264; Szatmári 2015, 144.

⁷ Karácsonyi 1896, 300; Szatmári 2015, 144.

⁸ Blazovich 1996, 264.

⁹ Szatmári 2015, 135; Szatmári 2022, 129.

¹⁰ Blazovich 2017, 25.

¹¹ Blazovich 2007, 54.

¹² Blazovich 2007, 67.

¹³ Blazovich 2007, 28.

¹⁴ Szatmári 2005, 20.

¹⁵ Szatmári 2017, 432.

fieldworks that the extent and periodisation of our two sites had been established (Fig. 3)¹⁶. Accordingly, while it is mainly the *Sándor-hegy* site's polygon illustrating the Sarmatian and Arpadian age occupation, the *Sióréti kápolna* site primarily represents the deserted medieval settlement¹⁷. It should be noted that, for the archaeologists at the time no GPS technology or GIS were available resulting in a different, more narrative methodology of documentation of the fieldwalkings, which could be considered less precise, however still an invaluable source for scientific work.

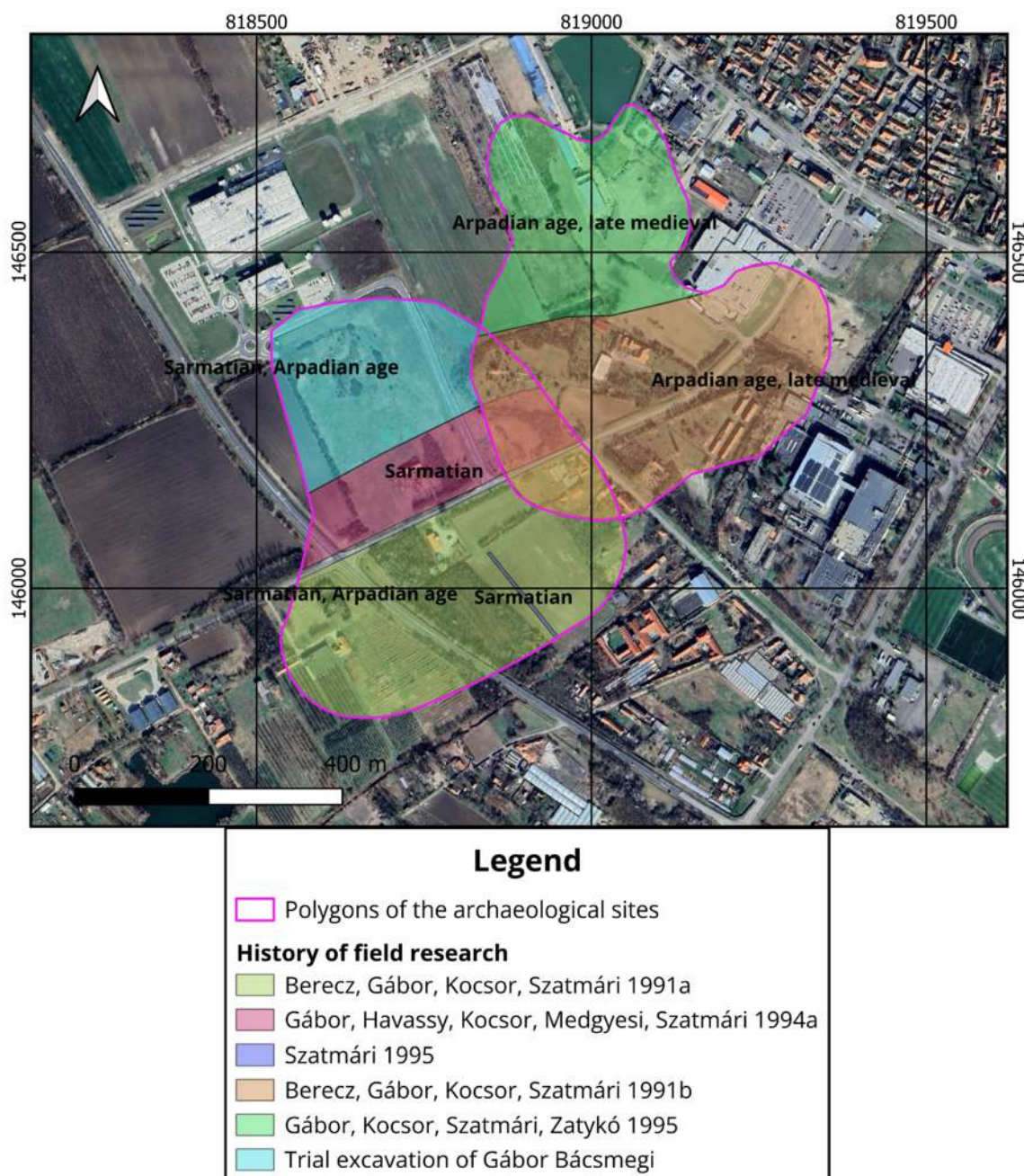

Fig. 3.: History of field research of the two archaeological sites with the discovered material's chronology, scale: 1:8000 (base map: Google satellite imagery, map by the author)

¹⁶ Berecz, Gábor, Kocsor, Szatmári 1991a; Gábor, Havassy, Kocsor, Medgyesi, Szatmári 1994a; Gábor, Havassy, Kocsor, Medgyesi, Szatmári 1994b; Szatmári 1995; Berecz, Gábor, Kocsor, Szatmári 1991b; Gábor, Kocsor, Szatmári, Zatykó 1995. I owe acknowledgement to Imre Szatmári for entrusting me with the data.

¹⁷ Berecz, Gábor, Kocsor, Szatmári 1991b.

The geomorphological location of the late medieval occupation is characterised by a low, 300 by 500-metre sized plateau having a north–south direction, and by the presence of the afore mentioned mound on the western–south-western side. The whole elevation is bordered by a shallower area, most notably on the eastern side, by a former streambed¹⁸. During the fieldwalkings the emplacement of the settlement's core could not be precisely determined while due to the patchiness of the walkable terrain no reliable site dynamics could be detected¹⁹. Neither could the church of the settlement be identified, thus two plausible explanations were evoked by Imre Szatmári. The first states that on the most likely emplacement, the already mentioned mound, the actual chapel and its cemetery are located making research impossible²⁰. The second underlines the fact that as Szélhalom, many localities adjacent or merged to the medieval Gyula lack any indication on the presence of a church, which could be the consequence of them belonging to the parish of Gyula possessing a major parish church right from the Arpadian age²¹. In my view, the second argument seems more convincing, taking even into consideration the fact that at the end of the late medieval period many of these villages (Szélhalom, Turgony and Izsák) were in the direct subordination of the castle of Gyula. Though lacking chronological reference, this hierarchy may be considered as the direct proof of the close relationship that the city had with its *suburbia*. Nonetheless, it should be remarked as well that apart from Ajtós, in the case of the other villages underneath the modern city, we cannot even precisely localise their emplacement, henceforth the general lack of churches may also be explained by the actual state of research.

During the fieldwalkings of the 1990s, it had been shown that the late medieval Szélhalom may have had Arpadian age origins while on the whole territory of both sites a considerable number of Arpadian age ceramics were found²². It should nevertheless be noted that the greater and sparser extent of the Arpadian age occupation was the result of a temporary and scattered character of the settlement morphology, which also presumes that traces of multiple, highly varying sized settlement components lay underneath. Lacking the intensive archaeological research, up to the present no particular Arpadian age antecedent of the late medieval village is yet identifiable. However, it can be theorised that – contrary to the example of *terra Houd*, where the different settlement components most likely remained divided –²³ the *Sióréti kápolna* site's settlement is the product of a merger process of multiple habitation nuclei as in the case of multiple Arpadian Age sites on the lowland parts of Pest County as evidenced by Tibor Rácz²⁴. In my view, if not a later foundation, in the case of Szélhalom this process may have even been facilitated by the presence of the road linking Gyula to the medieval Kígyós village.

Undoubtedly, having possessed a more closed aspect, the boundaries of the late medieval settlement's core territory could be more or less defined thanks to the preventive archaeological research. As we have seen, the 2021 excavation led by Gábor Bácsmegi, where even today the rise of groundwater levels rendered the research difficult, suspected that the periphery of a late medieval settlement was found on the south-western side of the chapel's mound. North of these, only features dated to the late migration period and Arpadian age were identified suggesting that – in line with the results of the fieldwalkings – the medieval village did not extend to the lower situated western and north-western side of the mound. In my view, the previous observation substantiates the sporadic character – as noted by Imre Szatmári – of the late medieval material found in the archaeological material of the neighbouring Arpadian age cemetery found on the territory of the Gyula brickworks²⁵.

Fortunately, the 2020–2021 campaigns were not the only ones conducted on the *Sióréti kápolna* site. In the late spring of 2008 with the lead of András Liska on the occasion of the construction of an access road leading to the building site of a new supermarket, trial and preventive excavation took place on the eastern part of the *Sióréti kápolna* archaeological site, near the aforementioned former north–south oriented streambed²⁶. As a result of this excavation all in all 4 features (3 pits and 1 trench) were identified of which only one

¹⁸ Berecz, Gábor, Kocsor, Szatmári 1991b; Gábor, Kocsor, Szatmári, Zatykó 1995.

¹⁹ Berecz, Gábor, Kocsor, Szatmári 1991b; Szatmári 1995; Gábor, Kocsor, Szatmári, Zatykó 1995.

²⁰ Szatmári 2015, 144.

²¹ Szatmári 2015, 163; Fodor, Szatmári, Vörös 2022, 129.

²² Berecz, Gábor, Kocsor, Szatmári 1991a; Gábor, Havassy, Kocsor, Medgyesi, Szatmári 1994a; Gábor, Havassy, Kocsor, Medgyesi, Szatmári 1994b; Berecz, Gábor, Kocsor, Szatmári 1991b; Gábor, Kocsor, Szatmári, Zatykó 1995; Blazovich 1996, 264; Szatmári 2015, 159.

²³ Benkő 2023, 160.

²⁴ Rácz 2019, 138.

²⁵ Fodor, Szatmári, Vörös 2022, 120.

²⁶ KÖH 600/1133/2011, 2010-0486/1. I thank András Liska for letting me use the documentation of his excavation and for giving me helpful bibliographical indications.

could be dated to the late medieval period (Fig. 4). Even though, as during the 2021 research, the high groundwater impeded the trial and preventive excavations to be thoroughly carried out, András Liska could note down on the pages of the excavation report that the low intensity of the researched site suggested the discovery of the periphery of a late medieval settlement. Having the archaeological evidence, it can be concluded that the eastern boundary of the late medieval *Szélhalom* is marked by the elevated bank of the disappeared river.

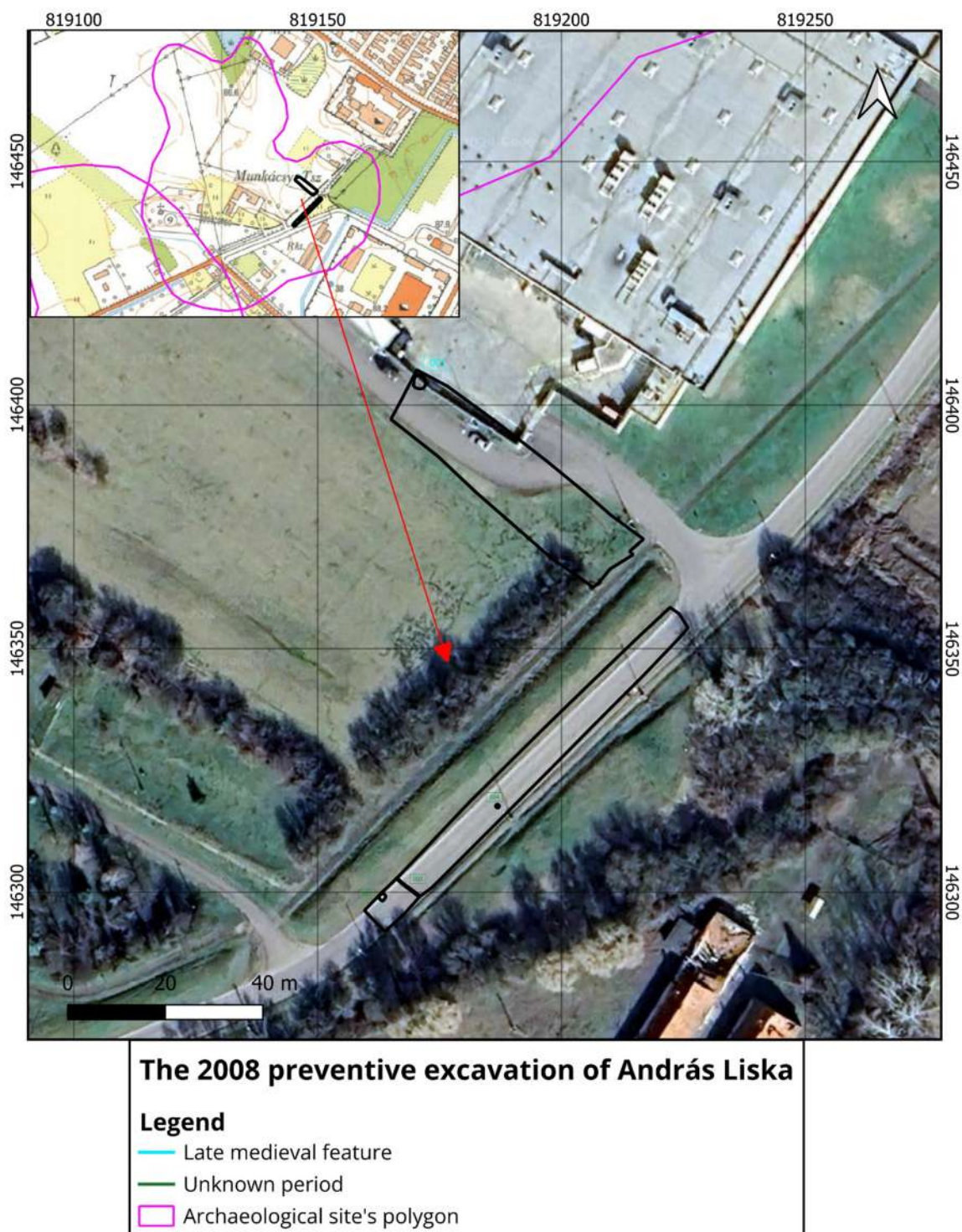

Fig. 4.: Ground plan of the 2008 preventive archaeological research led by András Liska with the red arrow pinpointing the excavated trenches, scale: 1:500 (base map: Topographical Map of Hungary and Google satellite imagery, ground plan by Archaeoline Kft., map by the author).

In contrast to the western and eastern boundaries of the settlement's core, its northern and southern confines are harder to determine. While the previous was drawn up based on the narrowing of the plateau, the latter had only been roughly determined given that the territory south of the road leading to Szabadkígyós was mostly built-up. It was however suspected that the *Sióréti kápolna* site continued southward²⁷. Thus, based on the actual state of research, it seems that the outline of the built-up core of Szélhalom is to be reconstructed as a 300 by 500-metre large north–south oriented polygon bordered east- and westward by marshy lowlands, with the actual chapel's mound occupying its west-central territory (Fig. 5). An uncertainty surrounds its northern and southern boundaries and the relation of the settlement's morphology to the medieval road leading to Kígyós. After consulting the georeferenced First Military Survey of Hungary it may be propounded that the actual route is to be found more or less on the same track as the medieval road (Fig. 6). In that case it may be that the Kígyós medieval road would have been perpendicular on the longitudinal axis of the settlement. Based on the georeferenced military survey it was also obvious that on the presumed territory of Szélhalom a southeast–northwest oriented road intersected with the route to Kígyós. The medieval origins of the minor road are uncertain, nonetheless the presence of such an intersection could serve as an explanation to the north–south elongated shape of the late medieval settlement.

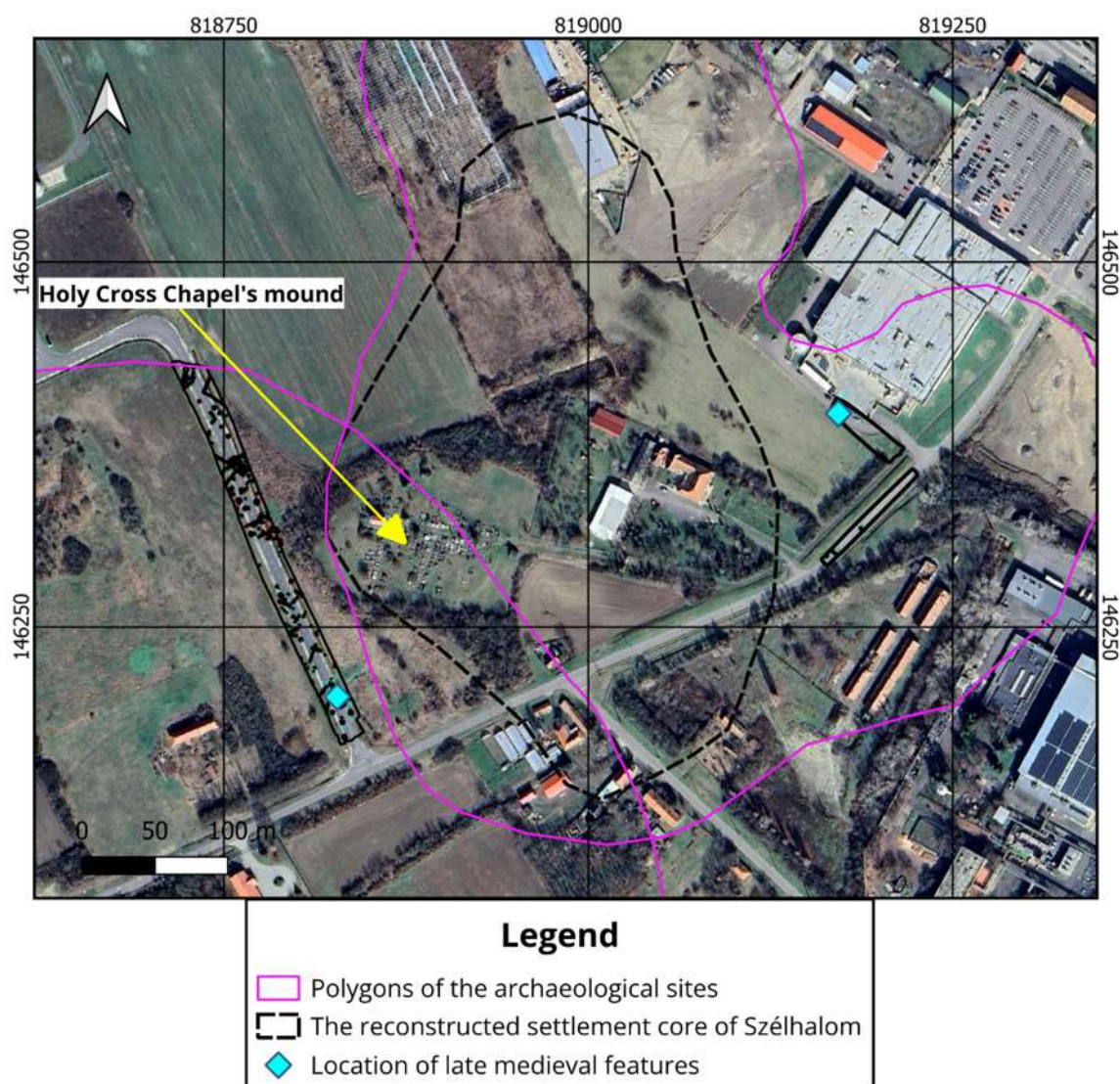

Fig. 5.: The reconstruction of the settlement core of Szélhalom based on the former and recent archaeological researches, scale: 1:4000 (base map: Google satellite imagery, map by the author).

²⁷ Berecz, Gábor, Kocsor, Szatmári 1991b.

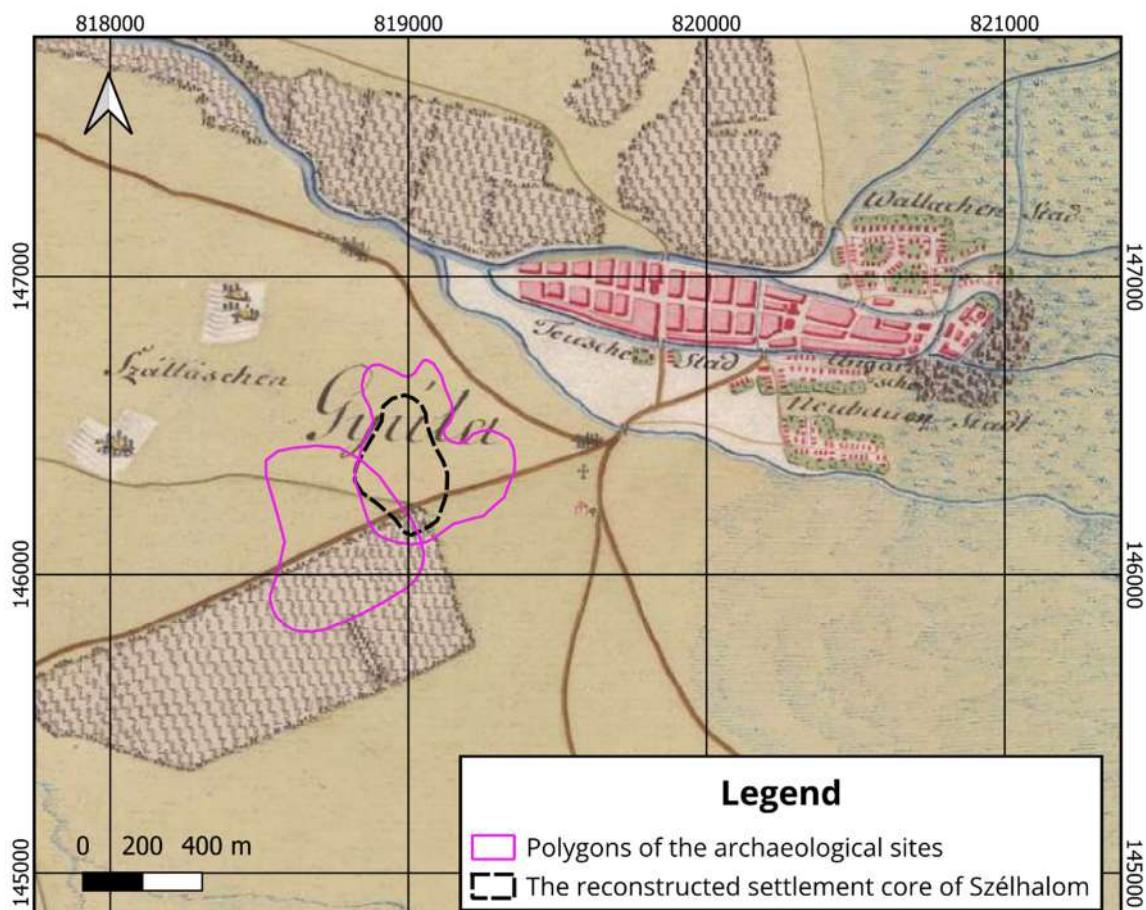

Fig. 6.: The presumed localisation of Szélhalom on the georeferenced military survey, scale: 1:20000 (base map: First Military Survey of Hungary 1782–1785).

Conclusions

As we have seen, many, yet unanswerable basic questions concern the topography of the presumed medieval Szélhalom. For example, as yet we do not know the exact extent of the medieval deserted village. Neither is the issue of the presence of a church unambiguously decided. The emplacement of the plots and their relation to the suspected road network is as well virtually unknown. While on the pages of the present paper we tried to exhaust the available historical, archaeological and bibliographical sources regarding the topography of the deserted medieval village of Szélhalom, it became obvious that newer field work is needed in order that scientific progress could be attained. Fortunately, the territory of the *Siórégi kápolna* archaeological site is only partly built up, which – besides preventive archaeology – theoretically leaves field work possible. In unfolding the previously stated topics, in a first step GPS- and GIS-aided fieldwalkings with transect method should be conducted so that site dynamics could be uncovered. Then, in a second step, the results of the fieldwalkings should be authenticated by geophysical research on the available plots of land. Thus, in the foreseeable future hopefully new archaeological data could be obtained on the topography of Szélhalom.

Bibliography

Archaeological Sources

Berecz, Gábor, Kocsor, Szatmári 1991a	Record of the 25 th April 1991 fieldwalking of Katalin Berecz, Gabriella Gábor, Julianna Kocsor, Imre Szatmári on the archaeological site nr. 38, Gyula, <i>Sándor-hegy K-i vége</i>
Berecz, Gábor, Kocsor, Szatmári 1991b	Record of the 25 th April 1991 fieldwalking of Katalin Berecz, Gabriella Gábor, Julianna Kocsor, Imre Szatmári on the archaeological site nr. 44, Gyula, <i>Siórégi kápolna</i>
Gábor, Havassy, Kocsor, Medgyesi, Szatmári 1994a	Record of the 15 th November 1994 fieldwalking of Gabriella Gábor, Péter Havassy, Julianna Kocsor, Pál Medgyesi, Imre Szatmári on the archaeological site nr. 38, Gyula, <i>Sándor-hegy K-i vége</i>

- Gábor, Havassy, Kocsor, Medgyesi, Szatmári 1994b Record of the 15th November 1994 fieldwalking of Gabriella Gábor, Péter Havassy, Julianna Kocsor, Pál Medgyesi, Imre Szatmári on the archaeological site nr. 44, Gyula, *Sióréti kápolna*
- Gábor, Kocsor, Szatmári, Zatykó 1995 Record of the 10th October 1995 fieldwalking of Gabriella Gábor, Julianna Kocsor, Imre Szatmári, Csilla Zatykó on the archaeological site nr. 44, Gyula, *Sióréti kápolna*
- KÖH 600/1133/2011, 2010-0486/1. Documentation of the 2008 preventive excavation of the 80 Gyula, *Sióréti kápolna* archaeological site by András Liska
- MMM 3647-2021. Documentation of the 2020 trial excavation of the 74 Gyula, *Sándor-hegy K-i vége* archaeological site by Gábor Bácsmegi
- MMM 3652-2021. Documentation of the 2020 geophysical survey of the 74 Gyula, *Sándor-hegy K-i vége* archaeological site by Gábor Mesterházy
- MMM 3704-2022. Documentation of the 2021 preventive excavation of the 74 Gyula, *Sándor-hegy K-i vége* archaeological site by Gábor Bácsmegi
- Szatmári 1995 Record of the 3rd November 1995 site inspection of Imre Szatmári on the archaeological site nr. 38, Gyula, *Sándor-hegy K-i vége*

Scientific Literature

- Benkő 2023 Elek Benkő, Hódmezővásárhely a középkorban, in: Benkő et alii. (ed.), *Magyarország Régészeti Topográfiája 12. Hódmezővásárhely északi határa*. Budapest, Editura Archaeolingua, 2022, p. 157–169.
- Blazovich 1996 László Blazovich, *A Körös–Tisza–Maros-köz települései a középkorban. Dél-Alföldi évszázadok 9*. Szeged, Arhiva Județeană Csongrád, 1996.
- Blazovich 2007 László Blazovich, *Város és uradalom. Tanulmányok és források Gyula XV–XVI. századi történetéből. Gyulai Füzetek 16*. Gyula, Arhiva Județeană Békés, 2007.
- Blazovich 2017 László Blazovich, Gyula helyzete a középkori európai és Magyar városok között, in Héjja J. (ed.): *Város, uradalom, vár. Tanulmányok Gyula 15–18. századi történetéből*. Gyula, Consiliul Local Gyula, Arhivele Naționale ale Ungariei, Arhiva Județeană Békés, 2017, p. 5–33.
- Fodor, Szatmári, Vörös 2022 István Fodor, Imre Szatmári, Gabriella Vörös, *Ásatás háború idején. A Gyulai téglagyár területén 1941-ben feltárt temető szarmata, honfoglalás és államalapítás kori emlékei*. Gyula–Szeged, Erkel Ferenc Múzeum, Universitate de la Szeged, 2022.
- Karácsonyi 1896 János Karácsonyi, *Békésvármegye története II*. Gyula, Békés Vármegye Községe, 1896.
- Rácz 2019 Tibor Rácz, *A Pesti-síkság falvai a magyar honfoglalástól a 14. századig*. Budapest, Editura Archaeolingua, 2019.
- Szatmári 2005 Imre Szatmári, *Békés megye középkori templomai*. Békéscsaba, Direcțiunea Muzeelor Județului Békés, 2005.
- Szatmári 2015 Imre Szatmári, Középkori települések régészeti azonosítása Gyula környékén, in Á. Erdész (ed.), *Gyula város történetének kezdetei*. Gyula, Consiliul Local Gyula, Arhivele Naționale ale Ungariei, Arhiva Județeană Békés, 2015, p. 123–169.
- Szatmári 2017 Imre Szatmári, Gyula és Sarkad környékének régészeti topográfiája. Magyarország Régészeti Topográfiája, Békés megye IV/4. kötet – helyzetkép 2015, in E. Benkő et alii (ed.), *Magyarország Régészeti Topográfiája. Múlt, jelen, jövő*. Budapest, Editura Archaeolingua, 2017, p. 425–445.

ISTORIE

ORADEA – UN ORAȘ EUROPEAN ÎNCĂ DE LA ÎNTEMEIEREA SA

Dumitru NOANE*

ORADEA – A EUROPEAN CITY SINCE ITS FOUNDATION

ABSTRACT

This year, Oradea celebrates 910 years since its first documentary attestation, thus being one of the oldest cities in Romania, except for those attested from the Greek - Tomis/Constanța, Callatis/Mangalia-, or Roman – Apulum/Alba Iulia, Drobeta/Turnu Severin, Napoca/ Cluj –, but in their case we have no certain evidence of a continuous urban settlement until today. The tradition of the founding of the city is linked to the relocation of the Roman-Catholic bishopric from Biharea to Oradea by King Ladislau I in 1092. In 1113, King Coloman the Scribe abolished the institution of the Duchy of Bihor and the Diocese became the Diocese of Oradea, as Bishop Syxtus Waradiensis signed the diploma given by King Coloman to the Abbey of Zobor (Slovakia) as a witness. Thus, for the first time, the existence of Oradea (Varadinum) as an urban settlement is made known, the genesis of which is linked to the relocation of the bishopric here, a situation similar to that of many European cities – London, Paris, Lyon, Madrid, Munich, Frankfurt am Main, Pécs – founded around monastic or episcopal settlements. On June 27, 1192, by a bull issued by Pope Celestin III, King Ladislaus I, the founder of the city is sanctified as Saint Ladislaus the Healer, an event that makes the city of Oradea an important place of pilgrimage, the phenomenon being amplified by the fact that since 1200, the therapeutic effects of the thermal waters of the present-day Felix and 1 Mai baths are known. The pilgrimage also contributed to the development of settlements in the Oradea area through the construction of more and more inns, craft workshops and blacksmith's shops, later by organizing important fairs due to the significant presence of the sea and the fact that Oradea became the place of exchange for goods brought from the European West and the Islamic East.

The two pilgrimage itineraries to the Holy Land are known from the end of the 14th century (1380-1385), which passed through Oradea, a city considered in the following century as an important point on the route of the late anti-Ottoman crusades. In addition, on August 25, 1401, Pope Boniface IX granted a privilege to the cathedral of the citadel – which he elevated to the rank of major basilica, similar to the churches of San Marco in Venice and Santa Maria Portiuncula in Assisi – reconfirming and reinforcing the Catholic faithful's permission to come here on pilgrimage. In 1422, the city was considered “the most important commercial hub between Hungary and Transylvania”, and Sigismund's growth in Oradea was impressive. Moreover, the indulgences granted in 1434 by Pope Innocent IV at the request of King Sigismund of Luxembourg to visitors to the cathedral in the citadel of Oradea, which made it a place of pilgrimage in Europe, increasing its fame and income and contributed to the economic development of the fairs around the city.

Keywords: city, Catholic diocese, pilgrimage, St. Ladislaus, Sigismund of Luxembourg, Golden Century.

Istoriografia românească din a doua jumătate a secolului XX atribuia rolul întemeietor al orașelor comerțului și meșteșugurilor, drumurilor sau punctelor militare strategice, intereselor politice ale unor domnitori, într-un cuvânt orice altceva numai nu bisericii, deși, dacă am fi fost puțin atenți la istoriografia europeană occidentală, am fi sesizat că mai toate orașele importante, mai mari sau mai mici, sunt creații directe ale bisericii creștine¹.

Oradea împlinește în acest an 910 ani de la prima atestare documentară, fiind, astfel, unul din cele mai vechi orașe de pe teritoriul României, cu excepția celor atestate de pe vremea grecilor – Tomis/Constanța, Callatis/Mangalia –, sau a romanilor – Apulum/Alba Iulia, Drobeta/ Turnu Severin și Napoca/Cluj –, dar nici în cazul acestora nu avem mărturii certe despre o locuire urbană continuă, mai ales în timpul primului mileniu d. Cr. Se pot găsi mulți contestatari ai acestei vechimi ca așezare, cu atât mai mult ca așezare urbană, mai ales pentru faptul că nu vorbim de o singură așezare pe arealul actual al orașului Oradea, ci de o suită de așezări – mai mari sau mai mici, mai vechi sau mai noi – care, de-a lungul timpului, se contopesc într-o singură entitate urbană. De asemenea, se pot găsi unii care să conteste faptul că așezarea este doar de puțin peste 900 de ani, din simplul motiv că sunt urme de locuire încă din neolitic pe aceste meleaguri, mai ales în celebrul, dar distrusul sit Salca² – cu cele trei subdiviziuni ale

* Muzeul Țării Crișurilor Oradea – Complex Muzeal; e-mail: noanedumitru@yahoo.com.

¹ Lewis Mumford, *La cité à travers l'histoire*, Paris, 1974; I. H. M. Beresford, *New Towns of the Middle Ages*, Londra, 1967; Henryk Samsonowicz, *Les villes d'Europe centrale à la fin du Moyen Âge*, în *Annales. Économies, Sociétés, Civilisations*, 43e année, nr. 1, 1988, p. 173-184.

² Liviu Borcea, Gh. Gorun (coord.), *Istoria orașului Oradea*, ed. a II-a, Editura ARCA, Oradea, 2007, p. 21-22.

sale: Ghețarie, Guttman și Pepinieră –, care a dat dovezi de locuire din Neolitic până la pustiirea tătară – chiar și după în Salca Pepinieră –, despre care nu se poate prezenta o monografie, coerentă și consistentă, pentru că totdeauna a fost cercetat doar ici și colo și, de regulă, cu buldozerul în spate, pentru că presau termenii „marilor proiecte”.

În a doua epocă a fierului (La Tène) există o continuitate de locuire în siturile Salca I „Guttman”, Salca II „Ghețarie” și Salca III „Pepinieră”, marcate de o coabitare daco-celtică, pe lângă care apar așezări noi de factură celtică (Stadionul Municipal, Cimitirul Municipal). Circulația monetară, atestată arheologic de monedele grecești și celtice descoperite în siturile orădene, dovedește un început de activitate comercială în zonă³.

Atestarea se referă însă la mica așezare dezvoltată la „umbra” cetății, ctitorită spre finele sec. al XI-lea, ce se întindea pe malul stâng al Crișului, de la cetate până la aliniamentul Vulturul Negru–Biserica cu Lună, iar de acolo spre actuala strada Eroilor Deportați (atunci Várházutca) și înapoi la cetate. Această așezare – ce s-a extins în timp cu Orașul Nou (Ujváros) –, a fost numită Varadinum, numele său latin stând la baza celor folosite de locuitorii de diferite origini etnice: Werden (flamandă), Varadino (italiană), Varadin (franceză), Wardein (germană), Varat (turcă otomană), Várad (maghiară), Oradea (în română, posibil prin transliterarea Văradie–Oradie). Așezarea nu le exclude pe cele anterioare, pe care le știm însă doar după denumirea locului unde s-au făcut descoperirile arheologice, avută la momentul când s-au produs acele descoperiri.

Ștefan I (997-1038), primul rege al Ungariei, confirmat, în anul 1001, de papa de la Roma, ca urmare a îndârjirii sale de a-și creștina, cu orice preț, poporul în rit latin, este și cel care organizează biserica romano-catolică din regatul maghiar, în fruntea ierarhiei acesteia fiind aduși numeroși prelați de origine străină, majoritar italiană. Un prim catolic celebru care ajunge și în regiunea Oradei este venețianul Gerard de Sagredo sau Sfântul Gerard. Convins de regele maghiar Ștefan I, ce fusese impresionat de predicile sale de la Pécs, să viziteze cetatea Bihorului, el va deveni apoi dascălul prințului Emeric (1007-1031). Ajuns episcop de Cenad în 1030, el cade victimă la Buda, în 1046, unui asasinat politic sau unui acces de păgânism unguresc, în timpul războaielor păgânilor conduși de nobilul Vatha, fiind aruncat în Dunăre de pe colina care-i poartă și azi numele maghiarizat: Szent Gellért⁴. Va fi canonizat, împreună cu Sfântul Ștefan și Sfântul Emeric, de către papa Grigore al VII-lea, în anul 1083, fiind celebrat ca primul martir venețian, această triplă canonizare fiind o măreață izbândă a regelui Ladislav I.

Tradiția fondării orașului se leagă de mutarea de către regele Ladislav I, prin anul 1092, a episcopiei catolice de la Biharea, distrusă în urma războiului cu cumanii din 1091, la Oradea, în ansamblul mănăstirii închinată Sf. Fecioare, ctitorită, probabil între 1077-1083, după urcarea sa pe tron. Totuși, mutarea sa aici presupune că exista o locuire cu valențe urbane în arealul orădean, ceea ce era foarte posibil, dacă ținem seama de vechimea așezării SALCA. Deși episcopia s-a numit inițial de Bihor (Biharia), prin faptul că regele Coloman Cărturarul desființează instituția ducatului de Bihor, în anul 1113, și Episcopia devine de Oradea, așa cum se va semna episcopul de atunci, Syxtus Waradiensis⁵, ca martor întărit, pe diploma dată de rege, în același an, abației din Zobor (Slovacia), prin care i se confirmau acesteia posesiunile din zonă. Așa se face cunoscută, pentru prima oară, existența Oradei (Varadinum), a cărei geneză, ca așezare urbană, este legată de mutarea aici a Episcopiei. Situația este similară cu a mai multor orașe europene – Pécs, München, Frankfurt am Main, Paris, Lyon, Madrid, Londra –, întemeiate în jurul unor așezăminte monastice sau episcopale⁶. Istoriografia franceză vorbește cel mai frecvent despre orașele episcopale, *burgus episcopi*, apărute în ultimele secole ale primului mileniu de după Christos, exact pe teritoriile privilegiate amintite mai înainte, și controlate de un episcop și capitlul său⁷.

³ *Ibidem*, p. 58.

⁴ În conformitate cu *Viața Sfântului Gerard de Cenad sau Vita Sancti Gerardi, Moresenae ecclesiae episcopi* (în latină). Despre *Vita Sancti Gerardi* vezi studiile lui Remus Mihai Feraru, *Legenda Sancti Gerardi episcopi și Deliberatio supra hymnum trium puerorum: două izvoare fundamentale pentru istoria Banatului în prima jumătate a secolului al XI-lea* (2016) și *L'Église et l'État en Hongrie dans la première moitié du XIe siècle, avec un regard spécial sur Legenda Sancti Gerardi et Deliberatio* (2015), pe <https://www.researchgate.net/publication/312110406>, și <https://trivent-publishing.eu/books/philosophy/ISBN9786158034036/>, accesate la 20.09.2018.

⁵ Pentru mai multe detalii vezi Șerban Turcuș, *Ai confini della Cristianità. Il documento “fondazionale” della città di Oradea (1113). Interpretazioni ecclesiologiche ed onomastiche*, în vol. *From Periphery to Centre. The Image of Euro-pe at the Eastern Border of Europa*, editori Sorin Șipoș, Gabriel Moisa, Dan Octavian Cepraga, Mircea Brie, Teodor Mateoc, Center for Transylvanian Studies, Cluj-Napoca, 2014, p. 113-120.

⁶ Gh. Gorun, *Oradea – creație a civilizației europene creștine*, comunicare prezentată la sesiunea „Oradea – 900”, 10-11 octombrie 2013, păstrată în manuscris de subsemnatul.

⁷ François Neveux, *Le problème des communes dans les villes épiscopales de Basse-Normandie (XIe-XVe siècles)*, în *Actes des congrès de la Société des historiens médiévistes de l'enseignement supérieur public, 16e congrès*, Rouen, 1985, p. 217-234.

În acestea nu s-au putut forma pături bogate specifice orașelor medievale de refugiu, întemeiate de laicii fugiți de migratori, deci comerțul și meșteșugurile nu au jucat rolul predominant care li s-a atribuit aiurea. Căci îmbogățindu-se, cu timpul, bisericile au primit rang seniorial, preoții și călugării urcând pe primul loc nu numai în orașe, ci și în noua societate ce tocmai era în curs de formare⁸. Ei au compus acel ordin al „*oratores*”, prima stare socială a evului mediu european, de care nici chiar suveranul nu s-a putut atinge până la Reforma religioasă de la începutul secolului al XVI-lea.

La Oradea s-a petrecut exact la fel ca în cazul orașelor episcopale. În cazul orașului Oradea, care nu are precedente antice cunoscute, întemeierea sa se leagă exclusiv de voința și acțiunea bisericii catolice, chiar dacă a fost săvârșită printr-o voință aparent regală. Sigur, nu avem documente scrise relative la începuturi. Ca orice altă așezare de tip urban din Europa, care îndeobște nu s-a întemeiat niciodată pe baza unor ordine scrise ale niciunui domnitor, începuturile sale sunt învăluite în negurile unor legende⁹. *Chronicon pictum Vindobonense* amintește aici de Mănăstirea Sfintei Fecioare Maria ridicată de regele Ladislau I (1077-1095) pe un grind în mijlocul mlaștinilor de la confluența dintre râul Crișul Repede și pârâul Peța, cel din urmă cu apă caldă. Ulterior, la o dată neprecizată, mănăstirea a fost fortificată din dispoziția aceluiași rege. Iar acțiunea regală s-a sfârșit prin înființarea la Oradea a unei episcopii, indiferent dacă această înființare s-a petrecut prin transferul unui arhidiaconat mai vechi de la Biharia sau printr-o întemeiere în toată regula. Fügedi Erik a constatat că, în secolul al XI-lea, toate orașele întemeiate în epoca organizării instituționale a regatului Sfântului Ștefan au fost, fără excepție, scaune episcopale, sedii capitulare, eventual și școli capitulare¹⁰. Întâietate a avut organizarea ecleziastică, cea regală situându-se pe plan secund. Nu întâmplător, primii magistrați ai unităților administrative regale au fost numiți *comes parochialis*, având ca primă misiune aceea de a apăra centrul ecleziastic și orașul în caz de pericol.

Trebuie să notăm că întemeierea unei episcopii nu a intrat în atribuțiile unui suveran laic, ci numai a unui suveran ecleziastic, în speță a papei. Intemeierea episcopiei orădene este un fapt istoric de netăgăduit, petrecut încă în timpul vieții sfântului rege, care a încetat din viață la Zvolen în 25 iulie 1095, așa cum tot lui i se datorează și înființarea episcopiei din Zagreb. Înființarea unei episcopii catolice la Oradea presupunea existența obligatorie a două condiții: prezența unor surse de venit consistente și constante, precum și o protecție adecvată a ansamblului episcopal. Fortificația ce înconjură mănăstirea și mai apoi episcopia a fost o cetate (*castrum*) cu val de pământ și palisadă de lemn, cu ziduri de piatră pe anumite porțiuni și turnuri din lemn la poartă și la colțurile incintei. Dar dreptul să construiască fortificații îl avea numai un domnitor, astfel că fortificația orădeană se datorează, cu certitudine, unei personalități regale.

Regele Ștefan al II-lea (1116–1131), fiul lui Coloman, a decis înființarea, aici la Oradea, pe la 1130, a unei prepozituri a călugărilor premonstratenși, undeva pe dealurile din preajma orașului, ceea ce pare a fi un bun indiciu al legăturii răposatului Coloman cu scaunul episcopal de Oradea și al ecoului acestui fapt asupra fiului. Această prepozitură a fost și sediu de loc de adevărită (*loca credibilia*), unde se emiteau, se copiau și se păstrau documente întocmite de capelani. ***Loca Credibilia*** erau acele capitluri sau mănăstiri care acționau ca locuri de autentificare în Ungaria-Croația, în vremurile acelea, fiind similare, într-o oarecare măsură, cu serviciile notarilor din zilele noastre. Acesta se va seculariza, adică se va transforma într-o instituție laică, ***notariat***, capelanii fiind înlocuiți cu requisitori, în anul 1566 când se mută în cetate, unde va funcționa până în anul 1660. Știm și faptul că Ștefan al II-lea a fost îngropat la Oradea, în ctitoria sa, cronologic devenind al doilea rege îngropat aici. Pe lângă episcopia situată în cetate în târgurile orădene au ființat și o serie de mănăstiri care nu erau subordonate direct acesteia, ci erau filiale ale unor ordine monahale mari din vestul Europei. În anul 1298 este atestată documentar prezența călugărilor Ordinului Franciscan la Oradea și că edificiile mănăstirii lor trebuiau să fie destul de încăpătoare și de dotate, astfel că ansamblul monahal al franciscanilor se leagă de înființarea unui ***spital*** (1339), pe lângă mănăstirea cu hramul Sfântul Duh, și a ***Școlii Capitulare***, instituții caracteristice

⁸ Georges Duby, *Les sociétés médiévales: une approche d'ensemble*, în *Annales. Économies, Sociétés, Civilisations*, anul 26, nr. 1, 1971, p. 7.

⁹ Liviu Borcea afirma că „Așa cum o dovedește întreaga sa istorie, orașul Oradea nu este rezultatul unei întemeieri, ci al unei îndelungate evoluții, punctată de succesiunea unor evenimente ce i-au favorizat dezvoltarea, sau dimpotrivă, i-au frânat-o”. Liviu Borcea, Gh. Gorun (coord.), *op. cit.*, p. 86. De aceeași părere a fost și Jakó Zsigmond, care afirma că nu a fost o întemeiere plănuită, căci în caz contrar, ar fi fost dotat cu un hinterland cu mult mai mare și că își datorează dezvoltarea înființării episcopiei și situării geografice extrem de favorabile, în *Bihar megye a török pusztítás előtt*, Budapest, 1940, p. 379.

¹⁰ Fügedi Erik, *La formation des villes et les ordres mendiants en Hongrie*, în *Annales. Économies, Sociétés, Civilisations*, 25e année, nr. 4, 1970, p. 975, *apud* Gh. Gorun, manuscrisul citat.

mediului urban. Așezământul franciscan a fost identificat în anul 1989, cu ocazia extinderii Spitalului Maternității, când în săpătura fundațiilor noii clădiri au apărut temelile vechilor clădiri monahale. Școala Capitulară va avea un rol important în pregătirea viitorilor canonici și înalți prelați, între 1502-1510 studiind aici și marele cărturar umanist de origine română, Nicolae Olahus, ajuns mitropolit primat și chiar regent al Ungariei (1562).

În jurul centrului religios s-au dezvoltat mai multe așezări, separate administrativ, dintre care trei au supraviețuit până astăzi: Oradea, Olosig și Velența. Dezvoltarea urbanistică a așezărilor din jurul cetății episcopale orădene s-a realizat mai ales prin efortul coloniștilor veniți din părțile vestice ale Europei: germanii, colonizați în regat încă de primii regi arpadieni; flandrezii din Lüttich și Aachen¹¹, veniți în aceste părți în timpul regelui Géza II (1141-1162), datorită cărora Oradea se înscrie, după Tokaj și Eger, între cele trei centre viticole¹² importante ale regatului maghiar; italienii, ce au fost atrași aici de existența unei episcopii catolice înfloritoare. Abia în perioada cruciadelor – și mai ales după invazia mongolă din 1241 –, așezările urbane (orașele) din regatul de sub coroana Sfântului Ștefan au început să primească privilegii speciale care au dus la stabilizarea populației și la transformarea structurală a economiei lor. Mulți coloniști din vestul Europei au venit și în urma conciliului de la Lyon, din 1245, care le-a acordat numeroase privilegii, tocmai ca să-i încurajeze să vină să repopuleze aceste părți ale Europei pustiite de tătari în 1241¹³.

După 1241, grație facilităților acordate, a avut loc o colonizare, atât liberă, cât și dirijată de episcopia catolică, fapt care este subliniat și prin consemnarea documentară a unor denumiri de așezări întemeiate în jurul cetății orădene, a căror denumiri denotă o origine italică: *vicus Venetia*, Bolonia (*vicus Bon*), Olosig (*vicus Olazy* – satul italienilor).

Călugărul italian Ruggero di Puglia (Rogerius), născut la Torre Maggiore în Apulia, venit în Ungaria acelor vremuri în calitate de preot de curte al cardinalului Giovanni Toletano, care s-a folosit de calitățile lui diplomatice, a obținut, în cele din urmă, demnitatea de arhidiacon la Oradea. În această calitate a fost surprins la Oradea de atacul tătaro-mongol din 1241, căzând prizonier în mâna atacatorilor, care l-au dus cu ei spre sudul Bihorului unde, după peripeții fabuloase, a reușit să scape din convoi, prin mlaștinile de la *Pons Thomae* (Tamáshida, Tămașda de azi, pe atunci un înfloritor târg german). Revine pe meleagurile natale – iar din 1249 va ajunge episcop de Spalato (Split, în Croația) –, unde va scrie lucrarea *Epistola magistri Rogerii in miserabile carmen supra destructione regni Hungariae per Tartaros facta* [Epistola magistrului Rogerius sub forma unui cântec de jale cu privire la distrugerea de către tătari a regatului Ungariei]¹⁴. Este singurul izvor narativ contemporan evenimentelor, în afara de opera arhidiaconului Toma de Spalato, *Historia Salonitana*¹⁵, cu referire la epoca respectivă.

Încă de la începuturile sale, Cetatea Oradea a constituit nucleul polarizator al așezărilor din spațiul orădean, prin concentrarea în jurul său a funcțiilor politice, militare, administrative și religioase. Fiind și scaun de judecată, procedura juridică din cetatea orădeană s-a remarcat prin faptul că, doar aici, pricinile se judecau prin „*proba fierului înroșit*”, una din cele două probe ordalice¹⁶ întâlnite ca forme de judecată în Evul Mediu. Pentru îndeplinirea funcțiunii militare, episcopia orădeană întreținea un corp de oaste propriu (*banderia*), menționată prima dată la 1241, când, în frunte cu episcopul Benedict, s-a îndreptat spre locul de adunare a oastei ungare de lângă râul Sajó, dar a fost silită de tătari să se întoarcă din drum. Dacă inițial era o oaste insurecțională ce se aduna numai în caz de nevoie, odată cu permanentizarea pericolului otoman, prin reorganizarea armatei de către Sigismund de Luxemburg, banderia devine formațiune permanentă care, la 1427, număra 500 de călăreți (față de cei 300 ai comitatului) și tot atâtea pedestrași¹⁷, recrutată mai ales din rândul voievozilor români din Bihor (Gepiș, Vintere, Remetea), cărora, în schimb, li se recunoștea instituția. Au fost și episcopi comandanți de oaste care n-au precupețit să-și

¹¹ L. Borcea, Gh. Gorun (coord.), *op. cit.*, p. 87.

¹² István Barta, Iván T. Berend, Péter Hanák, Miklós Lackó, László Makkai, Zsuzsa L. Nagy, György Ránki, *Histoire de la Hongrie des origines à nos jours*, Éditions Corvina Kiadó, Budapest, 1974, p. 72.

¹³ Doru Marta, *Cetatea Oradea. De la începuturi până la sfârșitul secolului al XVII-lea*, Editura Muzeului Țării Crișurilor, Oradea, 2013, p. 40.

¹⁴ L. Borcea, Gh. Gorun (coord.), *op. cit.*, p. 85.

¹⁵ Lucrarea sa este nu numai de o mare valoare literară, ci și de valoare istorică pentru istoria croată. Textul latin, editat, tradus și adnotat de Damir Karbić, Mirjana Matijević-Sokol și James Ross Sweeney, Budapesta, New York, Central European University Press, 2006 (texte medievale din Europa Centrală, vol. 4).

¹⁶ Pentru mai multe detalii despre ordalii a se vedea: Augustin Țărau, *Judecata ordalică*, Editura Muzeului Țării Crișurilor, Oradea, 2023, 291 p.

¹⁷ L. Borcea, *Bihorul medieval. Oamenii. Așezări. Instituții*, Editura ARCA, Oradea, 2005, p. 78-80.

dea viața în luptă, ca Giovanni de Dominis da Arbe în cruciada de la Varna (1444) și Perenyi Ferenc în bătălia de la Mohacs (1526).

Privind structura și înfățișarea orașului, luat în extensiunea sa de mai târziu, așa cum reiese din Statutele Capitlului, se constată o dispunere a așezărilor grupată în jurul bisericii din cetate și a reședinței episcopale. Luând ca axă cursul de bază al Crișului, sunt menționate așezări atât pe malul stâng – Oradea (*civitas Waradiensis*), Velența sau Venetia (*vicus Venetia*), *Zombathely vicus* (Villa Nova-Orașul Nou), Sfântul Laurențiu (*Villa Sancti Laurentii-Vadkert*), Bolonia (*vicus Bon*) –, cât și pe malul drept – Olosig (*Villa Latinorum Varadiensium, vicus Olazy*), Sfântul Petru (*Sancti Petri contrata*). Mai sunt menționate așezările-satelit, care au intrat mai târziu în componența orașului și care, în tot cursul Evului Mediu, au gravitat în jurul său, datorându-și evoluția sau involuția vecinătății Oradiei: Episcopia Bihor, Ioșia și Seleuș. Este caracteristică pentru evoluția orașului frecvența transformare a mențiunilor documentare privind diversele așezări din arealul său, din *locus* (locul) în *vicus* (ulița)¹⁸.

Valoarea incintei fortificate ce adăpostea mănăstirea și mai apoi catedrala, ridicată probabil în secolul al XII-lea, a crescut brusc după canonizarea întemeietorului, regele Ladislau I, și mutarea rămășițelor sale în catedrala romanică de aici. Mormântul acestuia a devenit țința unor pelerinaje al căror sens a servit, fără dubii, fortificării sentimentului religios încă nesigur în rândul unei populații extrem de rare și de amestecate. La 27 iunie 1192, prin bula emisă de papa Celestin III, regele Ladislau I, fondatorul cetății, este sanctificat ca Sfântul Ladislau Taumaturgul, adică Vindecătorul. Cu acel prilej a fost, probabil, inaugurată și sfințită o nouă biserică, lucrată în același stil romanic ca cea veche deja de un secol, întemeiată de regele astfel onorat. Tot acum a fost menționat și acel „*Dionisius artifex*”, care, la porunca regelui Béla al III-lea, execută piatra tombală de pe mormântului regelui sanctificat¹⁹. Cu această ocazie, mormântul a fost deschis și capul a fost desprins de trup, fiind păstrat apoi separat într-o sacristie din catedrală. Celebrul relicvar gotic în forma de bust – confecționat la comanda episcopului orădean, Andrea Scolari, pentru adăpostirea craniului regelui, cunoscut astăzi sub numele de *Herma din Győr* –, se numără printre capodoperele orfevreriei medievale europene. Relicvele Sfântului Ladislau s-au răspândit în Evul Mediu în întreaga Europă, azi regăsindu-se la Esztergom, Győr, dar și în afara Ungariei, la Augsburg, Zagreb, Dubrovnik, Aachen și Bologna. Membrii familiilor regale și imperiale de Anjou și Luxemburg l-au venerat pe Sf. Ladislau ca pe unul dintre principalii sfinți protectori ai dinastiei lor, răspândind cultul sfântului rege în locuri îndepărtate ale Europei, cum ar fi sudul și nordul Italiei, Polonia sau unele teritorii ale Germaniei.

Sfântul Ladislau a devenit, în cazul Oradiei medievale, nu doar patronul divin al sediului episcopal din cetate, ci al unei întregi comunități urbane în plină afirmare în secolele ce au urmat sanctificării sale. Iar complexitatea acestei relații a fost cel mai bine exprimată prin sinteza iconografică heraldică ce a fost atribuită orașului, care exprimă sugestiv legenda întemeierii, prin prezența îngerului mesager, care transmite mesajul său simbolizat de crucea latină viteazului rege (apărător al creștinismului în fața pericolului barbar venit dinspre răsărit), reprezentat printr-un leu încoronat (simbol al vitejiei și puterii regale).

În vechile izvoare scrise istorice, precum *Statutele Capitlului Oradiei* (1374/75), *Chronica Hungarorum* (1486) a lui Thuróczy János, *Tripartitul lui Werboczi* (1517) și *Codex Batthyaneum*, se spune că primul episcop de Oradea ar fi fost Coloman Cărturarul²⁰, ajuns rege al Ungariei (1095-1116) după Ladislau I. Deși istoricii au păreri împărțite despre această informație, ea nu poate fi trecută cu vederea: primul episcop de Oradea, din timpul vieții fondatorului orașului, fiind următorul rege al Ungariei. Coloman a făcut și o iscusită mișcare de șah, din punct de vedere diplomatic, căsătorind-o cu Ioan II Comnenos, moștenitorul tronului bizantin, pe Pirooska, fiica regelui Ladislau²¹. Astfel, aceasta devine împărăteasă a Bizanțului sub numele de Irina (Eirene) Xenia (Străina) și, datorită altruismului și binefacerilor ei, a ajuns după moarte să fie cinstită ca sfântă a Bisericii Bizantine. Putem spune, astfel, că sfântul catolic, considerat patronul divin al Oradiei, realizează o punte spirituală peste rituri și dogme, prin fiica sa – canonizată în urma activității sale monahale, la 13 august 1134 –, între cele două biserici creștine, într-o perioadă când urmările Marii Schisme abia începeau să-și facă vizibile efectele. Relația

¹⁸ Pentru mai multe detalii privind așezările orădene, vezi L. Borcea, Gh. Gorun (coord.), *op. cit.*, p. 96-99.

¹⁹ Pomenit indirect și în *Registrul de la Oradea* unde este consemnată o judecată a fiului său, Tecus (https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Varadi-varadi-jegyzokonyv-regestrum-varadinense-1208-1235-2/t_extus-90/testimonia-regestri-varadiensis-ordine-chronologico-digesta-D6/annus-1226-4F9/nr-352-341-50F/#Varadi%5E341).

²⁰ Pál Engel, *Regatul Sfântului Ștefan. Istoria Ungariei Medievale. 895–1526*, Editura MEGA, Cluj-Napoca, 2006, p. 62.

²¹ *Ibidem*, p. 64.

Sfântul Ladislau (tatăl) – Sfânta Irina Xenia (fiica) ar putea să fie un bun exemplu de purtare creștină, dincolo de originea etnică și apartenența la un cult sau altul.

Momentul sanctificării a reprezentat începutul unei ascensiuni pentru instituțiile ecleziastice existente la Oradea. La începutul secolului al XIII-lea aici au fost redactate legenda „mare” (*maior*) și „mică” (*minor*) ale Sf. Ladislau, care au contribuit și ele, în mare măsură, la difuzarea renumelui reședinței episcopale. Faptul că aceste legende despre Ladislau au fost redactate la Oradea este dovedit și de conținutul acestora. Trei momente care consacră viața de sfânt a lui Ladislau sunt legate direct de locul redactării: episodul întemeierii mănăstirii (a bisericii) orădene, cel al morții și întoarcerii miraculoase a carului cu corpul neînsuflit spre Oradea și, într-un capitol special, câteva minuni săvârșite care relevă calitățile de taumaturg ale sfântului după moarte: vindecarea ologilor, a surzilor și mușilor, a orbilor. În special aceste calități taumaturgice ale moaștelor au atras, în prima fază, un mare număr de pelerini spre Oradea. Fenomenul a fost amplificat și de faptul că pelerinii vor fi vizitat și băile calde (*thermae Varadiensis*) deoarece încep să fie cunoscute efectele terapeutice ale apelor termale de la actualele băi Felix și 1 Mai. Acestea au fost consemnate de călugărul Felix, parohul mănăstirii din Sânmartin (Szentmárton), iar utilizarea băilor din apropiere în tratarea diverselor afecțiuni s-a realizat încă din perioada 1200-1221.

Sunt cunoscute încă de la finele sec. al XIV-lea (1380-1385) cele două itinerarii de pelerinaj spre Țara Sfântă, care treceau prin Oradea, oraș considerat în secolul următor ca și punct important pe traseul cruciadelor târzii, antiotomane. Raguzanul Felix Petančić (1445-1517), aflat în slujba regelui Ungariei, Vladislav al II-lea, în memoriul său din 1502 – *Despre drumurile pe care trebuie să se pornească expediția împotriva turcilor* –, se referă la cinci drumuri pentru îndreptarea unei expediții contra turcilor, dintre care al treilea drum este de la Buda la Oradea și apoi prin Transilvania și Țara Românească, pe traseul menționat încă din secolul al XIV-lea²².

La toate acestea se mai adaugă faptul că, la 25 august 1401, papa Bonifaciu al IX-lea a acordat un privilegiu catedralei din cetate, pe care a ridicat-o la rangul de *basilica major*, similar bisericilor San Marco din Veneția și Santa Maria Portiuncula din Assisi, reconfirmând și întărind credincioșilor catolici permisiunea de a veni aici în pelerinaj²³. Mai mult, prin indulgențele acordate vizitatorilor catedralei din cetatea Oradiei de către papa Inocențiu al IV-lea în 1434, la cererea regelui Sigismund de Luxemburg²⁴, aceasta devine loc de pelerinaj pe plan european, fapt ce i-a sporit atât faima, cât și veniturile, și a contribuit la dezvoltarea economică a târgurilor din jurul ei. Marele salt valoric al Oradiei, atât al episcopiei, cât și a așezărilor din jur, a survenit acum, fiindcă numărul pelerinilor care vizitau biserica a crescut brusc, ceea ce a atras după sine necesitatea asigurării unor servicii comerciale și meșteșugărești importante. Această situație s-a menținut până la mijlocul secolului al XVI-lea, la apariția Reformei la Oradea (1557), când obiceiul pelerinajului a fost blocat cu forța, mai târziu, mormântul Sfântului Ladislau devastat (1566) și biserica lăsată să se ruineze, ceea ce a constituit un bun pretext ca să fie demolată, în 1620, de principele Gabriel Bethlen, pietre din zidurile sale regăsindu-se în zidurile noului castel renașcentist.

Pelerinajul a contribuit substanțial și la dezvoltarea așezărilor din arealul orădean, prin ridicarea a tot mai multe hanuri, ateliere meșteșugărești și prăvălii negustorești, ulterior prin organizarea unor târguri importante prin durată, prezența semnificativ de mare de negustori și prin faptul că Oradea devine, până la finele secolului al XVII-lea, un loc de schimb de mărfuri aduse din Occidentul european și din Orientul islamic²⁵.

În timpul regelui Carol Robert de Anjou (1308-1342) și a fiului său, Ludovic cel Mare (1342-1382), care au adus din patria lor italiană gustul pentru rafinamentul acestei culturi, Oradea cunoaște, ca oraș și sediu episcopal catolic, o primă perioadă de înflorire. Episcopul orădean Andrei Báthori (1329-1345), unul dintre apropiații regelui Carol Robert de Anjou, a inițiat lărgirea noii catedrale gotice din cetate care a fost împodobită de pictori și sculptori italieni, printre care și vestitul pictor dominican Tommaso da Modena, chemat ulterior, în 1357, la Praga, de regele Carol al IV-lea. Este perioada când capitulul orădean avea printre membrii săi pe canonicii italieni Bertrandus, viitor episcop de Ostia (1338-1356), Boniohannes de Campello Firmanus (1342-1348) și Ladislau de Eugubio, fiul lui Andreas de

²² *** , *Călători străini despre Țările Române*, vol. I, Editura Științifică, București, 1968, p. 443.

²³ Balogh Jolán, *Varadinum. Várad vara* [Varadinum. Cetatea Oradiei], vol. II, Akademiai Kiadó, Budapest, 1982, p. 41; L. Borcea, Gh. Gorun (coord.), *op. cit.*, p. 99.

²⁴ Balogh Jolán, *op. cit.*, p. 45.

²⁵ Informații bogate despre târgurile orădene ne oferă Evlia Celebi în cronică sa, *Seyahatname* [Carte de călătorii], în *Călători străini despre Țările Române*, vol. VI, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1976.

Eugubio, medicul de curte al lui Carol Robert. Tot în acest timp, canonici orădeni, cum ar fi Ladislaus Georgii (1345) și Gregorius (1356), studiau în Italia, mai ales la Bologna. S-ar putea ca și acel Arnoldus Lapidius (Arnold Pietrarul), menționat de Andrei Báthori într-un document din 1341, să fi fost tot un italian stabilit la Oradea²⁶. Renașterea de factură italiană a fost mult încurajată la Oradea și datorită faptului că unii episcopi și înalți ierarhi ai bisericii catolice erau originari din peninsula italică, seria acestora fiind deschisă de Ladislau Déméni (1378-1382), originar din Neapole²⁷.

În secolul al XIV-lea, în timpul regilor angevini Carol Robert de Anjou și Ludovic cel Mare, se ridică o nouă cetate, după model francez, cu ziduri duble de piatră, care adăpostește o catedrală gotică impunătoare și un palat episcopal impresionant. În catedrala din cetate, alături de regele fondator vor mai fi înmormântate și alte capete încoronate: Andrei II, Ladislau IV Cumanul, Beatrix (soția lui Carol Robert), Maria de Anjou (fiica lui Ludovic cel Mare) și regele-împărat Sigismund de Luxemburg.

Din însărcinare regală episcopii orădeni vor îndeplini și numeroase misiuni diplomatice pe la diverse curți europene, astfel: episcopul Andrei Báthori l-a însoțit în călătorie pe Carol Robert, suveranul Ungariei, în Italia, în 1333; Demetrius a călătorit în Italia ca sol al lui Ludovic cel Mare, în problema atât de spinoasă a pretențiilor la tronul regatului Neapole; tot Demetrius a fost în misiune la domnul Țării Românești, pentru a media în chestiunea păcii dintre Ludovic cel Mare și voievodul Nicolae Alexandru, fiul celui ce l-a învins la Posada, în 1330, pe Carol Robert; Giovanni de Milanesi da Prato a intrat în serviciul lui Sigismund de Luxemburg care, după ce l-a trimis în diferite misiuni cu caracter diplomatic, l-a răsplătit cu dieceza orădeană; Ioan Filipecz Pruis a fost diplomatul preferat al lui Matei Corvin și, în această calitate, a fost în Italia, la Neapole, Urbino, Roma și Milano; Giovanni Bonzagno da Regio a fost secretar al lui Ioan Zápolya și sol al acestuia la Veneția între 1527 și 1529.

Pe lângă funcțiunea de sediu episcopal, Cetatea Oradea a fost și reședință neoficială a regilor care au zăbovit vreme mai îndelungată aici: Ladislau I, Ladislau IV, Andrei III, Ludovic cel Mare, Sigismund de Luxemburg, Matia Corvin. Prezențe regale sunt menționate la Oradea nu numai în cetatea episcopală, ci și în așezările din jurul ei. Astfel, la 1279, în Seleuș (1213: *villa Sceleus* – azi cartierul Nufărul I), regele Ladislau al IV-lea Cumanul a ținut o dietă parțială pentru 7 comitate aflate în vestul Munților Apuseni. Pe 31 decembrie 1290, regele Andrei al III-lea și curtea sa au sosit la Oradea, unde au rămas până în 7 ianuarie, anul următor²⁸. Ca și predecesorii săi angevini, în special Ludovic cel Mare care venea să se reculegă în catedrala din cetatea Oradei înainte și după fiecare moment decisiv al domniei sale, regele-împărat a transformat Oradea într-o reședință neoficială, pe lângă cele oficiale pe care le-a avut odată cu tronurile ocupate: Buda, Praga, Nürnberg, fiind consemnat de nenumărate ori prezența sa aici. După încoronarea sa, la 12 septembrie 1387, regele Sigismund și soția au venit la Oradea pentru a se închina la mormântul Sfântului Ladislau. După ce, în 1373, au realizat la Praga admirabila statuie ecvestră a Sfântului Gheorghe ucigând balaurul, cei doi frați clujeni, Martin și Gheorghe, revin la Oradea și, din însărcinarea episcopului Zudar János (1383-1395), creează o lucrare de excepție pentru acea vreme: statuia ecvestră a regelui Ladislau (1390). Distrusă de către turci – alături de statuile în mărime naturală a celor trei regi canonizați: Ștefan I, Emeric și Ladislau I – în 1660, după cucerirea cetății, imaginea statuii ecvestre a rămas în descrierea unor contemporani care au văzut-o și admirat-o. Era în mărime naturală, aurită pe toată suprafața, comparabilă cu alte trei vestite opere sculpturale din Italia de atunci: statuia lui Marcus Aurelius Antonius de pe Capitoliul din Roma, statuia lui Gattamelata de la Padova și cea a condotierului Bartolomeo Colleoni din Veneția²⁹. Sigismund de Luxemburg și Maria de Anjou sunt semnați prima dată împreună la Oradea, vineri 8 septembrie 1390 (de Nașterea Maicii Domnului), cu ocazia sfințirii statuii ecvestre a regelui Ladislau, moment fastuos și măreț, care trebuie să fi marcat profund sufletul german al regelui Ungariei. Faptul este confirmat, indirect, prin scrisoarea testamentară din 1407, prin care cerea să fie înmormântat în catedrala orădeană, la picioarele Sf. Ladislau³⁰, fiind singurul împărat romano-german înmormântat benevol în afara hotarelor imperiului. Regele Sigismund e consemnat cu șederi îndelungate la Oradea și în anii 1419, 1422 și 1436³¹. Unii afirmă, și datele converg

²⁶ Balogh Jolán, *op. cit.*, p. 33.

²⁷ Și-a luat numele după satul Déméni (comitatul Hont, Ungaria), pe care părinții săi l-au primit de la rege; Bunyitay Vince, *A váradi püspökség története* [Istoria episcopiei de Oradea], vol. I, 1883, p. 204.

²⁸ Kormányos László, *Nagyvárada Krónikája*, Partium Alapítvány, Oradea, 2019, p. 71.

²⁹ Szamosközi István, *Erdély története* [Istoria Transilvaniei], Budapesta, 1981, *apud* L. Borcea, Gh. Gorun (coord.), *op. cit.*, p. 102.

³⁰ Bunyitay Vince, *op. cit.*, p. 227-228.

³¹ Pentru mai multe detalii, vezi Mihai Georgiță, *Legăturile lui Sigismund de Luxemburg cu Oradea și mărturii privind mormântul său din cetate*, în *Crisia*, XLIII, 2013, p. 57-63.

spre această ipoteză, că Sigismund ar fi făcut din Oradea o capitală a imperiului său, imprimând Oradiei o dezvoltare cum n-a mai cunoscut. În 1422, Oradea este considerată „*cel mai important nod comercial dintre Ungaria și Ardeal*”³², creșterea pe care Sigismund a provocat-o Oradiei fiind impresionantă.

Renumitul Ordin al Dragonului³³ (*Societas Draconistrarum*) din care va face parte o scurtă perioadă și tatăl lui Vlad Țepeș (Drăculea), Vlad Dracul, fiul lui Mircea cel Bătrân, admis în ordin în anul 1431, este strâns legat de Oradea. Astfel, cel care a întocmit statutul acestui ordin cavaleresc, în 1408, a fost Albeni Eberhård de Lorraine, episcop de Oradea³⁴ (1407-1409) și „cancelar șef al curții noastre”. Nu este, deci, de mirare că Oradea este apreciată de specialiști ca o reședință a vestitului Ordin al Dragonului, unul dintre cele mai faimoase ordine cavalești europene. Ordinul a fost înființat în 12 decembrie 1408, în catedrala orădeană, în prezența lui Sigismund de Luxemburg și a soției sale Barbara de Cilli (Celje), pornind de la un număr de 24 de cavaleri. Ordinul era o gardă elitistă de protecție a regelui Sigismund de Luxemburg și a celei de-a doua soții, Barbara de Cilly.

În timpul Războaielor Husite (1419-1434), împăratul Sigismund de Luxemburg își ține aici consfătuirea cu marea nobilime. Deoarece din 1420 va fi numit și rege al Cehiei, în anii următori va fi implicat direct în luptele împotriva husiților, astfel că, în mai 1422, Sigismund convoacă stările Ungariei la Oradea, solicitând sprijin în vederea contracarării mișcării husite. În catedrala din Oradea va adăposti în 1424 din calea urgiei husite moaștele sfântului rege burgund Sigismund.

În fastuosul palat episcopal a fost găzduit, mai bine de două săptămâni, regele Poloniei, Władysław II Jagiełło (1386-1434), fondator al dinastiei Jagiellonilor, venit la 31 martie 1412 în pelerinaj de Paște la Oradea³⁵, însoțit de regele Ungariei, Sigismund de Luxemburg, ajuns din 10 septembrie 1410 și împărat al germanilor. Cu această ocazie cei doi suverani și-au depus reciproc jurământ de credință și prietenie, în fața mormântului Sfântului Ladislau. Tot în Oradea, la 1 octombrie 1419, semnează un armistițiu cu turcii, document ce reprezintă, probabil, o clarificare diplomatică a relațiilor deteriorate începând cu acea cruciadă de la Nicopole din 1395.

În perioada de maximă expansiune și înflorire a Ungariei, în timpul regelui Matia Corvinul (1458-1490), Oradea era poziționată în chiar inima regatului, aspect deosebit de favorabil pentru viața economică și culturală. Regele Matia Corvin a onorat orașul cu o ședere de durată aici, în perioada ianuarie-martie 1468³⁶, când orașul a cunoscut „*zile strălucite*”, grație și prezenței aici a curții regale maghiare. Se ajunsese chiar ca Oradea să fie apreciată ca „*cel mai bogat oraș al Ungariei*”. Regele Matia este atestat la Oradea și în august 1484, când este preocupat să strângă oastea pentru a-l sprijini pe Ștefan cel Mare al Moldovei. Din păcate, voievodul moldovean nu primește la timp ajutorul împotriva sultanului Baiazid al II-lea, ale căruia armate asaltau Chilia și Cetatea Albă.

Renumele și strălucirea sa erau atât de mari și peste hotare încât s-a organizat asupra sa o expediție specială de jaf. Și-a îndreptat atenția asupra cetății Oradiei, Pașa de Semendria (Smederevo, Serbia), Ali Oglu Malcovicici (Malcocioglu Ali-bei), un renegat sârb deosebit de ambițios, cu prilejul atacului efectuat prin surprindere de un corp de oaste turcesc, numărând circa 7000 de luptători. Acesta, profitând de absența regelui Matei Corvin, a organizat un atac fulger pe timp de iarnă (parcurgând peste 400 de km în 8 zile) și, la 7 februarie 1474, au năvălit repede, pe furiș, „în cetatea foarte bogată a Orăzii (...), o prădare cu totul și (...) pe cei prinși i-au dus fără milă în captivitate perpetuă”, după cum menționează izvoarele istorice³⁷.

În secolul al XV-lea, denumit și „Secolul de Aur” al episcopiei orădene, cetatea devine unul din cele mai importante centre culturale umaniste din spațiul central-est-european, fapt datorat prezenței în scaunul episcopal a mai multor personalități din peninsula italică, formate în spiritul Renașterii, care au adus cu ele rafinamentul culturii umaniste a epocii. „Vârsta de aur” a cetății orădene a fost deschisă de instalarea în scaunul episcopal a lui Andrea Scolari (1409-1426), supranumit și Florentinul – văr cu Filippo Scolari (Pippo de Ozora), sfetnic al lui Sigismund de Luxemburg și comite de Timișoara –, considerat ca o perfectă încarnare a spiritului renascentist, care s-a folosit în lucrările sale de artiștii

³² Scholtz Béla, *Nagy-Várad várának története* [Istoria cetății Oradiei-Mari], traducere din germană în maghiară de Krajcsovic János, Szécsényi László Nyomda Nagy-Váradon, 1907, p. 42.

³³ Anul acesta se împlinesc 615 ani de la înființarea sa, iar Oradea poate să se mândrească că este apreciată de specialiști ca o reședință a vestitului Ordin al Dragonului (n.n.-D.N.).

³⁴ Scholtz Béla, *op. cit.*, p. 41.

³⁵ Jan Długosz, *Historiae Poloniae*, Libri XII, Lipsiae, 1711, p. 326, *apud* Balogh Jolán, *op. cit.*, p. 44.

³⁶ Fraknói Vilmos, *Hunyadi Mátyás Király. 1440–1490*, A Magyar Történelmi Társulat Kiadása, Budapest, 1890, p. 175-177.

³⁷ Sursa de bază: *Chronicon Dubnicense*, Lipsiae, 1884; vezi și Gyalóky Jenő, *Mátyás király a hadszervező és hadvezér* [Regele Matia ca organizator și conducător de oaste], în *Mátyás király. Emlékkönyv születésének ötszázéves fordulójára* [Regele Matia. Carte memorială cu prilejul aniversării a cinci sute de ani de la nașterea sa], vol. I, Budapest, f.a., p. 260-261.

italieni aflați în mare număr la curtea vărului său. Curtea episcopală a ajuns să fie formată aproape în exclusivitate din conaționali săi, astfel că în ianuarie 1426, atunci când și-a dictat testamentul, toți cei 7 martori prezenți erau italieni. Personalitatea lui Andrea Scolari a atras la Oradea numeroși italieni de renume: canonicul și apoi prepozitul Conradus de Cardinis de Florentia (1411-1426), canonicul Cargniani de Scolariibus (1420) și canonicul Matteo Scolari, vărul lui Andrea. La curtea lui Andrea Scolari pot fi întâlniți Jeronimus de Sancto Miniato „*artium et medicine doctor*”, Alessandro Antonii de Florentia *medicus*, precum și mulți alții. Personalitatea lui Andrea Scolari (1409-1426) a atras la Oradea, în prima jumătate a veacului al XV-lea, numeroși italieni de renume, astfel că în documente sunt dese precizările din dreptul unor nume de orașeni care menționează că respectivul locuitor este cetățean italian (*cives italicus*)³⁸. În secolul al XV-lea probabil că pe străzile Oradei vorbirea italiană era un aspect obișnuit, făcea parte din însuși peisajul etnic citadin. Dacă la aceasta se adăugă și mediul arhitectonic ecleziastic și citadin de aceeași factură, putem spune că umanismul orădean nu a fost limitat doar la curtea episcopală, nu a fost destinat doar unor inițiați ci, întocmai ca și în Italia, a pătruns în mediul orășenesc, influențând modul de a fi al burgheziei meșteșugărești și negustorești. „*Aceasta este prima perioadă de pătrundere a umanismului, a celui de factură italiană în Oradea, în această urbe cunoscută la Florența sau Veneția sub numele Varadino*”³⁹. Grijă față de tot ceea ce era element component al culturii a manifestat-o și în domeniul preocupărilor față de carte, el fiind primul, se pare, care a constituit în sediul episcopal orădean un spațiu anume pentru biblioteca episcopiei care, prin strădania urmașilor săi va deveni cea mai importantă din această regiune a Europei, dar se va risipi datorită vremurilor ce vor urma, părți din ea stând la baza bibliotecii Academiei Istropolitane (Bratislava) și a Bibliotecii Corviniana (Budapesta), ori regăsindu-se prin diverse alte biblioteci (ex. Salzburg).

În scaunul episcopatului orădean, prima jumătate a secolului al XV-lea este dominată de prezența de scurtă durată a trei italieni. Prin primul, Giovanni de Milanese da Prato, doctor în drept canonic, care n-a stat niciun an, Oradea a beneficiat de un universitar de elită, prezent la Conciliul de la Constanța, în 1414-1415, între reprezentanții universităților⁴⁰. De la el s-a păstrat actul emis de cancelaria sa, la 13 decembrie 1426, dat la cererea lui Petru, Fiul lui Gheorghe, voievodul român de Gepiș, prin care se reconfirmă documentul din 1411 cu privire la recunoașterea instituției voievodale românești în această zonă. Al doilea, Giovanni da Curzola (1435-1438), a păstorit la Oradea într-o perioadă deosebit de dificilă când, prin venirea unor adepți cehi și în aceste părți, ideile husitismului au pătruns și au avut priză în rândul oamenilor simpli. Pentru a limita efectul acestora, episcopul Giovanni l-a adus la Oradea pe un confrate din ordinul franciscanilor, Jacopo de Monte Brandono, al cărui zel a dus, în cele din urmă, la eradicarea acestei erezii⁴¹. Singurul document rămas de la el este din 18 ianuarie 1345, cu referire la casa din Velența a unui oarecare *Zenyth, cives italicus*, locuitor al Oradei⁴². Al treilea, Giovanni de Dominis, mai întâi episcop de Segna (1432-1440), a păstorit la Oradea începând cu anul 1440 până în 1444, când moare, în calitate de comandant al banderiei episcopale, în Cruciada de la Varna. Sub steagul său au luptat și voievozii români din Remetea⁴³. Papa Eugeniu al IV-lea ar fi dorit să-l ridice la rangul de cardinal. Episcopul Giovanni de Dominis a avut relații strânse cu personalități din peninsula italică – Ambrogio Traversari, Pier Paolo Vergerio, Francesco Barbaro, Giorgio da Trebisonda –, dintre care se detașează cardinalul Giuliano Cesarini (1398-1444), cu care a fost prieten până la moarte⁴⁴, amândoi găsindu-și sfârșitul la Varna. Prin 1444, episcopul a reglementat procedura de judecată a românilor din părțile Beiușului, consființind vechile tradiții și dându-le o recunoaștere oficială, printr-un document de mare importanță, care a mai fost întărit, de-a lungul timpului, de episcopii Szatmári György (1503), Perényi Ferenc (1519), Giorgio Martinuzzi (1548), precum și de regina Isabella în 1558⁴⁵.

Urmașul său ilustru a fost episcopul de origine croată Ioan Vitez de Zredna (1444-1465), un „adevărat părinte al științelor”, care a transformat Oradea într-un loc de întâlnire a cărturarilor din Europa centrală și Italia. Se constituise la curtea episcopală un *Literarum asylum*, loc de discuții savante între mari umaniști ai timpului. Interesat și de astronomie, a stabilit o caldă legătură epistolară cu Georg von Puerbach (1423-1461), profesor al Universității din Viena, considerat părintele astronomiei moderne

³⁸ Balogh Jolán, *op. cit.*, p. 43-44 și 46.

³⁹ L. Borcea, Gh. Gorun (coord.), *op. cit.*, p. 103.

⁴⁰ Bunyitay Vincze, *op. cit.*, vol. I, 1883, p. 245.

⁴¹ *Ibidem*, p. 259.

⁴² *Ibidem*, p. 261; Balogh Jolán, *op. cit.*, p. 46.

⁴³ L. Borcea, *Obștea satească din Bihor: Voievozii și cnezii ei în secolele XIII-XVII*, în *Crisia*, XII, 1982, p. 147.

⁴⁴ Florio Bánfi, *Salve, Varadino felice! La città di S. Ladislao nei rapporti italo-ungheresi*, în *Corvina*, Budapesta, an III, 12 dec. 1940, p. 829.

⁴⁵ Bunyitay Vincze, *op. cit.*, p. 301-302, 304; Liviu Borcea, *Obștea satească din Bihor*, p. 143.

occidentale. Legătura cu cel mai mare astronom al vremii sale a avut ca rezultat întocmirea unor tabele de calcul astronomic al eclipselor de Soare și de Lună pe 300 de ani înainte, numite *Tabulae Varadiensis*, cu Oradea considerată ca meridian zero. Vitez a și înființat cu Johannes Müller Regiomontanus, discipolul lui Peuerbach, într-o vreme în care astronomia abia începea să devină știință, propriul observator astronomic la Oradea (1459-1460) și, totodată, primul observator astronomic neoficial din Europa. Oradea era în vremea lui Vitez „*sălașul muzei timpurilor noi*”⁴⁶ și se poate spune, fără putință de tăgadă, că Oradea devine un centru regional, situându-se ca importanță chiar pe locul 3 în Ungaria, după Buda și Bratislava, din punct de vedere cultural, depășind chiar multe orașe ale Europei.

După căderea regatului feudal maghiar, în urma bătăliei de la Mohács (1526), și împărțirea sa între turci și habsburgi, Cetatea Oradea va fi disputată de Ferdinand de Habsburg, autoîncoronat rege al Ungariei, și regele de drept Ioan Zápolya, care la 19 august 1529 a jurat solemn supunere sultanului Soliman Magnificul. Regele maghiar și-a stabilit chiar reședința în cetate, între anii 1529-1538, refăcând distrugerile, totuși minore, produse de asediul austriac din vara anului 1528.

Îndelungile tratative dintre regii Ferdinand și Zápolya s-au încheiat cu Pacea de la Oradea, care s-a semnat în cetate, după mai bine de un deceniu de conflict. Pe 24 februarie 1538 a fost încheiată pacea între cele două părți aflate în conflict, parafată de Zápolya la acea dată⁴⁷. Documentele păcii prevedeau că: Zápolya era recunoscut de către Ferdinand ca prinț suveran și i se atribuia titlul de rege. Zápolya păstra Transilvania și posesiunea lui momentană în Ungaria. După moartea lui Zápolya, lui Ferdinand i se garanta posesia întregii Ungarii. Pacea de la Oradea era primul tratat internațional care consfințea separarea totală a Transilvaniei de Ungaria. Astfel, după un deceniu de dispute cu habsburgii, Oradea intră în componența Principatului Transilvaniei.

Din această perioadă tulbure, marcată și de aventura transilvană a venețianului Aloisio Gritti, protejatul sultanului Suleyman, ne-au rămas și cele mai numeroase consemnări despre Oradea din partea unor călători străini, majoritatea aflați în diferite misiuni pe aceste meleaguri.

Refugiată alături de populație civilă la Oradea – după ocuparea la 1540, de către turci, a capitalei regatului, Buda –, regina Isabella continuă, și după moartea soțului său, Ioan Zapolya, să locuiască în cetatea orădeană, mai precis în palatul episcopal⁴⁸. Curtea regală, ce o însoțea pe regină (născută Jagiellon, în 1519, la Cracovia, moartă în 1559, la Alba Iulia), va da, inevitabil, mai multă strălucire Oradiei până în 1551 când a renunțat la tron, la sfatul episcopului orădean Giorgio Martinuzzi. Astfel, putem spune că Oradea redevine, pentru scurtă vreme, capitala Ungariei. În anul 1556, regina Isabella revine asupra hotărârii; printre primele măsuri luate s-a numărat obligativitatea prestării jurământului de credință, refuzat de orădeni, dar mai ales secularizarea averilor bisericii catolice, încă puternică în arealul bihorean. În urma asediului început în anul 1556, oștile ardeleni conduse de Varkócs Tomás și Báthory György, ocupă și ard orașul.

Aliat cu nobilimea din comitatele „de dincolo de Tisa”, Varkócs ocupă cetatea la 10 aprilie 1557, astfel încât aceasta, alături de întreg teritoriul *Partium*-ului, revine principatului. Conducerea Transilvaniei, prin Dieta de la Turda din iunie 1557, impune prima unificare administrativă a așezărilor din jurul cetății sub un singur jude⁴⁹. De acum, pe hărțile occidentale apare consacrată denumirea *Oradea Mare*, Grosswardein în germană, sau Gran Varadino în italiană. Este o perioadă de stabilitate și creștere economică. Fosta cetate episcopală ajunge „proprietatea” principelui, devenind una din cele mai importante fortificații de margine ale Transilvaniei. Drept urmare, s-au constituit Marea Căpitănie de Oradea, cu misiunea principală de a apăra hotarul de vest al Principatului Transilvaniei, precum și Domeniul Cetății Oradea. Rolul marilor căpitani de Oradea este semnificativ atât pe plan local, unde adesea trebuiau să intervină în chestiunile interne ale orașului, în calitate de mediatori ai unor neînțelegeri, cât și prin faptul că ei erau și căpitani generali ai oastei principatului, unii dintre ei – Ștefan Bathori (din 1575 rege al Poloniei), Cristofor Bathori, Ștefan Bócskai, Gheorghe Rákoczi al II-lea – ajungând ulterior principii ai Transilvaniei.

Cetatea orădeană a devenit o „cetate de margine”, cea mai importantă în sistemul defensiv al principatului, astfel că Oradea, dintr-un centru al Europei culturale a secolului al XV-lea, la jumătatea secolului al XVI-lea ajunge un centru al Europei politice și militare. Ea ajunge să fie disputată, vreme de

⁴⁶ Fraknói Vilmos, *Vitéz János esztergomi érsek élete* [Viața lui Ioan Vitéz, arhiepiscopul de Strigoni], Budapesta, 1873, p. 237-238.

⁴⁷ Pentru mai multe detalii, vezi Octavian Tătar, *Pacea de la Oradea (februarie 1538) dintre Ferdinand de Habsburg și Ioan Zápolya și implicațiile ei în disputa pentru coroana Ungariei*, în *Angustia*, nr. 4, 1999, p. 159-163.

⁴⁸ Bunyitay Vinceze, *op. cit.*, p. 405; În 1777 s-a descoperit în Olosig o piatră tombală care atestă că Zeuch (Kenéz András), judele primar al Pestei, a murit în Oradea la 18 septembrie 1554 (în *Nagyvárad*, 11 iunie 1899, p. 3).

⁴⁹ *Monumenta Comitatus Regni Transsylvaniae*, vol. II, Budapest, 1882, p. 81.

140 de ani (1552-1692), de cele două puteri vecine, Casa de Habsburg și Înalta Poartă, fiecare considerând-o de importanță deosebită și astfel, doreau să o aibă obligatoriu în stăpânire: otomanii pentru a o avea împreună cu eialetel de Belgrad, Timișoara și Eger într-un aliniament strategic, care să asigure atât protecția celui de Buda, cât și baza de pornire a unei ofensive spre obiectivul lor cel mai de preț: cucerirea Vienei; austriecii considerau că stăpânirea Transilvaniei era obligatorie pentru ținerea sub control și ascultare a Ungariei, și astfel Oradea era cheia sistemului militar și administrativ ce putea asigura succesul acestui plan, fiind legătura dintre cele două provincii.

Un important act privilegial a fost acordat orădenilor, la 10 martie 1580, de principele Cristofor Báthory, locuitorii orașului Oradea fiind ridicați la rangul de nobili, atât ei, cât și urmașii lor. Pentru a se consfinți această stare de lucruri, s-a acordat și un blazon, toți locuitorii fiind de acum nobili cu blazon. Diploma a fost confirmată și de către împăratul Rudolf II de Habsburg în 21 martie 1600, ocazie cu care blazonul a fost îmbogățit cu noi elemente heraldice⁵⁰. Practic, atunci se stabilește stema orașului, valabilă până la începutul secolului XX, preluată parțial în perioada interbelică și care se regăsește și în stema actuală.

În fostul palat episcopal, la 20 martie 1572, s-a născut viitorul principe al Transilvaniei, Sigismund Báthory, fiul cel mare al lui Cristofor Báthory și al Elisabetei Bocskai. A avut o încercare de realizare a primei uniri a Transilvaniei cu Țara Românească și cu Moldova – așa-numitul plan dacic –, fapt ce l-a adus în conflict cu Mihai Viteazul și chiar și cu împăratul habsburg⁵¹. Oradea l-a dat și pe chipeșul, deșteptul, năvalnicul și viciosul principe al Transilvaniei Gabriel Báthory (1608-1613), ultimul dintre Báthorești, care, scria cronicarul Szalárdi, „este puternic încât ușor poate îndoi potcoava într-o mână”. A avut o domnie turbulentă, Oradea fiind nu numai locul unde s-a născut în 15 august 1589, ci și locul unde a fost asasinat în 27 octombrie 1613, pe malul râului Peța, în care i-a și fost aruncat trupul. Moartea i-a fost adusă de intenția sa de a ceda Oradea turcilor, într-o încercare disperată de a-și păstra tronul.

Pentru construirea unor fortificații care să facă față cerințelor sistemului de purtare a războiului, mai marii Principatului Transilvaniei au consultat și au angajat meșteri și arhitecți militari italieni, cei mai pricepuți în asemenea construcții la vremea respectivă. În perioada 1569-1598 la ridicarea noii fortificații pentagonale, în stilul italian bastionar nou, au lucrat la Oradea mai mulți arhitecți militari italieni: Ottavio Baldigara, Domenico dei Ridolfini da Camerino, Simone Genga, Maurizio Veniero, Achille Tarducci da Corinaldo⁵².

Un ultim document diplomatic important semnat la Oradea poate fi considerat armistițiul turco-austriac, încheiat la 28 mai 1692 între Abdulatiff pașa, ultimul mare guvernator otoman, și comandantul trupelor imperiale, generalul Donath Heissler, care reprezenta revenirea Oradiei la lumea creștină a Europei. Intrarea armatei austriece, la 6 iunie 1692, în Cetatea Oradea, a reprezentat, fără îndoială, un triumf al creștinismului, o revenire politică și administrativă la lumea creștină a Europei, intrarea în epoca modernă, începutul unei noi ere în viața Oradiei.

Cu toate că Cetatea Oradea devine, de la finele secolului al XVII-lea, o cetate de interior, cu rolul de a găzdui garnizoana militară, imperialii vor continua să-i acorde o atenție deosebită și să întreprindă mari campanii de reparații și reamenajări în 1725, 1754-1755 și 1775-1777, ultima fiind cea mai mare și mai importantă, deoarece atunci se definitivează ansamblul arhitectonic ce poate fi vizitat și în zilele noastre. Cetatea interioară transformată poate fi surprinsă în planurile de relevare ale inginerilor Bencini (1752) și Lodovico Marini (1769)⁵³.

Războaiele napoleoniene, în care și Casa de Austria a fost profund implicată, fiind unul din principalii adversari, au atins și Cetatea Oradea, în noiembrie 1793 fiind semnalată prezența în cetate a 450 de prizonieri francezi. Dintr-un document din 9 noiembrie 1813 rezultă că în cetate se mai aflau 300 de prizonieri francezi, în mare parte bolnavi, pentru care se cerea un preot vorbitor al limbii franceze ca să poată ține slujbele. Într-adevăr, la 6 noiembrie 1813, în spitalul militar deschis în cetate existau 300 de bolnavi și urmau să mai fie internați încă 110 a doua zi⁵⁴.

* * *

⁵⁰ Lakos Lajos, *Nagy-várad multja és jelenjéből* [Din trecutul și prezentul Oradiei Mari], Oradea, 1904, p. 80-88. Față de varianta principelui, în care sub casca cu viziera ridicată era numai leul cabrat care ținea în labele din față o bardă, acum se adaugă și îngerul.

⁵¹ După Doru Sicoe, *Primul unificator al românilor: un orădean*, în *Oradea – istorie și actualitate*, nr. 1, Oradea, 2017, p. 3-16.

⁵² Fl. Bánfi, *op. cit.*, p. 842-846; Balogh Jolán, *op. cit.*, p. 86.

⁵³ Planurile pot fi văzute în fotocopie în Balogh Jolán, *op. cit.*, vol. I-II.

⁵⁴ Documentele respective și registrul de evidență a prizonierilor francezi și a bolilor de care sufereau (sau chiar au murit) aceștia pot fi studiate la Arhivele Naționale – Serviciul Județean Bihor; registrul este scanat și expus în Muzeul orașului Oradea.

Prin cele enumerate în cuprinsul acestui studiu am încercat să surprindem doar unele aspecte ale evoluției în parametrii europeni ai vremurilor pe care le-a străbătut în cei 910 ani de existență și evoluție urbană orașul de pe malurile Crișului Repede, un oraș întemeiat de un rege cu un rol important în consolidarea creștinismului, de factură catolică, în regatul Ungariei și inclusiv în părțile vasale acestuia, sanctificat pentru meritele sale și care, prin fiica sa⁵⁵, sanctificată în ritul greco-bizantin, a creat o punte spirituală între cele două ramuri ale bisericii creștine, proaspăt rupte. Un oraș care, deși oficial nu a fost niciodată capitală, nu a fost nici măcar un oraș liber regal, sub diferite capete încoronate a îndeplinit sporadic și această funcțiune, fiind temporar capitală de principat, regat și chiar imperiu. Un oraș care, prin poziționarea sa la răscrucea unor importante artere de pelerinaj, ori militare sau comerciale, a fost râvnit de imperiile vecine (habsburgic sau otoman), dar a fost și o adevărată placă turnantă a comerțului medieval, fiind locul de schimb între mărfurile Occidentului creștin și Orientului islamic. Paradoxal, perioada de Ev Mediu a fost una cu mult mai fastă pentru orașul de pe Crișul Repede, un oraș cu mult mai european – fiind și unul din cele mai importante centre culturale umaniste din estul Europei –, decât în secolele care au urmat.

Nu am atins și nu am epuizat toate aspectele posibile legate de această temă, nici nu mi-am propus acest lucru, fiind convins că pe viitor se vor mai putea spune multe pe acest subiect, mai ales într-un mediu de cooperare a istoriografiilor țărilor direct implicate în istoria și existența acestui oraș, România, Ungaria, Austria, Italia, Polonia, Turcia, ca să le menționez doar pe cele mai importante.

⁵⁵ Ziua de pomenire a cuvioasei Irina este 13 august, iar în *Sinaxarul ortodox general – Dicționar Aghiografic* (îngrijit de Arhimandrit Ioanichie Bălan și apărut la Editura Episcopiei Romanului, 1998) este pomenită ca: „IRINA, cuvioasă, împărăteasă, fiica regelui Ladislau al Ungariei, ctitoră Mănăstirii Pantocrator, numită în călugărie Xenia, 1134”.

L'IMPERO E VENEZIA ALLA VIGILIA DELLA CAMPAGNA ANTIOTTOMANA DEL 1716-1717

Gizella NEMETH
Adriano PAPO*

THE EMPIRE AND VENICE ON THE EVE OF THE ANTI-OTTOMAN CAMPAIGN OF 1716-1717

ABSTRACT

The conclusion of the Spanish Succession War allowed the Empire to turn its interest to the events concerning the southern borders of Hungary, where the Ottomans had once again become threatening after the period of non-belligerence sanctioned by the Peace of Carlowitz of 1699. Starting from the 13th century, Venice had created a vast maritime empire, taking territories from the Byzantine empire. After the fall of Constantinople (1453), the Republic entered in competition with the Ottomans for the dominion of the eastern Mediterranean, after they too had equipped themselves with a valid and aggressive naval fleet. The resumption of the war against the Ottomans was also a consequence of the endemic state of belligerence existing between Venice and the Ottoman Empire. The ever-increasing weakness of the "Serenissima" led the Porte to believe that it could easily take possession of its dominions in the Levant, including the Morea, which Venice had acquired from it with the peace of 1699. Therefore, on 8 December 1714 the Porte declared war on the Venetian Republic. Prince Eugene of Savoy bluntly expressed his skepticism regarding the military strength of the Serenissima. However, Vienna could not abandon Venice, which had established a treaty of alliance in 1684 with the emperor and the king of Poland. However, the attempts of the imperial ambassador Anselm Franz von Fleischmann to settle the dispute between Venice and Constantinople were useless. The Morea was occupied again by the Turks at the end of August 1715. The Empire then renewed its alliance with Venice. The Porte sent an ultimatum to Vienna to respect the dictates of the Peace of Carlowitz and not to intervene in favor of Venice. The ultimatum was obviously rejected. The Porte therefore decided to send an army to Belgrade. Mobilization orders were also given to the Tatar khan, the pashas of Belgrade and Timișoara (Temesvár) and the voivodes of Moldavia and Wallachia. Vienna then began to prepare for war.

Keywords: Anti-Ottoman campaigns, Ottoman-Venetian wars, Austro-Venetian alliance, Morean wars, Prince Eugene of Savoy.

1. Premessa

La pace di Utrecht (2 aprile 1713), stipulata tra il Re Sole, ovverosia il re di Francia Luigi XIV (regnante/r. 1643-1715), e l'Inghilterra, e quella di Rastatt (6 marzo 1714), conclusa tra il re Sole e il Sacro Romano Impero (d'ora in avanti: Impero), avevano messo fine alla lunga e aspra guerra di successione spagnola. Mentre la Gran Bretagna saliva al rango di prima potenza europea e mondiale, gli Asburgo d'Austria si stabilivano negli ex Paesi Bassi spagnoli e nella Penisola italiana¹.

La conclusione della guerra di successione spagnola permise all'Impero di tornare a rivolgere il proprio interesse alle vicende che riguardavano i confini meridionali dell'Ungheria, dove gli ottomani si erano rifatti minacciosi dopo il periodo di non belligeranza sancito dalla pace di Carlowitz del 1699². Sennonché, Vienna era decisa a non fomentare la guerra contro il sultano Ahmed III (r. 1703-30), ma nemmeno a evitarla a condizioni umilianti. Comunque sia, l'Austria poteva ora riprendere le armi contro i turchi, per di più dopo che si era conclusa col trattato di Satu Mare (Szatmárnémeti) del 29 aprile 1711 la cosiddetta guerra d'indipendenza del principe di Transilvania Francesco (Ferenc) Rákóczi II e i suoi 12.000 *kurucok* avevano deposto le armi³.

* Centro Studi Adria-Danubia, Duino Aurisina (Trieste); e-mail: adriadanubia@gmail.com.

¹ Sulla guerra di successione spagnola: A.J. Veenendaal, *La guerra di successione spagnola in Europa*, trad. di Elena Ganapini, in John S. Bromley (a cura di), *Storia del Mondo Moderno*, vol. VI: *L'ascesa della Gran Bretagna e della Russia (1688-1713/1725)*, Milano, Garzanti, 1971, pp. 491-535 (ed. or. Cambridge 1970).

² Sulla pace di Carlowitz cfr. Mónika Molnár Falvay, *Il Triplice Confine. Delimitazione del confine veneto-turco-asburgico dopo il trattato di Carlowitz (1699)*, in Gizella Nemeth, Adriano Papo (a cura di), *I Turchi, gli Asburgo e l'Adriatico*, Duino Aurisina, Associazione Culturale Italoungherese «Pier Paolo Vergerio», 2007, pp. 163-171.

³ Cfr. Béla Köpeczi, Ágnes R. Várkonyi, *Il Rákóczi Ferenc*, Budapest, Osiris, 2004. I *kurucok* (parola d'origine incerta che significa "insorti" o "liberi guerrieri"), noti anche come "cruciturchi" e "malcontenti", originariamente conosciuti come *bujdosók* (profughi), erano piccoli nobili decaduti ma anche contadini, minatori, borghesi e soldati per lo più protestanti, che dall'Ungheria si erano rifugiati nel Principato di Transilvania e nella *hódoltság* turca (il territorio occupato dagli ottomani dopo il 1541), anche per sfuggire alla persecuzione religiosa degli Asburgo. Dapprima al servizio di Mihály Teleki, erano successivamente passati sotto la guida di Imre Thököly, e dopo la sua morte sotto quella del principe di Transilvania Francesco Rákóczi II. Cfr. Zsolt Trócsányi, *Teleki Mihály. Erdély és a kurucmozgalom 1690-ig*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1972.

Era evidente a un osservatore esterno – arguisce lo storico austriaco Alfred von Arneth – che la Porta intendesse “afferrare la prima occasione per venire di bel nuovo a rottura con Venezia”⁴. Era però altresì inevitabile una nuova rottura col Sacro Romano Impero.

Tuttavia, come detto, l'imperatore sembrava poco disposto a intraprendere una nuova guerra contro l'Impero Ottomano, anche perché confidava molto nel mantenimento della pace di Carlowitz e non prevedeva un voltafaccia dei turchi. Sennonché, il principe Eugenio di Savoia – scrive lo storico franco-tedesco Eléazar Mauvillon – “era in certa maniera destinato ad abbattere l'orgoglio de' Turchi, dopo avere liberata l'Europa dal giogo Francese”⁵.

L'autore anonimo della *Storia di Francesco Eugenio principe di Savoia*, edita dalla Stamperia di Giuseppe Barbieri, osserva a questo proposito che:

[...] fu appena finita [la guerra di successione spagnola, *N.d.R.*] che l'Imperatore viddesi nella necessità di voltare le sue Armi contro la Porta Ottomana, che aveva attaccati i Veneziani Alleati di sua Maestà Imperiale. Questa Repubblica era troppo debole per poter resistere alla grande superiorità degl'Infedeli. Erano già state prese molte Piazze, e v'era da temere che il Sultano avesse altre mire. L'Imperatore era il più interessato a fermare gli suoi Progressi, per allontanare sopra tutto il periglio di cui l'Isola di Corfù era minacciata. Essendo state inutili le Negoziazioni, Sua Maestà Imperiale viddesi nella necessità di ricorrere a mezzi più efficaci⁶.

Pertanto – continua l'autore anonimo della *Storia di Francesco Eugenio* – l'imperatore, al fine di non essere colto alla sprovvista, fu risoluto a dichiarare guerra alla Porta e all'inizio di maggio del 1716 fece marciare un corpo di truppe “per impossessarsi d'un Posto vantaggioso al confluyente della Sava, e del Danubio [...]”. Una parte del Terreno che occuparono queste Truppe era della dipendenza dell'Impero ottomano. Questo fu il segno della Guerra; d'indi non furono osservate convenienze verune da ambe le parti”⁷.

La ripresa della guerra contro gli ottomani fu infatti una conseguenza dell'endemico stato di belligeranza esistente tra Venezia e l'Impero Ottomano⁸. La debolezza vieppiù crescente della repubblica marciante aveva convinto la Porta che poteva impossessarsi facilmente dei suoi domini nel Levante, e in particolare della Morea, l'attuale Peloponneso, che le era stata sottratta con la pace del 1699 e che si presentava come oggetto di una conquista oltremodo abbordabile; la Serenissima aveva infatti perso tutto lo smalto del suo glorioso passato. A incentivare la ripresa della guerra contro Venezia sembra abbia pure influito l'avversione nutrita dal gran visir Silahdar Damad Ali (in carica: 1713-16) per i cristiani in generale e per i veneziani in particolare.

L'Impero Ottomano cominciò pertanto ad armarsi cercando di distrarre Carlo VI (r. 1711-40) da un suo intervento a fianco dei veneziani.

2. La ripresa del conflitto tra Venezia e l'Impero Ottomano

A partire dal XIII secolo Venezia aveva creato un vasto impero marittimo, lo “Stato da Mar”, sottraendo territori all'impero bizantino. Sennonché, dopo la caduta di Costantinopoli (1453), entrò in competizione con gli ottomani per il dominio del Mediterraneo orientale, affrontandoli in numerose ed estenuanti guerre: nel 1684-99, in particolare, la Serenissima riconquistò la Morea, che le sarà ufficialmente riassegnata dalla pace di Carlowitz qui già ricordata⁹.

Con Carlowitz la contesa tra l'Impero Ottomano e Venezia per il possesso della Morea fu soltanto rinviata: ora però era sul punto di riaprirsi. La Serenissima era membro della Lega Santa, che era stata costituita nel 1684 con l'imperatore e il re di Polonia sotto gli auspici di papa Innocenzo XI (r. 1676-89) e

⁴ Alfredo di Arneth, *Il Principe Eugenio di Savoia*, 2 voll., Firenze, Successori Le Monnier, 1872, vol. II, p. 80.

⁵ Eléazar Mauvillon, *Storia del Principe Eugenio di Savoia*, 5 voll., Torino, Società dei Librai, 1789, vol. IV, pp. 240-241.

⁶ Giuseppe Barbieri (a cura di), *Storia di Francesco Eugenio Principe di Savoia*, Ferrara, Stamperia di Giuseppe Barbieri, 1737, p. 227.

⁷ Ivi, pp. 227-228.

⁸ Sui rapporti tra la Repubblica di Venezia e l'Impero Ottomano sia in tempo di guerra che in tempo di pace si rimanda, tra gli altri, a Maria Pia Pedani, *Dalla frontiera al confine*, Herder, Roma 2010.

⁹ Sulle guerre di Morea cfr. gli studi di Dionysios Hatzopoulos, *La dernière guerre entre la république de Venise et l'empire ottomane (1714-1718)*, Montreal, Centre d'Étude helléniques, Collège Dawson, 1999 ed Eric G. L. Pinzelli (2020), *Venise et l'Empire Ottomane: les guerres de Morée (1684-1718)*, Athènes, s.e., 2020. In particolare sulla seconda guerra di Morea del 1684-99: Kenneth M. Setton, *Austria, and the Turks in the Seventeenth Century*, Philadelphia, The American Philosophical Society, 1991, pp. 456-463.

la mediazione del frate cappuccino Marco d'Aviano¹⁰, il quale aveva avuto un ruolo molto importante nella vittoria dei crociati sul Kahlenberg¹¹. La Porta escogitò vari pretesti per muover guerra a Venezia, tra cui l'aiuto in armi e munizioni che la Serenissima aveva concesso ai montenegrini aizzandoli a insorgere contro gli ottomani durante la guerra russo-turca del 1710-11.

Pertanto, l'8 dicembre 1714 la Porta dichiarò guerra alla repubblica veneta; il bailo Andrea Memmo fu incarcerato, nonostante che l'ambasciatore imperiale Anselm Franz von Fleischmann si fosse prodigato con ogni mezzo per evitare lo scoppio del nuovo conflitto veneto-turco. Fleischmann informò il gran visir che la corte di Vienna era ben disposta a mediare per il mantenimento della pace. Il gran visir, dal canto suo, fece invece presenti, senza specificare quali, i frequenti "maltrattamenti" che i veneziani avevano riservato ai sudditi turchi: avrebbe mosso guerra a chiunque avesse osato prendere le parti della Serenissima¹².

La conseguente presenza di navi turche nell'Adriatico spaventò il papa Clemente XI (r. 1700-21), ora deciso a chiedere all'imperatore Carlo VI un intervento armato. L'Impero non era però ancora disposto a muover guerra agli ottomani; lo stesso principe Eugenio era apparentemente contrario a un intervento armato, a meno che non fosse stato oltremodo necessario: sarebbe stato più opportuno avviare una mediazione diplomatica tra i due potentati nuovamente sull'orlo della guerra; solo in caso contrario si sarebbe dovuto prendere in considerazione l'opzione del conflitto purché fossero state ben definite le condizioni dell'intervento veneziano e fosse stata coinvolta pure la Polonia ai sensi della Santa Alleanza del 1684. Il principe di Savoia era però oltremodo consapevole dell'inferiorità militare della Repubblica nei confronti dell'Impero Ottomano.

Se la mentovata Repubblica [di Venezia] – scrisse il principe Eugenio all'imperatore il 23 gennaio 1715 – pretendesse un soccorso materiale e si richiamasse per questo al foedus sacrum, bisognerebbe adoperare ogni mezzo per impedire al presente la rottura della Porta con Venezia, considerando l'esaurimento dell'erario, causa la lunga guerra francese, la generale mancanza di materiali da guerra e la scarsità delle truppe. Se poi non si potesse impedirla, e Vostra Maestà Imperiale non potesse esimersi, né per l'obbligo che Le incombe dal foedere sacro né ex ratione status, dall'intervento materiale, e perciò fosse giudicato necessario, [...] tuttavia non sarebbe da procedersi ad alcun atto [di guerra] prima di essersi intesi con tutta certezza colla Repubblica di Venezia, su quanto dal canto suo essa potrebbe intraprendere e come potrebbe condurre e sostenere per sua difesa questa guerra, affinché tutto il peso non ne dovesse cadere su Vostra Maestà Imperiale [...]¹³.

Il 24 dicembre 1714 fu resa nota a Vienna la dichiarazione di guerra stilata dalla Porta contro la Repubblica di Venezia. Il 9 gennaio 1715 l'ambasciatore veneto a Vienna, Pietro Grimani, sollecitò, tramite il principe Eugenio, la corte asburgica a perseverare nell'opera di mediazione presso la Porta intrapresa dall'ambasciatore Fleischmann e, solo nel caso in cui essa non avesse avuto successo, a riprendere in considerazione la guerra contro gli ottomani, per la quale la Serenissima avrebbe armato 30 vascelli, 4 galeazze e 24 galee destinate alla Morea e un esercito di 30.000 uomini, di cui 10.000 pronti a combattere in Dalmazia; la Polonia, dal canto suo, promise un contingente di 4.000 soldati, ai quali l'imperatore avrebbe dovuto consentire il transito attraverso i propri domini. Il principe Eugenio riferì all'imperatore Carlo le proposte del Grimani ribadendo il proprio punto di vista secondo cui bisognava cercare di evitare a tutti i costi un nuovo conflitto perché i regni e i paesi ereditari asburgici erano stanchi di quasi quarant'anni di guerra e devastazioni, da cui non avevano ancora avuto modo di riprendersi completamente: l'erario non era florido; le truppe erano cadute in cattivo stato ed erano a credito di stipendio; solo a pochi reggimenti era stato rinnovato l'organico; i magazzini, le artiglierie, gli arsenali erano trascurati, le piazzeforti malandate, il vettovagliamento e il foraggiamento insufficienti a mantenere i soldati, i cavalieri e perfino i cavalli. Ci sarebbero voluti denaro e tempo per rimettere in sesto tutto il sistema difensivo asburgico, il che si poteva attuare solo in un periodo di pace con l'Impero Ottomano. Soltanto in caso d'insuccesso dei tentativi di mediazione asburgici l'imperatore avrebbe potuto prendere in considerazione l'eventualità di una nuova guerra, nella quale – era opinione del principe – bisognava

¹⁰ Su Marco d'Aviano cfr. Silvano Cavazza, *Marco d'Aviano*, in *Dizionario Biografico degli Italiani*, vol. LXIX, Roma, Istituto della Enciclopedia italiana, pp. 730-735.

¹¹ Sulla battaglia di Kahlenberg, e in genere sull'assedio di Vienna del 1683, si rimanda a Franco Cardini, *Il Turco a Vienna*, Roma-Bari, Laterza, 2011.

¹² Cfr. Luigi Matuschka, *Campagne del Principe Eugenio di Savoia*, vol. XVI: *Guerra contro i turchi: Campagna del 1716*, Torino, Divisione Storica Militare dell'Imperiale e Regio Archivio di Guerra, Tip. Roux e Viarengo, 1900, p. 7 (ed. or. Wien 1891).

¹³ Ivi, pp. 7-9.

coinvolgere pure il pontefice. Eugenio riteneva però inopportuno concedere alle truppe polacche il permesso di transito attraverso i territori austriaci perché ciò sarebbe stato considerato un atto ostile nei confronti di Costantinopoli. A ragion veduta, l'imperatore doveva prepararsi a un nuovo conflitto contro gli ottomani, agendo però con estrema circospezione¹⁴.

Il principe sabauda non confidava di ricevere dalla Polonia un cospicuo aiuto contro il comune nemico, vista la "confusa" situazione esistente in quel regno; tuttavia, era incontestabile il fatto che anche "quel regno" avrebbe dovuto contribuire militarmente al nuovo conflitto in virtù della sua adesione alla Lega Santa¹⁵. Eugenio si dimostrava invece scettico sulla collaborazione con la Russia, temendo che lo zar avrebbe pensato soltanto al proprio interesse. Era invece plausibile aspettarsi qualche aiuto finanziario da parte del pontefice¹⁶.

L'11 maggio 1715 il principe ricevette a Vienna gli ambasciatori veneziani Francesco Morosini e Pietro Grimani, i quali assistettero ai lavori della Conferenza Segreta, di cui Eugenio era il nuovo presidente; presenziarono all'incontro pure il principe Johann Leopold von Trautson, il cancelliere aulico conte Philipp Ludwig von Sinzendorff e il presidente della Camera Aulica, conte Gundaker von Starhemberg. La Serenissima dichiarò, tramite i suoi ambasciatori, di possedere una forza armata sufficiente a sostenere la guerra contro gli ottomani, vuoi in campo navale (possedeva una flotta numericamente inferiore a quella osmanica ma a essa superiore per capacità bellica), vuoi in campo terrestre, potendo allestire un valido esercito di 20.000 effettivi, con la possibilità di schierare pure truppe polacche e württemberghesi, con cui sarebbe stata in grado di difendere anche i territori di Terraferma. Il principe invece espresse senza mezzi termini il proprio scetticismo per quanto riguardava la forza militare della Repubblica; era pure dell'opinione che essa, come peraltro anche lo Stato della Chiesa, avrebbe anche dovuto provvedere alla difesa d'alcuni territori italiani, come il Milanese e il Napoletano, i quali avrebbero impiegato le proprie forze al servizio dell'imperatore in un'eventuale campagna antiottomana. I due ambasciatori veneti non condivisero però la proposta di Eugenio. Pertanto, il rinnovo dell'alleanza veneto-austriaca fu rinviato, dando con ciò altro tempo al principe per la riorganizzazione del proprio esercito¹⁷.

Nel frattempo, nella prima metà del mese di marzo 1715 l'armata sultanale si era radunata ad Adrianopoli. Tuttavia, la Porta, accortasi delle preoccupazioni dell'imperatore che temeva un'eventuale aggressione osmanica in Ungheria o in Transilvania, cercò di tranquillizzarlo auspicandone la neutralità nella contesa con Venezia; a tale scopo mandò in ambasceria a Vienna l'agà İbrahim Müteferrika, un rinnegato d'origine ungherese. İbrahim Müteferrika, di cui non si conosce il nome originario, era nativo della città transilvana di Cluj-Napoca (Kolozsvár). Müteferrika era un personaggio invero eclettico: fu storico, economista, geologo, astronomo, teologo, sociologo, diplomatico ed editore, fu il primo tipografo musulmano a usare i caratteri mobili arabi¹⁸. Il diplomatico turco giunse a Vienna nella prima metà di maggio del 1715 (precisamente il 2 maggio secondo Matuschka), prorogando apposta la durata del viaggio onde permettere lo svolgimento delle operazioni turche in Morea in modo da mettere l'imperatore di fronte al fatto compiuto. Müteferrika era latore di una lettera del gran visir per il principe Eugenio in quanto presidente del Consiglio Aulico di Guerra. L'agente ottomano fu ricevuto in forma solenne; avrebbe dovuto persuadere l'imperatore che il "Gran Signore" non aveva intenzione di prendere le armi se non per vendicarsi dei veneziani, i quali "avevano usate mille soperchierie a molti Vascelli Turcheschi, e ne avevano presi varj, vendendone gli effetti, e menando schiavi i loro proprietari" (Mauvillon). L'imperatore mandò incontro al legato ottomano un interprete e un commissario generale per scortarlo dai confini dell'impero turco fino alla capitale austriaca. Müteferrika giunse a Vienna accompagnato da venti persone del proprio seguito, da una guardia di venti soldati imperiali e dall'interprete turco di Belgrado, oltretutto dal commissario imperiale e dall'interprete tedesco. Lo seguivano altresì dodici carri col rispettivo equipaggio. Il 13 maggio fu solennemente ricevuto dal principe di Savoia, al quale consegnò una lettera del gran visir; la lettera conteneva però soltanto generiche parole di amicizia del sultano per l'imperatore che il diplomatico turco cercò di trasformare in un'esplicita richiesta di neutralità alla corte di Vienna.

¹⁴ Cfr. *ivi*, *Supplemento*, n. 1, pp. 5-15 (3 febbraio 1715).

¹⁵ *Ivi*, n. 35, p. 47.

¹⁶ Cfr. Matuschka, *Campagne del Principe Eugenio di Savoia* cit., XVI, p. 10.

¹⁷ Cfr. *ivi*, pp. 10-11.

¹⁸ Sull'ambasceria di Müteferrika cfr. Jacopo Sanvitale, *Vita e campeggiamenti del Serenissimo Principe Francesco Eugenio di Savoia, supremo comandante degli eserciti Cesarei, e dell'Imperio*, Venezia, Gio: Battista Recurti, 1738, pp. 205-206; Guido Ferrari, *Guidonis Ferrarii Societatis Jesu de rebus gestis Eugenii Principis a Sabaudia bello pannonicum Libri III.*, Roma, Ex Typographia Hieronymi Mainardi, 1747, pp. 22-23; Mauvillon, *Storia del Principe Eugenio* cit., pp. 243-244; Matuschka, *Campagne del Principe Eugenio* cit., XVI, pp. 11-13; e anche Arneth, *Il Principe Eugenio di Savoia* cit., pp. 80-81.

Il principe Eugenio – scrive Jacopo Sanvitale – ricevette l’inviato della Porta a udienza nel suo Palazzo e, dopo averlo ospitato per più di quattro mesi, lo rispedì con la risposta al gran visir in cui l’imperatore:

corrispondeva al Sultano con vicendevoli protestazioni d’amicizia, e di desiderio, che continuasse la quiete tra’ due Imperi. Ripeteva le offerte di mediazione, per comporre le differenze, e sospendere le ostilità. Rappresentava come gli aggravi, e danni, cagionati dalla guerra, intimata a’ Veneti alleati di Cesare, potevano facilmente comunicare il fuoco della guerra a’ regni circonvicini d’Europa, e specialmente agli Stati Cesarei; perciò si prometteva dell’autorità d’esso primo Visire, che fosse per addolcire, e per disporre amichevolmente le cose; sicché deposte l’armi, potesse sussistere il Trattato generale di Pace, conchiuso a Carlowitz¹⁹.

Müteferrika fu trattenuto a lungo a Vienna, come del resto aveva suggerito alla corte asburgica il 12 febbraio 1715 l’ambasciatore Fleischmann, il quale era stato privato della libertà da parte degli ottomani: il diplomatico turco non doveva essere congedato prima del suo rientro a Vienna. Anche il principe, in una sua relazione del 21 aprile, avrebbe proposto che l’agà fosse trattenuto nella capitale austriaca con una serie di pretesti e non fosse liberato, una volta avvenuta la rottura con la Porta, se prima non fosse stato rilasciato l’ambasciatore Fleischmann.

In realtà l’imperatore non aveva voluto dare una risposta esplicita, ma incaricò il suo “ministro-residente” Fleischmann di continuare il lavoro di mediazione con la Porta. Inutili furono però i suoi tentativi di comporre il contenzioso tra la Serenissima e l’Impero Ottomano. Il primo marzo Fleischmann fu ricevuto da Silahdar Damad Ali che lo trattò con grande spregio: secondo l’ambizioso gran visir, la corte viennese avrebbe dovuto provvedere a convincere i veneziani a evacuare la Morea, altrimenti i turchi avrebbero addirittura aiutato i “malcontenti” ungheresi. Fleischmann era convinto che la Porta fosse intenzionata a recuperare tutti i territori perduti e che alla fine avrebbe attaccato pure l’Ungheria – così scrisse a Vienna l’ambasciatore asburgico l’8 marzo 1715. La sua mediazione non riuscì dunque a frenare l’ambizione di Silahdar Damad Ali, che auspicava a ogni costo la guerra contro Venezia e la Morea per vendicarsi dell’“ingiuria veneziana”. La ripresa della guerra era dunque decisa; l’Impero partiva però avvantaggiato dal fatto di possedere già un buon numero di truppe in Ungheria. Fleischmann dovette seguire l’esercito ottomano partito da Costantinopoli per Adrianopoli, dov’era come di consueto prevista l’adunata dell’armata sultanale, mentre il 20 marzo una flotta di 42 vascelli usciva dal Corno d’Oro²⁰.

La Morea fu rioccupata dai turchi alla fine d’agosto, dopo 101 giorni di campagna militare: il 4 luglio era caduta Corinto, il 17 Nauplia, l’8 agosto Castel di Morea (Patrasso), quindi Modone e infine Malvasia, la più munita tra le fortezze del Peloponneso. Gli ottomani avanzarono anche in Dalmazia ma furono fermati a Segna, che oppose una valida resistenza. Non valse questo successo – commenta Arneth²¹ – a compensare la Serenissima delle gravi perdite subite durante quest’ultima campagna: nessuna tra le potenze cristiane era disponibile a prestarle soccorso.

Il 20 novembre 1715 Fleischmann incontrò il gran visir di ritorno ad Adrianopoli dalla campagna militare in Morea: l’ambasciatore asburgico si rese conto da vari indizi e informazioni che Silahdar Damad Ali era intenzionato a muovere guerra anche all’Impero, oltretutto a Venezia. Inefficaci si stavano infatti rivelando le proposte di mediazione dell’imperatore, altrettanto infruttuose erano quelle dell’ambasciatore inglese Robert Sutton e di quello olandese Jacobus Colyer. Il 6 febbraio 1716 il gran visir chiese a Fleischmann – finalmente rientrato a Costantinopoli dov’era stato accolto con ostilità da una folla inferocita e imbandanzita per la vittoriosa campagna di Morea – spiegazioni sui preparativi di guerra imperiali in Ungheria e in Transilvania segnalati dai rapporti dei pascià di Belgrado e di Timișoara. Fleischmann lo rassicurò motivando la riparazione delle fortezze di confine come un lavoro di ordinaria manutenzione e non come un atto di ostilità. Il gran visir, convinto dalle parole del “residente”, confermò la sua intenzione di non rompere la pace con gli Asburgo. Sennonché, il Turco stava mobilitando anche in Dalmazia, minacciando direttamente l’Impero. Fleischmann aveva però intuito che le minacce del gran visir celavano le precarie condizioni interne dell’Impero Ottomano dove si temeva la deflagrazione di pericolosi torbidi: sarebbe bastato un colpo anche modesto per far crollare le deboli strutture dell’impero

¹⁹ Sanvitale, *Vita e campeggiamenti* cit., p. 206.

²⁰ Sulla missione di Fleischmann cfr. Matuschka, *Campagne del Principe Eugenio* cit., XVI, pp. 12-16. Sul tentativo d’accomodamento dell’imperatore rigettato dal gran visir cfr. anche Jean Dumont, Jean Rousset de Missy, *Histoire militaire du Prince Eugène de Savoie, du Prince et Duc de Marlborough, et du Prince de Nassau-Frise*, tomo I, La Haye, Isaac van der Kloot, 1729, pp. 101-102; Sanvitale, *Vita e campeggiamenti* cit., p. 205; e anche Mauvillon, *Storia del Principe Eugenio* cit., p. 245.

²¹ Cfr. Arneth, *Il Principe Eugenio di Savoia* cit., p. 82.

osmanico. Il 15 aprile 1716 il gran visir riconvocò l'ambasciatore asburgico e pretese di conoscere la risposta di Vienna alla sua interrogazione avanzata nel precedente colloquio del 6 febbraio²².

Nonostante tutto, Vienna non poteva però abbandonare Venezia, non solo perché erano alleati, ma anche perché la sua caduta avrebbe spianato ai turchi la strada verso i suoi domini. D'altro canto, Vienna non aveva mai tollerato l'influenza veneziana nei Balcani e il suo interesse soprattutto per le due basi marittime di Durazzo (Durrës) e Salonicco (Tessalonica), tanto più dopo che la stessa Austria si era insediata nel Regno di Napoli, la cui politica fin dall'epoca angioina aveva rivolto l'attenzione anche alla sponda orientale dell'Adriatico e alla penisola balcanica. Una prova dell'antagonismo con la Serenissima della Casa d'Austria e della sua politica volta a espandere la propria influenza nei Balcani si evince dalla lettera che il principe Eugenio avrebbe spedito il 31 marzo 1717 al conte di Teano Wirich Philipp Lorenz von und zu Daun, allora viceré a Napoli, dove si mette in luce la necessità di distruggere la località marittima, oggi montenegrina, di Dulcigno (Ulcinj), al fine di garantire le migliori e più sicure comunicazioni tra il regno napoletano e l'Ungheria e "disturbare" la Repubblica di Venezia, la quale – a parere del principe sabaudo – avrebbe preferito vedere Dulcigno in mani turche anziché in quelle imperiali²³. Decisivo per il ricorso alla guerra fu invece il fatto che una parte dell'Ungheria, e cioè l'attuale Banato di Timișoara, fosse ancora sotto la dominazione osmanica. Perciò, il 13 aprile 1716 Vienna, accettò la proposta dell'ambasciatore veneto Pietro Grimani di costituire una lega offensiva e difensiva con Venezia e riformulò le condizioni per la suddetta alleanza in questi termini: i commissari dell'imperatore Carlo VI (il principe Eugenio, il principe von Johann Leopold Trautson, il conte Philipp Ludwig von Sinzendorff e il conte Gundaker von Starhemberg) si obbligavano a soccorrere la repubblica marciana con un grosso esercito che avrebbero radunato in Ungheria; per contro, la Serenissima avrebbe messo a disposizione 12 navi da guerra e 8.000 soldati²⁴.

Dal canto suo, l'imperatore chiese alla Dieta imperiale la consueta "imposta turca" (*Türkensteuer*), facendole presente che gli ottomani stavano ammassando ai confini con l'Ungheria forze più consistenti rispetto al 1683: una sua invasione era quindi più che plausibile. L'imperatore mandò gli ambasciatori Maximilian Ulrich Kaunitz e Gundaker Starhemberg a sollecitare la "generosità" delle corti tedesche, mentre il principe Maximilian Karl Albert von Löwenstein-Wertheim era incaricato di saggiare le intenzioni della Dieta di Ratisbona. Il 28 luglio 1716 il conte Kaunitz informò il principe Eugenio del successo della sua missione:

Avere egli trovato in tutte le Corti ov'era stato la desiderata disposizione pel conseguimento della graziosissima intenzione di Sua Maestà Imperiale relativamente all'imposta turca, quindi non esservi dubbio, che la detta imposta sarà pagata, se non in toto certo in gran parte. Tutti i principi dimostrarono una gran devozione verso Sua Maestà Imperiale e specialmente uno zelo patriottico per il bene della Cristianità, per fare la guerra turca colla massima energia; parecchi degli stati secolari hanno offerto beni e vita, ma degli ecclesiastici ve ne sono, che si leverebbero di bocca quello che i loro Statuti non consentirebbero di dare, per soddisfare alla graziosissima salutare e patriottica intenzione di Sua Maestà Imperiale. È da desiderarsi, che gli animi siano così concordi e così ben disposti anche alla Dieta, come lo ha dimostrato ciascuno in particolare per il conseguimento del desiderato effetto²⁵.

Va tuttavia precisato che gli stati tedeschi, specie quelli protestanti, erano sempre poco disposti ad aiutare il loro sovrano onde non rafforzare il potere della sua casata; soltanto gli stati minori sarebbero intervenuti nel finanziamento della nuova campagna antiottomana, ma solo dopo la vittoria di

²² Cfr. Matuschka, *Campagne del Principe Eugenio* cit., XVI, pp. 14-16.

²³ Cfr. Luigi Matuschka, *Campagne del Principe Eugenio di Savoia*, vol. XVII: *Guerra contro i turchi 1716-18: Campagne del 1717-18*, Torino, Divisione Storica Militare dell'Imperiale e Regio Archivio di Guerra, Tip. Roux e Viarengo, 1900, *Supplemento*, n. 17, p. 20 (ed. or. Wien 1891). Sulla politica balcanica del regno napoletano cfr., tra gli altri, Gian Luca Borghese, *Carlo I d'Angiò e il Mediterraneo*, Rome, Ecole Française de Rome, 2008.

²⁴ Cfr. Arneth, *Il Principe Eugenio di Savoia* cit., p. 829; Matuschka, *Campagne del Principe Eugenio* cit., XVI, p. 18. Il trattato d'alleanza tra l'Impero e Venezia è riportato ivi, *Appendice*, n. 3, pp. 280-284. Sull'alleanza con Venezia cfr. pure Max Braubach, *Prinz Eugen von Savoyen. Eine Biographie*, 5 voll., München, Oldenbourg Verlag, 1963-65, vol. III, p. 311, dove si fa cenno alle trattative condotte a Vienna nell'ottobre del 1715 con l'ambasciatore veneto Pietro Grimani che avevano portato alla nomina del feldmaresciallo e conte del Sacro Romano Impero Johann Matthias von der Schulenburg (1661-1747) a comandante militare delle forze di terra della Repubblica di Venezia. Cfr. Vernon J. Parry (ed.), *A History of the Ottoman Empire to 1730: Chapters from the Cambridge History of Islam and the New Cambridge Modern History*, introduzione di Michael A. Cook, Cambridge-New York, Cambridge University Press, 1976, p. 210.

²⁵ Matuschka, *Campagne del Principe Eugenio di Savoia* cit., XVI, p. 19.

Petrovaradino; per contro, gli stati più ricchi e potenti come la Baviera, Colonia, Mecklemburgo, la Prussia, la Sassonia e Treviri non fornirono alcun aiuto concreto. L'imperatore si attendeva inoltre un aiuto finanziario del pontefice, ma anche un suo intervento suasio nei confronti degli stati cattolici dell'Impero perché contribuissero materialmente alla crociata e dessero l'esempio agli stati protestanti, i quali erano più restii a farlo. Sennonché, si auspicava un intervento papale più diretto e incisivo, anche con la fornitura di milizie oltretutto di denaro: siccome uno degli articoli della Lega Santa contemplava la difesa dell'Italia da parte dell'Impero in caso d'attacco ottomano, Vienna incaricò allora gli ambasciatori Johann Wenzel von Gallas e Wolfgang Hannibal von Schrattenbach, cardinale accreditato per le questioni germaniche presso la Santa Sede, di attivarsi per far entrare pure il papa nella nuova Lega. Tuttavia, Clemente XI, in genere poco disponibile a sostenere militarmente l'imperatore, si fece vivo solo dopo che il Turco aveva indirizzato le proprie forze contro Corfù, la porta d'accesso, via mare, al Napoletano, ed era addirittura entrato con le proprie navi in Adriatico; a questo punto promise un sussidio in denaro all'imperatore di 200.000 fiorini e, con bolla del 16 febbraio 1716, l'indizione della raccolta della decima ecclesiastica nei suoi domini; si prodigò altresì per allargare la Lega Santa, la quale avrebbe dovuto coinvolgere pure la Toscana, Genova, il Portogallo e perfino la Spagna. Alla fine anche i duchi di Parma e Modena e i Cavalieri di Malta si associarono alla Lega. Il re di Spagna Filippo V promise invece solo un sostegno finanziario cui però – per compiacere il pontefice – aggiunse l'invio di 4 galee e 6 vascelli e offrì al papa un corpo di 8.000 uomini, che non fu però accettato. Tuttavia, va precisato che un presunto intervento spagnolo nelle acque dell'Italia meridionale suscitava diffidenza alla corte di Vienna dal momento che la Spagna – si riteneva – non aveva rinunciato del tutto alla riconquista dei paesi che aveva dovuto cedere all'Austria e al Ducato di Savoia. La Polonia, altro membro della Lega Santa, Danimarca, Francia e Svezia non concessero alcun contributo. Rimase invece insoluto il problema della partecipazione del Regno di Napoli, per il quale il viceré conte Daun avrebbe messo a disposizione della Lega due vascelli e quattro galee. Siccome il viceré pretendeva l'uso della bandiera imperiale, la qual cosa sarebbe stata sgradita ai più, alla fine uscì dalla Lega onde evitare questioni di “precedenza”, peraltro all'epoca oltremodo comuni, rischiando di dover sottoporre le proprie navi al comando di qualche altro caposquadra. Una flotta della Lega Santa si presentò allora sullo scenario di guerra, ma gli ottomani avrebbero abbandonato l'assedio di Corfù soltanto dopo la vittoria dell'armata imperiale a Petrovaradino²⁶.

3. L'ultimatum alla Porta

Rinnovata l'alleanza con Venezia, il 2 aprile 1716 il principe Eugenio trasmise un'istruzione all'ambasciatore Fleischmann, in base alla quale il diplomatico imperiale avrebbe dovuto pretendere l'evacuazione della Morea come pregiudiziale per il ristabilimento della pace di Carlowitz. Il 22 aprile fu riferita al *Divan* turco l'intenzione dell'imperatore d'armarsi nonostante desiderasse mantenere la pace anche se era ormai notorio che l'esercito osmanico si stava avvicinando ai confini dell'Impero²⁷. Nel contempo, il comandante della piazzaforte di Petrovaradino²⁸, barone Georg Wilhelm von Löffelholz, fu incaricato di trasmettere con estrema sollecitudine al Consiglio Aulico di Guerra di Vienna qualsiasi notizia in merito che provenisse da Costantinopoli, pur continuando a esternare sentimenti di buon vicinato verso i turchi, a meno che essi non fossero passati “alle vie di fatto”. Avrebbe dovuto vigilare in modo da non essere assalito dagli stessi turchi tenendosi in stretto contatto con i comandanti vicini e riservando a tutta la faccenda la massima segretezza. Il 18 aprile 1716 il barone Löffelholz era stato avvisato che stava per costituirsi l'Armata per la difesa delle piazze di confine²⁹. Fleischmann avrebbe dovuto far presente al gran visir che il principe Eugenio sosteneva la convenienza e il vantaggio di conservare l'alleanza con la repubblica marciana onde non inficiare la sicurezza della stessa Austria ma anche quella del Regno di Napoli e quindi della stessa penisola italiana che la Serenissima garantiva col possesso dei suoi domini. Bisognava quindi evitare qualsiasi conflitto controproducente per l'equilibrio dell'Austria e della stessa Italia, e, di conseguenza, comporre amichevolmente i malintesi che deterioravano i rapporti tra la Porta e Venezia. La Porta doveva inoltre essere consapevole che le parti contraenti il trattato della Santa Alleanza erano legate “in solido” contro ogni eventuale atto d'ostilità della Porta medesima. Per contro, siccome si era constatato che la forza ottomana di terra e di mare si

²⁶ Sulla richiesta di aiuti cfr. ivi, pp. 19-20, nonché Braubach, *Prinz Eugen von Savoyen* cit., pp. 311-312.

²⁷ Cfr. Matuschka, *Campagne del Principe Eugenio di Savoia* cit., XVI, pp. 21-22. L'istruzione per Fleischmann è ivi, *Supplemento*, n. 3, pp. 15-19.

²⁸ Petrovaradino (Petrovaradin in serbo, Pétervárad in ungherese, Peterwardein in tedesco) costituisce una delle due municipalità in cui è divisa la città di Novi Sad (Újvidék in ungherese), che oggi fa parte della provincia serba della Voivodina.

²⁹ Cfr. ivi, n. 4, pp. 19-21.

stava ingrossando esibendo l'intenzione di muovere verso la frontiera dell'Impero, quest'ultimo non poteva rinunciare al ricorso alle armi per difendere i suoi alleati da ogni violenza e aggressione e preservare i propri popoli e confini da qualsiasi invasione. L'imperatore avrebbe mantenuto la "buona amicizia e vicinanza" con l'Impero Ottomano purché esso avesse ricusato ogni forma d'ostilità contro l'alleato veneziano e le avesse fornito un ragionevole indennizzo per i danni che le aveva fino ad allora arrecato. A ogni modo, Vienna non sarebbe rimasta a guardare di fronte alle "intemperanze" della Porta, che si palesavano ad esempio nell'attacco alle navi imperiali e nella protezione dei ribelli ungheresi. Il principe richiedeva altresì la liberazione e il sicuro rientro a Vienna dell'ambasciatore Fleischmann, magari confidando nell'intervento dei diplomatici di Olanda e Inghilterra³⁰.

La scadenza dell'*ultimatum* era fissata per la metà del mese di maggio (più precisamente tra il 10 e il 15 maggio) 1716. Il principe si permise di suggerire al sovrano di procedere con la rottura del trattato di pace nel caso in cui la Porta non avesse risposto all'*ultimatum* e gli fece infine presente la necessità di devolvere all'armata imperiale 1-1,2 milioni di fiorini "in moneta sonante" perché potesse essere messa in stato di "buon servizio"³¹. Alcuni giorni dopo, il 6 giugno, il principe sabauda, essendo ormai imminente l'ordine d'adunata dell'esercito imperiale, invitò il generale János Pálffy a raggiungere con le sue truppe il campo di Futak (Futog), località dell'attuale Voivodina serba prossima a Petrovaradino, "per osservare più da vicino le mutazioni ed i fatti che giornalmente avvengono di là del Danubio, dalla parte di Belgrado". Tuttavia, rimaneva stabilito che non si dovesse "procedere ad alcuna via di fatto senza bisogno e senza ragioni", perché finché i turchi non ne avessero dato motivo, le operazioni belliche non sarebbero dovute iniziare. Da ultimo necessitava gettare un ponte sul Danubio per facilitare le operazioni e le comunicazioni e avere maggiore libertà d'azione³². Il 13 giugno il principe scrisse anche al generale di cavalleria conte Ferenc Nádasdy, cui rivolse – a parer nostro – un lieve rimprovero per essersi accampato a Vukovár (Vukovar, in Croazia) ma non nelle vicinanze immediate di Eszék (Osijek), dov'era stato proposto per i lavori di fortificazione di quel presidio croato. Gli fece pure sapere che non avrebbe richiesto il suo aiuto qualora esso fosse stato necessario sul fiume Sava e lo pregò – invero un po' sgarbatamente – che non gli trasmettesse le notizie che riceveva dal generale Löffelholz di cui egli era già a conoscenza e che gli venivano recapitate tramite staffette e la posta ordinaria³³.

A proposito dell'*ultimatum* si veda anche il "discorso" pronunciato dal principe Eugenio in favore della guerra riportato da Mauvillon, e che alla fine avrebbe sciolto qualsiasi dubbio dell'imperatore indirizzandolo sulla via della crociata antiottomana. Secondo Mauvillon il principe era tra i più propensi alla guerra, constatati i pericoli che sarebbero derivati anche ai domini asburgici da nuove operazioni militari osmaniche condotte ai confini dell'Impero, considerata l'inutilità di negoziati colla Porta, la quale era ben lungi dallo starsene tranquilla, e appurato il fatto che gli altri principi europei non sarebbero intervenuti essendo in tutt'altre faccende affaccendati:

[L'imperatore, *N.d.R.*] non poteva esimersi dal dichiararla [la guerra, *N.d.R.*] ai Turchi in favore della Repubblica di Venezia, la quale avendo conchiusa con l'Imperator Leopoldo di gloriosa memoria la santa Lega, ne aveva adempiute tutte le condizioni, movendo guerra ai Turchi quando questi la facevano a Sua Maestà Imperiale. Esservi interessata la gloria di Casa d'Austria, posciaché non poteva questa senza far torto a se medesima lasciar opprimere senza soccorrere gli Alleati tanto fedeli. Trovarsi all'onore congiunto anche il proprio interesse, correndo rischio i Paesi ereditari di Sua Maestà Imperiale di rimaner esposti per progressi de' Turchi dall'una, e dall'altra parte; che se venivano essi per esempio ad impadronirsi dell'Isola di Corfù, stata in ogni tempo riguardata come il baluardo dell'Italia, avrebbero potuto facilmente conquistare il Regno di Napoli, penetrar quindi nel Milanese, passar nel Tirolo, ed assalire dalla parte di ponente l'Imperio, mentre la loro armata in Ungheria lo avrebbe assalito da quella di levante. Che non occorreva sperare di ottenere cos'alcuna per via di negoziati, non avendo la Porta intenzione di starsene tranquilla, ma solo di tener a bada l'Imperatore finché avesse oppressi i Veneziani, ai quali non per altro moveva guerra, se non perché non li credeva in istato di resisterle. Non potersi temere, che alcun Principe Cristiano fosse per frastornare l'Imperatore durante una guerra tanto santa, e tanto giusta; mentre oltre i motivi d'onore, e di religione, che gli obbligavano a starsene in pace, altri ve n'erano risultanti dalla particolar costituzione, in cui si trovavano³⁴.

³⁰ L'*ultimatum* del principe Eugenio al gran visir Silahdar Damad Ali Pascià, datato Vienna, 2 aprile 1716, è trascritto ivi, n. 2, pp. 14-15.

³¹ Ivi, n. 5, pp. 22-23 (20 maggio 1716).

³² Ivi, n. 6, pp. 23-24.

³³ Cfr. ivi, n. 8, p. 27.

³⁴ Mauvillon, *Storia del Principe Eugenio* cit., pp. 253-256.

Quanto esposto nel “discorso” contraddice in parte il pensiero del principe che abbiamo conosciuto finora, più propenso alla mediazione della pace che alla mobilitazione per la guerra. L'*ultimatum* fu ovviamente respinto. Anzi il Gran Signore lo considerò molto disdicevole al punto che “Maometto” si sentiva “altamente mortificato ed offeso” per l’arroganza dei cristiani; ciò lo spingeva a riprendere la guerra³⁵.

Il *Divan*, ovverosia il Consiglio dei ministri ottomani, replicò che l’imperatore non era tenuto ad accorrere in soccorso ai veneziani in base al trattato di Carlowitz; anzi, dichiarando guerra all’Impero Ottomano avrebbe con ciò infranto la pace medesima. Il *Divan* chiese allora che il gran visir in persona assumesse il comando supremo dell’esercito osmanico perché gl’imperiali erano nemici di gran lunga più importanti rispetto agli altri “infedeli”. L’Impero Ottomano era sempre più vicino alla guerra contro l’Austria. Sennonché, non tutti i membri del *Divan* la pensavano allo stesso modo: una sua componente propendeva per la pace e non tollerava l’atteggiamento bellicoso del gran visir. Alla fine, però, prevalse la componente meno pacifista a conclusione di due sedute alquanto burrascose del Consiglio dei ministri ottomano. D’altro canto, Vienna ammonì Venezia di prepararsi alla lotta e di non rimanere spettatrice neutrale³⁶. Inoltre, non era disposta ad accettare alcuna forma di mediazione, specie da parte di Inghilterra e Olanda, nelle trattative con la Porta³⁷: a corte si era convinti che i due mediatori avrebbero senz’altro agito assecondando le decisioni di Costantinopoli. Eppoi, l’imperatore non faceva trapelare affatto segni di debolezza e d’irrisolutezza. Perciò, il principe, già il 6 aprile, aveva raccomandato al “residente” Fleischmann di dissuadere gli ambasciatori inglese e olandese a occuparsi della “mediazione”.

La Porta decise pertanto d’inviare un esercito alla volta di Belgrado. Fu altresì dato ordine di mobilitazione al can tataro (che anziché radunarsi ad Adrianopoli insieme con l’armata osmanica avrebbe dovuto invadere direttamente i territori dell’Impero), ai pascià di Belgrado e Timișoara, ai voivodi di Moldavia e Valacchia. Tuttavia, sia in Valacchia che nei Balcani si manifestarono simpatie e movimenti in favore degli alleati cristiani: la Macedonia promise di mobilitare 10-12.000 uomini contro i turchi, il Montenegro offrì 40.000 combattenti alla condizione che fossero confermati gli antichi privilegi del paese e che fossero loro mandate in soccorso truppe asburgiche, esperti ufficiali, denaro e munizioni. Eugenio, animato “dall’amore della vicendevole fratellanza umana e della religione cristiana” accettò anche la proposta dei macedoni promettendo il rispetto dei loro privilegi, della loro religione e della loro libertà: si sarebbe con ciò presentata all’Austria una grossa opportunità d’estendere la signoria sull’intera penisola balcanica³⁸.

Vienna cominciò quindi a prepararsi per la guerra. Furono allestite nuove galee destinate alla navigazione sul Danubio, mentre da Norimberga e da Francoforte venivano fatti venire più di 3.000 fornai e si spedivano ordini in Ungheria per la fabbricazione di ponti sui fiumi e per il rifacimento di strade onde agevolare la marcia delle truppe. Secondo Mauvillon, il gran visir finse di puntare sulla Dalmazia, ma si rivolse all’improvviso verso la Sava e Belgrado, da dove spedì un contingente di 3.000 uomini per difendere Timișoara³⁹.

Nel contempo, era stato destituito il voivoda di Valacchia, Stefano Cantacuzeno (Ștefan Cantacuzino; r. 1714-15), accusato di connivenza con gl’imperiali (era stata scoperta una sua corrispondenza col conte Stephan von Steinville, allora governatore della Transilvania): richiamato a Costantinopoli, venne ferocemente giustiziato. La Porta lo sostituì allora con un altro suo uomo di fiducia, Nicola Maurocordato (Nicolae Mavrocordat; r. 1715-16; 1719-30). Il 7 maggio 1716 l’ambasciatore Fleischmann informò Vienna che un agente di Nicola Maurocordato gli aveva chiesto a nome del suo signore la protezione imperiale: l’ospodaro valacco era disposto a entrare con proprie truppe in territorio turco come alleato di Carlo VI. Non se ne fece nulla, perché il Maurocordato ritirò la proposta e rimase al servizio degli ottomani.

Il primo giugno 1716 il gran visir trasmise un suo *ultimatum* al principe Eugenio, che lo ricevette il 9 luglio nell’accampamento di Futak. L'*ultimatum*, molto aspro e pieno di accuse e offese, mirava a liberare gli ottomani dalla responsabilità della guerra per riversarla tutta sull’imperatore: la protezione di

³⁵ Cfr. Matuschka, *Campagne del Principe Eugenio di Savoia* cit., XVI, p. 23. Sull'*ultimatum* cfr. anche Sanvitale, *Vita e campeggiamenti* cit., pp. 206-207.

³⁶ Cfr. Arneth, *Il Principe Eugenio di Savoia* cit., pp. 82-83.

³⁷ Si fa qui riferimento a una delibera del Consiglio Aulico di Guerra del 20 giugno 1716 citata in Matuschka, *Campagne del Principe Eugenio di Savoia* cit., XVI, pp. 26-27.

³⁸ Ivi, pp. 23-26. Sull’offerta di Montenegro e Macedonia cfr. ivi, *Supplemento*, n. 32, pp. 44-46 e n. 33, p. 46, rispettivamente. Al proposito cfr. anche Braubach, *Prinz Eugen von Savoyen* cit., p. 315.

³⁹ Mauvillon, *Storia del Principe Eugenio* cit., pp. 258 e 265-266.

Venezia – recitava l'*ultimatum* – costituiva un mero pretesto per far deflagrare un nuovo conflitto austroturco; per contro, quello turco-veneziano non era questione che riguardasse l'imperatore; l'intenzione dell'Austria di rompere la pace di Carlowitz era altresì dimostrata dal ritiro del suo ambasciatore presso la Porta (in effetti, a Fleischmann era stato negato il salvacondotto per ripartire) e dalla mobilitazione del suo esercito ai confini con l'impero osmanico.

[P]oiché i Veneziani – recita l'*ultimatum* – da qualche tempo infrangevano la pace, in molti punti, noi, secondo la lodevole consuetudine sempre osservata sinora tra i Potentati, chiamammo due anni sono il bailo veneziano e gli significammo, che, se i Veneziani non smettersero le procedure che usavano da alcuni anni – che potrebbero dar motivo a qualche rottura –, romperemmo anche noi la pace con loro. Del quale ammonimento essi non fecero caso, benché abbiamo loro pure dichiarato, che, come essi un anno prima avevano rotto la pace, così noi avremmo guerra con loro l'anno venturo, alla quale anch'essi potrebbero tenersi preparati per tempo. Tutto ciò lo facemmo sapere anche a Voi, per amicizia, con una lettera apposita e con allegate, cosicché Voi non potete dire, che questa guerra vittoriosa – che da due anni era stata annunciata pubblicamente e dovunque – sia da chiamarsi guerra improvvisa [...] ⁴⁰.

Dunque, per la Porta si trattava d'una guerra annunciata, non “improvvisa”.

Fleischmann non tornò in patria, anzi non si seppe nulla di lui fino alla metà di luglio allorché arrivò a Vienna il suo ultimo messaggio di maggio. Fleischmann aveva seguito una seconda volta il gran visir ad Adrianopoli, quindi era stato costretto ad aggregarsi all'esercito ottomano diretto a Semendria (Smederevo) e a Belgrado, dove fu tenuto a vista fino alla battaglia di Petrovaradino.

Nel frattempo, il rescritto imperiale del 26 febbraio 1716 aveva riconfermato il principe Eugenio, in quanto presidente del Consiglio Aulico di Guerra e luogotenente generale del re, al comando supremo dell'armata imperiale in Ungheria e in Transilvania. Il principe sabauda, allora cinquantatreenne, era ancora nel pieno del vigore fisico e psichico e nutriva una notevole fiducia nelle proprie truppe. L'imperatore espresse il proprio rincrescimento per il fatto che il principe dovesse allontanarsi da Vienna, dove la sua presenza sarebbe stata oltremodo necessaria. “[I]l mio servizio – scrisse il sovrano sulla proposta di nomina di Eugenio – sarà assicurato in tutto e perfettamente, se il Luogotenente Generale e Presidente di guerra, com'egli lodevolmente propone, si addossi il comando, quantunque io debba sentire qui la mancanza della sua persona” ⁴¹.

Il 13 giugno 1716 il principe comunicò all'imperatore l'arresto del loro residente a Costantinopoli e di tutto il suo *staff* in seguito alle dichiarazioni che aveva rilasciato alla Porta; lo informò altresì che l'intero esercito ottomano si stava radunando a Belgrado in gran numero in attesa dell'arrivo del gran visir. Si dava per certo che la Porta non volesse risarcire Venezia dei danni che le aveva arrecato; la guerra era quindi ormai molto vicina. Le truppe destinate alla formazione dell'Armata in Ungheria erano quasi tutte arrivate: bisognava soltanto radunarle e dar avvio alla campagna. Ciononostante, a parte le truppe di stanza nei domini ereditari, tutte le altre – volle ricordare il principe al sovrano – non avevano ancora ricevuto il soldo. Eugenio rinnovò pertanto la preghiera che venisse devoluta all'esercito la somma di 1,2 milioni di fiorini “a fine di poter mantenere nella soldatesca il necessario buono animo, la salute e la forza”. Comunque sia, il principe si disse pronto a partire “vi sia o no il denaro” e aggiunse con rammarico:

[È] perciò da deplorare, che questa così bella Armata appartenente a Vostra Maestà Imperiale, messa insieme con tanta fatica e spesa, con truppe Sue proprie, ciò che mai si è potuto ottenere nei tempi passati, per la qual ragione fummo esposti colle truppe ausiliarie a tanti errori, ostacoli e dispiaceri, e che nell'Europa intera gode tanta stima e infonde tanta speranza, ed è una vera affermazione della Corona e dello scettro di Vostra Maestà Imperiale, e che, se si disfacesse, non si potrebbe più restaurare, od almeno non facilmente né presto, dopo tutte le spese fatte, per mancanza della sussistenza estiva, necessaria anche se non ci fosse guerra [...] ⁴².

Pareva che i turchi – “quella barbara nazione” li definì il principe al cospetto del suo sovrano – aspettassero soltanto una formale dichiarazione di guerra da parte dell'imperatore prima di dar avvio al conflitto, perché tale formalità, che per loro si traduceva in superstizione, sarebbe stata un buon auspicio

⁴⁰ Ivi, pp. 28-30. Sull'*ultimatum* cfr. anche Arneth, *Il Principe Eugenio di Savoia* cit., p. 89.

⁴¹ Matuschka, *Campagne del Principe Eugenio di Savoia* cit., XVI, p. 67.

⁴² Cfr. ivi, *Supplemento*, n. 7, pp. 22-27.

per una guerra vittoriosa e inoltre – aggiungiamo noi – avrebbero potuto riversare sull’Impero la colpa d’aver infranto per primi la tregua. Ora era invece il Turco sul punto di rompere la tregua medesima, visto che non aveva risposto né alle istanze del residente imperiale Fleischmann né alle lettere dell’ambasciatore inglese (il principe aveva nel frattempo incaricato il barone Löffelholz di sollecitarne una risposta). Eugenio era pertanto in attesa di ordini relativi alle modalità con cui avrebbe dovuto iniziare le operazioni di guerra⁴³.

La nuova campagna antiottomana prese quindi avvio.

⁴³ Ivi, n. 19, pp. 33-34 (18 luglio 1716).

ISTORIE LOCALĂ ȘI DEMOGRAFIE. MODIFICĂRI ETNICE ȘI CONFESIONALE ÎN AȘEZĂRILE COMUNEI VALCĂU DE JOS

Cosmin PATCA*
Mircea MATEI**

LOCAL HISTORY AND DEMOGRAPHY. ETHNIC AND CONFESSIONAL CHANGES IN THE SETTLEMENTS OF VALCĂU DE JOS COMMUNE ABSTRACT

Local history studies in the form of historical monographs are important for historical research. Starting from particular cases, of some rural or urban settlements, regional monographs can be made. The qualitative increase of the historical monographs of localities can be achieved by resorting to as many documentary sources as possible and to appropriate work techniques. The demographic analysis of Valcău de Jos commune tries to highlight the main ethnic and confessional changes produced in this area, analyzing the main documentary sources available, from the first documentary attestations to the contemporary era.

Keywords: local history, demography, ethnicity, religion, Valcău de Jos.

Istoria locală – aspecte generale

Cercetarea istoriei locale și a istoriei regionale ocupă un loc important în cercetarea istorică. Pentru a ajunge la o istorie națională este nevoie de o bună cunoaștere a istoriei locurilor (sate, comune, microzone) și a regiunilor. Istoria promovată în toate provinciile istorice românești începând cu secolul al XIX-lea a fost cu predilecție o istorie regională, oscilând între regional, provincial și național, între viziunea general-provincială și una etnocentrică¹. Cercetarea istoriei locale cu ajutorul metodei monografice are meritul unei poziții concrete și descriptive, zona circumscrisă cercetării poate fi studiată precis și exhaustiv². Fiind cercetări ce necesită interdisciplinaritate, monografiile au fost abordate de cercetători din domenii diferite (istorici, geografi, sociologi, filologi). În general, interdisciplinaritatea științifică presupune raporturi de unitate, interacțiune și împănătrundere a mai multor discipline, ce converg spre un scop comun.

Istoria locală are o veche tradiție istoriografică, însă redactarea monografiilor locale a rămas frecvent în seama autorilor mai puțin familiarizați cu scrierea științifică a istoriei. O analiză cantitativă a materialelor de istorie locală cuprinse în *Bibliografia istorică a României* arată o creștere spectaculoasă a acestora după 1989, în comparație cu perioada comunistă. Analizând datele culese de Gabriel Moisa³, constatăm o creștere cu 161% a materialelor de istorie locală în perioada 1990-2010, față de perioada 1944-1989. În urma analizei critice a materialelor de istorie locală realizate după 1989, putem identifica două direcții principale în scrierea lor. Una este cea instituțională, creată în jurul unor instituții de educație și cultură locale. În județul Bihor aceste instituții sunt reprezentate de Muzeul Țării Crișurilor, Universitatea din Oradea, Serviciul Județean Bihor al Arhivelor Naționale, Școala Doctorală de Istorie, Centrul de Studii Interdisciplinare „Silviu Dragomir” Oradea-Chișinău. Istorici și cercetători din aceste instituții au alcătuit echipe multidisciplinare de cercetare în vederea realizării, într-un mod profesionist, a unor monografii de orașe, comune sau sate. A doua direcție este reprezentată de intelectuali locali (preoți, profesori, economiști, juriști etc). Aceștia au realizat monografii ale locurilor natale (comune, sate, biserici), animați mai ales de motivația morală sau sentimentală. Demersul lor, unul lăudabil în condițiile în care contribuie la cunoașterea realităților locale, are de multe ori de suferit din cauza lipsei sau a precarității pregătirii lor științifice din domeniul istoriei și din cauza lipsei parțiale sau totale a aparatului critic.

* Universitatea din Oradea; e-mail: cosminpatca@yahoo.com.

** Universitatea din Oradea, Școala Doctorală de Istorie; e-mail: mircea.matei3@gmail.com.

¹ Nicolae Bocșan, Stelian Mândruț, *Istoria regională între anii 1979-1995. Cazul Transilvaniei și al Banatului*, în *Transilvanica*, an I, nr. 1, 1999, p. 7.

² Toader Nicoară, *Istorie locală și surse orale*, Program postuniversitar de conversie profesională pentru cadrele didactice din mediul rural, Ministerul Educației și Cercetării. Proiectul pentru Învățământul Rural, 2005, p. 28.

³ Gabriel Moisa, *Direcții și tendințe în istoriografia românească 1989-2006*, Editura Universității din Oradea, Oradea, 2007, p. 110.

Cercetarea istoriei locale într-o manieră interdisciplinară este o direcție importantă de cercetare pe care o promovează în ultima vreme, în partea de vest a spațiului românesc, Centrul de Studii Interdisciplinare „Silviu Dragomir” din cadrul Universității din Oradea. Membrii Centrului au redactat și coordonat mai multe lucrări monografice, albume, studii, pentru a ilustra cât mai bine importanța cercetărilor de istorie locală în vederea valorificării patrimoniului cultural local⁴. În aceste proiecte de cercetare, cele mai multe colective, au fost implicați studenți doctoranzi, cercetători, cadre didactice din comunitățile locale, din domeniul istoriei, geografiei, disciplinelor filologice sau arhitecturii, din țară și din străinătate.

Științele auxiliare sunt indispensabile istoricului pentru descifrarea, înțelegerea, stabilirea timpului și a locului evenimentelor, cât și pentru evaluarea critică a izvoarelor istorice⁵. Fenomenele istorice pot și trebuie să fie studiate și din punct de vedere cantitativ, nu doar calitativ. Acest lucru obligă la folosirea metodelor cantitative, statistice. Statistica este știința care, folosind calculul probabilităților, studiază fenomenele și procesele de tip colectiv (din societate, natură etc.) din punct de vedere cantitativ, în scopul descrierii acestora și al descoperirii legilor care guvernează manifestarea lor. Analizele statistice oferă o anumită regularitate, semnalează apariția unor fenomene. În ciuda criticilor la care a fost supusă de-a lungul timpului, metoda statistică oferă o bază cantitativă pentru studiul oricăror fenomene care se pretează cuantificării⁶. Statistica istorică este considerată în ultimul timp o știință auxiliară majoră a istoriei, fiind folosită de istoria economică, demografia istorică, lingvistică.

Analiza de demografie istorică permite cercetătorului de istorie locală ilustrarea dinamicii demografice, evidențierea structurii etnice și confesionale a populației, evoluția etniilor și a confesiunilor, distribuția pe localități a diferitelor etnii și confesiuni. Sursele documentare disponibile cercetătorului într-o astfel de analiză aparțin atât perioadei statistice propriu-zise, cât și perioadei prestatistice. Cele mai importante surse documentare aparțin perioadei statistice: recensăminte oficiale austriece și austro-ungare (sec. XIX-XX), șematisme romano-catolice și greco-catolice (sec. XIX), conscrieri confesionale (sec. XVIII-XIX). Pentru Evul Mediu și perioada de început a Epocii Moderne, cercetătorul de demografie istorică poate apela la conscrieri nobiliare, registre de dijmă și conscrieri urbariale. Sursa de bază a demografiei istorice este reprezentată de registrele de stare civilă. Registrele parohiale pentru botezați, căsătoriți și decedați se pretează din plin unei analize de tip statistic și scot la lumină aspecte extrem de interesante cu privire la istoria socială, istoria familiei, mentalități. Metoda despuierii registrelor, experimentată de Louis Henry și Michel Fleury, presupune întocmirea a numeroase fișe nominative și nenominative, tabele care pun în evidență dinamica populației și structura sa etnică și confesională.

Aspecte metodologice

Comuna Valcău de Jos este situată în partea de sud-vest a județului Sălaj, la contactul dintre Depresiunea Șimleu și Munții Plopișului, în bazinul hidrografic al Barcăului. În componența comunei intră următoarele localități: Valcău de Jos (reședința de comună), Lazuri, Preoteasa, Ratovei, Sub Cetate și Valcău de Sus.

Ne propunem prin prezentul material să urmărim principalele modificări cu caracter etnic și confesional, survenite în evoluția demografică a populației acestor așezări, printr-o analiză în durată lungă, începând cu perioada medievală și până în contemporaneitate. Sursele documentare ce permit evidențierea evoluției populației sunt diverse, în mare parte editate (recensăminte oficiale, șematisme, conscrieri medievale), dar sunt și surse inedite (registre de stare civilă) ce pun în valoare aspecte

⁴ Amintim lucrările publicate de membrii Centrului de Studii Interdisciplinare: *Satele de pe Valea Superioară a Bistrei. Schiță monografică*, Coord.: Sorin Șipoș, Editura Universității din Oradea, Oradea, 2011; Ediția a II-a, revizuită și adăugită, 2014; *Monografia istorică a comunei Derna (județul Bihor)*, coord.: Gabriel Moisa, Sorin Șipoș, Editura Muzeului Țării Crișurilor, Oradea, 2016; *Monografia istorică a comunei Girișu de Criș (județul Bihor)*, coord.: Sorin Șipoș, Aurel Chiriac, Gabriel Moisa, Editura Muzeului Țării Crișurilor, Oradea, 2016; *Patrimoniul Țării Bistrei (Județul Bihor)*, coord.: Sorin Șipoș, Gabriel Moisa, Stelian Nistor, Ioan Giarca, Cosmin Patca, Editura Muzeului Țării Crișurilor, Oradea, 2017; ediția a II-a, bilingvă, 2018; *Valcău de Jos: album*, coord.: Sorin Șipoș, Gabriel Moisa, Laura Ardelean, Cosmin Patca, Mircea Gui, Dan Lucian Pop, Ioana Blajec, Gelu Serea, Editura Muzeului Țării Crișurilor, Oradea, 2019; *Cuzap – album istorico-geografic*, coord.: Sorin Șipoș, Cosmin Patca, Ioana Blajec, Editura Ratio et Revelatio, Oradea, 2020; Sorin Șipoș (coord.), Ioana Blajec, Cosmin Patca, Manuela Bârza, *Povestea slovacilor din Huta/Pribeh slovákov z Huty*, Editura Primus, 2022; Cosmin Ionuț Patca, *Așezările de pe Valea Bistrei de la primele atestări documentare până la instaurarea administrației românești (secolele XIII-XX). Studiu monografic*, Editura Muzeului Țării Crișurilor, Oradea, 2022; Gabriel Moisa, Cristian Culicium, *Memoria Bihorului: dimensiuni cotidiene*, Editura Muzeului Țării Crișurilor, Oradea, 2022.

⁵ Florentina Nițu, *Istorie: Științe auxiliare. Geografie și demografie istorică. Numismatică și arheologie*, Ministerul Educației și Cercetării. Proiectul pentru Învățământul Rural, 2005, p. 6.

⁶ Petre Andrei, *Sociologie generală*, Editura Polirom, Iași, p. 13.

referitoare la mișcarea naturală a populației. Pentru perioada anterioară recensământului iosefin de la sfârșitul veacului al XVIII-lea suntem nevoiți să apelăm la izvoare alternative, nespecifice demografiei: conșcripții fiscale, urbarii, conșcripții militare, registre parohiale sau alte conșcripții medievale. Deși izvoarele de acest tip oferă informații bogate, ele nu acoperă de cele mai multe ori decât anumite aspecte ale situației demografice și numai pentru o anumită zonă geografică. De la sfârșitul secolului al XVIII-lea crește numărul surselor documentare (șematisme, recensăminte oficiale) și astfel poate fi mai bine urmărită evoluția populației. Indiferent de perioadă, însă, sursele documentare trebuie supuse analizei critice. Demersul este prin excelență unul selectiv, insistând pe momentele majore de modificare a structurii etnice și confesionale a populației, în acord cu modificările produse la nivel regional sau național, dar evidențiind și modificările produse doar la nivel local, și face parte dintr-o cercetare mai amplă⁷.

Etnie și confesiune

Cunoașterea structurii etnice a unei țări sau zone reprezintă o problemă importantă nu numai din punct de vedere demografic, ci mai ales din perspectiva elaborării unei politici economice, sociale, culturale⁸. Structura etnică a Sălajului și a Transilvaniei în general a fost puternic influențată de evoluția diferiților factori istorico-geografici și politici, dar și de evoluția structurii confesionale⁹. Din acest punct de vedere, etnia este strâns legată de confesiune.

Analizând structura etnică a populației din așezările ce compun în prezent comuna Valcău de Jos se poate constata că avem de-a face cu un spațiu majoritar românesc de-a lungul secolelor. Alături de români, întâlnim diferite alte grupuri etnice: maghiari, evrei, slovaci, romi, germani. Sursele documentare trebuie analizate cu multă atenție deoarece ele nu corespund direct necesităților de stabilire a identităților etnice¹⁰. Structura etno-confesională din această perioadă este influențată atât de realitățile locale, cât și de situația social-economică a Transilvaniei și a Ungariei¹¹. Contextul politic a fost un factor de influență asupra evoluției structurii etnice a populației. Revoluția de la 1848 a scos în evidență conflictele etnice și confesionale existente în acel moment între români și maghiari. Ambele comunități etnice erau atașate valorilor exprimate în acel moment de propriul popor. Tensiunile s-au acutizat în a doua jumătate a secolului al XIX-lea. Constituția imperială din 1849 a acordat libertăți pentru toți locuitorii monarhiei. Românilor și celorlalte grupuri etnice li s-a acordat drepturi politice și religioase la începutul deceniului șapte al secolului al XIX-lea¹².

Realități medievale

Începând cu secolul al XIV-lea, documentele scrise atestă existența românilor pe domeniul cetății Valcău. În 1342 sunt amintiți iobagi români și maghiari aparținând de cetatea Valcău (*iobagiones hungari et olaci*), dar și un voievod român din Iaz¹³. Menționarea demnității de voievod demonstrează existența unei vechi forme de organizare specifică românilor în secolele anterioare, intrată într-o formă de disoluție pe fondul cuceririi maghiare.

Românii s-au individualizat și solidarizat în Evul Mediu atât prin origine, limbă, vechime, tradiții și obiceiuri, cât și prin credința lor ortodoxă¹⁴. Cazul românilor este special. Situați la interferența dintre catolicism și ortodoxie, românii sunt cel mai răsăritean popor neolatin, singurul moștenitor al romanității orientale. Totodată, românii erau în Evul Mediu și au rămas, în majoritate până astăzi, singurul popor neolatin de credință ortodoxă. Puternica influență a slavilor asupra vlahilor din părțile vestice este

⁷ Prezentul material valorifică rezultatele cercetărilor anterioare, publicate în capitolul: Cosmin Patca, *Etnie și confesiune. Evoluții demografice*, în Sorin Șipoș, Gabriel Moisa (coord.), *Monografia comunei Valcău de Jos*, Editura Muzeului Țării Crișurilor, Oradea, 2023, p. 75-112.

⁸ Ioan Bolovan, *Transilvania între Revoluția de la 1848 și Unirea din 1918. Contribuții demografice*, Fundația Culturală Română, Cluj-Napoca, 2000, p. 192.

⁹ Mircea Brie, *Identitatea etnică în Transilvania (a doua jumătate a secolului XIX – începutul secolului XX). Repere metodologice*, în *Istoriografie și politică în estul și vestul spațiului românesc*, Svetlana Suveică, Ion Eremia, Sergiu Matveev, Sorin Șipoș (coord.), Editura Cartdidact/Editura Universității din Oradea, Chișinău/Oradea, 2009, p. 176.

¹⁰ *Ibidem*, p. 176-177.

¹¹ Iosif I. Adam, I. Pușcaș, *Izvoare de demografie istorică*, vol. II, *Secolul al XIX-lea – 1914. Transilvania*, Direcția Generală a Arhivelor Statului, București, 1987, p. 10-11 (în continuare: *Izvoare de demografie istorică II...*).

¹² M. Brie, *Identitatea etnică*, p. 181.

¹³ *Valcău de Jos. Album*, coord.: Sorin Șipoș, Gabriel Moisa, Laura Ardelean, Cosmin Patca, Mircea Gui, Dan Lucian Pop, Ioana Blajec, Gelu Serea, Editura Muzeului Țării Crișurilor, Oradea, 2019, p. 6.

¹⁴ Ioan-Aurel Pop, *Etnie și confesiune: Geneza medievală a națiunii române moderne*, în Nicolae Bocșan, Ioan Lumperdean, Ioan-Aurel Pop, *Etnie și confesiune în Transilvania (secolele XIII-XIX)*, Fundația „Cele Trei Crișuri”, Oradea, 1994, p. 11-12.

dovedită atât de toponimie, cât și de antroponimie. De aceea, coabitarea româno-slavă, mai ales din secolul al VII-lea, ne permite să afirmăm existența nu numai a unei populații românești, ci și a uneia româno-slave, până în secolele X-XIII. După această perioadă, elementul slav a fost asimilat, prezența lui rămânând doar în tradiție, prin perpetuarea numelor de locuri și de oameni¹⁵.

Apariția otomanilor și pătrunderea lor în zona Dunării Centrale au favorizat un dialog interconfesional și anumite negocieri cu Bizanțul. De acest cadru al unui posibil acord bizantino-ungar au profitat și românii, cu scopul întăririi și chiar al legalizării structurilor lor confesionale. În acest context, la 1391, nobilul Drag obține rang de stavropighie pentru mănăstirea ortodoxă a familiei sale din Perii Maramureșului, ce avea autoritate confesională asupra teritoriilor românești nordice¹⁶, incluzând aici și Sălajul istoric. Se presupune că la acea vreme existau în Transilvania mai multe scaune episcopale și chiar o mitropolie la Râmeț, deoarece la 1376 este menționat arhiepiscopul Ghelasio¹⁷. Dintr-o diplomă de reconfirmare în scaun a episcopului Spiridon al Vadului din 1585 aflăm că Sălajul se afla sub jurisdicția episcopului din ținutul Dejului (episcopia Vadului). La acea vreme, conform mărturiilor lui Antonio Possevino, care a vizitat Transilvania la 1583, la Șimleu ar fi existat o episcopie. În anul 1585, Sigismund Bathory a dat episcopului român Spiridon de la Vad jurisdicție și peste Biserica Română din comitatele Crasna și Solnocul de Mijloc (Sălajul istoric). După înființarea mitropoliei de la Bălgrad de către Mihai Viteazul în 1597, românii ortodocși din Țara Silvaniei au aparținut de această mitropolie¹⁸.

Din punct de vedere confesional, odată cu cucerirea Transilvaniei de către Regatul Ungariei a pătruns în Transilvania Biserica Romano-Catolică, biserica cuceritorilor, în detrimentul Bisericii Ortodoxe, biserica românilor¹⁹. Nu avem date statistice despre numărul romano-catolicilor din așezările ce formează în prezent comuna Valcău de Jos. Sursele documentare atestă totuși iobagi maghiari în cadrul domeniului cetății Valcău, în secolul al XIV-lea. Aceștia erau cu siguranță de confesiune romano-catolică.

Reforma religioasă

Reforma religioasă, inițiată de Martin Luther în anul 1517, a cuprins foarte repede spațiul Europei Centrale, răspândindu-se și în Transilvania. În urma Reformei apar noi confesiuni creștine, numite protestante (calvină²⁰, lutherană²¹, unitariană²²). Pătrunderea ideilor Reformei în Transilvania a fost favorizată de înfrângerea Ungariei de către Imperiul Otoman la Mohács (1526), în urma căreia Transilvania va deveni principat autonom sub suzeranitate otomană (1541)²³, iar catolicismul nu va mai fi protejat oficial de autoritățile de stat. Pătrunderea învățăturii reformate a fost facilitată de posibilitatea predicării Evangheliei în limba maternă, ceea ce, la vremea respectivă, Biserica Romano-Catolică nu îngăduia. Dezvoltarea calvinismului, sprijinit inclusiv militar de principii calvini din Transilvania, a determinat puternice conflicte cu catolicismul maghiar. În urma Dietei de la Turda din 1598, credința protestantă devine exclusivă în cea mai mare parte a Bihorului între credincioșii de etnie maghiară²⁴. Cel mai probabil, majoritatea etnicilor maghiari din Valcău de Jos au trecut la confesiunea calvină în a doua jumătate a secolului al XVI-lea. Conscriptia pentru sare din 1720 consemnează un preot reformat în satul Valcău de Jos²⁵.

¹⁵ Liviu Borcea, *Bihorul medieval*, Editura Arca, Oradea, 2006, p. 55-56.

¹⁶ Ioan-Aurel Pop, *Etnie și confesiune*, p. 35-36.

¹⁷ Cosmin Cătălin Lazăr, *Biserica și școala românească din Sălajul istoric în secolul al XIX-lea – rezumat*, teză de doctorat, coordonator științific: Pr. Prof. univ. dr. Alexandru Moraru, Universitatea „Babeș-Bolyai” Cluj-Napoca, Cluj-Napoca, 2020, p. 8, disponibil la Oana RUS __rezumat_lb_romn_lazar_cosminctlin_2020-09-04_13_48_52.pdf, accesat la 10.02.2022.

¹⁸ *Ibidem*.

¹⁹ Sorin Șipoș, *Valea Superioară a Bistrei – între local și regional (secolul al XIII-lea – începutul secolului al XVII-lea)*, în Sorin Șipoș (coord.), *Satele de pe Valea Superioară a Bistrei. Schiță monografică*, Editura Universității din Oradea, Oradea, 2011, p. 33.

²⁰ Credința reformată (calvină), generată de teologia lui Jean Calvin, a pătruns în Transilvania în secolul al XVI-lea, fiind organizată și recunoscută instituțional în perioada 1564-1580, când a fost înființată Episcopia Reformată din Ardeal. S-a răspândit mai ales printre credincioșii catolici de naționalitate maghiară (*Statul și cultele religioase*, Secretariatul de Stat pentru Culte, Editura Litera, București, 2014, p. 100).

²¹ Confesiunea protestantă evanghelică de Confesiune Augustană are la bază teologia lui Martin Luther și s-a constituit în spațiul românesc într-o Biserică de sine stătătoare la inițiativa brașoveanului Johannes Honterus (1498-1549). Sinodul de la Mediaș din anul 1572 a stabilit ca doctrină oficială a acestei biserici Confesiunea de la Augusta (Augsburg), adoptată de principii Imperiului Romano-German în anul 1530. Este formată, în mod tradițional, din credincioși sași (*Ibidem*, p. 101-102).

²² Confesiunea unitariană își datorează nașterea teologului transilvănean Francisc David (1519-1579), fiind recunoscută oficial prin edictul Dietei de la Turda privind libertatea religioasă din anul 1568 (*Ibidem*, p. 103).

²³ Comitatul Bihor și părțile vestice ale Transilvaniei (Partium) au avut de optat între Ungaria habsburgică și Transilvania. În 1544, s-a decis alipirea la Transilvania, care era vasală Imperiului Otoman. Vezi L. Borcea, *Bihorul medieval*, p. 192-193.

²⁴ *Ibidem*, p. 180.

²⁵ R. Wolf, *Evoluția populației comitatului Crasna între 1720-1725*, în *Acta Mvsei Porolissensis*, XII, 1988, Zaláu, p. 348.

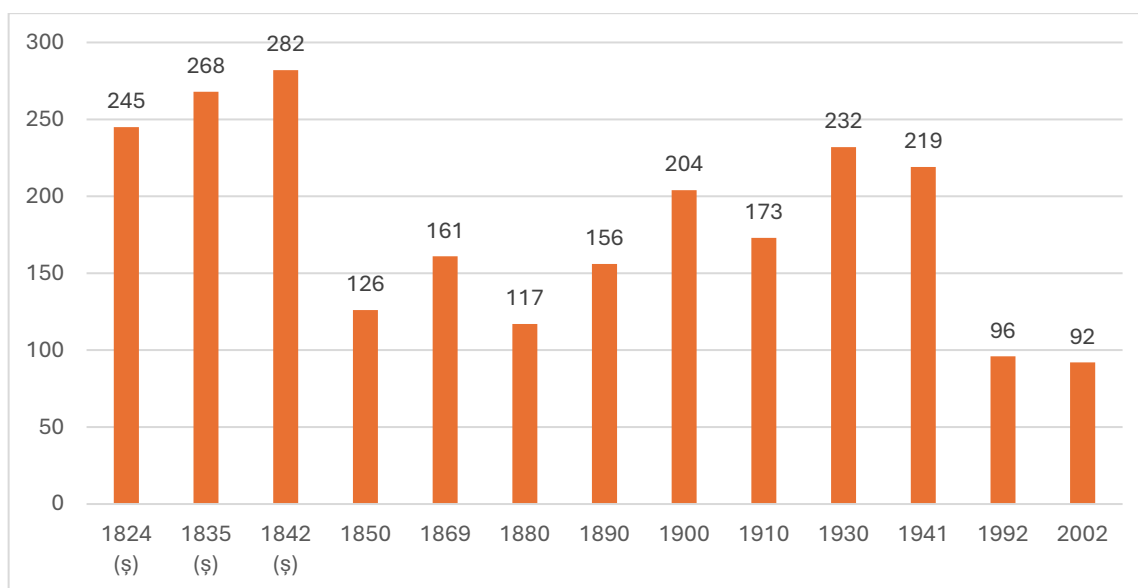

Fig.1. Evoluția reformaților (REF) în perioada 1824-2002, pe baza principalelor surse documentare (sursa datelor: *Schematismus r. cat.*, 1824, 1835, 1842; Varga E. Árpád, *Szilágy megye felekezeti*, p. 66-67)

Șematismele romano-catolice (§) din prima jumătate a secolului al XIX-lea atestă existența unei comunități calvine importante: 245 de enoriași în 1824, 268 în 1835 și 282 în 1842 (Fig.1). Față de datele oferite de recensământul din 1850, numărul calvinilor este dublu, ceea ce pune sub semnul întrebării veridicitatea informațiilor oferite în cadrul șematismelor. Diferența este mult prea mare între numărul REF la recensământul din 1850 (126 de enoriași) și cel al REF din cadrul șematismelor romano-catolice: 280 de enoriași în 1844 și 380 de enoriași în 1855²⁶. Pe baza graficului (Fig.1), se poate observa că evoluția comunității REF în perioada 1850-1930 este una oscilantă. Între anii 1900 și 1910, numărul REF se reduce cu 15%, în principal ca urmare a procesului de emigrare a etnicilor maghiari. După 1989, numărul calvinilor scade sub 100 de membri: 96 în 1992 și 92 în anul 2002. O constantă a comunității calvine de-a lungul întregii perioade este concentrarea sa în localitatea Valcău de Jos, unde exista o biserică reformată edificată la 1896²⁷. Doar sporadic sunt amintiți câțiva calvini în alte localități: 2 în Preoteasa la 1850, 5 în Valcău de Sus la 1930, 1 în Ratovei în 2002²⁸.

În urma recunoașterilor oficiale din a doua jumătate a secolului al XVI-lea, în Transilvania erau 4 „religii recepte”: catolicism, calvinism, lutheranism și unitarianism. Cel mai mult a avut de pierdut catolicismul, privat de multe biserici și averi, dar mai ales de credincioși²⁹. Majoritatea romano-catolicilor din Valcău de Jos au adoptat confesiunea calvină. Șematismele romano-catolice din 1824 și 1835 nu atestă niciun romano-catolic în așezările comunei Valcău de Jos. Abia în anul 1842 sunt consemnați 10 romano-catolici, cel mai probabil printre cei nou-veniți (maghiari, slovaci). Enoriașii romano-catolici erau arondați la Șimleul Silvaniei până în 1839 și parohiei Crasna (constituită în anul 1836) începând cu 1840³⁰. Recensământul din 1850 menționează 22 de romano-catolici: 17 în Preoteasa și 5 în Valcău de Jos³¹. În întreaga perioadă analizată, numărul romano-catolicilor a fost redus, cu o singură excepție. Recensământul din 1941 consemna 246 de romano-catolici, în concordanță cu cei 219 etnici slovaci menționați în cadrul acestui recensământ³². Slovicii colonizați în zona Munților Plopiș erau majoritatea de confesiune romano-catolică. În anul 2002 mai erau doar 5 membri de confesiune romano-catolică: 2 în Valcău de Jos și 3 în Sub Cetate³³.

²⁶ *Schematismus Venerabilis Cleri Dioecesis Magno-Varadinensis, Pro Anno A Christo Nato M. DCCC. XLIV.*, Editus. Magno-Varadini, Typis Joannis Tichy, p. 100; *Schematismus Venerabilis Cleri Dioecesis Magno-Varadinensis, Pro Anno A Christo Nato M. DCCC. LV.*, Editus. Magno-Varadini, Typis Joannis Tichy, p. 89. Vom nota în continuare șematismele romano-catolice cu prescurtarea *Schematismus r. cat.*, iar cele greco-catolice cu prescurtarea *Schematismus gr. cat.*

²⁷ *Valcău de Jos. Album*, p. 37.

²⁸ Varga E. Árpád, *Szilágy megye településeinek felekezeti adatai 1850-2002*, disponibil la <http://www.kia.hu/konyvtar/erdely/erd2002.htm> (accesat la 15.02.2021).

²⁹ Ioan-Aurel Pop, *Etnie și confesiune*, p. 43.

³⁰ *Schematismus r. cat.*, 1842, p. 109-110.

³¹ Varga E. Árpád, *Szilágy megye felekezeti*, p. 66-67.

³² *Ibidem*.

³³ *Ibidem*.

Apariția Bisericii Greco-Catolice

Cucerirea Transilvaniei de către austrieci la sfârșitul secolului al XVII-lea și înființarea Bisericii Greco-Catolice au dat o grea lovitură comunității ortodoxe din Sălajul istoric. Conscripția pentru sare din 1720, dar și cea din 1725, consemnează un preot ortodox în localitatea Valcău de Sus³⁴, ceea ce însemna că, cel mai probabil, în această perioadă comunitatea satului era încă ortodoxă în majoritate. La începutul secolului al XIX-lea, Sălajul istoric era un adevărat centru al confesiunii greco-catolice³⁵.

Secolul al XVIII-lea este o perioadă de puternice conflicte și tensiuni interconfesionale între ortodocși și greco-catolici. Oferta austrieților de unire cu Biserica Romei era extrem de tentantă și pentru preoții români din Sălajul istoric. Printre cei 38 de protopopi care au semnat la 1700 manifestul de unire cu Biserica Romei s-au numărat și trei protopopi din teritoriul Sălajului istoric: Andrei din Șimleu, Simion din Sărăuad și Simion de Băsești³⁶. Conform conscripției episcopului Klein din 1733, parohiile din comitatul Crasna erau organizate în protopopiatul Boian-Șimleu, iar cele din comitatul Solnocul de Mijloc în protopopiatul Someș-Odorhei. Protopopiatul Boian avea 46 de parohii cu 29 de preoți, dintre care 21 erau uniți și 8 neuniți. În protopopiatul Odorheiului erau 101 parohii cu 96 de preoți, dintre care 33 uniți și 63 neuniți³⁷. În anul 1750, în comitatul Solnocul de Mijloc erau două arhidiaconate: Someș-Odorhei (cu 71 de parohii) și Băsești (cu 29 de parohii); din comitatul Crasnei, 41 de parohii erau arondate la protopopiatul Jucului din comitatul Cojocnei³⁸. Conform conscripției generalului Bucow din anii 1760-1762, în comitatul Solnocul de Mijloc erau 61 de preoți uniți și 411 familii greco-catolice, 97 de preoți ortodocși și 5.687 familii ortodoxe; în comitatul Crasna era o singură familie greco-catolică, 77 de preoți ortodocși și 2.428 familii ortodoxe³⁹. Uniația a început să prindă rădăcini în comitatele sălăjene după vizitele întreprinse de episcopul Grigorie Maior între anii 1773 și 1777⁴⁰. La începutul secolului al XIX-lea, Sălajul istoric devine un adevărat centru al confesiunii greco-catolice. Episcopul unit Ioan Bob a înființat la Șimleu în 1810 vicariatul faroneu al Silvaniei⁴¹. Rațiunea înființării acestui vicariat era de a asigura contraofensiva în fața luptelor care veneau împotriva greco-catolicilor din partea ortodocșilor. Vicariatul Silvaniei a avut în componența sa parohiile și filiile greco-catolice din fostele comitate Crasna și Solnocul de Mijloc, dar și câteva parohii din zona Chioarului și Sătmarului. Vicariatul Silvaniei a făcut parte din Arhiepiscopia de Făgăraș și Alba Iulia până la înființarea Episcopiei de Gherla în anul 1853. Pe toată durata secolului al XIX-lea, parohiile vicariatului au fost organizate în 11 protopopiate, printre ele și protopopiatul Valcău de Jos.

Șematismele romano-catolice din prima jumătate a secolului al XIX-lea fac referire la comunitatea greco-catolică din cadrul actualei comune Valcău de Jos. Astfel, în anul 1824, comunitate greco-catolică avea 1.128 de membri. Cei mai mulți greco-catolici trăiau în localitatea Valcău de Sus (435); în Sub Cetate erau 265, în Valcău de Jos 250 și 178 în Lazuri⁴². Pe baza datelor oferite de șematisme, putem constata că numărul greco-catolicilor rămâne aproximativ la același nivel în prima jumătate a secolului: 1.248 greco-catolici în 1835, 1.155 greco-catolici în anul 1842. Primul recensământ oficial care ne oferă date cu caracter confesional este cel din 1850. Conform acestuia, comunitatea greco-catolică număra 1.782 de enoriași, reprezentând 90,5% din populația totală. Cele mai numeroase comunități greco-catolice erau în localitățile Valcău de Sus și Valcău de Jos. Șematismele greco-catolice de Gherla din anii 1877, 1882 și 1900 ne oferă câteva informații despre parohiile și filiile greco-catolice (vechimea parohiei, vechimea bisericii, vechimea matricolelor, hramul bisericii, numărul greco-catolicilor și al școlarilor, numele preotului și al cantorului/învățătorului)⁴³. Astfel, Valcău de Jos (*Magyar-Valkó, Valcau-Maghiar*) și Valcău de Sus (*Oláh-Valkó, Valcau-Roman*) erau parohii greco-catolice foarte vechi (*parochia antica*). Biserica din Valcău de Sus a fost edificată în anul 1700, avea matricolă din 1825. Biserica din Valcău de Jos a fost edificată în 1750 și avea matricolă din 1824. Preoteasa era filie a parohiei Valcău de Sus, atestată ca parohie de sine stătătoare în vremuri de demult (*olim Parochia*), fără a se cunoaște data edificării bisericii. Localitatea Sub Cetate era filie a parohiei greco-catolice Iaz, ce avea matricolă din

³⁴ R. Wolf, *Evoluția populației*, p. 348.

³⁵ C. C. Lazăr, *Biserica și școala*, p. 9.

³⁶ *Ibidem*, p. 8.

³⁷ *Ibidem*, p. 9.

³⁸ *Ibidem*.

³⁹ *Ibidem*.

⁴⁰ *Ibidem*.

⁴¹ *Ibidem*.

⁴² *Schematismus r. cat.*, 1824, p. 116-117.

⁴³ *Vezi Schematismus Venerabilis Cleri Graeci Ritus Catholicorum Diocesis Szamosújváriensis Pro Anno A Christo Nato 1877*, p. 125-127 (în continuare: *Schematismus gr. cat. Gherla*, 1877). În același fel vom nota și șematismele din anii 1882 și 1900.

1852; cândva și Sub Cetate fusese parohie de sine stătătoare. Biserica din Sub Cetate a fost edificată în anul 1737. Lazuri era filie a parohiei greco-catolice Fizeș, fostă parohie cândva (*olim Parochia*), avea matricolă din 1824⁴⁴. Toate bisericile aveau hramul Sfinților Arhangheli Mihail și Gavril. Șematismul din 1877 menționa că parohia Valcău de Jos a fost constituită în anul 1750⁴⁵.

Realități confesionale în epocile modernă și contemporană

Primele informații oficiale cu caracter integral asupra populației din așezările ce compun în prezent comuna Valcău de Jos provin din Recensământul din 1850. Cel mai mare grup confesional era cel al greco-catolicilor (90,5%), urmat de cel al reformatilor (6,4%); confesiunea izraelită (mozaică) reprezenta 2% din populație, iar cea romano-catolică doar 1,1%.

Urmărind structura confesională a populației din așezările ce compun în prezent comuna Valcău de Jos, în perioada 1850-2002 (Tab.1), se desprind câteva concluzii importante. Greco-catolicii reprezintă grupul confesional cel mai numeros în perioada 1850-1941, iar după desființarea bisericii greco-catolice de către comuniști, în 1948, poziția fruntașă va fi deținută de ortodocși. În perioada 1850-1900, nu sunt consemnați ortodocși, ceea ce înseamnă că românii au fost în totalitate greco-catolici în această perioadă. Majoritatea etnicilor maghiari au fost de confesiune reformată (calvină). Procentul romano-catolicilor a fost redus de-a lungul întregii perioade analizate. După 1990 crește numărul comunităților confesionale ca urmare a acordării libertății religioase. Religia mozaică nu s-a mai regăsit în cadrul populației după Al Doilea Război Mondial ca urmare a Holocaustului și a emigrației postbelice.

An \ Confesiune	Total populație	ORT		GC		RC		REF		IZR		Alții	
		Nr.	%	Nr.	%	Nr.	%	Nr.	%	Nr.	%	Nr.	%
1850	1970	0	0	1782	90,5	22	1,1	126	6,4	40	2	0	0
1869	2581	0	0	2322	90	17	0,7	161	6,2	81	3,1	0	0
1880	2054	0	0	1858	90,5	7	0,3	117	5,7	71	3,5	1	<0,1
1890	2403	0	0	2116	88,1	15	0,6	156	6,5	116	4,8	0	0
1900	2713	0	0	2356	86,8	14	0,5	204	7,5	139	5,2	0	0
1910	3012	2	<0,1	2672	88,7	12	0,4	173	5,7	140	4,6	13	0,4
1930	3576	59	1,6	3143	87,9	27	0,8	232	6,5	112	3,1	3	<0,1
1941	4051	7	0,2	3424	84,5	246	6	219	5,4	98	2,4	57	1,5
1992	3599	2899	80,5	453	12,6	3	0,1	96	2,7	0	0	148	4,1
2002	3302	2894	87,6	139	4,2	5	0,2	92	2,8	0	0	172	5,2

Tab.1. Structura confesională a populației între anii 1850 și 2002, pe baza principalelor surse documentare (sursa datelor: R. Wolf, *Populația comitatului Crasna*, p. 250-253; Idem, *Evoluția populației*, p. 341-347; Varga E. Árpád, *Szilágy megye felekezeti*, p. 66-67)

După desființarea Bisericii Greco-Catolice de către regimul comunist în 1948, comunitatea greco-catolică din Valcău de Jos a revenit la confesiunea ortodoxă. În anii 1992 și 2002, majoritatea românilor de aici sunt consemnați ca membri ai Bisericii Ortodoxe. Conform recensământului din 1992, cele mai mari comunități ortodoxe erau în localitățile Preoteasa, Valcău de Sus și Valcău de Jos.

Sursele documentare atestă existența în perioada 1840-1941 a unei mici comunități izraelite (IZR), formată din evrei de religie mozaică (iudaică). Șematismul din 1840 consemnează 3 iudaici în localitatea Valcău de Jos. Recensământul din 1850 menționează 40 de izraeliți, cei mai mulți în localitatea Valcău de Jos (24); 9 erau în Preoteasa și 7 în Sub Cetate⁴⁶. Cea mai mare comunitate iudaică trăia în satul Valcău de Jos, dar tendința a fost de răspândire a familiilor iudaice în toate așezările comunei. Ca urmare a Holocaustului și a emigrării masive spre statul Israel, iudaicii nu vor mai fi consemnați printre locuitorii satelor comunei Valcău de Jos după 1941. Recensământul din 1910 mai consemna la rubrica „Alte confesiuni” 13 membri (alții decât unitarieni sau evanghelici). În 1930, pentru prima dată apar consemnați 3 baptiști în localitatea Valcău de Jos. În 1941 sunt consemnați 57 de baptiști, toți în Valcău de Jos. Confesiunea baptistă este atestată și în cadrul recensămintelor din 1992 și 2002: 93 în 1992 și 89 în

⁴⁴ *Schematismus gr. cat. Gherla*, 1900, p. 169-173.

⁴⁵ *Schematismus gr. cat. Gherla*, 1877, p. 127.

⁴⁶ *Schematismus r. cat.*, 1840, p. 106-107.

2002⁴⁷. După 1989, recensămintele consemnează și o mică comunitate de penticostali. În 1992 erau 15 penticostali, toți în Valcău de Jos, iar în 2002 erau 72 de penticostali: 17 în Valcău de Jos și 55 în Valcău de Sus⁴⁸.

Realități etnice în epocile modernă și contemporană

Primele informații oficiale despre structura etnică a populației așezărilor care formează în prezent comuna Valcău de Jos provin din cadrul recensământului din 1850 (Fig.2). Românii reprezentau 90,4% din totalul populației, maghiarii 6,6%, evreii 2%, iar 1% alții (recenzarea nu a înregistrat numărul slovacilor). În 2011 (Fig. 2), cu ocazia ultimului recensământ ale cărui date au fost disponibile pentru cercetarea noastră, românii reprezentau 81,9%, maghiarii 2,9%, iar romii 15%.

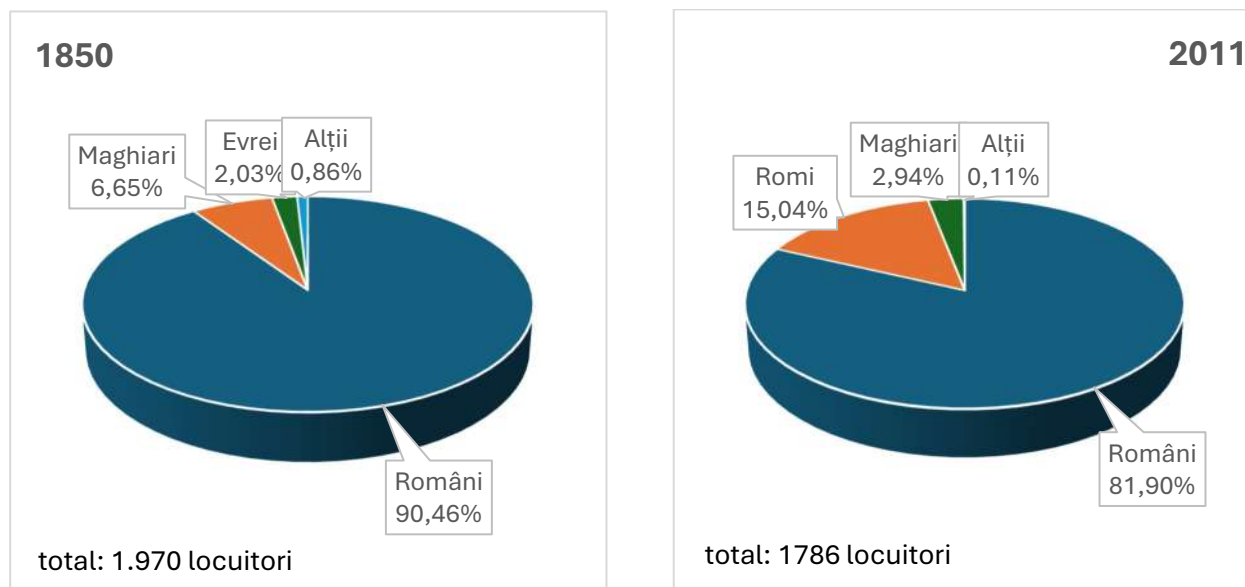

Fig.2. Structura etnică a populației în cadrul recensămintelor din 1850 și 2011 (sursa datelor: R. Wolf, *Populația comitatului Crasna*, p. 250-253; Idem, *Evoluția populației*, p. 341-347; Varga E. Árpád, *Szilágy megye etnikai*, p. 105-107; INS, Recensământ 2011)

Urmărind evoluția structurii etnice a populației în intervalul 1850-2011 (Tab.2) se pot desprinde câteva concluzii generale importante, fără a intra în foarte multe detalii privind evoluția comunităților etnice. Analiza a fost realizată pe baza datelor oferite de recensămintele oficiale, efectuate în funcție de limba maternă (a) sau naționalitate (n). Uneori recensămintele nu au oferit informații referitoare la unele grupuri etnice (slovaci, evrei, țigani). În astfel de situații, locul a rămas necompletat („-”) în tabel. Românii au fost în întreaga perioadă grupul etnic cel mai numeros, peste proporția ocupată de români la nivelul populației României. Cel mai mare procent al românilor a fost înregistrat în cadrul recensământului din 1966. Maghiarii au trăit în comuna Valcău de Jos în întreaga perioadă analizată. Tendința generală a maghiarilor în cadrul populației totale a fost crescătoare în perioada 1850-1900 și descrescătoare după 1941. Cea mai mare pondere a populației maghiare a fost înregistrată în cadrul recensământului din 1900. Alături de români și maghiari, au trăit mici comunități de evrei, țigani/romi, slovaci, germani, ucrainieni și sârbi. Majoritatea acestor grupuri etnice au dispărut din cadrul populației la ultimul recensământ, în principal din cauza emigrației sau a asimilării (evrei, germani, slovaci, ucrainieni). Romii au înregistrat cea mai spectaculoasă evoluție, ajungând la 15% din cadrul populației totale în 2011.

⁴⁷ Varga E. Árpád, *Szilágy megye felekezeti*, p. 66-67.

⁴⁸ *Ibidem*.

Etnie An	Total populație	Români		Maghiari		Slovaci		Evrei		Țigani/Romi		Alții	
		Nr.	%	Nr.	%	Nr.	%	Nr.	%	Nr.	%	Nr.	%
1850a	1970	1782	90,4	131	6,6	-	-	40	2	0	0	17	1
1880a	2054	1814	88,3	194	9,4	0	0	-	-	-	-	46	2,3
1890a	2403	2064	85,8	265	11	4	0,3	-	-	-	-	70	2,9
1900a	2713	2364	87,1	347	12,8	1	0,05	-	-	-	-	1	0,05
1910a	3012	2635	87,5	291	9,7	8	0,3	-	-	41	1,3	37	1,2
1920n	2956	2660	90	165	5,5	-	-	130	4,4	-	-	1	0,1
1930n	3576	3121	87,2	237	6,6	21	0,5	112	3,1	85	2,6	0	0
1941n	4051	3322	82	406	10	219	5,4	13	0,4	84	2	7	0,2
1956n	4135	3859	93,3	276	6,7	0	0	0	0	0	0	0	0
1966n	4152	3966	95,5	185	4,4	0	0	0	0	0	0	1	<0,1
1977n	3963	3671	92,6	171	4,3	-	-	0	0	115	2,9	6	0,2
1992n	3599	3273	90,9	125	3,5	0	0	0	0	201	5,6	0	0
2002n	3302	2909	88	105	3,2	1	<0,1	0	0	287	8,7	0	0
2011n	2785	2281	81,9	82	2,9	0	0	0	0	419	15	3	0,2

Tab.2. Structura etnică a populației între anii 1850 și 2011, pe baza principalelor surse documentare (sursa datelor: R. Wolf, *Populația comitatului Crasna*, p. 250-253; Idem, *Evoluția populației*, p. 341-347; Varga E. Árpád, *Szilágy megye etnikai*, p. 105-107; INS, Recensământ 2011)

Urmărind evoluția românilor în perioada 1850-2011, așa cum reiese din analiza principalelor surse documentare, constatăm o evoluție în acord cu evoluția generală a populației totale din acest areal. Până în 1966 tendința generală este de creștere. Valoarea maximă a comunității românești este înregistrată în cadrul recensământului din 1966, când sunt înregistrați 3.966 români. Distribuția lor pe localități la 1966 era următoarea: Valcău de Sus 912, Preoteasa 895, Valcău de Jos 878, Sub Cetate 659, Lazuri 397 și Ratovei 225. Față de datele din 1850 se observă o dublare a numărului etnicilor români. Numărul românilor crește în toate localitățile, cea mai mare creștere se înregistrează în localitatea Preoteasa. După 1966 numărul românilor scade constant, în acord cu scăderea generală a populației. Cea mai mare scădere s-a înregistrat în perioada 2002-2011, pe fondul creșterii fenomenului de emigrație, dar și pe seama unei natalități scăzute. În anul 2011, numărul etnicilor români (2.281 locuitori) ajunge sub valoarea înregistrată în anul 1900, ceea ce înseamnă un foarte mare regres demografic.

Urmărind evoluția comunității maghiare în perioada 1850-2011, pe baza principalelor surse documentare, se pot desprinde câteva concluzii. Se pot identifica două perioade de creștere a numărului maghiarilor (1850-1900 și 1920-1941) și două perioade de regres demografic (1900-1920 și 1941-2011). În perioada 1850-1900, numărul maghiarilor crește cu 164%, de la 131 maghiari în 1850 la 347 în 1900. Sunt în principal două cauze ale acestei creșteri. După realizarea dualismului austro-ungar, autoritățile de la Budapesta au încurajat așezarea de populații maghiare sau maghiarofone în spațiul Transilvaniei. În al doilea rând, recensămintele efectuate de către autoritățile maghiare au avut tendința de a spori numărul maghiarilor, prin includerea evreilor și a Țiganilor în general în cadrul maghiarilor. Se observă în această perioadă o răspândire a etnicilor maghiari în toate așezările comunei Valcău de Jos, chiar dacă numărul lor era redus, cei mai mulți continuând să locuiască în satul Valcău de Jos. Între 1900 și 1920 numărul maghiarilor se reduce cu 52%, ajungând în 1920 la 165 de maghiari. Reducerea este explicabilă pe fondul fenomenului de emigrare spre America care a afectat mai puternic comunitatea maghiară⁴⁹, dar și pe fondul schimbărilor politice și sociale de la sfârșitul Primului Război Mondial și a formării României Mari în 1918. În 1941, recensământul efectuat de autoritățile maghiare din timpul ocupației horthyste înregistrează cel mai mare număr al maghiarilor din toată perioada analizată: 406. Dintre aceștia, 380 trăiau în satul Valcău de Jos, 21 în Valcău de Sus și 4 în Sub Cetate. După 1941 numărul maghiarilor s-a redus continuu: 276 maghiari în 1956, 125 în 1992 și 82 în 2011⁵⁰. Cauzele reducerii drastice a numărului maghiarilor țin de un spor natural negativ, observabil în cazul populației totale, dar și ca urmare a emigrației.

Romi au trăit cel mai probabil și în așezările ce compun în prezent comuna Valcău de Jos încă din Evul Mediu. Recensământul din 1850 nu consemnează Țigani în aceste așezări. Recenzările efectuate în

⁴⁹ Pentru detalii vezi Cosmin Patca, *Așezările de pe Valea Bistrei de la primele atestări documentare până la instaurarea administrației românești (secolele XIII-XX). Studiu monografic*, Editura Muzeului Țării Crișurilor, Oradea, p. 240.

⁵⁰ Varga E. Árpád, *Szilágy megye etnikai*, p. 105-107.

perioada 1869-1900 nu au avut o rubrică separată pentru țigani, astfel că aceștia erau trecuți la rubrica „Alte limbi materne” sau erau incluși în categoria maghiarilor, fiind vorbitori de limbă maghiară. La categoria „Altă limbă maternă” apar consemnați 46 de locuitori în 1880, 49 în 1890 și doar 2 în 1900; aceștia puteau fi țigani sau evrei. Recensământul din 1910 consemnează 41 de țigani în cadrul populației din Valcău de Jos, toți fiind locuitori ai satului Valcău de Sus. Recensământul din 1930 atestă 85 de țigani: 63 în Valcău de Sus, 17 în Preoteasa și 5 în Valcău de Jos. Recensământul realizat de autoritățile maghiare în 1941 consemnează și el 84 de țigani, pentru ca recensămintele realizate de autoritățile comuniste în anii 1956 și 1966 (realizate după cetățenie) să menționeze valori reduse ale acestora. În 1977, sunt consemnați 115 țigani, iar după acest an comunitatea este în creștere continuă. În perioada 1992-2011, comunitatea romă este singurul grup etnic care înregistrează creștere demografică, în principal ca urmare a unei natalități superioare celorlalte etnii. În 1992 sunt consemnați 201 romi, 287 în 2002 și 419 în 2011⁵¹, comunitatea romă devenind minoritatea etnică cea mai numeroasă în cadrul populației comunei Valcău de Jos.

Urmărind evoluția evreilor în perioada 1840-2011 suntem nevoiți să coroborăm informațiile oficiale cu caracter etnic (e) din recensămintele oficiale care atestă acest indicator și informațiile cu caracter confesional (c) referitor la izraeliți, din șematisme romano-catolice (1840) și recensăminte (1869, 1880, 1890, 1900, 1910, 1941, 1956). Valorile cele mai ridicate ale comunității evreiești au fost înregistrate între 1900 și 1920. În 1900 sunt consemnați 139 de izraeliți, în 1910 erau 140 de izraeliți, iar în 1920 erau 130 de evrei. După 1920 numărul evreilor a scăzut, iar, în urma Holocaustului și a emigrării masive a evreilor spre Israel în perioada postbelică, începând cu recensământul din 1956 nu vor mai fi consemnați evrei sau izraeliți printre locuitorii comunei Valcău de Jos.

La sfârșitul secolului al XVIII-lea și prima jumătate a secolului al XIX-lea, din inițiativa unor nobili locali, a avut loc colonizarea comitatelor Bihor și Crasna cu etnici slovaci (printre ei se găseau și etnici cehi, dar într-un număr foarte redus în această zonă⁵²). Migrația masivă a slovacilor din comitatele de nord ale Ungariei spre părțile de sud (Ținuturile de Jos) a început după Pacea de la Karlowitz (1699) și Pacea de la Satu Mare (1711)⁵³. Cauzele migrației slovacilor sunt multiple: economice, politice, religioase, sociale. Patru mari familii nobiliare din zonă (Barany, Bánffy, Batthyány și Kereszegi) i-au atras pe coloniștii slovaci în teritoriile împădurite din zona Munților Plopiș. Primii slovaci atestați ca locuitori pe teritoriul actualei comune Valcău de Jos au fost consemnați în anul 1890: 4 slovaci în satul Preoteasa. Numărul slovacilor a rămas redus în întreaga perioadă analizată: în 1910 sunt consemnați 8 slovaci (6 în Sub Cetate, 1 în Valcău de Jos și 1 în Preoteasa); 21 de slovaci în 1930 (11 în Sub Cetate, 8 în Preoteasa, 2 în Valcău de Jos)⁵⁴. Cei mai mulți slovaci, 219 (reprezentând 5,4% din totalul populației) sunt consemnați cu ocazia recensământului din 1941: 212 în Sub Cetate, 6 în Valcău de Jos, 5 în Preoteasa și 1 în Valcău de Sus⁵⁵. Creșterea se datorează unei colonizări de populație în perioada interbelică, cu muncitori forestieri așezați pe văile din cadrul localității Sub Cetate cu scopul de a exploata pădurile întinse de aici. După finalizarea exploatării, muncitorii slovaci au plecat într-un alt loc⁵⁶. Pentru această ipoteză pledează faptul că la recensământul următor, cel din 1956, precum și la următoarele din perioada comunistă numărul slovacilor este nul. În 2002 un singur locuitor se declara etnic slovac⁵⁷.

Recensămintele oficiale din perioada 1850-2011 consemnează și alte mici grupuri etnice în afara celor analizate în paginile anterioare. În anul 1890 sunt consemnați 21 de germani: 11 în Valcău de Sus și 10 în Sub Cetate. La recensământul următor germanii nu mai sunt atestați printre locuitorii satelor ce formează comuna Valcău de Jos, pentru ca la 1910 să fie înregistrați 37 germani, toți în localitatea Valcău de Jos. Fiind într-un număr redus, germanii au fost supuși, la fel ca în cazul altor localități din Transilvania, unui proces de asimilare etnică, iar mai apoi fenomenului de emigrare. În 1977 mai erau atestați doar 6 germani în satul Valcău de Jos, aceasta fiind ultima lor consemnare în acest areal⁵⁸. Recensămintele mai consemnează 7 ucraineni în anul 1941 și un sârb în anul 1966⁵⁹.

⁵¹ *Ibidem*.

⁵² Cehii reprezentau aproximativ 1,6% din numărul slovacilor.

⁵³ *Istoria minorităților naționale din România*, coord.: Doru Dumitrescu et alii, Editura Didactică și Pedagogică, București, 2008, p. 48.

⁵⁴ Varga E. Árpád, *Szilágy megye etnikai*, p. 105-107.

⁵⁵ *Ibidem*.

⁵⁶ Informație cu caracter oral provenită de la Bubo Gavril din Valcău de Jos, nr. 308, n. 1936 (interviu realizat la 09.10.2022).

⁵⁷ Varga E. Árpád, *Szilágy megye etnikai*, p. 105-107.

⁵⁸ *Ibidem*.

⁵⁹ *Ibidem*.

Concluzii

Pe baza analizei principalelor surse documentare referitoare la așezările ce formează în prezent comuna Valcău de Jos din județul Sălaj și a conturării evoluției demografice a populației, putem constata că principalele modificări cu caracter etnic și confesional produse de-a lungul secolelor sunt în acord cu evoluția generală a populației din acest areal. Principalele modificări etnice și confesionale sunt în concordanță cu evenimentele majore cu caracter politic, economic sau demografic de la nivel regional (Sălajul istoric, Transilvania), statal (Regatul Ungariei, statul austriac și austro-ungar, statul român) și central-european. Analiza în durată lungă a populației comunei Valcău de Jos relevă un spațiu pluri-etnic și pluriconfesional, în acord cu specificul populației de la nivelul întregii Transilvanii, în care românii reprezintă elementul etnic predominant. În Evul Mediu, documentele îi atestă pe maghiari alături de români. Reforma religioasă din secolul al XVI-lea a determinat trecerea majorității maghiarilor la Biserica Calvină, iar apariția Bisericii Greco-Catolice a avut ca urmare atragerea unei părți importante a comunității românești. În același timp, în evoluția demografică a așezărilor comunei Valcău de Jos sunt înregistrate și modificări etnice și confesionale specifice acestui areal. În primul rând, în secolul al XIX-lea toți românii sunt atestați ca făcând parte din confesiunea greco-catolică. În al doilea rând, în perioada interbelică a existat o comunitate de slovaci specializată în munca forestieră.

Astfel de analize cu caracter demografico-istoric ale unor comunități locale bine delimitate din punct de vedere geografic sau administrativ pot contribui la creșterea calitativă a cercetărilor de istorie locală.

CREDINȚELE, OBICEIURILE ȘI TRADIȚIILE LA ROMÂNII DIN PRINCIPATE CONSEMNAȚE DE CĂLĂTORII STRĂINI (1710-1810)

Sorin ȘIPOȘ*

THE BELIEFS, CUSTOMS AND TRADITIONS OF ROMANIANS FROM THE PRINCIPALITIES AS RECORDED BY FOREIGN TRAVELERS (1710-1810)

ABSTRACT

Several notable elements are revealed to us in the few accounts written by foreign travellers about Romanians. First of all, the accounts of Romanians' beliefs and customs are among the most intriguing pieces of information conveyed by foreign travellers in their descriptions of Romanians. Understanding Romanian beliefs and customs is becoming increasingly interesting for foreign travellers. What are they like? What are their religious beliefs? How do they practice it? Are Romanians more religious than the compatriots of the travellers arriving in our space? All the features identified in Romanians are part of a mixed Western and Eastern heritage: origin, geographical position, language, and religious beliefs. Romanians are descendants of the Romans, but they have important Slavic components. They are Christians, but of the Byzantine rite, with specific characteristics not always understood by foreigners. Foreigners notice the manifestation of religious faith among ordinary Romanians: long and hard fasts, the sign of the cross, the kissing of icons, as well as practices in Christianity that resulted from the combination of pagan and Christian elements, such as the commemoration of the dead, the stones placed on the chest of the buried, etc. These come into contrast with the manifestations of faith in Western Christian churches. There, Christians know the prayers, whereas here they know them less. Churches in the West feature heated theological debates, whereas, in the Romanian space, these debates only concern the elite. In other words, most travellers associate practising the Christian faith with education, with a good knowledge of Christian teachings. But for ordinary Romanians, education was almost non-existent, giving rise to religious practices often misunderstood by foreigners. For ordinary Orthodox Romanians, however, the worship of icons, the sign of the cross and fasting were important and represented the highest form of religious expression. Indeed, Romanians did not know how to say the Lord's Prayer in its entirety, they were not educated, and they did not respect Christian teachings, but their intense Christian devotion could not be doubted, as was typical of Orthodox Christianity. Similarly, Romanian customs are associated with major holidays and important moments in human life: birth, marriage and death. At the wedding, the religious ceremony is accompanied by the dances and music of the procession to the bride's house. On the way, the wedding guests led by the starost danced continuously. The mourners were present at the funeral, along with the priests and musicians by the deathbed. The carol singers, *călușarii*, and the *Drăgaica* fair are also marginally described by travellers as exotic practices whose significance they misunderstand. We will have to wait until the end of the 19th century for specialists in ethnography, folklore and ethnology to reveal the importance and antiquity of these practices for Christian civilization. Another conclusion that emerges from the travel records is their importance as documentary sources for ethnologists, folklorists and historians of religion, describing the beliefs and customs present at that time in Romanians.

Keywords: Romanian Principalities, beliefs, customs, Romanians, foreign travellers, image.

I. Introducere

Încă de la finalul secolului al XVII-lea, interesul pentru spațiile aflate la periferia lumii occidentale a crescut considerabil. Acolo aveau loc transferuri economice, culturale și politice. Anumite cercuri occidentale fuseseră deja sensibilizate cu privire la spațiul răsăritean al continentului, iar interesul lor a sporit progresiv odată cu trecerea timpului¹. „Acum” – scria Paul Hazard – „italienilor li s-a redeschis gustul pentru călătorii; iar francezii erau neastâmpărați ca argintul viu”².

Din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea s-au produs mutații în privința rațiunilor călătoriei. Voiajul nu mai era înțeles doar ca o experiență personală, ci va avea ca scop căutarea permanentă de soluții pentru problemele din societate. Atunci când discută despre motivația economică a voiajorilor în

* Universitatea din Oradea/Muzeul Țării Crișurilor Oradea – Complex Muzeal; e-mail: sorin.sipos@yahoo.com.

¹ Vezi pentru călătoriile în Evul Mediu și în Epoca Modernă următoarele lucrări: Hans Conrad Peyer, *Viaggiare nel Medioevo. Dall'ospitalità alla locanda*, Bari, 2009; Norbert Ohler, *I viaggi nel Medioevo*, Città di Castello, 2020; *Communautés et mobilité en Méditerranée de la fin XVe au milieu du XVIIIe siècle*. Ouvrage collectif sous la direction de Eleonora Canepari, Paris, 2022; Sylvain Venayre, *Panorama du voyage (1780-1920): Mots, figures, pratiques*, Paris, 2012, *Voyageurs de la Renaissance*, Édition Grégoire Holtz, Jean Claude Laborie et Frank Lestringant, Paris, Gallimard, 2019.

² Paul Hazard, *Criza conștiinței europene 1680-1715*, traducere Sanda Șora, prefată Romul Munteanu, București, 1973, p. 5.

realizarea Marelui Tur, Sophus A. Reinert ne vorbește despre soluțiile căutate de voiajori pentru dezvoltarea țărilor lor sau pentru extinderea afacerilor personale³. Aceste călătorii formative și culturale au fost întreprinse de artiști și oameni de litere, dar și de alte categorii socio-profesionale – așa-numiții oameni de știință⁴.

Călătorii străini care au ajuns în Principatele Române au așternut pe hârtie cele mai interesante consemnări despre credințele, obiceiurile și tradițiile românilor pe care i-au întâlnit în peregrinările lor. Specialiștii în etnografie și folclor au demonstrat, cu multă vreme în urmă, că obiceiurile și tradițiile la români sunt în legătură strânsă cu practicile și religiile precreștine și creștine⁵. Peste acestea s-au acumulat ulterior și influențe venite din partea vecinilor românilor. În consecință, este potrivit ca descrierea sentimentului religios și a practicilor religioase la români să fie investigate, în acest studiu, împreună cu obiceiurile și tradițiile, pentru a înțelege mai bine realitățile descrise de călători despre români.

Pe străinii ajunși în Principate i-au interesat aproape toate lucrurile întâlnite la români, dar poate cu mult mai mare interes au consemnat acele elemente care astăzi ar intra în categoria tradițiilor și obiceiurilor. Interesul străinilor pentru specificul românilor ar putea fi pus pe seama curiozității acestora pentru tradiții și obiceiuri diferite față de ceea ce găseau în țările lor de origine. Românii erau de credință ortodoxă, o confesiune diferită de cea a mării majorități a voiajorilor. Practicile religioase, așa cum ele sunt descrise, generează curiozitate, dar uneori și atitudini critice, deoarece sunt diferite de cele ale romano-catolicilor și reformaților. Românii, în lipsa preoților și a unei organizări ecleziastice puternice, precum și a educației, aveau obiceiuri religioase uneori apropiate de practicile necreștine, stârnind adesea nedumeriri, întrebări și critici din partea voiajorilor.

Sigur, diferențele existente între Biserica Ortodoxă și Biserica Romano-Catolică și confesiunile reformate au contribuit la accentuarea dificultăților de înțelegere a credincioșilor ortodocși. Ortodocșii au pus adesea preț pe venerarea icoanelor, pe o anumită devoțiune religioasă bazată pe o trăire intensă, pe respectarea posturilor, pe așa-numita pietate populară, specifică unui popor mai puțin instruit, dar dornic să-și dobândească mântuirea. Toate aceste practici le apăreau voiajorilor ca fiind apropiate de cele păgâne, iar credința ortodoxă fiind practică superficială, fără o implicare rațională. Voiajorii străini nu înțelegeau de ce românii își făceau cruce foarte des și invocau cu orice ocazie ajutorul lui Dumnezeu, se rugau la icoanele și crucile aflate la intersecțiile drumurilor sau la intrarea în localități, țineau posturi lungi și istovitoare. În schimb, românii nu erau capabili să rostească în întregime *Tatăl nostru*, o rugăciune fundamentală a creștinismului.

În Transilvania, realitatea confesională era și mai complicată decât în celelalte două Principate extracarpătice. Până la Reformă, singura confesiune oficială este cea romano-catolică, mai apoi fiind recunoscute și calvinismul, luteranismul și unitarianismul. Confesiunea ortodoxă era doar tolerată. Din punct de vedere politic românii nu făceau parte din stările Transilvaniei. Statutul românilor nu a cunoscut schimbări semnificative de-a lungul Evului Mediu, poate cu excepția încercărilor de reunificare a Bisericilor creștine după 1204 și, mai târziu, după Conciliul de la Ferrara-Florența. E adevărat că elita românilor, acei cnezi și voievozi, a făcut eforturi să intre în rândul nobilimii regatului, dar marea lor majoritate a decăzut din punct de vedere social. Schimbări majore nu s-au produs nici după ce partea centrală a Regatului a fost transformată în pașalâc, iar *Partium*-ul și voievodatul Transilvaniei s-au organizat în principat autonom pus sub suzeranitatea Porții Otomane. În principatul Transilvaniei sistemul celor patru religii recepte (catolicismul, calvinismul, luteranismul și unitarianismul) și a celor trei națiuni politice (nobilimea, reprezentanții sașilor și elita secuilor) s-a consolidat, românii rămânând și mai departe în afara sistemului politic.

Finalul secolului al XVII-lea anunța însă schimbări politice în spațiul Europei Centrale. Rivalitatea dintre Imperiul Otoman și Imperiul Habsburgic a intrat într-o nouă fază. Contraofensiva imperială începută sub zidurile Vienei a reușit în două decenii să recucerească teritoriile pe care turcii s-au străduit aproape un secol să le cucerească. Eliberarea părții centrale a Ungariei, transformată în pașalâc de turci, și pătrunderea

³ Sophus A. Reinert, *Mapping the Economic Grand Tour: Travel and International Emulation in Enlightenment Europe*, în *Harvard Business School*, nr. 17-005, iulie 2016, p. 1-5.

⁴ Gilles Bertrand, *Le Grand Tour revisité. Pour une archéologie du tourisme: le voyage des Français en Italie, milieu XVIIIe – début XIXe siècle*, Rome, 2008, p. 24; Idem, *En marge du voyage des élites dans l'Italie des Lumières. Du peuple regardé au peuple voyageur*, în *Mélanges de l'École française de Rome. Italie et Méditerranée*, tome 111, n°2. 1999, p. 847-881.

⁵ Simion Florea Marian, *Sărbătorile la români*, vol. I-II, ediție de Iordan Datcu, Editura Fundației Culturale Române, București, 1994; Idem, *Nașterea la români, Nunta la români, Înmormântarea la români*, ediție îngrijită de Teofil Teaha, Ioan Șerb și Ioan Ilișiu, București, Editura Grai și Suflet – Cultura Națională, 1995; Sabina Ispas, *Cultură orală și informație transculturală*, Editura Academiei Române, București, 2003; Tudor Pamfile, *Sărbătorile la români. Studiu etnografic*, ediție și introducere Iordan Datcu, București, 2018, 414 p.

trupelor imperiale în principatul autonom al Transilvaniei – aflat sub dominația Porții –⁶ a adus în atenția factorilor politici și militari austrieci complexitatea problemelor din noile provincii ocupate.

Diploma Leopoldină din 1691, rezultatul compromisului dintre noua putere politică și stările principatului, stabilea raporturile cu imperiul și principiile după care trebuia guvernată Transilvania. Temelia constituțională a Transilvaniei, după text, a rămas sistemul ei politic consacrat: cele trei națiuni politice și patru religii recepte⁷. Or, în principatul Transilvaniei, dintre națiunile politice, doar sașii sprijineau politica Curții Vieneze. Biserica Romano-Catolică, instituția care trebuia să asigure coeziunea națiunilor și a provinciilor imperiului, deși era într-o situație juridică egală celorlalte confesiuni reformate, dispunea de puțini aderenți. Calvinismul era religia dominantă a țării, din rândul căreia au fost aleși conducătorii politici. Apoi, propaganda calvină inițiată de principii Transilvaniei printre români, unde s-a îmbinat forța cu privilegiile, a reușit în câteva decenii să determine un număr mare de români ortodocși să treacă la calvinism. În această situație, autoritățile imperiale, pentru a-și lărgi baza de susținere în principat, trebuiau fie să încerce să-i atragă la catolicism pe actualii reformați, fie să găsească alte soluții. Deși readucerea la catolicism a actualilor reformați nu era chiar imposibilă, un simplu calcul arăta că numărul celor care ar accepta revenirea la catolicism ar fi redus, în schimb s-ar complica problemele cu stările în principat.

Între soluțiile de regenerare a catolicismului pe teritoriul Ungariei, propuse în anul 1689 de o comisie condusă de cardinalul Leopold Kollonich, cea mai interesantă din perspectiva efectelor sale pe termen lung se întrededa a fi unirea bisericească. În cazul Transilvaniei, cei vizați de această strategie de politică religioasă a Curții de la Viena erau românii⁸.

În Moldova și Țara Românească realitățile erau mult mai simple din punct de vedere religios. Aici, românii alcătuiau majoritatea populației, iar ortodoxia a fost confesiunea majorității domnilor țării, chiar și în perioada domniilor fanariote, când asistăm la un proces de grecizare și orientalizare a societății românești.

II. Metodologia cercetării

Primul contact al voiajorilor străini cu românii avea loc, cel mai probabil, la intrarea lor în Principate, unde erau aveau loc formalitățile de verificare a documentelor și bagajelor. Pe măsură ce intrau în Principate și urmau drumurile spre capitalele provinciilor, sporeau șansele de a-i cunoaște mai bine pe români⁹. Călătorii străini din Principate au stabilit legături și contacte cu populația autohtonă de-a lungul traseelor urmate, în locurile de popas, în mijloacele de transport utilizate, în hanurile, stațiile de poștă și în târguri, la biserică și la horele organizate în zilele de sărbătoare etc¹⁰. Mare parte din relatările voiajorilor străini despre Principate sunt consacrate acestor aspecte. Străinii care rămâneau mai mult timp în Principate aveau șansa să-și multiplice contactele și legăturile cu populația autohtonă și să-i cunoască mai bine pe români în diferite ipostaze.

Istoricii care discută despre gradul de veridicitate al acestor surse documentare conchid că există câțiva indicatori prin care se poate verifica gradul lor de obiectivitate, și anume: formația intelectuală a relatorului, rațiunile călătoriei, perioada petrecută în Principate, starea de spirit a călătorului, disponibilitatea și deschiderea manifestată pentru a înțelege lumea și obiceiurile de la Porțile Orientului. Formația intelectuală, gradul de subiectivitate și perioada de timp petrecută de voiajor în Principate au influențat veridicitatea informațiilor despre români¹¹.

⁶ Vezi Călin Felezeu, *Statutul Principatului Transilvaniei în raporturile cu Poarta Otomană (1541-1688)*, Cluj-Napoca, 1996, p. 107-119.

⁷ David Prodan, *Supplex Libellus Valachorum. Din istoria formării națiunii române*, București, 1984, p. 134.

⁸ Ovidiu Ghitta, *Biserica Ortodoxă din Transilvania la sfârșitul secolului al XVII-lea*, în *Istoria Transilvaniei*, vol. II, coord. Ioan-Aurel Pop, Thomas Năgler, Magyari András, Cluj-Napoca, 2005, p. 378.

⁹ Sorin Șipoș, *Foreign Travelers in the Romanian Lands and the Symbolism of the Borders (1710-1810)*, în *Journal for the study of religions and ideologies*, 2019, p. 54.

¹⁰ Idem, *Viaggiatori stranieri nello spazio romeno: Dalle capitali degli imperi alle corti dei Principati (1710-1810)*, în *Temi e metodi della ricerca storica e filologica. Nuove riflessioni tra Est ed Ovest*, a cura di Sorin Șipoș, Dan Octavian Cepraga, Laura Ardelean, Iulia Cosma, Romanian Academy, Center for Transylvanian Studies, Cluj-Napoca, 2020, *Transylvanian Review*, vol. XXIX, Supplement no. 1, 2020, 320 p; Idem, *Călători străini în Transilvania, Țara Românească și Moldova (1710-1810). Intrarea în Principatele Române a voiajorilor și mijloacele de călătorie utilizate*, în *The Shades of Globalisation – Identity and Dialogue in an Intercultural World*, editor Iulian Boldea, Târgu Mureș, 2021, p. 8-20; Idem, *Relatările călătorilor străini despre căile de comunicație din Principatele Române (1710-1810)*, în *Școală, biserică, stat și națiune în istoria României. Omagiu profesorului Cornel Sigmirean la împlinirea vârstei de 65 de ani*, Cluj-Napoca, 2021.

¹¹ Idem, *Between stereotypes and reality: romanians' image in the accounts of the foreign travelers (1710-1810). Research methodology*, în *Journal for the Study of Religions and Ideologies*, vol. 19, issue 57 (Winter 2020), p. 145-162.

Datele din descrierile voiajorilor străini despre credințele și obiceiurile la români au fost ordonate cronologic. S-a insistat mai mult asupra autorilor care ne-au lăsat informații valoroase atât cantitativ, cât și calitativ. Din cei 171 călători străini de la care ne-au parvenit consemnări despre români, un număr relativ mic ne-au lăsat descrieri despre obiceiurile și credințele la români. Interpretarea datelor a fost realizată ținând cont de formația intelectuală a autorului, de rațiunile călătoriei, de informațiile consemnate, cu alte cuvinte am încercat să integrăm descrierile într-un context mai general, pentru a fi cât mai aproape de adevăr și de-a înlătura, pe cât posibil, subiectivismul autorilor.

Totuși, relatările cu un grad mare de subiectivitate sunt și ele interesante pentru demersul nostru. Ele ne permit să vedem cum este influențat Occidentul de stereotipurile adunate în decursul secolelor despre Europa Centrală și de Est. Adesea, adevărurile se amestecă cu imaginile false și neconforme cu adevărul istoric, care s-au impus de-a lungul secolelor despre români și obiceiurile lor. Acestea erau preluate de călătorii străini și rezultau descrieri care nu respectau realitatea din epocă.

După ce călătorii străini pătrundeau în Țările Române, ei aveau parte de experiențe noi pe care simțeau nevoia să le consemneze. După traversarea frontierelor politice din Țările Române, voiajorii intrau în contact cu alte tipuri de frontiere – civilizaționale și mentale¹². Acestea din urmă erau, uneori, mai puternice și mai greu de dislocat decât frontierele politico-administrative, deoarece se originau în stereotipuri, în imagini deja conturate despre popoare și țări transmise din generație în generație. Călătorul venit din Occident ajungea în spațiile românești – aflate la frontiera cu Orientul – cu anumite preconcepții și prejudecăți.

În unele situații, voiajorii își modificau imaginile despre lumea românească după contactul direct cu realitățile de aici. Alteori, încercau să găsească explicații pentru a înțelege decalajul existent între Principate și lumea din care provin. Dar, avem și exemple de voiajori care rămăneau ancorați în propriul sistem de valori, de tip europocentrist, și evaluau doar critic lumea românească. Cea mai generală reprezentare născută în cuprinsul culturii occidentale cu privire la o alteritate radicală, învecinată, profundă și „exotică”, poartă numele de Orient¹³. Potrivit lui Edward W. Said¹⁴ și Sorin Mitu, în realitate, nici Occidentul nu este altceva decât un ansamblu de realități eterogene și identități hibride (omogenizate doar în imaginar), supus schimbărilor, reprezentat mental și construit social, potrivit unor scopuri ideologice, cu aportul decisiv al elitelor politice și intelectuale¹⁵. Prejudecățile și preconcepțiile manifestate de unii călători față de Țările Române, văzute ca reprezentări ale Orientului, își au originile în geografiile imaginare relevate de Said. În consecință, nici Orientul și, implicit, nici Țările Române, nu pot fi asociate doar cu reprezentări și adevăruri negative.

III. Credințele, obiceiurile și tradițiile la românii din Principate consemnate de călătorii străini (1710-1810)

Erasmus Heinrich Weismantel, ofițer de origine germană, a descris critic credințele, obiceiurile și tradițiile românilor. Rezidând pentru o perioadă mai lungă de timp în Moldova, în urma înfrângerii regelui Carol al XII-lea de țarul Petru I, călătorul s-a familiarizat cu realitățile din țară. Erasmus Heinrich Weismantel remarcă o sinonimie între obiceiurile și credința românilor, descrise asemenea unor practici mimetice, executate mecanic și puțin înțelese de credincioși.

Potrivit autorului, cunoștințele românilor de ordin teologic sunt foarte slabe. Cunoștințele românilor se reduceau la conștiința faptului că sunt creștini ortodocși, că există Sfânta Treime, îngerii și Satana, că există Rai și Iad. Cu toate acestea, majoritatea nu cunoșteau nimic despre Cuvântul Domnului și nici despre Biblie¹⁶. Românii care frecventau Biserica ascultau slujba religioasă, își făceau cruci, se rugau în genunchi în fața icoanelor, pomeneau și invocau numele Domnului, dar rugăciunile le știau doar puțini dintre ei. Una dintre cauzele identificate de Erasmus Heinrich Weismantel pentru această situație prezentă la români ar fi lipsa de educație a preoților, unii din ei având doar cunoștințe minimale de scris și

¹² Ioan Horga, Sorin Șipoș, *De la „Mica” la „Marea” Europă: Mărturii franceze de la sfârșitul secolului al XVIII-lea și începutul secolului al XIX-lea despre frontiera răsăriteană a Europei: Studii și documente. De la „Petite” à la „Grande” Europe: Témoignages français de la fin du XVIIIe et du début du XIXe siècle sur la frontière orientale de l’Europe : Études et documents*, Traducerea textelor, Traduction des textes: Delia-Maria Radu, Oradea, 2006, p. 6-7.

¹³ Melinda Mitu, Sorin Mitu, *Ungurii despre români: Nașterea unei imagini etnice*, Polirom, Iași, 2014, p. 29. Vezi și Carmen Andraș, *România și imaginile ei în literatura de călătorie britanică*, Cluj-Napoca, 2003, 447 p.

¹⁴ Edward W. Said, *L'Orientalisme. L'Orient créé par l'Occident*, traduit de l'américain par Catherine Malamoud, préface de l'auteur (2003), traduite par Sylvestre Meininger, préface à l'édition française de Tzvetan Todorov, postface de l'auteur traduite par Claude Wauthier, Éditions du Seuil, Paris, 2004, p. 13-14.

¹⁵ Melinda Mitu, Sorin Mitu, *op. cit.*, p. 29.

¹⁶ *Călători străini despre Țările Române*, vol. VIII, volum îngrijit de Maria Holban (redactor-responsabil), Maria M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, Paul Cernovodeanu, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1983, p. 352.

citit, aspect care se repercute asupra serviciului religios și în raporturile cu enoriașii¹⁷. Ofițerul suedez remarcă un lucru interesant despre prezența sentimentului religios la români; credincioșii își doreau să rostească rugăciunile în întregime și corect, dar erau împiedicați de inabilitatea de a scrie și citi¹⁸.

Din consemnările aspre puse pe hârtie de relator rezultă că românii erau credincioși, că aveau o altă credință decât cea practică de turci și tătari, și că erau diferiți de catolici și reformați, manifestându-și sentimentul religios într-o formă diferită de ceea ce era în Suedia și în Germania. Românii, neștiind rugăciunile și neavând șansa să asculte predici rostite de preoți instruiți, și-au practicat credința la nivelul unui creștinism primar, exprimat prin gesturi simple și trăiri intense, cu accentul pus pe ținerea posturilor, pe o viață ascetică, pe privațiuni materiale, totul pentru a obține iertarea păcatelor și viața veșnică¹⁹. Nu același lucru îl constată autorul de origine germană pentru boierii din Moldova, care, știind să citească, cunoșteau rugăciunile, dovedind din nou că la românii de rând, nu absența credinței era cauza necunoașterii rugăciunilor și a creștinismului, ci lipsa instrucției.

Erasmus Heinrich Weismantel consacră un loc special descrierii posturilor care în confesiunea Ortodoxă au un rol special și erau respectate de majoritatea credincioșilor. De confesiune luterană, acesta recunoaște că este foarte greu să urmezi posturile ortodocșilor, care sunt lungi și numeroase peste an. Consecvența românilor în ținerea posturilor ofițerul o pune, în mod greșit, pe seama infatuării și mândriei ortodocșilor, în raport cu celelalte confesiuni creștine, pentru a arăta că sunt adevărații creștini²⁰.

Călătorul de origine germană se oprește în descrierea sa și asupra manierei în care străinii erau percepuți de românii ortodocși din perspectiva credinței religioase. „În toate acestea ei se țin aproape numai de ruși, iar pe noi nu ne socot creștini pentru că mâncăm carne în zilele lor de post, nu ne facem cruce înaintea icoanelor lor, și îndeobște nu urmărim eresurile lor”²¹. Erasmus Heinrich Weismantel recunoaște că există o unitate a credinței între românii ortodocși și ceilalți creștini ortodocși din Răsărit, îndeosebi ruși, și că diferențele existente între cele două confesiuni, ortodoxă și reformată – anume ritul, posturile, închinarea la icoane, pictura murală etc. – îi determină pe români să se socotească adevărații creștini în raport cu ceilalți creștini din Apus. Pentru un popor neștiutor de carte, ritualul ortodox și practicile aferente, unele simple, dar pline de conținut, închinarea la icoane, crucile, posturile reprezentau esența credinței religioase. În consecință, românii îi vor judeca pe străinii aflați în Principate, în funcție de sistemul lor de referință în privința practicării credinței. Pornind de la acest raționament, se pare că nici călătorul nostru nu este convins de existența sentimentului religios la români, deoarece puțini dintre ei se spovedeau și majoritatea nu aveau cunoștință de învățăturile creștine.

Dintre diferențele sesizate de Erasmus Heinrich Weismantel între ortodocși și catolici este felul în care se făcea cuminecătura la ortodocși, cu pâine dospită, numită prescură, în timp ce la catolici era cu ostie, împărțășania având o însemnătate deosebită pentru toți credincioșii. Spre deosebire de practica din Biserica Romană, însă, preoții ortodocși trimiteau prescura bolnavilor sau celor care nu participaseră la slujba religioasă, pentru a păstra și întări sentimentul credinței în rândul locuitorilor²². Autorul de origine

¹⁷ *Ibidem*, p. 352-353.

¹⁸ *Ibidem*, p. 353.

¹⁹ „Așa după cum sunt originea, firea, obiceiurile și moravurile lor, tot astfel este și credința sau religia lor, deși ei se socotesc creștini și anume de rit ortodox. Totuși la oamenii de rând, noțiunile despre creștinism nu merg mai departe decât că ei știu că au fost botezați, că ar exista Sfânta Treime, îngerii și satana și că ar fi o viață veșnică și osândă veșnică. Despre cuvântul domnului și despre Biblie nu au nici o cunoștință, iar preoții lor au foarte puține cunoștințe, căci nu știu mai mult decât doar să citească, iar mulți din ei nici nu știu să scrie. Ce este o predică nu știe nimeni în toată țara. Popa cântă cântările și psalmii rituali numai din obișnuință, pe lângă popă enoriașii nu sunt în stare nici să înțeleagă bine și nici să tâlmăcească cele auzite (la nici un mirean nu se găsește o carte de rugăciune sau vreo altă carte). Înaintea icoanelor, atât cele din biserică cât și cele pe care trebuie să le aibă orice gospodar în casă și pe care ei le folosesc în locul cărților sfinte sau chiar ca un idol, ei cad la pământ ca și cum icoana ar fi sfântul însuși, sau chiar Dumnezeu. Ei ar vrea și ei să se roage, dar nu știu nici o rugăciune, chiar Tatăl Nostru îl știu foarte puțini oameni din toată țara. Ei cad doar în genunchi, înaintea icoanelor dimineața și seara, mari și mici, și în loc de rugăciune fac atâtea cruci câte vor și nu spun decât cuvintele rusești: Hospodi pomilui [Doamne miluește]. Mulți nu știu să rostească în întregime nici măcar aceste cuvinte; se apleacă și își fac semnul crucii de 20-30 de ori; cad în genunchi, sărută pământul și cât ține această ceremonie mormăiesc mereu: Gospodi, Gospodi și aceasta este rugăciunea atât a celor bătrâni, cât și a celor tineri. Boierii, care învață unii din ei să scrie și să citească în școli, înțeleg ceva mai mult. Totuși, ca să arate că sunt creștini adevărați și că pe deasupra ei mai aparțin singurei religii adevărate, ei se fălesc cu postul dar în fapt și postesc foarte mult și aspru, și mănâncă în aceste zile totul gătit numai cu untdelemn, ca rușii și moscoviții. Postesc îndeobște miercurea și vinerea, iar cei ce țin tipicul de altădată mai postesc și luna, mănâncă sâmbăta carne” (*Ibidem*, p. 352-353).

²⁰ *Ibidem*, p. 353.

²¹ *Ibidem*, p. 354.

²² „Tineretul nu se spovedește, ci numai doar cei bătrâni și foarte puțini și dintre aceștia, ei știu că botezul și cuminecătura sunt taine bisericești. Pâinea sfințită la ei nu este ostie, ci pâine adevărată, tăiată în bucățele mici de care popa împărțește celor ce se împărțeșesc. Ei le numesc: „prescuri” și le trimit prin câte un mirean peste câmp bolnavilor, sau le dau și (oamenilor) să le ia acasă” (*Ibidem*, p. 354).

germană a remarcat și alte practici, dintre care pe unele le-a înțeles, în timp ce pe altele nu²³, datorită, în mare parte, diferențelor culturale și de educație.

Unele informații consemnate de autor despre ritul, practicile și ceremoniile religioase la românii ortodocși s-au transmis până în prezent, datorită conservatorismului bisericii și a dorinței credincioșilor de-a continua practicile moștenite de la părinții lor. Spre exemplu, se păstrează obiceiul credincioșilor ortodocși de-a sfinți bucatele la biserică în timpul marilor praznice religioase, practică descrisă dar neînțeleasă de Erasmus Heinrich Weismantel²⁴. Dimpotrivă, el o privește în mod critic și nu-i pătrunde sensul spiritual, acela de-a fi sfințite bucatele pregătite pentru marile praznice. Marile praznice la români erau precedate de perioadele de post lungi și istovitoare. De asemenea, rezistența credincioșilor ortodocși, față de intenția ofițerilor străini ca în cimitirul comunității lor să fie îngropați morți de o altă credință sau confesiune, este considerată de călător ca un semn de incultură religioasă și de intoleranță. În realitate, această atitudine, prezentă până în istoria recentă în unele comunități rurale, are legătură mai degrabă cu neștiința și cu atitudinea conservatoare a lumii țărănești care acționează adesea respectând tradiția înaintașilor²⁵.

Autorul descrie cu amănunte chiar desfășurarea evenimentelor importante din viața comunităților rurale, anume: ceremoniile legate de botez, căsătorie și înmormântare, cele mai importante momente din viața individului și a colectivității. În lumea rurală evenimentele de sărbătoare erau mai rare, nunțile, botezurile, căsătoriile, sărbătorile, în general, erau prilej de bucurie, de socializare, de strângere a legăturilor din comunitate, chiar prilej de împăcare între oamenii certați. În general, bucuria și necazul dintr-o comunitate rurală din Evul Mediu și din Epoca Modernă crea solidaritate între membrii ei. Lumea țărănească funcționa după reguli adesea nescrise, transmise din generație în generație, care păreau, de multe ori, pentru necunoscători, ca fiind depășite și de neînțeles.

Potrivit călătorului străin, ceremonia religioasă a căsătoriei se desfășura în biserică, fiind oficiată de preot, dar și în afara bisericii. Alaiul și muzicanții îi însoțeau pe miri la biserică, unde preotul slujea căsătoria religioasă, în timp ce afară muzicanții cântau, iar tinerii dansau. Căsătoria era prilej de bucurie pentru întreaga comunitate, de aceea chiar și în timpul ceremoniei religioase cei care nu intrau în biserică pentru slujbă cântau și dansau în curtea bisericii.

Erasmus Heinrich Weismantel descrie și ceea ce se întâmpla după finalizarea ceremoniei religioase, anume cum întregul alai, în funcție de rang și de gradul de rudenie, în frunte cu vâtaful, un om în vârstă și respectat din comunitate, având în mână un toiag împodobit cu basmale, îi însoțea pe miri în drumul lor spre casă, iar pe drum toți participanții dansau și cântau. Acest fapt care îl miră foarte mult de relator, deoarece nu mai întâlnise acest obicei. Călătorul ne descrie și un dans jucat de români ținându-se de mână și formând un cerc, muzicanții erau în mijlocul acestuia și cântau din vioară, fluiet și din gură, în timp de pământul se cutremura de jocul lor care putea dura chiar și o jumătate de zi²⁶. Deși nu agrea dansurile românilor, călătorul de origine germană le consemnează cu originalitate și lux de amănunte²⁷.

Erasmus Heinrich Weismantel s-a dovedit a fi interesat și de descrierea ciclului vieții la români, anume de ceremonialul care însoțea nașterea, botezul, căsătoria și moartea, cu toate momentele asociate acestor etape fundamentale ale vieții. Ofițerul de origine germană, deși critica adesea practicile religioase

²³ „Crăciunul, Paștele, Rusaliile, îndeosebi zilele sfinților, și toate celelalte sărbători, ei le țin, dar după calendarul iulian. În biserică ei fac să răsună clopotele, dar mai bat oricând toaca pe o scândură de lemn cu un ciocan de lemn care este atârnat în biserică sau la ușile acesteia. De Paște bat toaca și trag clopotele de două ori mai mult, de Bobotează purced afară cu alai, Domnul și mitropolitul și binecuvintează apa” (*Ibidem*, p. 354).

²⁴ „De zilele mari de Sărbătoare, precum și ale apostolilor și sfinților, își duc mai toată mâncarea lor la biserică spre a fi sfințită, și adesea sunt bisericile așa de pline de blide, că nici nu se poate trece din cauza lor, aceasta are loc în partea de mijloc a bisericii” (*Ibidem*, p. 354).

²⁵ „Cu acest creștinism așa de grozav al lor, ei disprețuiesc religiile noastre, și sunt așa de îndărătnici că nici nu lasă nicidecum de voie bună să îngropăm pe morții noștri alături de a-i lor, sau măcar numai în aceleași cimitire, chiar dacă în cele din urmă s-au încredințat lămurit că eram și noi creștini, măcar că nu țineam posturile lor, în a căror ostentație se mărginea toată religia lor creștină. Când am pus la Furceni să fie îngropat răposatul maior Radeker, nu au vrut să mă lase cătuși de puțin să-i sap groapa în, sau lângă cimitir, ci a trebuit să pun să o facă mai de o parte, ceea ce ei au făcut siliți sub paza dragonilor puși anume acolo, și așa a umblat vorba printre ei că vor dezgropa trupul, care însă a rămas apoi bine îngropat. Oamenii nerozi ziceau: La învierea morților nu o să-i cunoască bășinașii noștri de aici, și apoi o să iasă de acolo mare ceartă între ei și pentru a împiedica aceasta l-ați putea îngropa în câmp și era cu neputință să-i urnești de la această idee. În Varnița s-a făcut un cimitir deoparte pentru ai noștri, măcar că răposatul colonel Ribbing a fost îngropat în cimitirul moldovenesc. Când moare la ei un sărac și nu are cu ce să fie înmormântat, atunci ei culcă mortul pe o scândură și o scot pe uliță ca trecătorii să dea ceva pentru îngroparea lui” (*Ibidem*, p. 355).

²⁶ *Ibidem*, p. 360.

²⁷ „[...] și dacă aș fi silit să stau cu ei și să rabd mult așa ceva, aș vrea mai bine să fac orice altă muncă grea decât să mai joc înainte cu ei. Dar ei o pot duce înainte ceasuri întregi, și pot răbda chiar o jumătate de zi fără să simtă oboseală”. (*Ibidem*, p. 360).

specifice lumii românești și confesiunii ortodoxe, se dovedește a fi scrupulos în consemnarea lor documentară. Așa procedează, spre exemplu, când descrie ritualul mării treceri, descriind slujba înmormântării și, mai apoi, pomenirea morților de membrii familiei. Călătorul străin este fascinat de practicile asociate acestui moment important și tragic pentru comunitate, pe majoritatea din ele nu le înțelege, considerându-le a fi practici păgâne. Multe dintre ele și erau pentru creștinătate. Biserica Răsăriteană a încercat să le înlăture, dar cum nu a reușit, a trebuit să le păstreze și le-a conferit, în final, o aură creștină. Erasmus Heinrich Weismantel descrie spălarea și îmbrăcarea mortului/muribundului în ultimele sale clipe de viață, aprinderea unei lumânări la căpătâi, priveghiul de trei zile, prezența bocitoarelor, a preotului și a muzicanților, precum și a membrilor familiei care strigau de durerea celui trecut în împărăția celor drepti. Scena de la înmormântare descrisă de ofițerul german era interesantă și oarecum nefirească în desfășurarea ei: bocitoarele plângeau, preotul se ruga la capul mortului, iar în tot acest timp muzicanții cântau la picioarele sale²⁸.

Asocierea preotului, a bocitoarelor și a muzicanților la înmormântare părea nefirească pentru un străin de altă confesiune ajuns în Principate. Durerea provocată de trecerea la cele veșnice a celui decedat era completată cu rugăciunea preotului pentru sufletul celui mort și de muzica tristă a lăutarilor²⁹. Călătorul descrie ceremonialul înmormântării și disperarea familiei, care îl tratează pe cel mort ca pe un om viu, dialoghează cu el, îi pune întrebări asupra motivelor pentru care a ales moartea. Evident, unele lucruri spuse la necaz de membrii familiei îndoliate nu sunt înțelese de călător. Totodată, autorul nu putea să înțeleagă multe alte lucruri din obiceiurile românilor, precum aprinderea lumânărilor la căpătâiul muribundului, pomenile făcute de familie la mormânt, hainele și banii care erau puse în coșciug alături de mort. Evident, majoritatea acestor practici erau precreștine, dar pomenile erau făcute de familie pentru iertarea păcatelor celui trecut la cele veșnice, al cărui suflet trebuia să treacă de vămile văzduhului spre Rai sau Iad. Dacă la catolici sufletele morților ajungeau în Rai sau în Purgatoriu, la ortodocși sufletele ajungeau în Rai sau în Iad. De aici și grija deosebită a românilor față de sufletele celor decedați, pentru care se rugau, făceau pomeni și parastase, ca sufletele lor să ajungă în Rai³⁰. În plus, numeroasele pomeni și parastase făcute de familie pentru cei trecuți în împărăția celor drepti, uneori cu mari sacrificii datorită lipsurilor materiale, erau pentru iertarea de păcate a celor decedați și ca sufletele lor să ajungă în Rai.

La români, posturile și semnul crucii, dacă sunt analizate din perspectiva sentimentului religios, sunt cele mai evidente și universale forme de trăire spirituală. Străinii judecă sever aceste forme de pietate populară, considerându-le o formă de credință golită de conținut și apropiate de cele păgâne.

Ce rămâne din descrierile lui Erasmus Heinrich Weismantel, ofițer în armata lui Carol al XII, german de origine? Din consemnările ofițerului german despre credințele și obiceiurile la români partea cea mai însemnată și importantă este descrierea acestora. Istoricul are în prezent o sursă documentară de primă importanță pentru a înțelege cum recepta românul credința și cum se raporta la tradiții. Uneori interpretările făcute realităților întâlnite printre români de Erasmus Heinrich Weismantel sunt subiective și tributare lumii căreia îi aparține. Totuși avem de-a face cu o persoană dornică să consemneze și să înțeleagă Moldova și pe români, țară din care dorea să plece cât mai curând. Accentele sale de subiectivitate se datorează educației, confesiunii și profesiei, chiar acestea sunt cele care îl fac să aibă o atitudine critică față de lumea care l-a adoptat pentru o perioadă de timp.

²⁸ *Ibidem*, p. 362-363.

²⁹ „Îndată ce un om a murit, chiar în timp ce trage să moară ei ard de jur împrejur lumânări de ceară după putința fiecăruia de a le plăti. Și mai și plătesc femeii din afară care sunt datoare să bocească, stând tot timpul lângă mort, și până la groapă și tot timpul cât stă în coșciug în casă ele nu, conținesc să plângă când mai e cineva de față. Îndată ce nu mai e nimeni lângă ele, se așază jos în toată tihna și sorb cu mulțumire o dușcă de vin. Îndată ce se vede apărând vreun străin de departe, se scoală iute și își iau locul lângă mort și strigă iar văleu și încep din nou să plângă și oricât s-ar putea spune pe bună dreptate despre ele, că și-au învățat ochii ca să plângă. Popii (acolo unde pot fi bine plătiți) stau și ei cu rândul adică ziua și noaptea, cel puțin trei zile întregi, până la îngropare la căpătâiul mortului, iar la picioare și alături lăutarii și țigani, și cântă într-una din instrumente, iar popa își îngână psalmii lui anume, până ce apoi împreună cu tot alaiul bagă mortul în pământ. La boieri este dus întotdeauna în fruntea alaiului un cal cernit” (*Ibidem*, p. 362-363).

³⁰ „Când îngroapă mortul în pământ îi dau pâine și vin sau apă (!) uneori și ceva bani cu el în mormânt, pentru ca după cum motivează ei să nu moară cumva de foame pe drum în lunga lui călătorie după viața veșnică; și pentru ca să poată vedea și noaptea îi dau o lumânare în mână și mai aduc la sfârșitul nopții tăciuni aprinși pe mormânt de la care să-și poată aprinde lumânarea. Și chiar dacă nu îi găsești pe toate mormintele, îi găsești totuși pe multe morminte proaspete, căci morții nu se pizmuesc, ci fiecare mort în cursul lungii călătorii îl lasă bucuroși pe celălalt să-și aprindă lumânarea la nevoie, până ce ajung împreună la locul și odihna (căutată), și după credința lor la viața veșnică. Apoi pentru hrana sufletului răposat se face la îngropare un ospăț strălucit, chiar dacă ar costa jertfa ultimei vaci rămase, și se dă de pomană mâncare săracilor, și toate acestea sunt închinare binelui hranei mortului. Patru săptămâni după aceea și apoi un an după aceea mai repetă din nou aceste pomeni și atunci trebuie să fi sosit în sfârșit mortul în cer, oricât de lung îi va fi fost drumul” (*Ibidem*, p. 363).

Anton Maria del Chiaro, secretar domnesc care a rezidat șase ani în Muntenia, a scris și el despre credința și tradițiile românilor. Pentru acesta „valahii, ca și moldovenii, țin de Biserica Orientală, numită de ei ortodoxă, deosebindu-se de latini, cari-și zic catolici. Epoca creștinării lor e greu de aflat. Unii susțin că datează din vremuri foarte îndepărtate, înainte ca bulgarii, sârbii și alte popoare vecine să fi îmbrățișat religia creștină, ceea ce, după părerea mea, nu e fără temei, dacă ținem seama că valahii întrebuințează alfabetul chirilic și mai ales, că termenii bisericești nu sunt luați din limba lor și nici din cea grecească, ci din cea ilirică și sunt întrebuințați aproape în toate bisericile la servicii divine și liturghii. În unele biserici se slujește și în limba valahă, și la surprinderea mea, de față cu unii boieri, mi s-a răspuns că această inovație a fost introdusă în timpul din urmă, căci preoții cei tineri nu cunosc altă limbă decât valaha, și susțin că asistenții înțeleg mai bine slujbele în limba țării de cât în cea slavonă sau grecească, cu totul străine de ei”³¹.

Anton Maria del Chiaro reușește să surprindă diferențele existente între creștinismul din Occident și cel practicat de românii de confesiune ortodoxă. Acesta încearcă să precizeze momentul în care s-au convertit românii la creștinism și, făcând apel la ajutorul lingvisticii, conchide că românii s-au convertit înaintea popoarele vecine. Anton Maria del Chiaro este preocupat mai mult de descrierea sentimentului și a practicilor religioase la românii din epoca sa, pe care i-a cunoscut personal.

„În general valahii” – scrie Anton Maria del Chiaro – nu prea sunt evlavioși. Pe de altă parte [românii] sunt foarte grijulii să facă mereu cruci, când trec prin fața vreunei biserici sau icoane, și țin cu atâta strășnicie posturile lor, încât nu vor să audă nici măcar de scutirile canoanelor lor sfinte pentru prilejuri de boală sau de vreo altă nevoie. De aici convingerea lor că ne pot ataca pe noi catolici, imputându-ne ușurința în nepăzirea posturilor, și considerându-se buni creștini. Patru posturi pe an sunt observate de valahi. Postul cel mare numit Păresime, care se ține 40 zile, și postul Sf. Petru, care începe după Duminica Sfintei Treimi și n-are zile fixe de calendar”³².

Relatarea lui Anton Maria del Chiaro are o doză mare de veridicitate, deoarece a rezidat ani buni în Muntenia și a reușit să cunoască realitățile din țară, precum și comportamentul românilor. Secretarul domnesc remarcă existența unei forme de credință populară manifestată prin dese cruci făcute de țărani români, invocarea numelui Divinității supreme, dar și prin posturile lungi pe care românii le țineau cu strășnicie, uneori sfidând bolile și alte încercări. Cel mai probabil, atitudinea românilor, care apar descriși ca fiind adevărații practicanți ai credinței creștine, are rădăcini istorice și se originează în disputele teologice, politice și militare dintre Occident și Orient, creștinismul Occidental și cel Răsăritean. Disputele dintre ortodocși și romano-catolici erau de actualitate și la momentul respectiv.

Dacă românii afixau o anumită atitudine de superioritate față de străini, aceasta se poate explica prin greutatea de-a ține posturile de peste an. Era nevoie de multă credință și putere din partea credincioșilor ortodocși pentru a respecta posturile de peste an. Iar eforturile făcute de credincioșii români le ofereau un argument în raport cu celelalte confesiuni în privința adevăratei confesiuni creștine. Cum românii de rând nu excelau în domeniul științei și erudiției, în redactarea de lucrări teologice importante, acestora le rămâneau ca element identitar posturile ținute cu mari eforturi. Anton Maria del Chiaro se referă în descrierea sa și la posturile de peste an ținute de români, anume: postul Crăciunului și postul Paștilor, cele mai lungi și greu de ținut, completate de alte posturi mai scurte³³. Credinciosul ortodox

³¹ Anton Maria del Chiaro, *Revoluțiile Valahiei*, după textul reeditat de Nicolae Iorga, în românește de S. Cris-Cristian, cu o introducere de Nicolae Iorga, Iași, 1929, p. 24.

³² *Ibidem*, p. 25; *Călători străini despre Țările Române*, vol. VIII, p. 375.

³³ „Sfântul și Marele Post, care se mai numește și postul patruzecimii, Păresime, Postul Paștilor, este rânduit pentru curățirea sufletului prin ajunare, rugăciune, milostenie, spovedanie și împărtășirea cu Sfintele Taine. El închipuiește postul cel de patruzeci de zile al Mântuitorului. Ține șapte săptămâni. Stă în legătură cu Paștile, sărbătoare cu dată schimbătoare. În acest post românii nu mâncău: carne, ouă, brânză. De asemenea, ei posteau de pește, vin și untdelemn. Mâncău numai bucate fără unsoare (ulei), legume și poame. Un alt post consemnat de călători este Postul Sfinților Apostoli sau al Sâmpietrului, a fost așezat de Biserică în cinstea Sfinților Apostoli Petru și Pavel, precum și a celorlalți apostoli. Acest post e un prilej de înălțare a sufletului. Stă în legătură cu Paștile și cu Pogorârea Duhului Sfânt, sărbători cu dată schimbătoare. De aceea nu începe la dată sorocită, ci ține când mai mult, când mai puțin. Lăsăm sec însă totdeauna în Duminica Tuturor Sfinților, seara, și postim până la 29 iunie, ziua Sfinților Apostoli, care dacă va cădea miercură sau vineră, nu mâncăm de dulce. În acest post nu mâncăm carne, ouă și brânză. Lunea, Miercură și Vinerea nu mâncăm untdelemn și nu bem vin. Marțea și joia dezlegăm la untdelemn și avem voie la vin. Postul Sfintei Marii, sau al Sîntămăriei, numit și postul lui august, se ține în cinstea Născătoarei de Dumnezeu, care înainte de Adormire a petrecut în neîncetată rugăciune și ajunare. Durează două săptămâni: de la 1 la 15 august. Postul Nașterii Domnului, sau al Crăciunului, iarăși ne dă puțină curățire trupești și sufletești. El închipuiește ajunarea de patruzeci de zile a Prorocului Moisi, precum și postul patriarhilor din Vechiul Testament. După cum aceia așteptau venirea lui Mesia cu post și rugăciune, așa se cuvine să aștepte creștinii și să întâmpine prin ajunare pe „Cuvântul lui Dumnezeu” născut din Fecioara Maria. Acest post ține 40 de zile: de la 15 noiembrie la 25 decembrie” (Anton Maria del Chiaro, *op. cit.*, p. 25).

putea să consume miercurea și vinerea pește, pentru a face față mai ușor muncilor agricole și iernilor geroase, alimentația grasă fiind importantă pentru a supraviețui.

Spre deosebire de mulți alți călători, Antonio Maria del Chiaro a fost interesat să descrie cu deosebire ceremonialul de la curtea domnească, fascinat fiind de solemnitatea slujbelor religioase din Muntenia vremii. El scrie următoarele în acest sens: „Anumite solemnități religioase sunt celebrate cu atâta fast și strălucire în Valahia, că, în afară de Moscovia, nici o țară creștină orientală nu o egalează”.³⁴ Dar mai găsim uneori la autor informații despre obiceiurile și tradițiile prezente la români, cele legate îndeosebi de marile sărbători religioase, când se îmbină slujbele religioase cu distracțiile locuitorilor din capitală³⁵ și care sunt puse și judecate în context istoric³⁶. O atenție specială este acordată botezurilor, nunților și înmormântărilor din rândul elitei politice, la care participa domnul, marii boieri, precum și fețele bisericești ale țării. În acest context, Antonio Maria del Chiaro descrie slujba înmormântării doamnei Pulheria, cea de-a doua soție a domnului fanariot Nicolae Mavrocordat. Secretarul domnesc descrie întregul ceremonial al înmormântării.³⁷ Dar poate mai interesante sunt descrierile călătorului despre practici vechi, precreștine, care dăinuiesc până în epoca contemporană, cum este dansul călușarilor, drăgaica și ceremoniile din ajunul sărbătorii Crăciunului³⁸. Autorul nu înțelege, din păcate, semnificația acestor ritualuri precreștine cu rosturi apotropaice și vindecătoare. La fel, interesante sunt ceremoniile și practicile din preajma Crăciunului, când este anunțată nașterea Domnului prin colinde și dansuri rituale executate de personaje mascate.

³⁴ *Ibidem*, p. 26.

³⁵ *Paștele* se celebrează cu mari petreceri și multe distracții, ca scrânciobul de pildă, care se ridică nu numai în fiecare sat, dar și în piața de lângă Palatul domnesc, unde se instalează și alte distracții sub cerul liber, plătindu-se doi gologani de persoană pentru un loc. Acești bani se împart apoi între *paici*, slujitori ce au însărcinarea de a susține de braț pe Principe când suie scările, sau vre-o personalitate turcă când vine în audiență. Paicii sunt în număr de 12, sau mai mulți, după voința Domnitorului, și sunt aleși dintre bărbați înalți și bine făcuți. În săptămâna Paștelui paicii străbat orașul cu mici vase de argint sau de porcelan fin, conținând apă mirositoare, cu care stropesc pe trecători pe față și pe mâni, spunându-le: *Christos anesti*. E vrednic de notat acest obicei păstrat la toate națiunile de rit ortodox că, din Paști până la Înălțarea Domnului, nu se salută altfel de cât cu: *Christos anesti*, la care se răspunde: *alitos onestii* ceea ce înseamnă, *Cristos a înviat: Adevărat că a înviat* (*Ibidem*).

³⁶ „Să nu se pară de prisos cetitorului că voi descrie jocurile copilărești ale valahilor, căci va vedea în ele încă o dovadă că ei sunt urmașii vechilor coloniști lăsați de Traian după cucerirea Daciei, și cari au transmis generațiilor, până în ziua de astăzi, aceleași jocuri minge, titirezul, nucile, bâzâita, de a caii, scrânciobul, baba oarba și altele, toate întrebuințate la anotimpul lor” (*Ibidem*, p. 16.)

³⁷ „Corpul Principei frumos gătit, a fost întins pe o masă acoperită cu covoare, într-una din sălile de audiență, având în jur lumânări mari aprinse, Avea pe piept o icoană a Sf. Fecioare, cu copilul în brațe. Sala era plină cu soțiile marilor boieri, venite să formeze cortegiul defunctei lor Doamne și păstrau o atitudine maiestooasă, de adâncă tăcere. Sâmbătă dimineață, înmormântarea a avut loc cu mare pompă, în biserica mitropolitană din București, în ordinea următoare: La ora 12, toată garda seimenilor care aștepta în curtea palatului în două șiruri, se pornește pe jos, în rând câte doi, fără arme, ținând fiecare câte o lumânare aprinsă. După gardă, urma o trupă de cazaci în aceiași orânduire, după care veneau breslele de meseriași și în urmă, corpul neguțătorilor. Urmau preoții tuturor bisericilor din București în patrafire, de asemenea stareții mănăstirilor, cu prapurele desfășurate. Corpul defunctei care fusese pus într-un sicriu căptușit cu atlas roș, fu ridicat și purtat de 6 dintre primii mari demnitari ai țării, adică de Marele *Ban*, Marele *Vornic*, Marele *Logofăt*, Marele *Spătar*, Marele *Vistier* și Marele *Clucer*, schimbați din timp în timp cu alți boieri, care le luau locul. La scoborârea de pe scară, Domnitorul apărut dintr-o odaie unde se întreținea cu Patriahul Alexandriei și avându-l pe acesta la dreapta, luase loc în urma sicriului și îl urmă pe jos, îmbrăcat în uniformă roșie ca și fiul său de la prima soție. Urma o cămărașă bătrână, cu fața acoperită de un lung voal negru, apoi jupânele boierilor, urmate de 14 sau 15 roabe despletite, cari boceau, după stăpâna lor. La urmă veneau rădvanele defunctei, trase de câte șase, cai albi, În sunetele clopotelor, procesiunea ajunge la Mitropolie, unde începe slujba religioasă, terminată cu rugăciunea funebră făcută de Mitropolitul Valahiei. La urmă, Domnitorul urmat de fiul său, se apropie să-și ia rămas bun de la fosta sa tovarășă, ceea ce stârni plânsetele și bocetele întregii asistențe, cari asurziră urechile. În sfârșit, sicriul fu ridicat de primii șase mari demnitari și adus lângă cavou, fu acoperit cu capacul ce-n timpul procesiunii era dus pe umeri de un ofițer și apoi depus în gropniță. Patriarul apucă cu o sapă pământ din patru părți, în formă de cruce, și-l aruncă peste sicriu, intonând psalmul al 23-lea. Principele îngenunchie, ca și fiul său, aruncă și el câte un pumn de țarină, după care și alții urmară la fel până se umplu gropniță. După terminarea slujbelor, preoții căpătară câte o năframă de preț, iar cei mai de frunte, având și bani înfășurați întrânsă; Domnitorul încălecă apoi și urmat de boieri, se întoarce la Curte unde bogate pomeni, stau pregătite pentru săraci, de sufletul defunctei” (*Ibidem*, p. 22).

³⁸ „Din Paști până la înălțarea Domnului, în fiecare joi, băieți îmbrăcați din cap până-n picioare, cu pir sau alte ierburi, pe care le zmulg cu pământul prins de rădăcini, joacă și cântă în fața ușilor locuitorilor și nu pleacă, până ce gospodina nu-i udă cu cofa cu apă. Cântecul lor vesel și glumeț se cheamă în românește: *Paparudele*. În săptămâna Rusaliilor, cete de țigani colindă târgul mascați și cu foi de tablă sunătoare la călcăi, care produc un sunet bizar în timpul dansului, cu sărituri care țin până ce cad leșinați de oboseală și fac spumă la gură. Acești dansatori se numesc de către români, *călușari*. Interesant este iarăși reprezentarea de Sf. Ion Botezătorul, când fetele îmbrăcate bărbătește, iar una din ele cu o sabie în mână, umblă pe la casele oamenilor, unde joacă și reprezintă pe Irodiada cu călăul, care taie capul Sf. Precursor, ceea ce mai curând ar trebui potrivit pe ziua de 29 august. Fata care dansează cu sabie în mână, e numită de români *Drăgaica*. Mai are loc în decembrie o altă reprezentație cu măști respingătoare, tolerată și în casele boierești. Acțiunea e reprezentată de 2 personaje, unul cu un plisc de barză cu care ține tactul muzicii, ca un fel de castanete și sărind din când în când pe spatele celui alt, care poartă o mare barbă falsă. Primul e *cloanța*, iar al doilea, cel cu barba, e *unchiașul*” (*Ibidem*, p. 22.)

Venețianul Francesco Grisellini, cartograf și naturalist, a stat în Banat în anii 1774-1776, devenind autorul *Istoriei Banatului*³⁹. Primele luni ale șederii lui Grisellini în Banat au fost consacrate unor excursii și călătorii de studii. Acesta era preocupat de mai multe aspecte în descrierea românilor. Călătorul venețian, format în ambianța iluminismului, era dornic să contribuie prin soluțiile propuse contelui von Brigido la dezvoltarea Banatului și la prosperitatea locuitorilor. În consecință, a făcut numeroase călătorii în provincie, reușind să intre în contact cu majoritatea locuitorilor și să le descrie obiceiurile, tradițiile și manifestarea credințelor religioase. Francesco Grisellini considera că un aspect important al demersului său era descrierea practicilor religioase la români în condițiile în care biserica și credința erau percepute de iluminiști ca fiind ostile progresului.

Autorul s-a familiarizat rapid cu realitățile din Banat, a înțeles că românii erau creștini, majoritatea ortodocși, și doar o mică parte greco-catolici. El deplânge acest lucru, deoarece considera Biserica Romană, pe care și el o slujise, ca fiind mult mai bine organizată și dispusă să elimine superstițiile sau rătăcirile prezente în Biserica Ortodoxă⁴⁰. Potrivit lui Francesco Grisellini, românii greșesc spiritual deoarece nu sunt cunoscători de carte, iar preoții lor, care i-ar putea îndruma, nu sunt cu mult mai luminați. Cunoștințele preoților ortodocși sunt limitate la citit și la cântat și nu-și prea dau silința de-a dezbată poporul de niște obiceiuri care sunt contrare poruncilor dumnezeiești și a spiritului adevăratei religii⁴¹. Dintre rătăcirile evocate de Francesco Grisellini ar fi cele prin care românii consideră că și-au făcut întreaga datorie față de Dumnezeu dacă țin cele patru posturi din timpul anului, dacă se spovedesc și se împărtășesc⁴². Ideea unei anumite forme de practicare a credinței creștine la românii ortodocși, prin intermediul respectării cu strictețe a posturilor, o găsim la majoritatea călătorilor care ne relatează despre sentimentul religios la românii din Principate. De aceea, nu este de mirare că și Francesco Grisellini simte nevoia să descrie cu amănunte ce semnifică postul și cum îl țin românii în timpul anului, chiar dacă nu înțelege pe deplin semnificația sa pentru creștinii ortodocși:

„Românii postesc miercurea și vinerea; sâmbetele și în toate celelalte zile ale săptămânii, ei mănâncă și carne, dacă aceste nu cad în timpul postului. Nu numai că se mulțumesc doar cu pâine, zarzavaturi și legume, dar unii merg cu înfrânarea până acolo încât se depărtează în timpul postului de soțiile lor, ba chiar nici măcar nu lasă să li se sloboadă sânge oricât de grea ar fi boala care i-ar amenința”⁴³.

Reapare și la Francesco Grisellini ideea posturilor alimentare respectate cu strictețe, românii consumând doar legume și fructe, refuzând chiar și minimele tratamente medicale care ar fi presupus consumarea de carne și lapte. Unii înțelegeau prin post și o abstenență sexuală. Autorul descrie și plăcerea românilor de-a juca în perioada sărbătorilor și în spațiul sacru al bisericii, legând asemenea altor autori dansul de ceremoniile religioase ancestrale și sesizând puterea sa taumaturgică.

„Cea mai mare plăcere a acestui popor este jocul. Acest popor a adoptat dansul din cele mai vechi timpuri ale creștinismului și el este strâns legat de datinile sale religioase. Ei dansează chiar la cele mai mari sărbători, (ca: Bunavestirea, Nașterea și Învierea Domnului, Înălțarea Domnului și, în Ziua morților, care la ei cade a doua zi de Paști), când joacă pe pământ sfințit, adică în curtea bisericii, unde mai înainte, aduce fiecare de acasă bucatele pe care le mănâncă împreună, cu toții. Aceste jocuri care se dansează și de către bărbați și de către femei, după fluier și cimpoi, constau din anumite cercuri, în care se învârtesc când mai repede, când mai încet, făcând diferite mișcări cu capul și cu trupul; în timpul jocului, flăcăii aruncă priviri galeșe logodnicelor sau iubitelor lor”⁴⁴.

Dansul practicat de români în zilele de mare sărbătoare reprezintă o formă de descătușare după o perioadă lungă de privațiuni, dar și un mijloc de socializare în interiorul comunităților rurale, unde se rezolvă sau apar dispute din pricina fetelor, sau se leagă iubiri care duc la căsătorii. Dansul este adesea asociat marilor sărbători și se desfășoară în curtea bisericilor, persistând ideea că se joacă pe pământ sfințit.

³⁹ Grisellini Francesco, *Lettere odepliche ove i suoi viaggi e le di lui osservazioni spettanti all'istoria naturale, ai costumi di vari popoli e sopra più altri interessanti oggeti si descrivono, giuntevi parecchie memorie dello stesso autore, che riguardano le scienze e le arti utili*, tomo I, edizione e introduzione a cura di Angela Lasorsa, Edizioni CISVA 2008, p. III; Paul Cernovodeanu, *Societatea feudală românească văzută de călători străini (sec. XV-XVIII)*, București, 1973, p. 58.

⁴⁰ *Călători străini despre Țările Române*, vol. X, partea I, volum îngrijit de Maria Holban, Maria M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, Paul Cernovodeanu, București, 2000, p. 390.

⁴¹ *Ibidem*, p. 390-391.

⁴² *Ibidem*, p. 391.

⁴³ *Ibidem*, p. 391.

⁴⁴ *Ibidem*, p. 395.

Ignaz von Born (1742-1791), cunoscut mineralog austriac, s-a născut la 26 decembrie 1742, în Alba Iulia, unde tatăl său era inginer de mine. La vârsta de opt ani a plecat din Transilvania. A studiat filosofia la Viena și a intrat în ordinul iezuiților, pe care l-a părăsit curând. După aceea s-a mutat la Praga, unde a studiat dreptul. De aici, a plecat într-o lungă călătorie prin Germania, Franța, Olanda; s-a întors ulterior din nou la Praga, unde a abandonat dreptul și s-a orientat spre studiul științelor naturii, mineralogiei și mineritului. Foarte curând, a ajuns să fie cunoscut în lumea științifică, fiind numit membru al academiilor sau societăților de științe din Stockholm, Siena, Padova, Londra. Nu s-a mărginit însă numai studii la specialitate⁴⁵. Ignaz von Born avea o serioasă cultură generală, cunoștea mai multe limbi, iar pe lângă activitatea științifică s-a îndeletnicit cu literatura și chiar cu istoria.

La începutul carierei sale științifice, în 1770, a pornit într-o călătorie de studii în Banat și Transilvania. A cercetat mai întâi minele din Ungaria de Sus, apoi s-a îndreptat spre Banat. A trecut prin Pesta și Seghedin, iar la începutul lui iunie a sosit în Timișoara, unde s-a oprit zece zile, după care a vizitat restul Banatului, studiind, între altele, cu mult interes minele de la Sasca și topitoriile de la Bocșa. În prima jumătate a lunii iulie, a părăsit Banatul și a cercetat minele de la Săcărâmb, Zlatna, Baia Mare, Baia Sprie⁴⁶. În această călătorie, Ignaz von Born i-a întâlnit în prima parte a expediției sale științifice pe românii din Banat. Mineralogul a preferat să-și consemneze impresiile sub forma scrisorilor trimise lui I. Ferber, mineralog celebru în epocă. Potrivit lui Ignaz von Born,

„În ce privește religia, nu prea știu ce să vă spun, totuși ei mărturisesc că fac parte din cei pe care noi îi numim *graeci Ritus non Unitorum*. Dar, de fapt, ei n-au mai multă religie decât vitele lor; afară de posturile lor repetate care se întind aproape de jumătate de an și care sunt atât de stricte că nu îndrăznesc să mănânce deloc nici came, nici ouă, nici lapte, abia dacă mai au vreo idee și de alte îndatoriri religioase. Dar, postul acesta, ei îl țin cu atâta sfințenie, încât nimic nu-i poate face să-l ușureze sau să-l întrerupă, chiar dacă nesocotesc toate celelalte legi divine sau umane. Un tâlhar nu-și va îngădui să se înfrupte împotriva acestei abstenențe și nici nu-și va dezmiarda nevasta sau pe a altuia de teama că Dumnezeu nu i-ar mai binecuvânta isprăvile sale. Riturile sau ceremoniile acestui popor aduc mai mult cu păgânismul decât cu religia pe care o mărturisesc ei”⁴⁷.

Și la Ignaz von Born apare semnalată diferența dintre practicile religioase, asociate de călător cu posturile și anumite superstiții prezente la români. Observăm la o bună parte din voiajori că posturile, închinarea la icoane și crucile dese făcute de români reprezentau forma de credință maximă de care erau capabili românii în epocă. Pentru călătorul austriac, credința adevărată presupunea existența unei biserici organizate, cu un cler și enoriași educați, cu eliminarea unor practici păgâne și a unor tradiții care nu aveau legătură cu creștinismul. Dacă la alți călători avem identificată și cauza situației religioase grele în care se găseau românii și anume lipsa de educație și statutul social inferior, în cazul călătorului austriac sunt evocate efectele, dar nu și cauzele acestei situații. În consecință, Ignaz von Born îi asociază pe românii cu animalele în privința sentimentului religios, iar riturile și ceremoniile aduc mai mult cu practicile păgâne. Printre practicile de origine păgână Ignaz von Born enumeră practicile legate de înmormântare românilor, la capul cărora se pune alături de cruci și o piatră mare pentru a proteja trupul să nu se transforme în moroi; iar mormântul este tămâiat pentru ca vrăjitoarele și duhurile rele să nu aibă putere și să se apropie de mormânt⁴⁸.

Un alt aspect identificat de călătorul străin la românii din Banat și Transilvania era cel al evitării intrării în bisericile romano-catolice, iar dacă acest lucru s-a întâmplat românii ortodocși se întorceau acasă și se spălau, purificându-se de contactul cu Biserica Romană. Sigur, practicile erau identice și din partea enoriașilor romano-catolici în raport cu bisericile ortodoxe. Majoritatea dintre ei nu intrau în bisericile ortodoxe și disprețuiau confesiunea ortodoxă și ritul acesteia. Dar poate mai interesantă era reacția românilor la maniera în care se aghesmuia în Biserica Romană cu un aspersor, făcut din păr de porc. Românii considerau că utilizarea părului de porc pentru a aghesmuia era un sacrilegiu, era considerat ca fiind spurcat, iar când ajungeau acasă se spălau și își curățau hainele⁴⁹. Sigur, diferențele semnificative

⁴⁵ *Ibidem*, p. 90.

⁴⁶ *Ibidem*.

⁴⁷ *Ibidem*, p. 96.

⁴⁸ „Și rudele sale scot strigate înfiorătoare. Ei îi amintesc mortului de prietenii și părinții lui, de copii și de vite, de casă și de cei din casă și îl întreabă de ce i-a părăsit. Cum nu primesc nici un răspuns, se umple groapa și se pune la cap o cruce și o piatră mare, pentru ca să nu se schimbe în moroi (vampir). Se varsă vin pe mormânt și se arde tămâie de jur împrejur, pentru a alunga duhurile rele și vrăjitoarele și apoi se întorc acasă” (*Ibidem*, p. 97).

⁴⁹ „Ei se feresc de a intra în bisericile noastre; și dacă uneori unii dintre ei sunt siliți să intre în biserică, se spală îndată ce s-au înapoiat acasă pentru a se purifica. Faptul de a fi aghiesmuți în bisericile noastre sau a lua parte la vreo slujbă, unde e folosită aghiazma, îi umple de groază pentru că aghiezmuirea se face cu un aspersor făcut din păr de porc și ei cred că acest lucru îi

dintre confesiunile creștine din Transilvania erau numeroase, dar la nivelul comunităților rurale ele se manifestau în forme apropiate de creștinismul primar, la nivelul mentalității prezente la un popor lipsit de educație, dar care trăia credința în forme simple moștenite de la strămoși. În această privință, Ignaz von Born sesizează foarte bine filosofia de viață și credințele religioase la români și oferă explicații pertinente pentru practicile și obiceiurile practicate de români asociate unor fenomene pe care nu le înțelegeau.

„În ce privește canoanele lor religioase”, scria Ignaz von Born „ele sunt foarte deosebite de ale noastre. Furtul și adulterul sunt socotite nimicuri la ei; în schimb, siluirea sau necinstea unei fete este un păcat mult mai mare, iar omorul nu poate fi iertat de preotul lor. Numai Dumnezeu singur (spun ei) poate să-l ierte. Totuși tâlhăriile și omorurile sunt foarte răspândite la ei. Cauza acestor contradicții se poate găsi, cred, în ideea imperfectă pe care o au despre divinitate și suflet, căci cum ar putea avea ei idei clare asupra datoriilor omului și ale societății? Toate fenomenele sau efectele unor cauze pe care nu pot să le înțeleagă, ei le privesc ca fapte supranaturale; o eclipsă de soare este o luptă între vârcolaci și soare, de aceea, îndată ce văd acest fenomen, fac zgomot și împuşcă mereu pentru a alunga pe acești vârcolaci care, dacă ar învinge și ar mânca soarele, ar arunca lumea într-un întuneric veșnic”⁵⁰.

Pentru străini, românii ortodocși din Transilvania, așa cum se observă încă din Evul Mediu, erau considerați schismatici, adică ceva între creștini și necreștini, datorită diferențelor de rit și a modului de manifestare a pietății populare. Faptul că românii erau de rit ortodox nu însemna că erau mai puțin credincioși decât adepții confesiunii romano-catolice. Imaginea negativă despre felul în care românii își practicau credința s-a transmis în mentalul colectiv al lumii Apusene de-a lungul secolelor. Așa se face că și unii dintre călătorii străini, îndeosebi fețele bisericești, dar și unii intelectuali adepți ai Iluminismului, critică practicile religioase văzute la români. Primii, deoarece erau de altă confesiune decât românii, iar iluminiștii fiindcă îi considerau pe preoți needucați și lacomi, fiind astfel modele negative pentru comunitatea lor de credincioși. Sigur, dincolo de numeroasele lucruri adevărate semnalate de voiajorii străini privind lipsa de instrucție a preoților și a enoriașilor, de superstițiile amestecate cu practicile religioase, remarcăm pietatea și sentimentul religios în forme simple, dar manifestate într-o trăire spirituală intensă. În alt registru, majoritatea călătorilor nu remarcă statutul social, politic și religios inferior al românilor din Transilvania, care ar putea să explice multe din eresurile religioase printre români.

Abatele Francois-Xavier de Feller, un alt călător interesat de credințele și obiceiurile românilor, urmează drumul de la Szolnok spre Cașovia, Debrețin și Oradea, pătrunde în Transilvania, ajunge la Cluj și, în final, la Bistrița⁵¹. Pe traseu, călugărul iezuit are ocazia să-i întâlnească pe români, față de care are o rețineră datorită sfaturilor primite din partea autorităților⁵². În călătoria sa de la Oradea la Cluj, el va fi însoțit de români, și în urma experiențelor prin care a trecut cu aceștia unele dintre impresiile sale negative se vor schimba. Românii apar adesea în însemnările călătorului nostru în diferite ipostaze, între care și cele ce țin de originea și limba vorbită de ei. Astfel, la intrarea în Maramureș, abatele face următoarea consemnare în jurnalul său de călătorie:

„Am văzut de mai multe ori la Szolnok cete de ruteni și români care locuiesc în Maramureș. Acești oameni sunt de religie ortodoxă, dar uniți cu biserica romană [...] Ceilalți români, care locuiesc în Banat și Transilvania, sunt în mare parte schismatici și mult mai crunți (!) decât cei din Maramureș. [...] Rutenii vorbesc limba moscovită, care este o limba slavă. Românii își au limba lor, care seamănă mult cu limba italiană. Ei spun că sunt o colonie romană, ceea ce este foarte cu puțință”⁵³.

Abatele este bine informat în privința originii și a orientării religioase a românilor. Bunăoară, știe că românii din Maramureș au devenit uniți, lucru care i-a făcut mai deschiși la nou. Ei sunt prezentați în antiteză cu românii din Banat despre care autorul scrie că ar fi crunți. Cel mai probabil, imaginea negativă

„spurecă” (sporcat) în cel mai înalt grad: îmbrăcămintea care a fost stropită (cu apa sfințită) nici nu a mai fost purtată fără a fi spălată. Preoții sau popii lor îi stropesc cu o rămurică sau un mic buchet de isop” (*Ibidem*).

⁵⁰ *Ibidem*, p. 97-98.

⁵¹ *Encyclopedia Britannica*, vol. 10 (11th ed.), Cambridge University Press, p. 242-243; *Călători străini despre Țările Române*, vol. IX, p. 556.

⁵² „Popa a vrut să-mi încerce lupa și să cerceteze medalia mea; i-am spus numaidecât, prin tălmăci, că era de aramă, fiindu-mi teamă să nu mă omoare prin pădurile pe care trebuia să le străbat, dacă ar fi știut el este de aur; căci fusesem prevenit în acest sens. Dar am recunoscut apoi că această, teamă era zadarnică, și deșartă, ca și altele cu care au încercat <unii> să mă influențeze” (*Itinéraire, ou voyages M. l'abbé de Feller en diverses parties de l'Europe*, Liège and Paris, 1820, vol. I, 266 p.; *Călători străini despre Țările Române*, vol. IX, p. 560).

⁵³ *Ibidem*, p. 558.

pe care o are voiajorul despre românii din Banat se originează în mișcările religioase conduse de Visarion Sarai și Sofronie din Cioară și a legăturilor cu ierarhia sârbească de la Karlowitz. Se știe că îndeosebi după ultima mișcare împotriva unirii cu Biserica Romei din 1759-1761, majoritatea românilor au revenit la Ortodoxie. Or, călătoria abatelui s-a realizat la trei ani de la conscrierea religioasă realizată de autoritățile imperiale în Transilvania, dar evenimentele produse erau încă vii în mintea autorităților. Călătorul nostru reușește să vadă diferențele dintre români și ruteni, chiar dacă ambele populații fuseseră ortodoxe, iar ulterior au trecut sub autoritatea Bisericii Romei.

Francois-Xavier de Feller era educat în spiritul epocii, dar avea deja formată imaginea despre populația majoritară din părțile Vestice și din Transilvania. În consecință, când s-a apropiat de comitatul Bihor, avea o strângere de inimă și era măcinat de cele mai sumbre gânduri despre felul în care va călători în regiunile dominate de români. De la Oradea spre Cluj, voiajorul a ales varianta cea mai ieftină, anume să călătorească cu ajutorul românilor, popor despre care avea o viziune negativă încă dinainte de a-i cunoaște. Să vedem mai departe cum descrie autorul nostru drumul parcurs spre Cluj, care șerpuia de o parte și de cealaltă parte a Crișului Repede.

„La 17 aprilie am ajuns la Borod, în vremea cinei; dar nici gând de cină. Popa cu românii săi schismatici, țineau ședință la cârciumă. Acest popă era îmbrăcat ca orice țăran; el bea împreună cu doamna preoteasă și în curând a fost tot atât de beat ca și enoriașii săi. A venit numaidecât să mă salute, mi-a arătat biserica lui care era îngrozitoare (!) și mi-a spus o grămadă de lucruri pe care nu le-am priceput. Oamenii aceștia s-au minunat tare de mătaniile <ce le purtam> și de lupa mea. Popa a vrut să-mi încerce lupa și să cerceteze medalia mea: i-am spus numaidecât, prin tălmăci, că era de aramă, fiindu-mi teamă să nu mă omoare prin pădurile pe care trebuia să le străbat, dacă ar fi știut el este de aur; căci fusesem prevenit în acest sens. Dar am recunoscut apoi că această teamă era zadarnică, și deșartă, ca și altele cu care au încercat <unii> să mă influențeze. Trebuie să adaug că dl. Tokodi, inspectorul bunurilor domeniiale, îmi dăduse caii săi și un haiduc cu pajura împărătească, ceea ce a făcut ca românii să mă respecte foarte tare. Acest popor de altfel nu este atât de rău; el respectă preoții și crucea cea mare pe care o port totdeauna la gât, după obiceiul părinților iezuiți din această provincie, când călătoresc. Starea de sărăcie și de neluminare a acestui popor este de necrezut. La amiază, ajuns la locul unde se înscriu numele acelora care intră în Transilvania, aș fi vrut să beau ceva lapte, dar o femeie româncă n-a vrut să-mi dea pentru că era luni, această luni cădea tare prost pentru mine. Oamenii mei i-au spus că nu mâncasem de două zile. Femeia s-a înduplecat și mi-a dat lapte și ouă și n-a vrut primească nici un ban”⁵⁴.

Contactul cu românii și cu preotul ortodox s-a făcut la crâșma din Borod. Călătorul remarcă că nu era nicio diferență dintre preot și enoriașii săi. Preotul părea a fi curios, i-a arătat biserica și i-a vorbit într-o limbă necunoscută pentru el, limba română. Probabil abatele, când a descris biserica ca fiind îngrozitoare, s-a referit la faptul că era din lemn, plină de icoane, cu o pictură murală înnegrită în timp de fumul lumânărilor. Călătorul critică nivelul de instrucție al preotului, faptul că bea alături de enoriași la crâșmă, dar în egală măsură remarcă respectul românilor față de însemnele imperiale și, deși par fioroși, sunt mai degrabă pașnici și ascultători. Chiar și atunci când ar trebui să respecte regulile dure ale postului, ei mai fac excepții cu străinii, ca în cazul abatelui care, ajuns la frontiera dintre Ungaria și Transilvania nemâncat de două zile, dorea să cumpere lapte și ouă. Cum era zi de post, femeia româncă nu a dorit să-i vândă. A fost nevoie de pledoaria însoțitorilor săi români ca să o convingă pe femeie să-i dea mâncare călătorului.

Johann Lehmann (Christopher Seipp), director de teatru, a traversat de numeroase ori Transilvania și ne-a lăsat o relatare emoționantă despre ceea ce a simțit la intrarea sa în Transilvania. Rareori călătorii descriu stările și emoțiile care îi cuprind la vederea anumitor lucruri care îi impresionează în mod deosebit. Johann Lehmann este un personaj instruit, sensibil și foarte empatic față de suferințele îndurate de români.

„De la Coșevița o luăm la deal. Sus se află o cruce, care arată granița cu Transilvania [venind din Banat n.n.]. Ți se încălzește inima chiar în toiu iernii, când privești ținutul din jurul acestei cruci. Am fost în Tirol și în Harz și în Elveția, am avut întotdeauna ochii trezi și inima deschisă. N-am simțit niciodată ceea ce am simțit lângă această cruce. Natura este aici măreață, minunată, puternică, variată, de o frumusețe încântătoare; acolo o vedeam de o frumusețe înspăimântătoare. Acolo ochii mei priveau la cruce, rățăceau înlăcrimați de jur împrejur. Nu mă încred în sentimentele mele, de la primul cuvânt. De câte ori am făcut drumul, am stat în același loc și, de fiecare dată, m-am simțit nespul de bine. În dreapta și în stânga se văd mici sate frumoase, cirezi rătăcind, câmpuri lucrate, pajști

⁵⁴ *Călători străini despre Țările Române*, vol. IX, p. 560-561.

frumoase, cu iarba grasă, păduri, grădini de pomi roditori și gospodării țărănești izolate. Chiar și iarna puteam zăbovi cât de mult aici”⁵⁵.

Johann Lehmann este printre puținii călători care are stări sufletești deosebite în anumite locuri vizitate în Transilvania și Banat. Mai precis, el își descrie trăirile de la frontiera dintre Banat și Transilvania, într-un loc special, Coșevița, de unde are o imagine panoramică asupra celor două provincii. Sentimentele profunde sunt accentuate de prezența unei cruci, cel mai probabil ortodoxă, care se pune în locuri speciale, la întretărirea drumurilor sau pe culmile dealurilor, pentru a marca spiritual locul și pe călătorii care traversau zona. Starea din bine resimțită de călător îl face să lăcrimeze și să aibă cuvinte de laudă pentru acest „pământ binecuvântat”. Dacă aici Johann Lehmann este entuziasmat de ceea ce a simțit, când ajunge la Deva este neplăcut surprins de realitățile locale, de foametea care făcea ravagii printre locuitori și de obtuzitatea autorităților religioase care nu au dat dezlegare enoriașilor pentru a putea mânca de dulce⁵⁶.

IV. Concluzii

Sunt câteva elemente notabile care ni se dezvăluie din cele câteva relatări redactate de voiajorii străini despre români. În primul rând, consemnările despre credințele și obiceiurile românilor sunt dintre cele mai interesante informații transmise de călătorii străini. Ele ating un subiect fascinant și deopotrivă intrigant pentru imaginea românilor, așa cum se degajă ea din relatările călătorilor străini. Descrierea și înțelegerea credințelor și obiceiurilor românilor încep să fie tot mai interesante pentru călătorii străini. Cum sunt aceștia? Care este credința lor religioasă? Cum și-o practică? Sunt românii mai credincioși decât conaționalii voiajorilor care ajung în spațiul nostru?

Toate trăsăturile identificate la români sunt oarecum amestecate între moștenirea Occidentală și cea Orientală: originea, poziția geografică, limba, dar și credința religioasă. Românii sunt urmașii romanilor, dar au și o componentă slavă importantă. Sunt creștini, dar de rit bizantin, cu anumite specificități, nu de fiecare dată înțelese de străini. Străinii remarcă îndeosebi formele de manifestare ale credinței religioase printre românii de rând: posturile lungi și dure, semnul crucii, sărutarea icoanelor, acele practici din creștinism rezultate din îmbinarea elementelor păgâne cu cele creștine, pomenirea morților, pietrele puse pe pieptul celor îngropați etc. Acestea sunt puse în antiteză cu formele de manifestare în Bisericele creștine din Occident. Acolo creștinii știu rugăciunile, în timp ce la noi mai puțin. Acolo sunt dezbateri teologice aprinse, aici doar la nivelul elitei. Cu alte cuvinte, majoritatea călătorilor asociază practicarea credinței creștine cu educația, cu o bună cunoaștere a învățăturilor creștine. Or, la românul de rând educația și instrucția erau aproape inexistente, dând naștere unor practici religioase adesea neînțelese de străini. Pentru ortodocși, însă, cultul icoanelor, semnul crucii și posturile sunt importante, reprezentând forma maximă de manifestare a creștinismului la românul de rând. Este adevărat că românii nu știau să spună rugăciunea *Tatăl nostru* în întregime, că nu erau instruiți, că nu respectau învățăturile creștine, dar nu li se putea contesta trăirea intensă și devoțiunea creștină, specifice creștinismului ortodox.

La fel, obiceiurile la români sunt asociate cu marile sărbători și cu momentele importante din viața omului: nașterea, căsătoria și moartea. La căsătorie, ceremonialul religios este dublat de dansurile și muzica nuntașilor care însoțesc alaiul spre casa miresei, iar pe drum nuntașii conduși de staroste dansează continuu. La înmormântare sunt prezente bocitoarele, alături de preoții și muzicanții aflați la căpătâiul mortului. Colindătorii, călușarii, drăgaica sunt și ele marginal descrise de călători ca fiind practici exotice, a căror semnificație este neînțeleasă de călători. Va trebui să așteptăm finalul de secol al XIX-lea ca specialiștii în etnografie, folclor și etnologie să releve importanța și vechimea acestor practici pentru civilizația creștină.

O altă concluzie care se degajă după analizarea consemnărilor de călătorie e că acestea sunt surse documentare importante pentru descrierea credințelor și a obiceiurilor prezente la momentul respectiv la români pentru etnologi, folcloriști și istorici ai religiilor.

⁵⁵ *Ibidem*, vol. XI, p. 572.

⁵⁶ „Mizeria locuitorilor din Deva, în acea vreme, datorată lor m-a zguduit adânc. Nu le era îngăduit oamenilor, cât ținea postul, să mănânce carne. În general, postul poate să aibă părțile bune. Dar cazurile de forță majoră ar trebui să aducă o dispensă de la legile acceptate de bună voie. Aici era cel mai cumplit caz de forță majoră. Scumpirea se menținea înainte, la toate. Eu nu mănânc mult, dar câtă pâine se cumpără pe o groșită, înghit dintr-odată. Ouăle erau așa de rare că nu puteai căpăta trei pentru o groșită; peștele este foarte scump în regiune și destul de rar. Ce puteau face bieții oameni? În fiecare casa erau bolnavi. Ei beau mult vin și după cum este obiceiul în Transilvania vin din anul acela. Oamenii mi se plângeau cu lacrimi în ochi de pieirea lor pe care o vedeau cu ochii” (*Ibidem*), p. 573.

„DINASTII PREOȚEȘTI” NOBILIARE DE ALTĂDATĂ. CORNEA BARBU DE ILENI ȘI RAȚ DE TEIUȘ

Felicia Aneta OARCEA*

NOBLE “PRIESTLY DYNASTIES” FROM THE PAST. CORNEA BARBU DE ILENI AND RAȚ DE TEIUȘ

ABSTRACT

The labyrinth of history allows researchers and historians alike to open pages of documents whose authors have written about the past lives of noble “priestly dynasties” from the Arad region. Among these, we mention Cornea Barbu de Ileni and Raț de Teiuș, who have given to the area highly faces of the church or distinguished intellectuals. Ennobled by Transylvanian princes or by the House of Habsburg, they distinguished themselves through their deeds of courage. From the Cornești lineage emerged the politician and one of the architects of the Great Union, Vasile Goldiș, and the academic Sorin Mitu. Likewise, from the Raț de Teiuș family, we remember Bishop Gherasim Raț, Archpriest Ioan Raț, Hermina Raț, married to Popovici-Desseanu, or Octavia, married to the scholar Gheorghe Ciuhandu. From generation to generation, they preserved their Romanian identity, which they passed on to their descendants through the power of example.

Keywords: Arad, “priestly dynasties”, Romanian nobility, Cornea Barbu de Ileni, Raț de Teiuș.

Labirintul istoriei lasă cercetătorilor și istoricilor deopotrivă să deschidă file ale unor documente ai căror autori au consemnat despre trecutele vieți de nobili din părțile Aradului. Lor, Providența Divină le-a hărăzit ca din neam în neam să fie o pildă de dăruire și devotament, un model de conviețuire într-un imperiu multiethnic, multiconfesional și plurilingvistic, Imperiul Habsburgic/Austro-Ungar.

Înnobilăți de principii transilvăneni ori de Casa de Habsburg, ei s-au remarcat prin faptele lor de vitejie. Fie au venit din părțile transilvănene, fie erau statorniciți de veacuri în spațiul arădean, ei s-au racordat mereu la un trecut care nu a fost niciodată separat de prezentul lor. „Dinastiile preoțești” nobiliare au vegheat la prosperitatea comunităților românești, la păstrarea identității, spiritualității și culturii.

Reputatul academician Șerban Papacostea susținea în a sa lucrare *Identitate culturală și destin istoric* următoarele: „Între formele multiple de agregare a societăților umane pe care le-a dezvoltat omenirea din zorile istoriei până azi, una dintre cele mai persistente este poporul sau etnia. Manifestarea cea mai izbitoare a etniei, caracteristica sa distinctivă e cultura, în asemenea măsură încât cvasi-sinonimia cultură-etnie apropie formula identitate culturală, aplicată colectivităților etnice, de categoria pleonasmului. Etnia e cultură, iar manifestarea cea mai largă, cuprinzătoare, a culturii e limba, mijloc de comunicare între toți membrii unei comunități etnice, semn distinctiv în raport cu alte etnii. Limba a fost un factor eficace de asimilare a unor etnii de către altele mai puternice și de constituire a unor unități lingvistice largi”.

Demersului nostru îi sunt circumscrise câteva „dinastii preoțești”, familii de mici nobili români, care au marcat devenirea Aradului în curgerea veacurilor. Părintele Vesa sublinia că „preoția încă din veacul al XVIII-lea „se moștenește” din tată în fiu ori nepot, întemeindu-se adevărate „dinastii preoțești”, care „aspirau la conservarea și întărirea privilegiilor de imunitate fiscală de care beneficiază ascendenții lor”¹. Purtătoarele propriei identități etno-confesionale, ele au fost păstrătoare și apărătoare ale valorilor cultural-naționale românești. Trăitoare într-un spațiu cosmopolit, ele s-au mulat pe cerințele unei societăți în schimbare și au transmis întregul patrimoniu intergenerațional. Conștienți de importanța instruirii tinerelor vârstare, au acordat o atenție deosebită instituției școlare, care, din a doua jumătate a veacului al XIX-lea și până la legea învățământului din perioada interbelică, s-a aflat sub oblăduirea Episcopiei Ortodoxe a Aradului.

Vicisitudinile vremurilor, cu întreg cortegiul lor de suferințe sau de împliniri ale nației române au lăsat în desuetudine conștiința nobilității lor. Ei, însă, au transmis-o urmașilor, cu speranța că noblețea lor va fi scoasă la lumină de aceștia, cu sau fără aportul istoricilor și cercetătorilor.

* Complexul Muzeal Arad; e-mail: felly_oarcea@yahoo.com.

¹ Pavel Vesa, *Episcopia Aradului. Istorie. Cultură. Mentalități (1706-1918)*, Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca 2006, p. 276-277.

Depănăm istorii despre trecutele lor vieți.

Din șirul întemeietorilor unor „dinastii preoțești” care au dat generații de intelectuali, unii făuritori ai României Mari, a fost familia Cornea Barbu de Ileni. Oprea Cornea de Ileni, „asesor jurat al scaunului judecătoresc al Țării Făgărașului”, a căpătat titlul de nobil în 20 aprilie 1628 de la principele Gabriel Bethlen, la Alba Iulia. I se confirmă privilegiile de care beneficia nobilimea din Țara Făgărașului, căpătă o nouă donație ce constă în „două pătrimi din boeronatul de Ileani”, o parte fiind moștenită, cealaltă achiziționată².

Despre o ramură a acesteia, se spune că s-a refugiat din părțile transilvănene în Câmpia Aradului. Reprezentanții ei au fost întemeietorii unor „dinastii preoțești” ori au activat în administrație, cultură, învățământ.

În volumul *Transilvania mea. Istorii, mentalități, identități*, universitarul clujean Sorin Mitu, descendent al familiei Cornea Barbu de Ileni, amintește despre Oprea Cornea care a avut o contribuție notabilă la obținerea statutului de oraș liber regesc al Aradului. Consemna că „La 1812, când străbunicul stră-străbunicului meu, Ioan Cornea de Barbu, mandat de congregația nobiliară din luminata varmeghie a Aradului, solicita printr-un memoriu ridicarea urbei sale de baștină la statutul de oraș liber regesc al Ungariei, el mergea ... la Viena pentru a obține favoarea imperială”. Eforturile sale s-au materializat în anul 1833, când „Aradul meu drag primea statutul municipal, spre propășirea sa viitoare, prin grația lui Francisc I de Habsburg-Lorena, împărat al Austriei și rege apostolic al Ungariei”³.

Dintre Corneștii care s-au așezat în localitatea arădeană Răpsig, îl amintim pe preotul Ioan Cornea (1822-1897), care a avut șapte copii. Floare Cornea, căsătorită cu preotul Isaia Goldiș, a fost mama profesorului și mentorului documentelor Marii Uniri, Vasile Goldiș (1862-1934). La rândul ei avea să o ia în căsătorie pe învățătoarea Elena, descendentă a familiei de mici nobili români, Luțai. Menținerea statutului social, a nivelului intelectual, cultural și a prestigiului în comunitate a constituit o formă de înrudire a acestora prin alianțe matrimoniale. Păstrarea cutumelor legate de „nășie” a fost și ea o modalitate „de întărire a identității naționale în imperiu”⁴.

Formați în mediile universitare ale vremii, unii și-au păstrat identitatea etno-confesională. În timpul studenției, Vasile Goldiș a activat în Societatea „Petru Maior” din Budapesta și Societatea „România Jună” din Viena⁵. Întâlnirile tinerilor studenți nu se limitau doar la evenimentele organizate de aceste societăți, ci continuau în localurile sau cafenelele budapestane ori vieneze. Despre această atmosferă, în 14 martie 1886, Vasile Goldiș consemna în al său jurnal de tinerețe: „... m-am dus la ședința Societății „Petru Maior” unde am ascultat prelegerea lui Vlaicu despre hârtiile de bani, bancnote, etc. ... După ședință, la 6,30 ore, am venit acasă, am cinat și apoi m-am dus la Kammer, unde era strânsă tinerimea română pentru a discuta despre o serată muzicală-literară, care ar fi să se aranjeze încă în luna aceasta. A fost acolo și dl Popovici, artist de la Opera Română din Viena fiind în trecere către București. A fost vorba să ia și el parte la concertul aranjat, dar fiindcă se întoarce din București prea târziu, s-a decis ca să aranjăm un concert fără dânsul și apoi unul atunci când se va reîntoarce numai cu dânsul. S-a vorbit mult după datina românească. Am vorbit și eu accentuând în contra părerii lui Suciu, că terenul prezent nu e aplicat pentru a putea atrage la petrecerea noastră și pe străini și așa să facem o petrecere pur românească. În urmă s-a ales un comitet format din 12 membrii, între care sunt și eu”⁶.

Perioada budapestană ar fi trebuit s-o încununeze printr-un doctorat. Dezamăgit, pentru a-și câștiga existența a predat la Preparandia din Caransebeș (1886-1888) și, apoi, la Gimnaziul din Brașov (1889-1901). Contactul cu cercurile politice românești, implicarea preoților din familia Goldiș, în susținerea drepturilor politico-naționale ale românilor, l-au impulsionat să activeze din 1893 în Partidul Național Român. Apărător al învățământului, a publicat manuale școlare și a desfășurat o activitate publicistică apreciabilă în ziarurile *Tribuna* și *Tribuna poporului*. După numirea unchiului său, Iosif Goldiș ca episcop al Aradului, a ocupat funcția de asesor consistorial, mai apoi cea de profesor și director al Școlii Civile de Fete din Arad.

² Sorin Mitu, *Identități moderne în Transilvania*, Editura Argonaut, Cluj-Napoca, 2016, p. 150-151.

³ Idem, *Transilvania mea. Istorii, mentalități, identități*, Polirom, Iași, 2006, 2013, p. 14.

⁴ Elena Rodica Colta, *Rețeaua de rudenie a intelighenților românești – o formă de întărire a identității naționale în imperiu*, în *Simpozion. Comunicările celui de-al XXI-lea simpozion al cercetătorilor români din Ungaria (Budapesta 26-27 noiembrie 2011)*, Giula, 2012, p. 93.

⁵ Eugenia Glodar, *Asociațiile culturale ale tineretului studios român din monarhia habsburgică. 1860-1918*, Bibliotheca Musei Napocensis, Cluj-Napoca, p. 40-48, 51-64.

⁶ Complexul Muzeal Arad, *Colecția de Istorie, Fond Muzeu Oraș (C.M.A., C.I., F.M.O.)*, nr. inv. 4002 (*Jurnal de tinerețe a lui Vasile Goldiș*, manuscris, f. 89-91).

Lider politic, Vasile Goldiș, susținător al activismului, a îndeplinit funcția de deputat al circumscripției electorale Radna. În propria casă, azi Muzeul „Vasile Goldiș”, el a tipărit ziarul *Românul*, oficiul Partidului Național Român, cu o activitate desfășurată între anii 1911-1938.

Evenimentele Marelui Război au coalizat grupul elitei politice românești transilvănene. Aici, la Arad, s-a constituit Consiliul Național Român Central, cu sediul în casa lui Ștefan Cicio Pop. Actantul principal al documentelor Marii Uniri, Vasile Goldiș, a dat citire Declarației de Unire la Adunarea de la Alba Iulia din 1 Decembrie 1918. În 14 decembrie 1918, s-a aflat în fruntea delegației care a dus hotărârea de unire Regelui Ferdinand.

Viața sa politică a îmbinat-o cu cea culturală. A fost desemnat ministru fără portofoliu al Instrucțiunii și Cultelor, membru de onoare al Academiei Române, deputat al circumscripțiilor electorale Radna (1919), Pecica și Ineu (1922) în Parlamentul de la București, ministru al Artelor și Cultelor (1926), dedicându-se activităților culturale din cadrul ASTRA până la sfârșitul vieții (1934)⁷.

Revenind la familia Corneștilor, fratele mamei lui Vasile Goldiș, preotul Simion Cornea (1868-1932)⁸, împreună cu familia a rămas după 1918, la Batania, localitate care, după încheierea Tratatului de la Trianon (1920) și trasarea granițelor, s-a aflat pe teritoriul Ungariei. Biserica românilor ortodocși supusă presiunilor maghiare a fost apărată de Simion Cornea, care a depus toate eforturile pentru ca această instituție ecleziastică să rămână sub jurisdicția Episcopiei Aradului și cea a Oradiei. Demersurile sale au vizat înființarea unui protopopiat ortodox, pentru a coaliza comunitatea. În 1932, pentru scurtă vreme, s-a aflat în fruntea acestuia⁹. În cursul aceluiași an, a trecut la cele veșnice, lăsând enoriașii puternic ancorați în tradițiile și cultura românească¹⁰.

Departa de a ne propune redarea stufosului arbore genealogic, îndreptăm atenția noastră spre fiica preotului Simeon Cornea, Eugenia (5 martie 1905 – 16 mai 2000), care s-a căsătorit în 12 iulie 1930, la Arad, cu locotenentul Emil Pintiliescu. Rodul dragostei lor a fost Emil (29 iunie 1932 – 14 septembrie 2013). La rândul ei s-a căsătorit cu Magdalena Marta (n. Boancă, Arad, 18 septembrie 1936). Grație Eugeniei, în deceniul opt al veacului XX, muzeul arădean a beneficiat de noi obiecte memoriale aparținând unchiului ei, Vasile Goldiș. Întâlnirea din toamna anului 2018 cu nora ei a fost una emoționantă, mai ales când i-am arătat scrisul de pe jurnalul de tinerețe al lui Goldiș. Mi-a relatat că la insistența soacrei ei, a scris rândurile dictate de aceasta pe patul de suferință¹¹. O generație aplecată cu pioșenie spre patrimoniul Generației Marii Uniri!

Istoria își urmează propriul drum. Din generație în generație, deciziile, faptele și patrimoniul înaintașilor rămân mărturie, care cârmuiesc deseori destine. Pornind de la afirmația lui Alexandru Vári „generațiile nu se nasc, ele se fac”, putem spune cu tărie că în asemenea familii patrimoniul identitar era păstrat și transmis tinerelor vlăstare. Când se referea la moștenirea sa, profesorul universitar dr. Sorin Mitu, descendent al acestei familii¹², amintea despre „Icoane și forografii prăfuite, diplome sigilii, scrisori de demult”. Păstrător al documentelor care-i atestă nobilitatea, universitarul clujean a căutat să descifreze prin publicațiile sale geneza identității românilor, dintr-un spațiu multiethnic și multiconfesional. Născut la Arad, în 2 aprilie 1965, Sorin Mitu a urmat cursurile școlare în localitatea natală, la Colegiul Național „Elena Ghiba Birta”. Și-a desăvârșit cariera profesională la Facultatea de Istorie și Filosofie, unde a rămas ca asistent al profesorilor Camil Mureșan, Liviu Maior și Nicolae Bocșan. Specialist în istoria Transilvaniei, imagologie, studiul naționalismului și geografii simbolice¹³, din 2004, el este coordonator de

⁷ Detalii despre viața și activitatea lui Vasile Goldiș vezi: Gheorghe Șora, *Vasile Goldiș. O viață de om așa cum a fost*, Editura Helicon, Timișoara, 1993, 560 p.; Alexandru Roz, *Noiembrie 1918. Aradul-capitala Transilvaniei*, „Vasile Goldiș” University Press, Arad, 2002, p. 173-180.

⁸ Simion Cornea s-a căsătorit cu Ecaterina Iancu din localitatea Cinte (județul Arad). Din această căsătorie s-au născut șase copii: Geogiana (1894–1920), Felicia (1896–1963), Lucian (1898–1962), Ana (1900–1969), Elvira (1903–1991), Eugenia (1905–2000).

⁹ Alin Scridon, *Memoriile unui protopop uitat: Simion Cornea și realitățile istorice din anii 1924-1928*, în *Altarul Banatului*, nr. 10/12, octombrie/noiembrie, Revista Mitropoliei Banatului, Timișoara, 2017, p. 116-125.

¹⁰ Elena Csobai, *Simion Cornea, luptător pentru organizarea parohiilor ortodoxe române într-o eparhie*, în *Simpozion. Comunicările celui de-al XX-lea simpozion al românilor din Ungaria*, Giula, 2011, p. 102-111.

¹¹ Informație orală obținută prin bunăvoința dnei Magda Pintiliescu.

¹² Genealogia acestei familii se poate vedea în: Sorin Mitu, *Identități moderne*, p. 140-170.

¹³ *Geneza identității naționale la românii ardeleni*, 1997 (tradusă în engleză și germană); *Românii văzuți de maghiari: imagini și clișee culturale din secolul al XIX-lea*, 1998; *Imagini europene și mentalități românești din Transilvania la începutul epocii moderne*, 2000; *The Bibliography of Romanian Nationalism*, 2008; *Transilvania mea. Istorie, mentalități, identități*, 2006, 2013; *Unguri despre români. Nașterea unei imagini etnice* (coautor), 2014; *Identități moderne în Transilvania* (2016). *De la Burebista la Iohannis. Istorie, analize, satire*, 2017.

doctorate la Facultatea de Istorie și Filosofie din cadrul Universității „Babeș-Bolyai” din Cluj-Napoca. Cu o activitate științifică prodigioasă, poartă cu mândrie moștenirea lăsată de înaintași. Mărturisește că l-a „emoționat gestul anonim al atâtor înaintași, care au păstrat cu sfințenie aceste hârtii și pergamente, mărturii ale identității noastre, și le-au transmis din mână în mână, până când au ajuns la mine”¹⁴.

Asemeni Corneștilor, familia Raț „de Teiuș” a deținut titlul nobiliar, însă istoria sa se pierde în negura timpului. Refugiată în „părțile ungurene în perioada prigonirilor religioase din secolul al XVIII-lea”¹⁵, ea a dat la rândul-i preoți, protopopi, episcop și intelectuali de seamă.

Una din figurile care s-a remarcat în istoria zbuciumată a Eparhiei Aradului a fost episcopul Gherasim Raț (1793-1850). S-a născut la Roit (județul Bihor). El a urmat școlile din Oradea, Timișoara și Carloviț. Și-a desăvârșit cariera în teologie la Universitatea din Viena. Hirotonisit ca preot și protopop la Peștiș (jud. Bihor), ulterior, a devenit profesor la Institutul Teologic din Arad. Numit episcop al Aradului în anul 1835, acesta a desfășurat o activitate pastoral-misionară deosebită, a fost preocupat de implementarea unor măsuri disciplinare în rândul clerului și de ameliorarea unor practici necreștine ale enoriașilor. Implicarea sa a fost vizibilă și în înființarea la Pesta a unui Institut pentru Ținerea Orbilor¹⁶.

Martor ocular al evenimentelor Revoluției din 1848-1849, episcopul Raț a convocat Sinodul Eparhial Arad, în 17/19 martie 1849 la Chișineu, în prezența a 51 de participanți¹⁷. S-a invocat principiul autonomiei bisericești și școlare potrivit statutului șagunian¹⁸. Din răspunsul episcopului Raț, la scrisoarea din 8 ianuarie 1850, deducem dorința arzătoare de desprindere de ierarhia bisericească sârbă. De asemenea, la îndemnul lui Șaguna a fost organizat și la Arad un sinod eparhial, în vara aceluiași an. Dezbaterile s-au concretizat într-un memorandum de 14 puncte, aflat în consonanță cu cel de la Sibiu, care avusese loc în martie același an. La câteva zile, bătrânului episcop Raț i s-a agravat starea de sănătate, stingându-se din viață în august 1850¹⁹.

Nepotul de frate al lui Gherasim Raț, protopopul Ioan Raț (1818-1878)²⁰, absolvent al Institutului Teologic din Arad, a fost hirotonit ca preot la Sâmbăteni de către unchiul său. Devenit, ulterior, profesor la Institutul Teologic-Pedagogic din Arad, în 22 iunie 1844, a fost desemnat protopop al Aradului. Și-a adus o contribuție notabilă la organizarea ședințelor sinoadelor eparhiale din anii 1849 și 1850.

În timpul Revoluției din 1848-1849, pentru implicarea în evenimentele acelor ani, el a fost persecutat și urmărit împreună cu Ioan Popovici Desseanu (1831-1893), ca fiind colaboratori ai lui Avram Iancu ori Gheorghe Magheru. În 1861, protopopul Aradului, Ioan Raț, a fost desemnat să ia parte la Congresul Național al Românilor.

Personalitate ecleziastică cu o activitate apreciată în plan cultural, a făcut parte din Asociația Națională Arădeană pentru Cultura și Conservarea Poporului Român (1861). A publicat în *Gazeta Transilvaniei* (Brașov), *Foaie pentru minte, inimă și literatură* (Brașov) ori *Curierul românesc*²¹.

Cunoscut apărător al școlilor confesionale ortodoxe românești, Ioan Raț a solicitat, după 1872, Ministerului de Culte și Învățământ rămânerea în subordinea Episcopiei Aradului a rețelei școlare, deoarece autoritățile municipale arădene au decis să nu le mai susțină din bugetul de stat.

Personalitate dinamică, cu o activitate prodigioasă în plan ecleziastic, școlar, politic și cultural, el s-a stins din viață în 21 septembrie 1878²².

¹⁴ Sorin Mitu, *Transilvania mea*, p. 11.

¹⁵ Pavel Vesa, *Episcopia Aradului*, p. 281.

¹⁶ Idem, *Episcopii Aradului (1706-2006)*, Editura Gutenberg Univers, Arad, 2007, p. 91-92, 95-96.

¹⁷ La acest congres au participat 51 de reprezentanți ai românilor, printre care Gherasim Raț, Ioan Arcoși (avocat în Arad), Simion Bica (preot în Beliu), Pavel Boțco (paroh în Chișineu-Criș), Ioan Ștefan (preot în Vărădia), Ioan Chirilescu (preot în Talpoș), Mihai Cociuba (avocat în Arad), Gheorghe Dan (protopop Chișineu-Criș), Alexandru Gavra (profesor Preparandiei Arad), Moise Ghergariu (protopop Ineu), Dimitrie Haica (ajutor de primar Arad), Gavril Juani (protopop Buteni), Nicolau Păteanu (Nădlac), Pavel Petrila (consilier comunal Arad), Gheorghe Popa de Teiuș (notarul Consistoriului din Arad), Ghenadie Popescu (profesor Institutul Teologic Arad), Grigore Popovici (avocat Arad), Sigismund Popovici (vice-notarul comitatului Arad), Teodor Popovici (protopop Șiria), Ioan Raț (protopop Arad), Atanasie Șandor (profesor la Preparandia din Arad), Onul Șuteu (jude în Chișineu-Criș), Sebastian Tabacovici (ieromonah la Mănăstirea Hodoș), Gheorghe Țapoș (ieromonah în Socodor) etc.

¹⁸ Gheorghe Lițiu, *Eparhia Aradului și a Bihorului. 1848-1860*, Editura Universității din Oradea, Oradea, 2003, p. 50-56.

¹⁹ *Ibidem*, p. 70-74.

²⁰ C.M.A., C.I., F.M.O., Hermina Ciorogariu, *Biografia mea II*, f. 5 (p. 9). Aceasta nota în caietele sale de amintiri că protopopul Ioan Raț „avuse soție o sârbă din Seghedin, Krestić. Era o femeie luxoasă”. Au avut 12 copii, dintre care puțini au rămas în viață. „... Prietenă cu familia avocatului Fruja din Arad, asemenea luxoși. Verișoara dânzei, tot Krestić, se căsătorii în Arad cu moșierul Vászárhelyi. Nepoata acestuia, Purgli Magda, se căsătorii cu Horthy, guvernatorul Ungariei, băiat de țaran român, greco-catolic, dar atunci avea alt nume”.

²¹ Detalii vezi: *Mărturii privind lupta românilor din părțile Aradului pentru păstrarea ființei naționale prin educație și cultură. Documente referitoare la Episcopia Ortodoxă a Aradului (1784-1918)*, Arad, 1986, p. 124; Vasile Popeangă, *Școala românească din părțile Aradului la mijlocul secolului al XIX-lea. 1821-1867*, Editura Didactică și Pedagogică, București, 1979, p. 251.

Moștenirea a lăsat-o copiilor săi, pe care i-a crescut în legea și confesiunea ortodoxă română. Fiica sa, Hermina, s-a căsătorit cu avocatul dr. Ioan Popovici Desseanu (1831-1893)²³, în 6 mai 1865, nași fiindu-le comitele suprem al Aradului, Gherghe Popa de Teiuș, și protojudele Aradului, Sigismund Popovici²⁴. La rându-i, soțul ei provenea din familia nobiliară Pop de Băsești²⁵.

Ioan Popovici Desseanu a împletit activitatea din biroul de avocatură cu cea de om politic – în 1861, a fost deputat în Dieta Ungariei. Ca deputat, el a reprezentat cercul electoral Radna. A pledat pentru participarea românilor la viața politică, la rându-i făcând parte din „Reuniunea politică națională a tuturor românilor din comitatul Aradului”, constituită la inițiativa lui Vicențiu Babeș²⁶. Între 1868-1872, în ciuda pasivității politice, el a convocat o „conferință națională” (27 aprilie 1870) la Institutul Teologic, pentru ca în următoarea perioadă să propună adoptarea Statutului de organizare a reuniunii politice naționale pentru toți românii din comitatul Aradului (20 aprilie 1871). Ales președinte al partidei naționale din Arad, la Hotelul „Crucea Albă”, a organizat o conferință la care au participat 300 de delegați din Banat și Ungaria²⁷.

De-a lungul timpului, el a făcut parte din Senatul Eparhial al Episcopiei Aradului, deținând funcții de defensor matrimonial, jurisconsult eparhial, deputat eparhial și deputat congressional²⁸.

Membru fondator al Asociației Naționale Arădene pentru Cultura Poporului Român, acesta a militat pentru introducerea limbii române în școli²⁹.

Alături de soția sa, Hermina Popovici Desseanu (1844-1889), a susținut demersurile pentru înființarea Reuniunii Femeilor Române din Arad și Provincie. Constituită în 31 ianuarie 1884, Hermina a fost prima președintă a acesteia. Scopul primordial a fost coalizarea elitei feminine pentru a înființa și susține învățământul destinat tinerele românce. Directivele de acțiune s-au axat pe baluri costumate, serate dansante și literare, donații și acțiuni filantropice. Preluând modelul european și cel transilvănean, femeile române s-au implicat și în viața culturală, socială și în structurile de învățământ³⁰.

Din nefericire, Providența Divină nu le-a hărăzit celor doi soți să-și vadă visul împlinit. Hermina s-a stins din viață în 1 februarie 1889, iar soțul ei în 16/28 aprilie 1893³¹. Firi vizionare, cu o educație aleasă, puternic ancorată în „etosul românesc”, ei au vegheat la propășirea românilor din monarhie.

Demersurile lor au fost preluate de fiica lor, Octavia (1879-1949). Rămăasă orfană de ambii părinți, Octavia și frații săi – Adrian, Aurelia și Livia – au continuat cursul firesc al vieții³². Octavia a urmat cursurile școlii primare la Arad, cele ale Astei din Sibiu, ca bursieră a Asociației pentru Cultura Poporului Român din Arad, și ale Erzsébet Női Iskola din Budapesta. Întoarsă în orașul natal, ea a fost cadru didactic la Școala Civilă Greco-Ortodoxă de Fete, edificiu de învățământ susținut de Episcopia Aradului, cu sprijinul Reuniunii Femeilor Române din Arad și Provincie³³. În mediile culturale arădene, l-a întâlnit pe profesor dr. Gheorghe Ciuhandu (1875-1947), cu care s-a căsătorit în anul 1907, având șase copii, dintre care doar patru au rămas în viață³⁴.

²² Pavel Vesa, *Clerici cărturari de altădată*, Editura Gutenberg Univers, Arad, 2008, p. 129-132.

²³ Felicia Aneta Oarcea, *Istории și destine ale micii nobilimi românești din părțile Aradului: Gheorghe Popa de Teiuș (1824-1867) și Ioan Popovici Desseanu (1831-1892) – trecute vieți de nobili*, în Ioan Bolovan, Doru Sinaci, *Societate, Cultură, Demografie. Omagiu profesorului Corneliu Pădurean la împlinirea vârstei de 70 de ani*, Editura Academiei Române, Centrul de Studii Transilvane, Cluj-Napoca, 2022, p. 368-373.

²⁴ Serviciul Județean al Arhivelor Naționale Arad, *Colecția Registre Stare Civilă, Oficiul Parohial Ortodox Român Arad*, nr. 58, f. 31.

²⁵ Ioan Cavaler de Pușcariu, *Date istorice privitoare la familiile nobile române*, Cluj-Napoca, 2003, p. 32.

²⁶ *Aradul permanent în istorie patriei*, Arad, 1978, p. 303, 311; Maria Berényi, *Aspecte național-culturale din istoricul românilor din Ungaria*, Budapesta, 1990, p. 145.

²⁷ Eduard Găvănescu, *Ioan Popovici Desseanu. Viața și activitatea sa*, Arad, 1932, p. 9-10.

²⁸ *Vezi Protocoloalele despre ședințele Sinodului Eparhialu din Diecesa Română Greco-Orientală a Aradului ținute în anii 1873-1890*.

²⁹ Pentru detalii vezi: Ioan Bolovan, *Asociația Națională Arădeană pentru Cultura Poporului Român 1863/1918. Contribuții monografice*, Cluj-Napoca, 1994.

³⁰ Rodica Herlo, *Reuniunea Femeilor Române din Arad și Provincie*, în *Ziridava*, X, Arad, 1978, p. 337; Felicia Aneta Oarcea, *Elite feminine românești la cumpăna veacurilor XIX-XX. Repere arădene*, în *Tyragetia*, XVI [XXXI], nr. 2, Editura Bons Offices, Chișinău (Republica Moldova), 2022, p. 170.

³¹ Felicia Aneta Oarcea, *Istории și destine ale micii nobilimi românești*, p. 368-373.

³² Adrian a devenit protopop de Vașcău (d. 1928); Aurelia s-a căsătorit cu preotul Iancu Ștefănuț din Mândruloc (1916), iar Livia, măritată Gașpar, a fost directoare la Școala primară din Arad. Adrian a avut două fete: Felicia și Alexandra. Aurelia a avut doi băieți: pe Sabin și Mircea, cel din urmă având un fiu, Mircea Ștefănuț. Livia i-a avut pe Delia și Aurel. Copilul Deliei a fost Nestor Covaciu, fost director al Palatului Cultural din Arad.

³³ Octavia Ciuhandu, *O dreaptă cerere către Venerabilul Consistor Român Gr. Or. Din Arad și către Venerabilul Sinod Diecezan din anul 1914*, Arad, 1914. Detalii vezi: Felicia Aneta Oarcea, *Feminism și filantropie la cumpăna veacurilor XIX-XX*, în *Analele Banatului*, XXX, Editura Mega, Cluj-Napoca, 2022, p. 233.

³⁴ Copiii lui Gheorghe și a Herminei Ciuhandu au fost: Neaga, căsătorită Stinghe (profesoară, Brașov), gemenele Stanca și Smaranda (Los Angeles, SUA), și Gheorghe (profesor la Facultatea de Chimie din Timișoara, d. 1983).

Despre Gheorghe Ciudandu, părintele Vesa amintea că a fost cel dintâi din cei nouă copii ai familiei preotului Petru și Mariei Ciuhandu. Crescut după canonele sfinte ale preoției, cu o educație aleasă, el a respectat tradiția relațiilor de familie. S-a implicat în viața școlară ca profesor la Institutul Pedagogic-Teologic din Arad (1902-1903). Avid de cunoaștere, a urmat doctoratul în teologie la Cernăuți (1904-1905)³⁵.

Relațiile de prietenie și profesionale au clădit un mariaj solid. Atât Octavia, cât și Gheorghe au fost susținuți de episcopul Aradului, Ioan Ignatie Papp. Apreciați pentru inteligență, devotament și educație aleasă, Octaviei i-a oferit posibilitatea de a-și continua studiile la Budapesta, iar lui Gheorghe de a ocupa funcția de referent școlar.

Ca referent școlar al Eparhiei Aradului până în 1921, a susținut pe toate căile reducerea analfabetismului, predarea religiei în școli, editarea unor manuale școlare. Consilier cultural eparhial, eruditul profesor și preot a desfășurat o activitate prodigioasă cultural-științifică, concretizată în 150 de titluri de cărți, studii, articole, conferințe, cuvântări.

Exponent al generației Marii Uniri, martor ocular la Unirea cea Mare de la Alba Iulia din 1 Decembrie 1918, el a fost desemnat președinte al Asociației Clerului Ortodox din Ardeal (1922) și, mai târziu, senator în Parlamentul României. Pentru meritele sale deosebite, înainte cu un an de trecerea la cele veșnice, a fost numit membru de onoare al Academiei Române. Preotul și cărturarul dr. Gheorghe Ciuhandu s-a stins din viață în anul 1947, lăsând o moștenire istorico-ecclesiastică de neprețuit³⁶.

Peste ani, Hermina Ciorogariu, prietena de-o viață a Octaviei, nota în caietele sale de memorii despre întâmplările și destinele trecute ale rudelor și a unor contemporani, cum a fost „Ghițșor”, adică Gheorghe Ciuhandu. Nepotul său a purtat numele bunicului, Gheorghe Ciuhandu (n. 15 iunie 1947). A absolvit Institutul Politehnic din Timișoara, desăvârșindu-și cariera profesională printr-un doctorat în construcții. Între 1996-2012, a fost ales primar al Timișoarei.

Străbătând veacurile, cele două „dinastii preoțești” nobiliare românești de altădată, Cornea Barbu de Ileni și Raț de Teiuș, reprezintă modele de conviețuire, care și-au păstrat patrimoniul identitar, limba și tradițiile sub diverse stăpâniri și regimuri politice, între două Românii și două războaie mondiale. Ei au fost ancorați în trecutul lor nobiliar, lăsându-l ca o moștenire de neprețuit generațiilor de astăzi și celor viitoare.

³⁵ Pavel Vesa, *Clerici cărturari*, p. 298.

³⁶ Detalii despre viața și activitatea lui dr. Gheorghe Ciuhandu vezi: *Caietele Herminei*, ediție îngrijită de Rodica Țabic și Adriana Popescu, Editura Peter Pan, București, 2010, p. 143; Pavel Vesa, *Clerici cărturari*, p. 298-347.

EPISCOPUL GRIGORE MAIOR (1715-1785), UN PREDECESOR AL BIBLIOTECARILOR ROMÂNI

Marta CORDEA*

BISHOP GRIGORE MAIOR, PREDECESSOR OF THE ROMANIAN LIBRARIANS

ABSTRACT

Our communication aims to highlight the librarian activity of the Greek-Catholic bishop, Grigore Maior (1715, Sărauad, Solnocul de Mijloc county, today Satu Mare county – 1785, Alba Iulia). We are talking about the entry of books into the public circuit, through the library, precisely with the opening of the schools in Blaj, an event that took place in 1754. As for Grigore Maior's activity as a librarian, we know that, at the opening of the schools in Blaj, he was entrusted with and the library, founded at the Holy Trinity monastery. Three monks-teachers, Silvestru Caliani, Grigore Maior and Gherontie Cotore, added books from their collection to the library's endowment. Grigore Maior's love of books is also illustrated by the fact that during his episcopate, several cult books were printed in Blaj.

Keywords: Grigore Maior bishop, librarian, Blaj, Sărauad, Greek-Catholic.

Cu o vastă activitate religioasă și cărțurărească, având și o activitate de pionierat în prefigurarea teatrului cult românesc, figura episcopului greco-catolic Grigore Maior merită să fie evocată și prin scoaterea în evidență a activității sale, ca bibliotecar și om al cărților. Acest lucru și-l propune articolul nostru.

Fără a intra în amănunte legate de biografia sa ori de prodigioasa sa activitate religioasă, prea bine cunoscute, vom menționa că a văzut lumina zilei la Sărauad (astăzi cartier al orașului Tășnad) în 1715, sătmărenii omagiindu-l în numeroase rânduri, fie prin publicarea de cărți și articole¹, al căror subiect a fost, fie prin manifestări² care i-au fost dedicate, fie prin așezarea busturilor sale, în Tășnad și Sărauad.

Continuând programul înaintașului său, Inochentie Micu Klein, Grigore Maior a fost catalizatorul unor tineri care aveau să constituie modelul cultural românesc cel mai aducător de foloase pentru ființa națională: Școala Ardeleană, încurajând scrierea și apariția primelor texte erudite ale Școlii Ardelene³.

Intrarea cărților în circuitul public, prin intermediul bibliotecii, se face odată cu deschiderea școlilor la Blaj, eveniment petrecut în 1754⁴. Episcopul Ioan-Inocențiu Micu-Klein ia în primire domeniul Blajului (1737-1738), însoțit de câțiva călugări. În luna mai a anului 1737, „într-o zi însorită, prevestitoare de «noroc bun», o căruță colbuită trasă de doi cai înspumați, mânați de un flăcău înveșmântat în frumosul port popular făgărășan și având pe scândura din spate cu cergi, un călător ciudat, călugăr după înfățișare, a poposit la poarta castelului părăsit al celui ce fusese Apafi II, ultimul principe al Transilvaniei, exilat forțat în Austria. Călătorul era Ion-Inocențiu Micu-Klein, episcopul. Venea să-și ia în primire domeniul Blajului, care cuprindea întinderea a 12 sate, ce-i fusese atribuit de împăratul Carol la VI-lea, în schimbul domeniilor de la Sâmbăta de Sus, care fiind danie brâncovenească a trebuit s-o

* Biblioteca Județeană Satu Mare; e-mail: marticordea@yahoo.com.

¹ Amintim doar câteva dintre acestea: în 1972 apare în cotidianul *Cronica sătmăreană* (Satu Mare, anul V, nr. 1248, 27 februarie 1972) articolul semnat de preotul greco-catolic dr. Ioan Ardeleanu Senior, *Profesorul Grigore Maior din Sărauad (Un sătmărean precursor al „Școlii ardelene”)*; o scurtă biografie a episcopului apare în lucrarea *Zece personalități istorice sătmărene*, broșură realizată de un colectiv al Bibliotecii Județene Satu Mare în 1997; Claudiu Porumbăcean, Bujor Dulgău, *Oameni din Sătmărean*, Editura Solstițiu, Satu Mare, 2000; George Vulturescu, *Cultură și literatură în ținuturile Sătmăreanului. Dicționar 1700-2000*, Editura Muzeului Sătmărean, Satu Mare, 2000; Viorel Câmpean, *Grigore Maior. Portretul unui intelectual român din secolul XVIII*, „Informația zilei”, Satu Mare, 2010; Idem, *Omagierea episcopului Grigore Maior, un înaintaș al bibliotecarilor români*, „Biblioteca”, București, 2011; în februarie 2010 apare un articol al urmașului familiei ierarhului, Dan Maier, în săptămânalul *Informația de duminică*; *Episcopul Greco-Catolic Grigore Maior la 300 de ani de la naștere*, coord.: Viorel Ciubotă, Vasile Rus, Editura Muzeului Sătmărean, Satu Mare, 2015 (în cuprinsul volumului au semnat articole: Ioan-Aurel Pop, Marcel Știrban, Ovidiu Ghitta, Greta-Minica Miron, Livia Ardelean, Viorel Câmpean, Viorel Ciubotă, Bujor Dulgău, Claudiu Porumbăcean).

² Un cuprinzător articol referitor la aceste manifestări a publicat Viorel Câmpean, *Episcopul Grigore Maior și ținuturile natale*, în vol. *Episcopul Greco-Catolic Grigore Maior la 300 de ani de la naștere*, p. 48-64.

³ Ioan-Aurel Pop, *Grigore Maior – discipol și apărător fidel al moștenirii lui Ioan Inochentie Micu-Klein*, în vol. *Episcopul Greco-Catolic Grigore Maior la 300 de ani de la naștere*, p. 12.

⁴ Viorel Câmpean, *Grigore Maior. Portretul unui intelectual român din secolul XVIII*; Idem, *Omagierea episcopului Grigore Maior, un înaintaș al bibliotecarilor români*, p. 14-16.

restituie, și a unui alt domeniu, atribuit apoi comunității armenesti de la Armenopolis (Gherla)”⁵. Ce-a de a doua doua călătorie a lui Inocențiu Micu-Klein, în 1738, a însemnat și strămutarea definitivă de la Făgăraș.

Călugărul Grigore Maior a fost cel pe care l-a însărcinat să „procreeze” embrionul instituțiilor românești în devenire, școala și biblioteca.

Prin urmare, în 1747, anul intrării în mănăstire, Grigore Maior a pus bazele acestor instituții, deschizând o școală cu câteva zeci de școlari într-o chilie a Mănăstirii Sfintei Treimi. Important este de menționat faptul că, pe lângă fiii de preoți, puteau să studieze la această școală și fiii de iobagi, veniți de pe cuprinsul Ardealului pentru a-și însuși „buchile și frica Domnului”⁶. Anul terminării construcției Mănăstirii Sfintei Treimi a coincis cu momentul reîntoarcerii lui Grigore Maior de la studiile efectuate la Roma, fiind la acea dată „împodobit cu titlul de doctor în științele teologice și filosofice”⁷. Este știut faptul că deschiderea oficială a „Școalelor din Blaj” a avut loc în 1754, dar Grigore Maior și-a început activitatea de dascăl, fiind considerat primul profesor ardelean, cu șapte ani mai devreme. Dar, o dovadă grăitoare a faptului că și atunci când a devenit episcop, a continuat să-și manifeste „sufletul de dascăl”, este grija sa pentru viitorul învățământului românesc, întemeind „fundația de pâine”, „țipăii” pentru elevi. Cu siguranță, nutrea acest gând de întemeiere, pe când era la începuturile sale de dascăl. Tot de numele său se leagă Seminarul Teologic, catedrala (fără cele două turnuri) din Blaj, Biserica română-unită din Sibiu, realizată pe cheltuiala lui⁸.

Momentul deschiderii „Școalelor Blajului” a fost și cel în care i s-a dat în grijă și biblioteca, constituită pentru început din 350 volume⁹, dintre care episcopul Ioan Inochentie Micu-Klein adusese din Făgăraș la „*Fântâna darurilor*”, „în gluga sa oltenească un număr de peste 200¹⁰ de volume, cărți rare și prețioase, pe care le lasă moștenire călugărilor baziliți din Mănăstirea Sfintei Treimi”¹¹. Fondul bibliotecii cuprindea inițial cele 182 de volume lăsate episcopiei de către episcopul Ioan Giurgiu Pataki, iar 72 de volume reprezentau darul personal al episcopului Ioan-Inochentie Micu Klein, acestea fiind achiziționate de el însuși în anii de studiu la Tîrnăvia și în timpul călătoriilor la Viena. Episcopul care i-a urmat lui Inochentie Micu Klein, Petru Pavel Aaron a îmbogățit biblioteca cu încă 96 de exemplare¹². La momentul înființării Mănăstirii, în 1747, când a fost luată în primire de către primii ei călugări, Grigore Maior, Silvestru Caliani și Geronte Cotorea, biblioteca număra 350 de cărți¹³. Știm acest lucru din catalogul întocmit de aceștia, atunci când biblioteca Blajului și-a deschis pentru prima dată porțile¹⁴.

Fondul de început al bibliotecii a fost îmbogățit și de călugărul ortodox grec, Leontie Monas (Moschonas), rămas în mod misterios printre greco-catolicii români, fiind el însuși profesor la Blaj¹⁵. Acesta a lăsat prin testament cărțile sale grecești mănăstirii, probabil în 1754. De asemenea, Silvestru Caliani, Grigore Maior și Gherontie Cotore au adăugat bibliotecii cărți din colecția lor¹⁶. Volumele veneau „din două lumi deosebite, din metropolele de cărturărie apuseană, cercetate de Ioan Giurgiu și Clain, și din orientul lui Mosconas, bogat în vechile forme ieraticе”¹⁷.

Din biblioteca Blajului nu lipseau raritățile bibliofile, precum un incunabul din 1493, tipărituri valoroase, ca de pildă cele aparținând tipografului Robertus Stephanus din Paris, lui Ruthgerus Rescius din Louvain, tipărituri provenind de la officina lui Matheus Kemffer din Frankfurt pe Main sau imprimate

⁵ Septimiu Popa, *Un orașel... mare*, în *Dreptatea*, București, anul XII, nr. 3301, decembrie 1938, p. 2; Informațiile se regăsesc și în vol. Septimiu Popa, *Caravanele Ardealului. Micii apostoli ai ideii naționale. Pagini luminoase din trecutul Ardealului românesc*, Tipografia „Diecezană”, Cluj, 1938.

⁶ *Ibidem*.

⁷ Septimiu Popa, *În temniță și pe tronul arhieresc...*, în *Dreptatea*, București, anul 12, nr. 3304, decembrie 1938, p. 2. Informațiile se regăsesc și în vol. Septimiu Popa, *Caravanele Ardealului. Micii apostoli ai ideii naționale. Pagini luminoase din trecutul Ardealului românesc*, Cluj, Tipografia „Diecezană”, 1938.

⁸ *Ibidem*.

⁹ Dionisie Stoica, Ioan P. Lazăr, *Schița monografică a Sălajului*, Șimleu-Silvaniei, Institutul tipografic și de editură „Victoria”, 1908, p. 111.

¹⁰ În articolul lui Corneliu Albu, *Biblioteca Centrală a Blajului*, în *Contemporanul*, București, nr. 18 (2163), 29 aprilie 1988, p. 12, cifra menționată este de 240 de volume.

¹¹ Alexandru Lupeanu-Melin, *Biblioteca Centrală din Blaj*, în Teodor Seiceanu, Ion Buzași, *Blajul. O istorie în texte*, [București], 1993, p. 139, *apud* Viorel Câmpean, *Grigore Maior. Portretul unui intelectual român din secolul XVIII*, p. 11.

¹² Corneliu Albu, *op. cit.*, p. 12.

¹³ *Ibidem*.

¹⁴ *Ibidem*.

¹⁵ Viorel Câmpean, *Grigore Maior. Portretul unui intelectual român din secolul XVIII*, p. 11.

¹⁶ Dan Simonescu, Gheorghe Buluță, *Scurtă istorie a cărții românești*, Editura Demiurg, [București], 1994, p. 43.

¹⁷ Alexandru Lupeanu-Melin, *op. cit.*, p. 140, *apud* Viorel Câmpean, *Grigore Maior. Portretul unui intelectual român din secolul XVIII*, p. 11.

la Leyda. „Contactul sufletesc cu apusul cărturăresc” nu le era străin celor de la Blaj, dar nici răsăritul nu era neglijat, alături de aceste cărți, aflându-se în număr mare volume tipărite în slavonă¹⁸.

Încăperea care servea drept bibliotecă era dotată cu „rafturi încăpătoare și puternice cu geamlăcul din sârmă împletită”, și adăpostea la începuturi cărți scrise în latină, română, germană, maghiară, slavonă și italiană, reflectând și diversitatea preocupărilor călugărilor de aici, în diferite domenii: teologie, istorie, lingvistică, filosofie, drept¹⁹.

Un alt moment important în ființarea bibliotecilor românești avea să aibă loc după slujba de hirotonire ca episcop a lui Grigore Maior, la Viena, în prezența Mariei Tereza. Împărăteasa l-a întrebat pe „blândul ierarh”, ce alte daruri ar mai putea face pentru românii din Transilvania. Grigore Maior, fostul bibliotecar al mănăstirii de la Blaj, a răspuns simplu: cărți²⁰, care, se știe, erau deosebit de scumpe pe atunci. Maria Tereza, bucuroasă de „modestia vlădicului”²¹, a dat ordin să se aleagă dubletele din bibliotecile ei și să fie oferite episcopului român „cu atâta sete de carte”²². Despre acest prețios dar al Împărătesei, avem această consemnare: „Cărțile primite de episcopul Grigorie Maior de la Maria Terezia, precum și cele aduse din aceeași sorginte de Ignatie Darabant, fost superior al mănăstirii, și, mai târziu, episcop la Oradea Mare, formează o bună parte din tezaurul Bibliotecii Centrale de la Blaj, ele se disting prin legăturile frumoase, albe, de pergament presat, care dau fiori bibliofililor incorigibili. Nu în zadar le pomenește cu admirație Samuil Clain în istoria sa”²³. Tot atunci a pus Maria Tereza bazele Seminarului Sf. Barbara din Viena, pentru folosul studenților români care erau dornici de învățatură.

Există, de asemenea, o mărturie provenită de la Samuil Micu Clain în *Istoria românilor*, vol. II, p. 335, privind rolul lui Grigore Maior de întemeietor al bibliotecii călugărilor basilitani: „frumoase și scumpe cărți, sfinții părinți și altele, au cumpărat în Viena, care le-au adus în Blajiu. Cea mai mare parte din cărțile mănăstirii de la Blajiu a lui Grigore Maior agoniseală și dar easte”²⁴. Dar, la rândul lor, și Samuel Micu, Petru Maior și Gheorghe Șincai au avut un rol însemnat la îmbogățirea rafturilor bibliotecii cu cărți și manuscrise²⁵.

Manuscrisele aflate în colecțiile bibliotecii „au stat mărturie că operele moldovenilor și ale muntenilor erau cunoscute la Blaj încă din 1757 după cum o spune, de-o pildă, o notă originală de pe Hronicul lui Dimitrie Cantemir căci stă scris: «acest Hronic prefăcându-l l-am scris eu, Constantin, robul lui Dumnezeu și dascăl al școlii românești din Blaj. Începutu-s-au a se scrie în anul 1757, septembrie 8 și s-au săvârșit în anul 1759, martie 13». Multe din aceste comori au pierit distruse în luptele de la 1848”²⁶.

În timpul episcopatului lui Grigore Maior este menționată prima carte de matematică în biblioteca școlilor Blajului, *Mathesis*-ul lui Lascaille, care figurează în catalogul efectuat în 21 aprilie 1777, se pare, cu prilejul plecării lui Samuil Micu la Viena. La acea dată biblioteca număra 1426 de cărți, multe provenind din Moldova și Țara Românească, în ciuda interdicțiilor guvernului cezaro-crăiesc de a fi aduse volume din aceste provincii românești²⁷. Biblioteca s-a îmbogățit mult până în acest an, cu lucrări deosebit de valoroase, ca de exemplu: *Biblia de la București* din 1688, *Evanghelia greco-română* din 1693, tipărită de Antim Ivireanul la Snagov. De asemenea, inventarul consemna și volumele aflate sub vânzare în „Biblioteca minori”, fiind specificat și tirajul, în funcție de calitatea hârtiei („în charta ordinaria” și „în charta Venetica”)²⁸.

În timpul episcopatului său, s-au tipărit la Blaj o seamă de cărți de cult: *Psaltire* (1773, 1780), *Strastnic* (1773, 1775), *Acatistier* (1774), *Liturghier* (1775), *Evanghelie* (1776), *Arhieratikon* (1777), *Catavasier* (1777), *Ceaslov* (1778), *Bucoavnă* (1777), *Ceaslov* (1778), *Minologhion* (1781)²⁹.

¹⁸ Corneliu Albu, *op. cit.*, p. 12.

¹⁹ Viorel Câmpean, *Grigore Maior. Portretul unui intelectual român din secolul XVIII*, p. 11.

²⁰ Corneliu Albu, *op. cit.*, p. 12.

²¹ *Ibidem*.

²² Viorel Câmpean, *Grigore Maior. Portretul unui intelectual român din secolul XVIII*, p. 11.

²³ Alexandru Lupeanu-Melin, *op. cit.*, p. 142, *apud* Viorel Câmpean, *Grigore Maior. Portretul unui intelectual român din secolul XVIII*, p. 11.

²⁴ Ioan Chindriș, *Cultură și societate în contextul Școlii Ardelene*, Editura Cartimpex, Cluj-Napoca, 2001, p. 239, *apud* Viorel Câmpean, *Grigore Maior. Portretul unui intelectual român din secolul XVIII*, p. 11.

²⁵ Corneliu Albu, *op. cit.*

²⁶ *Ibidem*.

²⁷ Corina Pipoș, Ion Todor, *Învățământul matematic românesc în școlile Blajului de la înființare până la Marea Unire*, Editura Academiei Române, București, 2008, p. 205-206.

²⁸ Dan Simonescu, Gheorghe Buluță, *op. cit.*, p. 42.

²⁹ Florica-Elisabeta Nuțiu, *Episcopul Grigore Maior – personalitate de seamă a iluminismului românesc din Transilvania (300 de ani de la naștere)*, în *Biblioteca*, București, Anul, LXVIII, Serie nouă, Anul XVII, nr. 2, 2016, p. 51; Viorel Câmpean, *Grigore Maior. Portretul unui intelectual român din secolul XVIII*, p. 11-12.

Arhieraticonul lui Grigore Maior, descris în amănunțime în *Catalogul manuscriselor românești* din 1983, de către cercetătorul de origine sătmăreană, fost director al Bibliotecii Academiei, Gabriel Ștrempel, este primul *Arhieraticon* tipărit în Transilvania³⁰. O lucrare la care Grigore Maior a trudit împreună cu Silvestru Caliani, Gherontie Cotore, Atanasie Rednic, Petru Pavel Aron, *Floarea adevărului*, a fost redactată în 1750³¹.

În catalogul de cărți întocmit de Samuil Micu Clain, *Conscriptio Rerum in Typographia existentium et ad eam pertinentium* (Înscrierea lucrurilor ce se găsesc în tipografie și la ce folosesc), se găsesc și liste cu matrițe și casete tipografice pentru litere latine și chirilice, de diferite mărimi. Tot de aici aflăm că tipografia mai avea în dotare cinci prese și alte instrumente specifice. Pe cărțile care erau tipărite sub vlădicia lui Grigore Maior, este precizat locul apariției, „în Blaj la Mitropolie”, iar titlul vlădicului era „arhiepiscop”³².

Alături de Gherontie Cotore și episcopul Athanasie Rednic, Grigore Maior a fost preocupat și de ideea reorganizării tipografiei vechi din Bălgrad, pe care a și condus-o. În 1750 tipografia a fost transferată și restaurată la Blaj prin grija episcopului Petru Pavel Aron³³. Menționăm că în fondul de carte veche al Bibliotecii Județene Satu Mare se păstrează două tipărituri de Blaj, o *Bucoavnă* din 1759 și un *Catavasier* din 1793.

Se știe că Grigore Maior a suferit timp de șapte ani în închisoarea din Muncaci, fiind eliberat în 1771, în urma vizitei lui Iosif al II-lea. Este și momentul în care intervine o altă legătură a sa cu cărțile, fiind numit cenzor al cărților românești care se tipăreau la proaspăt înființata tipografie slavo-română din Viena³⁴. „Fără vizita lui Iosif al II-lea la mănăstirea din Muncaci, oasele lui Grigore Maior s-ar odihni acum între zidurile acelei mănăstiri”, precizează Septimiu Popa³⁵.

Grigore Maior s-a ocupat și de înzestrarea bibliotecilor parohiale din producția tipografică a Blajului. O însemnare făcută în 1773 pe un *Evangheliar*, tipărit la Blaj în 1765, exemplar aparținând bisericii din Chelînța, atestă acest lucru³⁶.

Fiind posesorul unei valoroase biblioteci personale (au fost identificate 41 de cărți cu semnătura de posesor), Grigore Maior și-a lăsat averea „școalelor din Blaj”. La hramul școlii din Blaj, la Sărbătoarea „Sfinților Trei Ierarhi”, se acordă premii elevilor, instituite de Grigore Maior, pe când a fost nevoit să părăsească Blajul pentru totdeauna³⁷.

Tot în relație cu dragostea sa pentru carte, dar și pentru râvna sa de a participa la îmbogățirea culturii noastre vechi, se numără și contribuția pe care a avut-o la realizarea, între anii 1760–1761, la Blaj, a unicei traduceri din cultura noastră veche a *Bibliei Vulgata* („Biblia lui Petru Pavel Aron”), în limba română, alături de Petru Pavel Aron și colaboratorii săi, Gherontie Cotorea, Athanasie Rednic, Silvestru Caliani etc. Abia în 2005 s-a tipărit, la noi, Biblia Vulgata, prin truda cercetătorilor de la Institutul de Lingvistică și Istorie Literară „Sextil Pușcariu” al Academiei Române din Cluj-Napoca și ai Institutului de Istorie al Academiei Române „George Bariț” din Cluj-Napoca³⁸.

Datorită cercetărilor lui Alin Mihai Gherman, care a identificat și publicat în anul 2001 un dicționar, împreună cu o lucrare de gramatică a limbii române în limba latină, avem privilegiul de a răsfoi alte două lucrări aparținând lui Grigore Maior, din 1759. Cele două lucrări sunt reunite sub titlul *Institutiones lingvae valachicae. Lexicon compendarium latino-valachicum* și sunt prevăzute cu un avizat studiu introductiv. Lexiconul întocmit de Grigore Maior conține 12.654 de cuvinte-titlu latine, corespunzând la aproximativ 7.000 de cuvinte românești³⁹. Lexiconul a fost adnotat, la apariția sa, de Silvestru Caliani⁴⁰.

³⁰ Florica-Elisabeta Nuțiu, *op. cit.*, p. 51.

³¹ Ioan-Aurel Pop, *op. cit.*, p. 12.

³² Ioan Chindriș, *Transilvanica*, I, *Studii și secvențe istorice*, Editura Cartimpex, Cluj-Napoca, 2003, p. 477.

³³ Dan Simonescu, Gheorghe Buluță, *op. cit.*, p. 42; Viorel Câmpean, *Grigore Maior. Portretul unui intelectual român din secolul XVIII*, p. 12.

³⁴ Ioan Chindriș, Niculina Iacob, *Grigore Maior în texte antologice*, în *Școala Ardeleană*, vol. IV, Editura „Episcop Vasile Aftenie”, Oradea, 2010, p. 16, *apud* Florica-Elisabeta Nuțiu, *op. cit.*, p. 50.

³⁵ Septimiu Popa, *În temniță și pe tronul arhieresc...*, p. 2.

³⁶ Ioan Maria Oros, *Dimensiuni ale culturii moderne în Țara Silvaniei (secolele XVII-XIX). Cărți și proprietari*, Zalău, 2010, p. 40; Viorel Câmpean, *Grigore Maior. Portretul unui intelectual român din secolul XVIII*, p. 12.

³⁷ Corneliu Albu, *op. cit.*, p. 12; Viorel Câmpean, *Omagierea episcopului Grigore Maior, un înaintaș al bibliotecarilor români*, p. 14-16.

³⁸ https://ro.wikipedia.org/wiki/Biblia_vulgata. Accesat la 25 septembrie 2023.

³⁹ Ioan Chindriș, Niculina Iacob, *Grigore Maior în texte antologice*, p. 16; Florica-Elisabeta Nuțiu, *op. cit.*, p. 49.

⁴⁰ Ioan-Aurel Pop, *op. cit.*, p. 12.

Despre activitatea de cărturar a acestei personalități de vază, mai stau mărturie o *Epistolă pastorală* și o *Enciclică*, întocmite în 3 mai 1773⁴¹.

Vom încheia scurta noastră evocare a activității de „Om de carte”, a acestui merituos episcop, prin menționarea titlului lucrării de doctorat în filosofie, care a fost susținută sub conducerea minoritului Thomas de Seur, profesor la Colegiul Propaganda Fide din Roma: *Conclusiones ex universa philosophiae selectae quae Sacrae Congregationi Eminentissimorum ac Reverendissimorum D. D. Sanctae Romanae Ecclesiae Cardinalium de Propaganda Fide Gregorie Maior S. Basilii magni, Monachus Transylvanus, Venerabilis collegii Urbani de Propaganda Fide Alumnus D.D.D.*, Romae, 1743⁴².

Se pare că tocmai succesele sale culturale au fost cele pentru care adversarii săi l-au obligat în 1782 să-și înainteze demisia și să părăsească Blajul, obținând o pensie modestă. În 12 august 1782 face în fața sinodului preoților săi, emoționanta declarație: „din tinerețele mele, multe patimi se luptă cu mine!”⁴³.

Rămâne în conștiința noastră, ca fiind un model demn de urmat și mentorul generației Școlii Ardelene, fără de care cultura românească ar fi fost, cu siguranță, mult mai săracă.

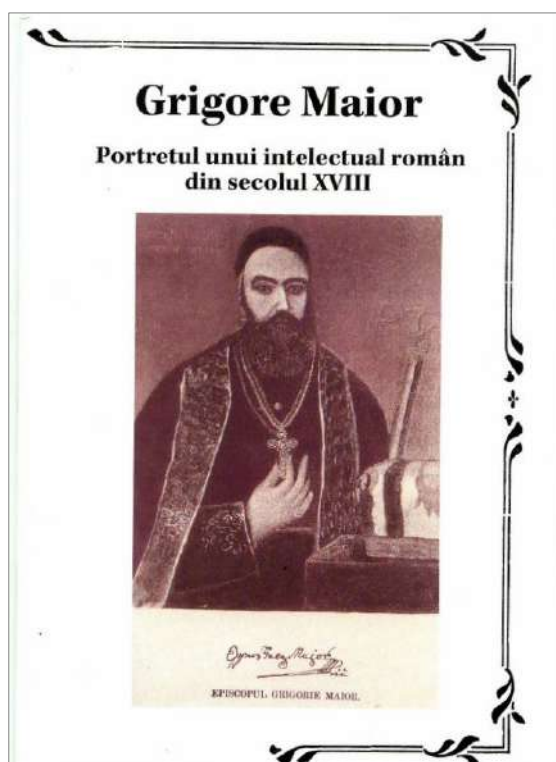

Fig. 1. Imaginea episcopului Grigore Maior, pe coperta volumului Viorel Câmpean, *Grigore Maior. Portretul unui intelectual român din secolul XVIII*, Satu Mare, 2011.

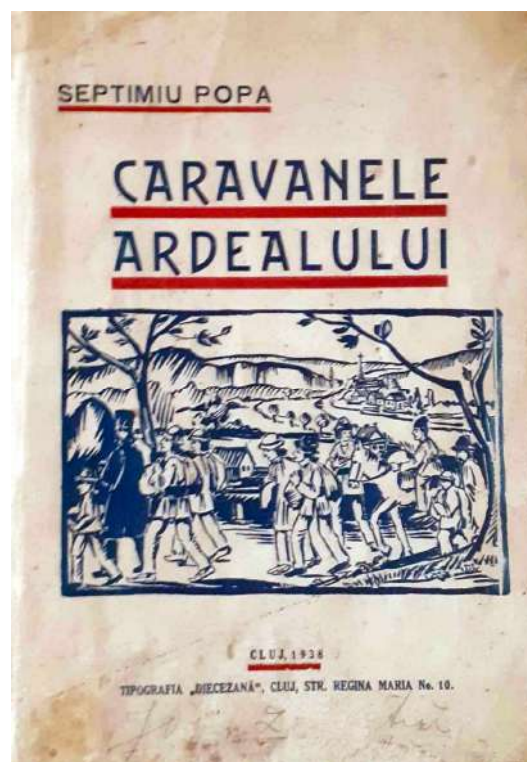

Fig. 2. Coperta volumului Septimiu Popa, *Caravanele Ardealului. Micii apostoli ai ideii naționale. Pagini luminoase din trecutul Ardealului românesc*, Cluj, Tipografia „Diecezană”, 1938, aflat în fondul Atelierului Memorial „Nae Antonescu” din cadrul Bibliotecii Județene Satu Mare.

⁴¹ Florica-Elisabeta Nuțiu, *op. cit.*, p. 50.

⁴² Viorel Câmpean, *Grigore Maior. Portretul unui intelectual român din secolul XVIII*, p. 6.

⁴³ Septimiu Popa, *În temniță și pe tronul arhieresc...*, p. 2.

Fig. 3. Bustul lui Grigore Maior de la Sărăuad, realizat de sculptorul Radu Ciobanu în anul 2010.

Fig. 4. Bustul lui Grigore Maior de la Tășnad, realizat de sculptorul Radu Ciobanu în anul 1995.

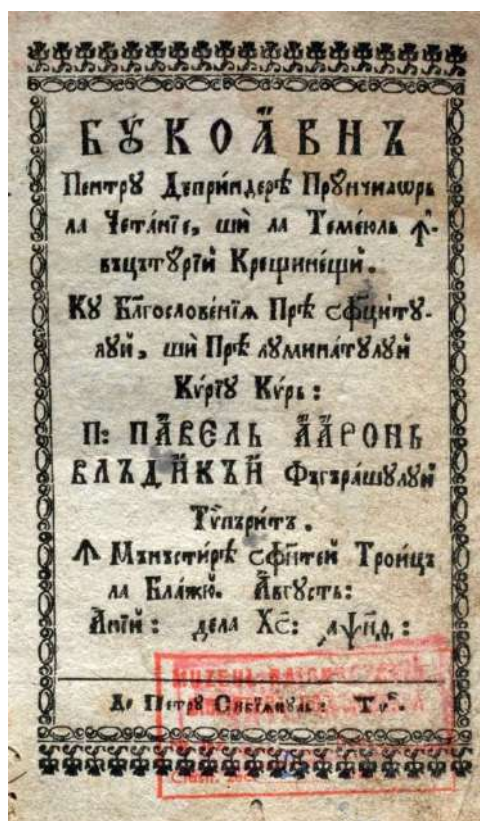

Fig. 5. Bucoavă, Blaj, 1759, aflată în fondul de carte veche al Bibliotecii Județene Satu Mare.

NICOLA NICOLAU ȘI OPERA LUI GEOGRAFICĂ

Liviu BORDAȘ*

NICOLA NICOLAU AND HIS GEOGRAPHICAL WORK

ABSTRACT

This is the second in a series of three articles on Nicola Nicolau (1762-1837), a Romanian merchant and scholar from the Transylvanian town of Brașov (Kronstadt, in the Habsburg Empire). While the first article dealt with his life and work, this is an attempt to discuss all the available data about the book of world geography, which he compiled and published in 1814-1815. Among the various contributions to this topic, brought here, two are opening new research avenues. One is a preliminary chronological map of the circulation and reception of the book during the 19th century, based on all the available information. The other regards the identification of its sources. *Géographie universelle* of Claude Buffier (1661-1737) – translated by bishop Amphilochius of Hotin (1795) – was the only one known so far, along with some chapters from *Le Plutarque de la jeunesse* of Pierre Blanchard (1772-1856), published by Nicolau himself (1819). To them he added various chapters extracted from travelogues, geographical and historical works authored by George Leonard Staunton (1737-1801), Guillaume Antoine Olivier (1756-1814), Theophil Friedrich Ehrmann (1762-1811), and Johann Matthias Schröckh (1733-1808). There is also a short story with a historical theme (Hernán Cortés and La Malinche) by Louis d'Ussieux (1744-1805) and miscellaneous texts of natural history – botany, zoology, mineralogy – from popular works (one of which is the almanac *Vaterländischer Pilger*). The third and last article of the series will discuss in detail the image of India as reflected in Nicolau's work.

Keywords: translation, book circulation, geography, China, India, America, natural history.

A doua geografie tipărită în limba română

Cea de-a doua carte de geografie tipărită în limba română se află în nemijlocită legătură cu prima, publicată de Amfilohie Hotiniul (c. 1730-c. 1800), la Iași, în anul 1795¹. *Gheografia sau scrierea pământului* (I-II, 1814-1815)² este una dintre cele patru lucrări scoase de Nicola Nicolau (1762-1837) în tipografia Universității din Pesta, alături de *Calendariu ce slujește pre 100 de ani* (1814)³, Joachim Heinrich Campe, *Descoperirea Americii* (I, 1816)⁴ și Pierre Blanchard, *Plutarh nou* (I-II, 1817-1819)⁵.

Una dintre geografiile anterioare, rămasă în manuscris, îl are ca traducător prezumtiv pe un dascăl al școlii din Șcheii Brașovului, Radu Duma (174?-1791), rudenie cu Nicola Nicolau, apropiat al tatălui său și, foarte probabil, un factor de influență în educația fiului. Pierdută azi – după toate aparențele –, ea a fost cunoscută într-o copie finalizată în martie 1785, de către protopopul Sava Popovici (1735-1808), întemeietorul școlii din Rășinari. Traducerea s-a făcut după ediția din 1767 a unei *Scurte introduceri în*

* New Europe College; e-mail: liviubordas@gmail.com.

¹ Prezentul studiu este cea de-a doua parte a unui grup de trei articole dedicate lui Nicola Nicolau și geografiei sale. Ele au fost redactate ca o lucrare unitară, divizată din cauza dimensiunilor. E precedat de articolul *Un cărturar nedreptățit: Nicola Nicolau*, în *Studia interdisciplinaria. In memoriam magistri Barbu Ștefănescu*, coord. Gabriel Moisa, Florina Ciure, Sorin Șipoș, Ioan Goman, Editura Muzeului Țării Crișurilor / Centrul de Studii Transilvane, Oradea / Cluj-Napoca, 2023, p. 313-340 și urmat de *Imaginea Indiei în primele cărți de istorie și geografie tipărite în românește. Gheografia lui Nicola Nicolau (Buda, 1814-1815)*, în curs de publicare.

La rândul lor, ele fac parte dintr-o serie consacrată imaginii Indiei, din care au apărut deja articolele despre *Istoria universală* a lui Millot (Buda, 1800), în Anca Bogdan, Gabriela Dumitrescu (ed.), *Gabriel Ștrempel la 80 de ani... o viață închinată cărții*, Editura Muzeului Sătmărean, Satu-Mare, 2006, p. 78-97 și *Gheografia universală* a lui Buffier (Iași, 1795), în Ana-Voica Bojar, Ion Victor Velculescu, Hans-Peter Bojar (ed.), *Cătălina Velculescu. O viață dedicată cercetării manuscriselor*, Editura Școala Ardeleană / Editura Eikon, Cluj-Napoca, 2022, p. 42-76. Cel din urmă are un complement (addendum) în *Ecourile geografiei lui Johann Hübner în cultura română*, în *Revista de istorie și teorie literară* (București), XV-XVI, nr. 1-4, 2021 / 1-4, 2022, p. 113-124. Articolele despre Nicolau sunt urmate și ele de un addendum, *Geografie și enciclopedism. Revizitându-l pe Gheorghe Lazăr*, în *150 de ani de muzeografie orădeană*, coord. Gabriel Moisa, Aurel Chiriac (Supliment *Crisia*, LII, 2022), Editura Muzeului Țării Crișurilor, Oradea, 2023, p. 223-232.

Rămase mulți ani în manuscris, toate aceste articole sunt reluate acum ca *opera interrupta*, referințele bibliografice reprezentând *status quaestionis* din 2006. Pentru mai multe detalii a se vedea secțiunea introductivă a articolului din volumul omagial Velculescu (p. 42-45). Am luat cunoștință, ocazional, de existența unor lucrări apărute între timp, dar o investigație bibliografică exhaustivă și o analiză a noilor publicații rămân în sarcina unor viitoare versiuni revăzute. Am folosit aici cinci dintre noile publicații care aduc date despre circulația cărții.

² BRV nr. 851, III, p. 101-102; IV, p. 296-299.

³ BRV nr. 847, III, p. 97; IV, p. 296.

⁴ BRV nr. 911, III, p. 151; IV, p. 301.

⁵ BRV nr. 1032, III, p. 290-291; IV, p. 305.

geografie, manual pentru elevii gimnaziului academic din Sankt Petersburg, care reprezenta explicarea unui atlas de șaptesprezece hărți⁶. Nici prima ediție, din 1742, nici următoarele nu dau numele profesorului german care predase cursul, dar, conform documentelor de arhivă, el trebuie să fie Christian Nicolaus von Winsheim (1694-1751). Încă de la întemeierea gimnaziului, acesta predase cursul de geografie după cartea lui Johann Hübner, *Kurtze Fragen aus der neuen und alten Geographie* (1693), care este și probabilul model al manualului rus⁷.

E posibil ca această geografie să-i fi fost cunoscută lui Nicolau? Deși avem știre despre un singur manuscris, nu există vreun motiv ca ea să nu fi circulat și în alte copii, după cum e cazul celorlalte cărți traduse de Radu Duma. Oricum, trebuie să fi existat cel puțin un alt manuscris, acela al traducătorului, iar dacă el este într-adevăr Radu Duma, atunci acesta putea să-i fie accesibil tânărului Nicolau. Totuși, peste trei decenii, când purcede la compilarea geografiei sale, el ia ca bază a acesteia cartea lui Buffier tradusă de Amfilohie, care erau superioară manualului de la Sankt Petersburg⁸.

E interesant că cele mai vechi cărți de geografie (cunoscute) în limba română se grupează în jurul deceniilor 1770 și 1780 și, respectiv, al deceniilor 1810 și 1820. Acest lucru ridică întrebarea despre posibilitatea unei influențe a evenimentelor epocii asupra impulsului traducerii și/sau compilării lor. Ce putea determina, în perioada 1775-1795, absorbirea geografiilor lui Patrick Gordon, Christian Nicolaus von Winsheim și Claude Buffier? Descoperirile geografice, în special călătoriile lui James Cook, între anii 1768 și 1779, erau în măsură să reprezinte un stimulent real. Dar e mult mai probabil ca nevoia unei reprezentări geografice a lumii să fi fost dinamizată de evenimente și procese istorice contemporane. Unele apropiate, precum împărțirea Poloniei (1772-1795), altele îndepărtate, ca revoluția americană și tratatul de la Paris (1775-1783) sau războaiele Companiei britanice a Indiilor Orientale (primul război anglo-marat, 1775-1782).

Altfel stau lucrurile cu următoarea „generație” de lucrări geografice. În timp ce manualele lui Gheorghe Lazăr (datând din anii 1810-1822) și Iosif Iorgovici (din 1815-1816) sunt rezultatul direct al unor comenzi didactice, cartea lui Nicola Nicolau nu e condiționată în mod direct de necesități școlare. Influența contextului istoric contemporan a fost, desigur, covârșitoare, dar războaiele revoluționare franceze și cele napoleoniene au marcat pe toată lumea, fără să determine o explozie de geografii în limba română. În arcu carpatic au contat la fel de mult prima răscoală sârbă (1804-1813) și războiul ruso-turc (1806-1812). Probabil, foarte puțin războaiele de independență sud-americane, începute în 1808.

În privința lui Nicolau, fără îndoială, contextul istoric a jucat doar un rol de potențare a interesului pentru explorările geografice ale epocii, care trebuie să fi fost deja trezit de activitatea negustorească. Raportul dintre comerț și dezvoltarea gustului pentru scrieri geografice a fost observat încă de la începutul studierii lor în cultura română⁹. Dar, dintre primele cărți românești de geografie a lumii, doar aceea a lui Nicolau stă sub semnul acestui raport. Toate celelalte sunt produse în medii clericale și didactice.

După cum arată prefața cărții, pentru Nicolau geografia nu era în primul rând geografie fizică, ci geografie umană și etnografie. Sau „geografie civilă”, cum se spunea în epocă¹⁰. Iar, după cuprins, ea depășea granițele geograficului, într-un fel care ar putea fi perceput azi ca transdisciplinar, dar care era doar predisciplinar. Se simte în mod clar că interesul lui Nicolau pentru geografie era legat de comerț și călătorie¹¹.

⁶ *Kratkoye rukovodstvo k' geografii: v' pol'zu uchashchagossya pri gimnazii yunoshestva*, izdano vtorym' tisneniyem', Pri Imperatorskoi Akademii Nauk', V Sanktpeterburge, 1767, 73 p.

⁷ V. articolul nostru, *O carte manuscrisă pierdută. Geografia lumii copiată de Sava Popovici din Râșinari (1785)*, în *Revista de istorie și teorie literară* (București), XVII, nr. 1-4, 2023, p. 369-375.

⁸ O altă geografie tradusă în Moldova, înainte de 1780, cea a lui Patrick Gordon / Gheorghios Fatseas, a ajuns și la Brașov într-o copie din anul 1786. Merită menționată aici și o bucovină tradusă din sârbă, în anii 1770-1780, păstrată într-un manuscris provenind de la un posesor din Banat, dar a cărei tălmăcire i-a fost atribuită lui Dimitrie Eustatievici. Ultimul ei capitol, „Cap al noalea. Pentru lucrurile orășenești sau cetățenești”, cuprinde următoarele secțiuni: „I. Pentru vreme [...]”, „II. Pentru gheografie, 1. Europa, 2. Asia, 3. Africa, 4. America”, „III. Pentru istorie”. B.A.R., mss 280, *Întâia învățătură, a celor ce vor să învețe carte cu slove slovenești, Numindu-să Bucavna*, f. 68-75 / p. 127-142. V. Ioan Bianu, *Catalogul manuscriptelor românești*, I, Institutul de arte grafice Carol Göbl, București, 1907, p. 625-628.

⁹ *Scrierile geografice*, în C-tin V. Obedenaru, *Grecii în Țara-Românească, cu o privire generală asupra Stărei culturale până la 1717*, Socec, București, 1900, p. 766-768 (766).

¹⁰ „Geografia civilă, ce coprinde omul social: societatea, civilizația sa; statul, așezăminte, populația, religia, diferitele ei ramuri, cultura unei nații, măestrie, științe”. Alături de „geografia astronomică” și „geografia firească”, în programul examenelor de vară de la Colegiul Sf. Sava din București pe anul 1838. V.A. Urechia, *Istoria scólelor de la 1800-1864*, II, Imprimeria Statului, București, 1892, p. 12.

¹¹ Un articol publicat în revista lui Zaharia Carcalechi face apologia comerțului, care, prin călătorii și contacte cu alte culturi, contribuie la educarea și luminarea negustorului, transformându-l într-un agent civilizațional. I.T., *Dialog între un Italian, și un Român*, în *Biblioteca romanească* (Buda), VIII, 1834, p. 33-38 (36). Autorul este, foarte probabil, Ioan Trifu (viitor Maiorescu), care colaborează și cu alte materiale.

Asemenea călătoriei, geografia e un mijloc de a cunoaște „știința și obiceiurile a toatei lumi”. Dacă ceea ce oferă ea nu e o experiență nemijlocită, este cu siguranță una mai confortabilă: „Ba nu puțină cu adevărat desfătare sânte omul întru inima sa, când ținuturile împărățiilor, și a Crăiilor ceale mai de departe, Cetățile, Orașele ceale vestite, țările și neamurile ceale cu de osebite obiceiuri vreadnice de pomenire prin singură scrierea și le pune înainte, fără de a avea lipsă *cu multă chieltuială și cumplite primejdii* [s.n.] să ajungă pre acolo *ale privi cu ochii* [s.n.]”.

În ciuda acestei preocupări vizuale pentru locurile și popoarele lumii, *Gheografia* nu conține ilustrații. E singura dintre cărțile tipărite de Nicolau fără gravuri, doar cu câteva vignete și modeste ornamentații, ceea ce trebuie să o fi făcut mai accesibilă ca preț și, prin urmare, destinată unei bune circulații¹².

Mai mulți cercetători au considerat-o manual școlar, unul valoros¹³, și chiar primul manual de geografie pentru școlile românești din Transilvania (de fapt, din Imperiul habsburgic)¹⁴, alcătuit de Nicolau cu intenția explicită de a suplini această lipsă¹⁵. Că ea a fost folosită în școli sau de către școlari e adevărat, dar că Nicolau vedea în aceasta doar un manual sau că o destinase unui asemenea scop e infirmat de ceea ce scrie el însuși în prefață.

Circulația și receptarea *Gheografiei*

Zecile de exemplare păstrate până azi, în toate părțile țării și chiar peste hotare, sunt o mărturie a răspândirii și circulației cărții. Am identificat până acum, în biblioteci publice, 59 de exemplare din volumul întâi și 44 din cel de-al doilea. La sfârșitul secolului al XIX-lea, Iorga credea că ea „nu prea răzbătuse la noi”¹⁶. În temeiul a ceea ce observase în perioada interbelică, George Potra scria, însă, că „răspândirea ei se pare că a fost destul de mare, deoarece se găsesc multe exemplare și dincoace de munți, de multe ori însemnate cu ștampila bibliotecii din care au făcut parte sau cu numele acelora cărora le-au aparținut”¹⁷.

Mențiunile cunoscute și însemnările bibliofile arată că circulase și în Principate, mai ales în Moldova, unde în 1822 se făcuse chiar o copie manuscrisă de către un anume Dimitrie Dragoș¹⁸. Un exemplar care poartă sigiliul Seminarului Veniamin Costache de la Socola se poate să fi fost achiziționat la scurt timp după publicare¹⁹. Mitropolitul Veniamin i-o cumpărase unui – probabil – preot, care o leagă în septembrie 1830²⁰.

¹² Nicolau o dădea prăvăliașului, nelegată, cu 2 florini și 30 de creițari, pentru primul volum, și 3 florini și 30 de creițari pentru al doilea. Legat, un volum costa cu 30 de creițari în plus. Constantin A. Stoide, *Comerțul cu cărți dintre Transilvania, Moldova și Țara Românească între 1730 și 1830*, ed. de I. Caproșu, Demiurg, Iași, 2005, p. 96, 98n. Nu ne putem da seama de ce al doilea volum, care e mai mic (11 coli, față de 15, cât are primul), costă mai mult; numai dacă nu e vorba de o greșală și prețurile au fost inversate. *Descoperirea Americii* (care are 13 coli și patru planșe) era vândută de Carcalechi, legată, cu aproape 3 lei (taleri) și jumătate. *Ibidem*, p. 304. Despre prețul *Plutarhului nou* avem deocamdată doar date mai târzii: 6 lei în catalogul din 1847 al librăriei lui C.A. Rosetti, în timp ce *Gheografia* costa 9 lei și 8 parale. În catalogul bibliotecii lui Nicolae Stoica de Hațeg, la 23 martie 1821, *Calendariul* era prețuit cu 1 florin și 10 creițari, iar *Gheografia* cu 2 florini. Dimitrie Cioloca, *Biblioteca protopopului Mehadii, Nicolae Stoica de Hațeg, la 1821*, în *Altarul Banatului* (Caransebeș), II, nr. 11-12, noiembrie-decembrie 1945, p. 346-354 (353).

¹³ Vasile Oltean, *Școala românească din Șcheii Brașovului*, Editura științifică și enciclopedică, București, 1989, p. 152, 179; Idem, *Prima școală românească în Șcheii Brașovului*, Tipo Moldova, Iași, 2004, p. 286, 340. Îl așează și printre „lucrările pur didactice” care au fost folosite în școala din Șchei.

¹⁴ Ștefan Bărsănescu, Florela Bărsănescu, *Educația, învățământul, gândirea pedagogică din România. Dicționar cronologic*, Editura științifică și enciclopedică, București, 1978, p. 55-56. În comunicarea „Formarea terminologiei geografice în limba română”, N.A. Ursu îl considera – imediat după pomenirea traducerii lui Amfilohie – „cel dintâi manual de geografie la noi”. Stela Toma, *Comunicările de lingvistică prezentate la sesiunea științifică a Academiei R.P.R.*, în *Limba română* (București), VI, nr. 6, 1957, p. 78-82 (80-81). Dar, în versiunea tipărită, „cel dintâi manual de geografie mai dezvoltat tipărit în limba română”, N.A. Ursu, *Formarea terminologiei geografice în limba română*, în *Omagiu lui Iorgu Iordan cu prilejul împlinirii a 70 de ani*, Editura Academiei, București, 1958, p. 871-876 (874); reluată în Idem, *Formarea terminologiei științifice românești*, Editura științifică, București, 1962, p. 13-29 (23-24).

¹⁵ Ștefan Manciu, *Transilvania în cărțile românești de geografie apărute până în 1848*, în *Lucrările Institutului de geografie al Universității din Cluj* (Timișoara), VII, 1942, p. 105-128 (107-108).

¹⁶ N. Iorga, *Istoria literaturii românești în veacul al XIX-lea, de la 1821 înainte*, vol. I, Minerva, București, 1907, p. 76; ed. de Rodica Rotaru, Minerva, București, 1983, p. 81.

¹⁷ George Potra, *Un român din Brașov, protector al scrierilor geografice, la începutul secolului al XIX-lea*, în *Revista geografică română* (București), III, fasc. II-III, 1940, p. 182-188 (185). La p. 183, un facsimil al unei pagini de titlu cu însemne de proprietate.

¹⁸ Poate sulgerul omonim. B.C.U. Iași, ms. I-8/401 (Mf.-251). *Non vidi*. V. și observația lui Martin Bodinger, *Cartea românească veche în colecțiile Bibliotecii Centrale Universitare din Iași. Catalog adnotat (Cărți rare și prețioase – vol. 3)*, B.C.U., Iași, 1976, p. 282. Și din primul volum al *Plutarhului nou* se păstrează o copie manuscrisă, semnată la 14 august 1833 de „Anton Stamatopulo, dascal grecesc” în Brașov; G. Ștrempel, *Catalogul manuscriselor românești*, vol. IV, Editura științifică, București, 1992, p. 112-113 (nr. 4763).

¹⁹ M. Bodinger, *op. cit.*, p. 282.

²⁰ *Ibidem*.

Un exemplar din Biblioteca Universității din Iași are o însemnare din anul 1822²¹. În biblioteca lui Gheorghe Asachi se găseau cel puțin două exemplare²². În prefața *Antologhionului* din 1825, arhimandritul Dometian, starețul Mănăstirii Neamțului, citează din ea pentru cuvintele de laudă pe care Nicolau le scria despre mitropolitul Moldovei²³. O avea, Iancu Istrati – căminar și apoi ban –, în biblioteca lui de la moșia Călimănești²⁴. Mihail Kogălniceanu o pomenește (dar fără numele autorului) în textul scris pentru domnitorul Mihail Sturza ca discurs de intrare în *Société odessienne d'histoire et d'antiquités* (1839), care este una dintre primele schițe ale istoriei culturii și literaturii române²⁵. Probabil, tot din Moldova provine exemplarul pe care se semnează în 1849 un anume T. Giușea²⁶.

Basarabia, așa cum am văzut, lipsește din listele de prenumerați ale epocii. Cercetările asupra circulației cărții de Buda în provincia răpită sunt încă incipiente, dar știm deocamdată că *Gheografia* se afla în biblioteca boierului Constantin Botezatu din Hansca, care are o importantă carieră administrativă între 1828 și 1847²⁷.

Același lucru se poate spune și despre Bucovina. În 1843, se semna pe un exemplar preotul Andrei Lipețchi, administrator parohial în Margina (și viitor bunic al lui Dimitrie Onciul)²⁸. Exemplarul pe care-l avea Aron Pumnul, la Cernăuți, trebuie să-l fi adus cu el în anul 1848.

În Țara Românească o avea, deja la 1816, Anania, egumenul mănăstirii Gruiu²⁹. Logofătul Petrache Pliniceanu se semna pe un exemplar în martie 1829³⁰. Interesul pentru carte e dovedit și de o listă de cărți anterioare anului 1832 – în care apare și *Gheografia*, tom I-II –, consemnată pe un exemplar al primului volum din *Plutarh nou*, achiziționat în 1828³¹. În deceniile '30 și '40 ea se mai vindea încă în librăriile din București³². Se găsea în biblioteca Colegiului Sf. Sava³³ – organizată începând din 1833 –, dar primul tom a fost luat de unul dintre elevi, viitorul mitropolit Iosif Naniescu (care a studiat acolo între 1840 și 1847). Se regăsește mai târziu în Biblioteca centrală³⁴. Datele despre circulația cărții la sud de Carpați sunt totuși mai puține decât cele provenind de la nord și est.

În mod ocazional, geografia călătorește și dincolo de granițele provinciilor românești. Un exemplar ajunge până în insula Corfu, în biblioteca lui Frederick North (1766-1827), 5th Earl of Guilford, care înființase acolo, în 1824, Academia Ionică. Nu știm dacă a fost adus din Brașov ori București direct în Corfu, cândva după 1820, sau din Buda, prin Viena și Londra. Ar putea fi un dar al unui profesor (Nicola Savva Piccolos) sau al unui elev (Constantin Aristia) din Țara Românească. După moartea lui North e dus, împreună cu majoritatea cărților sale, la Londra, iar în 1830 e achiziționat de către British Museum³⁵.

²¹ *Ibidem*.

²² Dan Buciumeanu, *Comori de carte veche românească și străină. Catalogul colecțiilor speciale ale Bibliotecii J.G. Bibicescu*, Scrisul românesc, Craiova, 1996, p. 249, 331; Gheorghe Hâncu, *Cartea românească veche în Biblioteca „V.A. Urechia”*, Biblioteca Regională „V.A. Urechia”, Galați, 1965, p. 85.

²³ Dar fără să o numească. V. textul reprodus în BRV nr. 1232, III, p. 447-450 (449).

²⁴ Apare în catalogul ei, întocmit în iunie 1840, și pe o listă de cărți împrumutate la 12 iulie 1833. Petronel Zahariuc, *Despre un boier moldovean (Iancu Istrati) și despre biblioteca sa și cititorii ei, la 1840*, în *Banatica* (Reșița), XXX, nr. 2, 2020, p. 275-314 (305, 212). A ajuns în biblioteca personală a lui C.A. Stoide, *op. cit.*, p. 248n, 305 și n.

²⁵ „Un autre a public en Transylvanie une geographie universelle”. M. Kogălniceanu, *Opere*, vol. I, *Beletristică, studii literare, culturale și sociale*, ed. de Dan Simionescu, Editura Academiei, București, 1974, p. 239-274 (270).

²⁶ B.A.R., CRV 851, S4; ajuns la începutul secolului XX în biblioteca lui Alexandru Saint-Georges (1886-1954).

²⁷ Igor Cereteu, *Valori cărțurărești din biblioteca Mănăstirii Noul Neamț (tipărituri din secolele XVI-XX)*, Lexon-Prim, Chișinău, 2021, p. 33-34, 270. Mulțumiri autorului pentru comunicarea volumului și pentru consultația asupra circulației cărții de Buda în Basarabia.

²⁸ Aurel Vasiliu, *Românii în două geografii de Amfilohie Hotiniul și Nicolae Nicolau*, Soc. „Dacia Traiană”, Cernăuți, 1943, p. 5. Există o altă semnătură, fără dată – Iliuț –, aparținând probabil primului proprietar.

²⁹ B.A.R., CRV 851, D1. Cu două însemnări din 1817 și 1829.

³⁰ Arhivele Naționale, D.J. Iași, nr. inv. 8125. Elena Dima, Gheorghe Buluță, Simona Ceașu (ed.), *Cartea românească veche în bibliotecile documentare ale Arhivelor Statului. Catalog*, Direcția Generală a Arhivelor Statului, București, 1985, p. 234.

³¹ B.A.R., CRV 1032, D4, provenit din biblioteca profesorului C.N. Mateescu din Râmnicu Vâlcea. La final e legată o scrisoare din anul 1828, care ar putea indica numele proprietarului.

³² *Catalog de cărțile ce se află în Libreria Rumânească din București a D.D. Iosif Romanov și Comp.; pe Ulița Sf. Gheorghe Nuou în Brașoveni*, Tipografia lui Eliad, București, 1838, p. 21; *Catalogue général des livres, qui se trouvent au magasin de librairie de C.A. Rosetti & Winterhalder à Bucarest*, Imprimerie de C.A. Rosetti & Winterhalder, Bucarest, 1847, p. 4.

³³ I. Genilie, *Catalog de cărțile [...] care se află în biblioteca Colegiului Național*, tomul II, Tipografia Colegiului St. Sava, București, 1847, p. 232; B.A.R., CRV 851, D2 (vol. 1) și S1 (vol. 2).

³⁴ Ion C. Gârleanu, *Catalogulu alfabeticu de cartile aflate in Bibliotheca Centrala*, [vol. I], Imprimeria Statului, București, 1865, p. 113 (la p. 41, *Plutarh nou*). Biblioteca Națională a colegiului a devenit în 1864 Biblioteca Centrală a Statului, iar în 1901 a fost contopită cu Biblioteca Academiei Române.

³⁵ British Library, Londra, General Reference Collection 869.i.4*. Despre soarta bibliotecii, v. Eric Glasgow, *An Anglo-Greek library*, în *Library review* (Bradford), 49, nr. 2, 2000, p. 83-86.

E firesc ca o tipăritură de Buda să circule în Ardeal mai mult decât în celelalte provincii românești. Trebuie să fi fost, foarte probabil, prompt receptată în lumea negustorilor din Brașov. Pe două exemplare se găsesc semnături – A. Policarp și Georgios Dimitriaris –, care par să indice o astfel de apartenență³⁶. O avea și Ion Cepescu, membru – pesemne tânăr – al unei familii negustorești înrudite cu familia Nicolau³⁷.

De asemenea, era de așteptat ca, alături de *Calendariu* și *Descoperirea Americii*, să se afle în biblioteca lui Petru Maior, corectorul lor³⁸. Dar și în cele ale multor oameni de carte. Cum este, de pildă, cazul lui Nicolae Stoica de Hațeg³⁹. În „Cuvânt întâiu” la *Povești moșăști, scolarilor rumânești* (1830), acesta îl pomeneste pe Nicolau printre marii învățați români din vremea lui, alături de Dimitrie Eustatievici, Samuil Micu, Gheorghe Șincai, Ioan Piuariu Molnar, Petru Maior, Naum Petrovici și Damaschin Bojâncă⁴⁰. Cunoștea *Gheografia* și Vasile Pop, atunci când publică *Disertație despre tipografiile românești* (1838)⁴¹. Trebuie să o fi cunoscut și Timotei Cipariu, înainte de 1848, deși nu s-a păstrat în biblioteca sa și nu e consemnată nici în manuscrisele lui postpașoptiste⁴². Un exemplar era înregistrat în 1830 în biblioteca lui Samuil Vulcan⁴³. Un altul, în cea a canonicului Ioan Corneli la moartea sa, în anul 1848⁴⁴, alături de alte cărți de geografie și istorie universală. Pe un alt exemplar s-a semnat Ioan Micu Moldovan, poate chiar pe vremea când era elev la Blaj (1842-1848, 1851-1853)⁴⁵.

Preotul greco-catolic Ilie Medrea se semnează pe exemplarul lui în anii 1826-1827, când era protopop de Sighișoara⁴⁶. În anii 1857 și 1858 își scrie numele pe carte Moisie Mangra din Mihileu, preot în Ohodaș, probabil vreun unchi al viitorului mitropolit⁴⁷. Un alt exemplar a circulat în zona bănățeană, la preoții ortodocși Ieremia Popovici din Șepreus, paroh în Românești, și Ioan Păcurar, paroh în Brebul⁴⁸. Altul se afla în Hațeg⁴⁹.

Majoritatea clericilor erau și învățători. Dar însemnările bibliofile dovedesc în mod explicit folosirea cărții în învățământ. Un exemplar e semnat în anii 1830-1831 de Iosif Martinovici, „sistematic învățătoriu” în Sânandrei, lângă Timișoara⁵⁰. În apropiere, Ioan Iovan (n. 1820), învățător din 1840 în Murani, se semnează pe exemplarul lui încă din 1839, când era „auzitoriu” în anul al doilea (și apoi, din

³⁶ B.A.R., CRV 851, D3 și S5; ultimului exemplar i-a dispărut pagina de titlu, cu semnătura, dar ea rămâne consemnată în catalogul electronic al bibliotecii.

³⁷ În 1821 îi rămâne – alături de *Plutarh nou* – la fostul său stăpân, Teodor Misch. *Catalogul documentelor românești din Arhivele Statului Brașov*, vol. II, întocmit de C.A. Stoide, Melania Runceanu, Dumitru Limona, Candid Mușlea et al., Direcția Generală a Arhivelor Statului, București, 1975, p. 741 (doc. 4359).

³⁸ Dar nu și alături de *Plutarh nou*, pe care îl cenzurase. Nicolae Albu, *Date noi privitoare la viața și activitatea lui Petru Maior*, în *Revista arhivelor* (București), XLVIII, nr. 4, 1971, p. 575-593 (592); *Catalogul bibliotecii lui Petru Maior*, în Petru Maior, *Scripta minora*, ed. de Ioan Chindriș, Viitorul românesc, București, 1997, p. 340-355 (346). De altfel, *Plutarh nou* nu se găsește nici în fondul de depozit legal al bibliotecii Universității din Pesta/Budapesta.

³⁹ Dimitrie Cioloca, *op. cit.*, p. 353. Alături de *Calendariu* și de alte două geografii în germană și, respectiv, sârbă (plus două istorii universale în germană).

⁴⁰ „Dar Nicola Nicolau din Brașău *Gheografia* rumânească, cu *Calendariu* de o sută de ani făcu”. Nicolae Stoica de Hațeg, *Scrieri*, ed. de Damaschin Mioc și Costin Feneșan, Facla, Timișoara, 1984, p. 86.

⁴¹ Singura dintre cele patru cărți tipărite de Nicolau pe care o văzuse. Vasile Popp, *Disertație despre tipografiile românești în Transilvania și învecinatele țări de la începutul lor până la vremile noastre. Sibiu, 1838*, ed. de Eva Mârza și Iacob Mârza, Dacia, Cluj-Napoca, 1995, p. 149, 203-204.

⁴² V., de exemplu, lista manuscrisă de cărți vechi românești datată cca. 1855, Arhivele Naționale, D.J. Cluj, Fond. Blaj, colecția Cipariu, nr. 2506; publicată în Ioan Chindriș, *Transilvanica*, Cartimpex, Cluj-Napoca, 2003, p. 648-649.

⁴³ Florian Dudaș, *Cărțile românești din biblioteca lui Samuil Vulcan (catalogul din 1829-1830)*, în *Crisia* (Oradea), IX, 1979, p. 381-419 (396, 403, 408).

⁴⁴ *Catalogus Librorum per Prepositum Ioannem Corneli Capitulo GRC MVaradinensi Testamentaliter legatorum*, nr. 184; editat în Constantin Mălinaș, *Contribuții la istoria iluminismului românesc din Transilvania. Ioan Corneli (1762-1848)*, Biblioteca Județeană Bihor, Oradea, 2003, p. 298-313 (307). A ajuns la Biblioteca Națională a României, probabil din fondul preluat, în 1956, de la Episcopia Ortodoxă din Oradea. Florian Dudaș, *Vechile tipărituri românești din Țara Bihorului*, vol. II (1761-1830), Editura de Vest, Timișoara, 2007, p. 433-444.

⁴⁵ Elena Mosora, Doina Hanga, *Catalogul cărții vechi românești din colecțiile Bibliotecii Centrale Universitare „Lucian Blaga” Cluj-Napoca*, B.C.U., Cluj-Napoca, 1991, p. 177-178.

⁴⁶ Înainte fusese paroh în Hendorf (azi Brădeni), puțin mai la sud. Bogdan Andriescu, Anca Elisabeta Tatay, *Carte românească veche în Biblioteca Națională Széchényi, Budapesta*, Armanis / Mega, Sibiu / Cluj-Napoca, 2020, p. 316-317. Mulțumiri autorilor pentru comunicarea volumului.

⁴⁷ E. Mosora, D. Hanga, *op. cit.*, p. 177-178. Una dintre însemnări (p. 69), greșit transcrisă 1838. De aceeași mână, însemnări nesemnificate din anii 1858 (p. 59, 75, 98, 157) și 1859 (p. 205), marcând un parcurs de lectură. Altele (fila de titlu și p. 123, 222), tot nesemnificate, par a fi semnăturile unor persoane diferite.

⁴⁸ Gh. Hâncu, *op. cit.*, p. 85.

⁴⁹ Maria Basarab, *Cuvinte mărturisitoare. Însemnări pe cărți românești vechi din județul Hunedoara*, Astra, Deva, 2001, p. 216.

⁵⁰ Rodica Calcan (red.), *Cartea veche românească în colecțiile Bibliotecii Centrale Universitare, București*, Centrul de multiplicare al Universității București, București, 1972, p. 161-164.

nou în 1849)⁵¹. Un alt exemplar a aparținut între anii 1816 și 1827 lui Nicolae Fogoraș, învățător în Valea Boului (azi Păltiniș), după care, în 1829, trece la oboistul Mihail Gurgu din Ilova, „muzicant al regementului”, pentru ca mai apoi să ajungă la Eliseu Baneu, student la teologie în Caransebeș. După ce acesta devine preot în Dubești, cartea îi rămâne, în 1857, lui Savu Drăgan, învățător în Caransebeș. În perioada studenției lui Baneu (1854-1856), o citesc și se semnează pe carte mai mulți dintre prietenii și colegii lui: Nicolae Tablă, Ioan Stolojescu din Cuptoare, „stelfărtretăr” (suplinitor), Ioan Coloșor din Doman, teolog în anul al treilea, Ladislau Lația, „sholariu”, Iacob Sârbu, cleric (tatăl istoricului Ioan Sârbu), Petru Domil din Vârșeț, teolog, ulterior preot în Buceșnița⁵². Cândva după 1860 un exemplar ajunge în biblioteca învățătorului Ioanichie Olariu din Gurasada⁵³.

Multe dintre însemnările bibliofile datează din a doua jumătate a secolului.

Exemplarul lui Ioan Iovan se afla, în 1858, în posesia lui Teorese (?) Chineneanu din Murani⁵⁴. Cel al lui Moisie Mangra ajunge la Cornel Lazăr (1863-1931), preot în Almaș, ulterior protopop al Hălmașului⁵⁵. O avea Ioan Dariu (1855-1951), învățător în Satulung, lângă Brașov, și autor de manuale școlare, inclusiv de geografie⁵⁶. Bartolomeu Baiulescu o dăruiește în 1890 bibliotecii parohiei ortodoxe din Brașov⁵⁷. Tot dintr-o veche bibliotecă brașoveană trebuie să provină și exemplarul donat de Sextil Pușcariu Muzeului Limbii Române din Cluj (înființat în 1919)⁵⁸.

La sud de Carpați, dascălul Ioan Teișianu se semna pe *Gheografia* în anul 1868⁵⁹. Exemplarul de la Biblioteca Județeană din Craiova a aparținut lui Nicolae P. Romanescu (1854-1931)⁶⁰. Tot în Oltenia o avea un anume Ștefan Diclescu, elev în clasa a treia liceală (iar mai târziu moșier în Zătreni și deputat de Vâlcea)⁶¹. Un exemplar a trecut Dunărea, ajungând la Șistov, în biblioteca orașului (fondată în anul 1856)⁶². Exemplarul egumenului Anania ajunge în 1890 la Nicolae A. Iacobescu (1863-1931), în București, ulterior profesor la Școala de Silvicultură și la Liceul Sf. Sava și autor al câtorva manuale de geografie⁶³. În București se mai găsea în biblioteca Muzeului Național de Antichități și în cea a profesorului Petre Gârboviceanu⁶⁴. Exemplarul din biblioteca Mitropoliei Olteniei, aparținând mitropolitului Firmilian Marin (1901-1972), fusese probabil moștenit de la înaintașii săi⁶⁵.

În Bucovina, câteva exemplare sunt donate bibliotecii gimnaziștilor români din Cernăuți, constituită pe lângă liceul german: unul de către Aron Pumnul, în 1860, altul de către elevul Georgiu Nosievici, în 1862⁶⁶. Tot acolo se semnează pe carte, în anii 1867 și 1871, Onufrie Neșciuc, lăsând-o apoi fiului său, Eugen Neșciuc (1868-194?)⁶⁷. Eminescu știa despre cărțile lui Nicolau cel puțin din 1876⁶⁸. S-a emis ipoteza că citise deja unul dintre exemplarele *Gheografiei* aflate în biblioteca gimnaziștilor români din Cernăuți, iar cartea l-a putut interesa pentru părțile despre români și despre India⁶⁹.

⁵¹ B. Andriescu, A.E. Tatay, *op. cit.*, p. 303-305. A cumpărat-o cu cinci florini.

⁵² R. Calcan (red.), *op. cit.*, p. 161-164.

⁵³ Maria Basarab, *Cărți didactice românești în muzeul din Deva (1785-1888)*, în *Sargeția* (Deva), XXVII/1, 1997-1998, p. 779-791 (782, 784).

⁵⁴ B. Andriescu, A.E. Tatay, *op. cit.*, p. 303-305. Se mai găsesc pe carte, fără dată, numele lui Ambrozie Cunesanu și Achim Sileru.

⁵⁵ E. Mosora, D. Hanga, *op. cit.*, p. 177-178.

⁵⁶ R. Calcan (red.), *op. cit.*, p. 161-164.

⁵⁷ Vasile Oltean, *Catalog de carte veche din Șcheii Brașovului*, ediție definitivă, Tipo Moldova, Iași, 2014, p. 678.

⁵⁸ Elisabeta Faiciuc, *Fondul de carte veche românească existent în biblioteca Institutului de lingvistică și istorie literară – Cluj-Napoca. Prezentare generală*, în *Biblioteca și învățământul* (Cluj-Napoca), VI, 1982, p. 146-164 (156).

⁵⁹ B.C.U., Iași, RV-II-360.

⁶⁰ Aurelia Florescu, *Tezaur. Carte românească veche. 1557-1830*, Aius, Craiova, 2000, p. 434, 436.

⁶¹ E. Mosora, D. Hanga, *op. cit.*, p. 177-178.

⁶² Valentin Antonov, *Manuscripts et vieux livres roumains dans la Bibliothèque de Șistov*, în *Revue des études sud-est européennes* (București), XVIII, nr. 2, 1980, p. 311-324 (324).

⁶³ B.A.R., CRV 851, D1.

⁶⁴ B.A.R., CRV 851, D4 și, respectiv, S2 și S5. Primul are însemnări din anii 1855 și 1860, iar cel de-al doilea una din 1834.

⁶⁵ A. Florescu, *op. cit.*, p. 434, 436.

⁶⁶ A. Vasiliu, *op. cit.*, p. 4-5. În momentul în care scria, cele două numere de inventar din registrul *Consemnăciunariu* se aflau pe același exemplar al cărții, donat de „Societatea pentru cultură” – care avea mai multe – bibliotecii liceului „Aron Pumnul”. Exemplarul este cel care aparținuse preotului Andrei Lipețchi, iar apoi, probabil, a ajuns la Georgiu Nosievici. V. și Dimitrie Vatamaniuc, *Intellectualii bucovineni, Eminescu și biblioteca gimnaziștilor români din Cernăuți*, în *Analele Bucovinei* (București), IV, nr. 2, 1997, p. 327-344 (334); republicat în Idem, *Bucovina între Occident și Orient. Studii și documente*, Editura Academiei Române, București, 2006, p. 222-239 (229).

⁶⁷ E. Mosora, D. Hanga, *op. cit.*, p. 177-178.

⁶⁸ Mihai Eminescu, *Dare de samă despre mișcarea literară a românilor în anul 1819*, în *Curierul de Iași* (Iași), 4 iulie 1876; republicat în *Opere*, IX, *Publicistică. 1870-1877*, ed. coord. de Petru Creția, Editura Academiei, București, 1980, p. 145-146.

⁶⁹ A. Vasiliu, *op. cit.*, p. 7, 9, 11.

În Basarabia, biblioteca lui Constantin Botezatu e moștenită de ginerele său Gavriil Catacazi, rotmistru de husari și fiul unui fost guvernator al Basarabiei, care, în anul 1879, donează mai multe cărți mănăstirii Noul Neamț din Chițcani⁷⁰.

Un exemplar a aparținut bibliofilului ieșean Gheorghe M. Stihi (1818-1873)⁷¹. Tot în Moldova, Grigore Crețu (1849-1919) și George Sion (1855-1944) colectaseră, fiecare, câte trei exemplare⁷². Unul dintre exemplarele lui Asachi ajunge la un anume Hristache Penruvei (?) zis și Vamangiul, iar apoi la frații Șaraga din Iași (Elias Șaraga, 1859-1939), care îl donează bibliotecii întemeiate de V.A. Urechia la Galați⁷³. Tot ei au donat un exemplar bibliotecii Universității din București⁷⁴. Un alt exemplar a fost donat bibliotecii lui Urechia de către preotul Nicolae Vicol, care studiasse în anii '40 la seminarul din Socola⁷⁵. În 1885, cu ocazia expoziției de la Iași, *Gheografia* se găsea în biblioteca lui Teodor Burada și în cea a arhierului Narcis Crețulescu Botoșăneanu⁷⁶. O avea și Ioan Alecu Samurcaș, unchiul și tatăl adoptiv al lui Al. Tzigara-Samurcaș⁷⁷. Tot la Iași, se mai găsea în biblioteca profesorului C.V. Praja⁷⁸. Iosif Naniescu, mitropolitul Moldovei și Sucevei, o donează în 1894 bibliotecii Academiei Române⁷⁹.

În ultimele decenii ale secolului cartea era cunoscută mai multor istorici și filologi: Dimitrie Iarcu, Constantin Erbiceanu, Alexandru Philippide, V.A. Urechia, Nicolae Iorga, Silvestru Moldovan, Andrei Bârseanu, Moses Gaster ș.a.

Toate acestea reprezintă doar o parte a datelor disponibile despre cei care au cunoscut și citit *Gheografia sau scrierea pământului* în secolul al XIX-lea. Dintre cele pe care nu le-am descoperit sau nu ne-au fost accesibile deocamdată, unele sunt probabil semnificative, altele numai anecdotice. Identificarea tuturor e, fără îndoială, o sarcină a cărei dificultate trebuie să fie invers proporțională cu utilitatea ei. Ele oferă nu o imagine coerentă sau de ansamblu, ci una accidentală, dispartă și fragmentară. În schimb, se poate spune fără teama de a greși că, în primele trei decenii după publicarea cărții, majoritatea celor care citeau românește și erau interesați de geografie nu puteau să nu ajungă la ea.

Prima lucrare științifică de geografie a lumii, care va depăși în mod indiscutabil alcătuirea lui Nicolau, va fi publicată de Ioan Rusu, la Blaj, cu titlul *Icoana Pământului sau Carte de geografie* (1842-1843). Cărțile apărute între timp sunt, în mod explicit, manuale școlare, unele elementare, ce nu reușesc să facă concurență pitoreștii compilații de cultură generală a cărturarului brașovean. În mod interesant, deși publicate în Principate, ele sunt scrise de profesori ardeleni: Aaron Florian (București, 1834, reeditat în 1839 de două ori), Vasile Fabian Bob (Iași, 1834, reeditat în 1840, 1843 și 1846), Iosif Genilie (București, 1835, reeditat în 1855) și din nou el (București, 1841, reeditat de cel puțin nouă ori, ultima dată în 1859). Până în anii '60, când lucrările de geografie a lumii se înmulțesc și devin tot mai bune și mai actualizate, mai apar – lăsând la o parte scrieri subțirele și marginale – câteva manuale semnate de Dimitrie Gusti (Iași, 1843 și un altul în același an, cu opt ediții până în 1854), Gavril I. Munteanu (Brașov, 1854, reeditat în 1864) și August Treboniu Laurian (Iași, 1855, reeditat în 1857).

Deși ardelenii domină în mod absolut ca autori ai cărților de geografie a lumii, în Transilvania apar doar cea a lui Rusu, operă masivă, în trei volume, cu o circulație mai mult de nișă, și cea a lui Munteanu, prelucrată după micul manual introductiv al lui Johann Bellinger. Nu e de mirare că spațiul liber dintre ele va fi umplut tot de vechea *Gheografia* a lui Nicolau până când, în ultimele trei decenii ale secolului, se produce o explozie de manuale românești în Imperiul habsburgic. Dar, prin acele capitole ale ei care nu erau strict geografice, ci istorice, biografice, etnografice, botanice, zoologice, gemologice, cartea lui Nicolau nu poate fi înlocuită de ele și rămâne să atragă până târziu interesul cititorilor.

⁷⁰ Conform condiții de inventar, în biblioteca mănăstirii intră și *Plutarh nou*, dar cele două volume nefiind încă identificate, nu știm când și cum ajung; nu e exclus să fi urmat aceeași cale. I. Cereteu, *op. cit.*, p. 223, 270.

⁷¹ M. Bodinger, *op. cit.*, p. 282.

⁷² E. Mosora, D. Hanga, *op. cit.*, p. 177-178.

⁷³ În 1895. Gh. Hâncu, *op. cit.*, p. 85. Biblioteca publică V.A. Urechia din urbea Galați, *Suplement no. III la Catalogul General publicat la anul 1890, octombrie 1*, [Tip. Curții Regale F. Göbl, București, 1900], p. 422 (nr. 22752). În același an un exemplar e donat de Academia Română dintre dubletele ei. *Ibidem*, p. 360 (nr. 70573-70574). Nu apare în Gh. Hâncu, *op. cit.*, p. 85.

⁷⁴ R. Calcan (red.), *op. cit.*, p. 161-164.

⁷⁵ Numai primul volum. Biblioteca V.A. Urechia din Galați, *Suplement no. 1 la Catalogul General al cărților, manuscriselor și hărților. 1890, noiembrie 14*, Tip. Curții Regale F. Göbl, București, 1890, p. 27 (nr. 5746). Nu e menționat în Gh. Hâncu, *op. cit.*, p. 85.

⁷⁶ *Catalogul Expoziției*, în A.D. Xenopol, C. Erbiceanu, *Serbarea școlară de la Iași cu ocazia împlinirii a cinci-zeci de ani de la înființarea învățământului superior în Moldova. Acte și documente*, Tipografia Națională, Iași, 1885, p. 248-412 (262).

⁷⁷ R. Calcan (red.), *op. cit.*, p. 161-164.

⁷⁸ M. Bodinger, *op. cit.*, p. 282.

⁷⁹ B.A.R., CRV 851, D2.

Izvoarele *Gheografiei*: prototipul

Alcătuirea și publicarea *Gheografiei* reprezintă un act cultural făcut cu conștiința unui inițiator de drum. În prefața ei, Nicolau afirmă că este cea dintâi geografie a lumii tipărită în limba română: „Numai noi Românii [...] până la aceste vremi de o știință așa scumpă și neprețuită tocma eram lipsiți”. Dar, așa cum știm, afirmația e incorectă. În 1795, Amfilohie Hotiniul publicase la Iași *De obște gheografie*, un volum de 240 de pagini, după versiunea italiană a cărții lui Claude Buffier (1661-1737), *Géographie universelle*. Primii cercetători ai *Gheografiei* observaseră deja că ea pare a fi cu totul inspirată din planul și metoda lucrării lui Amfilohie⁸⁰. Ulterior, s-a spus că este o prelucrare⁸¹, o republicare sau a doua ediție⁸², o transcriere sau ediție augmentată a acesteia⁸³. Dar și o retraducere sau prelucrare după o ediție mai nouă a cărții iezuitului francez – chiar una italiană sau germană –, ținând totuși cont de versiunea lui Amfilohie⁸⁴. Cu toate acestea, marea majoritate a autorilor care s-au ocupat de cele două cărți au recunoscut că opera lui Nicolau e superioară „gheografiei moldovenești”⁸⁵.

Cum se explică însă ignorarea unui ilustru precursor? Să fie vorba doar de atitudinea de inițiator absolut, manifestată – cu dreptate sau fără – și de alți cărturari contemporani, sau de faptul preluării nemărturisite a unei traduceri anterioare? S-a presupus chiar că, tocmai în virtutea acestui lucru, Nicolau nu s-a semnat cu propriul nume, ci cu formula „un iubitoriu de neamul Românesc”⁸⁶. Nu acesta trebuie să

⁸⁰ *Catalogul Expoziției*, în A.D. Xenopol, C. Erbiceanu, *op. cit.*, p. 261-262. Deși alții, după ei, au spus că este cea dintâi geografie universală în limba română. Silvestru Moldovan, *Din literatura geografică a Transilvaniei. Scrierile geografice în secl. XIX* [I], în *Transilvania* (Sibiu), XXXI, nr. 1, ianuarie 1900, p. 17-24 (24); Ioan Darius, *Centenarul primei cărți de geografie în limba românească*, în *Gazeta Transilvaniei* (Brașov), LXXVII, nr. 271, 10 (23) decembrie 1914, p. 1-2; nr. 272, 11 (24) decembrie 1914, p. 1-2. Iorga – urmat de alții – scrie că este cea dintâi lucrare de geografie „mai întinsă” apărută în românește. N. Iorga, *Istoria literaturii românești în veacul al XIX-lea, de la 1821 înainte*, vol. I, p. 302-303, respectiv, p. 323.

⁸¹ Gh. Adamescu, *Scrierile lui Iosif Genilie, cu o privire asupra celor mai vechi scrieri de geografie în românește*, în *Buletinul Societății geografice române* (București), XXII, sem. 1, 1901, p. 82-105 (87). Cătălina Velculescu, Viorel Guruianu, *Cuvânt înainte*, în *Povestea țărilor Asiei. Cosmografie românească veche*, Vestala, București, 1997, p. 5-42 (40). Alexandru Duțu scrie că Nicolau a „utilizat” traducerea lui Amfilohie pentru redactarea *Gheografiei*; Al. Duțu, *Coordonate ale culturii românești în secolul XVIII (1700-1821). Studii și texte*, Editura pentru literatură, București, 1968, p. 248. Iar Mircea Păcurariu că s-a „folosit” de ea. M. Păcurariu, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, vol. II, Editura I.B.M.B.O.R., București, 1981, p. 615; ed. a II-a, 1994, p. 597. Nicolae Mazere recunoaște asemănarea, dar consideră „exclus cu desăvârșire” că este o „simplă prelucrare”; *Evoluțiunea geografiei în școlile noastre* [IV], în *Cultura română* (Iași), I, nr. 7, 15 mai 1904, p. 210-219 (214).

⁸² Virgil Cândea, *Imaginea geografilor: o lume frumoasă cu oameni dreți și buni*, în V. Cândea, C-tin I. Turcu, *România și America Latină. Tradiții și actualitate*, Editura Politică, București, 1970, p. 10-17 (15, 16); Constantin Șerban, *L'image de l'autre. La société russe dans les sources roumaines du XVIIIe siècle et du commencement du siècle suivant*, în *Revue roumaine d'histoire* (București), XX, nr. 1, janvier-mars 1981, p. 43-55 (45-46); Radu Toma, *Românii în cele două Americi. O experiență etnică și istorică*, Globus, București, 1997, p. 135.

⁸³ Ofelea Proca-Țepelea, *Date noi despre primele manuale românești de geografie*, în *Analele Universității București. Pedagogie* (București), XXII, 1973, p. 89-100 (98, 99, 100); Idem, *Începuturile terminologiei geografice românești reflectate în primele lucrări și manuale în limba română*, în *Studii și cercetări de geologie, geofizică, geografie. Seria Geografie* (București), XXIV, nr. 1, 1977, p. 87-96 (87, 96).

⁸⁴ N.A. Ursu, *Formarea terminologiei geografice în limba română*, p. 871-876 (874); Idem, *Formarea terminologiei științifice românești*, p. 24-25; Idem, *Crearea stilului științific*, în Al. Rosetti, B. Cazacu (red. resp.), *Studii de istoria limbii române literare. Secolul al XIX-lea*, vol. I, Editura pentru literatură, București, 1969, p. 128-166 (136, 159) (În primul studiu afirmase că traducerea pare să fie făcută după una dintre edițiile italiene, în cel de-al doilea, după una dintre numeroasele ediții, în mai multe limbi, ale cărții lui Buffier, iar în al treilea, că e făcută din limba germană, lucru reluat în N. A. Ursu, Despina Ursu, *Împrumutul lexical în procesul modernizării limbii române literare (1760-1860)*, vol. I, Cronica, Iași, 2004, p. 185); Alexandru Niculescu, *Individualitatea limbii române între limbile romanice, 2. Contribuții socioculturale*, Editura științifică și enciclopedică, București, 1978, p. 85, 104-105; Idem, *Unitatea lingvistică a românilor*, în Ștefan Ștefănescu (coord.), *Națiunea română. Geneze, afirmare, orizont contemporan*, Editura științifică și enciclopedică, București, 1984, p. 172-204 (184, 190-191); Paul Cernovodeanu, *Préoccupations d'histoire universelle dans l'historiographie roumaine des XVIIe et XVIIIe siècles* (V), în *Revue roumaine d'histoire* (București), XIII, nr. 1, 1974, p. 73-94 (87n). În alt loc scrie nu că a tradus, ci a „prelucrat” cartea lui Buffier; P. Cernovodeanu, Ion Stanciu, *Imaginea Lumii Noi în țările române și primele lor relații cu Statele Unite ale Americii până în 1859*, Editura Academiei, București, 1977, p. 50; *Distant lands. The genesis and evolution of Romanian-American relations*, East European Monographs, Boulder, 1985, p. 26. Același lucru la Eugen Denize, *Spania în cultura medievală românească*, în *Revista de istorie* (București), 38, nr. 5, 1985, p. 487-496 (493-494); *Imaginea lui Columb și a Lumii Noi în cultura română veche*, în *Revista istorică* (București), III, nr. 9-10, 1992, p. 937-953 (949-950); *Imaginea Spaniei în cultura românească până la primul război mondial*, Silex, București, 1996, p. 37-38. Ulterior consideră că e vorba de o nouă traducere prelucrată; *Italia și italienii în cultura română până la începutul secolului al XIX-lea*, Mica Valahie, București, 2002, p. 184-185.

⁸⁵ Astfel se intitulează capitolul introductiv al cărții, care, în cuprins, se numește „Pentru Gheografie, adică scrisoarea pământului”. Face excepție Nicolae Mazere, care, în mod straniu, consideră geografia lui Nicolau „cu totul lipsită de originalitate”; N. Mazere, *op. cit.*, p. 214. În replică, îi acordă atenție specială Marin Popescu-Spineni, *Primele manuale de geografie în școala românească*, în *Revista generală a învățământului* (București), nr. 6, iunie 1931, p. 327-341. V. și comentariile lui N. Iorga, *Cronică*, în *Revista istorică* (Vălenii de Munte), XVIII, nr. 4-6, aprilie-iunie 1932, p. 174-188 (184-185).

⁸⁶ Al. Niculescu, *Individualitatea limbii române între limbile romanice*, 2, p. 104; Idem, *Unitatea lingvistică a românilor*, p. 191.

fi fost motivul pseudonimului perifrastic (foarte probabil, inspirat contrastiv de *philhellenos*), dar nu e mai puțin adevărat că Nicolau trecea sub tăcere un înaintaș.

Dacă într-adevăr cunoștea cartea tipărită – ceea ce nu e cert –, singura circumstanță atenuantă care i s-ar putea acorda e aceea că afirmația lui se referă la lipsa unei geografii complete și aduse la zi. Altfel spus, că vedea în opera lui Amfilohie o lucrare depășită și incompletă. Este tocmai ceea ce face pornind de la ea: actualizează informația și o întregeste cu noi capitole, care largesc viziunea asupra unora dintre țările și popoarele discutate.

După cum indică datele cunoscute asupra circulației ei, *De obște gheografîe* a fost aproape absentă în Transilvania, mai ales în primele două decenii după publicare⁸⁷. Să fie acesta motivul pentru care Nicolau se face că nu există? Se poate însă găsi și o explicație care nu presupune rea intenție: anume că Nicolau cunoscuse o copie a traducerii manuscrise a geografiei și, în virtutea slabei circulații a cărții dincolo de granițele Moldovei, n-a aflat că ea fusese între timp tipărită. Dacă ținem cont de profilul său moral și spiritual, așa cum ne este cunoscut din testamentul lui,⁸⁸ atunci această explicație devine cea mai plauzibilă.

Așadar, sursa principală a geografiei lui Nicolau este *Géographie universelle* a lui Claude Buffier, trecută succesiv prin cincisprezece ediții: patru pariziene (1711-1729), nouă venețiene (1737-1772), una romană (1775) și cea „moldovenească” a lui Amfilohie Hotiniul (1795). Așa cum procedează Amfilohie cu textul lui Buffier, Nicolau prelucrează la rândul lui textul lui Amfilohie. El face mici eliminări și adaugă, în mod sistematic, din diferite alte surse. De exemplu, comasează eseul despre originile și dezvoltarea geografiei, al lui François Jacquier, cu capitolul introductiv al lui Buffier consacrat terminologiei geografice. Dar în cel dintâi trece peste greci și egipteni, direct la romani. Din cel de-al doilea elimină afirmația că numirile vânturilor se află printre „mărunțișurile” a căror cunoaștere nu e de mult folos și, imediat după el, adaugă un mic capitol despre vânturi⁸⁹.

În prima parte, dedicată Europei, ordinea țărilor e refăcută în direcția deplasării dinspre vest spre est. În interiorul ei se mișcă uneori de la sud spre nord, alteori de la nord spre sud. Începe, astfel, cu Portugalia și termină cu Bulgaria. Adaugă și noi capitole, precum „Ostrovlul Elba” sau „Marele Prințipat al Ardealului”⁹⁰. Aproape peste tot face adăugiri privind evenimente recente. În capitolele despre Franța, Austria și Rusia introduce și diverse informații legate de războaiele napoleoniene, care au fost interpretate ca o indicație a cunoașterii unora dintre cele șase cărțuli publicate pseudonim sau anonim, în anii 1814-1815, în jurul acestora⁹¹. E pomenită chiar și piramida de tunuri comentată în *Vreadnica de pomenire Biruință* (1815)⁹². Dacă e să luăm anii menționați pe paginile de titlu ale celor două cărți ca reprezentând data reală a ieșirii lor de sub tipar, atunci mențiunea din *Gheografia* e anterioară publicării acestor broșuri, ceea ce reprezintă un nou argument pentru paternitatea lui Nicolau (sau a fratelui său Gheorghe)⁹³.

În următoarele trei părți – Asia, Africa și America – Nicolau respectă ordinea din Amfilohie, dar la Asia și la America adaugă, în continuare, ample noi capitole de factură istorică, comercială și etnografică. Cele despre America nu vin imediat după ea, ci după celelalte capitole care-i urmează în *De obște gheografîe*, inclusiv după cel „pentru arătarea globului” (capitolul III din *Trattato della sfera* al lui Jacquier). Aceste capitole din Amfilohie nu sunt toate redactate în ordine; cele cuprinzând tabla gradelor, lexiconul geografiei și arătarea globului schimbă pozițiile între ele. În tabla gradelor, Nicolau renunță la numele noi ale locurilor și le dă doar pe cele vechi.

Dintre cele patru anexe adăugate de Amfilohie, e păstrată prima, completată însă cu alte plante exotice. Sunt adăugate apoi capitole similare de factură zoologică și gemologică. Lista domnilor Moldovei e mutată în continuarea capitolului corespunzător. La sfârșitul fiecărui volum Nicolau anexează câteva biografii de împărați (și dictatori) romani, al căror loc în carte nu are altă justificare, decât, poate, pe aceea de a suplimenta, în spiritul școlii latiniste, informațiile relative la români și la strămoșii lor.

Însumând doar adăugirile compacte, sub formă de noi capitole, la textul preluat din Amfilohie, ajungem la 194 de pagini, ceea ce reprezintă aproape jumătate din numărul paginilor de conținut ale celor două volume (406). Împreună cu interpolările din textul amfilohian, se depășește jumătate din cuprinsul cărții.

⁸⁷ V. articolul nostru, *Imaginea Indiei în primele cărți de istorie și geografie tipărite în românește*. *Geografia universală a lui Buffier* (Iași, 1795), p. 56-57, 58-59.

⁸⁸ N. Iorga, *Testamentul lui Nicola Nicolau*, în *Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii Istorice* (București), s. III, t. XII, 1931, p. 75-87.

⁸⁹ *Gheografia sau scrierea pământului*, Crăiasca Tipografie a Universității Ungariei, Buda, 1814, I, p. [xiv]-[xvi].

⁹⁰ *Ibidem*, I, p. 31-32, 47-49.

⁹¹ Nicolae Bocșan, Mihai Duma, Petru Bona, *Franța și Banatul (1789-1815)*, Editura Banatica, Reșița, 1994, p. 45-46.

⁹² *Gheografia sau scrierea pământului*, I, p. 57-58.

⁹³ Pentru posibila paternitate, v. articolul nostru *Un cărturar nedreptățit: Nicola Nicolau*, p. 321.

Prin urmare, termenul cel mai potrivit pentru a descrie relația dintre opera lui Nicolau și cea a lui Amfilohie este „prelucrare”. Nu e o republicare, nici o simplă transcriere (căci Nicolau schimbă și limba), iar termenii „ediția a doua” sau „ediție augmentată” sunt improprii în raport cu amploarea intervențiilor. Deși textul preluat de la Amfilohie rămâne central cărții, el este depășit cantitativ de noul material, iar unele dintre capitolele adăugate îl depășesc și în ceea ce privește potențialul de curiozitate suscitată. Mai ales în perspectiva trecerii timpului, când lucrarea lui Buffier devine perimată. De asemenea, nu este vorba de o nouă traducere a operei autorului francez, iar informațiile actualizate nu par a se datora unei noi ediții a acesteia, după cum au afirmat unii autori. În nici un caz una germană, limbă în care nici nu s-a tradus. Posibilitatea ca Nicolau să fi avut sub ochi vreo ediție italiană mai recentă (precum cele din anii 1802, 1804, 1807, 1808 sau 1813) nu poate fi exclusă, dar ea ar trebui dovedită printr-o atentă comparare a textelor.

Izvoarele *Gheografiei*: adăugirile

Adăugirile externe textului amfilohian au fost în general puțin discutate, iar atunci când s-a încercat identificarea lor s-au exprimat păreri vagi sau eronate. Singurul care oferă o indicație a paternității este unul dintre cele două noi capitole dedicate Chinei: „Din călătoria lui Graf Macartau dela Englitera la împărăția Chinei, oreși ce înșămări a locurilor, și a norodului aceștei țări”⁹⁴.

Misiunea Macartney a fost prima ambasadă britanică în China, în anii 1792-1794, sub conducerea lui George Macartney (1737-1806). Printre multele lui poziții oficiale s-a numărat și cea de guvernator al Madras Presidency, între 1781 și 1785, la sfârșitul căreia a refuzat propunerea de a deveni guvernator general al Indiei. Ambasada în China nu și-a atins principalul obiectiv, acela de a stabili relații comerciale între cele două țări, dar a produs o amplă descriere a țării, cu care a fost însărcinat George Leonard Staunton (1737-1801), funcționar al East India Company și secretar al misiunii. Pe lângă propriile sale observații, cele trei volume ale *An Authentic Account of an Embassy from the King of Great Britain to the Emperor of China* (1797-1798) se întemeiază pe hârtiile lui Macartney, prietenul său, și ale căpitanului Erasmus Grower (1742-1814), comandatul expediției. Au cunoscut imediat noi ediții și au fost dublate de cărțile altor participanți la misiune: Aeneas Anderson, Samuel Holmes, John Barrow. Toate au fost prompt traduse în germană, cartea lui Staunton fiind chiar publicată, simultan și cu titluri variabile, în mai multe locuri (Frankfurt și Leipzig, Berlin, Halle, Zürich).

Textul din cartea lui Nicolau preia pasaje din aproape fiecare capitol al celui de-al doilea volum al tălmăcirii germane, care oferea o versiune liberă a originalului⁹⁵. E o traducere selectivă, puțin preocupată de detaliile călătoriei și interesată doar de descrierea locurilor, a comerțului și a obiceiurilor chinezilor⁹⁶. Cartea conține și multe referiri la India, din care nu a trecut aproape nimic în selecția lui Nicolau. Acesta a lăsat vagi referiri la religia „păgânească” a chinezilor (alături de confucianism), dar nici măcar o fugară referire la buddhism („secta lui Fo”). Rămâne ca o cercetare mai amănunțită să stabilească de care ediție s-a folosit sau dacă nu cumva a urmat vreo prelucrare abreviată.

Această relatare e precedată de un capitol intitulat „Istoria Chinezilor de la anul 500 înaintea lui Hs. până la anul 1814 după Hs.”⁹⁷. Este o traducere, cu abrevieri (care cresc pe măsura avansării ei), a capitolelor dedicate Chinei dintr-o amplă istorie universală pentru școlari, scrisă de Johann Matthias Schröckh (1733-1808), profesor de istorie la Universitatea din Wittenberg. Cele patru tomuri în șapte volume ale *Allgemeine Weltgeschichte für Kinder* au apărut la Leipzig între 1779 și 1784, iar până în anul 1811 au cunoscut patru ediții revăzute și augmentate⁹⁸. Textul lui Nicolau nu ajunge la 1814, după cum

⁹⁴ *Gheografia sau scrierea pământului*, I, p. 156-179. În cuprins: „Despre călătoria lui Graf Marcatau [sic!] în împărăția Chinezilor”.

⁹⁵ *Des Grafen Macartney Gesandtschaftsreise nach China, welche Er auf Befehl des jetzt regierenden Königs von Grossbritannien, George des Dritten, in den Jahren 1792 bis 1794 unternommen hat; nebst Nachrichten über China und einen kleinen Theil der chinesischen Tartarey ec. Aus den Tagebüchern des Ambassadeurs und der vornehmsten Personen seines Gefolges zusammengetragen und herausgegeben* von Sir George Staunton, Ambassade-Secretär ec. Aus dem Englischen frey übersetzt, Zweyter Theil, mit Kupfern, Haude und Spener, Berlin, 1799. Volumele I și III au apărut în 1798 și, respectiv, 1800. Traducerea aparține editorului Johann Karl Philipp Spener.

⁹⁶ Aproape cu totul diferită de selecția, mai amplă, făcută de Karl August Hirschmann [= Carl Lang]. *Lord Macartney Gesandtschaftsreise nach China*, nach dem Englischen frei bearbeitet für die deutsche Jugend, Oehmigke, Berlin, 1801. O nouă ediție, Schöppel, Berlin, 1805.

⁹⁷ *Gheografia sau scrierea pământului*, I, p. 134-156. În cuprins: „Pentru Istoria Chinezilor și obiceiurile lor”.

⁹⁸ Johann Matthias Schröckh, *Allgemeine Weltgeschichte für Kinder*, Vierte, verbesserte und vermehrte Auflage, bd. I-IV, M.G. Weidmanns Erben und Reich, Leipzig, 1811 (capitolul despre China în volumul IV.3). Cu un volum suplimentar (IV.4), în 1813, redactat de Karl Heinrich Ludwig Pölit.

scrie în titlul capitolului, ci numai până la împăratul Yongzheng (1735-1796). La fel ca în cazul anterior, rămâne ca o cercetare specială să identifice ediția folosită pentru versiunea românească.

Capitolul despre misiunea Macartney e adăugat pentru că, după cum spune Nicolau într-un pasaj intercalat, istoriile chinezilor se ocupă în primul rând de împărați și prea puțin de „norod”. Însuși titlul pe care i-l dă reflectă intenția. Colontitul, „Istoria Chinezilor”, continuă la ambele capitole (dar și la următorul, foarte scurt) și e posibil ca titlul din cuprins, care se referă și la obiceiuri, să fi avut intenția de a le acoperi pe amândouă.

Următorul capitol, „Orânduiala chervanurilor prin Arabia”⁹⁹, extrage câteva pagini din cartea de călătorie în Orient a naturalistului francez Guillaume Antoine Olivier (1756-1814), *Voyage dans l'Empire Othoman, l'Égypte et la Perse*, publicată la Paris în trei volume, între 1801 și 1807. Nicolau a cunoscut-o tot în traducere germană: a apărut mai întâi la Weimar (1802-1808), apoi la Leipzig (1808) și Viena (1809). Probabil, ediția folosită de el e cea publicată în capitala Imperiului habsburgic¹⁰⁰.

Se succed apoi alte trei capitole dedicate Indiei: „Pentru India”, „Obiceiurile de căsătorie ale Indiiianilor” și „Țeremoniile îngropăciunilor”¹⁰¹, dar cele șase paragrafe finale reprezintă, de fapt, un nou capitol miscelaneu¹⁰². În cuprins, ultimele două capitole sunt incluse sub un singur titlu: „Pentru Obiceiurile Indienilor”. Integrarea tuturor e indicată și de colontitlu, care rămâne peste tot titlul primului capitol. Sursa lor e cartea geografului Theophil Friedrich Ehrmann (1762-1811), *Neueste Kunde von Asien*, publicată în trei volume la Weimar (1811-1812) și reeditată imediat la Praga (1812). Mai mult de jumătate din cel de-al doilea volum se ocupă de India și Ceylon.

Scrierile despre obiceiurile diverselor popoare – în special acelea privind principalele momente ale vieții: nașterea, căsătoria și moartea – sunt destul de consumate în epocă. Iată câteva exemple din aceeași tipografie. În calendarul de Buda din anul 1815, tipărit de Petru Maior, se găsesc două articole despre Constantinopol și, respectiv, despre religia, credințele și obiceiurile turcilor, care se înscriu în aceeași categorie de texte pe care le selectează Nicolau¹⁰³. Mai târziu, în *Biblioteca romanească*, pe lângă istoria romanilor (tradusă și compilată de Damaschin Bojâncă), Zaharia Carcalechi plănuia să publice „legile, năravurile, Țeremoniile, și îngropăciunea” romanilor¹⁰⁴.

Volumul întâi al *Gheografiei* se încheie cu trei biografii de împărați romani: Romulus, Iulius Cezar și Octavianus Augustus¹⁰⁵. În mod simetric, cel de-al doilea volum se încheie cu biografiile lui Titus și Marcus Aurelius¹⁰⁶. Toate provin din cartea lui Pierre Blanchard, *Plutarh nou*, dar această primă traducere e sensibil diferită de cea din volumele publicate¹⁰⁷. Un studiu comparativ al lor ar putea aduce noi și interesante date asupra felului în care Nicolau lucra cu textele pe care le transpunea în limba română.

Și între capitolele adăugate în cel de-al doilea volum al *Gheografiei*, după textul preluat din Amfilohie, se află o biografie din *Plutarh nou*. Nu a fost nici ea identificată, în ciuda faptului că are, la fel

⁹⁹ *Gheografia sau scrierea pământului*, I, p. 179-181. În cuprins: „Pentru Carvanurile Asiei”.

¹⁰⁰ G.A. Olivier's *Reise durch das Türkische Reich, Egypten und Persien während der Jahre 1792 bis 1798*, bd. III, Anton Doll, Wien 1809, p. 361-364. În ediția de la Weimar, bd. III, p. 349-352.

¹⁰¹ *Gheografia sau scrierea pământului*, I, p. 182-185, 186-191, 191-199.

¹⁰² *Ibidem*, I, p. 198-199.

¹⁰³ Cel dintâi, întins pe 29 de pagini, se intitulează „Niște spuneri” și are următoarele capitole: „Despre Credința Turcilor și despre învățătura Prorocului lor Mahomed”, „Despre Popii Turcești, despre traiul și despre îmbrăcămintea lor”, „Despre deregătoriile Popilor celor Turcești: 1. Mufti, 2. Cadileșee, 3. Cadi”, „Despre putearea lui Subaeți, au a judelei cetății, care așisderea întră popi se numără”, „Despre ceale opt porunci ale Turcilor”, „Despre tâlcuirea acestor opt porunci”, „Despre îngropăciunea lui Mahomet”, „Pentru bucuria celor fericiti”, „Despre Besearea Turcilor, și despre Țeremoniile ei”, „Despre cum îngroapă turcii pre morții săi”, „Despre căsătoria Turcilor”, „Ce cred Turcii despre facerea lumii, și despre cel din tâiu om Adam”, „Despre obiceiul Turcilor la mâncare”, „Despre beutura Turcilor”, „Ce cred Turcii despre sfârșitul veacului acestuia”, „Ce cred Turcii despre învierea morților”. Cel de-al doilea are șapte pagini și se intitulează „Arătare despre mărimea cetății Constantinopolului (Țarigradului)”. *Calendariu pe anul de la Hristos 1815*, Buda, [1814], p. nenumerate.

¹⁰⁴ Z. Carcalechi, *Luare aminte*, în *Biblioteca romanească* (Buda), I, 1829, p. 26. Cu câțiva ani mai devreme, când lansa apelul, lista era mai amplă: „năravurile, Relighia, legile politicești, înbrăcămintea, mâncările, Țeremoniile și îngropăciunea lor”. Z. Carcalechi, *Înștiințare pentru Bibliotheca Romanească către Romanii din Prințipurile Valahiei și a Moldaviei*, în *Carte de mână împreună cu Calendarul pre anul 1825*, Buda, [1824], p. 104-112 (109).

¹⁰⁵ *Gheografia sau scrierea pământului*, I, p. 200-222.

¹⁰⁶ *Ibidem*, II, p. 164-174.

¹⁰⁷ Romulus se află în primul volum al *Plutarhului nou*, iar ceilalți în cel de-al doilea. Diferă mai ales traducerea celor trei biografii din primul volum al *Gheografiei*. Iar biografiei lui Marcus Aurelius îi lipsesc ultimele pagini, în mod evident pentru că se termina coala tipografică. (Faptul că Nicolau avea deja traduse aceste biografii în anii 1814-1815 arată din nou că ediția germană pe care o folosea nu putea fi cea tipărită la Pesta în 1815.)

Ofelia Proca-Țepelea credea că ele sunt capitole din *Istoria romanilor / Istoria Imperiului Roman* a lui Petru Maior. *Date noi despre primele manuale românești de geografie*, p. 97, 98, 99, 100; *Începuturile terminologiei geografice românești reflectate în primele lucrări și manuale în limba română*, p. 87, 96.

ca biografiile romane, titlul tipic al capitolelor acestei cărți: „Cristof Columbus, Care au aflat America întâiu, sau născut la Anul 1442, și muri la Anul 1506”¹⁰⁸. Provine din primul tom al traducerii germane, dar, în versiunea românească, se afla în volumele care n-au mai fost tipărite¹⁰⁹.

În răspăr cu ordinea cronologică, este precedată de un alt capitol dedicat Americii: „O întâmplare și Istorie eroicească din vremea când Spaniolii întrară spre stăpânirea unora locuri din America, prin Ghenerariul Cortez”¹¹⁰. Acest adaos, cel mai amplu din carte, este o povestire, după cum se vede și în titlul confectionat de Nicolau („istorie”). Dar tot ce s-a putut spune despre el este această evidență, anume că reprezintă o „prelucrare romantică” a expediției de cucerire a Mexicului de către Hernán Cortés și a idilei sale cu azteca Marina, fiica cacicului Kvetlakava¹¹¹. Într-adevăr, e o tălmăcire – destul de fidelă, doar cu unele mici omisiuni – după „Thélaire, nouvelle mexicaine”, din cel de-al doilea volum al *Le Décaméron françois*, publicat în 1774 de Louis d’Ussieux (1744-1805), din care mai tradusese o povestire și Alecu Beldiman (1760-1826). Subiectul ei a fost inspirat de *Histoire générale des voyages* a abatelui Antoine-François Prévost și modelat în spiritul tragediei clasice. Ca de obicei, Nicolau trebuie să fi folosit traducerea germană, apărută la Berna, în 1776, sub titlul *Historische Erzählungen*¹¹².

Spre deosebire de alte capitole, aici unele nume au fost transpuse greșit, probabil din vina editorului, Carcalechi, sau a tipografului care a cules manuscrisul. T din Telaire și Tlascala devine Γ în Ghelaire și Glașkala, π din Lopez devine n în Loneț. În cazul lui Quetlavaca, care ajunge Kvetlakava, slovele в și κ, foarte asemănătoare, au fost citite invers. S-ar putea propune ipoteza că manuscrisul povestirii a fost redactat de altă mână. Ceea ce ne duce cu gândul la traducerea *Volksbuch*-ului boccacian publicat mai târziu de Nicolae, fiul lui Nicola Nicolau¹¹³.

Cele două capitole dedicate Americii sunt urmate de un grup de capitole de istorie naturală din sfera botanică, zoologică și gemologică. Primul dintre ele, „Pentru oare care erburi și poame din locuri și țări streine”¹¹⁴, provine de fapt de la Amfilohie, dar a fost completat de Nicolau¹¹⁵. Sunt prezentate pe scurt: „mirta sau mirsina”, „ceaiul”, „cuișoarele”, „camfora”, „cafea”, „cacao”, „piperiul”, „scorțișoara sau canele”, „tămâie”, „aloe”, „zăharul”, „tăbacul”, „nucșoara” și „bumbacul” (ultimele patru nou adăugate). Următorul capitol, „Pentru dobitoacele ceale sălbatece”¹¹⁶, prezintă succint zece specimene: „mămuța”, „elefantu ori fildișul”, „rinoțer”, „tarandon”, „castor”, „crocodil”, „struthocamil ori ziribțor”, „barza”, „chitul, pește de mare”, „delfinul”, cărora li se adaugă „mărgăritariul”, al cărui loc ar fi fost de fapt mai încolo. Capitolul „Albinele” e ceva mai detaliat¹¹⁷.

Datorită naturii acestor texte, izvorul sau izvoarele lor nu sunt ușor de identificat. Dacă provin din limba germană, trebuie să fi fost preluate dintr-o carte de istorie naturală, foarte probabil una pentru copii și tineri – de felul lui *Naturgeschichte für Kinder* (1780) a lui Georg Christian Raff –, sau chiar dintr-un manual școlar. Dar terminologia zoologică a lui Nicolau provine din neogreacă: maimuță, rinocer, tarandon (ren), castor, struthocamil (struț), mărgăritar. Câteva nume – elefant, crocodil, delfin – pot veni deopotrivă din greacă și germană (elefantul e dat și cu numele său de origine turcă, „fildiș”). Doar barza

¹⁰⁸ *Gheografia sau scrierea pământului*, II, p. 120-124. În cuprins: „Pentru Istoria lui Criștof Columbus, care au găsit America”.

Pentru O. Proca-Țepelea e vorba de „pagini din istoria descoperirilor geografice”; *Date noi despre primele manuale românești de geografie*, p. 97, 98, 99, 100; *Începuturile terminologiei geografice românești reflectate în primele lucrări și manuale în limba română*, p. 87, 96. Iar P. Cernovodeanu credea că este o „adaptare” după *Descoperirea Americii* a lui Campe. P. Cernovodeanu, I. Stanciu, *op. cit.*, p. 50, respectiv, p. 26; P. Cernovodeanu, *Imaginea timpurie a Lumii Noi în vechea cultură românească*, în *Revista arhivelor* (București), LXIX, nr. 4, 1992, p. 377-384 (383).

¹⁰⁹ *Plutarh Nou, sau pe scurt scrierea vieților celor mai vestiți bărbați a toate neamurilor, din multe vremi. Tălmăcite de N.N. din limba nemțească pe românie*. Tomul 4-lea. B.A.R., mss. 3221. Pentru istoria tipăririi cărții, v. articolul nostru *Un cărturar nedreptățit: Nicola Nicolau*, p. 327-328, 330-334.

¹¹⁰ *Gheografia sau scrierea pământului*, II, p. 72-119. În cuprins: „Pentru o Istorie la luarea Americii”.

¹¹¹ P. Cernovodeanu, I. Stanciu, *op. cit.*, p. 50, 52, respectiv, p. 27.

¹¹² *Thelaire, eine Mexicanische Geschichte*, în *Historische Erzählungen*, aus dem Französischen des Herrn d’Ussieux [sic!], Erste Band, Typographische Gesellschaft, Bern, 1776, p. 168-250. A cunoscut și o prelucrare dramatică în germană, de către Karl Emanuel Graf von Traun (1738-1811): *Thelaire. Ein Trauerspiel in fünf Aufzügen* (Wien, 1780), semnată C.G.T., dar nu aceasta e sursa versiunii românești. Peste puțin timp a apărut și o traducere italiană în volumul *Telaira ed i Martiri della dissimulazione. Novelle messicane*, [s.n.], Torino, 1784, p. 3-46.

¹¹³ Pentru chestiunea paternității operelor atribuite tatălui și fiului, v. articolul nostru *Un cărturar nedreptățit: Nicola Nicolau*, p. 324-325. Ar fi interesantă și o comparație stilistică cu traducerea lui Alecu Beldiman, „Istorie lui Raimundu”, făcută cândva în anii 1801-1802 și revizuită în iulie 1815, dar care a circulat doar în manuscris. Zaharia Carcalechi îi va publica două traduceri la Buda, în 1818 și 1820.

¹¹⁴ *Gheografia sau scrierea pământului*, II, p. 125-131. În cuprins, același titlu.

¹¹⁵ *Ibidem*, II, p. 129-131.

¹¹⁶ *Ibidem*, II, p. 132-139. În cuprins, același titlu.

¹¹⁷ *Ibidem*, II, p. 140-143. În cuprins: „Pentru albine ce fac miare”.

și chitul (balena) au altă etimologie, sud-est europeană. Desigur, Nicolau putea folosi o terminologie de sorginte neogreacă chiar traducând un izvor german. Soluționarea chestiunii necesită o atentă analiză filologică a textului¹¹⁸.

În fine, trei capitole se ocupă de pietre prețioase¹¹⁹. Primul, „Diamantul”, are subcapitolele „Însemnarea a vreocâteva diamanturi în lume mai vestite” și „Adaogere”. Celelalte două, mai scurte, se intitulează „Piatra scumpă (o pildă)” și „Pietri scumpe de mai multe feliuri”. Redactarea tipografică creează însă confuzie: primele două apar în cuprins împreună sub titlul „Pentru diamant și alte pietri scumpe”, în timp ce colontitlurile fac din primul capitol două („Diamantul”, „Adaogere”) și din ultimele unul singur („Pietri scumpe”).

Ele traduc trei articole din calendarul austriac *Vaterländischer Pilger* pe anul 1815¹²⁰. E cea mai recentă dintre sursele lui Nicolau, fiind probabil tipărită la sfârșitul anului 1814. Primul articol e redat în română cu unele mici omisiuni (și cu cifrele nu întotdeauna transcrise corect), dar cu o interpolare de câteva pagini la începutul lui¹²¹. Această adăugire, căreia nu i-am putut găsi un izvor unic, cuprinde date ce se găsesc în mai toate lucrările care tratează despre diamant: tratate de mineralogie, de chimie, manuale despre mărfuri, cărți de curiozități, dicționare și enciclopedii. Ar putea fi o compilație a lui Nicolau¹²². Cel de-al treilea articol este tradus parțial. Dintre douăzeci și trei de pietre prețioase, descrise în el, Nicolau alege doar șapte („rubinu”, „sanfirul”, „smaragdu”, „topas”, „ametist”, „carniolul”, „granatul”) și omite subcapitolul dedicat clasificării lor după culoare.

Articolele din *Vaterländischer Pilger* sunt ele însele operă de compilație, sintetizând informații de largă circulație în surse tratând despre diamante și pietre prețioase, care se preiau unele pe altele fără nicio trimitere¹²³. E posibil ca și capitolele despre plante și animale exotice să provină din vreun calendar german, după cum tot acolo va trebui căutată sursa multor materiale din *Calendariu ce slujește pre 100 de ani*. Rămâne de văzut dacă extrasele din cărțile lui Staunton, Schröckh, Olivier și Ehrmann nu se regăsesc la rândul lor – toate sau numai unele dintre ele – prin calendare și almanahuri contemporane. O analiză mai aprofundată va trebui să clarifice toate detaliile corespondenței dintre texte și, eventual, posibile intermediare.

Ilustrația cărții

După cum am văzut, tabla cuprinsului și colontitlurile înfățișează structura celor două volume într-un fel sensibil alterat. Ilustrațiile și ornamentele contribuie și ele la aceasta. Într-un studiu interesat de imaginea lumii, aspectul imagistic al cărții nu poate fi ignorat. Cu toate că, spre deosebire de celelalte volume tipărite de Nicolau, *Gheografia* nu conține frontispicii și gravuri, iar ilustrația din pagină e foarte modestă.

Doar puține capitole sunt înzestrate cu vignete – cinci în primul volum, trei în cel de-al doilea – și nu după cum ar fi cerut structura cărții. Prima apare la pagina 1, deasupra capitolului „Pentru împărțirea feței pământului”, care e însă precedat de două capitole preliminare tipărite pe file nenumotate. Abia după el urmează partea întâi a cărții, dedicată Europei. O imagine identică se află la începutul celui de-al doilea volum, plasată deasupra părții a treia, dedicată Africii¹²⁴. În primul volum, singurele capitole înzestrate cu vignete în textul preluat de la Amfilohie sunt cele despre Moldova și Țara Românească¹²⁵. În

¹¹⁸ Un indiciu al sursei ar putea fi numele alternativ al struțului, „ziribțor”. Dar versiunea românească e deformată. Ea nu era recognoscibilă nici în epocă. În cuprins apare ca „zgriptor”, termen care însă se referea la pajură, acvilă sau chiar grifon. (Tot acolo, struthocamil apare ca „strupocamil”, ambele alterări datorându-se probabil tipografilor.) Un alt indiciu ar putea fi termenul „moscun”, pentru castoreum, și el probabil deformat (gr. *moschos*?).

¹¹⁹ *Ibidem*, II, p. 143-158, 158-160, 160-163.

¹²⁰ *Der Diamant, der König der Edelstein* (nr. 111), *Der Edelstein (Eine Parabel)* (nr. 112), *Die Edelsteine - Vielerley Dattungen* (nr. 113), în *Jurende's vaterländischer Pilger im Kaiserstaate Oesterreichs* (Wien), Zweyter Jahrgang, 1815, p. 152-154, 154, 154-156.

¹²¹ *Gheografia sau scrierea pământului*, II, p. 143-145.

¹²² Posibile surse ale compilației: *Diamant*, în Johann Georg Krünitz, *Oekonomische Encyklopädie, oder allgemeines System der Staats-, Stadt-, Haus- und Landwirthschaft in alphabetischer Ordnung*, Neunter Theil, Joachim Pauli, Berlin, 1776, p. 175-222 (reeditată în 1785, cu titlul *Oekonomisch-Technologische Encyklopädie...*); *Der Diamant*, în Gerhard Heinrich Buse, *Vollständiges Handbuch der Waarenkunde*, Fünfter Band, Henningsschen Buchhandlung, Erfurt, 1801, p. 27-47.

¹²³ Sunt citate cartea lui Johann August Donndorff, *Anti-Pandora* (I-III, 1786-1789), alți autori din epocă precum Johann Georg Krünitz și Johann Georg Büsch sau câteva articole publicate în anii 1810 și 1814 în ziarele *Freymüthige* (Berlin) și *Morgenblatt* (Stuttgart-Tübingen). O bună parte a primului articol se regăsește într-un alt articol, apărut mai devreme: *Die grössten Diamanten in der Welt*, în *Merkwürdigkeiten der Welt oder vorzügliche Erscheinungen der Natur und Kunst* (Wien), I, 1805, p. 33-38. Nu știm dacă textul a fost luat de aici sau dintr-o sursă comună amândurora.

¹²⁴ *Gheografia sau scrierea pământului*, II, p. 3.

¹²⁵ *Ibidem*, I, p. 82, 89.

cel de-al doilea, una mai mică are „Lexiconul geografiei”, penultimul capitol al textului amfilohian¹²⁶. Dintre capitolele adăugate de Nicolau, o altă vigneta mai mică apare la „Istoria Chinezilor...”¹²⁷, iar două ceva mai mari la primele biografii romane din fiecare volum, „Romulus” și, respectiv, „Titus”¹²⁸.

Nu vom discuta aici imagistica lor, deși ea nu e deloc lipsită de semnificație, ci doar funcția ei. În general, vignetele sunt adecvate textului pe care îl precedă. Mai puțin cea care prezidează istoria chinezilor, înfățișând o corabie, un velier cu trei catarge. Dar e foarte probabil ca ea să trimită la capitolul următor, dedicat misiunii Macartney, ceea ce susține ideea integrării celor două capitole, sugerată deja prin colontitlu și prin titlul din cuprins. Folosirea imagisticii pentru a pune accentul asupra provinciilor românești e un gest politic, patriotic, care nu mai necesită glose. Imageria vignetelor acestora nu e la fel de adaptată textului precum, de pildă, cea de la biografiile romane – a cărei localizare prelungește gestul politic –, dar limbajul lor simbolic-alegoric ar merita analizat cu atenție. E interesant că, pe lângă cele trei vignete „structurale” și cele patru patriotice, doar capitolele dedicate Chinei se mai bucură de una. Nu credem însă că ea se datorează subiectului, ci faptului că acestea sunt primele capitole adăugate după textul amfilohian. Este, așadar, tot o vigneta „structurală” (deși cel de-al doilea volum nu are un echivalent). Altfel spus, nu se poate infera din existența acesteia o preferință pentru chinezi în raport cu – să spunem – indienii, căroră le sunt dedicate următoarele capitole.

Alături de vignete, la începutul capitolelor apar ornamentații foarte modeste. Dar nu la toate dintre ele, punându-le astfel pe unele – care, de obicei, nici nu încep pe o nouă pagină – într-o poziție subalternă. Pe post de *cul-de-lampe*, se găsesc, în general, doar singure linii orizontale de diferite lungimi și grosimi.

E greu de știut dacă Nicola Nicolau a avut un rol în alegerea vignetelor sau în stabilirea locului lor și al ornamentațiilor. E mai probabil ca responsabilitatea să-i revină lui Carcalechi sau tipografilor, la fel ca în cazul colontitlurilor (și, poate, și al tablei materiilor). Toate acestea au însă un rol în construirea osaturii cărții, modificând, manipulând, distorsionând structura ei logică, cea a textului propriu-zis.

Always second best

Așa cum am arătat în articolul precedent¹²⁹, Nicolau a fost nedreptățit atât de propriul său destin, cât și de istoriografie. Înaintașul său întru tipărirea cărților de geografie, Amfilohie Hotiniul, s-a bucurat de mult mai multă atenție și stimă. Nu există istorie a literaturii române care să nu-l pomenească. Deși, foarte probabil, Nicolau făcuse școală mai bună decât el, călătorise mai mult și stăpâna mai bine limbile străine pe care le cunoștea. Câteva decenii diferență, altă provincie și altă poziție socială – toate au fost mai hotărâtoare. Și lipsa unui patron, precum mitropolitul Iacob Stamati. Nicolau a fost nenorocos și cu oamenii pe mâna căroră s-a dat: Zaharia Carcalechi, la tipografia din Buda, și Dinicu Golescu, la școala acestuia din Golești. Fiecare l-a abandonat într-un fel sau altul.

În următorul articol – discutând cazul imaginii Indiei – vom vedea că geografia lui Nicolau oferea contemporanilor o icoană mai bogată și mai actualizată a lumii în care trăiau decât geografia lui Amfilohie. Recuperând-o și pe aceasta din urmă, i-a prelungit viața cu alte câteva decenii, plătind însă prețul de a fi considerată o simplă repetiție a ei.

¹²⁶ *Ibidem*, II, p. 52.

¹²⁷ *Ibidem*, I, p. 134.

¹²⁸ *Ibidem*, I, p. 200; II, p. 164.

¹²⁹ *Un cărturar nedreptățit: Nicola Nicolau*.

PREOTUL GRECO-CATOLIC IGNAȚIU SZABO (1834-1878), FAMILIA ȘI PREOCUPĂRILE SALE

Viorel CÂMPEAN*

GREEK-CATHOLIC PRIEST IGNAȚIU SZABO (1834-1878), HIS FAMILY AND CONCERNS ABSTRACT

Our article aimed to present the personality of the Greek-Catholic Archpriest Ignățiu Szabo (1834-1878) but also some of his family members. Graduated in theology in Vienna, he was first a teacher at the High School in Beiuș, and after that he was a priest in several parishes in Bihor and Sătmar Counties. He also collaborated on the Romanian newspapers of those years. He was one of the leading members of the struggle for the national and cultural emancipation of the Romanians from Sătmar.

Keywords: Szabo (Sabo) family, Sătmar County, Greek Catholic, Ignățiu Szabo, Boghiș, Tiream.

Una dintre puținele personalități sătmărene care apar în primele enciclopedii românești este Ignățiu Szabo (pentru membrii acestei familii apar formele numelui patronimic: Sabo, Szabó, iar pentru Ignățiu și forma Sabău) de Criștelec (Keresztelk în limba maghiară)¹, care este considerat, pe bună dreptate, unul dintre fruntașii mișcării de emancipare culturală și națională a românilor sătmăreni², „unul dintre cei mai activi preoți ai părților expuse dela granița de vest a românismului”³, asemuit cu contemporanii săi: Ioan-Silviu Sălăjean, George Marchiș, Gavril Lazăr de Purcăreți⁴.

A fost frate cu episcopul greco-catolic de Gherla, Ioan Sabo⁵, cu o altfel de abordare, însă, în ceea ce privește atitudinea în problema națională, a emancipării naționale, culturale și sociale a românilor din nordul Transilvaniei și ținuturile ungurene.

Originea familiei se pare că era în părțile localității Doba, azi reședința unei comune pe șoseaua dintre municipiile Satu Mare și Carei. Se pare că pe la 1680-1690, doi frați din această familie, a „Săboienilor”, și-au părăsit locurile natale, stabilindu-se, unul în partea de nord-est a Sălajului istoric, la Tămășești, în ținutul Codrului, iar celălalt aproape de Șimleu Silvaniei, la Criștelec⁶. De altfel, și cel asupra căruia ne oprim astăzi, încă purta particula nobiliară „de Criștelec”, asta însemnând că unul dintre strămoșii stabiliți în acest sat din împrejurimile Șimleului a dobândit nobilitatea pentru această ramură. De notat că și din ramura cealaltă, stabilită în Codru, s-au ridicat câțiva intelectuali de seamă.

Protopop onorar, publicist consacrat, Ignățiu Sabău era originar dintr-o familie nobiliară scăpată, dar care își păstrase titlul nobiliar, după cum am spus. S-a născut într-o familie de preoți greco-catolici din Sălajul istoric, primul membru de care avem știre fiind bunicul său, Ioan⁷, paroh în anul 1808 la Criștelec⁸.

Tatăl lui Ignățiu, Demetriu Szabo, s-a născut în 6 noiembrie 1806 (25 martie 1808)⁹, în familia parohului Ioan Szabo. La începuturile preoției el semna Demetriu „Keresztelky”. A absolvit teologia la Oradea¹⁰. S-a

* Biblioteca Județeană Satu Mare; email: viorel_campean@yahoo.com.

¹ Lucian Predescu, *Enciclopedia României. Cugetarea. Material românesc. Oameni și înfăptuiri*, Editura SAECULUM I.O., Editura Vestala, București, 1999, p. 750.

² Viorel Ciubotă, *Trei scrisori inedite ale „Asociației naționale în Arad pentru cultura și conservarea poporului român”*, în *Satu Mare. Studii și comunicări*, Satu Mare, IX-X, 1992-1993, p. 142.

³ Constantin Pavel, *Școalele din Beiuș. 1828-1928. Cu o privire asupra trecutului Românilor din Bihor*, Tiparul Tipografiei „Doina”, 1928, Beiuș, p. 171-172.

⁴ Iudita Călușer, *Episcopia greco-catolică de Oradea – contribuții monografice*, Editura Logos ‘94, Oradea, 2000, p. 164.

⁵ Nu insistăm asupra biografiei acestuia, la îndemâna cititorilor fiind mai multe surse bibliografice, printre care amintim și lucrarea lui Victor Bojor, *Episcopii Diecesei Gr. Cat. de Gherla acum Cluj-Gherla (1856-1939)*, ediția a II-a, revăzută și adăugită, Editura Viața creștină, Cluj-Napoca, 2000, p. 319-414.

⁶ Barbu Sabo, *Cronicile familiilor Sabo, Daghe, Buteanu*, 1986, ms., p. 2.

⁷ Gabriel-Florin Borzoș, *Preoții eparhiei Greco-Catolice de Oradea și familiile lor, în documentele arhivistice. I. Preoții hirotoniți (1723-1873)*, Ratio et Revelatio, Oradea, 2022, p. 193.

⁸ Localitatea este atestată documentar din anul 1287. https://ro.wikipedia.org/wiki/Cri%C8%99telec,_S%C4%83laj

⁹ *Schematismus venerabilis cleri dioecesis Magno-Varadinensis Graeci Ritus Catholicorum pro anno MDCCCXLVII*, M. Varadini, Typis Aloysii Tichy, 1847, p. 234.

¹⁰ *Schematismus venerabilis cleri dioecesis Magno-Varadinensis Graeci Ritus Catholicorum pro anno a Christo Nato 1828. Incorporationios 72 Parochiarum anno IV*, Magno-Varadini, 1828, p. 110.

căsătorit la 7 februarie 1829 cu Sofia (1812-1861), fiica parohului Ioan Popp de Vajmag, parohul din Căuaș (localitate aflată azi în județul Satu Mare, pe atunci în comitatul Solnocul de Mijloc). A fost hirotonit în 9 martie 1829¹¹.

Din 1829 până în 1833 a slujit la Ghenci (jud. Satu Mare). Aici se vor naște copiii: Samuil¹², Iuliana Terezia¹³, și o altă fiică, Floriana¹⁴.

A slujit apoi la Istrău¹⁵, în intervalul 1833-1850, unde s-au născut copiii Ioan (1836, viitor episcop de Gherla), Ana¹⁶ și Ignațiu, subiectul principal al materialului nostru, despre care vom vorbi mai pe larg. Cât a slujit la Istrău, după ce din octombrie 1849 folosește în registre limba română, avea obiceiul să noteze, unde era cazul, „nobili și români”.

A trecut apoi în parohia Dindești, din 1850 până la repausare. Aici va semna pentru prima dată, în 1853, Demetriu Szabo de Keresztelky. S-a preocupat de dotarea cu cărți de cult a bisericii din localitate.

În 1865 a subscris cu ceilalți intelectuali sătmăreni la prezentarea memoriului privitor la proporționalitatea reprezentării în organele comitatense, comitelui suprem Károlyi. A fost membru în „Astra”, din primii ani după înființare. Bărbat cu înaltă cultură clasică, citea din Horatius, Cicero, Tacitus, Virgilius. Se număra printre preoții cu sigiliu personal. A trecut la cele veșnice în 21 februarie 1873, fiind înmormântat la Dindești.

Tot în familia parohului Ioan Szabo din Criștelec s-a născut un alt fiu, Constantin (1810-1873), de asemenea ajuns preot greco-catolic. S-a căsătorit cu Maria, fiica pr. Ioan Papfy (Popfiu) și a Ecaterinei Bârsan¹⁷. Într-un document de la repausarea sa se spune că a avut „calificare puțină”. A fost hirotonit în 1834. După hirotonire, până la sfârșitul anului 1850 a funcționat în parohia, pe atunci, Mihăieni. În anul 1836 a reușit să edifice noul lăcaș de lemn, înlocuindu-l pe cel vechi.

A slujit apoi mai aproape de locurile natale, la Mălădia, cel puțin între 1867 și data repausării, 26 aprilie 1873. Încă din 1870 a fost membru în „Astra”. De notat că la Mălădia funcționa în calitate de cantor-învățător Ioan Szabo de Cristelec, fiu al parohului. A deținut în acești ani funcția de vice-protopop. S-a remarcat în lupta pentru păstrarea caracterului confesional, românesc, al școlilor din protopopiat.

A avut o familie numeroasă, noi depistând nașterea a 9 copii: Ioan (1835), George (1837), Ana (1837), Basilius (1839-m. 1842), Sofia (1840), Demetriu (născut la Deda), Ana (1845), Therezia (1847) și Amalia (1849). La data repausării îi mai trăiau copiii: Ioan (38 de ani, cantor la Mălădia), George (36 de ani, „scriitor” la București), Sofia (28 de ani), Ambroziu (26 de ani) și Iuliana (23 de ani). A rămas în urma sa o avere de cca. 400 florini¹⁸.

Ne reîntoarcem acum la Ignațiu, care a văzut lumina zilei la 27 iunie 1834 în Istrău, unde tatăl său era paroh.

Studiile liceale le-a urmat la Oradea¹⁹, unde a fost coleg, printre alții, cu viitorul preot greco-catolic Emanuel Crețiu²⁰. A absolvit în anul 1856 Facultatea de Teologie din Viena (Sfânta Barbara)²¹. În capitala

¹¹ Silviu Iulian Sana, Tiberiu Alexandru Ciorba, Traian Ostahie, *Seminarul Tinerimii Române Unite din Oradea, II. Studenți teologi (1792-1948). Dicționar biografic*, Cluj-Napoca, 2022, p. 186.

¹² Samuil Szabo (1830-1893). A absolvit filosofia și teologia la Oradea. S-a căsătorit cu Ana (1838-1915), fata canonicului Ioan Korhány (Corhani). Hirotonit în 1854. A slujit în parohiile bihorene Șauaieu, Cordău, iar din 1881 a fost paroh până la moarte în Supuru de Jos, îndeplinind concomitent și funcția de vice-arhidiacon al districtului protopopesco cu același nume.

¹³ Iuliana Terezia Szabo (1831-1866). S-a căsătorit cu pr. Petru Ciceronescu (1824-1884), profesor la Beiuș, apoi paroh la Situlec, Cărășeu, Cihei și Roșiori. În familia lor s-a născut pr. Ioan Ciceronescu (1851-1904), care a obținut doctoratul în teologie la Roma.

¹⁴ Floriana Szabo (1932-?). S-a căsătorit cu pr. Ioan Fărcaș (1828-1891), slujitor în parohiile sătmărene Hodișa, Istrău, Csenger-Ujfalu (azi în Ungaria) și Medișa. Sunt părinții preotului-profesor Traian Fărcaș, autor al primei monografii a Liceului din Beiuș.

¹⁵ *Schematismus venerabilis cleri dioecesis Magno-Varadinensis Graeci Ritus Catholicorum pro anno a Christo Nato 1828. Incorporationis 72 Parochiarum anno IV*, Magno-Varadini, Typis Joannis Tichy, 1828, p. 96; *Schematismus Venerabilis Cleri Dioecesis Magno-Varadinensis Gr. R. Cath. Pro anno 1835*, Magno-Varadini, Typis Aloysii Tichy, 1835, p. 118.

¹⁶ Ana Szabo (1840-1905). S-a căsătorit cu pr. Ioan Cinca (1833-1908). Acesta a funcționat mai întâi ca profesor la Beiuș, apoi în parohiile bihorene Pocola și Djir, iar din 1893 până la moarte la Pișcari, unde avea să și treacă la veșnicie. Avea titlul de vice-arhidiacon emerit. Viorel Câmpean, Viorel Ciubotă, Mihaela Sălceanu, *Mădăras. Contribuție monografică*, Editura Maestro Tip, Fersig, 2017, p. 96-98.

¹⁷ Ioan Papfy (1784-1841). Preot greco-catolic, profesor. A fost hirotonit în anul 1806. A slujit în parohiile bihorene Leta Mare (azi în Ungaria), Deda și Ghida. Viorel Câmpean, *Preoți din Sătmar*, ms.

¹⁸ Serviciul Județean Cluj la Arhivelor Naționale, fond Episcopia greco-catolică Gherla, Protocolul preoților repausați ai Diecezei Gherla/1856-1948, ff. 35 r.-36 v.

¹⁹ *Anuarul Liceului premostratens din Oradea, pe anul 1851/1852*, Oradea, 1852, p. 45.

²⁰ Emanuel Crețiu (1836-1881). Preot greco-catolic, a slujit la Situlec (jud. Bihor), iar după aceea în parohiile sătmărene, Istrău și Portița. Viorel Câmpean, *Preoți din Sătmar*, ms.

²¹ Gabriel-Florin Borzoș, *op. cit.*, p. 318.

imperiului au mai studiat și alți teologi greco-catolici din părțile ungurene precum: Iuliu Pappfalvai, George Marchiș, Gavril Lazăr de Purcăreți, Petru Mișuțiu etc.²².

Între 1858-1860 va activa ca profesor suplinitor la liceul din Beiuș; oficial, se pare că a părăsit catedra „din rezone sanitare”²³. S-a căsătorit cu Elisabeta, fiica parohului din Mădăras, Ioan Szeremi. În această localitate s-a născut în 3 octombrie 1861 fiica Cornelia (căsătorită cu pr. Ludovic Mărcuș). În familia acestora aveau să se nască mai mulți copii, printre care cunoscutul tenor și avocat Ștefan Mărcuș²⁴.

A fost hirotonit în 26 septembrie 1860. Va sluji mai întâi în Bihor, în parohia Fărnașiu. În 1862 trece examenul pro-sinodal.

Apoi, vine pe meleaguri sătmărene, în parohia Boghiș, unde va petrece intervalul 1863-1873. Aici se vor naște copiii: Ignățiu (n. 5 martie 1863, a murit peste 5 zile), Elisabeta (n. 1864, m. în 1867), Maria (n. 9 nov. 1865 la Mădăras²⁵, m. 1867), Iuliu (7 iulie 1867, viitor preot), o altă fiică Elisabeta Albertina (n. 1869, m. 1958, a fost căsătorită cu pr. Aurel Pelle), Ignățiu (n. 1870, decedat la numai 5 ani, în Tiream)²⁶, iar în 1872 gemenii Maria (repausată la câteva zile) și Aureliu (dr. în drept, a decedat în 1934). Ca realizare în parohia Boghiș amintim înălțarea turnului bisericii, în 1871.

În 1865 a semnat memoriul românilor sătmăreni adresat comitelui suprem în vederea reprezentării proporționale în organele comitatense²⁷.

În anul 1872 a fost foarte implicat în reușita evenimentului organizat la Satu Mare, Adunarea Generală a *Societății pentru fondul de teatru național*²⁸.

În 1874 îl găsim printre fruntașii sătmăreni care s-au implicat în privința stolarului și a lecticalului²⁹.

A fost corespondent al mai multor ziare și colaborator la *Foaie pentru minte, inimă și literatură*. Din contribuțiile sale la această neobosită publicație românească, amintim versurile funerare *Umbrelor lui Dimitrie Sfura teologu absolutu din diecesa Oradei Mare, reposatu in anulu 25 alu vietii 1858*³⁰.

Stăruim asupra personalității tânărului absolvent de teologie greco-catolică, Dimitrie Sfura (1833-1858). A fost una din marile speranțe ale literaturii române din părțile sătmărene, lucru recunoscut de însuși poetul nostru național. S-a remarcat prin activitatea depusă în cadrul „Societății de lectură” din Oradea, fiind considerat cel mai talentat din punct de vedere literar dintre „lepturiști”. În 1857 a fost numit profesor la preparandia orădeană și prefect de studii la seminarul din localitate, după aceea fiind ales și președinte al „Societății de lectură a junimei române” din Oradea, căreia îi preconiza un serios program de revigorare. La venirea sa a găsit o stare de lucruri impregnată de acalmie. În puținul timp cât a condus el societatea, ședințele se țineau cu mai mult entuziasm, viitorul promitea, se avea în vedere chiar tipărirea unui nou almanah. Din păcate s-a aflat doar pentru câteva luni la conducere, destinul lui oprindu-se la o fragedă vârstă. A publicat numai în *Diorile Bihorului* 16 poezii. Sub titlul *La vinu*, poezia care l-a impresionat pe Mihai Eminescu a apărut postum în *Foaie pentru minte, inimă și literatură* din 1860, fiind apoi republicată de Iosif Vulcan în „*Familia*”, în numărul dedicat lui Dimitrie Sfura din 1869. S-a căsătorit în 14 octombrie 1858 cu Adalberta Terebesy, dar a decedat după puțin timp, la 7 noiembrie, în același an³¹.

Ignățiu Szabo a mai publicat în *Foaie*... o dare de seamă, în urma unui cerc pedagogic ținut la Sanislău (jud. Satu Mare), *Adunările ținute în cauza scoalelor populare din dieceza gr. cat. rom. a Orăzii-Mari în an. 1859*³², în care, după ce face un comentariu introductiv, analizează legătura strânsă între biserică și școală, problema schimbului reciproc de idei în învățământ, apoi se referă strict la cele

²² Petru Tămaian, *Istoria Seminarului și a educației clerului diecezei române-unite de Oradea*, Oradea, Tipografia și litografia românească, 1930, p. 74.

²³ *Programa Gimnaziului Superior Gr. Cat. și a Școalelor Normale din Beiușiu pre anul scol. 1889-1890*, Beiuș, 1890, p. 35.

²⁴ Ștefan Mărcuș (1886-1953). Scriitor, muzician, avocat, prefect al Poliției Oradea. Vezi Viorel Câmpean, *Din istoria Mădărasului. Oameni de seamă. Ștefan Mărcuș*, [Ardud], 2017.

²⁵ Biroul Județean Satu Mare al Arhivelor Naționale (în continuare: BJSMAN), *Colecția Registrelor de stare civilă și parohiale*, Reg. 892, f. 3.

²⁶ *Ibidem*, Reg. 1578, f. 70.

²⁷ *Lupta românilor din județul Satu Mare pentru făurirea Statului național unitar român. Documente 1848 – 1918*, București, Direcția Generală a Arhivelor Statului din Republica Socialistă România, 1989, p. 142.

²⁸ *Familia*, Pesta, anul 8, nr. 44, 29 octombrie 1872, p. 526.

²⁹ *Federațiunea*, Budapesta, anul 7, nr. 36 (839), 24 mai 1874, p. 448-449.

³⁰ *Foaie pentru minte, inimă și literatură*, Brașov, anul XXI, nr. 34, 1858, p. 225-226.

³¹ Viorel Câmpean, *Vezendiu – 750 de ani de atestare documentară*, Editura Citadela, Satu Mare, 2012, p. 95-105.

³² *Foaie pentru minte, inimă și literatură*, Brașov, anul XXIII, nr. 3, 1860, p. 19-22.

discutate în acea parohie sătmăreană. Relatarea aceasta a fost reprodusă și în „Amicul școalei”, revista care apărea la Sibiu sub conducerea lui Visarion Roman³³.

În fine, de remarcat este și recenzia la *Poesia populară „Balade” si „Colinde” culese si corese de d. At. Marianu Marienescu*³⁴. Este de fapt un îndemn pentru compatrioți de a prețui demersul harnicului culegător de folclor.

Tot în amintita publicație, Iustin Popfii, pe atunci teolog la Viena, a scris *Unu toastu. Inchinatu m.o.D.D. Ignatiu Szabo si George Marchisiu prof. in Beiului*, pe care o reproducem în textul nostru, cu limbajul actualizat.

A fost membru al „Astrei”, alături de tatăl său și de alți fruntași ai mișcării de emancipare: Petru Bran, George Maniu, Moise Sora Noac, Toma Șorban etc.³⁵.

A publicat predici în revista *Amvonul*³⁶, condusă de către Iustin Popfii. A militat în presa vremii pentru înființarea unui gimnaziu românesc pentru părțile sătmărene la Seini, fiind prezent în această localitate în 12 septembrie 1861, când a fost adoptat actul fundațional al acestei instituții³⁷. Din păcate, gimnaziu românesc la Seini a fost înființat abia după Marea Unire.

Ultima parohie în care a funcționat a fost Tireamul, unde a slujit din martie 1873 până la repausare. Aici se vor naște în 21 martie 1876 gemenii Ignățiu și Alexandru, răpuși peste numai câteva luni de o boală necruțătoare, Ignățiu la 21 mai 1876 și Alexandru la 5 iunie 1876³⁸. Aceștia au decedat la câteva luni după moartea fiului Ignățiu, născut la Boghiș³⁹. Cât s-a aflat la Tiream a îndeplinit și funcția de vice-arhidiacon provizoriu al locurilor.

În 1877 a sfințit noul cimitir al satului, construit prin darul terenului făcut de un locuitor de vază, Gavrilă Szilagy, cu soția sa, Floarea Papp. O altă familie, Michail Szantai cu soția Maria Nagy au ridicat pe spesele lor o cruce mare, sfințită în 18 noiembrie 1877⁴⁰.

S-a stins prematur din viață la 18 aprilie 1878⁴¹, suferind la doar 44 de ani un atac de apoplexie⁴². Cereșonia funerară desfășurată la Tiream a fost onorată de prezența tuturor preoților din district, în frunte cu arhidiaconul Toma Șorban⁴³.

Din numeroșii copii născuți în familia sa, doar câțiva au reușit să ajungă la vârsta maturității. Fiicele Cornelia și Elisabeta Albertina au trăit o viață destul de lungă. Dintre băieți, Iuliu, născut în 1867 la Boghiș, i-a urmat oarecum destinul, și pentru că a ajuns preot și pentru că a avut încercări publicistice, dar și pentru că s-a stins din viață la o vârstă destul de fragedă. Absolvise liceul la Oradea în 1884, iar teologia peste 4 ani la Satu Mare. S-a căsătorit cu Elena Popfii, fiica proprietarului Dionisiu Popfii și a Aloisiei Frâncu. Dionisiu era fratele lui Iustin Popfii. Interesant este că este a doua înruderire între familiile Szabo Keresztelky și Popfii.

Elena Popfii din Lipău a fost elevă la Școala civilă de fete din Sibiu, care funcționa pe lângă „Astra”⁴⁴. A fost hirotonit în 11 iulie 1890. În octombrie 1890 s-a născut la Lipău primul copil al familiei, fiica Livia-Parascheva.

După hirotonire a funcționat în calitate de capelan la Macău, apoi, între 1896-1898 a slujit în aceeași parohie ca administrator. Se pare că a fost un bun predicator, aidoma tatălui său. O predică a lui a văzut lumina tiparului în *Revista catolică* a părintelui Vasile Lucaciu, *Predică ținută la adunarea districtuală în Leta-Mare la 17 martie 1904 prin D. Iuliu Szabo*⁴⁵.

³³ Ioan N. Ciolan, Victor V. Grecu, *Visarion Roman. Pedagog social*, Editura didactică și pedagogică, București, 1971, p. 112.

³⁴ *Foaie pentru minte, inimă și literatură*, Brașov, anul XXII, nr. 31, 1859, p. 237-240.

³⁵ *Lupta românilor din județul Satu Mare pentru făurirea Statului național unitar român. Documente 1848 – 1918*, București, 1989, p. 141-142.

³⁶ Vasile Vartolomei, *Mărturii culturale bihorene*, Editura ziarului „Tribuna Ardealului”, Kolozsvár-Cluj, 1944, p. 143.

³⁷ *Lupta românilor din județul Satu Mare pentru făurirea Statului național unitar român. Documente 1848 – 1918*, București, Direcția Generală a Arhivelor Statului din Republica Socialistă România, 1989, p. 125.

³⁸ BJSMAN, *Colecția Registrelor de stare civilă și parohiale*, Reg. 1578, f. 24 v, 71.

³⁹ *Ibidem*, Reg. 1578, f. 70, 71.

⁴⁰ Diana Lostun, *Tipologia documentelor curente în administrația parohială în Biserica Greco-Catolică din a doua jumătate a secolului al XIX-lea, în Satu Mare. Studii și comunicări*, Satu Mare, nr. XXXII/II, 2016, p. 43.

⁴¹ *Schematismus Venerabilis Cleri Dioecesis Magno-Varadinensis G.R.C. pro anno MDCCCLXXXI*, Magno-Varadini, 1881, p. 134.

⁴² Claudiu Porumbăcean, Bujor Dulgău, *Oameni din Sătmărean*, Satu Mare, Editura Solstițiu, 2000, p. 194.

⁴³ BJSMAN, *Colecția Registrelor de stare civilă și parohiale*, dosar 1578, f. 73 v.

⁴⁴ *Transilvania*, Brașov, anul 19, nr. 5-6, 1 martie 1888, p. 41.

⁴⁵ *Revista catolică*, Baia Mare, an V, Fasc. XXIV, 15 apr. 1904, p. 8-12.

Înrudirea soției sale cu Iustin Popfiu și a lui cu episcopul Ioan Sabo i-a facilitat tipărirea în 1895 la Gherla a volumului postum de *Predici pe Dumineci*, a preotului-cărturar repausat la Leta Mare, deși aflăm din presă că nu a fost ușoară munca de culegere a predicilor⁴⁶.

A mai publicat în paginile oficiosului de la Blaj, *Unirea*, un articol intitulat *Ceva despre unificarea calendarului*⁴⁷. Din 1900 a fost numit în parohia Pociai, loc unde a și trecut la cele veșnice, în 15 decembrie 1905. Soția sa primea în 1907 un ajutor anual de 430 de coroane, rămasă cu doi orfani⁴⁸. Din necrologul Elenei Popfiu Szabo aflăm că mai aveau un fiu, dr. Dionisiu Szabo, probabil absolvent de drept. Elena a decedat în 7 ianuarie 1923 în Baia Mare.

Aurel, alt fiu al lui Ignațiu, s-a născut la Boghiș în 21 decembrie 1872, a urmat studiile primare la Satu Mare, iar între 1891-1895 la Gimnaziul Superior din Baia Mare. Studiile juridice le-a urmat la Academia de Drept din Oradea și la Universitatea Maghiară din Budapesta, Facultatea de Drept și Științe politice, susținându-și doctoratul la data de 20 iunie 1902⁴⁹. Până în 1906 a funcționat ca avocat la Satu Mare, iar din 1906 s-a transferat în Vișeu de Sus, unde a lucrat și ca avocat, dar a exercitat și funcția de notar. S-a căsătorit cu Aurelia, fiica pr. Pavel Chita din Prislop.

A fost activ în lupta pentru emancipare națională. În 1905 era deja membru P.N.R. din comitatul Satu Mare. În 23 noiembrie 1905 a făcut parte dintre inițiatorii celor care au hotărât înființarea „Clubului alegătorilor”, alături de vestiții luptători dr. Vasile Lucaciu, dr. Andrei Doboși etc.⁵⁰.

În 22 noiembrie 1918 a fost ales membru al C.N.R. Maramureș, președinte al C.N.R. cercual Vișeu-Iza și membru de drept al Marii Adunări Naționale de la Alba Iulia, în calitate de reprezentant al Gărzii Naționale Române din comitatul Maramureș⁵¹. A trimis cinci delegați la Alba Iulia din cercul Vișeu-Iza⁵². Călătoria la Alba Iulia a fost relatată în publicația oficială a C.N.R.C. din Maramureș⁵³.

A condus destinele Despărțământului „Astra” din plasa Vișeu de Sus, activând încă de la ajungerea în Maramureșul istoric, adeseori el fiind conferențiar la adunările organizate de către aștrști.

În perioada interbelică, în calitate de consilier județean, a luat poziție împotriva politicienilor care, nici atunci, nu își îndeplineau menirea așa cum ar fi trebuit. Se pare că a decedat în anul 1934⁵⁴.

Livia-Parascheva s-a căsătorit cu pr. Valeriu Alexandru Pop (1885-1928)⁵⁵. Ambii părinți ai acestuia erau din vechi familii preoțești sătmărene, Pop și Breban. Teologia a studiat-o la Blaj, fiind hirotonit în 1912. A funcționat o perioadă în parohia Baia Sprie, apoi la Bocicoel. Ultima parohie în care a slujit a fost Apa, din 1920 până la repausare, în calitate de capelan personal, cu drept de succesiune, al parohului Alexandru Pop, nimeni altul decât tatăl său. A activat și pe plan politic, remarcându-se ca unul din liderii locali ai P.N.Ț. Bun orator, prea modest, povestirile minunate pe care le știa au rămas nefructificate⁵⁶. Au avut, probabil, doi copii: Valer (1911-1979, Baia Mare) și dr. Dionisie (1924-1975, Baia Mare). După deces, familia a fost ajutată de Ministerul Cultelor și Artelor. Livia avea să trăiască până în anul 1975, la Baia Mare.

Suntem siguri că în viitor se va mai scrie și despre Ignațiu Szabo, cât și despre ramura familiei Szabo din care făcea și el parte. Acum am dorit doar să scoatem din uitare această personalitate a nordului românesc din perioada afirmării naționale, culturale și sociale.

⁴⁶ *Gazeta Transilvaniei*, Brașov, anul 57, nr. 178, 14 august 1894, p. 5.

⁴⁷ *Unirea*, Blaj, an VIII, nr. 26, 2 iulie 1898, p. 201-202.

⁴⁸ *Circulara Episcopiei Greco-catolice de Oradea mare*, nr. 375-1907, p. 10.

⁴⁹ Cornel Sigmirean, *Istoria formării intelectualității românești din Transilvania și Banat în epoca modernă*, Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2000, p. 373, 634.

⁵⁰ *Maramureșenii în lupta pentru libertate și unitate națională: Documente. 1848-1918*, București, 1981, p. 251.

⁵¹ *Ibidem*, p. 352-353.

⁵² *Ibidem*, p. 341-342.

⁵³ *Sfatul*, Sighet, an I, nr. 2, 14/27 decembrie 1918.

⁵⁴ Klara Guseth, *Maramureșul oglindit în rapoarțele despre starea generală a județului din timpul prefectului dr. Gavrilă Iuga*, în *Revista Arhivei maramureșene*, Baia Mare, an XIII, nr. 13, 2020, p. 106.

⁵⁵ Petru Bologa, *Istoricul parohiei Apa*, ms., 1972, p. 10.

⁵⁶ Pr. Vasile Pop, *Amintiri*, ms., p. 22.

Anexă

Un toast

- *Închinat m[ult] o[noraților] D[omni]*
- *Ignațiu Szabó și Georgiu Marchișiu prof[esori] în Beiuș*

Fraților! Turnați-mi un pocal de vin,
Să-mi înec în dânsul greul meu suspin;
Să-mi înec amarul, ce spre-a mea viață
Trase vâlul negru, vâlul trist de ceață.

Fraților! Ia-n dați-mi, dați-mi vin roman,
Să mi se prefacă-n sânge de Traian;
Sânge de viață, care-n a lor vene
Poartă toți eroii cetelor române.

Hei! Ce bun! Ce dulce! Când din el mai beau,
Sus la cer aripe mai potente iau,
Unde bravii noștri cei de-odinioară,
Pentru soarta noastră zeimea-și adoară.

Însă frați! Acuma nu gustă,
Cade-se din suflet, cade a închina;
Că acesta-i moda veche, strămoșească,
Astfel botezată: moda românească.

Prima dată dară să trăiți voi frați,
Să trăiți ferice, ca români curați,
Să vă lege-amoarea într-o cunună,
Să iubiți națiunea dulce și străbună!

Și viețuiască tot ce-i brav și sfânt,
Aibă triumfare pe acest pământ;
Iară neunirea să se risipească,
În inimi române să nu mai domnească!

Dar amici! Acuma cu toții să turnăm,
Pentru ginta noastră toți să închinăm,
Căci de mult românul oarbecă în ceață,
Debe să renască astăzi spre viață!

Preapotinte Doamne! Caută dar la noi,
Scapă și ne salvă, Sfinte! din nevoi;
Ca se reînvie, ca să înflorească,
În științe, arte: ginta românească!

Iustin Pappfy, teolog în Viena

Foaie pentru minte, inimă și literatură, Brașov, an XXIII, nr. 44, 1 noiembrie 1860, p. 333-334.

Demetrius
Keresztelky
Parochus
Locii.

Fig. 1 Semnătura parohului Demetrius Keresztelky

46
inea visitatiunii districtuale
emvrie 1874.
Ignatius Szabo
Vice-protopope Surr. district

Fig. 2 Semnătura vice-protopopului Ignațiu Szabo

AMVONULU
FOIA BASERICESCA
pentru elaborate din sfer'a elocintiei sacre.
Oradea-mare 15—30. Maiu 1868. Nr. 10. Anulu I.
Ese de doue ori pe luna; pretulu de prenumeratiune pentru Austria 4 fl. v. a. pe anu
2 fl. v. a. pe dimisitate de anu; din pentru Romanii 1 galb. pe anulu intregu. Prenumera-
tiunile se facu la redactoriile in Oradea-mare (Grosswardein) in Ungaria.
Dominec'a S. Rosale.
Predica premiata, de la
Ig. Szabo
(parocu in Boghislu diec. orad.)

Fig. 3 Prima pagină a publicației *Amvonul*, cu titlul prediciei preotului Ignațiu Szabo

Suvenirea mortilor.
Ignatius Szabó, preotu în Tireamu, comit. Satu-
mare, a repausatu la finea lunei trecute.

Fig. 4 Anunțul decesului lui Ignațiu Szabo din revista *Familia*

Fig. 5 Piatra de mormânt a preotului Ignațiu Szabo, din cimitirul din Tiream

BISERICI, PREOȚI ȘI CREDINCIOȘI ORTODOCȘI ÎN BIHOR ÎN 1860. CERCUL TINCA

Cristian APATI*

ORTHODOX CHURCHES, PRIESTS AND BELIEVERS IN BIHOR IN 1860.

TINCA ADMINISTRATIVE CIRCLE

ABSTRACT

The documentary fund created by the Orthodox Church in Bihor includes a large number of historiographically unused documents until now. I found in this fund a series of parish registers elaborated, according to an imposed pattern, in the year 1860. Among the recorded information we find the following categories: the number of houses, the number of believers, the number and condition of churches, parish houses, income, the number of priests, their names, the position held, the schools completed, the languages known, assessments of the morality of the clergy. The present communication aims to highlight this archival material, to reduce the white pages of the history of the Bihor Orthodox Church.

Keywords: Bihor County, Orthodox churches, priests, believers, conscripts.

Fondul documentar creat de Biserica ortodoxă din Bihor cuprinde un număr mare de acte nevalorificate istoriografic până în prezent. Am depistat în acest fond o serie de conscrieri parohiale elaborate, după un tipar impus, în anul 1860, în limba română cu caractere chirilice¹. Printre informațiile consemnate regăsim următoarele categorii: numărul caselor, numărul credincioșilor, numărul și starea bisericilor, a caselor parohiale, veniturile, numărul preoților, numele lor, funcția deținută, școlile absolvite, limbile cunoscute, aprecieri asupra moralității clerului. Menționez faptul că studiile, lucrările dedicate Bisericii ortodoxe bihorene, care acoperă perioada, nu au valorificat acest material². Datele etalate mai jos vin în completarea celor referitoare la Cercul Aleșd, publicate recent³.

Prima parte a analizei o dedicăm parohiilor, filiilor, credincioșilor, bisericilor, pământurilor bisericesti și caselor parohiale.

Pentru Cercul Tinca au ajuns până la noi conscrierile a 67 de parohii, cu 23 de filii (o singură parohie avea afiliate 2 comunități: Hașmaș, cu Urviș și Clit Pustă). Așadar, suma așezărilor se ridică la 90. Suma caselor, din 87 de așezări (pentru 3 nu s-a marcat numărul caselor), era de 7580 de case. Rezultă o medie de 87,12 case ortodoxe per așezare. Cele 67 de parohii adunau 6779 de case; media: 101,17 case per parohie. În 20 de filii (pentru 3 nu avem date) erau 801 case; media: 40,05 case per filie. Parohia cu cel mai mare număr de case era Cociuba: 330 de case. Parohia Rogoz număra cele mai puține case: 37. Dintre filii, Luncasprie avea cel mai mare număr de case, 115. Cel mai mic Ginta, 11 case.

Cât privește credincioșii, cele 90 de așezări (parohii + filii) adunau 43439 de credincioși; media: 482,65 de credincioși per așezare. Parohiile însumau 38744 de credincioși; media: 578,26 de credincioși per parohie. În filii locuiau 4695 de credincioși; media: 204,13 credincioși per filie. Parohia cu cel mai mare număr de credincioși era Petid: 1502. Cei mai puțini erau în parohia Comănești: 187. Filia cu cel mai mare număr de credincioși era Luncasprie: 565. Cei mai puțini credincioși erau în filia P. Lăcăita: 8.

Lăcaș de cult se afla în fiecare parohie, 67 de biserici. Dintre acestea 62 erau din lemn, catalogate astfel: bune – 9, de mijloc – 22, slabe/rele – 25, „foarte slabe” sau „slabe tare” – 5, una nu a fost apreciată. Alte 3 biserici parohiale erau din piatră (Husasău, Beliu, Cotiglet), toate bune, iar 2 din cărămidă (Tăut, Batăr), una bună, alta de mijloc. În filii existau 8 biserici, toate de lemn, 5 slabe și 3 foarte slabe. În total,

* Serviciul Județean Bihor al Arhivelor Naționale; e-mail: cristianapati@yahoo.com.

¹ Arhivele Naționale, Serviciul Județean Bihor, fond *Episcopia Ortodoxă Oradea*, inv. 538, dos. 47/1860, f. 99-117 și dos. 48/1860, f. 118-148, 232-240, 247-254, 257-288.

² Gheorghe Lițiu, *Eparhia Aradului și Bihorului 1848-1860*, Editura Universității din Oradea, Oradea, 2002; Pavel Vesa, *Episcopia Aradului. Istorie. Cultură. Mentalități (1706-1918)*, Cluj-Napoca, 2006; Marius Eppel, *La frontiera ortodoxiei românești. Vicariatul de la Oradea 1848-1918*, Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2012; Ioan-Sorin Cuc, *Episcopia Ortodoxă de Oradea (1920-1940)*, Editura Universității din Oradea, Oradea, 2005.

³ Cristian Apati, *Orthodox churches, priests and believers in Bihor in 1860*, în vol. Iulian Bodea, Cornel Sigmirean, Dumitru Mircea Buda (editors), *The Power of Dialogue in a Globalized Word. History, Political Sciences, International Relations*, editura Arhipelag XXI Press, Târgu Mureș, 2024, p. 143-151.

numărul bisericilor ajungea la 75, 70 din lemn, 3 din piatră, 2 din cărămidă; 13 erau bune, 23 de mijloc, 30 slabe/rele, 8 foarte slabe/slabe tare, despre 1 nu se spune cum era.

Pământ parohial dețineau doar 53 de parohii, un total de 432 de jugăre. Rezultă o medie de 8,15 jugăre pentru fiecare parohie deținătoare de teren. Luând în calcul toate parohiile, inclusiv cele 14 fără pământ, media scade la 6,44 jugăre. Cea mai mare suprafață s-a consemnat în contul parohiei Oșand, 20 de jugăre. Cea mai mică pentru parohia Agrij, 0,75 jugăre. Dintre filii, numai 4 aveau pământ bisericesc, un total de 22 de jugăre. Rezultă următoarele medii: 5,5 jugăre pentru fiecare filie deținătoare de teren; 0,95 jugăre pentru fiecare dintre cele 23 de filii. Dacă avem în vedere așezările ortodoxe care posedau pământ, 57 la număr (parohii + filii), rezultă o medie de 7,96 jugăre per așezare. Raportându-ne la suma totală a așezărilor (90), media scade la 5,04 jugăre per așezare.

Case parohiale s-au înregistrat în 20 de parohii. Dintre acestea 1 era în stare bună, 3 în stare de mijloc, 15 slabe, iar 1 foarte slabă. 47 de parohii nu aveau case parohiale. 6 parohii aveau „numai teleac”, adică intravilan, loc de casă. Nu existau filii cu case parohiale.

Informațiile detaliate privitoare la parohii, filii, credincioși, biserici, pământuri și case parohiale, pe fiecare așezare în parte, pot fi consultate în anexa 1.

Partea a doua a analizei este dedicată slujitorilor altarelor.

În cele 67 de parohii activau 70 de slujitori ai altarelor; mai erau 4 posturi de preoți parohi vacante (Fonău, O. Hodoș, Lupoia, Călacea). Pe categorii, ni se dezvăluie următoarea situație: 1 protopop (Iosif Marchiș, înregistrat în parohia T. Cărand), 16 preoți parohi titulari (22,85%), 48 de preoți administratori parohiali (68,57%), 1 preot emerit (în parohia Ucuiș, Mihail Popovici) (1,42%), 2 capelani (la Husasău și la T. Cărand) (2,85%), 1 diacon (Cociuba) (1,42%); există un caz pentru care nu s-a reținut funcția. Numărul satelor cu 2 preoți ortodocși se ridică la 7 (Husasău, Ucuiș, Miheleu, Cociuba, T. Cărand, Vărășeni, Petid) (10%).

Media de vârstă a preoților aflați în funcție în anul 1860 era de 44,3 ani. Media de vârstă la momentul sfințirii era de 26,47 de ani. Cât privește cel mai tânăr preot aflat în funcție constatăm că Vasile Crișan, din Botfei, a fost înregistrat ca fiind născut în anul 1839, deci în vârstă de 21 de ani. Doar că, la anul hirotonirii s-a notat 1850, adică ar fi fost hirotonit la 11 ani. Undeva s-a produs o greșală. Așadar, este posibil ca Pavel Papp, de 27 de ani, administrator al parohiei Hașmaș, cu filiile Urviș și Clit Pustă, sfințit la 26 de ani, să fie cel mai tânăr preot. Cel mai în vârstă era Ioan Calina, paroh în Bochia, de 83 de ani, fiind născut în anul 1777. În cazul său preoțirea a avut loc la 54 de ani.

Din punct de vedere al „științelor pregătitoare”, al școlilor absolvite, pe tipuri de școli, dezvoltăm următoarea imagine statistică: 25 de preoți au absolvit doar școli triviale (35,71%); 12 Preparandia, școala Normală (17,14%); 2 Gimnaziul (2,85%); 11 parțial Gimnaziul (15,71%); 8 Teologia (11,42%); 1 Logica (1,42%); 1 Poezia (1,42%); 3 școli Morale (4,28%); pentru 7 preoți nu s-a consemnat nimic (10%).

Dintre cei 70 de slujitori ai altarelor, 39 vorbeau și limba maghiară (55,71%), iar 4 vorbeau română, maghiară și latină (Damaschin Pap și Mihail Popovici, ambii din Ucuiș, Teodor Ușvat, din Corbești, Damaschin Serb, din Girișu Negru) (5,71%).

La întrebarea dacă „au absolvat cursurile clericale”, 35 au răspuns că au săvârșit (50%), 7 au urmat doar o parte a cursurilor (10%), 22 au spus că nu au urmat (31,42%), iar pentru 6 persoane nu s-a scris nimic (8,57%).

Privitor la familiile preoților, am contabilizat un număr de 12 preoți văduvi (17,14%), 14 care nu aveau „prunci necrescuți”. Remarcăm aici un caz aparte: preotul din Batăr, văduv, avea de crescut 5 copii mici. Preotul din Oșand avea cei mai mulți copii: 7.

Moralitatea preoților a reprezentat un alt aspect recențat. Majoritatea aveau o moralitate „bună” (85,71%); moralitate „de mijloc” s-a notat în dreptul a 4 preoți (5,71%), iar 6 aveau moralitate „de rând” (8,57%). În cazul protopopului scrie: „iaste cunoscut Măriei Sale D. Episcop”, nu se cădea ca protopopul să fie apreciat de liderii locali.

Asupra „împlinirea datorințelor”, în general, s-a reținut că preoții erau „buni”, „împlinitori”, „sânguitori”; în particular, preotul din Incești, Ioan Țirț, precum și cel din Săldăbagiu, Mihail Mangra, erau „foarte sânguitori”.

Fiecare caz în parte poate fi observat în anexa 2.

Concluzionând, credem că dincolo de contribuția la istoria Bisericii ortodoxe bihorene, această analiză cifrică vine în sprijinul celor interesați de demografia istorică, precum și a celor aplecați spre scrierea monografiilor așezărilor din regiunea celor trei Crișuri.

ANEXA 1

Date despre parohii, filii, credincioși, biserici, pământ și case parohiale

Nr. crt.	Locul parohial și filialele	Nr. case	Nr. suflete	Starea bisericii	Pământul parohial în jugăre	Casa parohială
1	OȘAND, cercul Tinței	140	765	De lemn, în stare de mijloc	20	Numa telec iaste
2	FONĂU, cercul Tinței	98	560	De lemn, în stare rea	10	-
3	HUSASĂU cercul Tinței	230	1302	De peatră, în stare bună	5	Teleac numa
	filial „orașul” Tinca	27	160	-	-	-
4	F. TOUT, cercul Tinței	180	1005	De cărămidă, în stare bună	10	De lemn, în stare rea
5	IENCEȘTI cercul Tinței	100	536	De lemn, în stare de mijloc	4	De lemn, în stare slabă
	fil. P. Bicaciu	40	270	-	-	-
6	O. HODOȘ cercul Tinca	70	500	De lemn, în stare de mijloc	4	Nui
7	FOROSIG cercul Tinca	84	575	De lemn, în stare de mijloc	4	Nu este, numai telec
8	VALEA MARE cercul Tinca	53	450	De lemn, în stare de mijloc	6	Numai telec
9	MIHELEU cercul Tinca	70	450	De lemn, în stare slabă	10	De lemn, în stare bună
10	LUPOAE cercul Tinca	100	800	De lemn, slabă	6	Nu este
	fil. K. Dumbrăvița	-	150	-	-	-
11	S. SĂLDĂBAJU cercul Tinca	52	759	De lemn, în stare slabă	8	De lemn, în stare slabă
	fil. Vintir	-	40	-	-	-
12	CALE MARE cercul Tinca	105	702	De lemn, în stare slabă	3	Nu este
13	M. LAZURI cercul Tinca	96	605	De lemn, în stare slabă	4	De lemn, în stare slabă
	fil. P. N. Carand	38	249	-	-	-
14	G. ROHANI cercul Tinca	73	367	De lemn, în stare slabă	10	-
	fil. Jinta	11	65	-	-	-
15	CĂPĂLNA	145	856	De lemn, în stare slabă	9	De lemn, în stare slabă
16	O. JEPİȘ cercul Tinca	140	610	De lemn, în stare de mijloc	12	De lemn, în stare slabă
	fil. P. K. Carand	28	200	-	-	-
17	COCIUBA cercul Tinca	330	1500	De lemn, în stare rea	5	Nu este
18	NERMIJ cercul Tinca	60	362	De lemn, în stare slabă	-	Nu e
19	ARCĂȘ cercul Tinca	87	499	De lemn, în stare de mijloc	3	-
20	GROȘ cercul Tinca	130	690	De lemn, în stare slabă	-	Nu este
	fil. Borzești	30	204	-	-	-
21	HAȘMAȘ cercul Tinca	111	615	De lemn, în stare bună	5	Nu este
	fil. Urviș	42	272	-	-	-
	fil. Clit Pustă	25	152	-	-	-
22	AGRIJ cercul Tinca	50	302	De lemn, în stare de mijloc	0,75	-

INTERFERENȚE. TRECUT, PREZENT, VIITOR

23	BOTFEI cercul Tinca	60	303	De lemn, în stare bună	1,75	Nu e
24	CUMĂNEȘTI cercul Tinca	40	187	De lemn, în stare bună	9	Nu este
25	SĂCAL cercul Tinca	44	230	De lemn, în stare slabă	3	Nu este
26	BOCHIA cercul Tinca	60	276	De lemn, în stare de mijloc	-	-
27	BENEȘTI cercul Tinca	42	239	De lemn, în stare de mijloc	-	-
28	N. MĂRĂUȘU cercul Tinca	52	372	De lemn, în stare de mijloc	-	Nu este
29	CIONTOHAZ cercul Tinca	56	305	De lemn, în stare de mijloc	3	Nu este
	fil. Hodișel Pustă	52	320	-	-	-
30	K. MĂRĂUȘ cercul Tinca	40	206	De lemn, în stare bună	-	Este, în stare de mijloc
31	OLCEA cercul Tinca	120	713	De lemn, în stare de mijloc	15	De lemn, în stare de mijloc
32	CĂLACE cercul Tinca	135	768	De lemn, în stare de mijloc	11	De lemn, în starea cea mai slabă
33	UCURIȘ cercul Tinca	156	723	De lemn, în stare bună	14	Nu este
	fil. Bodiu	43	211	-	-	-
34	ȘIAD cercul Tinca	83	485	De lemn, în stare bună	-	-
35	B.ROGOZ cercul Tinca	37	227	De lemn, în stare de mijloc	8	Nu este
36	CRAIVA cercul Tinca	86	506	De lemn, în stare bună	4	Nu este
37	COROIU cercul Tinca	54	297	De lemn, în stare de mijloc	-	-
38	KIȘLAKA cercul Tinca	114	707	De lemn, în stare bună	9	Nu este, numai telechiu
39	MOCIRLA cercul Tinca	105	700	De lemn, în stare de mijloc	8	-
40	BELIU cercul Tinca	60	250	De piatră, în bună stare	-	Nu este
41	M. TAGADĂU cercul Tinca	100	527	De lemn, în stare de mijloc	-	-
42	T. CĂRAND cercul Tinca	85	483	De lemn, în slabă stare	-	Nu este
43	M. SEIC cercul Tinca	85	446	De lemn, în stare slabă	-	Nu este
44	SIPLAC cercul Tinca	156	900	De lemn, în stare bună	5	De lemn, în stare slabă
45	CÂRPEȘTI MICI cercul Tinca	70	350	De lemn, în stare slabă	8	Slabă, de lemn
	fil. Sămbotciag	28	120	Foarte slabă	4	-
46	ROTĂREȘTI cercul Tinca	50	230	În stare slabă	7	Nu este
	fil. Ogești	47	190	În stare slabă	-	-
47	VĂRĂȘENI cercul Tinca	95	470	În stare de mijloc, [de lemn]	16	Nu este
	fil. Copăceni	43	350	În stare slabă, de lemn	8	Nu este
48	VĂLANI DE POMEZEU cercul Tinca	107	500	Slabă tare, de lemn	8	Nu este
	fil. Luncasprie	115	565	Slabă tare, de lemn	6	Nu este
49	CÂMPANI cercul Tinca	110	510	În stare foarte slabă, de lemn	8	Nu este
50	SITANI	112	500	În stare foarte slabă, de	16	Nu este

ISTORIE

	cercul Tinca			lemn		
51	SPINUȘ	85	430	În stare slabă, de lemn	12	Nu este
	cercul Tinca			În stare slabă, de lemn		
	fil. Pomezau	60	315		-	-
52	HIDIȘEL DE POMEZEU	112	775	De lemn, slabă	9	Slabă
53	DOBREȘTI	125	600	În stare foarte slabă	-	Nu este
54	CÂRPEȘTI MARI	96	405	În stare foarte slabă, de lemn	12	Nu este
	cercul Tinca			În stare foarte slabă, de lemn		
	fil. Topa de Jos	50	202		-	-
55	CRÂNCEȘTI	70	315	una – nu spune în ce stare	4	Nu este
56	TOPA DE SUS	135	700	De lemn, în stare slabă	6	Nu este
57	DUȘEȘTI	136	700	În stare slabă, de lemn	16	În stare slabă, de lemn
58	CEICA	65	425	În stare slabă, de lemn	6	Nu este
59	CEIȘOARA	123	756	De lemn, în stare slabă	8	Nu este
60	CORBEȘTI	114	605	De lemn, în stare slabă	8	În stare slabă
61	BUCIUM	46	272	În stare slabă, de lemn	8	În stare slabă, de lemn
	fil. Topești	40	240	În stare slabă, de lemn	4	Nu este
62	COTIGLET	86	514	În stare bună, de peatră	12	În stare slabă
	cercul Tinca			În stare slabă, de lemn		
	fil. Bucuroae	50	300		-	-
63	STRACOȘ	65	372	În stare slabă, de lemn	1,5	În stare foarte slabă, de lemn
	cercul Tinca					
	fil. Drăgești	20	60	-	-	-
64	GIRIȘU NEGRU	130	965	Din lemn, în stare de mijloc	10	De lemn, în stare rea
	cercul Tinca					
	fil. Câmp	12	52	-	-	-
65	BATĂR	170	888	De cărămidă, în stare de mijloc	8	De lemn, în stare de mijloc
66	PETID	216	1502	Din lemn, în stare de mijloc	-	Nu este
	cercul Tinca					
	fil. P. Lăcăția	-	8	-	-	-
67	CARASĂU	187	1300	De lemn, în stare de mijloc	4	Numai teleac
	cercul Tinca					

ANEXA 2

Date despre preoți

Nr. crt.	Locul parohial și filialele	Numele preotului	Categoria slujbei	Anul nașterii	Anul hirotonirii	Științele pregătitoare	Cunoștința limbilor	Săvârșit-au cursurile clericale?	Moralitatea	Despre împlinirea datorințelor	Însurat sau văduv ?	Câți prunci necrescuți ?
1	OȘAND	Ioan Botău	paroh	1812	1839	Normale	rom., ung.	săvârșit	bună	sârguitor	îns.	7
2	FONĂU	Vacantă, se admin. Prin preotul Ioan Botău din Oșand										
3	HUSASĂU	Florian Vaida	paroh	1800	1833	triviale	rom., ung.	ba	bună	bun	văd	-
		Ioan Vaida	capelan	1830	1848	4 [cl] gimnaziale	rom., ung.	săvârșit	bună	bun	îns.	2
4	F. TOUT	Tinca	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
		Iosif Boțco	paroh	1826	1849	Logica	-	săvârșit	bună	sârguitor	îns	3
5	IENCEȘTI	Ioan Țirț	admin.	1827	1847	Normale	rom., ung.	săvârșit	bună	foarte sârguitoriu	îns	3
6	O. HODOȘ	P. Bicaciu	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
		Vacantă, admin. Prin preotul din Miheleu, Moise Mangra										
7	FOROSIG	Petru Moga	paroh	1810	1841	4 clase	rom., ung.	săvârșit	bună	sârguitoriu	îns	4
8	VALEA MARE	Ioan Gale	admin.	1800	1833	-	rom.	ba	bună	bun	îns	1

ISTORIE

9	MIHELEU	Solomon Popovici	-	1792	1814	Preparandia	rom., ung.	-	bună	bun	văd	1
		Moise Mangra	admin. la O. Homorog	1822	1846	Preparandia	rom., ung.	săvârșit	bună	bun	îns	1
10	LUPOAE	Vacantă, se admin. prin preotul din Forsig, Petru Moga										
	K. Dumbrăvița	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
11	S. SĂLDĂBAJI	Mihail Mangra	paroh	1820	1847	4 clase gimnaziale	rom., ung.	săvârșit	bună	foarte sârguitoriu	îns	4
	Vintir	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
12	CALE MARE	Vasilie Popovici	admin.	1815	1847	-	rom., ung.	săvârșit	bună	bun	îns	4
13	M. LAZURI	Ioan Mangra	admin.	1800	1831	triviale	rom.	ba	bună	bun	văd	2
	P. N. Carand	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
14	G. ROHANI	Ioan Crăciun	admin.	1820	1847	-	rom., ung.	săvârșit	bună	bun	îns	1
	Jinta	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
15	CĂPÂLNA	Ioan Damșa	paroh	1807	1841	triviale	rom., ung.	săvârșit	bună	împlinitoriu	îns	4
16	O. JEPIȘ	Ioan Hașăș	admin.	1812	1846	Normale	rom., ung.	săvârșit	de mijloc	bun	îns	4
	P. K. Carand	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
17	COCIUBA	Moise Popovici	paroh	1795	1827	-	rom.	ba	bună	sârguitoriu	îns	6

INTERFERENȚE. TRECUT, PREZENT, VIITOR

18	NERMIJ	Isac Boțco	admin.	1808	1830	Școalele triviale	rom., ung.	n-au săvârșit	bună	sânguitoriu	îns	5
19	ARCĂȘ	Ioan Boțco	admin.	1820	1848	Theologia	rom.	săvârșit	bună	bun	îns	4
20	GROȘ	Ioan Papp	admin.	1812	1840	Theologia	rom.	săvârșit	bună	bun	îns	2
	Borzești	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
21	HAȘMAȘ	Pavel Papp	admin.	1833	1859	5 clase gimnaziale	rom., ung.	săvârșit	bună	sânguitoriu	îns	1
	Urviș	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	Clit Pustă	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
22	AGRIJ	Pavel Stan	admin.	1820	1845	Școala trivială	rom.	săvârșit	bună	sânguitoriu	îns	3
23	BOTFEI	Vasilie Crișan	admin.	1839	1850	Școala trivială	rom.	săvârșit II curs.	bună	sânguitoriu	îns	4
24	CUMĂNEȘTI	Ioan Popovici	admin.	1819	1848	Școalele triviale	rom.	săvârșit	bună	sânguitoriu	îns	4
25	SĂCAL	Mihail Nica	admin.	1800	1824	Școala trivială	rom.	n-au săvârșit	de mijloc	bun	văd	1
26	BOCHIA	Ioan Calina	admin.	1777	1831	Școala trivială	rom.	n-au săvârșit	bună	sânguitoriu	văd	-

ISTORIE

27	BENEȘTI	Petru Marchiș	admin.	1805	1830	Preparandia	rom., ung.	n-au săvârșit	bună	sârguitoriu	îns	-
28	N. MĂRĂUȘU	Ioan Pința	admin.	1825	1846	Școala trivială	rom.	săvârșit	de mijloc	bun	văd	2
29	CIONTOHAZ	Georgie Cotuna	admin.	1805	1859	Școala trivială	rom.	n-au săvârșit	bună	sârguitoriu	îns	-
	Hodișel Pustă	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
30	K. MĂRĂUȘ	Aron [Dago]	admin.	1830	1849	s-au clasificat la parohia Rogozului						
31	OLCEA	Theodor Popovici	paroh	1824	1849	6 clase gimnaziale	rom., ung.	săvârșit un curs	bună	sârguitoru	îns	3
32	CĂLACE	Parohie vacantă, se admin. prin preotul Theodor Popovici										
33	UCURIȘ	Damaschin Pap	admin.	1830	1856	6 clase gimnaziale	rom., ung., latin.	săvârșit	bună	sârguitoriu	îns	1
		Mihail Popovici	emerit	1815	1839	-	rom., ung., latin.	săvârșit	bună	sârguitoriu	-	-
	Bodiu	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
34	ȘIAD	Georgie Boțco	admin.	1826	1850	6 clase gimnaziale	rom., ung.	n-au săvârșit	bună	sârguitoriu	îns	4
35	B. ROGOZ	Aron Dago	admin.	1830	1849	Școala trivială	rom.	II cursuri au săvârșit	bună	bun	îns	4
36	CRAIVA	Georgie Boțco	admin.	1826	1856	6 clase gimnaziale	rom., ung.	n-au săvârșit	bună	sârguitoriu	îns	4

INTERFERENȚE. TRECUT, PREZENT, VIITOR

37	COROIU	Theodor Lucuța	admin.	1810	1832	Preparandia	rom., ung.	nu au săvârșit	bună	sângutoriu	îns	5
38	KIȘLAKA	Theodor Căpitan	admin.	1809	1834	Școala trivială	rom.	n-au săvârșit	bună	sângutoriu	văd	-
39	MOCIRLA	Theodor Goldiș	admin.	1800	1826	Școala trivială	rom., ung.	n-au săvârșit	bună	sângutoriu	văd	2
40	BELIU	Ioan Căpitan	admin.	1829	1855	Gimnaziul mic	rom., ung.	săvârșit	bună	sângutoriu	îns	-
41	M. TAGADĂU	Eftatie Muntean	admin.	1807	1834	Școala trivială	rom.	n-au săvârșit	de mijloc	bun	îns	6
42	T. CĂRAND	Iosif Marchiș	proto-prezviter	1809	1830	Teologia	rom., ung.	săvârșit	Iaste cunoscut Măriei Sale D. Episcop	îns	îns	2
		Ambrosie Marchiș	capelan	1833	1859	8 clase gimnaziale și Teologia	-	săvârșit	bună	sângutoriu	îns	-
43	M. SEIC	Nicolae Muntean	paroh	1813	1847	Teologia	rom.	săvârșit	bună	sângutoriu	îns	4
44	SIPLAC	Flore Pințe	paroh	1800	1825	triviale	rom.	ba	bună	sângutor	îns	2
45	CÂRPEȘTI MICI	Matei Dimitrie	admin.	1822	1848	Absolut teolog	rom.	săvârșit	bună	bun	îns	3
	Sămbotciag	-	-	'	'	'	'	'	'	'	'	'

ISTORIE

46	ROTĂREȘTI	Ioan Damian	admin.	1825	1838	3 școli gimnaziale	rom., ung.	3 cursuri teolog. au absolvat	bună	împlinitor	îns	2
	Ogești	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
47	VĂRĂȘENI	Popovici Ioan	paroh	1812	1839	Triviale și teolog	rom.	săvârșit	bună	bun	îns	2
		Ușvat Ioan	admin.	1800	1822	triviale	rom.	n-au săvârșit	bună	bun	îns	1
	Copăcenii	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
48	VĂLANI DE POMEZEU	Ioan Șipa	admin.	1824	1850	Școale normale	rom.	n-au săvârșit	moral	împlinitor	îns	-
	Luncasprie	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
49	CÂMPANI	Popovici Vasile	admin.	1822	1842	Școli triviale	rom.	-	bună	împlinitor	îns	5
50	SITANI	Popa Vasile	admin.	1822	1842	Școli triviale	rom.	-	-	împlinitor	îns	5
51	SPINUȘ	Pap Eutrop	admin.	1830	1848	4 școli gimnaziale	rom., ung.	3 cursuri teol. au absolvit	bună	împlinitor	îns	3
	Pomezeeu	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
52	HIDIȘEL DE POMEZEU	Vidican Ioan	admin.	1823	1852	Școale normale	rom., ung.	săvârșit	moral	sărguitor	îns	1
53	DOBREȘTI	[G]enț Teodor	admin.	1828	1850	Școli triviale	rom., ung.	-	bună	împlinitor	îns	5

INTERFERENȚE. TRECUT, PREZENT, VIITOR

54	CÂRPEȘTI MARI	Popa Mitru	admin.	1831	1848	Școli triviale	rom., ung.	3 cursuri teol. au absolvat	bună	împlinitor	îns	3
	Topa De Jos	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
55	CRÂNCEȘTI	Popovici Vasalie	admin.	1800	1835	Școle morale	rom.	n-au săvârșit	moral	bunu	îns	-
56	TOPA DE SUS	Aron [Bânza]	admin.	1785	1820	Școle morale	rom.	n-au săvârșit	moral	sânguitoriu	văd	-
57	DUȘEȘTI	Dimitrie Matee	paroh	1828	1846	Absolvat teolog	rom., ung.	au săvârșit 3 ani	bună	bun	îns	3
58	CEICA	Ioan Popovici	paroh	1807	1833	Școale triviale	rom.	-	bună	împlinitor	văd	4
59	CEIȘOARA	Teodor [G]eț	admin.	1828	1850	Școale morale	rom., ung.	n-au săvârșit	moral	bunu	îns	5
60	CORBEȘTI	Teodor Ușvat	admin.	1822	1850	Au absolvat gimnaziu	rom., ung., latin.	au săvârșit	moral	sânguitor	văd	-
61	BUCIUM	Popovici Vasilie	admin.	1829	1841	Școale triviale	rom., ung.	au săvârșit 2 ani	bună	bun	îns	3
	Topești	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
62	COTIGLET	Ioan Mangra	admin.	1827	1850	Școale triviale	rom., ung.	absolvat	bună	împlinitor	îns	-
	Bucuroae	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
63	STRACOSȘ	Simeon Popovici	admin.	1791	1810	Școale triviale	rom.	-	bună	bun	îns	3
	Drăgești	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-

ISTORIE

64	GIRIȘU NEGRU	Damaschin Serb	paroh	1823	1848	Poesia	rom., ung., latin.	săvârșit	bună	bun	îns	3
	Câmp	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
65	BATĂR	Nicolae Radu	paroh	1820	1845	Preparandia	rom.	săvârșit	de rând	bun	văd	5
66	PETID	Ioan Popovici	paroh	1800	1845	Normale	rom., ung.	săvârșit	bună	împlinitor	îns	5
		Ilie Popovici	admin.	1826	1847	Normale	rom., ung.	săvârșit	bună	împlinitor	îns	-
	P. Lăcăția	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
67	CARASĂU	Ioan Pocșa	admin.	1820	1849	-	rom., ung.	săvârșit	de rând	bun	îns	3

Bibliografie

Arhivele Naționale, Serviciul Județean Bihor, fond *Episcopia Ortodoxă Oradea*, inv. 538, dos. 47/1860 și dos. 48/1860

Gheorghe Lițiu, *Eparhia Aradului și Bihorului 1848-1860*, Oradea, Editura Universității din Oradea, 2002

Ioan-Sorin Cuc, *Episcopia Ortodoxă de Oradea (1920-1940)*, Oradea, Editura Universității din Oradea, 2005

Pavel Vesa, *Episcopia Aradului. Istorie. Cultură. Mentalități (1706-1918)*, Cluj-Napoca, 2006

Marius Eppel, *La frontiera ortodoxiei românești. Vicariatul de la Oradea 1848-1918*, Cluj-Napoca, Presa Universitară Clujeană, 2012

Cristian Apati, *Orthodox churches, priests and believers in Bihor in 1860*, în vol. Iulian Bodea, Cornel Sigmirean, Dumitru Mircea Buda (editors), *The Power of Dialogue in a Globalized Word. History, Political Sciences, International Relations*, Târgu-Mureș, editura Arhipelag XXI Press, 2024, p. 143-151.

DE LA IMPERIUL RUS LA IMPERIUL SOVIETIC: EVOLUȚIA CONCEPTULUI *MOLDOVENISMULUI* ÎN CERCETĂRILE ETNONAȚIONALE

Natalia MOROI*

FROM THE RUSSIAN EMPIRE TO THE SOVIET EMPIRE: THE EVOLUTION OF THE CONCEPT OF *MOLDOVANISM* IN ETHNONATIONAL RESEARCH

ABSTRACT

Imperial Russian officials used only the term Moldavians and "Moldovan language", scholars and political leaders trained in the Russian Empire used the term Moldavians and "Moldovan language" and Romanians and the Romanian language as interchangeable terms, even after the October 1917 coup d'état. But the "new" Soviet historiography, on which C. Derjavin's article is based, manifests from the very beginning total hatred towards the term Romanian and the phrase Romanian language. In the first decade after the revolution of February 1917, the research of ethno-national problems proceeded based on the plans developed still in the Russian Empire, during the first world war. The only specialist who dealt with this problem was L. Berg, others, in fact, did not even exist at that time. The continuation of the Bolsheviks' promotion of imperial traditions, a policy that was openly manifested regarding Bessarabia, led to the direct involvement of the party and Soviet organs in the issue of determining the ethno-national affiliation and the language spoken by the Romanians in Bessarabia. Although some of the cominternist Soviet political leaders, promoters of the expansion of the "proletarian revolution" stated very clearly that the native inhabitants of Bessarabia and to the left of the Dniester are Romanians and the language they speak is Romanian, this correct position of theirs contradicted the policy national of imperial origin promoted by the USSR. In such a situation, seeking to legitimize the buffer republic created on the left bank of the Dniester – Moldavian SSR, but also the claims on Bessarabia, some authors, non-specialists in the field in which they spoke, but especially the local political leaders, the so-called "autochthonists", emerging only for political reasons, they reinstated the proletarian theory according to which the Moldavians are a people related to the Romanians, but still different, and the language they speak is the "Moldovan language", a language spoken by the people, different from the Romanian language.

Keywords: Moldavian, Romanian, Moldavian language, Romanian language, ethno-national, Russian Empire, Moldavian SSR.

O primă lucrare consacrată problemei originii moldovenilor în Imperiul Rus a apărut în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea; țarismul promova o politică expansionistă activă spre peninsula Balcanică, manifestând interes față de populația din această regiune, inclusiv față de populația din Țările Române. Este vorba de studiul apărut în anul 1770 consacrat istoriei originii moldovenilor, scris de istoricul de origine germană Fischer Johann Eberhard (1697-1771)¹, cu titlul *Despre originea moldovenilor; despre limba lor; cele mai cunoscute aventuri, credință, obiceiuri și comportament*. Principala sursă de inspirație a lui J. Fischer au fost studiile accesibile ale lui Dimitrie Cantemir, de aceea autorul însușește, în temei, opiniile domnului-cărturar român din Moldova, dar insistă asupra deosebirilor dintre limba locuitorilor Țării Moldovei și a Țării Românești, fără a cunoaște lucrarea acestuia, *Hronicul vechimei a romano- moldo-vlahilor*², în care se demonstra unitatea etnică din ambele principate românești. J. Fischer considera că moldovenii și valahii cu greu se înțelegeau între ei. Evident, erau constatările unei persoane, care, cel mai probabil, habar nu avea de limba

* Agenția Națională a Arhivelor, Chișinău; e-mail: moroi@cnaa.md.

¹ О.В. Иодко, Иоган Эбергард Фишер. Из Петербурга в Сибирь и обратно (Электронная библиотека Музея антропологии и этнографии им. Петра Великого (Кунсткамера) РАН (http://www.kunstkamera.ru/lib/rubrikator/03/03_05/978-5-88431-131-2/). O caracteristică a specialiștilor veniți în Imperiul Rus în secolul al XVIII-lea este făcută de V.I. Turnaev, care, răspunzând la întrebarea „Cine au fost oamenii de știință veniți la Sankt Petersburg?”, răspundea: „Reprezentanții de ieri ai intelectualității germane sărace, în capetele cărora ideile progresiste ale epocii se leagă în mod bizar cu prejudecățile sociale obișnuite” (В.И. Турнаев, *Немецкие ученые в послепетровской России: встреча с действительностью*, с. 68 (<https://cyberleninka.ru/article/n/nemetskie-uchyonnye-v-poslepetrovskoy-rossii-vstrecha-s-deystvitelnostyu/viewer>)).

² După moartea lui D. Cantemir manuscrisele sale s-au împrăștiat pe la diferite persoane. În anul 1780 *Hronicul* a fost cumpărat de către Nicolai Bantăș-Kamenski la o licitație publică, unde s-a vândut biblioteca fiului lui D. Cantemir, Șerban Cantemir (1700-1780). În 1783 N. Bantăș-Kamenski a dăruit manuscrisul Arhivelor Ministerului de Externe din Moscova (Dimitrie Cantemir, *Hronicul vechimei a romano-moldovlahilor*, publicat sub auspiciile Academiei Române de pe originalul manuscript al autorului, păstrat în Arhivele principale din Moscova ale Ministerului de Externe, de Gr. G. Tocilescu, Institutul de arte grafice „Carol Gobl”, București, 1901, p. XX).

română³, de situația lingvistică reală din țările române, opinia sa reieșind din lectura subiectivă a scrierilor lui Dimitrie Cantemir. Autorul din Imperiul Rus accepta opinia acestuia, potrivit căreia, într-o etapă timpurie, până la formarea statelor Moldova și Valahia, aceste teritorii aveau un nume comun, Valahia, iar locuitorii se numeau valahi. Concomitent, J. Fischer prezenta cititorului și o altă opinie, cunoscută din altă sursă, pe care din păcate nu o indică, anume că locuitorii din Moldova și Valahia se numesc pe sine români (*Ромуни*), iar teritoriul pe care locuiesc Romulia (*Ромулиею*)⁴.

După anexarea Basarabiei la Imperiul Rus în anul 1812, interesul față de problema dată crește, dar ținând cont de nivelul general de dezvoltare a științei istorice, succese reamarcabile în această direcție nu au fost atinse. Diferiți funcționari ai Imperiului Rus, trimiși în Basarabia cu scopuri de investigare a populației locale, realizau scurte caracteristici ale comunităților etnice locale. Totuși, este de remarcant faptul că în această perioadă se consolidează un concept destul de interesant – dacă anumiți cercetători sau chiar persoane trimise de autoritățile centrale pentru investigații pe teren, pentru desemnarea populației majoritare de aici foloseau nu numai termenul moldoveni și sintagma „limba moldovenească”, ci și termenul român și sintagma limba română⁵, în actele autorităților imperiale rusești nu s-a folosit niciodată termenul români și sintagma limba română.

În anul 1852 era publicat studiul lui P.I. Keppen (1793-1864)⁶, consacrat popoarelor europene ale Imperiului Rus. Populația românească a Basarabiei era desemnată cu termenii „*volohi (sau moldoveni)*”⁷, care locuiau în gubernia Basarabia (406 182), dar și în guberniile Ekaterinoslav (9 858), Podolia (7 429), Herson (75 000)⁸. Termenii *volohi (moldoveni)* îi întâlnim și într-o altă lucrare a lui P. Keppen publicată la 1861⁹, dar și *volohi (valahi)*, *moldoveni*, cu precizarea că „singuri pe sine ei se numesc *români*”, de la slavi au primit numele de *volohi*, iar de când s-a format statul Moldova ei se numesc *moldoveni*, împrumutând numele de la noua lor patrie, numele de *români* păstrându-l doar *valahii*¹⁰.

Unii autori din Imperiul Rus, așa ca și J. Fischer, contrapuneau aceste „limbi”. Astfel, în anul 1903 profesorul universitar, filologul-slavist A.A. Kociubinski (1845-1915), cu toate că era conștient că locuitorii teritoriului dintre Nistru și Prut erau „românii statului moldovenesc”¹¹, contrapunea într-un articol limba „curată populară” a moldovenilor basarabeni, aceștia fiind apreciați și drept „elementul românesc”, limbii române de peste Prut, numită de dânsul „artificială”¹².

Oricum, majoritatea absolută a intelectualității, atât din Basarabia, cât și din Imperiul Rus, foloseau termenii moldovean și român și sintagmele „limba moldovenească” și limba română în calitate de termeni interschimbabili și, mai rar, se insista pe deosebirea dintre moldoveni și români și „limba moldovenească” și limba română, pe faptul că moldovenii din Basartabia nu ar înțelege limba română¹³.

³ Despre unitatea limbii române a se vedea: Б. П. Нарумов, *Идея единства языка в румынском языкознании*, în Романские языки в прошлом и настоящем: Сборник статей к 80-летию профессора Т. А. Репиной / Под ред. Т. И. Зелениной; С.-Петербург. гос. ун-т; Удм. гос. ун-т. – СПб.: Филологический факультет СПбГУ, 2007, с. 81. „În plan sociolingvistic, unitatea limbii române ca instituție socială se întemeiază pe prezența unei singure limbi literare, care s-a format în secolele XVI-XIX în Transilvania, Țara Românească și Moldova, și funcționează în prezent în România și Republica Moldova (în aceasta din urmă se numește oficial moldovenească)”.

⁴ Фишер Иоганн Эбергард, *О происхождении молдавцев, о их языке, знатнейших приключениях, вере, нравах и поведении* (<https://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Rumanien/XVIII/1760-1780/Mesjaceslov/text1.htm>); Textul original a se vedea în *Собрание сочинений, выбранных из месяцесловов на разные годы. Часть III, СПб. Изданием Императорской Академии Наук*, 1789, с. 52-90 (<https://viewer.rsl.ru/ru/rsl01005441908?page=7&rotate=0&theme=white>).

⁵ Долгий А., Феля А. *Отражение этнической принадлежности и происхождения коренного населения Бессарабии в источниках Российской империи (XIX – начало XX вв.)*, în Materialele Conferinței „Patrimoniul cultural: cercetare și valorificare”, 27 septembrie 2018, Culegere de studii, Editura UPS „I. Creangă”, Chișinău, p. 22–46; М. В. Домосилецкая, *Изучение румынского языка и культуры румын в России (XIX — начало XX вв.)*, în Балканское языкознание: Итоги и перспективы (Материалы румынско-русского симпозиума, Санкт-Петербург, 2–3 октября 2009 г.). Отв. ред. Н. Л. Сухачев. СПб., Изд-во «Наука», 2009, с. 53-56.

⁶ Savant din Imperiul Rus de origine germană.

⁷ П.И. Кеппен, *Об этнографической карте Европейской России*, СПб., Типография Императорской Академии Наук, 1852, с. 14, 17.

⁸ П.И. Кеппен, *Об этнографической карте Европейской России*, с. 31 și Tabelul Приблизительныя показания о числе инородцев в губерниях Европейской России, преимущественно по 8-й ревизии 1834 года.

⁹ П.И. Кеппен, *Хронологический указатель материалов для истории инородцев Европейской России*, СПб, Типография Императорской Академии Наук, 1861, с. IV.

¹⁰ *Ibidem*, p. 121.

¹¹ А.А. Кочубинский, *Мы и Они (1711-1878). Очерки истории и политики славян*, Одесса, В тип. Г. Ульрихд, 1878, сс. 6-7.

¹² А.А. Кочубинский, *Частные молдавские издания для русской школы*, în Журнал Министерства народного просвещения. 1903, № XXXXXXVI, с. 401.

¹³ Detalii a se vedea: М. В. Домосилецкая, *Изучение румынского языка и культуры румын в России (XIX — начало XX вв.)*, сс. 51-151; А.И. Колин, А.С. Стыкалин, *Выходцы из Молдавского княжества и Бессарабии – профессора и студенты московских высших учебных заведений (XVIII – начало XX вв.)*, сс. 28-47 (https://inslav.ru/sites/default/files/2018_slavjane_v_moskve_kolin_stykalin.pdf?ysclid=ll910jpjys643160417).

Abia în perioada sovietică acest concept eronat a fost ridicat la nivel de politică de stat, mai ales odată cu formarea RASS Moldovenească, a cărei graniță de apus a fost declarat hotarul de stat al URSS, adică în componența RASS Moldovenești era inclus ilegal și teritoriul Basarabiei¹⁴, considerat de sovietici teritoriu ocupat nelegitim de România. Așadar, intențiile agresive ale URSS de a anexa Basarabia nu au fost deloc ascunse. Urma ca specialiștii sovietici, istorici și lingviști, să-și facă și ei treaba și să „demonstreze” că locuitorii majoritari din Basarabia sunt alții decât românii, iar limba lor este alta decât limba română.

Istoria cercetărilor etnonaționale din RASSM și apoi din RSSM a evoluat în dependență de prioritățile politicii partidului bolșevic în problema respectivă la diferite etape ale perioadei examinate. O etapă cronologică prealabilă formării RASSM începe în scurt timp după lovitura de stat bolșevică din octombrie 1917, când în fosta gubernie Basarabia ia amploare mișcarea națională, care s-a încununat la 21 noiembrie 1917 cu crearea Sfatului Țării – organ reprezentativ în care erau prevăzute 10 locuri și pentru moldovenii din stânga Nistrului. La 2 decembrie 1917 Sfatul Țării a proclamat Republica Populară (Democratică) Moldovenească în componența unei Republici democratice, care urma să fie creată pe teritoriul fostului Imperiu Rus, iar la 24 ianuarie 1918 a votat Declarația de independență a acestei republici. Pe parcursul lunii martie tot mai multe organizații obștești din Basarabia se pronunțau pentru unirea cu România (zemstvele din Soroca, Orhei etc.), care a fost realizată prin votul Sfatului Țării din 27 martie 1918. Rusia Sovietică nu numai că n-a recunoscut Unirea, ci încerca pe diferite căi, atât prin forță, cât și pe cale diplomatică, să instaleze regimul comunist în Basarabia.

În Rusia sovietică începe o campanie de condamnare a actului Sfatului Țării în care s-au inclus și unii reprezentanți ai fostei intelectualități din Imperiul Rus, care au aderat la puterea sovietică. Ei se străduiau să argumenteze „drepturile” Rusiei asupra Basarabiei, folosind argumente din cercetările din domeniul etnologic (etnonațional), publicate până la lovitura de stat din octombrie 1917. Ca și în alte domenii ale științei, cercetarea în domeniul etnologic (etnonațional), apărută în Imperiul Rus de până la lovitura de stat din octombrie 1917, cu abordările lor specifice, au continuat să se dezvolte și după acest eveniment. În campania de condamnare a actului Sfatului Țării s-au inclus și unii reprezentanți ai fostei intelectualități din Imperiul Rus, care au aderat la puterea sovietică. Unul dintre primii cercetători formați în Imperiul Rus, care a descris situația etnonațională din Basarabia în lumina pretențiilor sovietice asupra acestui teritoriu, a fost și Leo S. Berg (1876-1950)¹⁵.

L. Berg avea deja o anumită experiență în acest domeniu. În 1916 el tipărea un mic studiu despre populația Bucovinei în care menționa că Bucovina de Nord și de Apus în temei este locuită de rusini (малороссы-русины) (cca 305 101), iar Bucovina de sud-est, de români (cca 273 254)¹⁶. Așadar, nici pomină de moldoveni în Bucovina. Fără îndoială, L. Berg a observat că în cele două părți ale Moldovei istorice locuia unul și același popor, numai că, cel mai probabil, politicul l-a determinat să nu explice de ce populația indigenă din Bucovina se numește români, iar pe cea din Basarabia, el o desemnează cu termenul moldoveni.

În *Cuvântul înainte* redactat de L. Berg pe 27 mai 1918, la lucrarea *Basarabia. Țara – oamenii – economia*, el nu recunoaște decizia Sfatului Țării de Unire a Basarabiei cu România, face o constatare a

¹⁴ A.V. Репида, *Образование Молдавской ССР*, Кишинев, Картя Молдовеняскэ, 1983, с. 124.

¹⁵ Leo S. Berg s-a născut în orașul Bender, gubernia Basarabia, într-o familie evreiască (Un tânăr doctorand îl prezintă pe L. Berg drept „fiul unui meșcianin (mic burghez, orășean) odesit cu nume de familie germană” (С.В. Капустин, *Этнография Бессарабии глазами исследователей немецкого происхождения*, în *Ученые записки Орловского государственного университета*, №3(76), 2017, с. 23)). În anii 1885-1894 el și-a făcut studiile la gimnaziul doi de băieți din Chișinău pe care l-a absolvit cu medalie de aur. Pentru a-și putea continua cariera, în anul 1894 L. Berg a aderat la creștinism. În anul 1898 el a încheiat studiile la Secția de științe naturale a Facultății de fizică și matematică a Universității Imperiale din Moscova (viitoarea Universitate în numele lui M.V. Lomonosov). În general, L. Berg este apreciat ca specialist în domeniul geografiei și zoologiei. În anul 1909 el a susținut teza de doctor în geografie, a activat în mai multe locuri, inclusiv la Universitatea din Peterburg. După ce a aderat la puterea sovietică, în anul 1918 el a fost unul din organizatorii Institutului de geografie, transformat în 1925 în Facultatea de geografie a Universității din Leningrad, și a condus aici Catedra de Geografie fizică până la sfârșitul vieții. L. Berg a fost membru corespondent (1928), apoi membru titular (1940) al Academiei de Științe, iar din anul 1940 președinte al Societății geografice din URSS (Referitor la biografia și activitatea științifică a lui L. Berg a se vedea: С. А. Токарев, *Лев Семенович Берг*, în *Советская этнография*, 1951, № 1, сс. 200-202; И. Ф. Правдин, В. С. Чепурнов, Академик Лев Семенович Берг (1876-1950). Кишинев, 1956; И. А. Крупенников, *Л. С. Берг (1876-1950): Страницы жизни и творчества*, Кишинев, 1976; Д. Д. Квасов, *Лев Семенович Берг (1876-1950)*, В кн.: Берг Л. С. Труды по теории эволюции, 1922-1930, Л., 1977; Э.М. Мурзаев, *Лев Семенович Берг (1876-1950)*, М., Наука, 1983; Р.Л. Берг, *Лев Семенович Берг*, în *Академику Л.С. Бергу -135 лет: Сборник научных статей*, Есо-TIRAS, Бендеры, 2011, сс. 9-15; А.Б. Георгиевский, *Эволюционное творчество Л.С. Берга*, СПб., Нестор-История, 2013; М.О. Абсеметов, Великий географ Евразии (О Льве Семеновиче Берге), în *Вестник Томского государственного университета*. 2015. № 398, сс. 93–98.

¹⁶ Л. С. Берг, *Население Буковины*, în *Известия Русского географического общества*, т. 52, Выпуск 9, Петроград, Типография М.М. Стасюлевича, 1916, сс. 720-721.

situației etnice din regiune și scrie că moldovenii locuiesc doar în partea centrală a Basarabiei, iar în partea de nord și sud ei constituie o minoritate totală. În opinia sa, România nu avea niciun drept asupra Basarabiei și el, L. Berg, își va considera munca răsplătită dacă va trezi la intelectualitatea rusă ideea necesității de a menține această perlă a Rusiei cu toate forțele și mijloacele¹⁷. Da, dar L. Berg uită faptul că nu România și-a reclamat acest drept, hotărârea de Unire a fost adoptată absolut legitim de Sfatul Țării, Parlamentul Republicii Democratice Moldovenești, și guvernul român a acceptat această decizie.

Subliniind importanța economică a Basarabiei pentru ruși, ca o regiune roditoare, cu bogății naturale, dar aflată la hotarele Rusiei și, deci, importantă și din punct de vedere politic, L.S. Berg scrie că regiunea are și o importanță aparte, fiindcă, în opinia sa, cercetările noi ar demonstra că Basarabia este patria ancestrală (прародина) a poporului rus, afirmație apreciată de unii cercetători contemporani drept „discutabilă”¹⁸. Aici, continua L. Berg, au locuit rușii (în realitate ar fi vorba de slavii de răsărit – N.M.) în acea perioadă, când ei încă nu erau împărțiți în cele trei ramuri: velicoruși, maloruși, cu precizarea, între paranteze, că este vorba de ucraineni și beloruși¹⁹.

Leo S. Berg recunoștea numele de români și pentru locuitorii Moldovei – el afirma că românii, având în vedere locuitorii Moldovei, îl numesc pe domnul lor Ștefan (1457-1504) cu apelativul cel Mare²⁰. Pentru desemnarea locuitorilor Basarabiei, L. Berg întrebuința și termenul moldoveni, care, susținea el în altă parte, sunt români ce locuiesc în Moldova, Basarabia și în guberniile rusești învecinate, Podolia și Herson. Conform opiniei lui L. Berg, acești români se deosebesc de românii din Valahia prin „trăsături dialectologice minore”, limba moldovenilor, ca și a românilor în general, este o limbă slavizată a rădăcinii romane (latine)²¹, conchidea el.

Referindu-se la structura etnică a Basarabiei, Leo Berg o prezenta după recensământul realizat în Imperiul Rus în anul 1897, conform căruia moldovenii alcătuiau 47,6% din totalul populației²², și realiza o descriere succintă a celorlalte comunități etnice din Basarabia (ucraineni, polonezi, cehi, bulgari, nemți, francezi, greci, albanezi, armeni, evrei, găgăuși și țigani). Rușii – mai preciza dânsul –, în temei, sunt veniți în Basarabia și locuiesc prioritar în orașe²³.

Totuși, în mediul rusesc până la studiul lui L. Berg mai apăruse o lucrare consacrată structurii etnonaționale a Basarabiei. În anul 1916 era publicată o primă cercetare a structurii etnonaționale a Basarabiei, realizată după recensământul din 1897, dar și după materialele colectate de către autorul studiului, V.N. Butovici (1873-?)²⁴, în anul 1907. El nu s-a pronunțat împotriva aprecierii locuitorilor ca români, totuși, în cercetarea sa folosește termenul moldoveni și sintagma „limba moldovenească”. Referinduse la relațiile dintre populația moldovenească și alte comunități etnice, autorul folosește și termenul *moldovenizarea* acestora, dar și termenul *românizare* a comunităților etnice nemoldovenești²⁵. Totuși, scopul autorului se întinde atunci când declară că gubernia Basarabia nu este o regiune în întregime moldovenească, nici din punct de vedere etnografic, nici din punct de vedere istoric, așa cum de obicei este considerată²⁶, idee care a trecut integral în cercetările cu caracter etnonațional din RASS/RSS Moldovenească.

Foarte posibil ca studiul lui V. Butovici să fi fost un răspuns rapid al autorităților imperiale rusești la *Harta* etnografică a lui Alexei Nour, care prezenta situația etnică către 1 ianuarie 1916 și desemna populația indigenă cu termenul români, dar cu precizarea că în Imperiul Rus ei sunt numiți moldoveni. *Harta* lui A. Nour demonstra caracterul etnic românesc al Basarabiei²⁷.

În anul 1920, L. Berg, folosind materialele recensământului din 1897, cele adunate și sintetizate de V. Butovici etc., alcătuia și publica *Harta etnografică a localităților rurale ale Basarabiei*, în care denumirea populației indigene apare cu numele de moldoveni²⁸.

¹⁷ Л. С. Берг, *Бессарабия. Страна – люди – хозяйство*, Пг., Огни, 1918, с. VIII.

¹⁸ В.М. Сокиркэ, *Вклад академика Л.С. Берга в географическое исследование Бессарабии*, în Академику Л.С. Бергу – 135 лет: Сборник научных статей, Есо-TIRAS, Бендеры – 2011, с. 253.

¹⁹ Л. С. Берг, *Бессарабия. Страна – люди – хозяйство*, Пг., Огни, 1918, с. VI, 50.

²⁰ *Ibidem*, с. 57.

²¹ *Ibidem*, р. 87.

²² *Ibidem*, р. 81.

²³ *Ibidem*, р. 106-147.

²⁴ Absolvent al Universității din Moscova, inspector școlar în gubernia Basarabia.

²⁵ В.Н. Бутович, *Материалы для этнографической карты Бессарабской губернии*, Киев: скоропеч. Х.Ю. Бурштейна, 1916, с. 3, 11, 12, 17.

²⁶ *Ibidem*, р. 22.

²⁷ *Harta* a se vedea <https://www.flickr.com/photos/17434990@N03/2232672158/in/photostream/>.

²⁸ *Этнографическая карта сельского населения Бессарабии*. По данным В.Н. Бутовича 1907 года и другим источникам составил Л.С. Берг. Издание комиссии по изучению племенного состава России при Российской Академии Наук. Литография картографического отдела, Пг., 1920.

În anul 1923 L. Berg publica un nou studiu consacrat „componentei etnografice și numărului” populației Basarabiei, însoțit de o hartă etnologică, realizat, după cum menționează autorul, în cadrul *Comisiei pentru studiul componentei naționale a populației Rusiei și a statelor limitrofe*²⁹. Cauza creării acestei *Comisii* a fost organizarea de către germani încă în timpul Primului Război Mondial, a investigațiilor etnografice ale așa-numitei regiuni de Apus a Rusiei, în care intrau Lituania, Galiția, Bucovina, Basarabia și Polonia. În atare situație, în anii 1916-1917, „comunitatea științifică umanistică din Peterburg” era serios deranjată de aceste acțiuni ale germanilor și s-a adresat organelor de stat cu propunerea de a începe studiarea detaliată a componentei naționale a regiunilor de hotar ale Rusiei Europene și Asiatice³⁰.

Această *Comisie* a fost înființată prin decizia Academiei de Științe din Imperiul Rus la 4 februarie 1917. Ea era formată din șase membri, câte trei reprezentanți ai Departamentelor de Limba și Literatura Rusă și Științe Istorice și Filologie sub conducerea Secretarului Permanent. Drept urmare, în *Comisie* au fost aleși academicienii A. A. Șahmatov (1864-1920)³¹, M. A. Diiakonov (1855-1919)³², N. Ya. Marr (1864-1934)³³, V. V. Bartold (1869-1930)³⁴, V. N. Peretz (1870-1935)³⁵ și E. F. Karski (1861-1931)³⁶, specialiști în domeniul istoriei, lingvisticii și arheologiei. La ședința din 10 februarie s-a prevăzut alcătuirea hărților etnonaționale (*племенных карт*) și investigarea regiunilor Lituania, Polonia, Bucovina, Rusia Haliciană și Ungară, și Basarabia³⁷. La 24 februarie a fost schițat planul de activitate pentru studiarea populației din regiunea Caucazului, dar în legătură cu revoluția din februarie, activitatea *Comisiei* a fost pentru un timp suspendată. La ședința din 1 aprilie 1917 a fost modificată denumirea în *Comisia pentru studiul componentei naționale a populației Rusiei* și, în condițiile intensificării mișcării de eliberare națională a popoarelor din Imperiul Rus, atenționa Guvernul Provizoriu de importanța și necesitatea urgentă a studierii componentei etnonaționale a populației din Imperiu. La următoarele patru ședințe din septembrie 1917 *Comisia* a decis ca să elaboreze, cu explicațiile necesare, hărțile etnonaționale (*племенных карт*) ale Rusiei, în baza datelor lingvistice, parțial confesionale, specificului vieții cotidiene și a autoidentificării obiective sau a autodeterminării unor popoare și, de asemenea, a particularităților chipului fizic³⁸.

Dar, lucrurile s-au târăgănat și abia în luna octombrie 1917 *Comisia* începe colectarea materialelor necesare, conform programului stabilit, orientându-se în perioada care a urmat spre cerințele politicii naționale promovate de puterea sovietică, instaurată în urma loviturii de stat bolșevice. Spre sfârșitul anului 1917 a fost elaborată și aprobată *Instrucția* de care trebuiau să se conducă specialiștii în alcătuirea hărților³⁹. Studiul lui Leo Berg din anul 1923, pe care l-am amintit mai sus, a apărut tocmai ca rezultat al activității și conform programului acestei *Comisii*⁴⁰.

După structura teritorial-etnică, L. Berg împărțea Basarabia în trei părți: partea de nord (regiunea Hotin), locuită în temei de ucraineni băștinași (малорусами коренными); partea centrală, care includea stepa Bălțului și regiunea Codrilor, unde, preciza dânsul, locuiesc în temei moldoveni; partea de sud sau Bugeacul, locuită de o populație amestecată (ucraineni, bulgari, găgăuji, nemți, moldoveni, ruși etc.),

²⁹ Л. С. Берг, *Население Бессарабии. Этнографический состав и численность (с десятиверстной этнографической картой)*, Петроград, 1923 (Труды Комиссии по изучению племенного состава населения России).

³⁰ А.В. Псянчин, *Деятельность комиссии по изучению племенного состава населения России в области этнической картографии (1917-1930 гг.)*, Уфа, ЦЭИ УНЦ РАН, 2005, p. 4.

³¹ Despre acesta, care a susținut revoluția din Februarie, dar nu și pe cea din Octombrie 1917, a se vedea: *Академик А. А. Шахматов: жизнь, творчество, научное наследие*, în Сборник статей к 150-летию со дня рождения ученого / Отв. ред. О. Н. Крылова, М. Н. Приемышева. СПб.: Нестор-История, 2015.

³² Despre activitatea acestuia a se vedea Е.Д. Дьяченко, Н.Н. Елкина, *Академик Михаил Александрович Дьяконов - председатель Постоянной библиотечной комиссии Академии наук*, în БИБЛИОСФЕРА, 2016, № 4, p. 46-50.

³³ Despre biografia acestuia a se vedea Н.В. Корнилов, *Академик Н. Я. Марр (к 150-летию со дня рождения)*, (<https://cyberleninka.ru/article/n/akademik-n-ya-marr-k-150-letiyu-so-dnya-rozhdeniya/viewer>).

³⁴ Despre el a se vedea Н. Акрамов, Б. А. Литвинский, *Выдающийся русский востоковед В. В. Бартольд: научно-биографический очерк*, Душанбе, Тип. изд-ва АН Таджикской ССР, 1963; Н.М. Акрамов, *Академик В.В. Бартольд*, Душанбе, «Ирфон», 1976.

³⁵ М.А. Робинсон, *Академик В.Н. Перетц – ученик и учитель* (<https://cyberleninka.ru/article/n/akademik-v-n-peretts-uchenik-i-uchitel/viewer>).

³⁶ М. Г. Булахов, *Евфимий Федорович Карский: Жизнь, научная и общественная деятельность*. Под ред. В. И. Борковского, Минск, Изд-во БГУ, 1981.

³⁷ А.В. Псянчин, *Указ. соч.*, с. 5.

³⁸ А.В. Псянчин, *Указ. соч.*, с. 7.

³⁹ А.В. Псянчин, *Указ. соч.*, сс. 8-13.

⁴⁰ Д. Я. Золотарев, *Постоянная Комиссия по изучению племенного состава населения России и сопредельных стран (КИПС)*, în «Природа», № 07-09, 1925 год, p. 201-206 (http://sergeyhry.narod.ru/priroda/1925/priroda1925_07_09_16.htm).

venită în această regiune din alte părți⁴¹. Autorul prezenta datele privind structura etnonațională și religioasă la fel ca și în lucrarea precedentă, după datele oferite de V. Butovici și a recensământului efectuat în Imperiul Rus în anul 1897⁴².

Expunând structura națională a Basarabiei după recensământul din 1897, L. Berg începea cu prezentarea comunității rușilor, care ar fi alcătuit 27,9%⁴³. Acest procentaj este însă artificial, fiindcă la comunitatea etnică a rușilor el i-a inclus și pe ucrainenii, care alcătuiau 19,8%, în timp ce rușii reprezentau doar 8,1%. Autorul revine la afirmația expusă în lucrarea precedentă, cum că rușii ar fi locuit în Basarabia încă de prin secolele IX-X, au continuat să locuiască aici sub dominația cumanilor și tătarilor, iar cnezatul de Halici ar fi stăpânit o parte însemnată din Basarabia și Moldova⁴⁴. Acolo unde ucrainenii locuiesc alături de moldovenii, mai sublinia L. Berg, ei „sunt supuși românizării”, iar în satele amestecate unde locuiesc moldovenii și ucrainenii, ultimii vorbesc în „limba moldovenească”, iar autorul nu-și poate explica acest fenomen, fiindcă, după cultură, populația moldovenească nu este superioară celei ucrainene⁴⁵.

După ce prezintă alte două comunități etnice care locuiau în Basarabia, autorul scrie că moldovenii constituie majoritatea absolută a populației, dar, ține să sublinieze, că ei locuiesc în localități rurale⁴⁶. L. Berg nu are nicio îndoielă – moldovenii sunt români, care locuiesc în Moldova, Basarabia și în guberniile învecinate, Podolia și Herson, iar într-un număr mai mic, în gubernia Iaroslav⁴⁷. Românii, continua autorul, erau numiți în vechile cronicile rusești volohti, iar limba moldovenilor, ca și a românilor în general, este o limbă slavizată a rădăcinii romane (latine)⁴⁸. După ce prezintă succint teoriile privind originea românilor, L. Berg scrie că în Basarabia moldovenii au apărut nu mai devreme de secolul al XIV-lea⁴⁹. Concluzia care se impune din aceste constatări ale lui L. Berg este mai mult decât limpede: slavii ar fi locuit neîntrerupt pe teritoriul Basarabiei încă din secolele IX-X, iar moldovenii ar fi apărut în aceste locuri abia în secolul al XIV-lea, teze care vor fi preluate în întregime de istoriografia sovietică ulterioară. Așadar, primatul și permanența locuirii slavilor în Basarabia, după L. Berg, sunt lucruri indiscutabile.

După terminarea războiului civil și formarea în anul 1922 a statului unional sovietic, URSS, conducerea lui supremă decide crearea la hotarele vestice (cu Finlanda, Polonia și România – N.M.) a unor formațiuni statale-tampon, care să joace rolul de zone intermediare în răspândirea „revoluției proletare” peste hotare, unde locuia o populație de aceeași etnie ca și în formațiunile-tampon nou create.

Procesul de constituire a unei asemenea formațiuni la hotarul cu România a fost stimulat de pregătirile guvernului sovietic pentru conferința româno-sovietică de la Viena (1924), în problema Basarabiei. Drept urmare, pentru a crea o stare de tensiune cu amenințare permanentă la adresa României și, în același timp, de a „soluționa” problema Basarabiei prin extinderea „revoluției proletare”, conducerea sovietică purcede la crearea unei republici sovietice socialiste în stânga Nistrului⁵⁰.

La indicația conducerii supreme bolșevice, la Moscova a fost creat un grup de inițiativă, constituit din comuniști emigranți din Basarabia și România, care în 4 februarie 1924 s-a adresat cu un memoriu către CC al PC (b) din Rusia și CC al PC (b) din Ucraina, în care se declara: „Republica Moldovenească ar putea juca același rol de factor politico-propagandistic, pe care îl joacă Republica Bielorusă față de Polonia și cea karelă față de Finlanda. Ea ar focaliza atenția și simpatia populației băștinașe și ar crea pretexte evidente în pretențiile alipirii la Republica Moldovenească a Basarabiei”⁵¹.

⁴¹ Л. С. Берг, *Население Бессарабии. Этнографический состав и численность (с десятиверстной этнографической картой)*, Петроград, 1923 (Труды Комиссии по изучению племенного состава населения России), с. 7. Harta a se vedea Л.С. Берг, *Этнографическая карта сельского населения Бессарабии в масштабе 10 верст в дюйме, составленная Л. С. Бергом на основании данных В. Н. Бутовича 1907 года*, Петроград 1924 (https://dacoromania.net/maps/%D0%BB%D1%81_%D0%B1%D0%B5%D1%80%D0%B3_%D1%8D%D1%82%D0%BD%D0%BE%D0%B3%D1%80%D0%B0%D1%84%D0%B8%D1%87%D0%B5%D1%81%D0%BA%D0%B0%D1%8F_%D0%BA%D0%B0%D1%80%D0%B0_%D0%B1%D0%B5%D1%81%D1%81%D0%B0%D1%80%D0%B0%D0%B1%D0%B8_%D0%B8).

⁴² Л. С. Берг, *Население Бессарабии. Этнографический состав*, с. 11.

⁴³ *Ibidem*, p. 12.

⁴⁴ *Ibidem*, p. 14-15.

⁴⁵ *Ibidem*, p. 16.

⁴⁶ *Ibidem*, p. 28.

⁴⁷ *Ibidem*, p. 29.

⁴⁸ *Ibidem*, p. 29.

⁴⁹ *Ibidem*, p. 30-31.

⁵⁰ Valentin Burlacu, Gheorghe Cojocaru, *RASSM: formare și evoluție*, în Liliana Corobca, *Panorama comunismului în Moldova sovietică. Context, surse, interpretări*, Polirom, Iași, 2019, p. 98-102.

⁵¹ Demir Dragnev, Ion Jarcuțchi, Ion Chirtoagă, Elena Negru, *Din istoria Transnistriei (în contextul istoriei naționale). Materiale didactice*, Civitas, Chișinău, 2001, p. 163.

Este semnificativ că în Hotărârea Sesiunii a III-a a Comitetului Executiv Central din Ucraina din 12 octombrie 1924, „Cu oprivire la crearea Republicii Sovietice Socialiste Moldovenești”, se indica că hotarul ei de vest, ca și al URSS, este râul Prut, incluzând și Basarabia. Conducerea bolșevică considera că un factor important în extinderea puterii sovietice asupra Basarabiei, iar apoi și a României, ar fi fost unitatea lingvistică a populației moldovenești din RASSM cu cea de la apus de Nistru

Ideea că moldovenii din Basarabia și cei din stânga Nistrului sunt români era împărtășită și de unii reprezentanți ai elitei politice sovietice, adepți ai extinderii „revoluției proletare”. Cunoscutul bolșevic de origine bulgară Cristian G. Rakovski (1873-1941)⁵², reprezentantul URSS la Londra în anii 1923-1925, în două scrisori⁵³ adresate lui Maxim M. Litvinov (1876-1951), pe atunci locțiitorul comisarului pentru afacerile externe ale URSS, îi amintea pe „țărani moldoveni (adică de origine română)”, între paranteze precizând că este vorba de „țărani români, așa-numiții moldoveni” din Basarabia⁵⁴. Și dacă C. Rakovski era implicat activ de către guvernul sovietic în soluționarea „problemei basarabene”, în sensul includerii Basarabiei în componența URSS, el o făcea din considerente pur politice și nicidecum din considerentul că moldovenii din Basarabia nu ar fi fost români, iar limba lor natală nu ar fi fost limba română⁵⁵.

Deosebit de grăitor este punctul de vedere expus de Gheorghii V. Cicerin (1872-1936), ministrul afacerilor externe al URSS, într-o depeșă din 3 martie 1924 adresată lui Viaceslav M. Molotov (1890-1986), secretar al CC al PC (b) al URSS. referindu-se la discuțiile care țineau de formarea RSS Moldovenești, V. Cicerin menționa că formarea ei în acel moment este prematură, deoarece va duce la intensificarea tendințelor expansioniste ale României, fiindcă „descoperirea unui număr atât de mare de moldoveni, adică de români pe teritoriul Ucrainei, va fortifica pozițiile României în discuțiile pe problema Basarabiei”⁵⁶.

Așadar, liderii politici din URSS erau absolut conștienți de faptul că moldovenii din Basarabia și din stânga Nistrului sunt români, iar limba vorbită de ei este limba română.

Această stare de lucruri era recunoscută și de către unii dintre liderii locali, printre care și Grigore Starâi (1880-1937), care au acceptat opinia că întrucât moldovenii din Basarabia sunt români, vorbesc limba română, atunci și moldovenii din RASSM trebuie să cunoască și să vorbească această limbă. Mai mult chiar, ei considerau că „limba moldovenească” trebuie să se dezvolte în baza limbii române și a alfabetului latin, deoarece „trebuie să fie pregătiți” pentru viitoarea unificare cu Basarabia⁵⁷. Acest punct de vedere nu era ceva neobișnuit, el se încadra întru totul în politica internaționalismului proletar sovietic, în teoria revoluției permanente, dar și a punctului de vedere al bolșevicilor, conform căruia România ar fi rupt Basarabia de la Rusia sovietică și a lichidat aici puterea sovietică, sarcina bolșevicilor din URSS fiind restabilirea „adevărului istoric”, adică a puterii sovietice.

În procesul constituirii RASSM unii lideri locali optau pentru crearea unei limbi locale bazate pe graiurile vorbite de popor. Ei formau așa-numitul curent „autohtonist”. În august 1924, în ziarul *Одесские известия*, un reprezentant al acestui curent, Abram L. Grinshtein (1890-1937)⁵⁸, a încercat să fundamenteze „teoria” a două popoare și a două limbi, moldovenească și română. De aceeași părere a fost și Iosif I. Badeev (numele real Suslik-N.M.) (1880-1937), șeful Biroului de Organizare al Partidului

⁵² Detalii despre activitatea lui Cristian Rakovski a se vedea Г. Чернявский, М. Станчев, М. Тортика (Лобанова), *Жизненный путь Христиана Раковского. Европеизм и большевизм: неоконченная дуэль*, М., ЗАО Издательство Центрполиграф, 2014. ЗАО Издательство Центрполиграф, 2014. <https://fictionbook.ru/static/trials/08/58/30/08583089.a6.pdf>

⁵³ Prima dată cu 5 ianuarie 1924, a doua cu 11 februarie 1924.

⁵⁴ В. В. Репин, *Бессарабская проблема в переписке полномочного представителя СССР в Великобритании Х. Г. Раковского и заместителя народного комиссара иностранных дел М. М. Литвинова (декабрь 1923 г. — февраль 1924 г.)*, în *Российские и славянские исследования: научный сборник*. Вып. 6., Минск, БГУ, 2001, p. 258, 267.

⁵⁵ Г. Чернявский, М. Станчев, М. Тортика (Лобанова), *Указ. соч.*

⁵⁶ Н.В. Бабилунга, Б.Г. Бомешко, П.М. Шорников, *Государственность Приднестровья: история и современность*, Тирасполь, Полиграфист, 2007, с. 26.

⁵⁷ А.М. Петренко, *Национальная интеллигенция Молдавской АССР. Формирование и судьба в Советские нации и национальная политика в 1920–1950-е годы*: Материалы VI международной научной конференции. Киев, 10–12 октября 2013 г. М., Политическая энциклопедия; Фонд «Президентский центр Б. Н. Ельцина», 2014, с. 234.

⁵⁸ A.L. Grinshtein, originar din Bălți, în acel moment președintele Comisiei de organizare a RASSM cu sediul la Odesa, creată în august 1924 (О. Галущенко, *Борьба между румынизаторами и самобытниками в Молдавской АССР (20-е годы)*, în *Ежегодный исторический альманах Приднестровья*, 2002. № 6. <https://razboiulpentrutrecut.wordpress.com/2019/12/08/%D0%B1%D0%BE%D1%80%D1%8C%D0%B1%D0%B0-%D0%BC%D0%B5%D0%B6%D0%B4%D1%83-%D1%80%D1%83%D0%BC%D1%8B%D0%BD%D0%B8%D0%B7%D0%B0%D1%82%D0%BE%D1%80%D0%B0%D0%BC%D0%B8-%D0%B8-%D1%81%D0%B0%D0%BC%D0%BE%D0%B1%D1%8B/>

Comunist (bolșevic) al viitoarei RASSM⁵⁹. Persoanele nominalizate considerau că în calitate de „limbă moldovenească” este necesar să se folosească „o limbă simplă și de înțeles, bazată pe alfabetul rus”⁶⁰.

Dar decizia finală urma să fie luată de autoritățile sovietice și de partid. Iar acestea au promovat și dezvoltat ideea politică imperială țaristă de după anexarea în anul 1812 a Basarabiei, anume că românii de aici trebuiau „făcuți” moldoveni, un alt popor decât cel român. În atare situație, în decizia Biroului Politic al CC al PC (b) al Ucrainei din 19 septembrie 1924 cu privire la formarea RASSM s-a fixat teza că „limba literară moldovenească” urmează să fie dezvoltată „pe baza limbei populare a țăranilor de pe malul stâng al Nistrului”⁶¹.

Promovând această decizie, I. Badeev, care se dădea drept „lingvist”, într-o scrisoare din decembrie 1924 adresată primului secretar al CC al PC (b) al Ucrainei Emanuil I. Kviring (1888-1937), scria că „noi considerăm că moldovenii sunt una dintre ramurile rasei romanice și au dreptul la autodeterminare națională. În timp ce cultura românească s-a dezvoltat istoric sub influența franceză (aceasta s-a reflectat clar asupra literaturii, vieții, edificării statului etc. a poporului român), dezvoltarea națională moldovenească a urmat influența culturii slave și, ulterior, a celei rusești (care s-a reflectat și în tot modul de viață al moldovenilor) ... Tovarășii români însă împărtășesc alt punct de vedere, anume că moldovenii sunt parte a poporului român”. Drept consecință a acestor opinii diferite, continua autorul scrisorii, între majoritatea comuniștilor basarabeni și „tovarășii români” au loc neînțelegeri frecvente și Badeev (Suslik) solicita ca să fie abordată problema privind alegerea conducătorilor RASS Moldovenești. Pe 15 decembrie 1924 Biroul Politic al CC al PC (b) din Ucraina a examinat problema *Despre grupul basarabenilor* și a adoptat decizia ca grupul de inițiativă pentru crearea Republicii Moldovenești din Moscova, de orientare spre cultura românească, să fie dizolvat, pentru a nu „dăuna activității” de creare a republicii, decizie confirmată pe 21 ianuarie 1925 de către Biroul de organizare al Comitetului Central al PCR(b)⁶².

Așadar, decizia partidului bolșevic era o decizie politică și nu avea nimic în comun cu realitățile etno-naționale și lingvistice ale românilor din Basarabia. Viitorul „științific” se profila destul de limpede: cadrele de filologi și istorici urmau doar să „realizeze” în practică linia partidului. Discuțiile au continuat și ulterior, dar era limpede că față de Basarabia și locuitorii acesteia, bolșevicii continuau cursul oficial al fostului Imperiu Rus.

În luarea deciziilor referitoare la politica etno-națională din RASSM, o deosebită importanță o aveau viziunile cercetătorilor din instituțiile centrale științifice și didactice ale URSS. Istoriografia sovietică de la bun început a subliniat legătura indisolubilă dintre istorie și politică, iar din 2 martie 1925 în RSFSR a început să activeze *Societatea istoricilor-marxiști*⁶³. După cum scria mai târziu Mihail N. Pokrovski (1868-1932), inițiatorul creării *Societății*, prima sarcină pe care avea să și-o asume *Societatea* pentru a lega teoria cu practica a fost testarea ideologică a specialiștilor săi în domeniul istoriei, specialiști moșteniți de la Imperiul Rus, în ce măsură ei se potrivesc cu tovarășii în construirea comunismului, fiindcă, încheia el, „esența istoriei constă în aceea, așa cum s-a spus în repetate rânduri, că este cea mai politică dintre toate științele”⁶⁴.

În ceea ce privește problema populației indigene din Basarabia, această sarcină i-a revenit lui Constantin N. Derjavin (1903-1956), fiul slavistului și istoricului Nicolai S. Derjavin (1877-1953). Prin atragerea tinerilor și sprijinul pe „generația mai în vârstă”, scria același Pokrovski, avem toate șansele, cel

⁵⁹ Iosif Badeev (Suslik), originar dintr-o familie de târgoveți din Orhei, după absolvirea școlii agricole, până la revoluție a lucrat grădinar, apoi a aderat la mișcarea revoluționară, la partidul bundiștilor (1903-1915), iar din anul 1917, la partidul bolșevicilor. Ulterior Badeev a desfășurat activitate ilegală în Basarabia. În anul 1920 a fost arestat de siguranța românească și a petrecut cca o jumătate de an în închisoare. Cu un pașaport fals și prin mituirea autorităților române, el reușește să scape din închisoare și repede după aceasta a trecut în URSS. Detalii a se vedea: Олег Галущенко, *Этнополитические взгляды Иосифа Бадеева (январь 1880 г. - октябрь 1937 г.)*, p. 156 (https://ibn.idsi.md/sites/default/files/imag_file/155-164_7.pdf).

⁶⁰ А.М. Петренко, Указ. соч., с. 234.

⁶¹ Elena Negru, *Politica etnoculturală în RASS Moldovenească (1924-1940)*, Chișinău, Prut Internațional, 2003, p. 17.

⁶² Олег Галущенко, *Этнополитические взгляды Иосифа Бадеева*, с. 157 (https://ibn.idsi.md/sites/default/files/imag_file/155-164_7.pdf).

⁶³ В.Н. Данилов, *Общество историков-марксистов и историки «старой школы»*, (<https://cyberleninka.ru/article/n/obschestvo-istorikov-marksistov-i-istoriki-staroy-shkoly/viewer>); Statutul Societății a se vedea: *Устав Общества историков-марксистов*, în *Историк Марксист*, №1, 1926 год, сс. 317-326 (http://sergeyhry.narod.ru/im/im1926_01_22.htm#02).

⁶⁴ М.Н. Покровский, *О задачах марксистской исторической науки в реконструктивный период* <http://pokrovsky.newgod.su/books/istoricheskaya-nauka-i-borba-klassov-2/o-zadachakh-marksistskoi-istoricheskoi-nauki-v-rekonstruktivnyi-period/>.

puțin formale, care să ne asigure succesul⁶⁵. Articolul publicat de C. Derjavin cu titlul *Cine sunt moldovenii?*, scris prin prisma teoriei lui Nicolai Ia. Marr⁶⁶ despre originea popoarelor, avea o pronunțată orientare politică, autorul nefiind istoric de profesie. C. Derjavin, cunoscut ca și critic literar, traducător și scenarist, critic de teatru, în anul 1924 a absolvit Secția de limbă și literatură (specialitatea filologie romano-germană) a Facultății de științe sociale a Universității din Leningrad. Pornind de la faptul că moldovenii din RASSM și Basarabia sunt unul și același popor, „acum divizat artificial de bariera frontierei de stat”, scria dânsul, autorul își propune să răspundă la două întrebări: cine sunt moldovenii⁶⁷ și „de unde au venit ei la noi, în actuala RASSM și în Basarabia?” Cu alte cuvinte, de la bun început C. Derjavin reieșea din premisa că teritoriul RASSM și a Basarabiei sunt pământuri rusești, iar moldovenii au venit aici, „la noi”, de undeva de aiurea. Prezentând poziția științei românești, autorul scria că „știința românească justifică și acoperă cu autoritatea sa politica agresivă a burgheziei sale, învață că poporul moldovenesc – sunt frații mai mici ai românilor, că moldovenii sunt o varietate tribală a românilor”. Pe ce se bazează această afirmație – se întreba C. Derjavin – și răspundea: exclusiv pe faptul că moldovenii vorbesc limba română, că limba lor maternă este limba locuitorilor României, în special așa-numitul dialect „daco-român”. Dar C. Derjavin nu împărtășește această opinie și scrie că „moldovenii înșiși nu se identifică cu românii”, iar „în limba lor nici nu există măcar cuvântul român”. În continuare, autorul concluzionează că „«mo(a)ldo(a)van» înseamnă – fiul munților, locuitorul munților, muntean, locuitorul capătului lumii, a «țârmurilor» unei zone de câmpie, comodă pentru locuire”. Prin urmare, conchidea C. Derjavin, moldoveanul este acela care a crescut la munte, o persoană care a plecat în munți în fața invaziei romane, acesta era un dac, locuitor autohton din sud-estul Europei, nu este român, nici vlah-italian, ci un descendent al vechilor Jafetizi⁶⁸, rudă cu actualii albanezi, georgieni și basci. C. Derjavin încheia raționamentele sale, cu teza, precum că știința, evident cea promovată de dânsul, demască șovinismul politicienilor români, care îi declară pe moldoveni „frați” ai românilor doar pentru a avea posibilitatea de a „legitima” și de a „exploata munca lor și a rotunji pe contul lor posesiunile și așa rotunde ale moșierilor lor”⁶⁹. Prin articolul lui C. Derjavin era dat un nou impuls interesului față de etnogeneza „moldovenilor”, fiind și un argument în plus pentru factorul politic din RASSM⁷⁰.

Atitudinea unor reprezentanți ai înaltelor cercuri academice față de problema moldovenizării s-a aflat permanent în centrul atenției organelor de partid și sovietice din RASSM. Pe 25 martie 1926, Vitalie Ia. Holostenco (1900-1937)⁷¹, șeful Secției de agitație a Comitetului regional moldovenesc al PC (b) din Ucraina se adresa cu o depeșă unui „tovarăș” din Rusia, Popov, în care îl informa despre o discuție avută anterior, în toamna anului 1925, cu F. Frumkina (1880-1943)⁷², rectorul Universității Comuniste a Minorităților Naționale din Vest (Moscova) în perioada anilor 1921-1936. În urma discuției s-a considerat oportună deschiderea din toamna anului 1926, la numita Universitate, a *Secției moldovenești*, care urma să pregătească moldoveni pentru necesitățile RASSM, dar și a basarabenilor ilegaliști. De asemenea, menționa autorul scrisorii, el s-a înțeles cu F. Frumkina și în privința „tovarășului”, care va fi responsabil

⁶⁵ М. Н. Покровский, *Задачи Общества историков-марксистов (Речь, произнесенная при открытии Общества в заседании 1 июня 1925 г.)*, în *Историк Марксист*, №1, 1926, сс. 3-10 http://sergeyhry.narod.ru/im/im1926_01_01.htm.

⁶⁶ Detalii a se vedea: Ф. Бертран, *Наука без объекта? Советская этнография 1920–1930-х гг. и вопросы этнической категоризации*, în *Журнал социологии и социальной антропологии*. 2003. Том VI. № 3, сс. 99-100.

⁶⁷ Conform recensământului din 1926, pe teritoriul URSS locuiau 283 556 de „moldoveni și români”, care s-au autoidentificat după naționalitate, și 267 664, care s-au identificat după limbă (Н.С. Державин, *Наши задачи в области славяноведения*, în *Труды Института Славяноведения Академии Наук СССР*, I, Издательство Академии Наук СССР, Ленинград, 1932, с. 14).

⁶⁸ Descendenții biblicului Iafet, unul dintre cei trei fii ai lui Noe. Acestea include, de obicei, popoarele rasei albe din Europa și Asia de Vest.

⁶⁹ К.Н. Державин, *Кто такие молдаване*, în *Вестник знания*, №7, 1925, p. 519-522 (https://viewer.rusneb.ru/ru/000219_000011_RU_%D0%93%D0%9F%D0%9D%D0%A2%D0%91_%D0%A0%D0%BE%D1%81%D1%81%D0%B8%D0%B8_IBIS_0000650435?page=5&rotate=0&theme=white). Articolul publicat și în revista *Звезда*, Ленинград, 1925 г., сентябрь, №3, сс. 218-230.

⁷⁰ Ideea că moldovenii nu sunt români a fost exprimată de C. Derjavin și într-un studiu semnat în 1932 (К.Н. Державин, *Литературное строительство в социалистической Молдавии*, în *Труды Института Славяноведения Академии Наук СССР*, I, Издательство Академии Наук СССР, Ленинград, 1932, сс. 239-240, 243-244).

⁷¹ Născut la Izmail, revoluționar român de origine ucraineană. În anii 1924-1928 a condus Secția de agitație și propagandă a Comitetului Regional Moldovenesc al Partidului Comunist (b) din Ucraina, iar în anii 1927-1931 a fost secretarul general al Partidului Comunist Român.

⁷² Frumkina Frida Iakovlevna (ФРУМКИНА Фрида Яковлевна), istoric, membru al partidului bolșevic din anul 1920. În anul 1936 era în *Lista* persoanelor preconizate pentru funcții de conducere în Institutul Academiei de Științe a URSS (*Академия наук в решениях Политбюро ЦК РКП(б)-ВКП(б)-КПСС 1922-1991/ 1922-1952*. Сост. В.Д.Есаков. М.: РОССПЭН, 2000, с. 222).

de *Secția moldovenească*, în vederea realizării „moldovenizării, nu a românizării”⁷³. Într-o scrisoare a lui V. Holostenco din aceeași zi, adresată rectorului F. Frumkina, se amintea despre necesitatea pregătirii cadrelor pentru RASSM și despre acordul acesteia de a-l primi pe tovarășul care va fi responsabil ca în Sectorul moldovenesc al Universității să învețe într-adevăr în „limba moldovenească”, nu în limba română⁷⁴.

Ulterior, în iunie 1926, F. Frumkina se adresa cu o scrisoare secretă Comitetului regional moldovenesc al PC (b) U prin care anunța că în rezultatul consfătuirii din 26 martie 1926, discuție la care au participat tovarășii Abolin și Manuilski (1883-1959)⁷⁵ și, de asemenea, reprezentanții Partidului Comunist Român, s-a recunoscut drept o acțiune corectă ca Sectorul românesc de la Universitate să fie separat în Sectorul moldovenesc și Sectorul românesc și, inițial, pe lângă acest ultim sector să fie deschisă o grupă deosebită, moldovenească, dacă se vor aduna 15 persoane, iar ulterior să fie deschis separat Sectorul moldovenesc⁷⁶. Într-adevăr, ulterior a fost deschisă Secția moldovenească și în anii 1928-1919 doi studenți ai acestei Secții, originari din RASSM, au făcut practica în republica autonomă împreună cu profesorul Maxim V. Serghievski⁷⁷.

În atare situație au început să fie căutate cadrele necesare pentru a predă în *Secția moldovenească*. Cererea lectorului Cursurilor Pedagogice Moldovenești și a Școlii Moldovenești de partid și Sovietice din Balta A.P. Edeltenn-Dâmbul (Эделтени-Дымбул)⁷⁸ (?-1937), adresată Sectorului român de la Universitatea Comunistă a Minorităților Naționale din Moscova, este semnificativă în acest sens. El informa că A.P. Edeltenn-Dâmbul este lector de „limba moldovenească”, pe care o explica, între paranteze, drept „populară română”, cunoaște la perfecție limba literară română și limba „populară română”, pe care iarăși o explica, între paranteze, drept „limbă moldovenească”, poate predă aceste limbi și, de asemenea, limba rusă și limba franceză⁷⁹. Dar candidatura lui A.P. Edeltenn-Dâmbul nu a fost acceptată de V. Holostenco, care o informa pe F. Frumkina că, în opinia sa, A.P. Dâmbul nu va asigura moldovenizarea *Sectorului moldovenesc*, dar nu îl recomanda nici la *Sectorul românesc*, fiindcă „nu este chiar limpede trecutul său”⁸⁰. Între timp, A.P. Dâmbul reușise să publice mai multe lucrări printre care și un *Abecedar țărănesc pentru vârstnici*, tipărit în anul 1925 la Editura de stat a Ucrainei⁸¹. Este foarte interesant că în „alfabetul moldovenesc” propus de dânsul, consecutivitatea literelor era, în mare măsură, cea a alfabetului român: A, Б, К, Д, Е, Ф, Г, Х, И, Ж, Л, М, Н, О, П, Р, С, Ш, Т, Ц, У, В, З, Ч, Ы, Э, Ы, Б, Я, Ю.

Alți autori locali, de asemenea, nu pierdeau timpul și s-au implicat activ în promovarea „limbii moldovenești”. Unul dintre ei, G. I. Buciușcanu (1889-1937), care ocupa funcția de Comisar al Poporului pentru Educație din RASSM în anul 1925, chiar a publicat o *Gramatică a limbii moldovenești*, scriere

⁷³ *Arhiva Organizațiilor Social-Politice din republica Moldova* (în continuare: *AOSP RM*), F. 49, Inv. 1, D. 753, f.1.

⁷⁴ *AOSP RM*, F.49, Inv. 1, D. 753, f. 3.

⁷⁵ Activist politic sovietic, din anul 1921 a activat în Comintern, din 1924 membru al Prezidiului Comitetului Executiv al Cominternului.

⁷⁶ *AOSP RM*, F. 49, Inv. 1, D. 753, f. 8.

⁷⁷ M. B. Сергиевский, *Молдавские этюды*, Москва-Ленинград, Изд. АН СССР, 1936, с. 7. Este foarte important de subliniat că unii savanți, chiar din istoriografia sovietică, îl apreciau pe M. Serghievski ca specialist care s-a preocupat de istoria *limbii române* și că activitatea lingvistică a lui M. Serghievski în domeniul cercetării limbii române atestă constituirea românisticii în URSS ca o ramură independentă a lingvisticii. Este formidabil că autoarea din URSS nici nu amintește sintagma „limba moldovenească” (Т.А. Репина, *Румынистика в России и СССР*, în *Исследования по историографии славяноведения и балканистики*, Москва, Издательство Наука, 1981, сс. 58-59).

⁷⁸ În legătură cu acest personaj, istoricul Oleg Galușenco scrie următoarele: „Ca exemplu opus, să cităm unele fragmente dintr-o scrisoare către comitetul regional moldovenesc al PC (b) U a unui filolog nenumit, care au fost citite la mijlocul lunii mai la conferința X de partidul de către Z.O. Siderski: «Nu se știe cum, când și de ce a pătruns pe furiș pe teritoriul URSS, fiul unui evreu-speculant din România, din orașul Bârlad Sigismund Edelstein, a devenit brusc cunoscut sub numele de Alexander Pavlovici Dâmbul»”. (Олег Галущенко, *Борьба между румынизаторами и самобытниками в Молдавской АССР (30-е годы)*)

(https://dacoromania.net/article/%D0%B1%D0%BE%D1%80%D1%8C%D0%B1%D0%B0_%D0%BC%D0%B5%D0%B6%D0%B4%D1%83_%D1%80%D1%83%D0%BC%D1%8B%D0%BD%D0%B8%D0%B7%D0%B0%D1%82%D0%BE%D1%80%D0%B0%D0%BC%D0%B8_%D0%B8_%D1%81%D0%B0%D0%BC%D0%BE%D0%B1%D1%8B%D1%82%D0%BD%D0%B8%D0%BA%D0%B0%D0%BC%D0%B8_%D0%B2_%D0%BC%D0%BE%D0%BB%D0%B4%D0%B0%D0%B2%D1%81%D0%BA%D0%BE%D0%B9_%D0%B0%D1%81%D1%81%D1%80_%2830-%D0%B5_%D0%B3%D0%BE%D0%B4%D1%8B%29). Zinovii O. Siderski (1897-1938), activist politic sovietic.

⁷⁹ *AOSP RM*, F. 49, Inv.1, D. 753, f. 22.

⁸⁰ *Ibidem*, f. 25.

⁸¹ А. П. Дымбул, *Ланул ностру, путеря ноастрэ : абечедар цэрэнеск пентру вырстничь* (прелукрат де ынвэцэторул Эдельтени-Дымбул), Одесса, Едитура де стат а Украйней; Друга держ. друк., 1925 (<http://rarebook.onu.edu.ua:8081/handle/123456789/9966?mode=full>).

care a constituit obiectul discuției unei comisii speciale pe 26 martie 1926. Membrii comisiei au indicat, în opinia lor, o serie de erori gramaticale și stilistice, dar și faptul că lucrarea dată era, și din punct de vedere politic, plină de greșeli, de asemenea incorectă din punctul de vedere al educării ideologice. Verdictul Comisiei a fost destul de dur – lucrarea să fie scoasă din circulație⁸². Pavel I. Chior (1902-1943)⁸³, care în anul 1929 era Comisarul Poporului pentru Educație al RASSM și Președintele Comitetului Științific Moldovenesc, aprecia în anul 1929 gramatica lui G. I. Buciușcanu, că în ea autorul a adoptat ortografia, formele și terminologia în gramatică, „moldovenești”, de până la revoluția din anul 1917, apreciată „limba tradițională moldovenească, lăsată nouă ca moștenire de către naționaliștii-românofili moldoveni din Basarabia sau biserica basarabeană”, adică, preciza autorul, în esență românească⁸⁴.

Astfel, este necesar să menționăm un moment foarte important: „limba moldovenească” din Basarabia din perioada de până la revoluția din octombrie 1917 era recunoscută de către activiștii de partid din RASS Moldovenească drept limbă română și ea nu a fost acceptată în republica autonomă creată de sovietici din rațiuni politice. Era expusă limpede ideea despre necesitatea creării unei alte „limbi moldovenești”, decât cea care era vorbită în Basarabia înainte de revoluție, fiindcă aceea, chipurile, era limba naționaliștilor românofili din Basarabia

Partidul bolșevicilor, acordând o mare atenție problemelor identitare din RASSM, ținea sub control procesul evoluției cercetărilor cu caracter etnonațional. Materialele respective erau solicitate și examinate de Secția de cultură și propagandă a leninismului a Comitetului regional Moldovenesc al PC (b) al Ucrainei.

Așadar, moldovenismul de tip oficial imperial rusesc folosea doar termenul moldoveni și „limbă moldovenească”, cercetătorii și liderii politici formați în Imperiul Rus utilizau termenul moldoveni și „limba moldovenească” și români și limba română în calitate de termeni interschimbabili, atunci „noua” istoriografie sovietică, la temelia căreia stă articolul lui C. Derjavin, manifestă de la bun început ura totală față de termenul român și sintagma limba română. În primul deceniu de după revoluția din februarie 1917 problemele etnice nu au constituit obiectul unor cercetări ale specialiștilor în domeniu, specialiști care, cu excepția lui L. Berg, de fapt, nici nu existau în acel timp. Continuarea promovării de către bolșevici a tradițiilor imperiale, politică care s-a manifestat deschis în privința Basarabiei, a dus la implicarea directă a organelor de partid și sovietice în problema determinării apartenenței etnice și a limbii vorbite de către românii din Basarabia. Cu toate că unii dintre liderii politici sovietici cominterniști, promotori ai extinderii „revoluției proletare” afirmă foarte clar că locuitorii băștinași ai Basarabiei și din stânga Nistrului sunt români și limba vorbită de ei este limba română, această poziție corectă a lor venea în contradicție cu politica națională de sorginte imperială promovată de URSS. În atare situație, căutând să legitimizeze republica tampon creată pe malul stâng al Nistrului – RASS Moldovenească, dar și pretențiile asupra Basarabiei, unii autori, nespecialiști în domeniul în care se pronunțau, dar mai ales liderii politici locali, așa-numiții „autohtoniști”, reieșind doar din motive politice, au repus la ordinea zilei teoria proletcultistă conform căreia moldovenii ar fi un popor înrudit cu românii, dar totuși altul, iar limba lor este „limba moldovenească”, o limbă vorbită de popor, deosebită de limba română. Prin deciziile politice ale organelor sovietice și de partid, a fost determinată direcția principală de cercetare, anume de a demonstra existența poporului moldovenesc și a limbii moldovenești, direcție care va deveni prioritară în instituțiile de cercetare create în RASS Moldovenească. Dicuțiile cu caracter identitar și lingvistic din RASSM au determinat organele supreme de stat și de partid să fondeze o instituție științifică care să elaboreze o concepție unitară asupra acestor probleme, în concordanță cu principiile politicii naționale ale statului sovietic. În acest scop, pe 30 decembrie 1926, pe lângă Comisariatul Norodnic al Învățământului din RASS Moldovenească a fost fondat Comitetul Științific Moldovenesc (CȘM)⁸⁵.

⁸² AOSP RM, F. 49, Inv.1, D. 776, f. 2-3.

⁸³ Detalii despre biografia acestuia a se vedea Олег Галущенко, Фольклорист Павел Киор: страницы биографии, p. 105-111 https://ibn.idsi.md/sites/default/files/imag_file/105-111_12.pdf.

⁸⁴ П. Кьор, *Прикувынтари*, în Л.А. Мадан, Граматика лимбий молдовенешть, Тирашполя : ЕСМ, 1929, п. III.

⁸⁵ Demir Dragnev, Ion Valer Xenofontov, *Organizarea instituțională a cercetărilor istorice academice în RSS Moldovenească: premise, etape și elaborarea discursului legitimant*, în *Anuarul Institutului de Istorie. Materialele sesiunii științifice anuale*, 20 decembrie 2018 / AȘM; col. red.: Gh. Cojocaru (coord.), Tipografia „Lexon-Prim”, Chișinău, 2019, p. 271.

ISTORIA CATEDREI DE LIMBĂ ROMÂNĂ DE LA UNIVERSITATEA DIN SANKT-PETERSBURG (1839-1858)

Ion EREMIA*

I HISTORY OF THE DEPARTMENT OF ROMANIAN LANGUAGE AT THE UNIVERSITY OF SAINT-PETERSBURG (1839-1858)

ABSTRACT

After the annexation of Bessarabia to the Russian Empire and the intensification of expansionist tendencies, at least up to the Danube, the tsarism needed specialists who knew the Romanian language. Taking this need into account, in 1839 the Wallachian-Moldovan Language Department was opened at the University of Petersburg. The aim was that among the students who will learn the respective language better, after graduating from the university, two or three people will be chosen to work in the Ministry of Foreign Affairs, the others will be able to work in the Bessarabia region, where there is an acute lack of civil servants, who knows the local language. The Romanian language course was taught by Iacob Ghinculov, originally from a Romanian family, from the town of Ovidiopol (Tiraspol County, Kherson governorate). In 1858, this department was considered to have fulfilled its objectives and was closed.

Keywords: Bessarabia, Romanian language, Wallachian-Moldovan language, Russian Empire.

Anexarea Basarabiei la Imperiul Rus (1812) și planurile de expansiune spre Balcani au necesitat pregătirea mai multor persoane care să cunoască bine limba română. Reieșind din această necesitate, pe 20 iunie 1839, la propunerea Ministerului Afacerilor Externe al Imperiului Rus, a fost emis ordinul lui Serghei S. Uvarov, ministrul învățământului public (21 martie 1833 – 20 octombrie 1849) privitor la înființarea temporară a Catedrei de limbă valaho-moldovenească în cadrul Universității din Petersburg. Conform documentului, scopul urmărit era ca dintre studenții care vor învăța mai bine limba respectivă, după absolvirea universității, să fie alese două-trei persoane, care vor activa în cadrul ministerului de externe, ceilalți absolvenți vor putea să lucreze în regiunea Basarabia, unde se simte lipsa acută de funcționari, care să cunoască limba locală. Pentru ocuparea funcției la catedra nou înființată a fost desemnat funcționarul Departamentului Asiatic de la Ministerul Afacerilor Externe, consilierul titular Iacov D. Ghinculov (Hâncu) (1800-1870)¹.

Într-un studiu publicat în anul 1908 în revista *Jurnalul Ministerului Educației Publice*, filologul-slavist Alexandru Iașimirschi (1873-1925) nu avea nicio îndoială – Ia. Ghinculov predă cursul de limbă română (*курсъ румынскаго языка*), iar sintagma „limba moldovenească” („молдавскій” языкъ) era luată de A. Iașimirschi între ghilimele², semn că el nu recunoștea existența acestei limbi.

Iacov D. Ghinculov³, apreciat drept „primul românolog din Rusia”⁴, era originar dintr-o familie românească⁵ din orașelul Ovidiopol (ținutul Tiraspol, gubernia Herson), fiind născut în anul 1800. Studiile le-a început în anul 1811 la Seminarul teologic din Ekaterinoslav, iar din anul 1813 s-a transferat la Seminarul de la Chișinău. Activitatea pedagogică a început-o destul de timpuriu. Din anul 1817 el predă gramatica și geografia la *Pansionatul* pentru copiii de boieri, deschis în anul 1816 pe lângă Seminarul Teologic din Chișinău, din anul 1818 el predă retorica rusă, iar din anul 1819 – limba română⁶.

* Universitatea de Stat din Moldova, Chișinău; e-mail: ioneremia2007@gmail.com.

¹ Unele date despre viața și activitatea lui Ia. Hâncu a se vedea: Татьяна Котылевская, *Жизнь и деятельность Бессарабского педагога и лингвиста Якова Хынку (Гинкулова) (1800–1870)*, în *Glottodidactica*, Anul IV, Vol. 1, 2013, pp. 51-62; *Сборник постановлений по министерству народного образования*. Том второй. Отделение первое. 1825-1839. Спб., В Типографии Императорской Академии Наук, 1864, сс. 1186-1188.

² А. И. Яцимирский, *Значение румынской филологии для славистики романских изучений*, în *Журнал Министерства народного просвещения*, 1908, Новая серия, Ч.17 [№ 9], Сентябрь, сс. 139-140.

³ Numele de naștere Iacob Hâncu (*Calendar Național 2020*. Biblioteca Națională a Republicii Moldova. Valeria Matvei, Natalia-Maria Șveț, Maria Ciobanu [et al.], Chișinău, 2019 (Primex.com), p. 380.

⁴ Ion Jarcuțchi, *Comisia Gubernială Științifică a Arhivelor din Basarabia: (sfârșitul sec. XIX – începutul sec. XX)*. Resp. de ed. Constantin Manolache; red. șt. Mihai Adauge, Ion Xenofontov; rez. în lb. engl.: Tamara Matei. Chișinău, Inst. de Studii Enciclopedice, 2012 (Tipogr. „Bons Offices” SRL), p. 124.

⁵ C. Negruzzi, *Scrisoarea XV (Critică)*, în C. Negruzzi. *Negru pe alb*, Chișinău: Litera, 1997, p. 227. Îl aprecia „domnul Hâncu, roman”.

⁶ М. В. Домосилецкая, *Изучение румынского языка и культуры румын в России (XIX — начало XX вв.)*, în *Балканское языкознание: Итоги и перспективы* (Материалы румынско-русского симпозиума, Санкт-Петербург, 2–3 октября 2009 г.). Отв. ред. Н. Л. Сухачев. СПб., Изд-во «Наука», 2009, сс. 56-57.

În legătură cu introducerea unui nou sistem de instruire în Imperiul Rus, așa-numitul sistem lancasterian de instruire, care urma să fie introdus și în Basarabia, în anul 1820 Ia. Ghinculov și încă doi elevi de la Seminarul teologic din Basarabia au fost trimiși pentru un an de zile la instruire la Petersburg, de unde s-au întors în primăvara anului 1821, când, Ghinculov a absolvit și studiile la Seminar și a continuat activitatea pedagogică la *Pansionatul* pentru copiii de boieri unde predă gramatica limbii ruse, geografia, limba română, elementele de bază ale gramaticii latine și ale traducerii. Odată cu deschiderea școlii lancasteriene la Chișinău în anul 1824, Ia. Ghinculov devine primul director al ei și participă activ la deschiderea altor asemenea școli în Basarabia⁷.

În mai 1828, Ia. Ghinculov intra în conflict cu comisia care verifica școlile lancasteriene din Basarabia, cadrele didactice fiind acuzate în cultivarea la tineri a ideilor republicane. Drept consecință, Ia. Ghinculov a părăsit tagma clerului și, în anul următor, 1829, pleacă la Sankt Petersburg și rămâne acolo pentru totdeauna⁸. Din anul 1830 Ia. Ghinculov este angajat în calitate de traducător la Departamentul Asiatic al Ministerului Afacerilor Externe.

În anul 1838 îl aflăm pe Iacob Ghinculov în calitate de responsabil la arhivele politice ale Departamentului Asiatic al Ministerului Afacerilor Externe al Imperiului Rus, participând activ la instruirea diplomaților ministerului respectiv⁹.

În anul 1839 era publicat Orarul cursurilor pentru Secția I a Facultății de Filosofie pentru anul universitar 1839 și 1840, din care aflăm că în anul de studii 1839-1840 cursul de limbă moldo-valahă a fost introdus pentru studenții Secției I de la Facultatea de filosofie, grupa de filologie orientală. Cursul includea regulile gramaticale, dar și traducerea unor creații ușoare în proză. Disciplina urma să fie predată de consilierul titular Iacob Danilovici Ghinculov (1800-1870)¹⁰. Conform orarului, disciplinei respective îi erau acordate 8 ore pe săptămână, Marți – 2 ore, Miercuri – 4 ore (în această zi alte discipline nu se mai predau, doar limba moldo-valahă), Vineri – 2 ore¹¹.

Pentru predarea eficientă a cursului, Ia. Ghinculov a alcătuit și a publicat în anul 1840 o gramatică a limbii valaho-moldovenești. Autorul era perfect convins că adevăratul nume al limbii valaho-moldovenești este limba română și, desigur, în lucrarea publicată, el făcea precizarea respectivă. Dacă în titlul lucrării limba este numită valaho-moldovenească („*валахо-молдавский*”), în textul acesteia, chiar la începutul *Introducerii*, limba este numită „*ромынский*”, adică limba română. Specialiștii în domeniul lingvisticii din Federația Rusă, de asemenea, recunosc, fără niciun fel de rezerve, că așa-numita „limbă valaho-moldovenească” în realitate este limba română¹².

Destul de repede, Ia. Ghinculov are primele succese. Conform informației oferite de Petru Pletnev, rectorul Universității din Petersburg, citită public în fața universitarilor pe 8 februarie 1844, în anul 1841 au absolvit Universitatea cu cunoștințe excelente ale limbii valaho-moldovenești studenții Șciulepnikov, Durâghin și Sokolov, care au fost repartizați de către Departamentul Asiatic al Ministerului de Externe în calitate de dragomani la Iași, București și Galați¹³.

Lucrările publicate de Ia. Ghinculov erau folosite de acesta în procesul didactic, ceea ce și-a găsit reflecție și în programul cursului, de altfel foarte succint, pentru anul de studii 1841-1842. Cursul de limbă valaho-moldovenească urma să fie predat studenților din grupa de filologie orientală, cărora trebuia să li se explice regulile gramaticale ale limbii după manualul editat de Ia. Ghinculov și, de asemenea, studenții urmau să fie antrenați în traducerea din limba valaho-moldovenească în limba rusă și invers, după compendiul alcătuit de el cu titlul *Lucrări adunate și traduceri în proză și versuri*¹⁴, care a inclus

⁷ *Антология педагогической мысли Молдовы*. Кишинев «Штиинца» 1992. Составитель и ответственный редактор Чиботару, сс. 192-194; М. В. Домосилецкая, *Изучение румынского языка и культуры румын в России*, с. 58.

⁸ *Антология педагогической мысли Молдовы*, сс. 192-194; М. В. Домосилецкая, *Изучение румынского языка и культуры румын в России*, сс. 58-59.

⁹ *Очерки истории министерства иностранных дел России. 1802-2002*. В 3 томах. Т. 3, М., Олма-Пресс, 2002, с. 137.

¹⁰ *Объявление публичного преподавания наук в Императорском Санкт Петербургском Университете на 1839-1840 академический год, от ректора и совета*. СПб., В типографии Карла Крайя, 1839, сс. 5, 15 (<https://history.museums.spbu.ru/files/Obosreniya/1839-1840.pdf>) (accesat 11.09.2023).

¹¹ *Табель лекций по I-му отделению Философского факультета на текущий 1839 и 1840 академический год*, în *Объявление публичного преподавания наук в Императорском Санкт Петербургском Университете на 1839-1840 академический год, от ректора и совета*, СПб., В типографии Карла Крайя, 1839 (<https://history.museums.spbu.ru/files/Obosreniya/1839-1840.pdf>) (accesat 11.09.2023).

¹² М. В. Домосилецкая, *Изучение румынского языка и культуры румын в России*, с. 52.

¹³ П. Плетнев, *Первое двадцатипятилетие Императорского СанктПетербургского Университета*, СанктПетербург, В Типографии Военно-Учебных Заведений, 1844, с. 92.

¹⁴ *Объявление публичного преподавания наук в Императорском Санкт Петербургском Университете на 1841-1842 академический год, от ректора и совета*, СПб., В типографии Карла Крайя, 1841, сс.18-19. Aceeași stare de lucruri se

unele extrase din Biblie, texte din colecția de legi tipărită de Andronachi Donici (1760-1829)¹⁵, unele capitole din *Descrierea Moldovei* de Dimitrie Cantemir, fragmente din *Istoria Moldovei și istoria Valahiei* de Gheorghe Asachi și, respectiv, de profesorul Aaron, articole din presa periodică din Moldova și Valahia, poezii. Partea a doua a lucrării includea un dicționar și cuvinte slavone care au intrat în limba valaho-moldovenească¹⁶.

În anul 1845, printre alte hotărâri adoptate de Universitatea din Sankt Petersburg, amintite în *Darea de seamă* anuală a rectorului Universității pentru anul 1845, este de menționat hotărârea referitoare la cursul de limbă moldavo-valahă: dacă până acum, aceasta era o disciplină din cadrul Facultății de filosofie, pentru grupa de filologie orientală, de acum înainte, studenții de la toate facultățile Universității își puteau alege să studieze această disciplină. Studenții erau motivați prin aceea că după absolvirea Universității, acei care au obținut succese deosebite în însușirea acestei discipline vor fi angajați în serviciu la Ministerul Afacerilor Externe, ceilalți absolvenți vor putea obține locuri de muncă în regiunea Basarabia¹⁷.

În Raportul de dare de seamă a rectorului Universității din Petersburg din 8 februarie 1847 se indica că Ia. Ghinculov a pregătit pentru editare o scurtă gramatică valaho-moldovenească la care sunt anexate cele mai întrebuintate fraze în limba valaho-moldovenească¹⁸. În același an, lucrarea lui Ia. Ghinculov, cu titlul *Concluzii la gramatica valaho-moldovenească*, a fost tipărită¹⁹.

Începând cu anul de studii 1847-1848 a fost modificat și orarul cursului de limbă română: Marți de la ora 9.00 până la 10.30; Miercuri de la 10.30-12.00 și Sâmbătă de ora 9.00 până la ora 12.00²⁰. Cu alte cuvinte, este vorba de 6 ore astronomice sau, comparativ cu ziua de astăzi, 8 ore academice. În anul următor de studii iarăși a fost modificat orarul: lecțiile aveau loc Miercurea și Sâmbăta, de la ora 9.00 până la ora 12.00²¹.

Pe 16 ianuarie 1851 țarul Nicolai I confirma *Regulamentul* Comitetului de Miniștri, anunțat de șeful Ministerului Justiției, *Despre formarea la Universitatea din Sankt Petersburg a traducătorilor de limbă moldovenească pentru instituțiile de stat din Basarabia*. Prin acest document se recunoștea necesar de a instrui la Universitatea numită trei studenți originari din Basarabia, în scopul de a-i numi traducători în instituțiile de stat din regiune. După examinarea propunerii Ministerului Justiției, Comitetul de Miniștri și-a expus opinia sa:

1. De a selecta trei elevi originari din Basarabia dintre moldoveni sau dintre copiii funcționarilor de acolo care au însușit „limba moldovenească” din copilărie și după absolvirea gimnaziului din Chișinău cu cunoștințe excelente ale limbilor rusă, „moldovenească” și greacă, să fie trimiși la Petersburg din contul statului pentru studii la Universitatea de acolo
2. Pentru aprecierea cât mai corectă a capacităților elevilor aleși pentru studii la Universitatea din Petersburg, să fie trimiși pentru examinarea lor doi reprezentanți, unul de la Șeful regiunii

specifica și pentru anul de studii 1842-1843 (*Объявление публичного преподавания наук в Императорском Санкт Петербургском Университете на 1842-1843 академический год, от ректора и совета*, СПб., В типографии Карла Крайя, 1842, с. 18), 1843-1844 (*Объявление публичного преподавания наук в Императорском Санкт Петербургском Университете на 1842-1843 академический год, от ректора и совета*, СПб., В привилегированной типографии Фишера, 1843, с. 14), 1844-1845 (*Объявление публичного преподавания наук в Императорском Санкт Петербургском Университете на 1844-1845 академический год, от ректора и совета*, СПб., В типографии Карла Крайя, 1844, сс. 14-15), 1845-1846 (*Объявление публичного преподавания наук в Императорском Санкт Петербургском Университете на 1845-1846 академический год, от ректора и совета*, СПб., В привилегированной типографии Фишера, 1845, с. 16).

¹⁵ Andronachi Donici, *Adunare cuprinzătoare în scurt din cărțile împăraților Pravile spre înlesnirea celor ce să îndeletnicesc întru învățătura lor ...*, Iași, În Tipografia Sfintei Mitropolii, 1814 (http://dspace.bcu-iasi.ro/static/web/viewer.html?file=http://dspace.bcu-iasi.ro/bitstream/handle/123456789/26836/BCUIASI_CS_RV784.pdf?sequence=2&isAllowed=y) (accesat 11.01.2024)

¹⁶ Я. Д. Гинкулов, *Собрание сочинений и переводов в прозе и стихах, для упражнения в валахо-молдавском языке, с присовокуплением: 1) Словаря, 2) Собрания славянских первообразных слов, употребляемых в языке валахо-молдавском*, Санкт-Петербург, тип. Имп. Акад. наук, 1840.

¹⁷ *Годичный акт в Императорском Санкт Петербургском университете бывший 8 февраля 1847 года*, СПб., В привилегированной типографии Фишера, 1846, с. 23; *Объявление публичного преподавания наук в Императорском Санкт Петербургском Университете на 1846-1847 академический год*, СПб., В привилегированной типографии Фишера, 1846, сс. 16-17.

¹⁸ *Годичный акт в Императорском Санкт Петербургском университете бывшего 8 февраля 1847 года*, СПб., В привилегированной типографии Фишера, 1847, сс. 35-35.

¹⁹ Я. Д. Гинкулов, *Выводы из валахо-молдавской грамматики*, СПб., 1847.

²⁰ *Объявление публичного преподавания наук в Императорском Санкт Петербургском Университете на 1847-1848 академический год, от ректора и совета*, СПб., В типографии Карла Крайя, 1847, с. 16.

²¹ *Объявление публичного преподавания наук в Императорском Санкт Петербургском Университете на 1848-1849 академический год*, СПб., В типографии военно-учебных заведений, 1848, с. 16.

Basarabia, altul de la Judecătoria civilă regională, ca principala instituție de stat, în care se examinează litigiile după documentele moldovenești.

3. Pentru întreținerea acestor trei studenți să fie determinată o sumă de 300 ruble argint pentru fiecare, adică 900 ruble argint anual din capitalul de 10% al regiunii Basarabia – banii să fie transferați la Universitatea din Petersburg și ei vor fi dați studenților în calitate de burse.
4. După încheierea studiilor absolvenților respectivi să li se acorde loc de muncă în calitate de traducători în instituțiile de stat din Basarabia
5. Ținând cont de salariul nesemnificativ al traducătorilor din instituțiile de stat, Ministerul Afacerilor Interne, la prezentarea șefilor guberniali și în acord cu Ministerul Justiției, absolvenții care vor fi repartizați la serviciu, în calitate de traducători în instituțiile de stat din Basarabia, să fie remunerați suplimentar din capitalul de 10% al Basarabiei.
6. Învățătorul de limbă valaho-moldovenească de la Universitatea din Petersburg să fie remunerat suplimentar, pentru mărirea volumului lui de muncă, cu 500 de ruble argint anual din capitalul de 10% al Basarabiei²².

Din *Raportul de dare de seamă* al rectorului Universității din Petersburg pentru anul 1851 prezentat universitarilor pe 8 februarie 1852 se menționa actul examinat mai sus din 16 ianuarie 1851 și se preciza că studenții selectați din Basarabia au fost înscriși la Facultatea de Istorie și Filologie, în grupa Filologie generală, cu unele modificări nesemnificative a planului de învățământ pentru ei. După experiența de un an de zile, mai informa rectorul, au fost făcute modificările necesare în *Instrucțiunea* dată rectorului Universității și decanilor facultăților, care apoi a fost examinată și confirmată de țar²³.

M. Domosilețkaia, care, printre alte probleme, a abordat și problema Catedrei de limbă valaho-moldovenească și predarea acestei limbi la Universitatea din Petersburg, consideră că până la 1851 doar doritorii studiau această limbă²⁴, ceea ce nu corespunde realității. Conform orarului, pe care l-am examinat mai sus, limba română era predată studenților din grupa de Filologie orientală de la Secția I a Facultății de filosofie. Cei trei studenți originari din Basarabia au fost înscriși în grupa de Filologie generală, cu modificarea nesemnificativă a planurilor de învățământ pentru ei, acesta fiind, cum corect observa Domosilețkaia, un prin exemplu de „învățare direcționată în sistemul studii superioare din Rusia”²⁵.

De rând cu activitatea didactică, Ia. Ghinculov continua și activitatea de cercetare în domeniul filologiei române. În *Raportul de dare de seamă* a rectorului Universității din Petersburg pentru anul 1853 este menționat că *adiunktul*²⁶ Ia. D. Ghinculov pregătește pentru publicare cercetarea sa filologică cu denumirea *Sistemul de sunete în limba română (valaho-moldovenească)* [Система звуков в Румынском (Валахо-Молдавском языке)]²⁷.

În anul următor, 1854, Ia. Ghinculov a fost confirmat în funcția didactică de profesor extraordinar și figura în *Raportul de dare de seamă* al rectorului pentru anul 1854 ca autor al „manualului de limbă valaho-moldovenească”, apreciat drept „foarte util în condițiile militare actuale”, cu denumirea de *Cărticică de buzunar pentru ostașii ruși în campaniile din principatele Moldova și Valahia*²⁸, în două părți²⁹.

În anul 1855 a expirat termenul de 5 ani de aflare în post a lui Ia. Ghinculov, amintit în *Raportul* rectorului din 8 februarie 1856 și, menționa rectorul, drept consecință a demersului Consiliului Universității, curatorul s-a adresat Ministrului Învățământului Public pentru ca să-i fie prelungit pentru următorii 5 ani termenul de aflare la catedra de limbă valaho-moldovenească Ia. Ghinculov, care a activat

²² Полное Собрание Законов Российской Империи, Собр. II, Том XXVI, Отделение I, 1851, СПб., В Типографии II Отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1852, с. 52.

²³ Годи́чный торже́ственный акт в Императорском Санкт Петербургском университете бывший 8 февраля 1852 года, СПб., В типографии Штаба Военно-Ученых Завидений, 1852, с. 32.

²⁴ М. В. Домосилецкая Изучение румынского языка и культуры румын в России, с. 52.

²⁵ Ibidem, p. 53.

²⁶ În Imperiul Rus și în Europa Occidentală era o funcție științifică inferioară în unele instituții de cercetare și, de asemenea, persoana care ocupa această funcție.

²⁷ Годи́чный торже́ственный акт в Императорском Санкт Петербургском университете бывший 8 февраля 1854 года, СПб., В типографии Эдуарда Веймара, 1854, с. 27.

²⁸ Я. Д. Гинкулов, Карманная книжка для русских воинов в походах по княжествам Молдавии и Валахии. Ч. 1-2. СПб., тип. Акад. наук, 1854. Ч. 1. Разговоры и словарь русско-ромынские (валахо-молдавские)ю "Предварительные замечания о словопрои́зхождении ромы́нском". "Разговоры русско-ромынские (валахо-молдавские)". „Словарь русско-ромынский употребительнейших слов”. Ч. 2. Основные правила ромы́нского (валахо-молдавского) языка.

²⁹ Годи́чный торже́ственный акт в Императорском Санкт Петербургском университете бывший 8 февраля 1855 года, СПб., В типографии Эдуарда Веймара, 1855, с. 41.

în funcție științifică timp de 25 de ani, cu acordarea gradului de profesor extraordinar. După consultările cu Ministerul Afacerilor Externe, unde de asemenea se afla în serviciu, Ia. Ghinculov a fost confirmat în funcția de profesor extraordinar și lăsat la Universitate pentru următorii 5 ani³⁰.

Anul de studii 1857-1858 a fost ultimul an când la Universitatea din Petersburg a fost predat cursul de limbă română pentru studenții din toate grupele, dar cu un număr mai mic de ore³¹.

În *Raportul de dare de seamă* a rectorului Universității din Petersburg pentru anul 1858 se amintește despre predarea, începând cu anul 1839, a limbii valaho-moldovenești. Pe parcursul a 20 de ani, menționa rectorul, s-au format mulți tineri, care au învățat excelent această limbă și acum își desfășoară activitatea la Ministerul Afacerilor Externe. Profesorul Ia. Ghinculov de la Departamentul Asiatic și-a îndeplinit misiunea sa cu succese vizibile, iar acum, după 35 de ani de activitate didactică în diferite instituții, slujește exclusiv numai la Departamentul Asiatic cu primirea pensiei care i se cuvine în mod legitim, pentru serviciul academic. Catedra de limbă valaho-moldovenească de la Universitate, din ultimul an academic, adică anul de studii 1857-1858, a fost închisă³².

Într-o notă ce ține de situația la Universitatea din Petersburg pentru anul 1858 se conține informația că pe 26 august 1858 prin porunca țarului, din considerentele expuse de Ministerul Afacerilor Externe, Catedra de limbă moldo-valahă a fost închisă, iar profesorul extraordinar Ia. Ghinculov a plecat de la Universitate, fiindcă această limbă nu se mai predă³³.

În studiul publicat în anul 1870 privitor la istoria Universității din Petersburg în ultimii 50 de ani, profesorul ordinar de la Catedra de Istorie a Orientului V.V. Grigorev aprecia că Catedra de limbă valaho-moldovenească a fost închisă fiindcă „și-a îndeplinit misiunea sa”³⁴.

M.V. Domosilețkaia prezintă aprecierea făcută de lingvistul din fosta RSS Moldovenească A. T. Borșci, conform căruia „în perioada mișcării «latine», care s-a manifestat activ în estul României, prin «relatinizarea» limbii și eliminarea elementelor non-latine, Catedra de la Universitatea din Petersburg a acceptat realitatea lingvistică valahă și moldovenească (subl.-I.E.) așa cum era în vorbirea orală a vorbitorilor săi, a acceptat limba lor literară și scrisă așa cum a fost consemnată în monumentele din principalele genuri și stiluri, neîncercând să-l schimbe în direcția «pro-occidentală» sau «pro-estică»”³⁵. Autoarea nu face nicio apreciere a acestei evaluări false făcute de Borșci încă în anul 1975, fiindcă Catedra de limbă valaho-moldovenească de la Universitatea de la Petersburg, reprezentată de o singură persoană, nu a acceptat „*realitatea lingvistică valahă și moldovenească*” (subl.-I.E.). Acest lucru reiese limpede din lucrarea lui Ia. Ghinculov publicată în anul 1840 în care „*realitatea lingvistică valahă și moldovenească*” era definită cu sintagma *limba română* (ромынский язык). Aici este vorba despre altceva – implicarea politicului în problemele de lingvistică – autoritățile imperiale, de orice sorginte nu ar fi fost – țarul, guvernul, Ministerul Afacerilor Externe, Ministerul Învățământului Public sau Ministerul Justiției – direct implicate în procesul de formare a Catedrei de limbă română și predare a acestei limbi studenților de la Universitatea din Petersburg, nici în ruptul capului, în documentele oficiale nu voiau să folosească sintagma limba română, cu totul din alte motive decât cele lingvistice, dar acest lucru, adică folosirea sintagmei limba română, era făcut destul de clar de către Ia. Ghinculov. Așa că pretinsa recunoaștere a realității lingvistice „valahă și moldovenească”, despre care a scris Borșci în perioada sovietică, nu are absolut niciun suport științific, fiindcă ideea imperială referitoare la limba vorbită de locuitorii băștinași din RSS Moldovenească era împărtășită și promovată asiduu și de autoritățile sovietice.

Specialiștii, atunci când au abordat obiectiv problema denumirii băștinașilor din Basarabia și a limbii acestora, au întrebuițat întotdeauna termenul *români* și sintagma *limba română*: în limba română a

³⁰Годичный торжественный акт в Императорском Санкт Петербургском университете бывший 8 февраля 1856 года, СПб., В типографии Эдуарда Веймара, 1856, с. 19.

³¹Объявление о публичном преподавании наук в Императорском С. Петербургском Университете на 1857-1858 академический год, СПб., В типографии Эдуарда Веймара, 1857, сс. 32-33.

³²Годичный торжественный акт в Императорском Санкт Петербургском университете бывший 8 февраля 1859 года, СПб., В типографии Эдуарда Веймара, 1859, сс. 26-27.

³³Журнал Министерства Народного Просвещения, Часть СIII, 1859 с. 37.

³⁴В.В. Григорьев, Императорский С. Петербургский университет в течение первых пятидесяти лет его существования, С. Петербург, В типографии В. Безобразова и комп., 1870, с.117.

³⁵М. В. Домосилецкая, Изучение румынского языка и культуры румын в России, 2009, с. 117.

fost tipărită în capitala Imperiului Rus la 1819 *Biblia* tipărită anterior, la 1795 la Blaj³⁶. Ștefan Marțella, originar din Basarabia, la 1827, tot la Petersburg tipărea *Gramatica ruso-română*. A tipărit această gramatică, după cum menționa dânsul, având susținerea totală a ministrului învățământului public³⁷ din Imperiul Rus, care, în aprecierea lui Marțella, se îngrijește neobosit de răspândirea iluminării în țările care prosperă sub sceptrul rusesc³⁸. Așadar, ministrul învățământului public din Imperiul Rus recunoștea și el că limba vorbită de locuitorii băștinași ai Basarabiei este limba română.

M. Domosilețkaia, în pofida faptului că singur Marțella scria că scopul urmărit de el este să faciliteze studiul limbii ruse pentru români și a limbii române pentru vorbitorii de limbă rusă, consideră că lucrarea era predestinată în primul rând vorbitorilor de limbă rusă³⁹ care doresc „să învețe limba română”, nu românilor⁴⁰. Opinia M. Domosilețkaia nu poate fi acceptată, fiindcă Marțella argumenta necesitatea lucrării sale prin aceea că în Basarabia erau 800 000 de români, plus câteva milioane dincolo de Prut. Evident, apare legitima întrebare – ce a determinat scrierea lucrării – cele câteva milioane de români, care în opinia autorului urmau să învețe limba rusă, sau cele câteva sute de funcționari vorbitori de limbă rusă, trimiși de autoritățile imperiale în Basarabia? Cred că răspunsul este mai mult decât evident – lucrarea a fost scrisă în primul rând pentru cei mulți, nu pentru cei puțini.

Ia. Ghinculov, în titlurile oficiale ale lucrărilor sale, pentru denumirea limbii întrebuița termenul „moldovenească”, dar și valaho-moldovenească, pentru ca în interiorul cărților sale să explice cititorului că este vorba de limba română. Dar, în titlul *Cărțuliei de buzunar pentru ostașii ruși*, el folosea și termenul limba română, cu explicarea între paranteze „valaho-moldovenească”.

³⁶ Foarte stranie apare următoarea frază într-un manual de *Introducere în filologia romanică*, tipărit la Moscova în anul 2002: „prima atestare scrisă a limbilor română și moldovenească este considerată scrisoarea boierului Neacșu din Câmpulung în Brașov, datată cu anul 1521, în care se anunța despre mișcările turcilor pe Dunăre” (Т.Б. Алисова, Т.А. Репина, М.А. Таривердиева, *Введение в романскую филологию. Учебник*, Москва, Высшая школа, 2007, с. 188). Desigur, rămâne o enigmă, cum Neacșu a reușit să scrie scrisoarea dată, concomitent, în două limbi.

³⁷ În anii 1824-1828 această funcție a fost ocupată de Alexandru S. Șişkov (1754-1841).

³⁸ *Российско-Румынская грамматика, составленная Степаном Марцеллою изданная Департаментом Народного просвещения. Книга первая— Грамматикъ Русскаскъ ии Румыняскъ, ынкпуйтъ де Штефан Марцела ии тпъритъ де Дипартаментул опитеиштей ымвѣцърѣ. Том ыинтый*. Санкт-Петербург, 1827, с. VI.

³⁹ Autoarea folosește în acest caz termenul *россиянам*. Ținând cont de faptul că în Federația Rusă contemporană se face o deosebire între termenii *россияне* și *русские*, în primul caz avându-se în vedere toți locuitorii din Rusia, indiferent de originea etnică, iar în al doilea caz, doar etnicii ruși, am interpretat aici termenul *россияне* prin vorbitori de limbă rusă, trimiși de către autoritățile imperiale la slujbă în Basarabia.

⁴⁰ М. В. Домосилецкая, *Изучение румынского языка и культуры румын в России*, с. 54.

EMANUIL GOJDU – PROIECTUL PENTRU FONDAREA UNUI GIMNAZIU ÎN LIMBA ROMÂNĂ LA LUGOJ ȘI DILIGENȚELE PENTRU ACCEPTAREA LIMBII ROMÂNE CA LIMBĂ OFICIALĂ COMITATENSĂ

Constantin-Tufan STAN*

EMANUIL GOJDU – THE PROJECT FOR THE FOUNDATION OF A ROMANIAN LANGUAGE HIGH SCHOOL IN LUGOJ AND THE DILIGENCE FOR THE ACCEPTANCE OF THE ROMANIAN LANGUAGE AS THE OFFICIAL LANGUAGE OF THE COUNTY

ABSTRACT

The study is the subject of Emanuil Gojdu's episodic supreme committee activity, in 1861, in Lugoj, the seat of Caraș county, with the inauguration of the so-called liberal era, after the incorporation of the Serbian Voivodeship and the Timișean Banat into the Kingdom of Hungary. The efforts regarding the implementation of a reform in the County administration (stating the Romanian language as the official language) and the intention to found a grammar school in the Romanian language, even if they were not successful, generated intense debates with identity connotations, with long-term beneficial effects, in a county where the Romanians represented the majority.

Keywords: Emanuil Gojdu, Supreme committee, Caraș county, Gymnasium, Romanian language.

Un set de extrase din presa de epocă, identificate în arhiva dr. George Dobrin, ne-au relevat preocuparea fostului prefect al județului Caraș-Severin pentru istoricul Fundației lăstate moștenire de Emanuil Gojdu („un admirabil instrument pentru crearea unei pătri de intelectuali români”¹), unul dintre antecesorii săi în fruntea vechiului comitat. Stingerea litigiului cultural dintre România și Ungaria, declanșat după încheierea Primului Război Mondial, privind soarta activelor Fundației „Gojdu” aflate la Budapesta, a avut loc prin ratificarea unei Convenții². Acordul dintre România și Ungaria, pentru reglementarea definitivă a afacerilor interesând „Fundațiunea” Gojdu, fusese semnat în 27 octombrie 1937, iar Proiectul de lege pentru ratificarea Convenției, depus la biroul Camerei în 24 septembrie 1939, va fi finalizat în 20 iunie 1940, când, la Budapesta, a avut loc schimbul instrumentelor de ratificare³.

În anul 1937, Reprezentanța Fundației era alcătuită din ÎPS Dr. Nicolae Bălan, mitropolitul ortodox al Ardealului, membru de onoare al Academiei Române, Vasile Lăzărescu (episcopul Caransebeșului), Andrei Magieru (episcopul ortodox al Aradului), Nicolae Colan (episcopul Vadului, Feleacului și Clujului), Nicolae Popovici (episcopul ortodox al Oradiei) și dr. George Dobrin, decanul baroului de avocați din Lugoj, membru în Comitetul Central al Fundației, primul prefect român al județului Caraș-Severin după Marea Unire (1919), un politician care întruchipa idealurile marelui său înaintaș, tribunul Coriolan Brediceanu, în cabinetul căruia activase ca practicant.

Situația materială precară a familiei fostului tenor de renume mondial Traian Grosavescu (Mira, fiică, și Olga, sora artistului liric) și intenția acestora de a vinde garderoba l-au determinat pe George Dobrin să adreseze epistole unor demnitari din Ministerul Culturii, în care solicita achiziționarea costumelor: „Ar fi păcat să fie aruncate la târg și să ajungă pe stradă, și ar fi [de] dorit ca să fie achiz[i]ționate pe seama Operelor Naționale din București sau Cluj!”⁴. Se pare că tribunul bănățean nu a fost onorat cu un răspuns prompt din partea ministrului de resort, pentru că, peste câteva săptămâni, animat de aceleași nobile imperative culturale, acesta se va adresa din nou demnitarului de la București,

* Universitatea din Oradea, Centrul de Studii Interdisciplinare „Silviu Dragomir”; e-mail: c.tufan.stan@gmail.com.

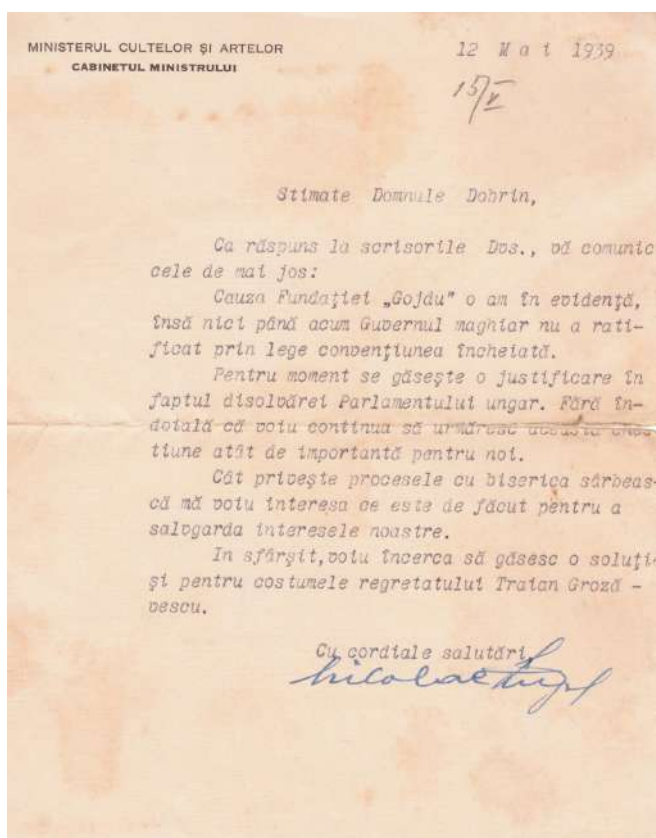
¹ Nicolae Cordoș, *Lugojenii și Emanuil Gojdu*, în *Banatica*, Muzeul Banatului Montan, 1971, p. 281-287.

² v. *Monitorul Oficial*, nr. 17 din 21 ianuarie 1938, articol preluat în coloanele periodicului bucureștean *Curentul*, XI, 3.583, 1938, p. 6: *Acordul cu Ungaria în chestia Fundației Gojdu*. Un alt acord între România și Ungaria, privitor la reglementarea Fundației, fusese semnat, în aprilie 1924, de regentul Ungariei și Nicolae N. Filodor, trimis extraordinar și ministru plenipotențiar, secretar general al Ministerului Afacerilor Externe.

³ Cf. *Actualitatea*, Lugoj, XX, 965-967, 2016, p. 4; *Banat*, Lugoj, VII, 5-6 (77-78), 2010, p. 23, și Constantin-Tufan Stan, *Banat. Miscelanea musicologica*, Editura Eurostampa, Timișoara, 2018.

⁴ Ciorna scrisorii adresate lui Nicolae Zigre, ministrul Cultelor și Artelor, expediată în 20 martie 1939, cfr. chitanța nr. 145 emisă de Poșta din Lugoj.

dar și bănațeanului țărănist Coriolan Băran (fost prefect al județului Timiș-Torontal, între anii 1931 și 1933, și primar al Timișoarei, în anii 1929-1930), subsecretar de stat în guvernul Armand Călinescu: „Vă rog să nu vă supărați dacă iarăși mă adresez Dv., și încă de data aceasta în calitate de membru în Consistoriul nostru Mitropolitan. Am scris Dlui dr. N. Zigre în chestia Fundațiunei «Gojdu» și a proceselor noastre bisericești cu sârbii. Aveți bunătate și îndemnați-l să propună ceva de urgență și să nu mai târăgăneze. Mai am o rugare: mama și sora fie-iertatului Traian Grozăvescu tânjesc, căci aproape nu mai au niciun venit. Acum voiesc să vândă costumele, dar încă le păstrează. Ar fi păcat să ajungă în mâini profane. Vă rog insistați pe lângă d. dr. N. Zigre să le cumpere pe seama Teatrului Național, căci sunt în stare bună și se pot încă folosi”⁵. Printr-o adresă purtând antetul ministerului, redactată în 12 mai 1939, N. Zigre i-a răspuns petentului: „Stimate Domnule Dobrin, Ca răspuns la scrisorile Dvs., vă comunic cele de mai jos: Cauza Fundației «Gojdu» o am în evidență, însă nici până acum guvernul ungar nu a ratificat prin lege convențiunea încheiată. Pentru moment se găsește o justificare în faptul disolvării Parlamentului ungar. Fără îndoială că voi continua să urmăresc această chestiune atât de importantă pentru noi. Cât privește procesele cu biserica sârbească, mă voi interesa ce este de făcut pentru a salvgarda interesele noastre. În sfârșit, voi încerca să găsesc o soluție și pentru costumele regretatului Traian Grozăvescu”⁶.

Epistola adresată de Nicolae Zigre
avocatului George Dobrin

Dr. George Dobrin

Evoluția istoricului diferend (la finele celui de-Al Doilea Război Mondial, după semnarea Convenției Româno-Ungare din anul 1953 și, mai cu seamă, după evenimentele de la sfârșitul anului 1989, care au configurat o nouă geografie politică europeană – evoluție finalizată în 2012 prin demersul prim-ministrului Mihai Răzvan Ungureanu), departe de a conduce la o clarificare, a declanșat noi asperități diplomatice și juridice. Nu ne propunem analizarea contextului în care guvernele ungar și român au ratificat, în anul 2005, o nouă convenție privind rezolvarea definitivă, pe cale amiabilă, a problematicei inestimabilului lăsamânt, prin crearea controversatei Fundații Publice Româno-Ungare „Emanuil Gojdu”. Ceea ce are relevanță pentru demersul nostru este reprezentat de dimensiunea istorică și axiologică a

⁵ Ciorna scrisorii expediate în 5 mai 1939, cfr. chitanța nr. 34 emisă de Poșta din Lugoj; scrisoarea către N. Zigre a fost expediată din Lugoj în aceeași zi, cfr. chitanța nr. 33 emisă de Poșta locală.

⁶ Pe originalul scrisorii este notată, cu creionul, data de 15/V, însemnare făcută, probabil, de G. Dobrin, pentru a consemna data primirii mesajului. Toate epistolele citate se află în arhiva mea.

principiilor promovate prin moștenirea materială și spirituală a marelui mecena și episodicul parcurs politic în administrația comitatensă lugojeană⁷.

Decretul din 27 decembrie 1860, prin care Ungaria încorporează Voivodina Sârbească și Banatul Timișean, va inaugura așa-numita eră liberală în Banat, caracterizată prin introducerea administrației comitatense și nominalizarea Lugojului ca sediu al comitatului Caraș⁸. Animați de „razele prime și mult promițătoare ale reînvierii vieții constituționale”, lugojenii se bucurau de „ștergerea absolutismului. Piepturile să ridica, inimile să deschidă, steaguri tricolore românești, ungurești fâlfâiau pe casa Comitatului orașului și pe cele ale fruntașilor de tot neamul. Un steag nu să suferea la unguri, ci toți trebuiau să pună, și toți, ca semn de bucurie comună, au și pus ambele steaguri. Entuziasmul izbucnit a deschis gâtul și cântăreților naționali, cari, la fiecare sărbătoare a libertății, lăsa să răsună ariile însuflețitoare”⁹.

Emanuil Gojdu

În 1861, Emanuil Gojdu, personalitate emblematică a românilor bănățeni și transilvăneni, „popular la români și stimat din partea străinilor” (Teodor Păcățian), va fi delegat la Lugoj în funcția de comite suprem (*főispán*) al comitatului Caraș, sub incidența Diplomei din 20 octombrie 1860 și a Patentei din 26 februarie 1861, numire care îi va aduce și demnitatea de membru al Casei Magnaților, forul superior al legislativului din Dietă. Înainte de instalarea sa la Lugoj (27 februarie 1861), Gojdu a ținut un discurs, în 8 ianuarie 1861, în fața intelectualilor români din Pesta. Tinerimea română, „care cunoștea mai bine inima bună românească a lui Gojdu”, l-a felicitat prin cuvântul susținut de „rigorosantul” Ioan Nemeș. În răspunsul său, Gojdu a subliniat atașamentul său pentru valorile culturale și drepturile sociale și politice ale etniei din care se revendica: „Fraților! Îndurarea înălțatului împărat, prin care am fost onorat cu starea înaltă de comite suprem, nu o pot considera ca remunerare pentru meritele mele, pe cari nu le am, ci meritul e al românilor. Persoana mea nu e decât mijloc prin care unul dintre drepturile cele mai sfinte ale românilor se realizează, și tot meritul meu este că sunt și am fost totdeauna român [...]. Fiți încredințați,

⁷ cf. Maria Berényi, *Istoria Fundației Gojdu (1870-1952)*, Budapesta, 1995.

⁸ În periodicul *Gazeta Transilvaniei*, încorporarea Voivodinei Sârbești și a Banatului Timișean era privită cu scepticism: „Românii din Banat fură întrebați, oare vreau ei încorporarea Banatului cu Ungaria sau nu? Ei răspunseră Excelenței Sale, dlui comisar c.r. de Mensdorf, că nu vreau. Ei declarară în 18-19 noiembrie a.tr., în conferința din Timișoara, că nu vreau. Ei petiționară la Maiestatea Sa că vreau independența Banatului sau unirea lui cu Transilvania, dar nicidecât cu Ungaria – și totuși 600.000 de români credincioși din Banat nu se ascultară, numai se împlini voia celor 40.000 de maghiari din Banat, în contra voinței poporului român, atunci când fu chiar întrebat. În acest mod nu e vorba ca românii din Banat să aibă existență națională și politică, când și cei puțini dregători născuți români trebuie să figureze ca dregători maghiari, iar poporul, ca popor maghiar (*Gazeta Transilvaniei*, Brașov, 12, 11 februarie 1861, p. 48).

⁹ *Date și reminiscințe pentru istoria Reuniunii Române de Cântări și Muzică din Lugoj*, culese și scrise de Coriolan Brediceanu, fost membru activ al Reuniunii, Tipografia Ioan Florea, Lugoj, 1900, p. 25.

fraților, că nu voi lăsa nicio ocaziune nefolosită și niciun mijloc legal neîntrebuințat ce ar confera la fericirea națiunii române, în genere, și a comitatului meu, în special. Mă voi nizu din toate puterile spre ridicarea și înaintarea atât materială, cât și spirituală a neamului meu [...], voi lucra ca român și ca patriot”¹⁰.

A fost întâmpinat cu entuziasm, în 18 ianuarie, și în gara din Timișoara (prima cale ferată din burgul bănățean, care făcea legătura cu Szeged, se inaugurase în 15 noiembrie 1857), beneventat de doi reprezentanți ai comitelui suprem local și de Vincențiu Bogdan, trimisul românilor timișoreni. S-a îndreptat spre hotel, condus de o ceată de călăreți cu făclii, iar după instalare și „un conduct” de torțe a fost prezent la primirea oficială, acompaniat de discursuri rostite în limbile maghiară, română și sârbă. Revizorul școlar Constantin Ioanovici, exprimându-și satisfacția pentru numirea noului comite suprem la Lugoj, garanție pentru „conservarea naționalității”, și-a expus, într-o frază, crezul politic: „Românul numai atunci se va simți mulțumit și fericit, sub constituția ungurească, dacă naționalitatea sa se va bucura de asemenea drepturi ca și cea maghiară, adică românul nu va fi subordonat, ci întru toate coordonat cu maghiarul”¹¹.

Entuziasmul festivităților prilejuite de instalare a fost debordant, accentele de efuziune patriotică fiind împărtășite atât de reprezentanții etniei române, cât și de cei ai comunității maghiare: „Așa, la instalarea primului comite suprem al Carașului, Emanuil Gojdu, la Hotelul «Cornul de vânat» (azi cazarma jandarmilor), în sala decorată cu ambele tricolore, banchetul s-a început cu *Deșteaptă-te, române!*, cântat de toți mesenii cu Gojdu dimpreună, viceșpanul Faur (mai târziu, comite suprem al comitatului Caraș) și Szende (mai târziu, ministru). Și atunci a zis neuitatul Gojdu cuvintele: «Fraților! ați auzit cântarea *Deșteaptă-te, române!* Aceasta să vă fie rugăciunea și de dimineață, când vă sculați, și de seară, când vă culcați»”¹².

La Lugoj a fost primit, inițial, cu un oarecare sentiment de reținere din partea intelectualității, care privea cu circumspecție ideea, promovată cu obstinație de Gojdu în discursurile sale, de înfrățire între români și maghiari¹³. În 31 ianuarie a fost organizată, la Prefectura lugojeană, o ședință solemnă, pentru desemnarea membrilor congregației comitatense, prefătată de discursul comitelui suprem, rostit în limba română. Pentru a liniști spiritele celor neîncrezători în pledoarie, marcată de accente moderate, care îndemna explicit la o armonioasă colaborare între diferitele etnii, Gojdu a rostit o frază memorabilă: „Dacă aș ști că numai un strop din sângele meu n-ar fi curat românesc, mi-aș tăia vâna cu sabia pentru a-l scoate din corpul meu”¹⁴.

Intenționând să promoveze în posturile comitatense, ca funcționari, reprezentanți ai etniilor în funcție de ponderea numerică în rândul populației, Gojdu a întâmpinat o problemă: absența unor tineri români calificați, fiind nevoit să apeleze la candidați din alte comitate pentru a completa posturile rezervate românilor. Desfășurarea Conferinței pentru definitivarea listei membrilor comitetului comitatens Caraș a fost evocată în periodicul *Foaie pentru minte, inimă și literatură*¹⁵. Vicecomitele Szende Béla, într-o cuvântare „ponderoasă, plină de spirit”, a emis propunerea ca vechii membri din comitet, numiți în 1848, să-și dea demisia și să se organizeze noi alegeri. S-a decis ca din noul comitet să facă parte 400 de membri, stabilindu-se ca dată a alegerii ziua de 19 februarie. Urma ca din rândul membrilor să nu mai facă parte, în exclusivitate, nobilimea și preoțimea privilegiată catolică, ci reprezentanți ai tuturor

¹⁰ Teodor V. Păcățian, *Cartea de Aur sau luptele politice-naționale ale românilor de sub coroana ungară*, vol. II, ediția a II-a, Tipografia Iosif Marschall, Sibiu, 1904, p. 526-527.

¹¹ *Gazeta Transilvaniei*, Brașov, nr. 6, 21 ianuarie 1861, p. 25; cf. Teodor V. Păcățian, *op. cit.*, p. 527.

¹² Coriolan Brediceanu, *Date și reminiscințe*, p. 26; cf. Constantin-Tufan Stan, *De la Reuniunea Română de Cântări și Muzică la Corul „Ion Vidu”. 1810-2010. 200 de ani de cânt coral românesc la Lugoj*, Editura Eurostampa, Timișoara, 2010.

¹³ Înaintea desemnării lui Emanuil Gojdu, Andrei Mocioni își exprimase speranța că la Lugoj va fi numit un comite român, în condițiile în care „vedem că astăzi, când de o parte ni se asigură viața națională, de alta ni se dă în cap. Nainte ne judecau de morți, azi ne vestesc de vii și că pre vii vreau să ne omoare politicește. [...] Noi nu putem înainta până nu vedem elementul nostru, în Austria, reunit într-un trup moral, până nu-l vedem chemat de națiune în viața constituțională sub sceptrul Austriei” (*Gazeta Transilvaniei*, Brașov, 12, 11 februarie 1861, p. 48-49). La puțin timp după alegerea lui A. Mocioni ca ablegat în cercul Lugoj, în timp ce oficialitățile comitatense făceau pregătiri pentru trimiterea unei „deputațiuni” la Foeni, reședința ablegatului, acesta făcu o neașteptată vizită la Lugoj, în 29 mai, după un popas la Bulci. În onoarea fruntașului român, corul studenților, condus de Udrea, l-a beneventat cu o serenadă. „Măiestrii și plugarii, deși frânți de osteneala lucrului, totuși cu toții erau prezenți. A fost o scenă încântătoare a privi la impozantul conduct, ce a pornit la 10 oare, de la casa dlui Iova P., cu intențiunea de a-l venera pre marele său oaspe și pre veneratul părinte episcop de aici, Al. Dobra”. În final, într-un entuziast discurs, acompaniat de „vivate”, ablegatul lugojean și-a rostit crezul: „nimic pentru mine, și toate pentru dulcea mea națiune” (*Gazeta Transilvaniei*, Brașov, XXIV, 42, 24 mai 1861, p. 182-183).

¹⁴ Teodor Păcățian, *op. cit.*, p. 528.

¹⁵ *Foaie pentru minte, inimă și literatură*, nr. 10, 8 martie 1861, p. 73-79: *Restaurarea comitatului Carașului*.

confesiunilor recunoscute, iar ca reprezentare, raportul să fie de 1 la 1.000. Proiectul a fost primit de români, cum era și firesc, „cu îndestulare plină de entuziasm”, dar cu reținere („murmur”) din partea maghiarilor. În final, după intervenția canonicului Mihail Nagy și a prepozitului capitular Ștefan Moldovan, s-a convenit ca raportul reprezentativității să fie 1 la 500, doi reprezentanți dacă se depășește cifra de 500 și trei la 1.000. La încheierea sesiunii s-a stabilit ca în vederea optimei desfășurări a procesului electoral să se instituie 16 cercuri electorale.

S-a întocmit lista cu membrii comitetului municipal, în majoritate români, oferindu-se însă 150 de locuri și reprezentanților celorlalte etnii, germani, maghiari și evrei. În adunarea comitatensă din 19 februarie au fost desemnați funcționarii, iar Gojdu a decis ca atât limba maghiară, cât și limba română (românii fiind majoritari) să fie decretate drept limbi „oficioase” ale comitatului. Astfel, actele oficiale, procesele-verbale, urmau să fie redactate și autentificate bilingv, iar dispozițiunile comitetului urmau a fi reglementate prin elaborarea unui statut comitatens¹⁶.

Proiectul fondării unui gimnaziu în limba română

La 1 august 1861, printr-un ordin emis de Locotenența Crăiască (nr. 41.439), membrii comitetului administrativ comitatens și direcțiunea gimnaziului au fost invitați să dezbată și, în final, să decidă asupra limbii „de propunere” în instituția școlară lugojeană.

După noua divizare administrativă din 1854 (când Lugojul a devenit sediu de cerc și district), învățământul va fi organizat potrivit noii reforme școlare (*Entwurf der Gymnasien und Realschulen in Österreich*), ca urmare a ordinului ministerial intrat în vigoare în 16 decembrie 1854¹⁷. O nouă instituție, Autoritatea Școlară Sârbo-Bănățeană (Timișoara), se va substitui vechiului directorat regional cu sediul în Oradea. În acest context, au fost fondate, prin ordin ministerial, un gimnaziu inferior (cu patru clase) și un gimnaziu superior cu opt clase. Cu excepția limbii germane (limba oficială), a fost admis studiul facultativ al limbilor maghiară și română, limbii latine atribuindu-se, în exclusivitate, un rol cultural-științific¹⁸. Structura curriculară, modernizată, cuprindea studiul matematicii, fizicii, științelor naturii, istoriei și geografiei, iar, ca noutate, predarea se făcea pe specialități, în acest scop instituțiile de rang superior, care pregăteau viitorii magiștri, oferind cursanților noi arii educaționale: filologie, istorie-geografie, matematică-științe, filozofie.

Comitele suprem a convocat, în 7 august 1861, Congregația, pentru a lua în discuție problema. Lectura procesului-verbal întocmit cu acel prilej (nr. 543) relevă desfășurarea dezbaterii: Szende Béla, prim-subprefect, prezintă ordinul locumtenențial, apoi, fără a se consemna desfășurarea dezbaterilor privitoare la tema discuției, se precizează decizia membrilor congregației comitatense. În finalul procesului-verbal, subprefectul lugojean prezenta, detaliat, următorul raport: „Înainte cu mai multe decenii, județul a ridicat, din oferte libere, în partea Lugojului Nemțesc, un gimnaziu maghiar catolic cu 6 clase; în acest gimnaziu, conform literelor fundamentale, toate studiile au fost propuse în limba maghiară, până la absolutismul austriac, însă sub era absolutistă, contra voinței fondatorilor, s-a introdus limba germană ca limbă de propunere, și aceea s-a folosit până la finele anului școlar terminat; acum însă, după restituirea constituției, locuitorii comitatului, din gratitudine față de fondatori, decid ca limba de propunere în acest gimnaziu maghiar catolic să fie limba maghiară și dispun ca, cu începutul anului școlar 1861-62, de fapt să se și introducă, dar, din considerații de echitate față de populațiunea română, care constituie majoritatea locuitorilor din comitat, decidem înființarea unei catedre de limba și literatura română în acest gimnaziu maghiar catolic, declarând, totodată, că, la complinirea [completarea, întregirea] tuturor catedrelor, pe lângă calificatie egală, vor fi preferiți profesorii cari vorbesc limba română”¹⁹. După citirea raportului, membrii congregației și-au manifestat dezacordul cu privire la titulatura atribuită gimnaziului, care altera realitatea, neținând seama de starea *de facto* a structurii etnice

¹⁶ Vicecomite a fost ales în persoana lui Ioan Faur, iar funcția de pronotar i-a fost atribuită lui Aloisiu Vlad de Săliște. Ca al doilea vicecomite a fost ales Szende Adábert. În total, din rândul etnicilor români, majoritari în comitat, au fost aleși 45 de funcționari (*Ibidem*); cf. Cornel Sigmirean, Aurel Pavel, *Elită și națiune. Fundația „Gojdu” (1871-2008)*, Argonaut Publishing, Cluj-Napoca, 2020, p. 63-64.

¹⁷ v. Șofronie Mureșan, Petru Schlup, *Funcționarea ca gimnaziu modern, cu limba de predare germană, în perioada absolutismului, în Liceul Teoretic „Coriolan Brediceanu”. 1837-2022. 185 de ani. Arc peste timp*, volum omagial, coord.: Mihaela Bînă și Sebastian Gheorghită, Editura Universității de Vest, Timișoara, 2022, p. 57-73.

¹⁸ H. Lay, *Das Lugoscher deutschsprachige öffentliche Untergymnasium. 1856-1861. Ein Abschnitt deutscher Schulgeschichte aus der Stadt an der Temesch, Töging am Inn*, 1998.

¹⁹ *Epoca luptelor între români și maghiari pentru posesiunea gimnaziului, maghiarizarea și dezvoltarea școalei în gimnaziu cu opt clase. 1861-1919*, în *Anuarul III al Liceului „Coriolan Brediceanu” din Lugoj pe anul școlar 1921-1922*, publicat de directorul liceului, Dr. Vasile Lohan, Tipografia Națională Lugoj [1922], p. 17-24.

și confesionale din comitat. Raportul (întocmit cu aprobarea lui Emanuil Gojdu) prezenta omisiuni, care puneau sub semnul îndoielii buna-credință a oficialităților în frunte cu proaspăt alesul comite suprem, modalitatea de a-l întocmi fiind văzută ca un „șiretlic”, o „pervertire” a realității²⁰.

Pentru aplanarea disputelor dintre români și maghiari, Gojdu, „între aplauzele și aprobările tuturor”²¹, va propune înființarea unui nou gimnaziu, destinat în exclusivitate învățământului românesc, donând, în acest scop, 2.000 de florini. În două zile de subscripții se contabilizaseră 18.000 de florini. În procesul-verbal al Congregației, printre donatori, cu o contribuție de 200 de florini, întâlnim și numele lui Teodor Pap.

Teodor Pap, „mare proprietar de Kekeș” (1822, Gyula – 1887, Lugoj, reînhumat la Gyula), a fost o personalitate activă a vieții culturale lugojene la sfârșitul secolului al XIX-lea. I s-a încredințat funcția de președinte al Reuniunii Române de Cântări și Muzică în 23 XII 1879/4 I 1880, cu prilejul adunării generale a venerabilei corale, care, peste două zile, în semn de omagiu, îi va dedica o serenadă²². În timpul președinției lui Fabius Rezei (ales cu prilejul Adunării Generale din ianuarie/februarie 1881), T. Pap a activat ca membru în comitet, alături de Simeon Popetiu (secretar), Iosif Iorga (casier), August Tuculia (arhivar), dr. Iosif Miescu, Virgiliu Thomici, Coriolan Brediceanu, Mihai Pocreanu, Nicolae Munteanu, Iosif Teodorovici și Ioan Dragoescu²³. Spre sfârșitul vieții și-a exprimat vocația de mecena, testând o mare parte a averii sale pentru constituirea unei fundații culturale, prin care a sprijinit tinerii aflați la studiu.

Între cei 45 de reprezentanți români ai Congregației (care reprezentau majoritatea) s-au aflat și At. Marian Marienescu (subnotar al II-lea, iar din 1862 avocat stagiar la Lugoj), ing. Constantin Rădulescu (fiul preotului Nicolae Rădulescu din Chizătău, bunicul lui Victor Vlad Delamarina) și av. Constantin Popescu (viitorul colaborator al lui T. Pap în arendarea „regaliilor” din Lugoj). În procesul-verbal al Congregației, între numele donatorilor le întâlnim și pe acelea ale pretorului Petru Rác din Caransebeș, viitorul socru (din 1870) al lui T. Pap, Simeon Mangiuca (pretor la Oravița), Vasile Brediceanu (tatăl lui Coriolan Brediceanu), precum și pe cel al învățătorului Ioan Hațeg, fiu al Belințului (tatăl avocatului Titus Hațeg), participant activ la Revoluția din 1848, neobosit luptător pentru emanciparea bisericii și a învățământului românesc de sub tutela sârbească.

După restaurarea guvernului de la Budapesta și restabilirea administrației comitatense, profesorii germani și boemieni de la Gimnaziul de Stat din Lugoj (fostul Öffentliches Gymnasium, unde, în timpul absolutismului, limba de predare era germana) au fost demiși *in corpore*, cu excepția magistrului Martin Billman. La întrunirea comitetului școlar, în 17 septembrie 1861, s-a decis numirea lui Martin Billman în funcția de director, fiind cooptați ca noi magistri Várkony Árpád, Reptsik Ioan și Ioan Olteanu (la catedra de limba română), viitor ierarh al Episcopiei Greco-Catolice de Lugoj, promovat mai târziu la Episcopia orădeană²⁴.

²⁰ *Ibidem*. Vasile Lohan, autorul *Anuarului*, revoltat și trecând ușor peste neprețuitele beneficii spirituale ale Fundației lăsate moștenire de Gojdu (care dovedeau o nețărmurită afinitate pentru conaționalii săi de rit oriental), îi imputa și blama implicarea în alterarea realității prezentate în raport: „Românii naționaliști pentru aceasta s-au revoltat greu contra lui Gojdu și nu l-au iertat până la moarte pentru ținuta puțin demnă de un român”. Ca dovadă a nemulțumirii, V. Lohan prezenta un fragment dintr-un text anonim, elaborat în 1864 de „un amic al adevărului și al dreptății”: „În congregațiunea universității comitatense ținute în Lugoj în luna lui august 1861, cu emisul consiliului locot. din Buda, cerându-se declarațiunea universității, că cu privire la împrejurările escase prin strămutarea sistemelor: în care limbă să se propună studiile la gimnaziul din Lugoj? Și când era să se ieie chestiunea aceasta la dezbateri și să deie declarațiune pozitivă, atunci comitele suprem român, prin puterea sa absolută, a substras chestiunea aceasta importantă și de viață pentru românii din comitatul Caraș de la dezbateri” (*Ibidem*, p. 18-19). Autorul menționează, citându-l pe Pesty Frigyes (*Krassó-Szörény vármegye története*, 1884, vol. II, p. 383), reacția directorului gimnaziului, profesorul Martin Bilmann: „Dacă românii vor să aibă gimnaziul lor propriu, să-și zidească unul, dar să nu râvnească a-l lua pe al nostru”. Vasile Lohan, apreciind diplomația comitelui în aplanarea diferendului („diplomație șireată”), ce putea genera accente incontrolabile, propunerea îi apărea ca „o înșelare a românilor și trădarea cauzei române”: „El, marele bărbat de stat, să fie atât de naiv a crede că în Lugoj se mai poate susține din contribuții publice un al doilea gimnaziu, românesc, când și gimnaziul înființat deja abia trăia de pe o zi pe alta?”

²¹ *Anuarul III al Liceului „Coriolan Brediceanu”*, p. 19.

²² *Desceptarea*, Lugoj, I, 2, 1880, p. 13.

²³ *Ibidem*, II, 5, 1881, p. 19.

²⁴ Născut în 1839 la Sintești (în apropiere de târgul Făgetului, comitatul Lugoj), Ioan Olteanu a fost întronizat episcop al diecezei Lugojului la 25 iulie 1870 și consacrat în Catedrala Episcopală din Oradea Mare de Episcopul Iosif Pap-Szilágyi. Prin stăruințele sale, a fost adus la conducerea vechiului cor catedral muzicianul boemian Iosif Czegka (1827, Moravia – 1904, Lugoj), fost capelmaistru al muzicii militare a Regimentului de Ulani din Lugoj, dirijor al Reuniunii Române de Cântări și Muzică (corala ortodoxă) și al Reuniunii germane (Lugoscher Gesang- und Musikverein). A păstorit doar trei ani, după care a fost transferat pe scaunul episcopal din Oradea Mare (instalat în 1874), după trecerea la Domnul a celui care-l consacrase. S-a stins din viață în 1877 (v. *Diecesa Lugoșului. Șematism istoric*, publicat [de Ioan Boros] sub auspiciile PSS DD. Dr. Demetriu Radu, episcop gr.-cat. de Lugoj, pentru iubileul de la sânta unire de 200 de ani de la înființarea aceleiași dieceze de 50 ani, Tipografia Ioan Virányi, Lugoj, 1903, p. 99-102).

Cu prilejul trimerii unei adrese de încredere Dietei Maghiare, din partea comitatului Caraș, autorul anonim al unui articol publicat în *Gazeta Transilvaniei*, după ce deplângea „răpirea” dreptului românilor lugoieni la un gimnaziu comun și interdicția lui Gojdu de a se trimite adrese de mulțumire ablegaților Babeș și Vlad, prezenta deznodământul proiectului, criticând atitudinea duplicitară a comitelui suprem: „Dl Gojdu i-a lădat pre unguri, i-a capacitat pre români că gimnaziul de aici e unguresc, a adus și deciziune în acest înțeles, cu puterea, nelăsând pre membrii comitetului să-și dea părerile [lor]. A proiectat ridicarea unui gimnaziu român nou, la care au și subscris mai mulți, cu gura numai, căci suntem convinși că ideea aceea numai cu acel scop s-a adus înainte, ca românii să se resemneze cu gimnaziul comun, ca acela care a lăsat pasărea din mână pentru cea din gard”²⁵. Era invocată și modalitatea, lovită de nulitate, de dezbatere a rescriptului regesc și a motiunii ce urma să fie transmisă Dietei, în absența lui Gojdu și a mai multor ablegați români, fiind ignorat protestul protopopului Berceanu. În privința colectelor subscrise pentru edificarea gimnaziului, s-a decis participarea ierarhilor ambelor rituri (neuniți și uniți), dar, în final, în protocol au fost consemnați doar episcopii sârbi de Timișoara și Vârșeț, fără a fi luate în seamă protestele românilor prezenți. În final, corespondentul gazetei brașovene se exprima ritos, lansând acuzații la adresa comitelui suprem lugojean: „Vedeți îngustimea inimei dlui Gojdu? Voiește a face sau a proiecta un gimnaziu român, dar pe sub mâna confesională în Lugoj, că așa se aruncă iar sămânța de dezbinare între frați. Gimnaziul acela nu se va înființa pre ruinele bunei înțelegeri între frații de un sânge, nu. [...] Mai mulți români greco-răsăriteni s-au declarat a-și retrage ofertele. Mai bine fără gimnaziu decât o sciziune”²⁶.

O nouă întrunire publică a comitetului școlar a fost programată în 4 septembrie, prilej cu care Emanuil Gojdu va raporta demersurile sale în cele două camere ale Dietei pentru obținerea unui suport financiar în speța înființării noului gimnaziu. Mărturisind lipsa de interes pentru finalizarea proiectului din partea oficialilor din Pesta, Gojdu a prezentat comitetului propunerea lui Deák Ferenc de a se redacta un apel către toate comitatele și autorități, solicitându-se „contribuiri”. S-a propus armonizarea intereselor privitoare la gimnaziu dintre episcopii uniți și neuniți (ortodocși) și alegerea unui comitet care să elaboreze un regulament (propunere formulată de subnotarul Ioan Faur) de funcționare a așezământului. Se pretindea protecția bisericii și, invocându-se raportul confesional majoritar în favoarea confesiunii greco-orientale, atribuirea denumirii de *gimnaziu național român ortodox*. În fața neprevăzutei și nedoritei situații, canonicul unit Mihail Nagy, în numele a 13 donatori uniți, dar și ortodocși, a declarat revocarea donațiilor făcute în luna august, retrăgându-se din comitet. Astfel, „cu discordia românilor uniți și neuniți începe fatalitatea gimnaziului românesc, care dispare ca o năluca ademenitoare”²⁷.

În 1862, Teodor Sârbu, sprijinitorul lui Teodor Pap, va deveni, după demisia lui Emanuil Gojdu, locțiitor de comite suprem. Acesta convoacă, în 10 februarie 1863, fondatorii gimnaziului, pentru a lua o hotărâre în privința limbii de predare. Românii fiind majoritari, s-a votat în favoarea limbii române, dar decizia fondatorilor va fi „denegată” ulterior de Locotenența Crăiască. Disputele referitoare la denumirea gimnaziului, cu conotații de partizanat confesional (Gimnaziul Național Român Ortodox), vor determina retragerea donațiilor din partea reprezentanților unor confesiuni (în special cea greco-catolică), suma subscrisă (39.775 florini și 35 de creițari) fiind trecută, în cele din urmă, de autoritățile ungare în fondul gimnaziului maghiar romano-catolic. „Unii români, cei mai puțin sentimentali, s-au resemnat și împăcat cu situația, dar alții scrâșneau din dinți și cu pumnii încheștați așteptau ora dreptății”²⁸. Cel care nu se va împăca cu acest eșec (atribuit, parțial, lui Emanuil Gojdu) va fi Coriolan Brediceanu, care, mai târziu, va continua lupta pentru emanciparea învățământului românesc.

Diligente pentru acceptarea limbii române ca limbă oficială comitatensă

Problema privind acceptarea limbii române ca limbă oficială (propunere făcută de canonicul Ștefan Moldovan), primită cu bucurie de Gojdu, fusese discutată încă din 27 februarie 1861, cu prilejul desemnării noilor funcționari și „dregători” comitatensi, precum și a magistratului (primarului). După opoziția mai multor oficiali maghiari, care doreau un *statu quo* în privința legislației, Teodor Petrovici, de etnie sârbă, și-a exprimat suportul pentru dreptul limbilor naționalităților conlocuitoare, achiesând la propunerea ierarhului unit: „pretensiunea românilor e prea dreaptă, și ungurii, dacă vor să înconjoare primejdia din anul 1848, să lase națiunile conlocuitoare a-și folosi limba”²⁹.

²⁵ *Gazeta Transilvaniei*, Brașov, XXIV, 65, 19 august 1861, p. 1-2: Comitatul Caraș trimite adresa de încredere dietei maghiare.

²⁶ *Ibidem*.

²⁷ *Anuarul III al Liceului „Coriolan Brediceanu”*, p. 23.

²⁸ *Ibidem*, p. 24; cf. *Liceul Teoretic „Coriolan Brediceanu”*.

²⁹ *Foaie pentru minte, inimă și literatură*, nr. 10, 8 martie 1861, p. 73-79: *Restaurarea comitatului Carașului*.

Achiesând, „cu bucurie și îndestulare”, la discursurile în favoarea limbii române, dar raportându-se la prevederile rescriptului maiestatic din 27 decembrie (care nu se referea în mod special la limba română ca limbă oficială, ci doar la delegarea unor „dregători” naționali), Gojdu a formulat, cu statut provizoriu, câteva principii care să stea la baza împlinirii dezideratului: 1) cuvântările în congregații să fie libere, iar fiecare membru comitatens să se exprime în limba sa sau potrivit dorinței sale, în scopul de a fi înțeles; 2) protocoalele publice să fie redactate atât în limba maghiară, cât și în cea română, iar în anumite cazuri, textul autentic să fie elaborat în limba maghiară; 3) corespondența cu instituțiile superioare și în relație cu alte comitate, dar și raportările de la centru către funcționarii subalterni să fie redactate în limba maghiară; 4) problemele de natură privată și corespondența angajaților cu cetățenii să fie purtate în limba aleasă de comunitatea respectivă (dar numai în variantele maghiară – limba „diplomatică” – și limba comitatului, româna, românii fiind majoritari). Membrii comunităților germană, sârbă sau „teutească” (slovacă) – minoritari – trebuiau să uziteze una dintre aceste limbi. Fruntașii români, prin glasul reverendissimului Ștefan Moldovan, n-au găsit „de ajuns exprimată egala îndreptățire a limbii, dar au cerut ca propunerea să fie introdusă în protocolul sesiunii, pentru „a se subșterne la locuri mai înalte”³⁰.

Printr-o circulară emisă în 15 august 1861, comitetul comitatens a convocat Congregația Comitatensă Generală, în ziua de 4 septembrie, pentru alegerea oficianților la Tribunalul Judiciar Comitatens (Sedria). Cu acest prilej, canonicul Andrei Liviu, susținut de prim-vicecomitele Ioan Faur (fost ablegat în Dieta de la Pesta), a depus o moțiune în sprijinul acceptării limbii române ca limbă oficială (notar-primar era Aurel Maniu). O parte din cei prezenți au obiectat, pretinzând necesitatea tipăririi moțiunii, invocând însă și preținse vicii procedurale. Inițiativa, sprijinită de prim-notarul comitatens Aloisiu Vlad, a fost primită cu o oarecare reticență de Emanuil Gojdu, care a decis dezbaterea sa peste 24 de ore, hotărându-se, la propunerea lui I. Faur, depunerea moțiunii, în traducere maghiară și germană, la cancelaria comitatensă, pentru a putea fi lecturată de toți membrii comitetului, pentru traducerea textului fiind însărcinat Aurel Maniu³¹.

Moțiunea canonicului Liviu Andrei, cuprinzând patru paragrafe și având ca suport juridic Diploma din 20 octombrie 1860 și Patenta din 27 decembrie 1860, articula un proiect pentru dreptul limbii române în comitat, unde românii formau majoritatea absolută³².

În paragraful 1 era stipulat ca, pe întreg cuprinsul comitatului Caraș, limbă oficială în afacerile „dinlăuntru” să fie româna. Erau inserate și câteva subpuncte:

a) în congregațiunile comitatense urma să se „conceadă” fiecăruia dreptul de a se folosi de oricare limbă „uzuată” în comitat. Protocolul congregațional urma însă a se „duce” în limba oficială (română), purtându-se însă un protocol și în limba maghiară, în cazul „dubietății” textul român urmând să aibă putere „decizătoare”;

b) la centrul comitatului, limba „manipulațiunii” e cea română, prin urmare toate „ordinațiunile” ce se dau de la comite și vicecomiți către juzii cercuali, ceilalți oficianți și „oficiolate comitatense”, să fie în limba română;

Același principiu, al aplicării prevederilor privind oficializarea limbii române, era aplicabil și vicecomiților, juzilor cercuali, în paralel cu limba maghiară.

La paragraful 2 erau stipulate obligațiile privind desfășurarea activităților judiciare la sedriile (instanțele) comitatense, invocându-se dreptul limbii materne în dezbaterile procesuale³³:

a) „fiecare are deplin drept în trebile sale administrative și judiciare, atât civile, cât și criminale, a se folosi de limba sa, întrucât aceea e una dintre cele trei uzuate de comun în comitat, adică cea română, maghiară și germană. Deciderea aceloră însă se face în limba oficială a comitatului, observându-se că dacă vreun proces s-a început și a decurs în una din limbile uzuate în comitat, în cazul acesta sentința, când procesul a decurs în limba română sau maghiară, se estradă în una din aceste limbi, iar dacă limba procesului a fost cea germană sau mestecată, sentința se estradă în limba oficială”;

b) „în treburile criminale se face cercetarea, pertractarea și deciderea cauzei în limba inculpatului, precum și martorii se ascultă în limba lor proprie, dacă e una din cele trei uzuate de comun în comitat, aplicându-se în cazul contrat limba oficială”;

c) „în cazul apelațiunilor, procesele să subștern în original, comitiva județelor însă are a se acomoda paragrafului 4”;

³⁰ *Ibidem*.

³¹ *Gazeta Transilvaniei*, Brașov, XXIV, 73, 1861, p. 308.

³² *Foaie pentru minte, inimă și literatură*, nr. 35, 20 septembrie 1861, p. 274-275.

³³ Teodor Păcățian, *op. cit.*, p. 531-532.

d) „juzii cercuali și ceilalți oficianți și oficiolate comitatense, în atingere cu comunitățile și privații, precum și antiștii comunali în atingere cu locuitorii comunei, corespundea în limba respectivilor, întrucât aceea e una din cele uzuate în comitat”.

În final, în paragraful 4, se menționa că, „pentru susținerea integrității patriei comune, comitatul acesta corespundea, cu dicasteriile și celelalte comitate cari nu au limba română de limbă oficială, în limba maghiară”³⁴. Proiectul pentru introducerea limbii române ca limbă oficială în comitat (elaborat de o comisie alcătuită din cinci membri), amendat la punctul al doilea de dr. Hațieganu, jude cercual, a fost votat și adoptat cu majoritate absolută în sesiunea Congregației Comitatense din 6 septembrie 1861 („Deciziune în treaba limbii”), după ce, în prealabil, în ședința din 5 septembrie, la cererea lui Emanuil Gojdu, fuseseră dezbătute și unele aspecte legate de titulatura proiectatului gimnaziu în limba română³⁵.

În urma dezbaterilor comitatense privind cauza naționalităților și preluându-se propunerile formulate de Gojdu s-a decis redactarea unei petiții ce urma să fie înaintată Dietei pentru aprobare, demers primit însă cu neîncredere de canonicul Moldovan, care reproșa că formulările textului nu ar exprima îndeajuns „egala îndreptățire a limbii sale”³⁶.

În atmosfera entuziastă prilejuită de noua realitate politică, deziderate identice au fost exprimate în adunările comitatense din Timiș și Torontal. În comitatul Timiș (comite suprem: Damaschin Janos), proiectul a fost susținut de revizorul școlar Constantin Ioanovici, care, „într-o vorbire covârșitoare, a cerut ca egal cu limba maghiară să fie decretată și limba română de limbă oficioasă a comitatului, fiindcă majoritatea din populațiunea acestui comitat o formează românii”. Invocând ridicarea unor pretenții identice din partea celorlalte etnii, arhimandritul Jivcovi, de la mănăstirea Bodrog, a respins apelul ca nefondat. Printre puținii funcționari români aleși în congregație s-a aflat Ioan Mișici, căruia i s-a încredințat postul de vicecomite³⁷. În comitatul Torontal (comite suprem: Karácsonyi László), unde deschiderea lucrărilor s-a făcut, democratic, în limbile maghiară, română și sârbă, s-a invocat numărul celor 60.000 de locuitori în favoarea adoptării limbii române ca limbă oficială. În acest comitat au fost aleși în congregație doar patru români, nereprezentativi însă, Andrei Mocioni, mare latifundiar, fiind radiat de pe lista cu propuneri la cererea oficialilor maghiari, care au motivat gestul prin comportamentul său „răzvrător”³⁸.

Burse ale Fundației „Emanuil Gojdu” acordate studenților lugoieni

După episodul petrecut la Lugoj, Emanuil Gojdu a devenit membru în Casa Magnaților, unde a îndeplinit și funcția de notar public cambial. Și-a exercitat și aspirațiile politice, întrunind sufragiile electorilor, în 1867, ca deputat în cercul electoral Tinca din județul Bihor. În viziunea unor istorici maghiari, Gojdu a reprezentat întruchiparea plenară a tipologiei cetățeanului maghiar de naționalitate română ideal, care simțea și scria ungurește³⁹, motiv de acuze, din partea unor reprezentanți ai populației românești, pentru presupusa sa atitudine filomaghiară, cu atât mai mult cu cât, în mod constant, acesta se afișa în public îmbrăcat într-un costum de magnat ungar și își scria numele în grafie maghiară (Francisc Deák, un alt macedoromân, care își maghiarizase numele de Pescariu, avea să fie supranumit, mai târziu, „înțeleptul patriei”), manifestându-și, în același timp, sentimentele de prietenie față de unele personalități ale culturii maghiare.

Emanuil Gojdu, primul avocat român din Budapesta (specialist în drept penal, titularul unui cabinet avocațial încă din anul 1825), primul judecător român în Curia Ungară (numit în 1869), s-a născut la Oradea în 1802, din părinții Atanasie și Ana (n. Poynar, într-o familie de macedoromâni din Bitolia). În tinerețe (1821-1830) a patronat mai multe cenacluri literare, manifestându-și talentul literar prin publicarea unor poezii în limba maghiară (revista *Cadoul de literatură frumoasă*, 1826). A fost primul avocat care a introdus în instanțele judecătorești din Budapesta acțiuni formulate în limba maghiară (și nu în limba latină, potrivit uzanțelor epocii). Totodată, a consacrat limba maghiară ca limbă oficială în conducerea registrelor bisericii ortodoxe grecești din Budapesta, înlocuind practica tradițională a utilizării limbii germane. Și-a testat averea, imobilă și mobilă – evaluată la 200.000 de florini (testamentul a fost redactat în 1869, cu un an înainte de trecerea sa la Domnul), pentru înființarea unei Fundații care să

³⁴ v. *Foaie pentru minte, inimă și literatură*, nr. 35, 20 septembrie 1861, p. 274-275.

³⁵ *Gazeta Transilvaniei*, Brașov, XXIV, 74, 1861, p. 312; cf. *Foaie pentru minte, inimă și literatură*, nr. 36, 27 septembrie 1861, p. 284.

³⁶ *Foaie pentru minte, inimă și literatură*, nr. 10, miercuri, 8 martie 1861, p. 73-79: *Restaurarea comitatului Carașului*.

³⁷ Teodor Păcățian, *op. cit.*, p. 571.

³⁸ *Ibidem*.

³⁹ Révay, *Nagy Lexikona*, 1913.

sprijine studențimea română ortodoxă nevoiașă din Mitropolia Ardealului. După 50 de ani, urma ca stipendiile să se acorde și elevilor din școlile de artiști, preoți și învățători, iar după 100 de ani (în cea de-a treia etapă a aplicării prevederilor testamentare), și preoților și învățătorilor săraci cu familie mare sau bătrâni. În ultima etapă, după 150 de ani, stipendiile erau destinate oricărui scop cultural, pentru românii greco-orientali din Ungaria și Transilvania. După constituirea reprezentanței Fundației, întocmirea statutului (denumit „Literele fundaționale”, respectând litera legatului), votat și adoptat, în 1879, de Congresul Național Bisericesc (revizuit în 1882, apoi în 1885), a fost statuat regulamentul de funcționare și acordare a burselor. În perioada 1871-1900 au fost acordate 1.492 de burse și ajutoare, iar între 1901 și 1919, 2.134 de burse și 595 de ajutoare⁴⁰.

De-a lungul anilor s-au acordat burse tinerilor care urmau școli primare, gimnaziale (inferioare sau superioare), civile, reale, tehnice, comerciale, de cadeți (ofițeri), școli de notari, de administrație, academii de bele-arte, de pedagogie, institute de medicină umană și veterinară, farmacie, diverse alte academii și universități. Dintre stipendiați (profesori, ingineri, medici, farmaciști – născuți la Lugoj sau în alte așezări, dar stipendiați în timpul studiilor primare și gimnaziale urmate în urbea de pe Timiș, unde unii dintre ei au și profesat –), evocăm câteva nume⁴¹.

Burse gimnaziale: **Barbu Emanoil**, născut la Lugoj, Gimnaziul Superior de Stat Oradea, 1916-1918; **Crâsta Iosif**, născut la Lugoj, Gimnaziul Superior de Stat Lugoj (1872-1875); **Dalea Maxim**, născut la Lugoj, Gimnaziul Superior de Stat Lugoj (1883-1884); **Damșia Valeriu**, născut la Dulău, Gimnaziul Superior de Stat Lugoj (1885-1886); **Lipovan George**, născut la Maciov, Gimnaziul Superior de Stat Lugoj (1906-1907); **Lipovan Ștefan**, născut la Lugoj, Gimnaziul Superior de Stat Lugoj (1886-1887); **Popescu Iosif**, născut la Lugoj (1917-1918); **Secoșean Lucian**, născut la Ictar, Gimnaziul Superior de Stat Lugoj (1887-1892); **Vancea Octavian**, născut la Lugoj, Gimnaziul Superior de Stat Lugoj (1874-1876); **Vancea Zeno**, născut la Vasiova, Gimnaziul Superior de Stat Lugoj (1913-1918); **Zelveșan Andrei**, născut la Lugoj, Gimnaziul Superior de Stat Lugoj (1898-1903).

Burse pentru studii la școli comerciale: **Ionaș Titus**, născut la Lugoj, Școala Comercială Lugoj (1911-1914); **Preda Cornel**, născut la Lugoj, Școala Comercială Brașov (1916-1918).

Burse pentru studii universitare (academii și universități): **Alexandru Vasile**, născut la Lugoj, Universitatea „Ferencz József” Cluj, Facultatea de Drept și Științe Politice (1817-1918); **Birăescu Gheorghe**, născut la Lugoj, Universitatea Regală Maghiară Budapesta, Facultatea de Drept și Științe Politice (1908-1909); **Birescu Alexandru**, născut la Lugoj, Gimnaziul Superior de Stat Budapesta, Universitatea Regală Maghiară Budapesta, Facultatea de Medicină și Farmacie (1910-1912), Universitatea din Viena, Facultatea de Medicină, 1912-1916; **Biro Ioan**, născut la Herendești (1890), Universitatea Tehnică Regală Maghiară Budapesta, secția Inginerie generală (1911-1914); **Boc Virgil**, născut la Lugoj, Universitatea Regală Maghiară Budapesta, Facultatea de Drept și Științe Politice (1908-1910); **Brădiceanu Mihai**, născut la Berzovia, Universitatea Regală Maghiară Budapesta, Facultatea de Drept și Științe Politice (1893-1898), doctorat la Universitatea „Ferencz József” Cluj, Facultatea de Drept (1901), avocat la Lugoj; **Căprița Avram**, născut la Dognecea, Universitatea „Ferencz József” Cluj, Facultatea de Medicină (1913-1918), medic la Lugoj; **Chiriță Victor**, născut la Chizătău (1887), Academia Regală de Drept Bratislava (1906-1908), Universitatea „Ferencz József” Cluj, Facultatea de Drept și Științe Politice (1908-1910), doctorat în științe juridice (1912); **Cimponeriu Ioan**, născut la Lugoj (1887), Universitatea „Ferencz József” Cluj, Facultatea de Drept și Științe Politice (1896-1901), Universitatea Regală Maghiară Budapesta, Facultatea de Drept și Științe Politice (1898-1904), avocat la Lugoj; **Cinghiță Cornel**, născut la Lugoj (1893), Gimnaziul Superior de Stat Lugoj, Academia de Minerit și Silvicultură Schemnitz, Secția de Silvicultură (1913-1918), inginer silvic la Lugoj; **Comșia M. Valer**, născut la Teregova (1887), Universitatea Regală Maghiară Budapesta, Facultatea de Drept și Științe Politice (1904-1907), magistrat la Lugoj; **Crăciun Eugen**, născut la Lugoj, Universitatea Regală Maghiară Budapesta, Facultatea de Drept și Științe Politice (1910-1911), notar la Lugoj; **Crenian Aurel**, născut la Lugoj, Universitatea „Ferencz József” Cluj, Facultatea de Drept și Științe Politice (1910-1914); **Daminescu Octavian**, născut la Lugoj (1870), Academia Regală de Drept Oradea (1909-1919), avocat la Lugoj; **Davidescu Gheorghe**, născut la Lugoj, Academia Reformată de Drept Kecskemét (1910-1911), Academia Regală de Drept Bratislava (1911-1913), Universitatea Regală Maghiară Budapesta, Facultatea de Drept și Științe Politice (1913-1915), doctorat în științe juridice (1916), avocat la Lugoj; **Demeter Cornel**, născut la Lugoj, Universitatea Regală Maghiară Budapesta, Facultatea de Medicină și Farmacie

⁴⁰ Cornel Sigmirean, Aurel Pavel, *op. cit.*, p. 94.

⁴¹ v. Lista bursierilor Fundației „Gojdu”, în *Ibidem*, p. 189-449.

(1888-1891), farmacist la Lugoj; **Dobrin Gheorghe**, născut la Lugoj (1862), Universitatea Viena, Facultatea de Drept (1882-1888), Academia Reformată de Drept Debrețin (1884-1885), doctorand în științe juridice la Universitatea Regală Maghiară Budapesta (1886-1888), prefect al județului Caraș-Severin după Marea Unire; **Frențiu Ioan**, născut la Lugoj, Universitatea Tehnică Regală Maghiară Budapesta, secția Inginerie Mecanică (1910-1914), inginer mecanic la Lugoj; **Gașpar Lazăr**, născut la Lugoj (1885), Academia Regală de Drept Oradea (1906-1909), avocat în Lugoj; **Horvath Nicolae**, născut la Lugoj, Academia de Minerit și Silvicultură Schemnitz, secția de Silvicultură (1884-1885), inginer silvic la Lugoj; **Ijac Aurel**, născut la Lugoj (1878), Universitatea „Ferencz József” Cluj, Facultatea de Medicină (1897-1903), doctorat în medicină generală (1904), medic la Lugoj; **Ioanovici Nicolau**, născut la Lugoj, Universitatea Regală Maghiară Budapesta, Facultatea de Drept și Științe Politice (1898-1902), doctorat în Științe Juridice (1903), avocat la Lugoj; **Iorga Aurel Alexandru**, născut la Lugoj, Universitatea Regală Maghiară Budapesta, Facultatea de Medicină și Farmacie (1900-1906), doctorat în medicină generală (1907), medic la Lugoj; **Iovănescu Valeriu**, născut la Lugoj, Universitatea Viena, Facultatea de Medicină (1892-1902), doctorat în medicină generală (1902), medic la Lugoj; **Lipovan Ștefan**, născut la Lugoj (1869), Academia de Minerit și Silvicultură Schemnitz, Secția silvicultură (1887-1889), inginer silvic la Lugoj; **Manciu Nicolae**, născut la Lugoj (1852), Universitatea Regală Maghiară Budapesta, Facultatea de Drept și Științe Politice (1874-1875), magistrat la Lugoj; **Marian Nicolae**, născut la Lugoj, Universitatea Regală Maghiară Budapesta, Facultatea de Drept și Științe Politice (1871-1875), Universitatea „Ferencz József” Cluj, Facultatea de Drept și Științe Politice (1873); **Micula Vasile**, născut la Fădimac, studii la Gimnaziul Superior de Stat Lugoj, Universitatea Regală Maghiară Budapesta, Facultatea de Litere și Filozofie (1902-1907), profesor la Lugoj; **Mircu Atanas**, născut la Lugoj, Universitatea Tehnică Regală Maghiară Budapesta, Secția Inginerie generală (1872-1873); **Mircu Vasile**, născut la Lugoj (1889), Gimnaziul Superior de Stat Lugoj, Universitatea Regală Maghiară Budapesta, Facultatea de Medicină și Farmacie (1910-1917), doctorat în medicină generală (1917), medic la Lugoj; **Murariu Constantin**, născut la Lugoj (1890), Universitatea Regală Maghiară Budapesta, Facultatea de Medicină și Farmacie (1911-1918), doctorat în medicină generală (1918), medic primar la Timișoara; **Nedelcu Coriolan**, născut la Lugoj, Universitatea Viena, Facultatea de Medicină (1890-1892), Universitatea Regală Maghiară Budapesta, Facultatea de Medicină și Farmacie (1892-1900), Universitatea „Ferencz József” Cluj, Facultatea de Medicină (1901-1903), medic la Lugoj; **Nicolae Horațiu**, născut la Lugoj (1864), Academia de Minerit și Silvicultură Schemnitz, secția de Silvicultură (1884-1885), inginer silvic la Lugoj; **Novac Coriolan**, născut la Zorlențu Mare, Academia de Comerț Cluj (1903-1906), funcționar, director la Credit Banat din Lugoj; **Peștean Coriolan Gheorghe**, născut la Lugoj, Universitatea Tehnică Regală Maghiară Budapesta, secția Inginerie mecanică (1905-1906), Universitatea München (1905-1907), Politehnica Berlin (1913-1914), inginer; **Peștean Victor**, născut la Lugoj, Universitatea Regală Maghiară Budapesta, Facultatea de Medicină și Farmacie (1895-1898), medic la Lugoj; **Petrovici Iuliu**, născut la Lugoj (1880), Universitatea Maghiară Regală Budapesta, Facultatea de Drept și Științe Politice (1900-1903), Universitatea „Ferencz József” Cluj, Facultatea de Drept și Științe Politice (1901-1902), doctorat în științe juridice (1910), avocat în Lugoj; **Popescu Ignatie Gheorghe**, născut la Lugoj, Universitatea Regală Maghiară Budapesta, Facultatea de Filozofie și Litere (1911-1915), profesor la Lugoj; **Popovici C. Aurel**, născut la Lugoj (1863), Universitatea Viena, Facultatea de Medicină (1884-1888), Universitatea Graz, Facultatea de Medicină (1888-1892); **Popovici Gheorghe Titus**, născut la Lugoj, Academia de Drept Bratislava (1909-1910); **Preda Iosif**, născut la Lugoj, Universitatea Regală Maghiară Budapesta, Facultatea de Medicină și Farmacie (1910-1911), farmacist la Lugoj; **Radoslav Iosif**, născut la Ciuchici, Universitatea Tehnică Regală Maghiară Budapesta, Secția Inginerie generală (1908-1914), inginer la Lugoj; **Rodean Oprea**, născut la Săliște, Universitatea Regală Maghiară Budapesta, Facultatea de Medicină și Farmacie (1908-1913), Universitatea „Ferencz József” Cluj, Facultatea de Medicină (1911-1913), doctorat în medicină generală (1914), medic la Lugoj; **Sârbu Pavel**, născut la Lugoj (1886), Universitatea Regală Maghiară Budapesta, Facultatea de Drept și Științe Politice (1904-1908), avocat la Lugoj; **Sfetcu Emilian**, născut la Lugoj (1875), Universitatea Regală Maghiară Budapesta, Facultatea de Drept și Științe Politice (1897-1900), Universitatea „Ferencz József” Cluj, Facultatea de Drept și Științe Politice (1900-1901), doctorat în științe juridice (1907), avocat la Lugoj; **Stoia Nicolae**, născut la Racovița (1875), Gimnaziul Superior de Stat din Lugoj, Universitatea „Ferencz József” Cluj, Facultatea de Filozofie, Limbi și Istorie (1895-1900), profesor la Lugoj; **Șepetian Ioan**, născut la Chizătău (1884), Universitatea Regală Maghiară Budapesta, Facultatea de Medicină și Farmacie (1902-1908), doctorat în medicină generală (1909), medic la Lugoj; **Șerb Pavel**, născut la Lugoj (1886), Universitatea Regală Maghiară Budapesta, Facultatea de Drept și Științe Politice (1904-1908), Academia

Reformată de Drept Kecskemét (1905-1906, 1908-1909), avocat la Lugoj; **Tempea Liviu**, născut la Lugoj (1870), Universitatea Regală Maghiară Budapesta, Facultatea de Medicină și Farmacie (1888-1890), Universitatea „Ferencz József” Cluj, Facultatea de Medicină (1897-1898), Universitatea Viena, Facultatea de Medicină (1890-1895), medic la Cluj; **Vasile Alexandru Constantin**, născut la Lugoj (1893), Universitatea „Ferencz József” Cluj, Facultatea de Drept și Științe Politice (1913-1919), avocat în Lugoj; **Vlad Victor Iosif**, născut la Lugoj (1889), Universitatea Tehnică Regală Maghiară Budapesta, secția Inginerie mecanică (1908-1909), Secția Inginerie generală (1908-1916), secția de Arhitectură (1912-1917), inginer la Lugoj; **Vuia Traian**, născut la Surducu Mic, Universitatea Tehnică Regală Maghiară Budapesta, Secția Inginerie mecanică (1892-1893), Universitatea Regală Maghiară Budapesta, Facultatea de Drept și Științe Politice (1892-1897), doctorat în științe juridice, avocat la Lugoj.

Pentru a ilustra, concret, modalitatea de acordare a burselor Fundației *Gojdu*, criteriile care fundamentau luarea deciziei și condițiile pe care trebuia să le îndeplinească studentul stipendiat, iată, *in integrum*, dactilograma unui document emis de membrii Reprezentanței Fundației *Gojdu* cu puțin timp înainte de semnarea actului Marii Uniri. Este vorba de o înștiințare privind acordarea unei burse lui Gheorghe Stoian, student la Facultatea de Drept din Budapesta⁴², ca urmare a votului Reprezentanței, în ședința din 14/27 august 1918, purtând semnătura lui Gheorghe Comșa, secretar, document datat Sibiu, 22 august/4 septembrie 1918. Bursa, în cuantum de 400 de coroane, urma să fie acordată, după votul Reprezentanței Fundației, în patru tranșe egale, fiind prevăzut, pentru rigorozați (cei ce urmau să-și susțină examenul de doctorat), și un ajutor, cu condiția trecerii cu succes a examenelor.

„Nr. 256/1918 F.G.

Dlui Gheorghe Stoian, jurist an III, Budapest

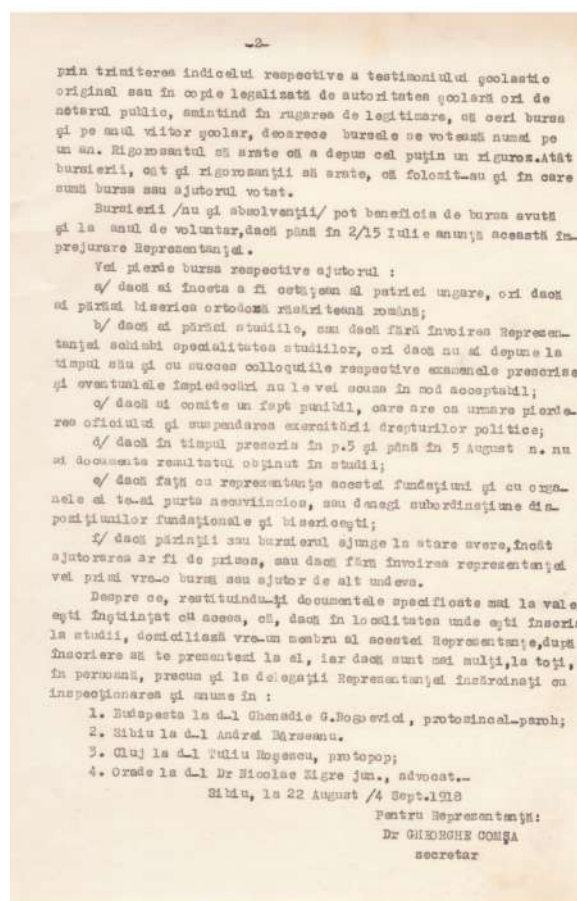
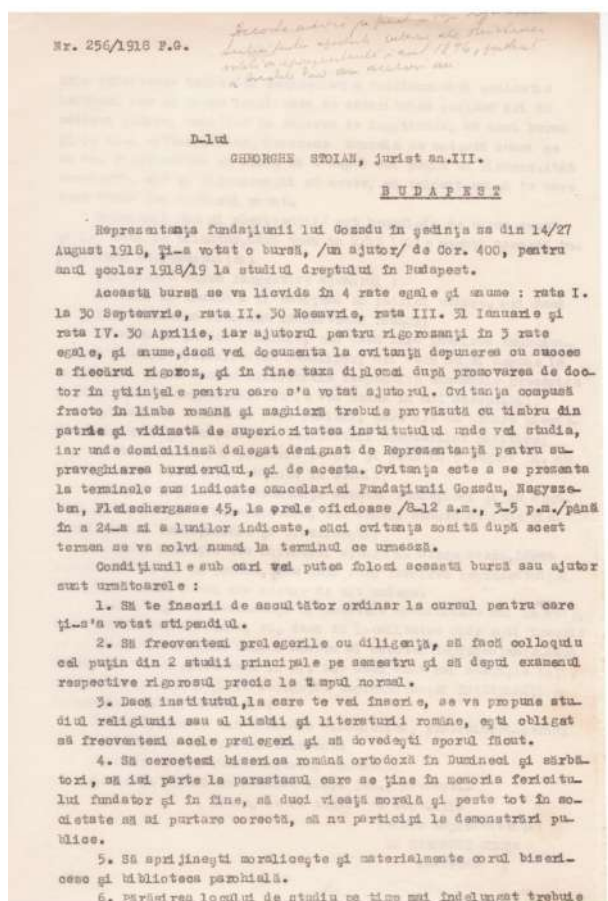
Reprezentanța Fundațiunii lui Gozsdu, în ședința sa din 14/27 august 1918, ți-a votat o bursă (un ajutor) de cor. 400, pentru anul școlar 1918/19, la studiul Dreptului în Budapest.

Această bursă se va lichida în 4 etape egale, și anume: rata I la 30 septembrie, rata II, 30 noemvrie, rata III, 31 ianuarie și rata IV, 30 aprilie, iar ajutorul pentru rigorozați, în 3 rate egale, și anume, dacă vei documenta la chitanță depunerea cu succes a fiecărui riguros, și, în fine, taxa diplomei după promovarea de doctor în științele pentru care s-a votat ajutorul. Chitanța, compusă fracto în limba română și maghiară, trebuie provăzută cu timbru din patrie și vidimată de superioritatea institutului unde vei studia, iar unde domiciliază delegat designat de Reprezentanță pentru supraveghierea bursierului, și de acesta. Chitanța este a se prezenta, la termenele sus indicate, cancelariei Fundațiunii *Gojdu*, Nagyszeben, Fleischergasse, 45, la orele oficiale (8-12 a.m., 3-5 p.m.), până în a 24-a zi a lunilor indicate, căci chitanța sosită după acest termen se va solvi numai la termenul ce urmează.

Condițiunile sub cari vei putea folosi această bursă sau ajutor sunt următoarele:

1. Să te înscrii de ascultător ordinar la cursul pentru care ți s-a votat stipendiul;
2. Să frecventezi prelegerile cu diligență, să faci colocviu cel puțin din 2 studii principale pe semestru și să depui examenul, respectiv rigorosul, precis la timpul normal;
3. Dacă [la] institutul la care te vei înscrie se va propune studiul religiunii sau al limbii și literaturii române, ești obligat să frecventezi acele prelegeri și să dovedești sporul făcut;
4. Să cercetezi biserica română ortodoxă în dumineci și sărbători, să iei parte la parastasul care se ține în memoria fericitului fondator și, în fine, să duci viață morală și peste tot în societate să ai purtare corectă, să nu participi la demonstrații publice;
5. Să sprijinești moralicește și materialmente corul bisericesc și biblioteca parohială;
6. Părăsirea locului de studiu pe timp mai îndelungat trebuie anunțată la cancelaria fundațiunii sau la delegatul reprezentanței;
7. Să prezentezi declarațiunea aci alăturată;
8. Cu finea anului școlar, cel mult până în 2/15 iulie, ești dator să arăți la cancelaria Fundațiunii rezultatul obținut în studii, prin trimiterea indicelui, respectiv a testimoniuului scolastic original sau în copie legalizată de autoritatea școlară ori de notarul public, amintind de rugarea de legitimare, să ceri bursa și pe anul viitor școlar, deoarece bursele se votează numai pe un an. Rigorosantul să arate că a depus cel puțin un riguros. Atât bursierii, cât și rigorozații să arate că folosit-au și în care sumă bursa sau ajutorul votat”.

⁴² Gheorghe Stoian, născut la Răcășdia, comitatul Caraș, urmas, anterior deciziei stipendierii, cursurile Universității „Ferencz József” din Cluj, Facultatea de Drept și Științe Politice (v. Cornel Sigmirean, Aurel Pavel, *op. cit.*, p. 419).

Adresa prin care studentul Gheorghe Stoian era anunțat că i s-a acordat o bursă de studii din partea Fundației „Gojdu” (colecție personală)

Concluzii

Prezența lui Emanuil Gojdu la Lugoj, în calitate de comite suprem, după încorporarea Voivodinei Sârbești și a Banatului Timișean în granițele Regatului Ungar, care a inaugurat zorii așa-numitei ere liberale (restabilirea constituționalității și inaugurarea administrației comitatense), a avut darul să trezească conștiințele românilor bănățeni, care vor invoca dreptul limbii române în educație și administrație într-un comitat în care românii, care formau populația autohtonă, erau majoritari. Chiar dacă nu au avut succes, diligențele pentru fondarea unui gimnaziu în limba română și proiectul, neratificat de Dietă, privind acceptarea limbii române ca limbă oficială comitatensă, s-au constituit în premise pentru semnificative evoluții sociale și politice ulterioare, care vor culmina cu fondarea Partidului Național Român din Banat, for de luptă identitară în contextul politicii agresive de maghiarizare și oprimare a învățământului românesc. Prezent episodic (doar câteva luni) în fruntea comitatului Caraș, în urma dizolvării Dietei (22 august 1861) și a discursului său, ca replică la rescriptul maiestatic din 5 noiembrie 1861 (prin care se inaugura așa-numitul „absolutism provizoriu”), Gojdu a fost nevoit să demisioneze⁴³. În timpul mandatului de comite suprem și-a exercitat și mandatul de membru al Casei Magnaților, susținând memorabilul discurs din 19 iunie 1861 („punct culminant în cariera politică a lui Emanuil Gojdu”⁴⁴), o pledoarie prin care replica la afirmațiile denigratoare ale lui Lajos Haynald, episcopul romano-catolic al Transilvaniei, un vrăjmaș înverdat al românilor, ce nega legitimitatea istorice Adunări de la Blaj.

⁴³ Maria Berényi, *Viața și activitatea lui Emanuil Gojdu. 1802-1870*, Giula, 2002, p. 92.

⁴⁴ Ioan Lupaș, *Emanuil Gojdu. 1802-1870. Originea și opera sa*, Monitorul Oficial și Imprimeriile Statului, Imprimeria Națională, București, 1940; cf. Maria Berényi, *Istoria Fundației Gojdu*.

A TREIA VIZITĂ A LUI FRANCISC IOSIF I ÎN ORADEA ȘI BIHOR (SEPTEMBRIE 1890)

Ioan CIORBA*

THE THIRD VISIT OF FRANCIS JOSEPH I TO ORADEA AND BIHOR (SEPTEMBER 1890)

ABSTRACT

In the fall of 1890 Franz Joseph I made his third visit to Bihor, arriving by train in Oradea. From here he will go to Săcueni where he will witness extensive military exercises involving the participation of several thousand soldiers.

The arrival of the emperor in the Bihor lands attracted here for a few days many officials, military attachés, representatives of various confessions from Transylvania, etc. Among the guests was the Minister of War of Romania, General Matei Vlădescu.

A whole series of articles from the press of the time show the great interest that this new (and last) visit will generate among the population. The articles contain information about the emperor's schedule, the composition of the delegations that welcomed him, the preparations made for his reception and hosting etc.

Keywords: visit, military maneuvers, Emperor Francis Joseph I, Oradea, Bihor.

Prezența lui Francisc Iosif I pentru a treia oară la Oradea (după cele două vizite efectuate la jumătatea secolului al XIX-lea) a constituit un episod care i-a pus deopotrivă pe unii istorici români și unguri într-o situație derutantă. Într-o monografie dedicată urbei de pe Crișul Repede, apărută în anul 1904, Lakos Lajos a plasat această nouă vizită a împăratului austro-ungar la data de 10 septembrie 1900, cu prilejul unor manevre militare. Într-un articol relativ recent despre călătoriile sale aici din 1852, respectiv 1857, regretatul istoric și arhivist Bujor Dulgău, consultând colecția ziarului *Nagyváradi Napló* din vara anului 1900, a constatat „că nu apare nici o informație privitoare la acest eveniment, care oricum nu putea trece neobservat”¹. A remarcat, în schimb, prezența aici în intervalul 16-18 august a arhiducelui Iosif, acesta asistând la o serie de exerciții militare în poligonul de la Alparea, concluzionând astfel că ar fi vorba de o confuzie și că Francisc Iosif I nu a mai efectuat și o a treia vizită pe meleagurile bihorene.

Consultarea mai multor periodice române și maghiare (unele apărute chiar la Oradea) indică însă faptul că împăratul austro-ungar a fost prezent la Oradea și în anii de final ai veacului al XIX-lea, dar nu la 10 septembrie 1900 (cum cel mai probabil dintr-o greșală de redactare s-a consemnat în lucrarea monografică mai sus menționată), ci exact cu un deceniu mai devreme, respectiv la 10 septembrie 1890, fapt prilejuit, într-adevăr, de participarea sa la o serie de manevre militare desfășurate în comitatul Bihor (la Săcuieni), respectiv în apropiere de Debrețin. Sursele indicate cuprind o serie întreagă de informații bogate în detalii despre de acest eveniment, începând cu cele legate de la pregătirile efectuate pentru primirea înaltului oaspete și continuând cu prezentarea delegațiilor sosite pentru a-l saluta și cu programul propriu-zis al acestor manifestări.

La fel ca în vara anului 1852, cu prilejul primei călătorii în ținuturile bihorene, împăratul va veni aici în prima parte a anului 1890 fără a fi însoțit de soția sa, împărăteasa Elisabeta. Cu siguranță că starea lor interioară nu era una care să asigure un bun confort emoțional, ambii resimțind încă acut pierderea fiului lor, arhiducele Rudolf, survenită în anul precedent în circumstanțe nici astăzi deslușite în întregime. Dacă Francisc Iosif I va încerca să treacă peste durerea pricinuită de acest episod prin cufundarea sa într-un și mai susținut efort lucrativ menit a da un plus de consistență mozaicategi structuri politice pe care o guverna, soția sa va găsi alinare în călătoriile pe mare, prezența ei fiind consemnată în perioada imediat următoare în spațiul englez, portughez, în nordul Africii, apoi în Sicilia, Franța ori insula Corfu.

O problemă care îl va preocupa în mod deosebit pe împărat în intervalul cuprins între ultimele decenii ale secolului al XIX-lea și primii ani ai celui următor a fost cea militară. Înțelegerea dintre Austro-

* Muzeul Țării Crișurilor Oradea – Complex Muzeal; e-mail: ciorbaionut@yahoo.com.

¹ Bujor Dulgău, *Vizitele împăratului Francisc Iosif I la Oradea*, în *Interferențe Intellectuale, Studia in honorem Aurel Chiriac Sexagenarii*, coord.: Barbu Ștefănescu, Ioan Goman, Supliment al revistei *Crisia*, 2011, Oradea, 2012, p. 159; Ioan Ciorba, *Vizita lui Francisc Iosif I la Oradea din anul 1857 și pregătirile din mediul ortodox*, în *Crisia*, vol. LII, Supliment nr. 1, 2022, 150 de ani de muzeografie orădeană, coord.: Gabriel Moisa, Aurel Chiriac, Oradea, 2023, p. 242 (nota 1).

Ungaria, Germania și Italia din cursul anului 1883, menită a oferi primei sprijin în cazul expansiunii rusești și de a o pune pe a doua într-o poziție favorabilă în cazul unei confruntări cu Franța (față de care și guvernul de la Roma avea o serie de nemulțumiri), va primi un răspuns pe măsură odată cu încheierea unui acord de cooperare militară franco-rus în ultimul deceniu al veacului al XIX-lea, celor două alăturându-li-se apoi și Marea Britanie.

Formarea celor două blocuri politico-militare a fost însoțită de declanșarea unei adevărate curse pentru înarmare, fiecare mare putere încercând să-și surclaseze din acest punct de vedere prezumtivii adversari. Progresele științifice ale acestui ecart temporal au fost rapid vizibile și în domeniul balisticii, armele de foc și artileria câștigând enorm în ceea ce privește raza lor de acțiune și cadența tragerilor. Este suficient aici să amintim faptul că pușca Mannlicher de 8 milimetri, care a intrat în dotarea armatei (miliției) teritoriale regale ungare (honvéd) cu începere din anul 1888, a beneficiat ulterior de modificări care i-au augmentat eficacitatea, crescând bunăoară raza de acțiune a gloanțelor de la 1000 la 2500 de metri. Mutațiile survenite în diferitele ramuri ale domeniului militar au solicitat din partea tuturor celor însărcinați cu gestionarea acestei componente un continuu efort de cunoaștere și de impunere a acelor măsuri capabile să asigure succesul în cazul unui conflict armat. Avantajele aduse de progresul tehnologic în privința exactității și puterii distrugătoare a gloanțelor și proiectilelor au fost în același timp dublate de necesitatea rezolvării multor aspecte tactice. Praful de pușcă fără fum, de pildă, a permis creșterea spectaculoasă a numărului de focuri de armă care puteau fi trase într-un anumit interval de timp, dar făcea mai dificilă activitatea de observare și inamicului; activitatea cavaleriei, în condițiile măririi razei de acțiune a armelor de foc, a trebuit și ea regândită, apropierea ei de pozițiile apărute de corpurile de infanterie devenind mult mai riscantă. A fost, pe acest fond, din ce în ce mai resimțită nevoia unei mai bune cooperări între diversele unități militare și a obținerii unor informații în legătură cu mișcările adversarilor².

Toate aceste aspecte au solicitat un și mai mare accent pe necesitatea unui bun antrenament a recruților. Instrucția propriu-zisă era o etapă în cadrul căreia soldaților li se ofereau un set de informații de bază menit să le permită o estimare cât mai corectă a poziției inamicului, să stăpânească tragerea și patrularea ori să poată cunoaște cu rapiditate terenul, utilizându-l în avantajul lor³. Setul mare de detalii, cunoștințe și deprinderi care trebuiau dobândite într-un interval scurt de timp a reclamat continuarea acestor acțiuni de asimilare în cadrul unor manevre militare de calibru, desfășurate de regulă toamna. Ele vor da prilejul conducătorilor militari să observe punctele slabe ale tacticilor folosite, permițându-le astfel să acceseze și să impună acele seturi de măsuri capabile să le facă mult mai viguroase și mai robuste. Prezența personală a împăratului la multe astfel de acțiuni indică atât dorința acestuia de a cunoaște cât mai în detaliu și în chip nemijlocit capacitatea combativă a corpurilor armate ale imperiului, cât și disponibilitatea acestuia de a se deplasa în acest scop în diferitele colțuri ale acestuia, dovedindu-se din acest ultim punct de vedere un bun continuator a unei serii întregi de înaintași.

În alegerea Săcuienilor și a Debreținului pentru aceste ample acțiuni credem că a contat mult, dincolo de apropierea geografică dintre cele două localități, și topografia terenului din jurul acestora, în mare parte plan, fără obstacole naturale, în măsură așadar să pună la grea încercare orice activitate militară, fie ea ofensivă sau defensivă, aspect în măsură să solicite mult tact din partea corpului ofițeresc și a soldaților.

Programul încărcat al conducătorului imperiului dualist din primele zile ale lunii septembrie a anului 1890 a fost adus la cunoștința publicului larg, de pildă, de către publicația maghiară *Aradi Közlöny* într-un număr de la finele lunii august. Potrivit lui, Francisc Iosif I (care avea să fie însoțit la aceste manevre și de către fratele său și tatăl lui Franz Ferdinand, respectiv de arhiducele Carol Ludovic) avea să plece de la Bad Ischl, urmând să ajungă la Vöcklabruck unde avea să stea până la 2 septembrie, de aici călătorind la exercițiile militare dintre Teschen și Mährisch-Ostrav, ajungând apoi la Viena, unde va rămâne până la 9 septembrie când, cu trenul, va călători pe ruta Marchegg-Budapesta-Cegled-Szolnok, urmând să sosească în Oradea a doua zi, la ora 8 dimineață⁴.

Vestea despre sosirea lui în urbea de pe Crișul Repede a fost adusă la cunoștința publicului românesc într-o manieră foarte succintă și prin intermediul revistei *Familia*, amintindu-se faptul că

² *Monarhia habsburgică (1848-1918)*, vol. I. Dezvoltarea economică, administrația și sistemul juridic, forța armată, ediție în limba română coordonată și îngrijită de Rudolf Gräf, Cluj-Napoca – Iași, 2020, p. 359-360.

³ *Ibidem*, p. 364-365.

⁴ *Aradi Közlöny*, an V, nr. 232, 30 august 1890; *Aradi Közlöny*, an V, nr. 233, 31 august 1890. Pentru alte detalii despre programul împăratului în acest interval a se vedea și *Tribuna*, an VII, nr. 186, 17 august 1890; *Tribuna*, an VII, nr. 187, 18 august 1890; *Tribuna*, an VII, nr. 188, 19 august 1890; *Tribuna*, an VII, nr. 193, 25 august/7 septembrie 1890.

împăratul va fi peste zi oaspetele episcopului romano-catolic de Oradea, Lőrincz Schlauch, și că șederea sa va fi scurtă, în aceeași zi el urmând să se deplaseze spre Săcueni⁵. Dincolo de toate aceste informații se cuvine remarcată viteza de deplasare a monarhului, prezența sa în diversele puncte ale imperiului fiind posibilă datorită foarte eficientei rețele de drum feroviar inaugurată în deceniile anterioare, care permitea deja pentru momentul nostru de referință o foarte ușoară și rapidă deplasare dinspre centru spre periferiile vastului stat danubian. Trebuie spus în acest context și că Oradea devenise în acest interval un important nod feroviar, liniile ferate cu pornire de aici îndreptându-se spre toate punctele cardinale.

Gazeta Transilvaniei și *Tribuna* anunțau la unison că potrivit unor informații sosite la redacție „din Viena dela unu bărbatu de statu în legături directe cu cercurile hotărâtoare” la manevrele din Bihor și de lângă Debrețin va asista și generalul și Matei Vlădescu (alături de atașați germani, italieni și turci), care deținea în acel moment funcția de ministru de război al României, trimis de către regele Carol I⁶ și executivul român să-l salute pe împăratul austro-ungar⁷. Ulterior, demnitarul român a fost decorat de către morarh cu „marele cordonu alu Coronei de feru”⁸. Într-un alt loc se preciza că în călătoria sa spre Oradea acesta a fost însoțit doar de un căpitan și un ofițer de ordonanță⁹. Nu se uita în acest context să se amintească și faptul că invitația lui a fost lansată după ce la manevrele din anul 1884 desfășurate la Arad și Seghedin și la cele din 1887 din sudul Transilvaniei nu a fost prezent niciun reprezentant din partea României.

Prezența înaltului demnitar român la Oradea și în suita lui Francisc Iosif I trebuie cu certitudine pusă pe seama dorinței factorilor de decizie vienezi de a așeza relațiile imperiului cu autoritățile de la București pe o nouă poziție menită să diminueze animozitățile care au culminat cu un nou război vamal, declanșat între cele două state în vara anului 1886, ori cele provocate de politica de deznaționalizare începută de autoritățile maghiare și de condamnare la temniță a unor importante nume care susțineau cauza națională (Vasile Lucaciu, Ioan Slavici, Traian Doda). În egală măsură a contat și faptul că aderarea României la Tripla Alianță s-a cerut reînnoită frecvent, ori în intervalul 1889-1891 funcția de președinte al Consiliului de Miniștri a deținut-o conservatorul Gheorghe Manu, situație în măsură să complice și mai mult lucrurile în condițiile în care liderii acestui partid nu fuseseră informați despre înțelegerea din 1883, încheiată sub guvernul lui Ion C. Brătianu, care alătura România Austro-Ungariei, permițându-le să-și unească forțele în cazul unui atac din partea Rusiei.

Nu au putut lipsi din sosirea sa la Oradea nici aspectele practice, el căutând foarte probabil să se convingă încă o dată, prin observație directă, de necesitatea bunei echipări a armatei române. De altfel, *Telegraful român* avea să și scrie că el avea mai apoi să se deplaseze la Viena, urmând să comande la fabrica Stry puști cu repetiție Manlicher „și eventual... și erba de foc fără fum”¹⁰.

O știre scurtă apărută în *Tribuna* informa publicul cititor, de asemenea, de plecarea spre Oradea în vederea participării la amintitele exerciții a lui Anton baron de Szveteney¹¹, o personalitate cu o lungă experiență în domeniul militar, încununată de obținerea unor importante funcții de conducere, unele exercitate în spațiul românesc (a fost, de pildă, comandant al Corpului 12 armată din Sibiu în intervalul 1888-1893).

Sosirii efective a împăratului în Oradea i se va aloca spații generoase în cadrul multor organe de presă¹², o parte dintre acestea având trimiși direcți la fața locului, altele preluând informațiile de bază dintr-o serie de ziare maghiare sau germane. Cititorii *Gazetei Transilvaniei*, bunăoară, au primit un set de informații și date extrase din ziarul *Egyertetés* și *Pester Llyod*¹³, sosirea împăratului fiind așteptată „cu mare pompă și însufletire (...). Pe peronulu garei, unde numai cu biletu putea se stea cineva, se presentară încă după 7 ore contele Szapáry, br. Orczy și Fejerváry, metropoliții Vancea și Miron, episcopii Mihalyi,

⁵ *Familia*, an XXVI, nr. 34, 26 august/7 septembrie 1890. O știre scurtă a fost publicată și în *Lupta*, an VII, nr. 1208, miercuri 29 august 1890.

⁶ Acesta însuși avusese cu puțină vreme înainte o serie de discuții cu monarhul austro-ungar la Viena și Ischl.

⁷ *Gazeta Transilvaniei*, an LIII, nr. 189, 23 august/4 septembrie 1890; *Tribuna*, an VII, 23 august/4 septembrie 1890; *Lupta*, an VII, nr. 1205 din 25 august 1890.

⁸ *Gazeta Transilvaniei*, an LIII, nr. 202, 9/21 septembrie 1890; *Telegraful român*, an XXXVIII, nr. 95, 9 septembrie 1890.

⁹ *Gazeta Transilvaniei*, an LIII, nr. 195, 31 august/12 septembrie 1890.

¹⁰ *Telegraful român*, an XXXVIII, nr. 93, 4/16 septembrie 1890.

¹¹ *Tribuna*, an VII, nr. 199, 1/13 septembrie 1890.

¹² *Nagyvárad*, an XXI, nr. 212, 11 septembrie 1890.

¹³ *Gazeta Transilvaniei*, an LIII nr. 196, 1/13 septembrie 1890. Pentru prezentarea atmosferei de sărbătoare din oraș și inventarul oamenilor politici și al înaltelor fețe bisericești care l-au întâmpinat pe împărat, a se vedea și *Tribuna*, an VII, Sibiu, nr. 198, 31 august/12 septembrie 1890 și *Tribuna*, an VII, nr. 199, 1/13 septembrie 1890. Într-o manieră succintă, evenimentul va apărea reflectat și în paginile ziarului *Universul*, nr. 201, 1/13 septembrie 1890.

Mețianu, Pavelu, Szabo și Popea, apoi deputațiunile diferitelor autorități”. „Încă nu resărise sorele și stradele cetății erau inundate de mulțimea poporului, eră trăsurile abia mai puteau străbate pe strade”, consemna și „Telegraful român”¹⁴. Imediat după coborârea din tren a monarhului acesta a răspuns salutului primarului Sal Ferenc, exprimându-și bucuria de a fi prezent din nou în ținuturile bihorene. Ulterior, atenția sa a fost îndreptată către delegația miniștrilor guvernului budapestan, salutând apoi pe mitropoliții Vancea și Miron, îndreptându-se în final către episcopul Schlauch „către care a disu că se bucură că pote se petreacă la densulu”. Trecând prin sala de așteptare a gării orădene, frumos ornamentată, împăratul a urcat în trăsură episcopului romano-catolic, parcurgând scurta distanță până la reședința acestuia în ovațiile publicului. În curtea palatului episcopal înaltul oaspete a fost întâmpinat de către regimentul 4 de honvezi. Ajuns în coridorul situat la intrarea în clădire, va fi salutat de către o mulțime de preoți și seminariști, iar la intrarea în camerele care i-au fost rezervate a fost așteptat de un grup de fete purtând haine albe, una dintre acestea oferindu-i un buchet frumos de flori.

Ca și cu prilejul celorlalte două vizite în Oradea, și aceasta a oferit prilejul multor demnitari sau reprezentanți ai diferitelor confesiuni de a se înfățișa aici, având astfel ocazia de a i se adresa direct împăratului, asigurându-l de loialitatea lor și a celor reprezentați de aceștia. Românii vor fi reprezentați, așadar, de o sumă de capi bisericești ai bisericii ortodoxe și greco-catolice. Faptul că timpul petrecut la Oradea a fost unul foarte scurt nu le-a oferit acestora prilejul de a vorbi la modul consistent despre problemele pe care le întâmpinau, discursurile lor rezumându-se la cuvinte protocolare. Nu i-au putut vorbi astfel despre nedreptățile suferite din partea autorităților maghiare împotriva cărora vor întocmi nu peste mult timp bine-cunoscutul Memorandum în a cărui redactate au fost implicați și preoți sau reprezentanți ai clerului unit.

La scurt timp după instalare împăratul a început programul de audiențe, primul primit fiind contele Gyula Szapáry, care deținea din primăvara anului 1890 funcția de prim-ministru. A urmat delegația cultului romano-catolic, condusă de însuși episcopul Schlauch, iar apoi cea greco-catolică în frunte cu mitropolitul Ioan Vancea, care i se va adresa suveranului în limba maghiară, asigurându-l de loialitatea sa și a celor păstoriți de el și de fericirea produsă de această nouă vizită pe meleagurile orădene: „Această faptă de Domnitoru ni-a causatu noue tuturora o bucuriă ce nu se pote descrie. Conduși de această bucuriă, cutezăm și noi, episcopatulul bisericei române greco-catolice, în numele nostru ca și în numele clerului de miru și alu credincioșiloru acestei biserici de-a ne ruga cu cea mai adencă devoțiune se primiți cu obicinuita grație părintească espresiunea sinceră eșită din fundulu inimiloru nostre, a fidelității nostre neclătite moștenite dela străbuni și adencu înrădecinate în inimile nostre, - precumu și espresiunea nestrămutatei alipiri și a nepătatei devoțiuni omagiale, pe cari le nutrimu pentru persona sacrată a Majestății Vostre și pentru întreaga gloriosă casă domnitore, și se ne împărtășiți pe noi toți, biserica noastră, clerulu și credincioșii ei și de aici încolo de grația prea înaltă”. Deși nu a ieșit în evidență în comparație cu celelalte discursuri, păstrându-se în limitele rigurosului conformism impus de solemnitatea unui astfel de eveniment, cuvântarea prelatului greco-catolic va atrage remarci malițioase din partea ziarului arădean *Aradi Közlöny*¹⁵, care-l va acuza că a rostit un „greșot potop de cuvinte” prin care și-a exprimat simpatiile austriece, uitând să precizeze că toate celelalte cuvântări au cuprins aceleași ingrediente și declarații de loialitate față de tron.

A urmat delegația comunității ortodoxe, alături de mitropolitul Miron Romanul aflându-se și episcopi (Ioan Mețianu și Nicolae Popea)¹⁶, arhimandriți (Ieroteu Belesiu, Ilarion Pușcariu), părinți protosingheli (Iosif Goldiș, Filaret Musta și Nicanor Fratesiu), protopopi (Petru Chirelescu, Moise Bocsian, Teodor Filip, Elia Moga, Vasile Pap, Petru Suci, Toma Păcală, Dr. Popovici din Lugoj și Iosif Vesa), profesori de teologie (Traian Putineciu), preoți (Dr. Dimitrie Barbu, Nicolae Rocsin, Morărescu din Tinod, Lungu din Ponoră), secretari consistoriali (Ignatie Pap) și pe directorul Institutului teologic-pedagogic din Arad, Augustin Hamsea¹⁷. „Venim în numele bisericei greco-orientale romane din patria se ve salutam pre majestatea Vostra cu cel mai profundu respectu omagialu în acestu punctu estremu al provinciei noastre metropolitane și în ținutul acesta locuit în mare parte și de credincioși de ai noștri”, a spus mitropolitul în intervenția sa, „pe care Ve îndurati pregratiosu ai fericii cu preainalta cercetare pentru astadata din conideratiuni mai alesu la brava armata a Majestății Vostre. Facem aceasta cu o prea rara bucurie sufletesca; o facem în alipirea traditionala și în credința nefranta, cu care biserica nostra a fost

¹⁴ *Telegraful român*, anul XXXVIII, nr. 92, 1/13 septembrie 1890.

¹⁵ *Aradi Közlöny*, an V, nr. 243, 12 septembrie 1890.

¹⁶ Potrivit unei știri publicate în *Telegraful român*, mitropolitul Miron Romanul va călători spre Oradea împreună cu Episcopul Popea, cu vicarul Ilarion Pușcariu și cu părintele protosinghel Nicanor Fratesiu. *Telegraful român*, nr. 91, 28 august 1890.

¹⁷ *Biserica și Școala*, an XIV, nr. 35, 2/14 septembrie 1890, Arad.

totdeauna catra Majestatea Vostra, regele nostru glorios domnitoriu și catra preainalta dinastie; in fine o facem in acea firma credintia, ca apretiind preagratiu iubirea de patrie si devotamentului spre sacrificii alu bisericii nostre nationale, pre langa acestea inse si insistetia ei la interesele sale bisericesci si nationale, juste, ecuitabile și in total modeste, Ve veti indura Maiestatea Vostra preagratiu a face ca biserica noastra și in generalu poporul nostru, poporul roman din patria se fie in viitoriu partasiu acelei fericitorie iubiri, acelei ingrigiri si scutiri parintesci, care si in trecut a avut biserica fericirea de a o esperia cu gratitudine in dile bune si rele¹⁸. Răspunsul împăratului a fost unul scurt, el dând asigurări că va manifesta binevoiență față de ortodoxie. Referindu-se la comportamentul delegației ortodoxe, *Telegraful român* remarca purtarea demnă a acesteia, vizibilă deopotrivă în comportament și ținută, și reliefa ospitalitatea elitei ortodoxe din Oradea, între remarcări desemnându-l pe Nicolae Zigre.

Merită aici să amintim și faptul că în aceeași perioadă *Biserica și Școala* consemna într-o lapidară notă faptul că suveranul a oferit localității Curtacheriu (azi Chier, comuna Târnova, județul Arad) pentru ridicarea unei școli suma de 100 de florini. Lipsesc însă orice alte informații care ar putea pune acest gest în conexiune cu vizita sa în Bihor¹⁹.

A urmat apoi primirea diverselor corpuri ofițerești (recrutate aproape în totalitate din cadre provenite din rândul trupelor de honvezi) și a unor deputații din partea autorităților civile din Oradea, Bihor, Cluj, Sălaj, Arad și Békes. Acestora le vor succeda delegațiile bisericii reformate, a celei evanghelice, a comunității evreilor ortodocși și neologi, a tribunalului regesc din Oradea, a Academiei de Drept și a camerei comerciale etc²⁰.

Programul riguros al zilei a continuat cu o scurtă pauză de masă (la ora 12: 00) și de participarea la un Tedeum (la 12: 30). Suveranul a vizitat apoi mai multe așezăminte culturale și instituții din oraș, între care și Seminarul greco-catolic, fiind aici întâmpinat de către episcopul Pavel și rectorul Augustin Luran. Prânzul a fost servit târziu (la ora 16: 00), în prezența unui număr de 63 de invitați, ziarele românești amintind cu bucurie că între aceștia s-au numărat și episcopii ortodocși și greco-catolic. Plecarea spre Săcuieni a avut loc la ora 18: 00. Pe traseu, a fost întâmpinat și aclamat de un public numeros, iar la destinație, pentru primirea lui, a fost amenajat un cort decorativ, spațiul înconjurător fiind decorat cu lămpi electrice. Va fi găzduit în impresionantul și sobrul castel Stubenberg²¹. Sosirea sa a fost urmată de cea a altor oficiali, dar și a unui număr considerabil de atașați militari²². Cu puțin timp înainte o mulțime de garnituri aduseseră mii de soldați²³.

În legătură cu importanța prezenței lui Francisc Iosif I în spațiul bihorean se va pronunța în repetate rânduri și ziarul *Nagyvárad*, în articolele din cuprinsul lui surprinzându-se în detaliu pregătirile făcute pentru primirea sa și care au necesitat o susținută activitate de voluntariat (pentru repararea sau construirea unor drumuri și poduri etc.). Vizita, erau de părere redactorii acestei gazete, va face din Săcuieni pentru câteva ceasuri cel mai important punct de pe harta imperiului, grație ziariștilor sosiți aici și telegramelor trimise de către aceștia localității deschizându-i-se perspectiva de a fi cunoscută la nivelul întregii Europe²⁴.

Avem informații și despre (cel puțin) o parte din unitățile militare care au participat la exercițiile de la Săcuieni, important de precizat aici fiind și faptul că unele din acestea au staționat timp de câteva zile în regiunea de sud-est a Bihorului. Astfel, încă din debutul lunii septembrie la Beiuș au sosit Regimentele 16 de călăreți și 37 de infanterie din Oradea, respectiv Regimentul 39 infanterie din Debrețin. O zi mai târziu acestea s-au deplasat spre Vașcău, unde s-au întâlnit cu o serie de alte regimente din Arad, Seghedin, Caransebeș, Timișoara, Biserica Albă, Ciaba și un regiment de artilerie din Timișoara. Ulterior trei dintre acestea (cele din Caransebeș, Biserica Albă și Timișoara) vor staționa în Beiuș până la data de 4 septembrie, intrarea lor în micul oraș bihorean făcându-se prin intonarea cântecului „Deșteaptă-te române”, spre delectarea publicului privitor. Spectacolul oferit de aceste unități a continuat spre seară cu intonarea în fața restaurantului (ospătăriei) Virag a mai multor cântece („Steaua nopții”, „Trecerea Dunării” etc.). Datele de

¹⁸ *Biserica și Școala*, an XIV, nr. 36, 9/21 septembrie 1890, Arad. Pentru prezentarea discursurilor de întâmpinare din partea delegațiilor romano și greco-catolică, ortodoxă, reformată și lutherană și răspunsului monarhului, vezi și *Telegraful român*, an XXXVIII, nr. 92, 1/13 septembrie 1890. Discursul mitropolitului ortodox și răspunsul împăratului a fost reluat și în *Telegraful român*, nr. 93, 4/16 septembrie 1890.

¹⁹ *Biserica și Școala*, an XIV, nr. 37, 16/28 septembrie 1890.

²⁰ Pentru componența acestor delegații, a se vedea *Nagyvárad*, an XXI, nr. 207, 5 septembrie 1890.

²¹ *Nagyvárad*, an XXI, nr. 203, 31 august; *Aradi Közlöny*, an V, Arad, 12 septembrie 1890, nr. 243; *Budapesti hirlap*, nr. 251, 12 septembrie 1890.

²² *Budapesti hirlap*, nr. 251, 12 septembrie 1890.

²³ *Nagyvárad*, an XXI, nr. 206, 4 septembrie 1890.

²⁴ *Ibidem*, nr. 203, 31 august 1890.

mai sus, cuprinse într-un articol apărut în *Gazeta Transilvaniei* semnate cu pseudonimul „Sentinela” sunt întregite cu adăugarea a încă două detalii mai puțin plăcute în legătură cu sosirea unui număr atât de mare de ostași (peste 2000) în Beiuș, respectiv scumpirea exagerată a prețurilor la alimente (pâine, lapte) și cu încartiruirea acestora în internatul Seminarului greco-catolic, fapt care a atras o deteriorare accentuată a acestuia. Degetul acuzator s-a îndreptat către primăria comunală în primul caz, asupra judeului local în cel secund, despre acesta din urmă susținându-se că nu a pus la dispoziție pentru campare curtea sa generoasă și o măieriște aflată de asemenea în proprietatea lui²⁵. Dincolo de aceste aspecte rămâne cu certitudine faptul că sporirea spectaculoasă (chiar dacă pe termen scurt de timp) a populației unor localități a pus la grea încercare priceperea forurilor diriguitoare, acestora solicitându-li-se să rezolve o sumă de chestiuni stringente în decupaje temporale scurte. În mod logic, între acestea un loc de frunte l-a ocupat chestiunea asigurării masei alimentare necesare acestor efective, disponibilitățile locale fiind net surclasate de necesar. Nu avem informații exacte despre ce s-a întâmplat la Săcueni, dar ținând cont de faptul că numărul ostașilor cantonați acolo a fost și mai mare, cu certitudine că problema cazării și asigurării hranei pentru aceștia a fost una presantă. Știm în schimb că pentru găzduirea lor și a invitaților la acest eveniment s-a făcut apel și la spațiile disponibile în localitățile învecinate (Diosig, Petreu etc.).

În seara de după desfășurarea activităților de la Săcueni monarhul a asistat la o misă, urmată de un dineu²⁶. Mai apoi s-a îndreptat spre Debrețin, scenariul primirii sale aici fiind în mare măsură identic cu cel desfășurat în Oradea. După încheierea acțiunilor planificate acolo va continua drumul spre casă²⁷.

O serie întreagă de știri vorbesc apoi despre traseul urmat de către unii participanți de rang înalt de la acțiunea din Săcueni. Arhiducele Carol Ludovic a oprit în drumul său spre Viena în Budapesta unde se va dedica unei cauze caritabile (vizitarea spitalului Elisabeta a Crucii roșii)²⁸, baronul Anton Szveteney se va întoarce la Sibiu²⁹, în vreme ce episcopul Popea a poposit pentru o vreme în localitatea sa natală (Satulung, Brașov)³⁰.

Vizita pe care conducătorul Imperiului Austro-Ungar a făcut-o pe meleagurile bihorene în cursul lunii septembrie a anului 1890, așezată în continuarea celei din 1887 (când acesta a poposit în Deva și Cluj), a întărit și mai mult convingerea unei bune părți a elitei românești din Transilvania că știrile care-i parveneau monarhului în legătură cu soarta populației majoritare din această regiune erau filtrate și distorsionate de către consilierii săi maghiari, aceștia încercând să-l convingă de slaba loialitate a acestora. Ei au evidențiat însă imediat și situația paradoxală în care au fost puși factorii de decizie vienezi, nevoiți să caute cooperarea economică și militară a guvernului de la București, în vreme de autoritățile budapestane începuseră de mai multă vreme să ia măsuri în defavoarea românilor. Schimbarea sortii acestora – erau ei de părere – depinde mult de împărat, la cunoștința acestuia trebuind prin urmare să sosească un set cât mai complet de informații despre situația românilor transilvăneni, convingându-l totodată de atașamentul acestora și de necesitatea intervenției sale prompte în favoarea lor. Intervențiile capilor ortodocși și greco-catolici prezenți la întâlnirea de la Oradea cu Francisc Iosif I trebuie în mod evident interpretate și înțelese în această grilă.

Timpul îndelungat – peste trei decenii – scurs de la ultima vizită imperială în urbea de pe Crișul Repede explică într-o bună măsură pregătirile, dar și nerăbdarea cu care conducătorul statului dualist a fost așteptat. Evenimentul a oferit un nou prilej orașului de a primi un numeroși oameni politici importanți, înalte fețe bisericești ori ofițeri superiori. În același timp trebuie spus și faptul că noua și ultima prezență a împăratului în Oradea nu a modificat în chip hotărâtor destinul sau traiectoria evolutivă a acestuia, spre deosebire, de pildă, de cea din 1857, când prin punerea pietrei de temelie a gării s-a deschis perspectiva mai bune și rapidei conectivități cu spațiul Europei Centrale și, prin acesta, cu cel apusean. Căile ferate i-au oferit prilejul de a călători rapid și confortabil către diversele colțuri ale stăpânirii sale, dându-i posibilitatea să le cunoască mai bine, apropiind periferiile de centru. Ele au răpit în schimb o parte din emoția trecerii suitei sale printr-un mare număr de localități bihorene, mult mai intimă și, implicit, mai intensă în precedentele cazuri, când deplasarea s-a făcut călare sau cu trăsura.

²⁵ *Gazeta Transilvaniei*, an LIII, nr. 199, 5/17 septembrie 1890.

²⁶ *Tribuna*, an VII, nr. 202, 4/16 septembrie p. 809.

²⁷ *Ibidem*, nr. 195, 28 august/9 septembrie 1890.

²⁸ *Ibidem*, nr. 205, 8 septembrie 1890.

²⁹ *Ibidem*, nr. 206, 11 septembrie.

³⁰ *Gazeta Transilvaniei*, an LIII, nr. 199, 5/17 septembrie 1890.

ASPECTE PRIVIND APARIȚIA REVISTEI *VULTURUL* DIN ORADEA (1892). SCURTĂ DESCRIERE A PRIMULUI NUMĂR AL REVISTEI

Silviu SANA*

ASPECTS REGARDING THE APPEARANCE OF THE MAGAZINE *THE EAGLE* [VULTURUL] FROM ORADEA (1892). BRIEF DESCRIPTION OF THE FIRST ISSUE OF THE JOURNAL ABSTRACT

The present study explains the general framework of the appearance of the Romanian humorous magazine *The Eagle* in Oradea in 1892, and makes a brief description of the Romanian satire and humor periodicals of the nineteenth century. At the same time, details are provided regarding the beginnings of this magazine in Oradea, which are related to the political situation of the Romanians in Hungary and Transylvania, the year 1892 being that in which the memorandum of the Romanians in Transylvania to the emperor in Vienna was submitted. The study continues with the description of the symbols used in the image of the first issue of the magazine, along with the explanation of Iustin Ardelean's "foreword" where he set the objectives of the magazine.

Keywords: The Eagle, humor, satire, Oradea, 1892, Iustin Ardelean, the national movement of Romanians, "Gheorghe Șincai" Bihor County Library, old press.

Puține biblioteci din România se pot mândri cu colecții de carte și presă veche bogate precum este cea a Bibliotecii Județene „Gheorghe Șincai” Bihor. Și asta nu o afirmăm cu un titlu de mândrie și întâietate, ci cu speranța că „oferta” de carte și periodice să fie cât mai utilă pentru cititorii care trec pragul sălii de lectură de la „Colecțiile Speciale”. În studiul de față ne vom opri asupra unei colecții de periodice, anume cea a revistei *Vulturul*, colecția bibliotecii orădene având numere între anii 1892-1904, 1922-1924 și 1938-1940 pentru noua denumire *Vulturul ardelean*.

Pentru a intra în atmosfera vremii în care a apărut revista *Vulturul* din Oradea este important să căutăm o definiție a acestei păsări chiar într-un dicționar al vremii. Iată ce ne transmite *Enciclopedia Română* a lui Diaconovici Loga din 1904: „Vultur, pasere rapitoare de zi, din ordinul Rapacelor (răpitoarelor). Vulturul este una dintre cele mai mari paseri răpitoare, locuind stâncile singuraticale ale munților, de unde numai diua când își caută hrana se lasă și spre câmpie, când devine spaima animalelor mici, prin puterea ciocului lui adus și ascuțit și prin forța și ascuțișul ghiarelor”¹.

O scurtă incursiune în trecutul presei din secolul al XIX-lea, atât cea românească cât și cea maghiară, ne va face să înțelegem rațiunea înființării revistei *Vulturul* la Oradea. La Blaj s-a constituit primul periodic românesc cu litere latine pentru românii din Transilvania, cu numele de *Organul luminării* în anul 1847, ziar înființat de clericul greco-catolic Timotei Cipariu. Gazeta a apărut până în 28 aprilie 1848 când, în locul ei apare *Organul național. Gazetă bisericească, politică și literară*². În paralel, din 12 mai 1848 până în octombrie 1848, a apărut *Învățătorul poporului*, o gazetă destinată exclusiv țăranilor, în care sunt oferite sfaturi economice, practice, învățături morale, religioase și chiar poezii³. După modelul acestora s-au tipărit și celelalte periodice românești din Ardeal și Ungaria⁴. În 1865 apare, la Pesta, revista *Familia*, a cărui conținut tematic este unul aparte: ocolește politica, cultivă un scris echilibrat în care își fac loc atât beletristica și poezia, istoria dar și știrile zilei. De asemenea, umorul fin are și el loc în unele numere, fără a fi o revistă incomodă pentru autorități.

Trecând pe un alt palier al publicisticii, apariția revistelor umoristice în Europa Centrală are loc după anul 1848, odată cu o oarecare relaxare a cenzurii, pe fondul liberal și romantic al epocii. Este posibil ca modelul pentru revistele umoristice românești din Ardeal și Ungaria să fi fost revistele ungurești și cele austriece de profil. Și acest lucru are o legătură cu faptul că majoritatea elitei intelectuale românești a studiat la Pesta și Viena, unde aceste periodice erau deja la modă⁵. Incomode pentru

* Biblioteca Județeană „Gheorghe Șincai” Bihor; e-mail: sana_silviu@yahoo.com.

¹ C. Diaconovich, *Enciclopedia Română*, tom III, Editura și Tiparul lui W. Krafft, Sibiu, p. 1240.

² Vasile Vartolomei, *Mărturii culturale bihorene*, Editura ziarului „Tribuna Ardealului”, Cluj, 1943, p. 65.

³ *Ibidem*.

⁴ *Ibidem*.

⁵ Un exemplu bun sunt cei doi redactori de reviste din Oradea, Iosif Vulcan și Iustin Ardelean, ambii făcând o parte din studii la Pesta.

politicieni și personalități, acestea sesizau, sub formă de satiră și umor, derapajele sau scăderile acestora⁶. Amintim aici revista *Üstökös* [Cometa] (apărută la Pesta între 1858-1918)⁷, *Nagy Tükör* [Oglinda mare] (1856-1858) și *Bolond Miska* [Mișu Nebunu'] (1863-1875), acestea fiind primele periodice de satiră și umor din Ungaria⁸.

În spațiul fostei Ungarii și al Transilvaniei istorice, prima revistă umoristică românească a fost fondată în 1861, de Iosif Vulcan, sub denumirea de *Gura satului*⁹. Aceasta a apărut la Pesta, de unde, mai târziu, s-a mutat la Arad și apoi la Gherla. Revista și-a încetat apariția cândva în anii '80 ai secolului XIX-lea¹⁰. A doua revistă umoristică românească, din același spațiu austro-ungar, a fost a lui George Ardelean, sub numele de *Umoristul*, și a văzut lumina tiparului în anul 1863¹¹. Nu se știe exact durata de funcționare a acestei reviste, un catalog al periodicelor românești menționând-o timp de doi ani, adică până în 1865¹².

O trecere în revistă a gazetelor de umor românești din secolul al XIX-lea este importantă pentru a analiza, în timp și spațiu, momentul și periodicitatea apariției acestora în cele trei provincii locuite de români.

An	Transilvania și Ungaria	Moldova	Muntenia
1859			<i>Nichipercea</i> . An I (23 iulie). 1 pe săpt., folio, Red. Resp. I.M. Toporanu, Administrator N.T. Orășanu, București, Tipografia lui Adolf Ulrich ¹³
			<i>Păcală. Jurnal umoristic</i> . An I (Iunie-Novembre), 1 pe săpt. 4°. Ger. Resp. Pantazi Gica (Ghica). București, Imprimeria Jurnalului Național ¹⁴
			<i>Țințarul</i> . An I. 1 pe săpt. 4°, Administrator Pantelie Poppasiu, București, Tip. C.A. Rosetti ¹⁵
			<i>Ghimpele</i> . An I.
1861	<i>Gur'a satului</i> . An I. ¹⁶		
1862	<i>Gur'a satului</i> . An II. 1 pe săpt. Folio. Mic. Iosif Vulcan. Pesta. Tip. Alexandru Kocsi		
1863	<i>Umoristul. Fôia gluméșia</i> . An I. 3 ori pe lună. 4°. Prim red. Și ed. George Ardeleanu. Colaborator Iosef Vulcanu. Pesta ¹⁷		
1870		<i>Ha! Ha! Ha!</i> (umoristic). Em. Neguți. Iași ¹⁸	

⁶ <https://cultura.hu/aktualis/borsszem-jankotol-ludas-matyiiig/> (18.03.2024).

⁷ Pallas lit. Ü, sau https://hu.wikipedia.org/wiki/Az_%C3%9Cst%C3%B6k%C3%B6s (18.03.2024).

⁸ <https://mek.oszk.hu/04700/04727/html/389.html> (18.03.2024). În „Colecțiile Speciale” ale Bibliotecii Județene „Gheorghe Șincai” Bihor am identificat, pe lângă colecția *Vulturul*, patru titluri din revistele umoristice maghiare și austriece: *Üstökös*, 1858, 1860, 1861, 1864 (cota IV 3038), *Bolond Miska* 1860 (cota 1703), *Bolond Istok*, 1898 (V 1767), *Humoristish-satyrischer Volks-Kaldender*, Wien, 1856 (III 10707).

⁹ Alexandru Pop, *Bibliografia publicațiunilor periodice românești...*, Tipografia Academiei Române, București, 1888, p. 23. Despre această revistă s-a și făcut un doctorat la Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia: Claudia Maria Mercurean, *Revista satirică Gura satului și ilustrațiile sale*, susținut în anul 2012. A se vedea http://doctorate.uab.ro/upload/57_405_rez_ro_mercurean.pdf (29.05.2024).

¹⁰ Teodor Neș, *Oameni din Bihor 1848-1918*, Tiparul Tipografiei Dieceazane, Oradea 1937, p. 226.

¹¹ Alexandru Pop, *op. cit.*, p. 28. Despre această revistă Vasile Vartolomei oferă informații false cu privire la data apariției acestei reviste, anume anul 1853, ea fiind fondată la Pesta și nu la Oradea, Iosif Vulcan jucând aici un rol secundar (V. Vartolomei, *op. cit.*, p. 132). Este posibil ca informația să fie preluată din lucrarea lui Teodor Neș, *Oameni din Bihor 1848-1918*, p. 226, unde acesta menționa că Iosif Vulcan a scos revista în anul 1853, împreună cu G. Ardelean, periodicul apărând până în 1870. Revista l-a avut ca prim-fondator pe George Ardeleanu, care era era prim-redactor și editor, Iosif Vulcan fiind prim-colaborator. Detalii la Alexandru Pop, *op. cit.*, p. 28.

¹² *Ibidem*, p. 32, 35; Teodor Neș, *op. cit.*, p. 226.

¹³ Alexandru Pop, *op. cit.*, p. 19-20.

¹⁴ *Ibidem*.

¹⁵ *Ibidem*.

¹⁶ *Ibidem*, p. 23.

¹⁷ *Ibidem*, p. 28, 30, 32. În această lucrare, pentru *Umoristul* sunt menționați încă doi ani de apariție, 1864 (an II) și 1865 (an III).

¹⁸ *Ibidem*, p. 44.

1887	<i>Calicul. Humor și satiră. An VII. 1 pe lună. 8°. Proprietar și red. Resp. I. Popa. Sibiu. Tip. W. Krafft</i> ¹⁹		<i>Ciocoiul. Ziar umoristic săptămânal. An I. (5 oct.) folio. București, Tip. Moderna, Grig. Luis (4 numere)</i>
			<i>Ghița berbecu. An I. (8 noiembrie). Folio. 1 pe săpt. Directori caraghioși. Bacon și Țandără. București. Tip. Grigorie Luis</i> ²⁰ .
			<i>Țandărică. Ziar umoristico-satiric. An I (nr., 23 februarie). 1 pe săpt. 4° mare. Apare sub direcțiunea unui comitet. Pitești. Noua tipografie H. Rădulescu & G. Brătănescu</i> ²¹ .
Ziare fără dată			<i>Vespele, fôie umoristică. An I (No 1, 28 august). 1 pe săpt. 4° pe 4 foi. Redact. I.A. Geanoglu. București. Tipogr. St. Rassidescu (Tipărită cu litere mestecate)</i> ²² .
			<i>Viespele. Fôie umoristică. An I. 1 pe săpt. 4°. București. Tip. Rassidescu (1 număr)</i> ²³ .

Tabel 1. Tabel cu periodicele umoristice din cele trei provincii locuite de români și anii de apariție a acestora, de la 1859 până la 1887.

În anul 1892, Iustin Ardelean a fost cel care a readus spiritul vesel în epoca marilor frământări naționale. Motivul a fost, probabil, lipsa unei gazete umoristice românești. Și această ocazie a fost fructificată de Iustin Ardelean, *Vulturul* ajungând să câștige popularitate printre românii transilvăneni, dar și să atragă atenția autorităților maghiare.

După revista *Familia*, aceasta este a doua revistă românească din Oradea ca longevitate, devenind una din cele mai populare reviste de umor pentru românii din arealul austro-ungar²⁴. Apariția revistei nu era străină de mișcarea politică și culturală a românilor din Transilvania, mai ales că Iustin Ardelean a făcut parte din Adunarea studenților români de la Academia de Drept din Oradea²⁵.

Iată cum a fost descrisă revista în perioada interbelică de către Aurel Tripon: «*Vulturul*» apare – cu întreruperi – din anul 1892 având de la înființare ca director-proprietar pe Dr. Iustin Ardelean. Este o revistă umoristică, care pentru umorul sănătos și satirele bine potrivite s-a răspândit pe întreaga graniță de Vest. Își întrerupe activitatea la izbucnirea războiului mondial. Reapare sub conducerea lui Traian Ulpiu Gomboșiu. D-l Dr. I. Ardelean continuă cu adevărat *Vulturul* sub noua denumire de «*Șoimul Ardealului*» care acum a fost din nou botezat în «*Vulturul Ardealului*»²⁶.

O altă descriere deosebit de frumoasă a revistei a fost făcută în limba maghiară în lucrarea *Bihar-Biharmegye Oradea-Nagyvárad Kulturtörténete és Öregdiákjainak Emlékkönyve* [Album comemorativ la istoria culturală a Bihorului Oradei și a foștilor elevi]: „De aceea, în 1892, a scot revista cu titlul «*Vulturul*», cea mai populară revistă pentru românii din Ardeal, semnând nu doar articole umoristice ci și ilustrațiile acesteia. Aproape patru decenii a redactat revista care a câștigat un public tot mai numeros, «*Vulturul*» schimbându-și numele în «*Vulturul Ardelean*», devenind foaia satirică și umoristică cea mai preferată»²⁷.

Care este contextul politic al apariției acestei reviste?

În anul 1892 apare revista *Vulturul*, perioadă în care intelectualitatea românească din Transilvania, grupată deja în cadrul Partidului Național Român, era deja mobilizată în lupta pentru drepturi naționale, acest an fiind și cel în care apare *Memorandumul* (25 martie 1892), al treilea act fundamental, după *Supplex* (1791-1792) și *Pronunciamentul de la Blaj* (1868), prin care românii cereau recunoașterea drepturilor politice și confesionale.

¹⁹ *Ibidem*, p. 104.

²⁰ *Ibidem*, p. 107.

²¹ *Ibidem*, p. 112.

²² *Ibidem*, p. 116.

²³ *Ibidem*.

²⁴ Fehér Dezső, *Bihar-Biharmegye, Oradea-Nagyvárad kulturtörténete és öregdiákjainak emlékkönyve* [Istoria culturală și albumul comemorativ al absolvenților din Oradea și județul Bihar], Sonnenfeld Adolf, Oradea, 1937, p. 183.

²⁵ *Ibidem*, p. 179.

²⁶ Aurel Tripon, *Monografia-Almanah a Crișanei*, Tipografia Diecezană, Oradea, 1937, p. 179.

²⁷ Fehér Dezső, *op. cit.*, p. 499.

La nivel de țară, apariția revistei *Vulturul* are loc în același an în care au loc alegeri pentru Parlamentul de la Budapesta, ocazie fructificată în presa de umor și satiră nu doar de români, ci mai ales de maghiari. La nivel local nu se pomenește absolut nimic de apariția unui ziar nou la Oradea, nici în presa de limbă maghiară, nici în cea românească (*Familia*). Însă se vorbește de „naționaliștii bihoreni” în ziarul *Nagyvárad* din 23 ianuarie 1892. Autorul articolului i-a luat în vizor pe români, categorisindu-i astfel: românii „echilibrați” din punct de vedere al relațiilor cu statul și cu maghiarimea, anume Episcopul greco-catolic de Oradea, Mihail Pavel; românii „ultranăționaliști” care sparg liniștea din comitat, fără a nominaliza pe cineva. Totodată sunt amintiți și doi candidați români, Nicolae Diamandi, candidat în cercul Magyar Cseke împotriva lui Silviu Rezey, Dumitru Kiss pentru cercul Marghita și Iosif Vesa pentru cercul Tinca²⁸.

Tot la nivel local, și în strânsă legătură cu fondatorul revistei, a avut loc un eveniment care a cauzat repercusiuni revistei umoristice chiar în anul apariției sale. Studenții români frecventau societatea de cântări „Hilaria” și, în același an, 1892, s-au hotărât asupra unor deziderate care să conserve spiritul național românesc într-un „regulament”, lucru care mai târziu a fost taxat de autoritățile maghiare ale vremii: să vorbească numai românește între ei și, după posibilitate, cu publicul orădean; să se abțină de la petrecerile²⁹ și serbările maghiare; în cercul și societatea de lectură a studenților de la Academie să-și impună candidatul lor³⁰. Astfel, pentru că Iustin Ardelean făcea parte din această organizație, sub emoția reverberației naționale, acesta a și publicat unele texte la adresa maghiarilor. Poeziile patriotice înțepau organizația de stat maghiară și au fost considerate primejdioase pentru maghiari, ca orice suspin și glumă românească. Doar că articolele și caricaturile din revistă s-au îndreptat și spre români, așa cum au fost clericii greco-catolici Augustin Luran, rectorul Seminarului greco-catolic din Oradea, și Ioan Szabo, episcopul greco-catolic de Gherla, pe care opinia publică românească i-a considerat atașați politicii guvernamentale de la Budapesta³¹. În timpul procesului intentat lui Dr. Iustin Ardelean, avocatul acestuia i-a spus judecătorului că rațiunea judecării acestei reviste de satiră și umor e fără teme și totodată discriminatorie, devreme ce alte reviste maghiare au voie să facă glume la adresa politicienilor și a tuturor naționalităților, pe când românilor nu li se permite³².

Scurtă descriere a primului număr al revistei *Vulturul*: nr. 1 din 1/13 ianuarie 1892.

În scurta noastră descriere ne vom referi strict la imaginea de pe prima pagină și la analiza „obiectivelor” fixate de Iustin Ardelean în așa-zisa prefață a revistei intitulată „Către dnii abonați”³³.

Imaginea de pe prima filă (1r.) a revistei este tipărită pe toată foaia, fiind încadrată de datele de identificare ale revistei. Desenul are în fundal niște coline (dealuri), la poalele acestora fiind reprezentată o localitate. Este posibil ca acest desen să immortalizeze chiar orașul Oradea, aflat la poalele unor dealuri. În plan central este desenat un vultur în zbor, cu capul înclinat spre stânga și aripile deschise, cu ghiarele deschise pentru a apuca prada. În postura de „victimă”, care zboară sau fug din calea vulturului, sunt desenate două categorii de viețuitoare: cele care zboară, adică câteva păsări mici (în număr de 5), și cele de pe pământ, câteva animale și câțiva oameni³⁴.

Animalele sunt reprezentate aici de către trei specii: măgarul, berbecul și șoarecii. Toți sunt înfricoșați și fug haotic din fața vulturului. Măgarul reprezintă încăpățânarea, dar și povara de responsabilități (greutățile). Berbecul reprezintă aici tot încăpățânarea conform dictonului „Nu fi berbec [căpos]!”. Acest animal, în vechime, era considerat ca mesager al zeilor, simbolizând fecunditatea și curajul. Alt animal reprezentat în acest tablou „apocaliptic” este șoarecele, care reprezintă adaptarea la orice situație. Aceștia sunt în număr de trei, toți fiind reprezentați în goană, doar unul dintre ei fiind pe jumătate intrat într-o gaură sub pământ.

²⁸ *Nagyvárad*, nr. 23/23.01.1892, p. 1.

²⁹ Un astfel de bal românesc a fost organizat la 22 ianuarie 1892 în sala „Arborele Verde” din Oradea, tinerii români organizatori avându-l în frunte chiar pe Iustin Ardelean, care a și fost felicitat de către revista *Familia* (A se vedea articolul *Balul românesc din Oradea-Mare*, în *Familia*, nr. 7, 16 februarie/28 februarie 1892, p. 83).

³⁰ Teodor Neș, *op. cit.*, p. 178.

³¹ În nr. 7/28 martie, 9 aprilie 1892, p. 5 și 6 există o caricatură în care a fost reprezentat episcopul Ioan Szabo jucând alături de Gheorghe Moldovan (Moldován Gergely), precum și o poezie, scopul fiind acela de a-i satiriza pe cei doi pentru că nu se implicau pentru apărarea și susținerea cauzei naționale românești. După cum se știe, episcopul Ioan Szabo a fost și cel care l-a persecutat pe preotul Vasile Lucaciu, unul dintre cei mai importanți membri ai mișcării naționale românești din Transilvania de la sfârșitul secolului al XIX și începutul secolului XX (Detalii la Blaga Mihoc, *Dr. Vasile Lucaciu: 1852-1922*, Primus, Oradea, 2018, și Simion Retegan, *Luptând pe două fronturi: Memorandistul Vasile Lucaciu*, Argonaut, Cluj-Napoca, 2016).

³² Teodor Neș, *op. cit.*, p. 179.

³³ *Către dnii abonați*, în *Vulturul*, nr. 1, 1 ianuarie/13 ianuarie 1892, p. 2.

³⁴ *Vulturul*, nr. 1, 1 ianuarie/13 ianuarie 1892, p. 1.

Oamenii reprezentați sunt în număr de 4:

- *Adormitul* (reprezintă toate clasele sociale umane) este un personaj cu o căciulă țuguată, fiind desenat pe margine, în partea dreaptă a tabloului. Trezit din somn și îmbrăcat sumar cu niște pantaloni și papuci, acesta fuge din calea vulturului. Este singurul personaj care este reprezentat izolat de ceilalți oameni. Trezirea din somn reprezintă și o conștientizare a faptului că omul este chemat să vadă faptele sale și ale celorlalți în lumina rațiunii și a valorilor morale.

- *Orășanul* (burghezul). Acesta este desenat tot în postura de goană, fiind îmbrăcat cu un sacou negru de epocă (*frack*) și un joben, în goana sa exclamând „ioooo”. În grupul de oameni din partea stângă a tabloului, acesta este cel mai apropiat personaj de vultur, semn că satira și umorul din paginile revistei s-a îndreptat, în general, către această categorie umană (intelectuali, burghezi, meseriași etc).

- *Nobilul* (aristocratul, latifundiarul) este reprezentat cu o bonetă împănată, având și o mustață lungă, specifică nobilimii maghiare. Are o îmbrăcăminte de culoare închisă și cizme cu pînteni, purtând și un baston tip „toporaș”. Acesta este pe locul al doilea în privința apropierii de vultur, semn că și această categorie era una din țintele predilecte ale revistei.

- *Țăranul* (după port este vorba de țăranul român) este reprezentat ca fiind cel mai speriat personaj din tablou, acesta fugind cu gura căscată și cu ochii bulbucați. Poziția lui este una ușor aplecată, fuga fiind făcută cu pași mari, în salturi. Acesta este îmbrăcat cu o căciulă de blană, cojoc, suman, pantaloni și opinci. Faptul că e îmbrăcat bine și tradițional sunt simboluri ale hărniciei și al așezării sale din punct de vedere identitar și social. Dar, faptul că este reprezentat în fața și imediata apropiere a nobilului indică faptul că acesta e încă în slujba clasei nobiliare. Totodată, spaima care i se vede pe față este și un semn al lipsei de educație, fapt care îi atrage „vânătoarea” din partea *Vulturului*, care, după cum arată și tabloul, vânează scăderile și derapajele tuturor claselor sociale.

- *Robul (romul)* este singurul personaj uman care apare reprezentat cu capul plecat și privirea spre pământ, el alergând cu brațele deschise, ca și cum și-ar accepta soarta de supus. Acesta este reprezentat ca un bătrân cu păr și mustață albă, cu capul descoperit, fiind îmbrăcat în niște haine peticite și fără a avea încălțăminte în picioare. În tablou are o poziție centrală și în planul de jos al imaginii, fiind între berbec și măgar, semn al subjugării sale de către societatea de atunci³⁵.

În partea stângă, în plan ușor înclinat, deasupra vulturului, se află scris cu majuscule numele revistei, deasupra literelor fiind desenate o pană de scris, o călimară de cerneală (pe care este scris în maghiară „tinta”) și semnătura lui Iustin Ardelean. Pe partea dreaptă, în același plan cu titlul revistei, e desenat un nor pe care scrie „satiră și umor”, după nor fiind reprezentat un Soare care schițează un zâmbet³⁶.

În privința informațiilor privind locul, numărul și data apariției revistei, acestea sunt împărțite în două: deasupra imaginii este scris *Oradea-Mare (Nagyvárad) Nrul 1. Anul I. 1892 1 februarie st[il].v[echi]./13 făurarie st[il].n[ou]*³⁷; dedesubtul imaginii sunt datele privind redactorul, adresa redacției, periodicitatea și prețul revistei: *redactor responsabil IUSTIN ARDELEAN. REDACȚIUNEA STRADA-DOMNÉSCA (URI UTCZA 19). ESE TOT ÎN A DOUA DUMINECA. Pe ½ de an...1 fl. 50 cr. [...]* Pentru streinetate, un an ... 15 franci³⁸. Datele privind tipografia sunt pe ultima pagină: *Cu tipariul lui Iosif Lang în Oradea-mare*³⁹.

Obiectul revistei a fost definit în primul articol intitulat *Cătră d[om]nii abonați!* și reprezintă cartea de vizită a gazetei orădene⁴⁰. Astfel, pe un ton satiric și umoristic, Iustin Ardelean imprimă „direcția” și obiectivele revistei, personificată într-un vultur care împunge cu ghiarele sale lungi *ce nu-i lucru potrivit!*⁴¹. În zborul său din înălțimi, pasărea *privește la lume* și ce nu-i place *va spune la lume*, asigurând astfel că libertatea de exprimare o folosește în scopul de a condamna derapajele societății. Următoarea aserțiune pe care Iustin Ardelean o face este legată de susținerea financiară a revistei, pentru că umorul îi face pe cititori *să râdă râsul cel pătrunzător la fole, și vă fac să plângeți lacrimi de zîmbirea nu pre moale*⁴². Tonul de justițiar este scos la iveală în strofa a cincea, unde menționează că va scrie *ce e rău și ce e bine și de ce întregii lume trebuie a-i fi rușine*⁴³. Totodată, prin afirmația *dar voi înălța cuvântul să*

³⁵ *Ibidem*.

³⁶ *Ibidem*.

³⁷ *Ibidem*.

³⁸ *Ibidem*.

³⁹ *Ibidem*, p. 12.

⁴⁰ *Ibidem*, p. 2.

⁴¹ *Ibidem*.

⁴² *Ibidem*.

⁴³ *Ibidem*.

arăt cine chepenegul îl întoarce unde-i vântul, redactorul face aluzie la cei care nu sunt fideli unei cauze, căutând foloase atât într-o parte cât și în cealaltă. În continuare, autorul poeziei se focusează pe cultivarea sentimentului patriotic românesc, dar într-un mod total aparte. El ridiculizează societatea *ce-i numită românească și nu știe românește să umble și să trăiască*, tocmai pentru a-i indica pe cei care *compromit* cauza națională. Iustin Ardelean nu uită de cei care cultivă valorile naționale românești, afirmând că pe aceștia *îi va lauda*. În ceea ce privește concurența dintre valorile străine și cele românești, Iustin Ardelean afirmă că dacă cele românești sunt mai bune, cere înlăturarea fermă a celor străine⁴⁴.

*

În concluzie, studiul de față a avut ca și obiectiv principal valorificarea științifică unui periodic local românesc din colecția de presă veche a „Colecțiilor Speciale” din Biblioteca Județeană „Gheorghe Șincai” Bihor. Astfel, revista *Vulturul* reprezintă una din piesele cele mai importante ale patrimoniului tipărit local orădean din secolul al XIX-lea, alături de revistele românești *Familia* (1865), *Amvonul* (1868), *Siedietorea* (1881), *Foaie literară* (1897) și de cele maghiare *Nagyváradi Lapok* (1868), *Nagyváradi* (1870), *Szabadság* (1877), *Nagyváradi Napló* (1898) ș.a, a cărei tematică poate dezvălui noi direcții de cercetare pentru istoria locală de la sfârșitul secolului al XIX-lea până în prima jumătate a secolului XX. Scurta noastră incursiune a scos în evidență o micro-istorie a tipăriturilor de umor și satiră românești, cei care le-au conceput inspirându-se din revistele de profil maghiare și germane din perioada în care aceștia erau la studii în marile orașe ale monarhiei austro-ungare (Pesta, Viena etc.). Apariția revistei *Vulturul* la Oradea are loc în anul 1892, perioadă când elita românească avea deja o maturitate și o reprezentare în Parlamentul de la Pesta. Umorul și satira revistei dezvoltate de Iustin Ardelean au avut rolul, pe de o parte, de a destinde atmosfera încordată a vremii, mai ales a mediilor intelectuale românești, pe de altă parte, revista a fost și un „termometru” vizibil atât din spațiul monarhiei, cât și în afara ei. Tonul satiric și umoristic prezent în proza, poezia și desenele ei, a avut rolul de „a măsura temperatura” valorilor sau non-valorilor din societatea vremii, indiferent de etnie, religie și statut social.

Bibliografie

Diaconovich, C., *Enciclopedia Română*, Tom III, Editura și Tiparul lui W. Krafft, Sibiu.
 Fehér Dezső, *Bihor-Biharmegye, Oradea-Nagyváradi kulturtörténete és őregdiájainak emlékkönyve* [Istoria culturală și albumul comemorativ al absolvenților din Oradea și județul Bihor], Sonnenfeld Adolf, Oradea, 1937.
 Mihoc, Blaga, *Dr. Vasile Lucaciu: 1852-1922*, Primus, Oradea, 2018.
 Neș, Teodor, *Oameni din Bihor 1848-1918*, Tiparul Tipografiei Diecezane, Oradea 1937.
 Pop, Alexandru, *Bibliografia publicațiilor periodice românești...*, Tipografia Academiei Române, București, 1888.
 Retegan, Simion, *Luptând pe două fronturi: Memorandistul Vasile Lucaciu*, Argonaut, Cluj-Napoca, 2016.
 Tripon, Aurel, *Monografia-Almanah a Crișanei*, Tipografia Diecezană, Oradea, 1937.
 Vartolomei, Vasile, *Mărturii culturale bihorene*, Editura ziarului „Tribuna Ardealului”, Cluj, 1943.

Periodice:

Balul românesc din Oradea-Mare, în *Familia*, nr. 7, 16 februarie/28 februarie 1892, p. 83.
Către dnii abonați, în *Vulturul*, nr. 1, 1 ianuarie/13 ianuarie 1892, p. 2.
Nagyváradi, nr. 23/23.01.1892, p. 1.
Vulturul, nr. 1, 1 ianuarie/13 ianuarie 1892, p. 1.

Webografie:

http://doctorate.uab.ro/upload/57_405_rez_ro_mercurean.pdf (29.05.2024).
<https://cultura.hu/aktualis/borsszem-jankotol-ludas-matyiiig/> (18.03.2024).
<https://mek.oszk.hu/04700/04727/html/389.html> (18.03.2024).
Pallas lit. Ü, sau https://hu.wikipedia.org/wiki/Az_%C3%9Cst%C3%B6k%C3%B6s (18.03.2024).

⁴⁴ *Ibidem*.

PARTICIPAREA ROMÂNILOR DIN COMUNA ȘIȘEȘTI ÎN PRIMUL RĂZBOI MONDIAL, REFLECTATĂ ÎN RAPOARTELE ASTREI

Marius CÂMPEANU*

THE PARTICIPATION OF THE ROMANIANS FROM ȘIȘEȘTI COMMUNE IN THE FIRST WORLD WAR, REFLECTED IN ASTRA'S REPORTS

ABSTRACT

This year marks 110 since the outbreak of the First World War. The contribution of the Romanians from Transylvania, Banat, Crișana, Sătmăr, Maramureș and Bucovina to the Great War, both for the Romanian historiography and for my personal concerns, represents a major research topic, far from being completed. This study presents the results of the investigation carried out by ASTRA, between January and February 1922, in Bontăieni, Cetățele, Dănești, Negreia, Plopiș, Șișești and Șurdești, localities that form the Șișești commune in Maramureș county. The material also contains some medallions of lower-ranking officers (lieutenants and sub-lieutenants), born in the villages of the Șișești commune, who served in the Austro-Hungarian army during the four years of the war, as far as the archival sources and the available bibliographies allowed us.

Keywords: The First World War, Maramureș county, Șișești commune, soldiers, farmers.

Anul 2024 marchează împlinirea a 110 ani de la declanșarea Primului Război Mondial. Contribuția românilor din Transilvania, Banat, Crișana, Sătmăr, Maramureș și Bucovina la Marele Război, atât pentru istoriografia românească, cât și pentru preocupările mele personale, reprezintă o temă de cercetare importantă, departe de a fi finalizată. Studiul de față valorizează rezultatele anchetei desfășurate de ASTRA, în perioada ianuarie-februarie 1922, în Bontăieni, Cetățele, Dănești, Negreia, Plopiș, Șișești și Șurdești, localități care formează în prezent comuna Șișești din județul Maramureș.

Comuna Șișești are o rezonanță puternică în istoria României. „Faima” comunei este dată de figura emblematică a părintelui dr. Vasile Lucaciu – o personalitate marcantă din istoria modernă a României – consacrat în istoriografia românească cu titulatura de „Leul de la Șișești”.

Revenind la scopul principal al acestui studiu, informațiile privind contribuția umană a localităților comunei Șișești se bazează pe șapte *Tablouri nominale* păstrate în fondul ASTRA, la Serviciul Județean Sibiu al Arhivelor Naționale. Din punct de vedere administrativ, la momentul redactării celor șapte documente, exceptând localitatea Plopiș – care făcea parte din plasa Mănăstur, aflată în structura administrativă a județului Solnoc Dăbâca –, celelalte localități se aflau în plasa Baia Mare, în cadrul județului Satu Mare¹.

Cele 7 *Tablouri nominale* au fost completate de comisii diferite, alcătuite din secretarul cercual Weisz Eugen sau notarul Ioan Pașca (în cazul satului Plopiș) și din reprezentanți ai elitei rurale (preoți, primari, țărani de vază), pentru fiecare localitate în parte. În continuare, prezint datele statistice preluate din cele șapte *Tablouri nominale*. În paginile materialului mai adaug medalioanele ofițerilor de rang inferior, născuți în satele comunei Șișești, care au activat în armata austro-ungară în cei patru ani de război, în măsura în care ne-au permis informațiile găsite în sursele arhivistice și bibliografice avute la dispoziție.

*

Datele referitoare la participanții localității **Bontăieni** în Marele Război au fost consemnate într-un *Tablou nominal* care conține două file (trei pagini, III). Pe prima pagină este specificat numărul de 245 de locuitori, existent la 17 ianuarie 1922 (data recensării). Pe a doua pagină se află totalul general al participanților la război, iar pe ultima pagină comisia care s-a ocupat de întocmirea și verificarea documentului, alcătuită din Weisz Eugen, secretar cercual; Vasalie Selejan, primar; Andrei Pop, preot; Dan Chirilă, plugar. Totalul general din *Tabloul nominal* prezintă că, din Bontăieni, au participat la

* Muzeul Județean de Istorie și Arheologie Maramureș, Baia Mare; e-mail: mariuscampeanu2005@gmail.com.

¹ Pentru mai multe informații, a se vedea Constantin Martinovici, Nicolae Istrati, *Dicționarul Transilvaniei, Banatului și celorlalte ținuturi alipite*, Institutul de arte grafice „Ardealul”, Cluj, 1921, p. 37, 43.

acțiunile impuse de Primul Război Mondial un număr de 52 de locuitori, toți la partea activă (100%)². În ceea ce privește gradele militare avute de cei 52 de participanți în război, cu toții au făcut parte din categoria „gradați și soldați”. Dintre aceștia, unu a fost caporal (1,02%), iar 51 soldați (98,39%).

În conformitate cu documentul Astrei, din cei 52 de locuitori, mobilizați în timpul conflagrației, au supraviețuit 45, adică 86,54%, iar șapte persoane, respectiv 13,46%, nu s-au mai întors. Din cele șapte persoane care nu au supraviețuit războiului, șase și-au pierdut viața pe câmpul de luptă, iar unu a fost dat dispărut. Pe parcursul războiului, din rândul celor mobilizați pe front nu a fost decorat niciun participant. Grav afectate de pierderile suferite au fost familiile celor mobilizați la război, care și-au pierdut viața pe câmpul de luptă sau au fost declarați dispăruți. Potrivit, *Tabloului nominal*, în urma celor care nu s-au întors din război au rămas trei văduve și cinci orfani³.

Datele referitoare la participanții localității **Cetățele** în Primul Război Mondial au fost consemnate într-un *Tablou nominal* cu două file (patru pagini, IV). Pe prima pagină este specificat numărul de 502 locuitori, existent la 16 ianuarie 1922, data întocmirii recensării. Pe ultima pagină figurează totalul general al participanților la război și comisia care s-a ocupat de întocmirea documentului, formată din: Weisz Eugen, secretar cercual; Șurani Virgil, preot român; Simion Tămaș, primar; Costan Costin, plugar. Totalul general din *Tabloul nominal* arată că, din Cetățele, au participat în prima conflagrație mondială 104 locuitori, toți la partea activă (100%)⁴. În ceea ce privește gradele militare avute de participanți, toți s-au încadrat la categoria „gradați și soldați”. Dintre aceștia, unu a avut gradul de caporal (0,96%), iar 103 au fost soldați (99,04%).

Potrivit documentului Astrei, din cei 104 locuitori ai satului Cetățele, mobilizați în cei patru ani de război, au supraviețuit acestuia 78 (75%), iar 26 de persoane (25%) nu s-au mai întors. Din totalul celor 78 de supraviețuitori, 66 s-au întors acasă deplin sănătoși, iar 12 s-au întors răniți și bolnavi. Din cei 12 soldați – reveniți de pe front răniți ori bolnavi – cinci au decedat acasă (o parte dintre aceștia au fost răpuși de gripa spaniolă) până în 16 ianuarie 1922, data întocmirii *Tabloului nominal*. În conformitate cu ancheta Astrei, din cele 26 de persoane care nu au supraviețuit războiului, cinci și-au pierdut viața pe câmpul de luptă, patru au decedat în urma rănilor, bolilor sau prizonieratului, iar 17 au fost dați dispăruți⁵. Pe parcursul războiului, potrivit *Tabloului nominal*, din rândul celor mobilizați pe front, cei care s-au remarcat prin bărbăție, curaj și vitejie au fost decorați. Numărul decorațiilor a fost de trei participanți, cu trei medalii și decorații⁶. În conformitate cu conținutul documentului, în urma celor care nu s-au mai întors din război au rămas 13 văduve și 28 de orfani⁷.

Datele referitoare la participanții localității **Dănești** în prima conflagrație mondială au fost consemnate într-un *Tablou nominal* cu două file (trei pagini, III). Pe prima pagină este specificat numărul de 398 de locuitori, existent la 20 ianuarie 1922, data recensării. Pe ultima pagină figurează totalul general al participanților la război și comisia care s-a ocupat de redactarea documentului, formată din: Weisz Eugen, secretar cercual; Andrei Pop, preot; Cufoian George, plugar. Totalul general din *Tabloul nominal* arată că, din Dănești, au participat la acțiunile impuse de Primul Război Mondial 66 de locuitori, toți la partea activă (100%)⁸. Referitor la gradele militare deținute de cei 66 de locuitori mobilizați, unu (1,52%) a fost subofițer (plutonier), iar 65 (98,48%) gradați și soldați. Dintre ultimii, unu a fost caporal (1,54%), iar 64 au fost soldați (98,46%).

Potrivit *Tabloului nominal*, din cei 66 de locuitori ai satului Dănești, mobilizați în război, au supraviețuit acestuia 52, adică 78,79%, iar 14 persoane, adică 21,21%, nu s-au mai întors. Din cele 14 persoane care nu au supraviețuit războiului, opt și-au pierdut viața pe câmpul de luptă, doi au decedat în urma rănilor sau prizonieratului, iar patru au fost dați dispăruți. Pe parcursul războiului, potrivit documentului ASTREI, din rândul celor mobilizați pe front nu a fost decorat niciun participant. În conformitate cu conținutul documentului, în urma celor care nu s-au mai întors din război au rămas șase văduve și 33 de orfani⁹.

² Serviciul Județean Sibiu al Arhivelor Naționale, Fondul ASTRA (în continuare: SJSbAN, FA), XVII, *Tablou nominal Bontăieni*, p. II, III; Ioan Popa, *Românii din Transilvania, Banat, Crișana, Sătmar și Maramureș în Primul Război Mondial*, Editura Armanis, Sibiu, 2019, p. 656, nr. crt. 5.

³ SJSbAN, FA, XVII, *Tablou nominal Bontăieni*, p. II, III; I. Popa, *op. cit.*, p. 657, nr. crt. 5.

⁴ SJSbAN, FA, XVII, *Tablou nominal Cetățele*, p. IV; I. Popa, *op. cit.*, p. 656, nr. crt. 8.

⁵ SJSbAN, FA, XVII, *Tablou nominal Cetățele*, p. IV; I. Popa, *op. cit.*, p. 657, nr. crt. 8.

⁶ Pe categorii, situația medaliilor este următoarea: două medalii „Pentru Vitejie”, argint clasa a II-a (Ag II), și o medalie „Crucea Carol” pentru trupă (CC).

⁷ SJSbAN, FA, XVII, *Tablou nominal Cetățele*, p. III; I. Popa, *op. cit.*, p. 657, nr. crt. 8.

⁸ SJSbAN, FA, XVII, *Tablou nominal Dănești*, p. III; I. Popa, *op. cit.*, p. 656, nr. crt. 11.

⁹ SJSbAN, FA, XVII, *Tablou nominal Dănești*; I. Popa, *op. cit.*, p. 657, nr. crt. 11.

Datele referitoare la participanții localității **Negreia** în Primul Război Mondial au fost consemnate într-un *Tabloul nominal* care conține două file (trei pagini, III). Pe prima pagină este specificat numărul de 424 de „suflete”, existent la 20 ianuarie 1922, data întocmirii recensării. Pe ultima pagină figurează totalul general al participanților la război și comisia care s-a ocupat de completarea documentului, compusă din: Weisz Eugen, secretar; Șurani Virgil, preot român; Petru Horga, primar; Cusco Avram, plugar. Totalul general din *Tabloul nominal* arată că, din Negreia, au participat în confruntările armate ale Marelui Război 63 de locuitori, dintre care 54 la partea activă (85,71%) și nouă mobilizați pe loc (14,29%)¹⁰. Cu privire la gradele militare, trei (4,76%) au fost ofițeri, iar 60 (95,24%) gradați și soldați. Dintre ultimii, doi au deținut gradul de caporal (3,17% din total participanți conform *Tabloului nominal*), iar 58 au fost soldați (92,06%).

Locotenentii Titus (Tit) Demian și Vasile Demian, dar și sublocotenentul Adrian Demian au fost fiii lui Atanasie Demian (1860-1929), un colaborator fidel al părintelui dr. Vasile Lucaciu, memorandist, membru al *Asociațiunii pentru literatura poporului român din Transilvania* și a altor organizații culturale și economice ale românilor din comitatul Sătmar, delegat titular al Cercului electoral Șomcuta Mare la Marea Adunare Națională de la Alba Iulia din 1 decembrie 1918 și, nu în ultimul rând, cel mai mare deținător de pământuri din Negreia.

Titus Demian s-a născut în 1 septembrie 1896, la Negreia, din părinții Atanasie Demian și Teodora Țineghe, născută la Șişești¹¹. A urmat clasele primare la școala confesională din satul natal, iar pe cele gimnaziale la Gimnaziul de Stat din Baia Mare. În anii 1914 și 1915 a urmat cursurile Facultății de Drept și Științe Politice din cadrul Universității „Ferencz Jozsef” din Cluj¹². A fost încorporat în armata austro-ungară în anul 1917, fiind trimis pe frontul italian cu gradul de sublocotenent. În anul următor a fost avansat la gradul de locotenent. Datorită curajului avut în confruntările militare, potrivit ziarului local *Nagybánya* (din 25 aprilie 1918) a fost decorat cu Medalia de Merit Militar „Signum Laudis”¹³ și cu „Crucea de fier” (Crucea de Fier „Pentru Merit” – n.n.). În 1919 și-a finalizat studiile juridice, cu titlul de doctor în drept, la nou-înființata universitate clujeană „Regele Ferdinand I”. Ulterior, s-a stabilit la Satu Mare, unde a profesat ca avocat, devenind chiar Decan al acestui Barou. A fost primar al orașului Satu Mare, între 12 iunie 1932 și 18 decembrie 1933. S-a implicat activ în viața politică a orașului și a județului Satu Mare, fiind membru al Partidului Național Român (din 1918) și al Partidului Național Țărănesc (1936-1947). Datorită caracterului său integru a avut de suferit, după instaurarea regimului comunist în România, fiind arestat și mutat cu domiciliul obligatoriu la Cluj (pe strada Republicii, nr. 72). A trecut cele veșnice la Cluj, în 29 aprilie 1958, la vârsta de 62 de ani¹⁴.

Potrivit documentului Astrei, locotenentul Vasile Demian a fost medic militar. Vasile Demian s-a născut la Negreia, în 3 iulie 1892¹⁵. A făcut ciclul primar la Școala Confesională Greco-Catolică din Baia Sprie și pe cel gimnazial la Gimnaziul de Stat din Baia Mare (pe care l-a absolvit în anul 1911). În anul 1911 s-a înscris la Facultatea de Medicină a Universității „Ferencz Jozsef” din Cluj, iar între anii 1912-1915 și 1917-1919 a studiat la Facultatea de Medicină și Farmacie din cadrul Universității Regale Maghiare din Budapesta. Și-a finalizat studiile superioare în 4 iunie 1919, obținând diploma de doctor în medicină universală (generală)¹⁶. Întreruperea din perioada 1915-1917 a fost cauzată de mobilizarea acestuia pe front, în cadrul armatei austro-ungare. În perioada interbelică a fost medic primar la spitalul din Satu Mare și profesor de igienă la Liceul „Mihai Eminescu” din Satu Mare. În ultima perioadă de viață a părintelui dr. Vasile Lucaciu a fost medicul său personal. De altfel, în înregistrarea administrativă de la Episcopia de Gherla vizavi de trecerea în eternitate a „Leului” de la Șişești, la rubrica cauzei

¹⁰ SJSbAN, FA, XVII, *Tabloul nominal Negreia*, p. III; I. Popa, *op. cit.*, p. 658, nr. crt. 19.

¹¹ SJMmAN, *Colecția Matricole Confesionale*, reg. 1697, f. 31. Teodora Țineghe a fost cea de-a treia soție a lui Atanasie Demian (care a fost căsătorit de patru ori și a avut, în total, opt copii). Din căsătoria cu Teodora Țineghe s-au născut: Vasile, Aurelian, Tit, Adrian și Victor (exceptându-l pe Victor, ceilalți patru au luat parte la confruntările militare ale Primului Război Mondial). Teodora Țineghe a murit în data de 25 aprilie 1914, la vârsta de 45 de ani.

¹² Cornel Sigmirean, *Istoria formării intelectualității românești din Transilvania și Banat în epoca modernă*, Editura Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2000, p. 524.

¹³ Medalia de Merit Militar „Signum Laudis” a fost o decorație importantă pentru ofițerii din Austro-Ungaria și a fost fondată de împăratul Franz Joseph I al Austriei, la 12 martie 1890, inițial o clasă, constând din bronz aurit. La 26 martie 1911 a fost introdus „Signum Laudis” în argint, iar la 1 aprilie 1916 a fost creată „Marea Medalie Militară de Merit”, fiind puțin mai mare decât celelalte niveluri ale ordinului și făcută din aur. https://ro.wikipedia.org/wiki/Signum_Laudis (accesat la 14.02.2024).

¹⁴ Pentru mai multe informații legate de viața și activitatea lui Tit Demian, a se vedea: Claudiu Porumbăcean, Viorel Câmpcean, *Titu Demian, o personalitate a Sătmarului interbelic*, în *Revista Arhivei Maramureșene*, nr. 10, 2017, p. 263-282.

¹⁵ SJMmAN, *Colecția Matricole Confesionale*, reg. 1697, f. 24.

¹⁶ C. Sigmirean, *op. cit.*, p. 423, 566.

decesului s-a consemnat „diabet cu complicații, medic curant Dr. Vasile Demian”¹⁷. Vasile Demian a trecut la cele veșnice în anul 1858.

Adrian Demian s-a născut la Negreia, în 6 august 1899¹⁸. A studiat la Școala Confesională Greco-Catolică din Baia Sprie și la Gimnaziul de Stat din Baia Mare (pe care l-a absolvit în anul 1917). După încheierea războiului, a continuat studiile la Academia de Muzică și Artă Dramatică din Cluj. După licențierea în muzică, s-a stabilit la Satu Mare, devenind unul dintre cei mai mari dirijori ai Sătmăruului. A fost dirijor al „Reuniunii de cântări Vasile Lucaci” (care a luat naștere la 24 februarie 1924, fiind unul dintre membrii fondatori ai corului), director al Conservatorului de Muzică și al Societății Filarmonice din Satu Mare și reputat profesor la Liceul „Mihai Eminescu” din Satu Mare. După Dictatul de la Viena, a ales calea refugiei, stabilindu-se la Aiud, unde a activat ca profesor la Liceul „Titu Maiorescu”. După eliberarea Transilvaniei, a revenit la Satu Mare însă, din rațiuni familiale și sub presiunea regimului comunist, s-a întors la Arad, unde a și domiciliat până la sfârșitul vieții. A trecut la cele veșnice în 28 septembrie 1977¹⁹.

Potrivit *Tabloului nominal*, din cei 63 de locuitori ai satului Negreia, mobilizați în Primul Război Mondial, au supraviețuit acestuia 43 (68,25%), iar 20 (31,75%) nu s-au mai întors. Din cele 20 de persoane care nu au supraviețuit războiului, 13 și-au pierdut viața pe câmpul de luptă, trei au decedat în urma rănilor, bolilor sau prizonieratului, iar patru au fost dați dispăruți²⁰. Pe parcursul războiului, potrivit *Tabloului nominal*, din rândul celor mobilizați pe front nu a fost decorat niciun participant²¹. În urma cercetărilor efectuate, am descoperit că locotenentul Tit (Titus) Demian a fost decorat cu două distincții: Medalia de Merit Militar „Signum Laudis” (SL) și Crucea de Fier „Pentru Merit”. În conformitate cu conținutul documentului, în urma celor care nu s-au mai întors din război au rămas nouă văduve și 23 de orfani²².

Informațiile referitoare la participanții localității **Plopiș** în Marele Război au fost consemnate într-un *Tablou nominal*, document cu o singură filă (două pagini, II). Pe prima pagină nu este specificat numărul de locuitori români ai localității, existent la 14 februarie 1922. Datele recensământului din anul 1920 ne indică faptul că Plopișul avea 325 locuitori de naționalitate română²³. Pe ultima pagină a documentului s-a calculat „totalul general” al participanților, prin însumarea totalurilor de pe cele două pagini. Tot acolo sunt trecute persoanele care s-au ocupat de întocmirea și verificarea documentului: Ioan Pașca, notar, și Ioan Puț, primar. Totalul general din *Tabloul nominal* arată că, din Plopiș, au participat în Primul Război Mondial 52 de locuitori, toți la partea activă (100%)²⁴. În conformitate cu documentul Astrei, toți cei 52 de participanți au fost gradați și soldați. Mai exact: unu a fost caporal (1,92%), iar 51 (98,08%) au fost soldați.

Conform anchetei Astrei, din cei 52 de români concentrați pe parcursul conflagrației, au supraviețuit 43 (82,69%), iar nouă persoane (17,31%) nu s-au mai întors. Din cele nouă persoane care nu s-au mai întors, trei și-au pierdut viața pe câmpul de luptă, iar șase au fost date dispărute. Pe parcursul războiului, din rândul celor mobilizați pe front nu a fost decorat niciun participant. În urma celor care nu s-au mai întors din război au rămas două văduve și trei orfani²⁵.

Datele referitoare la participanții localității **Șurdești** în prima conflagrație a omenirii au fost consemnate într-un *Tablou nominal* cu patru file (șapte pagini, VII). Pe prima pagină este specificat numărul de 923 de locuitori, existent la 18 ianuarie 1922. Pe ultima pagină figurează totalul general al participanților la război și comisia care s-a ocupat de întocmirea documentului, care avea următoarea componență: Weisz Eugen, secretar cercual; Șurani Virgil, preot român; Goloman [...] [Gheorghe – n.n.], primar; Demian Mihai, plugar. Totalul general din *Tabloul nominal* arată că, din Șurdești, au fost încorporați în Primul Război Mondial 171 de locuitori, dintre care 164 la partea activă (95,91%) și șapte mobilizați pe loc (4,09%)²⁶. În ceea ce privește gradele militare: unu a fost ofițer (sublocotenent; 0,58%), unu subofițer (plutonier; 0,58%), iar 169 (98,84%) au făcut parte din categoria „gradați și soldați”. Dintre

¹⁷ Simion Retegan, *Luptând pe două fronturi. Memorandistul Vasile Lucaci*, Editura Argonaut, Cluj-Napoca, 2016, p. 424.

¹⁸ SJMmAN, *Colecția Matricole Confesionale*, reg. 1697, f. 35.

¹⁹ Pentru mai multe informații legate de activitatea lui Adrian Demian, a se vedea: Claudiu Porumbăcean, *Adrian Demian și Reuniunea Română de Cântări și Muzică «Vasile Lucaci» din Satu Mare*, Editura Argonaut, Cluj-Napoca, 2021.

²⁰ SJSbAN, FA, XVII, *Tablou nominal Negreia*, p. III; I. Popa, *op. cit.*, p. 659, nr. crt. 19.

²¹ SJSbAN, FA, XVII, *Tablou nominal Negreia*, p. I-III. I. Popa, *op. cit.*, p. 658, nr. crt. 19.

²² SJSbAN, FA, XVII, *Tablou nominal Dănești*, p. III; I. Popa, *op. cit.*, p. 659, nr. crt. 19.

²³ C-tin Martinovici, N. Istrati, *op. cit.*, p. 194.

²⁴ SJSbAN, FA, XVII, *Tablou nominal Plopiș*, p. II; I. Popa, *op. cit.*, p. 354, nr. crt. 14.

²⁵ SJSbAN, FA, XIX, *Tablou nominal Plopiș*, p. II; I. Popa, *op. cit.*, p. 355, nr. crt. 14.

²⁶ SJSbAN, FA, XVII, *Tablou nominal Șurdești*, p. VII; I. Popa, *op. cit.*, p. 658, nr. crt. 30.

ultimii, trei au fost caporali (1,75% din totalul de participanți), doi fruntași (1,17%), iar 164 au fost soldați (95,91%).

Sublocotenentul Șurani Ovidiu, menționat în *Tabloul nominal* Șurdești, a văzut lumina zilei la Cetățele, în data de 23 aprilie 1888²⁷, în familia lui Iuliu Șurani și Maria Mihalca (originară din Copalnic-Mănăștur), avându-și obârșia într-o veche familie de preoți greco-catolici din nord-vestul Transilvaniei. Bunicul său, Vasile Șurani (1830-1888) – cu origini în Țara Oașului –, a fost paroh în parohiile Boinești (județul Satu Mare) și Șurdești, cu filiile Cetățele și Negreia (în 1877 deținea inclusiv calitatea de vicediacon al Protopopiatului Greco-Catolic Baia Sprie). Tatăl său, Iuliu Șurani (1856-1917), a ocupat, treptat, oficiile de capelan (cooperator), administrator interimar și paroh la Șurdești²⁸.

Potrivit documentului Astrei, din cei 171 de locuitori ai satului Șurdești, mobilizați în anii războiului, au supraviețuit 131 (76,61%), iar 40 (23,39%) nu s-au mai întors. Din cele 40 de persoane care nu au supraviețuit războiului, 15 și-au pierdut viața pe câmpul de luptă, patru au decedat în urma rănilor, bolilor sau prizonieratului, iar 21 au fost date dispărute²⁹. Pe parcursul războiului, în conformitate cu *Tabloul nominal*, din rândul celor încorporați pe front, cei care s-au remarcat prin bărbăție, curaj și vitejie au fost decorați. Numărul participanților decorați a fost de 15 (8,77% din totalul participanților), cu 32 de medalii și decorații³⁰. În conformitate cu conținutul documentului, în urma celor care nu s-au mai întors din război au rămas 12 văduve și 29 de orfani³¹.

Datele referitoare la participanții localității Șişești în Primul Război Mondial au fost consemnate într-un *Tablou nominal* care conține patru file (opt pagini, VIII). Pe prima pagină este specificat numărul de 1.197 locuitori români ai localității, existent la data recensării, 19 ianuarie 1922. Pe ultima pagină s-a trecut totalul general al participanților la război. Tot acolo sunt menționate persoanele care au întocmit și verificat documentul: Weisz Eugen, secretar cercual; Andrei Pop, preot; Ioan Abrihan, primar și Ilie Țineg[h]e, plugar. Totalul general din documentul Astrei arată că, din Șişești, au participat la acțiunile impuse de Primul Război Mondial 201 locuitori, din care 199 au fost la partea activă (99%) și doi au fost mobilizați pe loc (1%)³². În ceea ce privește gradele militare deținute de participanții la război, doi (1%) au fost subofițeri (plutonieri majori), iar 199 (99%) s-au încadrat în categoria „gradați și soldați”. Dintre aceștia, opt au fost sergenți (4,02%), doi caporali (1%) iar 189 au fost soldați (94,98%).

Potrivit *Tabloului nominal*, la sfârșitul războiului, din cei 201 de români mobilizați, au supraviețuit 161 (80,10%), iar 40 (19,90%) nu s-au mai întors. Din cele 40 de persoane care nu s-au mai întors: 38 și-au pierdut viața pe câmpul de luptă, iar două au fost date dispărute³³. Numărul celor decorați a fost de trei, cu patru medalii și decorații. În conformitate cu documentul Astrei, în urma celor care nu s-au mai întors din război au rămas 12 văduve și 29 de orfani³⁴.

Majoritatea românilor din satele comunei Șişești (exceptând localitatea Plopiș) au fost încorporați în Regimentul de Infanterie 5 Satu Mare sau în Regimentul de Honvezi 12 Satu Mare. Pe combatanții născuți la Plopiș îi regăsim în companiile Regimentului de Infanterie 63 Bistrița și a Regimentului de Honvezi 32 Dej. Cele șapte *Tablouri nominale*, prelucrate în studiul de față doar din perspectivă statistică, reliefează situația existentă după patru ani de la încheierea războiului, astfel că datele privind numărul participanților, al decedaților, dispăruților, răniților sau invalizilor, a văduvelor și orfanilor sunt cât de cât aproape de realitate, dar nu complete în proporție de 100%. În acest sens, fac referire la un singur exemplu concludent, cel al lui Vasile Romulus Lucaci³⁵, fiul părintelui dr. Vasile Lucaci, mobilizat în

²⁷ Numele complet primit la botez a fost George Ovidiu Șurani. Taina Sfântului Botez a fost oficiată de către părintele dr. Vasile Lucaci, parohul Șişeștiului. SJMmAN, *Colecția Matricole Confesionale*, reg. 1686, f. 23.

²⁸ În perioada în care a fost capelan, Iuliu Șurani a locuit în Cetățele, filia parohiei Șurdești. După decesul tatălui său, din luna februarie a anului 1888, s-a stabilit definitiv la Șurdești.

²⁹ Eroare de calcul la numărul celor căzuți pe câmpul de luptă, nu 16, ci 15. SJSbAN, FA, XVII, *Tablou nominal* Șurdești, p. VII; I. Popa, *op. cit.*, p. 659, nr. crt. 30 (a preluat calculul greșit).

³⁰ SJSbAN, FA, XVII, *Tablou nominal* Șurdești, p. I-VII. Numărul medaliilor, pe categorii, este următorul: o medalie de Merit Militar „Signum Laudis” (SL), șase medalii „Pentru Vitejie”, argint clasa a II-a (Ag II), 10 medalii „Pentru Vitejie” de bronz (B) și 15 medalii „Crucea Carol” pentru trupă (CC).

³¹ SJSbAN, FA, XVII, *Tablou nominal* Șurdești, p. VII; I. Popa, *op. cit.*, p. 659, nr. crt. 30.

³² *Ibidem*, p. VIII; I. Popa, *op. cit.*, p. 658, nr. crt. 29.

³³ SJSbAN, FA, XVII, *Tablou nominal* Șişești, p. VIII; I. Popa, *op. cit.*, p. 659, nr. crt. 29.

³⁴ SJSbAN, FA, XVII, *Tablou nominal* Șişești, p. VIII.

³⁵ Vasile Romulus Lucaci s-a născut în 15 mai 1885, la Satu Mare. A fost botezat după aproape o lună, pe 14 iunie, de preotul-paroh Ioan Marcu, care îndeplinea și calitatea de protopop al Protopopiatului Greco-Catolic Satu Mare. Nași de botez au fost: dr. Gheorghe Pop (posibil, George Pop de Băsești), prof. Steinberg Ferenc și Szeremi Terézia. Serviciul Județean Satu Mare al Arhivelor Naționale, *Colecția Registre Parohiale de Stare Civilă*, reg. nr. 1310, ff. 100v.-101r.

1914 și căzut în luptă pe frontul galițian în același an, nenominalizat în documentul Astei referitor la Șişești.

Cu siguranță că datele preluate din documentele Astei pot fi completate cu alte informații din fonduri arhivistice (matricole confesionale, registre de stare civilă), din presa vremii, din publicațiile militare austriece (îndeosebi cele contemporane războiului, în care apar listele de pierderi ale armatei austro-ungare), din monografiile regimentelor din Monarhia Austro-Ungară și din alte lucrări de specialitate, ce aparțin istoriografiei Primului Război Mondial. În încheiere, mai menționez doar faptul că din cei 709 locuitori români din localitățile comunei Șişești trecuți prin „malaxorul” primei conflagrații mondiale a omenirii, care a frânt milioane de vieți omenești, 553 (adică 78%) s-au întors la cei dragi lăsați acasă, iar 156 (22%) fie au murit pe front, în spitale sau în prizonierat, fie au fost declarați dispăruți.

Fig. 1 – Soldați români din plasa Baia Mare în armata austro-ungară (Colecția personală dr. Marius Câmpeanu).

Județul: Iași

Comuna: Cetățele

Plasa: Paia-mare

Poporațiunea română 502 suflete.

166

Tablou nominal

despre locuitorii români, cari au luat parte la războiul din anii 1914—1918

Numărul curent	Numele și pronumele	Născut în comuna	Ocupațiunea civilă	Gradul avut la miliție	A fost decorat cu medalia	A luat parte la mișcările impuse de război			Soartea îndurată în timpul războiului				In urma decesului sau dispariției a rămas			Observare		
						Chiamat fiind			mort pe câmpul de luptă sau în temniță, în prizonerie, în spital, în urma bolilor sau stărilor	S'a reîntors acasă	ca invalid rănit, bolnav, însă în prezent e sănătos	deplin sănătos	dispărut	văduvă	numărul orfanilor			
						la purtarea armelor, ca soldat pe front	la purtarea armelor, ca soldat pe front, pentru servicii auxiliare, sau mobilizat pe loc	pentru a fi aruncat sau internat										
																	a fost refugiat	
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19
1	Costin George	Cetățele	proam.	Soldat	—	/							/	—	—	—	—	
2	— Costin	—	—	—	—	/				—				/	—	—	—	
3	Belt Simon	—	—	—	—	/					/	—	—	—	—	—	—	
4	Belt Michai	—	—	—	—	/							/	—	—	—	—	
5	Costin Gavrilă	—	—	—	—	/				/								
6	Costin Ivan	—	—	—	—	/				/								
7	Parvinte Savile	—	—	—	—	/				—			/	—	—	—	—	
8	Costin Gavrilă	—	—	—	—	/							/	—	—	—	—	
9	Kama Aceps	—	—	—	—	/								/	—	—	—	
10	Kama Vasile	—	—	—	—	/								/	/	/	/	
11	— Costin	—	—	—	—	/							/	—	—	—	—	
12	Kama Toma	—	—	—	—	/							/	—	—	—	—	
13	Kesteg Costin	—	—	—	—	/							/	—	—	—	—	
14	— Michai	—	—	—	—	/							/	—	—	—	—	
15	— Gavrilă	—	—	—	—	/							/	—	—	—	—	
16	Kama George	—	—	—	—	/							/	—	—	—	—	
17	— Gavrilă	—	—	—	—	/							/	—	—	—	—	
18	Bule Petru	—	—	—	—	/							/	—	—	—	—	
19	Tira Gavrilă	—	—	—	—	/							/	—	—	—	—	
20	Kama George	—	—	—	—	/							/	—	—	—	—	
21	Preimu Gavrilă	—	—	—	—	/							/	—	—	—	—	
22	— Costin	—	—	—	—	/							X	/	—	—	—	
23	Pop Alesu	—	—	—	—	/							/	—	—	—	—	
24	Gavrilă Toma	—	—	—	—	/							/	/	/	2		
25	Pop Vasile	—	—	—	—	/							/	—	—	—	—	
I paginu						25		2	/	/	14	7	2	3				

Fig. 2 – SJSbAN, FA, XVII, Tabloul nominal Cetățele, p. I.

Județul: Arad

Comuna: Negreia

Plasa: Praciucare

Poporațiunea română: 134 suflete.

339

Tablou nominal

despre locuitorii români, cari au luat parte la războiul din anii 1914—1918

Numărul curent	Numele și prenumele	Născut în comuna	Ocupațiunea civilă	Gradul avut la miliție	A fost decorat cu medalie	A luat parte la mișcările impuse de război			Soarta îndurată în timpul războiului				Observare					
						Chiamat fiind			S'a reînfortat acasă									
						la porcu activ, ca soldat pe front	în serviciu tehnic, ca medic sau altă activitate, sau mobilizat pe loc	pentru a fi arătat sau internat	a fost refugiat	mort pe câmpul de luptă	mort în temniță, în prizonerie, în exil, sau urma boalelor sau chinurilor	ca invalid		S'a reînfortat acasă	deplin sănătos	dus în război	văduv	numărul orfanilor
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19
1	Gimian Atanasie	Negreia	Arad	Arad	-	/						/						
2	- George	"	"	"	-	/			/							/ 5		
3	Ardelean Costan	"	"	"	-	/						/						
4	Felt Alexandru	"	"	"	-	/						/						
5	Negreian Costan	"	"	"	-	/			/									
6	Stoep Lăzar	"	"	"	-	/						/						
7	Furtu Carlan	"	"	"	-	/						/						
8	- Gavril	"	"	"	-	/						/						
9	Negreian Vasile	"	"	"	-	/						/						
10	- Adrian	"	"	"	-	/						/						
11	- Aurel	"	"	"	-	/						/						
12	- Titu	"	"	"	-	/						/						
13	Travian Atanasie	"	"	"	-	/						/						
14	- Constantin	"	"	"	-	/						/						
15	- Ion	"	"	"	-	/						/						
16	Chereș George	"	"	"	-	/			/							/ 3		
17	Leu Adrian	"	"	"	-	/						/						
18	- Costan	"	"	"	-	/						/						
19	- Ioan	"	"	"	-	/						/						
20	Negreian Ioan	"	"	"	-	/						/						
21	Magician George	"	"	"	-	/						/						
22	Cocoran Andrei	"	"	"	-	/						/						
23	Cusco Gavril	"	"	"	-	/						/						
24	- Mihail	"	"	"	-	/						/						
Total						20	4		3			21				2	8	

Fig. 3 – SJSbAN, FA, XVII, Tabloul nominal Negreia, p. I.

Județul: Șișteu Comuna: Șișteu
 Plasa: Barașan Poporațiunea română 1197 suflete.

Tablou nominal

despre locuitorii români, cari au luat parte la războiul din anii 1914—1918

Numărul curent	Numele și pronumele	Născut în comuna	Ocupațiunea civilă	Gradul avut la miliție	A fost decorat cu medalia	A luat parte la mișcările impuse de război			Soarta îndurată în timpul războiului						Observare			
						Chiamat fiind			a fost refugiat		mort pe câmpul de luptă		S'a reîntors acasă			dispărut	văduvă	numărul orfanilor
						în partea de nord, ca soldat pe front	în partea de sud, pentru servicii auxiliare, sau mobilizat pe loc	într-un alt loc	într-un loc de refugiu	într-un loc de refugiu	într-un loc de refugiu	ca invalid	ca rănit, bolnav, însă în prezență e sănătos					
1																		
2	Piora George	Șișteu	peșteră	sergent	—	/												
3	Portalan Fran	"	"	soldat	—	/												
4	Piora George	"	"	"	—	/												
5	" George	"	"	"		/												
6	Priscop George	"	"	"		/												
7	Reborean Fran	"	"	"		/				/						/	/	
8	" Corlan L. Pacl	"	"	"		/												
9	" Pacl L. Corlan	"	"	"		/												
10	Ruticas Pacl	"	"	"		/												
11	" George	"	"	sergent		/												
12	Priscop George	"	"	soldat		/												
13	Bele George	"	"	"		/					/							
14	Priscop Tut. L. Pacl	"	"	"		/												
15	" Creștin "	"	"	"		/												
16	Piora Fran George	"	"	"		/									/			
17	Gaspar Michai	"	"	"		/				/						/	5	
18	Trupă Karlae L.	"	"	"		/							/					
19	" George	"	"	"		/							/					
20	Timar George	"	"	"		/				/								
21	Portalan Michai	"	"	"		/							/					
22	Priscop George	"	"	"		/						/						
23	Trupă George L.	"	"	"		/							/					
24	Piora Corlan Fran	"	"	"		/							/					
	Tracus					23	1			3	2	18	1	2	6			

Fig. 4 – SJSBAN, FA, XVII, Tabloul nominal Șiștești, p. I.

PRIMA ADUNARE A ASTREI ÎN BANAT DUPĂ MAREA UNIRE. 100 ANI DE LA ADUNAREA GENERALĂ DE LA TIMIȘOARA (1923)

Dumitru TOMONI*

THE FIRST MEETING OF ASTRA IN BANAT AFTER THE GREAT UNION. ONE HUNDRETH ANNIVERSARY OF THE GENERAL MEETING IN TIMIȘOARA (1923)

ABSTRACT

The best-known Romanian cultural association in the territories under foreign rule was the Transylvanian Association for Romanian Literature and the Culture of the Romanian People ("Astra"), founded in 1861 in Sibiu. It was led by a General Assembly, which established the program, directions of action and elected the permanent leadership. In Banat, "Astra" held seven general meetings, the one in 1923 being the first meeting of Astra in Banat after the Great Union. The General Assembly in Timișoara, through the large number of participants - representatives of 43 divisions, an absolute record after the Great Union, and cultural and political personalities of reference -, through the election of a president who managed to adapt the program to the new socio-political conditions and through the decisions taken, marked the beginning of a new stage in the evolution of "Astra".

Keywords: "Astra", general assembly, Banat, Timișoara, 1923.

I. Adunarea generălă – atribuții și importanță

La sfârșitul secolului al XIX-lea se înmulțește numărul societăților și asociațiilor culturale care prin cultivarea scrisului și a limbii române, ridicarea gradului de cultură a poporului și-au adus o contribuție importantă în susținerea mișcării naționale românești. Indiscutabil, cea mai cunoscută societate culturală românească, din provinciile aflate sub dominație străină, a fost Asociațiunea transilvană pentru literatura română și cultura poporului român („Astra”), constituită în 1861 la Sibiu.

Adunarea generălă, constituită din totalitatea membrilor fondatori, pe viață și ordinari, cu drept de vot decisiv, și a membrilor onorari și corespondenți, cu drept de vot consultativ, constituia organul suprem al „Astrei”, ce stabilea programul, principalele direcții de acțiune, și alegea conducerea permanentă. Potrivit statutelor, adunarea generălă alegea președintele, vice-președintele, membrii comitetului central și prim-secretarul la propunerea comitetului, stabilea principiile programatice și măsurile administrative, decidea asupra primirii membrilor onorari și corespondenți, aproba proiectul de buget, stabilea burse și premii și se pronunța asupra propunerilor făcute de către comitetul central, despărțăminte și membrii acestora, dacă ele erau prezentate în scris cu cel puțin opt zile înaintea adunării generale¹.

O regulă neconsemnată în statute era aceea de a se păstra armonia și deplina unitate de vederi în adunările generale, inclusiv în cele de alegeri. În virtutea ei, președinții erau aleși alternativ din rândul credincioșilor celor două Biserici românești, iar membrii Comitetului Central erau mereu realeși până la moare sau demisie. În același timp, comisiei speciale i se cerea să propună un singur candidat la președinția „Astrei”, care să fie ales prin aclamații.

Dincolo de atribuțiile administrative, adunările generale, ținute în zilele de duminică sau de sărbători, au fost mijloace de propagandă națională, de afirmare și întărire a conștiinței naționale, iar, în unele cazuri, adevărate sărbători naționale la care participau români de pretutindeni².

* Societatea de Științe Istorice din România; e-mail: dtomoni@yahoo.com.

¹ *Actele privitoare la urzirea și înființarea Asociațiunii transilvane pentru literatura română și cultura poporului român*, Sibiu, 1962, p. 99-100; *Statutele Asociațiunii*, Sibiu, 1897, p. 6.

² „Astra” în anii de război, 1918-1928, Sibiu, 1928, p. 16-18; Gheorghe Preda, *Activitatea „Astrei” în 25 de ani de la Unire (1918-1943)*, Editura „Astrei”, Sibiu, p. 76-77; Eugen Hulea, „Astra”. *Istoric, organizare, activitate, statute și regulamente*, Editura „Astrei”, Sibiu, 1944, p. 19-22; Blaga Mihoc, *Date despre adunările generale ale „Astrei” din 1869 (Șomcuta Mare) și 1903 (Baia Mare)*, în *Crisia*, VIII, Oradea, 1978, p. 365-391; Gheorghe Iancu, *Adunarea generălă a „Astrei” ținută la Abrud în septembrie 1938*, în *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie*, Cluj-Napoca, XXII, 1979, p. 457-468; Pamfil Matei, *Adunările generale ale Asociațiunii – Mijloace de afirmare și întărire a conștiinței naționale în „Astra” (Asociațiunea transilvană pentru literatura română și cultura poporului român)*, 1861-1991: 130 de ani de la înființare, Sibiu, 1992, p. 24-32; Mihai Sofronie, *Asociația transilvană (ASTRA). Model de organizare culturală până la 1918*, Editura „Caleidoscop”, Sibiu, 1996, p. 35-39; Valer Moga, *Adunările generale ale „Astrei” în perioada 1918-1930*, în *Apulum*, XXXIII, Alba Iulia, 1996, p. 185-214; Dumitru Tomoni, *Adunările generale ale „Astrei” în Banat după Marea Unire*, în *Analele Banatului*, serie nouă, VII-VIII, Editura Mirton, Timișoara, 2000, p. 671-677.

După 1918, adunările generale și-au păstrat aproape același caracter și același mod de organizare. Datorită noilor realități social-politice, ele au beneficiat, de cele mai multe ori, de sprijinul sau de participarea oficialităților și a altor asociații și societăți culturale. De multe ori balul a fost înlocuit cu serate muzicale sau chiar cu audiții de operă românească. Acum, programul unei adunări generale era eșalonat pe trei zile. Adunarea debuta cu întâlnirea președinților de despărțăminte, în care se citeau referate și studii și se discutau problemele curente. Ziua a doua începea cu slujba religioasă, după care participanții se întruneau în ședința festivă care de obicei avea următoarea ordine de zi: deschiderea adunării prin cuvântul președintelui, salutul autorităților și al reprezentanților societăților culturale, înscrierea delegaților despărțămintelor, raportul general de activitate al comitetului central și alegerea comisiilor de lucru. În după-masa zilei se desfășura programul festiv, urmat de ședința secțiunilor și de una sau mai multe conferințe rostite de personalități culturale prestigioase. Seara, se organiza un program artistic. În ziua a treia se prezentau rapoartele comisiilor și ale comitetului de cenzori și se fixa locul viitoarei adunări generale. Armonia și deplina unitate de vederi ce caracterizau adunările generale dinaintea Marii Uniri nu se mai regăsesc în desfășurarea multor adunări organizate după 1918, din cauza încercărilor partidelor politice de a influența programul și conducerea „Astrei”.

În perioada 1861-1947 au avut loc 83 de adunări generale ale „Astrei” – 80 ordinare și 3 extraordinare – ținute în 35 de localități din Transilvania, Banat, Crișana și Maramureș. În anul 1873, din cauza epidemiei de holeră, și în perioada 1914-1919, din cauza războiului, „Astra” nu și-a putut ține adunările generale³. Pe teritoriul Banatului, „Astra” și-a ținut patru adunări generale până la 1918 – Lugoj (1896), Băile Herculane (1900), Oravița (1902) și Timișoara (1904) – și trei adunări după 1918 – Timișoara (1923 și 1937) și Caransebeș (1930)⁴.

II. Convocarea Adunării Generale de la Timișoara

A fost prima adunare generală pe care „Astra” a organizat-o în Banat după Marea Unire, într-o perioadă de profunde transformări prin care trecea întreaga societate românească⁵. Inițial, adunarea trebuia să se țină în toamna anului 1922, așa cum hotărâse Comitetul Central în ședința din 16 mai 1922⁶. În urma invitației trimise atât de către conducerea despărțământului Timișoara, cât și de primarul orașului, inginerul Stan Vidrighin⁷, Comitetul Central a hotărât ținerea Adunării la Timișoara, în zilele de 24-25 septembrie, având un program bogat și variat, pentru că se conta pe sprijinul autorităților locale. Pentru a face această adunare „un triumf al culturii românești” din Banat, conducerea despărțământului Timișoara a lansat un apel către fruntașii satelor bănățene pentru a vedea modalitățile prin care aceștia și-ar putea aduce contribuția la reușita adunării⁸. Erau invitate să participe la manifestările culturale de la Timișoara toate reuniunile de cântări și muzică din Banat, dorindu-se a se organiza un concurs al corurilor bănățene.

Moartea neașteptată a președintelui „Astrei”, Andrei Bârseanu, va pune sub semnul întrebării ținerea adunării programate la Timișoara. Cu toate acestea, la 3 septembrie 1922 săptămânalul timișorean „Voința Banatului” aducea „la cunoștința tuturor românilor de bine, că adunarea generală a «Astrei» se va ține la termenul anunțat”⁹. Peste o săptămână, la 10 septembrie, gazeta *Răsunetul* din Lugoj publica programul manifestărilor culturale de la Timișoara și atrăgea atenția asupra semnificației deosebite pe care o avea adunarea din capitala Banatului, ce va alege și noul președinte al Asociațiunii¹⁰. În aceeași zi, Comitetul Central de la Sibiu hotărâ ca Adunarea Generală a Asociațiunii să se țină la Sibiu, în zilele de 8 și 9 noiembrie 1922, fără fast și solemnitate, din cauza doliului impus de moartea președintelui Andrei Bârseanu¹¹.

În anul următor, conducerea despărțământului Timișoara și oficialitățile locale au reînnoit invitația pentru organizarea adunării generale la Timișoara, astfel că în ședința Comitetului Central din 12 mai

³ Pamfil Matei, *Asociația transilvană pentru literatura română și cultura poporului român (Astra) și rolul ei în cultura națională (1861-1950)*, Editura Dacia, Cluj-Napoca, 1986, p. 327.

⁴ Dumitru Tomoni, *Adunările generale ale Asociațiunii transilvane pentru literatura română și cultura poporului român „Astra” în Banat (1896-1948)*, Editura Eurostampa, Timișoara, 2004, 205 p.

⁵ Idem, *Adunările generale ale „Astrei” în Banat după Marea Unire*, în *Analele Banatului*, serie nouă, VII-VIII, Editura Mirton, Timișoara, 2000, p. 671-677; Valer Moga, *op. cit.* p. 196-198; Idem, *Astra și Societatea 1918-1930*, Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2003, p. 103-104.

⁶ Serviciul Județean Sibiu al Arhivelor Naționale (în continuare: S.J.S.A.N.), Fond *Astra*, doc. 631/1922, f. 1.

⁷ *Ibidem*, f. 2.

⁸ *Voința Banatului*, Timișoara, an II, nr. 79, 20 august 1922.

⁹ *Ibidem*, an II, nr. 81, 3 septembrie 1922.

¹⁰ *Răsunetul*, Lugoj, an I, nr. 17, 10 septembrie 1922.

¹¹ S.J.S.A.N., *Procese verbale ale Comitetului Central al „Astrei”*, 1922, f. 74; vezi și *Voința Banatului*, an II, nr. 83, 17 septembrie 1922.

1923 s-a hotărât ținerea adunării în orașul de pe Bega, în zilele de 28 și 29 august¹². În același timp, Comitetul Central îi solicita directorului despărțământului Timișoara, Ion Petrovici, inspector șef al Inspectoratului școlar din regiunea I Timișoara¹³, să reia firul „întrerupt al lucrărilor pregătitoare pentru adunarea generală a Asociațiunii, ce era să se țină anul trecut în Timișoara și să fixeze programul manifestărilor culturale ce urmau să se desfășoare cu această ocazie”¹⁴. În 23 iulie 1923, Comitetul Central se întrunește într-o ședință extraordinară pentru a discuta telegrama primită în aceeași zi de la primarul orașului Timișoara, prin care acesta solicita amânarea adunării pentru zilele de 21-22 septembrie 1923, când era anunțată vizita regelui Ferdinand și a reginei Maria în orașul de pe Bega. Datorită demersurilor întreprinse deja, inclusiv înștiințarea despărțământelor despre data stabilită în ședința din 12 mai, Comitetul Central hotărăște să nu se modifice această dată. În aceeași ședință se hotărăște trimiterea directorului artistic, Nicolae Băilă, la Timișoara pentru a lua legătura cu directorul despărțământului, primarul orașului și alte personalități locale și a informa despre stagiul pregătirilor¹⁵.

Într-adevăr, Nicolae Băilă a venit la Timișoara, a luat legătura cu directorul despărțământului și cu primarul Lucian Georgevici și au stabilit programul manifestărilor¹⁶. Acest program a fost adus la cunoștința Comitetului Central și aprobat de acesta în ședința din 4 august, hotărându-se tipărirea lui în 300 de exemplare pentru a fi trimise presei, despărțământelor, membrilor onorari și societăților culturale¹⁷.

II. Organizarea și programul adunării

Programul, popularizat prin intermediul presei din Banat, cuprindea pe lângă cele două ședințe festive, banchetul, concertul, dans, reprezentație teatrală, expoziție de artă, excursie la Reșița etc.¹⁸. În cazul în care regele Ferdinand, președinte de onoare al „Astrei”, va răspunde invitației Comitetului Central¹⁹ și va veni la adunarea de la Timișoara, atunci programul urma să cuprindă și un conduct etnografic.

La 15 august 1923, conducerea despărțământului Timișoara făcea un apel „Către conducătorii poporului de la țară” pentru a participa la adunarea „Astrei” și a sprijini manifestările culturale organizate cu această ocazie. Acest sprijin „va fi o datorie de onoare pentru noi toți, a face ca această adunare, prin felul ei, să devină un triumf al culturii românești în inima Banatului”²⁰. Se cereau informații despre agenturile existente și posibilitățile de a înființa altele noi, despre numărul celor ce ar putea participa la adunare și despre perioada în care s-ar putea susține prelegeri populare în comunele și satele din județul Timiș.

La 19 august s-a organizat în sala festivă a Liceului „Carmen Sylva” o consfătuire la care au participat alături de conducerea despărțământului și alți intelectuali timișoreni, pentru a discuta toate problemele legate de primirea oaspeților, cazarea lor și desfășurarea manifestărilor culturale²¹.

Adunarea de la Timișoara ce urma să aleagă și președintele „Astrei” s-a bucurat de o atenție specială din partea presei românești din Banat și Ardeal. „Foaia diecezană” își exprima convingerea că „Banatul va pune haină de sărbătoare și mii de români bănățeni cu steaguri și coruri naționale vor alerga să întâmpine Asociațiunea la Timișoara, drept dovadă că Banatul e pământ bun pentru cultura națională și că sămânța nobilă aruncată de Asociațiune în Banat a căzut pe pământ roditor”²². „Adunarea asta va atrage lume multă românească la Timișoara căci are să se aleagă și președintele Asociațiunii”, aprecia gazeta *Libertatea* din Orăștie²³. Fiind organizată într-o perioadă când confruntările politice afectau activitatea multor asociații culturale, și *Telegraful român* considera că adunarea de la Timișoara era „chemată să găsească modalitățile ca sciziunile, ivite pe o clipă, să dispară cu desăvârșire și locul lor să-l ocupe energiile de care avem neapărată trebuință pentru dezvoltarea culturală unitară a neamului românesc din noul stat”²⁴. Un interes deosebit a manifestat față de adunarea de la Timișoara și cunoscutul publicist Valeriu Braniște. În articolele publicate atât în *Voința Banatului*, cât și în gazeta clujeană *Patria*,

¹² S.J.S.A.N., *Procese verbale ale Comitetului Central al „Astrei”*, 1923, f. 64.

¹³ *Foaia diecezană*, an LI, nr. 45, 8 noiembrie 1936, p. 3-4.

¹⁴ S.J.S.A.N., doc. 688/1923, f. 1.

¹⁵ Idem, *Procese verbale ale Comitetului Central al „Astrei”*, 1923, f. 67.

¹⁶ *Ibidem*, doc. 1124/1923, f. 1.

¹⁷ *Ibidem*, f. 70.

¹⁸ *Ibidem*, doc. 1369/1923, f. 1; vezi și *Transilvania*, an LIV, nr. 8-9, august-septembrie 1923, p. 297; *Voința Banatului*, an III, nr. 33, 19 august 1923; *Banatul românesc*, Timișoara, an V, nr. 32, 19 august 1923.

¹⁹ D.J.S.A.N., Fond *Astra*, doc. 1108/1923, f. 1.

²⁰ *Voința Banatului*, an III, nr. 34, 26 august 1923.

²¹ *Banatul românesc*, an V, nr. 32, 19 august 1923.

²² *Foaia diecezană*, Caransebeș, an XXXVIII, nr. 33, 26 august 1923.

²³ *Marea adunare culturală la Timișoara*, în *Libertatea*, Orăștie, an XXI, nr. 34, 23 august 1923.

²⁴ *Adunarea Asociațiunii în Timișoara*, în *Telegraful român*, an LXXI, nr. 65, 24 august 1923.

ambele organe de presă ale Partidului Național Român, Braniște evidențiază importanța adunării care trebuia să depășească presiunile politice și să aleagă un președinte capabil să asigure adaptarea programului „Astrei” la noile realități social-politice. „Din toate părțile Ardealului și posibil și din alte ținuturi români vor alerga cu bucurie – spera Braniște – să-și îndeplinească o datorie sfântă față de buna noastră mamă de la Sibiu, care ne-a ocrotit comorile noastre sufletești în vremuri de restriște”²⁵.

III. Desfășurarea adunării

Într-adevăr, începând de duminică 26 august au început să sosească oaspeți din Ardeal și Banat. „Trenurile aduc din toate unghiurile țării pe intelectualii care poartă încă același viu interes celei mai însemnate societăți culturale din Ardeal, ca și în vremea când ea avea, aproape exclusiv, un caracter luptător politic-național”, consemna corespondentul gazetei *Patria*²⁶. Luni dimineața au venit reprezentanți de marcă ai Partidului Național Român: președintele Iuliu Maniu, vicepreședintele Alexandru Vaida-Voevod, deputatul Ioan Lupaș, fostul ministru Ștefan Ciceo-Pop etc.²⁷. La orele prânzului au sosit și reprezentanții Comitetului Central – Octavian Russu, Romul Simu, Victor Bârlea, Elie Dăianu, Gheorghe Preda, Gheorghe Moga, Ioan F. Negruțiu, Alexandru Rusu, Ioan Bunea și Ioan Boeriu –, fiind întâmpinați în gara din Arad de o delegație a despărțământului Timișoara, condusă de senatorul Mihail Gropșianu, iar în gara Iosefin din Timișoara, de către conducerea despărțământului, în frunte cu directorul Ion Petrovici. Biserica Ortodoxă și cea Greco-Catolică erau reprezentate de arhiereul Filaret Musta din Caransebeș, canonicul Ioan Boroș din Lugoj, protopopii Andrei Ghidiu din Caransebeș, Nicolae Borza din Făgăraș, S. Păcățianu din Arad etc. Universitatea din Cluj i-a delegat pe profesorii Alexandru Borza, Silviu Dragomir, Gheorghe Bogdan-Duică, Onisifor Ghibu, Ioan Lupaș, Mihail Botez, Marin Ștefănescu și Alexandru Lapedatu. Conducerea Ligii Culturale era reprezentată de Dumitru V. Țoni și Ilie Ardeleanu, Centrala Caselor Naționale de președinte Ion Manolescu, iar Fundația Culturală „Principele Carol” de către Constantin Nedelcu²⁸. Erau prezenți la Timișoara reprezentanții a 43 de despărțăminte – record absolut după Marea Unire –, personalități culturale și politice reprezentative pentru Banat și Ardeal: Vasile Goldiș, Valeriu Braniște, Aurel Vlad, Aurel Lazăr, Mihai Popovici, Caius și Tiberiu Brediceanu, Mihail Gropșianu, Aurel Văleanu, Petru Barbu, Ioan Jucu etc.

Această prezență fără precedent după 1918, dovadă clară a interesului pentru adunarea de la Timișoara și în mod deosebit pentru alegerea președintelui „Astrei”, îl făcea pe Sever Bocu să consemneze într-un articol de fond publicat în *Voința Banatului*: „Din Sighetul Marmăției până în Panciova și de la Brașov la Tisa, societatea noastră cultă s-a regăsit întâia oară, după război, în complecta înfățișare a solidarității sale morale de altădată”²⁹. Emanuil Ungurianu, membru de onoare al Comitetului Central, reprezenta Societatea Caselor de Educație Națională din județul Timiș-Torontal și Societatea de Istorie și Arheologie din Timișoara. Autoritățile locale erau reprezentate de prefectul Iuliu Coste și primarul Lucian Georgevici.

La solicitarea conducerii despărțământului Timișoara, aprobată de Comitetul Central în ședința din 25 august³⁰, membrii Comitetului Central prezenți la Timișoara s-au întrunit într-o ședință extraordinară prezidată de Octavian Russu, în sala restaurantului „Ferdinand”, pentru a primi în rândurile „Astrei” pe cei care au solicitat acest lucru și și-au achitat taxele de membru până la 27 august. Astfel, Ion Petrovici prezintă o listă cu 16 membri fondatori, 120 de membri pe viață și 318 activi, care va fi aprobată de Comitetul Central. Toți aceștia făceau parte din despărțământul Timișoara. Comitetul Central va aproba și o listă trimisă de protopopul Fabrițiu Manoila din Lipova, cuprinzând mai mulți membri ai acestui despărțământ³¹.

A urmat seara de cunoștință ce a avut loc în sala cea mare a hotelului „Ferdinand”, într-o atmosferă destinsă și cordială: „Sibienii au ocupat singuri două mese lungi. La un braț al acestora stau reprezentanții societăților culturale surori – Liga Culturală, Centrala Caselor Naționale, Fundația Principele Carol. Aparte de tot, într-o societate din cele mai alese, stă dl. I. Simionescu, prof. univ. din Iași, care a venit anume să vadă întrecerea de coruri, cu care bănățenii au ținut să iasă întru întâmpinarea Astrei”³².

²⁵ Valeriu Braniște, *Pe pragul congresului „Astrei” la Timișoara*, în *Patria*, Cluj, an V, nr. 185, 26 august 1923.

²⁶ *Ibidem*, nr. 187, 30 august 1923.

²⁷ *Serbările „Astrei” la Timișoara*, în *Voința Banatului*, an III, nr. 35, 2 septembrie 1923.

²⁸ *Transilvania*, an LIV, nr. 10-12, octombrie-decembrie 1923, p. 569.

²⁹ Sever Bocu, *Spre zări noi*, în *Voința Banatului*, an III, nr. 35, 2 septembrie 1923.

³⁰ S.J.S.A.N., *Fond Astra, Procese verbale ale Comitetului Central al „Astrei”*, 1923, f. 85.

³¹ *Ibidem*, f. 87.

³² *Foaia poporului*, Sibiu, an XXXI, nr. 36, 9 septembrie 1923.

Prima zi a adunării, marți, 28 august, zi de sărbătoare (Adormirea Maicii Domnului), a început prin oficierea serviciului divin în toate bisericile românești din Timișoara. Serviciul divin din biserica catedrală Timișoara-Fabric a fost oficiat de către arhiereul Filaret Musta împreună cu mai mulți protopopi și preoți. Răspunsurile liturgice le-a dat corul din Reșița. După serviciul divin a început prima ședință a adunării deschisă de vicepreședintele „Astrei”, Octavian Russu, care a atras atenția auditoriului asupra importanței adunării și locul unde se desfășoară. În cuvinte alese, a fost evocată istoria Banatului, de la primele năvăliri ale romanilor și până la înfăptuirea unității naționale. Numele unor militanți pentru libertatea națională – Pavel Chinezu, Traian Doda, Ioan Drăgălina –, dascăli luminători de neam – Constantin Diaconovici Loga și Dimitrie Țichindeal – sau scriitori consacrați – Ioan Popovici Bănățeanul și Victor Vlad Delamarina – a fost rostit cu respect și recunoștință³³. În același context a fost apreciată și personalitatea lui Cornel Diaconovici, „alt distins fiu al Banatului”, prim-secretar și membru de onoare al „Astrei”, decedat cu câteva zile în urmă. Considerând Banatul drept un ținut „plin de cântece, de farmec, de frumusețe”, vicepreședintele „Astrei” le-a urât bănățenilor să rămână aceiași „păstrători și chivernisitori” ai bogățiilor materiale și spirituale românești. Seria discursurilor oficiale a continuat cu prefectul Iuliu Coste, care a transmis mesajul de salut din partea guvernului și autorităților locale, cu primarul Lucian Georgevici, care a mulțumit conducerii „Astrei” pentru hotărârea de a-și ține adunarea la Timișoara, cu directorul despărțământului local, Ion Petrovici, și venerabilul fruntaș național, Emanuil Ungurianu. În numele asociațiilor culturale prezente a transmis mesaje de salut Ion Manolescu din partea Fundației „Principele Carol”³⁴.

După citirea telegramelor de felicitare trimise de Iosif Traian Badescu, episcopul ortodox al Caransebeșului, Elie Câmpeanu, protopop în Târgu-Mureș, Horia Petra Petrescu, publicist în Sibiu, Gavril Szabo, directorul despărțământului Seini etc., s-au ales comisiile de lucru pentru examinarea raportului general, verificarea cheltuielilor făcute în 1922 și a proiectului de buget pentru 1924, înscrierea de noi membri și pentru premierea corurilor³⁵.

În continuarea programului, oaspeții au fost invitați la deschiderea expoziției de pictură și sculptură organizată de Asociația bănățeană de arte frumoase, în Castelul Huniade. Era prima expoziție organizată de asociația înființată la 21 ianuarie 1922 și condusă de Iosif Velceanu, Cornel Liuba și Ioan Isac, ce cuprindea pictori, sculptori și arhitecți din Timișoara, Lugoj, Arad și alte centre din Banat, indiferent de naționalitate³⁶. Erau expuse picturile lui Iosif Ferenczy, Oscar Szuhánek, Virgil Simonescu, Cornel Liuba, Iosif Velceanu, Cornel Minișan, Ioan Isac și sculpturile lui Andrei Șipos și Giera Rubleczky³⁷. Expoziția a făcut o bună impresie vizitatorilor, bucurându-se de aprecieri favorabile și din partea presei. Cotidianul bucureștean *Universul* consemna în numărul din 1 septembrie 1923: „Obişnuieți cu expozițiile artistice din capitala țării, nu am putut să nu rămânem plăcut surprinși de aerul sănătos și de viața curat românească care transpiră din toate pânzele expuse în marile săli ale castelului Huniade”. „Colecțiunea de tablouri prinse în comuna Săliște ale d-lui C. Liuba, directorul Asociației și un rutinat pictor – continua corespondentul ziarului *Universul* – pot rivaliza cu multe lucrări mari de artă. Asemenea căsuțele țărănești în lumina toamnei și a primăverii, cât și biserica din sat cu cimitirul Viroaga după dealul Crucii, minele din Ada Kaleh, carul cu pruni din Banat etc. ale d-lui I. Isac, profesor la Școala Normală [Timișoara] sunt adevărate perle pictate, majoritatea din ele fiind deja reținute tocmai de către străini, pentru originalitatea și pecetea lor românească”³⁸.

După vernisajul expoziției a urmat banchetul în sala hotelului Ferdinand, unde Octavian Russu a toastat pentru regele Ferdinand, Ion Petrovici pentru Comitetul Central al „Astrei”, protopopul Patrichie Țiucra pentru oaspeți, iar Ion Șt. Paulian pentru „Astra”.

Programul cultural a continuat cu un concert coral organizat de către Asociația corurilor și fanfarelor române din Banat, în grădina Cinematografului de vară din Timișoara-Cetate. În fața a peste 3000 de iubitori ai muzicii corale bănățene și-au demonstrat măiestria și dragostea pentru muzică nouă dintre cele mai cunoscute coruri din Banat³⁹. La sfârșitul concertului toate corurile au interpretat, sub

³³ S.J.S.A.N., Fond *Astra*, doc. 1369/1923, f. 5-12; vezi și *Transilvania*, an LIV, nr. 10-12, octombrie-decembrie 1923, p. 570.

³⁴ *Voința Banatului*, an III, nr. 35, 2 septembrie 1923.

³⁵ *Ibidem*.

³⁶ *Banatul românesc*, Timișoara, an V, nr. 39, 7 octombrie 1923.

³⁷ *Ibidem*, nr. 37, 23 septembrie 1923.

³⁸ *Universul*, an XLI, nr. 228, 1 septembrie 1923.

³⁹ Reuniunea de cântări și muzică din Lugoj (dirijor Ion Vidu), Reuniunea „Lira” din Lugoj (Ioan Băcău), Corul din Belinț (Miclea), Corul din Cacova (Ioan Cioc), Reuniunea de cântări și muzică din Reșița (V. Petrovici), Corul din Ictar (Virgil Amadia), Corul din Chizătău (Drăghici), Corul din Tigvaniul Mic și Corul din Comloș (Iosif Velceanu, *Corurile și fanfarele din Banat*, Editura Scrisul românesc, Craiova 1929, p. 54).

bagheta lui Ion Vidu, „Pui de lei”, pe versuri de Ion Nenițescu și muzică de Ionel G. Brătianu. Pentru cei prezenți și în special pentru reprezentanții Comitetului Central, concertul a constituit „punctul cel mai înălțător și atracția cea mai deosebită, pe care numai Banatul ne-o putea da”⁴⁰.

În semn de prețuire, secretarul general al „Astrei”, Ioan Georgescu, a înmănat lui Ion Vidu un premiu de 3000 de lei pentru fondul general al Asociației corurilor și fanfarelor române din Banat. Concertul coral a făcut o bună impresie, fiind considerat de către marea majoritate a participanților cel mai atractiv moment din programul cultural de la Timișoara. Impresionat de prestația corurilor bănățene, corespondentul gazetei *Unirea* consemna: „Țărani deștepți, în port național purtau bagheta de conducător cu o siguranță uimitoare, iar coristele cu portul înflorit al Banatului strălucitor în fir și salbe de aur și coriștii oacheși pricepeau de minune cele mai fine nuanțe de execuție. Aici s-a dovedit încă o dată adevărul vorbei bănățene, că «Tot Banatu-i fruncea»”⁴¹. Aprecieri asemănătoare se puteau citi și în gazeta *Neamul românesc* din 2 septembrie 1923: „Era înduioșător, nespus de înduioșător, și-ți umplea inima de mândrie, să vezi pe chipeșii bărbați și pe frumoasele fete din satele bănățene, cu ce disciplină și cu simțire executau bucăți religioase, naționale și populare din cele mai grele”. „Este cu desăvârșire uimitor progresul muzical la care au ajuns sătenii Banatului și poate fi pentru toate ținuturile românești o pildă”⁴², concluziona gazeta bucureșteană. Cu deplin temei, dar și cu o satisfacție nedisimulată, *Voința Banatului* din 2 septembrie 1923 remarcă: „În general, corurile noastre din Banat s-au prezentat atât de frumos, încât au întrecut toate așteptările. Oaspeții pe care i-a găzduit orașul nostru s-au declarat încântați de felul cum aceste coruri s-au prezentat. S-au făcut declarații pe față, că în întreaga țară nu mai sunt coruri atât de instruite ca acelea ale bănățenilor”.

Seara, în sala Teatrului Comunal, s-a jucat piesa „O scrisoare pierdută” de Ion Luca Caragiale, de către actorii Teatrului Național din Cluj.

Sedința a doua a început în dimineața zilei de 29 august, în sala Casinoului Militar Civil, prin prezentarea rapoartelor de către comisiile stabilite în ziua precedentă. Profesorul dr. Augustin Popa, raportorul comisiei pentru analizarea activității Comitetului Central în anul 1922/1923, a trecut în revistă momentele semnificative din activitatea „Astrei”. Referindu-se la activitatea despărțămintelor, raportul general cerea intensificarea propagandei culturale prin antrenarea unui număr mai mare de conferențieri, distribuirea gratuită de cărți și publicații și înființarea de noi biblioteci la sate. Activitatea „Astrei” era departe de a fi mulțumitoare, deoarece, după Unire, sprijinul primit din partea băncilor s-a redus substanțial, iar fondurile statului aveau alte destinații. Această activitate devenise dificilă și datorită indifferenței față de cultură manifestată de o mare parte a societății, atrasă de „goana după funcții și avere, avantaje, egoism și indolență”, dar și pentru că s-a produs o pulverizare a forțelor culturale în zeci de asociații și societăți⁴³. Cerându-se unirea acestor forțe culturale pentru ca unitatea politică să fie dublată și de o unitate spirituală deplină, raportul atenționa că este un „interes național primordial să nu se pulverizeze forțe creînd cadre și organizații care există demult la noi și care așteaptă numai muncitori harnici să le umple cu demnitate”⁴⁴.

Raportul scotea în evidență și alte greutăți obiective ce țineau de situația concretă a societății românești: numărul mare al neștiutorilor de carte, sărăcia, lipsa bibliotecilor, a cărților ieftine, a Caselor Naționale etc., de aceea, la propunerea comisiei, adunarea a hotărât sporirea eforturilor pentru înființarea a cât mai multe „Case Naționale” și „Case de citire” și atragerea sprijinului statului în acest sens. În numele comisiei, raportorul Augustin Popa a făcut și alte propuneri: continuarea demersurilor către comisiile agrare pentru repartizarea de terenuri unde să se zidească „Case Naționale”, înființarea unui muzeu „Avram Iancu”, sporirea numărului de premii școlare, susținerea de cicluri de conferințe cu subiecte economice, schimbarea formatului revistei „Transilvania”⁴⁵.

La propunerea Comitetului Central, adunarea a hotărât acordarea unui premiu de 10000 de lei lui Teodor V. Păcățianu pentru lucrările *Jertfele românilor în războiul mondial* și *Istoria anilor 1848/49, în legătură cu faptele de arme ale lui Avram Iancu* și a unui premiu de 2000 de lei lui Ion Clopoțel pentru lucrarea *Revoluția din 1918 și Unirea Ardealului cu România*⁴⁶. În același timp s-a propus Comitetului Central să analizeze posibilitatea creării universităților populare, repartizării pentru despărțăminte a 50%

⁴⁰ S.J.S.A.N., Fond *Astra*, doc. 1424/1923, f. 1.

⁴¹ *Unirea*, Blaj, an XXXIII, nr. 35, 1 septembrie 1923.

⁴² *Neamul românesc*, an XVIII, nr. 196, 2 septembrie 1923.

⁴³ *Transilvania*, an LIV, nr. 8-9, august-septembrie 1923, p. 289.

⁴⁴ *Ibidem*, p. 300.

⁴⁵ *Idem*, nr. 10-12, octombrie-decembrie 1923, p. 342.

⁴⁶ Gheorghe Preda, *op. cit.*, p. 81.

din taxele încasate din cotizația membrilor, fuzionarea Societății pentru fond de teatru român cu „Astra”, modificarea statutelor, extinderea în Vechiul Regat etc.

O intervenție critică, destul de rar întâlnită până atunci în adunările generale ale „Astrei”, a avut-o universitarul clujean Gheorghe Bogdan-Duică, care a acuzat lipsa spiritului critic în raportul de activitate al Comitetului Central. El a constatat că acest raport prezintă doar realizările „Astrei”, trecând sub tăcere neîmplinirile. În același timp, el a criticat sistemul bursei, solicitând ca din aceste fonduri să se înființeze un cămin studențesc la Cluj⁴⁷. De asemenea, el a cerut conducerii „Astrei” să manifeste mai multă rigoare în selectarea cărților ce urmau să fie tipărite în colecția „Biblioteca populară”. Această colecție, considera Duică, trebuia să fie structurată pe categorii de cititori, urmând să se tipărească lucrări speciale pentru învățători, pentru preoți, pentru tineret etc.⁴⁸.

Potrivit raportului comisiei pentru înscrierea de noi membri, cu această ocazie s-au înscris 65 de membri – 16 fondatori, 18 pe viață și 31 activi –, toți din Caransebeș și localitățile ce făceau parte din acest despărțământ⁴⁹.

Cea mai importantă problemă ce trebuia rezolvată de către Adunarea Generală de la Timișoara era alegerea noului președinte al „Astrei”. Moartea neașteptată a președintelui Andrei Bârseanu, în august 1922, refuzul mitropolitului unit Vasile Suci de a-și depune candidatura pentru președinția „Astrei” și depunerea pentru prima dată în istoria asociației din Sibiu a două candidaturi – Vasile Goldiș și Nicolae Iorga – au pus Adunarea Generală a „Astrei” de la Sibiu (1922) în imposibilitatea de a-și alege președintele. De aceea, gazeta *Libertatea* din Orăștie, ce a acordat spații importante acestui eveniment, considera justificat că: „Adunarea asta va atrage lume multă românească la Timișoara, căci are să se aleagă și președintele Asociațiunii în locul răposatului Andrei Bârseanu. Și fiindcă lumea a început și la noi a nu mai privi lucrurile decât prin ochelari de partid, partidele politice se cam învolutează ca să aleagă președintele pe placul lor”⁵⁰. Mesajul și în același timp dorința gazetei era „ca alegerea să se facă fără încordări, fără certuri, să nu se scadă cu nimic aerul sărbătoresc și de mândrie românească, pe care trebuie să-l aibă aceste adunări, și mai ales într-un oraș cu atâta lume străină, ca și Timișoara”.

Mesaje asemănătoare, ce exprimau punctul de vedere al celor mai mulți frunțași ai „Astrei”, au transmis și alte publicații din Ardeal și Banat și chiar din Vechiul Regat. Cotidianul bucureștean *Adevărul*, într-un articol intitulat *În preajma Adunării Generale a «Astrei»*, scrisoare din Ardeal, semnat „un vechi membru al „Astrei”, dar care de fapt era inspirat dintr-un alt articol publicat de Valeriu Braniște în *Voința Banatului* din 26 august 1923 și în cotidianul *Universul* din 27 august 1923, aprecia că alegerea președintelui „Astrei” la adunarea de la Timișoara, „se discuta cu aprindere pretutindeni: în tren, la băi, în cafenea, în cluburile politice ca și în redacțiile gazetelor. Din toate discuțiile se desprinde ca un semn de maturitate serioasă, dezgustul legitim pentru politicianismul fără suflet”, care a introdus după Unire „dihoniile cluburilor și bisericuțelor de partid în atmosfera senină și împăciuitoare care stăpânea până atunci viața vechei noastre instituții culturale”⁵¹. De aceea, în preajma acestei adunări generale – continua amplul articol – facem un apel călduros la toate conștiințele românești cinstite, fără deosebire de partid și fără deosebire de credințe religioase ca intrând în sala unde se vor aduna miile de delegați ai «Astrei» să părăsească toate micile preocupări de meschin politicianism cotropitor și să fie călăuziți numai de preocupări de natură pur culturală”. Apelul pentru armonie și colaborare în promovarea intereselor culturale, depășindu-se interesele politice sau confesionale era motivat de faptul că „Astra nu este nici a Partidului Național, nici a celui averescan... nici sucursală a Băncii Naționale Române, ci o instituție culturală a noastră, a tuturor”⁵².

Cu siguranță, momentul alegerii președintelui „Astrei” a fost așteptat cu emoție și interes, dar alegerea propriu-zisă s-a făcut fără incidente sau divergențe de ordin politic sau confesional. Pe de o parte, după încercarea eșuată de a se impune un președinte din afara Partidului Național în adunarea precedentă de la Sibiu, conducerea acestui partid s-a mobilizat, susținându-l fără rezerve pe Vasile Goldiș, și fiind prezentă la nivelul cel mai înalt la adunarea de la Timișoara. Pe de altă parte, alegerea în adunarea de la Sibiu a avocatului Octavian Russu, de confesiune greco-catolică, în funcția de vicepreședinte al „Astrei”, și completarea Comitetului Central cu profesorul blăjean Alexandru Rusu au creat premisele unui consens confesional⁵³. De aceea, când președintele adunării, Octavian Russu, în urma raportului comisiei speciale a propus candidatura lui Vasile Goldiș, acesta a fost ales cu aclamații.

⁴⁷ *Transilvania*, an LIV, nr. 10-12, octombrie-decembrie 1923, p. 573.

⁴⁸ *Neamul românesc*, an XVIII, nr. 197, 4 septembrie 1923.

⁴⁹ S.J.S.A.N., Fond Astra, *Procese verbale ale Comitetului Central al „Astrei”*, 1923, f. 98.

⁵⁰ *Libertatea*, an XXI, nr. 34, 23 august 1923.

⁵¹ *Adevărul*, an XXXVI, nr. 12142, 28 august 1923.

⁵² *Ibidem*.

⁵³ Valer Moga, *op. cit.*, p. 106.

În discursul rostit cu această ocazie⁵⁴, cât și în interviul acordat publicistului Ion Clopoțel și publicat în cotidianul *Adevărul* din 11 septembrie 1923, noul președinte schița principalele direcții ale programului său: „Ideea națională, credința față de organizația monarhică a statului și față de Dinastie și credința religioasă, propovăduind pacea și buna înțelegere între bisericile surori”. O importanță deosebită va acorda colaborării societăților culturale din Transilvania și Banat, propunându-și să realizeze chiar o federalizare a acestora⁵⁵. Alegerea lui Goldiș a fost bine primită nu numai de către cei prezenți la adunare, dar și de către majoritatea personalităților culturale din Banat și Ardeal. Aprecieri favorabile sunt consemnate și în presa vremii: *Patria*, *Libertatea*, *Telegraful român*, *Lumina satelor*, *Unirea*, *Foaia diecezană*, *Voința Banatului* etc.⁵⁶. Într-adevăr, alegerea lui Vasile Goldiș în funcția de președinte al „Astrei” a avut urmări benefice pentru activitatea acesteia. Sub conducerea lui Goldiș s-au modificat statutele, s-a realizat o nouă organizare și un program de activitate, adecvate noului cadru statal⁵⁷.

Adunarea s-a încheiat cu o ședință festivă a secțiilor literare și științifice ale „Astrei”, în cadrul căreia universitarul clujean Silviu Dragomir a vorbit despre *Colonizările străine pe pământul românesc al Banatului*, iar Marilina Bocu despre *Arta noastră în America*, urmată de un bal organizat în cinstea oaspeților. A treia zi, o parte a celor veniți la Timișoara au vizitat uzinele din Reșița și au depus o coroană de flori pe mormântul fostului prim-secretar și membru de onoare al „Astrei”, Cornel Diaconovici⁵⁸.

IV. Ecoul și importanța adunării

Adunarea Generală a „Astrei” de la Timișoara s-a bucurat de aprecierea participanților și a presei românești nu numai din Banat și Ardeal, dar și din București. *Telegraful român* aprecia în numărul din 4 septembrie 1923 că serbările de la Timișoara au fost cele mai reușite după realizarea României Mari, ridicându-se la nivelul celor de dinainte de război. În aceiași termeni erau prezentate manifestările de la Timișoara și de către gazeta bisericească *Foaia diecezană*, organ de presă a Eparhiei Ortodoxe a Caransebeșului⁵⁹. Atmosfera de sărbătoare și spiritul de armonie, mai rar întâlnit după 1918, au fost apreciate și de către gazeta timișoreană *Voința Banatului*⁶⁰. Corresponsentul *Neamului românesc* consemna: „prin felul cum s-a desfășurat poate fi socotită ca unul din cele mai însemnate evenimente culturale ale anului. În frumosul și modernul oraș al Banatului, cu străzi largi și drepte, cu clădiri monumentale și fabrici multe și mari, și unde mâna omului a făcut să se răsfete pretutindeni flori și copaci, peste 2000 de oameni s-au strâns la chemarea bătrânei și vrednicei «Astra» să afirme puterea culturii noastre naționale”⁶¹. Sub impulsul unor stări emoționale supradimensionate s-au transmis și percepții evident exagerate. Astfel, Siviu Dragomir, la scurt timp după adunare îi mărturisea lui Ion Clopoțel: „au avut o nouă Alba-Iulia; manifestația grandioasă de la Timișoara egalează în glorie pe cea de la 1918”⁶². Nu au lipsit nici momente, dacă nu inedite, oricum neașteptate, ce au atras atenția unor publicații: atitudinea critică a lui Bogdan-Duică față de raportul privind activitatea Comitetului Central⁶³, decizia arhimandritului Filaret Musta de a părăsi adunarea, în semn de protest față de toastul rostit de Alexandru Vaida-Voevod⁶⁴, și intrarea în sala de ședință, în a doua zi a adunării, a episcopului catolic Augustin Pacha, care a surprins în mod plăcut întreaga asistență⁶⁵.

La Adunarea generală de la Timișoara (28–29 august 1923), s-a discutat posibilitatea extinderii activității Astrei și în alte provincii. Existau voci care acuzau Asociația de „regionalism”, de aceea Comitetul central al Astrei a înființat trei despărțăminte (unul la București și două în Basarabia), având sprijinul financiar și moral al Statului român.

Adunarea Generală a „Astrei” din 1923, prin numărul mare al participanților, prin alegerea unui președinte, ce a reușit adaptarea programului „Astrei” la noile realități social-politice, și prin deciziile luate a marcat începutul unei noi etape în evoluția celei mai importante asociații culturale din Banat și Ardeal.

⁵⁴ Vasile Goldiș, *Discursuri rostite în preajma Unirii și la asociațiunea culturală „Astra”*, București, 1928, p. 31-34.

⁵⁵ S.J.S.A.N., Fond *Astra*, doc. 1369/1923, f. 157; vezi și *Adevărul*, an XXXVI, nr. 12154, 11 septembrie 1923.

⁵⁶ Dumitru Tomoni, *Vasile Goldiș, președinte al „Astrei” (1923-1932) Alegerile de la Timișoara și Caransebeș*, în *Analele Aradului*, an. I, nr. 1/2015, p. 471-489.

⁵⁷ Gheorghe Șora, *Vasile Goldiș, militant pentru desăvârșirea idealului național. 1 Decembrie 1918*, Editura Facla, Timișoara, 1980, p. 31-34.

⁵⁸ *Foaia poporului*, an XXXI, nr. 36, 9 septembrie 1923.

⁵⁹ *Foaia diecezană*, an XXXVIII, nr. 35, 29 august/7 septembrie 1923.

⁶⁰ *Voința Banatului*, an III, nr. 35, 2 septembrie 1923.

⁶¹ *Neamul românesc*, an XVIII, nr. 196, 2 septembrie 1923.

⁶² *Adevărul*, an. XXXVI, nr. 12154, 11 septembrie 1923.

⁶³ *Foaia poporului*, an XXXI, nr. 36, 9 septembrie 1923.

⁶⁴ *Neamul românesc*, an XVIII, nr. 204, 12 septembrie 1923.

⁶⁵ *Universul*, an. XLI, nr. 228, 2 septembrie 1923.

ANEXA NR. 1

Convocarea Adunării Generale ale „Astrei” de la Timișoara din 28-28 august 1923 (*Transilvania*, an. 54, nr. 8-9, august-septembrie 1923, p. 287-288)

TRANSILVANIA

Anul 54. August—Sept. 1923. Nr. 8—9.

Nr. 1108—1923.

Convocare.

În înțelesul §-ului 23 din statute, membrii „Asociațiunii pentru literatura română și cultura poporului român” se convoacă la

Adunarea generală ordinară,

ce se va ține la Timișoara, în zilele de 28 și 29 August n. 1923.

Programa adunării:

Marți, în 28 August 1923, la orele 11 a. m.

Ședința I., cu următoarea ordine de zi:

1. Deschiderea adunării generale.
2. Înscirarea delegaților prezenți ai despărțămintelor.
3. Raportul general al comitetului central pe anul 1922.
4. Alegerea comisiunilor pentru:
 - a) examinarea raportului general pe anul 1922.
 - b) censurarea socotelilor pe anul 1922 și a proiectului de buget pe anul 1924;
 - c) înscrierea membrilor noi.
5. Prezentarea eventualelor propuneri.¹

Mercuri, în 29 August, la orele 9 a. m.

Ședința II., cu următoarea ordine de zi:

1. Raportul comisiunii alse pentru examinarea raportului general, și propunerile acestei comisiuni.
2. Raportul comisiunii însărcinate cu censurarea socotelilor și a proiectului de buget.
3. Raportul comisiunii pentru înscrierea de membri noi.
4. Alegerea prezidentului, și a unui membru în comitetul central, în locul membrului Gavril Precup, pe un period de doi ani (1923/24—1924/25).
5. Fixarea locului pentru ținerea adunării generale ordinare din anul 1924.
6. Dispoziții pentru verificarea procesului verbal al adunării generale.
7. Închiderea adunării generale.

După prânz la orele 4.

Ședința festivă a secțiilor științifice-literare.

Sibiu, din ședința comitetului central al «Asociațiunii pentru literatura română și cultura poporului român», ținută la 4 August 1923.

Dr. Octavian Russu,
vice-președinte.

Romul Simu,
secretar.

ACTIVITATEA POLITICĂ A GENERALULUI TRAIAN MOȘOIU ÎN JUDEȚUL SĂLAJ

Marin POP*

THE POLITICAL ACTIVITY OF GENERAL TRAIAN MOȘOIU IN SĂLAJ COUNTY

ABSTRACT

The present study aims to analyze the political activity carried out by General Traian Moșoiu in Sălaj County, in the first decade of the interwar period.

General Traian Moșoiu's first connections with Sălaj County date back to the end of the First World War, when he led and participated in the battles for the county's liberation from Szekler Bolshevik troops.

General Traian Moșoiu left his mark on the liberal movement in Sălaj county, just like in Bihor County. Also benefiting from the aura of the liberator of Sălaj County, he managed, together with Dr. Emil Lobonțiu, to establish the organization of the National Liberal Party in Sălaj, in the spring of 1922. Following the parliamentary elections of March 1922, he also obtained the parliamentary mandate in Sălaj, but he opted for the one from Bihor. Until 1929, when he stopped getting involved in the political life of Sălaj, probably also because of his health, he carried out a prodigious political activity, constituting the flag bearer of the liberal movement in Sălaj County, known as the electoral fiefdom of the Romanian National Party, being the place birthday of the president of the party, Iuliu Maniu.

Keywords: General Traian Moșoiu, National Liberal Party, Sălaj County, parliamentary elections, political activity.

Primele legături ale generalului Traian Moșoiu cu județul Sălaj datează de la sfârșitul Primului Război Mondial. Astfel, după ce la 11 aprilie 1919 generalul Gheorghe Mărdărescu a fost numit de către Marele Cartier General Român în fruntea trupelor din Transilvania, generalul Traian Moșoiu a fost însărcinat cu comanda Grupului de Nord, structură nouă înființată de generalul Mărdărescu. Grupul de Nord era compus din diviziile 6, 7, 16 infanterie, 2 cavalerie și Detașamentul General Olteanu, având punctul de comandă la Dej¹.

Ofensiva armatei române împotriva bolșevicilor lui Béla Kun începe în noaptea de 15/16 aprilie 1919, iar în localitatea Hodod, județul Sălaj, s-au dat lupte grele, soldate cu pierderea a doi ofițeri și 17 soldați români².

Din informațiile primite de la Flavia Coposu-Bălescu, sora lui Corneliu Coposu, am aflat că după luptele de la Hodod, armata română, în frunte cu generalul Traian Moșoiu, își face intrarea în satul Bobota, fiind primiți cu entuziasm de familia preotului greco-catolic Valentin Coposu și de către locuitori. Semnatar al Unirii Transilvaniei cu România, la 1 Decembrie 1918, în calitate de delegat ales în cercul electoral al Șimleului, preotul Valentin Coposu a fost arestat de către bolșevicii maghiari la începutul lunii martie 1919 și se afla în închisoare, în Ungaria, alături de Clara Maniu, mama lui Iuliu Maniu, și alți fruntași politici național-români din zona Șimleului³. Generalul Traian Moșoiu a promis familiei Coposu că îl va elibera din închisoare pe Valentin Coposu, atunci când va ajunge cu armata în Ungaria:

„Da ne povestea important, cel mai cu mare elan, bunica, mama ... de cum s-a întâmplat cu venirea trupelor române în sat. S-au nimerit exact în noaptea Învierii. Atunci au ajuns în sat și s-au interesat, au aflat că intră armata română ... Tata era arestat, era la Budapesta, unchiul (Valer Anceanu – n.n.) era arestat. Acasă rămăsese bunica, mama și cu cei doi copii care existau și erau mici. Cornel (Corneliu Coposu – n.n.) avea patru ani și cealaltă soră a mea, Cornelia, avea șase sau șapte. (...) Ei, cel mai important lucru, mare eveniment, a fost asta: intrarea Armatei române în sat, pă care o organizat-o bunica și mama. Io rugat pe toți sătenii să invite soldații la masă, să le deie, mă rog, colaci, ouă roșii și miel și d-astea ... Și s-au dus și i-au așteptat cu praporii de la biserică în șosea. Ș-au venit cu generalul Moșoiu, cu armata. Au fost anunțați că vin, bineînțeles. Bunica a fost anunțată că Moșoiu mănâncă sarmale și o făcut un blidoi mare dă sarmale. Și au venit la noi la masă ofițerii. Și nu știu de unde o avut

* Muzeul Județean de Istorie și Artă Zalău; email: marinpop07@yahoo.com.

¹ Dumitru Preda, Vasile Alexandrescu, Costică Prodan, *În apărarea României Mari. Campania armatei române din 1918-1919*, Editura Enciclopedică, București, 1994, p. 167.

² *Ibidem*, p. 221.

³ Despre acest episod al ostaticilor sălăjeni vezi, printre altele, Marin Pop, *Aspecte ale campaniei armatei române din anul 1918-1919. Calvarul frunțașilor politici români din Șimleu*, în *Alma Mater Porolissensis*, nr. 5, septembrie 2001.

*ei pitit și strâns steag tricolor. Și le-o făcut o masă cu șervețele și-n fiecare șervet câte un steguleț și ăia o rămas trăsniți c-o crezut că intră într-o regiune ungurească*⁴.

După eliberarea Budapestei de sub regimul bolșevic instaurat de Béla Kun, la 15 noiembrie 1919 generalul Traian Moșoiu a părăsit garnizoana orașului Budapesta, fiind numit în fruntea Comandamentului Corpului Vânătorilor de munte, care avea sediul la Oradea⁵.

În timpul primului guvern al României Mari, condus de către Alexandru Vaida-Voevod, în perioada 2-13 martie 1919, generalul Traian Moșoiu a îndeplinit funcția de ministru de Război, în locul generalului Ioan Rășcanu, demisionat⁶.

La sfârșitul anului 1920, generalul Traian Moșoiu a demisionat din cadrul armatei române și a intrat în politică, în rândurile Partidului Național Liberal, contribuind, alături de Alexandru Lapedatu, la organizarea acestei formațiuni politice în Transilvania⁷.

După demisia guvernului provizoriu condus de Take Ionescu, regele Ferdinand I-a însărcinat cu formarea noului guvern pe Ion I.C. Brătianu, în seara zilei de 18 ianuarie 1922. Guvernul Brătianu s-a constituit a doua zi, 19 ianuarie 1922, iar în data de 23 ianuarie s-a publicat decretul regal pentru dizolvarea Parlamentului și organizarea de alegeri pentru Adunarea Națională Constituantă, la începutul lunii martie 1922⁸.

Conform uzanțelor, prin Înalt Decret Regal se convoacă noi alegeri parlamentare. Pentru Transilvania sunt stabilite zilele de 6 și 7 martie 1922, la Cameră, iar pentru Senat zilele de 9 și 10 martie. Noul Parlament urma să fie convocat în data de 27 martie 1922⁹.

În noul guvern condus de Ion I.C. Brătianu, generalul Traian Moșoiu a primit portofoliul de la Comunicații, începând cu data de 24 ianuarie 1922, iar din data de 30 octombrie 1922 a fost numit ministru al Lucrărilor Publice, în locul lui Aurel Cosma, demisionat¹⁰.

Până în anul 1922, Partidul Național Liberal nu a avut filială în județul Sălaj, față de județul vecin, Satu Mare, de exemplu, unde s-a înființat prima organizație a P.N.L. din Transilvania. În acest context, conducerea centrală a P.N.L. l-a însărcinat pe generalul Traian Moșoiu să înființeze o filială a partidului și în județul Sălaj, cunoscut ca un fief electoral important al Partidului Național Român, în fruntea căruia se afla Iuliu Maniu. Totuși, generalul Traian Moșoiu, care beneficia și de aura de eliberator al Sălajului, conducând campania armată din primăvara anului 1919 împotriva bolșevismului maghiar, a reușit să formeze un nucleu liberal în orașul Șimleu Silvaniei, centrul cultural românesc al Sălajului, în jurul profesorului dr. Emil Lobonțiu, și astfel s-a constituit prima organizație liberală în Sălaj. În fruntea ei a fost ales generalul Traian Moșoiu, mai mult onorific, el având de coordonat și organizația județeană Bihor. În funcția de vicepreședinte a fost ales dr. Emil Lobonțiu, în realitate președintele executiv al organizației, în funcția de secretar general a fost ales Nicolae Popescu, ginerele generalului Moșoiu, iar în cea de secretar general adjunct dr. Mihail Gurzău¹¹.

Întreaga campanie electorală din anul 1922 a reprezentat o acerbă luptă politică între liberalii aflați la putere și candidații P.N.R. Informații inedite referitoare la desfășurarea campaniei electorale în județul Sălaj le aflăm din telegramele cifrate trimise de către prefectul Iulian Domșa Ministerului de Interne. Prefectul îl informează pe ministrul de Interne Văitoianu despre situația din Sălaj și de faptul că a sosit candidatul liberal Bălănescu, care a fost impus de la centru:

„Domnul Bălănescu a sosit la Zalău. În urma cercetărilor ulterioare situațiunea devine grea. Candidatul independent Ioan Rusu este deghizat de către naționaliști conform informațiilor agenților noștri. Întrucât candidatul naționalist care a fost respins ar reclama revenirea la candidatura sa, rog a respinge cererea lui fiind deja lupta foarte grea”. El consideră că motivele respingerii acestei candidaturi erau „foarte puternice și legale”¹².

⁴ Flavia Coposu, născută la 6 decembrie 1924 în localitatea Bobota, județul Sălaj; interviul a fost realizat de către subsemnatul în decembrie 2009, în casa familiei Coposu de pe str. Mămulari, nr. 19, București.

⁵ Constantin I. Stan, *Generalul Traian Moșoiu – ostașul și omul politic (1868-1932)*, Editura Casei Corpului Didactic „I. Gh. Dumitrașcu”, Buzău, 2003, p. 144.

⁶ Stelian Neagoe, *Istoria guvernelor României de la începuturi – 1859 până în zilele noastre – 1995*, Editura Machiavelli, București, 1995, p. 83.

⁷ C.I. Stan, *op. cit.*, pp. 145-146.

⁸ Ioan Scurtu, *Istoria Partidului Național Țărănesc*, Editura Enciclopedică, București, 1994, p. 67.

⁹ *Gazeta oficială a județului Sălaj*, nr. 3, 19 ianuarie 1922.

¹⁰ Stelian Neagoe, *op. cit.*, p. 88-89.

¹¹ Arhiva Consiliului Național pentru Studiarea Arhivelor Securității (în continuare: A.C.N.S.A.S.), *Fond Documentar*, dosar D. 8490, vol. 4, f. 315.

¹² Serviciul Județean al Arhivelor Naționale Sălaj (în continuare: S.J.A.N. Sălaj), *Fond Prefectura județului Sălaj. Prefect-confidențiale*, dosar 11/1922, f. 4.

Tot într-o telegramă cifrată, prefectul Domșa îi scrie despre luptele grele și despre imensele cheltuieli ale campaniei electorale:

„În circumscripția Zalău lupta electorală a devenit înțepită. Până acum peste cheltuielile făcute de candidatul nostru înainte de sosirea sa am cheltuit suma de 20.000 lei. Rog trimiterea acestei sume telegrafic la Banca Națională Șimleul-Silvaniei. Dl. candidat personal cheltuiește foarte mult, lupta fiind grea cheltuielile sunt enorme vom necesita încă un alt fond pentru care vom ruga ulterior”¹³.

Prefectul Domșa subliniază că opoziția stătea foarte bine din punct de vedere financiar și cere alte sume de bani de la ministrul de Interne. Candidat la Sălaj era și generalul Traian Moșoiu, ministru al Comunicațiilor în guvernul Brătianu. El aduce cu sine la Zalău și suma de 80.000 lei, pe care ministrul de Interne i-o trimite prefectului¹⁴.

În data de 28 martie 1922, prefectul Iulian Domșa raporta ministrului de Interne modul cum au decurs alegerile în județul Sălaj în cele cinci circumscripții electorale pentru Cameră și două pentru Senat. Generalul Traian Moșoiu a candidat pentru un mandat de senator în circumscripția electorală Zalău. Iată ce raporta prefectul despre modul cum au decurs alegerile în această circumscripție:

„În Circumscripția Zalău s-a dat luptă între Dl. Ministru Moșoiu Traian general de Div. și între candidatul naționalist comerciantul Dionisie Pop Moldovan fost preot greco-catolic. Lupta s-a terminat cu căderea naționalistului rămânând în minoritatea voturilor cu circa 2.000, deși în decursul campaniei a jertfit sume enorme pentru beutură și cumpărarea preoților care sumă o apreciem la 300.000 lei. Acte de violență nu s-a întâmplat, asemenea nici abuzuri în tot decursul campaniei electorale din partea administrației în întreg județul fiind toate organele administrative pătrunsă de responsabilitatea care o poartă”.

La finalul raportului său avertiza, însă, că dacă generalul Traian Moșoiu nu va opta pentru mandatul de la Sălaj, organizația liberală nu va avea aceleași șanse și pe viitor:

„În lipsa altor momente mai însemnate și conform dorinței organizării partidului liberal din acest județ, rog binevoii a insista ca mandatul circumscripției Zalău să îl mențină Dl. General Ministru Moșoiu, căci întrucât nu va opta pentru acest mandat, la noua alegere nu mai pot garanta învingerea așa cum am avut la alegerea din 6/7 Martie”¹⁵.

Așa cum a promis și în campania electorală, pentru a păstra și cinsti memoria soldaților români căzuți în timpul luptelor din primăvara anului 1919, generalul Traian Moșoiu a dăruit un clopot bisericii din localitatea Gârcei, care în timpul luptelor s-a aflat chiar pe linia demarcațională.

Momentul sfințirii clopotului a avut loc cu mare fast, în data de 29 iulie 1922, generalul Moșoiu fiind însoțit, printre alții, de către deputatul Emil Lobonțiu, președintele executiv al organizației P.N.L. Sălaj.

Generalul Moșoiu a fost așteptat și primit la cele două porți trumfale, construite cu această ocazie. La prima poartă a fost întâmpinat de către pretorele plasei, iar la cea din fața bisericii de către parohul local, Ștefan Szabo.

În suita „nașului” de clopot, Traian Moșoiu, care îndeplinea funcția de ministru al Comunicațiilor în guvernul condus de Ion I.C. Brătianu, se aflau, pe lângă deputatul Emil Lobonțiu, prefectul județului Sălaj, Iulian Domșa, împreună cu soția, Teodor Mihali cu soția, George Pop, prim-pretorul plasei Zalău, dr. Făcaș, medic județean, dr. Gheție, jurisconsult județean, deputatul George Pop, colonelul Niculescu împreună cu Regimentul 17 Vânători din Zalău, pe care îl conducea, Nicolae Sigmireanu, judecător la tribunal, Cornel Pop, directorul Școlii Normale de băieți din Zalău, redactorul ziarului „Viitorul” din București, oficiosul P.N.L., și, nu în ultimul rând, baronul Wesselenyi Istvan.

Sfințirea clopotului a fost făcută de către protopopul districtual, Mihai Pop, asistat de către preoții Laurențiu Sima din Jibou, Ștefan Szabo, parohul local, și A. Pocol, preot în Hereclean¹⁶.

După terminarea Serviciului divin, așa după cum menționa redactorul ziarului „Viitorul”, oficiosul central al P.N.L., protopopul Mihai Pop a rostit „o înălțătoare cuvântare arătând însemnătatea acestei serbări atât din punct de vedere național cât și religios. D-sa a reamintit celor de față sacrificiile ca și martiriul la care a fost supusă comuna Gârcei pe timpul invaziilor bandelor secuiești”¹⁷.

¹³ Ibidem, f. 4 v.

¹⁴ Ibidem, dosar 27/1922, f. 4-5.

¹⁵ Ibidem, dosar 53/1922, f. 8.

¹⁶ Sălajul (Zalău), nr. 27, 2 septembrie 1922, p. 4; în ziarul Sălajul este trecută data de 6 august (probabil diferența de datare: stil vechi și stil nou).

¹⁷ Viitorul (București), nr. 4.322, 1 august 1922, p. 2.

A urmat o agapă creștinească, după care s-a jucat hora, în acodurile muzicii alese interpretate de fanfara Regimentului 17 Vânători de munte. Cei aproximativ 3.000 de participanți, în special țărani și intelectuali din satele sălăjene, au rămas impresionați de „*elanul și promisiunea împlinită*” de generalul Traian Moșoiu¹⁸.

În data de 17 aprilie 1923, filiala P.N.L. Sălaj se întrunește în congres de reorganizare. Cu această ocazie a fost aleasă conducerea organizației județene. În funcția de președinte de onoare au fost aleși generalul Traian Moșoiu, care îndeplinea funcția de ministru al Lucrărilor Publice, și deputatul Vladimir Athanasovici, iar vicepreședinte de onoare senatorul Emil Bran.

În funcția de președinte executiv al organizației liberale sălăjene a fost ales Emil Lobonțiu, vicepreședinti avocatul Augustin Pinteș și notarul public Valer Vicaș, N. Moga și V. Nistor secretari, și preotul Remus Roșca. Delegația permanentă era compusă din aproximativ 90 de membri, în frunte cu Ioan Gheție¹⁹.

Cu această ocazie a fost trimisă o telegramă de felicitare președintelui Consiliului de Miniștri, Ion I.C. Brătianu, urându-i „La mulți ani”, „pentru a putea duce la îndeplinire consolidarea iubitei noastre țări”²⁰.

Tot în primăvara anului 1923, în data de 6 mai, la vremea respectivă fiind sărbătoarea de Sfântul Gheorghe, la Băsești a fost sfințit monumentul lui „badea George” și a soției sale, ridicat cu mari strădanii de către fiica lor, Elena Pop Hossu-Longin, din marmură neagră.

La eveniment participă și generalul Traian Moșoiu, ministrul Lucrărilor Publice, alături de o numeroasă delegație ministerială, în frunte cu Vintilă Brătianu, ministru de Finanțe.

Distinșii oaspeți au sosit în după-amiaza zilei de 5 mai la Zalău, unde au fost întâmpinați de către autoritățile locale, în frunte cu prefectul Iulian Andrei Domșa și primarul orașului Zalău, Nicodim Cristea.

În seara aceleiași zile, prefectul Domșa oferă oaspeților „*o masă compusă cu multă delicatețe și simț*”. După cum era moda vremii, în astfel de momente se țineau o serie de scurte cuvântări, închinare în cinstea gazdei sau unor personalități. Primul vorbitor a fost Vintilă Brătianu, care aduce un elogiu special generalului Traian Moșoiu, după care ia cuvântul deputatul sălăjean Emil Lobonțiu, care subliniază că „*în jurul numelui familiei Brătianu se grupează cele mai mari evenimente*” din istoria modernă a României, închinând în cinstea lui Vintilă Brătianu. Au mai vorbit deputatul Gavril Tripon, care descrie frumusețile Sălajului, și generalul Traian Moșoiu, care închină în cinstea gazdei și mulțumește, în numele guvernului, „*pentru buna și româneasca primire*”.

În dimineața zilei de 6 mai, întreaga delegație liberală s-a deplasat la Băsești, pentru a-l comemora pe George Pop de Băsești, evenimentul devenind unul de anvergură națională. La eveniment a participat și Iuliu Maniu, urmașul politic al lui George Pop de Băsești, în fruntea unei numeroase delegații a P.N.R. De asemenea, poetul Octavian Goga, din partea Partidului Poporului, mii de țărani și intelectuali, care au venit să aducă un omagiu lui George Pop de Băsești²¹.

Venind la putere, în ianuarie 1922, guvernul liberal a inițiat, în special prin ministrul Agriculturii și Domeniilor, Alexandru Constantinescu, o acțiune de propagandă politică, străbătând țara în lung și lat pentru înfăptuirea „primei împroprietării” în fiecare județ. Astfel, în ziua de 23 septembrie 1922 a venit și rândul județului Sălaj, prima împroprietărire făcându-se în localitatea Unguraș (azi Românași), eveniment la care a participat și generalul Traian Moșoiu, în calitate de ministru al Lucrărilor Publice și coordonator al organizației P.N.L. Sălaj.

În drumul lor spre Românași, conform programului serbării, distinșii oaspeți au fost primiți în gara din Zalău, cu fastul cuvenit, de către autoritățile județene, „luând parte și o mare mulțime de inteligență și popor din oraș și provincie”. Erau însoțiți și de către parlamentarii liberali sălăjeni, Emil Bran, senator, și dr. Emil Lobonțiu, deputat. Au fost întâmpinați de către prefectul județului Sălaj, dr. Iulian Andrei Domșa, care îi salută și îi asigură de „recunoștința poporului”, mulțumind „în termeni elogioși” guvernului liberal, care începea punerea în practică a reformei agrare. Din partea Primăriei orașului Zalău au fost întâmpinați de către dr. Augustin Pinteș, jurisconsult, după care ministrul Agriculturii le răspunde, spunând că uită de greutățile întâmpinate de lungile călătorii prin țară, „*când se gândește la poporul care ajunge la glia mult așteptată și lui atât de dragă, la acel popor al cărui vitejie e scrisă cu slove de aur pe paginile istoriei, și al căruia hărnicie l-a făcut să trăească și să susțină pe aceste plaiuri după suferință milenară*”.

¹⁸ Sălajul, nr. 27, 2 septembrie 1922, p. 4.

¹⁹ Ibidem.

²⁰ S.J.A.N. Sălaj, Fond Prefectura județului Sălaj. Prefect-confidențiale, dosar 69/1923, f. 1.

²¹ Plugarul (Șimleu Silvaniei), nr. 2, 10 mai 1923, p. 1-3.

Din gara Zalăului, delegația ministerială s-a deplasat în localitatea Unguraș, unde a avut loc festivitatea primei împroprietării, după care s-au deplasat la Carei, județul Satu Mare (iar din 1925 plasa Carei și Valea lui Mihai au trecut la Sălaj), tot pentru a realiza prima împroprietărire²².

La cinci ani de la trecerea liniei demarcaționale de către Armata Regală Română, în orașul Zalău a fost organizată o mare serbare, la care au luat parte toate comunele din județ, precum și generalul Traian Moșoiu, care era văzut ca eliberatorul județului Sălaj, însoțit, printre alții, de deputatul Emil Lobonțiu. Astfel, în data de 17 aprilie 1924, generalul Moșoiu, ministru în guvernul Brătianu, era întâmpinat în gara Zalău de către primarul orașului, dr. Nicodim Cristea²³.

Presa vremii consemnează că deși serbările erau programate să înceapă la orele 10, „*totuș încă des de dimineață se observă pe străzile Zălaului o neobișnuită voiciune și agitație. Din toate părțile veneau plugari îmbrăcați de sărbătoare, cari se amestecau cu orășenii curioși. Tot orașul era îmbrăcat în tricolorul național. În mijlocul pieței se ridica o tribună mare încăpătoare împodobită cu ramuri verzi. Pe drumul dinspre gară erau două porți triumfale*”.

În jurul orelor 9, în gara din Zalău sosește trenul ministerial, din care coboară, „eroul zilei”, generalul Moșoiu, „viguros, plin de viață”. Era însoțit de către generalul Gorsky, prefectul județului Sălaj, dr. Iulian Domșa, prefectul județului Solnoc-Dobâca și de către maiorul Iliescu. Primarul orașului Zalău l-a „bineventat pe înaltul oaspe”, care a răspuns că vine întotdeauna cu mare bucurie sufletească în Sălaj, „*căci vede din înaintarea acestui județ renumit cum sângele nevinovat al soldaților români vărsat pe acest sfânt pământ, nu s-a vărsat în zădar*”.

De la gară, convoiul s-a deplasat în piață, unde s-a oficiat o slujbă de mulțumire. La tribuna oficială au luat loc generalul Moșoiu, generalul Gorski, prefectii de Sălaj și Solnoc-Dobâca, parlamentarii liberali de Sălaj, Emil Bran și Emil Lobonțiu, primarul Zalăului și toate „notabilitățile județului”. De asemenea, în public se observă „o frumoasă cunună de doamne și domnișoare”. Serviciul divin a fost săvârșit de către protopopul ortodox Remus Roșca, iar răspunsurile le-a dat corul Casinei române din Zalău. La sfârșitul Te-Deum-ului a vorbit protopopul greco-catolic Traian Trușașiu, care „*preaslăvește însemnătatea zilei cu un elan oratoric de admirat. Din glasul puternic al părintelui Trușaș auziai plângând durerile și suferințele trecutului, eroismul zilelor de încercare, extazul clipelor mântuirii și nădejdea în măreția unui viitor mai ales*”. Discursul a stârnit emoții și îndelungi urale. A luat apoi cuvântul generalul Moșoiu, care spune că el se considera ca un „*mic rob al neamului românesc*” și că nu și-a făcut decât datoria: „*Dreptatea a fost cu noi – spune el –, Dumnezeu sfântul ne-a dat tărie brațelor și ajutoarați de aceste puteri cerești poporul românesc a putut să fie iarăș stăpân pe pământul său*”²⁴. A urmat apoi intonarea Imnului Regal, de către orchestra militară și defilarea armatei²⁵.

La orele 11, în Sala Teatrului orășenesc a fost organizat un program artistic. Discursul festiv a fost rostit de către Cornel Pop, directorul Școlii Normale de băieți din Zalău, care face un excurs istoric al luptelor duse de armata română pentru eliberarea Sălajului²⁶. Înainte de conferința susținută de Cornel Pop, primul punct din program a fost cântecul „Treceți batalioane române Carpații”, executat de către corul școlii normale, iar după conferință a urmat orchestra Batalionului 7 Vânători de Munte din Zalău și poezia lui Moșoiu, scrisă de Petre Dulfu, recitată de către învățătorul-director al școlii din Buciumi, Ioan Știrbu, poezie „frumoasă, cu cugetul actual pentru aceste serbări, precum și predarea artistică au secerat aplauze frenetice”. Tot dedicată „eroului zilei”, a fost și „Doina lui Moșoiu”, executată de către corul școlii normale, urmată de poezia „Pui de lei”, recitată de către elevul școlii de aplicație, Remus Roșca²⁷. Un alt moment artistic deosebit l-a constituit „frumosul joc al părinților noștri”, care se numea „Romana”, nelipsit de la acțiunile culturale organizate de către despărțământul sălăjean al Astrei înainte de Marea Unire. El a fost pus în scenă de către elevele școlii medii din Zalău, după care corul liceului „Wesselényi” face o plăcută surpriză cântând, acompaniat de orchestra lor, Imnul Regal al României, cu care s-a încheiat serbarea.

La orele 13, în sălile restaurantului „Ridwald” a fost organizat un banchet, la care au participat aproximativ 300 de persoane, în cadrul căruia s-au ținut numeroase „toasturi” în cinstea Familiei Regale, guvernului, generalului Moșoiu etc.

²² *Sălajul*, nr. 30, 7 octombrie 1922, p. 1.

²³ *Ibidem*, nr. 8, 25 aprilie 1924, p. 1.

²⁴ *Plugarul*, nr. 10, 15 aprilie 1924, p. 1.

²⁵ *Sălajul*, nr. 8, 25 aprilie 1924, p. 1.

²⁶ *Plugarul*, nr. 10, 15 aprilie 1924, p. 2.

²⁷ *Sălajul*, nr. 8, 25 aprilie 1924, p. 1.

După banchet a urmat iluminarea orașului și retragerea cu torțe, generalul Moșoiu plecând a doua zi la Satu Mare, unde a avut loc o serbare similară cu cea de la Zalău²⁸.

În data de 16 iunie 1924, a doua zi de Rusalii, Șimleu Silvaniei și familia Lobonțiu a fost gazda a două evenimente deosebite: inaugurarea noului sediu al Primăriei orașului Șimleu și botezul fiicei lui Emil Lobonțiu, Steluța. La eveniment au participat personalități marcante ale vieții politice românești, în frunte cu generalul Traian Moșoiu, ministrul Lucrărilor Publice, Nicolae Săveanu, ministrul Sănătății Publice și Ocrotirii Sociale, Emil Lobonțiu, deputat, Iulian Andrei Domșa, prefectul județului Sălaj, Nicodim Cristea, primarul orașului Zalău, și Aurel Tarția, primarul orașului Șimleu Silvaniei. A fost săvârșită o slujbă de sfințire a noului sediu al primăriei, după care au urmat o ședință festivă a Consiliului orășenesc și mai multe recepții oficiale. După inaugurarea primăriei, cei doi miniștri și „toată lumea românească” au asistat „în casa prietenească” a deputatului Emil Lobonțiu, la ceremonia botezului fiicei sale, Steluța. Ceremonialul religios a fost săvârșit de preotul greco-catolic din Șimleu, Vasile Moody, nașul de botez a fost ministrul Traian Moșoiu, și „într-o caldă atmosferă s-au unit toate sufletele – baremi pe câteva clipe –, au dispărut confesiuni, partide, ranguri, frecări, neînțelegeri și au fost toți așa cum sunt dați de la Dumnezeu, buni, iubitori, frați”. A urmat un banchet organizat de către primărie, în restaurantul orășenesc, la care au participat aproximativ 200 de persoane. Marea surpriză a constituit-o anunțul celor doi miniștri: generalul Traian Moșoiu a anunțat că va acorda suma de 100.000 lei pentru repararea străzii principale din Șimleu, iar ministrul Săveanu anunță că va întreține 25 de paturi pentru bolnavi și va suporta cheluielile de spitalizare a bolnavilor din spitalul orașului, care până în acel moment nu funcționa. Ziua s-a încheiat cu o serată artistică, în cadrul căreia programul și, în special, piesa alegorică a Elenei Aciu, „Ileana Cosânzeana” au încântat distinsa asistență²⁹.

În primăvara anului 1926 se sfârșea guvernarea liberală, iar regele Ferdinand I l-a desemnat cu formarea noului guvern pe generalul Alexandru Averescu, președintele Partidului Poporului. Conform uzanțelor epocii, noul prim-ministru a anunțat data alegerilor parlamentare. Pentru Camera Deputaților a fost fixată data de 25 mai 1926, 28 mai la Senat și 10 iunie la cea de senatori ai consiliilor comunale și județene. Pentru județul Sălaj au fost depuse, în totalitate, 5 liste de candidați: Partidul Poporului, partid de guvernământ, P.N.L., Blocul Național-Țărănist, cuziștii și socialiștii.

Conform noii legi electorale, Sălajul avea repartizate șase mandate de deputați, două de senatori și un mandat de senator al consiliilor comunale și județene.

Pe lista P.N.L. Sălaj candidau, pentru Camera Deputaților, următorii: Generalul Traian Moșoiu, fost ministru; Emil Lobonțiu, fost deputat; Nicolae Popescu din București, ginerele lui Traian Moșoiu; Iulian Domșa, fost prefect de Sălaj; Nicolae Darabant, avocat în Carei, și Ioan Bancoș, preot. La Senat: N.N. Sigmireanu și preotul Emil Bran, fost senator liberal de Maramureș (1920-1922) și Sălaj (1922-1926)³⁰.

Vârful de lance al listei P.N.L. Sălaj era generalul Traian Moșoiu, considerat eroul „care ne-a scăpat de bolșevici”, în anul 1919, când armata română a ocupat Budapesta și a eliberat-o de regimul bolșevic instaurat de Béla Kun.

Conducerea P.N.L. Sălaj pornea în campania electorală prin publicarea unui articol intitulat „Către Țară”, în care se sublinia că după patru ani de guvernare, P.N.L. se prezenta în fața electoratului, „nu cu agitații și cu fâgăduieli deșarte”, ci cu rezultate concrete, „care se impun oricărui om de bună credință”. În continuare, sunt enumerate realizările guvernării liberale: Constituția din anul 1923, legile privind organizarea administrației, justiției, unificarea administrativă, punerea în practică a reformei agrare, legile școlare, dezvoltarea dată tuturor ramurilor învățământului, construcția a peste 7.500 de școli pe tot cuprinsul țării, restabilirea ordinii în finanțele publice, echilibrarea bugetului, mărirea salariilor funcționarilor, înzestrarea armatei, a bisericii, instituțiilor de cultură, „a celor mai de seamă servicii publice și treptata lor refacere după război”. Pe plan extern, se sublinia că s-a consolidat și plătit datoria externă, „buna îndrumare” a datoriilor de război, apoi normalizarea mijloacelor de transport, „cu totul desorganizate de război și de ocupațiunea inamică”, „îndrumarea economiei naționale pe căi care să dea muncii și capitalului românesc rolul precumpănitor ce i se cuvine”, legile prin care au fost naționalizate bogățiile subsolului, care „chezășuiește propășirea avuției naționale”. Nici muncitorimea nu a fost neglijată, la fel ca și sănătatea publică. Toate acestea asigurau țării „o consolidare temeinică și o liniștită dezvoltare”.

²⁸ *Plugarul*, nr. 10, 15 aprilie 1924, p. 2.

²⁹ *Ibidem*, nr. 13-14, 1 iulie 1924, p. 1-3.

³⁰ *Gazeta de Duminecă* (Șimleu Silvaniei), nr. 19, 9 mai 1926, p. 3.

Desigur că P.N.L. își exprima dorința de a continua „*opera de consolidare a statului*” și își propunea să pună un accent deosebit pe „*educația votului universal*”, pentru ca electoratul să poată face deosebirea între realitate și demagogia politică³¹.

În urma desfășurării scrutinului electoral, la nivel național alegerile parlamentare s-au soldat cu victoria partidului de guvernământ, al generalului Averescu, care a obținut 52,09% din numărul total de voturi și 292 de mandate în Adunarea Deputaților. Blocul Național-Țărănesc a obținut 27,7 % și 69 de mandate, iar P.N.L. au obținut doar 7,34 % și 16 mandate. Peste procentul de 2%, care reprezenta, conform noii legi electorale, pragul de intrare în Parlament, s-a mai situat doar Liga Apărării Național-Creștine (L.A.N.C.), care a obținut un procent de 4,97% și 10 mandate³².

La nivelul județului Sălaj, învingătoare a ieșit lista Blocului Național-Țărănesc. Din totalul de 52.946 de voturi, a obținut 25.622, ceea ce reprezenta 48,39%. Ea a fost urmată de lista partidului de guvernământ, Partidul Poporului, cu 22.829 voturi, ceea ce reprezenta 43,12 %. P.N.L. a obținut în Sălaj doar 797 voturi, ceea ce reprezenta 1,51% din numărul total de voturi. Înaintea P.N.L. s-a situat L.A.N.C., care a obținut 1056 de voturi, adică 1,99%. Cu toate acestea, Blocul Național-Țărănesc (B.N.Ț), în conformitate cu noua lege electorală, a obținut doar un singur mandat de deputat, iar partidul de guvernământ, prin prima electorală, pe celelalte cinci³³. Așadar, în urma rezultatelor dezastruoase obținute de P.N.L., care s-a erodat în cei patru ani de guvernare, generalul Traian Moșoiu nu a obținut mandatul de deputat al județului Sălaj.

Generalul Traian Moșoiu și profesorul Emil Lobonțiu continuă activitatea politică în fruntea organizației P.N.L. Sălaj, începând procesul de reorganizare al filialelor locale. Astfel, la 9 decembrie 1926 are loc o importantă întrunire liberală în orașul Jibou, la care au participat, conform relatărilor presei vremii, sute de țărani și intelectuali din tot județul, în frunte cu Emil Lobonțiu, Emil Bran, vicarul Silvaniei, fost senator liberal, Nicolae Sigmireanu, fost președinte de tribunal, căpitanul Nicolae C. Popescu, Iulian Domșa, fost prefect, Ioan Gheție, Augustin Pinte, ing. Georgescu, Leontin Ghergariu, directorul liceului de stat din Zalău, Coriolan Pop, Emil Mureșan, Halasz Elemer, Vasile Cloaje, primarul orașului Zalău, protopopii Achim și Rusu, preoții Alexandru Nosa, Bancoș, Cioban, învățătorii Paul Dimitriu, Maxim, Sârbu, Hobjilă, și directorul școlii din Jibou, Dumitru Ilea.

Lucrările adunării au fost deschise de către generalul Traian Moșoiu, care a arătat, „*într-o inimoasă cuvântare*”, rolul P.N.L. în consolidarea României Mari. Îi îndeamnă pe toți membrii organizației sălăjene „*să lupte, fiecare în sfera sa de activitate, pentru a face cunoscută opera înfăptuită de acest partid pe toate terenurile vieții publice*”. Aduce elogii președintelui P.N.L., Ion. I.C. Brătianu, „*arătând marea personalitate a omului de stat, care a prezidat cele mai frumoase realizări ale idealului național*”. Mulțumește, apoi, fruntașilor politici liberali din județul Sălaj, care au ascultat îndemnul conducerii partidului și „*au dat dovadă că sunt soldați credincioși ai partidului național-liberal*”. Constată, cu mulțumire, că rândurile partidului „*se întăresc în fiecare zi*”. Afirmă că de la plecarea de la guvernare a liberalilor „*toate s-au scumpit*”.

Cu această ocazie s-au înscris în organizația P.N.L. Sălaj, conform relatărilor presei, foarte mulți protopopi, preoți, învățători, țărani fruntași etc. Totodată, a fost trimisă o telegramă președintelui P.N.L., Ion. I.C. Brătianu, care îi răspunde președintelui executiv al organizației județene, Emil Lobonțiu, cu următoarea telegramă: „*Dlui profesor Emil Lobonțiu, Șimleu Silvaniei./ Sunt fericit văzând munca depusă pentru reorganizarea partidului în Sălaj. Sunt convins că străduințele vă vor fi în scurt (timp) încoronate de izbândă*”.

De la Jibou, generalul Traian Moșoiu s-a deplasat la Zalău, unde a avut întrevederi cu mai mulți fruntași politici sălăjeni, iar a doua zi a plecat la Satu-Mare, apoi la Oradea, Dej și alte centre din Ardeal, efectuând un adevărat turneu politic³⁴.

În primăvara anului 1927, într-o discuție pe care generalul Averescu o are cu Ion I.C. Brătianu, premierul a cerut să fie lăsat să guverneze după cum vroia el și în conformitate cu programul Partidului Poporului. Acest lucru l-a deranjat pe Brătianu, care a început o amplă campanie de răsturnare a guvernului averescan, cerând formarea unui guvern de „uniune națională”. La rândul său, regele Ferdinand, a cărui boală necruțătoare se agrava, a trimis o scrisoare tuturor șefilor partidelor politice, în care le cerea să contribuie fiecare la formarea unui astfel de guvern. Iuliu Maniu a răspuns ofertei adresate de către Alexandru Averescu, afirmând că este de acord cu formarea unui astfel de guvern, dar acesta să

³¹ *Plugul* (Șimleu Silvaniei), nr. 1, 1 mai 1926, p. 2.

³² *Gazeta de Duminecă*, nr. 21-22, 6 iunie 1926, p. 1.

³³ Marcel Ivan, *Evoluția partidelor politice în cifre și grafice. 1919-1932*, Sibiu, 1934, tabelele V, VII și X.

³⁴ *Plugul*, nr. 7, 25 decembrie 1926, p. 6.

fie condus de către o personalitate neutră. Ideea lui Averescu de a prezida el un astfel de guvern nu a fost îmbrățișată nici de către ceilalți lideri politici, astfel că acesta a fost nevoit să demisioneze, în data de 4 iunie 1927.

În noaptea de 4/5 iunie regele Ferdinand I-a însărcinat cu formarea guvernului pe prințul Barbu Știrbei³⁵, iar în data de 6 iunie 1927 s-a anunțat dizolvarea Parlamentului și organizarea de noi alegeri pentru data de 7 iulie, la Adunarea Deputaților, și zilele de 10-14 iulie, pentru Senat. Noul parlament era convocat la București în data de 27 iulie³⁶.

În urma desfășurării scrutinului electoral, la nivelul întregii țări alegerile au fost câștigate de către P.N.L., care a obținut un procentaj de 61,69 % din voturi și 318 mandate. P.N.Ț. s-a plasat pe locul II, cu un procentaj de 22,09 %, obținând un număr de 54 de deputați și 20 de mandate de senatori³⁷.

La alegerile pentru Adunarea Deputaților din data de 7 iulie 1927, P.N.Ț. Sălaj a obținut un număr de 27.782 de voturi, ceea ce reprezenta 50,04%. P.N.L. a obținut doar 10.484 de voturi, ceea ce reprezenta 18,92% din numărul total de voturi³⁸.

La Senat, lista P.N.Ț. a întrunit 16.357 voturi și a ieșit învingătoare, față de numai 3.181 de voturi cât a obținut lista liberalilor³⁹. Așadar, candidații P.N.Ț., Alexandru Aciu și Traian Trușașiu, erau noii senatori de Sălaj. La fel, și la alegerile de senatori ale consiliilor a câștigat lista P.N.Ț.

Iată care era lista completă a parlamentarilor județului Sălaj. Senatori: 1) Alexandru Aciu; 2) Traian Trușașiu; 3) Mateiu Mărășescu, toți trei național-țărăniști. Deputați: 1) Victor Deleu (Iuliu Maniu a optat pentru județul Alba); 2) Gavril Oșianu; 3) Aurel Ghilea, național-țărăniști; 4) prof. Panaitescu, național-liberal, în locul lui Traian Moșoiu, care a optat pentru Bihor; 5) Nae Popescu, național-liberal, în locul lui Emil Lobonțiu, care a fost desemnat în funcția de prefect al județului Bihor 6) baronul Ioan Josika de la Partidul Maghiar⁴⁰.

Starea de sănătate a regelui Ferdinand devenise critică. În aceste condiții, liberalii au hotărât să convoace Parlamentul pentru data de 19 iulie și nu pe 27 iulie 1927, când era programat inițial. După ce Parlamentul a fost declarat legal constituit, în dimineața zilei de 20 iulie, la ora 2,15 minute, regele Ferdinand trecea în eternitate. Astfel, intra în funcțiune Regența, care a fost alcătuită „fără concursul liber exprimat al națiunii”, după cum avea să declare Iuliu Maniu în ședința Corpurilor legiuitoare din 25 iulie 1927⁴¹.

În urma desfășurării alegerilor parlamentare și revenirea la putere a P.N.L., generalul Traian Moșoiu îl desemnează pe profesorul Emil Lobonțiu, președintele executiv al organizației sălăjene, să se adresează electoratului, căruia îi mulțumește pentru voturile acordate, deși a fost surclasat de către organizația P.N.Ț., în Sălaj, promițând că noul guvern liberal, prin prefectul Ioan Ossian și prin parlamentarii sălăjeni ai P.N.L., vor munci în folosul cetățenilor:

„Încredințați din partea șefului și îndrumătorului partidului nostru din județ, d. General Traian Moșoiu, îndreptăm următoarele cuvinte tuturor alegătorilor din județ.

Mulțumim din toată inima, acelora cari mănăți de adevărata dragoste de Țară și Neam, și-au dat votul pe lista liberală. Voturile aceste au ales doi deputați în Parlamentul Țării.

Acei cari au votat cu naționaliștii (roata) au trimis trei deputați și trei senatori, cu totul șasă, iar voturile ungurești au mai scos și ele un deputat.

De aici urmează că în Sălaj avem numai doi deputați, pe cei liberali, cari pot să facă ușurări și bine poporului, pe când șapte deputați sunt cari fiind contra la tot ce se face în Țară, chiar dacă ei personal ar vrea, nu pot face nimic pentru popor. Poporul din Sălaj, se vede foarte rău înșelat, că ascultând de vorbele amăgitoare ale unora, în loc să voteze cu oamenii partidului liberal, cari iar putea ajuta, au votat cu aceia carii nu le pot face nimica bine.

Partidul național liberal din Sălaj, cu toate acestea vrea să facă bine tuturor, căci multe sunt năcazurile cari pasc norodul. Pentru aceea îndeamnă pe toți cari au năcazuri să se îndrepte cu încredere spre Dl. general Traian Moșoiu, dnii deputați Nicolae Popescu și Emil Panaitescu, și spre toți conducătorii partidului.

Dl. prefect Dr. Ioan Ossian, va lua plângerile orișicui, iar cercetând cu noi toți satele, vom afla toate năcazurile și împreună cu conducătorii și mai mari ai partidului vom lua toate măsurile de îndreptare.

³⁵ I. Scurtu, *op. cit.*, p. 78.

³⁶ *Ibidem*, p. 79; *Gazeta de Duminecă*, nr. 24, 19 iunie 1927, p. 1.

³⁷ I. Scurtu, *op. cit.*, p. 81.

³⁸ M. Ivan, *op. cit.*, tabloul V și V a.

³⁹ *Gazeta de Duminecă*, nr. 28, 17 iulie 1927.

⁴⁰ *Ibidem*, nr. 29-30, 7 august 1927.

⁴¹ I. Scurtu, *op. cit.*, p. 81-82.

Partidul național-liberal îi va înlătura și scoate pe toți aceia, cari au lucrat într-un fel sau altul împotriva binelui poporului, căci el nu poate răbda în sânul său oameni cari s-au făcut vinovați! Pentru binele obștesc va începe să facă:

Clădiri de școli, drumuri, poduri, va da ajutoare bisericilor; va controla împărțirea pământurilor; va face pașii pentru scăderea porțiilor și va începe o muncă de întărire și înaintare pe toată linia.

Va curăți satele și orașele de toți jefuitorii poporului!!

Orișicine ar ști o fărâdelege, o nedreptate, să o denunțe la Prefectură în Zalău, sau la Preșidenția partidului național liberal din Șimleul-Silvaniei, str. Regele Ferdinand No 31.

Cerând încrederea și pe mai departe a întregului popor din județ, și făgăduind reîntronarea: liniștei și Dreptății, dorim tuturor bine și sănătate”⁴².

În perioada 1-3 septembrie 1927, generalul Traian Moșoiu efectuează o nouă vizită importantă în județul Sălaj. În turneul său prin Sălaj a fost însoțit de vicarul foraneu al Silvaniei, Emil Bran, fost senator liberal, dr. Emil Lobonțiu, prefect al județului Bihor, și de către dr. Ioan Ossian, prefect al județului Sălaj.

Delegația liberală a vizitat orașele Zalău, Șimleu și Cehu Silvaniei, unde a stat de vorbă cu primarii și consilierii locali, a ascultat plângerile cetățenilor și a cerut lămuriri în anumite cauze funcționarilor reclamați. A stat, apoi, de vorbă cu țăranii satelor, a controlat administrația comunală, stadiul construcției noilor localuri de școală, starea invalizilor și orfanilor de război, împrumuturile și arendarea forțată a rezervelor statului. A luat act de toate plângerile și l-a invitat pe prefectul județului Sălaj, dr. Ioan Ossian, să le noteze, „*pentru îndreptare, promițând că în scurt timp va continua cu cercetările în întreg județul și va controla măsurile de îndreptare ce se vor lua în cauzele desfășurate*”.

O vizită importantă a efectuat și la Zalău, reședința județului Sălaj. Ajuns în Zalău, el a invitat la Prefectură pe administratorul financiar și pe consilierul agricol județean, cărora le-a împărtășit neregulile descoperite și i-a rugat să muncească în perfectă înțelegere și deplin acord cu prefectul județului Sălaj, „*pentru restabilirea ordinii, pentru stirpirea abuzurilor și pentru delăturarea funcționarilor incorrecți și fără de inimă către Țară și popor*”⁴³.

La rândul său, oficiosul P.N.L. Bihor descria succesul vizitei pe care generalul Moșoiu și Emil Lobonțiu au întreprins-o în Sălaj, subliniind că au „*ascultat toate jalbele și plângerile populației și s-au luat măsuri de îndreptare*”. De asemenea, că „*frunțașii liberali au fost primiți cu mare căldură și dragoste în toate părțile*”⁴⁴.

În data de 6 decembrie 1927, la scurt timp după trecerea fulgerătoare în eternitate a președintelui Consiliului de Miniștri și al P.N.L., Ion I.C. Brătianu, la Șimleu Silvaniei s-au desfășurat lucrările Congresului organizației Partidului Național Liberal din județul Sălaj, la care au luat parte un număr mare de membri din întregul județ. Lucrările au fost prezidate și deschise de către generalul Traian Moșoiu, senator de drept în Parlamentul României și fost ministru, care „*l-a parentat cu cuvinte calde pe marele bărbat de Stat Ion Brătianu arătându-i meritele sale nepieritoare față de neam și țară, apoi a rugat pe membrii coadunați să porceadă la reorganizarea partidului Național Liberal în cadrele județului Sălaj*”. Au fost alese structurile de conducere județene ale partidului. În funcția de președinte a fost ales generalul Traian Moșoiu. În funcția de vicepreședinte au fost aleși Emil Bran, vicarul foraneu greco-catolic al Silvaniei, Dr. Emil Lobonțiu, profesor universitar la Politehnica din Timișoara și la Liceul „Simion Bărnuțiu” din Șimleu Silvaniei, Nicolae Popescu, deputat, și Dr. Nicolae Darabant, avocat în Carei. Secretar general a fost ales Dr. Ioan Ossian, prefect al județului Sălaj la momentul respectiv și director al Liceului „Simion Bărnuțiu” din Șimleu Silvaniei. În funcția de casier al organizației județene a fost ales Aurel Târția, fost primar al orașului Șimleu Silvaniei.

În Delegația Permanentă au fost aleși următorii: Emil Panaitescu, deputat, Remus Roșca, protopop ortodox în Zalău, Dumitru Ilea, director școlar în Jibou, Alexandru Achim, protopop în Băsești, Dr. Mocorcea Marțian, medic în Supurul de Jos, Augustin Taloș, preot în Bănișor, Aurel Pinte, avocat în Zalău, Emil Ostatea, protopop în Măierîște, Ioan Rognean, director de școală în Nușfalău, Dr. Gavril Lazăr, medic în Cehu Silvaniei.

După alegerea organelor de conducere județene, președintele Traian Moșoiu aduce la cunoștință celor prezenți că în urma morții lui Ionel Brătianu, Comitetul Central l-a ales în funcția de președinte al Partidului Național Liberal, cu unanimitate de voturi, pe Vintilă Brătianu, fratele marelui dispărut.

⁴² *Dreptatea Poporului* (Oradea), nr. 31, 25 septembrie 1927, p. 2.

⁴³ *Sălajul*, nr. 11-12, 8 septembrie 1927, p. 1.

⁴⁴ *Dreptatea Poporului*, nr. 31, 25 septembrie 1927, p. 2.

Comitetul județean a luat la cunoștință și a ales o delegație care să participe la congresul de la București, unde urma să fie ratificată alegerea lui Vintilă Brătianu în fruntea P.N.L.⁴⁵.

Profesorul Emil Lobonțiu, adjunctul generalului Traian Moșoiu la organizația P.N.L. Sălaj, a demisionat din funcția de prefect al județului Bihor, în urma incidentelor care au avut loc la Congresul studențesc de la Oradea, de la începutul lunii decembrie 1927, dar a reușit să-l impună pe aceeași funcție la județul Sălaj, în primăvara anului 1928.

După venirea la putere a Partidului Național Țărănesc, în frunte cu marele om politic sălăjean Iuliu Maniu, generalul Traian Moșoiu nu se mai implică în viața politică sălăjeană, probabil și din cauza stării sale de sănătate, lăsându-i locul în fruntea organizației profesorului Emil Lobonțiu. Acesta a fost ales, din nou, deputat, în legislaturile 1931-1932 și 1933-1937, iar în anul 1936 ajunge în onoranta funcție de vicepreședinte al Camerei Deputaților, stabilindu-se la București⁴⁶.

În concluzie, se poate afirma că generalul Traian Moșoiu și-a pus amprenta și asupra mișcării liberale din județul Sălaj, la fel ca în județul Bihor. Beneficiind și de aura de eliberator al județului Sălaj a reușit, împreună cu dr. Emil Lobonțiu, să înființeze organizația P.N.L. Sălaj, în primăvara anului 1922. În urma alegerilor parlamentare din martie 1922 a obținut mandatul de parlamentar și la Sălaj, dar a optat pentru cel de la Bihor. Până în anul 1929, când încetează să se mai implice în viața politică sălăjeană, probabil și din cauza stării de sănătate, a desfășurat o prodigioasă activitate politică, constituind portdrapelul mișcării liberale în județul Sălaj, cunoscut ca fief electoral al P.N.R., fiind locul de naștere al președintelui partidului, Iuliu Maniu.

⁴⁵ *Sălajul*, nr. 17-18, 22 decembrie 1927, p. 2-3.

⁴⁶ Vezi, pe larg, Marin Pop, *Emil Lobonțiu (1893-1970) – personalitate marcantă a Sălajului interbelic*, în *Caiete Silvane*, nr. 188, septembrie 2020, p. 42-45.

COMPOZITORUL TIBERIU BREDICEANU – FUNCȚIONAR BANCAR (1903-1935)

Mihai D. DRECIN*

COMPOSER TIBERIU BREDICEANU – BANK CLERK (1903-1935)

ABSTRACT

Tiberiu Brediceanu is known as a Romanian composer, folklorist and conductor from the 1890-1960 generation. Descended from a family of Oltenia noblemen, close to the process of modernization of Habsburg Oltenia (1718-1739), when the Austrians withdrew from Oltenia, they were relocated to Banat.

He started his musical studies at the age of seven in his family, continued with a teacher in Lugoj, Kosice (Slovakia), Blaj, Sibiu and Brașov. Following the family tradition, he graduated from the Faculty of Law, concluding with a doctorate in 1902.

Less well known is the fact that between 1902-1935 he worked as a senior official at the “Albina” Bank in Sibiu. First as secretary of the Central Office (1903-1913), then as director of the Branch in Brașov (1913-1935). He stands out as a modernizer of banking activities, introducing the first typewriter and the first accounting calculators into the activity of the “Albina” Bank (1904).

In our opinion, the salaries obtained as a bank clerk constituted the material resource that allowed him to dedicate himself to the activity in the musical sphere.

As a bank clerk, he stands out in the attempt, unfortunately unsuccessful, to establish an albinist branch in the USA (1911-1912). Permeated by national feelings, still cultivated in the family, he will perform cultural and financial tasks within the Governing Council (1919-1920).

After making an important cultural contribution to the achievement of the political unity of all Romanians, he continued the path of consolidating Greater Romania after 1919.

Keywords: Tiberiu Brediceanu, 1877-1968, composer, “Albina” Bank, bank clerk.

În istoriografia românească familia Bredicenilor este considerată ca fiind de origine bănățeană, atestată documentar neîntrerupt în Banat de la mijlocul secolului al XVIII-lea până aproape în zilele noastre. De-a lungul celor aproximativ trei secole de existență (1764-2023) din ea s-au desprins mai multe ramuri. Fetele căsătorindu-se în alte familii și-au „pierdut” numele, iar mulți băieți nu au avut urmași pe linie bărbătească. O singură ramură are continuitate până astăzi, pe linia George-Ioan-Vasile-Coriolan-Tiberiu-Mihai-Pătru Brediceanu, ultimul locuind în București.

Istoricii specialiști în demografie și genealogie găsesc rădăcinile de epocă modernă a Bredicenilor în Oltenia, mai exact în Gorjul de sub munte, comuna Brediceni, de unde și numele familiei. O zonă de locuire interesantă din punct de vedere a originii locuitorilor, adică atât olteni băștinași peste sau lângă care s-au așezat, încă din anii Evului Mediu, românii „ungureni”, adică din Transilvania. De altfel, pendularea unor familii sau chiar comunități întregi de români, de o parte și de alta a Carpaților Răsăriteni și Meridionali, era o practică obișnuită. Ea se făcea în funcție de evoluția regimului fiscal din cele trei Țări Românești, mai aspru sau mai blând, de tumultul sau liniștea politică din țară pe care doreau să o evite, respectiv să o aleagă în lupta pentru o existență mai sigură și mai bună. De obicei această pendulare de oameni și averi peste Carpați era proprie așezărilor de sub munte, crescători de animale, mai ales oi, care cunoșteau locurile și practicau transhumanța. Fenomenul era facilitat și de faptul că limba, religia și obiceiurile oamenilor erau aceleași. Se păraseau fortuit locurile natale pentru alte locuri de existență, tot românească. Totuși, se păstrau fire de legătură între localitatea de baștină a peregrinilor și noul lor sălaș de peste Carpați, nu numai prin vizite reciproce, ci și prin port, cântece, dansuri, chiar arhitectura gospodăriei. Această luptă pentru supraviețuire, de la păstrarea limbii și religiei până la viața de zi cu zi, se încadra perfect în ceea ce geograful numesc unitatea în diversitate a pământului și neamului românesc¹, între borne bine conturate pe teren, intrate și în versurile eminesciene: Nistru-Tisa-izvoarele Ceremureșului-Dunărea și Marea Neagră. Ba mai mult, uneori vicisitudinile vremurilor interne i-au făcut pe români să depășească aceste granițe naturale, trecând de ele la est, nord, nord-vest și în Balcani.

* Universitatea din Oradea/Membru Titular al Academiei Oamenilor de Știință din România; e-mail: drecin_mihai@yahoo.com.

¹ Dintr-o vastă bibliografie edită pe această temă amintim: Nicolae Stoicescu, *Unitatea românilor în evul mediu*, Ed. Academiei RSR, București, 1983, p. 17-25; Ion Toderașcu, *Unitatea românească medievală*, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1988, p. 96-127.

George Brediceanu, primul cunoscut documentar din lista genealogică a familiei, la începutul secolului al XVIII-lea era căpitan de plai și scăunaș în Brediceni-Gorj². Cu alte cuvinte, avea atribuții administrative pe linia apărării graniței cu Transilvania, alături de responsabilitățile pe linia controlului fiscal-juridic al așezărilor din zonă. Din punct de vedere social făcea parte din boierimea mică sau mijlocie. Acest Brediceanu, sau poate înaintașii săi, sunt originari din Transilvania, „ungureni” din părțile Sibiului, Făgărașului sau Clujului³. Poate mai repede din părțile Sibiului, trecerea peste munți fiind mai la îndemână „mărginenilor”. Fenomenul era același și dinspre Țara Românească spre Transilvania. Un caz cunoscut nouă este cel al familiei de oieri Jinga, plecată undeva în secolul al XVIII-lea, în plină epocă de abuzuri fanariote, din comuna Dragoslavele/Cîmpulung Muscel, și așezată în Satulung/ Săcelele Brașovului⁴.

Acest George Brediceanu a fost atras de autoritățile habsburge în procesul de modernizare a Olteniei, în anii 1718-1739. Când Viena, în urma războiului ruso-austro-turc (1736-1739) și a Păcii de la Belgrad (18 septembrie 1739), restituie Oltenia Țării Românești, își retrage din provincia dintre Carpați și Olt inclusiv boierii olteni fideli. Pe unii dintre ei îi împământenește în Banat, acordându-le avantaje economice și chiar titluri nobiliare. În această situație este și George Brediceanu și neamurile sale. Un nepot al acestuia, Ioan, în 1764 era agricultor în comuna timișeană Boldin. Ioan Brediceanu va avea un băiat și trei fete. Băiatul, Vasile (1821-1863?), va fi săpunar la Lugoj, actor diletant – deci cu înclinații spre teatrul popular și militant al scrierii⁵ cu litere latine, prin care românii bănățeni încercau să se detașeze de scrierea slavonă și patronajul bisericii sârbești. Este o primă etapă în evoluția economică a familiei, de la condiția de țăran la cea de orășean cu îndeletniciri meșteșugărești. De altfel, în Lugoj românii se vor afirma inclusiv în meseriile de tăbăcari și curelari, mulți făcând averi apreciabile, ceea ce le-a permis să-și trimită parte din copii la studii, inclusiv universitare, contribuind la apariția elitei majore românești din Banat. Din căsătoria sa cu Iuliana Popovici (1824-1901), fiică de negustor și soră cu tatăl deja cunoscutului Aurel C. Popovici⁶, vor rezulta opt copii, șase băieți și două fete. Unul dintre băieți – Coriolan (1850-1909) – devenit avocat, se căsătorește cu Cornelia Rădulescu (1856-1951)*, provenită dintr-o familie de intelectuali bănățeni care număra în cadrul ei: preoți, ingineri, avocați, dar și unii țărani înstăriți. Coriolan și Cornelia Brediceanu vor avea cinci copii – trei fete și doi băieți. Fiica Cornelia-Flavia (1897-1983) se va căsători cu Lucian Blaga⁷, în timp ce Tiberiu Grachus (1877-1968) se va afirma ca muzician de calibrul, iar fratele său Caius (1879-1953) ca diplomat de valoare în România interbelică.

De mic copil, Tiberiu Grachus dovedește aptitudini muzicale. Se pare că-l moștenește pe bunicul dinspre tată, care, deși meșter săpunar, era cunoscut în Lugoj ca „actor diletant”, adică „amator”. De altfel, în Banat era o veche tradiție a corurilor satești formate din țărani, mai apoi a echipelor de teatru de amatori și a țăranilor poeți. Chiar în familia dinspre mamă, genealogia familiei Rădulescu⁸ înregistrează căsătoria mătușii Elena cu Trifu Șepețian din comuna arădeană Secusigiu, fondatorul corului bărbătesc din Chizătău, renumit până astăzi⁹.

Primele studii muzicale le va începe în familie, cu mama sa și mătușa maternă Sofia Rădulescu-Vlad, cu care învață să cânte la pian, instrument de bază în acompaniament și compoziție. Tot la Lugoj face un pas înainte aprofundând teoria, solfegiul și armonia cu Iosif Czegka. Studiile superioare în domeniu le urmează la Kassa/Kosice (azi în Slovacia) între 1891-1892, apoi la Blaj (1892-1895). În capitala greco-catolicismului transilvănean a studiat cu Iacob Mureșianu, care-l perfecționează în armonie și îl inițiază în contrapunct și compoziție¹⁰.

Tradiția familială îi determină, chiar obligă, pe cei doi tineri Brediceni să urmeze cursurile unei facultăți de Drept. Tiberiu își face studiile juridice la Budapesta, Bratislava, Viena și Roma. Se pare că

² Constantin Tufan Stan, *Brediceni*, Editura Eurostampa, Timișoara, 2021, Anexe: Arbori genealogici; Familia Brediceanu (Antecesorii).

³ Ștefan Meteș, *Emigrări românești din Transilvania în secolele XIII-XX*, ediția a II-a, revăzută și adăugită, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1977, p. 150, *apud* Constantin Tufan Stan, *op. cit.*

⁴ Victor Jinga, *Probleme fundamentale ale Transilvaniei*, ediția a II-a, îngrijită de Mihai D. Drecin și Margareta Susana Spănu, *Postfață* de Mihai D. Drecin, Brașov, 1995, p. 704.

⁵ Cf. Constantin Tufan Stan, *op. cit.*

⁶ Vezi lucrarea mai recentă a istoricului sibian Vasile Crișan, *Aurel C. Popovici (1863-1917)*, Biblioteca Brukenthal, XXI, Editura Altip, Alba Iulia, 2008.

* Tatăl Corneliei, inginerul și avocatul Constantin Rădulescu (1824-1895), deschis spre afacerile de tip modern, în 1871 va semna 15 acțiuni cu ocazia lansării subscrierii capitalului Băncii „Albina” din Sibiu. Vezi Petra Petrescu, *Monografia Institutului de Credit și Economii „Albina” (1872-1897)*, Editura Institutului „Albina”, Sibiu, 1897, p. 118.

⁷ Au o fiică – Dorli (1930-2021), căsătorită cu universitarul clujean Tudor Bugnariu – a cărei soră a devenit soția Acad. prof. Constantin Daicoviciu, Rector al Universității „Babeș-Bolyai” din Cluj-Napoca.

⁸ Constantin Tufan Stan, *op. cit.*, Arbori genealogici ai familiilor Brediceanu și Rădulescu.

⁹ *Ibidem*.

¹⁰ Viorel Cosma, *Muzicieni din România. Lexicon bio-bibliografic*, vol. I (A-C), Editura Muzicală, București, 1989, p. 198.

peregrinarea sa în cei patru ani de studenție în tot atâtea mari orașe o putem pune și pe seama dorinței de-a cunoaște inclusiv mediul artistic, cu deosebire cel muzical, de înalt nivel, care le făcuseră, printre alte repere, faimoase. În 1902 își susține doctoratul în Drept la Universitatea din Cluj, atunci de limbă maghiară¹¹.

Calitatea de pianist concertist în orașe ale Transilvaniei (Lugoj, Sibiu, Brașov) sau Slovacia (Kassa/Košice), de ziarist la „Luceafărul” (Sibiu), „Drapelul” (Lugoj), „Gazeta Transilvaniei” (Brașov), „Telegraful român” (Sibiu), erau¹², totuși, aducătoare de venituri bănești modeste, temporare și nesigure. Trebuia să se decidă pentru a ocupa un loc de muncă permanent, care să-i garanteze un venit pe măsura poziției sale sociale, inclusiv liniștea necesară pentru a se împlini pe linia vocației sale de muzician.

Ca urmare, studiile juridice pe care le urmasă, doctoratul luat în domeniu, alături de relațiile familiale – era totuși fiul omului politic Coriolan Brediceanu, fruntaș al Partidului Național Român din Transilvania – îl propulsează secretar al Băncii „Albina” din Sibiu. Partenie Cosma personal, în calitate de director-executiv al Băncii, îl anunță, printr-o adresă oficială, datată Sibiu, 28 decembrie 1902, că prin concludul (hotărârea – n.n.) Direcțiunii din 27 decembrie, a fost „numit” în funcție cu începere din 1 ianuarie 1903 și un salariu de 3000 k anual¹³.

Pe lângă obligațiile de funcționar, stabilitatea pecuniară i-a permis să-și continue perfecționarea și activitatea ca muzician. Stabilit cu domiciliul în Sibiu, între 1903-1906 continuă să studieze compoziția și orchestrația cu sibianul Hermann Kirchner (1903-1906), apoi cu brașoveanul Paul Richter (1913-1914). Concomitent continuă activitatea de folclorist, începută încă în 1891, culegând melodii populare din diferite zone ale Transilvaniei, pe care le va folosi în propriile creații. În 1905, cu ocazia Expoziției Astei de la Sibiu (1905), va lansa „Poemul muzical etnografic «Transilvania, Banatul, Crișana și Maramureșul în port, joc și cântec»”. Trei ani mai târziu, pe un libret de Constantin Sandu Aldea și Ion Borcea, lansează poemul într-un act „La șezătoare”¹⁴. În continuare scrie eseuri și cronici muzicale în presa românească transilvăneană. Prin „Astra” și „Societatea pentru Fond de teatru român din Transilvania” va participa activ la promovarea culturii naționale în provincia austro-ungară și în Regatul României.

Acțiunea de anvergură în care se implică rămânând în istoria Băncii „Albina” va fi tentativa înființării unei filiale în Statele Unite ale Americii în anii 1911-1912¹⁵. Aici va fi secondat de un alt funcționar albinist cu vechi state de serviciu în instituție. Este vorba de Eugen Vancu, din 1909 prim-casier la Centrala din Sibiu¹⁶.

Ideea aparține lui Partenie Cosma, care în septembrie 1911 propune și Direcțiunea Băncii acceptă înființarea unei filiale proprii în New York. Motivația acestui important pas, în fond o internaționalizare a afacerilor Băncii, era motivat de situația celor 500.000 de români emigrați în SUA între 1895-1910, în căutare de locuri de muncă și acumulare de capital în vederea cumpărării de pământ în Transilvania austro-ungară. În fond, vizau săltarea lor în ierarhia societății vremii, obținerea dreptului la votul cenșitar și posibilitatea participării la viața politică în Ungaria, cu mai multe șanse de reușită. Emigranții români, puțin cunoscători ai limbii engleze și a legislației nord-americane, erau excrocați de diferiți interpuși autohtoni mai ales cârciumari, bancheri evrei și notari publici, care se angajau să le trimită economiile prin poșta sau bancă familiilor din Transilvania. În plus, li se pretindeau comisioane considerabile pentru expedierea banilor. De multe ori banii nu mai ajungeau la destinație, interpușii pur și simplu furându-i. După corespondentul din New York al unei reviste de statistică din Budapesta, în ultimii 15 ani emigranții din Ungaria, deci inclusiv unguri, slovaci, croați, sârbi, au fost păgubiți cu cel puțin 200 milioane dolari, echivalentul a 1000 milioane k. Numai în 1911 pierderile se ridică la aproape 1.200.000 dolari, adică 6 milioane k¹⁷. Acest trist adevăr a fost adus la cunoștința conducerii Băncii „Albina”, încă în 1910, de avocatul Dr. Dionisie Moldovan, originar din părțile Sighișoarei¹⁸, mai apoi Ioan Podea din Lupeni, fost preot în America¹⁹.

¹¹ *Ibidem*.

¹² *Ibidem*.

¹³ Constantin Tufan Stan, *op. cit.*, p. 155. Vezi aici în foto documentul semnat de P. Cosma. Cf. Arhivele Naționale – Serviciul Județean Sibiu, *Fond Banca Albina*, vol. XIII, 1902, conclud 2018 (în continuare: AN-SJS, *FBA*, XIII, 1902, 218).

¹⁴ *Ibidem*, p. 198-199.

¹⁵ Vezi o prezentare pe scurt a evenimentului în: Mihai D. Drecin, *Banca „Albina” din Sibiu – instituție națională a românilor transilvăneni (1871-1918)*, Ed. Dacia, Cluj-Napoca, 1982, p. 138-139.

¹⁶ Idem, *Bihoreanul Eugen Vancu și locul său în viața financiară bancară a românilor din Transilvania primei jumătăți a secolului al XX-lea*, în *Crisia* (Oradea), XXII, 1992, p. 253-259.

¹⁷ *Revista Economică* (Sibiu), XIII, nr. 51, 17 XII 1911, p. 482.

¹⁸ Arhiva Bibliotecii Mitropoliei Ortodoxe Române Sibiu, *Fond: Mihai M. Veliciu*, II, „Albina”, nr. 13, *Autobiografia lui Tiberiu Brediceanu, funcționar, înaintată pentru scrierea Monografiei* (Băncii „Albina”, cerută de istoricul prof. univ. Ioan Lupaș, însărcinat cu redactarea lucrării la împlinirea a 75 de ani de existență), f. 4. În continuare: ABMORS, *FMMV*.

¹⁹ *Revista Economică* (Sibiu), XIII, nr. 37, 10 IX 1911, p. 371-372.

Stringența unor institute de credit cu capital românesc sau înființate de românii din SUA, în zone unde se concentrează emigranții români (New York, Detroit, Cleveland), este dovedită de faptul că două personalități ale românilor sătmăreni: Epaminonda Lucaciu²⁰ și Gavril Barbul au înființat Banca „Românul” la Cleveland, iar în 1909, doar E. Lucaciu, „Casa de emigrare și Banca «Aurora»”. Din păcate, anumite disensiuni între cei doi nu asigură viabilitate celor două instituții de credit²¹. Pe de altă parte, câteva mari bănci din Budapesta înființează în 1911 o bancă la New York, cu un capital de 1.000.000 \$ și implicarea directă a guvernului. Obiectivele acesteia sunt: oferirea emigranților unguri de sfaturi în probleme juridice, facilități în ce privește expedierea de bani către familiile din Ungaria ale emigranților, mijlocirea de achiziții de terenuri agricole în Ungaria, plasarea efectelor ungare în America, afaceri curente de bancă, realizarea de legături comerciale între Ungaria și SUA²². Capitalul ceh, al doilea ca forță la nivelul Austro-Ungariei, în relația cu lumea bancară nord-americană era cu un pas înaintea ungarilor și românilor. Astfel, „Banca Centrală a caselor de păstrare boheme”, înființată la Praga în 1904, prin directorul-general I. Pátek, între august-octombrie 1909, efectuează o călătorie de studiu la New York, Pittsburg, Cleveland, Chicago, în alte centre industriale și miniere din SUA, pentru a tatona realitățile economice. Capitalul ceh era interesat să protejeze economiile emigranților cehi plasate în băncile nord-americane. Aceștia au avut de suferit în timpul crizelor economice de la sfârșitul secolului al XIX-lea, când falimentul băncilor nord-americane a dus la pierderea economiilor depuse spre păstrare de clienții lor. Ca urmare, banca pragheză înființează, în 1909, Banca „Bohemia”, cu sedii la Praga și New York, în a cărei sarcină intrau și legăturile cu emigranții cehi din America, a căror interese financiare urma să le apere, inclusiv prin tranzacții cu „Patria Mamă”²³.

Între timp apăruse chiar o concurență la nivelul principalelor bănci cu capital românesc din Transilvania vizavi de captarea interesului emigranților români din America. Este vorba de înființarea, în 1907, de către Banca „Victoria” din Arad, a doua ca importanță în cadrul sistemului bancar din provincie, a „secției americane” în cadrul biroului său. Aceasta „ținea în evidență pe românii emigrați de pe teritoriul ei de activitate și prin bărbai de încredere etablați (numiți – n.n.) în centrele mai însemnate din America le încredințează împrumuturi, le administrează capitalurile etc”. Banca arădeană era hotărâtă ca în anii următori să-și extindă noi tipuri de afaceri în „țara tuturor posibilităților”²⁴.

De la început s-au stabilit sarcinile viitoarei filiale „albiniste” în America. Ele erau: transmiterea de bani în patrie (Ungaria -n.n.), primirea de depuneri pentru Albina sau alt institut din patrie, procurarea de bilete de vapor, acte notariale și legalizarea de documente prin consulate, ajutor clienților cu sfaturi și informații de orice fel de natură în cauzele lor de acasă sau din America. Semnificativă pentru viziunea mai largă a instituției, cu bătaie lungă și consistentă, este și precizarea lui Tiberiu Brediceanu, în autobiografia sa din 1945, unde spunea: „Pe lângă toate acestea Albina, stabilindu-se în America cu o filială, mai împlinea acolo, paralel, și o apreciazabilă misiune ocrotitoare și a altor interese românești, de ordin cultural, social etc”²⁵.

Pe la mijlocul lui ianuarie 1912, Tiberiu Brediceanu și Eugen Vancu pornesc spre America. După un scurt popas la Budapesta pentru obținerea unor acreditive și informații, prin Berlin-Hamburg la 6 februarie, traversând Oceanul Atlantic cu vaporul, ajung la New York. Aici sunt așteptați de Dr. D. Moldovan. Iau contact cu juriști de specialitate și stabilesc modalitatea concretă a înființării filialei albiniste la New York. Până la selectarea a cinci cetățeni americani, indiferent de originea etnică, care să constituie, potrivit legislației locale, Consiliul de administrativ ce urma să înființeze filiala, Tiberiu Brediceanu dorește să comaseze timpul și birocrația locală. Ca urmare, propune Direcțiunii de la Sibiu să accepte înființarea unei agenții pe numele său „ca singurul reprezentant al Albinei, institut de credit și economii în Sibiu”. Astfel de „agenții” erau numeroase în New York, întemeierea lor cerând formalități mai puține. Totuși, legea pretindea depunerea unei cauțiuni între 100-500.000 k²⁶, desigur transferabile în dolari.

Concomitent cu Tiberiu Brediceanu, oricum șeful delegației, Eugen Vancu corespundea și el cu Direcțiunea băncii de la Sibiu, mai exact cu directorul-executiv Partenie Cosma. Între cei doi era o strânsă

²⁰ Fiul lui Vasile Lucaciu. Nu se precizează anul înființării.

²¹ *Revista Economică* (Sibiu), XIII, nr. 36, 3 IX 1911, p. 359-360. În 1909 G. Barbul înființează și el o „altă bancă românească” la New York. Neviabilitatea ei îl obligă să revină la clientela din Cleveland.

²² *Ibidem*, XIII, nr. 53, 31 XII 1911, p. 501.

²³ *Ibidem*, XII, nr. 19, 8 V 1910, p. 205-206, articolul lui V.V. Bontescu, „Cum lucrează alți!”, expedit din Brünn (Brno).

²⁴ Mihai D. Drecin, *Banca „Albina” din Sibiu*, p. 138.

²⁵ ABMORS, *FMMV*, II, „Albina”, nr. 13, p. 5-6.

²⁶ *Ibidem*. La New York ei acționau ca director (Tiberiu Brediceanu) și director-adjunct (Eugen Vancu) ai viitoarei filiale americane, numiți fiind de la Sibiu în aceste funcții.

legătură, chiar sufletească. Eugen Vancu, fiul unei familii bihorene prietene cu familia Cosma, rămas orfan de mic de ambii părinți, a fost crescut de Maria și Partenie Cosma, fiind considerat copilul lor adoptiv. Ca urmare, Eugen Vancu îi trimite la 30 martie o scrisoare tatălui adoptiv, descriind demersurile pe care cei doi le făcuseră la New York în vederea transpunerii în practică a obiectivului pentru care au fost trimiși în America. În răspunsul foarte prompt al mentorului său, datat Sibiu 3 aprilie 1912, se detaliază motivele pentru care conducerea Băncii „Albina” va hotărî încetarea activității trimișilor săi la New York, trecerea acestora eventual în alt stat nord-american, care să nu pretindă o cauțiune atât de ridicată, eventual una mai redusă, de maximum 25.000 dolari. Partenie Cosma arată că Austro-Ungaria, în numai câteva luni de la începutul anului 1912, a intrat într-o criză economică și financiar-bancară mai puțin sesizabilă la sfârșitul lui 1911. La Budapesta au falimentat două bănci, în timp ce filiala lui „Anglo-Oesterreichische Bank” din Budapesta, care urma să asigure acoperirea celor 500.000 k pentru cauțiunea de 100.000 dolari cerută la New York, pretinde Băncii „Albina” o acoperire similară și o proviziune de 1,5% (7500 k). La aceste cheltuieli urmau să se adauge alte proviziuni în America – ceea ce era peste puterile „Albinei”. Cu atât mai mult cu cât obiectivul stringent al primei bănci cu capital românesc din Transilvania era contractarea de reesconturi de la marile bănci din Viena, pentru a putea, la rândul ei, să ofere reesconturi cu dobânzi modice băncilor românești din Transilvania aflate în pragul falimentului, din moment ce băncile maghiare fie le refuzau reescontul, fie îl ofereau cu dobânzi foarte mari, chiar le obligau să le restituie urgent reesconturile contractate în anii anteriori. Criza economică care cuprinsese Europa de Vest și Centrală era explicată ca urmare a efectelor războiului italo-turc (29 IX 1911 – 18 X 1912 – n.n.), „din care – spunea Partenie Cosma – poate se vor naște și alte războaie”. Intuiția lui se va adevăra prin izbucnirea celor două războaie balcanice (18 X 1912 – 30 V 1913, 29 VI – 10 VIII 1913 – n.n.), în final a Marelui Război (28 VII 1914 – 11 XI 1918 – n.n.)²⁷.

Brediceanu și Vancu își mută activitatea în Cleveland, statul Ohio, unde trăia o apreciazabilă colectivitate de emigranți români ardeleni. Aici se acceptă inclusiv cauțiunea de 25.000 dolari, pe lângă interesul dovedit al românilor localnici pentru înființarea filialei albiniste. Cu toate acestea, Direcțiunea băncii din Sibiu în ședința din 22 aprilie 1912, sub președinția lui Alexandru Lebu, la propunerea lui Partenie Cosma și prin votul membrilor: Andrei Bârseanu, Dr. Ilie Beu, Octavian Goga, Iosif Pușcariu, Dr. E. Roșca și Ștefan Stroia – hotărăște încetarea activității emisarilor săi în America și rechemarea lor acasă. Cu toate regretele celor doi funcționari superiori pentru întreruperea unui demers cu mari șanse de reușită și „bine pus la cale”, la 18 mai aceștia se îmbarcă pe cursa navală New York-Hamburg, peste două săptămâni ajungând la Sibiu²⁸.

Conducerea Băncii „Albina” le mulțumește oficial pentru eforturile depuse, reîncadrându-i în posturile ocupate înainte de deplasarea în America, Brediceanu ca secretar, Vancu casier-general al Centralei din Sibiu.

Faptul că criza economico-bancară europeană, cu accente mai grave în Austro-Ungaria, a fost cauza principală a eșuării tentativei de internaționalizare a activității băncii, rezultă și din apelul pe care Banca „Albina” îl face către Banca Națională a României de a-i oferi un credit de 4 milioane de lei pentru a salva de la faliment sistemul bancar românesc din Transilvania, oferind mici reesconturi băncilor românești în situația în care băncile maghiare le refuzau. Formula s-a materializat în practică prin intermediul Băncii Agricole din București, reescont oferit pe timp de un an, cu o dobândă de 6%. Până la urmă, împrumutul va fi rambursat numai după desăvârșirea unității noastre naționale, în plină inflație (1919-1921), când valoarea leului scăzuse dramatic, ceea ce a permis Băncii „Albina” să-și plătească foarte ușor datoria contractată în 1912, când leul BNR avea valoare maximă, cu acoperire în aur²⁹.

La scurtă vreme cei doi funcționari superiori „americani” sunt numiți în funcții de dirigenți (directori – n.n.) de filiale, Brediceanu la Brașov (1 ianuarie 1913)³⁰, Vancu la Tg. Mureș (29 iunie 1912)³¹. A fost o avansare ori s-au găsit niște formule de îndepărtare a acestora din Sibiu? Personalități puternice, deschiși spre nou și modernizarea instituției³², având în față „modelul nord-american”, reveniți la Sibiu posibil să fi criticat, în repetate rânduri, „conservatorismul” conducerii. Ca urmare, au fost

²⁷ *Ibidem*; *Revista Economică* (Sibiu), nr. 11-13, 26 III 1946, p. 39. Vezi și: AN-SJS, *FBA*, XVIII, 22 IV 1912, 84.

²⁸ *Ibidem*.

²⁹ Mihai D. Drecin, *Banca „Albina” din Sibiu*, p. 206. Vezi mai recent aprofundarea situației din 1911-1912 în: Idem, *Banca „Albina” din Sibiu între New York și București (1911-1912)*, în *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie* (Cluj-Napoca), 1987-1988, p. 335-349.

³⁰ Până la 31 X 1935. Cf. ABMORS, *FMMV*, II, „Albina”, nr. 13, f. 9.

³¹ Va îndeplini această funcție și în perioada interbelică. Cf. AN-SJS, *FBA*, XVIII, 24 VI 1912, 131, 17 XII 1912, 148.

³² La inițiativa lui Tiberiu Brediceanu, ajuns secretar al Băncii „Albina”, P. Cosma aprobă în 1904 introducerea în Centrală a primei mașini de scris, mai apoi, la contabilitate, a primelor mașini de calculat. Cf. ABMORS, *FMMV*, II, „Albina”, nr. 13, p. 4.

detașați în locații sensibile atât din punct de vedere etnic, cât și, mai ales Brașovul, ca punte de legături economice recunoscute cu România. Un predecesor al lui Tiberiu Brediceanu ca director la Brașov – Valeriu Bologa, chiar etichetase orașul de sub Tâmpa ca fiind „un suburbu al Bucureștilor”.

La nivelul cercetărilor noastre de arhivă, pentru moment nu cunoaștem activitatea lui Tiberiu Brediceanu în fruntea Filialei Brașov, atât în timpul Marelui Război, cât și a perioadei interbelice, atât timp cât a ocupat funcția de director³³.

În anii Marelui Război, mai ales în perioada când Brașovul a fost eliberat de Armata Română, filiala „albinistă” a avut o activitate și atitudine excepțională față de eveniment. În primul rând, funcționarii nu au părăsit orașul, punându-se la dispoziția clientelei indiferent de etnie, făcând plăți și oferind creditele solicitate. În timpul administrației românești (septembrie-octombrie 1916) unii funcționari albiști au ocupat funcții de conducere, au sprijinit regimul românesc. Bunăoară, Nicolae Vecerde, fost director al filialei Brașov, a ocupat funcția de director de Poliție. După ofensiva armatelor germane și austro-ungare pe linia Carpaților, o serie de funcționari se retrag cu Armata Română, implicându-se în lupte pentru apărarea Regatului României, apoi în unirea Transilvaniei cu România³⁴. Nu cunoaștem domiciliul și atitudinea față de evenimentele politice din 1914-1918 ale lui Tiberiu Brediceanu. Știm doar că în decembrie 1918 el era la Brașov, în fruntea filialei³⁵.

Constituirea Consiliului Dirigent la 2 decembrie 1918 cu sediul la Sibiu, mai apoi mutat la Cluj, ca guvern provizoriu al Transilvaniei, cu menirea de a accelera încadrarea provinciei în Regatul României, duce la o anume hemoragie la nivelul corpului funcționarilor Băncii „Albina”. Unii vor fi solicitați ca funcționari superiori, directori, șefi de secție, secretari generali, șefi de Resort (miniștri – n.n.) în cadrul Consiliului Dirigent. În acest context, Tiberiu Brediceanu, în calitate sa de jurist, om de cultură și cu experiență în sfera bancară – va fi cooptat ca membru în Consiliul Dirigent (11 VIII 1919), depunând jurământul la 28 VIII 1919. Până la autodizolvarea Consiliului Dirigent la 20 IV 1920, el va ocupa o serie de funcții: șef de secție la Resortul Culturii și Instrucțiunii Publice, Șeful Resortului (ministru – n.n.) de Ocrotiri Sociale și Arte, ad-interim la Resortul Finanțe. Pe linie culturală are meritul de a înființa Teatrul Național din Cluj, împreună cu actorul Zaharia Bârsan (toamna 1919), prima reprezentație având loc la 1 decembrie 1919 cu piesele „Se face ziuă” și „Poemul Unirii”, ambele scrise de Zaharia Bârsan. Inaugurarea oficială a Teatrului, împreună cu cea a Universității „Daciei Superioare”, are loc pe 1 februarie 1920, în prezența Regelui Ferdinand și Reginei Maria³⁶. Concomitent, Tiberiu Brediceanu împuternicește pe Constantin Pavel, tenor român solist la Opera Maghiară din Cluj, să redacteze un plan pentru organizarea Operei Române. La 13-14 mai 1920, colectivul Operei Române în constituire oferă publicului două concerte simfonice. La 25 mai 1920 are loc deschiderea festivă cu opera „Aida”, piesă verdiană semnificativă prin conținutul libretului – eliberarea evreilor din sclavia faraonului egiptean – acomodat eliberării națiunii române din Transilvania de sub exploatarea maghiară, habsburgă și austro-maghiară. Spectacolele de teatru și operă au fost un triumf pentru clujenii civili (țărani, studenți, intelectuali) și ostașii Armatei Române eliberatoare, care au umplut sălile până la refuz, ovaționând artiștii³⁷.

Încă din primăvara anului 1920, Centrala din Sibiu a Băncii „Albina” își revendică funcționarii care activau în Consiliul Dirigent. Însăși Banca era într-un proces profund și rapid de reorganizare și adaptare la noile realități economice, bancare, juridice. Tiberiu Brediceanu revine la postul de la Brașov, pe care îl va ocupa până în 1935, în iunie 1920 aici nascându-i-se Mihai – fiul care îl urmează în cariera de compozitor și dirijor³⁸.

Se pare că funcția de la Brașov va fi mai mult onorifică, el punând pe prim plan preocupările de muzician și dirijor. În perioada interbelică va compune principalele arii de opere și operete, lieduri, piese de cor, va continua munca de folclorist, va publica cronici muzicale, va susține conferințe, prelegeri, concerte-lecții, emisiuni la radio și TV, în țară și străinătate³⁹.

³³ Economistul sibian Adrian Branga pregătește teza de doctorat „Filialele Brașov și București ale Băncii «Albina» din Sibiu (1919-1948)”. Aici un capitol va fi dedicat directoratului brașovean al lui Tiberiu Brediceanu.

³⁴ Este vorba de: Ion Murăroiu, Radu Ardelea, Iosif Moldovan, Traian Gămulea, Traian Chicomban, Dr. N. Vecerde, Valeriu Üvegheș, Ion Avrigan, George Dima, Dr. Iancu Mețianu, Iosif Pușcariu. Cf. Mihai D. Drecin, *Banca „Albina” din Sibiu*, p. 212.

³⁵ *Ibidem*, p. 215, nota 38.

³⁶ Mihai D. Drecin, „Theatre and Politics. Zaharia Bârsan, a Theatre Company, dedicated to the National Unity....”, în *Annals, Series on History and Archaeology*, Ed. AOȘR, București, vol. XVI, 2024 (sub tipar).

³⁷ Gheorghe Iancu, *Contribuția Consiliului Dirigent la consolidarea statului național unitar român (1918-1920)*, Ed. Dacia, Cluj-Napoca, 1985, p. 64-65, 235, 258, 278-279; Viorel Cosma, *op. cit.*, p. 198.

³⁸ Cf. Viorel Cosma, *op. cit.*, p. 195-198. Mihai Brediceanu s-a născut la 14 iunie 1920.

³⁹ Vezi în detaliu activitatea sa și rezultatele concrete în: Viorel Cosma, *op. cit.*, p. 199-207.

În plan familial, din căsătoria cu Eugenia Mazzuchi (1892-1974) a avut trei băieți: Coriolan (Șușu) 1912-1939, Tudor Traian (Pilu) 1915-1919 și Mihai (1920-2005). Ultimul îi moștenește înclinația spre muzică, impunându-se mai ales ca dirijor al Orchestrei Simfonice „George Enescu” din București, dar și ca dirijor al unor orchestre din vestul european și american. Maestrul Mihai Brediceanu a fost căsătorit cu renumita actriță Dina Cocea, apoi cu Sanda Vîncez, tot actriță, cu care are un băiat, Pătru⁴⁰.

Episodul „albinist” din viața lui Tiberiu Brediceanu, foarte important în evoluția sa profesională și materială, sursă apreciabilă de venituri fără a profesa efectiv, care i-a asigurat liniștea materială pentru a se dedica total muzicii, s-a transmis în familia sa. În anul 1999, maestrul Mihai Brediceanu a semnat o listă cu urmașii unor foști „albiniști” care se angajau să înființeze și susțină o „Asociație a foștilor albiniști”⁴¹. Aceasta trebuia să recupereze fostele imobile ale Băncii „Albina”, expropriate de statul comunist între anii 1948-1953, care să stea la baza consolidării Băncii „Albina” rediviva, reînființată la București în 1992⁴².

* *

*

Tiberiu Brediceanu prin nume și activitate a onorat Banca „Albina” din Sibiu, ridicându-i prestigiul, după cum Banca „Albina” i-a asigurat o existență materială mai mult decât decentă, care i-a permis să performeze la vârf în sfera culturii naționale – în domeniul muzicii pentru care a dovedit aptitudini și a muncit întreaga viață.

⁴⁰ Constantin Tufan Stan, *op. cit.*, Genealogii.

⁴¹ Vezi fișa în Arhiva Științifică personală Mihai D. Drecin.

⁴² În urma confruntării dintre două grupuri: *unul sibian*, format din foști funcționari ai Băncii „Albina” din anii 1940-48, oameni în vârstă, respectiv *grupul bucureștean*, alcătuit, la vârf, din economiști cu funcții în sfera bancară înainte de 1989. Ultimii câștigă partida, dar, printr-o greșită politică bancară, în 2000 banca dă faliment.

DR. ȘTEFAN ANDERCO (1906-1989) ÎN ARHIVELE C.N.S.A.S.

Claudiu PORUMBĂCEAN*

DR. ȘTEFAN ANDERCO (1906-1989) IN THE ARCHIVES OF THE NATIONAL COUNCIL FOR THE STUDY OF SECURITATE ARCHIVES

ABSTRACT

A prestigious lawyer and politician, Ștefan Anderco is part of a succession of personalities of the interwar Sathmar, whose name is related to the modernization and development of the municipality and county of Satu Mare.

General Secretary of the National Peasants' Party, the organization of Satu Mare County, Ștefan Anderco was appointed prefect of Satu Mare County at the end of 1944, in a very difficult period for Sathmar, being the last N.P.P. leader who had such a position in this county. He performed this function until November 1, 1945, when (due to the dissatisfaction and the machinations directed by Romanian Communist Party) he will be replaced.

In 1945, Ștefan Anderco was elected president of the UNIO Satu Mare.

Ștefan Anderco was deeply involved in the election process from November 1946. For his work and his anti-communist attitude, in the period August 15, 1952 - June 19, 1954 he was arrested and interned in labour camps of the Ministry of Internal Affairs (Caransebes Penitentiary) without being tried or convicted. He died on May 9, 1989 in Satu Mare.

Keywords: Ștefan Anderco, Satu Mare, 1945, National Peasants' Party, prefect.

Ștefan Anderco face parte dintr-o pleiadă de personalități ale Sătmărilor interbelice, fiind contemporan cu Andrei Doboși, Titu Demian, Augustin Ferenciu, Mihai Popp, Aurel Popp, Mircea Augustin ș.a., oameni de frunte ai Partidului Național Țărănesc, de al căror nume se leagă modernizarea și dezvoltarea municipiului și județului Satu Mare.

Avocat și om politic, fost prefect al Sătmărilor, Ștefan Anderco s-a născut la 7 ianuarie 1906 în localitatea Botiz (comitatul Satu Mare), fiind unul din cei cinci copii ai familiei Petru Anderco și Maria Selmeneci¹.

La vârsta de 7 ani a fost îndrumat de familie la școala din Botiz, unde va învăța timp de 5 ani. Din 1917 este înscris la Liceul regal greco-catolic din Satu Mare, iar din 1919 se va transfera la Liceul „Mihai Eminescu”, unde va absolvi în anul 1924. Din motive financiare va sta un an la locuința părinților, pentru ca din 1925 să urmeze la fără frecvență cursurile Facultății de Drept din Cluj, fiind în același timp și angajat ca funcționar la Primăria Botiz pentru a se putea întreține. În 1930 obține licența, iar la 21 martie 1931 va deveni doctor în drept și va activa ca stagiar în Baroul Satu Mare². La 26 aprilie 1933 devine avocat definitiv cu domiciliul profesional în Satu Mare³.

S-a căsătorit cu Anderco Valeria, cu care a avut doi copii, un băiat și o fată: Sergiu și Eufenia. În cea mai mare parte a vieții a locuit în Satu Mare la adresa str. Ioan Neculce nr. 6⁴, dar mai avem informații și despre o altă locație în 1946, pe str. Corvinilor nr. 20 (sau 28). Biroul de avocatură era pe str. Horea⁵. Ultimul domiciliu apare pe strada Retezatului nr. 3⁶.

Fotografia lui Ștefan Anderco din
Arhivele Securității

* Muzeul Județean Satu Mare; e-mail claudiupp@yahoo.com.

¹ Claudiu Porumbăcean, Bujor Dulgău, *Oameni din Sătmări*, Editura Solstițiu, Satu Mare, 2000, p. 11-13.

² Arhivele Naționale, Biroul Județean Satu Mare (în continuare: ANBJS), *Fond Baroul Satu Mare*, Tabloul avocaților stagiați, p. 67.

³ *Ibidem*, Tabloul avocaților definitivi, p. 198.

⁴ Consiliul Național Pentru Studiarea Arhivelor Securității (în continuare: CNSAS), *Fond Operativ*, Dosar penal nr. 072737, f. 1.

⁵ *Ibidem*, f. 14.

⁶ CNSAS, Dosar individual nr. I 999068, vol. II, f. 9.

ROMÂNIA ♦ ARHIVELE NAȚIONALE ♦ SATU MARE

Pagina 198.

Numele avocatului *Stefan Anderco*

Ziua și locul nașterii *19. Ianuarie 1906 Botiz*

Titlul admiterii în Corp *Diploma de avocat Nr. 4928 din 2 Iunie 1933*

N-rul și data deciziei de admitere *116. din 20. Mai 1933*

N-rul și data diplomei de avocat *4928. din 2. Iunie 1933*

Data prestării jurământului *13. Iunie 1933*

Starea familială *căsătorit*

Domiciliul profesional *Satu - Mare*

Data actului	N-rul de registru al	Insemnări privitoare la exercițiul profesiei, la domiciliu și la disciplină	Observațiuni
<i>26. Aprilie 1933</i>	<i>116</i>	<i>La înscris în barou, cu sediu profesional în Satu - Mare.</i>	
<i>5. Iunie 1933</i>	<i>80</i>	<i>A depus jurământul notariatic la Barou în 6 Iunie 1933.</i>	
<i>10. IV. 1949</i>	<i>65</i>	<i>Înscris în legiu în baza legii Nr. 3/1948.</i>	
<i>14. IV. 1949</i>	<i>1537</i>	<i>Unirea conformii înscris în legiu.</i>	
<i>30. IV. 1949</i>	<i>158</i>	<i>Am baza legii 3/1948. raportat pe 10 Iunie 1949. pledează în sediu Satu - Mare</i>	

Ștefan Anderco în Tabloul avocaților definitiv din Baroul Satu Mare

În 1931 (alte surse indică anul 1932) se înscrie în P.N.Ț. la recomandarea lui Titu Demian, fiind numit în același timp secretar general la Camera de Muncă a județului Satu Mare. Ascensiunea sa politică este una fulminantă. În scurt timp devine secretarul general al partidului în structura organizatorică a municipiului Satu Mare și membru în comitetul executiv județean⁷.

În urma Congresului PNȚ Satu Mare din 3 mai 1936, la care au participat Iuliu Maniu, I. Mihalache, dr. N. Lupu și Mihail Popovici⁸, Titu Demian a fost ales președintele organizației județene, funcție pe care o va deține până la desființarea partidului (14 iulie 1947) de către comuniști. Secretar

⁷ Tankoczi Gyula, *Satu Mare Város Képes Tükre* [Oglinda orașului Satu Mare], Satu Mare, f. a., p. 141.

⁸ ANSM, *Fond Aurel Popp*, dos. nr. 41, f. 107-108; *Satu Mare*, nr. 52/11 decembrie 1936.

general al partidului a fost ales Ștefan Anderco. Noua conducere a rămas valabilă până la următorul și ultimul Congres al P.N.Ț. Satu Mare⁹, care s-a desfășurat la 23 martie 1946.

Refuză participarea la Frontul Renașterii Naționale, iar după 1940 va rămâne în Sătmar, neacceptând ideea refugiului.

După eliberare, la sfârșitul anului 1944 se alătură celorlalți politicieni locali pentru a ușura reinstaurarea administrației românești și formează Uniunea Democrată Română, al cărei secretar general este, președinte fiind ales dr. Titu Demian. La ședința U.D.R. din 15 decembrie 1944 dr. Ștefan Anderco este desemnat ca prefect al județului, într-un moment foarte important și dificil pentru Sătmar¹⁰, fiind ultimul lider P.N.Ț. care a avut o asemenea funcție în acest județ¹¹. A îndeplinit această funcție până la 1 noiembrie 1945, când (datorită nemulțumirilor și uneltirilor dirijate de P.C.R.) va fi înlocuit (În documentele Securității, Ștefan Anderco a deținut această funcție în intervalul 2 ianuarie-31 octombrie 1945).

Următorul și ultimul Congres al P.N.Ț. Satu Mare s-a ținut la 23 martie 1946, chiar în clădirea în care se afla și după 1990 sediul P.N.Ț., fiind proprietatea lui Titu Demian, deoarece autoritățile locale, comuniste, nu au permis desfășurarea lucrărilor într-un sediu adecvat¹². Cu această ocazie, Titu Demian a fost ales în fruntea organizației județene a P.N.Ț., funcție pe care o va deține până la desființarea partidului (14 iulie 1947) de către comuniști. Secretar general al partidului a fost ales Ștefan Anderco.

Mai amintim că în anul 1945 Ștefan Anderco a fost ales președinte al Fabricii de vagoane UNIO Satu Mare.

Organizarea Congresului P.N.Ț. Satu Mare și întreaga campanie electorală din 1946 au fost atent supravegheate de organele Siguranței și de cadrele comuniste¹³.

Ștefan Anderco a fost implicat masiv în procesul electoral din noiembrie 1946, activități de propagandă, ședințe, întruniri etc. Într-un raport al Biroului Siguranței Satu Mare, trimis Inspectoratului de Poliție Oradea, reiese că Titu Demian și Ștefan Anderco au avut o atitudine ostilă cu privire la efectuarea cartelului electoral cu PNL. Aceștia acuză lipsa de activitate politică a liberalilor din preajma alegerilor. Acest refuz a fost primit cu îngrijorare de liderii locali ai PNL¹⁴.

A fost delegat în ziua alegerilor la secția de votare a unităților militare din Satu Mare. Ștefan Anderco a depus trei contestații în ziua alegerilor din 19 noiembrie 1946 pentru desigilarea urnelor sau a lipsei listei de alegători militari¹⁵.

În arhivele fostei Securități sunt zeci de pagini cu privire la aceste evenimente. Se poate observa înverșunarea cu care organele de represiune activau împotriva opoziției democratice.

La 4 iunie 1948 este emis un ordin de arestare pe numele său. Agentul Kolbaser Francisc are misiunea să-l identifice și să-l aresteze pe Ștefan Anderco. Arestarea nu s-a produs, Ștefan Anderco fiind „dispărut de trei zile de la domiciliu”, fiind alertat de arestare de către persoane apropiate (19 mai 1948). Au avut loc percheziții la domiciliul lui Ștefan Anderco de pe str. Corvinilor nr. 20, însă nu au fost găsite decât câteva materiale de propagandă din perioada campaniei electorale. A fost acuzat de „implicații în organizații de trecere clandestină peste frontieră”. Se bănuia că este ascuns la Anderco Eugen, tâmplar la Gara Ferăstrău¹⁶.

În realitate, el a fost ascuns în Micula de către Mihai Șuta, prefectul județului Satu Mare în acea perioadă, reușind astfel să scape de arestare¹⁷. Se pare că a fost o confuzie cu un alt Anderco Ștefan din Botiz, de care nu și-au dat seama!

Pentru activitatea sa și atitudinea anticomunistă avută, în perioada 15 august 1952 – 19 iunie 1954 va fi ridicat și internat în lagărele de muncă ale Ministerului de Interne (Penitenciarul Caransebeș), fără a fi judecat sau condamnat. A fost arestat la data de 16 august 1952 pentru o perioadă de cinci ani, pedeapsa urmând să expire la 16 august 1957¹⁸. „Motivul” arestării lui Ștefan Anderco este deținerea funcției de secretar general al PNT SM și pe cea de prefect al județului.

⁹ Dreptatea, nr. 127/28 ianuarie 1945.

¹⁰ Ibidem, nr. 132/10 februarie 1945.

¹¹ Claudiu Porumbăcean, *Realități administrativ-politice și social-economice în nord-vestul României (1944-1947)*, Cluj-Napoca, 2006, p. 150, 155; CNSAS, dos. P72737, f. 1.

¹² Patria (Cluj), nr. 36/1946.

¹³ CNSAS, Dosar penal nr. 50356, f. 42.

¹⁴ CNSAS, Dosar individual nr. I 999068, vol. I, f. 50.

¹⁵ CNSAS, Dosar penal 50356, f. 81, 82, 87.

¹⁶ Ibidem, f. 31-38.

¹⁷ Ibidem, f. 55.

¹⁸ CNSAS, Dosar penal nr. 072737, f. 1.

C.N.S.A.S.
DIRECȚIA ARHIVĂ CENTRALĂ
REPUBLICA POPULARĂ ROMÂNĂ
15.04.01.06.2016

MINISTERUL AFACERILOR INTERNE

STRICT SECRET

Direcția Reg. Aramures
 Serviciul _____
 Secția _____
 Biroul 2

Nr. 798

DOSAR INDIVIDUAL

PRIVIND PE ANDERCO
ȘTEFAN

deschis la data 03.09.1958 195... închis la data _____ 195...

DOSARUL
A FOST MICROFILMAT AZI
23.07.1964
DE M. N. O 902 Sateș Mare
Semnat: lt. Col. Aramures

1999068

 475430
I 999068, Vol. 1

7299
ARHIVA Nr. 15.635

Coperta dosarului individual Ștefan Anderco din Arhivele Securității

Dintr-o adresă a Securității Regionale Baia Mare expediată către Ministerul Securității Statului, Secretariatul Comisiei București, aflăm că la 31 decembrie 1952 a fost trimis la Centrul de Triere pentru Coloniile de Muncă din București, alături de mai multe persoane, printre care îi amintim pe Aurel Pelle, Virgiliu Băliban sau Gavril Oșianu, foști lideri ai PNȚ Satu Mare. „La adresa Dvs. Nr. 649188 din 26 Decembrie 1952, privitor la elementele încadrați în C.M. în conformitate cu Decizia Nr. 1051 din 24 decembrie 1952, raportăm că Anderco Ștefan [...] au fost înaintați la Centrul de Triere C.M. București la data de 31 Decembrie 1952”¹⁹.

Dintre foștii săi subalterni din perioada mandatului de prefect sunt menționați Mihai Coman (fost prefect), internat la canal, Breter Tiberiu, condamnat de drept comun, și Palcău Gheorghe, fost subprefect, deținut la Oravița.

¹⁹ Ibidem, f. 2.

Ștefan Anderco era descris ca fiind „șovăielnic, lipsit de sinceritate, viclean, încearcă să atragă pe anchetator de partea sa, uneori devine curtenitor. Ascunde activitatea din 1945-1946 în legătură cu misiunea anglo-americană. Răspunde numai în fața dovezilor și întrebărilor corecte”²⁰.

În dosarele păstrate la CNSAS sub numele lui Ștefan Anderco sunt mai multe pagini legate de legăturile sale cu ofițeri americani sau britanici, membri ai Comisiei Aliate de Control care, în perioada 1945-1946, au făcut mai multe vizite în județul Satu Mare și cu care, absolut firesc având în vedere calitatea sa de prefect, s-a întâlnit²¹. Sunt aduse acuze de genul că ascultă posturi de radio străine și că ține legătura cu foști oameni politici din PNT sau PNL, sau că facilitează treceri clandestine de frontieră. Lansează zvonuri cu privire la reizbucnirea războiului, cu venirea americanilor sau că în cercul său de prieteni cântă cântece legionare, aducând insulte la adresa partidului comunist²².

Într-un raport informativ al Siguranței Statului din Satu Mare din 11 iunie 1946, semnat de șeful Biroului, comisar Weiss Ludovic, și de șeful Poliției, Fejtos Ștefan, se menționau următoarele: „În ziua de 6 iunie a.c. sosit la Satu Mare ofițerii Americani maiorul Gland, Locot. Hamvilton, Serg. Hunken cu trei mașini, una mașină de lux iar două mașini acoperite și închise întruna din mașinile se găsea radio-difuziune.

Ofițerii Americani după sosire în orașul Satu Mare s-au prezentat la Comisia Aliată de Control Sovietică, după prezentare la R.S.C.C. s-au deplasat la Dl. Potra Directorul Băncii Românești cu care s-au dus la restaurantul Dacia unde au luat împreună masa de unde s-au dus la Dl. Demian Titu Președintele Partidului Național Țărănist...”.

Din raport rezultă că în data de 6 iunie au sosit în Satu Mare ofițerii americani maiorul Glood (Gland după alte rapoarte), locotenentul Hamilton (sau Hamwilton) și sergentul Runcan (sau Runken) cu trei mașini, una mașină de lux, iar două mașini acoperite, în una din ele fiind și un aparat de radio-emisie. După ce s-au prezentat la sediul Comisiei Aliate de Control (Sovietică), cei trei delegați s-au întâlnit cu Iulian Potra, directorul Băncii Românești, cu președintele PNT Satu Mare, Titu Demian, și cu Ștefan Anderco, secretarul general al aceluiași partid. La acesta din urmă ar fi dormit trei nopți. În ziua de 8 iunie americanii au fost vizitați de protopopul greco-catolic Silviu Dragomir, Puiu Molnar, Șinca Teofil, Cornel Nicoară, avocatul Miclea din Baia Mare, Pop Irina conducătoarea Crucii Roșii ș.a. Mai sunt amintiți ofițeri români cu care s-au întâlnit americanii, precum colonelul Corossi, maiorul Sima, Pârgaru, căpitanul Popa Constantin (comandantul Jandarmeriei din Satu Mare), colonelul Pârvan și alți ofițeri care nu au fost nominalizați.

Din raport mai reiese faptul că ofițerii americani strâng date compromițătoare referitoare la Partidul Comunist și Armata Roșie. Se mai menționa o cantitate importantă de cabluri pentru o stație de radio emisie pe strada Gheorghe Doja în imobilul care a aparținut Apărării Patriotice²³.

Un alt raport informativ face referire la doi ofițeri americani care au venit în Satu Mare în 4 mai 1946 și au luat legătura cu conducătorii PNT. Cei doi s-au întâlnit și cu Iulian Potra Potra, directorul Băncii Românești, mergând apoi la casa acestuia din str. Gheorghe Doja nr. 9, unde s-au întâlnit cu Ștefan Anderco, Titu Demian, Vasile Demian, medic primar la Spitalul militar (directorul Spitalului din SM n.n.). Au mai urmat întâlniri și cu alți lideri politici și militari din zonă. Au avut loc discuții și cu procurorii Stoian și Stoica în legătură cu evenimentele de la Dara, când elevi și profesori de la Liceul Mihai Eminescu au fost bătuți de susținătorii Partidului Comunist. Procurorii au acuzat faptul că s-au făcut presiuni asupra lor să nu facă arestări din rândul agresorilor. Americanii au fost și la Liceul Mihai Eminescu, unde s-au întâlnit cu directorul instituției, care a adus acuze grave Partidului Comunist. Rapoartele medicale ale celor agresați au fost semnate de dr. Atanasie Demian.

Notele sunt scrise într-o limbă română foarte stâlciță, dovadă că cei mai mulți dintre angajații Securității la acea vreme în Satu Mare nu erau români!!!

La 27 mai 1954, cu trei săptămâni înainte de eliberare, Ștefan Anderco semnează un angajament prin care se obligă „să furnizeze Securității Statului orice fel de informații care ar periclita securitatea R.P.R.”. De asemenea, se angaja ca „această însărcinare” să nu o divulge nimănui, nici chiar familiei sau celor mai apropiați prieteni²⁴.

La 1 iunie 1954 se propune punerea sa în libertate de către Subcomisia nr. 2. A fost pus în libertate la 18 iunie 1954, pe baza propunerii Subcomisiei²⁵. A executat o pedeapsă de 22 de luni la Caransebeș. În

²⁰ *Ibidem*, f. 4.

²¹ *Ibidem*, f. 7.

²² *Ibidem*, f. 9.

²³ *Ibidem*, f. 22.

²⁴ CNSAS Dosar individual nr. I 999068 vol. I, f. 12.

²⁵ *Ibidem*, f. 99, 100.

momentul eliberării semnează un angajament că va locui la adresa str. Neculcea nr. 6 și se va prezenta la Miliție o dată pe lună²⁶ (18 iunie 1954).

La 11 august semnează o declarație prin care se obligă a nu divulga nimănui discuția avută cu organele de Securitate la data de 11 august 1954 cu privire la angajamentul făcut la eliberarea din penitenciar²⁷. Se pare că Ștefan Anderco nu a respectat acest angajament, el divulgând discuția avută cu organele de Securitate chiar unui apropiat. Acesta din urmă era turnător al Securității, Anderco neștiind acest lucru...

Ulterior, cu ocazia evenimentelor prilejuite de împlinirea a 50 de ani de la înființarea Liceului „Mihai Eminescu” din Satu Mare (1969), Ștefan Anderco s-a plâns unui apropiat, care era turnător la Securitate, că suferă cu inima, afecțiune care i se trage din timpul detenției politice suferite după 1944. Motivul deținerii administrative, fără să fi fost judecat și condamnat, s-a datorat activității sale politice. În perioada stalinistă a fost ridicat și ținut în detenție politică timp de doi ani și jumătate, fiind denunțat de un evreu cu numele Weisz Zoli. În locurile de detenție a fost supus unui regim de exterminare prin înfometare, unica hrană fiind arpacaș stricat, în urma căreia s-a îmbolnăvit grav și i s-a dat drumul ca să nu moară în închisoare. Afirmă că nu știe nici el cum a scăpat de la moarte, în schimb s-a ales cu sănătatea zdruncinată, afectându-i mai ales cordul. Mai afirmă că în urma lucrărilor de sistematizare urmează să i se demoleze casa care valorează circa 250.000 lei, cu o despăgubire de maximum 40.000 lei. „Asta este etica și echitatea socialistă!”²⁸. Nota a fost redactată la Timișoara la 27 iunie 1975 de către sursa „Emil Greceanu”.

La 3 septembrie 1958 s-a deschis acțiune informativă asupra lui Ștefan Anderco.

„Când a venit în Baia Mare a fost încadrat cu agenții „VASEA VASILE” (abandonat) și „POPESCU MIRCEA”, însă discuțiile fiind fugitive, iar obiectivul foarte prudent, nu s-a putut stabili adevărata sa activitate, manifestări și legături. Pe lângă obiectiv mai este dirijat și agentul „NAGY EUGEN” al Serv. Rai. M.A.I. Satu Mare, cu care se afla în relații de prietenie.

Din măsurile informativ-operative luate în această acțiune s-a stabilit că Dr. ANDERCO ȘTEFAN în primăvara anului 1961 a fost vizitat la domiciliu de turistul american ALMASI GEORGE, despre care s-a stabilit că ar fi venit în țară cu misiunea de spionaj. De asemenea, agentul „SZABO ANDREI”, al Serv. Rai. M.A.I. Satu Mare, a făcut unele semnalări din care rezultă că obiectivul ar fi fost complice în activitatea contrarevoluționară dusă de SIMION IULIU din Satu Mare, care a fost arestat de organele noastre.

Întrucât Dr. ANDERCO ȘTEFAN, prin activitatea sa trecută și legăturile ce le are în prezent, prezintă un interes deosebit pentru organele de Securitate, pentru a se asigura o bună supraveghere informativ-operativă a acestuia și în scopul de a stabili dacă desfășoară sau nu activitate dușmănoasă și caracterul legăturilor ce le are, propunem a se aproba ca acțiunea să fie transferată la Grupa II-a din cadrul Serviciului Raional de Securitate, unde Dr. ANDERCO ȘTEFAN își are domiciliul stabil și locul de muncă”. Documentul este semnat de căpitan de Securitate Chirculescu Traian²⁹.

După eliberare îi este interzisă practicarea avocaturii, drept pe care îl va primi la 1 martie 1955, fiind nevoit să facă naveta la Baia Mare. A continuat să fie urmărit, monitorizate toate ieșirile și întâlnirile avute, corespondența controlată și telefonul ascultat până la sfârșitul vieții. În 12 ianuarie 1989 avem ultima notă informativă referitoare la Ștefan Anderco, de unde reieșea starea proastă de sănătate în care se afla³⁰, dar cu toate acestea el prezenta încă, la vârsta de 83 de ani, interes din partea organelor de Securitate!!!

A încetat din viață la 9 mai 1989 la Satu Mare.

Bibliografie

Fonduri arhivistice

Consiliul Național Pentru Studierea Arhivelor Securității (C.N.S.A.S.), Fond Operativ.

Arhivele Naționale, Biroul Județean Satu Mare, Fond Baroul Satu Mare, Tabloul avocaților definitiv.

Arhivele Naționale, Biroul Județean Satu Mare, Fond Aurel Popp.

Presă

Dreptatea (București), 1945.

Patria (Cluj), 1945.

²⁶ *Ibidem*, f. 11.

²⁷ *Ibidem*, f. 98.

²⁸ *Ibidem*, vol. II, f. 2, 45.

²⁹ *Ibidem*, vol. I, f. 1-2.

³⁰ *Ibidem*, vol. II, f. 2, 6.

Volume

Erdélyi monografia (Monografia Ardealului), szerkesztették: Várady Aladár, Berey Géza, Satu Mare, Gloria Könyvnyomdaés lapkiadósvállalat, 1934.

*** *În serviciul patriei. Dare de seamă asupra realizărilor îndeplinite în județul Satu Mare (1933-1937)*, Satu Mare, [s.n], 1938.

Pop, Ovidiu T.; Cosma, Rozalia; Cosma, Gheorghe; *Colegiul Național „Mihai Eminescu” – file de istorie*, Satu Mare, Editura Citadela, 2012.

Porumbăcean, Claudiu, *Realități administrativ-politice și social-economice în nord-vestul României (1944-1947)*, Ed. Argonaut, Cluj Napoca, 2006.

Porumbăcean, Claudiu; Dulgău, Bujor, *Oameni din Sătmărean*, Satu Mare, Ed. Solstițiu, 2000.

Predescu, Lucian, *Enciclopedia României. Cugetarea. Material românesc. Oameni și îndepliniri*, ediție anastatică, București, Ed. SAECULUM I.O., Ed. Vestala, 1999.

Tankóczy Gyula, *Városképek – Monografia orașului Satu-Mare*, Satu Mare, Presa Liberă, [1936].

Studii, articole

Grad, Cornel; Goron, Doru E., *Un document despre situația Transilvaniei la 20 de ani după unire: Memorandumul Românilor din Transilvania (Ardeal, Banat, Crișana, Satu Mare, Maramureș), prezentat de fruntașii PNȚ regelui Carol al II-lea la 15 decembrie 1938*, în *Acta Musei Porolissensis*, Zalău, nr. XVIII, 1994, p. 390.

Porumbăcean, Claudiu, *Familia Demian. Rolul și locul ei în societatea sătmăreană*, în vol. *Familie și societate. Studii de istoria Transilvaniei*, Cluj, 1999, pp. 93-96.

Claudiu Porumbăcean, *Familii sătmărene cu valori europene (I). Familia Demian*, în *Studii de Știință și cultură*, anul IV, nr. 3 (14), septembrie 2008, pp. 62-67.

Porumbăcean, Claudiu, *Figuri ilustre sătmărene (II). Dr. Titu Demian (1896-1958)*, Satu Mare. *Studii și comunicări*, vol. XIII, 1996, pp. 215-218.

Porumbăcean Claudiu, *Aspecte privind istoria Partidului Național Țărănesc organizația județului Satu Mare*, în *Satu Mare. Studii și Comunicări*, Satu Mare, XIV, 1997, pp. 223 – 246.

DOCUMENTE INEDITE DIN ARHIVELE SECURITĂȚII, CU PRIVIRE LA PRIMELE STRUCTURI ALE PARTIDULUI NAȚIONAL LIBERAL ÎN JUDEȚUL BIHOR (1920 – 1921)*

Sanda Dumitrița BUBOI**

UNPUBLISHED DOCUMENTS FROM THE SECURITY ARCHIVES, REGARDING THE FIRST STRUCTURES OF THE NATIONAL LIBERAL PARTY IN BIHOR COUNTY (1920 – 1921) ABSTRACT

In this article I have reconstructed, based on the documents from the files in the C.N.S.A.S. archive, the initial moments of the establishment and organization of the National-Liberal Party in Bihor County. Through two meetings that were held in the house of lawyer Dr. Nicolae Zigre from Oradea at the end of 1920, the foundations were laid for a provisional liberal committee in Bihor that worked based on the instructions received from the leadership of the N.L.P. from Bucharest and was organized from the beginning of 1921.

The organizing committee of the Bihor County branch of the N.L.P. which was formed in February 1921 will designate from its ranks the special delegation with the aim of appointing, where it was not possible on its own initiative, the designation of net committees at the level of Bihor County.

A major role in the foundation and expansion action of the N.L.P. at county level was to return to the press, the only rapid means of propaganda of the time. For this purpose, the first liberal periodical called *Viitorul Bihorului* was established, a propaganda organ of the National-Liberal Party in the county.

Keywords: provisional committee, organizing committee, special delegation, network committee, *Viitorul Bihorului*.

Perioada de după armistițiul din 11 noiembrie 1918 a fost pentru România, pe plan intern, dar mai ales pe plan extern, extrem de complicată. Deși războiul se încheiase, armata română a reluat, în 1919, luptele împotriva Ungariei bolșevice a lui Béla Kun, făcând astfel un serviciu stabilității continentului prin înlăturarea pericolului revoluționarismului comunist.

Printre obiectivele prioritare ale statului român întregit se afla și cel al omogenizării administrative a teritoriilor unite, Basarabia, Bucovina și Transilvania.

După unire și eliberarea teritoriilor rămase de sub administrația bolșevică maghiară în Transilvania, a urmat o perioadă de tranziție în care administrația a trecut în mâinile Consiliului Dirigent.

În 2 octombrie 1919, la zece luni de la actul istoric de la 1 decembrie 1918, regele Ferdinand a semnat decretul de convocare a alegerilor pentru Adunarea Deputaților și a Senatului, la care erau chemați să participe, pentru prima oară, locuitorii Vechiului Regat, ai Basarabiei, ai Bucovinei și ai Transilvaniei. Misiunea lor era aceea de a alege parlamentul Marii Uniri și, prin aceasta, de a pune bazele politice ale noii organizări statale. Pentru liberali cel puțin, rezultatul a fost unul surprinzător. Partidul Național – Liberal, cel mai puternic partid al regatului după încheierea războiului și considerat favorit, a pierdut dramatic alegerile¹. Cum era de așteptat, în Transilvania partidul câștigător a fost Partidul Național–Român. După înfrângerea suferită la alegerile din 1919, P.N.L. a trecut la reorganizare la scară națională și la contraatac în toate provinciile nou unite².

Reorganizarea, care s-a dovedit a fi un proces de durată în anii '20, era impusă și de realitățile politice noi, de după război, în primul rând de adoptarea votului universal și de schimbarea spectrului politic românesc³, prin apariția unor partide politice din teritoriile unite cu țara în 1918. Conform istoricului Ovidiu Buruiană, slăbiciunea organizatorică a liberalilor în anii douăzeci ar fi fost mascată de

* Articolul este parte a lucrării de doctorat.

** Direcția Județeană pentru Cultură Bihor/Universitatea din Oradea, Școala Doctorală de istorie; e-mail: buboisanda@gmail.com.

¹ Dumitru Șandru, Capitolul IV *P.N.L. în perioada interbelică și a celui de al doilea război mondial*, în *Istoria Partidului Național Liberal*, Gheorghe Cliveti, Gheorghe Onișoru, Apostol Stan, Dumitru Șandru, Șerban Rădulescu Zoner (coord.), Editura All, București, 2000, p. 204, I. I. C. Brătianu pune eșecul alegerilor pe faptul că „lumea ... a vrut cu orice chip ceva nou”.

² Florian Tănăsescu, Nicolae Tănăsescu, *Constantin (Bebe) I C Brătianu – istoria P.N.L. la interogatoriu*, Editura Paralela 45, Pitești, 2005, p. 303-304.

³ Ovidiu Buruiană, *Liberalii: structuri și sociabilități politice liberale în România interbelică*, Editura Universității Alexandru Ioan Cuza, 2013.

succesul unei personalități politice de talia lui Ionel Brătianu⁴, însă după dispariția acestuia, mai ales în anii '30, partidul a trecut printr-un amplu proces de organizare.

În județul Bihor primele manifestări liberale au fost legate de alegerile generale din anul 1920, în cadrul cărora liberalii, aflați într-o criză politică determinată de noile realități de după Marea Unire, s-au limitat doar la susținerea Partidului Poporului, creat și condus de eroul din Primul Război Mondial, generalul Averescu, împotriva Partidului Național Român⁵. În provinciile recent unite cu România (Transilvania, Basarabia și Bucovina) nu existau încă structuri locale ale partidului. Prin urmare, obiectivul principal și urgent al strategiei liberale era crearea unor structuri și în aceste provincii, prin acțiuni la nivel județean.

Una dintre tacticile cele mai eficiente utilizate în acțiunea de propagandă politică au fost „turneele liberale”⁶ în Transilvania, inclusiv în Oradea, adică intrarea în contact nemijlocit cu viitorii membri și alegători. Aceste inițiative și demersurile întreprinse de conducerea partidului prin atragerea unor personalități locale au avut ca efect apariția primului nucleu liberal din acest spațiu⁷, urmând consolidarea propriu-zisă, care s-a realizat treptat, mai ales în „perioada guvernării liberale din anii 1922 – 1926”⁸.

Datorită crizei prin care trecea P.N.L., după demisia lui I. I. C. Brătianu din fruntea guvernului în 1919, primele tentative pentru încheierea unei grupări liberale au avut loc numai spre finalul anului 1920. Inițiatorii s-au întâlnit „... în ziua de 30 sept. 1920, orele 18, în biroul de avocat a D-lui Dr. Nicolae Zigre în chestia unei grupări politice”. După cum reiese din procesul – verbal dresat cu această ocazie au fost prezenți: „Dr. Nicolae Zigre, Dr. Sever Andru, Dl. Julian Peter, Dr. Vasile Chirvai, Dr. Teodor Ilieșiu, Dr. Savu Marta, Dl. Petru Dejeu și Dr. Joan Câmpianu”⁹. Considerăm acest moment organizatoric începutul liberalismului bihorean.

Cel care a făcut expozeul necesității fondării unei organizații liberale în Bihor a fost Nicolae Zigre*, care a pornit de la considerente generale („consolidarea și refacerea națională”) și a ajuns la cele „cu privire la situația specială a județului Bihor și a orașului Oradea – Mare”. Prin această formulare Zigre făcea referire la faptul că Bihorul avea o situație specială, fiind un județ de frontieră, de unde decurge și necesitatea unei abordări a realităților locale diferit, dat fiind nemulțumirea unor etnici maghiari, în special din zonele urbane și câteva zone rurale, față de noua situație administrativ-politică. Pornind de la cunoașterea realităților locale, N. Zigre considera că era necesară crearea și implicarea noii organizații județene a P.N.L. în toate chestiunile locale, acest partid fiind prezentat ca cea mai puternică forță politică a momentului, care putea face față și iredentismului maghiar, ca exponent modern al naționalismului românesc. Este evident faptul că, prin acest tip de argumentare, a necesității apariției unei noi formațiuni politice, N. Zigre urmărea ruperea unei părți a electoratului tradițional al Partidului Național – Român din Transilvania. De asemenea, s-a decis ca organizarea liberalilor bihoreni „trebuie să aibă exclusivamente bază națională și democratică”¹⁰. Se transmitea cititorilor mesajul că pot adera la partid cetățeni provenind din orice categorie socială, nefiind vorba doar de un partid al unei clase sociale anume.

⁴ *Ibidem*.

⁵ Ion Zainea, *Economie și societate de la Marea Unire la Dictatul de la Viena în Bihor*, Editura Universității din Oradea, Oradea, 2007, p. 255.

⁶ Ioan Lăcustă, 1921. *Turneul liberal în Transilvania de G. G. Mârzescu*, în *Magazin Istoric*, nr. 10, 1994, „În fiecare centru rural mai de seamă, în fiecare oraș apare în ultimul timp câte o sucursală a Băncii românești. Câteodată apare și un club și un ziar al lor”, p. 27.

⁷ Cornelii Crăciun, *Contribuții la istoria P.N.L. din Bihor (1921 – 1947)*, Editura Primus, Oradea, 2009, p. 12; Ion Zainea, Gabriel Moisa, *Spectrul politic bihorean interbelic*, în *Istoria Bihorului, civilizație, societate, economie, mentalități*, Gabriel Moisa, Sorin Șipoș, Aurel Chiriatic, Radu Rominașu (coord.), Editura Muzeului Țării Crișurilor, Oradea, 2018, p. 671; Blaga Mihoc, Cap. IV *Viața politică a Beiușului interbelic*, vol. II, *Beiușul și lumea lui. Studiu monografic*, Ioan Degău, Nicolae Brânda (coord.), Editura Primus, Oradea, 2008, p. 373; Lucia Cornea, *Contribuții la o istorie a orașului Salonta în perioada interbelică. 1919 – 1945*, Editura Muzeului Țării Crișurilor, Oradea, 2005, p. 56; *Beiușul*, 1921, nr. 4, p. 2; *Beiușul*, 1926, nr. 7, p. 3.

⁸ Ion Zainea, *Aurel Lazăr (1872-1930) – viața și activitatea*, Editura Presa Universitară Clujană, Cluj-Napoca, 1999, p. 204.

⁹ Arhivele Consiliului Național pentru Studiul Arhivelor Securității (în continuare: A.C.N.S.A.S.), *Fond Documentar*, dos. 11077, f. 85.

* Nicolae Zigre a fost unul dintre membrii marcanti ai Partidului Național Român din Bihor, dar, odată cu realizarea Marii Uniri din anul 1918, a sondat noile realități politice locale și naționale. În cele din urmă a ajuns la concluzia că P.N.R. era un partid care și-a îndeplinit idealul – realizarea Unirii cu România – și că era necesar, în urma noilor stări de fapt, să opteze pentru o politică care să reflecte noile realități. În această situație a văzut în P.N.L. expozantul viitorului – un stat național unitar, independent politic și economic (prin doctrina prin noi înșine). Pe baza acestor argumente a decis a lua în propriile mâini frâiele organizării și în Bihor a acestui partid, devenind în intervalul 1921 – 1924 președinte al acestei noi organizații politice din județ.

¹⁰ *Ibidem*, f. 85, f. 85 v.

După ce cei prezenți au aderat deschis la principiile liberale s-a constituit un comitet provizoriu. S-a hotărât ca responsabili pentru biroul de conducere să fie Nicolae Zigre și Ioan Câmpianu, iar calitatea de membri a revenit lui Sever Andru, Vasile Chirvai, Iulian Peter, Teodor Ilieșiu, Savu Marta, generalului Iliescu, Alexandru Munteanu, Petru Dejeu, Augustin Ciavici, Iuliu Chiș, Constantn Pavel și Teodor Iluța¹¹.

Pentru a-și forma și lărgi baza socială în Bihor (ca și în celelalte regiuni unite cu România) s-a pus un accent special pe intensificarea propagandei, prin difuzarea ideilor liberalismului în teritoriu prin cea mai la îndemână metodă a epocii, articolele în presă și prin conferințe locale. În acest sens, membrii comitetului provizoriu au fost însărcinați cu diseminarea ideilor liberale, iar pentru o mai bună organizare teritoriul Bihorului a fost împărțit în zone de acțiune politică. Astfel, responsabili pentru crearea unor nuclee organizaționale și propagarea liberalismului în *plasa Centrală* și *plasa Tinca* au fost Savu Marta, Alexandru Munteanu și Petru Dejeu. Pentru *plasele Beiuș, Ceica și Vașcău* sarcina a revenit lui Sever Andru și Augustin Ciavici. În *plasa Cefa și Sălard* a vorbit în cadrul unor adunări chiar Nicolae Zigre. *Plasa Tinca* a revenit lui Teodor Iluța, *plasa Beliu* lui Constantin Pavel, iar *plasele Podul Secuilor și Valea lui Mihai* lui Teodor Iliașiu și Vasile Chirvai¹².

O nouă întâlnire a conducerii județene a partidului a avut loc tot în biroul lui N. Zigre, în data de 19 octombrie 1920. Cu acest prilej au fost prezenți, în afară de gazdă: „(...) Dr. J[I]oan Câmpianu, dl. Julien Peter, Dr. Vasile Chirvai, Dr. Demetriu Popa, Dr. Alexandru Rusu, Dr. Constantin Pavel”. Scopul noii întruniri a fost completarea comitetului de organizare prin aderarea de noi membri: „Dr. Dimitrie Popa, medic, [din] Oradea mare, Dr. Rusu Alexandru, medic, [din] Oradea mare, Dr. Emil Deac, medic, [din] Oradea mare, dl. J[I]oan Butiri, comerciant, [din] Beznea, dl. Ștefan Domocoș preot [din] Bratca, dl. Dudulescu Gheorghe [din] Miersig, dl. J[I]oan Moldovan, avocat, [din] Aleșd, dl. Gheorghe Miculaș, canonic, [din] Oradea, dl. Petru Tamaianu, canonic, [din] Oradea, dl. J[I]oan Cloambeșiu înv.[ățător]”¹³. Se cuvine să remarcăm că majoritatea noilor membri proveneau dintre practicanții meseriilor libere, ca și avocații și medicii, comercianții, dar și învățători sau preoți, din mediul urban sau rural.

Comitetul de organizare a crescut constant, ca și echipele de propagandă, în vederea diseminării ideilor prin completarea de noi membri: pentru *plasa Centrală și Tileagd* a fost desemnat Demetriu Popa, pentru *plasele Beiuș, Ceica și Vașcău* Constantin Pavel și Demetriu Popa, pentru *Cefa* a fost adăugat Alexandru Rusu, *Tinca* – Gheorghe Dudulescu, *Aleșd* – Ioan Moldovan și Ioan Butiri (alături de Ioan Câmpianu și Petru Dejeu¹⁴), pentru *Podul Secuilor și Valea lui Mihai* Gheorghe Miculaș¹⁵, *plasa Marghita* Ioan Chiș și Ioan Câmpianu, iar pentru *plasa Salonta* „se vor lua măsuri ulterior”¹⁶.

Deși evoluția era în direcția bună se pare că ritmul nu corespundea planurilor centrului, astfel că trebuiau intensificate eforturile. Conducerea centrală pune presiune pe noile organizații locale, cerându-le simpatizanților liberali din Bihor să depună strădanii mai mari pentru a duce la îndeplinire desăvârșirea organizării, fapt ce rezultă din documentele din A.C.N.S.A.S. Presupunem că indicațiile proveneau de la liderul de la București, care se adresa și „organizatorilor de județe din Transilvania” și solicita a se „... indica, neîntârziat, numele persoanei căreia să-i putem trimite atât unele publicațiuni ale Partidului nostru, cât și comunicările noastre oficiale”¹⁷. Se atrăgea atenția ca statutele partidului să nu fie aplicate ad-hoc, iar organizarea partidului să urmeze organizarea administrativă locală (pe comune și plase). Se dorea ca „înainte de noiembrie a.c. să aibă sâmburele organizației făcute pentru a lua contact cu membrii respectivi. Aceasta și în vederea congresului general al Partidului”¹⁸.

Din aceleași instrucțiuni constatăm că la București una din persoanele de încredere pentru liberalii bihoreni era considerat, în afară de Zigre, și Constantin Banu, împreună cu Ioan Papp, care a completat cererea de aderare la partid adresată direct președintelui I. I. C. Brătianu la P.N.L., în 10 iulie 1920¹⁹.

¹¹ *Ibidem*.

¹² *Ibidem*, f. 85 v.

¹³ *Ibidem*, f. 87.

¹⁴ *Ibidem*, f. 88.

¹⁵ *Ibidem*, f. 87 v.

¹⁶ *Ibidem*, f. 88.

¹⁷ *Ibidem*, f. 156.

¹⁸ *Ibidem*, f. 157.

¹⁹ *Ibidem*, f. 86.

În continuare erau menționate, nominal, acele persoane despre care se considera că ar fi dispuse a adera la P.N.L. și, după cum se va vedea, doar o parte dintre aceștia într-adevăr au făcut pasul spre Partidul Liberal²⁰.

Provocările începutului s-au finalizat în februarie 1921, când s-au pus bazele comitetului de organizare al Partidului Național – Liberal din județul Bihor. Din inițiativa acestui for conducător s-a decis formarea unei delegații speciale („eșită din votul Comitetului de organizare în adunarea ținută la 5 Februarie 1921”²¹), prezidată de Nicolae Zigre și Ioan Câmpianu, ca secretar.

Așa cum reiese din actele adunării de constituire a organizației liberale bihorene din 15 martie 1921, delegația specială era alcătuită din președintele ales, Nicolae Zigre, secretar, avocatul Ioan Câmpianu și membrii comitetului: „Dr. Iustin Ardeleanu, avocat Oradea – Mare, Dr. Alexandru Rusu, medic Oradea – Mare, Dr. Iuliu Peter, profesor Oradea – Mare, Dr. Sever Andru, avocat Oradea – Mare, Dr. Savu Marta, avocat Oradea – Mare, Dr. Leontin Palladi, director de liceu Oradea – Mare, Dr. Vasile Chirvai, profesor Oradea – Mare, Dl. Petre Dejeu, profesor Oradea – Mare, Dr. Teodor Ilieșiu, profesor Oradea – Mare, Dr. Gheorghe Șimonca, avocat Oradea – Mare, Dr. Demetriu Popa, medic Oradea – Mare, Dl. Ioan Silaghi, profesor Oradea – Mare, Dl. Traian Surducănu”²².

Comitetul de organizare avea ca sarcină principală, până la definitivarea fondării organizațiilor comunale, „să formeze pentru fiecare plasă un comitet ales din partea aderenților partidului din acea plasă, cară să conducă destinele partidului din plasa aceea”²³. În acest sens comitetul solicita, pentru adunarea de constituire a partidului preconizată în luna martie 1921, simpatizanților liberali din județ completarea unor declarații de aderență, informarea „cu privire la acele persoane cu cari credeți că să se constituiască comitetul de plasă”, precum și cu privire la numărul simpatizanților dintr-o plasă dispuși a face parte din adunarea de constituire a partidului²⁴.

Prima organizație comunală fondată de către Comitetul de organizare a fost cea de la Oradea, în data de 5 februarie 1921. Schema de conducere a acesteia era alcătuită din președintele ales, Iustin Ardelean, vicepreședinții Ioan Câmpianu și Alexandru Rusu; secretar Iuliu Peter, iar casier Ioan Corb Silaghi, alături de alți 20 de membri, al căror nume nu este, din păcate, menționat²⁵. O parte dintre ei au putut fi identificați pe baza textului telegrammei transmisă de prospeții liberali către șeful partidului Ionel I. C. Brătianu, prin care îl informau despre noua organizație liberală locală, compusă din următoarele persoane: Nicolae Zigre, Sever Andru, Vasile Chirvai, Savu Marta, Leontin Palladi, Teodor Luța, Gheorghe Șimonca, Petru Dejeu, Teodor Ilieș, Demetriu Popa, Atanasie Buricescu, Alford Stamatopol, Dimitrie Balogh, Aurel Zigre, Leontin Panovici, Liviu Munteanu, Traian Surdecănu, Gavril Gherlan, Peter Sas²⁶.

A fost demarat astfel procesul extinderii la nivel județean, treptat influența liberală începând să se resimtă și în alte zone ale județului. În zona Beiușului, mai activă politic, s-a reușit încheierea unei organizații liberale încă din ianuarie 1921. Aici comitetul de plasă a fost ales prin vot în data de 20 ianuarie 1921, reprezentând atât plasa *Beiuș*, cât și plasele *Vaşcău* și *Beliiu*. Comitetul întrunea un număr de 10 membri, după cum urmează: „Dr. Constantin Pavel, fost deputat, profesor [în] Beiuș, Dr. Augustin Ciavici, avocat [în] Beiuș, Dl. Ioan Teușan, profesor [în] Beiuș, Dl. Gavril Sălăgean, profesor [în] Beiuș, Dl. Nicolaie Cristean, comerciant [în] Beiuș, Dl. Ilarie Crișan, comerciant [în] Beiuș, Dr. Cornel Pop, notar public [în] Beiuș, Vasile Lazăr, proprietar [în] Beiuș, Gavril Nestor, comerciant [în] Beiuș, Nicolaie Ciavici comerciant [în] Beiuș”²⁷.

Se poate observa din componența comitetului că membrii săi aparțineau, din punct de vedere social, așa-numitei clase mijlocii a vremii, oameni cu educație superioară, în special reprezentanți ai meseriilor liberale, avocați și medici, profesori și, în special, comercianți, cu alte cuvinte aceia care au constituit nucleul bazei sociale a Partidului Liberal.

²⁰ *Ibidem*, f. 113, f. 119. „*Circ. Oradea Mare*: 1/ Dr. Gheorghe Popa, Preș. Curtea de Apel, Or. Mare, 2/ Dl Zigre Nicolae avocat 3/ Protopopul Horvath Senator, 4/ Arhimandrit Ciorogariu, 5/ Iosif Diamandi, 6/ Dr. Nicolae Popovici; *Circ. Tinca*: 1/ Dr. Pința, avocat; *Circ. Teleagd*: 1/ Preot Ștefan Domocoș din Bratca, 2/ Protopopul Alex. Munteanu lui Vasilă din Tileagd; *Circ. Beiuș*: 1/ Dr. Gavrilă Cosma, senator, 2/ Protopop Petru Pop; *Circ. Ceica*: 1/ Ioan Papp, senator de Salonta Mare, 2/ C. Banu deputat; *Circ. Salonta*: 1/ Dr. Rocsin, 2/ Dr. Iosif Iacob; *Circ. Marghita*: 1/ Botariu N., 2/ Dr. Iuliu Kiss, 3/ Sălăjan, propr. din Holod”.

²¹ *Ibidem*, f. 80.

²² *Ibidem*.

²³ *Ibidem*, f. 79.

²⁴ *Ibidem*.

²⁵ *Ibidem*, f. 80.

²⁶ *Ibidem*, f. 78.

²⁷ *Ibidem*, f. 82.

Având în vedere faptul că până la data de 15 martie 1921 nu au fost organizate alte comitete de plasă, delegația specială a decis desemnarea reprezentanților pentru acestea. Pentru *Aleşd* comitetul de plasă desemnat întrunea 15 membri, din care marea majoritate erau foști primari, deci oameni cu experiență politică: „Iuliu Mărcușiu, preot gr. cat., Beznea; Ștefan Domocoș, preot gr. or., Bratca; Ioan Butiri, comerciant, Beznea; Teodor Manea, f[ost] primar, Beznea; Petru Venter, fost primar, Borod; Simion Butiri, comerciant, Beznea; Ioan Chereși, fost primar, Cornițel; Ilie Negru, fost primar, Valea Neagră; Lup Belejan, fost primar, Birtin; Petru Secai, fost primar, Bucea; Avram Genye, fost primar, Fecheteu; Vasile Cipău, fost primar, Luncșoara; Gavril Brândaș, fost primar, Șuncuiș; Gheorghe Capriș, fost primar, Damașiu; Lucaciu Petre, fost primar, Cuieșd”²⁸.

Tot în sarcina delegației speciale a căzut și organizarea comitetului plasei *Tinca*. Aici numărul membrilor a fost mai mic, doar opt, preoți și foști primari ai P.N.R.: „Gheorghe Sîrbu, preot, Giriș; Aurel Buz, preot, Ansăseu; Ioan Costa, învățător, Tăuți; Armin Serb, preot, Susag; Ioan Iluțiu, proprietar, Cociuba; Nicolaie Mladin, fost primar, Cociuba; Teodor Groze, preot, Ghianta Rohani; Gheorghe Dudulescu, preot gr. or., Miersig”²⁹.

Ideile liberale și-au găsit aderenți și în plasa *Ceica*, unde comitetul de plasă – compus tot din clasa medie rurală, alcătuită din preoți și învățători – avea în componență pe „... Ioan Mangra, învățător Ceica; Ivantie Popoviciu, Ceica; Ioan Cloansbeșiu, inv. Țigănești; Ioan Mogu, inv. Dobrești”³⁰, precum și în plasa *Cefa*: „Ioan Dumitruț, fost primar, Atieș; Teodor Ghita, comerciant, Atieș; Teodor Negrean, comerciant, Sânmiclăușul Român; Ioan Bonaț, preot, Ignand; Petru Popa, preot, Cheresig”³¹.

Pentru plasa *Sălard* delegația specială a decis ca din comitetul de plasă să facă parte „Gavril Oros, învățător, Ciuhaciu; George Popoviciu, preot, Ciuhaciu; Iosif Boca, preot gr.-cat., Sărcău; Eduard Bocașiu, mare proprietar, Sărcău”³², în vreme ce pentru plasa *Marghita* au fost întruniți „Coriolan Manu, preot gr.-cat., Avrămuțiu; George Pteancu, preot gr.-cat., Sfărenaș; Eduard Bocașiu, funcționar de bancă, Marghita”³³.

În plasa *Valea lui Mihai* (Podul Secuilor) liberalii au fost reprezentați în comitet de „Nicolaie Chirvai, învățător, Pișcolt; Samuil Sărbău, învățător, Pișcolt; Ambresie Sărbău, învățător, Vășad; Traian Mihalca, preot gr.-cat., Tarcea; Alexandru Terdic, protopop gr.-cat., Dijir; Alexandru Demian, învățător, Simian”³⁴.

În cele din urmă a fost organizat comitetul de plasă și pentru plasa *Centrală*. Aici erau desemnați de către delegația specială ca și reprezentanți Alexandru Munteanu, protopopul din Tileagd, Iosif Crainic, preotul din Zărând, și Ioan Marta, un comerciant din Rontău”³⁵.

Încă de la primele întruniri ale simpatizanților liberali, care se țineau în biroul avocatului N. Zigre, în 1920, s-a pus în discuție editarea unui organ de presă local liberal, principalul mijloc de propagandă. Se considera imperios necesară apariția acestui periodic, pe de o parte pentru a facilita diseminarea ideilor liberale, pe de altă parte se considera că ținea și „de prestigiul partidului”³⁶. Ca urmare, în cursul anului 1921 vedea lumina tiparului gazeta *Viitorul Bihorului*, intitulat organ de propagandă al partidului național – liberal din județ³⁷.

Din păcate, până în acest moment am reușit să descopăr doar un singur număr al acestui periodic, nr. 1/anul I, tipărit la 28 august 1921, la „Tipografia și Librăria Românească Societate pe Acțiuni Oradea – Mare”. Încă din numărul inaugural redacția preciza că „apare în fiecare lună și ocașional”, la prețul de 1 leu (4 pagini). Din caseta redacțională reiese că redactorul responsabil era Ioan Cîmpianu, redacția și administrația fiind situate pe strada Calvin, la nr. 1. Semnificativ pentru începuturile democrației interbelice este faptul că gazeta liberală era cenzurată de către un anume Popovici³⁸, după cum apare în antetul acesteia.

Articolul de fond, semnat de delegația specială a comitetului de organizare a P.N.L. din județul Bihor, ținea să „împărtășească aderenților principiile Național – Liberale salutul și sincera mulțumită ce a

²⁸ *Ibidem*, f. 82-81.

²⁹ *Ibidem*, f. 81.

³⁰ *Ibidem*.

³¹ *Ibidem*.

³² *Ibidem*.

³³ *Ibidem*.

³⁴ *Ibidem*, f. 81, f. 83.

³⁵ *Ibidem*, f. 83.

³⁶ *Ibidem*, f. 87 v.

³⁷ *Ibidem*, f. 76.

³⁸ *Ibidem*.

exprimat-o la 20 iunie 1921 *Dl. Ion I. C. Brătianu*, făuritorul României, pentru acea primire izvorită din căldura inimei românești ce i s'a făcut ...³⁹. Articolul continua cu un elogiu meritat, adus lui I. I. C. Brătianu, văzut ca omul providențial „... care a dus luptă neînfricoșată pentru întregirea neamului, pentru împiedicarea ciuntirii Bihorului”, cel care „a dus la conferința de pace o luptă dâră pentru apărarea demnității noastre naționale, pentru independența economică a țării”⁴⁰.

Periodicul a prezentat și seria realizărilor liberale pentru Vechiul Regat (reforma agrară, votul universal, edificarea unor bănci populare și cooperative sătești) și transmitea cititorilor bihoreni că „... în viitor va face, deasemenea, după puțină omenească să slujească țara și poporul credincios. Făgăduieli nu facem, n'am făcut și nu vom face niciodată”. Era prezentat programul P.N.L. pentru a cărui realizare era nevoie de „... o administrație cinstită și bună”⁴¹.

Noii liberali lansau un atac asupra P.N.R., principalul oponent din Transilvania, pentru a-și întări rândurile și a câștiga noi alegători. Se aducea în atenția cititorilor necesitatea renunțării la vechea politică după Unire, deoarece scopul fundamental, realizarea unității naționale a statului care să-i cuprindă în granițele sale pe aproape toți românii, fusese atins: „... nu e nevoie a continua politica cea veche, nu e nevoie de a apăra existența noastră națională. Acum trebuie să muncim pentru întărirea țării noastre”⁴². Fără îndoială, liberalii afirmă astfel necesitatea continuării procesului de modernizare economică, politică și socială început în secolul trecut, care a culminat cu împlinirea idealului național. Se considera că era de actualitate „să căutăm o nouă orientare în viața politică”, cei mai potriviți fiind reprezentanții P.N.L. În acest scop scriau liberalii bihoreni „am început câțiva (...) organizarea Partidului Național-Liberal în județul Bihor și orașul Oradea-Mare. (...) Istoria acestui partid se identifică cu istoria țării întregite”⁴³.

În continuare erau prezentate viitoarele adunări populare, pe care tinerii liberali bihoreni urmau să le organizeze, în vederea popularizării obiectivelor și programului P.N.L. în Bihor. În articolul *Cum și pentru ce să se facă Organizarea Partidului Național Liberal în Jud. Bihor* erau aduse la cunoștința publicului larg, principiile statutelor liberale care stăteau la baza „... vieții constituționale și democratice a statului”. Se pune accentul pe necesitatea unei educații civice în masă a membrilor partidului, care trebuia realizată pe mai multe căi prin presă, prin întruniri la nivel local și județean⁴⁴. Fără să dorim să exagerăm în chestiunea maturității politice nu putem să nu observăm primele tentative liberale de dezvoltare a unui spirit civic, specific societăților dezvoltate, democrației mature de tip burghez – democratic, în care cetățeanul educat și informat se implică în treburile publice, are un punct de vedere propriu în ceea ce privește căile de dezvoltare a țării sale.

Era, fără îndoială, o abordare în spiritul epocii, dar, totodată, și un angajament politic dificil de realizat în mediul rural, inclusiv pentru unii români din orașele județului.

Același articol urmărea generalizarea și conștientizarea de către posibili viitori membri liberali a modului de organizare a formațiunii politice, a structurii de conducere pentru viitoarelor nuclee liberale locale. Astfel, referitor la felul organizării partidului era prezentat, începând cu cel mai mic nucleu, „aderenții partidului dintr'un sat (comună) formează partidului național – liberal din acea comună. Aceștia aleg din sânul lor un comitet de 7 – 9 membri, care-și aleg un președinte, un vice-președinte, un secretar și un casar ... Toate comunele din județ la o altă formăază Organizația Național-Liberală Județeană, care este reprezentată prin Congresul Județean, unde intră ca membri toți membrii comitetelor comunale ... alegând din sânul său un comitet județean unde intră ca membrii președinții organizațiilor comunale precum și un număr mai mare de *cetățeni* distinși din județ ... Răspunderea pentru bunul mers a acestor organe o are *președintele organizației județene*, care este ales de Comitetul Județean împreună cu

³⁹ *Ibidem*.

⁴⁰ *Ibidem*.

⁴¹ *Ibidem*. „a) Întărirea și dezvoltarea poporului român prin libertate, prin democrație și ținând seamă de voința poporului și prin solidaritate muncind umăr la umăr;

b) Apărarea și propășirea Statului Român pe cale constituțională, monarhică și democratică. Păstrarea caracterului unitar și național român atât în viața politică cât și cea culturală și economică a statului;

c) Întărirea și susținerea avuției câștigate cu mijloace cinstite a fiecăruia;

d) Delăturarea luptelor de clasă și întrunirea tuturor oamenilor de bine pentru munca cinstită ca astfel să poată trăi toată lumea cu mic și mare și ca să ridicăm bunăstarea și mulțumirea tuturor;

e) Întărirea și dezvoltarea *dreptății sociale*, prin organizarea: a libertăților publice, a sufragiului universal, a culturai și educației cetățenești a poporului, a muncii și producției naționale, a raporturilor dintre muncă și capital și a asociațiunilor profesionale, sub toate formele îngăduite de Constituția țării”.

⁴² *Ibidem*.

⁴³ *Ibidem*.

⁴⁴ *Ibidem*.

2 vice-președinți, un secretar general, casier și alți 9 membri cari toți la olată formează „Delegația permanentă județeană”⁴⁵, avea răspunderea tuturor sarcinilor organizației județene „... să execute hotărârile Congresului și Comitetului Județean” și toate organele de conducere „având mai departe datoria de a primi și de a îndrepta toate plângerile și cererile înaintate de la organizațiile comunale”⁴⁶.

Se poate afirma cu certitudine că modul în care era expusă structura de conducere a fiecărei organizații locale, care urma a se fonda, se suprapunea peste schema de conducere de la nivel județean care, la rândul său, se suprapunea peste schema P.N.L. la nivel central. Astfel, organizația era alcătuită dintr-un președinte, unul sau doi vicepreședinți (în funcție de dimensiunea organizației), un secretar și un casier, aceștia fiind aleși de către comitetul liberal local (cu un număr variabil de membri, în funcție de mărimea nucleului din localitate) și un comitet desemnat la rândul său de către membrii liberali care formau organizația liberală din localitatea respectivă.

În concluzie se poate susține că în Bihor pătrunderea structurilor liberale a fost ușor întârziată de problemele sociale, economice și politice ale României. Primele contacte cu liberalii au fost generate de alegerile parlamentare din anul 1919, la care nu au depus liste, nefiind încă organizați ca și grupare politică în Bihor.

După o scurtă perioadă „de confuzie” și de recul politic în fondarea Partidului Poporului al generalului Al. Averescu, I.I. C. Brătianu a trecut la acțiunea de extindere la nivel național, deci și în spațiul transilvan, unde a întâmpinat o mai puternică rezistență din partea Partidului Național – Român, care domina spectrul politic românesc de aici.

La finalul anului 1920 au avut loc primele două întruniri în vederea fondării P.N.L. din Bihor, iar în februarie anul următor, 1921, s-a trecut la organizarea propriu-zisă a Comitetului de organizare a Partidului Național-Liberal la nivel județean, așa cum rezultă și din ședința din martie 1921, prin care s-au stabilit comitetele de plasă ale organizațiilor liberale.

O atenție specială a fost acordată de liberalii bihoreni și propagandei politice, în acest scop fiind organizate pentru fiecare plasă a județului comitete de propagandă. Pentru a-și atinge obiectivele propuse a fost editat primul organ de presă liberal din Bihor – *Viitorul Bihorului*. Prin intermediul acestuia se urmărea diseminarea ideilor liberale și conectarea cititorilor cu ideile și principiile P.N.L. Nu în ultimul rând, coloanele ziarului găzduiau și articole care conțineau indicații cu privire la modul în care simpatizanții liberali trebuiau să realizeze schema de organizare a elementelor de conducere. Disciplina de partid se dorea a fi aplicată încă de la debut și în cadrul organizațiilor nou întemeiate din județul Bihor.

Așa cum rezultă din sursele utilizate, atât cele bibliografice, dar și cele arhivistice, la începutul anilor '20, în 1920 – 1921, datorită inițiativelor centrului s-a ajuns la crearea primelor structuri liberale locale în orașul Oradea mai întâi, și apoi la nivel județean. Acestea s-au constituit ca urmare și a inițiativelor unor personalități locale, în special lideri și la nivel local foști membri ai Partidului Național Român (mai ales primarii unor localități). Rolul personalității în crearea structurii locale de partid s-a dovedit și în cazul avocatului Nicolae Zigre. Acest proces de organizare pe orizontală și verticală a liberalilor a continuat și s-a accentuat în deceniul trei și patru ale secolului trecut.

⁴⁵ *Ibidem*.

⁴⁶ *Ibidem*.

SCURTĂ INCURSIUNE ÎN ISTORIA PARTICIPĂRII ROMÂNIEI LA BIENALA DE ARTĂ DE LA VENEȚIA, 1924-2012

Alice-Elena SCHREINER*

A SHORT INSIGHT INTO THE HISTORY OF ROMANIA'S PARTICIPATION IN THE VENICE ART BIENNALE, 1924-2012

ABSTRACT

Romania has participated in the Venice Art Biennale since the beginning of the last century. It quickly understood that this event plays a major role on the international cultural scene and tried to maintain a constant participation by building its own pavilion and by improving, over time, the selection process, from commissioner and curator to the artistic project. The present study covers the period between 1924 and 2012 and points out some important moments in the history of Romania's participation in the Venice Art Biennale, highlighting the first participation, the construction of the Romanian Pavilion, but also details of how Romania presented itself at the Biennale during the communist period and in the first two decades after the Romanian revolution.

Keywords: Romania, Venice, Biennale, art, artists, history.

Bienala de la Veneția este un eveniment cultural de amploare care transformă în fiecare an laguna venețiană în locul de întâlnire al celor mai cunoscuți creatori culturali ai momentului. Cu o istorie de peste un secol și cu o ofertă culturală variată (arte vizuale, cea mai veche dintre manifestări, arhitectură, muzică, teatru, dans, poezie), Bienala de la Veneția a atras constant marile puteri culturale ale vremii, dar și jucători în curs de afirmare. România a înțeles, în timp, că participarea la Bienala de la Veneția îi va permite să intre într-o lume culturală efervescentă, cu actori de primă clasă.

Bienala de la Veneția are o istorie veche de peste un secol. Istoricii care au reconstituit parcusul acestui eveniment cultural amintesc că proiectul Bienelei s-a schițat într-o serie de *chiacchierate* (pălăvrăgeli), la *Caffè Florian*¹, în toamna anului 1892 și în primăvara lui 1893. Planul era gândit de primarul orașului, Ricardo Selvatico (poet și om de litere), universitarul Antonio Fradeletto, filosoful Giovanni Bordiga și viitorul său succesor din scaunul comunei, longevivul primar Filippo Grimani, care urmăreau organizarea unei expoziții internaționale care să readucă Veneția în centrul atenției lumii. Astfel, Selvatico semnează la 19 aprilie 1893 actul de naștere pentru *Biennale di Venezia*. Fradeletto asigură corespondența cu artiștii străini invitați, între care Puvis de Chavannes, Burne-Jones, Leighton Millais, Liebermann. Locul stabilit pentru desfășurarea evenimentului era Giardini, unde se înalță Palazzo Esposizioni, cu o sală centrală și alte zece săli alăturate².

Pe 30 aprilie 1895 este inaugurată prima Expoziție Internațională de Artă a Veneției, în prezența regelui Umberto I și a Margheritei de Savoia. Proiectul a avut un real succes dacă ținem seama de numărul de 224.000 de vizitatori, o cifră impresionantă pentru acea perioadă³.

În prezent, sediul central al fundației se găsește în palatul Ca' Giustinian, foarte aproape de piața San Marco. Activitatea expozițională, dar și de spectacol din cadrul Bienelei de la Veneția se desfășoară în mai multe spații: Pavilionul Central, Arsenale, Palatul Cinematografiei (Palazzo del Cinema) de la Lido, unde este sediul principal al Expoziției Internaționale de Artă Cinematografică, Grădinile Bienelei, Pavilioanele Naționale, Teatrul Mic Arsenale, PalaBiennale, Biblioteca Bienelei, Pavilionul Italia, Teatrul Tese și Arhiva Istorică a Artelor Contemporane⁴.

Numărul țărilor care au participat la Bienala de Artă a crescut de la an la an. În 1999 au participat 59 de țări, iar în 2017 au ajuns la 85⁵.

Bienala de la Veneția câștigă teren în rândul manifestărilor culturale internaționale, iar acest lucru atrage și atenția României. La nivel înalt, la începutul anilor 1890, începe să se vorbească despre ce înseamnă Bienala, fiind văzută ca o platformă care oferă națiunilor participante posibilitatea de a se

* Universitatea din Oradea, Școala Doctorală de Istorie; e-mail: alice_elena_schreiner@yahoo.com.

¹ Caffè Florian, prima cafenea literară italiană (societatesicultura.ro), accesat în 17 octombrie 2022.

² Coriolan Babeți, *Atelierele de Arte Veneția și New York*, vol. I, București, 2015, p. 217.

³ I primi cinquant'anni della Biennale, accesat în 17 octombrie 2022.

⁴ <http://www.labiennale.org/it/biennale/luoghi/>

⁵ La Biennale di Venezia, accesat în 17 octombrie 2022.

exprima compact și unitar, în comparație cu saloanele pariziene, unde nu se puteau obține săli speciale pentru artiștii români și operele românilor, ceea ce împiedica formarea unei imagini de ansamblu asupra artei române⁶.

Pe de altă parte, Veneția nu prezenta un mare interes pentru arta din România, mai ales la Bienală, arta italiană ocupa mult spațiu la început, iar artiștii italieni aveau prioritate. Ei reprezentau fiecare regiune italiană care fusese până nu demult autonomă. Astfel, spațiul pe care Italia îl alocă inițial altor țări este limitat și în special rezervat unor puteri mai mari – până în momentul când acestea își construiesc propriul pavilion, locul central eliberându-se treptat⁷.

Prima participare românească la Bienala de Artă de la Veneția datează din 1907, însă nu s-a desfășurat așa cum s-a dorit inițial. Solicitarea lui Storck, președinte al Societății Tinerimea Artistică, cuprindea o participare colectivă din partea artiștilor societății, însă a fost respinsă. Cu toate acestea, organizatorii Bienalei vor accepta doar participarea artistului cu propriile lucrări. Storck repetă gestul, iar în 1908 îi scrie din nou lui Antonio Fradeletto, însă și de această dată demersul rămâne fără rezultat⁸. În 1907, artistul Frederic Stork trimite două lucrări din bronz: Portretul compozitorului *Alfons Castaldi* și *Pe gânduri*.

Dorința de participare la Bienala de Artă de la Veneția dubla efervescența care cuprindea scena artistică la București în perioada în care Storck trimite cererile sale către Veneția. Pe 6 iunie 1906, este inaugurată Expoziția Generală Română, eveniment jubiliar, realizat pentru celebrarea a 40 de ani de domnie a regelui Carol I, 25 de ani de la proclamarea regatului și 1800 de ani de la cucerirea Daciei de către romani. Expoziția era amplasată pe Câmpia Filaretului, actualul Parc Carol I, cuprinzând pavilioanele naționale ale Franței, Ungariei și Austriei, precum și pavilioanele regionale pentru Transilvania, Bucovina, Dobrogea. Expoziția acoperea toate ariile de interes – industria agricolă, alimentară, comerțul etc., reflectând totodată istoria României și istoria recentă a artei sale, care erau găzduite de Palatul Artelor, pictorii expuși fiind Theodor Aman, Nicolae Grigorescu, Ion Andreescu, G.D. Mirea⁹.

Ediția din 1924 a Bienalei este marcată de „întoarcerea la ordine” ca politică generală și e moderată în viziuni, disciplinată și încă nu ultrapolitizată cum va deveni, începând cu anul 1927, când Antonio Maraini, noul secretar general, o transformă în cea mai importantă instituție de artă italiană, controlată direct de Mussolini¹⁰.

Anul 1924 aduce prima participare articulată a României la Bienala de Artă de la Veneția, care avea experiențele expozițiilor universale trecute, însă era pentru prima dată vorba de o selecție strict artistică, trimisă într-o competiție între națiuni dedicată în mod special artei. Astfel, la ediția a XIV-a a Bienalei de Artă de la Veneția, România a primit sălile 19 și 20 din Palazzo delle Esposizioni, în fiecare sală fiind o piesă așezată central. În prima se găsea *Carul cu boi* al lui Nicolae Grigorescu, iar în cea de-a doua *Toamna*, semnată de Arthur Verona, cel căruia prințul Carol, viitorul rege, îi încredințează organizarea expoziției românești de la Veneția, alături de medievistul I.D. Ștefănescu¹¹.

Ecourile pe care expoziția românească le-a avut la ediția a XIV-a a Bienalei de Artă de la Veneția au fost timide. Pentru critica internațională, tot numele mari ies în evidență: Grigorescu, Andreescu, Ressu, Petrașcu, Luchian. Criticii străini vorbesc în general despre o artă care promite, dar care nu are un caracter clar definit, fiind o artă datorare celei occidentale. Un critic de artă italian vorbește despre predilecția pentru figură și peisaj, o pictură influențată de Bavaria, Ungaria, Franța, Serbia și Polonia. Sunt remarcați Grigorescu și Andreescu, Camil Ressu și Arthur Verona, Steriadi este considerat un pictor „puternic și eficace”, în timp ce Cecilia Cuțescu-Storck e menționată pentru calitățile tehnice ale operelor sale. Sculptura nu trezește niciun interes¹².

La Bienala din 1924, România participă cu o selecție de 36 de artiști și un total de 106 lucrări. Este vorba de pictorii Ion Andreescu, Marius Bunescu, Cecilia Cuțescu-Storck, Niculina Delavrancea-Dona, Ștefan Dimitrescu, Dumitru Ghiță, Lucian Grigorescu, Nicolae Grigorescu, Doru I. Ionescu, Kimon Loghi, Ștefan Luchian, Samuel Mutzner, Rodica Maniu, G. Marinescu-Vilsan, G. Demetrescu Mirea, G.

⁶ Idei preluate dintr-o scrisoare regăsită în Arhivele Ministerului de Externe, *apud* Daria Ghiu, *În acest pavilion se vede arta. România la Bienala de Artă de la Veneția (1907 – 2015)*, Idea Design& Print Editură, Cluj, 2015, p. 36.

⁷ *Ibidem*, p. 37.

⁸ *Ibidem*, p. 35.

⁹ *Ibidem*, p. 38.

¹⁰ *Ibidem*, p. 54.

¹¹ *Ibidem*, p. 48.

¹² *Ibidem*, p. 54-55.

Moscu, Theodor Pallady, George Petrașcu, Costin Petrescu, Ștefan Popescu, Camil Ressu, Jean Al. Steriadi, Eustațiu Stoenescu, Ipolit Strîmbu, Nicolae Tonitza, Nicolae Vermont Arthur Verona. Alături de aceștia sunt prezenți și sculptorii: Oscar Han, Ion Jalea, Cornel Medrea, D.D. Mirea, Dimitrie Paciurea, T.A. Severin, Oscar Spaethe, Frederic Storck și Constantin Brâncuși cu două *Capete de copil* (unul în bronz, altul în marmură). În Giardini deja se construiseră opt pavilioane (până în 1924: Belgia, Ungaria, Germania, Marea Britanie, Franța, Olanda, Rusia și Spania), iar în Pavilionul Central, în vecinătatea României, alături de expozițiile Italiei, sunt invitate pentru prima oară Statele Unite ale Americii și Japonia¹³.

În ciuda succesului scăzut pe scena artistică internațională, participarea României la Bienala de Artă de la Veneția din anul 1924 deschide drumul spre dezvoltarea și consolidarea relațiilor diplomatice româno-italiene în anii care vor urma. Momentul 1938 și construirea Pavilionului României, privit din perspectiva relațiilor pe care istoricul Nicolae Iorga le cultivă cu Italia, reprezintă un moment de mare intensitate datorat eforturilor sale de a crea o relație puternică de prietenie româno-italiană, chiar mai specifică, româno-venețiană¹⁴.

Demersurile sale încep cu mult înainte de anul '38, iar unul dintre momentele cheie este inaugurarea Casei Române de la Veneția, pe 2 aprilie 1930, care, în viziunea lui Iorga, era locul cel mai potrivit în care „*studenții alesi pot veni pentru cercetări în arhive. Absolvenții ai Academiei de Comerț se pot pregăti mai departe. Cei ieșiți din școli de meserii pot învăța sculptura în lemn, dantele, lucrul sticlei, specialități glorioase ale Veneției. Călători culți și cuviincioși, capabili de a respecta Casa și de a onora țara, pot fi găzduiți cu douăzeci de lire pe zi (în loc de vre-o șaiszeci sau o sută la hotele), cu permis de la Institut*¹⁵ (str. Banu Mărăcine No.1). *Pot fi găzduiți, orientați și conduși. O spun spre știința publică. O ctitorie românească s-a îndeplinit și sunt mândru că am făcut-o*”¹⁶.

Iorga a ocupat funcția de comisar pentru participarea României la Bienala de la Veneția timp de două ediții, în 1938 și 1940¹⁷. El va fi cel care va face mai multe eforturi în vederea construirii imediate a unui pavilion, aflat în Isola Sant'Elena și parte dintr-un ansamblu arhitectural mai amplu, care conținea alte patru pavilioane. În viziunea lui Iorga participarea României la Expoziția de la Veneția este un manifest pentru deschiderea culturii românești spre Occident, un model de strategie culturală, dar și o critică adusă societății contemporane și indiferenței ei. Statul nu fusese interesat până atunci de o asemenea investiție, ea realizându-se prin inițiativa Ligii Culturale, asociație condusă de Iorga¹⁸. Pavilionul a fost construit sub supravegherea fiului său, Valentin Iorga. Execuția a costat 220.000 de lire italiene, la care societatea constructoare a aplicat o reducere de 5% (atât pentru pavilionul român, cât și pentru cel iugoslav, care se construiește în același an). Planul a fost conceput de arhitectul Brenno del Giudice, care s-a ocupat de întregul ansamblu care cuprinde Padiglione Venezia și pavilioanele Elveției, Iugoslaviei și Poloniei¹⁹.

În expoziția din 1938, ideea centrală pe care Iorga alege să meargă este cea a consacării. Dacă figurile centrale erau Gheorghe Petrașcu și Ștefan Ionescu, plasate în sala centrală, Eustațiu Stoenescu ocupa sala mai mică din stânga, iar Ion Theodorescu-Sion pe cea din dreapta, unde au fost expuse și acuarele și desene de Petrașcu și Ștefan Popescu. Sculpturile lui Oscar Han, Cornel Medea și Ion Jalea – compoziții monumentale, portrete sau reliefuri – erau plasate în vestibulul pavilionului și dispuse în fiecare dintre cele trei săli. România nu a expus doar în pavilionul național, ci și în cel italian, în expoziția dedicată peisajului european în secolul al XIX-lea, îngrijită de Antonio Maraini, cu lucrări de Nicolae Grigorescu și Ion Andreescu, alese de George Cioflec, care tocmai organizase o expoziție comemorativă Grigorescu la București²⁰.

După moartea lui Nicolae Iorga, situația pavilionului României devine incertă. După participarea României la Bienala din 1942, statul român și-a pierdut interesul pentru drepturile de proprietate asupra pavilionului. În perioada ce a urmat, diversele autorități naționale (Ministerul Afacerilor Externe,

¹³ *Ibidem*, p. 50-51.

¹⁴ *Ibidem*, p. 59.

¹⁵ Institutul European de Studii Sud-Orientale.

¹⁶ Barbu Theodorescu, *Casa Romena „Nicolae Iorga” din Venezia*, în *Boabe de grâu*, an I, 1930, nr. 7, p. 421.

¹⁷ Alexandru Damian, *Il Padiglione Romania dei Giardini di Castello: Dall'Iniziativa di Nicolae Iorga del 1938 al 1978*, în *Annuario dell'Istituto Romeno di Cultura e Ricerca Umanistica di Venezia*, XII-XIII, 2010-2011, Editura Academiei Române, București, 2015, p. 203.

¹⁸ Daria Ghiu, *op. cit.*, p. 61.

¹⁹ *Ibidem*, p. 62.

²⁰ *Ibidem*, p. 67-68.

Ministerul Culturii și Cultelor și, mai târziu, Institutul Cultural Român) s-au preocupat de participarea la diverse ediții ale Bienalei, fără să se ocupe specific de soarta imobilului²¹.

Abia în 2010 se clarifică statutul Pavilionului României, care fusese până atunci caracterizat de lipsa unei continuități instituționale. Institutul Român de Cultură și Cercetare Umanistică de la Veneția anunța public că, după mai mult de 70 de ani, pavilionul era încredințat Ministerului Afacerilor Externe. Această inițiativă era menită să contribuie la o mai bună organizare a prezenței României la Bienală și la o mai puternică vizibilitate la unul dintre cele mai importante evenimente internaționale²².

În data de 19 noiembrie 2010 intra în vigoare, prin publicarea în „Monitorul oficial”, „Hotărârea de Guvern nr. 1094 din 3 noiembrie 2010 pentru aprobarea înscrierii în inventarul centralizat al bunurilor din domeniul public al statului și darea în administrarea Ministerului Afacerilor Externe a unui imobil – Pavilionul României din Giardini della Biennale din Veneția (Italia)”²³.

Moartea lui Iorga mai aduce o schimbare în ceea ce privește responsabilitatea pregătirii participării la Bienală, și anume comisariatul României trece la Ministerul Propagandei. Din punct de vedere administrativ, până la sfârșitul lui 1949, Bienala a ținut legătura cu Casa Română de la Veneția prin intermediul Annei Potop, care era administratorul clădirii²⁴. Perioada care a urmat după sfârșitul celui de-Al Doilea Război Mondial, a adus o lipsă de interes a autorităților române, care nu erau interesate să reia participările naționale la Bienală: la cererea autorităților italiene, pavilionul a fost folosit timp de trei ediții consecutive de alte țări participante, prima dată de Ungaria (care își renova propriul pavilion deteriorat după șase ani de abandon), iar următoarele două de Mexic²⁵.

Începând cu anul 1954 și, din datele disponibile, până în 1976, instituția care s-a ocupat de participarea României la Bienală a fost Comitetul de Stat pentru Cultură și Artă, care numea comisarul român. În ceea ce privește gestionarea pavilionului, entitatea care s-a ocupat a fost, începând cu 1954, Legația Română de la Roma (transformată în 1964 în ambasadă), care plătea facturile curente. În perioada 1956-1960, s-au desfășurat lucrări de mentenanță la pavilionul României, atât cele obișnuite, cât și cele extraordinare ale pavilionului, care au fost suportate tot de Legația Republicii Populare Române la Roma²⁶.

Din 1954, România reia participarea la Bienală, avându-l drept comisar pe Jules Perahim (responsabil cu educația și cultura în cadrul Comitetului Central al Partidului Comunist Român). În 1956, Ion Irimescu, secretar general al Uniunii Artiștilor din București, devine comisar, urmat în 1958 de Ligia Macovei, în perioada 1960-1962 de Jules Perahim, în 1964 de Mircea Deac și în 1966 de Petre Comescu²⁷. Din 1968 și până în 1982 Comitetul de Stat al României l-a numit comisar pe Ion Frunzetti, cunoscut critic de artă român. Se pare că alegerea lui Frunzetti a fost benefică pentru că a dus la o imagine mai clară a statului pavilionului, iar pe parte organizatorică la alegerea mai atentă a artiștilor prezenți²⁸.

După perioada de comisariat a lui Frunzetti, România nu a mai participat la următoarele două ediții ale Bienalei (din 1984 și 1986), revenind în 1988 cu prezentarea artistului Napoleon Tiron, comisar Dan Hăulică²⁹.

În 1990, România merge la Veneția cu expoziția pe care Dan Hăulică o curatoriază, cu lucrări ale sculptorului Mircea Spătaru la Sala Dalles. Mircea Spătaru (1937 – 2011) era pictor, sculptor și artist ceramist din Cluj, precum și profesor în perioada 1964 – 1987 la Institutul de Arte Plastice „Ion Andreescu” din același oraș, devenit în 1990, rectorul Universității de Arte din București (rămâne în această funcție până în 2004), fiind o figură principală a scenei artistice din capitală. Mircea Spătaru a realizat în perioada 1990 – 2007 mai multe monumente de for public atât în capitală, cât și în alte orașe din țară³⁰.

În pavilionul național al României deschis între 27 mai și 30 septembrie, Mircea Spătaru așază cele peste 300 de lucrări (porțelan), păstrând ceva din maniera în care ele sunt descoperite în atelier. Instalația șochează prin austeritate, sobrietate, prin simplitatea prin care pereții albi, intacti, sunt lăsați să respire, în timp ce totul se concentrează în mijlocul pavilionului, unde se acumulează lucrări dispuse într-o

²¹ Alexandru Damian, *op. cit.*, p. 190.

²² *Ibidem*, p. 63.

²³ Interviu cu Monica Joița, realizat în ianuarie 2017.

²⁴ Alexandru Damian, *op. cit.*, p. 203.

²⁵ *Ibidem*, p. 205.

²⁶ *Ibidem*, p. 210.

²⁷ *Ibidem*, p. 209.

²⁸ *Ibidem*, p. 214.

²⁹ *Ibidem*, p. 216.

³⁰ Ansamblul monumental „Iuliu Maniu” din Piața Revoluției (bronz, 1998), statuia lui Charles de Gaulle din piața cu același nume (bronz, 2006), monumentul „Nicolae Bălcescu” din Parcul Izvorul Rece (bronz, 2007), *apud* Daria Ghiu, *op. cit.*, 2013.

vecinătate aproape imposibilă, opere care se concurează și își dispută spațiul și își subminează propria prezență³¹.

Următoarea Bienală de Artă de la Veneția nu are loc în 1992, așa cum era tradiția (o dată la doi ani), ci în 1993, pentru a putea sărbători un secol de când se pun bazele Bienalei. Comisarul României din 1993 este Radu Varia, autorul unui volum notabil intitulat *Brâncuși*, publicat la New York în 1986, prieten al lui Salvador Dali, care fusese și Președintele Juriului Bienalei de la Paris în 1971 și Director al Bienalei de la Sao Paolo în 1973. La momentul 1993, Radu Varia îl cunoștea destul de bine pe artistul Horia Damian, emigrat în Franța în 1946, ale cărui lucrări au fost expuse începând cu anii '70 în instituții precum Muzeul Solomon R. Guggenheim din New York, Muzeul Ludwig din Aachen, Muzeul Dali din Figueras, Centre Pompidou din Paris, Grand Palais din Paris, *documenta IX* (Kassel, 1992), Bienala de Artă de la Sao Paolo.

Expoziția trebuia să marcheze noua hartă a Europei, să reprezinte o (re)integrare a artistului în cultura română și o declarație publică despre această acțiune. Expoziția lui Horia Damian avea scopul clar de „carte de vizită”, cu un artist care plecase din București, chiar înainte de instaurarea regimului comunist. Activitatea lui Horia Damian era impresionantă, iar prezența lui ca reprezentant al României la Bienala de Artă de la Veneția, alături de comisarul Radu Varia, amândoi cu cariere în Vest, putea transforma pavilionul într-un punct de atracție³². Expunerea din pavilionul României avea semnificația unui gest de recuperare identitară. La Veneția, Horia Damian este prezent cu opt coloane realizate în 1993, majoritatea aparținând unor colecții și colecționari importanți (Western Collection, Toronto ori Ileana Sonnabend Collection, New York)³³.

La Bienala de Artă de la Veneția, din 1993, România mai este prezentă și în secțiunea *Aperto*, curatoriată de Helena Kontova și Giancarlo Politi. Erau invitați să expună grupul românesc subREAL (format din Călin Dan și Iosif Kiraly), care până în acel moment fusese prezent în mai multe expoziții internaționale de artă din Europa. Expoziția, intitulată *Emergency/Emergenze*, cuprindea 13 secțiuni și expunea lucrări a peste 120 de artiști printre care Matthew Barney, Maurizio Cattelan, Damien Hirst, Rirkrit Tiravanija³⁴.

Pentru România, Bienala din 1995 a adus prima retrospectivă de după 1924 a unui „bloc” de artă românească, după trei ediții consecutive cu expoziții personale importante (în 1988, 1990 și 1993). Expoziția este o încercare de reinterpretare a unei întregi generații de sculptori din care fac parte nume precum George Apostu, Ovidiu Maitec, Napoleon Tiron, Paul Neagu, Ștefan Bertalan, Mihai Buculei, Maria Cocea, Roman Cotoșman, Doru Covrig, Darie, Dup, Ion Nicodim, Neculai Păduraru, Constantin Popovici, Mircea Roman, Aurel Vlad, Marian Zidaru. Proiectul a fost curatoriat de Dan Hăulică și Coriolan Babeți³⁵.

În 1997, împărțirea celor două spații de expunere, Pavilionul României și Galeria Institutului Român de Cultură și Cercetare Umanistică din Veneția³⁶, se face conceptual și generațional: în pavilion sunt expuși Ion Bițan (în interior) și Ion Grigorescu (în afara pavilionului). La institut se prezintă o selecție aparținând generației '80: Teodor Gaur, Iosif Kiraly, Valeriu Mladin, Gheorghe Rasovsky, Sorin Vreme, iar curatorul expoziției este criticul și istoricul de artă, profesorul Adrian Guță. Comisarul principal al celor două proiecte este Dan Hăulică, iar comisari adjuncți sunt Coriolan Babeți și Adrian Guță. Proiectul expozițional este intitulat *Carta del navegar della memoria* (Harta navigării memoriei)³⁷.

Doi ani mai târziu, proiectul care prezintă România la Bienala de la Veneția în pavilion este curatoriat de Judit Angel (la acea dată muzeograf la Muzeul din Arad) și îi prezintă pe artiștii Dan Perjovschi și Grupul subREAL (Iosif Kiraly și Dan Călin). La Institut, proiectul este curatoriat de istoricul de artă Horea Avram și cuprinde un *group show* de artă media, *Alberti's Open Window/Windows 98 – Open* (De la fereastra lui Alberti, la Windows 98), în jurul artiștilor Alexandru Antik, Mircea Florian, Dan Mihălișanu, Miklos Onucsan, Alexandru Patatics.

În *Serving Art*, proiectul expus în pavilion este despre gestul artistic de dezvoltare și expunere a marginilor, a irelevantului, a acelor elemente în afara obiectivului, prezente acolo tocmai pentru a „servi

³¹ Daria Ghiu, *op. cit.*, p. 204.

³² *Ibidem*, p. 209.

³³ *Ibidem*, p. 210.

³⁴ *Ibidem*, p. 212.

³⁵ *Ibidem*, p. 214.

³⁶ Din 1997 Institutul Român de Cultură și Cercetare Umanistică de la Veneția pune la dispoziție una din galerii ca spațiu expozițional pentru România la Bienala de Artă de la Veneția.

³⁷ *Ibidem*, p. 215.

artei”, pentru a construi aura imaginii, gest pe care artiștii îl prezintă ca „încercarea de a recupera un accident ca pe un eveniment important”, de transfigurare a gestului ordinar, a gestului periferic, de „lucru” cu opera de artă³⁸.

Anul 1999 aduce unele modificări importante în procesul de organizare a participării României la Bienala de la Veneția. Până la sfârșitul anilor '90 Bienala se organiza prin Uniunea Artiștilor Plastici, însă nu era clar cine numea comisarul sau cine lua decizia cu privire la artiștii care urmau să fie expuși. Din acest an, se dă posibilitatea creării unei burse de proiecte din care să fie ales cel mai reprezentativ. Acest lucru dădea posibilitatea oricărui artist și curator să participe. Nu trebuia să fii înscris pe lista unui comisar pentru a ajunge la Bienală³⁹.

Participarea României la Bienala de la Veneția din anul 1999 a avut o receptare pozitivă în presa internațională. Arta expusă în pavilionul românesc era „o artă în pas cu lumea internațională”. Chiar gazdele Bienalei, italienii, scriu că România vorbește, în sfârșit, „aceeași limbă cu noi”⁴⁰, iar o publicație austriacă scrie despre Pavilionul României că este „cel mai bun pavilion”, cu o expoziție puternică realizată cu un buget mic⁴¹.

Ministerul Afacerilor Externe contribuie și el prin punerea la dispoziție a unui spațiu din interiorul Institutului Român de Cultură și Cercetare Umanistică din Veneția, condus la acea vreme de prof. Ion Bulei.

Anul 2001 este anul artei video și al filmului la Bienala de la Veneția. Comisarul general al Pavilionului României este Ruxandra Balaci⁴², Raluca Velisar – asistentul comisarului general, Alexandru Patatatics și Sebastian Bertalan sunt curatori – artiști, Gheorghe Rasovsky și *Context Network* sunt artiștii care expun. Din *Context Network* fac parte: Bogdan Achimescu, Alexandru Antik, Olimpiu Bandalac, Sandor Bartha, Sebastian Bertalan, Matei Bejenaru, Mircea Cantor, Călin Dan, Teodor Graur, Szabolcs KissPal, Călin Man, Dan Mihălțianu, Miklos Onucsan, Alexandru Patatics, Grupul ROSTOPASCA, Gusztav Uto, Sorin Vreme⁴³. *Context Network* nu este singurul proiect câștigător. Lui i se adaugă proiectul *Terra Nova* al artistului Gheorghe Rasovzky, curatoriat de Ruxandra Balaci. Situația era inedită pentru că în același pavilion, după un anumit interval de timp, după rularea tuturor lucrărilor video ale artiștilor din *Context*, urma proiecția lucrării celui alt artist din pavilion, Gheorghe Rasovsky, *Terra Nova*⁴⁴. Era practic o împărțire de spațiu, nu o completare a scenariului expozițional, o bălbă a procesului de selecție de la București.

La următoarea Bienală din 2003, organizatorul, în urma câștigării concursului, este Muzeul Național de Artă Contemporană. Curator și comisar este artistul Călin Man, asistenți Raluca Velisar și Adela Văeteși, artiști Călin Man și grupul *kinema ikon*⁴⁵ din Arad. Viziunea lui Man pentru această Bienală a cuprins o multitudine de instalații multimedia care să stimuleze interactivitatea vizitatorilor. Artistul era de părere că, pentru momentul românesc 2003, arta media este orientarea cea mai în avangardă care ar trebui să călătorească într-o expoziție de asemenea proporții⁴⁶.

Doi ani mai târziu, la Bienala din 2005, România prezintă un proiect care suscită multe păreri, deopotrivă pozitive și negative. Juriul a declarat câștigător proiectul *European Influenza*. Proiectul aparținea artistului Daniel Knorr, iar curator era Marius Babias, amândoi născuți în România, dar emigrați în Germania, în perioada comunistă. Pentru curator, Bienala de la Veneția era ca un „model cultural internațional”, un prototip mondial, spațiul ideal pentru prezentarea unui „contramodel viguros la expansiunea estică a Uniunii Europene”. Pavilionul României este gol, având doar urmele expoziției trecute, o etichetă cu titlul expoziției și o ușă deschisă, în afara celei de acces: ușa de urgență deschisă permanent către cealaltă lume, cea reală, exterioară expoziției și a Grădinilor. Această ușă deschisă funcționează ca un memento perpetuu despre poziția Pavilionului României în Giardini, la marginile acestora, pavilionul văzut

³⁸ *Ibidem*, p. 226.

³⁹ *Ibidem*, p. 222.

⁴⁰ Victoria Anghelescu, *Bienala de la Veneția*, în *Curentul*, 21 iulie 1999, p. 19, *apud* Daria Ghiu, *op. cit.*, p. 227.

⁴¹ Henriette Horny, *Venedig: Die besten Pavillions*, în *Kurier* (Viena), 10 iunie 1999, *apud* Daria Ghiu, *op. cit.*, p. 227.

⁴² Este coordonatorul Departamentului de Artă Contemporană din cadrul Muzeului Național de Artă. Ea va deveni, odată cu crearea Muzeului Național de Artă Contemporană (în iulie 2001), director artistic, iar director va fi numit Mihai Oroveanu, *apud* Daria Ghiu, *op. cit.*, p. 232.

⁴³ Daria Ghiu, *op. cit.*, p. 232.

⁴⁴ *Ibidem*, p. 233.

⁴⁵ *Kinema ikon* este cel mai longeviv grup românesc axat pe artă experimentală, iar teoreticianul și părintele grupului este Gheorghe Sabău. Potrivit acestuia, perioada cuprinsă între 1970 și 1989 stă sub semnul filmului experimental și înseamnă crearea a 60 de scurt-metraje de autor. Între 1990 și 1993 grupul stă sub semnul artei video și participă la expoziții ale Fundației Soros. Începe apoi perioada lucrărilor digitale și a celor colective expuse în proiectul *Experiment* (1996) și la ISEA 2000 Paris, *apud* Daria Ghiu, *op. cit.*, p. 237.

⁴⁶ *Ibidem*, p. 239.

precum un spațiu de graniță între Giardini și lumea în afara Bienalei. Cea de-a doua componentă a expoziției era un *reader* de 900 de pagini publicat în engleză, editat de Marius Babias, compus din texte critice despre Europa și ilustrat cu fotografii realizate de Daniel Knorr. În aceste texte se discută despre teoria autocolonizării, identitatea europeană, paradigma centru – periferie, precum și problemele istoriei artei Europei Centrale și de Sud-Est⁴⁷. Reacțiile din țară la adresa acestui proiect au fost critice și dure. Una dintre acuze aduse artistului a fost aceasta că nu cunoștea contextul artistic românesc, fiind plecat din țară de prea mult timp. O opoziție a venit din străinătate, unde presa internațională a văzut în artist autorul unuia dintre cele mai puternice proiecte de la Bienală în 2005 și l-a așezat în categoria pavilioanelor care au realizat gesturi de „triumf al avangardei”, „mari gesturi antiartă”⁴⁸.

Discrepanța între receptarea în țară a proiectului României la Bienala de la Veneția din 2005 și reacțiile presei internaționale este explicată de Marius Babias prin faptul că democrația românească este una recentă, „e un experiment încă în sine”. Funcția artei și culturii erau în perioada comunistă un „substitut pentru ideologia dominantă”, arta era înțeleasă ca propagandă și controlată de stat; în societățile democratice cultura are o funcție autonomă, fiind o lume în sine. Lectura proiectului ca gest agresiv contra culturii românești este o moștenire a unei epoci trecute, iar artistul a propus un model european reprezentat într-un spațiu care conține „România” și nu se referă direct la o problemă românească sau a culturii române ori a românului ca individ, ci adresează o idee generală, ideea Europei⁴⁹.

European Influenza este proiectul cel mai asumat european, prin dimensiunea sa: curator și comisar din afara țării, pavilion care reușește să își asume vidul⁵⁰.

În 2007, expoziția câștigătoare în Pavilionul României este *Low-Budget Monuments*, curatoriată de Mihnea Mircan și avându-l drept comisar pe Mihai Pop. Artiștii sunt Cristi Pogăcean, Victor Man, Mona Vătămanu și Florin Tudor. Mircea Mircan era curator la Muzeul Național de Artă Contemporană, unde realizase o serie de expoziții, iar în calitate de curator independent a prezentat expoziții în instituții din România, Italia, Franța sau Brazilia. Mihai Pop, artist din Cluj, deschisese în 2005, alături de Adrian Ghenie, Galeria Plan B, care îi reprezenta printre alții pe Victor Man, Cristi Pogăcean, Ciprian Mureșan. Galeria este considerată un reper important venit din România și bine integrat în sistemul internațional al pieței de artă din lume. Galeria participă la cele mai mari târguri de artă, precum Art Basel, Frieze Art Fair Londra și New York, Art Basel Hong Kong, FIAC Paris⁵¹, iar dintre artiștii pe care îi reprezintă, nume precum Adrian Ghenie, Victor Man, Șerban Savu⁵² și Ciprian Mureșan sunt prezente în expoziții mari și figurează în vânzări importante de artă⁵³.

Participarea la ediția Bienalei din 2007 generează o înțelegere mai clară a rolurilor de curator (creatorul conceptului expozițional) și comisar (organizatorul, producătorul expoziției).

Instituțiile care sunt implicate în procesul de participare al României la Bienala de Artă de la Veneția sunt: Ministerul Culturii în calitate de finanțator, Ministerul Afacerilor Externe care deține pavilionul, și Institutul Român de Cultură și Cercetare Umanistică de la Veneția care îl administrează.

Referitor la procesul de selecție el presupune următoarele etape: data organizării concursului, criteriile pentru numirea comisiei de jurizare, apelul la proiecte, condițiile de înscriere la concurs și criteriile de jurizare.

Bienala din 2007 reiterează o serie de întrebări referitoare la rolul pe care îl are România la Bienală. Poate cea mai arzătoare este dacă un pavilion este o chestiune națională, cu încărcătură politică sau este mai mult decât atât, o abordare transnațională care deschide o dezbatere constructivă pentru un public mai larg și care invită la dialog structurat pe mai multe direcții. Mihnea Mircan este de părere că o țară nu poate fi reprezentată de un pavilion pentru că nu poți reprezenta într-un spațiu altceva decât subiectivitatea și integritatea celor care îl fac⁵⁴.

Proiectul câștigător în Pavilionul României din 2009 se numește *Seduția intervalului*. Curatoriat de Alina Șerban, co-director al Centrului de Introspecție Vizuală din București⁵⁵, proiectul îi include pe

⁴⁷ *Ibidem*, p. 244 - 245.

⁴⁸ Walter Robinson, *Top Ten Reasons to love the Venice Biennale*, Artnet Magazine, 2005, *apud* Daria Ghiu, *op. cit.*, p. 247.

⁴⁹ Marius Babias, fragment dintr-un interviu realizat în luna mai 2013 la Berlin, *apud* Daria Ghiu, *op. cit.*, p. 248.

⁵⁰ Daria Ghiu, *op. cit.*, p. 250.

⁵¹ *Foire Internationale d'Art Contemporaine* este o manifestare de artă contemporană care are loc în fiecare an începând cu 1974.

⁵² Bursier „Nicolae Iorga” în perioada 2002 – 2004.

⁵³ Daria Ghiu, *op. cit.*, p. 253.

⁵⁴ Mihnea Mircan, *Comunitatea artistică e plină de conflicte enorme*, interviu realizat de Ioan Calen, în *Cotidianul*, an XVI, nr. 33 (4715), 9 februarie 2007; *apud* Daria Ghiu, *op. cit.*, p. 267.

⁵⁵ Fondat în 2008 de Anca Benera, Arnold Estefan, Cătălin Rulea și Alina Șerban, Centrul este o platformă curatorială de cercetare și producție artistică, *apud* Daria Ghiu, *op. cit.*, p. 269.

artiștii Ștefan Constantinescu, Andreea Faciu și Ciprian Mureșan, alături de arhitecții Alexandru Axinte și Cristina Borcan (studioBASAR⁵⁶), care realizează designul expozițional. Lucrările celor trei artiști examinează aspecte legate de teatralizarea practicilor sociale curente, de codificare „dramaturgică” a spațiului public sau de ordinea complexă al destinului individual. Expoziția propune o reflecție asupra condițiilor prin care spațiul expozițional se transformă într-un spațiu al auto-reflecției⁵⁷.

În 2011 România este reprezentată la Bienala de Artă de la Veneția de artistul Ion Grigorescu și de cuplul de artiste Anetta Mona Chișa și Lucia Tkacova. Proiectul câștigător, *Performing History*, a fost curatoriat de Maria Rus Bojan și Ami Barak, secondanți de Bogdan Ghiu, teoretician și coordonatorul catalogului expoziției. În același timp, în Noua Galerie a Institutului Român de Cultură și Cercetare Umanistică de la Veneția s-a desfășurat un al doilea proiect intitulat *Romanian Cultural Resolution – documentary*, curatoriat de teoreticianul Adrian Bojenoiu și de artistul Alexandru Niculescu. Cei doi au înființat în anul 2009 un centru de artă contemporană intitulat Club Electroputere Craiova⁵⁸.

Proiectul prezentat în noua Galerie conținea, alături de o documentație a fiecărei expoziții și o selecție de cataloage de artă, o serie de interviuri filmate cu artiști și curatori printre care Ion Grigorescu, Dan Perjovschi, Matei Bejenaru, Ioana Nemeș, Gili Mocanu, Ciprian Mureșan, Adrian Ghenie, Alexandra Croitoru etc⁵⁹.

Participarea României la Bienala de Artă de la Veneția se înscrie în eforturile țării noastre de a dezvolta relații culturale româno-italiene pe termen lung, dublate de dorința de a promova cultura și civilizația românească în străinătate. Bienala de la Veneția este un eveniment cultural major, vizitat anual de sute de mii de oameni, de la critici de artă și experți culturali, până la studenți sau simpli turiști. Amploarea pe care această manifestare culturală o are, susținută de prezența unor artiști de renume consacrați în arii culturale, precum arta, arhitectura, dans, teatru sau muzică, fac din Bienala de la Veneția un eveniment cultural racordat la realitățile artistice globale.

Bienala este un punct de întâlnire al artei din întreaga lume, idee confirmată de numărul foarte mare de pavilioane naționale care își promovează artiștii. În fiecare an, Veneția devine un spațiu al dialogului artistic, în care este pus în discuție rolul artei și cum influențează ea umanitatea.

⁵⁶ A fost înființat în 2006 de Alexandru Axinte și Cristi Borcan, „atât ca un studio de arhitectură, cât și ca o echipă Search-and-Rescue, care acționează ca un agent de observație și intervenție urbană”, *apud* Daria Ghiu, *op. cit.*, p. 269.

⁵⁷ <http://www.suplimentuldecultura.ro/index.php/afisStire/1573>.

⁵⁸ Daria Ghiu, *op. cit.*, p. 277.

⁵⁹ *Ibidem*.

DE LA PRIZONIERATUL ÎN RUSIA, ÎN ÎNCHISORILE GULAGULUI ROMÂNESC. LUNGUL DRUM SPRE LIBERTATE AL PROFESORULUI ȘI PICTORULUI NICULIȚĂ PAPP DIN BEIUȘ

Cristina Liana PUȘCAȘ*

FROM IMPRISONMENT IN RUSSIA, IN THE PRISONS OF THE ROMANIAN GULAG. THE LONG ROAD TO FREEDOM OF THE TEACHER AND PAINTER NICULIȚĂ PAPP FROM BEIUȘ ABSTRACT

The fate of the teacher and painter Niculiță Papp from Beiuș is impressive due to the drama he experienced as a young officer in the Romanian Army, taken prisoner on August 24, 1944, by the Soviet Army, imprisoned in the Oranki (Mănăstârka) camp, released at the end of 1946, as two years later to be arrested and thrown into the prisons of the Romanian Gulag. Niculita Papp was released after 16 years, on May 6, 1964. After his release, he settled in Beiuș, without being allowed to engage in education. He worked until his retirement as a carpentry worker, Niculiță Papp appearing in the Security verification files under the code name „CARPENTER”.

Keywords: Niculiță Papp, prisoner, Soviet Army, Romanian Gulag, Security.

Niculiță Papp (Pop) s-a născut la 26 mai 1907, în Beiuș, în familia lui Ioan Papp, agricultor, și Rozalia Farkas, ambii „știutori de carte”¹. Ioan a primit ca moștenire de la tatăl său, Teodor, originar din Pocola, 3 ha de pământ, iar Rozalia a moștenit 6 ha de pământ și casă pe strada Viile Cermăi², din Beiuș. După căsătorie, averea familiei a sporit cu ajutorul unui împrumut bancar. „După căsătorie au mai cumpărat pământ în locul numit „Vas Anti”, 5 ha, fost[ă] pădure defrișată. Acest pământ a fost cumpărat cu bani luați [de la] bancă pe care abia după terminarea primului război mondial l-au putut plăti în 1933 cu conversia”³, menționează Niculiță Papp. Familia a avut trei copii⁴, o fată (Irina⁵) și doi băieți (Niculae și Ioan⁶).

Ioan Papp a murit în anul 1933, la vârsta de 55 ani, de o boală contractată în timpul în care a fost concentrat în armată și s-a aflat pe front, în Primului Război Mondial, iar Rozalia a murit la vârsta de 64 de ani, în 1944.

Tânărul Niculiță Papp a urmat primele clase, între anii 1914 și 1916, la Școala primară românească confesională greco-catolică din Beiuș⁷, apoi în anii 1916-1918 a urmat cursurile Școlii Primare de Stat Maghiare⁸. „În 1916, când a intrat România în război, atunci aceste școli românești au fost închise, și-am trecut la școala de stat, unde am făcut clasa a III-a și a IV-a”⁹, mărturisea Niculiță Papp.

Din septembrie 1918, a fost înscris la Liceul „Samuil Vulcan” din Beiuș, studiile fiind finalizate cu sprijinul profesorului de desen Ioan Bușiția¹⁰. „La Liceul «Samuil Vulcan» a fost tradiția ca profesorul în

* Muzeul Țării Crișurilor Oradea – Complex Muzeal; e-mail: cristinpuscas@yahoo.com.

¹ *Autobiografie I, Niculiță Papp*, Registrul provizoriu pentru evidența analitică a bunurilor culturale – Muzeul Țării Crișurilor – Secția Muzeul Orașului Oradea (în continuare: MoO), nr. inv. 22/P, f. 1. O serie de documente (manuscrite, acte de studii, schițe, desene, fotografii etc.), care au aparținut pictorului Niculiță Papp, au fost predate de Ramona Novicov, nepoata artistului, în custodia Secției Muzeului Orașului Oradea, din cadrul Muzeului Țării Crișurilor.

² *Autobiografie 27 iulie 1964, Nicolae Pop* (MoO, nr. inv. 31/P, f. 1).

³ *Ibidem*.

⁴ *Autobiografie I, Niculiță Papp* (MoO, nr. inv. 22/P, f. 1).

⁵ Irina s-a născut în 1905, a fost căsătorită cu Gheorghe Sima, funcționar la P.T.T. Au avut doi copii, Zorica și Gheorghe. Zorica s-a născută în 1933, asistentă medicală, s-a căsătorit cu Ioan Novicov, economist la Palatul Administrativ din Ștei. Cei doi au, la rândul lor, o fiică, Ramona Novicov. Fiul, Gheorghe, s-a născut în 1934, fiind electrician de profesie.

⁶ Ioan, născut în 1908, a fost gestionar la „Oțelul” din Beiuș, fiind căsătorit cu Elena Goia, gestionară la magazinul de mărunțișuri. Ei au avut o fiică, Lia, căsătorită Mincic.

⁷ *Autobiografie I, Niculiță Papp* (MoO, nr. inv. 22/P, f. 1).

⁸ *Autobiografie 27 iulie 1964, Nicolae Pop* (MoO, nr. inv. 31/P, f. 1).

⁹ Arhiva personală Ramona Novicov, nepoata lui Niculiță Papp, Interviu Niculiță Papp. CD nr. 1. Transcriere Cristian Negru.

¹⁰ Ioan Bușiția s-a născut la 10 martie 1875, în Sighetul Marmăției, jud. Maramureș. A studiat la Academia de Belle Arte din Budapesta, în perioada 1899-1939, ulterior fiind profesor de desen la Liceul „Samuil Vulcan” din Beiuș (1899-1939). Ioan Bușiția a fost omul care „jertfește orice osteneală numai ca să poată pune la cale lucruri frumoase”. La propunerea lui Bușiția ia

decursul activităților să-și crească un urmaș care să corespundă atât profesional, cât și moral tradiției Liceului. Terminasem clasa a IV de liceu și tata a văzut de cuviință să mă dea ucenic de măcelar. După câteva luni, la o oră de desen, profesorul Bușiția a văzut o planșă pe care era un desen. A întrebat pe copii a cui e desenul acela. Ei au răspuns că a lui Niculiță. Da el unde-i i-a întrebat. E inas (ucenic). Atunci profesorul Bușiția a căutat să se întâlnească cu tata, pe care-l cunoștea din tinerețe când cântase în corul «Lira», și i-a spus ca să mă dea înapoi la școală [...]. Ceea ce s-a și întâmplat. Din data aceea mi-a dat cheile dela sala de desen și când aveam timp liber, mai ales în vacanțe mă duceam în sală și lucram desen. Când profesorul Bușiția se întorcea din vacanță (care dura 3 luni) îmi vedea ce am desenat le corecta și-mi dădea explicațiile necesare”¹¹, mărturisește Niculiță Papp.

În anul 1926 s-a înscris la cursurile Școlii de Belle Arte din Cluj, unde i-a avut ca profesori pe „maestrul Pericle Capidan la desen și pictură, pe prof. T. Damian la artă decorativă, pe dr. Victor Papilian la anatomie, pe prof. Petreanu la Istoria Artelor, pe sculptorul Ladea la modelaj, pe Emil Isac la estetică”¹².

Între anii '28-'29, Niculiță Papp și-a întrerupt studiile, deoarece la 15 august 1928 a fost încorporat la Regimentul 85 Infanterie Oradea, apoi trimis la Școala de Ofițeri Rezervă din Ploiești, de unde s-a eliberat la 15 august 1929 cu gradul de sergent T.R. (termen redus – n.n.)¹³.

S-a reîntors la Cluj, unde a urmat anul III de facultate. Ulterior, în anul 1930, s-a transferat la Școala de Arte Frumoase de la București, unde a pictat sub „îndrumarea prof. Costin Petrescu și a maestrului Camil Ressu; modelajul l-a făcut cu Dimitrie Paciurea, anatomia cu dr. Reiner, istoria artelor cu prof. Tzigara-Samurcaș”¹⁴.

După absolvirea școlii din București, în anul 1931, a revenit la Cluj pentru a face practica pedagogică în cadrul Seminarului Pedagogic la Liceul „Gheorghe Barițiu”. În 1931, Niculiță Papp și-a luat licența de profesor de desen.

În perioada 1931-1934, „criza prevăzută în buget pentru catedra [...] de arte”¹⁵, l-a împiedicat să profeseze ca dascăl. În schimb, a profitat de tot acest timp pentru studiu și „pictură etnografică”. A început să realizeze o serie de schițe, fascinat de portul țăranilor, de obiceiurile lor, de frumusețea animalelor, în special cai, de arhitectura caselor din zona de munte. „În acest interval am început să studiez viața, obiceiurile, ocupațiile țăranilor bihoreni. Mai interesante mi se păreau satele mai îndepărtate de orașe unde s-au păstrat mai bine obiceiurile tradiționale, Pietroasa, Gurani, Brădet etc. Stăteam cu săptămânile în sate și studiam case, gospodării, obiceiuri etc. Între timp am trecut în munți, Arieșeni, Gârda, Scărișoara, pentru a studia viața Moșilor”¹⁶, mărturisește Niculiță Papp.

ființă, în 1905, Reuniunea de cântări „Lyra” din Beiuș, al cărui dirijor va fi până pe 30 octombrie 1906, când i se interzice să mai dirijeze, prin ordin al Ministerului Culturii de la Budapesta, pe motiv că a susținut spectacole antimaghiare. La 3 noiembrie 1918 se constituia Consiliul Național Român pentru Oradea și Biharia, din care a făcut parte și profesorul Ioan Bușiția. Pe 1 Decembrie 1918, Bușiția s-a aflat la Alba Iulia printre delegații „din oficiu”, ca reprezentant al Reuniunii de cântări „Lyra” din Beiuș. Timp de 30 de ani, începând cu 1909, a fost un bun prieten și colaborator al renumitului compozitor Bartok Béla, pe care l-a însoțit în culegerea folclorului muzical bihorean. La invitația lui Bușiția, pe 27 octombrie 1927, Carol al II-lea a venit la Beiuș, la o vânătoare, prilej cu care Bușiția este rănit din greșală de rege. Pasionat de drumeții, realizează marcaje pentru turiști în zona Munților Apuseni. A împaiat majoritatea pieselor din muzeul de științe ale naturii din cadrul Liceului „Samuil Vulcan”. Pune bazele unei „școli cu elevi talentați, găsiți din popor, pe care i-a instruit după cum erau de talentați și aveau înclinații la desen, vioară sau împaiat păsări”. În timpul regimului comunist a fost arestat în repetate rânduri, după eliberare i s-a sistat dreptul la pensie, fiind nevoit să ducă o existență precară. S-a stins din viață pe 12 iulie 1953, în Beiuș. Fiul său, Bubi, a murit încă din 31 ianuarie 1919, victimă a gripei spaniole. Cristina Liana Pușcaș, *Ioan Bușiția*, articol accesibil online la adresa <https://urmasiimariuniri.ro/delegati/ioan-busitia/>, ultima accesare la 5.07.2024. Corneliu Crăciun, *Sub semnul care arde. Ioan Bușiția*, Editura Logos 94, Oradea, 2003; Ioan Degău și Nicolae Brânda (coord.), *Beiușul și lumea lui. Studiu monografic*, vol. II, Editura Primus, Oradea, 2008, p. 359; Teodor Neș, *Oameni din Bihor 1848-1918*, ediția a II-a, Biblioteca Revistei Familia, Oradea, 2006, p. 424; Viorel Faur, *Cultura românilor din Bihor 1849-1918*, Editura Fundația Culturală „Cele trei Crișuri”, Oradea, 1992, p. 96-100; Ion Bradu, *Dascăli din Bihor*, Editura Arca, Oradea, 2018, p. 490. Ioan Igna, Simion Suciuc, *Ioan Bușiția*, articol accesibil online la adresa <https://suciucsiminfo.blogspot.com/2010/07/oare-ioan-busitia-s-nascut-vara.html>, accesat la data de 5.07.2024. „Ioan Bușița, distins pedagog, bun pictor, mare patriot, care s-a ocupat și cu meditarea elevilor talentați, care a condus o școală de desen, pictură și muzică gratuită. Amintesc câțiva elevi care au devenit pictori și sculptori apreciați și violoniști de valoare: Gheorghe Groza din Moneasa, Danilă Andrițoiu din Vașcău, Gheorghe și Nicu Mezea, Balla Petru, Lili Mayer”, se menționează în *Catalogul Nicu Papp*, redactat de Ramona Novicov Terdic, Tipărit la I. P. Crișana, sub comanda nr. 248/1989.

¹¹ *Niculiță Papp la 80 de ani și 60 de activitate* (MoO, nr. inv. 28/P, f. 1-2).

¹² *Autobiografie 2, Niculiță Papp* (MoO, nr. inv. 30/P, f. 1).

¹³ *Niculiță Papp – 23 august 1944* (MoO, nr. inv. 27/P, f. 2).

¹⁴ *Catalog Nicu Papp*, redactat de Ramona Novicov Terdic, Tipărit la I. P. Crișana, sub comanda nr. 248/1989.

¹⁵ Arhiva personală Ramona Novicov, *Interviu Niculiță Papp*, CD nr. 1, transcriere Cristian Negru.

¹⁶ *Niculiță Papp la 80 de ani și 60 de activitate* (MoO, nr. inv. 28/P, f. 3).

Pe data de 7 iulie 1934¹⁷ s-a căsătorit cu Maria Bodea, profesoară și pictoriță, o fostă colegă de la Cluj. Maria Bodea s-a născută la 8 decembrie 1901, în Arad, din părinții Bodea Francisc și Maria Puterity, agricultori. Din cei opt copii, a rămas în viață doar fiica Maria. Aceasta a urmat Școala primară și Liceul de fete „Elena Ghiba Birta” la Arad, apoi a absolvit Școala de Arte Frumoase la Cluj, în 13 iulie 1932¹⁸. În perioada 1932-1934 a funcționat ca profesoară de desen și caligrafie la Școala de Conducătoare Beiuș, apoi între anii 1935-1937 a predat la Școala de fete „Notre Dames” Oradea, iar din 1944 până în 1948, la Liceul „Samuil Vulcan” Beiuș¹⁹.

La 1 ianuarie 1935, Niculiță Papp a fost numit profesor suplinitor de desen la Liceul „Decebal” din Deva. Tot în acest an a susținut, cu succes, și examenul de capacitate, la București. Astfel că din 1 septembrie 1935 a predat la Liceul „Emanuil Gojdu”²⁰. „Aici a profestat până la 31 august 1938, când profesorul Bușița s-a pensionat și am obținut transferul la Liceul «Samuil Vulcan» din Beiuș, la catedra de desen”²¹, scrie Niculiță Papp.

În perioada cât a fost dascăl la Oradea, în anul 1936 a organizat, „în chioșchiul din Parcul Stalin (azi Parcul Ferdinand – n.n.)”²² din Oradea, prima sa expoziție din lucrările realizate în perioada 1931-1935.

Zorii războiului se abat și asupra comunității din Beiuș. Tânărul profesor a fost din nou concentrat în armată și „având în vedere că între timp s-a schimbat armamentul și tactica militară”²³, a fost trimis să se școlească. „În Martie 1939 am fost mobilizat la Regimentul 85 Infanterie Oradea și trimis pe zona Ineu, Beliu și Husasău de Tinca. În Iulie 1939 am fost trimis la Școala de Ofițeri Rezervă Bacău până la sfârșitul lui Septembrie când am terminat Școala de Ofițeri Rezervă din Bacău obținând gradul de plutonier TR”²⁴, relatează Niculiță Papp.

După terminarea cursului a fost numit comandant de Pluton la Compania a 3-a, Regimentul 85 Infanterie Oradea. După semnarea Dictatului de la Viena, din 30 septembrie 1940, și cedarea Ardealului, regimentul orădean s-a desființat, iar Niculiță Papp a fost preluat de Regimentul 83 Infanterie Turda²⁵, tot la Compania a 3-a. Ulterior a fost instructor la recruți, până în martie 1942, când a fost trimis pe frontul de Est.

În acest moment al biografiei sale, apare un eveniment care i-a marcat întreaga existență. „În acest timp a fost cedarea, a venit Mișcarea Legionară la conducere, iar eu am fost numit primar la Beiuș. De acest fapt am fost anunțat telegrafic, pentru a prelua postul, tot telegrafic am refuzat și nu m-am prezentat decât în Noiembrie (1940 – n.n.) după terminarea școalei și lăsat la vatră. La insistența Comitetului Orășenesc am acceptat și am funcționat ca primar din Noiembrie până în Ianuarie (1941 – n.n.) când am predat oficial fără nici o lipsă sau nereguli în gestionarea orașului. De felul cum m-am purtat și ce atitudine am avut față de cetățenii orașului indiferent de naționalitate, români, maghiari, evrei, luați relații dela cetățenii care au locuit pe timpul acela la Beiuș. N-am luat parte la rebeliune și n-a fost intentată nicio acțiune juridică contra mea”²⁶, menționează Niculiță.

În februarie 1941 a fost remobilizat la Regimentul 83 Turda, cu care în martie 1942 a fost trimis pe front, în calitate de comandant de Pluton²⁷.

A „debarcat chiar în noaptea Învierii la Odessa”, cucerită de români, „după aceea am intrat în acțiune direcția Stalingradului, prima noastră acțiune mai importantă a fost lupta de la Harkov”²⁸.

Spre finalul lunii mai 1942²⁹, în timpul unui atac, în zona Harkov, Niculiță Papp a fost grav rănit la umărul drept și evacuat la un spital în Galați, iar după câteva săptămâni de spitalizare a fost lăsat la vatră cu o invaliditatea de 25%³⁰. Ajuns acasă, la 6 septembrie 1942³¹, s-a întors din nou la catedră, la Liceul „Samuil Vulcan” Beiuș.

¹⁷ Arhiva Consiliului Național pentru Studierea Arhivelor Securității (în continuare: A.C.N.S.A.S.), *fond Penal*, dosar 000478, vol. 18, f. 403.

¹⁸ *Autobiografie 27 iulie 1964, Nicolae Pop* (MoO, nr. inv. 31/P, f. 6).

¹⁹ *Autobiografie I, Niculiță Papp* (MoO, nr. inv. 22/P, f. 7-8).

²⁰ *Liceul „Emanuil Gojdu” – 50 de ani. Monografie*, întocmită de Teodor Neș, Iosif Sălăgean și Emil I. Roșescu, Editată de Liceul „Emanuil Gojdu” din Oradea, 1971, p. 127.

²¹ *Catalog Nicu Papp*.

²² *Niculiță Papp la 80 de ani și 60 de activitate* (MoO, nr. inv. 28/P, f. 4).

²³ *Niculiță Papp – 23 august 1944* (MoO, nr. inv. 27/P, f. 1).

²⁴ *Autobiografie 27 iulie 1964, Nicolae Pop* (MoO, nr. inv. 31/P, f. 3).

²⁵ *De pe frontul Moldovei, Niculiță Papp* (MoO, nr. inv. 25/P, f. 3).

²⁶ *Autobiografie 27 iulie 1964, Nicolae Pop* (MoO, nr. inv. 31/P, f. 3).

²⁷ Arhiva personală Ramona Novicov, *Interviu Niculiță Papp*, CD nr. 1.

²⁸ *Ibidem*.

²⁹ *Ibidem*.

³⁰ *Autobiografie 27 iulie 1964, Nicolae Pop* (MoO, nr. inv. 31/P, f. 4).

³¹ *O viață de om în bătaia atâtor vânturi* (MoO, nr. inv. 33/P, f. 3).

Anul următor revine la Regimentul 83 Infanterie Turda în calitate de instructor de recruți, iar în martie 1944, cu același regiment, a fost trimis pe frontul din Moldova, în județul Piatra Neamț, sectorul Petricani, Păstrăveni, Zvornănești. Pe 8 mai 1944, Niculiță Papp a fost avansat Sublocotenent în rezervă³².

Întoarcerea armelor și Armistițiul din 23 august 1944 îl surprind pe Niculiță Papp în fruntea Plutonului I, din Compania a 3-a. Întreaga poveste a acestui moment a fost relatată în mai multe rânduri, unul dintre manuscrise fiind publicat în Anexă³³. Acesta, la fel ca restul documentelor cu caracter autobiografic, fiind predate de conf. univ. dr. Ramona Novicov, nepoata artistului, în custodia Secției Muzeului Orașului Oradea, din cadrul Muzeului Țării Crișurilor Oradea – Complex Muzeal.

Conform mărturiilor, începutul sfârșitului a fost pe 22 august 1944, când Niculiță Papp primește ordin să ia comanda a două unități de foc și spre seară să se deplaseze la Tupilați, jud. Neamț, acolo unde „lângă șosea este un monument din primul război mondial, un obelisc, cam de 4 m cu un vultur de bronz în vârf”³⁴. A doua zi, pe 23 august 1944, a aflat de încheierea Armistițiului, primind misiune să „facă siguranța Statului Major”, ce se răgăsea în retragere spre Piatra Neamț.

Lucrurile s-au precipitat, iar pe 24 august 1944, Niculiță Papp a fost luat prizonier. Aceste ultime ore de libertate au fost descrise cu lux de amănunte de fostul combatant într-o notă biografică, publicată în Anexă. „Mergând așa la o încrucișare de drum ne-am pomenit cu rafale de arme automate. Două camioane de ruși în fața noastră [...]. După aceea ne-au încolonat și ne-au escortat pe drumul pe care veniseră ei. [...] Atunci am spus soldaților, cum au ocazie să caute să fugă. [...] Stând așa, a apărut un Jip rusec, lângă șofer, generalul nostru, iar în spate, doi ofițeri ruși, cu automatele îl escortau. Văzând situația și profitând de ocazie, am sărit șanțul și m-am culcat într-o porumbiște”³⁵, relatează Niculiță Papp. A încercat să găsească înțelegere la săteni să îi împrumute haine cu care să schimbe îmbrăcămintea militară, însă nu a găsit sprijin. Astfel, a căzut într-o încercuire alături de alți militari români, și, încolonăți, au început marșul spre est.

„Așa am fost mânați câteva zile nebăuți și nemâncați, când treceam prin sate românești, populația puneă găleți cu apă în drum pentru noi, dar cazacii care ne escortau le răsturna. Când se însera ne opream lângă șosea, unde era loc viran, ne puneă să ne așezăm, escorta făcea foc în jurul nostru și beau și trăgeau foc de arme. Ca să putem mânca câte ceva unde era cartof sau sfeclă, cu riscul de a fi împușcați, săream șanțul, apucam câte o loază de cartof, o smulgeam, o ștergem de turul pantalonilor și mâncam așa cum era cu coaje. Unde era câte o baltă aproape de drum fugeam cu toții în ea și bem cu pumnii din apa cea murdară”³⁶, mărturisește Niculiță Papp.

„După ce am trecut Prutul, ne-o băgat într-o fostă cazarmă, sau ce o fi fost, dar erau grajduri și bălegar pe jos, ne-o băgat acolo, dar acolo erau nemți mai de mult, erau nemți prizonieri cu dizenterie, erau dezbrăcați în pielea goală, așa cum s-au născut. În curte era o groapă, de vreo 46 m lățime și vreo 4 m lungime, acoperită cu niște șine de cale ferată peste ea și câteva scânduri, unde ne făceam lipsurile, dar și acolo erau câțiva morți care căzuseră. Aici, în lagărul ăsta, primeam în fiecare zi o jumătate de gamelă de grâu fiert, asta era mâncarea”³⁷, povestește Niculiță Papp.

Dincolo de Nistru, a fost închis în Lagărul de la Oranki (Mănăstârka), condițiile de detenție de aici fiind mizere și dezumanizante. „Lagărul era mare, bărcile erau în pământ, acolo era doar vară și iarnă. Primăvară și toamnă nu era. Azi erau zeci de grade, noaptea ninge și dimineața, zăpadă până la brâu, care ținea vreo patru-cinci luni. Când a început să se topească era o baltă că nu puteai ieși din lagăr câteva săptămâni. [...] ne-au pus la tăiat de lemne [...]. Ne dădeau mămligă de tărață, nici sare nu avea măcar, nici porcii nu o puteau mânca”³⁸, își amintește Niculiță Papp.

După mai bine de 2 ani de prizonierat, a fost eliberat și a revenit în țară în decembrie 1946³⁹. „Nu ne-au adus în țară până nu au trecut alegerile”⁴⁰, ca nu cumva să îi lămurim pe restul ce înseamnă comunismul”⁴¹,

³² *Autobiografie 1, Niculiță Papp* (MoO, nr. inv. 22/P, f. 5).

³³ *Niculiță Papp – 23 august 1944* (MoO, nr. inv. 27/P.).

³⁴ *Ibidem*, f. 3.

³⁵ *Ibidem*, f. 8-9.

³⁶ *Ibidem*, f. 13-14.

³⁷ Arhiva personală Ramona Novicov, *Interviu Niculiță Papp*, CD nr. 2, transcriere Andreea Bot.

³⁸ *Ibidem*.

³⁹ A.C.N.S.A.S., *fond Penal*, dosar 000478, vol. 1, f. 172. Declarație Pap Niculae, 7 iulie 1948.

⁴⁰ Prin alegerile din 19 noiembrie 1946 s-a deschis ultima fază în preluarea integrală a puterii și instaurarea regimului comunist de tip sovietic. După o campanie plină de intimidări la adresa membrilor partidelor istorice, rezultatele finale au ajuns să fie falsificate. Proclamarea rezultatelor oficiale a fost amân timeră câteva zile, până când, pe data de 22 noiembrie 1946, a fost anunțată victoria Blocului Partidelor Democratice, cu aproximativ 70% din sufragii, în condițiile în care PNT și PNL le-au revenit un număr nesemnificativ de mandate de deputați. Blocul guvernamental și-a atribuit 348 mandate, adică 91,30% din numărul total al

a adăugat fostul prizonier. Niculiță Papp a fost angajat profesor la Liceul de Băieți din Beiuș, iar în (1)⁴² 2 iunie 1948⁴³ a fost arestat. A fost condamnat într-un lot cu 56 de persoane, la 10 ani de detenție prin Sentința nr. 643 din 19 martie 1949 a Tribunalului Militar Cluj, dar a executat 16 ani⁴⁴. I s-a imputat că a ajutat cu 150 de lei familiile legionarilor din închisoare și nu a denunțat organizația subversivă.

Prima oprire a fost Securitatea din Beiuș, acolo unde l-a întâlnit și pe părintele Ioan Negruțiu⁴⁵, apoi cei doi au fost transportați la Securitatea din Oradea. „Ni s-a dat câte o pătură și am fost invitați să ne culcăm cred până pe la ora 2 când vom fi duși la Oradea. Ajunși la Oradea sub escortă am fost depuși la securitate într-un WC unde am stat aproape două zile fără să ne întrebe nimeni nimic. A treia zi am fost dus într-un birou unde am fost depozat de ceas, inel, șireturi și pus într-o celulă la subsol, singur în celulă, fără lumină, ciment pe jos, cu gropi și umed și mi-a dat ceva de mâncare. Am stat câteva zile așa singur [...]”⁴⁶, lăsa mărturie Niculiță Papp.

A trecut prin Penitenciarele Oradea și Aiud. „Regimul era aspru, mai erau percheziții din când în când, ne duceau în pielea goală în curte, pe zăpadă, ne dezbrăca până la piele. [...] Ne mai dădeau câte o piele de pe limba de bou, sau de burtă, de multe ori era între ridurile acelea balega, nu aveam ce face. Regimul alimentar era dimineața câte un terci, câte odată era mai consistent, alte ori era ca de cafea, mai surogat”⁴⁷, povestește Niculiță Papp, despre regimul de la Aiud.

Mai mult, în timp ce se afla încarcerat la Aiud, Niculiță Papp a fost citat, în toamna anului 1953⁴⁸, să se prezinte la Tribunalul Raional Beiuș la judecarea procesului intentat de soția sa în vederea desfacerii căsătoriei.

După nouă ani de privare de libertate, aplicându-i-se o reducere a pedepsei pentru că a muncit 966 de zile⁴⁹, urma să fie eliberat. Însă, prin Decizia 6.806 din 24 aprilie 1957 i se fixează domiciliul

deputaților. În realitate, rezultatele oficiale au fost aproape inversate, față de cele reale, în favoarea regimului comunist. În opinia istoricului Dinu C. Giurescu „câștigarea alegerilor însemna legitimarea programului Partidului Comunist care urmărea sovietizarea întregii țări. Alegerile au constituit cea mai mare fraudă politică din istoria României; ele au deschis calea pentru distrugerea societății tradiționale românești și punerea ei forțată în tiparele sovietice, odată cu separarea ei de evoluția normală a celorlalte țări ale continentului”. Dinu C. Giurescu, *Istoria României în date*, Editura Univers Enciclopedic, București, 2005; Idem, *Falsificatorii „Alegerile” din 1946*, Editura Rao, București, 2007; Ioan Stratimir, *De la Regatul României la Republica Populară Română: tranziția către totalitarism și semnificația ei*, în Ruxandra Cesereanu (coord.), *Comunism și represiune în România, Istoria tematică a unui fratricid național*, Editura Polirom, Iași, 2006.

⁴¹ Arhiva personală Ramona Novicov, *Interviu Niculiță Papp*, CD nr. 2.

⁴² Fișe Matricole Penale Papp Nicolae, accesibile pe site-ul Institutul de Investigare a Crimelor Comunismului și Memoria Exilului Românesc (în continuare: I.I.C.C.M.E.R.) – https://www.iicmmer.ro/fise-matricole-nou/?drawer=Fise%20matricole%20penale%20-%20Detinuti%20politici*P*P%2002.%20Panda%20-%20Partoc*Papp%20Nicolae, accesat la 20.12.2020. Arhiva Asociației Foștilor Deținuți Politici din România – Filiala Bihor (în continuare: A.A.F.D.P.R. – Filiala Bihor), dosar nr. 26/P, Popp Nicolae.

⁴³ A.C.N.S.A.S., *fond Penal*, dosar 000478, vol. 1, f. 340.

⁴⁴ Cristina Liana Pușcaș, *101 chipuri ale suferinței în Bihorul carceral comunist*, Editura Ratio et Revelatio, Oradea, 2021, p. 299-302.

⁴⁵ Ioan Negruțiu s-a născut la 9 iulie 1915, în Borșa, jud. Bihor. Ioan Negruțiu este cel mai mic frate din cei opt copii rămași orfani de ambii părinți. A urmat Teologia la București, precum și cursurile Seminarului Pedagogic de la București. A fost hirotonit diacon și preot celib. din anul 1943 a revenit la Beiuș, unde a „funcționat ca pedagog la internatul ortodox, apoi, din 1945, numit ca profesor de religie la Școala normală de fete, tot din Beiuș”. Prima reținere a survenit la 31 mai 1948, fiind eliberat după o minimă anchetă. Este rearestat peste 7 zile, pe data de 7 iunie 1948. A fost condamnat la 10 ani de temniță grea. A lucrat la Peninsula, Saligny și Poarta Albă aproximativ 1.500 de zile, dar i se recunosc doar 866 zile de muncă. Chiar și așa, îndeplinind condițiile pentru eliberare înainte de termen, Ioan Negruțiu trebuia să fie pus în libertate pe data de 27 mai 1957. Însă, deși „în timpul detenției a avut o comportare bună”, i s-a fixat domiciliul obligatoriu, pe timp de 24 de luni, în comuna Rubla, raion Călmățui, regiunea Galați. Aici, a transformat o casă dărăpănată, din chirpici, într-o biserică și a oficiat slujbe timp de un an. Pe data de 26 iulie 1958 este rearestat, primind o condamnare de muncă silnică pe viață, redusă apoi la 25 de ani. După eliberarea sa din 1 august 1964, Ioan Negruțiu a funcționat ca preot paroh la Parohia Cihei, iar din 1981 a fost numit preot duhovnic la Mănăstirea Timișeni Șag, jud. Timiș, acolo unde s-a și stins din viață în ziua de 22 octombrie 2003. Cristina Liana Pușcaș, *op. cit.*, p. 259-263; [https://www.fericiticeiprisoniti.net/ioan-negrutiu/1087-preotul-care-a-refuzat-sa-fie-scos-din-lagar](https://www.fericiticeiprisoniti.net/ioan-negrutiu/1090-porunceste-mi-iisuse-daca-sunt-vrednic-de-aceasta-sa-ma-rastignesc-si-eu-pe-o-cruce-alaturi-de-tine, apud Vartan Arachelian, Cuvântul care zidește. Dialoguri, Editura Roza Vânturilor, București, 1993, p. 43-48; „Preotul care a refuzat să fie scos din lagăr”, articol accesibil online <a href=), accesat la data de 24.06.2024; Adrian Nicolae Petcu, *Închisorile părintelui Ioan Negruțiu*, în ziarul *Lumina*, articol accesibil on-line la adresa <https://ziarulumina.ro/actualitate-religioasa/documentar/inchisorile-parintelui-ioan-negrutiu-68385.html>, accesat la data de 24.06.2024; Teofil Bradea, *Negruțiu S. Ioan, preot cu închisoarea satisfăcută*, Editura Piatra Seacă, Oradea, 2016, p. 127-128. Stelian Gomboș, *Centenarul nașterii părintelui Ioan Negruțiu de la Mănăstirea Timișeni (1915-2003)*, în *Altarul Banatului*, nr. 7-9, 2015, articol accesibil on-line la adresa http://altarul-banatului.ro/wp-content/uploads/2015/12/Altarul-7-9-_-2015_11.pdf, accesat la data de 24.06.2024.

⁴⁶ *Din memoriile lui Nicu Papp* (MoO, nr. inv. 32/P, f. 1).

⁴⁷ Arhiva personală Ramona Novicov, *Interviu Niculiță Papp*, CD nr. 3, transcriere Ana-Maria Borz.

⁴⁸ A.C.N.S.A.S., *fond Penal*, dosar 000478, vol. 18, f. 402-403.

⁴⁹ *Ibidem*, dosar 013434, vol. 5, f. 2.

obligatoriu pe timp de 24 de luni în comuna Movila Gâldăului, raion Fetești, regiunea Constanța⁵⁰. Anul următor, prin Ordinul M.A.I. nr. 10.030 din 26 august 1958⁵¹, i se stabilește loc de muncă pe timp de 36 de luni la Periprava, iar prin Ordinul nr. 10.094, din 2 septembrie 1961, mai primește 36 de luni.

În tot acest timp, s-a încercat racolarea lui ca agent, dar Niculiță Papp a refuzat, din start, acest lucru. „[...] mie să nu-mi ceară să torn pe alții [...] și noi aici suntem unii în slujba MAI [...] dar informatorii inventează de la ei ca să arate că sunt fideli regimului democrat⁵²”, se arată în Nota Informativă din 15 mai 1961, semnată de Sursa „Vasilescu Eduard”. Același informator, pe 13 septembrie 1961, mai nota că: „În lunile iunie, iulie, august, septembrie, am discutat cu profesorul Niculiță Pop, care spune [...] măsurile pe care le iau cu deținuții și cu creierea organizațiilor în țară este o mână străină și că toți cei care sunt arestați ar putea să producă, nici decum să facă lagăre și închisori și că sunt sume colosale care se cheltuiesc cu măsuri care n-au niciun rost [...]”⁵³.

Niculiță Papp a fost pus în libertate după 16 ani, pe data de 6 mai 1964⁵⁴.

După eliberare, s-a stabilit la Beiuș, fără a i se permite să se mai angajeze în învățământ. A lucrat până la pensionare ca muncitor tâmplar, Niculiță Papp urmând să apară în dosarele de verificare ale Securității cu numele de cod „TÂMLARU”⁵⁵.

Pe data de 28 (29) iunie 1965 i se deschide primul dosar de verificare, care se va închide pe data de 28 decembrie 1965⁵⁶. Însă notele informative datează încă din primele săptămâni de la eliberare. „Sursa informează următoarele: în ziua de 24 mai 1964, orale 12 am întâlnit la ieșirea de la biserica din centru pe Papp Nicolae fost deținut politic. Sursa l-a invitat pe la el în calitate de rudă și acesta însoțit de soția sa a acceptat să facă această vizită. [...] Aici Papp Nicolae a arătat sursei biletul de eliberare pentru a vedea ca la faptele pentru care a fost reținut nu se prevede nimic. [...] acesta a răspuns ca a fost implicat ca legionar, dar că în realitate el n-a activat în aceasta organizație”⁵⁷, se arată în Nota informativă semnată de sursa „Răducu Ioan”, în data de 6 iunie 1964, în Casa conspirativă „Titanul” din Beiuș. Întâlnirea a durat de la ora 12.00 la 14.00 și a fost efectuată de către cpt. Kardos Nicolae, la întâlnire a participat și cpt. Teaha Traian (locoțiitor șef Secția Raională Beiuș). De asemenea, sursei i s-au transmis și sarcinile următoare: „Agentul a fost instruit ca să caute să mai întâlnească cu numitul Papp Nicolae și să discute cu el despre evenimente interne și internaționale în scopul de a vedea cum comentau aceste evenimente”⁵⁸.

Astfel, sursa „Haiduc Pavel”, pe data de 24 septembrie 1964, în Casa „Fieraru”, transmitea despre Niculiță Papp următoarele informații: „[...] el povestea acestor tovarăși [...] că în anul 1957 la penitenciarul Aiud una dintre santinele a tras cu pistolul într-un deținut după care fapt s-au răsculat toți deținuții strigând în gura mare de ce a-ți tras în fratele nostru, lucru care a sesizat tot orașul, adunându-se populație multă acolo și după care au intrat în grevă toți deținuții de la Aiud timp de 8 zile [...]”⁵⁹. Iar pe 8 martie 1965, aceeași sursă relatează că Niculiță Papp se întreba față de el „[...] dar ce rost au avut toate arestările acelea masive în secolul XX asta nu se întâmpla nici pe timpul iobăgiei să ții închiși zeci de mii de oameni și în situația care ne-au ținut pe noi căci dacă s-ar scrie cum au fost tratați deținuții în închisorile de la noi ar urla toată lumea [...]”⁶⁰.

Într-o altă Notă informativă, din 1 iunie 1965, dată tot în Casa „Fieraru”, și de către același „Haiduc Pavel”, se menționează că cei doi au „[...] stat de vorbă 31 V 1965 în incinta depozitului de cherestea de la IRIL Beiuș”, iar Niculiță Papp, făcând referire la arestarea unui cunoscut, a comentat „[...] foarte rău au făcut că l-au arestat că era UTM ist de al lor și ei l-au crescut așa că se vede ce oameni educă ei dar să știi că aceștia sunt mai periculoși pentru ei decât unul ca mine sau altul prin faptul că de mine știe cine am fost și pot lua măsuri când vor [...] acești oameni nu sunt capabili să educe atât timp cât nu sunt ei educați. [...] nu vezi că ei au recrutat toți oameni cei mai prăpădiți și mai amărâți fără pregătire și fără nici

⁵⁰ *Ibidem*, f. 8.

⁵¹ *Ibidem*, f. 16.

⁵² *Idem*, *fond Documentar*, MFI 004067 BH 001, f. 9.

⁵³ *Ibidem*, f. 6.

⁵⁴ Fișe Matricole Penale Papp Nicolae, accesibile pe site-ul I.I.C.C.M.E.R. – https://www.iicmmer.ro/fise-matricole-nou/?drawer=Fise%20matricole%20penale%20-%20Detinuti%20politici*P*P%202002.%20Panda%20-%20Partoc*Papp%20Nicolae, accesat la 20.12.2020; A.A.F.D.P.R. – Filiala Bihor, dosar nr. 26/P, Popp Nicolae.

⁵⁵ A.C.N.S.A.S., *fond Documentar*, MFI 004067 BH 001, f. 38.

⁵⁶ *Ibidem*, f. 38.

⁵⁷ *Ibidem*, f. 73.

⁵⁸ *Ibidem*.

⁵⁹ *Ibidem*, f. 84.

⁶⁰ *Ibidem*, f. 61.

un rost în lume le-au dat funcții mari atunci de unde vrei să învețe ceilalți și cum să educe un om redus pe unul cu o pregătire superioară [...]”⁶¹.

Cu toată această strictă supraveghere, fără nicio șansă de a mai fi reintegrat în sistemul de învățământ, Niculiță Papp a continuat să picteze, să facă drumeții sau să mediteze copii la desen, lucru consemnat de informatorii Securității. „În atelier câteva tablouri liliac, bujori, țărânci în diferite îndeletniciri și ultima lucrare șoseaua spre care urcau pe cale să se întâlnesc doi moți, unul cu căruța altul cu calul iar în depărtare gospodăria de la Mizieș, casele de la Rituri și munții din jur. Alături de acestea câteva oale de lut și vase spre a fi pictate. Toate acestea le are în jurul său ca o pasiune deoarece le-am mai observat cu alte ocazii. Am rămas surprins când mi-a spus felul în care lucrează mai ales la portrete, face întâi scheletul în poziția respectivă după legile anatomiei apoi aplică îmbrăcămintea sau musculatura după cum e osul...”⁶², informa sursa „Popovici Ioan”, pe data de 28 iunie 1965, în Casa „Iuliana”. Pe 31 august 1965, aceeași sursă relatează „că Papp în luna iulie a fost la Pietroasa pentru a lucra diferite schițe, case vechi din lemn și port specific locului probleme care le studiază, fapt pentru care se poate constata și din lucrările expuse la expoziția raională”⁶³. Iar pe 7 septembrie 1965, „Popovici Ioan” își exprima admirația față de talentul lui Niculiță Papp: „[...] În camera de lucru am discutat câteva din ultimele lucrări. Două peisaje de la Stâna de Vale și trei de la Pietroasa. Nu pot să nu menționez prima impresie cu care am rămas [...]. Fără exagerare pot să spun că lucrările lui trăiesc”⁶⁴.

Informatorii dirijați pe lângă „Tâmplar”, parte colegi de serviciu, vecini și chiar foști deținuți politici care au acceptat compromisul, oameni simpli, de altfel, fără pregătire în „arta spionajului”, erau mereu instuiți cum să-l abordeze pe Niculiță Papp pentru a-l convinge să se deschidă în fața lor și să se destăinuie. Astfel, căpitanul de Securitate Kordos Nicolae îl sfătuia pe „Haiduc Pavel”, în timpul întâlnirii de la Casa „Feraru”, din 8 decembrie 1965, ce tactici să abordeze: „Este bine ca să vă feriți de a pune întrebări directe și discuția să fie așa seacă. În felul acesta obiectivul ar putea bănuși că în mod intenționat căutați să aflați păreriile lui despre unele lucruri și nu va spune nimic. În special cum este Pop Niculiță care are pregătire superioară și în plus a fost mulți ani închis. Este bine ca discuțiile să le începeți despre anumite probleme legate de producția în care este și el interesat despre anumite lucruri în care și el găsește ceva interesant și pasionat de ele, cum ar fi pictura. S-au să-i povestiți despre anumite articole citite din ziar ca în felul acesta să-l antrenați într-o discuție mai amplă discuții care apoi să fie canalizate asupra unor probleme social-politice din care să rezulte poziția lui și ideile sale din prezent. Pentru aceasta este necesar și de împerejurări favorabile discuției lucru ce la întreprindere nu prea se găsește. Pentru asta consider că este bine ca dv să manifestați o curiozitate față de pictură și chiar să-l vizitați pe el sub pretextul că doriți de a vedea picturile lui, creiind în felul acesta condiții de discuții”⁶⁵. Pe aceeași Notă informativă căpitanul de Securitate Teaha Traian scria și el, pe data de 31 decembrie 1965, următoarea mențiune: „De acord cu observațiile și sarcinile date agentului, din conținutul discuțiilor se poate vedea subtilitatea cu care obiectivul pune problema. Pentru aceasta se impune ca agentura noastră să fie educată și instruită, să ne sesizeze asupra oricărei tendințe dușmănoase din partea obiectivului”⁶⁶.

Pe data de 29 decembrie 1965, se propune închiderea Dosarului de verificare nr. 2466 privind pe Papp Nicolae, ținând cont de „faptul că în timpul desfășurării dosarului de verificare nu a rezultat că sus-numitul ar continua cu activitatea lui legionară, rezultând doar atât că în locul de muncă caută să se achite în mod conștiincios de toate sarcinile care îi revin”⁶⁷. Totuși, el rămâne în atenția organelor de supraveghere, și se propune să fie „urmărit informativ în mod activ în cadrul dosarului grupare comună 865 Beiuș în scopul de a cunoaște întreaga lui activitate în continuare și pentru a clarifica caracterul legăturilor ce le are cu numiții: Mihele Ilie, Giurgiu Vasile și preotul Badea”⁶⁸. Documentul a fost semnat de maiorul Pădureanu Nicolae și căpitanul Kardos Nicolae.

În anii următori, în noul dosar cu nr. 2948, deschis la 18 iulie 1967, au fost identificate 31 de note informative: două semnate în 1965, șase date în 1966, 20 datează din 1967, respectiv 3 din 1968. Principalele preocupări ale lui Niculiță Papp, semnalate de informatori, au fost legate de pensionare și recunoașterea anilor de muncă din închisoare și domiciliu obligatoriu.

⁶¹ *Ibidem*, f. 54.

⁶² *Ibidem*, f. 53.

⁶³ *Ibidem*, f. 53.

⁶⁴ *Ibidem*, f. 49.

⁶⁵ *Ibidem*, f. 43.

⁶⁶ *Ibidem*.

⁶⁷ *Ibidem*, f. 86.

⁶⁸ *Ibidem*, f. 88.

Pentru realizarea acestor sarcini, agentul „Haiduc Pavel” a fost instruit să procedeze în felul următor: „Agentul să continue discuțiile cu numitul Papp Niculiță în scopul de a-și câștiga încrederea totală a acestuia. Să-l viziteze și la domiciliu sub motivul că dorește să vadă picturile sus-numitului. Bazat pe faptul ca Papp Niculiță obișnuiește ca să dea ore de inițiere la copii, agentul să-i ceară ca să facă și pentru copilul său câteva ore de inițiere de desen”⁶⁹.

Lui Niculiță Papp i se permite organizarea a mai multor expoziții în 1969, 1970, 1976, 1981, 1982, 1983, 1986, 1987, 1988 în Beiuș, Oradea, Cluj-Napoca, Sibiu. Cu toate acestea artistul rămâne cu un gust amar în raport cu Uniunea Artiștilor Plastici din România din acea vreme: „[...] se pare totul ca o spoială extraordinară și că fondul plastic al societății este tot același de a subjuga orice năzuință «nobilă» a omului. În continuare, Pop Nicolae a arătat cu cât greu a reușit să-și vândă o serie de tablouri (picturi) făcute de el. Numai pe considerentul că i s-au pus multe piedici de oameni care au știut că a fost închis [...]”⁷⁰, informează sursa „Petrișor Ioan”, la 14 octombrie 1967, în Casa „Crișul”.

Niculiță Papp a mai apucat să se bucure câțiva ani de libertate, după Revoluție. El a decedat în ziua de 20 septembrie 1995⁷¹, la Beiuș.

În Anexă publicăm unul dintre manuscrisele autobiografice ale lui Niculiță Papp, predat în custodia Secției Muzeului Orașului Oradea, din cadrul Muzeului Țării Crișurilor, de către nepoata artistului, Ramona Novicov. În Registrul provizoriu pentru evidența analitică a bunurilor culturale – Muzeul Țării Crișurilor – Secția Muzeul Orașului Oradea au fost înregistrate o serie de documente, scrise de mână sau bătute la mașina de scris, unele redactate chiar de Niculiță Papp, altele scrise după dictare, informațiile repetându-se, în mare parte. Am ales să publicăm documentul înregistrat cu inv. nr. 27/P – „Niculiță Papp – 23 august 1944”, deoarece pare unul mai complex și care conține mai multe informații referitoare la momentul 23 august 1944, când Niculiță Papp, aflat pe front, a fost luat prizonier de către Armata Sovietică.

Anexă 23 Aug. 1944⁷²

1

Fac parte din generația înaintea de Primul Război Mondial. Contingentul 1929. Am fost recrutat de Reg. 85 Inf. Oradea. Trimis la Școala de Of. Rezervă din Ploiești. După un an m-am eliberat cu gradul de Plot. T.R.

În anul 1939, am fost concentrat în vederea al doilea război mondial. Având în vedere că între timp s-a schimbat armamentul și tactica militară, am fost trimis pe timp de două luni la șc. Of. Rez. Bacău. În 1940 când s-a cedat o parte din Ardeal și Oradea, Reg. 85 s-a desființat și eu am fost transferat la Reg. 83 Infanterie Turda. Cu acest Reg am plecat pe frontul din răsărit (U.R.S.S.) în Martie 1942.

Am luat parte la mai multe lupte, Harkov – Lozova și Privoli, unde am fost rănit la umărul drept. Evacuat și operat la Spitalul ZO 308 din Galați.

După recuperare, am fost iară concentrat și ca instructor la recruți până prin 1944, când am plecat

2

pe front în Moldova, în județul Neamț, mai precis în regiunea Păstrăveni, Petricani. În sectorul nostru n-am avut acțiuni de importanță, doar câteva încercări de incursiuni.

În ziua de 22 aug, dimineața, am primit un ordin telefonic, să predau Plotonul încheetorului și să mă prezint la comandament și urmează ordin în scris.

Am făcut un proces verbal și am așteptat ordinul în scris. Pe la ora 10, a venit un curier, motociclist, mi-a adus ordinul și m-a luat și pe mine la Comandament.

M-am prezentat la Dl. Căpitan Lupei, care era adjutantul Comandamentului, îl cunoșteam bine, deoarece vinea des în inspecție.

Mi-a predat un pluton de mitralieră samarizată, și ordin, să iau două unități de foc pentru întreg armamentul și hrană rece pentru două zile. Am luat comandanții de grupă cu câte doi soldați și m-am dus la depozit unde era mare mișcare, încărcau muniții și alimente în căruțe și camioane. I-am întrebat ce e cu această mișcare, mi-au răspuns că se așteaptă la o inspecție.

După ce am preluat muniția, m-am prezentat la Dl. Capt. Lupei pentru a-i raporta.

3

După ce i-am raportat Dlui. mi-a pus harta în față și mi-a spus: aicea suntem noi, Dumneata, cu lăsatul serii, te deplasezi cu Plutonul la Tupilați, acolo lângă șosea este un monument din primul război mondial, un obelisc, cam

⁶⁹ *Ibidem*, f. 94-97. Plan de Măsuri privind măsurile informative operative ce se vor lua în dosarul de verificare Nr. ... privind pe numitul PAPP Nicolae din Or. Beiuș, apobat la 14.VII.1967, Secția Raională Beiuș, Direcția Regională Crișana.

⁷⁰ *Ibidem*, f. 145.

⁷¹ Arhiva personală Cristina Liana Pușcaș, Informație oferită de Ramona Novicov, nepoata lui Niculiță Papp.

⁷² *Niculiță Papp – 23 august 1944* (MoO, nr. inv. 27/P.).

ISTORIE

de 4 m cu un vultur de bronz în vârf. Acolo vei aștepta ordin. Am înțeles să trăiți. Mi-am notat pe harta mea și am salutat și plecat la noul meu Ploton ca să stau de vorbă cu ei. Să-i cunosc.

Erau majoritatea din jud. Harghita și Alba, un încheetor Serg. T.R. Basarabean care știa rusește.

Am stat cu el de vorbă, până a asfințit soarele, când a început să se întunece, am dat ordin de plecare. Cap compas, Tupilați.

Era o seară liniștită spre deosebire de alte seri, fără nici o rachetă luminoasă sau rafale de arme automate ca-n alte seri. Doar se auzeau în depărtări, zgomote de mașini, căruțe și câte o voce omenească, rachete sau împușcături de foc.

După vreo oră și jumătate de mers, am ajuns la destinație. Am identificat monumentul.

4

Am dat ordin de adăpostire a oamenilor și cailor. Am pus santinele și alte măsuri care se cer în astfel de situații. După ce am controlat totul, eu cu încheetorul ne-am așezat pe treptele monumentului și ca să nu adormim, povesteam încet. Era o liniște și o seară plăcută. Trecuse de miezul nopții. La un moment dat, auzeam tropote de cai și de căruțe care veneau, cum stam cu spatele la poziția inamicului, dinspre dreapta noastră și rușii n-au tras de loc. Cum se apropiau se proiecta pe cer siluete de călăreți. Ajunși în fața noastră i-am somat cine sunteți unde vă duceți. Era o baterie anticar care sprijineau unitatea noastră. Ei au spus că s-a făcut armistițiu și că se duc la Piatra Neamț.

Surprins de această știre m-am întrebat care-i situația mea aici?

I-am ordonat încheetorului să încalce și să meargă la comandament să întrebe care e situația noastră la Tupilați.

Dela plecare cam la ¼ de oră îl văd întorcându-se în galop și îmi raportează: că Statul Major cu un Domn

5

General și mai mulți ofițeri cu mașini, motocicliști, cu aparate de transmisie se găesc la o gospodărie țărănească, Care se vedea din locul unde mă găseam, cu binoclul se putea vedea bine și că dl. Căpitan Lupei a ordonat să mă prezint la Dlui.

Am încălecat și m-am prezentat la ordin. Ajuns la comandament, Dl. Cpt. Lupei mi-a spus că s-a făcut armistițiu și că dl. General așteaptă să vie ofițerii ruși Parlamentari, în vederea întoarcerii frontului și vom lupta alături de ruși contra nemților.

Iar eu am misiunea de a face siguranța Statului Major. Dar să fim foarte atenți nu cumva să avem conflict cu ei căci de acum suntem aliați. Să mă duc în păduriță, mi-a arătat unde să iau contact cu comd. unității de Pionieri călări, cari au deminat podul de peste Moldova și am marcat terenul deminat, să schimb santinela de la pod, să iau formație de apărare și când vor veni parlamentari mă retrag cu ei până la comandament, după aceasta se termină misiunea mea.

6

Am mers în pădurița indicată. Oamenii se pregăteau de plecare. Am raportat Dlui Maior care era comandamentul unității, mi-a dat un caporal să schimb santinela.

Ajungând la Plotonul meu, i-am pus oamenii în situație și misiunea care o aveau de executat. Am dat ordin de ocupare a poziției de apărare în șanțurile șoselei, cam la 150-170 m față de pod, cu două mitraliere, iar la vreo 100 în spate celelalte două cu ordin strict de a nu deschide foc decât dacă va fi cazul la comanda mea!

După verificarea poziției, eu cu încheetorul stam în mijlocul șoselei și supravegheam terenul de unde așteptam să vină parlamentarii.

Era pe la ora nouă când la vre-o 200 m de pod a apărut cam un Ploton de ruși în față cu vre-o patru ofițeri se putea distinge epoleții galbeni. Se apropiau în formație strânsă. Ajungând pe pod, o scurtă rafală de armă automată, după care, câteva proiectile de Brand au căzut pe locul unde era Statul nostru Major. O căpiță a luat foc, iar cât a văzut cu ochii au apărut grupe prin flanc la intervale.

7

Văzând această situație neprevăzută am dat comanda: foc de secerare asupra grupului ce înaintază din direcția podului, iar mitralierele din linia doua asupra grupelor de trăgători, care înaintază.

Primind foc, la cari probabil nu se așteptau, s-au răspândit în trăgători și au deschis și ei foc.

Am început lupta în retragere. După vre-o oră am ajuns la comandament. Între timp, am luat contact cu Pionierii, care ne-au sprijinit deplasându-se când în dreapta când în stânga șoselei, pe care i-a dirijat dl. Capt. Lupei.

După un timp, am reușit să ne desprindem de inamic, totuși mai trăgeau câte o rafală de-a lungul șoselei.

Trecuse de amiază, când am ajuns la un conac cu parc, ne aștepta grupul nostru de comandament.

Dl. Cap. Lupei m-a chemat de oparte și mi-a spus să stăm puțin să ne odihnim, să mâncăm și apoi să împachetăm și să plecăm la Piatra Neamț.

După aceea s-a așezat în mașină

8

și au plecat.

Rămas singur cu Plotonul, am dat ordin de împachetare și am continuat drumul, lăsând în urmă doi soldați ca ariergardă.

Am mers așa câțiva km, între timp au trecut deasupra noastră două avioane germane, da nu ne-au atacat, dar am auzit în fața noastră mitraliind și aruncând bombe. Mergând așa, la o încrucișare de drum, ne-am pomenit cu

rafale de arme automate. Două camioane de ruși în fața noastră, au strigat ruchi vev (măinile sus) Ofiter est? [Cuvânt indescifrabil] est? Davai ciasî etc.

Au tăiat chingile de la șei, s-au urcat pe cai și au alergat trăgând cu arme automate, erau și rusoaice între ei. După aceia ne-au încolonas și ne-au escortat pe drumul pe care veniseră ei. Ajungând la primul sat au spus ședeți iar ei au intrat în case după zaherele⁷³.

Atunci am spus soldaților, cum au ocazie să caute să fugă. După un timp cei care ne escortau au ieșit din case și Davai am pornit mai departe

9

unde casele erau mai apropiate și grădinile cu porumb. Iară, ședeți, ruși au intrat în case, iar noi pe marginea șoselei. Stând așa, a apărut un Jip rusesc, lângă șofer, generalul nostru, iar în spate, doi ofițeri ruși, cu automatele îl escortau. Văzând situația și profitând de ocazie, am sărit șanțul și m-am culcat într-o porumbiște. După ce au ieșit rușii din case și au spus davai și când am socotit că sunt la distanță am ieșit din porumb și prin câteva salturi am intrat printre niște sălcii într-un pâraiaș. Aveam de gând să intru în sat ca să-mi schimb haina militară, dar n-am avut înțelegere din partea sătenilor. N-a voit să-mi dea nimeni o haină civilă cât de zdrențuroasă.

Am hoinărit toată noaptea. Dimineața o femeie mi-a dat un bruş⁷⁴ de mămăligă și puțină brânză. M-am așezat pe un valău lângă fântână să mănânc și să beau

10

apă. Stând așa s-au apropiat doi tineri în civil cu hainele militare legate cu centura pe umăr, erau din partea locului. I-am întrebat dacă au văzut ruși, mi-au spus că nu, dar dincolo de râu se găsește o unitate română. M-am grăbit să-i întâlnesc, trecând peste pâraul care trecea prin sat, am primit focuri de arme, am făcut câteva salturi, am trecut râul, și am intrat într-o porumbiște, unde niște țărani spărgeau niște lăzi, cu efecte militare, în porumbiște erau abandonate căruțe, armament și dif. obiecte militare.

Lângă porumbiște era o miriște unde am văzut plimbându-se un ofițer român într-o pelerină de ploaie și cu caschetă. Am trecut pe lângă el, mi s-a părut cunoscut, am mai trecut odată și l-am recunoscut era fostul ofițer instructor la Școala de Of. Rez.

11

Cpt Dianu. M-am dus la el, m-am prezentat și l-am întrebat care-i situația? Mi-a spus că azi noapte a ajuns cu Comp. în acest sat și n-a mai putut merge mai departe în față fiind nemții, în spate, rușii. Trupa s-a dispersat care încotro. L-am întrebat dacă-l pot acompania? A acceptat și ne-am plimbat amândoi și făceam planul cum să putem scăpa din această situație.

Plimbându-ne așa la un moment dat au apărut niște cazaci, care cu strigăte și împușcături scoteau soldații de prin porumb și-i adunau pe miriștea unde eram și noi. La un moment dat, apare un uzbek, călare, se dă jos de pe cal și-i spune ofițerului să-i dea cizmele. Căpitanului se așează, rusul aruncă cizma lui, în care în loc de ciorapi avea paie, vrea să încalțe cizma ofițerului, dar nu-i intra piciorul lui desculț și lat, după ce a văzut că nu poate încălța

12

a înjurat și și-a curățat cizma lui. L-am ajutat pe cal și a plecat. Între timp au fost adunați pe această miriște sute de soldați și au apărut mai mulți ofițeri ruși și au început să-i așeze pe grupe de câte o sută. Ne-a venit și nouă rândul, după ce au fost vreo cinci grupe, ne-a îndreptat ca să curățim drumul de lângă o moară care ardea era lângă o vale și un pod distrus și plin cu căruțe tunuri oameni care probabil coloana care merge spre Piatra Neamț, a fost atacată de aviația germană, a intrat panica în ei și ei s-au îngrămodit pe pod, înfundând podul și drumul. Ruși cu noi ar fi dorit să desfundă drumul, am lucrat puțin dar au observat nemții și ne-a supus la un bombardament puternic. Văzând

13

rușii că suntem sub tirul artileriei ne-au escortat mai departe pe drumul pe care veneau trupele rusești cu camioane. Trecând pe lângă noi aruncau cu grenade în coloane noastră. Mulți au murit și au fost răniți până am ieșit de pe șosea.

Așa am fost mânați câteva zile nebăuți și nemâncați, când treceam prin sate românești, populația puneă găleți cu apă în drum pentru noi, dar cazacii care ne escortau le răsturna.

Când se însera ne opream lângă șosea, unde era loc viran, ne puneă să ne așezăm, escorta făcea foc în jurul nostru și beau și trăgeau focuri de arme. Ca să putem mânca câte ceva unde era cartof sau sfeclă, cu riscul de a fi împușcați, săream șanțul, apucam câte o loază de cartof, o smulgeam, o ștergem de turul pantalonilor și mâncam

14

asa cum era cu coaje. Unde era câte o baltă aproape de drum fugeam cu toții în ea și bem cu pumnii din apa cea murdară. După vreo patru zile de mers, am ajuns într-un orașel, într-o cazarmă de artilerie sau cavalerie și pe bălegarul lor dormeam.

În această cazarmă, erau prizonieri nemți, dezenterici, în curte era o groapă mare peste care erau aruncate câteva șine de cale ferată și câteva scânduri peste veceu. Ca hrană primeam zilnic câte o jumate gamelă de grâu fiert. Aici zilnic mureau nemți câțiva zeci de nemți în fiecare dimineață vene o căruță care ducea din stiva de lângă poartă câte cinci puși peste olaltă și femeia care mână calul se puneă călare peste ei și-i ducea la îngropat.

⁷³ Zaherea, zaherele – denumire dată proviziilor (făină, unt, miere etc.) pe care Țările Române erau obligate să le dea oștilor otomane. <https://dexonline.ro/definitie/zaherea>, accesat la data de 5.07.2024.

⁷⁴ Bruș, bruși – Cocoloș. <https://dexonline.ro/intrare/bru%C8%99/6978>, accesat la data de 5.07.2024.

După vreo două săptămâni a venit o comisie a separat ofițerii de trupă iar după câteva zile ne-au îmbarcat în vagoane de vite cu direcția Moscova.

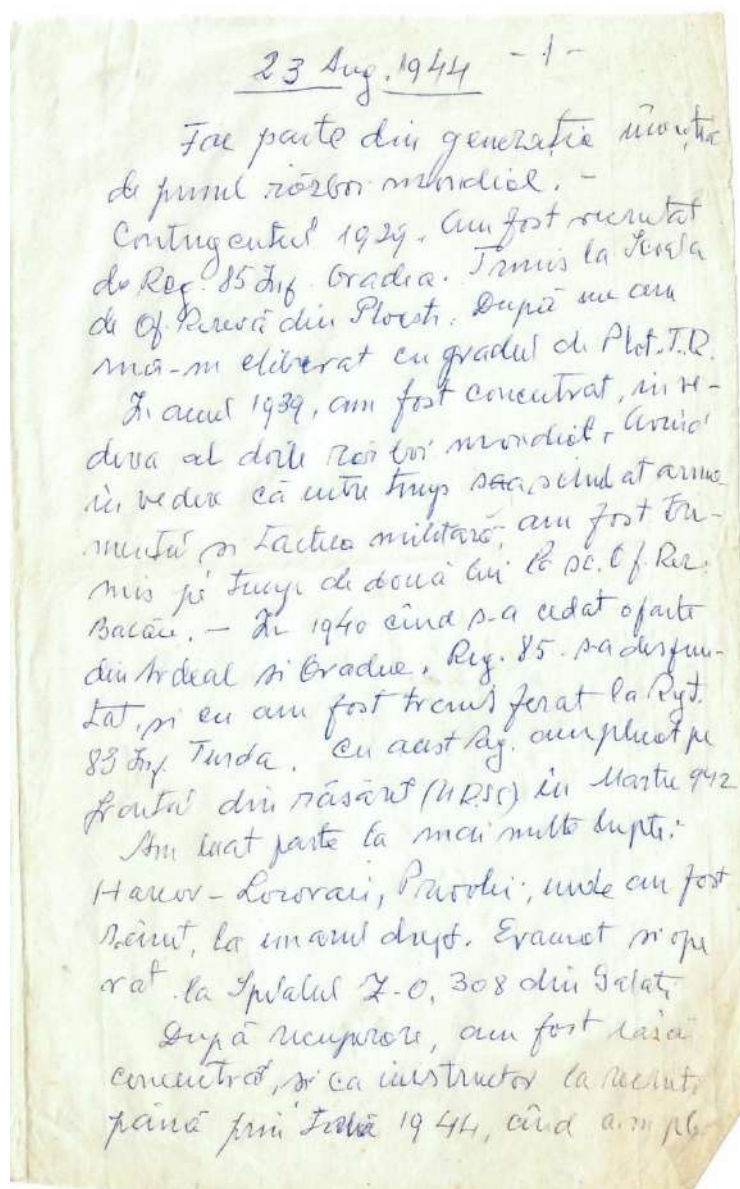
15

Eram 40 într-un vagon, în fiecare dimineață trecea un ofițer rus și întreba „Caput est?” dacă era vreun mort, îl târau până la capătul garniturii, unde era un vagon special cu clor unde-i aduna pe morți. În vagonul nostru n-a murit niciunul. Ca hrană ne dădea câte o jumătate pastramă de capră pe care noi o împărțeam, rupând carnea cu degetele, iar oasele care nu le puteam rupe le sugeam pe rând. După câteva zile am ajuns la Moscova. Aici am făcut o baie, hainele au fost date la etuvă, deparazitate, la fel vagoanele. Când am ieșit din baie ni s-a servit o casă, de către fete îmbrăcate în halate albe. A doua zi am plecat spre Lagărul „Oranki – Mănăstârka” un lagăr în mijlocul pădurii, cu bordece făcute în pământ, cu paturi suprapuse și pline de pleoșnițe. Acolo ne-am întâlnit cu prizonieri de la Stalingrad și ne-am

16

informat despre camarazi cunoscuți căzuți prizonieri la ruși. Aici am aflat de la ofițeri unguri despre Beiuș, cum a fost distrus Biserca din deal unde în turn era un cuib de mitralieră și post de observație. Am mai aflat de prietenul meu Ion Bozac care a murit la Stalingrad.

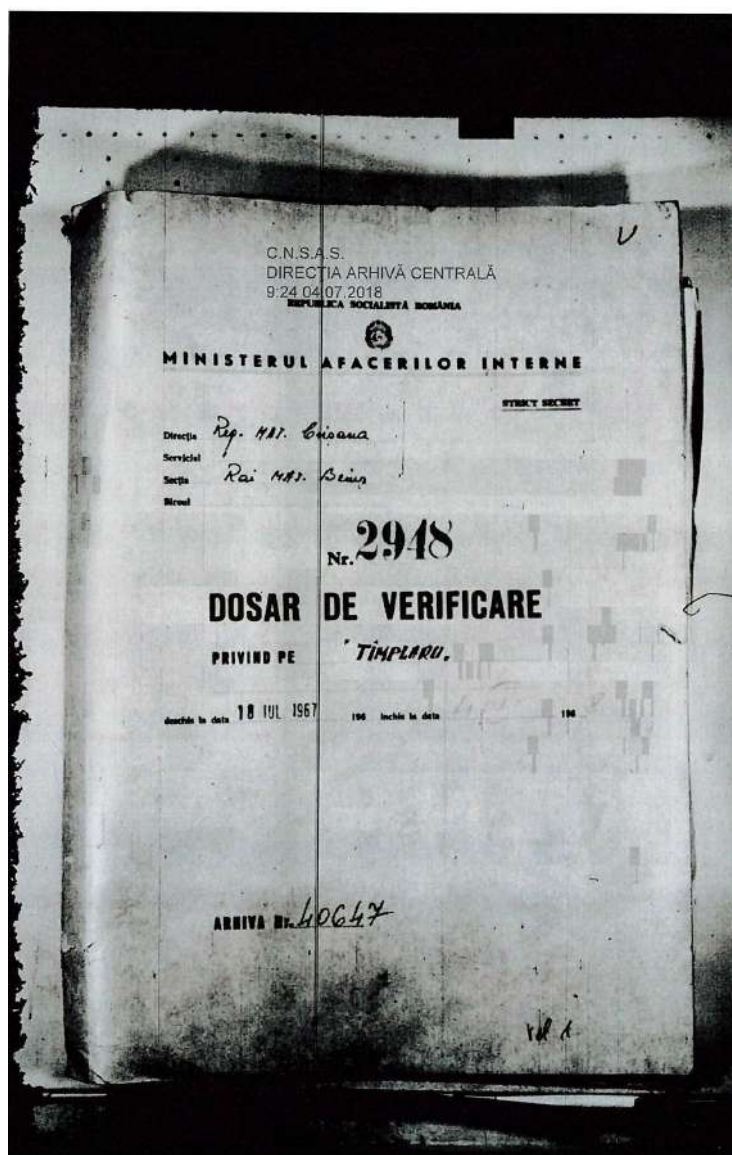
Fotografii:

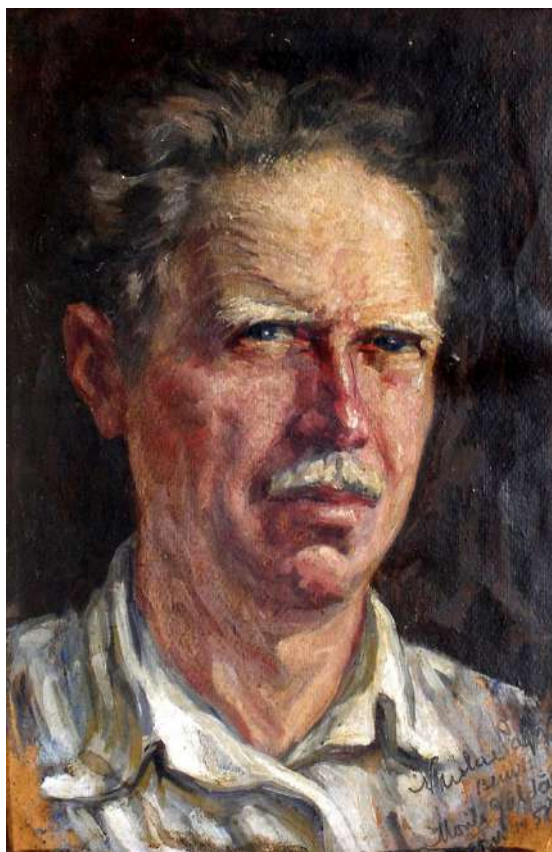
1. Niculiță Papp – 23 august 1944 (MoO, nr. inv. 27/P, f. 1)

2. Fotografie Niculiță Papp în dosarul de la C.N.S.A.S.

3. Copertă Dosar de Verificare privind pe „Tîmplarul”

4. Niculiță Papp, *Autoportret*, 1958, realizat când se afla cu domiciliul obligatoriu la Movila Gâldăului

5. Niculiță Papp, *Târg de oale*, 1970

FEMEILE EVREICE ÎN TIMPUL HOLOCAUSTULUI. MĂRTURII ALE UNOR SUPRAVIEȚUITOARE DIN ORADEA ȘI BIHOR*

Diana IANCU**

JEWISH WOMEN DURING THE HOLOCAUST. TESTIMONY OF SOME SURVIVORS FROM ORADEA AND BIHOR ABSTRACT

In this paper we present the Jewish women's story of surviving the Holocaust. Tereza Mózes, Magdolna Hercz, Vera Hecht, Magda Simon, Magdalena Grunfeld Delman, Lea Chayen – these are the women we write about. They were deported from Oradea, a city with a numerous Jewish population, which contributed to the modernization of the town.

In the Nazi lagers women faced physical violence, sexual assault, medical experiments, the hard work, the humiliation and dehumanization.

Keywords: Oradea, the Vienna Dictatorship, Auschwitz, Primo Levi, women.

Peste două milioane de femei au fost ucise în timpul Holocaustului. Ideologia nazistă le percepea ca factori generatori de viață, în consecință, femeia evreică a fost identificată ca un element reproducător ce trebuia eliminat, pentru a contracara ascensiunea viitoarelor generații evreiești.

Cercetătorii au fost interesați să studieze modul în care femeile s-au confruntat cu teroarea nazistă în viața lor de zi cu zi și cum au supraviețuit acesteia. Istoricul Emanuel Ringelblum a făcut următoarele afirmații cu privire la rolul femeii: „Viitorul istoric va trebui să dedice o pagină femeii evreice în război. Ea va umple o pagină importantă din istoria evreiască pentru curajul și rezistența ei. Datorită ei, mii de familii au reușit să supraviețuiască ororii acelor zile...”¹. Această afirmație ne-a inspirat să scriem acest studiu. Este o modalitate de a onora memoria femeilor care au suferit și au murit în timpul Holocaustului. Femeile, victime ale Holocaustului, norocoase să supraviețuiască, au fost incredibil de puternice și rezistente. Relatările lor sunt o mărturie a voinței umane. Ne propunem să prezentăm istoria unor femei din Bihor care au fost închise în ghetoul din Oradea, iar apoi deportate.

Impunerea Dictatului de la Viena, la 30 august 1940, prin care prin care Transilvania de Nord a fost anexată Ungariei, condusă de M. Horthy, a avut urmări tragice pentru locuitorii evrei. Anul 1944 a fost unul de groază și teroare, reprezintă un capitol întunecat din istoria orașului Oradea, a cărui populație la acea vreme număra în jur de 90.000 de locuitori, dintre care până la o treime o reprezenta populația evreiască.

Problema înființării ghetoului din Oradea a fost discutată în cadrul unei ședințe, ținută în primărie la 30 aprilie 1944. Cu această ocazie, Gyapay László, viceprimarul orașului, a declarat: „Dacă mi se va da mână liberă, în trei zile voi construi ghetoul, iar în alte patru îi voi pune înăuntru pe evreii din Oradea”². În Oradea au fost înființate două ghetouri, unul pentru evreii orădeni și un altul pentru cei 8.000 de evrei din comunitățile rurale din 12 districte: Aleșd, Cefa, Marghita, Oradea, Săcueni, Sălard, Salonta Mare și Valea lui Mihai și următoarele districte care azi sunt parte a Ungariei: Biharkerestes, Sárret, Derecske, Berettyóújfalu.

Evreii din Oradea și Bihor au fost deportați în perioada 23 mai - 27 iunie 1944. În fiecare zi, 2.500-3.000 de evrei erau trimiși în lagărele de concentrare, în cele mai umilitoare condiții.

În lagăre au fost aduse numeroase insulte feminității. Prin eliminarea trăsăturilor feminine s-a urmărit distrugerea personalității acestora.

Demnitatea femeilor a fost încălcată prin umilirea continuă, prin expunerea obligată a nudității. Referitor la obligația deportaților de a se dezbrăca, istoricul Alberto Castaldini afirmă următoarele: „Experiența tragică și jenantă a dezbrăcării, impusă unor oameni care în mare parte erau străini unii de

* Varianta în limba engleză a acestui articol, cu titlul *Jewish women in the Holocaust. Some testimonies of Jewish women deported from Oradea*, a fost publicată în *Crisia*, LIII, 2023, p. 267-276.

** Muzeul Țării Crișurilor Oradea – Complex Muzeal; e-mail: iancudiana@yahoo.com.

¹ <https://www.yadvashem.org/education/newsletter/37.html>, accesat în 12.06.2023.

² Tereza Mózes, *Evreii din Oradea*, Editura Hasefer, Oradea, 1997, p. 193.

alții, ștergând nu numai orice distincție de clasă, dar și împiedicând orice pudoare, a trezit în cei deportați o conștiință a abandonului (chiar și divin, în acea regresie antiedenică) ... Auschwitz, cu umilitatea sa denudare a umanității, a constituit un act profund anti-creator”³.

Magdolna Hercz, supraviețuitoare a Holocaustului, povestește: „În curând a venit rândul nostru pentru Appel. Apoi ni s-a ordonat să mergem la dușuri. Nimic nu avea sens. În spațiul mare, gol din fața clădirii de duș, a cântat o orchestră, iar pe potecă, monede de o sută de pengö au fost călcate în noroi. Fete poloneze și cehe ne-au primit înăuntru, țipând la noi să lăsăm hainele pe pământ, să păstrăm doar pantofii și să mergem goale în camera alăturată”⁴. Ea a rămas peste două luni la Auschwitz. Magdolna Hercz meditează asupra experienței ei și își descrie umilința și teama: „Uram să fiu lăsată goală... și mi-a fost mereu frică să nu fiu bătută”.

Deși au fost forțate să poarte steaua galbenă, depozitate de bunuri și îngheșuite în ghetouri și deportate, separate de familii, aceste femei despre care scriem au făcut un efort să ofere un sentiment de „normalitate” în mijlocul incertitudinii vieții cotidiene. În ciuda situației extreme, în care au fost amenințate de selecție, slăbite de boală și foamete și consumate de dorul față de cei dragi, aceste femei au dat dovadă de o determinare neclintită, compasiune, dăruire, curaj și voința de a supraviețui.

TÉREZA MÓZES

Téreză Mózes, fiica lui Ignác Klärmann și Mária (Szmuk), s-a născut la 6 noiembrie 1919 la Șimleu-Silvaniei. Împreună cu familia sa, la 9 ani s-a mutat la Oradea.

Pe 5 aprilie 1944, evreii orădeni au fost obligați să poarte semnul distinctiv – steaua galbenă. În ceea ce privește obligația de a o purta, Téreză Mózes relatează următoarele: „Îmi amintesc primul meu drum înstelat. Departe de mine orice sentiment de rușine. Nu mă simțeam înjosită, ci mai degrabă goală, lipsită de apărare, neajutorată: iată-mă, asta sunt ... Sunt evreică. Puteți face cu mine ce doriți...”⁵. Téreză Mózes prezintă depozitarea locuinței familiei sale, consemnând: „Mi-a rămas în amintire imaginea clipei când am închis ușa în urma noastră. Cheia s-a răsucit în broască, dispărând apoi imediat în buzunarul unuia dintre cei care ne supravegheau. Simbolul căminului nostru în mâinile unui străin”⁶. În primele zile ale lunii mai 1944, familia Klärmann a intrat pe poarta ghetoului. La 1 iunie 1944, Téreză și familia ei au fost deportate din parcul Rhedey la Auschwitz-Birkenau, cel mai mare lagăr de exterminare nazist. Deportarea i-a transformat: „Eram de-acum cu totul altele decât la sosire. Niște Häftlingini umiliți, depozități de condiția noastră umană, secătuiți de energia noastră vitală”⁷ – scrie Téreză Mózes.

(Téreză Mózes, *Decalog însângerat*, Editura Ara, București, 1995, p. 162)

A fost trimisă, împreună cu sora ei, Erzsi, în lagărele din Letonia: Kaiserwald și Riga-Spilve, unde i s-a atribuit un număr: „La ieșire ne-au înzestrat cu numere de evidență. Astfel a încetat identitatea noastră de până atunci”⁸. După cum a afirmat Téreză Mózes, tatuajul a fost făcut doar pentru a-i umili. Ea a simțit că inteligența ei s-a deformat, din cauza acelor condiții de viață. În lagăr au găsit diverse modalități pentru a-și antrena gândirea. Având în vedere mediul dezumanizant, Téreză dezvăluie că și-au concentrat funcțiile vitale pe nevoia de a supraviețui, de a-și alina foamea, simțind însă cum inteligența li se „tocise”⁹.

Experiența menstruației a fost o traumă dezumanizantă pentru femeile din lagăre, din cauza lipsei de igienă și a muncii obositoare, ceea ce le-a îngreunat și mai mult condiția. Cu toate acestea, în acele momente, a apărut solidaritatea între femeile din tabără. Téreză povestește cum sora ei, Erzsi, a avut menstruație în timp ce erau în trenul către lagărele din Letonia. Din cauza absenței condițiilor de igienă și a lipsei altor articole necesare, au folosit o cămașă de pânză și un maiou din bumbac. Durerile erau groaznice, iar Erzsi trebuia să se supună ordinelor de a sta în poziție dreaptă ori de câte ori i se dădea

³ Alberto Castaldini, *Contra Genezei. Antropopoieza, evreii și național-socialismul*, prefată de Mihaela Gligor, traducere din limba italiană și postfată de Raluca Lazarovici Vereș, Editura Ratio et Revelatio, Oradea, 2023, p. 150.

⁴ *Through Darkness: Love and Remembrance. Magdolna and Tiberiu Hercz*, published by the Hercz family, Oradea, 2013, p. 45.

⁵ Téreză Mózes, *Decalog însângerat*, Ara Publishing House, Bucharest, 1995, p. 26.

⁶ *Ibidem*, p. 32.

⁷ *Ibidem*, p. 71.

⁸ *Ibidem*, p. 76.

⁹ *Ibidem*, p. 92.

comanda. Au avut ghinionul să stea chiar deasupra roților vagonului, așa că Tereza a pus-o pe Erzsi deasupra ei pentru a atenua zdruncinatul¹⁰. Împărtășirea acestor experiențe ilustrează puterea și rezistența femeilor din lagăre, cărora li s-au negat trăsăturile feminine, le-au fost îndepărtate identitățile. În ciuda acestui fapt, ele au continuat să lupte pentru demnitatea și umanitatea lor.

Tereza Mózes și sora ei, Erzsi, au fost închise în lagărul Stutthof și în Dörbek, un lagăr din nordul Poloniei. Peste tot au fost nevoite să înfrunte limitele teribile ale selecției, dar firea lor puternică, curajul și norocul le-au ajutat să supraviețuiască. Călătoria de trei zile cu barca până la Stutthof a fost epuizantă. Tereza Mózes a descris ororile de a fi pe o navă militară timp de trei zile fără mâncare, apă sau suficient aer, și compară experiența cu diverse opere. Amintind gravurile șocante de realiste ale lui Goya, azilul de noapte al lui Gorki, infernul lui Dante, *Mizerabilii* lui Victor Hugo, Tereza Mózes povestește că nici măcar toate împreună nu au putut ilustra groaza zilelor petrecute pe nava militară: „Apropierea, atingerea trupurilor chinuite, transpirate, umede de sudoare, cumplita degradare a cărnii acelor femei avea un efect zguduitor”. Tereza Mózes se întreba de ce ea și semenii ei evrei erau pedepsiți și își exprima neîncrederea în Dumnezeu: „Dar prin ce păcătuisem noi? Prin faptul că ne născusem evrei? Că suntem poporul ales al Domnului? ... Căci unde era oare Dumnezeu atunci când milioane de oameni au fost luați și mulți, cumplit de mulți bătrâni, bolnavi, copii nevinovați și tineri plini de viață au murit în chinuri?”¹¹. A fost motivată să îndure chinurile pentru a supraviețui și a putea da mărturie.

În cartea „Decalog însângerat” autoarea a relatat momentul în care a intrat în lagărul de concentrare Stutthof și a auzit strigăte disperate de ajutor. A recunoscut-o pe Tizi, soția negustorului Spitzer János, cu greu, după glas, printre mulțimea de femei care erau „ființe zdrobite, uscate, zdrențuroase”¹². Fiind împreună cu sora ei, Erzsi, au găsit modalități de a se sprijini reciproc. Tereza dezvăluie: „Nu mă temeam pentru mine, mă simțeam puternică și sănătoasă. În schimb pentru Erzsi mă temeam foarte tare. La fiecare selecție tremuram pentru ea. De câte ori auzeam ciocanele care băteau în cuie ferestrele și ușile, sufeream de parcă acele cuie ar fi bătut în capacul propriului meu cosciug. Mi-o închipuiam pe Erzsi singură, părăsită, chircită în întuneric. Mi se rupea inima! Cu toate că eram plină de încredere că mă voi salva, că voi ieși vie din cumplită încercare, cu toate că îmi doream cu toată puterea să trăiesc, mă hotărâsem în gând că, dacă soarta va hotărî astfel, nu o voi lăsa singură pe Erzsi”¹³. Au încercat să păstreze igiena, în împrejurări incerte, pentru a preveni bolile adesea fatale și selecția. Referitor la această necesitate Tereza consemnează: „Împreună cu Erzsi ne zbăteam să arătăm cât de cât bine”¹⁴.

Tereza Mózes arată că solidaritatea în lagăr era de o importanță vitală. „Ne-am dat seama că în lagăr n-ai voie să rămâi singur”¹⁵. Perechi de mamă și fiică, surori sau verișoare au suportat mai bine cruzimea și lipsurile lagărului. În cazurile în care nu existau astfel de situații, o prietenă, sau chiar o străină, primea titlul de soră de lagăr. Tereza Mózes notează perechile formate între femeile deportate din Oradea: Rosenberg Éva și Böske (doamnele Halmi și Blau), fetele Kemény, Babus și Zsuzsi, Markovits Erikka și Goldstein Marghit, Kajári Kati și Vadas Éva, Roth Magda și Berger Olga.

Tereza menționează că a întâlnit și femei care s-au mulțumit să fie singure, deoarece nu trebuiau să-și facă griji pentru nimeni altcineva.

În 1945, Tereza Mózes și sora ei au fost eliberate de ruși din lagărul Guttaw. S-au întors acasă șase luni mai târziu, în acea perioadă au traversat Varșovia, Lublin, Cernăuți, Belarus. Despre întoarcerea acasă, Tereza a scris: „Am sosit noaptea la Oradea. Era imediat după război, ne aflam sub ocupație rusească, astfel încât mai funcționa încă regimul stării de urgență; interdicția de a călători noaptea. ... Ne-am încărcat și noi bagajele, iar apoi am pornit la drum alături de carul de transport. N-aveam cum să nu ne amintim de acel drum când, tot alături de un asemenea car, intram în ghetou. Cumplite au fost ambele drumuri. Una simțeam atunci și altceva acum, dar în amândouă situațiile, ne-am trezit cuprinși de sentimente chinuitoare. Atunci porneam jefuiți, stigmatizați, spre necunoscut. Acum, deși ne întorceam eliberați, ne simțeam totuși și mai prădați. Ne pierdusem părinții, sora, o mulțime de rude, de prieteni și, pe deasupra, încrederea. Dacă pe vremuri ne chinuia întrebarea: ce se va întâmpla oare cu noi? acum mă cuprinsese, în același fel, neliniștea: cum vom putea trăi oare mai departe?”¹⁶.

¹⁰ *Ibidem*, p. 75.

¹¹ *Ibidem*, p. 110.

¹² *Ibidem*, p. 114.

¹³ *Ibidem*, p. 105.

¹⁴ *Ibidem*.

¹⁵ *Ibidem*, p. 123.

¹⁶ *Ibidem*, p. 209.

MAGDOLNA HERCZ

S-a născut în 1920 la Sighet, în familia lui Lajos Smuk. Mama ei, pe nume Regina Wolf, s-a născut în Huszt, Cehoslovacia. Familia Magdolnei Hercz se îndeletnicea cu afacerile cu blănuri. A mers la școli evreiești. Ea descrie atmosfera din casa părintească: „De mică, nu mă consideram maghiară sau româncă sau chiar evreică. Mergeam la sinagogă cu mama sau cu tatăl meu – țineam sărbătorile înalte și bucătăria noastră era koșer – dar nu m-am simțit niciodată diferită”¹⁷.

La 10 ani, familia ei s-a mutat la Oradea. Ea povestește despre familia ei: „Nu am fost niciodată foarte politici. Nu era prudent să fii politic dacă erai evreu, mai ales după ce Hitler a venit la putere în Germania”¹⁸. Cu prilejul unei vizite în Germania, tatăl ei a fost martor la distrugerea bunurilor evreiești.

Evreii din Oradea nu au observat gravitatea faptelor. Magdolna Hercz mărturisește că după luna august 1940, când în urma Dictatului de la Viena Transilvania de Nord a fost ocupată de Ungaria și ungurii au început să înroleze bărbați evrei în batalioane de muncă, nu credea că lucrurile se puteau înrăutăți mai mult.

Anul 1944 a reprezentat răul absolut pentru comunitatea evreiască din Oradea. Femeile s-au temut că vor fi trimise în primele linii pentru a servi soldaților germani, după cum au auzit că s-a întâmplat în Slovacia. Ele au observat că soțiile recruților din batalionul de muncă ar fi scutite. Prin urmare, s-a căsătorit la 23 aprilie 1944 cu Tiberiu Hercz. Acesta fost trimis într-un lagăr de muncă, la Baia Mare. Despre obligația de a purta steaua galbenă, ea a mărturisit că nu i-a fost rușine și a purtat-o cu mândrie. Despre ghetizare, Magdolna relatează: „La 3 mai 1944, citim că urma să fim închiși într-un ghetou...”. Casa lor era în interiorul ghetoului. A devenit casa altor evrei: „Germanii au repartizat patruzeci de oameni în apartamentul nostru cu trei camere. Ne-au dus pianul și toată mobila în curte, aruncând saltele pe podea, astfel încât să fie suficient spațiu pentru ca oamenii să doarmă. Jandarmii maghiari ne-au jefuit”¹⁹. Ea a lucrat în biroul de distribuție a alimentelor din ghetou.

În mărturia ei, scrie și despre birourile de la fabrica de bere Dreher, unde au fost amenajate săli de interogatoriu. Despre teroarea din ghetou, soția lui Guttman Emanoil a dat următoarea mărturie: „Am fost interogată la fabrica Dreher în camerele de tortură timp de 6 zile după înființarea ghetoului. Când m-au dus, acolo găsisem deja mulți oameni și chiar oameni pe care îi cunoșteam, aruncați la pământ în chinuri groaznice, după bătăile și torturile la care fuseseră supuși. În prima zi, când am intrat în camera de tortură, cei 3 oameni care erau acolo, mi-au întrebat numele și unde sunt bijuteriile, apoi mi-au spus să mă dezbrac. Am ezitat, mi-au rupt hainele și au început să mă lovească cu bețe de cauciuc. Când m-am uitat într-o parte, m-au lovit în cealaltă. Mi-au spus să-mi scot pantofii, ceea ce am făcut, apoi am căzut din cauza loviturilor. Au început să mă lovească cu bețele de cauciuc peste picioare până mi-am pierdut cunoștința, când m-am trezit mi-au aruncat hainele și a trebuit să fug în curte. A doua zi au început la fel ca în prima zi, apoi mi-au strâns unghiile cu ușa și au început să mă chinuie folosind electricitate”²⁰.

Primul transport spre lagărele naziste a fost devreme într-o dimineață de sâmbătă. La fiecare două zile, era un alt transport. Familia ei a auzit că transportul lor va fi miercuri, 31 mai 1944. Dezvăluie pregătirea familiei ei pentru o călătorie înspăimântătoare către necunoscut: „Am avut timp să coasem rucsacuri și să coacem pâinea cu făina rămasă”²¹.

În cartea *Mai este oare acesta un om?*, autorul Primo Levi relatează o scenă asemănătoare: „...mamele grijulii au făcut noapte albă ca să pregătească mâncarea pentru călătorie, au spălat copiii și au făcut bagajul; în zori firele de sârmă ghimpată erau acoperite cu rufe de copii întinse ca să se sbicească în vânt; nu au uitat de scutecul de pânză, de jucării, de perne și de sutele de mărunișuri de care numai ele au idee și de care copiii au în orice situație nevoie. Voi nu ați face la fel? Dacă ar trebui să vă omoare mâine împreună cu copilul vostru, nu i-ați da de mâncare astăzi?”²².

(*Through Darkness: Love and Remembrance. Magdolna and Tiberiu Hercz*)

¹⁷ *Through Darkness: Love and Remembrance. Magdolna and Tiberiu Hercz*, p. 21.

¹⁸ *Ibidem*, p. 24.

¹⁹ *Ibidem*, p. 33.

²⁰ *Procesul Ghetourilor din Nordul Transilvaniei*, în vol. I, *Sentința*, coord. Oliver Lustig, Editura Aervh, București, 2007, p. 23.

²¹ *Through Darkness: Love and Remembrance. Magdolna and Tiberiu Hercz*, p. 35.

²² Primo Levi, *Mai este oare acesta un om?*, traducere din limba italiană și postfață de Doina Condrea Derer, Editura Art, București, 2018, p. 12.

Magdolna Hercz prezintă realitatea zilei în care a fost deportată: „În dimineața în care am plecat, ne-am îmbrăcat cu câte haine ne-am putut, ne-am ridicat mănunchiurile, cu excepția câtorva comori ascunse la prieteni creștini în care credeam că putem avea încredere. Jandarmii ne-au aliniat în stradă în grupuri de optzeci...”²³.

Trenul a plecat în jurul orei zece, miercuri dimineață. Ei credeau că vor lucra la zăcămintele de cărbune din Transdanubia. Vineri dimineața trenul a sosit la Kosice. Magdolna Hercz descrie sosirea ei în lagărele naziste: „Sâmbătă, în zori, m-am trezit cu zgomotul trenului de frânare. Ușile vagoanelor s-au deschis și bărbați în dungi au sărit înăuntru. Ne-au strigat în poloneză și italiană în timp ce separau bărbații de femei. A fost prima selecție. Nu mi-am mai văzut fratele sau tatăl”²⁴. La fel s-a întâmplat și cu mama ei. La întrebările despre rudele lor, răspunsul a fost: „Vezi hornul acela? Acolo este mama ta. Acolo sunt copiii tăi”²⁵.

Magdolna a fost închisă în Blocul 16, Lagăr C. În jurul lunii iulie, a fost mutată într-o altă tabără, la Reichenbach. Ea a lucrat în fabrica Telefunken și Hagenk. La sfârșitul lunii ianuarie 1945, întregul lagăr a fost evacuat. Soțul ei, Tiberiu Hercz, fusese eliberat de ruși la sfârșitul anului 1944 și s-a întors la Oradea. S-au regăsit și au început o nouă viață!

Încheiem povestea Magdolnei Hercz cu unul dintre cele mai îngrijorătoare gânduri ale ei: „Au fost vremuri în lagăr... și mă întrebam unde este Dumnezeu și cum a putut lăsa să se întâmple această groază”²⁶.

VERA HECHT

S-a născut la 2 iunie 1930 în Valea lui Mihai, în familia lui Marton și Ilonka Salamon.

Pe 9 aprilie 1944, naștii au cutreierat străzile din orașelul Verei și i-au forțat pe evrei să intre în holul unei sinagogi locale, unde au fost despărțiți în funcție de sex. Vera și mama ei au fost duse apoi într-o cameră separată, unde una dintre moașele orașului fusese instruită să efectueze percheziții asupra tuturor femeilor pentru a se asigura că niciuna dintre ele nu ascunde obiecte de valoare. Întâmplarea face că mama Verei a cruțat-o de această soartă. În câteva zile, familia ei a fost trimisă la ghetoul din Oradea destinat evreilor aduși din multele comunități rurale ale districtelor amintite. Evreii acestor comunități au fost concentrați în interiorul și în jurul depozitului de lemne Mezey.

Pe 23 mai 1944, „familia Verei a fost deportată la Auschwitz-Birkenau. Încărcate în vagoane de vite cu alte 70-80 de persoane, Vera și familia ei au ajuns la Auschwitz-Birkenau pe 25 mai 1944”²⁷. Vera relatează: „După o călătorie lungă am ajuns la Auschwitz. Vagoanele au fost deschise ... Apoi am fost aliniați cu toții și a început „selecția”. Am fost foarte norocoasă că am fost aleasă împreună cu mama și îndreptată spre dreapta. Fratele meu, care avea doar 9 ani, a fost îndreptat spre stânga cu mătușa mea și fiul ei de zece ani. În acel moment nu ne-am dat seama ce era cu adevărat „separarea”. Apoi am fost duși într-o cameră cu dușuri. S-a făcut un anunț ca să nu ne facem griji. În curând ne vom reuni cu familia noastră. Ne-au spus să ne scoatem hainele și pantofii și, ca niște roboți, toți am făcut ce ne-au spus ei”²⁸.

Din acea zi și până la sfârșitul lunii octombrie a aceluiași an, Vera și mama ei s-au luptat în blocurile de femei din Auschwitz-Birkenau cu condiții sanitare groaznice și cu lipsa de hrană, printre alte atrocități.

„Nu găsesc cuvintele pentru a descrie umilința și rușinea pe care am simțit-o când am stat în fața soldaților germani complet goală, în timp ce mi-au tăiat părul frumos. După aceea, am trecut printr-o procedură de dezinfectare. Când am ieșit în altă cameră, plângeam după mama, pe care o strigam pe

(<https://collections.ushmm.org/search/catalog/pa1087425>)

²³ *Through Darkness: Love and Remembrance. Magdolna and Tiberiu Hercz*, p. 35.

²⁴ *Ibidem*, p. 39.

²⁵ *Ibidem*, p. 46.

²⁶ *Ibidem*, p. 73-74.

²⁷ <https://collections.ushmm.org/search/catalog/pa1087425>, accesat: 23.06.2023.

²⁸ https://kehilalinks.jewishgen.org/Valea_lui_Mihai/documents/Valea-lui-Mihai-document-17.pdf, accesat în 12.06.2023.

nume. Era chiar lângă mine, dar nu am putut-o recunoaște. Nu ne-am recuperat niciodată hainele din grămada mare. Au dat câte o rochie fiecărei persoane. Am primit o pereche de pantofi din lemn Holland. Mama mea a primit o pereche nepotrivită, un pantof cu toc înalt și unul cu toc jos”²⁹.

La sfârșitul lui octombrie 1944, Vera și mama ei au fost transportate de la Auschwitz-Birkenau la Teplice-Sanov, un lagăr de muncă unde ele au ajutat la producerea bombelor. După ce fabrica centrală de bombe din lagărul de muncă a explodat, Vera și mama ei au fost transferate la Oderan, un lagăr de muncă și o fabrică de gloanțe. La sfârșitul războiului, Vera și mama ei au fost trimise într-un transport de evacuare la Theresienstadt, unde au fost eliberate la 9 mai 1945. Ele sperau să-i întâlnească acolo pe tatăl și fratele Verei. Vera și mama ei au rămas împreună în lagărul de concentrare până la începutul lunii iunie. În timp ce se aflau într-un tren înapoi în România, Vera și mama ei au aflat că atât tatăl, cât și fratele Verei, au murit în lagăre de concentrare. La sosirea ei în Valea lui Mihai, Vera a descoperit că este singura fată dintre fetele de la școala ei care a supraviețuit Holocaustului și singura fată care s-a întors cu mama ei. Vera consemnează: „În fiecare dimineață, la ora 5:00, trebuia să ne aliniem pentru numărare. Încă mai simt ciupiturile dure în obraz pe care mi le-a dat mama. S-a asigurat să nu arăt palidă. Ea spunea mereu: „Stai dreaptă și zâmbește”. Mă simt foarte norocoasă că am supraviețuit împreună cu mama. Nu prea mulți oameni din generația mea pot spune asta. Mama mea era o femeie foarte inteligentă și curajoasă. Nu și-a pierdut niciodată dorința de a trăi. Ea spunea mereu „Veți vedea, vom supraviețui. Fii puternică! Fii o luptătoare! Dumnezeu este cu noi”³⁰.

MAGDA SIMON

Supraviețuitoare a Holocaustului, Magda Simon este autoarea cărții *Pe marea bandă rulantă*, în care descrie deportarea și chinul lagărelor naziste. S-a născut la Satu Mare. La 1 iunie 1944, Magda Simon a fost deportată din Oradea. Călătoria cu trenul a fost lungă și obositoare. Ea își amintește: „Orele și minutele sunt deosebit de lungi și înecate de rușine. Ducem o luptă înverșunată, pe viață și pe moarte, nu numai pentru locul de sub talpă, ci pentru fiecare centimetru în plus, de parcă n-ar mai fi rămas nimic din condiția noastră de oameni civilizați”³¹.

Ajunși în fața rampei s-au confruntat cu selecția. „Bărbații deoparte! Femeile de cealaltă”³².

Magda Simon ilustrează momentele în care, la Auschwitz, alături de alte femei, li s-a ordonat să se dezbrace: „Jos rochiile, paltoanele, lenjeria! Puneți totul în grămezi separate! Pantofii vi-i țineți în mână! În afară de ochelari, n-aveți voie să păstrați nimic. ... Fără a ne mai gândi, începem să lepădăm lucrurile de pe noi ... Iar noi, ținând în mână pantofii descălțați – stăm goale-goluțe, atât de apropiate unele de altele, încât ne atingem reciproc trupurile. În sală intră ofițeri germani ... în mâini au bastoane de cauciuc ... Ne rușinăm teribil de goliciunea noastră ...”³³.

Tunsoarea a fost o adevărată traumă: „De rușine, îmi îngrop fața în mâini, ca să nu văd privirea obraznică a frizerului. Dar când metalul rece se lipește pe pielea capului meu, mă cutremur. Aud cum cad buclele mele lungi, grele, cad jos”³⁴.

Magda Simon mărturisește viteza cu care, odată ajunsă în lagăr, a fost lipsită de demnitatea umană: „Abia acum o oră am intrat pe poarta principală a acestei clădiri, cu niște femei chinuite, dar care, din punct de vedere al aparenței, puteau fi considerați totuși europeni. Și aici, după numai o oră, marea bandă rulantă lepădase aceste ființe deformate, lipsite de orice feminitate, care nu mai puteau identifica nimic diferit de semenii lor, cu ceea ce erau...”³⁵.

Cuvântul care a caracterizat-o a fost rușine: „De când am pus piciorul pe pământul blestemat al Auschwitz-ului, mă arde fără încetarea rușinea. Rușine pentru condiția mea de om, pentru secolul al XX-

(<https://archivum.helikon.ro/fotok/simon-magda-4/>)

²⁹ Ibidem.

³⁰ Ibidem.

³¹ Simon Magda, *Pe marea bandă rulantă. Reportaj despre moarte*, traducere în limba română de Virgil Petrescu și Mircea Postelnicu, Editura Pentru Literatură, București, 1969, p. 20.

³² Ibidem, p. 30.

³³ Ibidem, p. 41.

³⁴ Ibidem, p. 48-49.

³⁵ Ibidem, p. 10.

lea și pentru Europa atât de mândră de cultura ei”³⁶. Rușinea este o emoție puternică și are potențialul de a modela viața oamenilor în moduri semnificative.

Sarcina a fost, de asemenea, o condamnare la moarte pentru femeile din lagărele de concentrare, unde toate femeile însărcinate – și femeile cu copii – au fost selectate pentru ucidere imediată. Procesul de selecție de pe rampa de sosire a lagărului de concentrare de la Auschwitz a determinat cine va fi trimis la muncă forțată și cine va fi trimis în camerele de gazare. Acei evrei care păreau suficient de puternici pentru muncă au fost trimiși într-o parte, în timp ce evreii care păreau prea tineri, prea bătrâni sau prea slabi pentru a lucra au fost trimiși în cealaltă parte – spre camerele de gazare.

Singura excepție de la această regulă era femeia care purta un copil în brațe sau își ținea de mână copiii. Chiar dacă părea sănătoasă și capabilă să muncească, dacă era văzută ținându-se de un copil, era trimisă automat în camerele de gazare. Unii dintre evreii care lucrau la rampa de sosire la Auschwitz, care bineînțeles știau ce avea să se întâmple cu aceste mame, au conceput o modalitate de a încerca să le salveze pe unele dintre ele. În șoaptă, ei le-au spus mamelor „fii sigură că-ți dai copilul buncii” pentru că muncitorii știau că toate femeile mai în vârstă vor fi oricum trimise în camere de gazare și sperau să salveze viețile mamelor, dacă nu se țineau de copiii lor³⁷. Același lucru îl mărturisește și Magda Simon: „Dați copiii în seama celor bătrâni...!”³⁸.

Femeile care au fost selectate pentru muncă au fost forțate mai întâi să se dezbrace și să stea goale în fața paznicilor bărbați germani, în timp ce erau rase și apoi tatuate cu numere. Femeile supraviețuitoare au descris acest proces ca fiind traumatizant, degradant, umilitor și mortifiant. Multe plângeau din cauza atacului și a rușinii – care a fost adesea intensificată de a fi martoră la aceeași brutalitate a mamei sau fiicei cuiva – în timp ce cineva era forțat să stea neputincios³⁹.

MAGDALENA GRUNFELD DELMAN

A fost fiica lui Leopold și Caroline Grunfeld. S-a născut pe 24 ianuarie 1921 în Oradea, România, unde tatăl ei deținea o fabrică de ciocolată. Magdalena avea un frate mai mare, Tibor Grunfeld, care s-a născut în 1914 și a lucrat ca medic. La 29 iunie 1941 Magdalena s-a căsătorit cu Andrew Delman la Oradea. Părinții săi, Isidore și Pearl Delman, amândoi muriseră din cauze naturale înainte de război. Isidore deținea un magazin de țesături pe care Andrew l-a preluat după moartea sa. Andrew a fost înrolat într-o tabără de muncă maghiară care a fost trimisă pe frontul rus. În cele din urmă, a scăpat și s-a întors spre Ungaria, ascunzându-se printre străini. În urma căsătoriei lor, Magdalena s-a mutat la Satu-Mare unde a stat în următorii trei ani. A stat câteva luni într-un ghetou în 1944 și apoi a fost deportată la Auschwitz. Părinții Magdalenei și cumnata însărcinată au pierit imediat. Tibor a fost cruțat și pus să lucreze ca medic de lagăr. Cu toate acestea, cunoscând soarta părinților săi și a soției însărcinate, el și-a schimbat mâncarea slabă cu țigări și a murit de foame. Magdalena a fost eliberată de la Auschwitz în 1945. Întoarsă la Satu Mare și-a găsit soțul⁴⁰.

În lagărul de concentrare femeile căutau în toate felurile posibilitatea de a continua să trăiască: își ungeau obraji cu sânge pentru a avea un aspect mai trandafirii; au încercat să mențină o oarecare igienă fizică pentru a combate bolile. Chiar și atunci când a devenit imposibil să-și păstreze corpul și hainele curate, femeile au continuat să se spele în apa înghețată, chiar și în mijlocul iernii poloneze.

Femeile au trecut prin întunericul Holocaustului confruntându-se cu foametea, vremea: căldura sau frigul, bătaile aspre, singurătatea, abandonul. Femeile au fost adesea victime ale violenței sexuale. Dar umanitatea a fost doar ascunsă, ascunsă pentru că o ființă umană rămâne mereu așa, chiar și atunci când este bătută, epuizată, chinuită, izolată de toată lumea.

În memoriile sale, Lea Chayen, supraviețuitoare a Holocaustului, percepe faptul nudității, ca mijloc de privare, folosit pentru a umili tot mai mult prizonierii. Lea Chayen s-a născut la Oradea în 1923. La 19 ani a fost deportată la Auschwitz-Birkenau. Ea povestește un episod umilitor în care a fost pusă să se dezbrace și să rămână goală: „Am fost unul dintre oamenii care au rămas absolut așa cum m-am născut, complet goală. Chestia a fost că trebuie să înțelegi logica germană. Ființele umane nu umblă goale. Prin urmare, dacă ești gol, ești subom”⁴¹.

³⁶ *Ibidem*, p. 86.

³⁷ Lenore J. Weitzman, *Women in the Holocaust*, in *The Holocaust and the United Nations Outreach Programme*, vol. II, United Nations Department of Public Information, Outreach Division Editor: Kimberly Mann, New York, 2012, p. 58.

³⁸ Simon Magda, *op. cit.*, p. 29.

³⁹ Lenore J. Weitzman, *op. cit.*, p. 54.

⁴⁰ <https://collections.ushmm.org/search/catalog/pa8600>, accesat în 22.06.2023.

⁴¹ <https://documents.yadvashem.org/index.html?language=en&search=global&strSearch=3561836&GridItemId=3561836>.

Femeile au găsit mângâiere în amintiri, au inventat diverse mijloace de a-și antrena mintea, de a-și ridica moralul. Deși în acele condiții dezumanizante le era greu să rostească rugăciunea: „Ne-ai ales dintre toate neamurile. Ne-ai iubit și ne-ai dorit”, unele femei au găsit puterea să o spună. Lea Chayen mărturisește: „Am spus-o. Poate pentru că am simțit că acesta este singurul mod de a mă agăța de ceva care mă va menține în continuare ființă umană”⁴². Rugăciunea a fost un mod de a menține legătura cu valorile și credințele personale, astfel încât în realitățile terifiante din lagărele naziste să nu își piardă simțul umanității.

În mărturiile femeilor care au supraviețuit Holocaustului apare amintirea goliciunii celor care nu mai au nimic; nu doar hainele, ci familia, casa, viața de dinainte. Există amintirea disperării pentru ceea ce le-a mai rămas, mai ales a mamelor care și-au apărut copiii până la extrem. Este important să le cunoaștem mărturiile și să le onorăm memoria.

Încheiem acest studiu cu gândurile lui Primo Levi.

„Voi, ce trăiți la adăpost
În casele voastre tihnite,
Voi, care seara, întorcându-vă, găsiți
Mâncare caldă, chipuri prietenoase:
Gândiți-vă, mai este oare acesta un om,
Când trudește-n glod,
Când nu știe ce-i tihna,
Când luptă pentru un codru amar de pâine,
Când moare pentr-un da sau un nu?
Gândiți-vă, femeie-i aceasta,
Fără cosițe, fără nume,
Fără puterea de a-și mai aminti,
Cu ochii goliți, cu frigul în pânțece
Ca broasca-n vremuiala iernii?
Gândiți-vă că toate acestea au fost aieva:
Vă-ncredințez aceste slove.
Săpați-le în inimile voastre
Când stați acasă sau mergeți pe stradă,
Când vă culcați, când vă sculați;
Repetăți-le copiilor voștri...”⁴³.

Femeile evreiești din Rusia subcarpatică care au fost selectate pentru muncă forțată la Auschwitz-Birkenau, mășăluiesc către barăcile lor după dezinfecție și tuns (Channah Birnbaum, Piri, Erna Birnbaum, Martha Birnbaum, Suri Mermelstein, Suri Stern, Maidi Birnbaum, Aliska Hochmann, Suri Birnbaum, Agi Birnbaum, Bubi Birnbaum și Magdalena Grunfeld) (<https://collections.ushmm.org/search/catalog/pa8600>, accesat în 23.06.2023)

⁴² *Ibidem*.

⁴³ Primo Levi, *op. cit.*, p. 5.

DECLARAȚIILE LUI IULIU MANIU FĂCUTE ZIARULUI *NEW YORK TIMES* 1945-1946

Ana-Maria BORZ*

IULIU MANIU'S STATEMENTS TO *THE NEW YORK TIMES* 1945-1946

ABSTRACT

Iuliu Maniu was a lawyer, three times prime minister of Romania, was a parliamentarian in the Parliament of Budapest and Bucharest, president of the National Peasant Party. He had a political activity spanning 56 years in which he was upright and dignified, giving his life to the service of the nation out of conviction with patience and perseverance without a material self-interest. He fought against the Soviet occupation and the totalitarian regime imposed by it. The 1946 elections were the first to be held after the end of the Second World War and were won by the National Peasant Party, but the Romanian Communist Party falsified the results of the elections. Iuliu Maniu, president of the National Peasant Party, made statements to foreign press correspondents, informing them about the realities in the country. Iuliu Maniu talks about the abuses of the Groza government, accusing him of serving foreign interests at the expense of Romania. Iuliu Maniu mentions the lack of freedom of the press and of the word. Remains the abuses of the Petru Groza government in organizing elections. The government prevented millions of citizens from exercising the right to vote. Election fraud is maintained, the Groza government obtained 16.6% of the votes, and the National Peasant Party alone obtained 70%, according to the real results. Iuliu Maniu was at this time the symbol of hope and desire for freedom.

Keywords: Iuliu Maniu, Romanian Communist Party, statements, elections, newspaper *New York Times*.

Născut pe 5 februarie 1873 în Șimleu Silvaniei, Iuliu Maniu a făcut parte dintr-o familie de luptători pentru dreptul românilor din Transilvania. Pe linie paternă bunica sa a fost sora lui Simion Bărnuțiu, ideologul revoluției de la 1848, iar pe linie maternă bunicul său a fost Demetriu Coroianu, Vicarul Silvaniei, iar unchiul său, Iuliu Coroianu, a fost principalul redactor al Memorandumului de la 1892. Mama sa, Clara, a condus pentru 16 ani Reuniunea Femeilor Sălăjene, iar tatăl său, Ioan, a făcut parte din generația memorandiștilor.

Iuliu Maniu a fost doctor în drept, avocat, profesor de drept la Blaj, a aparținut unei generații de oameni politici și de cultură numită Generația Marii Uniri, s-a implicat în realizarea Marii Uniri de la 1 Decembrie 1918, a fost președintele Consiliului Dirigent, a condus două mari partide: Partidul Național Român din 1919 și Partidul Național Țărănesc din 1926, a fost membru al Academiei Române, parlamentar în Parlamentul de la Budapesta și București, de trei ori prim-ministru al României. A avut o activitate politică întinsă pe parcursul a 56 de ani, în care îl putem regăsi pe Iuliu Maniu integru și demn, dăruindu-și viața slujirii neamului din convingere, cu răbdare și perseverență, și fără un interes material propriu.

Viața și activitatea politică a lui Iuliu Maniu a fost dominată de lupta din opoziție. În societatea românească în care lumea era grăbită, dorind foarte repede să ajungă la rezultatul propus, Iuliu Maniu era persoana care avea timpul ca aliat principal. Oricâte critici i s-ar aduce acestui stil de luptă politică, este clar faptul că Iuliu Maniu a contribuit la consolidarea regimului democratic din România în perioada interbelică. El a avut perseverența de a critica și urmări și combate greșelile făcute de anumiți oameni politici, sau chiar regi ai României și a avut hotărârea de a aduce în fața opiniei publice anumite comportamente autoritare din societatea românească¹.

A luptat împotriva ocupației sovietice și a regimului totalitar impus de aceasta. Calitatea care l-a consacrat în prim-planul scenei politice a fost moralitatea ireproșabilă, motiv pentru care a fost numit de către marele istoric Nicolae Iorga „Sfînxul de la Bădăcin”. Meritul lui Iuliu Maniu din timpul activității sale politice este faptul că a dovedit că morala creștină și politica sunt noțiuni care nu se exclud, iar puse împreună dezvoltă binele în societate și luptă împotriva tiraniilor. Dorința lui a fost aceea de a da vieții politice românești o dimensiune morală, „Statornicia cu care Maniu își urmărea țelurile și refuzul de a face compromisuri au fost interpretate de unii ca o „pasiune” pentru opoziție. Era mai degrabă libertatea

* Casa Memorială „Iuliu Maniu” Bădăcin; e-mail: anamariaborz@yahoo.it.

¹ C. Borz, *Monografia satului Bădăcin și a familiei Maniu*, ediția a treia revizuită și adăugită, Editura Caiete Silvine, Zalău, 2018, p. 171-172.

de a renunța la o poziție de mare vizibilitate, pentru a respecta principiile morale și a însănătoși viața politică. Politețea, respectul și măsura, atât de caracteristice lui, sunt un indiciu de putere morală și de stimă de sine, nu de pedanterie”². Pentru Iuliu Maniu, lupta politică era o formă de activitate umană, un exercițiu al democrației, el preciza: „Ca oameni politici putem fi oricând adversari, dar niciodată dușmani”³. Iuliu Maniu a fost omul politic care a marcat istoria României din prima jumătate a secolului XX.

În 1942 Iuliu Maniu se manifesta ca „șef al mișcării anglofile”, deoarece era convins că Marea Britanie, la care se vor alătura și SUA, va învinge în acest război, fapt ce va atrage după sine și întregirea Țării, după Dictatul de la Viena din 1940.

Opoziția română, prin Iuliu Maniu, a fost prima forță politică ce s-a angajat pe drumul scoaterii României din război. Potrivit declarațiilor făcute de Corneliu Coposu, Iuliu Maniu a lucrat în acest sens încă din ianuarie 1942, bucurându-se de sprijinul Regelui Mihai. Începând cu aceasta dată, Iuliu Maniu a lucrat intens prin ambasadele țărilor neangajate în război, pentru a obține din partea anglo-americanilor asigurări privitoare la viitoarea poziție a României la sfârșitul războiului, și anume: independența, suveranitatea și integritatea țării.

Iuliu Maniu a fost filo anglo-saxon și a luat legătura cu Aliații anglo-americani pentru a identifica un sprijin privind ieșirea României din război și din alianța cu Germania nazistă. Această poziție politică s-a dovedit învingătoare după 1944.

Pentru a-și duce la îndeplinire scopul era evident că trebuia să colaboreze cu Aliații, dar Maniu nu putea să folosească mijlocul diplomatic de comunicare, deoarece Ambasada Regatului Unit de la București nu mai exista, astfel că s-a folosit de cea mai bună rețea din Balcani, deținută de agenții secreți britanici, „oferind în acest fel o contribuție morală unică operațiunilor clandestine sponsorizate de către britanici în România”⁴. În plin război mondial, cu riscurile de rigoare, Iuliu Maniu a fost constant pentru democrațiile occidentale. După 23 august 1944 a fost îngrijorat pentru soarta țării, fapt reieșit din multitudinea demersurilor pe care le-a făcut, atât în țară cât și în străinătate, cerând explicații asupra situației în care se află România.

Iuliu Maniu a luptat cu toate puterile pentru așezarea bazelor democratice ale României, pentru menținerea colaborării forțelor alcătuite de Blocul Național Democrat, susținerea guvernului Sănătescu, pentru îndeplinirea condițiilor Armistițiului, continuarea războiului împotriva lui Hitler, reformele democratice pentru țărani și muncitori, condamnarea vinovaților pentru dezastrul țării.

Efortul depus de Maniu, la ieșirea României din Axă și realinierea la Războiul Națiunilor Unite, la democratizarea țării, a fost apreciat într-un mod deosebit. Influența și prestigiul de care s-a bucurat Iuliu Maniu printre cetățeni a provocat neliniște adversarilor politici, care au pornit o adevărată campanie de denigrare a personalității acestuia, ajungându-se la tot felul de calomnii⁵.

În 6 martie 1945 s-a impus, cu sprijinul armatelor sovietice, guvernul Petru Groza, care a dat o puternică lovitură democrației din România. Iuliu Maniu a combătut prin diverse forme guvernul Groza, considerându-l un mijloc prin care se introducea rapid sistemul comunist. Iuliu Maniu chema poporul la rezistență împotriva metodelor de distrugere a democrației și de implementare a practicilor totalitare ale sistemului comunist. Aproape de alegerile din anul 1946, Iuliu Maniu avertiza în discursurile sale, că alegerile vor fi falsificate, că urmează o perioadă lungă de dominație comunistă asupra României și că Anglia și SUA nu vor face nimic în acest sens⁶.

La cererea celor din anturajul său de nu purta partidul într-o bătălie electorală care va costa sacrificii și suferințe, Maniu le-a răspuns: „Eu sunt obligat ca șef al opoziției, să organizez această bătălie politică, chiar și cu prețul sacrificiului care ne așteaptă. Am refuzat să plec în străinătate, deși mi s-a propus de către americani, pentru că știu că servesc în mai mare măsură națiunea mea murind în închisoare sau sub gloanțele comuniste, decât ținând în străinătate câteva discursuri. Un conducător trebuie să rămână alături de cei pe care îi conduce, mai ales la greu”⁷.

În 6 aprilie, după o lună de la instalarea la putere a guvernului Groza, era precizat faptul că „Situația guvernului Groza este mai mult decât critică. Lumea îl detestă mai întâi pentru incompetența lui

² C. Borz, A.-M. Borz, *Iuliu Maniu politică și morală*, Editura Caiete Silvane, Editura Școala Ardeleană, Zalău, Cluj-Napoca, 2023, p. 16.

³ *Ibidem*, p. 17.

⁴ G. Cipăianu, D. Deletant, A. Varga, *Încercând Imposibilul. Iuliu Maniu, britanicii și situația dificilă a României în timpul războiului (1940-1944)*, Editura Argonaut, Cluj-Napoca, 2019, p. 18.

⁵ *Închisoarea din Sighet acuză 1950-1955*, vol. îngrijit de Valeriu Achim, Editura Gutinul, Baia Mare, 1991, p. 42-43.

⁶ *Ibidem*, p. 43-44.

⁷ *Ibidem*, p. 44.

*totală, apoi pentru rolul lui de instrument docil în mâinile rușilor, care pradă țara în lung și în lat. Curând nu se va mai găsi nimic pe piață, iar moneda noastră a ajuns de batjocură. Peste tot domnește anarhia și disperarea*⁸.

Alegerile din anul 1946 au fost primele organizate după încheierea celui de-Al Doilea Război Mondial și au fost câștigate de Partidul Național Țărănesc, dar Partidul Comunist Român, la adăpostul armatei sovietice care a rămas în țară, a falsificat rezultatele alegerilor⁹.

Societatea europeană era împărțită între cei puternici, iar URSS-ului îi era atribuit un lanț de state, printre ele făcea parte și România¹⁰.

Iuliu Maniu, președintele Partidului Național Țărănesc, a făcut declarații corespondenților de presă străină, informându-i cu privire la realitățile din țară. În primul interviu acordat ziarului *New York Times*, din 31 octombrie 1945, Iuliu Maniu vorbește despre abuzurile guvernului Groza, acuzându-l că servește intereselor străine în detrimentul României, aceste interese nefiind asemănătoare cu cele românești. Iuliu Maniu menționează lipsa libertății presei și a cuvântului, dând ca exemplu cazuri în care membri ai Partidului Național Țărănesc au fost arestați fără să comită vreo infracțiune împotriva legilor țării.

În data de 25 octombrie 1945, ziua regelui Mihai, a avut loc arestarea șefilor de circumscripție din Capitală, din partea Partidului Național Țărănesc și din Partidul Național Liberal. Iuliu Maniu amintește că șefilor de circumscripție li s-a spus că ar fi mai bine dacă s-ar înscrie în Frontul Național Democrat, demonstrându-le că este periculos să rămână în partide de opoziție. Situația României este una tragică, spunea Iuliu Maniu, și este înconjurată de națiuni rivale care așteaptă Conferința de Pace de la Paris¹¹, în urma căreia să-și rezolve neînțelegerile. Aceste țări rivale vor avea în curând alegeri și guverne recunoscute, și vor putea să participe la Conferința de Pace, Iuliu Maniu atrăgând atenția asupra faptului că actualul guvern al României nu va fi admis la Conferința de Pace. Accentuează că toată încrederea este pusă în Marile Puteri, pentru ca acestea să ia măsuri urgente pentru eliminarea guvernului Groza, astfel încât România să poată avea un guvern propriu, care să reprezinte interesele țării și înainte și după Conferința de Pace.

Iuliu Maniu subliniază faptul că guvernul Groza are tot interesul să mențină actuala stare de haos, știind că la revenirea regimului democratic el nu va mai exista în guvern. Acest guvern este impus de Rusia și servește Rusiei pe toate mijloacele, iar guvernul sovietic face tot posibilul să îi mențină la putere pe Groza¹² și Tătărescu¹³. În final, Iuliu Maniu acuză guvernul Groza de încheierea unor convenții economice care duc la ruina țării¹⁴.

Într-o altă declarație făcută de Iuliu Maniu ziarului *New York Times London*, din 13 noiembrie 1946, se accentuează abuzurile guvernului Petru Groza în organizarea alegerilor: „*Mai putem adăuga la aceasta opera guvernului de a împiedica milioane de cetățeni de la exercitarea dreptului de vot printr-o lege retrogradă și prin practica abuzivă ca refuzul de a înscrie numele lor pe listele electorale. Mii de comuniști au fost îmbrăcați în uniforme militare pentru a fi întrebuințați ca gărzi. Se poate ghici ușor care va fi desfășurarea acestor alegeri, cari au început cu arestarea candidaților noștri. Toate aceste lucruri fac din alegeri o sinistă parodie sub semnul falsității și a terorismului*”¹⁵. În continuare, Maniu menționează faptul că Națiunile Unite, care au încheiat acordul de la Moscova, permit acestui guvern impus și sprijinit de ea să întoarcă spatele poporului român și hotărârilor internaționale.

⁸ I. Hudiță, *Jurnal politic 7 martie – 2 august 1945*, vol. XIV, Editura Comunicare.ro, București, 2011, p. 137.

⁹ Afișul electoral a fost tipărit de Partidul Național Țărănesc, ca material de propagandă politică în timpul campaniei. În centru domină figura președintelui Partidului, Iuliu Maniu, care avea să fie aruncat în închisoare după 1947, unde a și murit. Ochiul era semnul electoral al partidului.

¹⁰ I. Hudiță, *op. cit.*, p. 13-14.

¹¹ La 29 iulie 1946, începea *Conferința de Pace* convocată la Paris de puterile învingătoare în cel de-Al Doilea Război Mondial, pentru pregătirea Tratatelor de Pace cu Bulgaria, Finlanda, Italia, România și Ungaria. Conferința se va încheia la 15 octombrie 1946, fiind urmată de semnarea *Tratatelor de Pace de la Paris din 10 februarie 1947*, între Aliați și statele Axei; <https://www.unitischimbam.ro/conferinta-de-pace-de-la-paris-29-iulie-15-octombrie-1946/> (accesat în 04.10.2023, ora 14: 28).

¹² Petru Groza s-a născut la 7 decembrie 1884 în județul Hunedoara și a murit în 7 ianuarie 1958 la București. A fost avocat și om politic român, prim-ministru în primele guverne comuniste ale României, între 1945 și 1952. S-a afirmat pe scena publică după actul de la 23 august 1944, când liderii de la Moscova și comuniștii autohtoni au considerat că personalitatea și carisma lui Groza ar putea asigura legitimitatea în fața lumii occidentale. Sub guvernarea sa a avut loc instaurarea regimului comunist în România și acapararea întregii puteri în stat.

¹³ Gheorghe Tătărescu s-a născut la 2 noiembrie 1886 în Gorj și a murit în 28 martie 1957 la București. A intrat în guvernul Groza, fiind vicepreședinte al Consiliului de Miniștri și ministru al Afacerilor Străine.

¹⁴ Arhivele Naționale Române, Serviciul Arhivele Naționale Istorice Centrale (în continuare: ANR-SANIC), *Direcția Generală a Poliției*, dosar 119/1943, f. 34.

¹⁵ ANR-SANIC, *Fond Maniu*, nr. 9/ 1945-1947, f. 102.

În 19 noiembrie 1946 a avut loc alegerea electorală, pentru aceasta guvernul Groza le-a pregătit românilor din timp urnele de vot. În ciuda terorii, românii s-au prezentat în număr cât mai mare la vot. Spre seară, când rezultatele au fost dezavantajoase pentru comuniști, Groza a intrat în panică. La recomandările rușilor s-a pus la cale un mare furt electoral. Din centrele de votare au fost evacuați toți reprezentanții opoziției, ceea ce a declanșat anumite împotriviri în unele orașe și sate, chiar și autoritățile au intervenit anihilând rezistențele prin moarte. Număratoarea voturilor a fost prelungită până la miezul nopții, eliminându-se anumite voturi și introducându-se anumite liste favorabile. Falsificarea voturilor a fost continuată de Comisia electorală centrală, până în data de 22 noiembrie, când din 414 mandate de deputat, 347 erau ale FND și 33 ale Partidului Național Țărănesc¹⁶.

În declarația dată de Iuliu Maniu ziarului *New York Times London* din 10 decembrie 1946 se face referire la fraudarea alegerilor: „Președintele partidului N.T., Iuliu Maniu, a declarat astăzi că guvernul Groza cu cele 6 partide cu care a mers pe listă comună, nu a obținut mai mult de 16,6% din voturi, iar partidul N.T. singur a obținut 70% conform rezultatelor reale. Maniu acuză pe Groza că nu a îndeplinit niciuna din obligațiunile acordului de la Moscova”¹⁷. Se accentuează faptul că din Parlament nu fac parte și membrii partidelor din opoziție. Ziarele opoziției acuză Parlamentul că este format din voința guvernului și nu a țării. Maniu afirmă în final că nu poate tolera ca Națiunile Unite să nu aibă un cuvânt de spus și să ne desconsidere pe față, iar pacea durabilă dintre națiuni să fie pusă în pericol.

După falsificarea alegerilor din anul 1946 de către comuniști, Iuliu Maniu a fost invitat de guvernul Marii Britanii să formeze un guvern în exil, el însă a răspuns: „(...) Pot eu să părăsesc neamul acesta, în cele mai grele clipe ale nenorocirii sale? Ce ar zice acest popor minunat când ar afla că Maniu a plecat din țară? Plecarea mea, a celui care sunt socotit ca un fel de căpetenie a rezistenței împotriva ocupației sovietice, nu ar fi socotită ca o capitulare? Pe cine și-ar mai pune nădejdea milioanele de români înspăimântați de catastrofa abătută asupra noastră? Locul meu este aici și soarta mea trebuie să fie cea pe care destinul a rezervat-o celor care nu se apleacă în fața dușmanului și țin stindardul până la capăt. Învolverarea în care trăim s-ar putea să dureze dincolo de anii care mi-au fost dați mie (...)”¹⁸.

Iuliu Maniu a știut că puterile occidentale au abandonat România în mâinile sovieticilor, chiar înainte de terminarea războiului și cu toate acestea a continuat să lupte, chiar dacă lupta sa însemna închisoarea și moartea. El considera martiriul său piatra de temelie a renașterii poporului în viitor. Iuliu Maniu a fost în această perioadă simbolul speranței și al dorinței de libertate.

Redăm în continuare declarațiile lui Iuliu Maniu făcute ziarului *New York Times*:

„Interview-ul dlui Iuliu Maniu, Președintele P.N.Ț. acordat ziarului *New York Times*, la 31 Oct. 1945.

Dl. Iuliu Maniu, președintele partidului național țărănesc, care are cea mai puternică popularitate dintre toate partidele politice din România, a acuzat astăzi guvernul Groza că servește interese străine în paguba României. Dsa a declarat că cel mai important fapt despre care americanii se vor convinge prin vizita dlui Etheridge, va fi în primul loc poziția opiniei publice față de guvernul Groza și în al doilea rând mijloacele prin care guvernul Groza a venit la putere. Dl. Etheridge va putea constata în primul moment că guvernul nu reprezintă voința poporului, spune dl. Maniu în primul său interview pe care l-a acordat ziarului New York Times de când s-a instaurat guvernul Groza. Dl. Etheridge va putea constata că guvernul reprezintă interese străine cari nu sunt identice cu cele românești. Dl. Maniu arată investigațiunile vor demonstra de asemenea că nu există o libertate a cuvântului și a presei și citează cazuri când membrii ai P.N.Ț. au fost arestați fără a comite vreo imfracțiune împotriva legilor țării.

Domnia sa a confirmat știrea că la 25 Octombrie, ziua de nașterea a Regelui Mihai, 26 șefi de circumscripție din capitală, aparținând P.N.Ț., au fost arestați și reținuți toată ziua, ca o măsură de precauțiune contra pericolului de a se organiza demonstrații pentru Regele Mihai, actualmente în conflict cu Cabinetul. Conducătorii politici liberali de asemenea au fost arestați. În timpul arestului dl. Maniu arată că li s-a spus de polițiști că ar face mai bine dacă s-ar înscrie în F.N.D și li s-a demonstrat că este periculos pentru ei să rămână în cadrele partidelor de opoziție.

Președintele Partidului Național Țărănesc socotește poziția României tragică. România este înconjurată de țări rivale. Aceste țări așteaptă cu nerăbdare conferința de pace pentru a-și realiza

¹⁶ A. Stan, *Iuliu Maniu naționalism și democrație, Biografia unui mare român*, Editura Saeculum I.O., București, 1997, p. 489.

¹⁷ ANR-SANIC, *Fond personal Iuliu Maniu*, dosar 9, f. 50.

¹⁸ C. Borz, *op. cit.*, p. 205.

veleitățile. Aceste națiuni rivale vor avea în curând alegeri și guverne recunoscute, astfel încât vor putea fi reprezentate la Conferința Păcii.

Este just ca guvernul actual al României să nu fie recunoscut și admis la Conferința de pace.

Pe de o parte suntem recunoscători marilor puteri pentru aceasta. Dar pe de altă parte trebuie să stăruim ca marile puteri să ia măsuri urgente și practice pentru a elimina guvernul actual, astfel încât România să poată avea un guvern propriu, reprezentând interesele țării la Conferința de pace și chiar înainte de acea conferință.

Dl. Maniu arată că guvernul Groza este complet lipsit de sprijinul opiniei publice. El are tot interesul să se mențină actuala stare de haos, știind că în momentul în care se restabilește starea legală normală și democratică el nu se mai poate menține la guvern. Dl. Maniu adaugă că guvernul Groza este un guvern Quisling, impus de Rusia și care servește Rusia pe toate căile, iar guvernul sovietic face tot posibilul ca să țină la guvern pe dnii Groza și Tătărescu. Atitudinea guvernului lor înseamnă catastrofă pentru România. Dl. I. Maniu acuză guvernul Groza că a făcut convențiuni economice cari duc la ruina țării și nu a făcut nici un efort pentru a obține schimbarea termenilor oneroși ai convenției de armistițiu, așa cum s-a făcut aceasta pentru Italia”.

New York Times London

13 noiembrie 1946

„Declarațiile lui Maniu. Mai putem adăuga la aceasta opera guvernului de a împiedica milioane de cetățeni dela exercitarea dreptului de vot printr-o lege retrogradă și prin practica abuzivă ca refuzul de a înscrie numele lor în listele electorale. Mii de comuniști au fost îmbrăcați în uniforme militare pentru a fi întrebuințați ca gărzi. Se poate ușor ghici care va fi desfășurarea acestor alegeri, cari au început cu arestarea candidaților noștri. Toate aceste lucruri fac din alegeri o sinistră parodie sub semnul falsității și a terorismului. Este de mirare că Națiunile Unite cari au încheiat acordul dela Moscova, permit ca acest guvern impus și sprijinit de ele, să sfideze voința națională și hotărârile internaționale”.

New York Times London

10 decembrie 1946

„Declarațiile lui Maniu. Parlamentul a fost constituit fără opoziție. Gazetele opoziției afirmă că Parlamentul în forma lui actuală este doar expresia actualului guvern și nu reprezintă expresia țării. Președintele partidului N.T., Iuliu Maniu, a declarat astăzi că guvernul Groza cu cele 6 partide cu care a mers pe listă comună, nu a obținut mai mult de 16,6% din voturi, iar partidul N.T. singur a obținut 70% conform rezultatelor reale. Maniu acuză pe Groza că nu a îndeplinit niciuna din obligațiunile acordului dela Moscova.

Nu se poate tolera, a spus Maniu, ca Națiunile Unite să fie desconsiderate pe față și să se pună în pericol pacea durabilă dintre națiuni”.

EVOLUȚIA NUMERICĂ A REGIONALEI ORADEA A PARTIDULUI COMUNIST ROMÂN (1945-1947)

Antonio FAUR*

THE NUMERICAL EVOLUTION OF THE ORADEA REGION OF THE ROMANIAN COMMUNIST PARTY (1945-1947)

ABSTRACT

In order to know the evolution of the Communist Party in the Oradea region (which included the counties of Bihor, Sălaj, Satu-Mare and Maramureș), in the years 1945-1947, I undertook a research in the document fund of this political structure, located in the Oradea Archives. Based on the document analysis, we found - during the mentioned time segment - a massive increase of the number of members. Thus, the number of members of the Oradea regional party, which in August 1945 was 10,606, at the end of February 1947 increased to 42,582, that is, four times in one year and seven months.

On this occasion, we focused on the numerical growth of the Oradea region and its two components, social and national, because we consider them essential for understanding the process of the installation of communism in northwestern Romania.

Keywords: Oradea Regional Party, numerical growth, nationalities, workers and peasants, installation of communism.

Slăbiciunea numerică și organizațională a Partidului Comunist din România în momentul reintrării sale în legalitate, numărul redus al cadrelor de valoare, activitatea din 1944 și în prima parte a anului 1945¹, sunt aspecte cercetate și explicate de către specialiștii perioadei. În general, punctul de pornire al analizei lor asupra fenomenului comunist din România a fost numărul extrem de mic al membrilor de partid în 23 august 1944, ceea ce demonstrează slaba aderență a românilor la această ideologie. După cele patru decenii și jumătate de comunism, timp în care s-a acreditat, prin discursul și istoriografia oficială, ideea că partidul a jucat un rol major în societatea românească, între 1944-1947, în lupta pentru „democratizarea țării” și debutul procesului de construire a unei societăți mai bune, cercetările istorice postdecembriste s-au axat pe demonstrarea abuzurilor săvârșite de comuniști în lupta pentru cucerirea puterii. Fără a insista asupra numărului membrilor de partid, la început de circa 1.000 de membri, mai târziu și o altă variantă, de circa 4.000², este evident faptul că *era vorba de o forță politică minoră și marginală*, lipsită de șansa reală de a accede în parlament, în cazul unor alegeri cu adevărat libere și democratice.

În circumstanțele istorice imediat postbelice, sarcina esențială a liderilor comuniști români, patronați de Moscova, era dezvoltarea sub raport organizațional și creșterea numerică la nivel național. Obiectivul, care părea insurmontabil în 1944, când comuniștii erau o forță periferică în societatea românească, s-a dovedit a fi, în doi ani, realizabil – cu larg sprijin sovietic, partidul înregistrând o creștere fulminantă între 1944-1946 și, în unele cazuri, cum a fost și cel la care ne vom referi în cele ce urmează, chiar și după aceea.

Cucerirea puterii politice, prin orice mijloace, de către P.C.R., presupunea un considerabil efort organizatoric *pentru creșterea și extinderea structurilor sale până la cel mai mic nivel local*. Acțiunea, de anvergură națională, coordonată de către Comitetul Central, avea ca obiectiv final, câștigarea alegerilor și schimbarea regimului politic democratic, cu unul de așa-zisă „democrație populară” (găselniță tautologică comunistă), prin care să se asigure instaurarea controlului politic total asupra societății românești, cu alte

* Universitatea din Oradea; e-mail: afaur@uoradea.ro.

¹ Virgiliu Țărău, *Alegeri fără opțiune. Primele scrutinuri parlamentare din Centrul și Estul Europei după cel de-al II-lea război mondial*, Editura Eikon, 2005, p. 444.

² *Ibidem* (a se vedea nota 46). Fără îndoială, este greu de stabilit cu precizie numărul ilegaliștilor, în data de 23 august 1944. Cifra cea mai vehiculată, aceea de 1000 de membri, a avut ca sursă pe Ana Pauker și pare mai degrabă micșorată. Chiar dacă nu schimbă cu nimic realitatea că partidul a fost doar un instrument extern al sovietizării țării, presupunem că au fost mai mult de 2000 de membri, cifră menționată și în istoriografia occidentală și acceptată și la noi de unii istorici. Numai când se va face o cercetare pentru toate județele țării a numărului membrilor de partid la data de 23 august 1944, estimarea se va putea apropia mai mult de adevăr (A se vedea, în acest sens, Virgiliu Țărău, *Considerații asupra dinamicii interne a Partidului Comunist Român în anii 1944-1947. Studiu de caz. Județul Cluj*, în *Anuarul Institutului de Istorie George Bariț din Cluj*, 1996, p. 324-325).

cuvinte comunizarea țării. Procesul urma să se desfășoare treptat, etapizat, conform unui plan gândit în laboratoarele Kremlinului³, și urmărea să creeze impresia unei forțe populare propulsată legitim la putere, de largă adeziune populară. În acest scop era necesară construirea și legitimarea unui partid politic la nivel național.

Deși părea, la primă vedere, în ochii publicului și a adversarilor politici un competitor insignifiant, partidul comunist a reușit să acapareze puterea politică în țară, ajungând la performanța de aproape 800.000 de membri, până în 1947.

Câteva mențiuni privind contextul social în care s-a produs această creștere se impun pentru înțelegerea împrejurărilor istorice. Subscriem unei opinii general acceptate în istoriografie, aceea că printre premisele evoluției favorabile se numără: contextul general postbelic, situația socio-economică dificilă, existența dorinței generale de schimbare de după război, rapiditatea reformei agrare a guvernului Groza (pe care și țărăniștii intenționau să o facă), dorința generală de reforme sociale, promisiunile electorale, generoase și multe mincinoase, ale comuniștilor, oportunismul și carierismul politic al unora, modul pozitiv cum a fost percepută – din cauza recentelor excese ale extremismului de dreapta – stânga europeană, văzută și ca un element de prosperitate politică, într-o societate decepționată de eșecurile experimentului democratic interbelic, încheiat de nefasta domnie a lui Carol al II-lea.

Toate aceste circumstanțe favorabile stângii, nu neapărat extremei sale, se suprapuneau însă unei anumite structuri sociale românești, care nu poate fi ignorată. Explicația de fond a slăbiciunii unei forțe sociale de extremă stânga se datora și structurii societății românești a anului 1945, una cu caracteristici preindustriale. Cu 40 de ani înainte, la începutul secolului XX România era o țară cu economie predominant agrară (ca și țările sud-est europene, de altfel), în care industrializarea era un proces aflat la începuturi și care a dus la apariția târzie a unei firave clase muncitorești și a unei burghezii în stadiu incipient, așadar slabe numeric, și care crease condiții minime, ale apariției unui partid social-democrat în 1893, destrămat la scurt timp, în 1899, și reînființat în 1910. Partidul Comunist Român, extremă a stângii, a apărut abia în 1921, era unul de clasă și se adresa, în primul rând, muncitorilor, secondăți de țărănimea săracă. În consecință, una dintre problemele majore ale partidului a fost dimensiunea redusă a clasei muncitoare și slaba aderență, chiar și a marii mase a muncitorimii și țărănimii la ideile sale. Conform istoricului american Robert King, în prima treime a secolului trecut „... mai puțin de 10% din populația activă era angajată în industrie” și, urmare a originii sociale țărănești, nici acești muncitori de dată recentă nu aveau încă o conștiință de clasă dezvoltată, mulți nefiind nici măcar înscriși în sindicate⁴. Era o realitate istorică obiectivă, doar că, pentru comuniști aceasta nu constituia un impediment, pentru că aveau deja asigurat sprijinul sovietic în lupta pentru câștigarea puterii.

Cu peste 75% dintre români în mediul rural, având ca principală îndeletnicire agricultura, un număr mare de membri de partid urmau să provină, inevitabil, din rândurile țărănimii. Realitatea era, firește, diferită în mediul urban, unde exista o bază socială consistentă pentru partidele de stânga și cele burgheze. Muncitorii care nu aderaseră la social-democrație au constituit cea mai mare parte din nucleul bazei sale sociale, în primii ani postbelici. În ceea ce privește perioada de după august 1945, documentele din fondurile partidului, utilizate în această cercetare, au înregistrat mai multe categorii sociale, inclusiv țărănimea din orașe (locuitori din periferii, cu îndeletniciri de tip agricol, din care-și puteau câștiga existența). Fenomenul s-a petrecut altfel decât postula teoria marxistă, conform căreia proletariatul numeros, apărut în urma industrializării, ar fi urmat să schimbe, printr-o revoluție, regimul politic al țării. Mai întâi, s-a instalat la putere, cu suport sovietic, un regim comunist autohton (cu o bază socială

³ Florin Constantiniu, Mihail E. Ionescu, *Planul sovietic de comunizare a României*, în *Revista Istorică*, tom IV, nr. 7-8, 1993, p. 657-661.

⁴ Robert King, *History of Romanian Communist Party*, Hoover Institution Press, Stanford, 1980, p. 20: „During the first third of the 20th century there was a concentration of industry in larger undertakings and a decline in the number of small shops employing only a few workers nevertheless in 1930 there were 140,000 Industrial Enterprises in Romania of which 130,000 were still small shops employing no more than 5 persons. In total less than 10% of the active population was engaged in industry. Not only was there a very small working class from which the party could seek support, but many workers still retained links with the countryside which industrialization had only recently induced them to leave thus there was no developed working class consciousness affect that is reflected in the small number of workers affiliated with trade unions”. [„În prima treime a secolului XX a existat o concentrare a industriei în întreprinderi mai mari și o scădere a numărului de mici întreprinderi, care angajează doar câțiva muncitori, totuși, în 1930, existau 140.000 de întreprinderi industriale în România, dintre care 130.000 erau încă mici întreprinderi, care nu angajau mai mult de 5 persoane. În total, mai puțin de 10% din populația activă era angajată în industrie. Nu numai că a existat o clasă muncitoare foarte mică, de la care partidul putea să caute sprijin, dar mulți muncitori încă păstrau legături cu mediul rural, pe care industrializarea i-a determinat să-l părăsească abia de curând, astfel încât nu a existat ca efect, o conștiință a clasei muncitoare, fapt care se reflectă în numărul mic al lucrătorilor afiliați la sindicate”] (trad.ns-A.F.).

șubredă), pentru ca, după aceea, să și-o creeze și să-i dezvolte, concomitent, conștiința de clasă, printr-o propagandă tipică statului totalitar.

În ciuda premiselor istorice și sociale nefavorabile, Partidul Comunist Român a trecut după război printr-un rapid proces de creștere numerică, realizată mai ales și printr-un semnificativ efort de mobilizare și organizare, de la nivelul central la cel local (regional, județean, de plasă și orășenesc), realitate istorică mai puțin cunoscută.

Dificultățile de creștere s-au datorat și faptului că partidul nu dispunea de suficiente cadre bine pregătite pentru a instrui în școli activiști de calitate, pentru a se organiza și a face o propagandă eficientă pe scară largă. Fără îndoială, existau și un număr de ilegaliști pregătiți, la care s-au adăugat cadrele temeinic instruite în Uniunea Sovietică, dar insuficiența lor rămânea una din problemele reale ale partidului⁵, pe care o regăsim și în mențiuni documentare ale secției de cadre a partidului. În fața acestora se afla o sarcină dificilă, dacă ținem cont și de nivelul scăzut al educației elementare existent în societate, și documentele create de secția de cadre semnalează permanent problemele numeroase cu care se confruntau activiștii secției de cadre din cauza slabei lor pregătiri ideologice, dar cea mai mare dificultatea se datora lipsei de aderență a mării mase a românilor la ideologia marxistă.

La nivel național partidul se reorganizase rapid în perioada aprilie-octombrie 1944, în 12 organizații „regionale de partid”⁶, la comanda Moscovei, care vedea concretizându-se perspectiva „eliberării” țării de către Armata Roșie,

Regionala de partid din partea de nord-vest a României funcționase la Satu-Mare în primul an după intrarea în legalitate a comuniștilor (august 1944 – august 1945) și abia din septembrie a fost transferată la Oradea⁷. Schimbarea de sediu este posibil să se fi datorat nu numai importanței economice a urbei de pe Criș, dar și numărului mai mare de membri de partid, precum și anumitor tradiții comuniste orădene interbelice, dominate de etnici minoritari. Este o realitate evidentă că majoritatea membrilor de partid din anii '20-'30, în Oradea, erau maghiari sau evrei. Această este lesne explicabilă și prin caracteristicile orașului și județului, a specificului său etnic, rezultat nu numai din raportul rural-urban, ori din nivelul de industrializare al orașului, ci și prin compoziția etnică diferită de alte zone ale Transilvaniei și ale României în special a mediului urban. Așa cum rezultă din documentele regionale de partid, caracterul multietnic al regiunii unde trăiau, în special în mediul urban, mulți maghiari și evrei, iar în Maramureș, ucraineni, s-a reflectat în mod firesc, însă nu și în mod proporțional, în cea a etniei membrilor de partid.

Documentele din *fondul Regionalei de partid Oradea, secția organizatorică*, ca și altele, care se referă la organizațiile județene, atestă o creștere numerică continuă, cu mici reculuri, din septembrie 1945 până în februarie 1947, perioada pentru care deținem date concrete în această privință.

Pentru o mai bună înțelegere a documentelor, se impun unele precizări legate de limitele teritoriale ale celor patru județe componente ale *regionalei Oradea*, diferite de cele actuale. În formula administrativă de atunci, județul Sălaj avea ieșire la frontiera cu Ungaria, pe teritoriul său aflându-se și comuna Valea lui Mihai (actualmente, în Bihor) și orașul Carei (actualmente, în jud. Satu-Mare), având ca oraș de reședință Zalău. Județul Satu-Mare avea ca reședință orașul omonim, iar Baia-Mare era arondată administrativ județului Satu-Mare, pentru ca, abia din 1948, să devină reședința județului Maramureș⁸. Județul Maramureș avea ca oraș de reședință Sighetu Marmăției. Sudul județului Bihor îngloba în întregime plasa Beliu (actualmente partea de sud a acesteia se află în județul Arad). Bihorul avea și cea mai mare suprafață și cel mai mare oraș-reședință, Oradea, cea mai dezvoltată industrie din regionala Oradea, concentrată în centrele urbane bihorene, realitate care s-a reflectat în numărul și compoziția etnică a partidului aici.

Cu această ocazie, ne-am îndreptat atenția asupra evoluției numerice a *regionalei de partid Oradea*, care se suprapunea limitelor administrative ale celor patru județe amintite, în perioada de maximă creștere numerică 1945-1947, când s-a produs o „explozie” cantitativă, după cum rezultă din documentele

⁵ „The most serious problems however were the party's organizational weakness and its lack of trained cadres, although some members of the party active had functioned in the underground and others had been trained in the Soviet Union during World War II their numbers were small”. [„Cele mai grave probleme au fost însă slăbiciunea organizatorică a partidului și lipsa acestuia de cadre pregătite, deși unii membri ai activului de partid funcționaseră în clandestinitate, iar alții fuseseră instruiți în Uniunea Sovietică în timpul celui de-Al Doilea Război Mondial, numărul lor era mic”] (trad. ns-A.F.). (Robert King, *op. cit.*, p. 62).

⁶ *Ibidem*, p. 62.

⁷ I. Zănea, M. Drecin, C. Crăciun, A. Faur, Gabriel Moisa, A. Țărău, Nicolae Mihu, *Democrație occidentală și democrație populară: evoluția spectrului politic în nord-vestul României (1944-1950)*, Editura Universității din Oradea, Oradea, 2004, p. 112.

⁸ *Baia Mare de altădată. Baia Mare în timpul regimului comunist (1945 – 1989)*, ed. îngrijită și coordonată de Dorin Ștef, Editura Eurotip, Baia Mare, 2013, p. 98; <https://biblioteca-digitala.ro>.

fondului Comitetului Regional P.C.R., secția organizatorică⁹. A fost o perioadă de intens efort propagandistic și organizațional și de creștere numerică, cu scopul final al câștigării alegerilor generale din noiembrie 1946 și, astfel, al legitimării partidului comunist ca forță politică de importanță națională.

Indiferent câte eforturi ar fi fost depuse, creșterea procentuală atât de rapidă și continuă a numărului membrilor de partid (de patru ori în perioada august 1945-februarie 1947), mai exact într-un an și șapte luni, ridică unele semne de întrebare cu privire la veridicitatea cifrelor, în sensul că acestea ar fi putut fi mărite, fără a se respecta cu strictețe întreaga procedură de primire în partid. Chiar dacă nu poate fi negată o anumită influență a propagandei, arivismul politic sau dorința reală de schimbare din societate etc, nu credem că numai aceste motive singure pot explica aflulul major de membri. Se poate presupune că metoda umflării cifrelor, de către raioanele și județele regionalei Oradea, s-a utilizat încă de pe atunci (pentru ca mai târziu să se permanentizeze, devenind cutumă), deoarece conducerea partidului nu accepta eșecuri sau corecții venite din realitatea concretă. Documentele înregistrează totalurile lunare pe regională, care trebuiau să se bazeze pe documente (adeziuni semnate), și apoi pe existența carnetelor de membru de partid, pe care însă nu le-am descoperit încă, desigur, dacă acestea există.

Revenind la sursele utilizate în cercetarea de față, trebuie spus că sunt documente cu caracter statistic, care conțin *situațiile cifrice lunare ale membrilor de partid ai regionalei Oradea*. Ele atestă caracterul foarte bine organizat al aparatului birocratic de la început (cu origini în perioada de ilegalitate¹⁰), caracteristică a partidului de masă, apărut după introducerea votului universal. Chiar dacă nu s-au păstrat documente pentru toate lunile în parte (lipsesc doar câteva), unele date care se referă la număr, nu și celelalte categorii înregistrate în tabel (categoria socială, etnia, sexul etc), pot fi recuperate, deoarece în unele tabele există și o rubrică dedicată totalului membrilor de partid *pentru luna precedentă*. De exemplu, pe luna septembrie 1945 există informații cu numărul pe august, nu numai cifrele, dar și procentele de creștere de la o lună la alta. Unele documente privesc cele patru județe, dar, uneori, raioanele de partid apar în mod separat.

Actele au fost create din luna septembrie 1945 de către secția organizatorică, la sediul regionalei, adică la Oradea. Documentul principal în care se regăsesc informațiile este *Tabelul centralizator nr. 1*, un act de mari dimensiuni, conceput pentru a cuprinde toate datele necesare Comitetului Central de la București și Biroului Politic, pentru ședințele de analiză. Întrucât el nu poate fi reprodus în anexă, datorită dimensiunilor sale, considerăm binevenită o scurtă prezentare a sa.

Titlul său este „*Tabel nr. 1 cu date statistice privind organizațiile de partid pe luna... anul...*”. În partea de stânga-sus sunt informații cu privire la organizația de partid (pe județe, dacă e vorba de organizațiile județene ale regionalei, organizațiile pe orașe, sau raioanele de partid, din cadrul unor județene). După enumerarea județelor, urmează capitolul dedicat „*categoriilor sociale*”, aspect fundamental pentru un partid de masă, de unde aflăm compoziția bazei sociale.

Prima categorie era, firește, cea a *muncitorilor*, urmată de a *țăranilor* (asupra acestor două categorii se concentrau acțiunile principale partidului), apoi *mici meseriași și mici comercianți, intelectuali, funcționari, militari*; urma împărțirea „*pe sexe*”, apoi „*pe naționalități*” (români, unguri, evrei, slavi și alții); *comitetele de plasă* (județele erau subîmpărțite în plase); „*câte celule în oraș*” („în întreprinderi, în instituții, de circumscripții, de sate”); categoria „*câte birouri de cadre*”; „*total membrii de partid*” („*la data raportului și în luna precedentă*”), pentru că se dorea creșterea constantă de la lună la lună, în caz contrar se cereau luate urgente măsuri de mobilizare. Această categorie, plasată la capătul tabelului inițial, a fost transferată, în 1946, în partea din față, imediat după numărul total al membrilor de partid pe județene; se continua apoi cu „*școli de cadre*” („*câte ?, câți elevi ?*”) și la finalul tabelului „*instructori*” („*de la C.C., de la regională și de la județeană*”).

Pentru anumite luni lipsesc tabelele (de exemplu, lunile decembrie 1945 și ianuarie 1946), dar, în tabelul pe februarie 1946, se află datele lunii ianuarie 1946. De asemenea, lipsesc tabelele cu creșterile pentru lunile martie-iunie 1946, dar în tabelul pe iulie 1946 găsim datele cu numărul membrilor pentru

⁹ Viteza creșterii numerice ridică unele semne de întrebare asupra cifrelor. Aceste documente ar trebui corelate cu numărul de carnete de partid din acel moment. Cu alte cuvinte, se puteau face înscrieri doar în aceste tabele, fără ca mulți dintre cei înscriși să primească și carnetul de membru, atâta vreme cât nu era înainte riguros verificat.

¹⁰ Organizarea internă a fost bine cunoscută de serviciile secrete românești interbelice. Constantin Maimuca este autorul unei lucrări de referință pentru cunoașterea organizării și acțiunii partidului comunist, considerat o organizație subversivă (Constantin Maimuca, *Tehnica și tactica comunistă*, Editura Primus, Oradea, 2011 (ediție îngrijită, studiu introductiv și note de Corneliu Crăciun).

luna iunie, menționate în partea de început, la rubrica „total membri de partid” („la data raportului”, în „luna precedentă” și „creșterea procentuală” de la o lună la alta).

Creșterea numerică a partidului comunist în anii 1945-1946 a fost o realitate incontestabilă a procesului de cucerire a puterii, la nivel național sau la județean, iar segmentul temporal 1945-1946, datorită afluxului mare de aderenți, în special în 1945-1946, a fost denumită în istoriografie și perioada „marelui val”. În cazul regionalei de partid Oradea însă, creșterea se înregistrează și după alegerile din noiembrie, până în februarie 1947, când numărul celor înregistrați de secția organizatorică a ajuns la un record de **42.582**. Situația este diferită pentru cazul unor raioane sau organizații județene, care acopereau o suprafață mai mică.

În regionala Oradea, un handicap de pornire major al Partidului Comunist era *compoziția etnică*, în special în mediul urban. În județele regionalei Oradea, Bihor, Satu-Mare, Sălaj și Maramureș majoritatea membrilor de partid din orașe, și nu numai, erau alogeni (maghiari, evrei și, în Maramureș, ucraineni), fiind primii care au aderat, având propriile strategii la partidul comunist.

Atât componenta socială, cât și cea etnică, a regionalei Oradea, în perioada amintită, se reflectă în tabelele centralizatoare, pentru toate lunile în care am găsit informații.

Câteva aspecte se cuvin a fi remarcate în cazul regionalei Oradea: creșterea a fost continuă, fără reculuri semnificative, din vara anului 1945 (august) până în februarie 1947, deci și înaintea conferinței naționale a partidului din octombrie 1945 și după alegerile din noiembrie 1946.

Conform documentelor, numărul membrilor regionalei de partid Oradea în august 1945 era de **10.606**, iar la sfârșitul lunii februarie 1947 era de **42.582**, ceea ce înseamnă o creștere mare, de patru ori, numai într-un an și șapte luni. În luna alegerilor din 1946, numărul comuniștilor înregistrați în tabel era de 39.990 și a continuat să crească și în următoarele luni.

Revenind la componenta etnică a regionalei Oradea, ca handicap de pornire în atragerea membrilor români în partid, putem afirma că aceștia, cu toate că erau majoritari la nivelul celor patru județe, în fiecare județ în parte și pe totalul regionalei, au constituit, în perioada de interes pentru noi, o minoritate, situându-se, în permanență, în urma maghiarilor. *Este o realitate istorică faptul că regionala de partid Oradea, și în special Bihorul, erau dominate încă net de alogeni, într-un județ majoritar românesc, ca și regionala, de altfel.* În multe centre urbane cadrele de conducere erau de etnie maghiară și evreiască, în spațiile amintite.

Se observă, însă, în anii 1945-1947 tendința de creștere numerică a elementului românesc la peste o treime, care, foarte probabil, se va menține și în anii următori, prin aplicare a politicii partidului de *reprezentare proporțională* a tuturor etniilor în spațiul celor patru județe din nord-vestul României, ceea ce a avut drept consecință românizarea partidului la nivelul Transilvaniei. Se impunea intensificarea muncii de convingere a elementului românesc pentru a adera la partid. Desigur, procesul că n-a fost nici rapid și nici ușor, dat fiind contextul intern extrem de dificil al afirmării partidului comunist în România, mai ales în Transilvania, după momentul reintrării în legalitate. Cu toate acestea, trebuie să luăm în considerare două argumente importante care i-ar fi putut convinge, cel puțin pe unii români, să adere la comunism: reinstalarea administrației românești în Transilvania de Nord, la 8 martie 1945, și confirmarea revenirii Transilvaniei de Nord la România, la conferința miniștrilor de externe, pentru definitivarea textelor tratatelor de pace din mai 1946.

Din punct de vedere social este evident că partidul a avut o majoritate absolută formată din muncitori și țărani, în mare parte din oameni săraci și marginali în mediul rural, în timp ce în orașe dominau muncitorii.

O altă concluzie evidentă este aceea că regionala Oradea a Partidului Comunist, în anii 1945-1947, a fost dominată și controlată de alogeni, într-o proporție majoritară de maghiari, care, bineînțeles, au aderat la comunism mai puțin din convingeri politice sincere, și mai mult din pragmatism, pentru că, astfel, urmăreau să se plaseze sub protecția noii puteri și puteau să-și mențină poziția anterioară dominantă în societate, chiar și după dispariția administrației maghiare horthyste¹¹. Așadar, în acest spațiu, în mod inevitabil, chestiunile politice aveau și conotații naționale, nu numai sociale.

Numărul membrilor regionalei de partid Oradea în august 1945 era de **10.606**, iar la sfârșitul lunii februarie 1947 era de **42.582**, adică o creștere de patru ori într-un an și șapte luni. Numărul membrilor de partid români, deși a rămas în toată perioada inferior celorlalte etnii, a înregistrat o permanentă creștere. Astfel, elementul etnic românesc a crescut de la 25,63% (adică 3421 membri) în septembrie 1945 (pentru

¹¹ A se vedea articolul lui Vasile Pușcaș, *Conflicte naționale și teritoriale în Europa Central-Răsăriteană și impunerea dominației sovietice (1944-1947)*, în *Tribuna*, 1992, nr. 26.

luna august nu avem date pentru etnii), la peste 36,37% (adică 15.489 membri), până în februarie 1947. În acest interval cronologic numărul maghiarilor a scăzut de la 60,99% în septembrie 1945, la 51,12% în februarie 1947, iar numărul evreilor a scăzut de 8,83% (1113 membri) la 7,06% (3008 membri). Slavii crescuseră de la 3,54% (473 membri) la 4,54 % (1980 membri), iar alții scăzuseră de la 1,49 (199 membri) la 0,7% (333 membri).

Aceste evoluții indică clar *desfășurarea unui proces de românizare în interiorul regionalei de partid Oradea*. În mediul rural românii erau majoritari și tocmai de aceea de aici provin și majoritatea membrilor de partid români, pe când în mediul urban românii au rămas inferiori numeric.

Principalele categorii sociale vizate de acțiunea de recrutare a propagandiștilor comuniști erau cele ale muncitorimii și țărănimii. În cazul regionalei de partid Oradea, numărul țăranilor a ajuns să-l depășească pe cel al muncitorilor, în februarie 1947. Astfel, în septembrie 1945, din totalul de 13.346 membri ai regionalei, 54% (7.113 membri) erau muncitori și 29,27% (3.907 membri) erau țărani, pentru ca, în februarie, *procentul muncitorilor din totalul de 42.852 să fie de 38% (16241 membri)*, iar al țăranilor să crească la 47% (20.050 membri).

Se poate spune că, în acest caz, dar, foarte probabil și la nivelul întregii țări, avem de-a face, la nivelul resursei umane, cu un comunism de sorginte mai mult rurală, țărănească, conform structurii sociale românești. Firește, la nivel eşaloanelor superioare, majoritatea factorilor de decizie erau aleși din muncitorimea sau alte categorii sociale.

Conform procentelor, partidul comunist a fost unul de clasă, principale clase sociale componente fiind *muncitorimea și țărănimea*. Acestea constituiau 95% din total membrilor de partid în septembrie 1945, iar în noiembrie 1947 *procentul lor scădea la 85,22%*, diferența fiind acoperită de mici meseriași, comercianți și intelectuali. Dintre cele patru organizații județene de partid, județeană Bihor s-a situat, întotdeauna, pe primul loc în ceea ce privește numărul membrilor de partid, foarte mulți fiind din Oradea.

Ne-am oprit, cu această ocazie, asupra creșterii numerice a regionalei Oradea și a celor două componente, socială și națională, deoarece le considerăm esențiale pentru înțelegerea procesului de instalare a comunismului în nord-vestul României.

COORDONATELE EVOLUȚIEI ARTEI ÎN TRANSILVANIA PRIMELOR DECENII POSTBELICE ȘI IMPACTUL REALISMULUI SOCIALIST

Veronica TURCUȘ*

THE COORDINATES OF THE EVOLUTION OF ART IN TRANSYLVANIA IN THE FIRST POST-WAR DECADES AND THE IMPACT OF SOCIALIST REALISM

ABSTRACT

The ideocratic regime established in 1948 in Romania imposed uniformity, ideological conditioning, centralism in the field of arts, affecting the specificity and local tradition of the various artistic centers in Transylvania. Institutionally, large societal umbrellas are now being created (Union of Unions of Artists, Writers and Journalists, then the Union of Plastic Artists), the year 1948 brings the nationalization of the means of artistic creation and distribution, the phenomenon of nationalization of exhibition spaces being significant. The functioning mechanism of the art market is completely changed, private initiative, patronage and the role of the collector being replaced by state command and control, and exhibition events receive an imposed theme. Socialist realism becomes, also through coercion, a unique „method” in artistic creation. In the case of the easel painting, the *de historia* painting was now proposed, at the same time the prevalence of the composition was recorded. Some of the model compositions, by theme and pictorial language, for the new artistic expression belong to Transylvanian and Banat artists (Miklóssy Gábor, Gheorghe Șaru). Socialist realism also used the favorite formulas of the interwar period in painting, especially the portrait, from the propagandistic need to portray the communist leaders (see the work of Ștefan Szönyi), and after the Khrushchevist critique of the cult of personality, typical quasi-anonymous figures. Thematically, the Transylvanian artists approached the rural world more easily - *plein air* realism being extremely cultivated in Transylvanian interwar painting - and only towards the end of the decade, the proletarian theme prominently appears in painting, as well as in engraving. The historical legitimization of the single party represented another theme exploited on the occasion of the 1848 centenary or the semi-centenary of the 1907 Uprising, in Transylvania subsumed by the idea of Romanian-Hungarian brotherhood in struggle (see the portraits of Ecaterina Varga). In sculpture, the monumental, oversized version for public forum and architecture was the preferred expression of socialist realism, with propagandistic efficiency. Thematically, the same characters-heroes are present as in the painting (winners, revolutionaries, illegals in the past). In the context of the Soviet occupation, a true cult of the Soviet soldier was stimulated, and after 1958 the place of the memorials dedicated to the „liberating army” was taken by those dedicated to the Romanian soldier, promoted, in the context of the affirmation of communist nationalism, especially in connection with the liberation and recovery of Transylvania. Graphics developed in the first decade of communism stimulated by the propaganda of the regime (especially the poster or caricature, because they penetrated directly into the public space).

Keywords: Socialist realism, Romanian contemporary art, postwar Transylvania, communist propaganda.

Destinul artelor plastice în deceniile regimului ideocratic de stânga a stat sub semnul uniformizării, al impunerilor ideologice, al centralismului, care aducea cu sine un control direct al procesului de creație, al producției artistice și, inclusiv, al persoanei artistului, încercându-se încorsetarea într-o formă mentis prestabilă de politica în domeniul culturii a regimului de „democrație populară”. Aceste condiționări au afectat specificul și tradiția locală, fenomen resimțit în mod special în Transilvania, unde particularitățile evoluției artelor erau evidente și clar identificabile de la un centru artistic la altul.

Instituțional sunt create acum mari umbrele societare pentru a unifica întregul corp al artiștilor plastici, marcat până atunci de personalități distincte, vocații particulare și individualism creator. Vechiul Sindicat al Ziariștilor Profesioniști este transformat, în 1945, în Uniunea Sindicatelor de Artiști, Scriitori și Ziariști (U.S.A.S.Z.), care concentra sub aceeași cupolă diversele sindicate profesionale și se afla sub conducerea lui Mihail Sadoveanu. În octombrie 1947, la cel de-al II-lea congres al Uniunii, e anunțată adoptarea realismului socialist ca „metodă” unică în creația artistică și în jurnalism.

Instituțional, anii postbelici sunt marcați de transformarea vechiului Sindicat interbelic al Artelor Frumoase (care fusese reactivat la București, în toamna lui 1944, sub egida Ministerului Cultelor și Artelor, de M. H. Maxy și Camil Ressu, ambii artiști cu vederi de stânga), în Uniunea Artiștilor Plastici (vezi Statutul de organizare al Uniunii Artiștilor Plastici din Republica Populară Română – U.A.P. –, rezultat al Conferinței sindicatului din 20 octombrie 1950 și Decretul-Lege nr. 266 din 23 decembrie 1950

* Institutul de Istorie „George Barițiu” Cluj-Napoca al Academiei Române; e-mail: vturcus@yahoo.it.

al Prezidiului Marii Adunări Naționale privind recunoașterea U.A.P.)¹. Spre deosebire de vechiul sindicat, în cadrul U.A.P. creatorii erau grupați pe criterii geografice, fiind constituită o rețea zonală de filiale, similar celorlalte uniuni de creație care înglobau și înregimentau viața artistică românească în noul regim potrivit unui model sovietic, specializările (pictura, sculptura, arta grafică, artele decorative) reprezentând un al doilea nivel de clasificare. Membrii U.A.P. erau subdivizați în titulari și stagiați².

La nivelul bazei materiale, anul 1948 aduce naționalizarea mijloacelor de creație artistică și de distribuție, iar în 1949 este constituit Fondul Plastic, care va deveni mecanismul de reglementare financiară al U.A.P., menit să disciplineze piața operelor de artă în conformitate cu principiile economiei de stat planificate, în primul rând din punct de vedere al prețurilor, care erau dictate de aceasta. Modelul Fondului Plastic era tot unul de inspirație sovietică și trebuie menționat că în cazul celorlalte uniuni de creație fondul aferent s-a constituit odată cu acestea și nu anterior³. În consecință, în regimul de democrație populară instaurat în 1948, U.A.P. devine deținătoarea tuturor galeriilor, atelierelor, spațiilor de expunere, fiind organizată pe principiul unei triple finanțări (de la buget, din cotizațiile membrilor și din vânzările Combinatului Fondului Plastic, organism structurat în 1952)⁴. Prin intermediul Fondului Plastic, contribuția artiștilor era utilizată pentru constituirea unui sistem de pensii, la acestea adăugându-se fonduri destinate cercetării și documentării artistice, mecanisme prin care se încerca cooptarea de către regim a elitelor domeniului. În plus, comenzile, achizițiile anuale sau eventualele funcții în U.A.P. constituiau instrumente prin care artiștii care mai expuneau încă în afara Uniunii puteau fi înregimentați, determinați să accepte noua prepotență a realismului socialist în artă. În acest scop era constituită și o Comisie de Îndrumare, menită să reformeze expresia artistică individuală sub supravegherea specialiștilor sovietici. În contextul ocupației militare, consilierii sovietici dobândeau la începutul anilor '50 un rol fundamental în direcționarea vieții societății românești în toate domeniile – urmărind îndeplinirea politicii Moscovei (în câmpul artelor plastice s-au remarcat numele consilierilor Grigorenko/Grigorencu și Kovalenko, cu o poziție decizională în noul aparat de stat)⁵.

¹ În anul 1921 a luat ființă Sindicatul Artelor Frumoase din România, al cărui președinte a fost în primii doi ani pictorul Camil Ressu, ulterior fiind condus de artiști precum Cecilia Cuțescu-Storck sau Constantin Baraschi. În 1944, conducerea Sindicatului Artelor Frumoase era asigurată din nou de Camil Ressu ca președinte – Eustațiu Stoenescu retrăgându-se din funcțiile publice deținute, de la direcția organismului sindical și a Școlii de Arte Frumoase din București – și de M. H. Maxy, în calitate de secretar, și grupa o serie de nume de marcă ale artei românești a epocii (Jean Steriadi, Cornel Medrea, Nicolae Dărăscu), dar și artiști cu opțiuni de stânga în curs de afirmare (Zoe Băicoianu, Ligia Macovei, Alexandru Ciucurencu, Iosif Cova, Jules Perahim). Sindicatul a înglobat de la început organismul antonescian Corpul Artiștilor Plastici, creat în 1942 și care era condus de Ion Jalea. În 1947, conducerea sindicatului va fi preluată de Maxy, denumirea sa fiind modificată, din anul 1948, în Sindicatul Artiștilor Plastici. Irina Cărăbaș, *Anii 1950 și transformarea instituțiilor artistice*, în vol. *Arta din România. Din preistorie în contemporaneitate*, ed. acad. Răzvan Theodorescu, acad. Marius Porumb, vol. II, Editura Academiei Române – Editura Mega, București – Cluj-Napoca, 2018, p. 563; *Uniunea Artiștilor Plastici din România în documente de arhivă*, ediție de Dan Drăghia, Dumitru Lăcătușu, Alina Popescu, Caterina Preda, Cristina Stoenescu, Editura Universității din București, București, 2016, p. 30-37; Irina Gh. Cărăbaș-Olaru, *1945-1953: trasee instituționale și destine politice în arta românească postbelică*, Editura Muzeului Literaturii Române, București, p. 26-36.

² Din anii '50 până în anii '80 s-a înregistrat o creștere constantă a numărului membrilor U.A.P., dublat, la sfârșitul regimului comunist, față de perioada începuturilor (de la 576 membri, în 1953, la 1318, dintre care 967 membri titulari și 351 membri stagiați, în anul 1989). *Uniunea Artiștilor Plastici din România în documente de arhivă*, p. 10.

³ Vezi Decretul nr. 339 din 19 august 1949 pentru modificarea Decretului nr. 31 din 29 ianuarie 1940 pentru stimularea activității științifice, literare și artistice și Decretul nr. 343 din 19 august 1949 pentru organizarea și funcționarea Fondului Plastic al pictorilor și sculptorilor din R.P.R. *Buletinul Oficial*, nr. 54, 20 august 1949. Vezi Cristina Stoenescu, *Continuități și contraste în spațiul artistic postcomunist românesc*, în *Romanian Political Science Review*, vol. XI, 2011, no. 4, p. 692; *Uniunea Artiștilor Plastici din România în documente de arhivă*, p. 25-29. Conducerea U.A.P. a fost încredințată, cu acordul Secției de propagandă și agitație a C.C. al P.M.R. lui Boris Caragea, Camil Ressu devenind președinte de onoare, secondat de secretarii Ligia Macovei și Gheorghe Labin, iar M. H. Maxy obținând conducerea Fondului Plastic. La președinția U.A.P., Boris Caragea va fi succedat în 1956 de Ion Jalea, care va conduce asociația până în 1968, secretari fiind acum Alexandru Ciucurencu, Vasile Kazar, Ion Irimescu, Anastase Anastasiu. În perioada 1968-1978, U.A.P. se va afla sub conducerea pictorului Brăduț Covaliu, iar în anii 1978-1989 a sculptorului Ion Irimescu. I. Cărăbaș, *Anii 1950 și transformarea instituțiilor artistice*, p. 564; Adrian Guță, *Arta românească în anii 1960 și în prima parte a anilor 1970*, în vol. *Arta din România. Din preistorie în contemporaneitate*, vol. II, p. 573; Idem, *Arta românească de la jumătatea anilor '70 până în 1989*, în vol. *Arta din România. Din preistorie în contemporaneitate*, vol. II, p. 592.

⁴ *Uniunea Artiștilor Plastici din România în documente de arhivă*, p. 46-52.

⁵ Prezenți în România pe linie NKVD/KGB încă din 1944, consilierii sovietici au fost detașați oficial în România în diverse sectoare de activitate în temeiul unei convenții semnate între București și Moscova la 5 februarie 1950. Consilierii sovietici erau trimiși în general pe o perioadă de trei ani, costurile întreținerii lor fiind suportate de statul român, ei fiind retribuiți atât de partea sovietică, precum și de cea română. La dualitatea salarizării se adăuga obținerea de locuințe gratuite, acoperirea cheltuielilor de transport și o largă paletă de avantaje materiale etc. La începutul anilor '50, pictorul sovietic Grigorenko era consilier la Comitetul Artelor și Culturii, supraveghind și decizând pe diverse teme (comenzi de lucrări monumentale, vernisaje, hotărârea ridicării la București a unei impunătoare statuii a lui Stalin) etc. De figura pictorului scenograf Evgheni Kondratevici Kovalenko se leagă controlarea învățământului artistic superior la București, acesta funcționând ca profesor de pictură de teatru (scenografie) la Institutul de Arte Plastice „Nicolae Grigorescu”, supervizând totodată și U.A.P. Magda Cărneci, *Artele plastice în România*

Similar situației din întreaga Românie postbelică, și în Transilvania o pondere mare a solicitărilor de produse artistice consta în comenzile pentru Partidul Comunist, fiind în acest caz riguros urmărite criteriile metodei unice de creație de către Direcția Artelor Plastice din Comitetul pentru Artă⁶. Așadar, la nivelul organizării interbelice a vieții și pieței artistice, unde comanda de stat reprezenta doar o parte a dinamicii acesteia, inițiativa privată, mecenatul și funcția colecționarului constituind repere importante, se produc după instaurarea noului regim mutații semnificative, statul preluând și în acest domeniu controlul și impunând politica sa în domeniu, o politică importată de la Moscova. Astfel, dacă în perioada imediat postbelică mai supraviețuia comanda alternativă (afișe, portrete etc., solicitate de o serie de instituții), structurile ministeriale devin, odată cu naționalizarea, principalii cumpărători. În consecință, realismul socialist a reprezentat și în sfera artelor plastice metoda unică de creație, clamând o finalitate ideologizată a actului de creație. Necesitățile propagandei politice au determinat realizarea de numeroase materiale cu specific, pentru care a fost constituită Cooperativa artistică „Decorativa”. Se impune astfel o artă cu tendință și modelarea artistului, chemat să depășească expresia artistică „burgheză”, „decadentă” și „formalistă”, să renunțe la individualism în favoarea spiritului colectiv. Simptomatic pentru desfășurarea procesului de creație este și apariția atelierelor colective, care soluționau atât problema lipsei de spațiu, cât și formarea tinerilor artiști în spiritul principiilor realismului socialist. Artistul era totodată solicitat să răspundă prompt comenzii de stat în care, în general, erau implicate colective de artiști în vederea executării operelor de artă monumentală. În timp va fi stimulată astfel constituirea unei caste sociale gratificată cu privilegii, cea a artiștilor care se conformau comenzilor oficiale și cerințelor acestora, răsplătită material în consecință, creatorul de artă transformându-se în funcționar de stat⁷. Pe de altă parte, periodicele comuniste au executat o modelare ideologică a gustului public și a vieții artistice a societății românești. În amintitele publicații erau înfierate și criticate operele unor mari artiști români, în rândul acestora numărându-se și Constantin Brâncuși, stabilit atunci la Paris⁸.

Mutațiile survenite în lumea artelor plastice din România regimului de „democrație populară” (reprezentate de diminuarea până la dispariție a activității diverselor societăți artistice interbelice, de reducerea numerică a expozițiilor personale, de modificări sensibile la nivelul grupărilor artistice) se remarcă și la nivelul provinciei istorice transilvănene, reintrată din nou în anii postbelici, în integralitatea ei, în componența statului român. Artiștii transilvăneni s-au văzut acum nevoiți să își prezinte lucrările în cadrul unor manifestări cu tematică impusă (expoziții de „artă plastică muncitorească”, centrate pe ideea *muncă, artă și democrație*, pe cea a *muncii în arta plastică*, pe aceea a *artei și culturii în slujba poporului*)⁹, fenomen care și-a lăsat amprenta și asupra conținutului și esteticii operelor realizate de aceștia. În plus, din anul 1948, barometrul evoluției artelor plastice reprezentat de Salonul Oficial a fost substituit de Expoziția Anuală de Stat a artelor plastice¹⁰, mărturie a tendințelor de a uniformiza și centraliza fenomenul expozițional. De reținut că Salonul Oficial de pictură și sculptură organizat la Fundația „Dalles” de pe Bulevardul Brătianu în lunile iunie-iulie 1945 respecta încă principiul pluralismului orientărilor în artele plastice, în ciuda presiunii care începea să se resimtă în toate domeniile vieții culturale din partea ocupantului sovietic. În „Cuvântul înainte” al catalogului expoziției din anul 1945, organizatorii și-au înscris în manieră decisă opiniile lor în acest sens: „Salonul Oficial nu reprezintă o anumită artă oficială, după cum nu impune sau preferă un anumit curent artistic. În Salonul nostru

1945-1989, Editura Meridiane, București, 2000, p. 27; M. Nițescu, *Sub zodia proletcultismului. O carte cu domiciliu forțat (1979-1995). Dialectica puterii. Eseu politologic*, ediție îngrijită de M. Ciurdariu, Editura Humanitas, București, 1995, p. 83-84, 127, 137; Dorin Dobrinu, *Ajutorul Marelui Frate. Consilierii sovietici în România lui Gheorghe Gheorghiu-Dej*, în *Analele științifice ale Universității «Al. Ioan Cuza» din Iași. Istorie*, s.n., tom. XLVI-XLVII, 2000-2001, p. 211-217; Comisia Prezidențială pentru Analiza Dictaturii Comuniste din România, președinte Vladimir Tismăneanu, *Raport final*, București, 2006, p. 121-130 (*Rolul consilierilor sovietici în comunizarea României*); I. Cărăbaș, *1945-1953: trasee instituționale și destine politice în arta românească postbelică*, p. 50; pe temă și Cristian Vasile, *Literatura și artele în România comunistă 1948-1953*, Humanitas, București, 2010, cap. *Artele plastice în timpul stalinismului integral*.

⁶ Vezi și Radu Ionescu, *Uniunea Artiștilor Plastici din România – 1921.1950.2002*, Editura Uniunii Artiștilor Plastici, București, 2003.

⁷ I. Vlasiu, *Artele plastice (1948-1989)*, în *Istoria Românilor*, vol. X. *România în anii 1948-1989*, coord. acad. Dinu C. Giurescu, Editura Enciclopedică, București, 2013, p. 1133. Vezi și Magda Predescu, *Utopie și heterotopie în arta din România anilor 1950-1970. Variațiile canonului artistic*, Idea Design, Cluj-Napoca, 2019, 524 p.

⁸ C. Vasile, *Între înregimentare și relaxare ideologică: artele plastice în anii 1950*, în *Studii și materiale de istorie contemporană*, 2011, nr. 1, p. 153-169.

⁹ I. Cărăbaș, *Realismul socialist cu fața spre trecut. Instituții și artiști în România: 1944-1953*, Idea Design&Print, Cluj, 2017, 301 p., cap. 4.

¹⁰ Vezi Ministerul Artelor și Informațiilor, *Expoziția Anuală de Stat a Artelor Plastice 1948*, București, s.n., 1948, 44 p. Au fost prezentate lucrări tematice precum *Spre abataje* de Gheorghe Șaru, *Munca în colectiv* de Iosif Bene, *Îndoirea țevii* de Adolf Adler etc. *Artă pentru popor? Plastica oficială românească între 1948 și 1965. Art for the people? Official Romanian fine arts between 1948 and 1965*, curator Monica Enache, trad. Alina Monica Botez, MNAR, București, 2016, p. 49.

Oficial își găsește locul orice tendință artistică, în cea mai perfectă libertate. Aceste diverse tendințe înfățișează adevărata realitate a spiritului și a nivelului de cultură a epocii în care se produc”¹¹.

Reluarea manifestărilor expoziționale ardelenice în contextul postbelic al reintegrării Transilvaniei de Nord a fost marcată în primul rând de o serie de evenimente clujene, între care amintim aici Expoziția de artă plastică a celor mai importanți artiști transilvăneni organizată la Cluj sub egida Institutului de Studii Clasice în 1946. Menționăm că în cadrul manifestării erau prezente lucrări cu tematică religioasă (sculptorul Radu Pușcariu¹², de exemplu, a propus un relief intitulat *Buna Vestire*), dovadă a faptului că arta transilvăneană a devenit doar treptat și forțat, după organizarea structurilor instituționale, un teren deschis realismului socialist.

Fenomenul etatizării spațiilor expoziționale, caracteristic „obsedantului deceniu”, s-a înregistrat și în context transilvan. Dacă la București, Palatul Regal este transformat în sediu expozițional, din 1950 fiind aici amenajat Muzeul de Artă al R.P.R. (la cărma căruia va fi plasat artistul favorabil regimului M. H. Maxy, accentul fiind pus treptat pe expoziții colective sau pe cele tematice, subsumate rememorării unor evenimente istorice ilustrative pentru „lupta de clasă” – 1907 etc.), Palatul Bánffy de la Cluj a avut un destin similar. Apreciat drept cel mai important edificiu baroc din centrul cultural transilvănean, construit în anii 1774-85 ca reședință particulară a contelui Bánffy György, viitorul guvernator al Transilvaniei, după planurile arhitectului german Johann Eberhardt Blaumann și decorat cu sculpturi ale lui Anton Schuchbauer, palatul a fost utilizat, de-a lungul timpului, ca și reședință de protocol, Cazinou Național, clădire de apartamente și spații comerciale, sediu de societăți industriale, destinația sa prevalent culturală fiind configurată încă din anul 1925, când a fost amenajat în curtea imobilului un cinematograful, funcțional în deceniile următoare. În anul 1951 a fost organizat Muzeul de Artă, iar municipalitatea clujeană a dat palatul în folosință, în anul 1956, amintitei instituții. De reținut că la baza colecției de artă românească modernă de la Cluj a stat donația Virgil Cioflec. Prozatorul, criticul de artă și colecționarul amintit, autor al unor monografii Ștefan Luchian sau Nicolae Grigorescu, a donat Universității clujene, la finele anilor '20, colecția sa de artă, în 1933 fiind astfel inaugurată Pinacoteca Virgil Cioflec, care a fost apoi încorporată, în perioada postbelică, în noua instituție muzeală, constituită și pe baza fondurilor Muzeului Ardelean/Erdélyi Múzeum¹³.

La Sibiu, Muzeul Brukenthal a cunoscut, în 1948, avatarurile naționalizării. Muzeul își avea sediul în Palatul Brukenthal, unul dintre cele mai importante edificii în stil baroc din Transilvania, ridicat în anii 1778-88, aflat în proprietatea Bisericii Evanghelice din Sibiu și care a fost naționalizat la rândul său. Instituția a trecut astfel în proprietatea statului comunist, încetându-și atunci activitatea și Societatea Transilvăneană pentru Științele Naturii din Sibiu, sub patronajul căreia se aflase Muzeul. Politica centralizatoare în domeniul artei a noului regim de „democrație populară” a determinat transferul la București, tot în anul 1948, a unui număr de 19 lucrări, acestea fiind inserate în Muzeul Național de Artă al R.P.R. Tot în spiritul centralizator al epocii, în anul 1950 sunt înglobate în Muzeul sibian fondurile Muzeului Astra¹⁴. La Brașov, odată cu reorganizarea muzeală centralizatoare și unificatoare specifică regimului ideocratic de stânga, este constituită, în anul 1949, Secția de Artă a Muzeului Regional al Regiunii Stalin (prima expoziție permanentă de artă plastică a fost vernisată la 15 februarie 1950, instituția fiind amplasată atunci în Casa Sfatului). În anul 1970, Secția de Artă a Muzeului Județean Brașov a fost mutată în actualul sediu – edificiul ridicat în anul 1902, în stil neobaroc (după planurile

¹¹ Vezi *Salonul Oficial. Pictură și Sculptură*, București, Ministerului Artelor, 1945, 56 p. + 50 p. il. Pentru funcționarea Salonului Oficial în anii imediat postbelici și participarea artiștilor transilvăneni la amintita manifestare expozițională, vezi Petre Oprea, *Expozanți la Saloanele Oficiale de pictură, sculptură, grafică: 1945-1947*, Direcția pentru Cultură, Culte și Patrimoniul Cultural Național a Municipiului București, București, 2007, 44 p.

¹² I.V. [Ioana Vlasu], *Pușcariu Radu, în Dicționarul Sculptorilor din România secolele XIX-XX*, vol. II. *Lit. H-Z*, coord. Ioana Vlasu, Editura Academiei Române, București, 2012, p. 237.

¹³ În perioada 1960-74 au fost întreprinse lucrări de restaurare la Palatul Bánffy, Muzeul de Artă fiind așezat în palatul parțial restaurat în anul 1962, iar deschiderea pentru public a avut loc în 1965. Vezi și *Muzeul de Artă Cluj*, prefață de Viorica Marica, Întreprinderea Poligrafică, Cluj, 1967, 24 f.; N. Lăptoiu, *Muzeul de Artă din Cluj: ghid*, Meridiane, București, 1974, 48 p.; *Muzeul de Artă Cluj-Napoca: catalog patrimonial*, de Maria Chira, Livia Drăgoi, Alexandra Rus, Elisabeta Ghiurițan, Cluj-Napoca, Întreprinderea Poligrafică Cluj-Napoca, 1976, 102 p.

¹⁴ O nouă reorganizare a Muzeului Brukenthal a avut loc în anul 1957, când Muzeul de Științele Naturii a devenit parte a Muzeului Brukenthal, din 1966 deschizându-se Muzeul Cinegetic „August von Spiess”, iar din 1972, Muzeul Farmaciei. Ca un fapt de cronică, în luna mai 1968 au fost furate din patrimoniul instituției 8 tablouri valoroase, aparținând colecției de pictură europeană (Anton van Dyck, Tiziano etc.), dintre care doar 4 au fost recuperate în timp. Muzeul de Istorie, organizat în conformitate cu preceptele epocii, fiind privilegiate istoria și arheologia cu argumentarea continuității etnice în spațiul intracarpatic – unul dintre punctele forte ale doctrinei naționalismului comunist – precum și istoria contemporană, care înscrisa „epoca de aur” ca un corolar al întregii deveniri naționale, a fost inaugurat în 1988. De reținut că, în anul 2005, statul român a retrocedat Muzeul Brukenthal Bisericii Evanghelice din Sibiu, restituind și cele 19 tablouri transferate în 1948 la București.

arhitectului brașovean Moritz Wagner), pentru Asociația Meseriașilor din localitate –, clădirea fiind reamenajată în scopuri muzeale în 1969-70¹⁵.

De altfel, și în alte centre culturale transilvănene și bănățene, precum Timișoara, Arad, Târgu Mureș, Oradea, Bistrița, Satu Mare, Zalău etc., au fost organizate sau reorganizate treptat colecții de artă specifice în cadrul respectivelor Muzeu regionale, apoi județene.

La Timișoara, Muzeul Banatului a fost transferat în 1948 în Castelul Huniade, iar din anul 1969, secția de artă a muzeului a beneficiat de o locație proprie, în clădirea Centrului Cultural Francez, iar ulterior – în 1986 – a fost mutată într-o aripă a Palatului Baroc (edificiu aflat în restaurare la finele anilor '70)¹⁶.

Galeria de Artă a funcționat și la Arad, în perioada postbelică, în cadrul structurilor muzeale propuse de regimul de „democrație populară” (Muzeu Regional), în anii 1954-55 fiind redeschise secții ale muzeului (istoria veche, „Muzeul Revoluției de la 1848”, respectiv galeria de artă, iar din 1957, expoziția de etnografie). Galeria de artă a fost destructurată în 1977, când politica ceaușistă în sfera culturii insista pe expoziții dedicate istoriei contemporane, „construirii societății socialiste multilateral dezvoltate” și, implicit, cultului personal¹⁷.

Secția de Artă a Muzeului Județean Mureș are sediul în Palatul Culturii din Târgu Mureș, Pinacoteca păstrându-și locația inițială încă din anul 1913. În anii postbelici a fost organizat Muzeul Regional Mureș (actualul Muzeu Județean), în structura căruia a fost cuprinsă și vechea clădire a Muzeului Secuiesc de Artă Industrială (ridicată în anii 1890-1893), devenită spațiu expozițional al muzeului din anul 1957¹⁸.

Muzeul din Oradea a fost, la rândul său, trecut în proprietatea statului comunist, în 1948, purtând, succesiv, denumirile de Muzeul Regional Crișana, respectiv Muzeul Județean Bihor. Cu noua denumire de Muzeul Țării Crișurilor¹⁹ – instituție destinată și artei, și științei – a fost inaugurat, la 17 ianuarie 1971, în Palatul Baroc/ Palatul Episcopal, atunci recent restaurat. Palatul, cel mai amplu edificiu baroc din România, este opera arhitectului austriac Franz Anton Hillebrandt, care a continuat și opera de construcție a Bazilicii „Ridicarea la Cer a Fecioarei Maria”, catedrala Diecezei Romano-Catolice de Oradea, inițiată de arhitecți italieni²⁰.

În toamna anului 1950 a fost organizat Muzeul Regional Bistrița, accentul fiind pus în deceniile următoare pe arheologie, numismatică, etnografie și științe naturale. Secția de Artă Contemporană s-a cristalizat treptat în cadrul Muzeului Județean Bistrița-Năsăud, astăzi Complexul Muzeal Bistrița-Năsăud.

Secția de Artă a Muzeului Județean Satu Mare a fost înființată în 1968, odată cu reorganizarea mai vechiului Muzeu Raional. În anul 1969 a fost inaugurată la Satu Mare, în cadrul Muzeului Județean, expoziția permanentă dedicată pictorului sătmărean Aurel Popp. În 1985 a fost sistematizată expoziția care cuprinde opere ale artiștilor plastici români din secolul XX, constituind fundamentul structurii muzeale dedicată artelor plastice, în timp ce din 1986 este deschis atelierul-galerie care conține donația graficianului Paul Erdős (1916-1987)²¹.

¹⁵ Muzeul de Artă din Brașov devine instituție de sine stătătoare în iunie 1990, prin desprinderea secției de artă din cadrul Muzeului Județean Brașov. Structura instituției se concentrează în jurul a 2 expoziții permanente: Galeria Națională (centrată pe artă românească modernă și contemporană), respectiv Expoziția de Artă Decorativă (cu piese provenind și din spațiul european și oriental, nu doar strict din provinciile istorice românești).

¹⁶ Doar cu începere din anul 2006, Muzeul de Artă Timișoara devine instituție independentă de Muzeul Banatului și beneficiază de spațiul expozițional extins din Palatul Baroc.

¹⁷ La Palatul Cultural, expoziția de istorie și arheologie a fost redeschisă, după amenajarea radicală conformă ideologiei regimului de dictatură personală, în 1979, iar Galeria de Artă a fost transferată, în anul 1984, într-un nou sediu, unde funcționează și astăzi. Expoziția permanentă a fost vernisată în 1998, apoi restructurată în anul 2013. Doar în primăvara anului 2022, pictura de secol XIX aparținând spațiului central-european este repropusă la Palatul Cultural din Arad, după o întrerupere aproape semi-centenară.

¹⁸ O extindere a Muzeului de Artă, în continuare aflat în cadrul Muzeului Județean Mureș, a avut loc în anul 2011, când au fost conturate cele două galerii permanente (Galeria de Artă Maghiară Modernă – bazele colecției fiind puse încă din 1913 prin contribuția Ministerului Instrucțiunii din Budapesta –, respectiv Galeria de Artă Românească Modernă, dezvoltată în jurul colecției interbelice de artă românească).

¹⁹ Din anul 2018, instituția a fost transferată în noul sediu de pe Strada Armatei Române. Gabriel Moisa, Aurel Chiriac, *150 de ani de istorie muzeală la Oradea*, în vol. *150 de ani de muzeografie orădeană*, coord. G. Moisa, A. Chiriac, *Crisia*, Oradea, vol. LII, supliment nr. 1, 2022, p. 11-13.

²⁰ Alexandru Bauer, *Arhitectul austriac Franz Anton Hillebrandt, constructorul palatului baroc de la Oradea*, în *Buletinul Monumentelor Istorice*, a. XL, 1971, nr. 2, p. 57-58.

²¹ În perioada postcomunistă e organizat și Atelierul Memorial Erdős (1996), cu spații destinate expozițiilor temporare. Panorama artistică a localității a fost completată, din 2000, de Atelierul Memorial Aurel Popp. În prezent, secția de artă a Muzeului Județean Satu Mare este amplasată în clădirea-monument istoric, Casa Vécsey (ridicată în a doua jumătate a secolului al XIX-lea în stil neogotic). Pe temă Aurel Popp. *Catalog patrimonial – 120 de ani de la nașterea pictorului Aurel Popp*, de Iudit Erdős, Doina Miclăuș, Editura Muzeului Sătmărean, Satu Mare, 1999.

La Zalău, muzeul din localitate a fost înființat în anul 1951. Din 1971 a fost structurat pe trei secții distincte la nivelul expoziției de bază: istorie veche-arheologie, artă populară-etnografie, respectiv arte plastice. În contextul donației Ioan Sima, din anul 1980 a fost îmbogățită colecția de artă contemporană, iar cu începere din 1981 a funcționat, într-un spațiu distinct, Galeria de Artă „Ioan Sima”. Din 1987, expoziția de artă plastică este înlocuită cu cea dedicată istoriei contemporane, predilect „epocii de aur”, fiind reconstituită abia după 1990²².

O situație similară s-a înregistrat la Baia Mare, unde în anul 1960 a fost înființată Colecția de artă românească modernă și contemporană din cadrul Muzeului Regional Maramureș, colecție care, la vremea respectivă, însuma 195 de piese. Situația particulară a mișcării artistice de la Baia Mare, unde s-a cristalizat, în anii de final ai veacului al XIX-lea și de început ai secolului XX, una dintre cele 40 de colonii notorii ale artiștilor europeni, a determinat o evoluție specifică a spațiilor expoziționale, atât în cadrul coloniei propriu-zise, cât și la nivel general urban. Întrucât Centrul Artistic din Baia Mare a înregistrat o efervescență creatoare atât în anii interbelici, cât și în România postbelică, numărul operelor de artă ale amintitei colecții a sporit considerabil, din anul 1984 aceasta fiind așezată în vechea clădire a Oficiului Salinar Maramureș (construcție care datează din 1748)²³.

În primul deceniu postbelic arta pictorilor și sculptorilor ardeleni a resimțit acut influența realismului socialist. Una dintre compozițiile-model, prin tematică și limbaj pictural, pentru noua expresie artistică adoptată de la finele deceniului al cincilea în pictura românească, *Grivița 1933* (prezentată la Expoziția anuală de Stat a Artelor Plastice din 1952) (**fig. 1**), aparține unui pictor ardelean Miklóssy Gábor (1912-1998, pictor orădean format la Academia de Arte Frumoase din Budapesta, din 1949 cariera sa fiind legată de învățământul superior artistic clujean), acesta fiind și laureat al Premiului de Stat 1952 pentru lucrare²⁴.

Fig. 1. Miklóssy Gábor, *Grivița 1933*, 1952, detaliu (*Arta din România. Din preistorie în contemporaneitate*, ed. acad. Răzvan Theodorescu, acad. Marius Porumb, vol. II, fig. 789)

²² Actuala denumire a instituției este Muzeul Județean de Istorie și Artă Zalău.

²³ Cu începere din anul 2006, instituția a devenit de sine stătătoare, fiind înființat Muzeul Județean de Artă „Centrul Artistic Baia Mare”, structură care conservă și un bogat fond documentar privitor la evoluția Școlii de la Baia Mare, alături de cele peste 4500 de opere de artă, semnate în proporție de 95% de membrii coloniei artistice din localitate.

²⁴ De același autor vezi și *Muncitorii, Semnarea actului de constituire a Gospodăriei Agricole Colective – 1950, Ora de educație politică în armată – 1950, Lupeni 1929 – 1959*. Vezi *Artă pentru popor*, p. 51, 93, 226-227, 300.

La fel, și cunoscuta compoziție tematică *Spre abataje*, 1948, purta semnătura pictorului bănățean Gheorghe Șaru (1920-2003)²⁵. Îl amintim și pe Teodor Harșia (1914-1987, format la începutul anilor '30 în atelierul lui Catul Bogdan), care a activat în mediul artistic clujean în anii postbelici, opera sa resimțind influența realismului socialist (vezi *Judecarea chiaburului* – 1952, *Toamna la G.A.C.* – 1961)²⁶. Artistul brașovean Andrei Nemeș (1891-1973) are, la rândul său, compoziții realist-socialiste (*Construirea unui cartier muncitoresc în cadrul Planului Cincinal*, 1951)²⁷. Petru Feier (1912-1986, activ în mediul academic clujean după 1949, cadru didactic la Institutul de Arte Plastice de aici, autor al unor compoziții cu teme istorice – vezi cea dedicată revoltei populare de la 1784 – sau de inspirație rustică, iar din perioada deschiderii controlate semnând o serie de maternități, portretistică și peisagistică), artist arădean format în cadrul Coloniei de la Baia Mare, a realizat de asemenea compoziții tipice realismului socialist (*Distribuirea avansurilor la o gospodărie agricolă colectivă*²⁸, *Schimbul la mină*²⁹). Pictorul și graficianul Iosif Bene/Bene József (1903-1986, originar din Harghita și care își va aduce, ulterior, o contribuție semnificativă la organizarea Catedrei de Arte textile a Institutului de Arte din Cluj)³⁰, s-a evidențiat la rândul său în cadrul Expozițiilor Anuale de Stat ale Artelor Plastice de la începuturile anilor '50 (vezi opera *Bucuria lui Polenski, cioban evidențiat*³¹, *Sosesc noi membri la Gospodăria Agricolă Colectivă* (fig. 2)³², *Citind ziarul pe arie*³³).

Fig. 2. Iosif Bene/Bene József, *Sosesc noi membri la Gospodăria Agricolă Colectivă* (Arta plastică. *Revistă a Uniunii Artiștilor Plastici și a Ministerului Culturii*, 1, 1954, p. 7)

²⁵ Reprodusă în *Ibidem*, p. 81.

²⁶ Vezi Muzeul de Artă Cluj-Napoca, *Expoziție Teodor Harșia*, de Velica Boari, Alexandra Rus, Întreprinderea Poligrafică, Cluj-Napoca, 1984, 29 p.; Negoită Lăptoiu, *Teodor Harșia*. [Album], Editura Meridiane, București, 1980, 40 p. + [20] f. *Arta sub comunism. Arta oficială a regimului comunist în colecția Muzeului de Artă Brașov (1945-1989)*, de Radu Popica, Anca Maria Zamfir, Editura Muzeului de Artă Brașov, Brașov, 2011, p. 32; *Artă pentru popor*, p. 109.

²⁷ *Arta sub comunism. Arta oficială a regimului comunist în colecția Muzeului de Artă Brașov (1945-1989)*, p. 26.

²⁸ *Arta plastică. Revistă a Uniunii Artiștilor Plastici și a Ministerului Culturii*, București, 1, 1954, p. 5.

²⁹ Reprodusă în *Artă pentru popor*, p. 74.

³⁰ Pentru opera sa Mircea Țoca, *Iosif Bene* [Album], Editura Meridiane, [București], 1976, 40 p. + [20] f.

³¹ Vezi Jules Perahim, *Gânduri despre Expoziția Anuală de Stat a Artelor Plastice*, în *Flacăra*, nr. 2, 15 ianuarie 1955; *Artă pentru popor*, p. 148.

³² Mircea Deac, *Proletcultismul, o amintire dureroasă*, în *Antic Art Magazin. Revistă a pieței de artă din România*, octombrie-noiembrie 2006, p. 14. Vezi și reproducerea operei pe cărțile poștale ale vremii, cu text explicativ bilingv, română și rusă pe https://www.delcampe.net/en_GB/collectables/postcards/romania/propagande-communiste-communist-propaganda-colectivizarea-agriculturii-agro-collectivisation-1950-955-al203-1712386879.html, accesat 9 octombrie 2023.

³³ *Artă pentru popor*, p. 51.

Compoziții realist-socialiste au semnat și István/Ștefan Barabás (1914-2007, născut în Hunedoara, format în anii '30 la școala de pictură băimăreană și legat de mediul artistic din Târgu Mureș – *Ajutorul sovietic* (fig. 3)³⁴), Lidia Agricola (1914-1994, pictoriță din mediul băimărean – vezi *Construcția podului*, înc. 1950, *În mină*, *Comunistul Józsa Béla la o ședință ilegală*, 1951, ultima lucrare fiind distinsă, în 1952, cu Premiul de Stat)³⁵, Nagy Imre (1893-1976, pictor din Harghita, vezi *Fabrica de ciment la Bicaz* – 1952³⁶) sau Abodi Nagy Béla (1918-2012, pictor originar din Harghita, format cu Camil Ressu la Academia de Arte Frumoase din București, apoi la Budapesta în anii războiului, la Cluj profesor la Institutul de Artă „Ion Andreescu”), cu compoziția *Critica* (1954, înfățișând o ședință tipică epocii, lucrare distinsă cu Premiul de Stat)³⁷.

Fig. 3. Barabás István, *Ajutorul sovietic* (Arta plastică, 1, 1954, p. 10)

Vasile Weith/Weith László (1914-1973, artist bihorean născut la Valea lui Mihai, format în mediul băimărean, soțul pictoriței Lidia Agricola) a realizat, la rândul său, compoziții (*Chemare la întrecere*³⁸) (fig. 4).

Fig. 4. Vasile Weith, *Chemare la întrecere* (Arta Plastică, 1, 1954, p. 11)

³⁴ M. Deac, *op. cit.*, p. 15.

³⁵ *Artă pentru popor*, p. 71, 96, 296.

³⁶ *Ibidem*, p. 110.

³⁷ Vezi reproducerea operei în J. Perahim, *op. cit.*; *Artă pentru popor*, p. 153.

³⁸ În *Artă pentru popor*, p. 139.

În cazul picturii de șevalet era repropusă acum pictura de historia, mai puțin frecventată în perioada interbelică, când sub influența modernismului și a abstractizării, a vocației non-narative, erau preferate peisajele, naturile statice sau portretele. Din punct de vedere al temelor (care erau prezentate artiștilor pe o listă de către U.A.P., instituția având misiunea coordonării evoluției creației artistice, așa cum sindicatul anilor precedenți instituisese „colectivizarea” vieții artistice românești), la începutul deceniului al șaselea a fost mai facilă abordarea de către artiștii transilvăneni a lumii rurale – realismul plein air-ist fiind extrem de cultivat în pictura ardeleană interbelică –, pentru ca abia spre sfârșitul decadei să apară pregnant tematica proletară în pictură, ca de altfel și în gravură. Vezi ca exemple de opere cu tematică proletară *Lumină peste uzină, Turnătorie, Tipografie ilegală* – 1950 de Ștefan Szönyi/Szönyi István (1913-1967, pictor format în mediul artistic bănățean, parte a grupului artiștilor care se reunea la Lugoj, format sub îndrumarea lui Virgil Simonescu la început ca muralist, apoi, din 1934, la Școala de Belle Arte din Timișoara sub ghidajul lui Alexandru Popp și Julius Podlipny); *Abataj* de Hans Mattis-Teutsch³⁹; *Într-o turnătorie* de Hermann Morres, 1956⁴⁰, *Noi clădim o țară nouă* de Petre Abrudan etc.

În cazul unor pictori, aderarea la realismul socialist s-a făcut mai mult prin temă. Hans Mattis-Teutsch (1884-1960) este cunoscut ca un pictor cu o mare forță a expresiei. După ce a oscilat la începutul carierei sale între formulele post-impresioniste și expresioniste, a ales expresionismul, fiind admirat pentru îndrăzneala de a expune opere expresioniste în 1920 la București. După o perioadă avangardistă, revine la arta figurativă și își definește un nou stil aproape de suprarealism – realismul constructiv (inspirat de constructivism, inițiat la începutul sec. XX în Rusia și care își propunea să reflecte societatea industrială modernă și spațiul urban), din această perspectivă îmbrățișând noua orientare în artă.

Prietenia româno-sovietică a reprezentat o temă frecventată în compozițiile epocii, care emerge și în arta transilvană (vezi Tiberiu Krausz, *Stahanovistul Rosinski în vizită la Uzinele „23 August”* – 1952, prezentată la Expoziția Anuală de Stat a Artelor Plastice 1952⁴¹), ca și reliefarea istoriei U.R.S.S. (Lidia Agricola, *V. I. Lenin la Congresul al VII-lea* – 1953⁴²).

Legitimarea istorică a partidului unic a reprezentat o altă temă exploatată copios, atât cu prilejul centenarului pașoptist sau al semicentenarului Răscoalei din 1907, cât și în legătură cu reliefarea istoriei comuniste ilegale, care își căuta ascendența în răscoalele și revoltele populare ale trecutului național (Ștefan Szönyi, *Moartea partizanului, Bobâlna* etc.; lucrările lui Tiberiu Krausz, *13 decembrie 1918* – greva tipografilor bucureșteni, operă din 1960)⁴³. Amintim aici și compoziția lui Petre Abrudan *Catarina, doamna noastră*, pictură realizată în 1948 și care face referire, la ceas centenar, la Ecaterina Varga, supranumită Doamna Moților, pentru lupta sa în favoarea drepturilor românilor iobagi din Munții Apuseni⁴⁴, manieră interesantă în care ideologia internaționalist-proletară abordează raporturile româno-maghiare din Ardeal, insistând pe istoricul prieteniei interetnice forțată în momente revoluționare. De altfel, în pictura transilvăneană vom găsi o incidență a portretelor Ecaterinei Varga legate de centenarul pașoptist – când în numele noii ideologii impuse de puterea ocupantă erau condamnate manifestările naționaliste și personajele lor reprezentative –, tocmai pentru a simboliza și legitima istoric un internaționalism revoluționar.

Alături de compoziții, realismul socialist a propus în pictură și formulele preferate ale interbelicului, mai ales portretul, din nevoia propagandistică de a portretiza liderii comuniști – vezi *Tovarășul Gheorghe Gheorghiu-Dej lucrând la planul de electrificare* de Ștefan Szönyi, 1951 (fig. 5), *I. V. Stalin* de același Ștefan Szönyi, 1952⁴⁵ – sau figurile eroice ale trecutului revoluționar (de exemplu Ștefan Szönyi – lucrările *Doja*, 1948⁴⁶, *Ecaterina Varga*, 1954, evidențiată la cea de-a treia Expoziție Anuală de Stat a Artelor Plastice, care a avut loc în anul 1954⁴⁷) (fig. 6).

³⁹ Vezi reproducerea lucrării în *Arta sub comunism. Arta oficială a regimului comunist în colecția Muzeului de Artă Brașov (1945-1989)*, p. 27.

⁴⁰ *Ibidem*. Hermann Morres (1885-1971), exponent al artei săsești, format sub influența școlii din Budapesta, activ în cadrul Coloniei de pictură băimăreană în primul deceniu interbelic (1926, 1929).

⁴¹ Tiberiu Krausz (1919-2010), pictor originar din Făgăraș, format la Școala de Arte și Meserii din Brașov, apoi la București în anii postbelici, de mediul artistic al capitalei rămânând legat până în 1970, anul emigrării sale în Canada, unde a semnat operele sub pseudonimul T. K. Thomas. *Artă pentru popor*, p. 112.

⁴² *Ibidem*, p. 51, 120-121.

⁴³ I. Cărăbaș, *op. cit.*, p. 566; *Artă pentru popor*, p. 242-243.

⁴⁴ Pentru opera lui P. Abrudan detalii în *Petre Abrudan. Colonia pictorilor Baia Mare 2019*, ed. Laura Teodora Ghinea, Adrian Vasile Chira, cuvânt înainte Laura Teodora Ghinea, studiu introductiv Cosmin Năsui, Editura Școala Ardeleană – Editura Eikon, Cluj-Napoca – București, 2019, 184 p. Vezi pentru pictura discutată Negoită Lăptoiu, *Petre Abrudan [Album]*, Editura Meridiane, București, 1979; Idem, *Inspirația istorică în pictura lui Petre Abrudan*, în *Acta Musei Porolissensis*, Zalău, I, 1977, p. 457-461, mai ales p. 458.

⁴⁵ Vezi reproducerea portretului în *Artă pentru popor*, p. 50.

⁴⁶ *Ibidem*, p. 47.

⁴⁷ Expoziția Anuală de Stat a Artelor Plastice, Muzeul de Artă al R.P.R., București, ed. a III-a, 1954, în *Flacăra*, nr. 1, 1 ianuarie 1955.

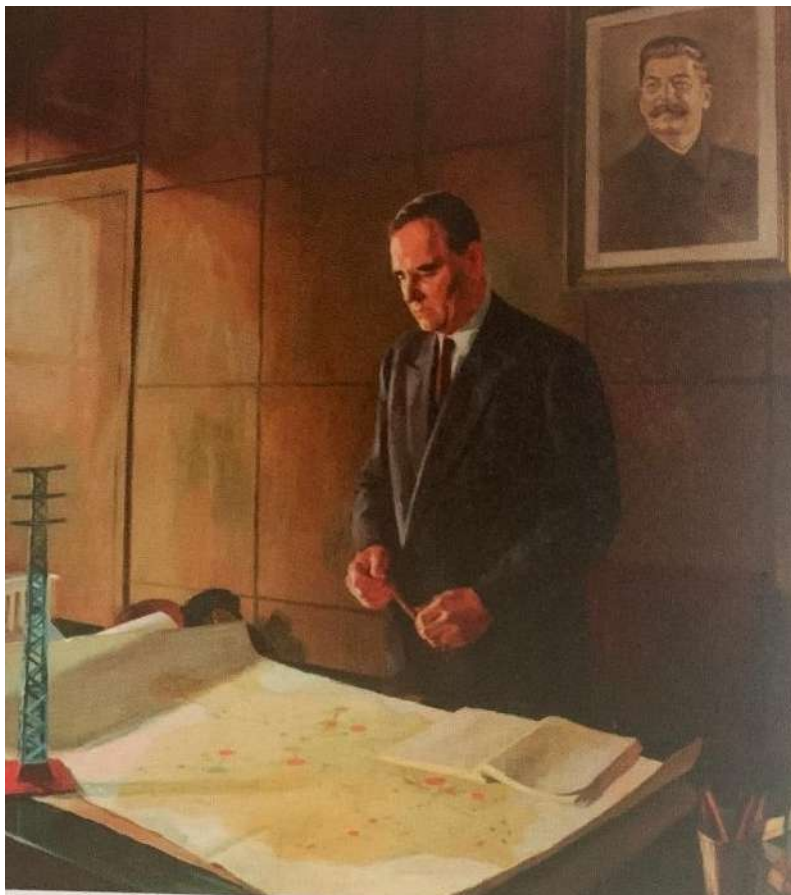

Fig. 5. Ștefan Szönyi, *Tovarășul Gheorghe Gheorghiu-Dej lucrând la planul de electrificare*, 1951, detaliu (*Arta din România. Din preistorie în contemporaneitate*, vol. II, fig. 792)

Fig. 6. Ștefan Szönyi, *Ecaterina Varga* (*Artă pentru popor*, p. 155)

În ceea ce privește portretul, după critica hrușciovistă a cultului personalității, au fost propuse figuri tipice qvasi-anonime, cerințele realismului socialist fiind ca individul să fie reprezentat fidel, să fie schițată o caracterizare psihologică a acestuia, iar formula artistică să aparțină esteticii oficiale – vezi portretele de muncitori, studenți, de muncitoare fruntașe sau țesătoare, exemple ale modelului fiind numeroase în pictura epocii: Hans Mattis-Teutsch, *Tăietor de lemne*, 1950-1960⁴⁸; Tiberiu Kraus, *În ședință*, 1950⁴⁹, *Sudorița*, 1959⁵⁰; Catul Bogdan, *Portret de textilistă*, 1960⁵¹; Ștefan Szönyi, *Sudor*, 1961; Anca Hadiac, *Pionieră fruntașă*, 1961⁵²; Friedrich von Bömches, *Oțelarii*, 1963; Ludovic Boroș, *Portret de muncitor*, 1963⁵³; Petre Abrudan, *Muncitor în mină*, *Utecistul*, 1972 etc.⁵⁴.

Sunt cultivate și celelalte tipuri de pictură intens frecventate în perioada interbelică: peisajele și natura statică. În anii de glorie ai realismului socialist care combătea non-acțiunea, singurul tip de peisaj frecventat era cel industrial sau de șantier – exemplu al construcției noii societăți –, în care prezența umană nu apare întotdeauna. Odată cu diversificarea tematică și de expresie artistică, spre finele anilor '50 sunt recuperate formulele impresioniste și peisajul contemplativ. O caracteristică proprie atât sculpturii cât și picturii realismului socialist rămâne evitarea dimensiunilor mici și a nudului, acesta din urmă fiind cultivat abia din anii deschiderii controlate.

În mod paradoxal însă, în contextul în care Ardealul de Nord revenise după război la patria-mamă, iar regimul de democrație populară a exploatat în favoarea sa rolul național pe care Biserica Ortodoxă Română îl dobândise în anii României Mari, intrând într-un dialog interesant și discutabil cu instituția ecleziastică însumând cel mai important număr de credincioși (după modelul oferit de politica Moscovei în domeniu), în primele decenii de comunism a continuat opera de completare și finalizare a bisericilor ortodoxe fondate în Transilvania interbelică (a căror piatră de temelie fusese pusă, mai ales, în anii '30 sau spre finele acestora, și care, din lipsă de fonduri, nu au fost încheiate în interbelic). În 1953-54 a fost pictată Biserica Ortodoxă „Adormirea Maicii Domnului” din Satu Mare, în anii 1968-71 s-a realizat pictura Bisericii Ortodoxe „Adormirea Maicii Domnului” din Reșița (edificată în anii 1938-41), prin contribuția pictorului bucureștean Gheorghe Vânătoru (1908-1983, promotor al unei formule picturale expresioniste), tot la începutul anilor '70 pictura Bisericii „Sfinții Arhangheli Mihail și Gavriil” și „Sfinții Trei Ierahi” din Aiud (operă a lui Eremia Profeta), în perioada 1978-86 a fost finalizată și pictura Bisericii Ortodoxe „Înălțarea Domnului” din Târgu Mureș (prin aportul pictorului Nicolae Stoica, artist de matrice postimpresionistă⁵⁵), la începutul anilor '80 a fost pictată Biserica „Sf. Treime” din Târnăveni (de pictorița Virginia Videa), în anii 1986-1988 a fost terminată pictura Bisericii Ortodoxe „Sf. Mihail și Gavriil” din Mediaș (de către Virginia Videa și Gheorghe Zaharia)⁵⁶, în anii '80 a fost realizată, de către pictorul clujean Viorel Nimigeanu (1950-2021), pictura Bisericii ortodoxe „Sf. Nicolae” din Huedin (prin contribuția aceluiași artist, pictura a fost și restaurată în anii 2010)⁵⁷.

În sculptură – unde varianta monumentală, supradimensionată, de for public și arhitectură a fost expresia pregnantă a realismului socialist, preferată de regim pentru eficiența ei propagandistică, întrucât avea un grad maxim de adresabilitate, exprima cel mai bine ideea legitimării puterii politice și constituia fundalul optim al manifestărilor triumfaliste organizate de autorități pentru a marca victoria instaurării

⁴⁸ *Arta sub comunism. Arta oficială a regimului comunist în colecția Muzeului de Artă Brașov (1945-1989)*, p. 17.

⁴⁹ *În Artă pentru popor*, p. 91.

⁵⁰ Vezi imaginea în *Arta sub comunism*, p. 30.

⁵¹ *Artă pentru popor*, p. 234.

⁵² *Arta sub comunism*, p. 30.

⁵³ *Ibidem*, p. 33. Artistul brașovean Friedrich von Bömches (1916-2010) s-a remarcat în domeniul picturii, graficii și fotografiei, arta sa oglindind experiența deportării în Uniunea Sovietică la finele celui de-Al Doilea Război Mondial (cunoscutele sale schițe instantanee).

⁵⁴ I. Cărăbaș, *op. cit.*, p. 567.

⁵⁵ Nicolae Stoica (1903-1988), artist născut la Brăila și absolvent al Academiei de Arte Frumoase din București, s-a numărat printre cei mai cunoscuți restauratori ai picturii religioase din perioada postbelică. Legătura sa cu spațiul artistic transilvan s-a afirmat încă din deceniile interbelice, în anii 1922-26 frecventând colonia artistică de la Baia Mare. Din anul 1926 și-a început activitatea de pictor de biserici, decorând inițial mai ales lăcașuri de cult brăilene. Cu susținerea lui Nicolae Iorga, care i-a apreciat pictura de șevalet (Stoica a expus la Saloanele Oficiale din 1930, 1932 și 1933), artistul a obținut o bursă la Școala Română de la Roma în anii 1935-37. V. Turcuș, *Școala Română din Roma (1922-1947)*, Școala Ardeleană, Cluj-Napoca, 2016, p. 224, 232, 261, 268, 284; vezi fișa biografică în Ilarie Gh. Opreș, Vasile Mureșan, Marcel Naste, *Iconari mureșeni contemporani*, Editura Nico, Târgu Mureș, 2013, p. 21-23; Simon Salcă Jr., *Nicolae Stoica – un „zugrav uitat”*, în *Acta Musei Tutovensensis*, Bârlad, VIII, 2013, p. 153-161.

⁵⁶ Dan-Ionuț Julean, Dana Julean, *Catedralele Unirii la vest de Carpați*, Cluj-Napoca, Presa Universitară Clujeană, 2018, p. 129, 143, 195, 207, 261, 273.

⁵⁷ Vezi pe temă Viorel Nimigeanu, *Pictura bisericilor ortodoxe din Transilvania în secolul XX*, Editura Palimpsest, București, 2007. De amintit că pictorul Viorel Nimigeanu este autorul picturii a peste 50 de biserici transilvane, opere realizate începând din anii '80.

„democrației populare” –, sunt reliefate din nou aceleași personaje-eroi ca și în pictură (învingători, revoluționari, în trecut ilegaliști, victime, revoltați). Începutul a fost făcut încă de la finele celui de-Al Doilea Război Mondial, în contextul ocupației sovietice, când a fost stimulat un adevărat cult al ostașului sovietic, învingător în război și erou al eliberării României. Primatul este deținut de sculptura lui Constantin Baraschi – artist promotor al unui realism academizant, de aceea corespunzător gustului oficial în materie de sculptură atât în anii autoritarismului monarhic, vezi în acest sens busturile și statuile lui Carol al II-lea, cât și în regimul de „democrație populară” –, *Monumentul Soldatului Sovietic*, București, 1946, tip de monument replicat peste tot în țară: exemplare rămân sculptura lui Boris Caragea de la Iași, realizată în 1947, sau lucrarea lui Maximilian Schulmann de la Roman.

Statuile lui Stalin, proiectate în primii ani ai democrației populare, au fost ridicate în R.P.R. în mare parte la sfârșitul epocii staliniste sau chiar după moartea liderului sovietic, de aceea au avut o existență mai puțin durabilă: cea din București – la realizarea căreia au concurat nume sonore ale sculpturii românești a vremii ca Ion Jalea, Constantin Baraschi, Boris Caragea, artiști precum Zoe Băicoianu, Milița Pătrașcu, Cristea Grossu, Maximilian Schulmann, Dorio Lazăr, în cele din urmă proiectul fiindu-i încredințat sculptorului atunci mai puțin cunoscut Dumitru Demu – a supraviețuit până la finele anilor '50 (1962), fiind înlocuită cu Monumentul dedicat lui Lenin de Boris Caragea. Dumitru Demu va emigra apoi în Venezuela, unde a redactat – sub numele Dimitrios Demou – o carte intitulată simbolic *Le sourire de Staline* (Paris, J.-P. Delarge, 1977, 248 p.).

Pentru sculptura de for public din Transilvania, vezi statuia dedicată lui Stalin de la Brașov – atunci orașul îi purta numele – de Dorio Lazăr (**fig. 7**), cea din Târgu Mureș (dezvelită în 1955 și îndepărtată în 1962, rămasă simbol pentru perioada Regiunii Autonome Maghiare, 1952-1960) de Iszak Martin/Márton Izsák (1913, Gălăuțaș, Harghita – 2004, Târgu Mureș) și István/Ștefan Csorvássy (1912, Reghin – 1986, Târgu Mureș, autor al unor sculpturi realist socialiste, portrete, precum *Partizanii coreeni* – 1951⁵⁸, *Muncitoarea* etc.) (**fig. 8**). Cel dintâi, supraviețuitor al Holocaustului, din experiența căruia a realizat *Monumentul deportaților* (Dej, 1947) este autor al unor busturi (*Nicolae Bălcescu*, la Sf. Gheorghe sau *István Szentgyörgyi*, 1953, Târgu Mureș, plasat în fața Colegiului teatrului). Tot împreună cu István Csorvássy, Márton Izsák a realizat, la Târgu Mureș, *Statuia celor doi Bolyai* (Farkas Bolyai și János Bolyai, tatăl și fiul, 1957), precum și *Monumentul Soldatului Necunoscut* (1964-65).

Fig. 7. Statuia lui Stalin din Brașov (Mihai Nanu, *Raport CIA despre Orașul Stalin*, în *BizBrașov*, 22 aprilie 2019, pe <https://www.bizbrasov.ro/2019/04/22/raport-cia-despre-orasul-stalin-dupa-schimbarea-de-putere-brasovenii-au-devenit-alcoolici-in-sanatate-a-inceput-era-lipsei-de-medicamente/>, accesat la 10 octombrie 2023)

⁵⁸ *Artă pentru popor*, p. 98.

Fig. 8. Statuia lui Stalin din Târgu Mureș (<https://www.cosminnasui.com/2014/02/vanished-monuments-archive/statuia-lui-stalin-din-targu-mures/>, accesat 9 octombrie 2023)

În noul context politic de după ocupația sovietică, locul memorialelor dedicate soldatului sovietic este luat de cele dedicate ostașului român, promovate în contextul afirmării naționalismului comunist până târziu în perioada regimului ideocratic de stânga, în special în legătură cu eliberarea și recuperarea Transilvaniei (vezi Iulia Oniță, *Monumentul Soldatului Român*, Oradea, 1959⁵⁹ (fig. 9); Andrei Ostap, A. Dâmboianu, *Monumentul Ostașului Român*, Baia Mare, 1959; Gavril Covalschi, Miloș Cristea, *Monumentul Ostașului Român*, Arad, 1961; Ion Vlad, *Monumentul Soldatului Român*, Timișoara, 1962; Emil Mereanu, *Monumentului Ostașului Român*, Satu Mare, 1963; Vida Géza, Anton Dâmboianu, *Monumentul Ostașului Român din Carei*, 1964; Marius Butunoiu, *Monumentul eroului român*, Miercurea Ciuc, 1974; Péter Balogh, *Monumentul Ostașului Român*, Sfântu Gheorghe, 1974 etc.)⁶⁰.

⁵⁹ Vezi de aceeași sculptoriță și *Ostaș român*, 1953, operă reprodusă în *Artă pentru popor*, p. 134.

⁶⁰ I. Cărăbaș, *op. cit.*, p. 567. Emil Mereanu a executat o serie de lucrări sub influența realismului socialist (bustul lui Andrei Jdanov pentru Academia Ștefan Gheorghiu etc.). În 1953 realizează bustul lui Dumitru Theodor Neculuță din Parcul Carol, București. În anii '60-'70 ai secolului trecut a transpus artistic o serie de comenzi de artă monumentală cu subiect inspirat din istoria națională: Obeliscul lui Avram Iancu din Baia de Criș (1972); Monumentele Independenței, la centenar (1877-1977, inaugurate în 1980) din Craiova și Calafăt. Marius Butunoiu, sculptor în cadrul Studioului de Arte Plastice al Armatei, pe care îl va conduce până în 1977, este autorul unui important număr de sculpturi monumentale, temele fiind subsumate glorificării trecutului național și reliefării personalităților eroice ale acestuia: Burebista, Decebal (Drobeta-Turnu Severin, 1971), Traian, Basarab I, Mircea cel Bătrân (Constanța, 1971), Bogdan I (Rădăuți, 1985), Vlad Țepeș, Ștefan cel Mare, Ion Vodă cel Cumplit (Jiliște, 1957), Mihai Viteazul (statuia ecvestră de la Cluj-Napoca, 1976, concepută inițial pentru amplasarea la Alba Iulia, la semicentenar, lângă Sala Unirii, aici fiind însă așezată în 1968 creația lui Oscar Han; mormântul acestuia de lângă Turda), Dimitrie Cantemir, Al. I. Cuza. *Dicționarul sculptorilor din România. Secolele XIX-XX*, vol. I. Lit. A-G, coord. Ioana Vlasiu, Editura Academiei Române, București, 2011, p. 104-105; vol. II, p. 136-137.

Fig. 9. Monumentul Soldatului Român Oradea
 (https://ro.wikipedia.org/wiki/Fi%C8%99ier:Romanian_soldier_monument_-_Oradea_01.JPG,
 accesat la 8 octombrie 2023)

Promovarea personajelor eroice constituie o constantă a sculpturii românești în întreg deceniul al șaselea al secolului trecut: vezi de exemplu operele dedicate lui Pinteza Viteazul de Vida Géza (altorelieful *Pinteza Gligor judecând un boier*, 1953; *Balada lui Pinteza*, 1957). Portretul qvasi-anonim cu tematică proletară este frecventat și în sculptură. Andrei/ András Szobotka/ Szabotki (1916-1992, sculptor și grafician timișorean, autor al unor sculpturi realiste precum statuile dedicate lui Gheorghe Doja de la Timișoara, respectiv Dalnic, locul de naștere al comandantului secui din Covasna⁶¹, sau al unor monumente dedicate lui Petőfi Sándor la București), a prezentat în Expoziția de Stat din 1954 cunoscuta sculptură *Se naște o idee* (muncitorul în postură de gânditor oglindind metaforic noua ideologie, pentru care a primit Premiul de Stat 1954)⁶².

În sculptură, amintim în rândul realizatorilor de compoziții tematice sau portrete, nume și opere precum István Csorvássy (*Răsculații lui Doja*)⁶³; Iosif Mathe (1907-1989, artist orădean care a realizat o

⁶¹ Pe temă vezi și sculptura sa *Doja*, 1948, prezentată la Expoziția Anuală de Stat a Artelor Plastice 1948, reprodusă în *Artă pentru popor*, p. 80.

⁶² *Dicționarul sculptorilor din România. Secolele XIX-XX*, vol. II, p. 308-309.

⁶³ Detalii în *Flacăra*, nr. 1, 1 ianuarie 1955; *Artă pentru popor*, p. 150.

serie de compoziții: *Ne apărăm țara* etc. sau bustul lui Ady Endre din Parcul Herăstrău, București, 1953); Péter Balogh (1920, Mișca, Bihor – 1994, București, sculptor bihorean format la I.A.P. București în anii 1948-1953 cu Boris Caragea și Constantin Baraschi, în perioada 1953-1954 fiind asistentul celui din urmă, studiind totodată și cu Iosif Fekete Negrulea)⁶⁴, autor al sculpturilor *Tineri muncitori în ilegalitate* (1953)⁶⁵, *Cazangiu* (1956-1959) (**fig. 10**); Ernest Kaznovschi (1924-1998, originar din Harghita, absolvent al I.A.P. București cu Constantin Baraschi și Cornel Medrea, care a debutat cu opere realist-socialiste, portrete – *Cehov* etc. și compoziții monumentale – *Muncitori*, 1954)⁶⁶; Kós András (1914-2010, fiul arhitectului Kós Károly, sculptor format sub îndrumarea lui Ladea, cadru didactic la Institutul de Arte Plastice clujean și cunoscut pentru operele sale marcate de echilibru, esențializare și experiența artei cioplirii lemnului, la nivelul monumentelor de for public pentru *Monumentul țăranilor răsculați*, Bobâlna, dedicat răscoalei din 1437 – 1957, *Turnător* – Reșița, 1958); Ovidiu Maitec (1925, Arad – 2007, Paris) cu opere precum *Un nou miner* sau statuia *Minerului* din Anina (1958); Constantin Lucaci (1923-2014, sculptor născut la Bocșa, absolvent al I.A.P. București și prezent în mediul academic clujean în ultimii ani ai carierei sale, care a dezvoltat la început un limbaj realist-socialist – opera *Înotător* – etc., apoi cunoscut prin creațiile sale abstracte care folosesc inoxul ca material de bază, fântânile kinetice); Pavel Mercea (1931-2004, artist de origini arădene, absolvent al I.A.P. București în 1953, apoi al Institutului „Repin” din Leningrad, autor al unor portrete istorice – *Horea, Cloșca și Crișan, Tudor Vladimirescu* sau *Avram Iancu* –, dar și al unei portretistici de actualitate – *Sportiv, Miner* – sculptorul fiind, din 1959, activ în cadrul Studioului de Arte Plastice al Armatei); Iulian Olariu (1922, Gătaia, Timiș – 1991, artist format în mediul bucureștean, absolvind în 1951 Institutul de Arte Plastice al capitalei, cu o operă de un realism militant la începuturile sale); Nicolae Crișan (1923-1999, sculptor originar din Târgu Mureș, cu studii la Timișoara și București, care a cultivat atât compozițiile cu temă istorică și socială, cât și portretistica – *Nicolae Labiș, Marin Preda* etc.); Ioan Tolan (1927-2015, sculptor arădean cu studii la București sub îndrumarea lui Boris Caragea, apoi la Institutul „Repin” din Leningrad în anii 1949-1955, autor al unor monumente dedicate personalităților culturale ardeleni și bănățeni – *Ioan Slavici, Vasile Goldiș, Avram Iancu* – dar și al unor sculpturi tematice realist-socialiste – *Textilistă* – Parcul UTA; *Mulgătoarea*, Arad – 1956) (**fig. 11**); Mircea Ștefănescu (1929-1999, sculptor orădean cu studii la Cluj, în anii 1948-1952, sub îndrumarea lui Ladea și la institutul bucureștean în 1952-1954 cu Medrea, autor al unor opere cu tematică specifică – *Docherul, Nituitorul* –, dar și al unor sculpturi cu subiecte istorice precum *Ștefan cel Mare* etc.; Mihai Wagner (1911-1988, artist bănățean cu studii la București, autor al unei sculpturi tematice – *Docheri, Muncitori* – sau al unor portrete tipice realismului socialist – *V. I. Lenin, Stalin, Mihail Sadoveanu*)⁶⁷; Nicolae Pascu-Goia (n. 1922 la Benic, sculptor originar din Alba, absolvent al Artelor Plastice la București în 1954 cu Medrea și specializat mai apoi în reliefarea figurilor istorice – vezi bustul lui *Alexandru Sahia*, demolat); Márkos András (1919-1972, artist clujean format la București cu Cornel Medrea în anii 1938-1940, apoi la Budapesta în perioada 1940-1944, cu o înclinație spre personaje din lumea rurală); Maximilian Schulmann (1912-1982, originar din Vișeu de Sus, sculptor și gravor care s-a afirmat la Expoziția *Flacăra 1948* cu sculptura *Alianța dintre țărani și muncitori*, realizând apoi sculpturi tematice precum *Ostaș sovietic* – bronz, 1948, *Turnătorii, Prietenie*, compoziția *Recolta e a noastră*, figuri cvasi-anonime – *Țărancă cu snopi*)⁶⁸; Andrei Orgonaș (1909-1987, născut în S.U.A., cu studii libere de pictură la Timișoara cu Ferdinand Gallas în anii 1928-1934, la Budapesta în perioada 1942-1946 și la București în anii 1948-1953 cu Cornel Medrea și Constantin Baraschi și cu debutul în cadrul expoziției bănățene din 1947, autor al unor portrete istorice – *Gh. Doja* etc. sau al unor compoziții realiste cu temă din viața socială contemporană – *Țesătoare frunțasă, Țăran colectivizat, Cresc cadre noi* etc.)⁶⁹; Andrei Aron Orban (născut în 1931 în județul Odorhei, absolvent al institutului bucureștean de arte plastice și care a expus, din 1953, la Cluj, Târgu Mureș etc. – *Altoitorul*)⁷⁰; Szervátiusz Tibor (1930-2018, artist clujean stabilit apoi la Budapesta, fiul sculptorului Szervátiusz Jenő, absolvent al Institutului clujean de Artă Plastică în 1955, cu studii de perfecționare în U.R.S.S. din 1957, autor al unor lucrări realist-socialiste – *Muncitor* etc.)⁷¹; și nu în cele din urmă sculptorițele Livia Cernenschi (1922-1996, născută la Timișoara absolventă în 1955 a I.A.P. București sub îndrumarea lui

⁶⁴ G. V. [Gheorghe Vida], *Balogh Péter*, în vol. *Dicționarul sculptorilor din România secolele XIX-XX*, vol. I, p. 46-48.

⁶⁵ *Artă pentru popor*, p. 119.

⁶⁶ *Dicționarul sculptorilor din România. Secolele XIX-XX*, vol. II, p. 74.

⁶⁷ *Ibidem*, p. 360.

⁶⁸ *Artă pentru popor*, p. 138; *Dicționarul sculptorilor din România. Secolele XIX-XX*, vol. II, p. 270.

⁶⁹ *Dicționarul sculptorilor din România. Secolele XIX-XX*, vol. II, p. 184-185.

⁷⁰ *Ibidem*, p. 184.

⁷¹ *Ibidem*, p. 307-308.

Constantin Baraschi, cu o serie de expoziții la Arad, care în prima parte a carierei a realizat opere specifice ca tematică și formă realismului socialist); Corina Ioniță Rogoz (n. 1929 la Sibiu, absolventă a I.A.P. București în 1954 și care s-a remarcat doar prin creațiile sale încadrate realismului socialist – *Sportiv, Tânăr muncitor, 1907, Revoluționar de pe Crucișătorul Potemkin* – numele său dispărând din viața artistică odată cu abandonarea orientării hegemonice în cultură)⁷²; Iulia Lerchner (n. 1916 la Oradea și stabilită apoi la București, artistă care a studiat în capitală dar și la Budapesta, cu debutul în 1949 – vezi sculpturi realiste *Pâine nouă*⁷³ etc.); Doina (Eugenia) Lie (născută în 1929 la Sebeș – decedată în anul 2012 la Sebeș, cu studii la I.A.P. București cu Constantin Baraschi, absolvite în 1956 – *Oțelar, Portret de colectivist* sau relieful cu subiect istoric, *Răscoala de la 1907*).

Fig. 10. Balogh Péter, *Cazangiu*
(<https://www.artindex.ro/2012/10/30/balogh-peter/>, accesat la 8 octombrie 2023)

Fig. 11. Ioan Tolan, *Mulgătoarea*, Arad
(<https://bibliotecaarad.ro/mulgatoarea-femeie-sezand/>, accesat la 9 octombrie 2023)

De o apreciere pozitivă se bucură operele de sculptură cu subiect rural, în care canoanele realismului socialist erau mai ușor de surclasat prin apelul la o tradiție artistică de inspirație sau de factură populară: vezi spre finele deceniului al șaselea *Țărani din Făgăraș* de Ion Vlad, sau, de același sculptor, *Țăran din Oaș, Nuntă țărănească, Fată cu ulcioare, Țărancă*, artistul fiind legat de Ardeal prin ascendență și prin tematica unor lucrări; vezi, de asemenea, opera de sculptură a lui Vida Géza (*La fân, Odihnă, Horitoarea, Recolta, Dans țărănesc*), sculptorul remarcându-se și prin afirmarea tradiției locale a sculpturii în lemn etc.

În ceea ce privește grafica, se cuvine amintit faptul că a cunoscut o remarcabilă dezvoltare în primul deceniu de comunism, fiind favorizată de necesitățile de propagandă (vezi mai ales dezvoltarea unor domenii precum afișul sau caricatura, cea din urmă cu o largă receptare în paginile publicațiilor epocii) și de intrarea directă în spațiul artistic public, fără a fi necesară medierea expozițiilor.

⁷² *Ibidem*, p. 54.

⁷³ Vezi reproducerea sculpturii pe <https://vatra-mcp.ro/iulia-lerchner-sculptor/>, accesat la 7 octombrie 2023.

În domeniul tehnicii realizării afișului s-au remarcat Iosif/Jozsef Molnar (1907-1983, originar din Târgu Mureș – vezi *Planul cincinal* (fig. 12)) sau Iosif Cova (1912-1984, născut în Bihor), ambii ilustrând în anii '50 disciplina Grafică la Institutul de Arte Plastice „Nicolae Grigorescu” din București, cel din urmă funcționând și ca și caricaturist la *Scânteia*. Subiectele caricaturii epocii înfățișau vechea lume „burghezo-moșierească” sau ridiculizau realitățile occidentale, aceasta reprezentând o tematică specifică a artei țărilor Blocului sovietic – caricatura Războiului Rece.

Fig. 12. Iosif Molnar, *Afiș [Planul cincinal]* (*Arta plastică*, 1, 1954, p. 31)

Iosif Cova s-a remarcat prin lucrări pe tema propagandei anti-război – vezi afișul *Nu vom uita*⁷⁴.

Grafica de șevalet (desenul, acuarela) și gravura (linogravura, xilogravura) sunt cultivate de artiști precum Vasile Kazar (grafician și ilustrator originar din Sighetu Marmăției, care a frecventat îndeosebi desenul în tuș, dar și linogravura sau gravura în lemn), Pál Imre Erdős (în anii detenției în lagărele de concentrare naziste specializându-se în desenarea portretelor, ulterior activ la Satu Mare), Gy. Szabó-Béla (xilogravură – vezi de exemplu *Mecanici*, 1955⁷⁵ –, dar și grafică de carte sau ex-libris), Vasile Dobrian (linogravură), Hans Hermann (1885-1980, pictor și gravor originar din Brașov – vezi *Construcția halei de montaj de la fabrica „Independența” Sibiu* – 1953, acvaforte⁷⁶); Feszt László (1930-2013, artist clujean și profesor la I.A.P. „Ion Andreescu”, rector al instituției în anii 1976-1984, vezi *Sudor* – linogravură colorată, 1961⁷⁷); Mircea Bălău (n. 1931, artist originar din Basarabia, cu studii la Cluj, Roma și Paris, profesor la I.A.P. Cluj în perioada 1957-1991, rector al instituției în anii '70 și '80, cu numeroase opere aparținând realismului socialist, precum *Tânăr miner* – linogravură, 1959⁷⁸, *Sudori* – linogravură, 1960⁷⁹; *Petruș Vasile, treflator la „Industria Sârmei” – Câmpia Turzii* – linogravură, 1961⁸⁰) etc.⁸¹, unele dintre amintitele opere încadrându-se doar prin tematică realismului socialist.

⁷⁴ Operă reprodușă în *Arta plastică*, 1, 1954, p. 29.

⁷⁵ În *Artă pentru popor*, p. 84.

⁷⁶ Vezi reproducerea lucrării în *Arta sub comunism. Arta oficială a regimului comunist în colecția Muzeului de Artă Brașov (1945-1989)*, p. 44.

⁷⁷ Reproducerea în *Ibidem*, p. 48.

⁷⁸ Detalii pe <https://www.cosminnasui.com/2019/07/mircea-balau/>, accesat la 9 octombrie 2023.

⁷⁹ Vezi reproducerea operei în *Arta sub comunism. Arta oficială a regimului comunist în colecția Muzeului de Artă Brașov (1945-1989)*, p. 46.

⁸⁰ *Arta plastică*, a. 10, 1963, nr. 6; <https://www.cosminnasui.com/2019/07/mircea-balau/>, accesat la 9 octombrie 2023.

Concluzionăm, aşadar, că arta din Transilvania postbelică a cunoscut presiunea ideologică a noului regim de „democrație populară”, adoptând treptat realismul socialist. La nivel regional s-au înregistrat astfel nume şi opere devenite modele pentru arta cu tematică şi expresie impusă, precum şi artişti care au creat doar în epoca de hegemonie a realismului socialist, dispărând apoi din peisajul artistic naţional. Pentru cei mai mulţi arta impusă a reprezentat însă o etapă pasageră în creaţia lor, iar odată cu recuperarea formulelor moderniste şi a unei mai mari libertăţi şi diversităţi de creaţie artistică în anii deschiderii controlate, artiştii transilvăneni s-au afirmat în arta românească şi europeană ca promotori ai celor mai noi orientări în domeniu, ai formulelor artei alternative etc., impunându-se prin operele realizate în această din urmă parte a carierei lor artistice.

⁸¹ Viorica Guy Marica, *Dezvoltarea artei plastice în ultimul deceniu*, în *Tribuna. Săptămânal de cultură*, Cluj, nr. 44, 7 decembrie 1957, p. 1 şi 10; I. Cărăbaş, *op. cit.*, p. 568; M. Vida, *Repere ale graficii contemporane româneşti 1948-1989*, în *Arta din România. Din preistorie în contemporaneitate*, vol. II, p. 624-628; I. Cărăbaş, *1945-1953: trasee instituţionale şi destine politice în arta românească postbelică*, p. 149-155.

DIN ACTIVITATEA ȘTIINȚIFICĂ A CERCULUI STUDENȚESC DE ISTORIE „NICOLAE BĂLCESCU” A FACULTĂȚII DE ISTORIE-FILOLOGIE A UNIVERSITĂȚII „VICTOR BABEȘ” DIN CLUJ ÎN ANUL UNIVERSITAR 1954-1955

Mihaela GOMAN*

FROM THE SCIENTIFIC ACTIVITY OF THE “NICOLAE BĂLCESCU” STUDENT HISTORY CIRCLE OF THE FACULTY OF HISTORY-PHILOLOGY OF THE “VICTOR BABEȘ” UNIVERSITY IN CLUJ IN THE ACADEMIC YEAR 1954-1955

ABSTRACT

In the present study, we proposed to present some aspects of the scientific activity of the “Nicolae Bălcescu” Student History Circle of the Faculty of History-Philology of the “Victor Babeș” University in Cluj, in the academic year 1954-1955. Our attention was focused on aspects related to its organization scheme, the number of members, the main sections, the theme of each separate section, the scientific work plans for the two semesters, connections with other scientific circles in the country. Along with students, teaching staff were co-opted, making it a true research school that established itself in Cluj's university landscape, through the work and seriousness shown by its members over the years that followed.

Keywords: student history circle, member, section, scientific activity, Nicolae Bălcescu, Constantin Daicoviciu.

În cadrul Facultății de Istorie-Filologie a Universității „Victor Babeș” din Cluj își desfășurau activitatea Catedra de Istoria Republicii Populare Române și Catedra de Istorie Generală. Șeful primei catedre era profesorul Constantin Daicoviciu, iar responsabilul celei de-a doua era profesorul Nicolae Lascu. Activitatea didactică și științifică a acestora s-a coroborat în permanență, așa cum putem constata din cuprinsul planurilor de muncă, a dărilor de seamă privind activitatea metodică-didactică și științifică¹, a organizării examenelor și colocviilor, a participării la sesiunile științifice naționale și internaționale etc. Pentru mulți profesori, contactul permanent cu studenții, universitatea – chiar ca spațiu –, biroul de lucru de aici, seminarul sau institutul pe care l-a condus au constituit o „a doua casă”, iar pentru unii chiar cea dintâi sub aspectul atașamentului².

Unul din evenimentele care au marcat viața universitară clujeană, respectiv a Facultății de Istorie-Filologie, în anul universitar 1954-1955, a fost înființarea Cercului studențesc „Nicolae Bălcescu”. Constituit în urma ședinței – din ziua de 14 octombrie 1954, ora 20.30, condusă de profesorul Constantin Daicoviciu – care s-a desfășurat în sala I a Institutului de Istorie, Cercul Științific Studențesc de Istorie „Nicolae Bălcescu”, atașat pe lângă Catedra de Istorie a Republicii Populare Române, a avut trei secții, și anume secția de istorie veche, secția de istorie medie și secția de istorie modernă și contemporană. La data constituirii cercului au fost prezenți un număr de 52 de studenți³, dar și un număr mare de membri ai corpului didactic, invitați să participe la acest eveniment⁴. După ce, în prealabil, a avut loc înscrierea membrilor Cercului, obținându-se un număr de 52 de adeziuni, profesorul Constantin Daicoviciu a schițat schema de organizare, dar și tematica activității acestuia. Prin urmare, mai întâi s-a trecut la alegerea *colectivului de conducere* a Cercului. Responsabilul cercului, ales din rândul studenților, a fost Francisc Pap, student în anul III, ajutat de un secretar, Irina Ciucă, studentă în anul IV. Alături de aceștia, în fruntea fiecărei secții a fost ales câte un responsabil adjunct, și anume pentru secția de istorie veche, Beniamin Vlasa, student în anul II, pentru secția de istorie medie, Gheorghe Pădureț, student în anul III, iar pentru secția de istorie modernă și contemporană, Silvia Ziman, studentă în anul III. Îndrumarea cercului o avea șeful catedrei de Istorie a R.P.R., profesorul Constantin Daicoviciu, ajutat de lectorii Adrian Pațica și

* Universitatea din Oradea; e-mail: mihaela_goman@yahoo.com.

¹ Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei din Cluj-Napoca, *Fondul Constantin Daicoviciu*, C26705.

² Lucian Nastasă, *Intimitatea amfiteatrelor Ipostaze din viața privată a universitarilor „literari” (1864-1948)*, Editura Limes, Cluj-Napoca, 2010, p. 404.

³ Adresa trimisă Decanatului Facultății de Istorie și Filologie la data de 15 octombrie 1954. Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei din Cluj-Napoca, *Fondul Constantin Daicoviciu*, C26778.

⁴ Invitație din data de 12 octombrie 1954. *Ibidem*, C26779, fila 2.

Camil Mureșan. Mai mult, pentru fiecare secție a Cercului a fost desemnat un îndrumător din cadrul corpului didactic, mai precis asistent Nicolae Gostar, pentru secția veche, asistent Alexandru Husar, pentru secția medie, și conferențiar Gheorghe Neamțu și lector Adrian Pațica pentru secția modernă și contemporană. Din cei 52 de studenți prezenți, la secția de istorie veche s-au înscris 9, la secția de istorie medie 26, iar la secția de istorie modernă și contemporană 17. Cercul urma să aibă o gazetă de perete⁵, răspunderea revenind secretarului acestuia, în care urma să se țină la zi activitatea științifică desfășurată în cadrul fiecărei secții, dar și în cadrul cercului. În ceea ce privește ședințele cercului, acestea urmau să aibă loc lunar pe secții, cât și patru-cinci în plen, la fiecare ședință asistând și câte un responsabil din partea corpului didactic. Cercul avea să țină legături permanente cu cel de la Universitatea „Bolyai”. Legat de tematica⁶ activității cercului, aceasta consta din următoarele: participarea membrilor Cercului la elaborarea lucrărilor științifice din cadrul Catedrei de Istoria R.P.R.; participarea membrilor Cercului la redactarea lucrării *Ecoul comunei din Paris în Transilvania*, ce urma să fie elaborată în cadrul Catedrei de Istorie generală; referate și comunicări elaborate de membrii Cercului, din următoarele domenii de cercetare (*România și primul război mondial; Avântul revoluționar în Transilvania după Marea Revoluție din Octombrie până la greva generală din 1920; Aspecte din istoria social-economică a Moldovei pe timpul lui Ștefan cel Mare; Aspecte din istoria social-economică a Daciei în lumina noilor săpături*), care aveau să fie întocmite pe bază de documentare; referate și comunicări cu caracter istoric alese de membrii Cercului, cu încuviințarea responsabililor; recenzii și dări de seamă asupra unor lucrări sau studii de specialitate recente; reconsiderări ale unor lucrări sau ale unor istorici mai vechi; organizarea de excursii și vizite la monumente, arhive, biblioteci, uzine și gospodării colective etc.

În a doua parte a ședinței, responsabilul Cercului a schițat Planul de muncă și de ședințe al acestuia pentru fiecare semestru⁷ în parte. Astfel, cele două *Planuri de muncă pe Semestrul I și Semestrul al II-lea*⁸, al anului universitar 1954-1955, au fost deosebit de laborioase, cuprinzând nu mai puțin de zece puncte fiecare.

Deosebit de importantă ni se pare ampla *Dare de seamă*⁹ privind activitatea științifică a Cercului studențesc „Nicolae Bălcescu” pe anul școlar științific 1954/55, din data de 4 martie 1955, întocmită de șeful de Catedră a Istoriei R.P.R., profesorul Constantin Daicoviciu. Din cuprinsul acesteia aflăm, în primul rând, că numărul membrilor Cercului a crescut considerabil ajungând la 84, din care 19 la secția de istorie veche, 35 la secția de istorie medie și 30 la secția de istorie modernă și contemporană¹⁰. În ceea ce privește activitatea științifică a Cercului, aceasta s-a desfășurat în mai multe direcții. În primul rând, toți membrii Cercului au fost încadrați în munca științifică a catedrelor. Astfel, la *secția de istorie veche* s-au alcătuit fișe din materialul bibliografic pentru o crestomație a istoriei vechi și s-a avut în vedere amenajarea Muzeului Arheologic; la *secția de istorie medie* studenții au alcătuit 1200 de fișe din materialul bibliografic pentru o crestomație a istoriei medii, în timp ce la *secția de istorie modernă și contemporană* studenții au strâns material privind războaiele țărănești din 1848/49 din Țările Române. Fiecare secție a ținut mai multe ședințe de lucru și de comunicări (cea de veche, trei ședințe de lucru și patru ședințe de comunicări; cea de medie, șase ședințe de lucru și trei ședințe de comunicări, iar cea de modernă și contemporană, trei ședințe de lucru și două ședințe de comunicări).

Alături de acestea s-au desfășurat și ședințele de comunicări lunare, pe întreg Cercul, din noiembrie, decembrie și februarie. Prezența membrilor Cercului la acestea a oscilat între 60% și 85%, motiv pentru care Colectivul de conducere a luat hotărârea ca, cei care au trei absențe nemotivate, să fie excluși din cadrul Cercului. În cadrul ședințelor de comunicări, lucrările elaborate de unii membri ai Cercului, în special cei de la secția de istorie veche, au avut în vedere activitatea lor proprie desfășurată pe șantierele arheologice¹¹. Nu au lipsit excursiile de cercetare la monumentele și arhivele din Cluj, la Cetatea Fetei de la Florești, la Turda și la Grădiștea Muncelului. Împreună cu membrii Cercului științific al Facultății de Istorie de la Iași s-a organizat o excursie la șantierele arheologice de la Grădiștea Muncelului și la Alba Iulia¹². Legături strânse au continuat și cu Cercul științific studențesc de la Facultatea de Istorie a Universității „Bolyai”, pe această direcție urmând să aibă loc o ședință comună de

⁵ *Ibidem*, C26779, fila 1.

⁶ *Ibidem*, C26779, fila 3.

⁷ *Ibidem*, C26778.

⁸ *Ibidem*, C26777, fila 1 și urm.

⁹ *Ibidem*, C26776.

¹⁰ *Ibidem*, C26776, fila 1.

¹¹ *Ibidem*, C26776, fila 2.

¹² *Ibidem*, C26776, fila 3.

comunicări la începutul lunii martie¹³. În *Planul de muncă pe Semestrul al II-lea*¹⁴ al Cercului științific „Nicolae Bălcescu” era prevăzută o excursie în Dobrogea, ce urma să se desfășoare pe la sfârșitul lunii aprilie, timp de șapte zile. Nedispunând însă de suficiente fonduri bănești (8000 lei), șeful de catedră și responsabilul Cercului trimiteau o adresă ministrului învățământului¹⁵, la data de 2 aprilie 1955, în care detaliau principalele obiective ce urmau a fi vizitate de tinerii membri studiosi, solicitând ajutor. Activitatea științifică a membrilor Cercului a înregistrat progrese considerabile, de la o lună la alta și de la un semestru la altul, și datorită implicării active a cadrelor didactice din cadrul Facultății, precum Nicolae Vlăssă, Hadrian Daicoviciu, Lucia Țeposu, Gheorghe Pădureț etc., care au înțeles menirea Cercului, considerat o „școală de cercetare”¹⁶.

Ceea ce merită remarcat, în primul rând, este faptul că acest cerc științific studentesc și-a continuat activitatea și în anii următori, așa cum rezultă din *Planul de muncă al Catedrei de Istoria R.P.R. pe semestrul I 1955/56*¹⁷, dar și din *Planul de muncă al Consiliului Științific al Facultății de Istorie-Filologie pe semestrul I 1955/56*¹⁸.

În *Planul de muncă al Catedrei de Istoria R.P.R. pe anul școlar 1956/57* se menționa analiza muncii cercului științific studentesc, cu verificarea membrilor săi, în colaborare cu Catedra de istorie generală și cu Facultatea de Istorie a Universității „Bolyai” în perioada 1-15 decembrie¹⁹. În anul universitar 1957/58, cercul științific al studenților de la secția Istorie a Facultății de Istorie-Filologie și Filosofie a continuat să funcționeze pe lângă Catedra de Istoria României, cu cele trei secții ale sale, având, în total, circa 50 de membri. Responsabilul cercului a fost un student din anul IV, Dragoș Vasile, iar din partea corpului didactic conducătorii științifici ai acestuia au fost lectorii Camil Mureșan și Maria Roșca-Rosen. Tematica cercului s-a pliat pe cele trei secții, propunându-se, în final, vizitarea orașului Târgu Mureș²⁰. Dintr-un *Raport asupra activității catedrei de Istoria României, desfășurată în anul universitar 1959-1960* întocmit de șeful de catedră, profesorul Constantin Daicoviciu, la data de 24 iunie 1960²¹, aflăm că membrii catedrei s-au preocupat de munca de cercetare științifică a cercurilor studentești (suntem după unificarea celor două universități din anul 1959). Cu organizarea cercului de istorie a fost însărcinat lectorul Adrian Pațica, după cum de secția de istorie medie a răspuns, la început, asistentul Alexandru Husar, iar mai apoi preparatorul Ion Bratu. De altfel, *Planul de muncă al cercului științific* a fost discutat și îmbunătățit în ședința de catedră desfășurată la data de 18 noiembrie 1959. Pe de altă parte, în *Planul de muncă al Catedrei de Istoria României pe același an*, la punctul VI intitulat *Activitatea științifică* se menționa „grija pentru buna funcționare a cercului științific studentesc”²².

Prin urmare, Cercul Științific Studentesc de Istorie „Nicolae Bălcescu” a marcat, în felul său, viața universitară clujeană postbelică, fiind un laborator al muncii științifice care avea să ofere un promițător imbold tinerilor săi membri, în contextul vizibil al schimbărilor survenite în știința istorică românească începând cu deceniul al cincilea al secolului trecut²³.

¹³ *Ibidem*, C26776, fila 4.

¹⁴ *Ibidem*, C26777, fila 2 și 3.

¹⁵ *Ibidem*, C26775.

¹⁶ *Ibidem*, C26776, fila 5.

¹⁷ În cuprinsul acestuia, la punctul V intitulat *Activitatea științifică* se preciza faptul că în atenția membrilor Catedrei de Istoria R.P.R. se va afla, între altele, organizarea cercurilor științifice studentești și îndrumarea permanentă a acestora, de care răspundeau Decanul și responsabilii didactici ai cercurilor. *Ibidem*, C26731.

¹⁸ *Ibidem*, C26730.

¹⁹ *Ibidem*, C26704, fila 3.

²⁰ *Ibidem*, C26690.

²¹ *Ibidem*, C26579, fila 3.

²² *Ibidem*, C26599, fila 3.

²³ Felician Velimirovici, *Istorie și istorici în România comunistă (1948-1989)*, Editura Mega, Cluj-Napoca, 2015, p. 111-115.

Cluj, 15 octombrie 1954.

Către
Decanatul Facultății de Istorie și Filologie,

În ziua de 14 octombrie a.c., ora 20.30, a avut loc în sala I a Institutului de Istorie din str. Joka nr.11, ședința de constituire a Cercului Științific Studentesc de Istorie, în prezența a 52 de studenți de la Facultatea noastră, Secția Istorie, și a unui număr mai mare de membri ai corpului didactic.

Ședința a fost deschisă de profesorul C.Daicoviciu, șef de catedră la Istoria RPR, arătând scopul întrunirii și dând citire instrucțiunilor Ministerului cu privire la înființarea cercurilor științifice studentești și la funcționarea lor. D-aa a expus motivele pentru care se înființează un singur cerc științific pentru istorie, atașat catedrei Istoria RPR.

S-a procedat, apoi, la înscrierea membrilor Cercului, obținându-se 52 de adeziuni.

Profesorul C.Daicoviciu a schițat apoi schema de organizare a Cercului ca și tematica activității Cercului, punându-le în discuție. Atât schema cât și tematica de activitate a Cercului au fost acceptate în forma în care se găsesc în anexele alăturate.

Procedându-se la alegerea colectivului de conducere a Cercului, acest colectiv s-a constituit în felul următor :

Responsabil al Cercului : Francisc Pap, student în anul III,
 Secretar al Cercului : Irina Ciucă, studentă în anul IV,
 Responsabil adjunct pentru Secția de Istoria Veche : Benjamin Vlase, student în anul II,
 Responsabil adjunct pentru Secția de Istoria Medie : Gheorghe Pădureț, student în anul III,
 Responsabil adjunct pentru Secția de Istoria Modernă și Contemporană : Silvia Ziman, studentă în an.III.

S-au format secțiile Cercului, înscriindu-se: în Secția de Istorie Veche 9 studenți, în secția de Istorie Medie 26, iar în Secția de Istorie Modernă și Contemporană 17 studenți.

În a doua parte a ședinței, responsabilul Cercului, Fr. Pap, a schițat programul de lucru și de ședințe în vederea începerii activității Cercului.

.. // ..

Adresa trimisă Decanatului Facultății de Istorie și Filologie la data de 15 octombrie 1954 privind constituirea Cercului Științific Studentesc de Istorie (Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei din Cluj-Napoca, *Fondul Constantin Daicoviciu*, C26778)

Schema de organizare

În cadrul Facultății de Istorie și Filologie, funcționează un

CERC ȘTIINȚIFIC STUDENTESC DE ISTORIE

atașat pe lângă catedra de Istoria Republicii Populare Române.

Cercul va avea trei secții : secția de istorie veche, secția de istorie medie și secția de istorie modernă-contemporană.

Cercul este condus de : un responsabil ales din rândul studenților ajutat de un secretar.

În fruntea fiecărei secții se află un responsabil adjunct.

Responsabilul cu secretarul și cu cei trei responsabili adjuncți alcătuiesc Colectivul de conducere al Cercului, care conduce efectiv activitatea cercului.

Îndrumarea Cercului o are șeful catedrei de Istorie R.P.R., ajutat de tovarășii lectori Adrian Pațica și Camil Mureșan.

Pentru fiecare secție se desemnează un îndrumător din cadrul corpului didactic, și anume: asistent Nicolae Gostar pentru secția veche, asistent Alexandru Husar pentru secția medie și conferențiar Gheorghe Neamtu și lector Adrian Pațica pentru secția modernă și contemporană.

Cercul va avea o gazetă de perete în care se va oglindi toată activitatea desfășurată în secții și în cerc.

Răspunderea pentru gazeta de perete o are secretarul Cercului.

Cercul va ține ședințe de lucru pe secții (lunar) și 4-5 ședințe plenare.

Cercul va ține legături permanente cu Cercul științific de Istorie de la Universitatea "Bolyai".

La orice ședință va asista cel puțin un responsabil din partea corpului didactic.

Schema de organizare a Cercului Științific Studentesc de Istorie (*Ibidem*, C26779)

C2 6776

Dare de seamă a Cercului științific "N. Bălcescu" al secției de Istorie a Facultății de Istorie-Filologie pe anul școlar-științific 1954/55.

---++---

Activitatea științifică a Cercului "N. Bălcescu" s-a desfășurat în anul școlar 1954/55 după un plan de muncă propriu întocmit la începutul anului. Planul de muncă a fost elaborat după instrucțiuni primite din partea Ministerului, ținându-se seamă totodată de problemele locale specifice preocupării Facultății.

Cercul a activat în sem. I cu un număr de 84 de membrii cărora li s-au adăugat 7 studenți din anul I primiți în urma rezultatelor obținute la examenele din sesiunea de iarnă.

Membrii s-au împărțit pe 3 secții :

de istorie veche

de istorie medie

de istorie modernă-contemporană.

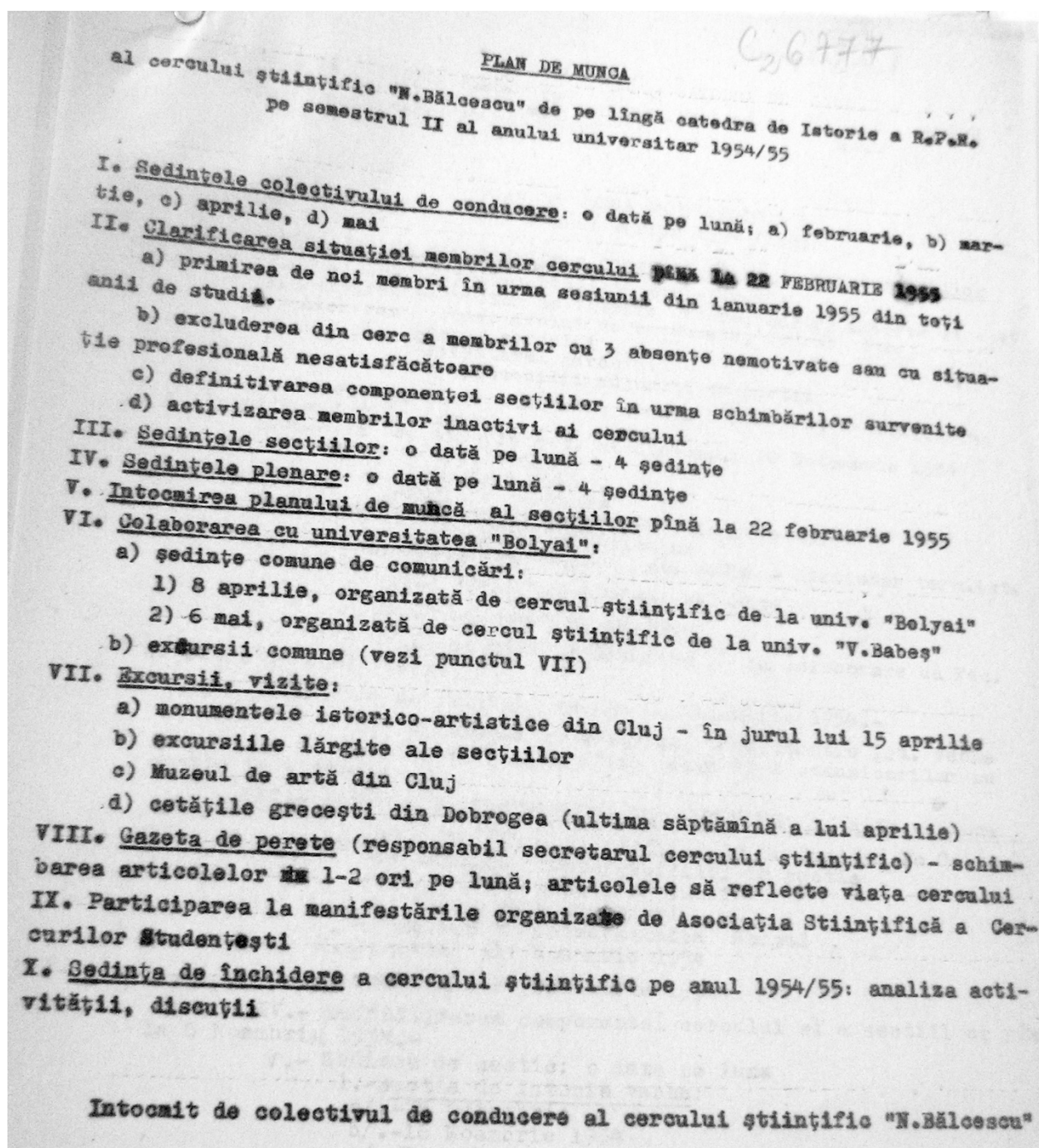
În conducerea fiecărei secții a fost cîte un responsabil ales de membrii secției, care și-a dus activitatea sub îndrumarea unui membru de specialitate din corpul didactic.

Secțiile au fost formate după dorințele fiecărui membru în parte. Astfel, la secția veche au fost înscriși și au activat 19 membri, la secția medie 35 membri, iar secția modernă-contemporană 30 membri.

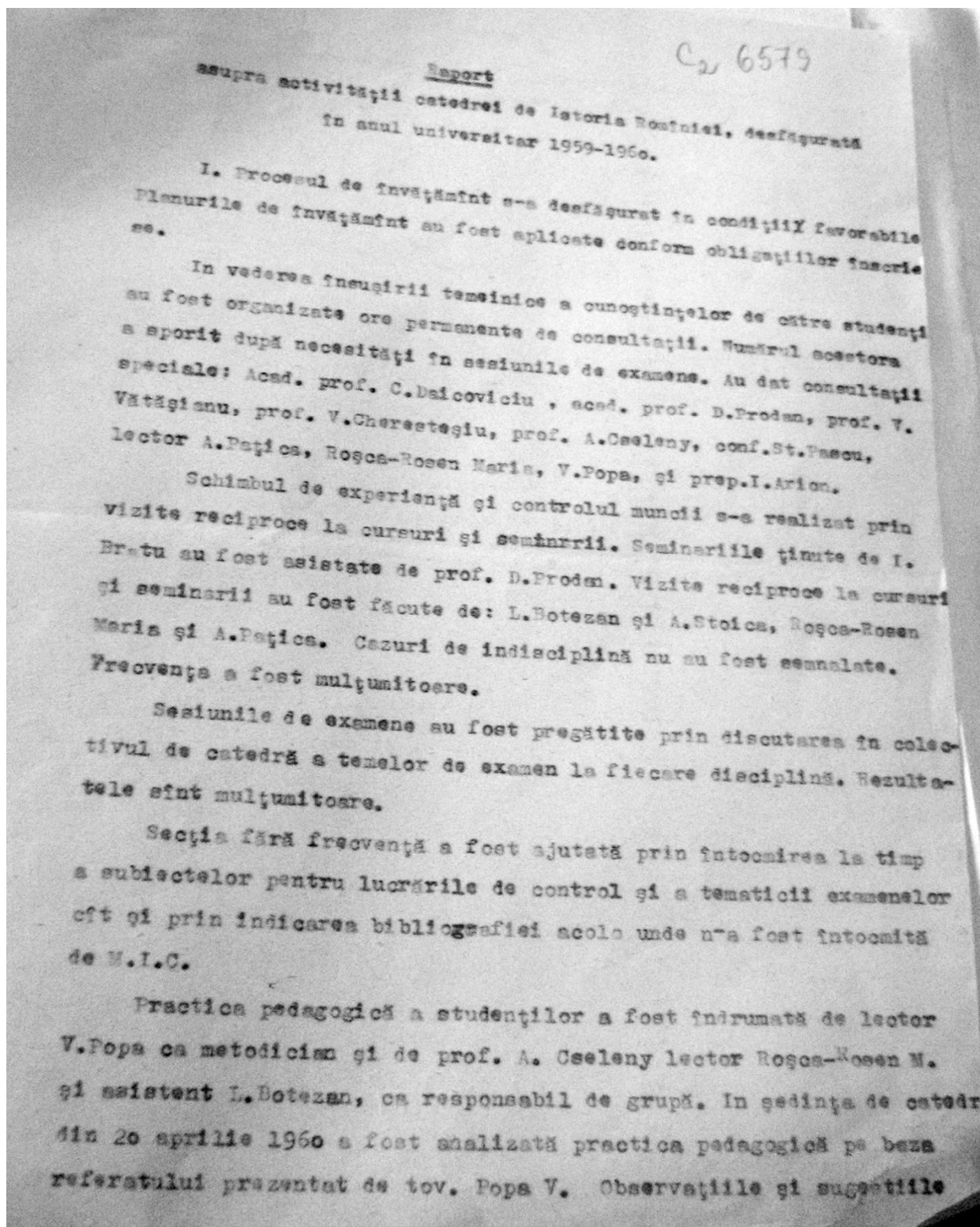
Activitatea cercului s-a desfășurat în mai multe direcții:

1.- Toți membrii cercului au fost încadrați în muncă științifică a catedrelor. Astfel în secția veche s-a lucrat la alcătuirea de fișe din materialul bibliografic pentru o creștomatie a istoriei ~~xxx~~ vechi, ca și la amenajarea Muzeului Arheologic. La secția medie studenții au scos 1200 fișe referitor la materialul bibliografic pentru o creștomatie a istoriei medii. La secția modernă-contemporană colectivul a lucrat la strîngerea materialului

Prima filă din *Dare de seamă* întocmită de șeful de catedră, prof. Constantin Daicoviciu, la data de 4 martie 1955 (*Ibidem*, C26776)

Plan de muncă al cercului științific „Nicolae Bălcescu” pe semestrul II al anului universitar 1954-1955 întocmit de colectivul de conducere al acestuia (Ibidem, C26777)

Prima filă din *Raport asupra activității catedrei de Istoria României, desfășurată în anul universitar 1959-1960* (Ibidem, C26579)

- 3 -

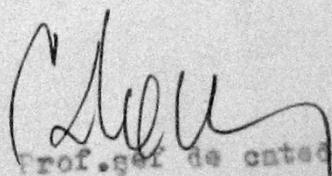
Catedra s-a preocupat de munca de cercetare științifică a cercurilor studențești. Cu organizarea cercului a fost însărcinat lector A.Pașica. Pentru sectorul de istorie medie a răspuns direct asist. Al.Husar iar mai târziu I.Bratu. Planul de muncă al cercului științific a fost discutat și îmbunătățit în ședința de catedră ținută în 18 noiembrie 1959.

Ridicarea nivelului ideologic-științific al membrilor catedrei s-a urmărit prin încadrarea tuturor membrilor catedrei într-una din formele de învățământ de partid, 12 activine în cadrul cercului teoretic, iar 4 în cadrul cercului de materialism dialectic.

IV. Colectivul catedrei a fost preocupat și de îndrumarea studenților în afara orelor de curs și de seminar, în vederea continuă desăvârșire al educației lor comuniste. Membrii catedrei au participat la 15 ședințe U.T.M. sau ale Asociației studențești și au făcut 19 vizite studenților din cămine. S-a bucurat de succes concursul: Cine știe câștigă, organizat de Casa de cultură a studenților în ziua de 5 martie 1960 cu tema: Instituirea guvernului de largă concentrare democratică la care au participat anul IV istorie îndrumat de asist. L.Botezan și lector A.Pașica.

V. Greutăți, deosebite n-au fost. Cursul tov. M.Macrea asistat a fost bine suplinit de asist. A.Daicoviciu de asemenea seminarul asist. Al.Husar de către prep.princ. I.Bratu.

Cluj, 24 iunie 1960

Prof.șef de catedră

Ultima filă din *Raport asupra activității catedrei de Istoria României, desfășurată în anul universitar 1959-1960* întocmit de Prof.șef de catedră Constantin Daicoviciu la data de 24 iunie 1960 (*Ibidem*, C26579)

ASPECTS OF THE ACTIVITY OF THE ORADEA MUNICIPAL COMMITTEE OF THE UNION OF COMMUNIST YOUTH: CELEBRATING ANNIVERSARIES AND FESTIVE MOMENTS (1973-1982)

Cristian CULICIU*

ABSTRACT

The communist regime is a system that intends to control all aspects of life. To do such a thing, it needs to control the way people behave, what they do and what they think. In this manner, the communist regime in Romania extended its influence both in the way of life of adult workers, and of young people. Along the Communist Party, in Romania and in all communist countries, existed a youth organization, in this case called the Union of Communist Youth. Its mode of organizing and functioning were like the ones of the party and its purpose was to train young people according to the political-ideological characteristics of the regime. Members of the U.C.Y. had all sorts of activities, and one category referred to marking festive moments, anniversaries, the majority related to historical events, but all of them interpreted in the regime's manner. In the following pages we will see how the youngsters from Oradea, members of the U.C.Y., were celebrating such moments in the 1970s and in the early 1980s.

Keywords: communist Romania, Oradea, the Union of Communist Youth, festive moments, ideology and propaganda, history, anniversaries.

The Union of Communist Youth (U.C.Y.) was formally created on March 19-20, 1922, when the General Conference of socialist youth was held in Bucharest, a few months after the founding of the Romanian Communist Party (May 8, 1921)¹. The U.C.Y. copied the organizational and functioning model of the Soviet Komsomol, the youth organization of the U.S.S.R., from where the best representatives ended up being recruited into the Communist Party of the Soviet Union. It was also an operating principle of the U.C.Y., seen by the party leaders as the “nursery” or “main reserve”² of the Romanian Communist Party.

Also bearing the name of the Union of Socialist Youth, the entity transformed into the U.C.Y. from Romania on May 1, 1924, and published the *Tânărul socialist* (*The Young Socialist*) newspaper, which later became *Tânărul Leninist* (*The Young Leninist*). Its activity fluctuated, becoming illegal with the outlawing of extremist political parties (including the communist one) in Romania in 1924. After August 23, 1944, and during the years of gradual establishment of the communist regime in Romania (1945-1947), the activity of the U.C.Y. revived. In 1948, with the establishment of the Romanian Workers Party, the youth organization was renamed the Union of Worker Youth, returning to the old name, U.C.Y., in 1965. Until 1989, the Union of Communist Youth kept its name and structure unchanged. It was a member of the Socialist Unity Front, sending representatives to the structures of local and national authorities. It functioned by its own Statute, with specific regulations and it regularly held Congresses and Conferences to set objectives for the following years. The local activity of the U.C.Y. was coordinated by a municipal / city / communal Committee. In the case of Oradea, the “utecist” organizations in schools, the Pedagogical Institute, industrial enterprises, and other entities were coordinated by the Oradea Municipal Committee of the U.C.Y., in turn supervised by the Bihor County Committee of the U.C.Y.

The “utecists” (members were young people of age between 14 and 26-30) were engaged in several categories of activities, starting with those related to school, college or the workplace, training and improving learning or work, actions of “patriotic work”, cultural, political-ideological, sports programs.

* Țării Crișurilor Museum Oradea – Museum Complex / University of Oradea, Center for Interdisciplinary Studies; e-mail: cristian.culiciu@yahoo.com.

¹ Adrian Cioflâncă, *Repere pentru o istorie a Uniunii Tineretului Comunist* [References for a history of the Union of Communist Youth], in *Anuarul Institutului de Istorie „A.D. Xenopol”* [The “A.D. Xenopol” History Institute Yearbook], tom XLIII-XLIV, 2006-2007, p. 530.

² *Statutul Uniunii Tineretului Comunist din Republica Socialistă România* [Statute of the Union of Communist Youth of the Socialist Republic of Romania], Bucharest, Political Publishing House, 1971, p. 6.

Among the activities of the “utecists” were also those related to various anniversaries. They were marked both with actions of a sober and ideological character, as well as with cultural, artistic, also military ones, according to solemn moment. In the reference period, the 1970s, the annual calendar included the following anniversaries: the Union of the Romanian Principalities (January 24), the Romanian Railway workers’ strike (February 16), the seizure of power by Petru Groza’s Government (March 6), International Labor Day (May 1), National Youth Day (May 2), the founding of the Romanian Communist Party (May 8), the State Independence and Victory Day (May 9), the National Day of the Socialist Republic of Romania (August 23), Romanian Army Day (November 25), the Union of Transylvania with Romania (December 1), Romanian Republic Day (December 30), but also smaller ones. In fact, the national history, directed according to the political-ideological percepts of the time, meant quite a lot in the ideological training of the members of the U.C.Y. Following the historical aspects, the “achievements” after 1945, but especially after 1965, when Nicolae Ceaușescu became leader of the R.C.P. and head of state, had to be propagated among the young people. In the case of the “utecists” from Oradea, October 12 was also significant, referring to the signing of the Declaration of Self-Determination of Transylvania from the Austrian-Hungarian Empire in 1918, and of the act of military liberation from the Horthyst regime in 1944.

We will look at a few of these. The documents from the archives provide information on how the dedicated manifestations were organized, and press articles show some of the atmosphere during them. They were treated almost identically every year, the ideology of the time and probably the very small budgets allocated to such events leaving no room for innovation.

Every year began with the “Youth New Year’s Eve”, held in restaurants and in the Youth Club. It was a typical event, filled with modern and folk music, champagne and good cheer, among the participants standing out, in addition to the representatives of the organizations and the Municipal Committee of the U.C.Y., those from the R.C.P. New Year’s Eve 1977 was celebrated by some 200 youngsters from the Car Parts Factory, Mecanica, Sinteza and Metalica factories in the “Oradea” restaurant, accompanied by the Lioara folk Ensemble³. A year later, the same restaurant hosted “utecists” from Înfățișarea and Sinteza factories and from the “Emanuil Gojdu” High School, the Lioara group being represented by singers Ileana Bodog, Florica Zaha and Florian Popa⁴. 1980 was welcomed in the same place by over 250 young people⁵.

Aspects from New Year’s Eve 1976 (*Scînteia tineretului*, January 3, 1976)

The Day of the Union of the Romanian Principalities or the “Little Union” from 1859 was celebrated by the “utecist” organizations through various activities, before and on January 24. For the 1973 anniversary, lessons, and expositions in festive assemblies about the historical significance of the Union were organized in schools, and festive issues of the school magazines were published. For the 24th,

³ *Crișana* (Oradea), year 32, no. 1, January 4, 1977, p. 2.

⁴ *Ibidem*, year 33, no. 1, January 3, 1978, p. 3.

⁵ *Ibidem*, year 35, no. 10212, January 3, 1980, p. 3.

the Oradea Municipal Committee of the U.C.Y. prepared a festive gathering in the Trade Unions' House of Culture, bearing the title "United in thoughts and feelings", a show that ended with Hora of the Union⁶.

On the 117th anniversary of the Union of the Romanian Principalities, in January 1976 the "utecists" from Oradea visited the Țării Crișurilor Museum and the Military Museum, prepared literary, musical, and artistic performances, dance evenings and history contests. On the 24th, the State Theater hosted a festive performance, where each U.C.Y. member from the local industrial enterprises was tasked with sending 50 young people from their workplace. For the smooth running of things, the Municipal Committee had prepared a plan of measures with the distribution of responsibilities among organizations and representatives⁷. Things were organized similarly in 1978, during January 15-24, with thematic exhibitions in the city organizations and in the Youth Club about the union of 1859 and Alexandru Ioan Cuza, but also about the "achievements" of the communist period. In the meantime, the students of the Philology-History High School were visiting the county museum. Also, until January 24, the "utecists" carried out patriotic work for the arrangement of schools and factory premises⁸.

The period of the 1st and 2nd of May was particularly active every year, International Labor Day and Youth Day being celebrated. The typical manifestations included cultural celebrations and sports programs, young people also participating in the parade that took place in Victoriei Square (nowadays Unirii Square), and then in a carnival. For these two occasions, in 1973, the Youth Club hosted chess and tennis competitions finished with the 1st of May Cup, and on April 30, the Spring Carnival took place at Municipal Swimming Pool, with a music and dance program by the Lioara Ensemble. For May 1, football, handball, basketball, and tennis competitions were scheduled at the Youth Stadium, followed by a social evening in the Youth Club⁹.

On May 1, 1974, "utecists" from Oradea organized sports competitions at the Youth Stadium and the former Fortress Moat, consisting of athletics, handball, basketball, football and volleyball competitions, boxing demonstrations and Greek-Roman wrestling, aeromodelling and rocket modeling demonstrations, the 1st of May Cup at bowling, swimming, and diving and Crișul Repede cross-country competition¹⁰.

Students of the 3 Year Pedagogical Institute of Oradea preparing to participate at the parade organized for International Labor Day (*Gaudeamus*, no. 5-6, 1969)

⁶ Bihor County Service of the National Archives of Romania (from here on: B.C.S.N.A.R.), the *Oradea Municipal Committee of the U.C.Y.* fund, file 6/1973, sheets 109-110; *Ibidem*, file 5/1974, sheets 147-148 (Annex 11).

⁷ *Ibidem*, file 4/1976, sheets 100-102. The Plan of measures was a document made up for each ensemble of activities, including their description, the place and period, the names of those responsible and the resources needed.

⁸ *Ibidem*, file 3/1978, sheets 11-12.

⁹ *Ibidem*, file 6/1973, sheets 133, 141-142.

¹⁰ *Ibidem*, file 5/1974, sheets 91-91v.

In 1976, several artistic manifestations were being prepared for Labor Day in the city's parks and recreational areas. In the Fortress' Moat, the "utecists" from the Car Parts Factory, Mecanica and Sinteza organized taraf, dance and solo shows, those from the Polygraphic Enterprise a concert of modern music, and with the help of the Cinematographic Company, artistic films and documentaries were projected. In Nicolae Bălcescu Park, May 1 was celebrated with children's theater, a folk show by "utecists" from the Înfrățirea Factory, music and taraf performed by the young employees from the Local Construction Trust, as well as film screenings. Also on May 1, the young soloists, and dancers of the Avântul and Solidaritatea factories organizations performed at the Youth Stadium¹¹.

In 1974, on Youth Day, the Municipal Committee of the U.C.Y. organized a cultural program in the Dumbrava Verde recreational area, near Oradea, supported by the Lioara Ensemble and other bands, ending with a youth carnival, as well as a Youth Cross-country Competition. The 23 August Park (nowadays December 1 Park) also hosted an artistic program, ending with the traditional Youth Carnival, and folk and modern music concerts by the Felix and Omicron bands were held in the Fortress' Moat¹².

Youth Day 1976 was celebrated in the Fortress' Moat with modern music performed by the Lioara Ensemble and film screenings. In N. Bălcescu Park, the Puppet Theater presented shows for children, and the Cinematographic Enterprise projected artistic films and documentaries. At the local swimming pool, young employees from the Alumina Factory presented taraf and modern music, while those of the County Hospital presented a pantomime show. In Băile Felix, the Crișana traditional music orchestra of the State Philharmonic and that of the Sanatorium Complex performed for several hours¹³.

In 1977, Youth Day coincided with the 55th anniversary of the U.C.Y. In this sense, the organizations from Oradea have prepared patriotic work activities with 100 young participants in each of the days leading up to the 2nd of May, as well as exhibitions with the theme "The 55th anniversary of the creation of the U.C.Y.". The Youth Stadium hosted the Youth Cross-country Anniversary Cup with 5000 participants, and in the Tineretului Park a literary and artistic gathering of the city's cenacles took place, followed by the Youth Carnival¹⁴. The evocation of the double anniversary (and not only) was made with reference to the Ceaușescu regime, but a fact also revealed in central media by the *Scînteia tineretului* newspaper.

A year later, the "utecists" from Oradea had to collect, until May 2, part of the number of residues provided for in the patriotic work plan for 1978 and to participate in meetings with war veterans, including retired colonel Mihai Turcu, at the time president of the County War Veterans Committee¹⁵. Also at that time, about 4000 young people took part in the youth cross-country. Roller skating and a football competition were held in Bălcescu Park and at the Youth Stadium. The students at the Sports School and those of the Institute of Higher Education did demonstrations of fencing, wrestling and athletics, and 20 P.T.A.P. (Pregătirea Tineretului pentru Apărarea Patriei – Youth Training for the Defense of the Homeland) detachments marched in front of the City Hall, in their way towards the artistic program held in the Fortress' Moat. The usual Youth Carnival was held in the Youth Club¹⁶.

¹¹ *Ibidem*, file 4/1976, sheet 185.

¹² *Ibidem*, file 5/1974, unnumbered sheet.

¹³ *Ibidem*, file 4/1976, sheet 186.

¹⁴ *Ibidem*, file 5/1977, sheets 77-78.

¹⁵ *Ibidem*, file 3/1978, sheet 34.

¹⁶ *Crișana*, year 33, no. 103, May 3, 1978, p. 3.

Cultural and sports events were also held in 1979 in the Fortress' Moat and at the municipal swimming pool, with folk and modern music programs, and a disco¹⁷.

Another important anniversary, dedicated to Romania's independence and the end of the Second World War, was held in 1973, on May 6 and 9, in Băile Felix and Oradea. In those days, meetings were organized with veteran officers of the Garrison, and all U.C.Y. organizations had the obligation to prepare a dedicated cultural program. The "utecists" were also prepared for the march to the heroes' monument in the resort, having to sing patriotic songs on their way. Artistic and brass band programs were organized, supported by the Armonia Choir and the Lioara Ensemble, the local students' ensemble, those of the Pedagogical and "Alexandru Moghioroș" high-schools and of the Înfățișarea and Construction Trust's professional schools, both near the monument and in the Youth Club. The activities were completed by flower laying, poetry recitals and evocations of the significance of the anniversary moment. Another parade was held in Oradea, with a similar program and participation, held next to the monuments dedicated to the heroes in August 23 Park (photo) and in the municipal cemetery¹⁸.

In 1975, May 9th was dedicated to the passing of three decades since the end of the Second World War and 98 years since the state independence of Romania was obtained. On this occasion also, a youth march was organized to the WWII monument in Băile Felix. Among the guests were the first secretary of the Bihor County Committee of the U.C.Y., Mihai Nistor, the mayor of Oradea, Gheorghe Vaida, the commander of Oradea Garrison, gen. major Ioan Bucur Bordei, the commander of the Bihor County Military Center, col. Neagoe Ștefan, as well as col. Mihai Turcu, from the "Tudor Vladimirescu" Division. Detachments of young people, soldiers, patriotic guards, and pioneers were organized for the march, and they then participated in the laying of flowers on the monument. The cultural-artistic program, provided that year by the students at the Institute of Higher Education of Oradea, consisted of choral songs and literary montages¹⁹.

The centenary of Romania's independence was celebrated by the U.C.Y. organizations from Oradea before and during the day of May 9, 1977. The festive calendar started several months before, already in the fall of 1976 with exhibitions, performances and scientific communication sessions organized by the Țării Crișurilor Museum and the Union of Visual Artists, the Trade Unions' House of Culture, and the Institute of Higher Education of Oradea.

For students, marking the centenary of independence was an opportunity to "intensify patriotic education". Thus, the municipal organization of the U.C.Y. asked teachers to discuss relevant topics in history classes and to urge students to participate in the "War of Independence" competition and celebrations, including the one scheduled at the end of the 1976/1977 school year at the Youth Stadium. Other shows were organized in front of the Monument of the Romanian Soldier in August 23 Park and on the stage of the Trade Unions' House of Culture with the theme "Meeting the history of the struggle for unity and independence"²⁰.

Like previous years, the "youth march" was organized to the heroes' monument at Băile Felix on May 7, 1978. With the participation of local officials from the Romanian Communist Party, serving soldiers and some war veterans, the groups went from Victoriei Square in Oradea city center to Sânmartin and Băile Felix together with P.T.A.P. detachments from schools and factories, detachments of soldiers and pioneers and a military band, a total of 3885 people. A gathering was organized in front of the

¹⁷ *Ibidem*, year 34, no. 10005, May 3, 1979, p. 2

¹⁸ B.C.S.N.A.R., the *Oradea Municipal Committee of the U.C.Y.* fund, file 2/1973, sheets 101-106; *Ibidem*, file 6/1973, sheets 119-120.

¹⁹ *Ibidem*, file 6/1975, sheets 96-98.

²⁰ *Ibidem*, file 4/1976, sheets 232-235.

monument, where reserve major Grigore Holban, commander of the P.T.A.P. center of the Înfățișarea factory presented the honor and report, followed by the singing of the Heroes' Anthem, the laying of flowers and some speeches about the significance of the historical moment of Romania's independence²¹. After the ceremony, the participants were brought back to the city by bus.

The Municipal Committee of the Union of Communist Youth paid a lot of attention to the marking of the National Day of the Socialist Republic of Romania, so activities and demonstrations were organized both in the weeks preceding August 23 and, of course, on this day, according to the so called "action plans", documents containing all the necessary data and requirements for organizing events. In general, young people were required to fulfill the work plan and prepare for festive, artistic, and solemn moments, of course leaving room for recreation. On National Day, "utecists" participated in the parade in Victoriei Square as part of the groups of workers, representatives of educational institutions and athletes.

In 1973, in the days before August 23, vocational training programs for young people continued, having in mind their targets for the production plan and the completion of patriotic work campaigns up to 100%. All U.C.Y. organizations had to organize, in the interval between the 1st and the 23rd of August, exhibitions and symposiums on the significance of August 23, 1944, with obvious political and proletarian nationalism emphases, including meetings with army officers and war veterans. In the Youth Club, debates were also prepared on ideological themes, such as "The concern of our party and state for the improvement of the management and organization of economic and social life", "Increasing the standard of living, both material and spiritual, of the workforce", "Ethics of work and behavior", etc.

On National Day, the young people enrolled in defense courses also participated in the annual parade in the city center, organizing honorary guards and placing flowers on dedicated monuments. Also, in the first half of August 1973, U.C.Y. Oradea organized the Crișul Repede Cup at swimming, the Flower Cup at tourist orientation, chess and cycling competitions, excursions, and the Lioara folk Ensemble presented traditional songs and dancing performances in the leisure areas²².

In 1974, the National Day was celebrated in the context of the 30th anniversary of the act of August 23, 1944, when Romania entered the alliance with the Soviet Union against Hungary and Germany. In this sense, it was intended that the activity and production plans be completed by then, together with the extension of "helping initiatives" such as: "Leader of the week", "Quality mail", "Utecist autocontrol", "Let's work one day a month with saved materials". To straighten their professional knowledge, young workers were invited to technical-scientific communication sessions and symposiums, as well as to the Turner Olympiad and the Miller Olympiad, and to the "Master hands", "Master of the wheel" and "Who knows wins" professional contests²³.

The manifestations of August 23, 1975, were similarly prepared. All U.C.Y. organizations had to prepare dedicated activities, exhibitions about the significance of the event and festive gatherings, to complete patriotic work on the construction sites and to arrange the monuments both in Oradea and in Băile Felix. On the festive day, five detachments of young soldiers were scheduled for the parade in the center of Oradea, and three others for the "In the footsteps of the Tudor Vladimirescu Division" "utecist expedition". The artistic program was divided into two days, on August 23 and 24, with four venues: the Fortress' Moat, Băile Felix, the municipal swimming pool and the Paleu forest. The program included, everywhere, concerts and performances, supported by brass bands and artistic groups from enterprises, as well as by the artists of the Oradea State Philharmonic²⁴.

Another festive moment, but of a smaller scale, was the anniversary of December 1st, dedicated to the Union of Transylvania, Banat, Crișana and Maramureș with the Kingdom of Romania, in 1918. In 1973, it was marked by the young people from Oradea with exhibitions and symposiums, as well as with artistic moments. The "The struggle of the Romanian people for National Unity" exhibition took place in the Sinteza chemical factory and the presentation entitled "55 years since the completion of national unity" was scheduled at the Solidaritatea Club. A similar symposium was arranged at the Youth Club, "The completion of the national unity of the Romanian State", followed by a performance by the Lioara Ensemble. On December 1, in the Youth Club, the Student Club and in the festive halls of different institutions, cultural-artistic programs were presented, ending with the Hora of the Union²⁵, and at the Țării Crișurilor Museum 41 new "utecists" received their membership cards²⁶.

²¹ *Ibidem*, file 3/1978, sheets 35-40.

²² *Ibidem*, file 2/1973, sheets 228-230; *Ibidem*, file 6/1973, sheets 159-160.

²³ *Ibidem*, file 5/1974, sheet 213.

²⁴ *Ibidem*, file 6/1975, sheets 57-60.

²⁵ *Ibidem*, file 6/1973, sheets 198-200.

²⁶ *Crișana*, year 28, no. 287, December 5, 1973, p. 2.

Festive moments were also personal. That is why the Oradea Municipal Committee of the U.C.Y. proposed the organization of parties in the honor of members who were getting married and who achieved good results in their workplace: “recruits’ ball”, “utecist weddings”, “celebrating leaders in production and in patriotic work”, the festive moment of receiving the U.C.Y. membership card, as well as the anniversary of colleagues’ birthdays and turning 18²⁷. In any case, regardless of the nature and scope of the festive moment, the leitmotif was ideological. Relatively numerous, the festive moments throughout the year kept the “utecists” active from this point of view, leaving no room for maneuver from an ideological point of view. Anniversaries were treated very similarly every year, the heads of the U.C.Y. relying on the political-ideological training of young people through and for them. The festivities held during the summer were also a good opportunity for socializing, spending time outside and for recreation, of course also in an organized way.

Article from *Crișana* newspaper about the celebration of 30 of the founding of the national construction works for young people in Romania (*Crișana*, July 9, 1978)

Article from *Crișana* newspaper on a festive gathering for the receiving of U.C.Y. membership cards (*Crișana*, December 5, 1973)

²⁷ B.C.S.N.A.R., the Oradea Municipal Committee of the U.C.Y. fund, file 2/1973, sheets 9, 111.

SCRIEREA ȘI REISCRIEREA ISTORIEI ÎN ANII REGIMULUI NICOLAE CEAUȘESCU. STUDIU DE CAZ: REINTERPRETAREA EVENIMENTELOR DE LA 23 AUGUST 1944 PRIN INTERMEDIUL CINEMATOGRAFIEI

Gabriel MOISA*

THE WRITING AND REWRITING OF HISTORY DURING THE YEARS OF THE NICOLAE CEAUȘESCU REGIME. CASE STUDY: THE REINTERPRETATION OF THE EVENTS OF AUGUST 23, 1944, THROUGH CINEMATOGRAPHY

ABSTRACT

The reinterpretation of history according to the canons of the era was the order of the day. Among many other moments in the past of the Romanians, the time had come for the events of August 23, 1944 to pass through the thick sieve of the re-creation of history. They had to be granted with the demands of the new communist leader from Bucharest. The year 1974 was a special year with many connotations for Nicolae Ceaușescu. Among many others, he had been elected president of the Socialist Republic of Romania, and the cult of personality had taken a visible upward trajectory.

Being in the jubilee year linked to August 23, 1944, special attention was paid around 1974 to highlight the moment and the role of the communists in its execution. The cinematographic routes penciled by the general secretary of the Romanian Communist Party were very well defined and circumscribed to ideologically well-established themes.

The events that took place on August 23, 1944 were and are still known through the medium of cinematography. The ideological and propaganda filters are impressive and subtle at the same time, and those who know what happened from the cinema or television have, of course, a distorted image of the changes generated by that moment.

Keywords: Rewriting history, the regime of Nicolae Ceaușescu, August 23, 1944, Cinematography.

În anul 1974 se împlineau trei decenii de la „doborîrea regimului burghezo-moșieresc și instaurarea regimului democrat-popular”¹. Reinterpretarea istoriei conform canoanelor epocii era la ordinea zilei. Între multe alte momente din trecutul românilor venise și vremea evenimentelor de la 23 August 1944 să treacă prin sita deasă a rescreirii istoriei. Ele trebuiau acordate cu pretențiile noului lider comunist de la București. Anul 1974 a fost un an special și cu multe conotații pentru Nicolae Ceaușescu. Între multe altele fusese ales președinte al Republicii Socialiste România, iar cultul personalității luase o vizibilă traiectorie ascendentă.

Fiind în an jubiliar legat de 23 August 1944, o atenție deosebită a fost acordată în preajma anului 1974 reliefării momentului și rolului comuniștilor în înfăptuirea lui. Traseele cinematografice creionate de secretarul general al Partidului Comunist Român erau foarte bine delimitate și circumscrie unor teme bine stabilite ideologic. Astfel, spunea acesta: „În acest an (n.n. 1974), sărbătorim a 30-a aniversare a eliberării României de sub dominația fascistă, vom avea Congresul al XI-lea al partidului. Probabil că cinematografia are în vedere să prezinte unele aspecte legate de aceste evenimente, de lupta de eliberare a poporului nostru. Trebuie spus că cinematografia noastră a oglindit în general slab mișcarea revoluționară românească, începînd – dacă vreți – de pe vremea Unirii și pînă astăzi, de la crearea primului partid muncitoresc, în 1893, și pînă în zilele noastre.

Asemenea etape și momente de importanță covîrșitoare ale istoriei noastre pot constitui pentru creatorii din toate genurile artei inclusiv din cinematografie, teme de inspirație pentru realizarea unor opere de mare valoare. Sînt, de asemenea, încă slab ogindite perioada înfăptuirii insurecției naționale antifasciste și antiimperialiste, precum și participarea României la războiul antihitlerist. Consider necesar ca în viitor să acordăm mai multă atenție acestor perioade din istoria luptei poporului nostru, ogîndirii lor corespunzătoare în opere cinematografice. Știu că sînt prevăzute filme de acest fel și în

* Universitatea din Oradea / Muzeul Țării Crișurilor Oradea – Complex Muzeal; email: gabimoisa@hotmail.com.

¹ *Viața grea a maselor muncitoare din România în timpul regimului burghezo-moșieresc. Lupta poporului muncitor sub conducerea P.C.R. pentru doborîrea regimului burghezo moșieresc și instaurarea regimului democrat-popular*, în *Să ne cunoaștem patria*, Editura Tineretului, București 1960, p. 5-39.

producția acestui an, cred însă că trebuie să ne gândim la o tematică mai cuprinzătoare – consultând mai larg în acest scop și pe aceia care au participat direct la evenimentele istorice. Spun aceasta pentru că unele din filmele consacrate acestor perioade și evenimente suferă de o anumită lipsă de veridicitate.

Nu oglindesc întotdeauna realitatea istorică – firește, nu în sensul fotografierii ei, ci al adevărului. Nu se prezintă într-o formă corespunzătoare eroismul clasei noastre muncitoare, al țărănimii și intelectualității, al revoluționarilor români. Se imaginează uneori episoade despre care noi, cei ce le-am trăit, ne întrebăm când s-au întâmplat, cum s-au putut întâmpla – pentru că știm că n-a fost și nu putea fi așa. Am atras atenția Consiliului Culturii și Secției de propagandă să fie antrenați în buna documentare, și chiar la finalizarea filmelor – firește, nu din punct de vedere artistic, ci pentru asigurarea veridicității acestora – o serie de activiști, vechi militanți care să-i ajute pe creatori în înțelegerea mai aprofundată a diferitelor etape ale istoriei luptei revoluționare. Revin din nou la perioada scurtă – de opt luni de zile, dar deosebit de eroică – a participării armatei române, a poporului român la lupta împotriva Germaniei hitleriste. Ea trebuie prezentată într-o formă mult mai expresivă, urmărindu-se redarea contribuției deosebit de importante pe care poporul român a adus-o la înfrângerea Germaniei hitleriste, la nimicirea fascismului”².

În plus, discursul lui Nicolae Ceaușescu cu prilejul Conferinței Asociației Cineaștilor din 18-19 aprilie 1974 a mai creionat câteva direcții de viitor ale cinematografiei românești în zona epopeii naționale. În primul rând era interesat de redesenarea momentului unirii Țărilor Române de către Mihai Viteazul la 1600. Nicolae Ceaușescu era de acord că exista deja un film dedicat acestui moment important al istoriei românilor, cel realizat de Sergiu Nicolaescu, dar considera că acest „moment de importanță epocală a poporului și istoriei României, trebuie prezentat în mod corespunzător”³, ceea ce arată faptul că existau nemulțumiri față de modul în care fusese prezentat marele domnitor muntean.

Ce însemna „corespunzător” vom afla trei ani mai târziu, în 1977, odată cu apariția filmului *Buzduganul cu trei peceți*, o mostră de prezentare histopolitografică a istoriei și de distribuire a acesteia publicului prin grilă ideologică. Nicolae Ceaușescu era extrem de interesat de revizuirea portretului Mihai Viteazul și tocmai de aceea atrăgea atenția scenariștilor și regizorilor că timpul până la aniversarea a 375 de ani de la realizarea unirii lui Mihai Viteazul este scurt și că trebuie făcut ceva în acest sens. Noul film era practic o comandă politică directă a lui Nicolae Ceaușescu întrucât, potrivit scenaristului Eugen Mandric, director al Casei de Filme nr. 3, se dorea un film axat pe omul politic, gânditorul, vizionarul și gospodarul Mihai Viteazul, un Mihai după chipul și asemănarea lui Nicolae Ceaușescu. Filmul este, din punct de vedere al realizării artistice, sub ceea ce realizase Sergiu Nicolaescu cu aproape un deceniu înainte, iar scenariul „ziceai că-i decupat din Scînteia. Vorbea Mihai Viteazul exact ca Nicolae Ceaușescu...”⁴.

Noul Mihai Viteazul era mai apropiat ca imagine de pretențiile liderului politic de la București, ceea ce a făcut ca cenzura să nu aibă practic aproape nimic de spus la vizionare. A fost nevoie de o singură completare legată de necesitatea ca filmul să se încheie într-o notă festivă în care să fie reprezentată intrarea triumfală a lui Mihai în Alba Iulia, „filmare pentru care, în afara suitei domnești și a actorilor implicați în dramaturgie, vor fi mobilizați 1.000 de țărani români, maghiari și sași”⁵. Privită cu atenție, noua viziune asupra statului lui Mihai Viteazul era aceea a unui puternic centralizat și controlat de liderul său, condus cu mână forte, în care se aflau multe dintre atributele statului totalitar⁶.

Obsesia față de redimensionarea ideologică a personalității lui Mihai Viteazul era dublată de necesitatea de a marca prin „opere valoroase”, nu prin „filme de ocazie”, alte două momente importante ale istoriei naționale: războiul de independență de la 1877, în 1977 urmând să se sărbătorească Centenarul, și actul Unirii de la 1918, care nici acesta din urmă nu a fost „redat cum se cuvine în cinematografie, ca, de altfel, și în teatru”⁷.

Încheierea discursului din cadrul conferinței din aprilie 1974 venea ca un ordin clar pe unitate adresat întregului domeniu și care trebuia dus la îndeplinire. Astfel, spunea acesta, „Am convingerea că noua conducere a Asociației cineaștilor va acționa mai intens pentru ridicarea rolului cinematografiei

² Cinema, *Anul XXX. An jubiliar an al exigenței maxime*, în Cinema, nr. 1, 1974, p. 3.

³ *Ibidem*.

⁴ Adrian Epure, *Din culisele cinematografiei. De ce a comandat Nicolae Ceaușescu încă un film cu Mihai Viteazul*, în *Adevărul*, 25 septembrie 2017, p. 5.

⁵ *Ibidem*.

⁶ Cristian Tudor Popescu, *Filmul surd în România mută. Politică și propagandă în filmul românesc de ficțiune (1912-1989)*, Editura Polirom, Iași, 2011, p. 224-226.

⁷ *Cuvîntarea tovarășului Nicolae Ceaușescu*, în Cinema, nr. 4, 1974, p. 2.

noastre, pentru realizare a unor filme de toate genurile care – așa cum am menționat, să servească într-o măsură tot mai mare activității uriașe ce se desfășoară în țara noastră, muncii de educație, de făurire a omului nou al societății socialiste, omului care va avea sarcina să asigure ridicarea României pe noi trepte de civilizație, să făurească societatea comunistă în patria noastră”⁸.

Desigur că lumea cinematografiei a înțeles comandamentele și aparent se raliau celor spuse de acesta printr-o scrisoare deschisă. Domeniul cinematografic nu era însă unitar și erau mulți cei care ieșeau din rând⁹. În ciuda acestei realități evidente și cunoscute în domeniu, revista *Cinema*, unul dintre instrumentele ideologice ale regimului în domeniul cinematografic, dădea toate asigurările că cineasții au înțeles ce au de făcut, contribuind la așezarea unei cărămizi în plus la construirea și consolidarea cultului personalității lui Nicolae Ceaușescu.

Într-un articol semnat de redacția revistei, se făcea o legătură voit incomodă între „anul investiției tovarășului Nicolae Ceaușescu cu însemnele supreme ale demnității, prestigiului și autorității de stat, ca întâiul președinte al României”¹⁰ și faptul că din acel moment cinematografia românească are un „program complet și armonios de teme și criterii, un climat de lucru pe care și l-au dorit și la fructificarea căruia, în opere de valoare și de excepție sînt chemați și hotărîți să contribuie cu toată forța și originalitatea talentului și vocației lor”¹¹.

Perioada care a urmat întâlnirii lui Nicolae Ceaușescu cu participanții la Conferința cineasților din 18-19 aprilie 1974 a avut consecințe aproape imediate, utilajul propagandistic pornind la drum cu motoarele turate exact pe traseele stabilite de Nicolae Ceaușescu.

Revenirea în prim plan a epopeii cinematografice cerute în discursul secretarului general al partidului urma să fie marcată ca atare. Filmul istoric trebuia să devină „o dimensiune a prezentului nostru”¹², fiind plasat cu predilecție în spațiul prezentului comunist și a devenirii comuniste a României, epopeea națională cantonându-se tot mai mult în realizările comuniștilor. Regizori, scenariști, actori, directori de case de filme, ideologi ai domeniului s-au exprimat deschis pentru revigorarea acestui tip de producție cinematografică în forme și conținuturi diverse. La nici o lună după conferință, regizorul Lucian Bratu milita brusc pentru realizarea de filme istorice care să nu fie simple evocări de epoci îndepărtate. El opina pentru realizarea unora care să capete un caracter de „tulburătoare actualitate”¹³. Pentru Dumitru Fernoagă, menirea filmului istoric era aceea de a realiza educația patriotică a spectatorilor și în special a tineretului. În ton cu el, Mihnea Gheorghiu invoca ideea că filmele istorice trebuie să se ridice la nivelul politicilor culturale ale României și a „poziției țării noastre în lumea de azi și de mâine”¹⁴, iar regizorul Mircea Mureșan adăuga faptul că filmul istoric trebuie să cultive sentimentele patriotice și să educe spectatorul în spiritul dragostei față de eroismul poporului nostru.

Există și un grup al celor care s-au exprimat în legătură cu problematica și care văd realizarea filmului istoric într-o manieră histopolitigrafică. Regizorul Gheroghe Vitanidis accentua pe faptul că filmul istoric trebuie realizat prin impunerea unei viziuni contemporane asupra unor personalități sau perioade ale istoriei României. O concepție similară o avea și Sergiu Nicolaescu, ale cărui opțiuni mergeau spre apariția de producții care să răspundă imperativelor actualității. În aceeași zonă interpretativă se găsea și Dumitru Ghișe, conform căruia filmele trebuie să poarte de la un dat istoric care trebuie încărcat cu emoția prezentului. Filmul istoric trebuie realizat și utilizat ca materie pentru o reflecție contemporană, spunea acesta¹⁵.

În scurt timp, înțelegând mesajele primite, era finalizată prima realizare consacrată momentului 23 August 1944. Este vorba despre „*Stejar – extremă urgență, un film inspirat de marile evenimente ale lui August 1944*”¹⁶. Exigențele ideologice, așa cum au fost ele trasate pentru filmul istoric dar nu numai, erau foarte mari. Filmul acoperea cel mai bine din perspectivă ideologică așteptările sugestiilor avansate de Nicolae Ceaușescu cu prilejul întâlnirii cu reprezentanții Asociației cineasților în aprilie 1974.

Tocmai de aceea pelicula a fost denumită „*un omagiu adus luptei poporului român într-un moment capital al istoriei sale: Eliberarea*”¹⁷, aceasta reflectând poate în acel moment cel mai fidel imperativele

⁸ *Ibidem*.

⁹ Bogdan Jitea, *Cinema în RSR. Conformism și disidență în industria ceaușistă de film*, Editura Polirom, Iași, 2021, p. 297-398.

¹⁰ *Cinema*, *Un eveniment de maximă importanță*, în *Cinema*, nr. 4, 1974, p. 4.

¹¹ *Ibidem*.

¹² *Filmul istoric, o dimensiune a prezentului nostru*, în *Cinema*, nr. 6, 1974, p. 2.

¹³ *Ibidem*.

¹⁴ *Ibidem*.

¹⁵ *Ibidem*, p. 2-3.

¹⁶ *Cinema*, nr. 7, 1974, p. 1.

¹⁷ Dan Comșa, *Stejar, extremă urgență*, în *Cinema*, nr. 8, 1974, p. 8-9.

ideologice și semnalele venite dinspre o parte a istoriografiei naționale care încerca să acrediteze tot mai mult ideea că Partidul Comunist Român a fost principalul organizator al evenimentelor de la 23 August 1944.

Ori, *Stejar, extremă urgență* tocmai acest lucru îl face foarte bine din perspectivă propagandistică, „devoalează” publicului modul în care armata română a înțeles „necesitatea obiectivă de a acționa conform planurilor și indicațiilor Partidului Comunist, pentru a putea smulge România dintr-o alianță catastrofală, pentru a începe marea luptă a eliberării de sub dominația germană...”¹⁸.

Încă de la debutul filmului dialogurile și personajele sunt poziționate de asemenea manieră încât pentru spectatori să devină foarte clară ierarhizarea participanților la înfăptuirea actului de la 23 August 1944. Încă din deschiderea filmului se poate observa cu claritate cum comandanții armatei române execută ordinele venite de la reprezentanții comuniștilor români.

Întrebat fiind cum a ajuns la înfățișarea acestei „realități” istorice, regizorul Dinu Cocea afirma că a realizat o documentare „extrem de serioasă” de trei luni înainte de începerea filmului, iar pe lângă aceasta a mai „beneficiat de ajutorul unor specialiști ca istoricul Udrea, care a fost și consilier al scenariului, istoricul Ilie Petre, care ne-a pus la dispoziție informații și materiale documentare, colonelul Mândru, care ne-a făcut chiar un plan al insurecției de la A la Z. Acești prețioși colaboratori ne-au ajutat să respectăm adevărul istoric asupra aceluși moment unic și determinant pentru ceea ce suntem azi ca popor...”¹⁹. Enumerarea numelor implicate în consilierea filmului, astfel încât să respecte cât mai mult adevărul faptelor, demonstrează încă o dată că istoricii profesioniști nu se angajau în asemenea demersuri. Singurul nume mai cunoscut invocat aici este cel al lui Traian Udrea, un personaj selectat pentru meseria de istoric de către Mihail Roller²⁰.

Titus Popovici, un excelent scenarist implicat în traducerea în practică a comandamentelor de acest tip, sublinia că filmele istorice trebuie realizate de asemenea manieră încât să nu îmbătrânească, menținându-se într-o continuă actualitate. În opinia lui, ștacheta ideologico-politico-artistică ridicată de filmul *Tudor* trebuia să fie etalonul filmului istoric.

Faptul că *Tudor*, realizat în 1963, rula încă în cinematografe, având mulți spectatori chiar și un deceniu mai târziu, însemna, în opinia lui Titus Popovici, că producția a reușit să îmbine excelent această triadă: ideologie-politică-artă. „Iată de ce acest film nu a îmbătrânit, rămânând nu numai o operă de pionierat, ci și de referință”²¹, sublinia Titus Popovici.

Reevaluarea lui 23 August era în plină mișcare, actul devenind inclusiv în terminologia ideologizată utilizată în istoriografie drept „insurecție armată antiimperialistă și antifascistă” organizată de comuniști. Filmele nu aveau altceva de făcut decât să transmită publicului noile nuanțe ideologice.

Modul în care 23 August 1944 fusese abordat până în acel moment în cinematografia românească nu mai corespundea noilor interpretări și nuanțe care duceau spre delimitarea tot mai clară a rolului jucat de comuniști și implicit de Nicolae Ceaușescu. Din perspectivă istoriografică, lucrurile fuseseră lămurite deja, urmând ca aceste aspecte de istorie „adevărate” să ajungă la marele public în variant cinematografică. De altfel, realizarea de filme dedicate momentului era considerată o datorie de onoare, mai ales după cele subliniate de Nicolae Ceaușescu la întâlnirea cu participanții la Conferința Asociației Cineaștilor din 18-19 aprilie 1974.

Aplecarea dirijată asupra lui 23 August 1944 era necesară pentru a estompa precedentele realizări cinematografice care veneau cu alte accente decât cele agreeate la mijlocul anilor 1970. Primul din serie fusese *Valurile Dunării*, realizat în 1959. Cu toate că până atunci se considerase că „reprezenta o matură, lucidă și responsabilă scrutare în urmă spre evenimentele istorice din vara fierbinte a Eliberării...”²² acum nu se mai ridica la nivelul exigențelor ideologice ale momentului 1974. *Valurile Dunării* a fost urmat de alte producții care au evocat diferit momentul istoric, precum *Străzile au amintiri* și *Cartierul veseliei*, dar și *Canarul și viscolul*, regizat de Manole Marcus, despre care se considera acum că are anumite lipsuri prin faptul că privește aceleași evenimente „dintr-o perspectivă acuzat metaforică”²³.

Probleme de estetică și etică comunistă aveau *Duminică la ora 6*, regizor Lucian Pintilie, și *Întoarcerea lui Magelan*, regizat de Cristiana Nicolae. O altă producție a epopeii legate de 23 August în

¹⁸ *Ibidem*, p. 9.

¹⁹ Cinema, *Adevăr și viață*, în *Cinema*, nr. 8, 1974, p. 8.

²⁰ Radu Constantinescu, *100 de istorioare cu istoricii Epocii de Aur*, Editura Fides, Iași, 1997, p. 219; Ștefan Ștefănescu (coord.), *Enciclopedia istoriografiei românești*, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1978, p. 333.

²¹ Titus Popovici, *Filmul istoric: cu cele trecute să percepem cele prezente și viitoare*, în *Cinema*, nr. 7, 1974, p. 9.

²² Călin Căliman, *Cea mai lungă zi*, în *Cinema*, nr. 8, 1974, p. 10.

²³ *Ibidem*.

cinematografia românească, *La patru pași de infinit*, regizor Francisc Munteanu, păcătuia mai nou prin prea multe clipe de emoție, ceea ce poate induce ideea de nehotărâre și slăbiciune în pregătirea evenimentelor, ori comuniștii au știut exact ceea ce au de făcut. La rândul său, *Ceața*, regizor Vladimir Popescu Doreanu, avea prea multe accente personale legate de personaje din afara cercului elitar communist, având deci lipsuri serioase. *Șoseaua Nordului* și *Porțile albastre ale orașului* păcătuiau mai nou și ele deoarece exprimau prea simplu, ne spune Călin Căliman, grijile, eroismul și bucuriile celor implicați. *Serata* Malvinei Urșianu deranja, la rândul său, prin faptul că a optat pentru o formulă simbolică în reconstituirea cinematografică²⁴.

În aceste condiții, era clar că 23 August 1944 trebuia reconstruit. *Stejar extremă urgență* fusese doar începutul, unul timid, dar care trebuia continuat deoarece nu corela toate comandamentele ideologice prezentate la Conferința din aprilie 1974. Apoi, un simplu film artistic nu putea lămuri pe deplin contribuția comuniștilor, eventual a lui Nicolae Ceaușescu, la derularea momentului fiind nevoie de mult mai mult.

23 August 1944 în varianta Nicolae Ceaușescu

În aceste condiții și tocmai pentru că nu exista o producție cinematografică românească care să reconstituie momentul conform ultimelor indicații ideologice-propagandistice, a fost nevoie de *Stejar-extremă urgență!*. Însă nu a fost decât începutul, modelul de re-reconstruire a evenimentelor de la 23 august 1944 conform imperativelor la zi.

„Filmele insurecției rămân o îndatorire permanentă a cinematografului românesc, o datorie morală de onoare față de istorie, față de timpul înnoitoarelor transformări revoluționare, față de generațiile care au scris istoria și față de generațiile care pregătesc viitorul României”²⁵, spunea criticul de film Călin Căliman, analizând producțiile circumscrise acestui eveniment de până în anul 1974. Anii următori vor consemna noi filme, inclusiv seriale de televiziune, așa cum se ceruse la Conferința Asociației cineaștilor din aprilie 1974.

La acest din urmă capitol a excelat serialul TV *Un August în flăcări*, o producție în 13 episoade începută încă în anul 1974. Dacă *Stejar – extremă urgență!* rezolva ideologic și propagandistic evenimentul în sine pentru public conform ultimelor indicații privind organizarea aproape exclusiv de către comuniști a întoarcerii armelor împotriva Germaniei naziste și aliaților săi, serialul *Un August în flăcări* contura mai degrabă „climatul social-politic ce a dus la victoria luptei ilegale, luptei poporului nostru pentru câștigarea libertății, independenței și instaurării unei orinduirii noi”²⁶.

Un August în flăcări este la rândul său un cap de serie în spațiul serialelor de profil și va fi privit în permanență ca un termen de comparație pentru realizările următoare consacrate evenimentelor de la 23 August 1944.

Toate vor purta cu ele și chiar vor duce pe noi culmi de rafinament ideologic și propagandistic implicarea comuniștilor în organizarea evenimentelor de la 23 August 1944. Sugestiile în direcția acțiunilor esențiale ale lui Nicolae Ceaușescu în pregătirea și desfășurarea momentului vor fi din ce în ce mai clare, în paralel cu consolidarea și exacerbară cultului personalității acestuia. Fenomenul a fost tot mai prezent în mitizarea evenimentului și afirmarea participării active a comuniștilor în realizarea lui.

Revista *Cinema* s-a implicat deplin în acest „joc” și în fiecare vară din anii care au urmat până la căderea comunismului aceasta a sondat diverse problematice toate puse sub umbrela prezentului comunist. Pe măsură ce cultul personalității lui Nicolae Ceaușescu se exacerba și consolida, divagațiile revistei, pe de o parte, și realizările cinematografice, pe de alta, erau tot mai alunecoase și mai supuse normelor ideologice până la nuanță.

Într-unul dintre numerele revistei, din iunie 1979, redactorii revistei îi găsiseră chiar pe „doi dintre cei patru membri ai echipei care i-a arestat pe Ion și Mihai Antonescu, la 23 August 1944...”²⁷. Era vorba despre Dinu Cojocaru, de 55 ani în momentul interviului, și Dumitru Rusu, de 65 ani în momentul interviului. Criticul Valerian Sava, cel care i-a intervievat, a obținut de la aceștia ceea ce trebuia pentru acest moment al reevaluărilor legate de 23 August. Cititorii aflau din gura lor că doar după venirea lui Nicolae Ceaușescu la putere în 1965 s-a putut discuta deschis despre modul în care s-au derulat evenimentele, ei ținând să întărească ideea că momentul 23 August 1944 a fost organizat exclusiv de

²⁴ *Ibidem*, p. 11.

²⁵ *Ibidem*.

²⁶ Răzvan Popovici, *Un august în flăcări*, în *Cinema*, nr. 8, 1974, p. 21.

²⁷ Valerian Sava, *35 de ani de la Eliberare*, în *Cinema*, nr. 6, 1979, p. 2-3.

Partidul Comunist Român, singurul capabil atunci să unească „toate forțele naționale antifasciste, asigurând și colaborarea palatului...”.

Aceasta era de fapt noua variantă acceptată asupra derulării evenimentelor așa cum era ea agreată de regimul Ceaușescu. Cei doi erau desigur convinși să susțină opțiunea comuniștilor, fiind mutați dintr-un loc într-altul în țară să explice alegerea lui Nicolae Ceaușescu legată de aceste evenimente. Rămânea totuși faptul că, așa cum era prezentat și în istoriografie, a existat o oarecare „colaborare a palatului”, după ce decenii la rând istoriografia românească, supusă desigur unei cenzuri draconice, nu i-a acceptat regelui Mihai niciun fel de implicare. Avem aici, desigur, varianta romanțată a lucrurilor, fiind știut faptul că Partidul Comunist din România nu a avut vreun rol decisiv în cele întâmplate.

Cei doi martori, Dinu Cojocaru și Dumitru Rusu, aveau totuși un reproș de făcut. El era îndreptat către scenariștii și regizorii care realizaseră până în acel moment filme despre 23 August, întrucât nu i-au consultat astfel încât cele prezentate să fie cât mai veridice. Era semnalul clar că optica despre 23 August trebuia să se schimbe și s-a schimbat.

Începutul fusese făcut, așa cum am mai spus. Tonul a fost dat de *Stejar extremă urgență!* și de serialul *Un august în flăcări*. Validarea cinematografică a variantei oficiale a avut însă loc prin intermediul serialului *Lumini și umbre*, I și II, apărut în anii 1981 și 1982. Filmările au început chiar în cursul anului 1979, iar serialul a avut 52 de episoade. Creația era a scenaristului Titus Popovici, unul dintre propagandiștii cei mai talentați și bine plătiți ai regimului, fiind cel care rezolva toate situațiile dificile ale cinematografiei românești din perspectivă ideologică²⁸. La scenariu a mai lucrat și Francisc Munteanu.

Regizori au fost Andrei Blaier, Mihai Constantinescu și Mircea Mureșan. *Lumini și umbre* era varianta comunizată a lui 23 August, era un soi de roman cinematografic, film și istorie în același timp, susținea criticul Roxana Pană. Acestui serial îi poate fi alăturat *Detășamentul Concordia*, o mostră de felul cum comuniștii români „controlau” armata română și chiar Palatul regal în vara anului 1944 și dădeau indicații legate de derularea ostilităților militare pe front și în spatele frontului²⁹.

Momentul 23 August a fost până la căderea regimului comunist în atenția cinematografiei, aceasta având, conform noilor nuanțe cerute de documentele de partid, un rol determinant în modul în care trebuia perceput de către populație. Spre mijlocul anilor 1980 filmele sugerau că 23 August 1944 este doar începutul unei noi existențe a poporului român. *Lumini și umbre* statuase deja acest lucru, însă trebuia consolidat prin alte exemple, iar actorii, scenariștii și regizorii erau conștienți de integrarea lor într-o anume paradigmă prestabilită.

Scenaristul Dumitru Carabăț invocă în august 1982 faptul că și pentru cinematografie august 1944 a fost un moment istoric ce trebuia relevat prin filme de substanță întrucât ziua de 23 August era o zi „doldora de istorie, ineputabilă și care trebuia să inspire cinematografia românească”³⁰. Actorii și regizorii erau, de asemenea, chestionați asupra problemei, iar răspunsurile lor au fost foarte interesante, cele mai multe izvorâte din experiența personală, urmare a filmelor în care au jucat. Irina Petrescu, Sergiu Nicolaescu, Mircea Diaconu, Adrian Pintea, Dinu Tănase, George Motoi, Ștefan Iordache s-au numărat printre aceștia³¹. Interesant și cu substrat poate fi interpretat răspunsul lui Mitică Popescu, care sublinia ciudățenia sentimentului de solidaritate resimțit în legătură cu personajele de profil interpretate de el³², având în vedere că acesta fusese arestat și aruncat în închisoare vreme de trei ani de reprezentanții noii puteri populare născute și din momentul 23 August 1944³³.

Regizorul Francisc Munteanu era cel mai tranșant în această anchetă, susținând că trebuie redat adevărul comunist despre 23 August, invitând direct la falsificarea istoriei. „Publicul este foarte receptiv la adevăr? Atunci să spunem adevărul”³⁴, sublinia acesta, adevărul oficial, desigur, varianta actualizată de noile conotații propagandistice, întrucât au fost mai multe de-a lungul timpului.

Importanța producției *Lumini și umbre* a fost mult supralicitată, fiind comparată de Ovid Crohmălniceanu cu faimosul serial american *Dallas*, întrucât surprinde, în opinia lui, eroismul și

²⁸ Cristian Tudor Popescu, *Filmul surd în România mută. Politică și propagandă în filmul românesc de ficțiune*, Editura Polirom, Iași, 2011, p. 214.

²⁹ Valerian Sava, *Detășamentul Concordia*, în *Cinema*, nr. 5, 1981, p. 5.

³⁰ Dumitru Carabăț, *Un august istoric și pentru a 7-a artă*, în *Cinema*, nr. 8, 1982, p. 3.

³¹ *Ibidem*, p. 2-5.

³² Mitică Popescu, *Poate-i ciudat, dar socotesc aceste personaje, adevărați semeni ai mei*, în *Cinema*, nr. 8, 1982, p. 5.

³³ Alexandra Constanda, *Mitică Popescu: „Eram dușman al poporului și au fost destui care s-au împotrivit să dau examen la Actorie*, pe <https://adevarul.ro/showbiz/vedete/mitica-popescu-eram-dusman-al-poporului-si-au-1885561.html>, accesat la 17 septembrie 2022.

³⁴ Francisc Munteanu, *Publicul este foarte receptiv la adevăr? Atunci să spunem adevărul*, în *Cinema*, nr. 8, 1982, p. 9.

tragismul omenesc, cuprinse în ceea ce a dus la edificarea României socialiste. Faptul că personajele luptă pentru comunism le conferă, spunea Crohmălniceanu, un relief impresionant, iar episoadelor o fericită credibilitate artistică realistă³⁵.

Producțiile destinate lui 23 August erau printre cele mai supuse ingerințelor externe, întrucât în evenimentele petrecute atunci trebuia introdus Nicolae Ceaușescu. Tocmai de aceea, acest gen de filme erau considerate istorice și în egală măsură de actualitate. Nu mai vorbim de caracterul lor politic. Tema insurecției era una obligatorie pentru cinematografia românească, scenariștii și regizorii neavând altceva de făcut decât să ofere „pe măsura trecerii anilor noi și noi filme la zestrea cinematografului noastre naționale, filme care prin forța de penetrație a artei, vor aminti tinerilor generații, semnificațiile acelui august în flăcări fără de care nu s-ar fi înfăptuit până la capăt idealurile multiseculare de libertate și dreptate socială și națională ale poporului nostru”³⁶.

Cinematograful, asemeni unei părți a istoriografiei românești, îi era destinat un loc important pentru „lămurirea” populației, mai ales a tinerilor, în privința implicării comuniștilor în momentul 23 august 1944. Au fost organizate mese rotunde, întâlniri sau concursuri, la care alături de tineri participau actori cunoscuți, discutând despre relația dintre cinema și momentul 23 August 1944.

„Ani de eroism și libertate” se intitula unul dintre aceste concursuri organizat de Comitetul Central al Uniunii Tineretului Comunist al Municipiului București și Interprimăria Cinematografică a Municipiului București la data de 4 iulie 1974. Concursul s-a bazat pe întrebări și răspunsuri legate de filmele consacrate „insurecției naționale antifasciste armate, participării României la războiul antihitlerist, precum și la sarcinile tematice ce revin cinematografului românesc care au fost indicate de către secretarul general al partidului, tovarășul Nicolae Ceaușescu, la întâlnirea cu membrii Consiliului ACIN din luna mai”³⁷. În concurs s-au prezentat echipaje ale tinerilor din uzine, școli, facultăți, instituții din București, iar întrebările au fost adresate de actorul Ion Lucian. În fapt, tinerii erau obligați astfel să intre în contact cu noile interpretări politice și ideologice ale evenimentului discutat, considerându-se că cinematografia poate contribui esențial în acest sens. Informația „nouă” legată de evenimentele reinterpredate din istoria națională putea ajunge mult mai direct și pe înțelesul tuturor la public prin filmele dedicate acestora.

Aceleași obiective au fost urmărite în cadrul dezbaterilor de la Pitești în cadrul unei alte mese rotunde desfășurate la începutul lunii iulie 1974 și intitulate „Trecutul de luptă al poporului nostru oglindit în filme”, cu participarea unora dintre cei mai cunoscuți cineaști români alături de publicul din oraș. Au fost prezenți acolo regizorul Mircea Mureșan, criticul de film Călin Căliman și actorul Dumitru Rucăreanu. Concomitent, la Craiova, în organizarea Comitetului Județean pentru Cultură și Educație Socialistă, a avut loc un eveniment similar intitulat „Filmul și educația tineretului”. La eveniment au participat, alături de cinefili, regizorul Mircea Moldovan și scenaristul Vasile Chiriță³⁸.

Comitetul Politic Executiv al Comitetului Central al Partidului Comunist Român a decis printr-o hotărâre, la 15 mai 1979, faptul că „actul de la 23 August 1944 a deschis o nouă eră în istoria României – era unor profunde transformări democratice, revoluționare, a realizării depline a independenței și suveranității naționale, a făuririi vieții noi, socialiste”³⁹. Din acel moment era clar cum trebuiau să se poziționeze atât istoricii, cât și propagandiștii regimului. Cinematografia nu putea rămâne în afara acestui efort.

Aniversarea a patru decenii de la evenimentele din 23 August 1944, în anul 1984, a creat cinematografului noi „oportunități” de actualizare a istoriei conform deciziei Comitetului Politic Executiv al PCR din 15 mai 1979. Nu era pentru prima dată când se întâmpla acest lucru, tot o decizie politică stabilind, spre exemplu, vechimea statului geto-dac, desigur fără nicio consultare a istoricilor⁴⁰. În august 1984 Asociația cineaștilor din România transmitea o telegramă secretarului general în care se angajau în ridicarea valorii „ideologico-artistice educative...”⁴¹ a filmelor produse, considerând o sarcină de onoare

³⁵ Ovid S. Crohmălniceanu, *Istoria, actorii și ardelenii*, în *Cinema*, nr. 11, 1982, p. 11.

³⁶ *Cinema*, nr. 8, 1981, p. 3.

³⁷ *Tineri, cunoașteți istoria patriei*, în *Cinema*, nr. 7, 1974, p. 11.

³⁸ Marin Pîrîianu, *La start*, în *Cinema*, nr. 7, 1974, p. 9.

³⁹ *Epoca Nicolae Ceaușescu. Partidul Comunist Român centrul vital al întregii națiuni. Documente ale plenarelor Comitetului Central și ale Comitetului Politic Executiv al Comitetului Central al Partidului Comunist Român 1965-1985*, vol. 3, Editura politică, București, 1986, p. 295.

⁴⁰ Nicolae Ceaușescu, *Hotărârea Plenarei CC al PCR cu privire la aniversarea a 2050 de ani de la crearea primului stat dac centralizat și independent*, în *Epoca Nicolae Ceaușescu. Centrul vital al întregii națiuni. Documente ale Plenarelor CC și ale CPEX al CC al PCR, 1965-1985*, vol. II, București, 1986, p. 598.

⁴¹ Asociația cineaștilor din Republica Socialistă România, *Telegramă Tovarășului Nicolae Ceaușescu, secretar general al Partidului Comunist Român, președintele Republicii Socialiste România*, în *Cinema*, nr. 8, 1984, p. 3.

demersul de a „fructifica pe deplin condițiile de lucru create cinematografeii noastre în cei 40 de ani ai libertății noastre, în mod deosebit în cei mai fructuoși dintre ei, în cele aproape două decenii de când dumneavoastră vă aflați la cîrma națiunii noastre socialiste, cu deplină încredere în victoria luptei revoluționare, constructive și pașnice în care dumneavoastră ne conduceți”⁴².

Cinematografia era încă o dată integrată corului adulțului cu prilejul aniversării celor 40 de ani trecuți de la 23 August 1944, reprezentanții săi anunțând că cinematografia românească are „sentimentul unei depline adevăruri la marea cîrtoare a epocii în care trăim, epocă în care Partidul Comunist Român, în frunte cu secretarul său general, tovarășul Nicolae Ceaușescu, a creat un nou destin patriei noastre – România socialistă, liberă și independentă”⁴³. Pentru aniversarea evenimentului în nuanțele ideologice actualizate au fost lansate inclusiv filme documentar-artistice de lungmetraj precum *Ani eroici*, realizat în colaborare de Casa de filme nr. 5 și Studioul „Alexandru Sahia”. Producția era considerată mărturia deplinei adevăruri la epoca Nicolae Ceaușescu și realizările sale. Regia era semnată de Virgil Calotescu, iar scenariul de Nicolae Dragoș. Acesta din urmă aprecia realizarea peliculei nici mai mult nici mai puțin decît un adevărat „act de respect față de adevărul istoriei”⁴⁴, un adevăr care scoate în evidență rolul lui Nicolae Ceaușescu în devenirea României de-a lungul unei jumătăți de secol.

În opinia lui Nicolae Dragoș, Ceaușescu era singura personalitate a României care s-a identificat plenar cu cauza supremă a poporului său, devenind astfel simbolul unic al voinței naționale a românilor⁴⁵. Filmul în cauză, dar și altele din aceeași categorie, era suma propagandei oficiale, fiindu-ne prezentată implicarea lui Nicolae Ceaușescu în marile evenimente ale istoriei României începînd cu anii 30 ai secolului trecut, inclusiv în cele petrecute la 23 August 1944. Practic, urmărindu-le, cinefilii constatau că cel care a ordonat istoria românilor de-a lungul celor 50 de ani a fost tocmai Nicolae Ceaușescu⁴⁶.

Fiindcă se împlinea o cifră aniversară rotundă legată de 23 August 1944, în vara anului 1984 au fost redată o serie de filme care aveau ca subiect central momentul în cauză. Desigur că au fost selectate doar acele filme care mai corespundeau încă din punct de vedere propagandistic etapei în care se găsea România și cultului personalității lui Nicolae Ceaușescu. Unul dintre acestea a fost *Un August în flăcări*, regia Dan Pița și Alexandru Tatos într-o primă fază, ulterior fiind schimbați cu Radu Gabrea și Doru Năstase, scenariul Eugen Barbu și Nicolae Mihail. El fusese realizat în 1974, cu prilejul împlinirii a 30 de ani de la „marea eliberare”, fiind unul dintre simbolurile noului curs interpretativ legat de 23 August 1944. Filmul insistă pe prezența unui personaj providențial în istoria momentului, sugestiile spre liderul suprem fiind deja destul de evidente.

Deși fuseseră realizate mai multe filme consacrate acestui moment, selecția a fost destul de riguroasă, întrucît doar unele se mai calificau pentru a fi revizionate de marele public. Pe lângă *Un August în flăcări* au mai rulat, la TV și în cinematografe, *Secretul cifrului*, *Serata*, *Valurile Dunării* și *Pistruiatul*⁴⁷.

În preajma aniversării au fost realizate și noi filme cadrabile ideologic și propagandistic momentului istoric al evoluției regimului comunist. Amintim aici *Liniștea din adâncuri*, consilier istoric fiind Ion Ardeleanu, ori *Pe malul stîng al Dunării albastre*. Poate cel mai „corespunzător” din această perspectivă a fost însă filmul *Eroii nu au vîrstă*, unde un grup de tineri curajoși reușesc să încurce armata germană în preajma lui 23 August 1944.

Nu putem să nu ne gândim la contextul general al epocii și la faptul că, și în acest caz, în cinematografie vârsta eroilor scade de la o etapă istorică la alta a regimului comunist, în ton cu interpretarea unei părți a istoriografiei românești, care sugera că activitatea revoluționară a lui Nicolae Ceaușescu a început încă din copilărie⁴⁸. Ori, ce avem în *Eroii nu au vîrstă*? Tocmai evidențierea acestei generații tinere dispusă la sacrificii supreme, un îndemn subliminal pentru tinerii din anii '80 de a accepta privațiunile epocii care păreau astfel foarte ușor de suportat în raport cu greutățile din viața tinerilor din anii războiului.

Această ofensivă asupra subliminalului tinerilor era continuată sugerîndu-se că, de fapt, ei trăiau cei mai frumoși 20 de ani din cîtăi avusese România vreodată. Filme omagiale în acest sens erau realizate

⁴² *Ibidem*.

⁴³ Cinema, *Ani de eroică istorie, ani de mărețe împliniri socialiste*, în Cinema, nr. 8, 1984, p. 2.

⁴⁴ *Ibidem*, p. 3.

⁴⁵ *Ibidem*.

⁴⁶ *Ibidem*.

⁴⁷ Călin Căliman, *Zile și nopți de August*, în Cinema, nr. 8, 1984, p. 6.

⁴⁸ Olimpiu Matichescu, *Tinerețea revoluționară a tovarășului Nicolae Ceaușescu*, Editura Politică, București, 1981; Michel P. Hamelet, *Nicolae Ceaușescu. Biografie și texte comentate*, Editura Politică, București, 1971.

cu multă voluptate. Iese în evidență din această perspectivă filmul *Cei mai frumoși 20 de ani*, realizat de regizorul Mircea Mureșan, scenariul Dinu Săraru și Viorel Cozma, considerat o capodoperă, sinteză ce se impune prin echilibru și rigoare „a celor mai frumoși 20 de ani. Anii tinereții și ai maturizării poporului român”⁴⁹. Aceeași paradigmă este contextualizată și în *Tineretul României socialiste*, realizat de Cornel Diaconu. El surprinde modul fericit în opinia regizorului în care s-a produs integrarea învățământului românesc cu producția, având ca scop primordial „educarea tinerilor prin muncă și pentru muncă în spirit partinic, revoluționar”⁵⁰.

De altfel, alături de filmele artistice cu puternic conținut ideologic și propagandistic, filmele documentare erau adevărate fresce comandate de regim pentru a construi și apoi consolida în rîndul populației o anumită *forma mentis* referitor la evoluția României în anii regimului Nicolae Ceaușescu. Efortul nu a fost mic, astfel că până în 1985 fuseseră produse peste 1500 de filme-document cu trimitere la cele două decenii de ceaușism. Realizând un bilanț în acest sens, regizorul și scenaristul Nicolae Cabel, specializat în astfel de produse, era extrem de încântat de realizările propagandistice, subliniind că filmul documentar circumscris marilor realizări ale regimului Ceaușescu a fost asimilat treptat drept o parte a ființei spirituale a poporului român⁵¹.

Atenția se îndreaptă la mijlocul și sfârșitul anilor 1980 spre alte aspecte sugerate inclusiv de scrisul istoric controlat complet de partid, precum cel de la Institutul de Istorie al Partidului, dar nu numai, unde se sugera tot mai mult evidențierea rolului negativ al Ungariei în raport cu România după 23 August 1944 și rolul armatei române în eliberarea Ungariei și Cehoslovaciei. Totul în jurul unei alte idei susținute cu obstinație referitoare la pretinsa scurtare a războiului, prin întoarcerea armelor de armata română, cu 200 de zile, idee ce fusese lansată deschis în 1984 de Ilie Ceaușescu, fratele secretarului general al PCR⁵². Este epoca în care se observă relaționări din ce în ce mai contondente inclusiv pe frontul istoriografic angrenat în disputele istoriografice româno-maghiare. În fapt, în ultimii ani ai regimului Ceaușescu se observă o deteriorare constantă a relațiilor politice româno-ungare la toate nivelurile⁵³.

În aceste condiții, subiectul scenariilor filmelor despre 23 August 1944 și a perioadei imediat următoare se mișcă tot mai mult înspre Transilvania. În filme apare mai clar definit un alt dușman, pe lângă naziștii germani, este vorba despre horthiștii unguri, care erau demonizați în mod egal cu naziștii germani. Se înscriu în această paradigmă filme precum *Ziua Z*, chiar dacă se axează mai mult pe derularea evenimentelor din ziua de 23 August, un film realizat la comandă politică după cum a recunoscut regizorul filmului, Sergiu Nicolaescu⁵⁴, și *Pădurea de fagi*, regizor Cristina Nichituș Mihăilescu. Ambele continuă ideea lansată cu un deceniu mai devreme conform căreia armata română fusese coordonată de comuniști pentru a înfăptui actul de la 23 August 1944.

Poate cel mai bine conturează această translație a atenției spre Transilvania producția *Noi, cei din linia întâi*, realizată în 1986, regia același Sergiu Nicolaescu. Acțiunea filmului se desfășoară pe fronturile din Transilvania, dar și Ungaria, respectiv Cehoslovacia. De altfel, Sergiu Nicolaescu a recunoscut el însuși în memoriile sale faptul că filmele erau cenzurate și direcționate. Cazul *Zilei Z* este, inclusiv în opinia lui, una dintre cele mai flagrante creații în care comanda politică a prevăzut o construcție propagandistică dinainte șlefuită în acest sens⁵⁵.

În același registru trebuie privit și *Emisia continuă*, regizor Dinu Tănase, un film despre eroismul armatei române, ajutată de la fel de eroice detașamente din gărzile patriotice, în apărarea stației radio de la Bod. Producția era considerată de către criticul Călin Căliman drept emblematică, reușind să dovedească eroismul și implicarea poporului român în facerea noii lumi, „care străbate axial istoria”⁵⁶.

23 August 1944 a fost un subiect foarte fertil pentru cinematografia românească din anii regimului comunist. A fost una dintre opțiunile cele mai ofertante din perspectivă propagandistică. De asemenea, este unul dintre cele mai clare exemple în care putem urmări îndeaproape legătura dintre nuanțele ideologice ale regimului, evoluția istoriografiei referitoare la subiect și utilizarea trecutului în funcție de

⁴⁹ Alice Mănoiu, *Cei mai frumoși 20 de ani*, în *Cinema*, nr. 8, 1985, p. 3.

⁵⁰ Alexandra Bogdan, *Tineretul României socialiste*, în *Cinema*, nr. 8, 1985, p. 3.

⁵¹ Nicolae Cabel, *Documentarul, cronicar al unui timp eroic*, în *Cinema*, nr. 8, 1985, p. 4.

⁵² Ilie Ceaușescu, Florin Constantiniu, *200 de zile mai devreme. Rolul României în scurtarea celui de-al doilea război mondial*, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1984, 220 p.

⁵³ Gabriel Moisa, Ion Zainea, *Kádár et Ceausescu. Réunions tendues (1985)*, în vol. *Chi era János Kádár?*, Carocci Editore, Roma, 2012, p. 98-117 (coord. Papo A., Nemeth G, Rosselli A.).

⁵⁴ Mariana Iancu, *Cum a denaturat Sergiu Nicolaescu adevărul istoric într-un film despre 23 August. Scrisoarea în care Corneliu Coposu îi reprezintă acest lucru*, în *Adevărul*, 23 august 2019, p. 6.

⁵⁵ Sergiu Nicolaescu, *Viață, destin și film*, Editura Universitară, București, 2011, p. 33-34.

⁵⁶ Călin Căliman, *Portret colectiv într-un moment istoric*, în *Cinema*, nr. 8, 1987, p. 7.

interesele la zi ale regimului. De altfel, acest fapt este recunoscut deschis de Alice Mănoiu în vara lui 1989, când aprecia cu sinceritate în acest caz că filmul este un mesager al istoriei. Aceasta numea 23 August drept ziua cea mai lungă a istoriei contemporane a României⁵⁷. Același critic îi considera pe cei care s-au ocupat de realizarea acestor filme, regizori, scenariști, actori etc, drept cele mai reprezentative forțe ale mai multor generații artistice⁵⁸.

Nu foarte departe de această viziune s-a aflat Ludmila Patlanjeoglu, care vedea alianța cineaștilor cu scriitorii benefică pentru refacerea istoriei zilei de 23 August. Numai astfel, spunea aceasta, s-ar putea realiza pelicule mai sensibile pentru prezent, care să-i facă pe cinefili să perceapă mai bine mesajele ideologice. În opinia ei, excelente din această perspectivă sunt realizările *Străinul*, *Lumini și umbre*, *Facerea lumii*, *Procesul alb*, *Ziua Z*, *Valurile Dunării*, *La patru pași de infinit*, *Bariera*, *La porțile albastre ale orașului*, *Stejar, extremă urgență*, *Atunci i-am condamnat pe toți la moarte* și *Duios Anastasia trecea*⁵⁹.

Evaluând la final de comunism ecranizările destinate zilei de 23 August, criticul Roxana Pană face un elogiu regizoarei Malvina Urșianu și filmelor sale, în special producției *Serata*, unde, spunea Roxana Pană, avem parte de un adevărat sondaj psihologic menit a înțelege ce s-a întâmplat în noaptea de 23 spre 24 August 1944⁶⁰.

În fine, în același crepuscul al regimului Ceaușescu, Cleopatra Lorințiu considera pe mai departe 23 August 1944, în perspectiva anilor 2000, o temă fundamentală a filmului românesc. În acest sens, cinematografia trebuia să fie demnă de a reflecta evenimentul în cauză considerat ca fiind desăvârșirea epopeii naționale⁶¹. Cleopatra Lorințiu se arăta convinsă că poporul este dornic să primească înțelegerea faptelor mai degrabă din pelicula cinematografică decât din cărțile de istorie⁶².

Evenimentele petrecute la 23 August 1944 au fost și mai sunt cunoscute încă în continuare prin intermendiul cinematografiei. Filtrele ideologice și propagandistice sunt impresionante și subtile în același timp, iar cei care cunosc ceea ce s-a întâmplat de la cinema sau televizor au, desigur, o imagine deformată asupra schimbărilor generate de acel moment.

⁵⁷ Alice Mănoiu, *Filmul, mesager al idelaurilor istorice*, în *Cinema*, nr. 8, 1989, p. 3, 5.

⁵⁸ *Ibidem*.

⁵⁹ Ludmila Patlanjeoglu, *În linia întâi în Ziua Z*, în *Cinema*, nr. 8, 1989, p. 2.

⁶⁰ Roxana Pană, *Sentimentul că am pășit într-un veac nou*, în *Cinema*, nr. 8, 1989, p. 2.

⁶¹ Cleopatra Lorințiu, *La evenimente memorabile, personaje și interpreți memorabili*, în *Cinema*, nr. 8, 1989, p. 3, 5.

⁶² Cristiana Nicolae, *Cînd filmezi sentimentul unui întreg popor*, în *Cinema*, nr. 8, 1989, p. 5.

IOAN PETRU CULIANU DAL METODO STORICO-COMPARATIVO AI GIOCHI MENTALI SULLO SFONDO DELLA CORRISPONDENZA (1979-1990) CON UN COETANEO ITALIANO

Giovanni CASADIO*

IOAN PETRU CULIANU FROM THE HISTORICAL-COMPARATIVE METHOD TO THE MIND GAMES ON THE BACKGROUND OF THE CORRESPONDENCE (1979-1990) WITH AN ITALIAN PEER

ABSTRACT

An attempt to reconstruct aspects of the academic career and intellectual and emotional development of I. P. Culianu through the (unpublished) letters addressed to the present writer. Letters studied and interpreted on the background and in the intertwining with other more relevant correspondences: those with the two mentors M. Eliade and U. Bianchi (mostly unpublished letters), with the biographer of Eliade Mc. L. Ricketts, and with other minor correspondents. In the conclusion we try to assess Culianu's contribution to the historical and scientific study of religion in close connection with his human route.

Keywords: Culianu, Eliade, Bianchi, Letters, Casadio.

Premessa.

Ho scritto sul mio amico e collega Ioan Petru Culianu (1950-1991) più che su ogni altra figura nello studio della religione, tranne, forse, il nostro comune mentore Ugo Bianchi (1922-1995) e il nostro ideale Maestro Mircea Eliade (1907-1986). Innanzitutto un profilo/necrologio che presenta la sua vita, opera, fortune e sfortune, apparso in quattro lingue, italiano, inglese, francese e rumeno, con lievi differenze; poi l'analisi di due opere (Religione e potere e Iocari serio); infine una riconsiderazione del suo percorso intellettuale da un tradizionale approccio storico-comparativo di stile pettazzoniano o eliadiano a una prospettiva di scienza cognitiva della religione, da un'angolazione del tutto particolare, basata sulla convinzione che la religione possa essere descritta come un gioco della mente, nel stile dell'Ars Combinatoria lulliana¹. Discussioni di aspetti particolari della sua opera (origini dello gnosticismo e albori dell'approccio cognitivo) si trovano in un altro paio di miei contributi. Quindi, quando – in una precedente occasione – lo storico e intellettuale romeno Sorin Antohi (1956-) mi chiese di offrire un contributo di nuove riflessioni nel quadro di un evento organizzato trent'anni (e ora sono ormai trentatré) dopo il parinarvana di Culianu, ebbi qualche esitazione. Superata la quale, concepì l'idea di adottare una pratica critico-creativa di scrittura della vita, basata, piuttosto che su una teoria post-femminista (nello stile della scrittrice magiaro-canadese Marlene Kadar), sui miei archivi materiali e

* Università degli Studi di Salerno; e-mail: casadiogio@gmail.com.

¹ Su questo argomento si veda la sintetica e in gran parte convincente ricostruzione di Moshe Idel (1947-), "Ioan Petru Culianu, the American Phase, and 'Ars Combinatoria'", in *Journal for the Study of Religions and Ideologies*, 20-58 (2021), pp. 3-17, un altro testimone della nostra stessa generazione, che a Culianu è stato molto vicino. Una versione ampliata di questo testo è apparsa in *In-cognita. Ioan Petru Culianu's Approaches to Religion*, ed. Daniela Dumbravă and Bogdan Tătaru Cazaban, Bucharest, Zeta Books, 2021, pp. 21-57. Esiste anche una traduzione italiana, ma qui preferiamo fare riferimento alla versione romena, apparsa prima in *Apostrof*, e infine in un numero dedicato a Culianu da una rivista (massonica) della sua città di nascita, *Trivium. Revistă de gândire simbolică*, XIV, 4 (2022), pp. 751-768. La svolta concettuale ("turnura conceptuală") di Culianu è tracciata con mano sicura sulla base, oltre che della lettura delle opere, di una frequentazione assidua e simpatetica durata due anni, a partire dai primi mesi del 1989 fino alla morte. Non ci sembra però sostanzialmente dai fatti il concetto di un "Culianu americano" che adotta un approccio cognitivo anche per adeguarsi alle mode dell'accademia americana (pp. 754-755 e 768). La Scienza cognitiva della religione comincia a diffondersi in USA, e solo in rari contesti, verso la metà degli anni Novanta, quando Culianu (le cui anticipazioni sono state completamente ignorate) era da tempo scomparso, e – contrariamente a uno stereotipo molto diffuso – l'approccio che si basa sulla CSR ("Cognitive Science of Religion") ha incontrato molte resistenze in Nord America e trova invece le sue roccaforti in Scandinavia, in Irlanda e in Nuova Zelanda, non certo a Chicago, in California o nelle otto università d'élite appartenenti alla Ivy League, nella costa nord-orientale. Cfr. J. E. Lane, W-J- Wildman e F. L.R. Shults, "Paying the Piper: History, Humanities, and the Scientific Study of Religion", in *Method and Theory in the Study of Religion*, 35 (2023), pp. 73-86. Vero è che, nonostante l'apparente successo della sua "americanizzazione", l'accademia USA dominante, salvo rare eccezioni (Larry Sullivan, e pochi altri colleghi e allievi), considerò il Nostro un corpo estraneo. E tale tuttora lo considera.

mentali. Così, dopo più di trent'anni durante i quali avevano vissuto in un cassetto della mia casa romana, ho ripreso e riletto non senza emozione le otto lettere che Ioan mi aveva inviato durante gli undici anni del nostro sodalizio. Questa lettura (e copiatura) ha indotto in me una sorta di anamnesi, con una conseguente reminiscenza. Ho deciso, allora, di chiarire tutte le circostanze, intellettuali e materiali, relative alle sue affermazioni, impressioni ed esortazioni, aiutandomi in questo con la lettura, o la rilettura, di quelle opere – sue o anche mie – alle quali egli si era riferito.

L'approccio che ho scelto si avvicina a una forma di prospettivismo, adottando le tre prospettive che Sorin Antohi ha delineato in una recente presentazione critica del rapporto tra Eliade e Culianu². Argomento, peraltro, non di rado affrontato sia per lettera sia nelle conversazioni con Ioan nell'arco dei circa dieci incontri che avemmo. La prospettiva 1 (la più ricorrente) è accademica e culturale; la prospettiva 2 è personale, legata al nostro rispettivo temperamento e alle nostre rispettive emozioni; la prospettiva 3 è ideologica e politica. In effetti, data la nostra uguaglianza di età e il comune discepolato (e – da notare – la condivisione di una visione comune del mondo), da questo sondaggio emerge quasi un'immagine di bioi paralleloi.

Nella riflessione epistemologica della storiografia contemporanea il “prospettivismo” (tedesco: *Perspektivismus*) è concepito come il principio guida secondo cui la percezione e la conoscenza di qualcosa sono sempre legate alle prospettive interpretative dell'osservatore. In questo caso specifico le prospettive del rumeno Ioan e dell'italiano Giovanni, prevalentemente – anche se non sempre – coincidono. Va sottolineato – per evitare impressioni errate – che il prospettivismo non è uguale al relativismo, nel senso di un rifiuto totale dell'oggettività, come nelle posizioni postmoderniste correnti. Pur non ignorando alcune formulazioni di Friedrich Nietzsche in *Zur Genealogie der Moral* (1887), che condurranno ad esiti radicalmente relativisti, ritengo che uno storico debba procedere in modo essenzialmente empirico e basato sul senso comune, sulla scia di Michel Montaigne (1533-1592), che negli *Essais*, I, al capitolo 30 [31], *Des Cannibales* (edizione postuma del 1595, che presenta notevoli varianti lessicali rispetto a quella ormai canonica del 1588, licenziata dallo stesso autore), osserva:

Car les gens à l'esprit plus délié font preuve de plus de curiosité, et remarquent plus de choses, mais ils les commentent [glosent : 1588]. Et pour faire valoir leur interprétation, et en persuader les autres, ils ne peuvent s'empêcher d'altérer un peu l'histoire: ils ne vous rapportent jamais les choses telles qu'elles sont vraiment [pures : 1588], mais les sollicitent et les déforment [masquent: 1588] un peu en fonction de la façon [selon le visage: 1588] dont ils les ont vues. Et pour donner du crédit à leur jugement et vous y faire adhérer, ils ajoutent volontiers quelque chose à leur matière, l'allongent et l'amplifient.

Devo onestamente riconoscere che nelle mie note esplicative agli ipsissima verba di Culianu ho seguito questa tendenza tipicamente umana, troppo umana. Ho modellato le cose secondo la prospettiva da cui io stesso le ho viste e pre-interpretate. Detto questo, prego il potenziale lettore di dare credito al mio punto di vista che ai miei occhi risulta – non sono ironico – attraente e convincente.

Veniamo ora al nocciolo della nostra presentazione, dando la parola allo stesso Ioan Petru Culianu.

Lettere di I. P. Culianu a G. Casadio (1979-1990)

1. Groningen,

Rijksuniversiteit, Instituut voor Romaanse Talen,

Grote Kruisstraat 2/¹,

1 nov.1979.

Carissimo Casadio,

Ti ringrazio per la lettera e l'estratto³. Scusa se ti scrivo a macchina, ma altrimenti dovresti sciuparti gli occhi con la mia grafia⁴.

² “Din nou despre Eliade”, in *Observator cultural*, 1109 (9-05-22), pp. 2-3 della edizione online. L'approccio adottato è descritto con maggior dettaglio in un'opera precedente confermata da Sorin Antohi e Moshe Idel: *Ceea ce ne unește: istorii, biografii, idei*. Sorin Antohi în dialog cu Moshe Idel, Polirom, Iași, 2006, pp. 198-199. Anche le teorie della storia di Reinhart Koselleck (1923-2006) e Hayden White (1928-2018) sono da tenere presenti.

³ Non era l'estratto di un mio articolo. All'epoca non avevo ancora pubblicato nulla. Era semplicemente la fotocopia della recensione (non ricordo il recensore né il periodico) di un'opera che mi aveva entusiasmato e che comperai subito. Si trattava di *I rivoluzionari di professione. Teoria e prassi dello gnosticismo moderno*, Vallecchi, Firenze, 1975, di Luciano Pellicani (1939-2020), che sarebbe in seguito divenuto ordinario di sociologia politica e docente di sociologia generale e antropologia culturale alla LUISS di Roma (1984), direttore del periodico di area socialista (poi nettamente socialdemocratica) *MondOperaio* (al quale avrebbe contribuito lo stesso Culianu, 1991/3, pp. 137-139, con un lucidissimo review article “Fondamentalismo”) nei difficili anni dal 1985 al 1989 che videro il primo governo a guida socialista (1979-1987) presieduto da Bettino Craxi (1934-2000). In

Non ho ancora letto l'estratto, ma lo farò appena avrò sbrigato altri lavori urgenti. L'argomento mi interessa moltissimo; confesso di aver commesso anch'io qualche articolo nel proposito, di cui purtroppo non ho estratti da mandarti (me ne restano due per ogni evenienza). Ma puoi trovare *Neophilologus* 1/1979⁵ in biblioteca, nonché, forse, a Bologna, la fantomatica rivista di G. Scalia⁶ "L'arma propria" che io non ho nemmeno visto e che, temo, sia un po' troppo orientata per i miei gusti (io vi ho collaborato perché, in principio, il mio lavoro non esce dall'ambito puramente scientifico). Cercherò il libro del Pellicani, forse la prossima volta che "scendo" in Italia. Intanto, un mio art., più interessante dei primi due deve uscire sulla "Romanistische Zeitschrift für Literaturgeschichte" di Heidelberg⁷. Con questi saggi ed altri avrei voluto fare un volumetto, ma finora non ho trovato un editore⁸.

Inter lunam terrasque uscirà su *Perennitas*⁹; ma intanto guarda il prossimo fascicolo di *RHR* (3/1979)¹⁰, con un art. più lungo (te ne manderò l'estratto non appena l'avrò ricevuto). Ugualmente, il 2 fascicolo di *Aevum* 1979¹¹ e il primo del 1980 (più impegnativo)¹².

Mi interessa moltissimo la tua tesi; spero che tu la finisca presto e la pubblichi da qualche parte. Aspetto una copia. Credo che dare pacche sulle spalle a Turcan¹³ sia una bellissima cosa, ma questo non si può

quegli anni, soprattutto per un ex-comunista come Pellicani la convinzione, raggiunta e proclamata, che "il comunismo non era una buona idea realizzata male. Era proprio un'idea sbagliata", conduceva all'emarginazione dai salotti buoni della intellettualità italiana, al sarcasmo e al disprezzo da parte dei circoli della cultura dominante, al rischio di subire un'aggressione fisica. Culianu conosceva quell'atmosfera, da lui vissuta a Milano negli anni Settanta, e la sua decisione di partire dall'Italia nel 1978 era dovuta anche alla sensazione da lui provata di vivere in un regime pretotaleitario. Nelle nostre accalorate discussioni in quel pullman che in un caldo giorno dell'ottobre 1979 ci conduceva ad Ostia, si era parlato anche di gnosticismo, che era stato l'oggetto della sua tesi con Bianchi nel 1975, argomento al quale io allora appena mi affacciavo. Sotto l'influsso di Augusto Del Noce (1910-1989) e di Eric Voegelin (1901-1985), Pellicani conduceva una spietata analisi del messianesimo politico o "perfettismo chilastico", interpretato come una "politica gnostica (cioè tesa verso la salvezza terrena del genere umano)", "una politica di intellettuali culturalmente sradicati e moralmente alienati" (p. 9).

⁴ La prima lettera è l'unica dattiloscritta. La scrittura a mano di Culianu ha un ductus costante, abbastanza facile da decifrare per un lettore italiano, nella totale assenza di errori di ortografia e in presenza di una sorvegliatissima punteggiatura. Nel complesso delle lettere ho rilevato un unico solecismo (precisamente un romenismo) alla lettera 5.

⁵ "Romantisme acosmique chez M. Eminescu", pp. 74-83. Ristampato in *Iter in silvis*. Saggi scelti sulla gnosi e altri studi, Messina, EDAS, 1981, pp. 147-156. In questo breve saggio Culianu individua la presenza di uno scenario gnostico nella poesia "Mureșanu" (variante del 1872): acosmismo antropologico, anticoscismo, dualismo, motivo del demiurgo malvagio. Singolare che, pur conoscendo e citando la fondamentale monografia di Rosa Del Conte, Mihai Eminescu o dell'Assoluto, STEM, Modena, 1961, il Nostro ignori le analisi che la grande rumenologa milanese dedica alla presenza di tematiche gnostiche nell'opera emineschiana (vd. specialmente pp. 413-423, e la trattazione specificamente dedicata a "Mureșanu", pp. 79-101).

⁶ Gianni Scalia (1928-2016), professore di Letteratura italiana a Siena, fu un influente critico letterario di impronta marxista-francofortese, che, oltre a temi classici, si interessò di Antonio Gramsci e Pierpaolo Pasolini. Operante nell'area della cultura bolognese fu attivo fondatore e direttore di riviste di cultura militante della "nuova sinistra", lontana dalla prospettiva liberaldemocratica di Culianu. L'arma propria non ebbe fortuna, cessando le pubblicazioni col nr.0 del giugno-agosto 1979. Il contributo di Culianu non vi trovò spazio: vi apparve invece "Uno gnostico fra noi" di Rosella Mangaroni.

⁷ Il secondo saggio della pentade che Culianu dedicò a Eminescu, "Les phantasmes du nihilisme chez M. Eminescu", uscirà appunto nella *Romanistische Zeitschrift für Literaturgeschichte*, 4 (1980), pp. 422-433. Del terzo, che Culianu mi inviò l'anno successivo, conservo l'estratto: *Les fantasmes de l'éros chez Mihai Eminescu*, in *Neophilologus* 1 (1981), pp. 229-238, dedicato al capolavoro "Luceafărul" ("Lucifero"). Cfr. Matei Călinescu, Despre Ioan P. Culianu și Mircea Eliade. Amintiri, lecturi, reflecții, Ed. Polirom, Iași, 2001; ediția a II-a, revăzută și adăugită, Polirom, Iași, 2002, pp. X-XII, in cui l'A. rettifica quanto aveva scritto nella prima edizione dell'opera circa l'ardita "identificare" operata da Culianu tra Codreanu ed Eminescu (con trasparente allusione a Eliade).

⁸ L'editore fu trovato due anni dopo, il messinese Dott. Antonino Sfameni (EDAS), presso cui apparve il citato *Iter in silvis*, secondo volume della serie "GNOSIS. Studi storico-religiosi", a cura di G. Sfameni Gasparro.

⁹ "Inter lunam terrasque ... Incubazione, catalessi ed estasi in Plutarco", in *Perennitas: Studi in onore di Angelo Brelich*, a cura di G. Piccaluga, Ateneo, Roma, 1980, pp. 149-172. Il saggio fu ripreso come terzo capitolo di *Iter in silvis*, pp. 53-76, ed è uno dei tentativi più riusciti di applicazione del metodo storico-comparativo, con costante per quanto personale applicazione di tipologie familiari sia a Bianchi che a Eliade.

¹⁰ "Démonisation du cosmos et dualisme gnostique", pp. 3-40. L'estratto non mi fu mandato, ma esso costituì il secondo capitolo di *Iter in silvis*, pp. 15-52, il volumetto di cui Ioan mi fece dono appena ci vedemmo nel secondo incontro romano nell'aprile 1981, per il convegno sull'Ascensione di Isaia. Cfr. Isaia, il Diletto e la Chiesa. Visione ed esegesi profetica cristiano-primitiva, Atti del convegno di Roma, 9-10 aprile 1981, a cura di M. Pesce, Brescia, Paideia, 1983, in cui Culianu (pp. 111-116) non mancò di difendere la sua visione della storia delle religioni contro gli attacchi del più coriaceo degli esponenti del filologismo della scuola bolognese, Mauro Pesce (n. 1941). Negli stessi Atti fu stampato anche un mio intervento (p.116) che cercava di mediare tra le due posizioni, ma – se ben ricordo – dispiacque a entrambi, e fu agli inizi di un'incomprensione col suddetto personaggio che in una certa misura ha segnato negativamente le vicende successive della mia vita accademica e anche della storia della disciplina (con ricadute in varie manovre e recenti e recentissimi concorsi).

¹¹ "Pons subtilis. Storia e significato di un simbolo", in *Aevum* 53 (1979), pp. 301-312. Ripreso in *Iter in silvis* come capitolo settimo, pp. 129-140.

¹² "Ordine e disordine delle sfere", in *Aevum*, 55 (1981), pp. 96-110. Ripreso in francese come capitolo settimo di *Expériences de l'extase: Extase, ascension et récit visionnaire de l'hellénisme au Moyen Age*, Payot, Paris, 1984, pp. 119-144.

fare sempre e sistematicamente, per quanto sia simpatico ... Ad ogni modo, ho fiducia che un giorno gliele darai a parità di lavori¹⁴.

Se hai tempo, guarda il 1 fascicolo di *Aevum* 1979 (recensione di "Prometeo" di Bianchi)¹⁵. Sono curioso di sapere se condividi i miei punti di vista. Ugualmente, penso che ti interessi l'art. sul fasc. 1 di "Kairos" 1979, benché non si tratti propriamente di misteri¹⁶.

Ti ringrazio ancora una volta per la pena che ti sei data, di procurarmi quelle fotocopie. Spero di incontrarti l'anno prossimo a Lovagno [sic] (se ci sarò)¹⁷. Spero anche di sentire una tua relazione, cosa che mi piacerebbe non poco.

Ciao, e grazie ancora,

Ioan

2. Groningen,
Rijksuniversiteit, Instituut voor Romaanse Talen,
Grote Kruisstraat 2/¹, Febr. 17, 1983

Caro Casadio,

Ti sono molto grato per l'estratto – molto erudito – che mi hai mandato¹⁸. Lo ritengo per il prossimo *Postscriptum* sulla storia delle religioni in Italia, semmai ci sarà un P.S.¹⁹ – 2. Qualche piccola osservazione da dilettante: citi varie volte nelle tue rassegne, mi pare, anche W. Koppers, però mancano due tra le posizioni più importanti sui misteri: quella di R. Reitzenstein²⁰ che andava sicuramente

¹³ Robert Turcan (1929-2018) è stato tra i massimi storici delle religioni antiche e tardoantiche del Novecento (l'unico a temperare l'expertise archeologico-iconografica con quella filologico-letteraria), tanto che io lo riconobbi come uno dei miei maestri fin dal primo incontro nell'ottobre 1979. L'estrema *sympatheia* che avevo con la sua produzione soprattutto in campo dionisiaco mi indusse anzi a qualche eccesso di familiarità. Qualcuno (non Ioan) si incaricò di riferire la cosa al comune maestro Ugo Bianchi (1922-1995) che non mancò di riservarmi una bonaria tirata di orecchi.

¹⁴ Questa frase di Culianu fu per me di grande incitamento. E, oserei dire, la sua profezia, non andò del tutto disattesa. Infatti, quando – essendo Turcan vicino al compimento dei settant'anni – fu progettato un volume di *mélanges* in suo onore, che uscì puntualmente come *Imago antiquitatis. Religions et iconographie du monde romain*, De Boccard, Paris 1999, chi scrive fu uno dei quattro italiani ad essere invitati, tra tutti anagraficamente o accademicamente il più giovane.

¹⁵ U. Bianchi, *Prometeo, Orfeo, Adamo. Tematiche religiose sul destino, il male e la salvezza*, Ateneo e Bizzarri, Roma, 1976, *Aevum* 53 (1979), pp. 172-176. Un'ampia recensione, in cui Culianu, in un quadro largamente positivo, non si asteneva dal mettere in luce certi corti circuiti della prospettiva di Bianchi, "fine ermeneuta" (p. 173): una qualifica esatta ma che – lo so per certo – non era assolutamente gradita alle orecchie di Bianchi stesso, che opponeva una fin de non-recevoir implacabile a ogni tipo di ermeneutica.

¹⁶ "Erzählung und Mythos im Lied von der Perle", in *Kairos* 21 (1979), pp. 60-71, ripreso come quinto capitolo in *Iter in silvis*, pp. 97-108. In esso Culianu maneggia con destrezza gli strumenti della comparazione in chiave storica, etnologica, folklorica e psicoanalitica (oltre agli storici delle religioni Geo Widengren, Carsten Colpe, Eliade e Gershom Scholem, sono autori di riferimento Vladimir Propp ed Erich Neumann, tutti letti in prospettiva talora fortemente critica).

¹⁷ Al "Colloque Gnosticisme et monde hellénistique", che ebbe luogo a Louvain-la-Neuve (11-14 mars 1980), Culianu in realtà partecipò, e la sua relazione fu pubblicata negli Atti ("Les anges des peuples et la question du dualisme gnostique", in *Gnosticisme et monde hellénistique: actes du colloque de Louvain-la-Neuve (11-14 mars 1980)*, ed. J. Ries, Louvain-La-Neuve, Peeters, 1982, pp. 131-145), insieme a Bianchi e ai suoi allievi già immessi in ruolo. Il Maestro, che sapeva quanto fossi lontano dall'aver terminato il lavoro di tesi su tutt'altro argomento, saggiamente me ne tenne lontano (ma fu l'ultima volta: dall'anno successivo non avrei mancato un solo convegno che prevedesse la sua partecipazione). Fu in quell'occasione che si maturò il distacco, ormai radicale, tra Bianchi e Culianu sulla questione dell'origine dello gnosticismo.

¹⁸ "Per un'indagine storico-religiosa sui culti di Dioniso in relazione alla fenomenologia dei misteri", I, in *Studi storico-religiosi*, VI (1982), pp. 209-234. Si trattava del mio primo articolo, rielaborazione dell'introduzione alla tesi.

¹⁹ Il PS al *Postscriptum* non ci fu, con mio notevole rincrescimento. Il riferimento è al breve estratto unito alla lettera: "History of Religions in Italy: A Postscript", in *History of Religions*, 22-2 (1982), pp. 191-195. Nella dedica si legge: "Con i più cari saluti, Giovanni [NB l'uso della forma italiana del nome]. P.S. Ho registrato il tuo art. per il prossimo *Post Scriptum*". Riproduciamo una spiritosa annotazione alla n.1, dove si legge "I have noticed two lapsi [sic: lapsus, corretto a penna dallo stesso autore] calami ...: "La redazione ha 'corretto' lapsus in ... lapsi! (Lapsi sunt!)", che dimostra come il latino insegnato a Bucarest fosse più grammaticale di quello insegnato a Chicago. In questo, come nel precedente più vasto *Forschungsbericht*, l'erudizione puntigliosa si combina con un vigile spirito critico pervaso di umori polemic.

²⁰ Richard Reitzenstein (1861-1931) fu una delle maggiori figure della *Religionsgeschichtliche Schule* e del miraggio iranico ad essa collegato nella costruzione di uno gnosticismo precristiano, contro il quale Culianu concentrò il massimo delle forze nelle opere degli anni Ottanta, sulle tracce di Bianchi, di Colpe e di Gilles Quispel (1916-2006), assertore a sua volta di un miraggio giudaico, alla cui seduzione cedette lo stesso Culianu. L'opera a cui fa riferimento è però *Die hellenistischen Mysterienreligionen: ihre Grundgedanken und Wirkungen*, Leipzig 1910, di cui nel 1927 uscì una terza edizione accresciuta. Io avevo compulsato l'opera nella seconda edizione del 1920 di cui disponevo allora, ma per quanto in essa si parli continuamente

elencata, e quella di W. Schmidt²¹. Aspetto, quindi, con impazienza, il seguito del tuo studio – concernente, probabilmente, le istituzioni misteriche²², ecc.

Dove arriva il tuo iperfilologico lavoro²³ – che desidererei leggere il più presto possibile in versione “commerciale” –, cioè abbraccia anche la Tarda Antichità, in cui, certamente, esistevano misteri dionisiaci (a riprova, se non altro, almeno Plutarco)?

Mi dispiace di essere ora a corto di estratti, per cui non ti posso inviare altro che due note apparse su HR²⁴. Avrei voluto spedirti un articolo uscito sulla RSLR (Torino) 1981²⁵, ma non ne ho più estratti. Pensavo che ti potesse interessare. La continuazione uscirà in SMSR²⁶.

Il professor Bianchi non mi ha detto nulla di Pettazzoni – o non me ne ricordo io. Forse sarei venuto a maggio, perché Pettazzoni mi ha aperto prospettive nuove quando ero appena un ragazzo – naturalmente nella tradizione di Eliade, anche lui molto legato a Pettazzoni. Un omaggio della “scuola romena” non era, forse, completamente superfluo²⁷.

Ti lascio, con i più cari saluti, ringraziandoti per l’invio dell’estratto, che mi ha fatto veramente piacere.

Ioan Culianu

P. S. Passi a Roma dal prof. Bianchi? Hai ricevuto i miei ringraziamenti per Sinesio?²⁸ – l’uso di cui ti diventerà, spero, noto entro la fine dell’anno?

di misteri, a cominciare da inesistenti misteri persiani per saltare subito a quelli mandaici, e (p. 8) si configuri anche un concetto di “mistero” piuttosto confuso e inconcludente, essa non presentava nessuna utilità per la definizione della nozione di “misteri” nel loro carattere originario da cui far discendere una tipologia “storica”.

²¹ Il Padre Wilhelm Schmidt (1868-1954) è qui richiamato sulla scia del nome del seguace e successore Wilhelm Koppers (1886-1961), e probabilmente si vuole fare riferimento all’opera di sintesi manualistica *Handbuch der vergleichenden Religionsgeschichte, zum Gebrauch für Vorlesungen an Universitäten, Seminaren usw. und zum Selbststudium*, Münster, Aschendorff, 1930, di cui esisteva certamente la traduzione italiana nella biblioteca della Cattolica, *Manuale di storia comparata delle religioni*, Brescia, Morcelliana, 1939. In quest’opera, densissima di fatti e di teorie su Esseri supremi, cicli culturali e i culti delle più svariate popolazioni della terra, nessuna menzione di misteri, greci od orientali, e tanto meno una teorizzazione al riguardo.

²² Lo studio uscì l’anno successivo e in effetti ivi era esaminata la terminologia degli istituti misterici: “Per un’indagine storico-religiosa sui culti di Dioniso in relazione alla fenomenologia dei misteri”, *Il, Studi e materiali di storia delle religioni*, 49 (1983), pp. 123-149.

²³ Lavoro pubblicato solo parecchi anni dopo, quando Culianu non sarebbe più stato in grado di leggerlo: *Storia del culto di Dioniso in Argolide*, Roma, Ateneo G.E.I., 1994. Dei misteri dionisiaci si seguivano le tracce fino alla Tarda Antichità, anche se l’interesse primario era concentrato sulle origini e le dinamiche classiche ed ellenistiche.

²⁴ Si trattava di due recensioni, che mi aprirono orizzonti nuovi su due autori che in parte conoscevo già, il tedesco Hans Peter Duerr, *Traumzeit*, Frankfurt am Main, Syndikat, 1975, in *History of Religions*, 22-1 (1982), pp. 100-101, e l’americano che avevo incontrato senza particolari entusiasmi (era costantemente in preda a crisi isteriche) al convegno del 1979, Bruce Lincoln, *Priests, Warriors, and Cattle*, University of California Press, Berkeley-Los Angeles-London, 1981, in *History of Religions* 22-2 (1982), pp. 196-198. In esso Culianu non risparmiava gli elogi al più anziano allievo (n. 1948) di Eliade che avrebbe preso il suo posto a Chicago, ma si permetteva anche di indirizzargli un paio di critiche di ordine filologico ed ermeneutico.

²⁵ Si tratta del corposo contributo che anticiperà le tematiche di Iocari serio: “Magia spirituale e magia demonica nel Rinascimento”, in *Rivista di storia e letteratura religiosa* 17 (1981), pp. 360-408. L’avevo già sfogliato, senza particolare interesse (mi sentivo solo antichista allora), nella rivista cui ero da tempo abbonato.

²⁶ “La magia de Giordano Bruno”, in *Studi e materiali di storia delle religioni*, 49 (1983), che chiaramente anticipa il volume del 1984.

²⁷ Nel 1983 ricorreva il centenario della nascita di R. Pettazzoni (1983-1959), e Bianchi che era segretario della Società italiana di storia delle religioni, con un presidente come Alessandro Bausani (1921-1988) che gli delegava ogni iniziativa, si incaricò di organizzare due giornate di studio alla facoltà di lettere della Sapienza, insieme a un animoso membro del consiglio direttivo, l’orientalista Giovanni Garbini (1931-2017). Ci furono invitati di lusso come l’assiriologo tedesco Wolfram von Soden (1908-1996) e l’egittologo italiano Sergio Donadoni (1914-2015), ma anche un giovane ricercatore di storia delle religioni in carriera, Cristiano Grottanelli (1946-2010), che – per una serie di motivi, politici, accademici e caratteriali – nutriva una malcelata avversione nei confronti del romeno, tanto da non perdere occasione per denigrarlo (io, che ho avuto un stretto rapporto con lui per quasi un ventennio, ero spesso destinatario dei suoi sfoghi). La scuola romana (certo non senza l’intervento di Garbini che era lo sponsor manifesto di Grottanelli, allievo del comune maestro Sabatino Moscati) prevalse sulla scuola romena. Nella corrispondenza tra Bianchi e l’allievo Culianu (1974-1987) c’è una cospicua lacuna per gli anni dal 1981 al 1983. Certo è che quando accennai a Bianchi di un certo disappunto manifestatosi al riguardo della commemorazione nei Paesi Bassi, il suo pensiero corse non all’allievo ma al potente professore olandese Maarten J. Vermaseren (1918-1985), che del resto era anche uno dei protettori di Culianu: *Psychanodia* fu accettato nel 1983 nella collana EPRO da lui fondata e diretta, dopo che Vermaseren l’aveva tenuto in accademica soggezione per un quinquennio come co-tutor, insieme a Michel Meslin, della *thèse de troisième cycle*: cfr. le lettere di Culianu ad Eliade del 15 nov. 1978, [?] nov. 1979, 26 marzo 1980, pubblicate da Liviu Bordaș, in “ ‘Ca o flacăară întuneată’. Mircea Eliade și Ioan Petru Culianu”, in *Studii de istorie a filosofiei românești*, 10 (2014), pp. 237-315, spec. 294, 300, 302.

²⁸ Nel breve incontro romano dell’aprile 1981 Culiano mi aveva accennato alla difficoltà di reperire a Groninga l’edizione critica lineea (ed. Nicola Terzaghi, Roma 1944) degli *Opuscula* del neoplatonico cristiano Sinesio di Cirene (370-413). Io ne acquistai immediatamente due copie e gliene inviai una in Olanda. Ed egli mi contraccambiò immediatamente con un volume di pari dimensioni. L’opuscolo che gli interessava era naturalmente il *Peri enhypnion*, in latino *De insomniis*, uno dei più antichi trattati di interpretazione dei sogni che aveva già destato l’interesse di C. G. Jung. L’intero capitolo V di *Eros et magie* à la Renaissance.

3. 7 maggio '85

Carissimo Casadio,

ho tali e tanti rimorsi per tale e tanta posta a cui non ho potuto rispondere negli ultimi 6 mesi che rinuncio a chiederti scusa per non averti ancora comunicato le mie impressioni sui materiali di grande valore che mi sono pervenuti da parte tua, a partire dal 1983 fino ad ora²⁹. Ti prego di credere alla mia costante ammirazione per la tua perizia negli ambiti di cui ti stai occupando – e soprattutto al dionisismo –, ammirazione che avrò modo di concretizzare quando mi occuperò dell'argomento.

Intanto, ti prego umilmente di scusarmi: sono ormai anni che le cose nell'università olandese vanno male e, inoltre, e forse a causa di ciò, negli ultimi tempi mi son reso conto che sono indietro di c. un anno e mezzo sulle cose sotto contratto che avrei dovuto consegnare a vari editori.

Ti sono molto grato delle segnalazioni che mi fai concernenti i miei due libri³⁰. Usciranno anche in italiano, a quanto sembra³¹.

Come stai? Che fai? Anche tu, poi, sei parco di notizie.

Affettuosamente tuo,

Ioan

4. Korreweg 68 A 9715 AD Groningen. The Netherlands

28 ott. 1985

Carissimo Giovanni,

Inutile dirti quanto mi ha fatto piacere il tuo messaggio, accompagnato dalle due recensioni³² di cui quella della sig.ra Lombardi [sic: EC Lambardi] mi ha addirittura entusiasmato, per la vivacità dello stile, la proprietà delle parole e, beninteso, per l'interesse che, si sottintende, il mio libro le ha suscitato. Aspetto con impazienza anche l'altra recensione³³. Una preghiera: ti sarei grato se potessi trasmettere alla sig.ra Lombardi [sic: EC Lambardi] il volumetto qui accluso (insieme ad estratti che ti sono rivolti, ma che non sono, forse, così interessanti)³⁴, con la preghiera di darmi un cenno, perché si possa scambiare estratti e idee (a meno che,

1484 (Paris, Flammarion, 1984), "La magie pneumatique", è dedicato allo spiritus phantasticus di Sinesio, base della magia e della divinazione, ripreso dagli umanisti Cusano e Ficino, come anticipato nella sua tesi di licenza a Bucarest. Il riferimento preciso all'edizione lineea di Sinesio è a p. 387, n. 13.

²⁹ Si trattava di due articoli e due recensioni: "Per un'indagine storico-religiosa sui culti di Dioniso in relazione alla fenomenologia dei misteri", II, cit.; "Adversaria Dionysiaca", in Studi e materiali di storia delle religioni, 50 (1984), pp. 131-137; Rec. di M. G. Ciani (ed.), Le regioni del silenzio, Padova 1983, Studi e materiali di storia delle religioni, 50 (1984), pp. 186-190; e soprattutto "Dioniso e il sangue di Penteo nel culto di Corinto", in F. Vattioni (ed.), Sangue e antropologia nella liturgia, Roma, Edizioni del Preziosissimo Sangue, 1984, I, pp. 87-117, che era la rielaborazione di un capitolo della famosa tesi, in cui applicavo per la prima volta una sorta di comparazione analogica, dopo aver analizzato i materiali in chiave rigorosamente storico-filologica. Lui nel frattempo aveva pubblicato, oltre a una ventina di recensioni, tre volumi e una dozzina di articoli in quattro lingue diverse!

³⁰ Si tratta dei due volumi in francese del 1984 (entrambi con la prefazione di Mircea Eliade), citati alle note 12 e 28. Del primo (res mea!) avevo registrato quattro recensioni che gli segnalai (l'ultima, di Noemi Lambardi, era in progress); del secondo (su argomento riguardo al quale ero un assoluto profano) una sola, della stessa, coraggiosa, Lambardi, pure questa in elaborazione.

³¹ Sarebbero usciti di lì a un anno e due anni rispettivamente presso i due maggiori editori italiani di alta cultura accademica, Laterza e Il Saggiatore di Alberto Mondadori. Ormai Culianu aveva spiccato il volo nel mondo della editoria accademica ad alta diffusione nei due paesi latini, con impatto maggiore in un'Italia che non doveva fare i conti con la superciliosità sorboniana, e dove infatti la sua opera trovò un'ampia ricezione in ambito universitario e perfino liceale, tra professori e studenti.

³² Il libro recensito è *Expériences de l'extase*, cit. La prima recensione (piuttosto piatta), di Eleonora Melandri, ricercatrice di Lingua e letteratura greca all'Università di Firenze, apparve nella prestigiosa rivista accademica *Prometheus*; la seconda, molto più brillante, come sottolinea con acuta precisione il Nostro, era di Noemi Lambardi (1952-), dottoranda di filologia classica a Pisa su tematiche del mediopitagorismo che è stata per me *syzygos* e compagna di scorribande filologiche per un decennio, e fu invece pubblicata in una rivista di divulgazione filosofica, *Il cannocchiale*, 3 (1985), pp. 106-112.

³³ La seconda recensione di Lambardi, a *Éros et Magie à la Renaissance*, 1484, Flammarion, Paris, 1984, apparve alla fine dello stesso anno in una rivista di cultura filosofica e politica militante, diretta dal filosofo Angelo Sabatini (1928 – 2020), *Tempo presente*, 55 (1985), pp. 61-64. Alla rivista avrebbe collaborato per il nr. 73-74 (1987) lo stesso Culianu, con il breve saggio amaro e scintillante "I mandarini", pp. 119-120: su invito della stessa rivista che aveva tra i suoi collaboratori il geniale slavista e caporedattore di *MondOperaio* Mauro Martini (1956-2005), cognato di Noemi.

³⁴ Aveva visto giusto, almeno per quelle che erano le circostanze di allora. Non mi interessavano e non li lessi. Adesso li avrei divorati. Il saggio su "Le Mandala et l'histoire des religions", *Cahiers Internationaux de symbolisme*, 48-49-50 (1984-1985),

come te, non sia a volte seccata dei miei – spero non lunghi – silenzi, dovuti forse ad innata pigrizia, o all'avanzare dell'età, o anche a certe amarezze universitarie, o anche ... o anche)³⁵.

Ti ringrazio di cuore per la notizia sulla Plutarchus Society³⁶. Come avrai notato, l'Italia – per le ragioni di cui sopra, a cui si aggiungono altre – mi sembra geograficamente sempre più lontana. E anche tre giorni fuori dal lavoro significano per me ormai (in questo periodo) un lusso che non mi posso concedere, perché, come lo saprai anche tu, si è sempre più presi d'assalto da impegni inderogabili e si finisce poi che si è sempre indietro, rispetto a questi impegni, di un anno, un anno e mezzo. E poi si finisce che si è meno cortesi proprio con quelli che ci stanno più a cuore, perché il tempo non è elastico e perché si pensa che gli amici perdoneranno di più (il che, poi, non è affatto vero).

Mi fa molto piacere che tu abbia incontrato Eliade a Firenze. Non me ne ha parlato, ma lui è sempre molto discreto sulle persone; e l'anno scorso l'ho visto prima che partisse per l'Italia (a settembre se non mi sbaglio). Come ti è sembrato? È un uomo che sa, senza preparazione alcuna (o quasi), essere affascinante sulla cattedra. Le sue conferenze a Bucarest, negli anni '30, hanno lasciato un ricordo indelebile presso quei pochi intellettuali sopravvissuti che v'erano presenti (io, ovviamente, non c'ero ancora)³⁷.

prendeva lo spunto dal grande libro di Giuseppe Tucci per arrivare, in chiave comparata, ai suoi M. Ficino e G. Bruno. Allora mi colpì solo per la cordiale dedica: "Per Giovanni Casadio, un affettuoso ricordo". Le recensioni su *Aevum*, 58 (1984), pp. 617-618, di due libri sugli sciamani ora avrebbero colpito nel segno, essendo io negli ultimi anni divenuto sciamanologo. E ancor di più, il saggio "Mircea Eliade at the Crossroad of Anthropology", *Neue Zeitschrift für systematische Theologie und Religionsphilosophie*, 27-2 (1985), pp. 123-131, essendo io da più di vent'anni sceso nell'arango della eliadologia e professando da più di un decennio anche la disciplina Antropologia culturale. La dedica di questo suonava più confidenziale: "Per Giovanni, con amicizia, Ioan".

³⁵ Lo scambio epistolare, e anche un paio di incontri, uno fiorentino e uno romano, tra Noemi e Ioan (con la presenza mia e di Hillary) ci fu, e fu certamente caloroso. Purtroppo, lei mi ha di recente confessato di avere perduto ogni traccia di quelle lettere. Sono invece conservati gli estratti, uno ("The Sun and the Moon", inviato anche a me, ma senza dedica) con una dedica abbastanza saporita. "Mi dispiace che del giallo poliziano tu sia la vittima. Ma il sole e la luna ci sono anche lì. Grazie, Ioan".

³⁶ La International Plutarch Society (IPS), della cui prossima fondazione avevo dato notizia nella precedente lettera a Culiuanu che di Plutarco era attentissimo studioso, avrebbe avuto il suo battesimo a Roma un mese dopo, in occasione del "I convegno di studi su Plutarco", che ebbe luogo a Roma in una sala del Pontificio Istituto Biblico, grazie all'iniziativa di due uomini e studiosi che hanno svolto un ruolo chiave nella mia vicenda accademica e nella mia vita in generale, il professore, grecista, americano Frederick Brenk (1929-2022), e il professore, grecista, salernitano Italo Gallo (1921-2016). Al primo ho dedicato un ricordo, sul filo della memoria che si intreccia con le vicende qui rievocate: "Fred Brenk, a Man, a Scholar, a Jesuit (Professor Frederick E. Brenk, July 18, 1929 - December 3, 2022. In memoriam", in *Ploutarchos*, n.s., 19 (2022), pp. 117-123. Gli atti del convegno, cui parteciparono tra gli altri come relatori il comune maestro Bianchi e la sua allieva Silvia Maria Chiodi (1958-), furono pubblicati nel *Giornale filologico ferrarese*, 9-3 (1986). Io intervenni, in maniera assai polemica, sulla relazione del greco Damianos Tsekourakis, specialista di pitagorismo, stoicismo e platonismo, incluso Plutarco. In seguito, io fui per un ventennio attivo partecipante, socio e promotore dei lavori della Società di studi su Plutarco, un autore che io considero il massimo antesignano greco della storia delle religioni.

³⁷ In meno di sei righe Ioan riesce a dare un profilo essenziale di Eliade. Che non poteva certo ricordarsi di me. Era stato invitato all'Istituto della Fondazione Niels Stensen (1638-1686: il geologo e vescovo danese noto in Italia come Niccolò Stenone) di Firenze nel maggio 1984. Lo osservai a lungo mentre parlava, in francese, del Rinascimento fiorentino, oggetto della sua tesi di licenza nel 1928, agitando le mani devastate dall'artrite e protette da mezzi guanti neri. Non era un campo di studi in cui allora fossi particolarmente versato. E mentre in tanti si affollavano attorno a lui per salutarlo e congratularsi mandai allo sbaraglio la timida Noemi che riuscì a ottenere un autografo sulla sua personale copia di – nientemeno – *Le mythe de l'éternel retour*. L'autografo, vergato nella scrittura tremolante dell'ultimo Eliade suonava così: "À Noemi Lambardi, l'hommage de l'auteur. Mircea Eliade, Firenze, 9 mai 1984". Dalla partecipata cronaca di Enrico Filippini (1932-1988) su *La Repubblica* del 22 giugno 1984 (accessibile online a: <http://salvatoreloleggio.blogspot.com/2019/01/1984-mircea-eliade-firenze-e-stanco.html>) estrapoliamo il passaggio finale che ha un valore di testimonianza non banale. "Intanto, adesso, si è messo a parlare di San Francesco. E lì per lì non si capisce bene perché, visto che il tema che ha proposto per questa 'conversazione' col pubblico è L'esperienza religiosa e il Rinascimento fiorentino. Dice che San Francesco è stato uno dei pochi santi dotato del senso dello humour, perché in lui la teologia 'esatta' si faceva esperienza personale. Poi si capisce: parla di San Francesco perché secondo lui – e del resto è una tesi assai diffusa – il Rinascimento comincia con Gioacchino da Fiore e poi, appunto, col santo di Assisi. [...] Interessi scientifici e immaginazione letteraria: 'L'immaginazione letteraria che è anche l'immaginazione mitica e che scopre le grandi strutture della metafisica. Notturmo, diurno: tutti e due... La coincidentia oppositorum. Il grande insieme. Lo Yin e lo Yang...'. Ecco, la coincidenza degli opposti, la grande 'scoperta' quattrocentesca di Niccolò Cusano; il concetto decisivo, l'idea di una grande unificazione, che ha guidato cinquant'anni spesi alla ricerca di un'unica grande impalcatura mitica soggiacente alla cultura e alla civiltà, dal Portogallo alla Cina... Il Rinascimento è una scoperta romana e fiorentina, risalente al tempo dei viaggi universitari di Eliade in Italia: 'avevo progressivamente scoperto l'orientalismo, l'alchimia, la storia delle religioni. Ho letto per caso Frazer e Max Müller e, poiché avevo imparato l'italiano (per leggere Papini), ho scoperto gli orientalisti e gli storici delle religioni italiani, Pettazzoni, Buonaiuti, Tucci, altri ancora...'. Ora racconta: 'Da giovane, in Italia, scoprii non solo il genio creatore del Rinascimento, che per me all'inizio s'identificò con l'opera di Marsilio Ficino, ma anche il suo 'messaggio'. Si trattava non soltanto di riscoprire la vera Europa mediterranea, la Grecia, ma anche di operare un'apertura verso l'Egitto, la Persia, l'India. Questa era la vera lezione di Pico della Mirandola e della sua scoperta della Kabbala'. Omette di dire, forse perché è troppo noto, che il Ficino eseguì per Cosimo dei Medici le prime traduzioni di Platone e che più tardi fu un convinto sostenitore

Una cosa segretissima sul nostro comune maestro, U. B.; la dico a te e solo a te perché tu non creda che non facciamo niente per onorarlo: spero che l'anno prossimo riceverà un DHC presso l'una delle più illustri università³⁸. Ti terrò al corrente. Voi non state organizzando nulla – penso ad una *Festschrift* – per il 1987 (compie 65 anni)? Non potresti occupartene tu – io ti darei volentieri una mano, e anche due – per trovare un editore disposto ad assumersi la pubblicazione del volume? (M. J. Vermaseren, direttore delle EPRO, è deceduto il mese scorso; Brill è ormai completamente inaccessibile)³⁹.

Mi dici poi che potrei fare conferenze in Italia. Molto volentieri, se mi dici in che modo. L'anno prossimo (1986/87) spero di potermi prendere un meritato riposo di ricerca presso l'Istituto olandese “for Advanced Study” (ma è una speranza, non una certezza)⁴⁰. Potrei spostarmi anche per alcuni mesi – e, del resto, potrei restare un tempo a Roma per via delle biblioteche.

Mi rimproveri di essere parco di notizie; ma, in fondo, mi rendo conto di non sapere di te che cosa tu stia facendo. L'anno scorso eri a Roma, poi mi hai scritto da Helsinki⁴¹: torni a Roma?

Mi perdonerai se non ti so dire nulla delle cose che, in Olanda, ti potrebbero interessare. Perché io sono isolatissimo qui. Una persona che forse ti interesserebbe: Jan Bremmer (The Early Greek Concept of the Soul). Dimmi se vuoi il suo indirizzo⁴².

Affettuosi saluti e ringraziamenti,
Tuo,
Ioan

dell'unità tra religione e filosofia. In tutta l'opera di Eliade circola indubbiamente un certo genere di platonismo e la profonda convinzione di un' 'unità spirituale' dei grandi miti, dei simboli e delle immagini. Continua: 'Il Rinascimento aveva operato un'apertura, un superamento dei limiti della cultura occidentale. Per questo, a Roma, nello studio di Giuseppe Tucci, decisi di studiare il sanscrito: per avere accesso all'immaginazione mitico-religiosa orientale...' [...] Continua: "Molto più tardi, verso il 1940, lessi un libro allora molto noto, La Renaissance orientale, che trattava della scoperta dell'Asia da parte degli studiosi europei a partire dal 1800. Ora, bisogna ricordare che Schopenhauer, quando ebbe finito di leggere in una traduzione illeggibile le Upanishad, uno dei grandi libri della tradizione indiana, annunciò che con la scoperta dell'Oriente ci sarebbe stato in Europa un secondo Rinascimento. Ma quella profezia non si avverò. Nei decenni successivi si capì il sanscrito, si decifrarono i geroglifici, eccetera, ma la tragedia fu che non ci furono dei filosofi come quelli che leggevano Platone tradotto dal Ficino per il suo valore filosofico e spirituale, ma soltanto dei filologi, dei tecnici della parola. Solo oggi, per fortuna, l'atmosfera sta cambiando. Abbiamo sempre più artisti e filosofi che si interessano dell'Asia'. Poi insiste sul concetto di magia, qualche cosa di diverso e di più vasto di ciò che per magia comunemente s' intende. Per Pico, per Ficino, per Cusano, la 'magia' è un' 'energia spirituale' che è un 'modo di essere nel mondo' e che dischiude un universo simbolico più vasto di quello definito dalla filosofia platonica ed aristotelica. E in fondo, con questi due concetti, quello di una profonda unità dei diversi mondi simbolici, e quello di una storia delle religioni filologicamente accurata (le fonti di Eliade sono sempre molto sicure e minuziosamente accertate) ma anche intensamente vissuta, è detto tutto: è detto perché Eliade ha potuto scrivere un numero sterminato di studi scientifici e insieme molti romanzi, è detto perché è uno storico delle religioni così diverso da altri, per esempio dal suo grande amico Georges Dumézil. È detto l'ethos e il pathos della sua ricerca.

Poi c'è la 'conversazione', ci sono le domande. Per esempio: il primo Rinascimento non era stato anche un tentativo di vedere il Cristianesimo come un arricchimento di tutte le filosofie precedenti? Oppure: Marsilio Ficino cercò di conciliare il Cristianesimo col paganesimo; dunque il predecessore di Cristo sarebbe Socrate? Oppure: il neoplatonismo ficiniano non era una novità; già la patristica (per esempio il sistema agostiniano) era neoplatonica; dunque, in che modo il neoplatonismo rinascimentale muta la struttura di fondo del Cristianesimo?... Ma le risposte sono un po' generiche e ripetitive. Alla domanda precisa di uno studente: quali sono le fonti dell'interpretazione della mitologia da parte degli alchimisti rinascimentali?, non c'è nessuna risposta. Il vecchio esploratore di miti non se la sente di inoltrarsi in discussioni tecniche e filologiche. Forse il vecchio viaggiatore è soddisfatto della meta raggiunta".

³⁸ Non se ne fece nulla. Bianchi aveva già ricevuto due dottorati honoris causa nel 1980, uno a Uppsala e uno a Louvain-La Neuve.

³⁹ In uno dei miei frequenti passaggi a Milano comunicai l'idea agli altri due allievi milanesi di Bianchi, D. M. Cosi e M. V. Cerutti, e in seguito alla messinese allieva anziana G. Sfameni Gasparro. Il progetto prese forma qualche mese prima del congresso IAHR di Roma (3-8 settembre 1990), al quale Culianu non poté partecipare. Ma fu tra i primi a inviare alla curatrice il suo contributo. Dopo la sua dipartita nel maggio 1991, io fui incaricato di occuparmi della redazione del testo e della correzione delle bozze, e fui io il destinatario di uno degli eleganti estratti allestiti dall'editore. Uno degli ultimi (non l'ultimo) saggio scritto da Culianu, che non è menzionato nelle prime bibliografie ufficiali: "Professor Bianchi, paradigms and the problem of magic", in G. Sfameni Gasparro (ed.), *Agathe elpis. Studi storico-religiosi in onore di Ugo Bianchi*, L' "Erma" di Bretschneider, Roma 1994, pp. 103-120. Si veda della stessa "Ricordo di Ioan Petru Culianu: tra Milano e Messina", in *In-cognita*, cit., pp. 13-17, spec. 17.

⁴⁰ La cosa andò a buon fine. Nella seconda metà del 1986 e nei primi sette mesi del 1987 l'indirizzo privato di Culianu non fu più a Korreweg di Groninga ma al NIAS di Wassenaar. Ed egli continuò ad usare la carta intestata NIAS fino all'inizio del 1990. Sappiamo che dopo la separazione nel 1986 la consorte Carmen Zoe Georgescu (già Culianu-Georgescu), con la quale si era sposato nel 1980, aveva ottenuto la residenza nell'appartamento di Groninga, dal quale Culianu era stato "scacciato" e quindi costretto ad alloggiare al Netherlands Institute for Advanced Study (comunicazione personale di J. N. Bremmer).

⁴¹ Gli avevo mandato una cartolina dalla capitale della Finlandia, dopo avere partecipato con Ugo Bianchi, Bernardo Bernardi e Aurelio Rigoli al Finnish-Italian Symposium tenuto a Savonlinna, in Carelia, il 27-30 maggio 1985.

⁴² Con Jan N.(icolaas) Bremmer (nato proprio a Groninga nel 1944) ero entrato in corrispondenza epistolare (ininterrotta fino alla data odierna) subito dopo la pubblicazione della sua dissertazione *The Early Greek Conception of the Soul* (Princeton University Press, Princeton 1983).

5.

Instituut voor Romaanse Talen,

Grote Kruisstraat 2/¹
9712 TSGroningen,
FACULTEIT DER LETTEREN
van de Rijksuniversiteit

26 ottobre '87

Carissimo Amico,

Grazie della Tua, che ricevetti a lunga distanza di tempo. Come sai, non sono più al NIAS. Puoi raggiungermi qui all'Istituto.

Grazie anche per la tua interessante rassegna su S(tudia) P(atavina)⁴³.

Più persone mi hanno rimproverato di non essere state al corrente del convegno Eliade⁴⁴. Io non ebbi per niente, come si dice, "le mani in pasta". Ci fu un altro convegno, per me una disgrazia, perché prima mi fecero dare dei nomi e io li diedi, ma poi non rispettarono per niente le mie proposte⁴⁵.

Ora ti informo appena posso del convegno di Bressanone⁴⁶, dove penso di andarci (ma chissà dove saremo tra un anno!).

⁴³ "La donna nel mondo antico", in *Studia Patavina*, XXXIV, 1987, 73-90. Ivi una mia prima, e non ultima, incursione negli studi sul Nuovo Testamento, specialmente paolino. Il che forse indusse Grazia Marchianò (1941-) a chiedermi nel 1992 di redigere i profili di Gesù e Paolo di Tarso (già assegnati a Gianpietro – come lei chiamava Culianu) per un volume Mondadori (che per fortuna non fu mai pubblicato) dedicato alle grandi figure dei tre monoteismi abramici.

⁴⁴ Nel 1987, un anno dopo la morte, la American-Romanian Academy of Arts and Sciences (ARA) dedicò il suo 12° congresso a una commemorazione di Eliade ("Homo religiosus: to honor Mircea Eliade") che ebbe luogo alla Sorbona di Parigi nei giorni 24-27 settembre 1987. Di difficile reperimento gli atti: *Hommage à Mircea Eliade. Selected papers from the 12th Congress of the ARA, Université de Paris-Sorbonne, June 24-27, 1987*, ed. L. M. Arcade, Ion Manea e Elena Stamatescu, Los Angeles, Mircea Eliade Research Institute, 1990. Al riguardo Culianu scrive a Mac Linscott Ricketts: "The ARA Conference was very big – maybe too big, and we missed you. I had a flu at the time, thus I could not attend more than the meeting I presented myself and a few other panels on which I was too." (Liviu Bordaș, "Ioan Petru Culianu, Mircea Eliade, and Felix culpa", in *Mircea Eliade between the History of Religions and the Fall into History*, Presă Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2012, pp. 67-200, spec. 138). Alla Conferenza ARA di Parigi parteciparono, oltre a Culianu, celeberrimi professori della Sorbona e della Divinity School di Chigago strettamente legati con Eliade: Paul Ricoeur, Gilbert Durand, Michel Meslin da un lato e Wendy Doniger (O'Flaherty), David Tracy e il decano Jerald Brauer dall'altro.

⁴⁵ Il Centre national d'art et de culture Georges-Pompidou (CNAC), noto come Beaubourg, nel febbraio 1987 aveva incaricato Culianu di organizzare due giornate Mircea Eliade, prima per il 15 e 17, poi per il 17 e 19 luglio. Il Nostro aveva preparato una lista di nomi in cui aveva incluso il maestro Bianchi e un altro grande amico italiano di Eliade, l'iranista e storico delle religioni Gherardo Gnoli (1937-2012). A causa "della scarsità dei fondi" i nomi dei due italiani furono cancellati dalla lista degli inviti. L'affaire è documentato nelle lettere che Culianu scrisse a Bianchi nel periodo dall'8 febbraio al 19 luglio 1987 (ed è questa l'ultima lettera dell'allievo romeno conservata nell'archivio di Bianchi), insieme a copia di una lettera di Bianchi del 19 febbraio 1987. Ai due convegni partecipò l'altro esule romeno-americano, che era stato professore di Culianu a Bucarest nel 1969-70, Matei Călinescu (1934 – 2009): cfr. Călinescu, *Despre Ioan P. Culianu*, cit., p. 91. È forse sintomatico che allo stesso anno 1987 (quando Culianu era ormai tenure track a Chicago, dopo avere sostenuto la tesi di dottorato a Parigi) dati la cessazione della corrispondenza con tre studiosi italiani con i quali era stato molto legato: Bianchi, che però rivide due volte nel 1989, Scagno, al quale però telefonò sempre nel 1989, e lo storico della chiesa padovano Gianpaolo Romanato (n. 1947), col quale aveva scambiato una corrispondenza fittissima e sotto molti aspetti rivelatrice di una personalità in via di formazione con i tratti temperamentali tipici della giovinezza. Come mi suggerisce Roberto Scagno (comunicazione personale del 28 febbraio 2024), e come del resto si evince anche da altri dati e da una serie di testimonianze esterne, sembra che a partire da quell'anno Culianu affrontasse il problema del rapporto con Eliade "con crescente distacco". Non certo per ostilità nei confronti di quest'ultimo, come più d'uno ha malignamente congetturato, ma perché era ormai proiettato ad affermare la propria autonomia e originalità, di accademico e d'intellettuale, in un orizzonte internazionale, e doveva quindi recidere il cordone ombelicale che lo legava al suo passato in Romania (Eliade) e in Italia (Bianchi e Romanato).

⁴⁶ Al convegno di Bressanone, che ebbe luogo nei giorni 11-12 ottobre 1988, Culianu, ormai in pianta quasi stabile a Chicago, non potette partecipare. Mi ci recai invece io, senza invito ufficiale, ma contribuì alla discussione (comprimari Dario Sabbatucci, Carlo Prandi, Cristiano Grottanelli, Roberto Scagno ...) con un intervento a braccio che andava controcorrente e fu – miracolosamente – accolto negli atti in una meditata rielaborazione: "Intervento" nella "Tavola rotonda", in D. M. Così (a cura di), *Mircea Eliade e George Dumézil. Atti del simposio "Dalla fenomenologia delle religioni al pensiero religioso del mondo classico"*, Padova 1994, pp. 111-114. E fu il mio battesimo del fuoco nella eliadologia. Sui retroscena del convegno si legga lo scambio di due lettere tra Lorenzo Renzi (1939-) e Culianu in Bordaș, "Întotdeauna Far Într-O Lume Nihilistă". *Mircea Eliade și Ioan Petru Culianu*, *Studies in the History of Romanian Philosophy*, VIII (2012), pp. 303-361, spec. 352-354 (lettere 9a e 9b).

Come sempre, caro Amico, le persone neutre hanno tutti i torti: così, i romeni del Convegno sorbonando [sic: EC sorboniano] m'accusano di avere accusato Eliade d'essere di destra; anche vari eliadologi mi rimproverano di non averlo difeso abbastanza; l'altro partito – Lanternari e Co – mi rimproverano d'averlo difeso (altre volte)! Feci due emissioni per la BBC⁴⁷ e le accuse diventarono sempre più spiacevoli da parte romena. Ma aspettiamo per ora che Lanternari pubblichi i suoi materiali, ch'io analizzai già nelle dette emissioni!⁴⁸

Intanto, caro amico, ci rivedremo sicuramente nel 1990 – se mi inviterete a Roma!

Congratulazioni sentitissime per il Dottorato di ricerca!⁴⁹

Tante buone cose,

Ioan

6.

Dec. 1. 87

Carissimo Amico,

in effetti non riesco a trovare il tuo estratto!⁵⁰ Quindi, non c'è stato. Se ti avanza un SMSR, facciamo un cambio: io ti invio questo "Mircea Eliade"⁵¹ e tu mi spedirai SMSR quando avrai tempo.

Impossibile venire al Convegno⁵²; ma grazie dell'invito, sempre. Neanche per Lovanio⁵³ ho preso la decisione, perché non so dove sarò quest'autunno. In particolare ai primi di settembre non credo di essere in Europa.

⁴⁷ Il testo dattiloscritto di una di queste emissioni era allegato alla lettera. Si tratta di un profilo sintetico (quattro pagine e mezzo, bibliografia inclusa) ma estremamente lucido e simpatico di Eliade, "Mircea Eliade (1907-1986). Religious scholar, writer", che solo Culianu avrebbe potuto scrivere. Un'osservazione, che Culianu riprende da C.-H. Rocquet e fa propria, mostra chiaramente il gioco di specchi tra l'allievo e il maestro: "... like every fine mind Eliade was often playing a game with his audience". Quanto Culianu tenesse a queste "due emissioni la BBC" risulta chiaramente dal finale di una lettera inviata pochi giorni prima (11 ottobre) al suo concittadino e amico Adrian Marino (1921 – 2005), che era forse all'epoca il più prestigioso (in patria come all'estero) critico letterario romeno e aveva dedicato a Eliade un'opera fondamentale, la prima apparsa in romeno come in francese: *Hermeneutica lui Mircea Eliade*, Cluj Napoca, *Editura Dacia*, 1980 (*L'hermeneutique de Mircea Eliade*, Gallimard, Paris, 1981). La lettera, importante anche come documento di una possibile "ermeneutica" della militanza legionaria di Eliade, è stata pubblicata da Călinescu, *Despre Ioan P. Culianu*, cit., p. 27.

⁴⁸ In sei righe il Nostro concentra il succo di un dibattito su un tema, il groviglio dei rapporti tra Eliade e Culianu stesso, che in Romania e altrove ha fatto scorrere fiumi di inchiostro, commisto a fiele e altri spiacevoli liquami, e fornisce ad esso la sola risposta autorizzata. Questi, certo, sono i guadagni ermeneutici dell'uso di fonti come quelle epistolari, se debitamente contestualizzate. Essendo io infatti – lui non aveva ragioni per dubitarne – parimenti neutrale (a differenza di altri suoi corrispondenti più engagé su opposti fronti, come un Ricketts e un Handoca da una parte e un Momigliano e un Lanternari dall'altra), si deve ritenere che egli si esprima in questo caso con assoluta sincerità. Su tutta la questione sono comunque illuminanti, sia per la documentazione inedita ricchissima sia per il perspicace inquadramento storico-ermeneutico, i contributi di Bordaș, "Ioan Petru Culianu, Mircea Eliade, and Felix culpa", cit., e, dei tre "complementi documentari" in romeno, soprattutto il terzo: " 'Ca o flacăra întunecată'. Mircea Eliade și Ioan Petru Culianu", *Studii de istorie a filosofiei românești*, X (2014), pp. 237-315, specificamente la sezione 4 "Monografia despre Eliade și Felix culpa", pp. 248-260. Lucida ed equilibrata anche la messa a punto di Sorin Antohi, "Postfața. Culianu și Eliade. Vestigie unei inițieri", in I. P. Culianu, *Mircea Eliade*, Ed. III, Polirom, Iași, 2004, pp. 351-369, spec. 358-368 ("Dosarul politic al lui Eliade").

⁴⁹ In una lettera precedente degli inizi del 1987 gli avevo comunicato che, in seguito a un concorso a Bologna, sede amministrativa centrale, ero stato ammesso al corso di Dottorato di ricerca in Storia religiosa di quattro università consorziate (Bologna, Torino, Milano Statale, Padova, Firenze). Il 15 gennaio 1988 (ma il tutto era già nell'aria nel momento che ricevevo la sua cordiale lettera) fui espulso, inquisito, condannato e arso sul rogo, in seguito a un decreto rettorale che comminava la "Esclusione dal proseguimento del corso", ma fortunatamente non doveti restituire i denari della borsa che avevo percepito per due anni.

⁵⁰ Si trattava sicuramente di "Adversaria Orphica et Orientalia", in *Studi e materiali di storia delle religioni*, 52 (1986), pp. 291-322, una recensione assai impegnativa di *The Orphic Poems* di M. L. West (1937-2015) che segnò la mia scesa in campo negli studi sull'orfismo in una posizione peculiare, distante dagli "opposti estremismi", decostruzionisti o viceversa panorfici, e anche una dichiarazione di metodo sull'applicazione dell'approccio storico-comparativo.

⁵¹ Mi inviò, e gliene fui enormemente grato, Mircea Eliade e l'Italia, a cura di M. Mincu e R. Scagno, Jaca Book, Milano 1987, appena uscito, di cui Culianu aveva ricevuto un certo numero di copie pur avendo contribuito solo con una breve nota di tre pagine, già uscita in francese nella rivista *Nouvelle Acropole*, 81 (1985), pp. 3-4; e ciò grazie alla stima di uno dei curatori, Roberto Scagno (1946-); con l'altro curatore, il compatriota Marin Mincu (1944-2009), professore di letteratura romena all'Università di Firenze, nutriva pessimi rapporti, ritenendolo – mi disse – una spia della Securitate.

⁵² Si trattava dell'invito alla First International Conference on *Manichaeism*, che si tenne a Lund il 5-9 agosto 1987, e alla quale io partecipai come uditore, in compagnia di Bianchi, segnando così la mia entrata negli studi manichei.

⁵³ Culianu aveva certamente ricevuto dal padre Julien Ries (1920-2013) l'invito al "IVe Congrès copte", che prevedeva una sezione dedicata allo gnosticismo. Io fui a Lovanio l'anno successivo (5-10 settembre 1988), insieme a Bianchi, a parlare di uno dei suoi temi di elezione, cui egli mi aveva in un certo senso iniziato: la visione estatica nei trattati gnostici di Nag Hammadi. Lui non fece a tempo a leggere il mio contributo: "Patterns of Vision in some Gnostic Tractates from Nag Hammadi", in M. Rassart-Debergh-J. Ries (éd.), *Actes du IV Congrès copte, T. II De la linguistique au gnosticisme*, Louvain-La-Neuve, Institut orientaliste, 1992, pp. 395-401, che dalla sua originale lettura aveva preso spunto.

Ti auguro un Buon Natale e Felice compleanno!⁵⁴

Tuo,
Ioan

7.

Instituut voor Romaanse Talen,

Grote Kruisstraat 2/¹
9712 TSGroningen,
FACULTEIT DER LETTEREN
van de
Rijksuniversiteit

Feb. 24, '88

Carissimo Amico,

Il linguaggio iconico è sempre meraviglioso!

Grazie!

So in effetti che la gente qui si dava da fare per un convegno nell'89, ma dopo che Hans Kippenberg⁵⁵ ha avuto, l'anno scorso, due aneurismi, non so più come sia andata la cosa. Ora Hans K. ha ripreso il lavoro, ma non è più quello di prima, per cui anche il suo Dipartimento è molto isolato.

Puoi scrivere a Wim Hofstee. Theological Faculty, Nieuwe Kijik in't Jatstrasse 104, Groningen, Olanda⁵⁶.

Ciao, e speriamo a presto!

Ioan

P. S. Ho letto con molto interesse i tuoi estratti⁵⁷. Avremo altre occasioni, spero anche prima del '90, per scambiare vedute. Ho ricevuto per Journal for the Study of Judaism 2 nuovi volumi sull'ascensione dell'anima⁵⁸.

8.

Feb. 8, '90.

Carissimo Giovanni, ho letto con grande piacere i tuoi due eccellenti articoli (Sogni, Visione, Antropologia patristica)⁵⁹, che sto citando abbondantemente in un lavoro (in inglese) che uscirà prossimamente⁶⁰.

⁵⁴ Aveva, non so come, registrato la mia data di nascita: esattamente undici mesi dopo di lui.

⁵⁵ Hans Gerhard Kippenberg (1939-), eminente storico delle religioni tedesco di fama internazionale (fu direttore di Numen, tra l'altro, ed era costantemente invitato come *keynote* nei congressi IAHR extraeuropei, da Tokyo a Toronto), dal 1977 al 1989 (successivamente fu chiamato a Brema) fu ordinario a Groninga e per un triennio anche preside della Facoltà di teologia. Sui buoni rapporti intrattenuti con Culianu si veda la lettera a Eliade del 14 maggio 1982, in Bordaș, " 'Ca o flacără întunecată'. Mircea Eliade și Ioan Petru Culianu", cit., p. 304-305. In quanto successore di Theo van Baaren (1912-1989), Kippenberg dirigeva un progetto iconografico e il periodico ad esso collegato Visible Religion (una rivista Brill cessata da tempo), senza essere affatto uno specialista di iconografia religiosa, come io constatai a più riprese. Lo incontrai a Roma (ma lo conoscevo dal 1988, in occasione del convegno di Marburgo organizzato da Michael Pye), durante i lavori del congresso IAHR nel settembre 1990, in perfetta forma, e tremendamente polemico con l'organizzatore Ugo Bianchi – come lo fu sempre anche nei miei confronti, nonostante le mie aperture e la sua condiscente cordialità mista a sarcasmo.

⁵⁶ Wim Hofstee, che ha insegnato – con un approccio neo-fenomenologico – storia delle religioni e antropologia culturale un po' in tutte le università olandesi, da Groninga, dove si era formato, a Leida, lo conoscevo già dall'ottobre 1987, avendolo incontrato al simposio di Blaubeuren, nel Baden Württemberg, "Storia delle religioni e storia delle culture. La 'Scuola di Roma' e la 'Religionsgeschichte' in Germania", dove ero stato invitato dai colleghi di Tubinga, insieme a Vittorio Lanternari, Ugo Bianchi e Dario Sabbatucci (oltre a vari comprimari). Eravamo subito divenuti amici.

⁵⁷ Lavori soprattutto orfici, ma anche uno di ambito semitico e comparativo (con riferimenti a Eliade e Pettazzoni), in gran parte menzionati nelle note precedenti.

⁵⁸ Di essi non apparvero recensioni firmate da Culianu nel Journal for the Study of Judaism.

⁵⁹ Due lavori complementari, in cui avevo applicato il suo modello della visione estatica e attinto a piene mani alle sue bibliografie, risalendo però ai documenti originali: "La visione in Marco il Mago e nella gnosi di tipo sethiano", in Augustinianum, 29 (1989), pp. 123-146; e "Antropologia gnostica e antropologia orfica nella notizia di Ippolito sui Sethiani", in F. Vattioni (ed.), Sanguis e antropologia nella teologia, Centro studi Sanguis Christi, Roma 1989, pp. 1295-1350.

Sentite congratulazioni!

Dal 27 febbraio saremo a Roma, telefono (06) – 88.11.761, fino al 31 maggio. Speriamo di incontrarci al più presto⁶¹. Cari saluti a Noemi, se la vedi nel frattempo. E altresì al professor Bianchi e a tutti gli amici dei tempi milanesi.

Sembra, carissimo amico, che in Italia ormai io sia abbastanza noto: a riprova questo bel numero di “Leggere”⁶², nonostante le terribili fotografie.

Sono sicuro che, con la tua acuta intelligenza, apprezzerai il brano scritto insieme da Hillary e da me⁶³.

Carissimi saluti e a presto,

Ioan

⁶⁰ Si tratta naturalmente di *Out of this World*, Boston, Shambala, 1991, che io non feci in tempo a ricevere da lui, assassinato un mese prima della pubblicazione. Casadio è ivi menzionato e ampiamente citato (pp. 174-175).

⁶¹ Ci incontrammo infatti, tre volte. Le due prime fuggendo, prima a Firenze, di nuovo allo Stensen dove assistemmo a un dibattito su Eliade, tra lui ed Élémière Zolla (1926-2002), poi a Torino dove mi fece invitare alla Fiera del libro, per un seminario sul mito di cui fu una delle star, insieme allo scrittore brasiliano Jorge Amado (1912-2001), il saggista Giuseppe Pontiggia (1934-2003) e il poeta Giuseppe Conte (1945-), in una saletta gremita all'inverosimile. Infine, e fu l'ultima volta, insieme a Noemi e Hillary (Wiesner), a fine maggio poco prima della sua partenza per gli USA, nell'appartamento di Via della Bufalotta a Roma, messogli a disposizione da Grazia Marchianò. Della cena che preparò, della telefonata minatoria che ricevetti ho già parlato nel mio “Ricordo di Ioan Petru Culianu (1950-1991)”, in *Religioni e società*, 16 (1993), pp. 85-92, spec. 87.

⁶² *Leggere*, febbraio 1990 (titolazione scritta di pugno di Culianu), contiene due testi: “Catalogo contemporaneo”, una presentazione di Culianu a firma Élémière Zolla, pp. 24-25; e I.P. Couliano – H. S. Wiesner, “La sequenza segreta”, pp. 26-29, tradotto dall'inglese e accompagnato in incipit e desinit da due foto abbastanza pacchiane di Ioan con Élémière e Ioan con Hillary (discretamente definita in didascalia un'amica). Si tratta di un racconto filosofico, nel tipico stile culiano, caratterizzato da un virtuosismo erudito barocco, talora abbastanza indigesto. Si tratta chiaramente di un divertissement frutto “notturno” dell'enciclopedia eretico-gnostico-dualistica *The Tree of Gnosis* (San Francisco, Harper, 1992) che i due stavano rielaborando in quei mesi dal 1989 al 1991.

⁶³ Tutto preso anch'io in quei mesi del 1990 da studi gnostico-eresiologici caddi nella rete. E mi misi a cercare nel Panarion di Epifanio e in altri manuali eresiologici Giovanni di Cappadocia, personaggio inesistente almeno come eretico (il nome risale a quelli di un innocuo funzionario bizantino e di un vescovo). Né allora mi accorsi, come invece mi è evidente adesso, che si tratta di una parabola in cui l'autore adombra la sua teoria cognitiva dei giochi della mente in prospettiva di *mathesis universalis*. Come scrive Roberta Moretti (Lune d'Acciaio – “I miti della fantascienza”, n. 9/2015), l'eretico Giovanni (la scelta del nome non pare casuale), “ci proietta in una visione ucronica nella quale la dimensione di Dio appare come un enorme processo mentale cui afferiscono le menti umane, poiché tutte ‘le anime nascono solo per pensare e si riproducono unicamente per riprodurre il pensiero, in modo che tutto alla fine sia pensato’. Il processo di questa sorta di mente universale si fonda su una peculiare logica combinatoria, finalizzata a permutare tutte le possibili varianti contenute nel sistema: una volta pensate – e, quindi, esaurite – queste ultime, si comporrà una ‘sequenza segreta’ e il mondo potrà cessare di esistere, richiamando la profezia dell'eretico di Cappadocia, secondo cui ‘qualsiasi idea ha il suo contrario e la somma totale di tutte le idee e dei loro contrari è zero’ (p. 27)”. Una prospettiva in cui nichilismo e titanismo quasi combaciano: “Egli usava chiamare Dio sia il tutto sia la sua negazione”.

„REFORMĂ ISTORIOGRAFICĂ” ȘI POLITICĂ COEVĂ ÎN ANII 1990: DESPRE CĂSĂTORIILE RUDELOR REGELUI LUDOVIC I *CEL MARE* DE ANJOU

Alexandru SIMON*

HISTORIOGRAPHIC REFORM AND COEVAL POLITICS IN THE 1990S: ON THE MARRIAGES OF THE RELATIVES OF KING LOUIS I THE GREAT OF ANJOU ABSTRACT

The vast political network of King Louis I of Anjou has attracted scientific attention for almost two centuries. In the 1990s, following the Fall of Communism and the Breakup of Yugoslavia, the marriages contracted or attempted by Louis I for his relatives, to strengthen his regional position, rebecame relevant, based on new and on old sources. This led to serious, not only major debates, founded also on older scholarship. The present paper explores two of these marriages in their medieval and modern contexts. In this framework, attention must be drawn to the role played by one bishop of Oradea, Demetrius Futaki (1345-1372), in Louis I's policies. The study of Futaki's career could provide new insights into the “real Middle Ages” and diminish modern controversies.

Keywords: Louis I of Anjou, Demetrius Futaki, Wladislaw II of Opole, Elisabeth, Alexander of Wallachia, Clara of Hungary, Pál Engel, Sima Ćirković, Stanisław Sroka, Dieter Veldtrup.

La sfârșitul anilor 1990, când încă nu se știa ce va mai rămâne din deja fosta Iugoslavie¹, dar nici ce se va alege de România², o sursă medievală a plecat de la Budapesta la Belgrad (1997-1998)³. Era o scrisoare trimisă papei de un prelat, cel mai probabil din Regatul Ungariei⁴. Mesajul s-a păstrat la Viena într-o copie contemporană nedată, inserată drept exemplu de „proastă purtare” pe prima filă a unui miscelaneu de moralitate creștină medievală de rit *latin*⁵, alcătuit în jurul așa-numitelor *Decretales* ale papei Bonifaciu al VIII-lea (1298)⁶.

Un proiect necunoscut de căsătorie din secolul al XIV-lea la sfârșitul războaielor iugoslave

Scrisoarea discuta o alianță matrimonială între Ludovic I *cel Mare* de Anjou, regele Ungariei (1342-1382)⁷, și Ștefan Uroș al III-lea Dușan, regele Serbiei (1331-1355), deja încoronat împărat (în anul 1346) la vremea scrisorii⁸. Prelatul îl ruga pe papă să aprobe căsătoria deja contracată între Ștefan Uroș al

* Academia Română, Centrul de Studii Transilvane, Cluj-Napoca; e-mail: alexandru.simon@acad.ro.

¹ Nu este inutil să reamintim că, dintre statele moderne implicate în acest subiect medieval, în martie 1999, un stat (România) a permis ca teritoriul său să fie tranzitat pentru bombardarea capitalei altuia (Belgradul), în timp ce al treilea stat (Ungaria) și-a închis spațiul aerian.

² În raport cu subiectul nostru, o căutare după termenii (orientativi) „Max van der Stoel” + „Victor Ciorbea” + „Bolyai” este relevantă. În contextul *ultimei mineriade*, este vorba despre tentativa de scindare a Universității Babeș-Bolyai din Cluj-Napoca, din anii 1997/1998-1999.

³ Cf. Sima Ćirković, *O jednoj srpsko-ugarskoj alijansi*, în *Zbornik Radova Vizantološkog Instituta*, XLIV (2007), 2, p. 411-421, la p. 411, nota 1, Pál Engel a discutat cu el documentul – cândva – în cursul anului 1997 și i-a trimis transcrierea acestuia într-o scrisoare din 24 februarie 1998.

⁴ Beatrice Kelemen, Adrian Ioniță, Al. Simon, „Între Negru Vodă și Prințul Negru al Țării Românești: mormântul 10 din Biserica Sfântul Nicolae Domnesc de la Curtea de Argeș”, în *Anuarul Institutului de Istorie A.D. Xenopol*, LI (2014) [2015], p. 1-44, la p. 31-32 (îi mulțumim din nou părintelui dr. Sașa Iașin, din Fabric, pentru traducerea, din data de 28 decembrie 2014, a articolului lui Ćirković).

⁵ Österreichische Nationalbibliothek, Wien (ÖNB), Codices (Cod.), [no.] 2042, f. 1^r. Pentru manuscrisul iluminat: https://manuscripta.at/hs_detail.php?ID=11234. Atrage în mod special atenția *Lectura super arboris consanguinitatis et affinitatis* (ÖNB, Cod. 2042, f. 117^r; pentru manuscris: Hermann J. Hermann, *Die italienischen Handschriften des Dugento und Trecento*, V-2, Leipzig, 1929, no. 89, p. 180-188).

⁶ În literatură, drept centru de greutate al manuscrisului apare însă *Glossa ordinaria in Librum sextum a renumitului canonist Giovanni Andrea din Bologna* († 1348), „anexa” la *Decretales* (cf. mai ales Kinga Körmendy, *A 14-15. századi bolognai egyetem könyvkultúrájának egy magyar vonatkozású kódexe*, în *Magyar Könyvszemle*, CX (1994), 1, p. 1-15, la p. 1-2, 10).

⁷ În continuare util: Iván Bertényi, *Nagy Lajos király*, Budapest, 1986. O nouă sinteză este necesară, însă, în special din cauza evoluției diplomatiului *Anjou-kori oklevéltár. Documenta res Hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia 1301-1387* (AOkl.), Budapest – Szeged, 1990.

⁸ O referință clasică: George C. Soulis, *The Serbs and Byzantium during the Reign of Emperor Stephen Dusan (1331-1355) and his Successors*, Washington, DC, 1984 [1966]. Și în acest caz, o nouă analiză a lui Dușan este de dorit, cu precădere într-o limbă de circulație internațională.

IV-lea (1355-1371), fiul lui Dušan⁹, și *un fel de rudă de sânge*¹⁰ a monarhului angevin. Ludovic avea nevoie de mariaj pentru liniștea regatului său. Mireasa avea să-și păstreze ritul *latin* și comuniunea cu Papalitatea (aflată în exil la Avignon)¹¹.

Scrisoarea medievală a fost trimisă de Pál Engel († 2001)¹² lui Sima Ćirković († 2009)¹³. Istoricul sârb urma să publice transcrierea maghiară a documentului latin¹⁴. Miza era evitarea întârrierii regale a legăturii stabilite între Serbia și Țara Românească prin deja celebra căsătorie a *Anchăi*, fiica Clarei, Clara de Ungaria (după cum se știa de la Ștefan Pascu din 1944)¹⁵, și a lui Alexandru Basarab¹⁶, cu Uroș, fiul lui Dušan. Engel a și lansat, în maghiară (2001)¹⁷, în engleză (tot în 2001)¹⁸ și – postum – în română (în 2006)¹⁹, ideea unei păci ungaro-sârbe dorite prin căsătoria lui Uroș cu o nenumită rudă din Silezia de a regelui Ludovic²⁰.

Academicianul sârb a evitat să intre în jocul academicianului maghiar²¹. A publicat scrisoarea – așa cum o primise²² – abia în 2007, după ce în Anglia și în America apăruse istoria sa, a sârbilor

⁹ [...] *Stephanum, se Gregorum Imperatorem appellantem* [...] (ÖNB, Cod. 2042, f. 1^r). Încoronarea imperială a lui Ștefan Dušan, drept βασιλεὺς καὶ αὐτοκράτωρ Σερβίας καὶ Ρωμανίας [împărat și autocrator al sârbilor și al romeilor] a avut loc pe 16 aprilie 1346 la Skopje (Srđan Pirivatrić, *Ulazak Stefana Dušana u cartsvo, in Zbornik Radova Vizantološkog Instituta*, XLIV (2007), 1-2, p. 381-409). Cu această ocazie, fiul său și al Elenei a Bulgariei (sora țarului Ioan Alexandru) a fost încoronat rege și asociat tatălui său la domnie, tot drept *autocrator*.

¹⁰ [...] *quandam suam consanguineam ipso Regi* [...] (ÖNB, Cod. 2042, f. 1^r).

¹¹ Vezi și Norman Housley, *The Avignon Papacy and the Crusades, 1305-1378*, Oxford, 1986. „În Est (și Sud-Est)”, se uită în general că, la acea vreme, Papalitatea fusese alungată de la Roma.

¹² Orientativ: https://hu.wikipedia.org/wiki/Engel_P%C3%A1l; Adrian Andrei Rusu, *Engel Pál (1938-2001). In memoriam*, în *Mediaevalia Transilvanica*, V-VI (2001-2002) [2003/2004], p. 5-6 (cu mai multe date în prefața din 2006 la *Regatul Sfântului Ștefan*, discutată mai jos). Vezi și P. Engel, *Honor, vár, ispánság. Válogatott tanulmányok*, editor Enikő Csukovits, Budapest, 2003.

¹³ De pildă: https://en.wikipedia.org/wiki/Sima_%C4%86irkovi%C4%87; vezi și „memoriile”/ „notele” sale *Živeti sa istorijom* [Trăind cu istoria] editor Vlastimir Đokić, Belgrad, 2020, sau *A Plea for Peace from Belgrade* (<https://www.theguardian.com/world/1999/apr/23/balkans16>).

¹⁴ Ćirković, *O jednoj srpsko-ugarskoj alijansi*, p. 411, nota 2.

¹⁵ *Contribuțiuni documentare la istoria românilor în secolele XIII-XIV*, în *Anuarul Institutului de Istorie Națională*, X (1945), p. 149-220, lapp. 176-177. Sursa (Archivio Segreto, Vaticano, Città del Vaticano (ASV), Registratura Avenionensis, [no.] 144. 1359-1360, f. 473^r) a fost însă citată greșit de Pascu sub f. 443. A fost fie o eroare de copiere, fie o eroare tipografică, 4 și 7 putând fi confundați, deși un 4 a rămas (cf. A. Ioniță, B. Kelemen, Al. Simon, AL WA: prințul negru al Vlahiei și vremurile sale (=Minerva, III, 14), Cluj-Napoca, 2017, p. 273, nota 98). Adăugăm că lucrarea fostului bursier de la Roma (1939-1942) a fost tipărită prima dată drept extras la Sibiu (1943/1944), unde universitatea (românească) din Cluj se afla din 1940 în exil.

¹⁶ Adică: *Nicolae-Alexandru*, fiul lui Basarab (I) „de la Posada” (1330)/ *Basaraba Ivanko* pentru Dušan (la 1349 și 1354) și – totodată – un vechi subiect de controversă cu precădere în scrisul istoric românesc (vezi – la nivelul anilor 1980-1990 – în special Daniel Barbu, *Sur le double nom du prince de la Valachie Nicolas-Alexandre*, în *Revue Roumaine d'Histoire*, XXV (1986), 4, p. 287-300; Pavel Chihaia, *Despre biserica domnească din Curtea de Argeș și confesiunea primilor voievozi ai Țării Românești*, în Idem, *Artă medievală. I. Monumente din cetățile de scaun ale Țării Românești*, București, 1998, p. 33-55). Soția sa (a doua a soției) a fost Clara, mama vitregă a lui Vladislav I Vlaicu și mai ales *Doamna Clara* a lui Alexandru Davila (1902).

¹⁷ *Szent István birodalma. A középkori Magyarország története*, Budapest, 2001, p. 161. După Pál Engel (în *Előszó*, p. XI-XIII, la p. XI), cartea ar fi fost o variantă a deja apărutei traduceri în engleză a manuscrisului maghiar, ceea ce era însă complet fals (a se vedea nota următoare).

¹⁸ *The Realm of St. Stephen: A History of Medieval Hungary, 895-1526*, London – New York, 2001, p. 164 (cu datarea în octombrie 1346). După cum recunoșteau și editorul lucrării, Andrew Ayton (în „Foreword”, pp. VII-X, la p. VII), în special, dar și autorul (în *Preface*, p. XI-XII), cartea fusese contractată încă din 1993 (din 1994 după Engel în prefața la ediția în limba maghiară). Manuscrisul ar fi trebuit predat în 1996 (tot conform lui Engel în varianta în maghiară), dar el a fost finalizat abia în anul 1999. După Engel, în prefața la ediția maghiară, cartea în limba engleză ar fi apărut în aprilie 2000 (afirmațiile sale se regăsesc *tale quale* în ediția în limba română citată mai jos), deși data clar înscrisă de editură I.B. Tauris este 2001.

¹⁹ *Regatul Sfântului Ștefan. O istorie a Ungariei medievale. 895-1526*, traducere de Aurora Moga, ediție A.A. Rusu, Ioan Drăgan, Cluj-Napoca, 2006, p. 192 (cu datarea proiectului matrimonial ungaro-sârb din edițiile anterioare în limba maghiară și în limba engleză: în octombrie 1346).

²⁰ Traducerile în limba engleză și limba română ni se par deosebit de interesante: [...] *In October 1346, on the eve of his Italian expedition, he [Louis] concluded a peace with Dušan, based upon the status quo and pledged with a matrimonial alliance. Dušan's heir, Uroš, was betrothed to one of Louis's female relatives, presumably with a princess of Silesia* [...] (*The Realm of St. Stephen*, p. 164). [...] *În octombrie 1346, în pragul acțiunii planuite în Italia, [Ludovic] a făcut pace cu Dušan, în baza statu-quo-ului și se presupune, că pe una din femeile înrudite, adică pe o principesă din Silezia, a logodit-o cu moștenitorul țarului, Uroș* [...] (*Regatul Sfântului Ștefan*, p. 192); la fel precum în cazul traducerii în limba engleză, am respectat întocmai grafia și punctuația ediției românești).

²¹ Pare să fi fost o trăsătură de caracter de a lui Ćirković, asociat și asociabil altmineri unor zone „reformiste” (John R. Lampe, Constantin Iordachi, *Beyond Stereotypes: Recent Trends in Historiography on the Balkans*, în *Battling over the Balkans: Historiographical Questions and Controversies*, editori J.R. Lampe, Constantin Iordachi, Budapest – New York, 2020), p. 1-24, la p. 6; afirmațiile editorilor sunt însă posterioare cu peste un deceniu morții lui Ćirković).

²² Cf. Ćirković, *O jednoj srpsko-ugarskoj alijansi*, p. 411, nota 2, academicianul sârb primise de la academicianul maghiar atât o transcriere, cât și o copie xerox a scrisorii. Ținând cont de pregătirea lui Ćirković (care nu era un paleograf de limbă latină) și de

(2004)²³, și după ce se împliniseră șase ani de la dispariția lui Pál Engel²⁴. Sima Ćirković a legat proiectul de *Ancha*²⁵, nu de o rudă din Silezia²⁶. El data plauzibil proiectul în iarna anului 1346-1347 (datarea era apropiată de cea propusă de Engel: octombrie 1346)²⁷. Pe deasupra însă, Ćirković data nunta propriu-zisă dintre Ștefan Uroș al IV-lea și *Ancha* la 1352, când Uroș ar fi împlinit vârsta canonică pentru căsătorie, adică 14 ani (Pál Engel susținuse anterior că proiectul rămăsese doar la stadiul de logodnă)²⁸.

„Noile școli” de la sfârșitul secolului XX și o altă căsătorie din veacul angevin al Ungariei

Scrisoarea în discuție nu a fost comunicată – oficial – de Pál Engel vreunuia dintre vechii (din anii 1980)²⁹ și noii (din anii 1990)³⁰ săi colaboratori români. Alături de aceștia, el organizase, la Satu Mare, în aprilie 1997, conferința „de pionierat” dedicată nobilimii românești din Transilvania³¹. În toamna aceluiași an³², Pál Engel i-a menționat lui Sima Ćirković pentru prima dată scrisoarea de la Viena. În februarie 1998, Engel i-a și trimis documentul discutat anterior³³.

Colaboratorii români ai lui Engel erau desprinși dintre adversarii declarați – de după 1986-1987 și (mai ales) de după 1989 – ai lui Ștefan Pascu († 1998)³⁴. Academicianul român fusese un „supraviețuitor”, mai puțin al pensionării sale de la universitatea *Babeș-Bolyai* din Cluj <-Napoca>, în 1986, și al „Revoluției române” din decembrie 1989³⁵. Nu era deloc o „referință frecventabilă” în 1997. Iar Pascu nu era lipsit de greșeli și de scăpări (în contextul de față cea mai importantă fiind omiterea din repertoriul său de surse romane privitoare la români tocmai a deja celebrilor *valahi romani* de la 1345 conduși de Alexandru *Basarab*³⁶, soțul Clarei de Ungaria, pomenită în schimb de Pascu). În aceste condiții, (re)aranjarea trecutului era ușoară în anii 1990.

Expedierea de către Engel a izvorului latin la Belgrad întregea eforturile depuse încă din 1995 (și susținute de Engel³⁷) pentru anularea descendenței din Alexandru al *Valahiei* a *Elisabetei*³⁸, prima soție a lui

erorile de transcriere și – mai ales – de spațiile goale/ cuvinte necitite până la capăt (prezentate mai jos), este greu de crezut că s-a îndepărtat în 2006-2007 de transcrierea primită de la Engel la începutul lui 1998.

²³ Vezi și „auto-referatul” său (pentru *The Serbs*) *Srbi me du evropskim narodima*, în Idem, *Živeti sa istorijom*, p. 500-505 (text prezentat de către autor la sfârșitul lunii noiembrie 2005).

²⁴ *The Serbs* (Malden, MA – Oxford [UK] – Victoria [Australia]: Blackwell Publishing, 2004).

²⁵ Datorită controverselor legate de numele fiicei Clarei și a lui Alexandru, folosim numele în forma coevă (1370) de la papa Urban al V-lea (Ioniță-Kelemen-Simon, AL WA, pp. 491-493).

²⁶ Vezi aici Dieter Veldtrup, *Zwischen Eherecht und Familienpolitik. Studien zu den dynastischen Heiratsprojekten Karls IV. Studien zu den Luxemburgern und ihrer Zeit*, Warendorf 1988. În anii 1990, era o referință pentru alianțele matrimoniale din Europa Centrală a secolului al XIV-lea.

²⁷ Ćirković, *O jednoj srpsko-ugarskoj alijansi*, pp. 418-419. În comparație: Engel, *The Realm of St. Stephen*, p. 164; Idem, *Regatul Sfântului Ștefan*, p. 192. Cităm doar edițiile în engleză și în română, deoarece afirmațiile lui Engel în maghiară nu erau/ nu sunt de fapt relevante aici. În cazul acestei alianțe matrimoniale, „publicul țintă” era în afara spațiului Ungariei moderne.

²⁸ Ćirković, *O jednoj srpsko-ugarskoj alijansi*, p. 418-419. În comparație: Engel, *The Realm of St. Stephen*, p. 164 (în continuarea citatului de mai sus: [...]) *It seems however that the marriage never took place, and when Dušan attacked Bosnia in 1350, war broke out again [...]*; Idem, *Regatul Sfântului Ștefan*, p. 192 (în continuarea citatului de mai sus: [...]) *Ulterior, dintr-un motiv oarecare, planul nu s-a realizat și în 1350, când Dušan l-a atacat pe banul bosniac, vasalul lui Ludovic, războiul a izbucnit din nou [...]*; traducere după ediția maghiară; diferențele sunt destul de limpezii).

²⁹ „Vârf de linie”: Adrian Andrei Rusu, cu, de exemplu, cuvintele – sale – din Idem, I. Drăgan, *Un istoric și o istorie a Ungariei medievale pentru istoriografia românească*, în Engel, *Regatul Sfântului Ștefan* (2006), p. 11-18, la p. 17 (vezi și Rusu, *Engel Pál* (2003/2004), p. 5).

³⁰ „Vârf de linie”: Marius Diaconescu, cu, de pildă, *Structura nobilimii din Transilvania în epoca angevină*, Cluj-Napoca, 2013 [2014], varianta edită a doctoratului autorului, început în 1997 sub coordonarea lui Engel la Universitatea *Eötvös Loránd* din Budapesta. Teza a fost susținută public în decembrie 2004, la peste trei ani de la decesul lui Engel (vezi și datele din http://www.iini.ro/SCOSAAR/Sustineri%20teze/cv%20comisii/CV_Marius%20Diaconescu.pdf).

³¹ M. Diaconescu, *Postfață: cronica unui simpozion*, în *Nobilimea românească din Transilvania. Az erdélyi román nemesség*, editor M. Diaconescu, Satu-Mare, 1997, p. 291-298, la p. 295-296.

³² După zece ani, Ćirković nu și-a mai amintit luna. Doar data scrisorii lui Engel este clară.

³³ Cf. Ćirković, *O jednoj srpsko-ugarskoj alijansi*, p. 411, notele 1 și 2. Remarcăm – încă de pe acum – despărțirea de către Ćirković a prezentării „istoriei” sursei în două note distincte.

³⁴ Vezi – favorabil acestuia – Șt. Pascu, *Scrieri istorice*, ediție Nicolae Edroiu, București, 2014.

³⁵ A se vedea diferitele prezentări și amintiri înfățișate – mult *post obitum* – în *Personalități ale Universității Babeș-Bolyai*, II. *Ștefan Pascu*, editor Mihai T. Nicoară, Cluj-Napoca, 2015, *passim*.

³⁶ ASV, Registra Vaticana, [no.] 139. 1345-1346, f. 130^v (17 octombrie 1345; dintre numeroasele ediții ale cunoscutului izvor, amintim *Acta Clementis PP. VI (1342-1352)* (=Fontes, III, 9), editor Aloisie L. Tăutu, Roma, 1960, no. 60, p. 100; *Documenta Romaniae Historica* (DRH), D. *Relațiile între Țările Române*, I. 1222-1456, editori Șt. Pascu [!], Constantin Cihodaru, Konrad Gündisch, Damaschin Mioc, Viorica Pervain, București, 1977, no. 32, pp. 60-61; cu referințe la edițiile anterioare).

³⁷ <https://historia.uj.edu.pl/documents/11050764/fc1bb06e-71b2-48fc-9379-f58f094e56c3> (lista publicațiilor lui Stanisław A. Sroka începând cu 1990; vezi aici mai ales anii 1991, 1993-1996).

Vladislav al II-lea de Opole (Oppeln), nepotul – după mamă – favorit al lui Ludovic I³⁹. Conform acestei interpretări, promovate deja de scrisul istoric românesc „anti-maghiar”⁴⁰ din anii 1940 (adică, ante 1947)⁴¹ și 1950 (adică, post 1956)⁴², prin Emil Lăzărescu⁴³ și Maria Holban⁴⁴, Elisabeta ar fi fost fiica lui Andrei Lackfi, voievod al Transilvaniei⁴⁵. Ideea a fost infirmată de Dieter Veldtrup în 1999⁴⁶, cu prețul – măcar în parte – al unui anchete penale în Germania (1996-1997)⁴⁷. Calitatea de tată al *Elisabetei* a voievodului *transalpin* Alexandru a fost treptat acceptată și în Polonia⁴⁸, după dispute dure (mai ales între anii 2000 și 2007)⁴⁹.

Un episcop al Oradei din anii 1300 drept liant științific modern și verigă politică medievală

Pentru lămurirea – științifică, nu politică – a acestor jocuri, studiul carierei unui episcop de Oradea se poate dovedi foarte util. *Elisabeta* a fost înmormântată lângă altarul Sfintei Elisabeta din catedrala

³⁸ Se presupune că ea se numea Elisabeta deoarece a fost înmormântată în catedrala din Oradea (ante 1374) lângă altarul Sfintei Elisabeta, iar fiica ei a fost cunoscută drept Ágnes-Elisabeta (vezi și Nicolae Iorga, *Românii în câteva izvoare apusene*, în *Revista Istorică*, VI (1920), 10-12, pp. 193-201, la p. 200, nota 1).

³⁹ Stanisław Sroka, *Kim była pierwsza żona Władysława Opolczyka?*, în Cracovia-Polonia-Europa: *studia z dziejów średniowiecza ofiarowane Jerzemu Wyrozumskiemu w sześćdziesiątą piątą rocznicę urodzin i czterdziestolecie pracy naukowej*, editor Waldemar Bukowski, Kraków, 1995, p. 455-463. Textul a fost adaptat în engleză în Idem, *Methods of Constructing Angevin Rule in Hungary in the Light of Most Recent Research*, în *Quaestiones Mediaevalium Aevi Novae*, I (1996), p. 77-90, la p. 84-85. Engel se număra printre editorii fondatori ai revistei publicate la Varșovia.

⁴⁰ De aici și pozițiile critice ante 1989 vizavi de asemenea excese (Șerban Papacostea, *Triumful luptei pentru neatarnare: întemeierea Moldovei și consolidarea statelor feudale românești*, în *Constituirea statelor feudale românești*, editor Nicolae Stoicescu, București, 1980, p. 165-193, la p. 173, nota 30; Idem, *O întregire documentară la istoria întemeierii Moldovei*, în *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie A.D. Xenopol*, XXI (1984), p. 111-117, aici la p. 112-114).

⁴¹ Ne referim nu la abdicarea regelui Mihai, ci la Pacea de la Paris, prin care Transilvania de Nord-Vest a revenit în componența României, nedevenind o republică – sovietică – aparte.

⁴² Observație privește evident Revoluția Maghiară (octombrie-noiembrie 1956), precedată de revoltele de la Poznań (iunie 1956), „de unde” era și Vladislav de Opole, soțul Elisabetei.

⁴³ *Despre relațiile lui Nicolae Alexandru Voievod cu ungurii*, în *Revista Istorică*, XXXII (1946), [1-12], p. 115-139, la p. 123-130. Pentru cariera – politică inclusiv – a lui Lăzărescu, Nicolae Șerban Tanașoca, Radu E. Lăzărescu, *O mărturie inedită despre actul de la 23 august: însemnările zilnice ale istoricului Emil Lăzărescu*, în *Memoria*, XVII (2001), 3-4, p. 10-21.

⁴⁴ *Contribuții la studiul raporturilor dintre Țara Românească și Ungaria angevină (rolul lui Benedict Himfy în legătură cu problema Vidinului)*, în *Studii și Materiale de Istorie Medie*, I (1956), p. 7-62, la p. 32-33; *Contribuții la studiul raporturilor dintre Țara Românească și Ungaria angevină (problema stăpânirii efective a Severinului și a suzeranității în legătură cu drumul Brăilei)*, în *Studii. Revistă de Istorie*, XV (1962), 2, p. 315-347, la p. 331, vezi și nota 4; *Pe marginea unor Probleme controversate în istoriografia română. Câteva observații înedite despre politica lui Basarab și o lămurire necesară în chestiunea identificării satului Cozial*, în *Revista de Istorie*, XXXI (1978), 6, p. 1069-1082, la p. 1073. Pentru personalitatea – aparte – a Mariei Holban, vezi Andrei Pippidi, *Maria Holban și studiile de istorie a Occidentului European*, în *Studii și Materiale de Istorie Medie*, XIX (2001), p. 377-384, aici cu precădere p. 383.

⁴⁵ Nu ar fi fost unica „confuzie” între Alexandru al Țării Românești și Andrei Lackfi. Unul dintre ei s-a luptat și cu un han tătar (vezi – pe lângă Lăzărescu, *Despre relațiile lui Nicolae Alexandru*, p. 128-129, și Alexandru Lapedatu, *Cum s-a alcătuit tradiția națională despre originile Țării Românești*, în *Anuarul Institutului de Istorie Națională*, II (1923), p. 289-312, la p. 290, nota 4 – și István Vásáry, *Nagy Lajos tatár hadjárata*, în *Studia Caroliensia*, V (2006), 3-4, p. 17-30, la p. 19-20; Aleksandr Uzelac, *Atlamiš – kumanski car iz Srpske Aleksandride*, în *Sponenica dr Tibora Živkovića*, editor Srđan Rudić, Beograd, 2016, p. 221-228, la p. 226).

⁴⁶ *Frauen um Herzog Ladislaus (†1401): Oppelner Herzoginnen in der dynastischen Politik zwischen Ungarn Polen und dem Reich*, Warendorf, 1999. Vezi Ioniță-Kelemen-Simon, AL WA, p. 177.

⁴⁷ Cartea citată anterior a apărut cu o întârziere de trei ani. Fusese finanțată printr-un proiect derulat de Casa Silezia de Sus (*Haus Oberschlesien*) între 1989 și 1993, imediat după publicarea primei cărți a lui Veldtrup, *Zwischen Eherecht und Familienpolitik* (1989). Apariția noii lucrări a fost întârziată de ancheta derulată între 1996 și 1997 de către Curtea Federală de Conturi a Germaniei (*Bundesrechnungshof*). Ancheta a vizat fondurile alocate acestui proiect. Singurul rezultat palpabil al anchetei, intrate în atenția mass-mediei germane în februarie 1997, pare să fi fost amintita întârziere. Era sigur opinia din august 1999 a lui Peter Johanek. Acesta era co-editorul seriei *Studien zu den Luxemburgern und ihrer Zeit*, în care, drept al VIII-lea ei volum, a apărut cartea lui Veldtrup, *Frauen um Herzog Ladislaus* (pp. IX-X). În plus, violentele contestări ale identității *valahe* ale tatălui Elisabetei lansate de Sroka i-au devenit – aparent – cunoscute lui Veldtrup abia după începerea anchetei. Fără a lega explicit momentele între ele, el a subliniat aceasta în prima notă a introducerii sale – subiective – la *Frauen um Herzog Ladislaus* (p. 1). „Oricum va fi fost”, medievistica anilor 1990 merită o analiză atentă (nu doar istoriografică).

⁴⁸ Jerzy Sperka, *Few Remarks on Relations between Wladislaus of Opole and Moldova and Wallachia*, în *Tyragetia*, NS, XIII (2019), 2, p. 53-59. Pentru „argumentul suprem” în această dispută (politică și abia apoi istorică), vezi și Kelemen-Ioniță-Simon, AL WA, p. 710, fig. 38.

⁴⁹ Disputa a fost rezumată de Tomasz Jurek în *Piastowie śląscy i ich rodowód* (p. 7-24, la p. 15-21), introducerea la ediția sa (Kraków, 2007) a sintezei lui Kazimierz Jasiński, *Rodowód Piastów śląskich*, III. *Piastowie opolscy, cieszyńscy i oświęcimscy*, Wrocław, 1977. A se vedea aici și Maciej Salamon, *Ladislaus von Oppeln: ein schlesischer Herzog zwischen der katholischen und der orthodoxen Welt*, în *Medieval Christian Europe: East and West. Traditions, Values, Communications*, editori Vassil Gjuzeev, Anisava Miltenova, Sofia, 2002, p. 518-527, precum și Sperka, *Few Remarks* (2019), p. 53-54, inițial un susținător al interpretării lui Sroka.

Oradiei⁵⁰. Datorită canonicului orădean, János Karácsonyi, membru al Academiei Maghiare de Științe (care nu a emigrat după Pacea de la Trianon)⁵¹, informația era cunoscută în istoriografia română, cel târziu din anul 1920⁵². În 1374, Vladislav al II-lea de Opole a mutat mormântul primei sale soții într-o capelă nouă din dreptul capelei Sfântului Demetrie (Dumitru), în care odihnea longevivul și influentul episcop de Oradea (1345-1372), Demetrie (Dumitru) Futaki⁵³.

În februarie 1355, Ludovic I *cel Mare*⁵⁴ a menționat apăsăt pacea avută, după multe eforturi, cu Alexandru *Basarab*. Regele l-a răsplătit pentru ea pe episcopul de Oradea, Demetrie Futaki⁵⁵. În urmă cu un deceniu, Futaki, dar și însăși mama regelui, Elisabeta Piașt, fuseseră emisarii care îi legaseră pe *valahii romani* ai lui Alexandru de papa Clement al VI-lea (spre marea nemulțumire a lui Ludovic I)⁵⁶.

În octombrie 1354, după revenirea din noua campanie împotriva lui Ștefan Dușan, Ludovic a mers la Oradea pentru a se întâlni cu Futaki⁵⁷. Apoi, a dispărut din acte (nu au fost emise nici porunci în numele său precum anterior în timpul campaniei contra lui Dușan)⁵⁸. Ludovic a reapărut la Buda la începutul lunii decembrie 1354⁵⁹. În mai 1355, când acordul dintre Dușan și Ludovic a fost finalizat⁶⁰, la trei luni de la răsplătirea lui Futaki de către regele Ungariei pentru pacea avută cu Alexandru, *valahii* au (re-) apărut – pentru ultima oară – drept membri ai „parlamentului” Transilvaniei⁶¹.

⁵⁰ Reproducem și aici notița de interes din „registru” capitlului din Oradea, păstrat într-o copie realizată între 1506 și 1512 (cf. deja Vince Bunyitay, *A váradi püspökség története alapításától a jelenkorig*, I. *A váradi püspökök a püspökség alapításától 1566. évig*, Nagyvarad, 1883, p. 11): [...] *Altare Sancte Elizabet iuxta aram minorem Beate Virginis instituit et dotavit Ladislaus dux Opulie, olim Palatinus Hungarie, pro anima consortis sue, filia Alexi Andri, Vayvode Transalpine, que ibi est sepulta; sed idem dux disposuit ut transferatur ad unam capellam novarum, que est iuxta capellam Sancti Demetrii [...]* (manuscrisul se păstrează la Biblioteca Batthyaneum, Alba Iulia, *Chartularium Capituli Varadiensis*, Miscellanea, IV-80, f. 79^{r-v}; vechile cote și numărări ale filelor la Veldtrup, *Frauen um Herzog Ladislaus*, p. 53, notele 1-2; fila în discuție a fost redată la p. 55).

⁵¹ Vezi și *Enciclopedia istoriografiei românești*, editor Ștefan Ștefănescu, București, 1978, p. 188 (voce de Lajos Demény).

⁵² Iorga, *Românii în câteva izvoare apusene*, p. 200, nota 1. Reamintim un detaliu „ante 1914-1918”. Căsătoria dintre Elisabeta și Vladislav fusese deja evidențiată, atât în maghiară, cât și în română, de către Karácsonyi încă din anul 1910 (*Az oláhországi (havaselyi) vajdak családfája*, în *Századok*, XLIV (1910), 3, p. 673-689/ *Arborele genealogic al voievozilor din Țara Românească* (I-II), în *Convorbiri Literare*, XLIV (1910), 9, p. 1026-1030; 10, p. 1146-1157). Un an mai târziu, Antal Pór (*Ujabb adatok Opuli László nemzedékrend-jéhez*, în *Turul*, XXIX (1911), p. 59-61) a presupus că reconcilierea dintre Buda și Argeș, datată pe la 1343-1344, a luat chipul unei duble căsătorii: între Alexandru și Clara, și între Elisabeta, fiica lui Alexandru (dintr-o primă căsătorie astfel), și Vladislav de Oppeln, nepotul – pe linie maternă – al lui Ludovic. Prezența lui Vladislav la curtea lui Ludovic nu este însă atestată înainte de 1352 (Jasiński, *Rodowód Piastów śląskich*, III, p. 81; cf. și Veldtrup, *Frauen um Herzog Ladislaus*, p. 82-83).

⁵³ Vezi și J. Karácsonyi, *Két váradi püspök vezetékeve*, *Turul*, XXI (1903), 3, p. 106-110; Mária Prokopp, *A nagyváradi freskótöredék*, în *Ars Hungarica*, I (1974), p. 77-90. Recent: Tamás-János Bélfenyéri, *Várad püspökei az Anjou-korban (1301-1395)* [Teză de doctorat (Universitatea Babeș-Bolyai)], Cluj-Napoca, 2020, p. 143-147.

⁵⁴ Principalele date au fost deja prezentate în Ioniță-Kelemen-Simon, *AL WA*, p. 309-310.

⁵⁵ DRH, D, I, no. 38, p. 70-72; ediție a actului din 18 februarie 1355 din Magyar Nemzeti Levéltár, Országos Levéltár, Budapest, *Diplomatikai Fényképgyűjtemény*, [no.] 279050).

⁵⁶ DRH, D, I, no. 32, pp. 60-61. Recent: Al. Simon, *Regatul Ungariei și Țara Românească la începutul anului 1345: despre un document de la regele Ludovic I de Anjou*, în *Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii Istorice*, seria a V-a, XXXVIII (2023), p. 51-96.

⁵⁷ AOkl., XXVIII, no. 370, p. 283 (10 octombrie 1354).

⁵⁸ Drept exemplu: AOkl., XXXVIII, nos. 268-269, p. 233 (8 mai); no. 318, p. 257 (9 iunie 1354).

⁵⁹ AOkl., XXXVIII, no. 508, p. 360 (8 decembrie 1354).

⁶⁰ *Listine o odnošajih između južnoga slavenstva i Mletačke Republike* (=Monumenta spectantia Historiam Slavorum Meridionalum, I-V, IX, XII, XVII, XXI-XXII), editor Šime Ljubić, III. 1347-1358, Zagreb, 1872, no. 411, p. 272; no. 413, p. 273. Noile negocieri merită o analiză specială.

⁶¹ În ultima ediție: DRH, C. *Transilvania*, X, 1351-1355, editori Șt. Pascu, Sabin Belu, [János] Ioan Dani, Aurel Răduțiu, V. Pervain, K.G. Gündisch, București, 1977, no. 295, p. 325-327).

COMERȚUL CU PRODUSE ALE SECTORULUI AGROALIMENTAR DINTRE REPUBLICA MOLDOVA ȘI ROMÂNIA ÎN PERIOADA ANILOR 1991-2016

Marcel REVENCO*

TRADE IN PRODUCTS OF THE AGRICULTURAL SECTOR BETWEEN THE REPUBLIC OF MOLDOVA AND ROMANIA IN THE PERIOD OF 1991-2016

ABSTRACT

The favorable geographical position and mild climate, unique humus soils and sufficient water resources have determined the character and specialization of the Moldovan economy which favors the cultivation of a wide range of early varieties of vegetables, which is a competitive advantage for the country. At the same time, the Moldovan population has accumulated a wealth of experience and knowledge in the cultivation of various high-value agricultural crops such as fruit, vegetables, tobacco, cereals and the production of finished products such as sugar, beverages and spirits, animal and vegetable fats. As one of the main trading partners, Romania plays a very important role in Moldova's trade, in which agri-food products play one of the main roles in terms of volume and share in the total.

Keywords. Foreign trade, export volume, import volume, trade balance, agri-food products, product sections.

Relațiile economice externe au o importanță foarte mare pentru economia națională, deoarece R. Moldova este un stat mic, cu un potențial redus de resurse naturale, iar cea mai mare parte a materiilor prime pentru industrie se importă. Având o economie cu o structură mai puțin diversificată, în care nu sunt reprezentate multe ramuri și producții importante, se importă și o mare varietate de produse finite. Pe de altă parte, prezența unei piețe interne restrânse determină necesitatea exportării unor categorii de produse. Poziția economico-geografică favorabilă, de asemenea, stimulează dezvoltarea relațiilor comerciale externe.

Sectorul agroalimentar este unul din domeniile cheie, care formează și prin intermediul căruia se promovează imaginea Republicii Moldova pe plan internațional. Această oportunitate permite o mai bună alocare a resurselor financiare și, deci, o creștere a eficacității sistemului economic al țării. În acest context, aspirațiile europene ale Republicii Moldova trebuie să se conformeze modelelor și tendințelor europene, fapt ce va permite ajustarea sectorului agroalimentar la cerințele piețelor internaționale, în special, ceea ce vizează politica comercială.

Solul fertil, clima prielnică, râurile bogate în apă, locuitorii harnici și cu o afecțiune deosebită pentru „pământ”, au creat premise favorabile pentru dezvoltarea agriculturii. Agricultură a fost întotdeauna, în acest spațiu, principala activitate economică a populației. După formarea R. Moldova și până în prezent, agricultura a continuat să rămână ramura de bază a economiei, cu o contribuție decisivă în formarea P.I.B. (cca 35-40% în anii '90 și cca 10-12% în prezent). Acest sector deține și cea mai mare parte din populația ocupată în economie (cca 43%), în așa fel activitatea agricolă reprezintă principala sursă de existență pentru majoritatea populației. Produsele agroalimentare sunt principalele articole de export, contribuind cu cca 2/3 în volumul total al exportului. Agricultură asigură cu materie primă industria alimentară și alte ramuri ale industriei. Rolul deosebit al agriculturii este reflectat și de proporția foarte ridicată a terenurilor agricole în fondul funciar total – 75,5%, peisajele agricole fiind dominante în mediul geografic al republicii¹.

Amplasată între două artere de apă importante – râurile Prut și Nistru, Republica Moldova dispune de resurse naturale excepționale predispușe spre producția agroalimentară. Clima temperat continentală permite creșterea unei game largi de culturi timpurii, iar forța de muncă relativ calificată și ieftină accentuează avantajul competitiv pe care țara îl poate valorifica pe piețele externe. Totodată, fermierii dispun de importante practici în cultivarea unei game destul de variate de culturi. Se consideră că potențialul de export al sectorului agroalimentar poate fi evaluat în baza resurselor naturale și a capacității de aprovizionare cu produsele respective².

* Universitatea de Stat din Moldova; e-mail: marcelrevenco@yahoo.com.

¹ Matei Mătcu, Vitalie Sochircă, *Geografia Umană a Republicii Moldova*, ARC, Chișinău, 2002.

² V. Osadci, C. Păunescu, M. Islentiev, *Estimarea potențialului de export și propuneri privind promovarea producției Republicii Moldova pe plan mondial*, I.C.Ș.I.T.E., Chișinău, 1994.

Sectorul agroalimentar tradițional joacă un rol important în structura economiei naționale, reieșind din numărul populației angajate în acest sector, a importanței social-economice pe care o joacă agricultura la formarea PIB-ului, a volumului și ponderii mare de export agroalimentar din totalul exporturilor naționale. Deși dinamica economiei este accelerată, iar volumul producției și consumului de produse agroalimentare a crescut odată cu dezvoltarea proceselor de integrare din regiune, Republica Moldova în perioada anilor 1991-2016 nu atestă schimbări semnificative cu privire la structura exporturilor acestor produse, topul fiind practic dominat de aceleași secțiuni de produse agroalimentare.

Caracterul foarte deschis al economiei țării, care a accentuat și mai mult aceste dinamici, a pus problema dezvoltării potențialului de export, pentru a recupera decalajele enorme între performanța comercială a Republicii Moldova și cea a competitorilor săi de pe principalele piețe de desfacere. Problemele de bază ale agriculturii se transferă pe restul sistemului macroeconomic, mai ales că industria agroalimentară, foarte importantă pentru țară, resimte presiuni enorme pe dimensiunea de cost, iar studiul lanțului valoric pe culturi vegetale și produse animaliere relevă rentabilități scăzute³.

Tradițional, exportul Republicii Moldova are valori mai mici decât importul, iar balanța comercială este una negativă. Această tendință se păstrează și în comerțul cu România. Însă în ceea ce privește comerțul cu produse agroalimentare, aici balanța comercială este una pozitivă pentru Republica Moldova, datorită caracterului și specializării economiei țării.

Scopul acestui studiu este de a examina comerțul Republicii Moldova cu România cu produse ale sectorului agroalimentar. Sursa principală pentru realizarea investigației au fost datele statistice preluate din Baza de date a Organizației Națiunilor Unite (<https://comtradeplus.un.org/>)⁴.

Condițiile pedo-climatice, tradițiile și structura economiei Republicii Moldova confirmă ideea conform căreia, în mod tradițional, exportul Moldovei este dominat de produse agroalimentare, deși pe parcursul perioadei studiate (1991-2016), produsele agroalimentare și-au diminuat gradual ponderea în exportul țării, de la 49,4% în anul 1994 până la 31,5% în anul 2016, cu valori maxime de 79,7% în anul 1997 și valori minime de 13,6% în anul 2013. Cu toate acestea, produsele agroalimentare continuă să fie o categorie importantă în export, luând în considerație potențialul de export și industriile conexe.

După obținerea independenței Republicii Moldova din august 1991, România este prima țară cu care se încheie mai multe acorduri bilaterale în privința relațiilor economice externe, inclusiv cele comerciale. Ținând cont de specificul și structura pe ramuri a economiei Republicii Moldova, principalele categorii de mărfuri orientate spre export au devenit cele ce țin de sectorul agroalimentar. În același timp în import, iarăși ținând cont de lipsa de resurse minerale, rolul principal le-a revenit resurselor minerale.

În perioada anilor 1991-1993, Republica Moldova a exportat în România un volum de mărfuri în valoare de 104047,9 mii dolari SUA, (în continuare se va folosi semnul - \$) dintre care 4320,1 mii \$ sau 4,15% din totalul exporturilor le-au revenit produselor sectorului agroalimentar. Acest sector era reprezentat de 4 categorii de mărfuri din totalul de 21 de categorii care participau în export. Cel mai mare volum de export le-a revenit produselor din secțiunea „Produse alimentare, băuturi lichide alcoolice și oțet, tutun și înlocuitor de tutun”, cu 2692,2 mii \$ sau 2,58% din totalul exporturilor și 62,3% din totalul produselor agroalimentare. Acestea au fost urmate de produsele din secțiunea „Produse ale regnului vegetal” cu 1101,8 mii \$ sau 1,05% din totalul exporturilor și 25,5% din totalul produselor agroalimentare. „Animale vii și produse ale regnului animal” cu 443,7 mii \$ sau 0,42% din totalul exporturilor și 10,27 din totalul produselor agroalimentare au deținut poziția a treia în totalul exporturilor de produse agroalimentare și, în încheiere, „Grăsimi și uleiuri animale sau vegetale” cu 82,4 mii \$ sau 0,07% din totalul exporturilor și 1,9% din totalul produselor agroalimentare.

În aceeași perioadă de timp Republica Moldova a importat din România mărfuri în valoare de 68413,9 mii \$, dintre care 6366,3 mii \$ sau 9,3% le-a revenit produselor din sectorul agroalimentar. La fel ca și în export, acestea reprezentau 4 categorii de mărfuri din totalul de 21 de categorii care participau în import. Cel mai mare volum de import a revenit produselor din secțiunea „Produse alimentare, băuturi lichide alcoolice și oțet, tutun și înlocuitor de tutun”, cu 4931,5 mii \$ sau 7,2% din totalul importurilor și 77,4% din totalul produselor agroalimentare, urmate de produsele din secțiunea „Produse ale regnului vegetal” cu 1292,2 mii \$ sau 1,8% din totalul importurilor și 20,2% din totalul produselor agroalimentare.

³ Cornel Coșer. *Managementul competitivității produselor agroalimentare în contextul stimulării exporturilor din Republica Moldova*, Chișinău, Teză de doctorat, 2016, p. 9.

⁴UN Comtrade Database <https://comtradeplus.un.org/TradeFlow?Frequency=A&Flows=X&CommodityCodes=TOTAL&Partners=0&Reporters=all&period=2023&AggregateBy=none&BreakdownMode=plus> (accesat 10.05.2024) Ținând cont de faptul că datele statistice invocate se află pe aceeași adresă electronică și lipsește paginația, nu am considerat necesar să indic de fiecare dată adresa electronică a sursei folosite.

Au urmat produsele din secțiunea „Grăsimi și uleiuri animale sau vegetale”, cu 87,7 mii \$ sau 0,1% din totalul importurilor și 13,7% din totalul produselor agroalimentare și, în încheiere, „Animale vii și produse ale regnului animal” cu 54,9 mii \$ sau 0,08% din totalul importurilor și 0,86% din totalul produselor agroalimentare.

Pe perioada acestor trei ani balanța comercială totală a fost una pozitivă pentru Republica Moldova, exportul prevalând asupra importului cu 35634 mii \$. Însă, examinând separat balanța comercială doar a produselor sectorului agroalimentar, constatăm o balanță comercială negativă pentru Republica Moldova, cu un deficit de 2046,2 mii \$.

Exporturile și importurile modeste din perioada acestor ani se explică prin starea de criză a economiei ambelor state, lipsa acordurilor de colaborare, lipsa relațiilor comerciale etc.

Începând cu anul 1994 crește semnificativ volumul total al comerțului cu România și totodată crește și volumul comerțului cu produse agroalimentare. Astfel, în acel an în România au fost exportate mărfuri în valoare de 83388500 \$, dintre care 41214149 \$ sau 49,4% din volumul total al exporturilor le-a revenit produselor agroalimentare. La fel a crescut și volumul importurilor care a alcătuit 42518374 \$, dintre care 3248958 \$ sau 7,6% din totalul importurilor le-a revenit produselor agroalimentare. Diferența mare în volumul și ponderea produselor agroalimentare în totalul exporturilor și importurilor se datorează specificului și structurii economiei Republicii Moldova, mult mai îngust specializată și axată în special pe produse agricole și ale industriei alimentare. În România, țară cu o structură a economiei mult mai diversificată și mai complexă, sectorul agrar și industria alimentară joacă un rol secundar, ceea ce s-a răsfrânt și asupra volumului de export și a ponderii produselor sectorului agroalimentar în comerțul extern.

În același timp menționăm creșterea numărului de categorii de mărfuri ale sectorului agroalimentar, care au participat în exporturi și importuri. Astfel, în exporturi au participat produsele a 22 de categorii de mărfuri din totalul de 80 de categorii. Din acestea, doar 8 categorii de mărfuri aveau o pondere mai mare de 1% din totalul produselor sectorului agroalimentar.

Principala categorie de produse agroalimentare au fost mărfurile din secțiunea „Zaharuri și produse zaharoase”, cu un volum de 23975100 \$ sau 58,17% din totalul produselor agroalimentare și 28,75% din totalul exporturilor moldovenești în România.

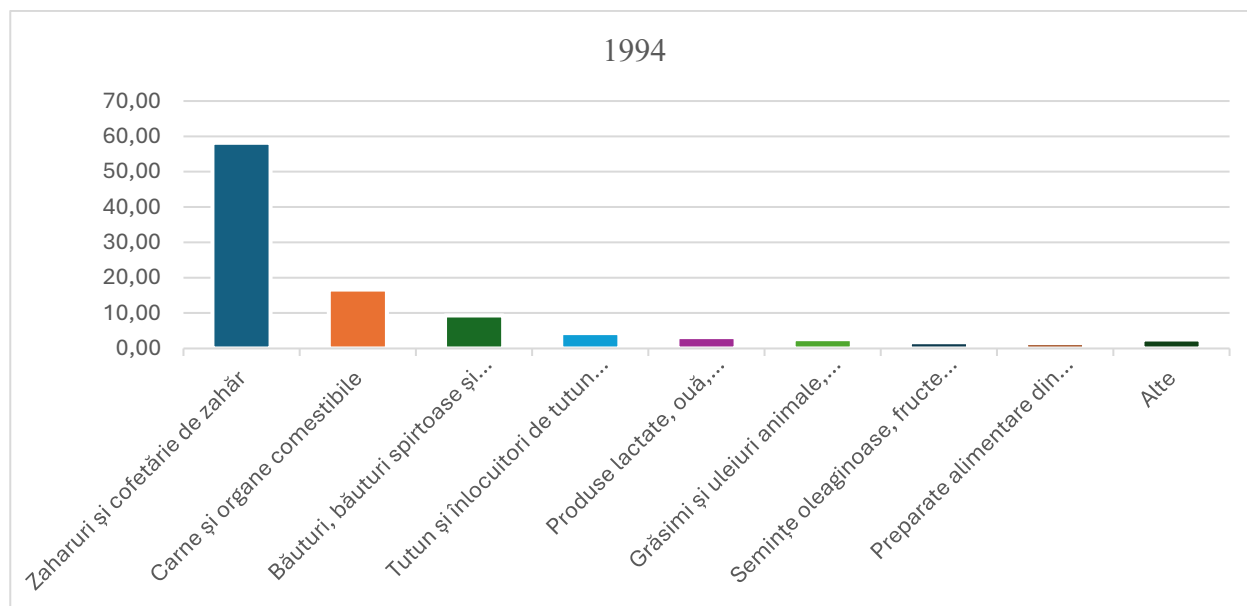

Fig. 1. Ponderea pe secțiuni a produselor agroalimentare exportate în România (anul 1994)

Sursa: Alcătuită de autor în baza datelor preluate de la comtradeplus.un.org

Din celelalte categorii de mărfuri cu o pondere de peste 1% din totalul produselor agroalimentare menționăm produsele din secțiunea „Carne și organe comestibile”, cu un volum de 6860594 \$ sau 16,65% din totalul produselor agroalimentare și 8,21% din totalul exporturilor moldovenești în România, și produsele din secțiunea „Băuturi, lichide alcoolice și oțet”, cu un volum de 3836293 \$ sau 9,31% din totalul produselor agroalimentare și 4,6% din totalul exporturilor moldovenești în România. Au urmat produsele din secțiunile „Tutun și înlocuitori de tutun prelucrați”, „Produse lactate, ouă, miere, produse alimentare comestibile nespecificate”, „Grăsimi și uleiuri animale, vegetale produse de decolteare”,

„Semințe oleaginoase, fructe olegice, cereale, semințe, fructe etc.”, „Preparate alimentare din legume, fructe, nuci”, toate acestea având o pondere de peste 1% din totalul produselor agroalimentare.

S-a diversificat și a crescut numărul de categorii de marfuri ale sectorului agroalimentar și la importurile din România. Din totalul de 72 de categorii de mărfuri importate, 17 le alcătuiau produsele agroalimentare. Din acestea, 11 categorii de produse depășeau 1% din totalul mărfurilor agroalimentare. Principala categorie de mărfuri agroalimentare cu cel mai mare volum al importului și cea mai mare pondere în structura importurilor agroalimentare au avut-o mărfurile din secțiunea „Băuturi, lichide alcoolice și oțet”, cu un volum de 1059093 \$ din totalul de 3248958 \$ produse agroalimentare (32,60%) și 42518374 \$ din importurile totale (2,49%). Această categorie de mărfuri a fost urmată de produsele din secțiunea „Preparate alimentare din legume, fructe, nuci etc.”, cu un volum de 618591 \$ sau 19,04% din totalul importurilor produselor agroalimentare și 1,45% din totalul importurilor românești, și de produsele din secțiunea „Legume comestibile și anumite rădăcini și tuberculi”, cu un volum al exportului de 367896 \$ sau 11,32% din totalul produselor agroalimentare și 0,87% din totalul importurilor românești.

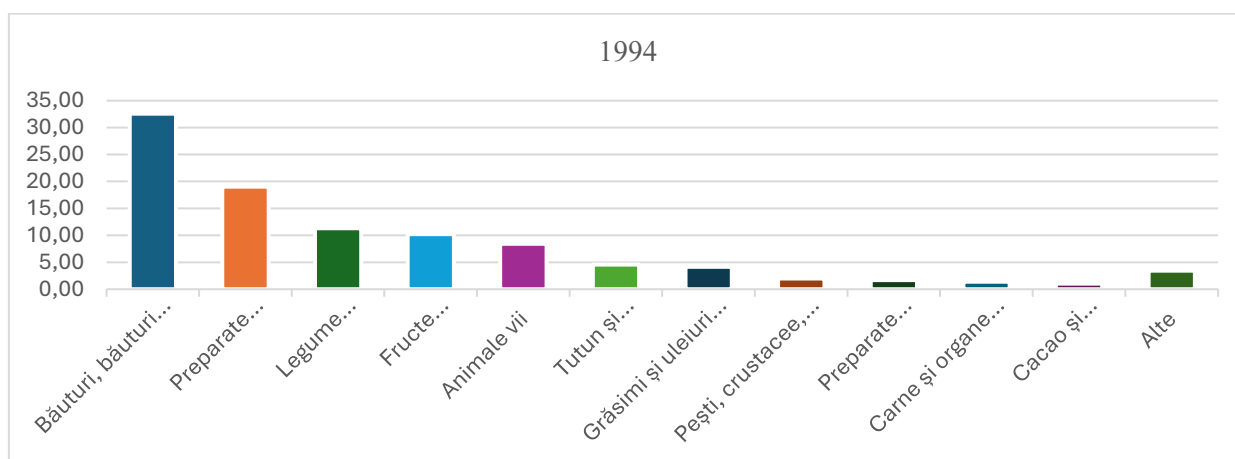

Fig. 2. Pondere pe secțiuni a produselor agroalimentare importate din România (anul 1994)

Sursa: Alcătuită de autor în baza datelor preluate de la comtradeplus.un.org

Printre celelalte categorii de mărfuri importate din România menționăm produsele din secțiunea „Fructe comestibile, nuci, coajă de citrice, pepeni”, cu un volum de 332297 \$ sau 10,23% din totalul produselor agroalimentare, „Animale vii” cu un volum de 224097 \$ sau 8,44% din totalul produselor agroalimentare, „Tutun și înlocuitori de tutun prelucrați”, cu un volum de 149100 \$ sau 4,59% din totalul produselor agroalimentare, și „Grăsimi și uleiuri animale și vegetale, produse de decolteare”, cu un volum de 135097 \$ sau 4,16% din totalul produselor agroalimentare pentru anul 1994.

În următorii 6 ani (1995-2000) în structura exporturilor moldovenești a produselor agroalimentare în România au dominat practic aceleași categorii de mărfuri, doar cu valori diferite, la început în ușoară creștere, iar apoi în semnificativă și continuă descreștere.

Principala categorie de produse agroalimentare exportate în România în această perioadă au fost cele din secțiunea „Zaharuri și produse zaharoase”, care în anul 1995 au avut valori de 28886374 \$ sau 40,67% din totalul produselor agroalimentare și 27,87% din totalul exporturilor moldovenești. Aceste valori au fost în creștere comparativ cu anul 1994, cu 4911274 \$ sau cu 19,1%. Această creștere se datorează sporirii producției de zahăr în R. Moldova, dar și a cererii mai mari pe piața României. O creștere și mai spectaculoasă a înregistrat cea de-a doua categorie de produse exportată ca volum. Și anume, produsele din secțiunea „Carne și organe comestibile”, care au înregistrat un volum al exportului de 24628568 \$, respectiv cu 17767974 \$ (15,53%) mai mult comparativ cu anul 1994. Ponderele acestei secțiuni în exporturile de produse agroalimentare a alcătuit 34,68%, și 23,76% din exporturile totale.

Menționăm că comparativ cu anul 1994, deși volumul exporturilor de produse din secțiunea „Zaharuri și produse zaharoase” a crescut, ponderea lor în exporturile agroalimentare totale s-a redus cu circa 1%. A crescut însă, de peste trei ori, în această perioadă volumul exportului de produse din secțiunea „Carne și organe comestibile”, dar și mai mult a crescut ponderea acestora, cu 15,53% din totalul produselor agroalimentare. A treia, ca importanță și volum, categorie de mărfuri din sectorul agroalimentar exportate în România au fost produsele din secțiunea „Băuturi, băuturi spirtoase și oțet”. Această categorie de produse a înregistrat un volum de 4402272 \$, cu 565979 \$ mai mult comparativ cu anul 1994. Volumul de export al

acestei categorii de produse a crescut, însă ponderea acestora s-a redus, de la 9,31% la 6,20% în totalul produselor agroalimentare, și de la 4,6% la 4,2% în totalul exporturilor moldovenești.

Celelalte categorii de produse cu o pondere de peste 1% din exporturile totale ale produselor agroalimentare au fost mărfurile din secțiunile „Animale vii” (5,39%), „Preparate alimentare din legume, fructe, nuci” (3,87%), „Tutun și înlocuitori de tutun fabricați” (3,61%), „Fructe comestibile, nuci, coajă de citrice, pepene” (1,70%), „Produse lactate, ouă, miere, produse animale comestibile” (1,31%), „Legume comestibile și anumite rădăcini și tuberculi” (1,24%).

În același an, importurile de produse agroalimentare din România au alcătuit 5794201 \$ din totalul de 55917277 \$ ceea ce a constituit 10,4% din totalul importurilor, cu 2,8% mai mult comparativ cu anul 1994. Produsele agroalimentare au inclus 17 secțiuni de produse, dintre care 10 secțiuni cu o pondere de peste 1%. Ca și în anii precedenți principala categorie de produse importate o reprezentau mărfurile din secțiunea „Băuturi, băuturi spirtoase și oțet” cu un volum de 3178849 \$ sau 54,6% din totalul produselor agroalimentare și 5,68 din totalul importurilor românești. Comparativ cu anul precedent importurile acestei secțiuni de produse au crescut cu 2119756 \$ sau cu 22,26% din totalul produselor agroalimentare și 3,19% din totalul importurilor românești.

Printre celelalte categorii de mărfuri importate cu o pondere mai mare de 1% din totalul produselor agroalimentare menționăm produsele din secțiunea „Fructe comestibile, nuci, coajă de citrice, pepeni” cu o valoare de 640534 \$ și o pondere de 11,05% din totalul produselor agroalimentare și 1,15% din totalul importurilor românești. Și această categorie de produse a înregistrat o creștere de 308237 \$ sau 0,82% comparativ cu anul 1994. A treia ca volum de import au fost produsele din secțiunea „Animale vii” cu 520947 \$ și o pondere de 8,99% din totalul produselor agroalimentare și 0,93% din totalul importurilor românești. Valoarea acestei secțiuni, la fel, a fost în creștere comparativ cu anul 1994, cu 246850 \$ sau cu 0,55% din totalul produselor agroalimentare și 0,29% din totalul importurilor românești.

Celelalte grupe de produse importate cu o pondere de peste 1% din totalul produselor agroalimentare au fost mărfurile din secțiunile „Grăsimi și uleiuri animale, vegetale, produse de clivaj etc” (458874 \$ sau 7,92% din totalul produselor agroalimentare), „Cereale, făină, amidon, preparate și produse din lapte” (187734 \$ sau 3,24% din totalul produselor agroalimentare), „Preparate alimentare din legume, fructe, nuci etc” (178743 \$ sau 3,08% din totalul produselor agroalimentare), „Zahăruri și produse de cofetărie” (163765 \$ sau 2,83% din totalul produselor agroalimentare), „Legume comestibile și anumite rădăcini și tuberculi” (126104 \$ sau 2,18% din totalul produselor agroalimentare), „Preparate comestibile diverse” (120774 \$ sau 2,08% din totalul produselor agroalimentare) și „Semințe oleaginoase, fructe olegice, cereale, semințe, fructe etc” (104841 \$ sau 1,81% din totalul produselor agroalimentare).

În anul 1996 valoarea exporturilor moldovenești cu produse agroalimentare în România a constituit 52878104 \$, fiind în scădere comparativ cu anul 1995 cu 18139441 \$. Însă a crescut ponderea acestei categorii de produse în exporturile totale ale Republicii Moldova în România, de la 68,5% până la 73,2%. Din cele 19 categorii de produse ale sectorului agroalimentar, doar 6 depășeau ponderea de 1%.

În continuare, principala categorie de produse agroalimentare exportate în România rămâne cea din secțiunea „Zahăruri și produse de cofetărie”, cu 22872168 \$ sau 43,25% din totalul produselor agroalimentare și 31,67% din totalul exporturilor în România. Deși valoare exporturilor acestei secțiuni s-a redus comparativ cu anul precedent cu 6014206 \$, ponderea acesteia în totalul produselor agroindustriale a crescut de la 40,67% până la 43,25%. A crescut semnificativ, cu 7429951 \$ volumul și mai ales ponderea, cu 15,29%, a celei de-a doua secțiuni de produse exportate, și anume „Tutun și înlocuitori de tutun fabricați”.

Produsele din secțiunea „Carne și organe comestibile”, plasate pe locul trei printre produsele agroalimentare exportate, au suferit cea mai mare reducere și ca volum și ca pondere. Astfel, exportul de produse din această secțiune s-a redus cu circa 1/3, și anume cu 14849525 \$ sau cu 16,19% ca pondere.

Celelalte secțiuni de produse agroalimentare exportate cu o pondere mai mare de 1% au fost „Băuturi, băuturi spirtoase și oțet” (3442392 \$ sau 6,51%), „Produse lactate, ouă, miere, produse animale comestibile” (2882938 \$ sau 5,45%) și „Preparate alimentare din legume, fructe, nuci” (2225145 \$ sau 4,21% din totalul produselor agroalimentare).

În același an a crescut valoarea și ponderea importurilor de produse agroalimentare: cu 2642997 \$ valoarea și cu 2,4% ponderea. Din cele 19 secțiuni de produse ale sectorului agroindustrial, 9 aveau o pondere de peste 1%. În continuare, principala secțiune de produse importate rămâne „Băuturi, băuturi spirtoase și oțet” cu 3444602 \$ sau 40,83% din totalul produselor agroalimentare și 5,23% din totalul importurilor românești. Aceste valori sunt în ușoară creștere ca volum, cu 265753 \$, însă într-o ușoară descreștere, cu 0,45% ca pondere.

Cea mai spectaculoasă creștere ca volum și ca pondere în importurile de produse agroalimentare a înregistrat secțiunea „Carne și organe comestibile”, cu 17811314 \$ și 21,11% din totalul importurilor produselor agroalimentare. Creșterea valorică a fost de 1766469 \$, iar cea procentuală de 20,85%.

Alte secțiuni de produse agroalimentare cu valori și pondere mari în import au fost cele din secțiunile „Grăsime și uleiuri animale, vegetale, produse de clivaj” (823313 \$ sau 9,76% din totalul produselor agroalimentare), „Legume comestibile și anumite rădăcini și tuberculi” (569303 \$ sau 6,68% din totalul produselor agroalimentare), „Animale vii” (427294 \$ sau 5,06% din totalul produselor agroalimentare), „Cereale, făină, amidon. Preparate și produse din lapte” (403444 \$ sau 4,78% din totalul produselor agroalimentare) și „Semințe oleaginoase, fructe oleagice, cereale, semințe, fructe etc” (340944 \$ sau 4,04% din totalul produselor agroalimentare).

Anul 1997 este anul cu o creștere substanțială a valorii și cu cea mai mare pondere a exporturilor de produse agroalimentare din toată perioada supusă studiului. Astfel valoarea exporturilor de produse agroalimentare au atins 44395088 \$, iar ponderea acestora în totalul exporturilor au atins 79,7%.

Ca și în anii precedenți, principala categorie de produse în exportul agroalimentar rămâne secțiunea „Zahăruri și produse de cofetărie” cu o valoare de 27915399 \$ sau 62,88% din totalul exporturilor de produse agroalimentare. Această secțiune a înregistrat o creștere valorică de 5043231 \$ și procentuală de 19,63% față de anul 1996. Aceasta a fost unica secțiune de produse agroalimentare care a înregistrat valori în creștere ca volum al exportului comparativ cu anii precedenți. Celelalte două secțiuni de produse din primele trei ca volum al exporturilor au înregistrat reduceri substanțiale la volumul de export, dar și la ponderea acestora în totalul produselor agroalimentare. Astfel, exportul produselor din secțiunea „Tutun și înlocuitori de tutun fabricați” s-a redus cu 2300625 \$ sau 1,48% din totalul exporturilor agroalimentare, iar exportul produselor din secțiunea „Carne și organe comestibile” s-a redus și mai mult, cu 4758243 \$ în valoare fizică și 7,18% în valoare procentuală.

Anul 1997 a înregistrat o creștere a valorii produselor agroalimentare și la import, dar mai ales a ponderii acestora din totalul importurilor românești. Astfel, în acel an s-a înregistrat cea mai mare pondere a produselor agroalimentare din totalul importurilor din România din toată perioada supusă studiului, care a constituit 28,2% din total sau 14087987 \$ din totalul de 49914428 \$. În acel an s-a înregistrat o modificare și în structura produselor importate. Astfel, principala secțiune de produse în import a fost „Carne și organe comestibile”, cu 3977000 \$ sau 28,23% din totalul produselor agroalimentare. Comparativ cu anul precedent, volumul de import al acestei secțiuni s-a mărit de peste două ori, iar ca pondere a crescut cu peste 4% din totalul importurilor agroalimentare.

Secțiunea tradițională, prima la volumul importurilor, „Băuturi, băuturi spirtoase și oțet”, deși a crescut ușor ca volum de la 3444602 \$ la 3655898 \$, s-a redus mult ca pondere, de la 40,83% până la 25,95%, și a trecut pe locul doi în structura importurilor de produse agroalimentare din România.

În același an a crescut de peste trei ori volumul și de peste două ori ponderea importului de produse din secțiunea „Legume comestibile și anumite rădăcini și tuberculi”, aceasta fiind secțiunea cu cea mai mare creștere valorică și procentuală din toate categoriile de produse importate.

În perioada anilor 1998 – 1999 volumul exporturilor de produse agroalimentare în România se reduce simțitor, însă ponderea acestor mărfuri rămâne în continuare la un nivel înalt, de peste 70% din totalul exporturilor. În continuare, principalele secțiuni de produse exportate cu cea mai mare valoare dar și cea mai mare pondere rămân „Zahăr și produse de cofetărie” cu 21742146 \$ sau 48,72% din totalul produselor agroalimentare în anul 1998 (o reducere de 6173253 \$ sau 14,16% comparativ cu anul 1997), și 7604720 \$ sau 25,50% din totalul produselor agroalimentare în anul 1999 (o reducere de 14137426 \$ sau 23,22% comparativ cu anul 1998), aceasta fiind cea mai mare reducere de export înregistrată pe perioada supusă studiului.

A doua secțiune ca volum și pondere în export a fost „Carne și organe comestibile”, care inițial a înregistrat o creștere spectaculoasă, de la 5020800 \$ sau 11,31% din totalul produselor agroalimentare în anul 1997 la 9289988 \$ sau 20,82% din totalul produselor agroalimentare în anul 1998 (o creștere cu 4269188 \$ sau 9,51%), ca apoi să înregistreze cea mai dramatică reducere ca volum și pondere în export, de până la 4662385 \$ sau 17,37% din totalul produselor agroalimentare în anul 1999 (o reducere cu 4627603 \$ sau 5,19% din totalul produselor agroalimentare).

Alte categorii de produse agroalimentare cu participare mare în export în perioada menționată au fost cele din secțiunile „Tutun și înlocuitori de tutun fabricați”, „Băuturi, băuturi spirtoase și oțet”, și „Produse lactate, ouă, miere, produse animale comestibile”.

În general, în anul 1997 au fost exportate produse din 15 secțiuni de mărfuri agroalimentare, dintre care doar 5 cu o pondere mai mare de 1%, în anul 1998 au fost exportate produse din 19 secțiuni de

mărfuri agroalimentare, dintre care doar 8 cu o pondere mai mare de 1%, iar în anul 1999 au fost exportate mărfuri din 20 de secțiuni, dintre care 10 cu o pondere de peste 1%.

În aceeași perioadă (anii 1997-1999), la fel s-au diminuat foarte mult valoarea și ponderea importurilor. Valoric, acestea s-au redus cu 7987060 \$, de la 14087987 \$ în anul 1997 până la 6100927 \$ în anul 1999. În consecință, s-a redus mult, cu 20,7% (de la 28,2% în anul 1997 până la 7,2% în anul 1999), și ponderea produselor agroalimentare în totalul importurilor. A crescut în această perioadă și numărul secțiunilor de produse agroalimentare importate din România, de la 15 (12 cu o pondere mai mare de 1%) în anul 1997, până la 19 (la fel 12 cu o pondere mai mare de 1%) în anul 1998 și o reducere de până la 17 (13 cu o pondere mai mare de 1%) în anul 1999.

Schimbări importante în această perioadă înregistrează și structura produselor importate. Astfel, în anul 1997 principala secțiune de produse în import a fost „Carne și organe comestibile”, cu o valoare de 3977000 \$ sau 28,23% din totalul produselor agroalimentare. Această secțiune a înregistrat o creștere semnificativă comparativ cu anul 1996, valoric de peste două ori, de la 1781314 \$ până la 3977000 \$, și procentual de la 21,11% până la 28,23%.

A doua secțiune ca volum de import a fost cea tradițională de „Băuturi, băuturi spirtoase și oțet”, cu un volum de import de 3655898 \$ sau 25,95% din totalul importurilor agroalimentare. Deși volumul de import a produselor acestei secțiuni a crescut cu 211296 \$, ponderea acesteia în totalul produselor agroalimentare s-a redus cu 14,88% din totalul produselor agroalimentare. O altă categorie de produse agroalimentare cu un volum mare al importului, dar cu valori descrescânde, a fost secțiunea „Legume comestibile și anumite rădăcini și tuberculi”, importul cărora s-a redus de la 1856400 \$ în anul 1997 până la 780015 \$ anul 1999.

În perioada anilor 2000-2010 volumul exporturilor totale de produse agroalimentare spre România înregistrează o creștere de circa trei ori, de la 21372239 \$ în anul 2000 până la 72631947 \$ în anul 2006 (valoarea maximală pentru această perioadă), și o ușoară reducere până la 60630178 \$ în anul 2010. În același timp menționăm că ponderea produselor agroalimentare în totalul exporturilor moldovenești spre România s-a redus mai mult de două ori, de la 56,8% în anul 2000 până la 24,6% în anul 2010. O ușoară creștere a ponderii acestor produse se atestă în anii 2005 și 2006, când valoarea acestora ajunge până la 36,8% și respectiv 46,7% din totalul produselor agroalimentare exportate spre România.

În perioada anilor 2000-2010 anual în România s-au exportat de la 20 categorii de produse ale sectorului agroalimentar, cum a fost în 2000 (anul cu cele mai multe categorii de produse agroalimentare exportate), până la 13 în anul 2009 (anul cu cele mai puține categorii de produse agroalimentare exportate). Produsele agroalimentare cu cel mai mare volum anual de export în această perioadă au fost cele din secțiunile „Zahăruri și produse de cofetărie cu zahăr”, ponderea căreia în totalul produselor agroalimentare a variat, de la 31,24% în anul 2003 (anul cu cea mai mare pondere), până la 3,26% în anul 2007 (anul cu cea mai mică pondere). Cel mai mare volum de export al produselor din această secțiune s-a înregistrat în anul 2008 – 13043422 \$, iar cel mai mic volum de export în anul 2000 – 1631710 \$.

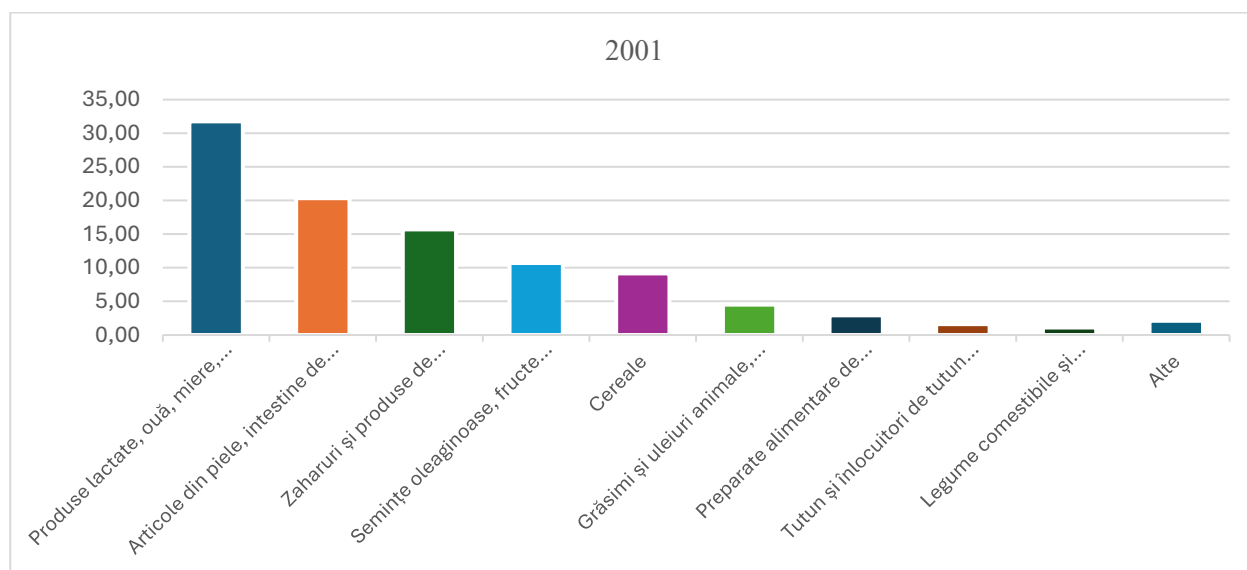

Fig. 3. Ponderea pe secțiuni a produselor agroalimentare exportate în România (anul 2001)

Sursa: Alcătuită de autor în baza datelor preluate de la comtradeplus.un.org

O altă categorie de produse agroalimentare (a doua ca volum și pondere în export în perioada respectivă), exportată în cantități mari și cu o pondere mare, a fost cea din secțiunea „Grăsimi și uleiuri animale, vegetale, produse de clivaj etc”. Exportul acestei secțiuni de produse inițial s-a redus din anul 2000, de la 1784528 \$ (sau 8,35% din totalul produselor agroalimentare) până la 928131 \$ (sau 4,53% din totalul produselor agroalimentare) în anul 2001. Din anul 2002 și până în anul 2010 volumul de export de produse al acestei secțiuni crește constant și ca valoare și ca pondere, de la 11394267 \$ în anul 2002 (sau 39,73% din totalul produselor agroalimentare) până la 27250027 \$ (sau 44,94% din totalul produselor agroalimentare) în anul 2010.

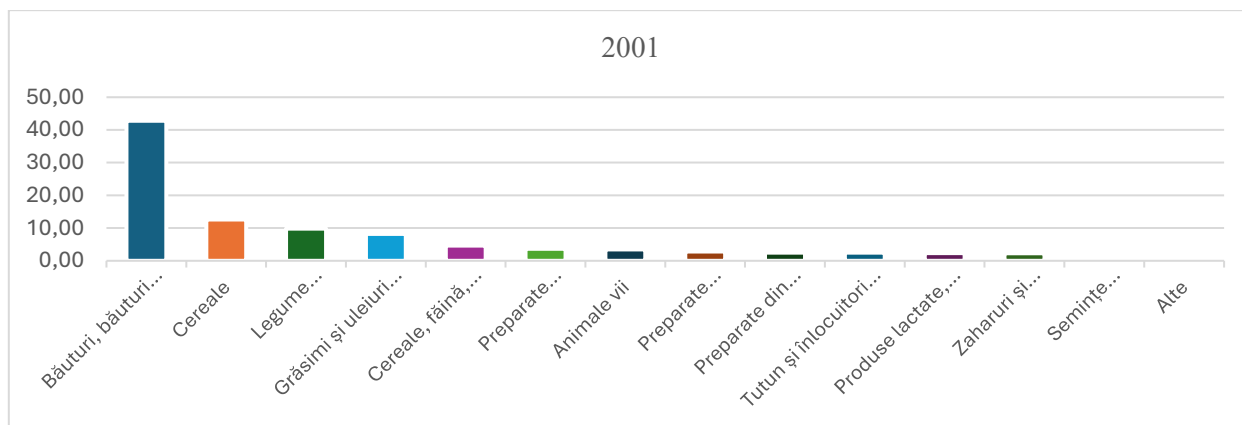

Fig. 4. Ponderea pe secțiuni a produselor agroalimentare importate din România (anul 2001)
Sursa: Alcătuită de autor în baza datelor preluate de la comtradeplus.un.org

Printre alte categorii de produse agroalimentare cu valori mari în exporturile moldovenești în perioada anilor 2000 – 2010 menționăm produsele din secțiunile „Semințe oleaginoase și fructe oleaginoase”, „Cereale”, „Băuturi, băuturi spirtoase și oțet”.

În perioada anilor 2000 – 2010 a crescut semnificativ și valoarea importurilor produselor agroalimentare din România. Valoarea acestora a crescut de peste trei ori, la 7548522 \$ în anul 2000, până la 24296770 \$ în anul 2010. Cea mai mică valoare de import pentru această perioadă a fost înregistrată în anul 2000 (24296770 \$), iar cea mai mare în anul 2008 (32519440 \$).

Ponderea produselor agroalimentare în totalul importurilor românești în această perioadă a fost diferită. Din anul 2000 și până în anul 2002 ponderea acestora a fost în creștere, ca apoi din anul 2003 și până în anul 2010 să fie în continuă descreștere. Ponderea produselor agroalimentare în totalul importurilor românești a variat, de la cele mai mari valori, de 17,6% în anul 2002, până la cele mai mici valori, de 5,5% în anul 2008.

În perioada anilor 2000 – 2010 din România s-au importat mărfuri din mai multe secțiuni de produse agroalimentare. Cele mai multe secțiuni (22) au fost în anul 2008, iar cele mai puține (17) au fost în anul 2009. Astfel, în această perioadă importurile din România în Republica Moldova au fost mai diversificate decât exporturile.

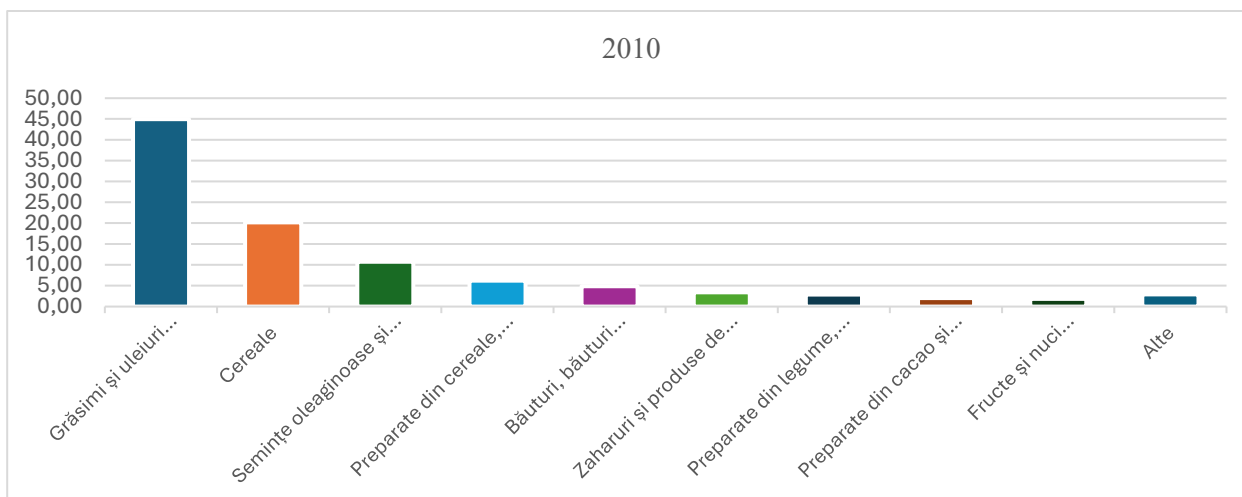

Fig. 5. Ponderea pe secțiuni a produselor agroalimentare exportate în România (anul 2010)
Sursa: Alcătuită de autor în baza datelor preluate de la comtradeplus.un.org

Cea mai importantă ca volum și pondere categorie de produse agroalimentare importate în acești 10 ani au fost cea din secțiunea „Băuturi, băuturi spirtoase și oțet”. Volumul de import a acestora inițial a crescut de la 2302968 \$ și o pondere de 30,51% din totalul produselor agroalimentare în anul 2000, până la 11080959 \$ și o pondere de 60,24% (cea mai mare pondere din toată perioada supusă studiului) în anul 2004. În următorii doi ani volumul de import și respectiv ponderea din total a acestei secțiuni se reduce până la 10833761 \$ și 52,41% din total importuri de produse agroalimentare în anul 2007.

În anul următor volumul de import al acestei secțiuni de produse crește cu peste 1/3 din valoarea anului precedent, de la 10833791 \$ până la 14448837 \$, dar nu și ponderea. În anii următori volumul de import de produse al acestei secțiuni se reduce mai mult de două ori, de până la 6615271 \$ în anul 2010. Dar și mai mult se reduce ponderea acestei secțiuni de produse, până la 27,23% din totalul produselor agroalimentare.

Printre alte ctegorii de produse agroalimentare cu valori mari în importurile românești în perioada anilor 2000 – 2010 menționăm produsele din secțiunile „Preparate din cereale, făină, amidon sau lapte, produse de patiserie”, „Legume comestibile, anumite rădăcini sau tuberculi”, „Preparate din legume, fructe, nuci sau alte părți de plante”, și „Grăsimi și uleiuri animale și vegetale”.

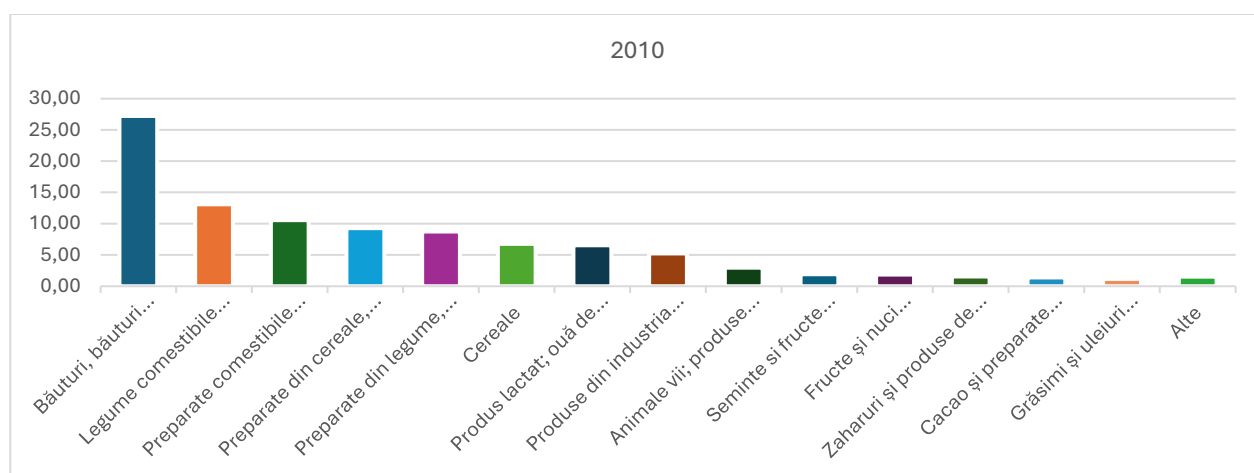

Fig. 6. Ponderea pe secțiuni a produselor agroalimentare importate din România (anul 2010)

Sursa: Alcătuită de autor în baza datelor preluate de la comtradeplus.un.org

În perioada anilor 2011 – 2016 volumul exportului de produse agroalimentare crește constant, iar ponderea acestora în totalul exporturilor Republicii Moldova în România, cu mici fluctuații, rămâne practic la același nivel, în jur de 30% din totalul exporturilor. Astfel, volumul de export de produse agroalimentare în anul 2016 a crescut de 2,2 ori comparativ cu anul 2011, de la 73090653 \$ până la 161541886 \$. Ponderea produselor agroalimentare în exportul total al Republicii Moldova în România a crescut mult mai lent și mai puțin ca valoare, de la 19,4% în anul 2011 până la 31,5% în anul 2016.

În perioada anilor 2011-2016 anual în România s-au exportat de la 14 categorii de produse ale sectorului agroalimentar, cum a fost în 2011 (anul cu cele mai puține categorii de produse agroalimentare), până la 18 în anul 2016 (anul cu cele mai multe categorii de produse agroalimentare). În perioada acestor ani s-a modificat un pic și structura secțiunilor de produse agroalimentare dominante în export ca volum și pondere. Produsele agroalimentare, cu cel mai mare volum anual de export în această perioadă, au fost cele din secțiunea „Semințe oleaginoase și fructe oleaginoase, diverse cereale, semințe și fructe”, ponderea căreia în totalul produselor agroalimentare a variat de la 13,06% în anul 2013 (anul cu cea mai mică pondere) până la 31,50% în anul 2016 (anul cu cea mai mare pondere). Cel mai mic volum de export al produselor din această secțiune s-a înregistrat în anul 2012 – 21052327 \$, iar cel mai mare volum de export al produselor din această secțiune s-a înregistrat în anul 2016 – 69661540 \$. Tot în acel an s-a înregistrat și cea mai mică pondere a acestei secțiuni de produse în totalul produselor agroalimentare – 26,75%. Cea mai mare pondere, însă, a acestei secțiuni de produse s-a înregistrat în anul 2015 – 45,75%.

În această perioadă apare o nouă secțiune de produse agroalimentare, cu valori mari în export și ponderi înalte, în jur de 20% din totalul produselor agroalimentare, „Cerealele”. În anul 2011 această secțiune de produse a exportat un volum de 7944506 \$ (fiind întrecută doar de secțiunea „Grăsimi și uleiuri animale și vegetale”), și cu o pondere de 10,87% din totalul produselor agroalimentare. În anul următor exportul acestora se reduce simțitor, până la 2907232 \$ și o pondere de 3,69% din totalul

produselor agroalimentare. În anii următori volumul exporturilor acestei secțiuni crește continuu, de la 8165298 \$ și o pondere de 14,65% din totalul produselor agroalimentare în anul 2013 până la 25718326 \$ și o pondere de 15,92% în anul 2016.

A treia secțiune de produse agroalimentare exportate, ca volum, pondere și importanță, rămâne în continuare cea de „Zahăruri și produse de cofetărie cu zahăr”. Volumul de export al acesteia a variat de la 5307120 \$ și o pondere de 4,40% din totalul produselor agroalimentare în anul 2015 (anul cu cele mai mici valori) până la 25718326 \$ și 14,72% din totalul produselor agroalimentare în anul 2016 (anul cu cele mai mari valori).

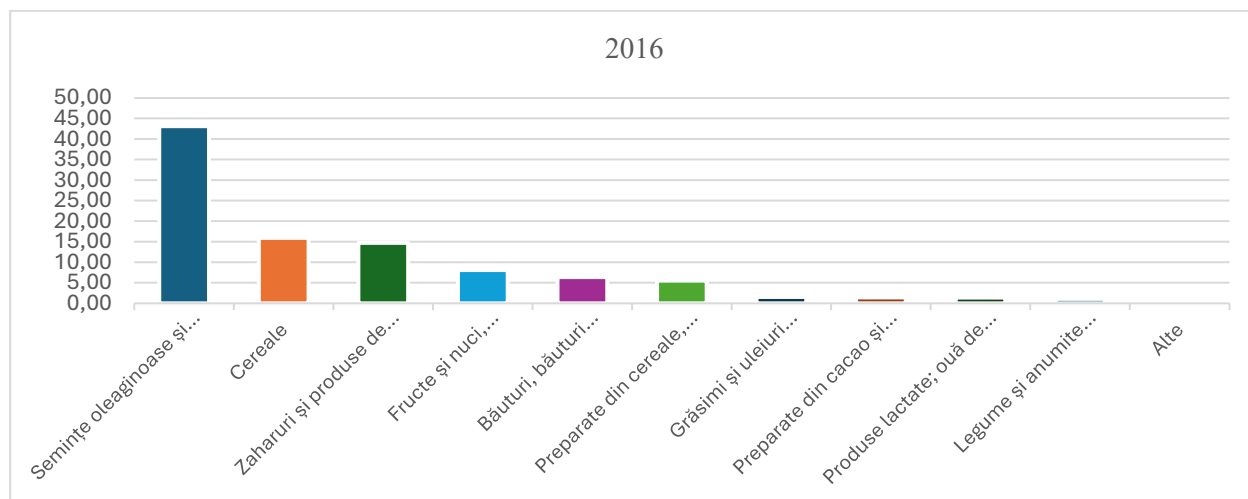

Fig. 7. Structura pe secțiuni a produselor agroalimentare exportate în România (anul 2016)
Sursa: Alcătuită de autor în baza datelor preluate de la comtradeplus.un.org

În perioada anilor 2011 – 2016 din România s-au importat mărfuri din mai multe secțiuni de produse agroalimentare. Cele mai multe secțiuni (21) au fost în anul 2011, iar cele mai puține (19) au fost în anul 2012. Astfel, în această perioadă importurile din România în Republica Moldova au fost mai diverse ca exporturile.

Valoarea anuală a importurilor de produse agroalimentare din România a variat, de la 25628406 \$ și o pondere de 4,1% din totalul produselor agroalimentare în anul 2012 (anul cu cea mai mică valoare a importului), până la 46995499 \$ și o pondere de 5,9% din totalul produselor agroalimentare în anul 2014 (anul cu cea mai mare valoare a importului). Ponderea cea mai mică a produselor agroalimentare, în totalul importurilor românești, de 4,0%, a fost înregistrată în anul 2013, iar ponderea cea mai mare, de 7,8%, în anul 2016.

Cele mai importate ca volum și pondere secțiuni de produse agroalimentare rămân în continuare cele din secțiunea „Băuturi, băuturi spirtoase și oțet”, cu cel mai mic volum de import, de 3713606 \$ și o pondere de 12,71% din totalul produselor agroalimentare în anul 2013, și cel mai mare volum de import de 6417611 \$ și o pondere de 14,95% din totalul produselor agroalimentare în anul 2016.

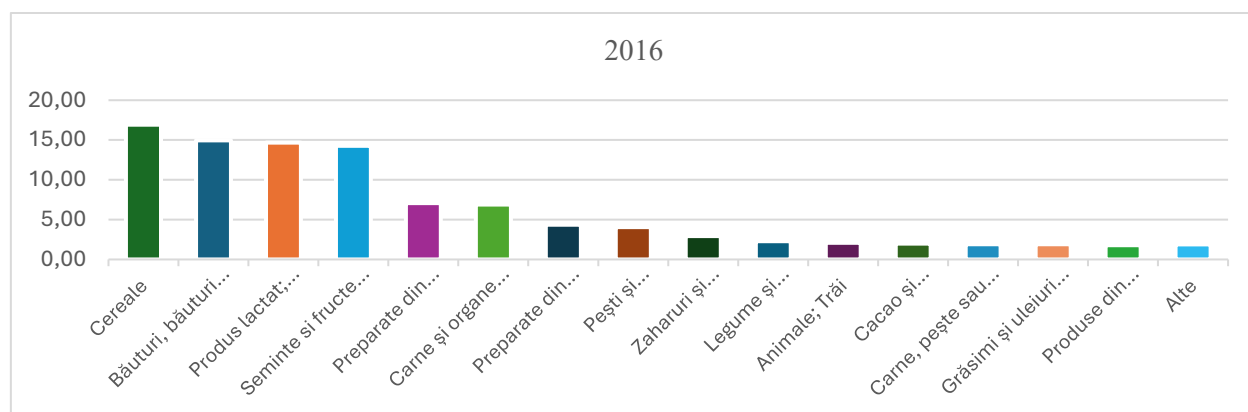

Fig. 8. Pondere pe secțiuni a produselor agroalimentare importate din România (anul 2016)
Sursa: Alcătuită de autor în baza datelor preluate de la comtradeplus.un.org

A doua secțiune, ca volum, pondere și importanță, de produse agroalimentare importate din România în perioada anilor 2011 – 2016, a fost „Produsele lactate, ouă de păsări, miere naturală, produse comestibile de origine animală”. Volumul de import al produselor din această secțiune a fost în continuă creștere, de la 18875781 \$ și o pondere de 7,01% din totalul produselor agroalimentare în anul 2011 până la 6292854 \$ și o pondere de 14,66% din totalul produselor agroalimentare în anul 2016. Astfel, s-a înregistrat o creștere a volumului de import de peste trei ori și o creștere a ponderii de peste două ori a produselor din această secțiune.

O altă categorie de mărfuri cu un volum și o pondere mare în import a fost cea din secțiunea „Diverse preparate comestibile”. Valoarea acestora în import a crescut de la 3110450 \$ și o pondere de 11,55% din totalul produselor agroalimentare în anul 2011, până la 4106544 \$ și o pondere de 14,06% din totalul produselor agroalimentare în anul 2013.

Anii	Total produse agroalimentare exportate în România (dol SUA)	Total produse exportate în România (dol SUA)	Ponderea produselor agroalimentare, din total exporturi în România (%)
1994	41 214 149	83 388 500	49.4
1995	71 017 545	103 634 918	68.5
1996	52 878 104	72 212 127	73.2
1997	44 395 088	55 708 963	79.7
1998	44 629 271	60 778 130	73.4
1999	29 828 217	41 297 929	72.2
2000	21 372 239	37 603 718	56.8
2001	20 508 455	37 940 813	54.1
2002	28 681 315	56 720 474	50.6
2003	35 714 523	90 245 209	39.6
2004	26 522 113	98 924 350	26.8
2005	41 144 373	111 666 183	36.8
2006	72 631 947	155 558 737	46.7
2007	54 999 437	211 183 942	26.0
2008	62 261 323	335 826 793	18.5
2009	42 242 348	239 626 399	17.6
2010	60 630 178	246 409 360	24.6
2011	73 090 653	376 397 204	19.4
2012	78 707 219	356 717 202	22.1
2013	55 735 747	411 089 789	13.6
2014	95 601 528	434 042 064	22.0
2015	120 629 033	446 370 394	27.0
2016	161 541 886	513 034 743	31.5

Tab. 1. Dinamica și ponderea exporturilor de produse agroalimentare din total exporturi (anii 1994-2016)

Sursa: Alcătuită de autor în baza datelor preluate de la comtradeplus.un.org

Structura și volumul exportului de produse agroalimentare în perioada 1991-2016 a înregistrat schimbări importante, în special pe dimensiunea exportului de produse procesate. Deși volumul de export al produselor agroalimentare în perioada menționată a crescut constant, de circa patru ori, de la 41214149 \$ în anul 1994 până la 161541886 \$ în anul 2016 (cu cele mai mici valori de 20508455 \$ în anul 2001), ponderea acestora în volumul total de mărfuri exportate s-a redus la fel constant, dar mult mai simțitor, de la 49,4% în anul 1994 până la 31,5% în anul 2016 (cu cele mai mari valori de 79,7% în anul 1997).

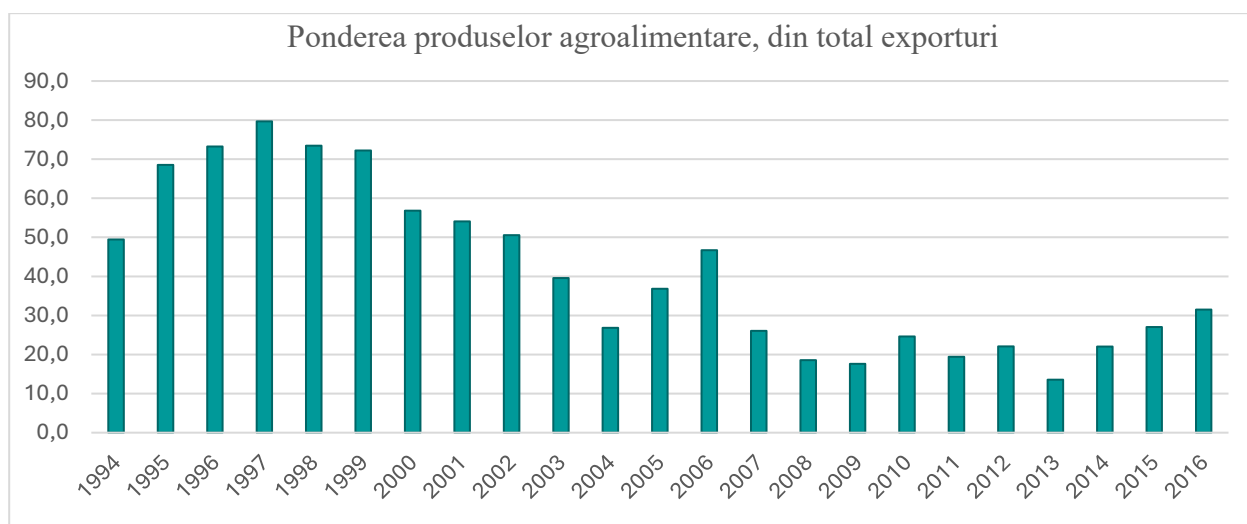

Fig. 9. Dinamica și ponderea exporturilor de produse agroalimentare din total exporturi (anii 1994-2016)
Sursa: Alcătuită de autor în baza datelor preluate de la comtradeplus.un.org

În ceea ce privește importul de produse agroalimentare în perioada anilor 1991-2016, aici se înregistrează aceeași creștere constantă de peste 10 ori a volumului de import, de la 3248958 \$ în anul 1994 până la 42928111 \$ în anul 2016, însă ponderea acestora în volumul total de mărfuri importate rămâne practic aceeași, de 7,6% în anul 1994 și 7,8% în anul 2016 (cu cele mai mari valori de 28,2% în anul 1997 și cele mai mici valori de 4,0% în anul 2013).

Anii	Total produse alimentare importate din România (dol SUA)	Total produse importate din România (dol SUA)	Ponderea produselor agroalimentare, din total importuri din România (%)
1994	3 248 958	42 518 374	7.6
1995	5 794 201	55 917 277	10.4
1996	8 437 198	65 852 119	12.8
1997	14 087 987	49 914 428	28.2
1998	13 995 520	112 744 749	12.4
1999	6 100 927	81 433 476	7.5
2000	7 548 522	119 103 324	6.3
2001	9 059 607	93 464 052	9.7
2002	15 890 244	90 357 611	17.6
2003	16 020 028	97 994 003	16.3
2004	18 394 546	164 143 234	11.2
2005	17 624 730	257 330 333	6.8
2006	22 268 695	34 595 092	6.4
2007	25 544 257	449 081 551	5.7
2008	32 519 440	590 780 785	5.5
2009	20 203 612	311 738 990	6.5
2010	24 296 770	386 719 760	6.3
2011	26 926 150	574 273 200	4.7
2012	25 628 406	620 571 235	4.1
2013	29 211 788	722 128 587	4.0
2014	46 995 499	803 088 115	5.9
2015	35 206 997	555 137 307	6.3
2016	42 928 333	551 498 927	7.8

Tab. 2. Dinamica și ponderea importurilor de produse agroalimentare din total importuri (anii 1994-2016)
Sursa: Alcătuită de autor în baza datelor preluate de la comtradeplus.un.org

Analizând exporturile și importurile de produse agroalimentare în perioada anilor 1991-2016 constatăm că în export pe toată perioada au dominat produse ale „regnului vegetal”, ponderea cărora a crescut de la 79,48% în anul 1991 până la 98,54% în anul 2016. Această dominare și creștere a ponderii produselor regnului vegetal se explică prin caracterul și specializarea economiei Republicii Moldova,

unde sectorul animalier joacă un rol secundar din cauza reducerii substanțiale a efectivului de animale, ponderea produselor „regului animal” reducându-se foarte mult, de la 20,52% în anul 1991 până la 1,46% în anul 2016.

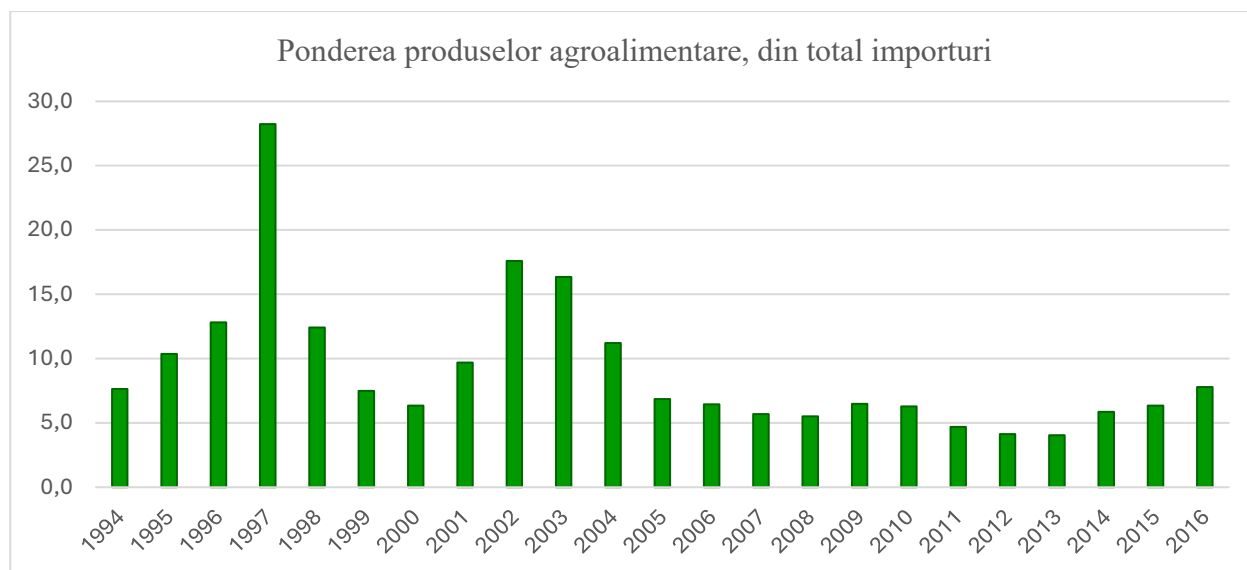

Fig. 10. Dinamica și ponderea importurilor de produse agroalimentare din total importuri (anii 1994-2016)

Sursa: Alcătuită de autor în baza datelor preluate de la comtradeplus.un.org

O analiză detaliată a produselor agroalimentare exportate în România relevă că primele 5 poziții exportate în perioada anilor 1994–2000 aveau o pondere de 89,75% din totalul produselor exportate și erau dominate de secțiunile „Zaharuri și produse zaharoase” (cu o medie pentru toată perioada de 40,97% din totalul produselor agroalimentare), „Carne și organe comestibile” (cu o medie pentru toată perioada de 16,79% din totalul produselor agroalimentare), „Tutun și înlocuitori de tutun prelucrați” (cu o medie pentru toată perioada de 9,31% din totalul produselor agroalimentare), „Lapte și produse lactate; ouă de păsări; miere naturală” (cu o medie pentru toată perioada de 8,62% din totalul produselor agroalimentare), și „Băuturi, lichide alcoolice și oțet” (cu o medie pentru toată perioada de 5,35% din totalul produselor agroalimentare).

În perioada anilor 2001-2010 intervin schimbări în structura exporturilor moldovenești de produse agroalimentare, astfel încât pe primele cinci poziții din export se plasează produsele din alte secțiuni. Acestea au fost dominate de „Zaharuri și produse zaharoase” (cu o medie pentru toată perioada de 30.32% din totalul produselor agroalimentare), „Grăsimi și uleiuri de origine animală sau vegetală” (cu o medie pentru toată perioada de 19.00% din totalul produselor agroalimentare), „Semințe și fructe oleaginoase, semințe și fructe diverse” (cu o medie pentru toată perioada de 14.70% din totalul produselor agroalimentare), „Cereale” (cu o medie pentru toată perioada de 9.78% din totalul produselor agroalimentare), și „Fructe comestibile și nuci, coji de citrice sau pepeni” (cu o medie pentru toată perioada de 3,44% din totalul produselor agroalimentare).

În perioada anilor 2011-2016 structura primelor cinci secțiuni de produse agroalimentare exportate în România rămâne practic aceeași, dar cu dominarea altor categorii de produse. Astfel, secțiunea cu cea mai mare pondere în exporturi în această perioadă a fost „Semințe și fructe oleaginoase, semințe și fructe diverse” (cu o medie pentru toată perioada de 24,85% din totalul produselor agroalimentare), „Cereale” (cu o medie pentru toată perioada de 13,86% din totalul produselor agroalimentare), „Grăsimi și uleiuri de origine animală sau vegetală” (cu o medie pentru toată perioada de 14,93% din totalul produselor agroalimentare), „Băuturi, lichide alcoolice și oțet” (cu o medie pentru toată perioada de 6.48% din totalul produselor agroalimentare) și „Fructe comestibile și nuci, coji de citrice sau pepeni” (cu o medie pentru toată perioada de 7.55% din totalul produselor agroalimentare).

Schimbări esențiale au avut loc și în structura și volumul importului din România de produse agroalimentare în perioada 1991-2016. Ca și în cazul exporturilor, în import rolul principal l-au jucat produsele „regului vegetal”, ponderea cărora în anul 1991 a fost de 86,2% din totalul produselor agroalimentare. Spre deosebire de exporturi, în import ponderea acestora către anul 2016 s-a redus până la 70,15%. A crescut, însă, în această perioadă ponderea produselor „regului animal”, de la 13,8% din totalul produselor agroalimentare în anul 1994, până la 29,85% din totalul produselor agroalimentare în anul 2016.

O analiză detaliată a produselor agroalimentare importate din România relevă că primele cinci poziții de produse importate în perioada anilor 1994–2000 aveau o pondere de 80,58% din totalul produselor importate și erau dominate de secțiunile „Băuturi, lichide alcoolice și oțet” (cu o medie pentru toată perioada de 40,89% din totalul produselor agroalimentare), „Legume, plante, rădăcini și tuberculi, alimentare” (cu o medie pentru toată perioada de 10,41% din totalul produselor agroalimentare), „Carne și organe comestibile” (cu o medie pentru toată perioada de 8,08% din totalul produselor agroalimentare), „Grăsimi și uleiuri de origine animală sau vegetală” (cu o medie pentru toată perioada de 5,95% din totalul produselor agroalimentare), și „Animale vii” (cu o medie pentru toată perioada de 5,61% din totalul produselor agroalimentare).

În perioada anilor 2001–2010 intervin schimbări în structura importurilor românești de produse agroalimentare, astfel încât pe primele cinci poziții din import se plasează produsele din alte secțiuni, cu excepția doar a celei de „Băuturi, lichide alcoolice și oțet”, care și în continuare rămâne prima, cu cel mai mare volum și cea mai mare pondere în import (cu o medie pentru toată perioada de 48,25% din totalul produselor agroalimentare). A doua secțiune de produse agroalimentare ca volum și pondere de import este cea de „Preparate pe bază de cereale, de făină, de amidon, de fecule sau de lapte, produse de patiserie” (cu o medie pentru toată perioada de 7,75% din totalul produselor agroalimentare), urmată de „Preparate din legume, fructe, nuci sau din alte părți de plante” (cu o medie pentru toată perioada de 6,32% din totalul produselor agroalimentare). Urmează secțiunea „Grăsimi și uleiuri de origine animală sau vegetală” (cu o medie pentru toată perioada de 6,03% din totalul produselor agroalimentare), și „Preparate alimentare diverse” (cu o medie pentru toată perioada de 5,44% din totalul produselor agroalimentare).

În perioada anilor 2011–2016 structura primelor cinci secțiuni de produse agroalimentare importate în România rămâne practic aceeași, în continuare cu dominarea secțiunii „Băuturi, lichide alcoolice și oțet”, însă cu o reducere semnificativă la volumul de import și mai ales la ponderea acestei secțiuni în cadrul produselor agroalimentare (cu o medie pentru toată perioada de 15,64% din totalul produselor agroalimentare). A doua ca volum de import și ca pondere printre produsele agroalimentare este secțiunea „Cereale”, dar la fel în scădere și la volum și la pondere (cu o medie pentru toată perioada de 12,15% din totalul produselor agroalimentare). O altă categorie de produse agroalimentare cu pondere mare în import a fost secțiunea „Lapte și produse lactate, ouă de păsări, miere naturală, produse comestibile de origine animală” (cu o medie pentru toată perioada de 11,53% din totalul produselor agroalimentare). Urmează secțiunea „Preparate alimentare diverse” (cu o medie pentru toată perioada de 9,43% din totalul produselor agroalimentare) și „Preparate pe bază de cereale, de făină, de amidon, de fecule sau de lapte, produse de patiserie” (cu o medie pentru toată perioada de 9,35% din totalul produselor agroalimentare).

Analizând volumul total al comerțului cu România în perioada anilor 1991–2016, menționăm că până în anul 1997 s-a înregistrat o balanță comercială pozitivă pentru Republica Moldova, deși în descreștere anuală. Balanța comercială cu produse agroalimentare a fost, însă, una pozitivă pentru Republica Moldova pentru întreaga perioadă.

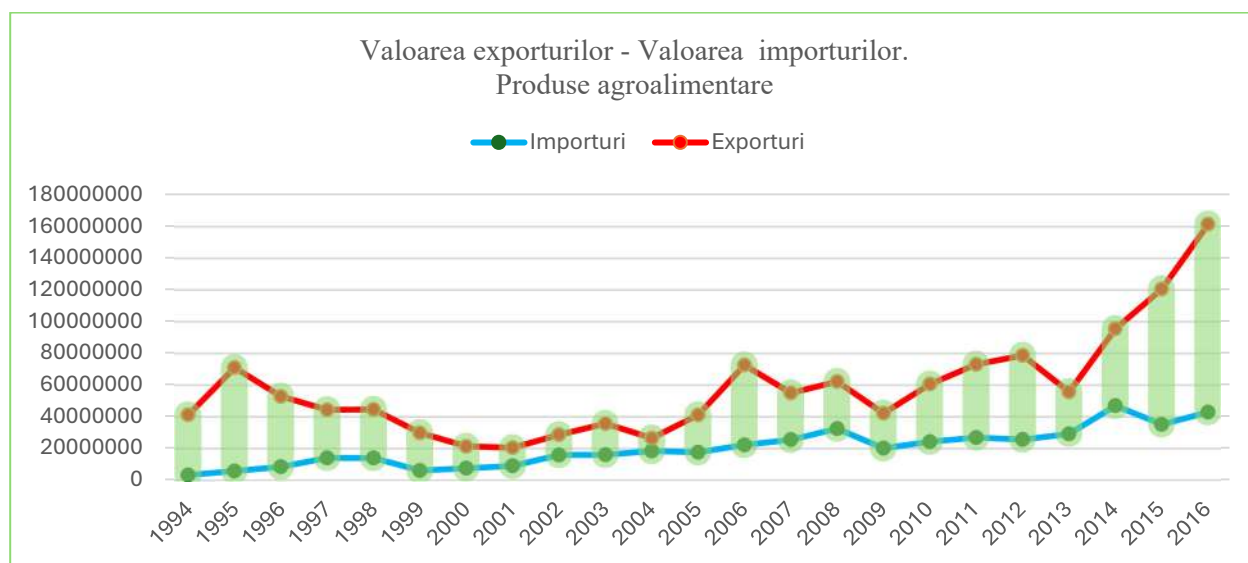

Fig. 11. Balanța comercială cu produse agroalimentare (anii 1994–2016)
Sursa: Alcătuită de autor în baza datelor preluate de la comtradeplus.un.org

Menționăm că începând cu anul 2001, Republica Moldova este membră a OMC, ceea ce a determinat anularea multor interdicții sau restricții la comerț. Mai mult, nu se poate apela la subvenționarea exportului, inclusiv agroalimentar, pentru a nu distorsiona piețele. State care au semnat angajamente de reducere a subvențiilor au renunțat definitiv la aceste instrumente de sprijin. Astfel, România are semnat un angajament pe 13 produse agroalimentare.

În concluzie, putem afirma că comerțul exterior al Republicii Moldova cu produse agroalimentare este extrem de important pentru economia națională, dat fiind faptul că piața locală este relativ limitată, iar resursele de materie primă și cele energetice sunt insuficiente pentru satisfacerea necesității țării. Totodată, așezarea geografică a Republicii Moldova și încheierea acordurilor de comerț liber cu România va permite, pe viitor, extinderea pieței de desfacere a produselor agroalimentare în această țară.

În urma cercetărilor efectuate privind comerțul exterior cu produse agroalimentare al Republicii Moldova cu România, constatăm o îmbunătățire a acestuia, per ansamblu, în pofida faptului că exporturile au înregistrat o tendință oscilatorie pe parcursul perioadei analizate. Volumul comerțului a fost în continuă creștere și cu o pondere mare a produselor agroalimentare în totalul mărfurilor exportate.

Republica Moldova înregistrează, în continuare, o balanță comercială negativă pentru comerțul total și o balanță comercială pozitivă pentru comerțul agroalimentar; în structura celui din urmă, în perioada 1991-2016 s-a dublat ponderea produselor vegetale și a băuturilor, scăzând cea a animalelor și produselor animaliere.

Deși volumul total de export al produselor agroalimentare spre România în această perioadă a crescut de circa patru ori, ponderea produselor agroalimentare în exportul total s-a redus de aproape două ori. Cu toate acestea, produsele agroalimentare rămân în continuare principala categorie de produse exportate pe piața României.

În toată perioada supusă studiului exportul agroalimentar al republicii a fost dominat doar de câteva secțiuni de produse care și determină caracterul și specializarea economiei Republicii Moldova, aceste produse fiind zahărul, semințele, grăsimile animale și vegetale, băuturile și lichidele cu alcool, tutunul, fructele, cerealele.

Ca valoare, în comerțul cu produse agroalimentare și pondere din totalul exporturilor predomină produsele moldovenești, iar ca structură a categoriilor și diversitate a produselor predomină importurile românești.

NUMISMATICĂ

NOI DESCOPERIRI MONETARE ANTICE LA POTAISSA

Radu ARDEVAN*

Paul TĂTAR **

MORE ANCIENT COIN FINDS AT POTAISSA

ABSTRACT

The Roman legionary camp of Potaissa was thoroughly researched and published; but there are always new discoveries. This time 76 ancient coins, discovered between 2018 and 2022, are being studied. One can see their catalogue (*Appendix I*), their detailed structure (*Appendix II*), together with their classification according to chronological sequences (*Appendix III*) and to the findspots (*Appendix IV*).

Only two civic coins occur, while the percentage of silver plated coins is very high. All these pieces confirm the well-known evolution of monetary circulation from the camp of the *legio V Macedonica* in the 3rd century AD. Also, they seem to support the existence of a local mint producing ‘monnaie de nécessité’.

Keywords: legionary camp, Potaissa, coin finds, local mint, plated coins.

Condițiile de descoperire

În castrul roman de legiune de la Potaissa s-au desfășurat cercetări arheologice sistematice vreme de peste cinci decenii¹. Ele au dus la descoperiri remarcabile, unele chiar spectaculoase, precum și la cunoașterea detaliată a istoriei și topografiei acestui complex arheologic major. Recent, toate rezultatele obținute au fost publicate monografic².

Descoperirile monetare romane de pe cuprinsul Potaissai au fost și ele studiate și publicate monografic încă din anul 2009³. Putem spune că principalele probleme ale istoriei economice și monetare locale au fost clarificate. Dar, desigur, survin mereu descoperiri noi, care îmbogățesc cunoașterea și înțelegerea locuirilor romane de aici⁴.

În prezent, castrul legionar constituie obiectul unui program cuprinzător de restaurare, de conservare a unor porțiuni *in situ* și de introducere a întregului complex în circuitul turistic⁵. Pentru înfăptuirea acestuia, s-au desfășurat pe cuprinsul său, între anii 2018 și 2021, o serie de cercetări arheologice – atât non-intrusive cât și intrusive; ele au dus la o serie de descoperiri importante, care completează fericit cunoștințele asupra castrului⁶. Între acestea se numără și o serie de monete. Ele erau în număr de 73, dintre care 55 piese romane din epoca provinciei Dacia. Au fost studiate și determinate într-o primă instanță de al doilea autor al acestor rânduri⁷. Alte 30 de monete, între care 21 antice, au fost descoperite în anul 2022 și au fost și ele studiate la fel⁸. Ulterior, cercetarea lor a fost reluată de primul semnatar al articolului de față, care a revizuit determinările inițiale și a adâncit argumentat concluziile istorice formulate.

Celelalte 27 de monete mai recente, descoperite în aceleași circumstanțe, rămân spre a fi cercetate cu alt prilej. Putem spune deocamdată doar că cele mai vechi datează din secolul XVII, iar cele mai recente – din ultimii ani ai secolului XX. Prezența lor dovedește doar că amplasamentul castrului roman a fost frecventat și în epocile mai recente, îndeosebi pentru a se obține materiale de construcție⁹.

Modalitatea de prezentare

În total, aceste cercetări recente au scos la lumină încă 76 de monete din epoca Daciei romane, pe care le vom prezenta în continuare. Toate au intrat în patrimoniul Muzeului de Istorie din Turda. Însă nu

* Universitatea „Babeș-Bolyai” din Cluj-Napoca; e-mail: rardevan@gmail.com.

** Universitatea „Babeș-Bolyai” din Cluj-Napoca, Școala Doctorală de Istorie; e-mail: paultatar81@yahoo.com.

¹ Prezentări generale: Bărbulescu 1987; Bărbulescu 1994; Bărbulescu 1997; Bărbulescu 2004; Bărbulescu 2012; Bărbulescu 2015.

² Nemeti et alii 2017; Bărbulescu et alii 2019; Bărbulescu et alii 2020.

³ Pîslaru 2009.

⁴ Vezi: Andone-Rotaru, Munteanu 2017; Munteanu, Andone Rotaru 2019, p. 310-312; Munteanu 2020, p. 231-233; Găzdac, Matei 2022.

⁵ <http://primariaturda.ro/proiecte-por-2014-2020/restaurarea-punerea-in-valoare-si-introducerea-in-circuitul-turistic-a-castrului-legiunii-v-macedonica-potaissa-turda/>.

⁶ Vezi Tătar 2022, p. 12-18.

⁷ Tătar 2022, p. 19-35.

⁸ Catalog din 2023, rămas în manuscris.

⁹ Bărbulescu 2012, p. 18-23.

s-au putut face deocamdată curățirea completă și conservarea lor. Piesele au fost doar curățite sumar, suficient pentru a putea fi determinate; restul operațiilor muzeografice necesare urmează a se efectua în viitor. De asemenea, din lipsă de timp și mijloace, nu s-au putut face fotografiile publicabile ale acestora. Datele tehnice uzuale (diametru, greutate, axă) au fost consemnate, în măsura posibilului.

În schimb, specificul cercetării a permis notarea condițiilor de descoperire. Pentru unele dispunem de date contextuale precise; pentru altele, mai numeroase, s-a putut stabili doar zona ori complexul de proveniență pe cuprinsul castrului, întrucât au fost aflate la decapări ori în pământul de aruncătură din săpături mai vechi (la consemnarea datelor s-a folosit notația curentă practică pe șantier și detaliată în monografiile pomenite mai sus). Chiar și așa, asemenea date rămân utile pentru o viitoare „arheologie numismatică” detaliată a complexelor în chestiune.

Determinarea s-a făcut cu instrumentele de lucru disponibile, adică aproape exclusiv cu RIC, ediția I¹⁰, și doar în două cazuri¹¹ s-a recurs la alte determinatoare – fiind vorba de emisiuni civice. Dat fiind numărul mic al acestora din urmă, nu s-a constituit o partidă aparte pentru ele.

Catalogul celor 76 de monete studiate acum, ordonate strict cronologic, figurează în *Anexa I*. Alcătuirea detaliată a acestui lot de monete, cu disocieri pe emitenți, nominale și metale, apare în *Anexa II*. O clasificare pe secvențe cronologice, cu procentajele și coeficienții de intrări monetă pe an, este cuprinsă în *Anexa III*, în timp ce *Anexa IV* reprezintă un indice al descoperirilor pe puncte și complexe arheologice.

Analiza datelor

Piesele discutate acum se dispun cronologic între sfârșitul secolului I p. Chr. și mijlocul secolului III p. Chr. Evident, ele nu argumentează locuirea acestui sit pe toată durata ilustrată.

În cazul Potaissei, ocuparea amplasamentului castrului de legiune are loc abia după anul 170 p. Chr.¹² Monetele anterioare nu reprezintă decât numerar mai vechi, rămas în circulație¹³. Acesta este cazul cu puținele emisiuni de la Titus și Traian; în plus, ele constituie apariții izolate față de celelalte piese. Monetele de la Antoninus Pius sunt mult mai numeroase și prezintă continuitate cu seria celor următoare, dar în realitate este vorba tot de piese mai vechi, încă bine reprezentate pe piață la sfârșitul secolului II.

Din vremea domniei lui Marcus Aurelius provin mult mai puține descoperiri, și chiar mai puține de la Commodus. Dar situația este generală în Dacia, datorită circumstanțelor dificile (mai întâi războaiele marcomanice și epidemia de ciumă, apoi politica deflaționistă a ultimului Antonin)¹⁴.

Ponderea monetelor din anii lui Septimius Severus în lotul studiat acum este foarte mare¹⁵, ceea ce corespunde cu tot ce se cunoștea despre circulația monetară la Potaisa¹⁶, ca și cu tendința generală din Dacia în acel moment¹⁷. Cauza trebuie să fie avântul economic evident al Daciei sub acest împărat¹⁸, precum și grija specială a împăratului pentru armată¹⁹, dar nu numai. De fapt, acest fenomen se manifestă la scara întregului Imperiu²⁰. Un recul al intrărilor de monetă se poate observa sub domnia lui Caracalla²¹, ceea ce iarăși se verifică atât pentru acest sit²², cât și pentru întreaga Dacie²³. Se poate sesiza o creștere abruptă a intrărilor de monetă în anii lui Elagabal, ritmul acesteia diminuându-se ușor sub domnia lui Severus Alexander²⁴; ambele tendințe sunt confirmate și la scara Potaissei²⁵ ori a provinciei întregi²⁶. În general, perioada Severilor este cea mai bine reprezentată în descoperirile studiate acum: cele 37 monete care-i aparțin reprezintă 48,68 % din total, iar coeficientul de intrări/an s-ar ridica la 1,19²⁷.

¹⁰ Nu am avut la dispoziție volumele recent reeditate din această serie.

¹¹ Nr. 54 și 61 din catalog.

¹² Bărbulescu 1987, p. 37; Bărbulescu 1994, p. 93, 129; Pîslaru 2009, p. 78, 80.

¹³ Pîslaru 2009, p. 80.

¹⁴ Pîslaru 2009, p. 80-81; Găzduc 2010, p. 162, 164-165.

¹⁵ Cel mai mare procentaj din total (25 %) și un coeficient de intrări pe an ușor peste 1 (vezi *Anexa III*).

¹⁶ Pîslaru 2009, p. 81.

¹⁷ Găzduc 2010, p. 162.

¹⁸ Găzduc 2010, p. 162, 165, 190.

¹⁹ Bărbulescu 1994, p. 41, 134; Pîslaru 2009, p. 25.

²⁰ Duncan-Jones 1994, p. 142; Găzduc 2010, p. 96.

²¹ Atât procentul din total cât și coeficientul intrărilor de monetă pe an sunt inferioare celor din anii lui Septimius Severus, dar superioare față de domniile anterioare – afară de cea a lui Antoninus Pius (vezi *Anexa III*).

²² Pîslaru 2009, p. 81, 86.

²³ Găzduc 2010, p. 162.

²⁴ Cu același număr de monete pentru fiecare domnie, coeficientul de intrări pe an este de 2 sub Elagabal (cel mai mare pentru tot lotul studiat) și doar 0,61 sub Severus Alexander (vezi *Anexa III*).

²⁵ Pîslaru 2009, p. 81-82, 87.

²⁶ Găzduc 2010, p. 162, 165.

²⁷ Doar cel din vremea lui Elagabal îl depășește (vezi *Anexa III*).

Pentru vremea anarhiei militare avem doar 7 monete, și numai din prima jumătate a secolului III. Prezența monetei se reduce vizibil, chiar dacă procesul prezintă diferențe sub diverși împărați. Singura piesă de la Maximinus Thrax ilustrează exagerat o scădere reală a circulației la Potaissa în acel moment, iar cele din anii lui Gordianus III și Philippus se încadrează în tendințele generale deja constatate²⁸. Dar numărul descoperirilor rămâne foarte mic, mult sub așteptări, așa că în ele nu se oglindesc deloc evoluțiile generale ale circulației monetare provinciale din anii 235-249 p. Chr.²⁹. Situația este cauzată nu de vreo evoluție specifică a arealului cercetat, ci de condițiile concrete ale investigației întreprinse – simple controale și revizuiuri pe un teren explorat arheologic anterior³⁰.

Se remarcă cu ușurință preponderența largă a pieselor de argint (62 denari și doar 4 antoninieni) față de cele de bronz (10 la număr, între care 2 sunt emisiuni civice locale)³¹. Dar acestea din urmă apar și în vremea Severilor ori a anarhiei militare, deci nu se grupează ca majoritatea descoperirilor de până acum³². În cadrul emisiunilor de argint, ponderea pieselor suberate apare ca foarte mare (peste 51 %), iar la acestea se mai adaugă o monetă de potin (nr. 12). Rezultatul nu este surprinzător, chiar pentru un castru legionar³³, dar numai o examinare a lor cu mijloace moderne poate oferi certitudini în acest sens. Este clar că asemenea emisiuni devin aici numeroase începând cu domnia lui Septimius Severus³⁴.

În ceea ce privește monetăriile reprezentate în lotul monetar de față, situația nu oferă surprize. Roma domină net, exemplarele emise în alte monetării imperiale sunt puține și apar doar în secolul III – două (poate chiar trei) din Laodiceea ad Mare³⁵ și alte două din Antiochia³⁶. Li se mai adaugă cele două emisiuni civice de bronz³⁷.

În sfârșit, ne mai rețin atenția câteva exemplare speciale. Un denar de la Septimius Severus pentru Caracalla Caesar (nr. 33) și un denar suberat de la Severus Alexander (nr. 49) sunt piese hibride, iar un sesterț nedeterminabil poate să fi fost un exemplar subferat (nr. 72), în timp ce un antoninian suberat din vremea lui Caracalla prezintă semne de surfrapare (nr. 38). Asemenea apariții sunt normale, și ne surprind doar prin raritatea lor. Dar denarul nedeterminabil nr. 70 pare a fi o piesă falsă (după un original de la Hadrian?), lucrată prin turnare; la aceasta se adaugă antoninianul nr. 71, cu caracteristici întrucâtva similare. Prezența unor asemenea piese susține existența unui atelier local de fabricat monete la Potaissa (mai ales dacă nr. 70 poate să fi fost un rebut) – nu neapărat falsuri, ci mai degrabă „monete de necesitate”³⁸. Iarăși, este vorba de un fenomen cunoscut la scara întregii lumi romane în prima treime a secolului III³⁹, ca urmare a reducerii titlului monetelor de argint⁴⁰.

Concluzii

Materialul monetar prezentat acum este puțin numeros și, prin urmare, prea puțin semnificativ pentru studiul circulației monetare din castrul legionar de la Potaissa⁴¹. El poate însă contribui la cunoașterea mai detaliată a vieții cotidiene și a civilizației din acest complex militar roman, în relație cu celealte descoperiri cunoscute ori viitoare.

Ceea ce ni se pare important este faptul că un lot restrâns de monete, ieșit la iveală în urma unor investigații detaliate pe un teren explorat temeinic anterior, confirmă evoluția cunoscută a circulației monetare pe acest amplasament. Momentele de creștere, respectiv de scădere a prezenței monetare în castru sunt destul de corect reflectate de aceste piese suplimentare – cu mențiunea că perioadele de declin pot lipsi din spectrul vizibil cu acest prilej. Este un temei serios pentru a aprecia că și loturi monetare restrânse, recoltate de pe un sit arheologic mai puțin explorat, reflectă relativ veridic istoria respectivului sit, cel puțin pentru momentele de abundență în numerar.

²⁸ Vezi *Anexa III*, în comparație cu Pîslaru 2009, p. 354 (graficul IV).

²⁹ Găzdac 2010, p. 162.

³⁰ Pentru comparație, vezi Găzdac et alii 2021, p. 78.

³¹ Vezi *Anexa II*. Este o situație firească pentru descoperirile din castrul legionar (Pîslaru 2009, p. 90-92).

³² Pîslaru 2009, p. 93-94.

³³ Pîslaru 2009, p. 54-56; Găzdac 2018, p. 119-120.

³⁴ Pentru comparație, vezi Pîslaru 2009, p. 55, Fig. A.

³⁵ *Anexa I*, nr. 18 și 22, poate și 26.

³⁶ *Anexa I*, nr. 60 și posibil 45.

³⁷ *Anexa I*, nr. 54 și 61.

³⁸ Pîslaru 2009, p. 71-74.

³⁹ King 1996, p. 246; Găzdac 2009, p. 1495; Găzdac et alii 2021, p. 77.

⁴⁰ Bursche 1993, p. 300-301; Găzdac et alii 2021, p. 76-77.

⁴¹ Deja cu 15 ani în urmă, de pe suprafața castrului se cunoșteau 754 monete antice (Pîslaru 2009, p. 164-220).

Abrevieri tehnice

AE = monedă de bronz (nominal neprecizat).
 Ant = antoninian.
 AR = argint.
 As = as.
 D = denar.
 HS = sesterț.

Abrevieri bibliografice*Periodice și colecții*

JAHA = Journal of Ancient History and Archaeology, Cluj-Napoca (online only).
 RIC = Roman Imperial Coinage, London.
 RPC = Roman Provincial Coinage, Oxford.

Cărți și studii

Andone-Rotaru, Munteanu 2017 = M. Andone-Rotaru, M. Munteanu, *Descoperirile monetare*, în Nemeti et alii 2017, p. 47-53.
 Bărbulescu 1987 = M. Bărbulescu, *Din istoria militară a Daciei romane. Legiunea V Macedonica și castrul de la Potaissa*, Cluj-Napoca, 1987.
 Bărbulescu 1994 = M. Bărbulescu, *Potaissa. Studiu monografic*, Turda, 1994.
 Bărbulescu 1997 = M. Bărbulescu, *Das Legionslager von Potaissa (Turda). Castrul roman de la Potaissa (Turda)*, Zalău, 1997.
 Bărbulescu 2004 = Cornelia Bărbulescu, *Arhitectura militară și tehnica de construcție la romani. Castrul de la Potaissa*, Cluj-Napoca, 2004.
 Bărbulescu 2012 = M. Bărbulescu, *Inscripțiile din castrul legionar de la Potaissa. The Inscriptions of the Legionary Fortress at Potaissa*, București, 2012.
 Bărbulescu 2015 = M. Bărbulescu, *Arta romană la Potaissa*, București – Cluj-Napoca, 2015.
 Bărbulescu et alii 2019 = M. Bărbulescu (coord.), *Termele din castrul legionar de la Potaissa*, Cluj-Napoca, 2019.
 Bărbulescu et alii 2020 = M. Bărbulescu (coord.), *Principia din castrul legionar de la Potaissa*, Cluj-Napoca, 2020.
 Bursche 1993 = Al. Bursche, *Pourquoi les denarii frappés après 194 étaient absents dans le Barbaricum ?*, în G. Moucharte, T. Hackens (éds.), *Proceedings of the XIth International Numismatic Congress, organised for the 150th anniversary of the Société Royale de Numismatique de Belgique, Brussels, September 8th – 13th 1991*, Louvain-la-Neuve, 1993, p. 297-303.
 Cavagna 2012 = Al. Cavagna, *Provincia Dacia I. I conî*, Milano, 2012.
 Duncan-Jones 1994 = R. Duncan-Jones, *Money and government in the Roman Empire*, Cambridge, 1994.
 Găzdac 2009 = Cr. Găzdac, *The distribution of silver counterfeited coins in the forts of Roman Dacia. Fraud or monetary policy?*, în *Limes XX. XXth International Congress of Roman Frontier Studies, Léon (España), Septiembre 2006*, Madrid, 2009, p. 1487-1498.
 Găzdac 2010 = Cr. Găzdac, *Monetary circulation in Dacia and the provinces from the Middle and Lower Danube from Trajan to Constantine I (AD 106-337)*, Cluj-Napoca, 2010.
 Găzdac 2018 = Cr. Găzdac, *Living by the coins on the Roman frontier. The hoards and single finds evidence at the auxiliary forts in Roman Dacia*, JAHA 5.1, 2018, p. 115-121.
 Găzdac et alii 2021 = Cr. Găzdac, V. A. Lăzărescu, S. Cociș, S. T. Socaciu, *Coins in archaeological context (II). The civilian baths of the auxiliary fort from Sutor (Romania, Sălaj county)*, JAHA 8.3, 2021, p. 74-101.
 Găzdac, Matei 2022 = Cr. Găzdac, D. Matei, *The Roman imperial hoard Potaissa III (Roman Dacia) or ... when we all make both performance and mistakes! The peculiar coins*, JAHA 9/1, 2022, p. 93-104.
 King 1996 = C. King, *Roman copies*, în C. King, D. Wigg (eds.), *Coin finds and coin use in the Roman world. The thirteenth Oxford Symposium on Coinage and Monetary History, 25.-27. 3. 1993*, Berlin, 1996, p. 237-263.

- Martin 1992 = F. Martin, *Kolonialprägungen aus Moesia Superior und Dacia*, Budapest – Bonn, 1992.
- Munteanu 2020 = M. Munteanu, *Monede*, în Bărbulescu et alii 2020, p. 231-241.
- Munteanu, Andone Rotaru 2019 = M. Munteanu, M. Andone Rotaru, *Monede*, în Bărbulescu et alii 2019, p. 302-312.
- Nemeti et alii 2017 = S. Nemeti, Irina Nemeti (ed.), *Studii asupra granițelor romane din Dacia. Castrul legionar de la Potaissa. I. Centuriae din praetentura sinistra*, Cluj-Napoca, 2017.
- Pîslaru 2009 = M. Pîslaru, *The Roman coins from Potaissa. Legionary fortress and ancient town*, Cluj-Napoca, 2009.
- Tătar 2022 = P. A. Tătar, *Monedele descoperite în cadrul proiectului de reabilitare a castrului de la Potaissa*, disertație de masterat dactilografiată la UBB, Cluj-Napoca, 2022.

Anexa I

**CATALOGUL NOILOR DESCOPERIRI MONETARE ANTICE DIN
CASTRUL DE LA POTAISSA (2023)**

(Cu caractere subliniate: numerele date în Tătar 2022; cu caractere **boldate**: numerele date de P. Tătar pieselor apărute după vara lui 2022).

1. (1) D Titus: Domitianus Caesar 17,65 × 17,14 mm, 2,89 g, axa 5. Conservare bună, ușor tocit, unele depuneri negre. RIC II, 51 (Roma, a. 80). *Principia*, curte (2023).
2. (2) D Traian 18,25 × 17,45 mm, 2,92 g, axa 6. Conservare bună, circulat. RIC II, 40 (Roma, a. 100). *Principia* – Curte (2023).
3. (11) D Traian 18,93 × 18,66 mm, 2,64 g, axa 6. Conservare mediocră, depuneri verzui (mai ales pe Rv.), mici deteriorări. RIC II, 91 (Roma, a. 103-111). *Principia*, C8 – G3 (2022).
4. (3) D Antoninus Pius 16,68 × 16,18 mm, 2,65 g, axa 6. Conservare bună, circulat, câteva mici depuneri negre. RIC III, 61 (Roma a. 140 – 143). *Porta principalis sinistra* (2023).
5. (1) D Antoninus Pius 17,53 × 17,48 mm, 3,11 g, axa 6. Conservare foarte bună, aliaj bun, unele depuneri chimice (mai ales pe Rv.). RIC III, 153 (Roma, a. 145-161). Terme (2021).
6. (2) D Antoninus Pius 18,21 × 17,84 mm, 3,27 g, axa 6. Conservare bună, aliaj bun, unele depuneri chimice pe Rv.; parte din legendă pierdută. RIC III, 249 (Roma, a. 155-156). *Praetentura sinistra* – barăci (2021).
7. (3) D Antoninus Pius 17,77 × 16,94 mm, 3,16 g, axa 6. Conservare foarte bună, tocit pe alocuri, ceva depuneri chimice. RIC III, 249 (Roma, a. 155-156). *Via sagularis* (2022), latura de S-V.
8. (4) HS Antoninus Pius 30,29 × 29,72 mm, 24,63 g, axa 12. Conservare mediocră, deteriorat, tocit, resturi de patină verde. RIC III, 976 (Roma, a. 157-158). S11 (2019), m. 7, - 0,4 m.
9. (5) D Antoninus Pius 18,51 × 16,92 mm, 2,96 g, axa 1. Conservare foarte bună, metal bun, ștanța Rv. mai uzată. RIC III, 304 (Roma, a. 159-160). S2 (2019), m. 11, -0,55 m.
10. (19) As Antoninus Pius (?) 26,49 × 26,21 mm; 12,59 g; axa ? Conservare slabă, foarte tocit, legenda ilizibilă, Rv. complet lis (pe Av. se mai vede portretul). Terme, C1 (2022), - 1 m.
11. (8) D Antoninus Pius: diva Faustina I 18,31 × 17,51 mm, 2,54 g, axa 11. Conservare bună, metal cu titlu scăzut, atacat de coroziuni chimice, pe alocuri depuneri diferite. RIC III, 360 (Roma, a. 141-161). *Principia*, C8 (2021), - 1 m.
12. (6) D de potin Antoninus Pius: Aurelius Caesar 18,8 × 17,4 mm, 2,76 g, axa 7. Conservare bună, puțin tocit, depuneri chimice maronii pe anumite porțiuni (mai ales pe Av.). Cf. RIC III, 428a, dar AR (Roma, a. 145-147). Terme, C6 (2021).
13. (7) D Antoninus Pius: Aurelius Caesar 17,82 × 17,66 mm, 2,94 g, axa 7. Conservare foarte bună, aliaj bun, mici depuneri chimice, flan Av. ușor descentrat. RIC III, 440 (Roma, a. 147-148). *Principia*, C8 (2021), - 0,20 m (decapare).
14. (4) D Marcus Aurelius 17,42 × 16,70 mm; 3,53 g; axa 6. Conservare bună, circulat, mici depuneri negre pe Rv. RIC III, 207 (Roma a. 169-170). *Principia*, C8 (2022), G1.
15. (13) D suberat Marcus Aurelius: Lucius Verus 17,75 × 17,38 mm; 2,61 g; axa 6. Conservare bună, pelicula AR dispărută. RIC III, 463 (Roma, a. 161). *Principia*, portic interior, latura N, din decapare (2023).
16. (9) D Marcus Aurelius: Faustina II 17,15 × 16,49 mm, 2,95 g, axa 6. Conservare foarte bună, depuneri chimice negre pe alocuri (nu e suberat). RIC III, 694 (Roma, a. 161-176). Terme, canal exterior (2021), - 0,20 m.
17. (10) D Commodus 17,6 × 16,92 mm, 2,91 g, axa 1. Conservare foarte bună, aliaj bun, unele depuneri chimice pe Rv. RIC III, 169 (Roma, a. 187-188). *Praetentura sinistra* – centuriae (2021).

18. (48) D suberat Septimius Severus 18,87 x 18,63 mm, 3,08 g, axa ? Conservare slabă, pelicula AR lipsă, tocit, corodat puternic, depuneri verzui, Rv. complet distrus. Cf. RIC IV/1, p. 151-153 (Laodicea ad Mare, a. 194). *Principia*, C9 (2021), - 0,70 m.
19. (12) D Septimius Severus 19,22 x 18,86 mm, 2,93 g, axa 11. Conservare foarte bună, metal cu titlu bun, legenda în bună parte tocită (ștanțe uzate?). RIC IV/1, 104 (Roma, a. 197-198). *Via (porta) decumana* (?) (2022), capătul spre *principia*.
20. (11) D Septimius Severus 15,76 x 15,4 mm, 3,37 g, axa 6. Conservare foarte bună, aliaj bun, flan mai mic, o parte din legendă a rămas afară. RIC IV/1, 113 (Roma, a. 197-198). Terme, în pământul de aruncătură (2021).
21. (6) D Septimius Severus 17,43 x 16,81 mm, 3,24 g, axa 6. Conservare bună, circulat. RIC IV/1, 120(c) (Roma, a. 197 – 198). *Principia*, *Aedis* (2023).
22. (5) D Septimius Severus 19,91 x 19,76 mm, 3,43 g, axa 7. Conservare foarte bună, puțin circulat, foarte mici depuneri chimice. RIC IV/1, 505 (Laodicea ad Mare, a. 198 – 202). *Principia*, *Aedis*, colțul SV, coridor (2023).
23. (44) D suberat fragmentar Septimius Severus 18,58 x 17,96 mm, 2,39 g, axa 2 (?). Conservare precară, un frg. (cca. 15%) lipsă, corodat puternic, pelicula AR lipsă, strat de potin în jurul miezului de AE, depuneri verzi pe anumite zone. Cf. RIC IV/1, 150-151 (Roma, a. 200). *Principia*, C9 (2021), - 0,70 m.
24. (46) D suberat Septimius Severus 18,48 x 17,96 mm, 2,9 g, axa 4. Conservare slabă, pelicula AR lipsă, corodat puternic, depuneri negre mai ales pe Rv., legenda deteriorată. RIC IV/1, 216 (Roma, a. 208). Castru (2021).
25. (13) D Septimius Severus: Iulia Domna 17,42 x 15,43 mm, 2,02 g, axa 11. Conservare mediocră, metal cu titlu slab, depuneri roșcate și negre (necurățat?), pare suberat. RIC IV/1, 538 (Roma, a. 193-196). *Principia*, C8 (2021), - 1 m.
26. (14) D suberat Septimius Severus: Iulia Domna 17,31 x 16,66 mm, 2,53 g, axa 6. Conservare mediocră, deteriorat pe alocuri, pelicula AR cu lipsuri. RIC IV/1, 624 (Emesa / Laodicea ad Mare, a. 193-196). *Via sagularis* (2022), latura de N-V.
27. (8) D Septimius Severus: Iulia Domna 19,59 x 17,18 mm, 2,13 g, axa 6. Conservare bună, ștanțe uzate, mici depuneri verzui pe Rv. RIC IV/1, 565 (Roma, a. 196 – 211). *Principia*, curte (2023).
28. (7) D Septimius Severus: Iulia Domna 17,41 x 16,94 mm, 3,20 g, axa 1. Conservare foarte bună. RIC IV/1, 578 (Roma, a. 196 – 211). *Principia*, curte (2023).
29. (15) D suberat Septimius Severus : Iulia Domna 16,22 x 15,25 mm, 1,85 g, axa 7. Conservare slabă, un fragment lipsă, pelicula AR dispărută, tocit, cu deteriorări mecanice. RIC IV/1, 587 (Roma, a. 196-211). Terme, canal, C4 (2021).
30. (9) D suberat fragmentar Septimius Severus: Iulia Domna 17,44 x 12,76 mm, 1,56 g, axa 6. Conservare slabă, lipsește 50%, pelicula AR lipsă, patină verde discontinuă, tocit, atacat de coroziune. Terme, C2 (2022), - 0,80 m.
31. (16) D suberat Septimius Severus: Caracalla 17,90 x 17,65 mm, 2,27 g, axa 12. Conservare mediocră, pelicula AR lipsă cam 50%, tocit, legenda parțial ilizibilă. RIC IV/1, 11 (Roma, a. 196-198). *Praetentura dextra* – terme (2021).
32. (16) D suberat Septimius Severus: Caracalla 17,11 x 15,72 mm, 2,45 g, axa 6. Conservare slabă, pelicula AR lipsă, marginea ruptă, patină verde, depuneri maronii (mai ales pe Rv.), greu lizibil. RIC IV/1, 4, 15 (Roma, a. 196-198). *Principia*, C8 – G8 (2022).
33. (15) D suberat Septimius Severus: Caracalla 18,22 x 17,74 mm, 2,32 g, axa 5. Conservare slabă, pelicula AR lipsă, corodat, greu lizibil, rupt. Hibrid: Av. RIC IV/1, 29 B (Roma, a. 200), Rv. RIC IV/1, 29 A (Roma, a. 199). Terme, C2 (2022), - 0,85 m.
34. (17) D suberat Septimius Severus: Caracalla 18,19 x 17,68 mm, 3,05 g, axa 6. Conservare mediocră, pelicula AR lipsește în cea mai mare parte (?), acoperit cu patină verzuie, depuneri chimice pe alocuri, porțiuni tocite. RIC IV/1, 64/65 (Roma, a. 202). *Principia*, C9 (2021?), - 0,8 m.
35. (18) D Septimius Severus: Caracalla 18,42 x 17,97 mm, 3,16 g, axa 6. Conservare foarte bună, aliaj bun, pe alocuri depuneri chimice. RIC IV/1, 80 (b) (Roma, a. 205). *Praetentura sinistra* – barăci (2021).
36. (19) D suberat Septimius Severus: Caracalla 18,42 x 18,21 mm, 3,30 g, axa 6. Conservare bună, pelicula de potin parțial lipsă, ușor tocit. RIC IV/1, 107 (Roma, a. 208). *Principia*, C8 (2021), - 0,20 m (decapare).
37. (43) D suberat fragmentar Caracalla (?) 17,81 x 11,05 mm, 1,89 g, axa 6. Conservare slabă, un frg. (cca. 30%) lipsă, pelicula AR lipsă, tocit, patină verzuie discontinuă. Nedeterminabil. *Praetentura sinistra* – *centuriae*, din pământul de aruncătură (2021).
38. (31) Ant suberat Caracalla: Iulia Domna 20,45 x 19,66 mm, 2,83 g, axa ? Conservare slabă, pelicula AR lipsește peste 90%, tocit, depuneri negre, pe Av. se distinge vag un portret feminin; Rv. complet distrus; pare surfrapat (urme de litere pe Av. în jur, iar în exterior pare un alt cerc, cu alte resturi de litere ?!). (Roma ?, a. 212-217). *Praetentura dextra* – terme (2021).
39. (14) D suberat Elagabal 19,08 x 17,62 mm, 3,17 g, axa 5. Conservare mediocră, pelicula AR deteriorată (pe Av. lipsește complet), circulat. RIC IV/2, 40 (Roma, a. 220-221). *Principia*, curte, din decapare (2023).
40. (20) D Elagabal 17,44 x 16,79 mm, 2,58 g, axa 5. Conservare foarte bună, metal cu titlu slab, mici depuneri chimice pe alocuri (nu pare suberat). RIC IV/2, 40 (Roma, a. 221). *Principia*, C8 (2021), carou 11, -0,80 m.
41. (21) D suberat Elagabal 19,46 x 18,95 cm, 2,78 g, axa 7. Conservare mediocră, pelicula AR lipsă peste 50%. RIC IV/2, 131* (Roma, a. 222). *Principia*, C8 (2021), - 0,60 m.
42. (22) D Elagabal: Iulia Maesa 19,63 x 19,58 mm, 2,46 g, axa 1. Conservare foarte bună, metalul pare mai poros pe Rv., ștanța Rv. mai tocită; depuneri chimice pe o porțiune mică de pe Av. RIC IV/2, 268 (Roma, a. 218-222). *Principia*, C8 (2021), - 1 m.

43. (23) D Elagabal: Iulia Maesa 19,53 x 19,48 mm, 2,46 g, axa 7. Conservare bună, metal cu titlu slab. RIC IV/2, 268 (Roma, a. 218-222). Drum *principia*, latura V.
44. (24) D Elagabal: Iulia Soemias 17,21 x 14,65 mm, 2,64 g, axa 6. Conservare mediocră, aliaj slab, tocit, legenda parțial ștersă, deformat. RIC IV/2, 234 (Roma, a. 218-222). *Principia*, C8 (2021), - 1 m.
45. (47) D suberat Elagabal: Iulia Paula 18,68 x 17,41 mm, 2,27 g, axa 6. Conservare precară, pelicula AR lipsă, corodat puternic, depuneri verzui pe mare parte, Av. parțial distrus, Rv. acoperit de depuneri. RIC IV/2, 222 (Roma / Antiochia, a. 220-221). Terme (2021).
46. (20) As Elagabal: Iulia Paula 29,82 x 27,42 mm, 14,26 g, axa 1. Conservare precară, tocit, corodat, depuneri chimice pe ambele fețe. RIC IV/2, 380 (Roma, a. 220-221). Terme, C1 (2022), - 1,70 m.
47. (30) D Severus Alexander 16,38 x 15,31 mm, 2,01 g, axa 1. Conservare slabă, aliaj slab, uzat în circulație, flan mic cu porțiuni rămase afară, Rv. tocit. RIC IV/2, 14 (Roma, a. 219). Terme, canal (2021), - 0,50 m.
48. (12) D suberat Severus Alexander 19,37 x 18,87 mm, 3,05 g, axa 12. Conservare slabă, pelicula AR (slab, poros) lipsă pe Av. 40%, depuneri negre pe Rv., corodat. RIC IV/2, 133 (Roma, a. 222-228); *Principia*, curte, din decapare (2023).
49. (28) D suberat Severus Alexander 17,69 x 16,84 mm, 2,84 g, axa 5. Conservare mediocră, pelicula AR parțial lipsă, depuneri negre, corodat, flan Rv. ușor descentrat. Piesă hibridă, are Av. de la Severus Alexander (Roma, a. 222-228), dar Rv. de la Iulia Mamaea (RIC IV/2, 360). *Principia*, C8 (2021), - 1 m.
50. (25) D Severus Alexander 18,98 x 18,66 mm, 1,93 g, axa 6. Conservare bună, metal cu titlu slab. RIC IV/2, 226 (Roma, a. 223-231). *Porta decumana*.
51. (27) D suberat (?) Severus Alexander 18,33 x 18,15 mm, 3,31 g, axa 11. Conservare bună, tocit, metal cu titlu slab. RIC IV/2, 127 (Roma, a. 233-235). Drum *principia*, latura V.
52. (26) D suberat Severus Alexander 18,75 x 18,13 mm, 2,74 g, axa 6. Conservare bună, pelicula AR pe alocuri deteriorată. RIC IV/2, 133 (Roma, a. 233-235). S8 (2019), carou 15, - 0,4 m.
53. (29) D suberat Severus Alexander 17,07 x 16,95 mm, 3,09 g, axa 6. Conservare slabă, tocit, pelicula AR lipsă peste 50%, Rv. ușor descentrat și o parte a legendei s-a pierdut. RIC IV/2, 135 (Roma, a. 233-235). *Via sagularis*, S (2022).
54. (36) AE Nicaea (Bithynia) – Severus Alexander 20,34 x 19,06 mm, 4,16 g, axa 12. Conservare slabă, tocită în bună parte, deteriorată, coroziuni active pe ambele fețe; tentativă antică de perforare în centru. RPC VI, 3198 / 3248 / 3249 (Nicaea, a. 222-235). S11 (2019), carou 15, - 0,85 m.
55. (32) D suberat (?) Maximinus Thrax 19,59 x 19,19 mm, 2,79 g, axa 1. Conservare mediocră, pelicula AR lipsește 75 % (miezul pare de potin?), tocit, legenda deteriorată. RIC IV/2, 22* (Roma, a. 235-238). *Principia*, C8 (2021), - 1 m.
56. (33) D suberat Gordianus III 20,15 x 19,36 mm, 2,81 g, axa 7. Conservare bună, pelicula AR deteriorată pe alocuri. RIC IV/3, 116* (Roma, a. 241-243). *Praetentura dextra* – terme, din nivelarea pământului.
57. (10) Ant suberat Gordianus III 21,98 x 21,77 mm, 4,24 g, axa 3. Conservare mediocră, pelicula AR lipsă, flan Rv. ușor descentrat. RIC IV/3, 143 (Roma, a. 243 – 244). *Principia*, curte, din decapare (2023).
58. (55) D suberat Gordianus III 19,33 x 15,31 mm, 1,72 g, axa ? Conservare slabă, pelicula AR lipsă, Rv. complet tocit, corodat și deteriorat; nu se poate determina. *Praetentura sinistra – centuriae* (2021).
59. (34) Ant Philippus Arabs 22,5 x 21,3 mm, 3,56 g, axa 6. Conservare slabă, acoperit cu depuneri maronii compacte care îmbracă miezul de AR, un frg. mic rupt. RIC IV/3, 58 (Roma, a. 247-249). *Principia*, C8 (2021), - 0,60 m.
60. (35) Ant Philippus Arabs: Philippus Iunior Augustus 22,49 x 20,65 mm, 3,07 g, axa 1. Conservare excelentă. RIC IV/3, 243* (Antiochia, a. 247-249). *Via decumana*, capătul spre *principia*.
61. (37) HS Provincia Dacia – Philippus Arabs 28,71 x 28,51 mm, 14,09 g, axa 1. Conservare mediocră, corodat, parțial tocit, resturi de patină verde. Martin 1992, 2.51, 1-2; Cavagna 2012, 1-16, 21-22, 26-52, 44-45, 47, 50, 51, 97; RPC VIII, unassigned 2265, 2320 (Ulpia Traiana Sarmizegetusa sau Apulum, a. 246-247). *Via sagularis* (2022), S-V.
62. (38) D suberat Nedeterminabil 16,66 x 16,12 mm, 2,08 g, axa ? Conservare slabă, pelicula AR lipsă, foarte corodat, acoperit cu depuneri verzi și maronii; complet indescifrabil. *Porta decumana* (2022).
63. (40) D suberat Nedeterminabil 17,49 x 17,18 mm, 2,29 g, axa 6. Conservare precară, foarte corodat, tocit, legenda ilizibilă; pelicula AR aproape dispărută, miezul de AE acoperit cu un strat de potin. *Via decumana*, capătul spre *principia* (2022).
64. (41) D suberat (?) Nedeterminabil 18,5 x 17,5 mm, 3,43 g, axa ? Conservare slabă, acoperit complet cu depuneri negre compacte; ilizibil. Terme, canal (2021), - 0,50 m.
65. (42) D suberat Nedeterminabil 18,44 x 18,42 mm, 3,1 g, axa ? Conservare precară, pelicula AR lipsă mai mult de 50%, depuneri chimice negre, deformat mecanic puternic (pare că s-a vrut secționarea sau perforarea piesei). Pe Av. se distinge o siluetă de portret, Rv. complet tocit. Intrarea în *principia* (2021).
66. (45) D fragmentar Nedeterminabil 18,45 x 13,45 mm, 2,37 g, axa ? Conservare precară, rupt un frg. cam 30%, complet corodat și acoperit cu depuneri compacte verzui (ele îmbracă miezul dintr-un aliaj de AR). *Principia*, C8 (2021), - 0,60 m.
67. (49) D (?) suberat Nedeterminabil 16,68 x 16,44 mm, 1,47 g, axa ? Conservare slabă, pelicula AR lipsă 99%, tocit, acoperit cu patină verzuie compactă; legenda ilizibilă, pe Av. se distinge o siluetă de portret. Terme, canal (2021).

INTERFERENȚE. TRECUT, PREZENT, VIITOR

68. (17) D suberat Nedeterminabil 17,94 x 16,72 mm; 2,7 g; axa ? Conservare foarte slabă, pelicula AR lipsă, corodat, acoperit cu depuneri maronii, ilizibil. *Principia*, C8 – G1 (2022).
69. (18) D suberat Nedeterminabil 18,36 x 17,49 mm, 1,99 g, axa 8. Conservare foarte slabă, pelicula AR lipsă, fragmentar (lipsă 15%), deteriorat, acoperit cu depuneri maronii, ilizibil. *Principia*, C8 (2022).
70. (39) D fals (după un denar al lui Hadrian?), lucrat prin turnare 16,62 x 16,28 mm, 2,99 g, axa ? Conservare, mediocră, aliaj poros; tocit, suprafața puternic deformată, imaginile distorsionate, legenda dispărută – pare un rebut. Terme, canal (2021), - 0,50 m.
71. (21) Ant (?) Nedeterminabil 20,28 x 19,99 mm, 3,77 g, axa ? Conservare foarte slabă, aliaj poros și ușor, corodat, puternic deformat mecanic și termic, ilizibil; posibil fals obținut prin turnare? *Principia*, curte, din decapare (2023).
72. (51) HS Nedeterminabil 31,41 x 29,84 mm, 22,1 g, axa 1. Conservare foarte rea, corodat în profunzime, exfoliat parțial, acoperit cu depuneri chimice maronii; procese de degradare active. Pe Av. se poate ghici silueta unui portret, pe Rv. se distinge vag un personaj în picioare (?). Pare o piesă subferată (în coroziunile profunde apare o culoare ruginie). Terme, canal (2021), - 0,50 m.
73. (54) HS (?) Nedeterminabil 35,34 x 31,32 mm, 22,88 g, axa ? Conservare foarte rea, atacat de oxizi în profunzime, corodat complet, se exfoliază în straturi succesive; procese de degradare active. Am bănuir că ar putea fi o piesă subferată, dar în zonele exfoliate nu se întrevede vreun miez din alt metal. Medalion ? Terme, canal (2021), - 0,50 m.
74. (50) As Nedeterminabil 25,46 x 25,11 mm, 8,96 g, axa ? Conservare slabă, tocit, Av. complet ilizibil, pe Rv. se distinge o figură feminină în picioare spre stg. cu *cornucopia*, legenda ilizibilă. Patină maronie compactă. *Retentura*, barăci.
75. (52) As Nedeterminabil 24,82 x 23,59 mm, 11,47 g, axa 2. Conservare foarte rea, corodat în profunzime, Av. parțial exfoliat, acoperit cu depuneri chimice maronii; pe Rv. se mai distinge vag un personaj în picioare. Pare un miez de bronz îmbrăcat în cel puțin alte două straturi de aliaj similar. Terme, canal (2021).
76. (53) As Nedeterminabil 25,76 x 24,95 mm, 11,47 g, axa 5 (?). Conservare slabă, tocit, ilizibil; pe Av. se distinge o siluetă de portret, iar pe Rv. o figură feminină în picioare. Patină maronie compactă. Terme, din pământul de aruncătură (2021).

Anexa II

STRUCTURA DESCOPERIRILOR PE EMITENȚI

Nr. crt.	Emitent principal	Emitent	D	D sub.	D poten	Ant	Ant sub.	HS	As	AE	Fals	Total
1.	Titus	Domitianus Caesar	1									1
2.	Traian		2									2
3.	Antoninus Pius		5					1	1			7
4.	Antoninus Pius	Diva Faustina I	1									1
5.	Antoninus Pius	Aurelius Caesar	1		1							2
6.	Marcus Aurelius		1									1
7.	Marcus Aurelius	Faustina II	1									1
8.	Marcus Aurelius	L. Verus		1								1
9.	Commodus		1									1
10.	Septimius Severus		4	3								7
11.	Septimius Severus	Iulia Domna	3	3								6
12.	Septimius Severus	Caracalla	1	5								6
13.	Caracalla			1								1
14.	Caracalla	Iulia Domna		1								1
15.	Elagabal		1	2								3
16.	Elagabal	Iulia Maesa	2									2
17.	Elagabal	Iulia Soemias	1									1
18.	Elagabal	Iulia Paula		1					1			2
19.	Severus Alexander		2	5						1		8
20.	Maximinus Thrax			1								1
21.	Gordianus III			2			1					3
22.	Philippus					1				1		2
23.	Philippus	Philippus junior				1						1
24.	Nedeterm.		1	7			1	2	3		1	15
	Total		28	32	1	2	2	3	5	2	1	76

STRUCTURA CRONOLOGICĂ A DESCOPERIRILOR

Nr. crt.	Emitentul principal	AR	AE	Total	Nr. ani	% din total	Coef. intrări monetă/an
1.	Titus	1		1	2	1,31	0,5
2.	Traian	2		2	19	2,63	0,10
3.	Antoninus Pius	8	2	10	23	13,15	0,43
4.	Marcus Aurelius	3		3	19	3,94	0,15
5.	Commodus	1		1	12	1,31	0,08
6.	Septimius Severus	19		19	18	25,00	1,05
7.	Caracalla	2		2	6	2,63	0,33
8.	Elagabal	7	1	8	4	10,52	2,00
9.	Severus Alexander	7	1	8	13	10,52	0,61
10.	Maximinus Thrax	1		1	3	1,31	0,33
12.	Gordianus III	3		3	6	3,94	0,50
13.	Philippus	2	1	3	5	3,94	0,60
14.	Nedeterminabile	10	5	15		19,73	
	TOTAL	66	10	76			

GRUPAREA DESCOPERIRILOR PE COMPLEXE ARHEOLOGICE

Principia - intrare: 65
 - curte: 1, 2, 27, 28, 39, 48, 57, 71
 - aedis: 21, 22
 - portic interior, latura de N: 15
 - C6: 12
 - C8: 11, 13, 14, 25, 36, 40-42, 44, 49, 55, 59, 61, 66, 68, 69
 - C8 – G3: 3
 - C8 – G8: 32
 - C9: 18, 23, 34
 - drum, latura de V: 43, 51

Terme - 5, 20, 31, 45, 56, 76
 - C1: 10, 46
 - C2: 30, 33
 - C4: 29
 - canal: 47, 64, 67, 70, 72, 73, 75
 - canal exterior: 16

Porta principalis sinistra - 4
 Praetentura sinistra - barăci: 6, 35
 - centuriae: 17, 37, 58

Porta decumana - 50, 62
 Via decumana, capătul spre principia - 19, 60, 63
 Via sagularis - latura de NV: 26
 - latura de SV: 7, 61
 - S: 33

Retentura - barăci: 74
 Secțiuni în castru - S 2, m. 11: 9
 - S 8, carou 15: 52
 - S 11, m. 7: 8; carou 15: 54

Neprecizat: 24

NOTĂ ASUPRA TEZAURULUI DE MONEDE MEDIEVALE GĂSIT LA LEȘ (COM. NOJORID, JUD. BIHOR) – CERCETAREA ARHEOLOGICĂ ȘI DATE NUMISMATICE PRELIMINARE –

Corina TOMA*

NOTE ON A HOARD OF MEDIEVAL COINS FOUND AT LEȘ (BIHOR COUNTY) – ARCHAEOLOGICAL RESEARCH AND PRELIMINARY NUMISMATIC DATA – ABSTRACT

In July 2023, in a forest near the village of Leș (Nojorid, Bihor County) a hoard consisting of 5,041 silver coins deposited in a clay jug was found by metal detecting method. After archaeological research, which was carried out in September 2023, another 24 coins were recovered. The coins from the Leș hoard are thalers from the first half of the 16th century issued in the minds of the Holy Roman Empire (Swabia and Upper Saxony circles) and issues of the Kingdom of Hungary: grosz, denarii and obols struck during the reign of Matthias Corvinus (1458- 1490), Vladislav II (1490-1516), Louis II (1516-1526), John Zápolya (1526-1540) and Ferdinand I of Habsburg (1526-1564). The article presents the catalog of the 24 Hungarian denarii found because of the archaeological research as well as a few preliminary observations regarding the burial time of the coins and the scientific importance of the discovery.

Keywords: Bihor County, Imperial thalers, Hungarian grosz, denarii and obols, metal detection, archeological research.

Circumstanțele descoperirii tezaurului

În iulie 2023 în pădurea localității Leș (com. Nojorid, jud. Bihor) a fost descoperit un tezaur de câteva mii de monede medievale din argint depuse într-un cană de lut. Monedele au fost găsite cu ajutorul detectorului de metale de către Raoul-Vlad Șurta, Ion-Vlad Cărbunar și Silviu-Ioan Tamaș și au fost predate, prin intermediul Direcției Județene pentru Cultură Bihor, Primăriei Nojorid, ele ajungând în custodia Muzeului Țării Crișurilor Complex Muzeal – Oradea¹. Potrivit procesului verbal încheiat între descoperitori și reprezentanții Primăriei, tezaurul era format din c. 4.875 de monede de argint „cu diametru mic, mediu și mare”, cu mențiunea că „numărul este aproximativ datorită faptului că mai multe monede sunt lipite între ele”. În urma numărării făcute la preluarea în custodie a rezultat că tezaurul predat de către descoperitori este format din c. 5.041 de monede, numărul exact urmând a fi stabilit la finalizarea procesului de restaurare, după dezlipirea tuturor monedelor. Câteva luni mai târziu, în septembrie 2023, la locul descoperirii a fost efectuată o săpătură arheologică (*i.e.* un diagnostic intruziv) ce a vizat documentarea contextului și recuperarea în totalitate a monedelor și a fragmentelor desprinse din vasul în care au fost depuse².

Analiza preliminară a celor două loturi de monede arată că tezaurul de la Leș este compus din taleri bătuți în monetăriile Imperiului Romano-German în prima jumătate a secolului al XVI-lea și din emisiuni ale Regatului Ungariei: groși, denari și oboli din timpul regilor Matia Corvin (1458-1490), Vladislav al II-lea (1490-1516), Ludovic al II-lea (1516-1526), Ioan Zápolya (1526-1540) și Ferdinand I de Habsburg (1526-1564).

Cercetarea arheologică a locului descoperirii monedelor

Tezaurul monetar a fost descoperit în pădurea situată la sud de satul Leș, o localitate ce aparține comunei Nojorid, unitate administrativ-teritorială situată în partea de vest a județului Bihor, la sud-vest de municipiul Oradea (pl. 1-2). Geografic, localitatea Leș se plasează în Câmpia de Vest, mai precis în subdiviziunea Câmpia Miersigului ce mărginește la vest culmile piemontane ale Pădurii Craiului. Pădurile se păstrează sub o formă discontinuă în partea de est a câmpiei, la contactul cu dealurile. Pădurea în care a fost descoperit tezaurul face parte din fâșia ce se întinde asemeni unei benzi continue de la Palota până la Tulca, cu unele pătrunderi până la contactul cu zona piemontană.

* Muzeul Țării Crișurilor Oradea – Complex Muzeal; e-mail: corinatoma00@yahoo.com.

¹ Monedele și documentele însoțitoare au fost predate de către consilierii DJCB: Sorin Bulzan și Bogdan Tegzeș.

² Costurile săpăturii au fost suportate în întregime de către Primăria Comunei Nojorid.

După îndepărtarea vegetației, la locul declarat de către descoperitori, a fost identificată o groapă de formă ovoidală (1,60x1,30 m) rămasă în urma scoaterii vasului cu monede, iar în vecinătatea ei o serie de mici alveolări (pl. 3).

Pentru cercetarea locului a fost deschisă o casetă (C1) cu dimensiuni de 2,50x1,60 m, golită inițial pe jumătate, secționarea având drept scop obținerea profilului gropii din care a fost scos vasul (pl. 7-8). În faza secționării, monedele au apărut în jumătatea sudică a casetei C1, la adâncimi cuprinse între 0,15 și 0,20/25 m (pl. 3-4). Risipirea lor s-a datorat poziției ușor înclinate a vasului, documentată de fotografiile *in situ* făcute de către descoperitori. Groapa din care a fost scos vasul cu monede prezintă mai multe alveolări, adâncimea maximă fiind de c. 0,60 m (pl. 4, 8). Caseta C1 a fost săpată până la adâncimea de 0,70 m (pl. 9-10).

Deoarece în jurul gropii din care a fost scos tezaurul au apărut fragmente ceramice provenite de la vase diferite, bucăți de chirpici și cărbune ce indicau existența unui nivel de locuire, pentru clarificarea situației, în continuarea casetei C1, lăsându-se un martor lat de 0,80 m, a fost deschisă o nouă casetă (C2) cu dimensiuni identice cu prima (2,50x1,60 m) (pl. 3). Caseta C2 a fost golită până la adâncimea de 0,25/0,30 m, fără ca în suprafața cercetată să fie identificate alte monede. Deoarece resursele alocate nu au permis golirea integrală a casetei C2, pentru determinarea grosimii stratului de cultură ce conținea fragmente ceramice, bucăți de cărămizi și cahle, oase de animale ș.a., pe o suprafață de 1,60x70 metri s-a recurs la o casetare, în care golirea a fost efectuată până la apariția stratului de pământ steril din punct de vedere arheologic ivit la adâncimea de 0,98-1,00 metri (pl. 11-12).

Catalogul monedelor descoperite în urma cercetării arheologice

În urma verificării arheologice a locului descoperirii au fost găsite 24 de monede bătute în timpul regilor Matia Corvin, Vladislav al II-lea și Ludovic al II-lea ce aparțin tezaurului găsit prin detecție de metale cu câteva luni înainte. Din umplutura gropii săpate de către descoperitori au fost recuperate trei fragmente ceramice desprinse din buza și gâtul vasului în care au fost depozitate monedele. Monedele au apărut în imediata vecinătate a gropii din care a fost scos tezaurul, risipirea lor pe o suprafață mai mare fiind împiedicată de învelirea, înainte de a fi depuse în cana de lut, într-o pânză ale cărei rămășițe mai pot fi observate pe suprafața unor monede și pe o mică porțiune din interiorul vasului³.

Cele 24 de monede sunt denari maghiari bătuți de Matia Corvin, Vladislav al II-lea și Ludovic al II-lea (pl. 16-17)⁴:

1. Matia Corvin (1458-1490)

Denar

Av: + m. mATHIE. R. VNGARIE

Rv: legenda ilizibilă

Réthy 1907 235B, Huszár 1979 717 (1468-1481), Pohl 1982 216-8 (1468)

Kremnica (Körmöcbánya), Johannes Constorfer (pe revers marca)

Ax 6; 0,38 g; 15,5x17,2 mm; inv. 3623

2. Vladislav al II-lea (1490-1516)

Denar

Av: WLADISLAI · R · VNGARIE

Rv: PATRONA – VNGARIE

Réthy 1907 284, Huszár 1979 813 (1490-1499), Pohl 1982 238-2 (1495)

Kremnica (Körmöcbánya), Andreas Hellebrand și Franz Körnidl (pe revers marca)

Ax 2; 0,51 g; 15,3x15,1 mm; Inv. 3624

3. Vladislav al II-lea (1490-1516)

Denar

Av: WLADISLAI · R · VNGAR · 1507

Rv: PATRONA – VNGARI, în câmp ? – H

Huszár 1979, p. 126/811; Pohl 1982, tab. 126/253-3.

Körmöcbánya (Kremnica), Hans Thurzó

Ax 4; 0,52 g; 15,1x15,3 mm; Inv 3626

³ Resturile textile lipite de pereții vasului au fost observate în urma curățării uscate cu pensula de către Mariana Mechiș (Laboratorul Restaurare Ceramică al Muzeului Țării Crișurilor)

⁴ Monedele au fost restaurate de colegii Ștefan Lipot și Teofil Mureșan (Laboratorul Restaurare Metal al Muzeului Țării Crișurilor).

4. Vladislav al II-lea (1490-1516)

Denar

Av: WLADISLAI · R · VNGARI · 1508

Rv: PATRON – VNGARI, în câmp **KH**

Huszár 1979, p. 126/811; Pohl 1982, tab. 126/253-3.

Körmöcbánya (Kremnica), Hans Thurzó

Ax 11; 0,53 g; 15,4x15,0 mm; Inv. 3627

5. Vladislav al II-lea (1490-1516)

Denar

Av: WLADISLAI · R · VNGAR · 1508

Rv: PATRONA – VNGARIE, în câmp **KH**

Huszár 1979, p. 126/811; Pohl 1982, tab. 126/253-3.

Körmöcbánya (Kremnica), Hans Thurzó

Ax 11; 0,50 g; 15,5x15,8 mm; Inv. 3628

6. Vladislav al II-lea (1490-1516)

Denar

Av: WLADISLAI · R · VNGAR · 1509

Rv: PATRONA – VNGARIE, în câmp **K G**

Huszár 1979, p. 126/811; Pohl 1982, tab. 126/253-4.

Körmöcbánya (Kremnica), Georg Thurzó

Ax 8; 0,5 g; 14,9x14,8 mm; Inv. 3625

7. Vladislav al II-lea (1490-1516)

Denar

Av: WLADISLAI · R · VNGARIE · 1510

Rv: PATRONA – VNGARIE, în câmp **K G**

Huszár 1979, p. 126/811; Pohl 1982, tab. 126/253-4.

Körmöcbánya (Kremnica), Georg Thurzó

Ax 11; 0,48 g; 15,5x15,0 mm; Inv. 3629

8. Vladislav al II-lea (1490-1516)

Denar

Av: WLADISLAI · R · VNGARI · 1510

Rv: PATRONA – VNGARIE, în câmp **K G**

Huszár 1979, p. 126/811; Pohl 1982, tab. 126/253-4.

Körmöcbánya (Kremnica), Georg Thurzó

Ax 2; 0,54 g; 14,9x14,8 mm; Inv. 3630

9. Vladislav al II-lea (1490-1516)

Denar

Av: WLADISLAI · R · VNGARIE · 1512

Rv: PATRONA – VNGARIE, în câmp **K G**

Huszár 1979, p. 126/811; Pohl 1982, tab. 126/253-4.

Körmöcbánya (Kremnica), Georg Thurzó

Ax 8; 0,59 g; 15,0x15,4 mm; ; Inv. 3631

10. Vladislav al II-lea (1490-1516)

Denar

Av: WLADISLAI · R · VNGARIE · 1512

Rv: PATRONA – VNGARIE, în câmp **K G**

Huszár 1979, p. 126/811; Pohl 1982, tab. 126/253-4.

Körmöcbánya (Kremnica), Georg Thurzó

Ax 4; 0,51 g; 15,1x15,0 mm; Inv. 3632

11. Vladislav al II-lea (1490-1516)

Denar

Av: WLADISLAI · R · VNGARI · 1513

Rv: PATRONA – VNGARIE, în câmp **K G**

Huszár 1979, p. 126/811; Pohl 1982, tab. 126/253-4.

Körmöcbánya (Kremnica), Georg Thurzó
Ax 6; 0,46 g; 14,8x14,7 mm; Inv. 3633

12. Vladislav al II-lea (1490-1516)

Denar

Av: WLADISLAI · R · VNGARIE · 151

Rv: PATRONA – VNGARIE, în câmp **K G**

Huszár 1979, p. 126/811; Pohl 1982, tab. 126/253-4.

Körmöcbánya (Kremnica), Georg Thurzó

Ax 2; 0,55 g; 15,3x15,4 mm; Inv. 3634

13. Ludovic al II-lea (1516-1526)

Denar

Av: LVDOVICVS · R · VNGAR · 1519

Rv: PATRONA – VNGARIE, în câmp **K G**

Huszár 1979, p. 130/841; Pohl 1982, tab. 129/255-1.

Körmöcbánya (Kremnica), Georg Thurzó

Ax 2; 0,49 g; 15,3x15,5 mm; Inv. 3635

14. Ludovic al II-lea (1516-1526)

Denar

Av: LVDOVICVS · R · VNGARI · 1519

Rv: PATRONA – VNGARIE, în câmp **K G**

Huszár 1979, p. 130/841; Pohl 1982, tab. 129/255-1.

Körmöcbánya (Kremnica), Georg Thurzó

Ax 10; 0,49 g; 16,0x16,6 mm; Inv. 3636

15. Ludovic al II-lea (1516-1526)

Denar

Av: LVDOVICVS · R · VNGAR · 1519

Rv: PATRONA – VNGARIE, în câmp **K G**

Huszár 1979, p. 130/841; Pohl 1982, tab. 129/255-1.

Körmöcbánya (Kremnica), Georg Thurzó

Ax 12; 0,51 g; 15,8x15,8 mm; Inv. 3637

16. Ludovic al II-lea (1516-1526)

Denar

Av: LVDOVICVS · R · VNGA · 1520

Rv: PATRONA – VNGARIE, în câmp **K A**

Huszár 1979, p. 130/841; Pohl 1982, tab. 129/255-2.

Körmöcbánya (Kremnica), Alexius Thurzó

Ax 8; 0,49 g; 16,1x15,1 mm; Inv. 3638

17. Ludovic al II-lea (1516-1526)

Denar

Av: LVDOVICVS · R · VNGA · 1520

Rv: PATRONA – VNGARIE, în câmp **K A**

Huszár 1979, p. 130/841; Pohl 1982, tab. 129/255-2.

Körmöcbánya (Kremnica), Alexius Thurzó

Ax 2; 0,41 g; 15,8x15,6 mm; Inv. 3639

18. Ludovic al II-lea (1516-1526)

Denar

Av: LVDOVICVS · R · VNGARI · 1525

Rv: PATRONA – VNGARIE, în câmp **K B**

Huszár 1979, p. 130/841; Pohl 1982, tab. 131/255-19.

Körmöcbánya (Kremnica), Bernhard Beheim

Ax 9; 0,51 g; 14,5x15,2 mm; Inv. 3640

19. Ludovic al II-lea (1516-1526)

Denar

Av: LVDOVICVS · R · VNGAR · 1526
 Rv: PATRONA – VNGARIE, în câmp **K B**
 Huszár 1979, p. 130/841; Pohl 1982, tab. 131/255-19.
 Körmöcbánya (Kremnica), Bernhard Beheim
 Ax 5; 0,51 g; 15,4x15,6 mm; Inv. 3641

20. Ludovic al II-lea (1516-1526)
 Denar
 Av: LVDOVICVS · R · VNGA · 1526
 Rv: PATRONA – VNGARIE, în câmp **K B**
 Huszár 1979, p. 130/841; Pohl 1982, tab. 131/255-19.
 Körmöcbánya (Kremnica), Bernhard Beheim
 Ax 4; 0,37 g; 15,3 mm; lipsă parte din flan; Inv. 3642

21. Ludovic al II-lea (1516-1526)
 Denar
 Av: LVDOVICVS · R · VNGARI · 1526
 Rv: PATRONA – VNGARIE, în câmp **K P**
 Huszár 1979, p. 130/841; Pohl 1982, tab. 131/255-20.
 Kremnica (Körmöcbánya), Bernhard Beheim, Johannes Lengyel.
 Ax 12; 0,49 g; 15,7x15,6 mm; Inv. 3643

22. Ludovic al II-lea (1516-1526)
 Denar
 Av: LVDOVICVS · R · VNGARI · 1526
 Rv: PATRONA – VNGARIE, în câmp **K P**
 Huszár 1979, p. 130/841; Pohl 1982, tab. 131/255-20.
 Kremnica (Körmöcbánya), Bernhard Beheim, Johannes Lengyel.
 Ax 12; 0,52 g; 15,8x15,9 mm; Inv. 3644

23. Ludovic al II-lea (1516-1526)
 Denar
 Av: LVDOVICVS · R · VNGAR · 1526
 Rv: PATRONA – VNGARIE, în câmp **K A**
 Huszár 1979, p. 130/841; Pohl 1982, tab. 131/255-18.
 Körmöcbánya (Kremnica), Alexius Thurzó
 Ax 8; 0,56 g; 15,7 mm; flan deformat; Inv. 3645

24. Ludovic al II-lea (1516-1526)
 Denar (postum)
 Av: LVDOVICVS · R · VNGAR · 1527
 Rv: PATRONA – VNGARIE, în câmp **L – K**
 Huszár 1979, p. 130/841; Pohl 1982, tab. 129/255-38.
 Visegrád, L: Ludovicvs (batere postumă)
 Ax 12; 0,21 g; 15,5 mm; o parte din flan ruptă în bucăți; Inv. 3646

Săpătura arheologică efectuată la locul găsirii tezaurului monetar a dus la identificarea unui strat de cultură ce conținea fragmente ceramice provenite de la diferite tipuri de vase (oale, căni, urcioare, capace ș.a.) (pl. 13-15), bucăți de cahle (cahle oale cu deschidere rectangulară, fragment de cahlă decorată din coronament) și cărămizi (pl. 13-14), obiecte din fier (lamă de cuțit, cuie ș.a.), oase de animale și pietre de râu sau de carieră, lentile de cenușă și bucăți de cărbune ce atestă îngroparea monedelor în perimetrul unei locuiri izolate de tip sălaș (fig. 1)⁵.

⁵ Pe harta din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea (*Josephinische Landesaufnahme*), la locul descoperirii tezaurului, apare o zonă defrișată. Spre nord, sunt localizate așezările Nojorid (*Nagy Üréd*), Leș (*Les*) și Păușa (*Poosa*), iar la nord-est, în imediata apropiere a locului în care a fost găsit tezaurul, este marcată o locuire în pustă (*Méhés Puszta*) ce apare menționată și în documente (*apud* Bársony 1992, p. 104/77; Borcea 1994, p. 281; Borcea 2005, p. 329).

Fig. 1. Locul descoperirii tezaurului de monede de la Leș marcat pe Prima Hartă Militară (Josephinische Landesaufnahme 1782-1785)⁶

Date preliminare asupra momentului ascunderii și a relevanței științifice a tezaurului

Monedele recuperate în urma cercetării arheologice completează lotul găsit prin detecție de metale și împreună cu acesta formează un tezaur alcătuit din c. 5.065 de monede identificate ca fiind: trei taleri imperiali bătuți în monetăriile cercurilor Saxonia Superioară (1531) și Suabia (Principatul Öttingen – 1541 și orașul Kaufbeuren – 1542), patru groși ungurești bătuți de Matia Corvin (între anii 1468/1469-1481/1485) și Ioan Zápolya (1527), un număr încă nedeterminat de denari și câțiva oboli maghiari din vremea lui Matia Corvin, Vladislav al II-lea, Ludovic al II-lea, Ioan Zápolya și Ferdinand I de Habsburg.

Prin raportare la *corpus*-ul tezaurelor monetare din spațiul transilvănean (*i.e.* zona intracarpatică, părțile vestice și Banat), descoperirea de la Leș (jud. Bihor) poate fi adăugată, pe baza compoziției și a numărului mic al denarilor lui Ioan Zápolya și Ferdinand I de Habsburg, orizontului de tezaure îngropate între anii 1467-1540⁷. În acest interval de timp, tezaurele transilvănene sunt formate din loturi de denari maghiari bătuți între anii 1467-1526, cărora li se adaugă în număr mic denarii lui Ioan Zápolya și Ferdinand I de Habsburg, arareori, câteva monede străine (aspri otomani și emisiuni mărunte de argint ale Patriarhatului de Aquileia și Regatului Bosniei).

După 1540, când rivalitatea monetară dintre Ioan Zápolya și Ferdinand I de Habsburg ia sfârșit, în loc ca numărul denarilor bătuți de Ferdinand I de Habsburg să crească și ei să ocupe locul lăsat gol în urma dispariției din circulație a denarilor vechi (*i.e.* emisiunile regilor Matia Corvin, Vladislav al II-lea și Ludovic al II-lea), urmează un deceniu de criză a numerarului mărunț ce explică cvasi-absența descoperirilor monetare pentru aproape două decenii (c. 1530/1540-1551). Întreruperea teaurizării monedelor se explică prin penuria de numerar cauzată de dispariția din circulație a denarilor vechi⁸ și afluxul masiv al denarilor lui Ferdinand I de Habsburg abia după ocuparea Transilvaniei de către

⁶ <https://maps.arcanum.com/ro/map/firstsurvey-hungary/?layers=147&bbox=2424462.5161379287%2C5929733.420597069%2C2442644.974241265%2C5937491.778968014> (08.045.2024).

⁷ Toma 2016, pp. 35-38, Appendix B; Tătaru, Munteanu 2020, pp.109-119; Toma 2023, pp. 107-125.

⁸ Dispariția din circulație a denarilor vechi a fost accelerată de teaurizarea lor și de plățile făcute în afara granițelor, solicitate a fi efectuate în *monedă bună*: Kubinyi 1876, p. 583; Hurmuzaki-Iorga 1911, p. 375/doc. 706; Székely György 1991, pp. 184-185.

trupele austriece în anul 1551. După această dată, reîncepe aflul constant al denarilor maghiari în Transilvania și, odată cu el, își face reapariția fenomenul teaurizării, noile loturi formate exclusiv din denari maghiari și transilvăneni reflectând prevalența în circulație a denarilor lui Ferdinand I de Habsburg și dispariția denarilor lui Matia Corvin și a celor doi regi Jagelloni⁹.

Până la descoperirea făcută în pădurea de la Leș, orizontul teaurilor formate din loturi de denari maghiari emiși între anii 1467 și 1526, cărora li se adaugă în număr mic denari bătuți de Ioan Zápolya și Ferdinand I de Habsburg, se încheia înainte de anul 1540, ultimele descoperiri certe fiind teaurile de la Iara (jud. Cluj)¹⁰ și Enciu (jud. Bistrița-Năsăud)¹¹ ce au ca termen *post quem* monede bătute în anul 1528. Teaurul de la Leș aparține, fără rezerve, acestui orizont de teaur, însă termenul *post quem* este dat, deocamdată, de talerii Principatului Öttingen (1541) și orașului Kaufbeuren (1542). Având în vedere structura teaurilor caracteristice următorului orizont de teaurizare datat între anii 1551-1578, putem afirma, chiar în etapa preliminară a cercetării numismatice, că teaurul de la Leș a fost ascuns cândva pe parcursul deceniului cinci, înainte de anul 1551, când, odată cu instaurarea temporară a administrației habsburgice, începe pătrunderea masivă și, implicit, teaurizarea denarilor lui Ferdinand I de Habsburg.

Un ultim aspect pe care îl aducem în discuție este prezența talerilor, importantă prin rolul de reper pentru pătrunderea acestui tip monetar în circulația monetară transilvăneană. Cercetările anterioare au arătat că cele mai timpurii teaur ce conțin taleri ar fi descoperirile de la Oroiu (jud. Mureș)¹² și Carașova (jud. Caraș-Severin)¹³, ultimul mai puțin edificator căci reflectă realități specifice Eyaletului de Timișoara. Teaurul de la Oroiu semnalat de Francisc Pap este mai timpuriu decât loturile luate în calcul de Ana-Maria Velter și Constanța Știrbu ce atestau prezența talerilor în teaurile transilvănene abia în ultimul deceniu al secolului al XVI-lea¹⁴.

Până acum, teaurile monetare nu s-au dovedit a fi repere cu adevărat relevante, însă s-a acceptat ideea că talerii din spațiul austro-german au pătruns în Transilvania încă de la mijlocul secolului al XVI-lea¹⁵, de vreme ce, spre exemplu, pentru anul 1551, avem atestat cursul de schimb al talerului¹⁶ și, un an mai târziu, Ferdinand I de Habsburg a introdus baterea acestui nominal – în fapt multipli și subdiviziuni de tip *Talerklippe* cu flan poligonal sau patruleter – în monetăria din Sibiu¹⁷. Talerii cercurilor monetare Saxonia Superioară și Suabia din teaurul de la Leș (jud. Bihor) vin în sprijinul surselor documentare și atestă numismatic pătrunderea acestui nominal încă de la mijlocul secolului al XVI-lea, poate chiar în deceniul premergător. Originea lor confirmă afirmațiile făcute de Velter și Știrbu privind pătrunderea timpurie a talerilor imperiali, urmați îndeaproape de cei din statele germane¹⁸.

Bibliografie

- BÁRSONY I. 1992. Conscrierea camerală din 1692 a Comitatului Bihor. *Crisia*, 22, p. 97-114.
 BORCEA L. 1994. Conscrierea Comitatului Bihor din 1552. *Crisia*, 24, p. 233-284.
 BORCEA L. 2005. *Bihorul medieval: oameni, așezări, instituții*, Oradea.
 CHIRILĂ E., PINTEA V. 1967. Teaurul de la Enciu (r. Bistrița), sec. XV-XVI. *Apulum*, 6: 323-335.
 DAN M., GOLDENBERG S. 1964. Bistrița în secolul al XVI-lea și relațiile ei comerciale cu Moldova. *Studia Universitatis Babeș-Bolyai. Series Historia*, 2: 25-83.
 DĂNILĂ Șt. 1971. Îmbogățirea colecțiilor muzeale prin achiziții, cercetări sistematice și descoperiri întâmplătoare (metode și rezultate). *File de istorie*, 1: 259-278.
 HURMUZAKI-IOGA 1911. *Documente privitoare la istoria românilor. Volumul XV al Colecției Hurmuzaki. Acte și scrisori din arhivele orașelor ardelen (Bistrița, Brașov, Sibiu) publicate după copiile Academiei Române de Nicolae Iorga (Partea I 1358-1600)*, vol. XV/1, București.
 HUSZÁR L. 1979. *Münzkatalog Ungarn von 1000 bis heute*, Budapest-München.
 KUBINYI A. 1876. János király budai országgylése az 1530-ik év végén. *Századok*, 10, 6: 581-583.
 MURGESCU B. 1996. *Circulația monetară în Țările Române în secolul al XVI-lea*, București.

⁹ Toma 2016, pp. 61-69, Appendix C.

¹⁰ Pap, Milea, Feneșan 1971, pp. 179-192.

¹¹ Chirilă, Pinte 1967, pp. 323-335; Dănilă 1971, p. 274.

¹² Pap 2002, p. 120 (termenul *post quem* 1565).

¹³ Pap 2002, p. 49.

¹⁴ Velter, Știrbu 2002, p. 284.

¹⁵ Murgescu 1996, pp. 138, 168; Velter, Știrbu 2002, pp. 274-275.

¹⁶ *apud* Dan, Goldenberg 1964, p. 64, nota 264.

¹⁷ Resch 1901, pp. 4-5; Buzdugan, Luchian, Oprescu 1977, pp. 121-121; Huszár 1979, p. 135.

¹⁸ Velter Știrbu 2002, pp. 274-275.

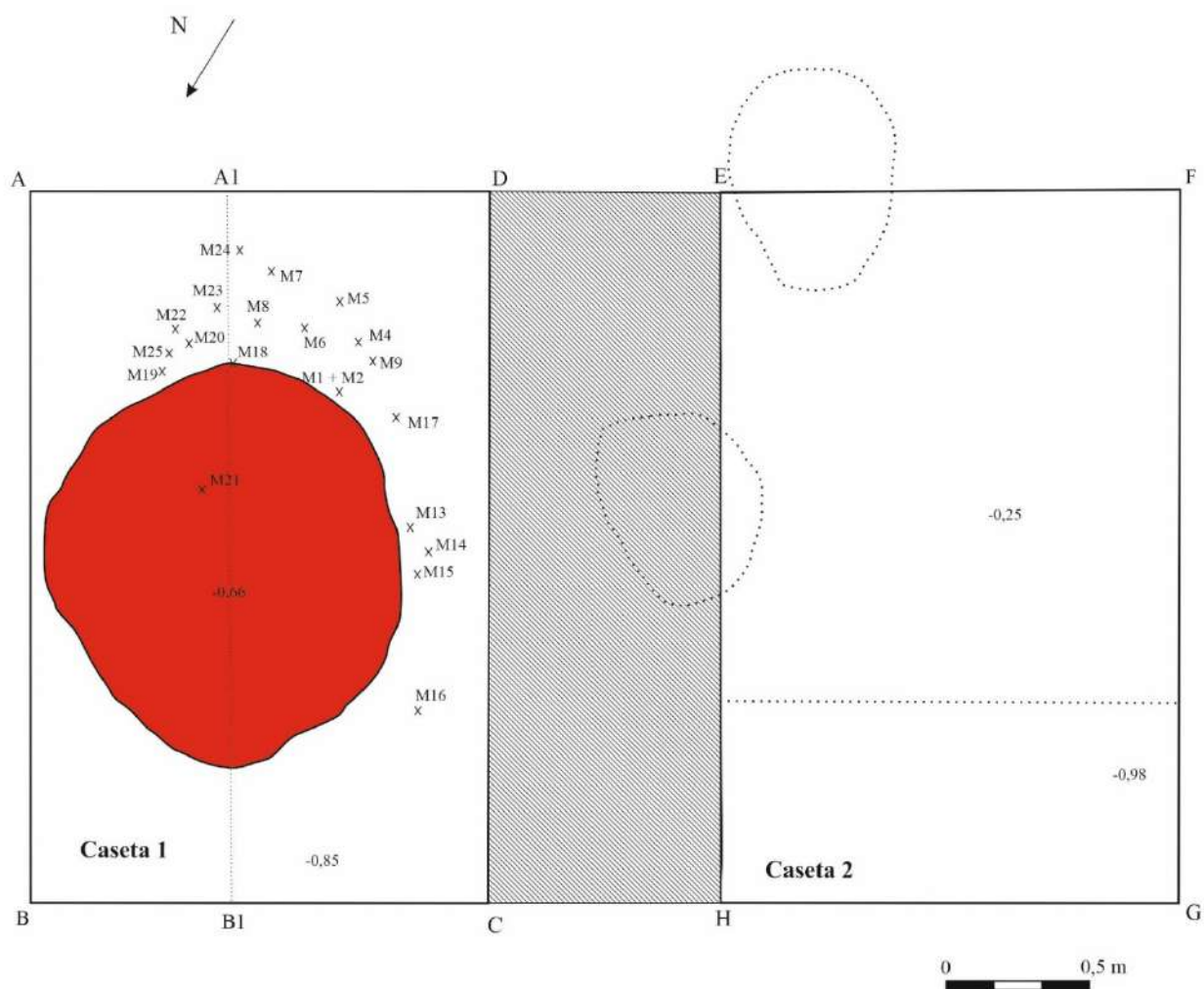
- PAP Fr. 2002. *Repertoriul numismatic al Transilvaniei și Banatului secolelor 11-20. Despre circulația monetară în Transilvania și Banat, secolele 11-20*, Cluj-Napoca.
- PAP Fr., MILEA Z., FENEȘAN V. 1971. Tezaurul monetar din secolele XV-XVI de la Iara (jud. Cluj). *Studii și Cercetări de Numismatică*, 5: 179-192.
- POHL A. 1982. *Münzzeichen und Meisterzeichen auf ungarischen Münzen des Mittelalters 1300-1540*, Graz-Budapest.
- RESCH A. 1901. *Siebenbürgische Münzen und Medaillen von 1538 bis zur Gegenwart*, Sibiu.
- SZÉKELY GYÖRGY V. 1991. Hunyadi Mátyás madonnás denárai a pénzforgalomban. În *A Magyar Numizmatikai Társulat Évkönyve* (1981–1982): 177-190.
- TĂTARU C., MUNTEANU Cl. 2020. Un tezaur monetar medieval descoperit în Banat. *Cercetări numismatice*, 26: 109-119.
- TOMA C. 2016. *Tezaure monetare și tezaurizare în Transilvania secolelor XV/XVI-XVII*, Oradea.
- TOMA C. 2023. Un tezaur monetar din vremea regelui Matia Corvin (1458-1490) descoperit la Săldăbagiu de Munte (jud. Bihor). *Crisia*, 53: 107-125.
- VELTER A.-M., ȘTIRBU C. 2002. Circulația în Țările Române a monedelor de argint cu valoare ridicată emise de statele, orașele și forurile ecleziastice germane, în perioada secolelor XVI-XVII. *Cercetări Numismatice*, 8: 273-308.

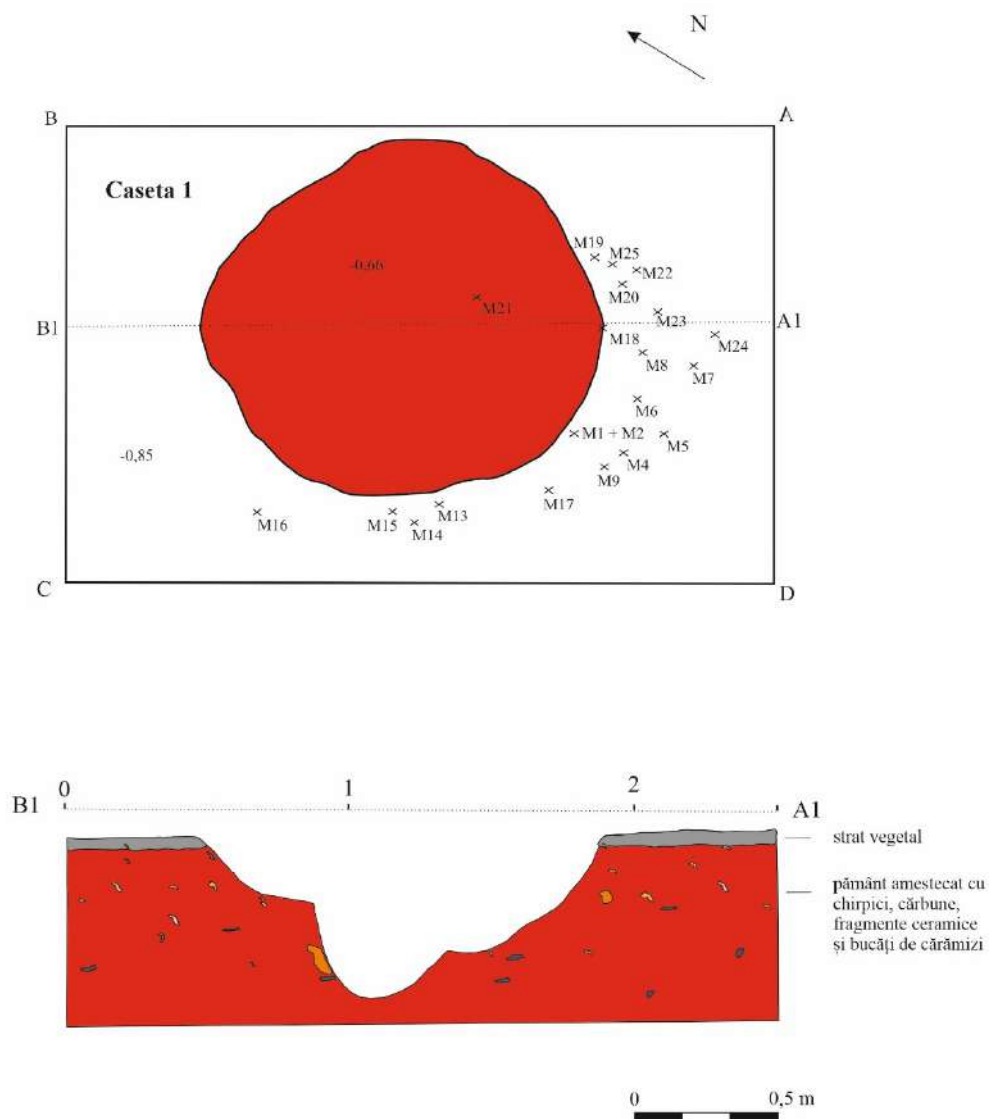
Pl. 1. Județul Bihor cu localizarea comunei Nojorid.

Pl. 2. Poziția satului Leș (com.Nojorid) și locul descoperirii tezaurului monetar.

Pl. 3. Diagnostic arheologic intruziv. Leș – pădure (jud. Bihor). Casetele 1-2: grund. Modul de răspândire a monedelor în jurul gropii săpate de către descoperitorii tezaurului monetar.

Pl. 4. Diagnostic arheologic intruziv. Leș – pădure (com. Nojorid, jud. Bihor).
Caseta 1: grund și profilul gropii săpate de către descoperitorii tezaurului monetar.

Pl. 5. Diagnostic arheologic intruziv. Leș – pădure (com. Nojorid, jud. Bihor). Locul descoperirii tezaurului la începutul diagnosticului arheologic.

Pl. 6. Diagnostic arheologic intruziv. Leș – pădure (com. Nojorid, jud. Bihor). Urmele gropii săpate de către descoperitori vizibile după înlăturarea vegetației.

Pl. 7. Diagnostic arheologic intruziv. Leș – pădure (com. Nojorid, jud. Bihor). Secționarea casetei C1.

Pl. 8. Diagnostic arheologic intruziv. Leș – pădure (com. Nojorid, jud. Bihor).
Secționarea și golirea gropii săpate de către descoperitori (casetă C1).

Pl. 9. Diagnostic arheologic intruziv. Leș – pădure (com. Nojorid, jud. Bihor).
Profilul sudic al casetei C1.

Pl. 10. Diagnostic arheologic intruziv. Leș – pădure (com. Nojorid, jud. Bihor).
Casetă C1 după golire.

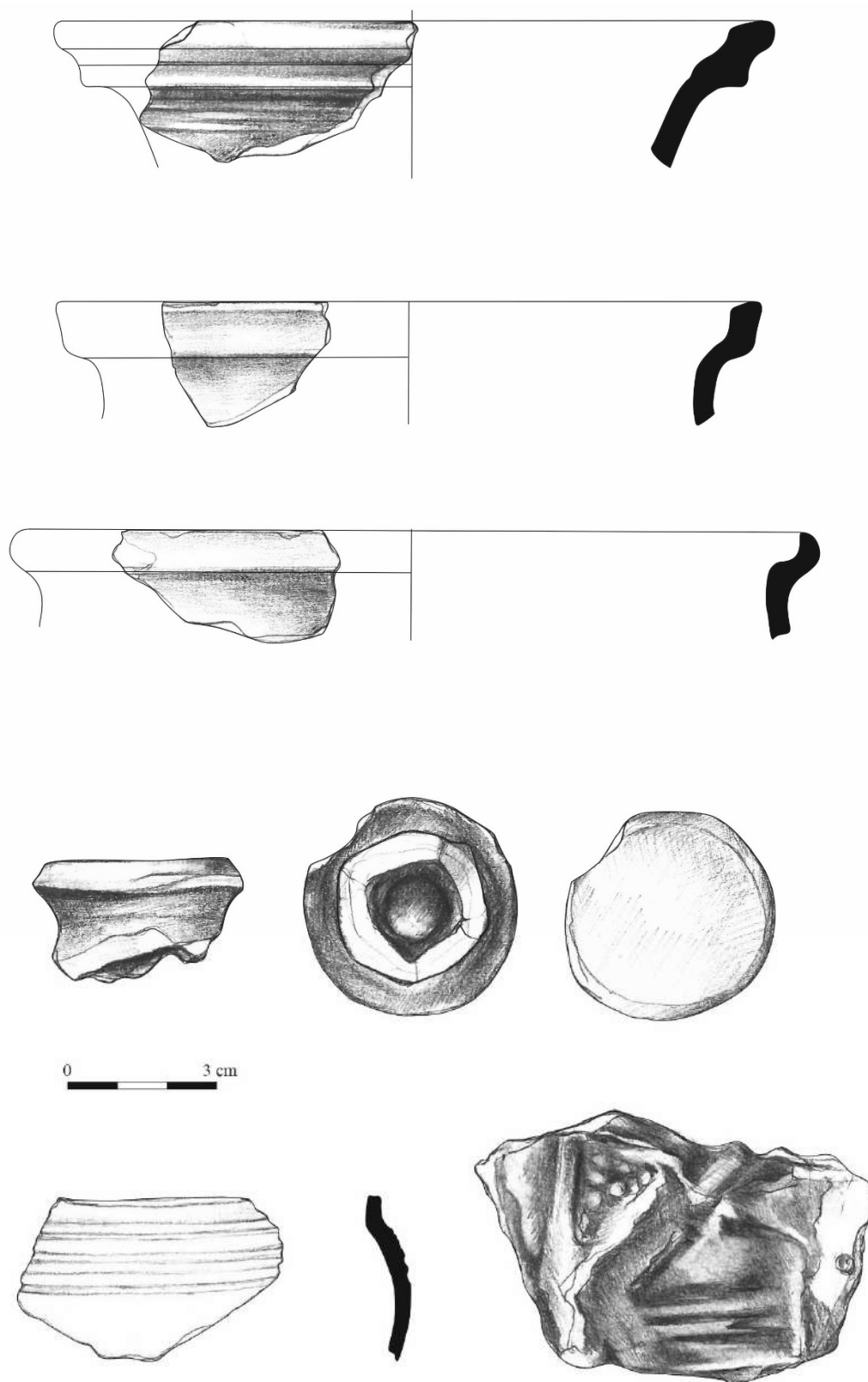
Pl. 11. Diagnostic arheologic intruziv. Leș – pădure (com. Nojorid, jud. Bihor).
Secționarea casetei C2 pentru verificarea grosimii stratului de cultură.

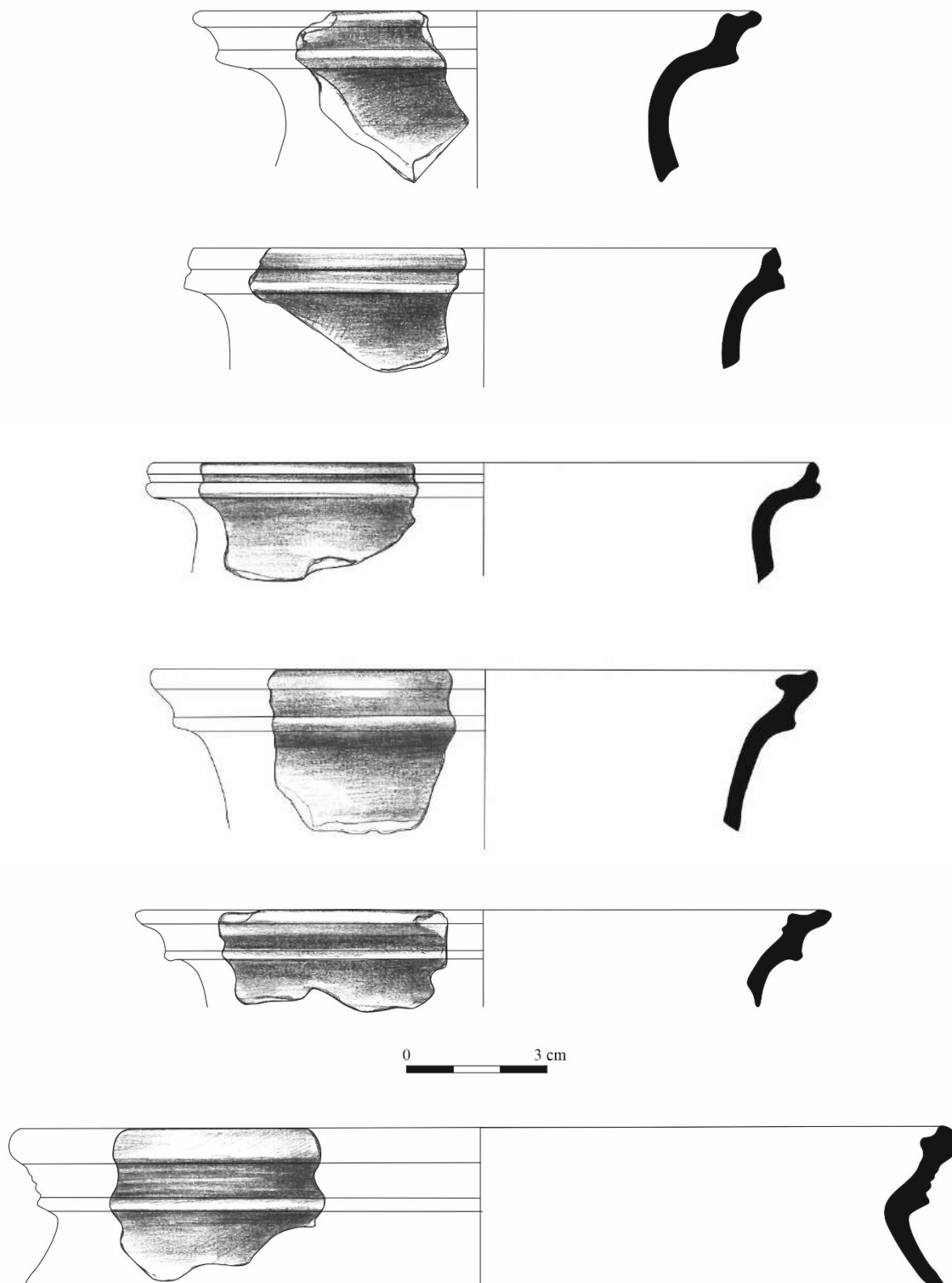
Pl. 12. Diagnostic arheologic intruziv. Leș – pădure (com. Nojorid, jud. Bihor). Imagine generală asupra săpăturii.

Pl. 13. Fragmente ceramice descoperite în casele C1 și C2.

Pl. 14. Fragmente ceramice (vase, buton de capac și cahlă decorată) descoperite în casele C1 și C2. Desene: Oana Georgescu (MȚCO).

Pl. 15. Fragmente ceramice descoperite în casele C1 și C2. Desene: Oana Georgescu (MȚCO).

Inv. 3623

Inv. 3624

Inv. 3625

Inv. 3626

Inv. 3627

Inv. 3628

Inv. 3629

Inv. 3630

Inv. 3631

Inv. 3632

Inv. 3633

Inv. 3634

Pl. 16. Denari maghiari din tezaurul de la Leș (jud. Bihor) recuperați în urma săpăturii arheologice.

Inv. 3635

Inv. 3636

Inv. 3637

Inv. 3638

Inv. 3639

Inv. 3640

Inv. 3641

Inv. 3642

Inv. 3643

Inv. 3644

Inv. 3645

Pl. 17. Denari maghiari din tezaurul de la Leș (jud. Bihor) recuperați în urma săpăturii arheologice.

BANCNOTELE BĂNCII GENERALE ROMÂNE ȘTAMPILATE ÎN TRANSILVANIA (FEBRUARIE – MARTIE 1919)

Ștefan VASILIȚĂ*

BANKNOTES OF THE ROMANIAN GENERAL BANK STAMPED IN TRANSYLVANIA (FEBRUARY – MARCH 1919) – MARCH 1919) ABSTRACT

Following the end of the First World War, the circulation of the banknotes issued by the *Banca Generală Română* (BGR) during the occupation of Romania was regulated by the Romanian authorities, who handstamped the notes in December 1918-March 1919. In Transylvania, the situation was more complex, as some banknotes of the *Banca Generală Română* were already in circulation in Sibiu, as they were handstamped in November 1918 and declared legal tender in that county at the exchange rate of 1 leu for 1 korona ("korona-lei" or "lei-korona"), and others were brought in from Romania after December 1918 at the rate of 1 leu for 2 korona. To solve this situation, after the recall of the "korona-lei" on December 31, 1918, the Romanian authorities from Transylvania authorised the local stamping of the banknotes of the *Banca Generală Română* in February 1919. These banknotes remained in circulation, along the ones stamped in Romania, until they were redrawn by the Romanian authorities, at the exchange rate of 1 BGR leu for 1 Romanian leu.

Details about this particular handstamp, applied in February – March 1919, and unknown until today, are published in this article.

Keywords: banknotes, Romanian leu, Austro-Hungarian crown, The Monetary Unification, Transylvania, General Bank of Romania.

După încheierea Primului Război Mondial și întoarcerea administrației române în București, una dintre primele măsuri luate de autorități pentru redresarea economică a României a fost ștampilarea bancnotelor emise de Banca Generală Română (BGR). Motivele care au stat la baza acestei decizii erau variate. Numărul acestor bancnote emise de Puterile Centrale în timpul ocupației era unul semnificativ raportat la circulația monetară a României, la 1 noiembrie 1918 fiind în circulație 2.144.427.894 lei BGR, dintre care 2.114.727.958 emiși în teritoriul ocupat și 29.699.936 lei rămași în tezaurul BGR din București¹. În luarea acestei decizii au contat și temerile privind existența unor stocuri necunoscute de bancnote, care ar fi putut fi puse în circulație în mod ilicit. În plus, se adăuga și caracterul ilegal al acestei emisiuni neautorizate².

Astfel, *Decretul relativ la ștampilarea biletelor Băncii Generale* din 3 decembrie 1918³ impunea tuturor deținătorilor de bancnote BGR să le prezinte imediat spre ștampilare, de la 1 ianuarie 1919 putând circula numai biletele nostrificate de autoritățile române. Conform prevederilor decretului, ștampilarea putea avea loc numai în oficiile din județele cuprinse în fostul teritoriu ocupat⁴, chiar și pentru posesorii de bilete care se aflau în județele neocupate. Ulterior, s-a revenit asupra unora dintre prevederile acestui decret, precum prelungirea termenului de ștampilare sau acceptarea circulației biletelor neștampilate de valoare mică (25 bani, 50 bani, 1 leu)⁵.

Unul dintre aspectele rămase nereglementate în decretul din 3 decembrie 1918 era acela al circulației bancnotelor BGR în Transilvania.

Deși circulația acestor bilete era interzisă, conform convențiilor încheiate, în statele Puterilor Centrale, folosirea lor fiind limitată numai la teritoriul României ocupate, în noiembrie 1918 acestea au apărut în Transilvania cu ocazia retragerii trupelor germane comandate de feldmareșalul August von Mackensen. După încheierea armistițiului din 11 noiembrie 1918, existența zvonurilor privind declararea

* Banca Națională a României – Muzeul B.N.R.; e-mail: Stefan.Vasilita@bnro.ro.

¹ Anonim 1922, pp. 8, 11-12. Suma era aproape egală cu cea a bancnotelor BNR în circulație în acel moment (2.489.145.311,50 lei la 31 decembrie 1918, conform raportului BNR pe anul 1918; Băicoianu 1933, p. 329).

² Despre bancnotele BGR, vezi Slăvescu 1918; Slăvescu 1925, pp. 249-253; Băicoianu 1919; Băicoianu 1933, pp. 229-231, 238-264, 332-334, precum și Smaranda 1976-1980, pp. 441-449; Smaranda 1985, pp. 16-19; Bolum 2016, pp. 374-390.

³ Anonim 1918a, pp. 3606-3607; Marinescu 1939, p. 390.

⁴ Acestea erau: casieria centrală a Ministerului de Finanțe, administrațiile financiare, birourile vamale, depozitele regiei, percepțiile statului din orașe și comune rurale, sucursalele Băncii Naționale a României (Anonim 1918a, p. 3606; Marinescu 1939, p. 390).

⁵ Marinescu 1939, pp. 389-392, 400; Anonim 1919a, p. 4352; Anonim 1919b, p. 5072; Anonim 1919c, p. 15; Anonim 1919d, p. 58; Anonim 1919e, p. 58; Anonim 1919f, p. 133.

emisiunii de către autoritățile române ca nulă au afectat imediat cursul biletelor BGR. În Transilvania, din articole din presa epocii rezultă faptul că bancnotele erau oferite de către autoritățile militare germane sub valoarea pieței, cu 0,80 lei, 0,60 lei, sau chiar 0,30 lei BGR pentru o coroană⁶.

Confruntându-se cu un aflux de bancnote BGR aduse și folosite de către armata germană, la mijlocul lunii noiembrie 1918 autoritățile locale din Sibiu au luat măsuri privind circulația acestora în oraș și în comitat: o parte din stocul folosit de armata germană a fost șampilat și pus în circulație⁷. La 16 noiembrie 1918, o publicație oficială semnată de vicecomitele (ispanul) și de primarul orașului Sibiu anunța că biletele emise de Banca Generală Română prevăzute cu ștampila vicecomitelui erau mijloace de plată legale în oraș și în comitatul Sibiu, urmând a fi primite la cursul 1 leu pentru 1 coroană. În baza garanției depuse la Oficiul vicecomitelui, bancnotele urmau să fie răscumpărate în termen de șase săptămâni. La finalul aceleiași luni, un alt comunicat, „semioficial” conform presei epocii, anunța că lei BGR șampilati la Sibiu au curs forțat până la 31 decembrie 1918 și trebuie primiți la cursul oficial de 1 leu pentru 1 coroană⁸. Respectiva emisiune a început să fie cunoscută sub numele de „lei de Sibiu”, „coroane-lei” sau „lei-coroane” (fig. 1).

Fig. 1. Bancnotă de 1.000 lei a Băncii Generale Române (1917), șampilată la Sibiu (noiembrie 1919)

Măsurile luate de autoritățile române în decembrie 1918 au schimbat percepția populației asupra leilor BGR. Cum la București a fost permisă circulația acestora la cursul 1 leu BNR pentru 1 leu BGR, corespunzând cu 2 coroane după cursul impus de autoritățile române în Transilvania, aceștia din urmă au început să fie căutați precum bancnotele Băncii Naționale a României. După Marea Unire, la 31 decembrie 1918 s-a ajuns ca în zona Sibiului să circule, pe lângă bancnotele austro-ungare, și lei BNR, lei BGR neșampilati și lei BGR șampilati (de autoritățile române), la cursul oficial de 1 leu pentru 2 coroane, dar și lei BGR șampilati la Sibiu, la cursul 1 leu pentru 1 coroană. Un leu BGR șampilat la Sibiu și considerat egal cu o coroană valora, așadar, doar jumătate față de unul șampilat de autoritățile române din Vechiul Regat, fapt care perturba circulația monetară⁹.

⁶ Anonim 1918c, p. 462.

⁷ Kupa 1978, pp. 39-48; Hochstrasser 1983-1985, pp. 341-344; Kupa 1993, p. 44, nr. 250-256; Balazs 2006a, pp. 4-5; Balazs 2006b, pp. 7-8; Balazs 2009, pp. 17-21. După Kupa 1978, p. 45; Kupa 1993, p. 144, au fost șampilate doar valorile nominale de la 25 bani la 100 lei. Exemplarul ilustrat în acest articol dovedește că și bancnotele de 1.000 lei au fost șampilate la Sibiu în noiembrie 1918.

⁸ Anonim 1918b, p. 437. După Kupa 1993, p. 144, acestea au circulat până în februarie 1919.

⁹ Anonim 1918c, p. 462.

Publicul din comitat a manifestat neîncredere față de cei ștampilăți aici, al căror curs a ajuns la 0,60 sau 0,80 coroane pentru cei ștampilăți și la 0,90 coroane pentru cei neștampilăți și încerca să scape de aceștia¹⁰.

După retragerea, la 31 decembrie 1918, a „leilor de Sibiu” și acceptarea în circulație a leilor BGR ștampilăți, de data aceasta de către autoritățile române din Vechiul Regat, autoritățile din Transilvania aveau în continuare de rezolvat problema leilor BGR neștampilăți. Cum aceștia urmau să fie declarați fără valoare la încheierea operațiunilor de ștampilare, iar validarea lor nu putea să aibă loc decât în Vechiul Regat, încă de la începutul anului 1919 s-a constatat apariția unui fenomen periculos: aplicarea unor ștampile false pe bancnotele BGR.

La 3 februarie 1919, o ordonanță a Resortului Finanțelor al Consiliului Dirigent din Transilvania anunța că ștampilarea ilicită a biletelor BGR urma să fie tratată ca fals de bancnotă, iar exemplarele astfel falsificate trebuiau depuse la casieriile publice. Publicul era încurajat să nu accepte biletele cu ștampile neclare, întrucât *ștampilarea legală este numai aceea ce are numele unei casierii publice din teritoriile ocupate de nemți în Vechiul Regat*¹¹. Decretul confirma acceptarea biletelor BGR ștampilate în Vechiul Regat la cursul de 1 leu BGR pentru 1 leu BNR și anunța intenția Consiliului Dirigent de a rezolva problema biletelor BGR din Transilvania rămase neștampilate printr-o ordonanță specială.

Câteva zile mai târziu, la 6 februarie 1919, această ordonanță a fost publicată de Consiliul Dirigent, posesorii din Ardeal ai biletelor BGR neștampilate fiind anunțați că se puteau prezenta la oficiile Resortului Finanțelor pentru nostrificarea acestora¹². Autoritățile urmau să consemneze suma, valoarea nominală, litera și seria fiecărui bilet prezentat. Termenul limită până la care leii BGR puteau fi prezentați era fixat la 14 februarie 1919, dar ținând cont de faptul că operațiunile de ștampilare din Vechiul Regat au continuat după această dată, și cele Transilvania au fost prelungite¹³. În martie 1919, se anunța că biletele de 25, 50 bani și 1 leu puteau circula până la retragere fără a mai fi ștampilate, iar termenul pentru valorile mai mari de 2 lei era prelungit până la încheierea Împrumutului Unirii. Cum subscrierile la acest împrumut s-au încheiat la 22 martie 1919, în aceeași zi s-a terminat și operațiunea de ștampilare a bancnotelor BGR în Transilvania¹⁴.

Conform ordonanței din 6 februarie 1919, biletele BGR trebuiau predate oficiilor Resortului Finanțelor. Evidența numismatică arată că s-a folosit un singur model de ștampilă (fig. 2). În baza observațiilor noastre, caracteristicile acesteia sunt următoarele:

(sus) * ROMÂNIA *

(jos) CONSILIUL DIRIGENT / Cassa centrală a resortului finanțelor

În centru, stema mare a României.

Cerc liniar dublu (cel exterior mai gros).

Diametru: 29 mm.

Cerneală violet.

Fig. 2. Ștampile de tip „Consiliul Dirigent”, aplicate la Sibiu, în februarie-martie 1919, pe bancnotele BGR

¹⁰ Anonim 1918b, p. 437.

¹¹ Anonim 1919g, p. 5, publicată integral și în numărul 6 al *Revistei Economice* din Sibiu din 8 februarie 1919.

¹² Anonim 1919h, pp. 7-8; Anonim 1919e, p. 58.

¹³ Anonim 1919i, pp. 15-16; Anonim 1919d, p. 58; Anonim 1919e, p. 58.

¹⁴ Anonim 1919j, p. 14; Anonim 1919k, p. 9; Anonim 1919f, p. 133.

Modelul de șampilă este necunoscut până în ziua de astăzi în literatura de specialitate¹⁵. Din studiul puținelor exemplare cunoscute (fig. 3), rezultă că șampilele au fost aplicate pe recto, atât pe partea stângă cât și pe cea dreaptă, de regulă lângă valoarea nominală și, dacă este cazul, peste efigia din desen. Din poziția șampilii, rezultă că bancnotele au fost așezate pe lățime înainte de aplicare.

Deși în februarie 1919, doar bancnotele cu valori mai mari de 2 lei erau șampilate în Vechiul Regat, existența unor bilete de 25 și 50 bani, respectiv de 1 leu care prezintă astfel de șampile indică faptul că funcționarii Resortului Finanțelor din Sibiu au nostrificat toate cupurile.

Fig. 3. Bancnotă de 5 lei a Băncii Generale Române (1917), șampilată de Resortul Finanțelor din Sibiu (februarie-martie 1919)

O parte dintre bancnotele BGR poartă atât șampilele aplicate de autoritățile locale din Sibiu în noiembrie 1918, cât și cele ale Resortul Finanțelor din februarie-martie 1919 (fig. 4). Întrucât primele au circulat numai până la 31 decembrie 1918, credem că o parte din stocul șampilat de Resortul Finanțelor în primăvara anului 1919 a fost realizat chiar pe „lei de Sibiu” retrași. Acest lucru constituie un indiciu că șampilarea din februarie 1919 s-a făcut tot la Sibiu, probabil în sediul și sub supravegherea riguroasă a reprezentanților Resortului Finanțelor al Consiliului Dirigent.

¹⁵ Vezi Ouchkoff 1929, pp. 398-399 (tipurile descrise de autorul citat corespund celor aplicate numai în Vechiul Regat).

Fig. 4. Bancnotă de 20 lei a Băncii Generale Române (1917), ștampilată de autoritățile locale din Sibiu (noiembrie 1919) și de Resortul Finanțelor din Sibiu (februarie-martie 1919)

Date fiind restricțiile impuse de autoritățile române, prin care importul și exportul de lei între vechiul Regat și regiunile unite cu România în anul 1918 au fost interzise, lei BGR ștampați în Transilvania au circulat inițial numai în teritoriile administrate de Consiliul Dirigent¹⁶. Ulterior, odată cu reconfirmarea de către autoritățile române a circulației leilor BGR ștampați, precum și evoluția circulației monetare înainte de unificarea monetară din a doua jumătate a anului 1920, este evident că acești lei nu au fost folosiți doar în Transilvania, ci au circulat, până la retragere, în întreaga țară, alături de cei ștampați în Vechiul Regat.

În acest sens, este utilă o ordonanță din 30 iunie 1921 a Ministerului Finanțelor, Directoratul General din Cluj, prin care se anunțau descrierile principalelor modele de ștampile pe care biletele BGR trebuiau să le poarte pentru a fi admise la retragere. Printre acestea se afla și ștampila casieriei centrale a Consiliului Dirigent¹⁷.

¹⁶ Avizul Resortului Finanțelor din 15 februarie 1919 permitea importul și exportul de lei BNR și lei BGR numai în baza unui permis special (Vasiliță 2022, p. 314).

¹⁷ Anonim 1921, p. 3.

BIBLIOGRAFIE

- Anonim 1918a *Partea oficială. Ministerul de Finanțe: Decretul nr. 3.552, în Monitorul Oficial (București), 206, 5 (18) decembrie 1918, pp. 3606-3607.*
- Anonim 1918b *O încercare pentru curmarea lipsei de bancnote, în Revista Economică (Sibiu), 20, 23 noiembrie 1918, 47, p. 437.*
- Anonim 1918c *Situația financiară, în Revista Economică (Sibiu), 20, 28 decembrie 1918, 52, p. 462.*
- Anonim 1919a *Partea oficială. Ministerul de Finanțe, în Monitorul Oficial (București), 229, 9 (22) ianuarie 1919, p. 4352.*
- Anonim 1919b *Partea oficială. Ministerul de Finanțe: Decretul nr. 437, în Monitorul Oficial (București), 250, 6 (19) februarie 1919, p. 5072.*
- Anonim 1919c *Ștampilarea leilor germani, în Revista Economică (Sibiu), 21, 11 ianuarie 1919, 2, p. 15.*
- Anonim 1919d *Terminul pentru ștampilarea bancnotelor amânate, în Revista Economică (Sibiu), 21, 15 februarie 1919, 7, p. 58.*
- Anonim 1919e *Ștampilarea bancnotelor Băncii Generale Române, în Revista Economică (Sibiu), 21, 15 februarie 1919, 7, p. 58.*
- Anonim 1919f *În cheștiunea ștampilărilor biletelor de lei emise de Banca Generală Română, în Revista Economică (Sibiu), 21, 29 martie 1919, 13, p. 133.*
- Anonim 1919g *Ordonanță asupra cursului leilor și a ștampilării banilor românești, în Gazeta Oficială (Sibiu), 7-12, 1-22 februarie 1919, p. 5.*
- Anonim 1919h *Ordonanță în cheștiunea ștampilării bancnotelor lei, emise de Banca Generală Română, dar încă neștampilate, în Gazeta Oficială (Sibiu), 7-12, 1-22 februarie 1919, pp. 7-8.*
- Anonim 1919i *Aviz în cheștiunea ștampilării biletelor de lei, emise de Banca Generală Română, în Gazeta Oficială (Sibiu), 7-12, 1-22 februarie 1919, pp. 15-16.*
- Anonim 1919j *Aviz în cheștiunea ștampilării biletelor de lei, emise de Banca Generală Română, în Gazeta Oficială (Sibiu), 16, 12 martie 1919, p. 14.*
- Anonim 1919k *Aviz în cheștiunea ștampilării biletelor de lei emise de Banca Generală Română, în Gazeta Oficială (Sibiu), 17-19, 15-26 martie 1919, p. 9.*
- Anonim 1921 *Ordonanță privitoare la retragerea din circulație a biletelor Băncii Generale, în Gazeta Oficială (Cluj), 27, 12 iulie 1921, p. 3.*
- Anonim 1922 *Emisiunea biletelor Băncii Generale Române în timpul ocupației, f.l. (București), f.e. (Banca Națională a României), f.d. (1922).*
- Balazs 2006a *A. Balazs, Bancnotele de la Sibiu ale Băncii Generale Române (banii armatei lui Mackensen), în Colecționarul Român, 2, 2006, pp. 4-5.*
- Balazs 2006b *A. Balazs, O filă din istoria Unificării monetare după Primul Război Mondial – coroanele lei, în Colecționarul Român, 8, 2006, pp. 7-8.*
- Balazs 2009 *A. Balazs, O filă din istoria unificării monetare după Primul Război Mondial – coroanele lei, în Colecționarul Român, 5², 2009, pp. 17-21.*
- Băicoianu 1919 *C-tin. I. Băicoianu, Banca Națională în timpul ocupațiunii (noiembrie 1916-noiembrie 1918). Emisiunea Băncii Generale. Contribuție la politica financiară a germanilor în România ocupată, București, 1919.*
- Băicoianu 1933 *C-tin. Băicoianu, Istoria politiceii noastre monetare și a Băncii Naționale. Volumul III: 1914-1920. Neutralitatea-Războiul-Ocupațiunea, București, 1933.*
- Bolum 2016 *M. Bolum, Bancnotele de ocupație emise de Banca Generală Română în timpul Primului Război Mondial, în Acta Moldaviae Meridionalis, 37, 2016, pp. 374-390.*
- Hochstrasser 1983-1985 *G. Hochstrasser, Banii armatei Mackensen la Sibiu, în Buletinul Societății Numismatice Române, 77-79, 1983-1985, pp. 341-344.*
- Kupa 1978 *M. Kupa, Korona-lei 1918-1919, în A Magyar Numizmatikai Társulat, 1978, pp. 39-48.*
- Kupa 1993 *M. Kupa, Corpus Notarum Pecuniariorum Hungariae (Magyar egyetemes pénzjegytár), volumul 2, Budapesta, 1993.*
- Marinescu 1939 *G. G. Marinescu, Banca Națională a României. Legi, statute, dispozițiuni*

- monetare, convențiuni financiare etc*, București, 1939.
- Ouchkoff 1929 W. Ouchkoff, *Essai sur les billets estampillés des Etats Balkanique*, în *Bulletin de la Societe Archéologique, Historique et Artistique*, 17, 1929, 119, pp. 394-401.
- Slăvescu 1918 V. Slăvescu, *Banca Generală Română și războiul național*, București, 1918.
- Slăvescu 1925 V. Slăvescu, *Istoricul Băncii Naționale a României (1880-1924)*, București, 1925.
- Smaranda 1976-1980 A. Smaranda, *Emisiunea de bancnote ale Băncii Generale Române 1917-1918*, în *Buletinul Societății Numismatice Române*, 70-74, 1976-1980, pp. 441-449.
- Smaranda 1985 A. Smaranda, *Emise bankovek Rumunské Generalni Banky*, în *Notafile*, 22, 1985, pp. 16-19.
- Vasiliță 2022 Șt. Vasiliță, *Despre ștampilarea coroanelor austro-ungare în Transilvania, Banat și Bucovina*, în Sorin Marcel Colesniuc, Gabriel Mircea Talmațchi, Lavinia Dacia Dumitrașcu, Cristina Paraschiv-Talmațchi (coord.), *Porți deschise către civilizații. Tomis-Constanța MMXXII. Centenarul Încoronării*, Cluj-Napoca, 2022, pp. 309-341.

MATRICE SIGILARE DIN COLECȚIA MUZEULUI OLTENIEI

Radu Gabriel DUMITRESCU*

SEALING MATRIX FROM THE OLTENIA MUSEUM COLLECTION

ABSTRACT

The study analyzes 14 sealing matrices that belonged to personalities, noble families, church personalities or villages in Oltenia.

The presented matrices can be found in two distinct collections of the Oltenia Museum: the "Sigilography" Collection and the "Medals, Badges and Seals" Collection.

Some come from the transfer in 1950 of the collection of the "Alexander and Aristia Aman" Foundation to the Oltenia Museum, some come from the old Fund of the Museum of Antiquities and Ethnography of Oltenia, the others being purchased or donated after 1960.

Keywords: Oltenia, Sigilography, Heraldry, Boyar families, Personalities.

Documentele sunt unele dintre cele mai prețioase izvoare ale istoriei umane. Valoarea acestor izvoare nu stă numai în cuprinsul lor, ci și în anumite particularități exterioare, cum sunt suportul, grafia, ornamentele sau sigiliile.

Dintre acestea, sigiliile merită un studiu deosebit, pentru că ele servesc nu numai la verificarea autenticității documentelor și la identificarea emitenților, dar oferă prin reprezentările lor și un material prețios pentru lingvistică, genealogie, istoria costumului, arta gravării etc¹.

Dreptul de sigiliu al persoanelor fizice era un drept general, unanim și tacit recunoscut, valabil oricând și la orice condiție socială, ca un fel de drept natural, sigilantul putând folosi un tipar sigilar propriu sau și unul străin. Singura restricție, implicită, privea obligația de a evita orice confuzie posibilă cu sigiliul domnesc, în tot ceea ce privea materialul (ceara și tușul roșu fiind considerate drept un privilegiu exclusiv al domniei), legenda, simbolurile heraldice, dimensiunea. Toate acestea, evident, în scopul de a evita încălcarea de competență, prin încălcarea domeniului juridic, administrativ și politic rezervat actelor validate cu sigiliul domnesc.

În același sens și într-un mod apropiat trebuia evitată și confuzia posibilă cu sigiliul autorităților constituite.

În schimb, pentru persoanele juridice și morale (instituții, așezăminte, organizații profesionale etc.), dreptul de sigiliu era un drept care aparținea Domniei, ca o consecință ce decurgea direct din *dominium plenum* și acest drept putea fi, juridic vorbind, concedat de domnie, în mod expres – de cele mai multe ori, – și aceasta îl și conceda în fapt.

Dreptul de sigiliu al târgurilor și orașelor era tot un drept domnesc și decurgea din același izvor juridic².

În lucrarea de față ne propunem să analizăm 14 matrice sigilare³ care au aparținut unor personalități, unor familii boierești, fețe bisericești sau unor sate din Oltenia.

Matricele prezentate se regăsesc în două colecții distincte ale Muzeului Olteniei: Colecția „Sigilografie” și Colecția „Medalii, insigne și sigilii”. Cumulat, în cele două colecții sunt 592 de medalii, insigne și matrice sigilare.

În Colecția Sigilografie sunt 25 de matrice sigilare, iar în Colecția Medalii, insigne și sigilii sunt alte 45 de astfel de piese.

O parte provin prin transferarea în anul 1950 a colecției Fundației „Alexandru și Aristia Aman” la Muzeul Olteniei⁴, câteva provin din Fondul vechi al Muzeului de Antichități și Etnografie al Olteniei⁵, celelalte fiind achiziționate sau donate după anul 1960.

* Muzeul Olteniei Craiova; e-mail: rgdumitrescu@gmail.com.

¹ Rîzniș 1982, p. 171.

² Virtosu 1960, p. 343.

³ Denumim matrice sigilară obiectul confecționat din material dur care, având gravate o reprezentare și un text ce-l individualizează pe posesor, servește la realizarea amprente sigilare; a se vedea Bogdan 1956, p. 245; Dogaru 1976, p. 5.

⁴ Braun *et alii* 2003, p. 64.

⁵ Dumitrescu 2020, p. 313.

Prima matrice sigilară prezentată este cea a Marelui Paharnic Barbu Brădescu⁶. Acesta a fost un apropiat al lui Matei Basarab, alături de care îl regăsim în pribegie în Transilvania în anul 1630 sau în bătălia de la Plumbuita împotriva lui Radu Iliș (25 octombrie 1632). După bătălia de la Plumbuita, Matei Basarab îl ridică pe Barbu Brădescu la rangul de Mare Paharnic, pentru ca din ianuarie 1646 să dețină rangul de Mare Stolnic⁷. Moare ante 22 octombrie 1648, fiind ctitor al mănăstirii Crețești și al bisericii din Brădești, din județul Dolj. În ctitoria sa de la Brădești, Barbu Brădescu este zugrăvit într-o frumoasă frescă unde se poate distinge în partea de sus și stema sa, aceeași ca și cea din matricea sigilară păstrată la Muzeul Olteniei⁸.

Cea de-a doua matrice sigilară este cea a familiei Brăiloiu⁹, vechi neam boieresc atestat documentar încă din secolul al XVI-lea¹⁰. Familia Brăiloiu intră în rândul familiilor boierești de seamă ale Olteniei odată cu ridicarea în scaunul de Mare Ban al Craiovei a lui Cornea Brăiloiu, în anul 1695¹¹. În timpul stăpânirii Olteniei de către austrieci, dar și ulterior, urmașii banului Cornea vor deține un însemnat domeniu funciar¹². Susținători ai noii puteri și obținând dregătorii în administrația imperială, mai mulți fii ai lui Cornea Brăiloiu cumpără case în Craiova, stabilindu-și reședințele în mahalaua Obedeanu¹³. Diversele ramuri ale familiei se vor menține vreme de două secole în elita orașului Craiova, până când se vor stinge ușor-ușor¹⁴. Unele dintre casele lor rămân în familie prin moștenire, altele trec în alte familii, date ca zestre sau vândute. Una câte una, aceste case au dispărut, Craiova mai păstrând amintirea neamului Brăiloiu doar prin numele cartierului Cornițoiu, după Corniță Brăiloiu ce va fi avut aici un heleşteu¹⁵.

Matricea sigilară a familiei poate fi datată pe la jumătatea secolului al XIX-lea, conform unor opinii recente¹⁶, dacă ținem cont de modul de reprezentare al scutului cu armele familiei și dacă analizăm impresiunile sigilare ale mai multor membri ai familiei pe un document din anul 1719¹⁷.

Cea de-a treia matrice sigilară din catalog conține stema ce poate fi atribuită familiei Greceanu (Cornescu) din Valahia sau familiei Perju din Basarabia¹⁸. O stemă asemănătoare a fost semnalată pe un inel sigilar din colecția Orghidan¹⁹. În stadiul actual al cercetărilor, nu putem preciza cărei familii i-ar fi putut aparține această matrice.

În ultimii ani, interesul specialiștilor pentru cercetarea sigiliilor sătești și comunale a sporit continuu²⁰. Prin simbolurile reprezentate, aceste vestigii sigilare constituie importante izvoare istorice care prezintă sugestiv elemente ale vieții economico-sociale, etnografice, culturale și spirituale dintr-o localitate sau alta, redau modul de viață rural, cu multiplele lui aspecte²¹.

Și în colecția Muzeului Olteniei se păstrează astfel de matrice ale unor sate din Mehedinți, Olt și Dolj. Cea mai veche este cea a satului Ercea²² (cat. nr. 4), urmată de cea din anul 1839 a satului Jitaru²³ (cat. nr. 6) și cea din anul 1843 a satului Tâmburești²⁴ (cat. nr. 8).

Matricea sigilară a arhimandritului Dorotei (cat. nr. 5) are inscripționată anul venirii acestuia la conducerea mănăstirii Jitianu²⁵, în câmpul sigilar fiind reprezentat un vultur bicefal încoronat, având de-o parte și de alta abrevierea ΑΡΜΔ ΑΡΘ, adică ΑΡΧΙΜΑΝΔΡΙΤΗΣ ΔΩΡΟΘΕΟΣ.

Arhimandritul Dorotei a devenit stareț al mănăstirii Jitianu mai înainte de 24 martie 1829, deținând această funcție până la 8 decembrie 1858, când va preda bunurile mănăstirii egumenului Daniil Gorgorinis.

⁶ Matricea pare a fi o încercare de heraldizare, datând din a doua jumătate a secolului al XIX-lea, conform opiniei domnului Tudor Radu Tiron, căruia îi mulțumim și pe această cale pentru sprijinul colegial. O compoziție asemănătoare apare la Cornel 1909-1914, p. 391.

⁷ Stoicescu 1971, pp. 120-121.

⁸ Obedeanu 1928, pp. 293-294.

⁹ Hagi-Moscu 1918, p. 2.

¹⁰ Lecca 1999, p. 136.

¹¹ Stoicescu 1971, p. 121.

¹² Cioarec 2017, pp. 17-30.

¹³ Rădulescu 2020, pp. 235-237.

¹⁴ Sturdza 2011, p. 191.

¹⁵ *Casele Brăiloiu din Craiova* (<https://craiovadeieri.wordpress.com/2015/10/24/casele-brailoilor-din-craiova/>)(accesat 29.11.2023).

¹⁶ Lazăr, Tiron 2016, p. 286.

¹⁷ Lazăr, Tiron 2016, p. 300, nr. 8-9, p. 302, nr. 13, p. 303, nr. 18, p. 304, nr. 19, p. 307, nr. 28, p. 310, nr. 40.

¹⁸ Opaschi 2008, p. 580.

¹⁹ Opaschi 2008, p. 588, Pl. III, fig. 11c.

²⁰ Barna 2004, pp. 123-133; Mureșan, Popovici 2009; Ivănuș 2009, pp. 9-15; Mureșan 2019, pp. 247-255.

²¹ Mureșan, Popovici 2009, p. 137.

²² Lahovari *et alii* 1900, p. 316; Donat *et alii* 2000, p. 12, nr. 24.

²³ Avram *et alii* 2006, p. 329.

²⁴ Donat *et alii* 2000, p. 44, nr. 1.

²⁵ Păduraru 2018, pp. 269-279.

Arhimandritul Dorotei se stinge din viață mai înainte de 2 aprilie 1862, când Tribunalul Dolj îl înștiințează pe egumenul Daniil că a doua zi urmează ca o comisie să vină la mănăstire pentru a inventaria bunurile răposatului proegumen²⁶.

Sigiliul arhimandritului Dorotei, împreună cu semnătura sa, se regăsește pe două documente, din 1853 și 1858²⁷, ceea ce a permis identificarea posesorului matricei din colecția Muzeului Olteniei.

Muzeul Olteniei păstrează în colecțiile sale și matricele sigilare ale boierilor din familia Fratoștițeanu. Aceasta este menționată încă din noiembrie 1719 în rândurile familiilor boierești din Oltenia de către autoritățile imperiale habsburgice²⁸. Boierii din neamul Fratoștițeanu au stăpânit mai multe moșii, între care amintim Vârbița²⁹, Banovița³⁰ și Mormanu³¹ în județul Mehedinți, dar și Sălcuța³² și Piscurile³³ în județul Dolj.

În colecțiile Muzeului Olteniei sunt păstrate matricele sigilare ale lui Radu și Ioan Fratoștițeanu. Radu Fratoștițeanu este consemnat în Catagrafia boierilor din 1829 la categoria boiernașilor, având rangul de treti vistier și un venit de 15000 lei³⁴, pentru ca din 1839 să dețină dregătoria de serdar³⁵. Radu Fratoștițeanu stăpânea la 1831 moșia Zmărdăștețu³⁶ din județul Mehedinți. În schimb, Ioan Fratoștițeanu este consemnat în Arhondologia Țării Românești ca având dregătoria de parucic de la 30 august 1839³⁷.

Stema Costăcheștilor se poate identifica pe matricea sigilară de la nr. 11³⁸. Neamul Costache este atestat documentar în rândul familiilor boierești din Moldova încă din veacul al XVII-lea³⁹. Nicio altă familie boierească din Moldova nu a jucat un rol atât de însemnat într-o perioadă așa de îndelungată, de la marele comis Costache (1623) la Manolache Costache Epureanu (1880). Familia Costache a avut alianțe matrimoniale cu majoritatea familiilor ce făceau parte din protipendada Moldovei, precum familiile Cantacuzino, Rosetti, Palade, Costin, Balș, Ghica, Lambrino, Catargiu, Racoviță, Miculescu, Sturdza și Neculce⁴⁰.

Matricea sigilară, care se păstrează în colecția Muzeului Olteniei, conține stema familiei Costache din a două jumătate a secolului al XIX-lea⁴¹ și a fost achiziționată în anul 1983 de la Maria Costache, descendentă a familiei, stabilită la București.

De la Ana Maria Seulescu, Muzeul Olteniei a achiziționat și matricea sigilară a familiei (cat. nr. 12), la fel ca și pe cea a Marelui Paharnic Barbu Brădescu (cat. nr. 1), întrucât Săulești erau coborâtori din neamul Brădeștilor⁴².

Familia Seulescu este menționată în noiembrie 1719 în rândurile familiilor boierești din Oltenia de către autoritățile imperiale habsburgice⁴³, aceasta deținând mai multe moșii precum cea de la Brădești, Rasnic, unde a ridicat un conac și o biserică cu hramul Sf. Gheorghe, sau moșia Catina din comuna Braloștița⁴⁴.

Dintre reprezentanții de seamă ai acestei familii îl amintim pe Mihail N. Săulescu (1861-1929). Acesta a urmat studii universitare la Berlin și a obținut doctoratul în Drept la Paris. A fost profesor la Facultatea de Drept din București, deputat, secretar general la Ministerul de Finanțe, vicepreședinte al Camerei deputaților și ministru de Finanțe⁴⁵.

Muzeul Olteniei păstrează și matricea sigilară care i-a aparținut lui Mihail Oromolu (1875-1945), personalitate marcantă a primei jumătăți a secolului XX. Acesta a urmat studii la Liceul Sf. Sava și Universitatea din București. Licențiat în drept la Paris. A urmat cursuri de literatură și filosofie la Universitatea din München. A fost magistrat la Craiova (1903), avocat al statului (1904) și prefect al județului Dolj (1912-1913). Membru al Partidului Conservator, deputat și senator (1914-1938), membru

²⁶ Petcu 2023-2024.

²⁷ Petcu 2023-2024, planșa II, fig. 4-5.

²⁸ Obedeanu 1923, p. 196.

²⁹ Donat *et alii* 2000, p. 5, nr. 1; Pricop 2009, p. 98.

³⁰ Donat *et alii* 2000, p. 8, nr. 17.

³¹ Donat *et alii* 2000, p. 9, nr. 5.

³² Donat *et alii* 2000, p. 42, nr. 4.

³³ Donat *et alii* 2000, p. 53, nr. 6.

³⁴ Filitti 1929, p. 54.

³⁵ Cernovodeanu, Gavrila 2002, p. 96.

³⁶ Donat *et alii* 2000, p. 10, nr. 16.

³⁷ Cernovodeanu, Gavrila 2002, p. 96.

³⁸ Monu 2011, p. 244; Iftimi 2014, p. 178, nota 18.

³⁹ Sturdza 2018, pp. 320-321.

⁴⁰ Monu 2011, p. 5.

⁴¹ Monu 2011, p. 244.

⁴² Obedeanu 1928, p. 294.

⁴³ Obedeanu 1923, p. 197.

⁴⁴ Rădulescu 2020, p. 242.

⁴⁵ Leferman *et alii* 2005, p. 297.

al Partidului Conservator Democrat (1918), ministru al Industriei, în guvernul Take Ionescu (1921-1922) și conducător al PNL Dolj în perioada interbelică.

Mihail Oromolu s-a numărat printre sprijinitorii cei mai activi ai desăvârșirii unității naționale, alături de N. Titulescu, Take Ionescu, Octavian Goga ș.a. Între 1922-1926 a fost guvernator al Băncii Naționale a României, apoi membru al Creditului Industrial, unde a sprijinit industria Olteniei, și membru în Consiliul Superior al Agriculturii (1937). În anii celui de-Al Doilea Război Mondial a fost președinte al Asociației *Amicii Americii*, având un rol important în apărarea intereselor SUA. A contribuit la înființarea, în 1922, a editurii *Scrisul Românesc*, din Craiova, finanțând publicarea mai multor romane.

A fost decorat cu Legiunea de Onoare în grad de comandor și Marea Cruce a ordinului Coroana României⁴⁶.

Ultima piesă pe care o prezentăm este cea care i-a aparținut lui George G. Vrăbiescu, figură de seamă din domeniul juridic în perioada interbelică⁴⁷ și deținător al unei moșii la Terpezița, județul Dolj⁴⁸.

În final, redăm catalogul cu descrierea tuturor pieselor prezentate, precum și imagini ale acestora.

CATALOG

1. Matricea sigilară rotundă (în negativ) a Marelui Paharnic Barbu Brădescu.

Mâner din os.

Date: A doua jumătate a secolului al XIX-lea.

În emblema scut având ca decor un leu rampant ținând sabia (stema Olteniei), iar pe scut este așezată o acvilă conturnată cu crucea în cioc (stema Țării Românești).

Os și alamă; D = 18 mm; H = 72,5 mm.

Nr. inv. I 28916. (Planșa 1)

Proveniență: Achiziție Ana Maria Seulescu, București.

2. Matricea sigilară ovală (în negativ) a familiei Brăiloiu.

Mâner din lemn.

Date: Jumătatea secolului al XIX-lea.

În emblema, scut cu blazonul familiei Brăiloiu: scut sfertuit; în I-ul cartier acvilă cu zborul coborât având capul întors; în al II-lea cartier, trei brațe în armură, ținând în țeapă o spadă, un steag, respectiv o cruce latină între două ramuri; în al III-lea cartier, o cetate zidită și crenelată, cu intrare arcuită spre senestra, înălțată prin trei turnuri crenelate; în al IV-lea cartier, un leu rampant cu capul întors⁴⁹. Scutul este timbrat de un coif încoronat cu vizieră închisă având în cimier penaj și cu lambrechini simetrice de o parte și de alta a compoziției heraldice.

Alamă, lemn; D = 30 x 27 mm; H = 84,5 mm.

Nr. inv. I 50789. (Planșa 1)

Proveniență: Donație Toma Rădulescu, Craiova.

3. Matricea sigilară rotundă (în negativ) a familiei Greceanu (Cornescu) sau familiei Perju?

Mâner din bronz.

Date: A doua jumătate a secolului al XVIII-lea.

În emblema, într-o cunună de lauri încoronată, doi porumbei afrontați, cu zbor deschis, așezați pe o inimă, susțin cu ciocurile o cruce cu capetele lățite. Porumbeii sunt încadrați în cele patru colțuri de inițialele: **5 – AN / II – P**.

BZ; D = 23,5 x 20,5 mm; H = 59,5 mm.

Nr. inv. I 17130. (Planșa 1)

Proveniență: Donație Lelia Popescu, București.

4. Matrice sigilară ovală dublă (în negativ) a satului Ercea, jud. Mehedinți.

Mâner din alamă.

Date: 1785.

În emblema, încadrați între două ramuri, un cerb și un cal, afrontați, având între ei un copac. În partea de sus, incizate, inițialele: **CP – BT**. În exergă anul 1785. Celălalt câmp sigilar are redat un bovidu încadrat de două ramuri, având în partea de sus, incizate, inițialele: **CP – BT**. În exergă anul 1785.

Alamă; D = 27 x 26 mm; D = 24 x 23 mm; H = 91 mm.

Nr. inv. I 96. (Planșa 1)

Proveniență: Achiziție Nicolae Boianu, Craiova.

⁴⁶ Leferman *et alii* 2005, pp. 242-243.

⁴⁷ Leferman *et alii* 2005, p. 353.

⁴⁸ Avram *et alii* 2004, p. 270.

⁴⁹ Lazăr, Tiron 2016, p. 286, nota 88.

5. Matricea sigilară de formă octogonală (în negativ) a arhimandritului Dorotei, stareț al Mănăstirii Jitianu.

Mâner din bronz.

Date: 1829.

În emblemă o acvilă bicefală încoronată încadrată de legenda incizată pe trei rânduri: **AP – MAS/ AP – OS/ 1829**.

BZ; D = 19 mm; H = 38 mm.

Nr. inv. I 10313. (Planșa 2)

Proveniență: Fondul vechi al Muzeului Olteniei.

6. Matricea sigilară rotundă (în negativ) a satului Jitaru, jud. Olt.

Mâner din lemn.

Date: 1839.

Legenda semicirculară incizată în partea de sus: **Сагул Жытапу**. În emblemă turnul unui ansamblu monahal fortificat având de o parte și de alta legenda: **Ж – ОЛ/ Пл – Bez**. În exergă milesimul 1839.

Lemn, alamă; D = 26 mm; H = 75 mm.

Nr. inv. I 32072. (Planșa 2)

Proveniență: Donație Antoaneta Vișoreanu Craiova.

7. Matricea sigilară rotundă (în negativ) a serdarului Radu Fratoșțițeanu.

Mâner din alamă.

Date: 1842.

În emblemă, într-o cunună, vulturul cu crucea în cioc, iar în partea de jos inițialele **P : Φ** și anul **1842**.

Alamă; D = 29 mm; H = 91 mm.

Nr. inv. I 10456/4 (v. 15972/ 817 A). (Planșa 2)

Proveniență: Colecția Fundației „Alexandru și Aristia Aman” Craiova.

8. Matricea sigilară ovală (în negativ) a satului Tâmburești, jud. Dolj.

Mâner din lemn.

Date: 1843.

Legenda circulară incizată: **CATY : TAMBOPEIII : JYD : DOJJY**. În câmpul sigilar un pește sub care este incizat anul **1843**, iar în partea de sus o coroană.

Alamă; D = 27,5 x 26 mm; H = 83 mm.

Nr. inv. I 3625. (Planșa 3)

Proveniență: Achiziție Gh. Calețeanu.

9. Matricea sigilară rotundă (în negativ) a lui Ioan Fratoșțițeanu.

Mâner din bronz.

Date: Prima jumătate a secolului al XIX-lea.

În câmpul sigilar un scut încoronat cu monograma **I . FP**.

BZ; D = 20 mm; H = 69 mm.

Nr. inv. I 10456/7 (v. 15975/ 819 A). (Planșa 3)

Proveniență: Colecția Fundației „Alexandru și Aristia Aman” Craiova.

10. Matricea sigilară ovală (în negativ) a lui Ioan Fratoșțițeanu.

Mâner din bronz.

Date: Prima jumătate a secolului al XIX-lea.

În câmpul sigilar un scut încoronat cu monograma **IΦ**.

BZ; D = 25 x 22 mm; H = 69 mm.

Nr. inv. I 10456/6 (v. 15971/ 816 A). (Planșa 3)

Proveniență: Colecția Fundației „Alexandru și Aristia Aman” Craiova.

11. Matricea sigilară dreptunghiulară (în negativ) a familiei Costache.

Mâner din lemn.

Date: A doua jumătate a secolului al XIX-lea.

În emblemă stema Costăcheștilor, un scut încoronat având în primul cartier o acvilă încoronată, iar în cel inferior un braț de cavaler în armură care ține înmănușate o cruce, o sabie și o ramură de palmier.

Lemn, alamă; D = 21 x 15 mm; H = 98 mm.

Nr. inv. I 29028. (Planșa 4)

Proveniență: Achiziție Maria Costache, București.

12. Matricea sigilară rotundă a familiei Seulescu.

Mâner din lemn.

Date: A doua jumătate a secolului al XIX-lea.

În emblema, scut cu o potcoavă cu cruce și o săgeată cu vârful în jos, iar așezate pe scut o manta peste care este plasată o pălărie de vânător.

Alamă, lemn; D = 26,5 mm; H = 89 mm.

Nr. inv. I 28917/1. (Planșa 4)

Proveniență: Achiziție Ana Maria Seulescu, București.

13. Matricea sigilară rotundă a lui Mihail Oromolu.

Mâner din argint decorat cu motive vegetale.

Datare: Prima jumătate a secolului al XX-lea.

Legenda incizată sub forma unei monograme: **MO**.

AR; D = 26,5 mm; H = 80 mm.

Nr. inv. I 16276. (Planșa 4)

Proveniență: Donație Marieta Juvara.

14. Matricea sigilară rotundă a lui George G. Vrăbiescu.

Mâner hexagonal din bronz aurit decorat cu elemente vegetale stilizate.

Datare: Prima jumătate a secolului al XX-lea.

În emblema monograma: **GV**.

BZ aurit; D = 24 mm; H = 85 mm.

Nr. inv. I 13780. (Planșa 5)

Proveniență: Donație George G. Vrăbiescu.

BIBLIOGRAFIE

- Avram *et alii* 2004 C. Avram (coord.), P.-E. Barbu, D. Ciobotea, V. Osiac, *Dicționarul istoric al localităților din județul Dolj, N-V*, Craiova, Editura Alma, 2004.
- Avram *et alii* 2006 C. Avram, P. Barbu, G. Bică, D. Bușă, A. Ceașescu, I. Cioarec, D. Ciobotea, N. Grădinaru, N. Vintilă, V. Osiac (coord.), N. Stoicescu (coord.), I. Tighiliu, *Dicționarul istoric al localităților din județul Olt (Orașe)*, Craiova, Editura Alma, 2006.
- Barna 2004 C. M. Barna, *Sigilii sătești în comitatul Hunedoara (1851-1856)*, în *Buletin de cercetare științifică studențească*, 10, 2004.
- Bogdan 1956 D. P. Bogdan, *O străveche matrice de pecete românească*, în *SMIM*, I, 1956.
- Braun *et alii* 2003 G. Braun, M. Leferman, T. Nedelcea, T. Rădulescu, *Familia Aman*, Craiova, Editura Aius, 2003.
- Cernovodeanu, Gavrilă 2002 P. Cernovodeanu, I. Gavrilă, *Arhondologiile Țării Românești de la 1837*, Brăila, Editura Istros, 2002.
- Cioarec 2017 I. Cioarec, *Domeniul funciar al boierilor Brăiloiu din județele Dolj și Mehedinți*, în *Arhivele Olteniei*, s. n., nr. 31, 2017.
- Cornel 1909-1914 T. Cornel, *Figuri contimporane din România. Dicționar biografic ilustrat*, București, 1909-1914.
- Dogaru 1976 M. Dogaru, *Sigiliile mărturii ale trecutului istoric. Album sigilografic*, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1976.
- Donat *et alii* 2000 I. Donat, I. Pătroiu, D. Ciobotea, *Catagrafia Obștească a Țării Românești din 1831*, Craiova, Editura Helios, 2000.
- Dumitrescu 2020 R. G. Dumitrescu, *Monede de aur și platină din colecția Muzeului Olteniei Craiova*, în *Cercetări numismatice*, XXVI, București, 2020.
- Filitti 1929 I. C. Filitti, *Catagrafie oficială de toți boerii Țării Românești la 1829*, București, Tipografia Curții Regale F. Göbl Fii, 1929.
- Hagi-Moscu 1918 E. Hagi-Moscu, *Steme boerești din România*, București, Atelierele Socec, 1918.
- Iftimi 2014 S. Iftimi, *Vechile blazoane vorbesc. Obiecte armoriolate din colecții ieșene*, Iași, Editura Palatul Culturii, 2014.
- Ivănuș 2009 N. D. Ivănuș, *Sigilii și ștampile din colecția „Astrei” aflate în Muzeul Brukenthal – Muzeul de Istorie-Casa Altemberger din Sibiu. Catalog*, Sibiu, 2009.
- Lahovari *et alii* 1900 G. I. Lahovari, C. I. Brătianu, G. G. Tocilescu, *Marele dicționar geografic al României*, vol. III, București, 1900.
- Lazăr, Tiron 2016 G. Lazăr, T.-R. Tiron, *Din sfragistica boierimii muntene: memoriul din 7 septembrie 1719 și sigiliile sale*, în *SMIM*, XXXIV, 2016.
- Lecca 1999 O.-G. Lecca, *Familiele boierești române. Istorie și genealogie (după izvoare autentice)*, ediție îngrijită de Alexandru Condeescu, București, Editura Muzeul Literaturii Române, 1999.

- Leferman *et alii* 2005 M. Leferman, G. Braun, A. Năstase, T. Nedelcea, F. Urziceanu (coord.), *Repere spirituale românești. Un dicționar al personalităților din Dolj*, Craiova, Editura Aius, 2005.
- Monu 2011 Elena Monu, *Familia Costache. Istorie și genealogie*, Bârlad, Editura Sfera, 2011.
- Mureșan 2019 A. Mureșan, *Sigilii comune ale unor localități rurale din comitatul Bihor (secolele XVIII-XIX). Opinii*, în *Crisia*, XLIX, 2019.
- Mureșan, Popovici 2009 A. Mureșan, I. Popovici, *Sigilii sătești și comunale din comitatul Arad și împrejurimi (secolele XVII-XIX)*, Arad, Editura Gutenberg Univers, 2009.
- Obedeanu 1923 C. V. Obedeanu, *Marile familii românești date de istoricul Sulzer. Marile familii Oltenesti*, în *Arhivele Olteniei*, anul II, nr. 7, 1923.
- Obedeanu 1928 C. V. Obedeanu, *Barbu Brădescu în urzeala evenimentelor din vremea sa*, în *Arhivele Olteniei*, anul VII, nr. 37-38, 1928.
- Opaschi 2008 C. Opaschi, *Inele sigilare din colecția Ing. Constantin Orghidan*, în *CN*, XIV, 2008.
- Păduraru 2018 M. Păduraru, *Din istoricul unei vechi mănăstiri oltene: Jitianu. Evoluția lăcașului. Ctitori cunoscuți și mai puțin cunoscuți*, în *Oltenia. Studii și comunicări. Arheologie-Istorie*, XXV, 2018.
- Petcu 2023-2024 C. Petcu, *Egumenii mănăstirii Jitianu*, în *Oltenia. Studii și comunicări. Arheologie-Istorie*, XXX-XXXI/2023-2024 (în curs de apariție).
- Pricop 2009 G. Pricop, *Boierii Poenari. Pagini din albumul de familie*, Brăila, Editura Istros, 2009.
- Rădulescu 2020 T. Rădulescu, *Aspecte sociale și demografice din istoria mahalalei Obedeanu din Craiova în secolul al XIX-lea*, în *Oltenia. Studii și comunicări. Arheologie-Istorie*, XXVII, 2020.
- Rîzniș 1982 F. Rîzniș, *Tradiție și continuitate exprimate în sigilii personale din sec. al XVII-lea (Însemne și semnificații)*, în *Muzeul Național*, VI, 1982.
- Stoicescu 1971 N. Stoicescu, *Dicționar al marilor dregători din Țara Românească și Moldova (sec. XIV-XVII)*, București, Editura enciclopedică română, 1971.
- Sturdza 2011 M. D. Sturdza (coord.), *Familiile boierești din Moldova și Țara Românească. Enciclopedie istorică, genealogică și biografică*, vol. II, Boian – Buzescu, București, Editura Simetria, 2011.
- Sturdza 2018 M. D. Sturdza (coord.), *Familiile boierești din Moldova și Țara Românească. Enciclopedie istorică, genealogică și biografică*, vol. V, Ceaure – Cuza, București, Editura Corint, 2018.
- Vîrtosu 1960 E. Vîrtosu, *Despre dreptul de sigiliu*, în *SCN*, III, 1960.

1

2

3

4

PLANȘA 1

NUMISMATICĂ

5

6

7

PLANȘA 2

8

9

10

PLANȘA 3

NUMISMATICĂ

11

12

13

PLANȘA 4

14

PLANȘA 5

MUZEOGRAFIE

MUZEUL, METAFORĂ A CUNOAȘTERII

Radu MOTOCA*

THE MUSEUM, THE METAPHOR OF KNOWLEDGE

ABSTRACT

Starting from the current definition of the museum, the article highlights that, although the contemporary museum does not represent a linear continuation of the Museon in Alexandria, it retains, through its vocation, several common elements. In antiquity, the museum was a place dedicated to the Muses, and some philosophical schools had such a museum. The Museon in Alexandria was located next to the famous Library. During the Renaissance, the concept of the museum reappeared in close relation to study and knowledge. The collection, preservation, and transmission of past treasures are part of the broad framework of study and knowledge. The museum experience is fundamental to shaping one's own identity, which inevitably integrates into a collective identity. We cannot know where we are going if we do not know where we come from.

Keywords: Museum, Alexandria, Muse, knowledge, memory, museum experience.

Dicționarul explicativ al limbii române definește muzeul ca fiind o „instituție care se ocupă cu strângerea, păstrarea, cercetarea, punerea în valoare și expunerea obiectelor care prezintă interes istoric, științific, artistic etc.; clădire în care sunt păstrate și expuse astfel de obiecte”.

A devenit un loc comun sublinierea faptului ca accepțiunea contemporană a conceptului de muzeu nu împărtășește nimic cu ideea antică de muzeu. În opinia noastră lucrurile sunt mult mai nuanțate, fără a fi o continuare a *Museon*-ului din Alexandria, muzeul din ziua de azi păstrează în mod implicit, chiar dacă nu explicit, câteva elemente din vocația sa originară. În acest sens, ceea ce contează cu adevărat când vorbim despre Muzeu este experiența muzeală. Cu alte cuvinte, tipul de experiență pe care vizitatorii o fac atunci când vizitează un muzeu. Acest lucru este important deoarece muzeul nu este un „obiect”, ci este o lume plină de obiecte simbolice. În același timp, muzeul nu este un spațiu neutru, ci un laborator ce supune vizitatorul, cu sau fără voința sa, la o experiență complexă.

Instituția muzeală are o lungă istorie și o genealogie complexă. Astfel, muzeul modern, cel care se apropie prin definiție de muzeul din zilele noastre, se înscrie, în principal, în cadrul unei funcții temporale și anume aceea a conservării memoriei și, implicit, a luptei cu uitarea. În perioada de trecere din secolul al XIX-lea spre secolul XX, instituția muzeului devine mai complexă, acestei funcții de conservare a memoriei i s-au adăugat alte elemente, făcând din muzeu un agent social important.

Se considera nașterea muzeului modern ca având loc în anii Revoluției Franceze (1789-1799), mai exact în 1793 când, fosta reședință regală, Palatul Luvru din Paris, a fost deschis publicului sub numele de *Muséum central des arts de la République*. Se observa în denumirea noii instituții folosirea termenului *museum* și nu a termenului *musée*, care este și denumirea contemporană (*Musée du Louvre*). Motivul principal pentru care nașterea muzeului modern este asociată acestui eveniment este faptul ca noua instituție este deschisă publicului larg cu o explicită vocație democratică, spre deosebire de formele muzeale care l-au precedat.

În perioada Renașterii, conceptul de „muzeu” diferă semnificativ față de cel modern. Deși termenul își are originile în Grecia antică, derivând din „mouseion” (templu al Muzelor, divinități ale artelor și științelor), în Renaștere, acest termen începe să capete o nouă semnificație, reflectând schimbările culturale și intelectuale ale epocii. Renașterea a reprezentat o tranziție esențială în modul în care a fost perceput și utilizat conceptul de muzeu. De la un termen aproape neglijat în Evul Mediu, „muzeul” a devenit un simbol al renașterii cunoașterii și al legăturii cu trecutul clasic. Această schimbare reflectă nu doar evoluția lingvistică, ci și transformările profunde în gândirea culturală și intelectuală a epocii. În Renaștere, conceptul de muzeu s-a transformat semnificativ față de Evul Mediu. Termenul „muzeu”, deși rar folosit în perioada medievală și asociat mai degrabă cu ideea de studiu decât cu un loc de conservare a artelor și științelor, a început să capete o nouă semnificație în secolele XIV-XVII. Această perioadă a manifestat o preocupare profundă pentru disciplinele patronate de Muze, fapt ce a transformat întreaga epocă într-un veritabil „muzeu”¹.

* Cercetător independent, Roma; radumotoca@gmail.com.

¹ Cfr. P. Findeln, *The Museum: its Classical Etymology and Renaissance Genealogy*, în *Journal of the History of Collections*, nr. 1, 1989.

Conform studiului realizat de Liliane Chatelet-Lange, termenul „muzeu” nu apare în niciun dicționar francez până la sfârșitul secolului al XVI-lea, subliniind astfel lipsa utilizării sale independente și semnificative în Evul Mediu². Totuși, odată cu revigorarea artelor liberale în Renaștere, umaniștii au creat „muzee” pentru a sublinia conexiunile lor directe cu înțelepciunea antică. Aceștia s-au plasat conștient în corul Muzelor, reflectând o renaștere culturală și intelectuală intensă, care a pus bazele muzeului modern. Această perioadă a fost marcată de o reîntoarcere la valorile și cunoștințele antice, prin care umaniștii au contribuit la dezvoltarea unei noi înțelegeri și aprecieri a artelor și științelor.

Muzeele nu erau instituții publice similare celor contemporane. Colecțiile erau în mare parte private, deținute de nobili, prinți sau mecenai. Aceste spații, adesea denumite „studioli” sau „camerini di meraviglie” (*Wunderkammer*), erau dedicate adunării de obiecte rare și prețioase, inclusiv opere de artă, artefacte naturale și curiozități. *Studioli* precum cel al lui Federico da Montefeltro (1422-1482) din Urbino exemplifică acest tip de colecții private, concentrându-se pe studiu și contemplare³.

Familia Medici, una dintre cele mai influente din Renaștere, a avut un rol esențial în dezvoltarea colecțiilor de artă. Colecția lor privată a servit drept fundație pentru *Galeria Uffizi*, una dintre cele mai importante instituții muzeale din lume. Aceasta reprezintă o tranziție semnificativă către conceptul modern de muzeu, accesibil inițial cercetătorilor și artiștilor. Implicarea familiei Medici în promovarea și protejarea artelor a fost crucială pentru evoluția muzeelor.

Renașterea este marcată de un interes reînnoit pentru antichitatea clasică. Colecțiile din această perioadă includeau frecvent sculpturi, monede, inscripții și alte artefacte din Grecia și Roma antică. Acest interes reflectă spiritul umanist al epocii, care viza redescoperirea și imitarea culturii clasice. Anticarii, precum Poggio Bracciolini (1380-1459), au jucat un rol esențial în redescoperirea și conservarea acestor artefacte.

Putem spune că Umanismul a fost în primul rând o întreprindere arheologică în sensul că a reificat erudiția transpunând preocupări vagi anticare și filozofice în proiecte specifice, a căror existență era bazată pe posesia de obiecte. Din acest punct de vedere, proliferarea muzeelor în secolele al XVI-lea și al XVII-lea poate fi văzută ca un rezultat logic al dorinței de a aduna materiale pentru o narațiune. Narațiune ce urma să configureze o nouă identitate.

Muzeul a întruchipat noul sens al istoriei, așa cum l-au schițat umaniștii, ei au considerat că „Antichitatea” ar putea servi drept punct de referință pentru „modernitate”, stabilind că cele două perioade sunt cele mai avansate (și, prin urmare, compatibile) decât perioada intermediară pe care Petrarca o va numi Evul Mediu. Astfel, se stabilește o legătură directă între muzeele contemporane și muzeul antic, subliniind imaginile clasice ale erudiției și ale învățării pentru a consolida imaginea Renașterii ca o versiune nou constituită prin „programul” transmis de etimologia cuvântului.

În această perioadă, deținerea unei colecții de artă sau de obiecte rare era un simbol de prestigiu și putere. Nobilii și elitele concureau pentru a aduna cele mai impresionante colecții, finanțând adesea expediții și săpături arheologice. Acest fenomen este evident în colecțiile unor familii precum Este, Gonzaga sau Farnese, care utilizau colecțiile lor pentru a-și demonstra bogăția și influența.

Deși inițial colecțiile erau private, spre sfârșitul Renașterii începe să se observe o deschidere mai mare către public. Studenții, savanții și, în unele cazuri, publicul larg, aveau acces la aceste colecții, punând astfel bazele pentru muzeele publice.

Papalitatea a avut un rol semnificativ în dezvoltarea muzeelor. Astfel, *Muzeele Capitoline* au fost înființate de Papa Sixtus IV în 1471, când a donat poporului roman o colecție de statui antice⁴. Acest gest a marcat începutul muzeului public, dar colecția era limitată la antichități romane. *Muzeele Vaticanului*, inițiate sub Papa Iuliu al II-lea, adăposteau, la rândul lor, colecții de artă clasică și renașcentistă. Aceste muzee nu doar conservau opere de artă, ci funcționau și ca centre de cercetare și studiu. Rolul lor educativ și de conservare a patrimoniului cultural a fost esențial pentru evoluția conceptului de muzeu.

În Renaștere, muzeele și colecțiile aveau și o funcție educativă. Ele erau locuri unde cercetătorii și artiștii puteau studia și se putea inspira. Acest aspect educativ și de cercetare s-a transferat ulterior în muzeele moderne. Personalități precum Leonardo da Vinci și Michelangelo au beneficiat de accesul la astfel de colecții pentru a-și perfecționa arta și cunoștințele.

Analiza conceptului de muzeu în Renaștere relevă o tranziție de la colecțiile private și studiourile exclusive la instituțiile care începeau să reflecte conceptul de acces public și educațional. Renașterea a

² L. Chatelet-Lange, *Le “museo di Vanres” (1560). Collections de sculpture et musees au XVIe siecle en France*, în *Zeitschrift für Kunstgeschichte*, 38 (1975), p. 2.

³ M. Simonetta, *Federico da Montefeltro: un illustre uomo d’armi fra gli illustri uomini di lettere*, în *Lo Studiolo del Duca. Il ritorno degli Uomini Illustri alla Corte di Urbino*, a cura di Alessandro Marchi, Milano, 2015, p. 37-44.

⁴ N. Giustozzi, *Musei Capitolini. Guida breve*, Mondadori, Electa, 2008.

pus bazele muzeului modern, accentuând conservarea, colecționarea și studiul operelor de artă și al curiozităților, celebrând totodată moștenirea clasică și puterea colecționării. Aceste fundații au fost esențiale pentru dezvoltarea ulterioară a muzeelor ca instituții culturale și educative.

Un alt pasaj important în trecerea spre muzeul modern îl constituie *British Museum* din Londra, fondat oficial în 1753 și deschis publicului în 1759. Cu toate acestea, există câțiva factori care îl diferențiază de Louvre și explică de ce acesta din urmă este adesea considerat primul adevărat muzeu modern. *British Museum* a fost fondat datorită donației colecției private a lui Sir Hans Sloane (1660-1753), un medic și om de știință. Această colecție includea cărți, manuscrise, obiecte de istorie naturală, antichități și opere de artă. Originea colecției este, așadar, legată de un singur colecționar privat, în timp ce Louvre s-a dezvoltat pe baza colecțiilor regale franceze, care au fost naționalizate și făcute accesibile publicului.

Deși a fost deschis publicului cu peste 30 de ani înainte de Louvre, reprezentând un pas important către accesibilitatea artei și a culturii, inițial accesul la *British Museum* era limitat și reglementat, cu vizite pe bază de programare. În contrast, Louvre, deschis în contextul Revoluției Franceze, reprezenta un act explicit de democratizare culturală, cu ideea că arta trebuie să aparțină tuturor cetățenilor.

Conceptul contemporan de muzeu își are originea, cel puțin din punct de vedere etimologic, în grecescul *Mouseion*, care însemna un loc sacru închinat *Muzelor* și protectorului lor, Apollo. Muzele erau fiicele lui Zeus și Mnemosyne, personificare a memoriei și amintirii. Pindar ne spune că, după înfrângerea titanilor, zeii l-au convins pe Zeus să creeze muzele pentru a sărbători faptele lor eroice. Șapte dintre ele au protejat literatura și artele, iar două (Clio și Urania) erau gardienii istoriei și astronomiei.

Sensul cuvântului *mouseion* s-a schimbat în timpul epocii elenistice, când, după prăbușirea imperiului lui Alexandru cel Mare, au fost întemeiate monarhii în regatele care au apărut. Regii din Pergam, Siria, Macedonia și Egipt au stăpânit peste pământuri populate în mare parte de ne-greci, dar cărora le plăcea să fie înconjurați de elemente tipice lumii grecești, cum ar fi teatre și gimnazii, și care au susținut instituții culturale ce au continuat tradiția școlilor de filozofie ateniene.

În Alexandria, Ptolemeu I (367 î.Hr.) – 283 î.Hr.) a fost interesat de cultura greacă și, la sugestia lui Demetrius din Falera (Demetrius Phalereus), a înființat o mare bibliotecă, cu dorință de a reuni toate scrierile din lumea cunoscută. Angajându-se în proiectul ambițios de a aduna cărți din toate țările cunoscute, Ptolemeii au convocat mulți traducători aleși dintre cei mai buni savanți contemporani, istorici, filozofi, medici, astronomi și matematicieni, punând la dispoziția lor mai mult de o mie de cărțurari. Acești traducători au fost primii care s-au bucurat de reperele extraordinare ale cunoștințelor oferite de această bibliotecă bine aprovizionată, care va captiva imaginația posterității.

Existența bibliotecii a fost strâns legată de înființarea Muzeului. Construit în aceeași perioadă ca și o parte din clădirile regale, Muzeul a pus la dispoziție anumite zone pentru savanți invitați, care au găsit un loc ideal pentru a efectua cercetări în multe discipline.

Cea mai bună descriere a muzeului se găsește în Strabon⁵, conform descrierii sale Muzeul era o structură prevăzută cu «o promenadă (πéριπατο), o exedră (ἐξέδρα) și o mare sală (οἶκος μέγας), unde învățații (φιλόλογοι), membrii săi, mâncau împreună (συσσίτιον)». Această asociație de învățați, care a supraviețuit până în secolul I î.Hr., dispunea de bunuri comunitare, iar un preot responsabil de Muzeu era desemnat mai întâi de rege, apoi de împărat. Era vorba, așadar, de structuri analoge celor ale Academiei lui Platon și Liceului lui Aristotel⁶. Istoricii subliniază bine continuitatea dintre Liceul aristotelic și Muzeul din Alexandria, nu doar în ceea ce privește o analogie a structurilor destinate sinodului învățaților, ci și ca organizare a cunoașterii.

Inspiratorul Muzeului, Demetrius din Falera, un personaj cu o poveste fascinantă, a fost alungat din Atena în 307 și primit în jurul anului 297 la Alexandria. Demetrius a fost discipolul lui Teofrast (372 î.Hr.-287 î.Hr.), cel ce i-a urmat lui Aristotel la conducerea Liceului, iar acest fapt explică filiația aristotelică a Muzeului. Savanții adunați aici formau o confrerie a cultului Muselor, iar activitatea lor încerca să acopere întregul câmp al cunoașterii conform vocației aristotelice.

Filosofii, oamenii de litere și oamenii de știință admiși puteau trăi fără griji, pe cheltuiala regelui, Alexandria devenind astfel una dintre capitalele culturale ale lumii. Atena, metropolele Magnei Grecie, au concurat Antiohia, capitala regatului seleucizilor, Pergamul, condusă de Attalizi (care avea a doua bibliotecă după Alexandria), și Siracuza, patria lui Arhimede. Dar Alexandria, centrul economiei mondiale, a excelat. În acei ani, probabil datorită rolului Muzeului și a schimburilor continue de

⁵ Strabon, *Geografia*, XVII, 1-8.

⁶ Cfr. M. Berti, V. Costa, *La Biblioteca di Alessandria. Storia di un paradiso perduto*, Tored, Tivoli, 2010.

informații între diverșii oameni de știință, a avut loc o revoluție științifică fundamentală, care a pus bazele pe care se sprijină lumea contemporană. Studiile și invențiile marilor oameni de știință și filosofi și-au găsit aplicație în multe domenii ale vieții de zi cu zi: calculul timpului și spațiului, dimensiunea globului, hidraulica și medicina⁷.

Biblioteca și muzeul au fost încă destul de active timp de trei secole după războiul din 48-47 î.Hr. Acest lucru este subliniat de prezența continuă a instituțiilor culturale alexandrine, care au jucat încă un rol influent în timpul Epocii Imperiale a Romei⁸. În plus față de caracteristicile descrise de Strabon, muzeul a oferit locuințe pentru membrii săi și camere pentru studiul fiecărei discipline separate⁹.

Prin urmare, Muzeul Alexandriei nu a fost doar proiectat și prezentat ca un templu pentru Muze, ci a fost mai presus de toate un loc unde oamenii de știință se puteau întâlni, schimba idei și dezbate. Astfel, biblioteca și muzeul au devenit piatra de temelie pentru o nouă istorie a umanității. Zonele bibliotecii în care se păstrau textele scrise și încăperile muzeului folosite pentru dezbateri au contribuit la o metodă cu totul nouă de studiu. În biblioteca și muzeul din Alexandria, o comunitate științifică s-a adunat pentru a citi, comenta, argumenta și participa activ la transmiterea cunoștințelor naturale, științifice și tehnologice.

Muzeul Alexandriei, împreună cu biblioteca, ar putea fi considerat o instituție de învățământ superior, precum o universitate sau o academie. Ele au fost destinate să devină un model și un punct de referință pentru cercetarea, transmiterea și conservarea cunoștințelor, un loc în care datele fundamentale și originale ale fiecărei discipline să poată fi observate, catalogate, păstrate și transmise generațiilor viitoare.

Luciano Canfora, în cartea sa *Biblioteca dispărută*¹⁰, îl citează pe filosoful Timone, care vorbește despre fabulosul Muzeu din Alessandria și-l numește „colivie a Muzelor”, făcând aluzie tocmai la apariția unor păsări rare, îndepărtate, prețioase ale locuitorilor săi. Instituțiile alexandrine au continuat să-și extindă influența în timpul Epocii Imperiale a Romei; este suficient să ne amintim de influența și răspândirea lucrărilor lui Heron, Galenus, Ptolemeu și Pappus, care au trăit și au lucrat în orașul egiptean.

Ideea de muzeu „casă a Muzelor”, ce preceda Muzeul din Alexandria, a continuat să „respire” în conștiința culturii occidentale prin Imperiul Roman, ulterior revitalizată în perioada Renașterii. Din punct de vedere filologic, extinderea sa semantică particulară i-a permis să încrucișeze și să confunde categoriile intelectuale și filozofice ale Bibliotecii (*bibliotheca*), Tezaurului (*thesaurus*), cu structuri vizuale precum *cornucopia* (cornul abundenței) și *gazofilacium* (tezaur), și constructe spațiale precum *Studio*, *Cazinou*, *Cabinet/Gabinetto*, *Galleria* și *Theatro*, creând o terminologie bogată și complexă care a descris aspecte semnificative ale vieții intelectuale și culturale a Europei moderne timpurii, făcând aluzie la configurația sa socială. Mediarea între spațiul privat și cel public, între noțiunea monahală de studiu ca activitate contemplativă, noțiunea umanistă de colecție și cerințele sociale de prestigiu și afișare îndeplinite de o colecție, *musaeum* era o structură epistemologică care cuprindea o varietate de idei, imagini și instituții esențiale pentru cultura Renașterii târzii¹¹.

Utilizarea tradițională a termenului „musaeum” a rămas constantă până în perioada modernă în relație cu locul consacrat Muzelor, un cadru mitologic locuit de cele nouă zeițe ale poeziei, muzicii și artelor liberale. „Ele se numesc Muze”, scria Chevalier de Jaucourt, în 1765, în articolul dedicat Muzeului din faimoasa Enciclopedie editată de Diderot, „dintr-un cuvânt grecesc care înseamnă „a explica misterele”, pentru că ei i-au învățat pe oameni lucruri foarte minunate și importante, care sunt de acolo aduse în atenția vulgarului”. Și, după cum continua articolul din Enciclopedie, „numele muzeelor, zeitelor și protectoarelor artelor plastice, a fost incontestabil sursa muzeului”¹².

Chiar și în uzul său original, muzeul a fost transformat într-un cadru instituțional în care resursele culturale ale unei comunități erau ordonate și adunate, ceea ce implică faptul că și scriitorii clasici au recunoscut extinderea muzeului ca o categorie de experiență.

Misiunea originală a muzeului ca *monumentum* (din latinescul *monere*, a aminti, a ilumina, a educa) și *documentum* (din latinescul *docere*, a preda, a învăța), este însoțită de o nouă vocație pe care o putem numi identitară. Muzeele naționale celebrează ideea de Stat pe care autoritățile o au în acel moment, memoria vine organizată într-o direcție sau alta. Georges-Henri Rivière, în reflecțiile sale din

⁷ Cfr. E. Lo Sardo (coord.), *Eureka! Il genio degli antichi*, Electa, Napoli, 2005.

⁸ La sfârșitul secolului I, împăratul Domițian a trimis un număr mare de oameni la Alexandria pentru a face copii ale cărților, pentru a salva bibliotecile distruse de incendiu la Roma. Mulți ani mai târziu, Athenaeus din Naucrati s-a putut bucura de comorile bibliotecii din Alexandria când își scria capodopera: *Deipnosophistae*.

⁹ Aelian, *De natura animalium*, XVII, 3 și Athenaeus din Naucrati, *Deipnosophistae*, V, 196; XIV.

¹⁰ L. Canfora, *La Biblioteca scomparsa*, Sallerio, Palermo, 2009.

¹¹ P. Findeln, *The Museum: its Classical Etymology and Renaissance Genealogy*, în *Journal of the History of Collections*, 1989.

¹² Chevalier de Jaucourt, 'Musee', în *Encyclopedic*, X, 1765, p. 893-04 apud P. Findeln, *op. cit.*

1985, definește muzeul ca un „sistem pe care o putere și o populație îl concep, îl construiesc și îl exploatează”¹³.

Cuvântul „musaeum” este doar un punct de plecare pentru a intra într-o gamă largă de discuții filozofice despre cunoaștere, percepție și clasificare, care au apărut în tradițiile umaniste și enciclopedice adoptate și transformate de colecționari în secolele XVI și XVII. Această abordare a dus la o taxonomie clară a termenilor. Deși există multe cuvinte care descriu colecțiile și activitățile similare muzeelor, niciun termen nu a fost la fel de cuprinzător ca „muzeu”. Vocabularul variat al colecționării a rezultat din multiple practici sociale și tradiții intelectuale, iar utilizarea acestor termeni era reglementată de relația lor cu „musaeum” – modelul principal pentru activitatea de colecționare. Ideea de „musaeum” a oferit cadrul în care se putea desfășura colecționarea, fiind descrisă ca „o imensă matrice combinativă de tipuri și modele” (Baudrillard), care s-a extins pentru a încorpora noi paradigme de colecție apărute.

Conceptul de muzeu se relevă a fi unul complex, marcând tranziția de la „casa Muzeleor” la forma instituțională actuală. După cum susține Robert Harbison, muzeul a fost – și este încă – un „spațiu excentric”¹⁴, un cadru deosebit ce corespunde intenției creatorilor săi. Înainte de a deveni un depozit al trecutului, creat inevitabil conform ideilor prezentului, muzeul a fost înainte de toate o structură dialectică.

Revenind la definiția contemporană a muzeului, observăm că acestuia i se atribuie principalele funcții de colectare, conservare, cercetare, punere în valoare și expunere a obiectelor de interes istoric, științific și artistic. Musaeum-ul a devenit axa prin care se intersectează toate celelalte structuri de colectare, clasificare și cunoaștere; împletind cuvinte, imagini și obiecte, oferă un spațiu comun tuturor. Utilizarea termenului de musaeum nu a fost limitată doar la obiecte materiale; muzeul a fost și este, în primul rând, o categorie mentală, iar colectarea și expunerea reprezintă o activitate cognitivă. În acest sens, este evident că experiența muzeală este una cognitivă. Categoria cunoașterii este cea sub semnul căreia se înscrie muzeul, cu toată bogăția sa semantică.

Experiența muzeală poate fi înțeleasă ca o întâlnire profundă cu Musele, divinități ale artelor și științelor, ce păzesc tărâmul cunoașterii și al memoriei colective. În fiecare sală de muzeu, în fiecare colț de galerie, se desfășoară un dialog tăcut între trecut și prezent, între obiectele expuse și privitorii care le contemplează.

Musele, fiice ale lui Zeus și Mnemosyne (zeița memoriei), simbolizează inspirația și puterea evocatoare a amintirii¹⁵. Departe de a fi forme anacronice, ele sunt cele care însuflă spiritul creativității și al înțelegerii, transformând, prin prezența lor discretă, muzeul într-un sanctuar al cunoașterii umane. Nu exista cunoaștere fără inspirație, fără *entuziasm* (*enthousiasmos*) (Socrate, Nietzsche), fără o adiere ce mișcă spiritul¹⁶. Vorbind despre Platon și muse, Agamben amintește ca „sunt Musele cele care justifică pretenția filosofiei la un rang mai înalt decât arta”¹⁷.

Fiecare artefact, fiecare pictură sau sculptură, devine o punte între memoria individuală și cea colectivă, între istoria personală și cea universală. Cunoașterea de sine, ideal și vocație originară a filosofiei, nu este posibilă fără memorie.

Memoria, în contextul muzeal, nu este doar o simplă reamintire a trecutului, ci o reconstituire activă a acestuia. Prin actul de a privi și de a reflecta asupra obiectelor de artă, vizitatorul reînvie fragmente de istorie și cultură, integrându-le în propria sa experiență de viață. Muzeul devine astfel un loc al anamnezei, al reamintirii creatoare, unde trecutul prinde viață și își revelează înțelesurile profunde.

Cunoașterea, născută din această interacțiune dintre memorie și artă, este mai mult decât acumularea de informații. Este o cunoaștere reflexivă și holistică, care transcende datele brute și ajunge la esența umană a experienței. În fața unui tablou renascentist sau a unei statui antice, vizitatorul nu doar învață despre tehnica artistică sau contextul istoric, ci își descoperă propria umanitate, propriile emoții și gânduri, reflectate în operele de artă.

Memoria are un rol fundamental în formarea și recunoașterea identității. Știm din cercetările unor autori precum Maurice Halbwachs (1877-1945), care au lucrat pe această temă, că „memoria individuală nu constă într-un element complet izolat și închis. Pentru a-și aminti trecutul, un individ are nevoie să recurgă adesea la amintirile altora, folosind puncte de referință care există în exteriorul său și care sunt

¹³ G.H. Riviere, *Définition évolutive de l'écomusée*, în *Museum*, vol. XXXVII, 1985, nr. 4.

¹⁴ R. Harbison, *Eccentric Spaces*, New York, 1977.

¹⁵ O descriere a diferitelor concepții ale muzelor din antichitate până în lumea modernă poate fi găsită în Ernst Robert Curtius, *Literatura europeană și Evul Mediu latin*, versiune originală, *Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter*, Berna, 1948.

¹⁶ Cfr. M. Massin, *La pensée vive. Essai sur l'inspiration philosophique*, Armand Colin, 2007.

¹⁷ G. Agamben, *Le Philosophe et la Muse*, în *Archives de Philosophie*, vol. 57, nr. 1, 1994.

stabilite de societate. Mai mult, însăși funcționarea memoriei individuale nu este posibilă fără acele instrumente care sunt reprezentate de cuvinte și idei, instrumente pe care individul nu le-a inventat singur, ci le-a preluat din mediul său”¹⁸. Muzeul este prin excelență un loc al memoriei vii, chiar dacă poate părea uneori un cimitir al obiectelor expuse..

Astfel, experiența muzeală devine un act de contemplare filosofică, unde cunoașterea și memoria se împletesc armonios sub privirea binevoitoare a Muselor. Muzeul nu este doar un depozitar de artefacte, ci un spațiu sacru al cunoașterii și al reamintirii, un loc unde spiritul uman se întâlnește cu trecutul său și se regăsește pe sine în lumina artei și a înțelepciunii. În Antichitate, așa cum am văzut, muzeele erau în apropierea școlilor filozofice. La Alexandria, Museonul a fost construit alături de faimoasa bibliotecă, iar această relație între cunoaștere și muzeu s-a păstrat până în zilele noastre. Muzeul este o metaforă a cunoașterii.

¹⁸ M. Halbwachs, *La mémoire collective*, PUF, Paris, 1950, p. 130.

MANIFESTĂRI EXPOZIȚIONALE ÎN AER LIBER: SALONUL NAȚIONAL DE MINERALE, FOSILE ȘI GEME. MUZEUL OLTENIEI CRAIOVA

Aurelian POPESCU*

OUTDOOR EXHIBITION EVENTS NATIONAL SALON OF MINERALS, FOSSILS AND GEMS MUSEUM OF OLTENIA CRAIOVA ABSTRACT

Outdoor exhibitions attract many visitors, especially if they are organized in places with intense pedestrian traffic. The direct contact with the pieces on display and the much more relaxed atmosphere than in the museum rooms, are other advantages that such events have over exhibitions in closed spaces. These arguments, in addition to those that each exhibitor can potentially be a guide, and the exhibited pieces can be bought, led us to organize, starting in 2008, the National Mineral, Fossil and Gem Show. As organizers, we consider the Salon an exhibition for sale, where the participants, the most important collectors and traders of minerals, fossils and gems in Romania, exhibit the pieces they have for sale and for the admiration of the public. Since the first edition, the event has enjoyed success, both visitors and the media, having particularly positive feedback. Organized in the very center of Craiova, in public squares located at the intersection of commercial arteries, the Salon was an obligatory point of passage, then a mandatory point of passage, after it entered the consciousness of the public. Both the good organization and the selection of the participants as well as the support of the Dolj County Council contributed to this.

Keywords: outdoor exhibition, National Salon, Craiova, Oltenia Museum.

Scurt istoric

În anul 1992, o mână de entuziaști pasionați de minerale, fosile și geme au înființat Asociația Mineralogilor, Paleontologilor și Gemologilor Amatori din România (A.M.P.G.A.R.). Deși conform titlaturii asociația se adresa amatorilor, cei care au înființat-o au fost specialiști de primă clasă: profesorii Virgil Ghiurcă, Ioan Mârza și Marcel Benea de la Universitatea „Babeș-Bolyai” din Cluj-Napoca, ajutați de câțiva geologi de la Exploatarea Minieră Baia Mare. În scurt timp însă, în asociație s-au înscris mulți pasionați amatori, A.M.P.G.A.R. reușind să coaguleze, practic, mișcarea colecționarilor de minerale, fosile și geme din România.

Dacă în Europa manifestările expoziționale de felul târgurilor, mostrelor, cum sunt cele de la München (*Mineralientage*), Torino (*Euro Mineral Expo*), Chamonix (*Journées Minéralogiques de Chamonix*) și multe altele, sunt cunoscute de peste 50 de ani, în România prima manifestare de acest gen a avut loc în octombrie 1992, în foaierea Filarmonicii din Cluj-Napoca, organizată fiind de A.M.P.G.A.R. sub titulatura *Salonul Național de Minerale, Fosile și Geme*. Participanții erau atât amatori individuali din toată țara, care făceau între ei schimburi de piese, dar și reprezentanți ai unor relativ recent înființate firme de prelucrare a rocilor. Au fost prezentate conferințe despre minerale, iar pe un ecran TV rula în buclă filme documentare de specialitate. La această primă ediție au fost invitate muzee de Științele Naturii, Muzeul Olteniei Craiova prezentând o piesă spectaculoasă, un craniu de bour (*Bos primigenius*) de mari dimensiuni, aflat într-o excelentă stare de conservare.

Manifestarea s-a bucurat de atenția publicului, care a venit în număr mare, precum și de atenția mass-media, materializată în reportaje (ziare, radio, TV) sau interviuri (personal am fost intervievat de o televiziune).

Suntem într-o etapă să-i zicem romantică a Salonului, cu colecționari care fac cunoștință între ei, schimbă piese și mai ales informații, în care aspectul cultural este destul de pregnant (deși subordonat aspectului comercial), în care entuziasmul unui început promițător se citește pe fețele tuturor.

Ideea prinde contur

Un timp (scurt...) Salonul de la Cluj a deținut monopolul expozițiilor cu vânzare de minerale, fosile și geme, datorită personalităților pomenite mai sus, care girau din punct de vedere științific, dar și

* Muzeul Olteniei Craiova; e-mail: aurelian_popescu@yahoo.fr.

organizatoric, manifestarea; datorită faptului că Cluj-Napoca este un oraș universitar, cu o facultate de geologie extrem de puternică, toate acestea fiind premise favorabile pentru existența unui public deosebit de interesat.

Salonul a fost replicat, începând cu anul 1995 de Muzeul Județean Bistrița-Năsăud, iar la Baia Mare, Oradea și în alte orașe din Transilvania, astfel de expoziții cu vânzare au fost organizate, din varii motive, în spații închise. Treptat, colecționarii s-au transformat în comercianți cu acte în regulă, colecțiile participanților nu s-au mai îmbogățit prin schimburi, ci cu precădere prin achiziții, firmele de prelucrare a rocilor nu și-au mai găsit locul în cadrul Salonului... Deși desfășurate pe parcursul a 4-5 ani, privind în perspectivă, schimbările au fost destul de rapide, rămânând însă activ, și chiar crescând, interesul publicului și al mass-media.

Salonul de la Craiova

După o destul de lungă perioadă de tatonări, în anul 2008 Secția „Științele Naturii” a Muzeului Olteniei a organizat prima ediție a Salonului de la Craiova. Deși organizată în aer liber (la fel ca toate edițiile, de altfel), manifestarea a primit denumirea de Salonul Național de Minerale, Fosile și Geme, în semn de reverență și oarecum de filiație cu Salonul de la Cluj-Napoca, dar și pentru a sublinia nivelul înalt care se dorea a fi imprimat manifestării: Salon!...

Prima ediție craioveană a Salonului s-a desfășurat în curtea largă, primitoare și, nu în ultimul rând, cu securitate asigurată, a Muzeului de Artă din Craiova (Fig. 1 și Fig. 2). Participanții au fost selectați cu mare atenție, dintre cei mai importanți expozanți (comercianți) din țară. Majoritatea aveau studii de geologie sau lucrau în domeniul minier: Andrei Costin, geofizician și cercetător la Institutul Geologic Român, soții Spiac, geologi din Arad, Oscar Edelstein – geolog la Întreprinderea Minieră Baia Mare, Ștefan Strimb, Maxim Hîruță, Alexa Szentannay, lucrători pe diferite funcții în domeniul minier etc. Acest lucru a contribuit mult la succesul manifestării, publicul vizitator (și cumpărător) având șansa să primească cele mai bune informații despre piesele expuse. Merită menționată aparte prezența d-lui prof. univ. dr. László Pálinkás, de la Universitatea din Budapesta, un expozant de talie europeană. Muzeul Regiunii Porților de Fier din Drobeta Turnu Severin, reprezentat de d-na muzeograf dr. Florina Diaconu, a expus câteva eșantioane de plante fosile pontiene de la Batoși (jud. Mehedinți), iar dl. dr. geol. Valentin Paraschiv, reprezentantul Muzeului Național de Geologie din București, a expus plante fosile terțiare din Oltenia. Profesorii Vlad Codrea și Marcel Benea, ambii de la Universitatea „Babeș-Bolyai” din Cluj-Napoca, au susținut conferințe în fața unui numeros și interesat public, alcătuit mai ales din tineri (Fig. 2). Dl. profesor Vlad Codrea a vorbit despre dinozaurii din Țara Hațegului, iar dl. prof. Marcel Benea despre pietre prețioase.

Mass-media, mai ales televiziunile, atât cele locale, cât și cele naționale, au acoperit evenimentul cu numeroase reportaje, interviuri și prezentări, atât de la fața locului, cât și în studiourile TV.

Feed-back-ul pozitiv venit din partea presei, dar mai ales din partea publicului larg, ne-a obligat practic să introducem Salonul anual în programul de activități. Desfășurarea primei ediții în curtea Muzeului de Artă a creat o ușoară confuzie pentru o parte din vizitatori, în sensul că aceștia au presupus că Muzeul de Artă ar fi organizatorul. Acest lucru a determinat schimbarea locului de desfășurare a edițiilor următoare, acestea fiind programate a se desfășura în piețe publice aflate în centrul orașului: Piața „Mihai Viteazul” (Fig. 3), Piața „William Shakespeare”, Piața „Regele Ferdinand și Regina Maria”.

Foarte rapid, după prima ediție practic, a fost stabilit un tipar (pattern, cum se zice mai nou) pentru organizarea unei ediții a Salonului, în urmă cu câțiva ani materializat chiar într-o procedură. De remarcat este și capacitatea mare de multiplicare a Salonului. Astfel, în anul următor, colegii de la Muzeul Național de Geologie au organizat prima lor ediție, manifestarea purtând o altă denumire, ajungând a fi organizată acolo de câteva ori pe an, bucurându-se de un mare succes la public. Este un exemplu de filiație de gradul II să zicem, dacă pornim de la Salonul de la Cluj-Napoca, care ar fi punctul inițial, gradul 0.

La Craiova, Salonul se desfășoară în 30 de pavilioane dispuse în așa fel încât ocupă cca 450 mp din locul de desfășurare. În general, la Salon sunt invitați 30 de participanți, având în vedere numărul de pavilioane. Aceștia sunt selectați riguros, dintre cei cu studii de specialitate sau dintre autodidacți. Participanții expun eșantioanele pe 60 de mese de plastic (1,40/0,70 m) adăpostite în pavilioane de 3x3x2,80 m, asigurate cu 50 de bolțari de 5 kg/buc.

Pe lângă expozanți la unele ediții au fost invitați și specialiști, de obicei un mineralog și un paleontolog (cercetători sau universitari), care au susținut conferințe științifice în sala de conferințe a Secției „Științele Naturii” a Muzeului Olteniei Craiova.

Eforturile organizatorice sunt destul de importante, având în vedere numărul de angajați ai muzeului angrenați :

- manager – aprobă proiectul și toate documentele emise în cadrul manifestării, solicită aprobarea Primăriei pentru locul și perioada desfășurării ediției respective a Salonului;
- contabil șef – avizează proiectul și aprobă achizițiile necesare desfășurării acțiunii;
- șef marketing-publicitate – întocmește anunțurile pentru mass-media, pentru site-ul Facebook al muzeului;
- inginer de sistem – realizează machetele materialelor grafice (poliplane, afișe, invitații) și asigură montarea-demontarea instalației de sonorizare pentru deschiderea festivă;
- responsabil achiziții publice – desfășoară achizițiile prin sistemul SEAP;
- șofer – transportă pavilioanele, mesele și bolțarii pentru asigurarea stabilității pavilioanelor;
- patru muncitori (angajați ai muzeului) care încarcă-descarcă, montează-demontează și asigură cu bolțari pavilioanele;
- referent – transmite invitații către persoanele oficiale, asigură acoperirea foto și întocmește fișa evenimentului;
- paznic de noapte – asigură integritatea pavilioanelor și a eșantioanelor lăsate în spațiul de desfășurare pe timpul nopții.

Responsabil de buna funcționare a întregului angrenaj este muzeograful organizator. Acesta întocmește proiectul manifestării, selectează și invită participanții (atât expozanții, cât și conferențarii), coordonează angajații angrenați în amenajarea locului de desfășurare, ține legătura cu mijloacele mass-media etc.

Măsurile pentru protecția participanților și a obiectelor expuse s-au dovedit insuficiente la edițiile a IV-a (2011) și a XVI-a (2023), când Craiova s-a confruntat cu furtuni deosebit de severe, ceea ce a dus la distrugerea unor pavilioane. Din fericire, niciun participant nu a avut de suferit, dar unele obiecte expuse au fost distruse sau pierdute, fiind luate de vânt.

Din cele expuse până aici reiese destul de clar că Salonul este o manifestare complexă (complicată), care necesită efort organizatoric serios și o echipă relativ mare. Desfășurarea în aer liber, pe parcursul a trei zile, necesită asumarea și, pe cât posibil, rezolvarea unor riscuri inevitabile, cum ar fi intemperii, sau ale altora care pot fi în mare măsură prevenite sau rezolvate: furturi, nemulțumiri ale vizitatorilor sau ale participanților etc.

Ne urmărim cu asiduitate scopul – educarea publicului – și ni-l atingem întotdeauna, cu fiecare ediție adăugând informații noi pentru vizitatori, transmise publicului fie de expozanți, fie de conferențieri. Feedback-ul publicului este întotdeauna pozitiv, iar unele semnale venite din rândurile tinerilor sunt încurajatoare: mulți elevi au început să colecționeze minerale sau fosile, iar câțiva tineri și-au îmbogățit în așa măsură cunoștințele de mineralogie încât pot susține mici comunicări științifice. Ne gândim să le susținem pasiunea și entuziasmul prin înființarea unui cerc științific în cadrul muzeului.

CONCLUZII

În urma celor expuse, în legătură cu Salonul Național de Minerale, Fosile și Geme, putem conchide că:

- este o manifestare cultural-educativă complexă, realizată într-un spațiu deschis, sub forma unei expoziții cu vânzare;
- feedback-ul publicului și al mass-media este mereu pozitiv;
- are un grad mare de multiplicare;
- în ciuda neplăcerilor cauzate de intemperii, a problemelor organizatorice care pot apărea pe parcursul desfășurării fiecărei ediții, manifestarea merită și trebuie realizată în continuare, educația publicului având foarte mult de câștigat din aceasta.

Fig. 1. Aspect de la deschiderea oficială a primei ediții a Salonului Național de Minerale, Fosile și Geme de la Craiova (29-31 mai, 2008)

Fig. 2. Conferință în cadrul primei ediții a Salonului Național de Minerale, Fosile și Geme de la Craiova

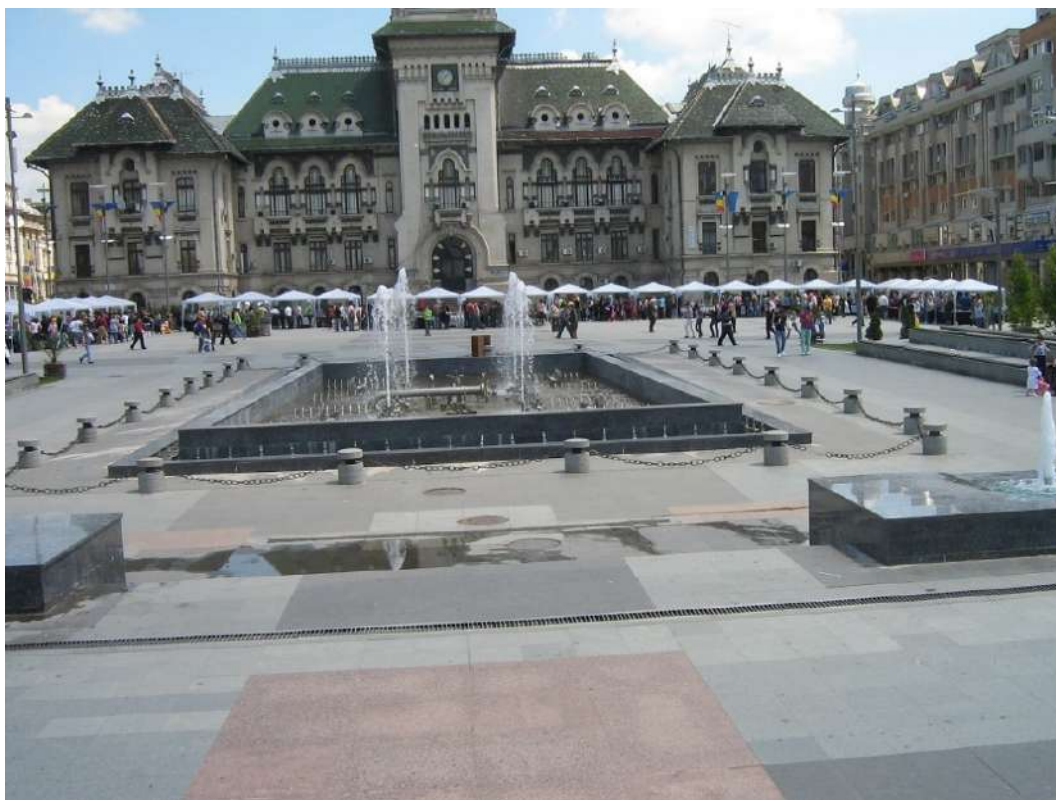

Fig. 3. Piața „Mihai Viteazul” din Craiova, ediția a III-a a Salonului Național de Minerale, Fosile și Geme (21-23 mai 2010)

BUNURI CULTURALE DIN CATEGORIA JURIDICĂ FOND ÎN COLECȚIA TEHNICĂ A MUZEULUI ȚĂRII CRIȘURILOR ORADEA – COMPLEX MUZEAL

Ronald HOCHHAUSER*

FUND ARTIFACTS FROM THE TECHNICAL COLLECTION OF THE ȚĂRII CRIȘURILOR MUSEUM ORADEA – MUSEUM COMPLEX

ABSTRACT

This endeavor is limited to highlighting seven cultural assets made between 1897-1951, classified in the legal category Fund of the National Cultural Heritage: five devices for recording and playing sound and two mechanical typewriters. They have been used in both exhibition projects and scientific research through specialized publications and on social networks.

Keywords: technical collection, cultural patrimony, fund artifacts.

Păstrând linia intervenției noastre de la prima ediție a *Sesiunii internaționale de comunicări științifice a Muzeului Țării Crișurilor – Complex Muzeal*, desfășurată anul trecut, continuăm în această lucrare cu prezentarea a șapte bunuri culturale mobile clasate în categoria juridică *Fond* a patrimoniului cultural național: cinci *aparate pentru înregistrarea și redarea sunetului* și două *mașini de scris mecanice*, realizate în intervalul 1897-1951¹. Să vedem, așadar, pe categorii de piese și cu respectarea criteriilor cronologice, principalele atribute ale **bunurilor** patrimoniale de **valoare deosebită**, din gruparea noastră!

A. Aparare pentru înregistrarea și redarea sunetului

1. Euphonion

Atribuire: *Fabrica de Instrumente Muzicale „Euphonika”, Leipzig;*

Datare: circa 1897;

Categorie: aparat care utilizează înregistrări prin perforare pe discuri din metal cu diametrul de 50 cm;

Rol: servea la destinderea atmosferei în cafenele, localuri publice, serbări populare în aer liber;

Mod de deținere: achiziție (Csepregi Paul, Oradea);

Intrat în colecție: 1971 (înregistrat în 1973);

Clasificare: *Fond*, Ordin nr. 2448/21.10.2009;

Descriere: Bunul cultural este format din două corpuri confecționate din lemn furniruit, prelucrate artistic în manieră barocă (**Fig. 1**). La corpul superior, cel al aparatului muzical propriu-zis, predomină elemente din lemn strunjit, porticuri cu elemente decorative sferice. Ușa automatului este prevăzută cu decorațiuni obținute prin traforare, dar și cu sticlă sablată parțial, cu referință la două chenare simple și o inscripție cu litere mari de tipar: „HUZLY ISTVÁN”, iar dedesubt „TEMESVÁR” (*Timișoara*) – cu aluzie la numele comerciantului și al orașului în care acesta își desfășura activitatea (**Fig. 2**). Prin sticlă se poate observa suportul de înregistrare a melodiei, în speță discul metalic perforat interschimbabil, iar puțin mai jos mecanismul automatului muzical. Pe frontonul corpului superior, o inscripție de mână consemnează marca acestuia: *Euphonion*. Deasupra denumirii

Fig. 1. Euphonion – vedere de ansamblu

* Muzeul Țării Crișurilor Oradea – Complex Muzeal; e-mail: ronald.hochhauser@mtariicrisurilor.ro.

¹ <http://clasate.cimec.ro/Lista.asp?det=8237-muzeul-tarii-crisurilor-oradea>.

Fig. 2. Inscripția de pe sticla montată în ușa aparatului – detaliu

reține atenția o ornamentație semicirculară cu aspect de scoică, motiv caracteristic manierei în care s-a construit dulapul vitrină. Acest element este flancat de câte o amforă stilizată care se sprijină pe cuburi realizate prin procedee mecanice.

Adăpostul discurilor este în corpul inferior al bunului cultural, care în opinia noastră nu este cel original. Discul, poziționat pe verticală, este antrenat cu ajutorul unui motor cu resort din oțel, acționat de o manivelă amplasată pe partea laterală din dreapta a automatului. Odată cu destinderea arcului, discul se pune în mișcare de rotație cu o viteză constantă controlată de un regulator de turație. Prin intermediul unor roți dințate, proeminențele din dreptul perforațiilor, de pe suprafața discului, pun în vibrație un sistem de lamele metalice acordate pe note muzicale, făcând posibilă astfel audierea piesei înregistrate. De asemenea, aparatul funcționa și ca tonomat, cu monedă. Am localizat orificiul de introducere a creiștarilor amplasat tot pe partea laterală dreaptă, acesta fiind placat cu o decorațiune metalică, bogat ornată, în manieră barocă. Deasupra deschiderii este montată o plăcuță metalică cu inscripția în limba maghiară: „Kérek 1 krt.” („Solicit un creiștar”).

Aparatului i se alătură un număr de douăzeci și nouă de discuri perforate, care au inscripționate titlurile partiturilor muzicale și pozițiile acestora din catalog, și care sunt în procedură de clasare.

Valorificare științifică și expozițională: *Festivalul Internațional al Muzicii Mecanice – Muzeul Științei și Tehnicii „Ștefan Procopiu” Iași (2005), Sesiunea anuală a Muzeului Civilizației Dacice și Romane Deva (2022); Automate și instrumente muzicale din colecția Muzeului Țării Crișurilor – expoziție temporară vernisată cu ocazia evenimentului Noaptea Muzeelor (2012) – Fig. 3, noua expoziție de bază a Secției de Istorie (din septembrie 2022);*

Fig. 3. Instantaneu din expoziția *Automate și instrumente muzicale din colecția Muzeului Țării Crișurilor* (2012)

Valorificare prin intermediul publicațiilor de specialitate: *Buletinul Muzeului Științei și Tehnicii „Ștefan Procopiu” Iași* (2007), *ziarul Muzeul Țării Crișurilor*, publicație de promovare a valorilor culturale și de patrimoniu din Bihor (iulie 2014), *anuarul Crisia* (2019), *Aparate de muzică mecanică în colecțiile Muzeului Țării Crișurilor: catalog* (2022);

Valorificare pe rețelele de socializare: contul de Facebook al *Muzeului Țării Crișurilor* (22 noiembrie 2022).

2. Fonograf Edison Standard

Producător: *Fabrica Cezaro-Crăiască de Instrumente Muzicale „Sternberg Ármin și Fratele”, Budapesta (Fig. 4);*

Datare: circa 1902;

Categorie: aparat cu înregistrare directă a sunetului prin procedeu mecanic;

Rol: înregistrarea și redarea sunetelor; în ultimul deceniu al secolului al XIX-lea, micile magazine și cafenelele investesc în fonografe cu monede, care ofereau clienților, după exigență, muzică de divertisment și voie bună;

Mod de deținere: piesa provine din *Colecția veche* a muzeului;

Intrat în colecție: nu este consemnat (înregistrat în 1973);

Clasificare: *Fond*, Ordin nr. 2448/ 21.10.2009;

Fig. 4. Blazonul producătorului, cu text în limba maghiară, fixat pe carcasa aparatului – detaliu

Fig. 5. Fonograf Edison Standard – vedere de ansamblu

Descriere: Aparatul este alcătuit dintr-o pâlnie amplificatoare tronconică, la capătul căreia se află o membrană elastică de care este legat un ac (Fig. 5). Vârful acului se sprijină pe suportul de înregistrare, o suprafață cilindrică rotitoare, acoperită cu ceară. Suportul este acționat cu viteză constantă de un motorăș cu resort din oțel, încorporat într-o casetă simplă din lemn natur lăcuit. Prin vibrația membranei, acul se deplasează pe o direcție perpendiculară pe axa de simetrie a suprafeței cilindrice. Astfel, pe aria laterală a corpului de rotație se formează un șanț elicoidal cu adâncimi diferite, în funcție de intensitatea sunetului. Redarea se realizează prin deplasarea acului prin șanț.

Pe capacul superior al casetei este montată o plachetă din metal, cu inscripție în limba engleză: “Manufactured under the patents of Thomas A. Edison at Orange N.J.S.U.A. May 8. 1888, July 31. 1888, Nov 27. 1888, Dec 4. 1888, Feb 5. 1889, Apr 2. 1889, Nov 12. 1889, June 17. 1890, May 24. 1891, June 9. 1891, Dec 29. 1891, Oct 18. 1892, June 20. 1893, Jan 23. 1894, May 31. 1898. This Machine is sold up on the condition that it is licensed to be used or vended only so long as this is not removed or changed in whole or in part, and that every possessor of this machine admits the validity of the above enumerated patents. Serial number S 34275” („Manufacturat conform brevetului lui Thomas Alva Edison, Orange, N.J.S.U.A, 8 mai 1888, 31 iulie 1888, 27 noiembrie 1888, 4 decembrie 1888, 5 februarie 1889, 2 aprilie 1889, 12 noiembrie 1889, 17 iunie 1890, 24 mai 1891, 9 iunie 1891, 29 decembrie 1891, 18 octombrie 1892, 20 iunie 1893, 23 ianuarie 1894, 31 mai 1898. Această mașină se comercializează cu licență și se poate utiliza sau vinde numai cu piese originale. Fiecare posesor al acestui aparat acceptă valabilitatea brevetelor enumerate mai sus”).

Fig. 6. Aspect de la vernisajul expoziției itinerante *Tonomatul cu amintiri* (2006) – de la stânga la dreapta: **Iudita Călușer**, Ronald Hochhauser, Aurel Chiriac (pe atunci director al Muzeului Țării Crișurilor); Monica Nănescu, Camelia Teodora Cristofor (curatori ai expoziției, de la Muzeul Științei și Tehnicii „Ștefan Procopiu” Iași)

Valorificare științifică și expozițională: a se (re)vedea enumerarea de la piesa anterioară; vechea expoziție de bază (până în decembrie 2005), *Tonomatul cu amintiri* – expoziție itinerantă de aparate pentru înregistrarea și redarea sunetului, din colecția Muzeului Științei și Tehnicii „Ștefan Procopiu” Iași (2006) – **Fig. 6**, noua expoziție de bază a Secției de Istorie (din septembrie 2022);

Valorificare prin intermediul publicațiilor de specialitate: a se (re)vedea enumerarea de la bunul cultural precedent;

Valorificare pe rețelele de socializare: contul de Facebook al Muzeului Țării Crișurilor (2 februarie 2023).

3. Orchestrion

Producător: *Fabrica de Instrumente Muzicale și Orchestrioane „Diego Fuchs”, Praga;*

Date: 1906-1915;

Categorie: aparat cu înregistrare pe cilindru cu pini;

Rol: substituirea și imitarea unei orchestre; servea la destinderea atmosferei în saloane, cafenele, restaurante, serbări populare în aer liber;

Mod de deținere: transfer (Vama Borș);

Intrat în colecție: 1972 (înregistrat în 1974);

Clasificare: *Fond*, Ordin nr. 2446/ 22.04.2013;

Descriere: Bunul cultural se prezintă sub forma unui dulap-vitrină confecționat din lemn furniruit (**Fig. 7**). Caracterul mobilierului este mai sobru decât în cazul *Euphonionului* din colecție. Partea superioară adăpostește: suportul de înregistrare (cilindru cu pini interschimbabil) cu șase melodii înscrise elicoidal; mecanismul de antrenare armat cu o manivelă, pe principiul mecanismului de ceasornic cu greutatea (transmisie cu angrenaje cu roți dințate) și instrumentele comandate (corzi de pian, tobă, talger, xilofon) dispuse în mod grupat (**Fig. 8**). Greutatea este amplasată la spatele dulapului. Viteza de rotație a cilindrului este dirijată de un regulator de turație centrifugal cu bile. La rotirea cilindrului, știfturile pun în mișcare un sistem de pârghii care acționează instrumentele. Automatul funcționează și ca tonomat, prin

introducerea unei monede de 10 filleri, într-un orificiu placat cu metal, situat pe fața laterală din stânga, care are o inscripție în limba germană: „Einwert” („introduceți”), iar dedesubt „1 x 10 Heller” („1 x 10 filleri”).

Fig. 7. Orchestra – vedere de ansamblu

Fig. 8. Interiorul părții superioare cu mecanismul de antrenare, instrumentele comandate și suportul de înregistrare

Elementele decorative ale părții superioare sunt dependente manierei baroce. O mare parte dintre acestea au fost obținute prin traforare. Pe ușa de acces spre sistemul mecanic se află un triptic, ce înfățișează un peisaj cu apă și două lebede, într-o manieră improprie. În planul secund al tabloului, se observă un pod de piatră, o lizieră și văzduhul. Partea inferioară a automatului este destinată adăpostirii cilindrilor cu pini. În opinia noastră, ușa acesteia nu este cea originală.

Valorificare științifică și expozițională: *Festivalul Internațional al Muzicii Mecanice – Muzeul Științei și Tehnicii „Ștefan Procopiu” Iași* (2005), *Sesiunea anuală a Muzeului Civilizației Dacice și Romane Deva* (2022); *Automate și instrumente muzicale din colecția Muzeului Țării Crișurilor* – expoziție temporară vernisată cu ocazia evenimentului *Noaptea Muzeelor* (2012), în noua expoziție permanentă a *Secției Muzeul orașului Oradea* (din aprilie 2024);

Valorificare prin intermediul publicațiilor de specialitate: în conformitate cu enumerarea de la prima piesă;

Valorificare pe rețelele de socializare: contul de Facebook al *Muzeului Țării Crișurilor* (26 ianuarie 2023).

4. Patefon portativ „His Master’s Voice”, model 101, cu portdisc

Fig. 9. Patefon portabil „His Masters’s Voice” – vedere de ansamblu

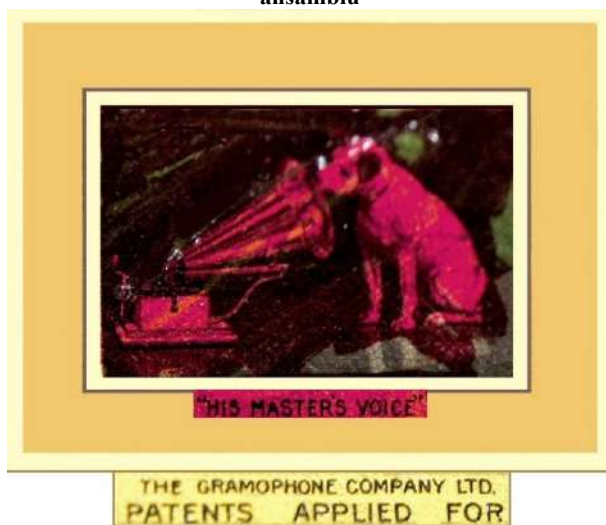

Fig. 10. Blazonul situat la interiorul capacului –detaliu

Producător: *Societatea cu Răspundere Limitată „The Gramophone Company”, Hillingdon (Hayes, Middlesex);*

Datare: 1927-1931;

Categorie: aparat cu înregistrare directă a sunetului;

Rol: destinderea atmosferei în mediu casnic și în aer liber;

Mod de deținere: achiziție (Florica Mocan, Oradea);

Intrat în colecție: 2012 (înregistrat în 2012);

Clasificare: *Fond*, Ordin nr. 2246/22.04.2013;

Descriere: Dispozitivul cu pavilion acustic interior este încorporat într-o casetă din lemn, de formă paralelipipedică, prevăzută cu încuietoare și cu mâner pentru transport (Fig. 9). Cutia este îmbrăcată în pânză impermeabilă de culoare neagră, ce imită pielea naturală. La interior se află mecanismul de antrenare, platanul de susținere a discului, brațul acustic cu doza de redare și regulatorul de viteză care îndeplinește simultan și rolul de pârghie de pornire-oprire. Lateral la dreapta, sub platan, aparatul dispune de un locaș în care se introduce manivela de acționare a mecanismului cu arc. În peretele drept al carcasei este montat un sertăraș cu resort, pentru depozitarea acelor de rezervă – patefonul este însoțit de 124 de astfel de accesorii. La interiorul capacului se află un spațiu special amenajat pentru discotecă (portdisc), asemenea unui buzunar, pe care sunt imprimate blazonul (câinele Nipper, ascultând muzică la gramofon), numele mărcii și denumirea firmei producătoare, în limba engleză: *“His Masters’s Voice”, “The Gramophone Company Ltd.”* („Compania Gramophone, societate cu răspundere limitată”) – Fig. 10. Tot acolo găsim și textul *“Patent applied for”* („Brevet aplicat pentru”).

Valorificare științifică și expozițională: *Festivalul Internațional al Muzicii Mecanice – Muzeul Științei și Tehnicii „Ștefan Procopiu” Iași* (2012); *Sesiunea anuală a Muzeului Civilizației Dacice și Romane Deva* (2022); *Automate și instrumente muzicale din colecția Muzeului Țării Crișurilor* – expoziție temporară vernisată cu ocazia evenimentului *Noaptea Muzeelor* (2012);

Valorificare prin intermediul publicațiilor de specialitate: *Buletinul Muzeului Științei și Tehnicii „Ștefan Procopiu” Iași* (2012), *anuarul Crisia* (2019), *Aparate de muzică mecanică în colecțiile Muzeului Țării Crișurilor: catalog* (2022);

Valorificare pe rețelele de socializare: *contul de Facebook al Muzeului Țării Crișurilor* (9 februarie 2023).

5. Patefon portativ rusesc, cu portdisc**Producător:** *Fabrica de Patefoane, Moscova;***Datare:** 1949-1951;**Categorie:** aparat cu înregistrare directă a sunetului;**Rol:** destinderea atmosferei în mediu casnic și în aer liber;**Mod de deținere:** achiziție (Florica Mocan, Oradea);**Intrat în colecție:** 2012 (înregistrat în 2012);**Clasificare:** *Fond*, Ordin nr. 2246/ 22.04.2013;

Descriere: Aparatul este un model portabil, cu pavilion acustic interior, încorporat într-o casetă din lemn cu încuietoare, îmbrăcată cu pânză impermeabilă de culoare maronie, ce imită pielea naturală (**Fig. 11**). La interior se află: platanul discului, antrenat de un mecanism cu arc; brațul mobil care se termină cu doza acustică; regulatorul de viteză; pârghia de pornire-oprire, montată sub platan. În partea dreaptă, caseta este prevăzută cu o deschizătură cu resort, pentru păstrarea acelor, montată în peretele lateral al dispozitivului. Pe la interior, pe capac este fixat un suport metalic pentru susținerea manivelei de antrenare. Tot acolo, central, este aplicată emblema lizibilă a producătorului: „Московский Патефонный Завод, Министерство местной и топливной промышленности РСФСР” („Fabrica de Patefoane din Moscova. Ministerul Industriei Locale și Combustibilului al RSFSR”) – **Fig. 12**.

Fig. 11. Patefon portabil rusesc – vedere de ansamblu**Fig. 12.** Blazonul situat la interiorul capacului – detaliu

Valorificare științifică, expozițională, respectiv prin intermediul publicațiilor de specialitate: a se vedea enumerarea de la piesa precedentă.

Valorificare pe rețelele de socializare: contul de Facebook al *Muzeului Țării Crișurilor* (16 februarie 2023).

B. Mașini de scris**1. Mașină de scris mecanică Adler, model N°. 7**

Producător: *Adlerwerke vom Heinrich Kleyer Aktiengesellschaft, Frankfurt* (Compania a construit mașini de scris, conform designului inventatorului Wellington Parker Kidder);

Datare: 1921-1922;**Număr serie:** 221.933**Rol:** imprimarea caracterelor pe hârtie prin tastare, dactilografieri texte;**Mod de deținere:** nespecificat;**Intrat în colecție:** 1983 (înregistrat în 2012);**Clasificare:** *Fond*, Ordin nr. 2047/27.01.2011;

Descriere: Acest tip de mașină, a fost comercializat în Germania, sub seria ADLER Mod. N°. 7., cu începere din 1890. Primul exemplar al modelului de referință, cu trei rânduri de taste, a fost lansat în anul 1900. De-a dreptul revoluționar în branșă, acesta a dobândit un statut legendar în istoria brandului Triumph-Adler. Mecanismul său este montat pe un cadru metalic (**Fig. 13**). Capacul suportului – obținut prin deformare plastică, care acoperă o bună parte a sistemului de pârgă din componență – în speță barele destinate caracterelor alfanumerice, are o formă mai plastică – având aspectul asemănător cu o porțiune limitată a unui sector de cerc. Acesta este decorat cu blazonul firmei – un vultur coborând pe o roată de bicicletă –, inscripția mărcii și cea a producătorului. Pe partea laterală a capacului, la loc vizibil, este fixat un clișeu metalic ce afișează datele *Reprezentanței pentru România (Telefon 3811, BUCUREȘTI, Calea Griviței 26)* – **Fig. 14**. Este un model cu lovire în față, acționat prin împingere, tastatura dispusă pe trei rânduri, având schimbătoare duble. Prin intermediul tastaturii, caracterul alfanumeric era imprimat pe hârtia încordată în dispozitivul/sulul aparatului. Trecerea la rândul următor se realiza prin acționarea manetei de revenire a pârgăhiei, situată în partea de jos, la dreapta.

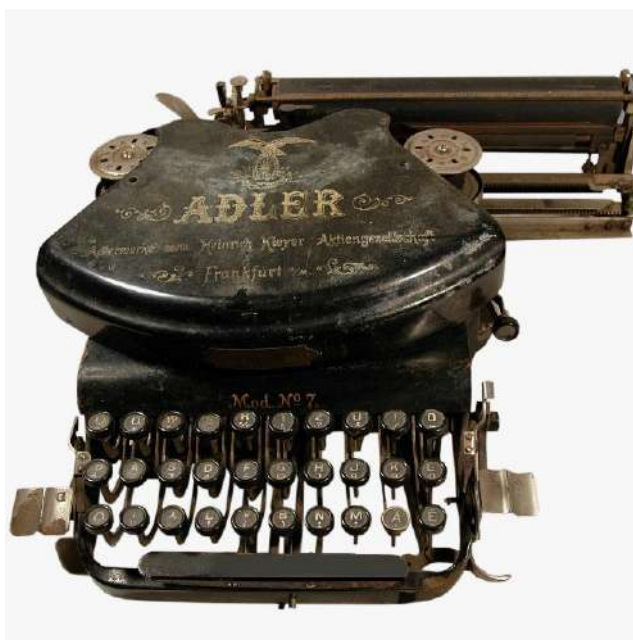

Fig. 13. Mașină de scris mecanică Adler, model N°. 7 – vedere de ansamblu

Fig. 14. Plăcuța metalică cu principalele date de identificare ale reprezentanței firmei – detaliu

Valorificare științifică și expozițională: *Sesiunea anuală a Muzeului Civilizației Dacice și Romane Deva* (2022);

Valorificare prin intermediul publicațiilor de specialitate: anuarul *Sargetia* (2022);

Valorificare pe rețelele de socializare: contul de Facebook al *Muzeului Țării Crișurilor* (15 aprilie 2023).

2. Mașină de scris mecanică Royal 10

Producător: *Fabrica Royal Typewriter Company, New York*

Datare: 1924-1925;

Număr serie: 870.756

Rol: imprimarea caracterelor pe hârtie prin tastare, dactilografare texte;

Mod de deținere: donație (Elisabeta Viktor);

Intrat în colecție: 1986 (înregistrat în 1986);

Clasificare: *Fond*, Ordin nr. 2047/27.01.2011;

Descriere: Bunul de referință este un gigant pe piața mașinilor de scris, făcând parte din categoria sistemelor tehnice standard, antice (**Fig. 15**). În epocă, a fost promovat ca fiind cea mai puternică mașină de scris. Asemenea mărcii *Underwood 5*, este unul din modelele care au marcat în mod hotărâtor sfârșitul evoluției mașinilor de scris. Dispozitive asemănătoare au fost construite încă multe decenii după apariția sa, cu schimbări neesențiale la aspectul exterior.

Prevăzut cu car normal, mecanismul său este montat într-o carcasă metalică de culoare neagră. Capacul cutiei, care acoperă doar parțial barele destinate caracterelor alfanumerice, din componența

sistemului de pârghii, îndeplinește și rol de susținere pentru cele două bobine destinate înfășurării panglicii imprimată cu tuș. Modelul dispune de câte un panou de sticlă, pe fiecare din cele două părți laterale. Suportul de susținere al hârtiei este decorat cu blazonul firmei și inscripția mărcii. Prin intermediul tastaturii – și ea parte a mecanismului cu pârghii, caracterele alfanumerice erau imprimate pe hârtia încordată în dispozitivul/sulul aparatului. Trecerea la rândul următor se realiza prin acționarea manetei de revenire a pârghiei.

Fig. 15. Mașină de scris mecanică Royal 10 (← vedere de ansamblu; fotografie din noua expoziție de bază →)

Valorificare științifică și expozițională: *Sesiunea anuală a Muzeului Civilizației Dacice și Romane Deva* (2022);

Valorificare prin intermediul publicațiilor de specialitate: anuarul *Sargetia* (2022);

Valorificare pe rețelele de socializare: contul de Facebook al *Muzeului Țării Crișurilor* (26 martie 2023)

Prin piesele descrise și nu numai, păstrate, conservate și puse în valoare atât științific, cât și expozițional, prin intermediul publicațiilor de specialitate și mai nou și pe rețelele de socializare, putem arăta generațiilor mai tinere cum a evoluat tehnica de-a lungul perioadei 1897-1951, dar și cum se delectau și cu ce mijloace de muncă își desfășurau activitatea antecesorii noștri.

Bibliografie

Hochhauser, Ronald, *Aparate de muzică mecanică în colecțiile Muzeului Țării Crișurilor. Catalog*, Editura Muzeului Țării Crișurilor, Oradea, 2022

Nănescu, Monica, *Din istoria mașinii de scris, Catalog de colecție*, Editura Palatului Culturii, Iași, 2011

<http://clasate.cimec.ro/Lista.asp?det=8237-muzeul-tarii-crisurilor-oradea> (consultat la 23 aprilie 2024)

OPERE ALE AUTORILOR LATINI ÎN COLECȚIA DE CARTE VECHĂ A MUZEULUI ȚĂRII CRIȘURILOR ORADEA – COMPLEX MUZEAL

Florina CIURE*

WORKS BY LATIN AUTHORS IN THE OLD BOOK COLLECTION OF THE ȚĂRII CRIȘURILOR MUSEUM ORADEA – MUSEUM COMPLEX

ABSTRACT

Among the books held at the Țării Crișurilor Museum in Oradea are some works by classical Latin authors, seven printed in the 16th century, six titles gathered in four volumes in the 17th century, 19 in the covers of 17 books in 18th century, and four in the 19th century. These books come, for the most part, from the fund of the Society of Archeology and History of Bihor county and Oradea city, but also from purchases and donations. Poetry books predominate, but there are also prose books, works on history, philosophy and even medicine. Publius Ovidius Naso is present with four volumes, Marcus Tullius Cicero with three, Marcus Annaeus Lucanus, Quintus Curtius Rufus, Publius Terentius Afer, Quintus Horatius Flaccus and Gaius Suetonius Tranquillus with two. There are two copies of Publius Terentius Afer, but also two editions of the same book by Quintus Curtius Rufus, *De rebus Alexandri Magni historia superstes*, printed at Leipzig, the first edition in 1696, the second in 1765. Most of them are works published in Latin, only one is in German, and another in Greek and Latin. The presence of these volumes in the Oradea institution is proof of the interest shown by the cultured people of the place for the great works of European civilization, their libraries constituting the core of the current museum collections.

Keywords: Oradea, Țării Crișurilor Museum Oradea – Museum Complex, old book collection, latin authors.

Începuturile Muzeului Țării Crișurilor din Oradea datează de mai bine de 150 de ani. La 28 august 1872 s-a înființat *Societatea de Arheologie și Istorie a comitatului Bihor și a orașului Oradea*, care și-a propus ca „prin donații, achiziții și săpături arheologice să strângă vestigii ale trecutului istoric al Bihorului” și, totodată, ca din obiectele adunate să realizeze „o expoziție permanentă care să poată fi vizitată de public și în același timp ca această expoziție să fie adăpostită într-un locaș propriu”. În 1896, a fost inaugurată la Oradea prima clădire special destinată unei instituții muzeale, pe strada Muzeului, nr. 4.

În 1922, patrimoniul muzeului cuprindea 14.080 de antichități, 1.369 de obiecte etnografice, 824 de opere de artă, iar biblioteca 8.132 de volume¹. În 1947 a fost deschisă publicului noua expoziție permanentă, iar în 1953 a fost inventariat întregul patrimoniu al muzeului, al cărui nume era Muzeul Regional Petőfi-Bălcescu. În această perioadă s-a schimbat adesea denumirea muzeului, care era cunoscut sub numele de Muzeul Regional Oradea, Muzeul Petőfi-Bălcescu sau Muzeul Regional Crișana. Creșterea constantă și consecventă a patrimoniului muzeal a impus găsirea unei noi locații pentru expunerea și conservarea acestuia. La 17 ianuarie 1971, în Palatul Baroc a fost deschis Muzeul Țării Crișurilor, ale cărui colecții continuă să se îmbogățească de-a lungul anilor prin donații și achiziții. Dacă în 1972 erau 25.314 piese, la sfârșitul anului 2009 patrimoniul muzeului număra 396.963 obiecte, dintre care 221.756 de arheologie și istorie, 17.907 de etnografie, 12.542 de artă, 144.758 ale științelor naturii, dovadă a atenției deosebite de dezvoltare a colecțiilor, îmbogățite prin achiziții, donații și cercetări arheologice².

* Muzeul Țării Crișurilor Oradea – Complex Muzeal/ Universitatea din Oradea, Centrul de Studii Interdisciplinare; e-mail: florinaciure@gmail.com.

¹ Coriolan Petranu, *Muzeele din Transilvania, Banat, Crișana și Maramureș, trecutul, prezentul și administrarea lor*, București, 1922, p. 118.

² Referitor la istoria muzeului din Oradea, a se vedea: Solomon Știrbu, *Despre muzeul istoric Pétőfi-Bălcescu din Oradea*, în *Studii. Revistă de știință-filosofie-arte*, IV, octombrie-decembrie 1948, p. 115-141; Ivan Ordentlich, *Un secol de activitate expozițională a Secției de Istorie a muzeului orădean, în Centenar muzeal orădean*, Oradea, 1972, p. 65-68; Ioan Tóth, *Începuturile activității muzeografice din Bihor oglindite în ziarul „Nagyvárad”*, în *Centenar muzeal orădean*, Oradea, 1972, p. 77-82; Letiția Roșu, *Istoricul primului edificiu stabil al muzeului orădean, în Centenar muzeal orădean*, Oradea, 1972, p. 83-86; Vasile Sarca, „Intermezzo” plastic între două colecții de artă ale Muzeului Țării Crișurilor. De la colecția „Ipolyi” la Pinacoteca Muzeului Țării Crișurilor, în *Istorie, etnologie, artă – Studii în onoarea lui Ioan Godea*, Oradea, 2009, p. 365-387; Aurel Chiriac, *De la Muzeul Societății de Istorie și Arheologie a județului Bihor și orașului Oradea la Muzeul Țării Crișurilor, în A Békésvármegyei Régészeti és Művelődéstörténelmi Társulat Évkönyve 2010*, Békéscsaba-Gyula, 2010, p. 102-127; Tiberiu Alexandru Ciorba, *Contribuții la istoria Muzeului Țării Crișurilor (sec. XIX-XX)*, în *Crisia*, nr. 51, 2021, p. 343-350.

În 1990 a fost prezentată prima cerere de evacuare a Palatului Baroc, al doilea sediu al Muzeului Țării Crișurilor, de către Episcopia Romano-Catolică de Oradea, în calitate de proprietar al imobilului. În urma retrocedării Palatului Baroc, Muzeul Țării Crișurilor a dobândit o nouă locație, clădirea principală a Garnizoanei Oradea, fosta Școală Regală de Cadeți. Din 2018, muzeul și-a transferat întregul patrimoniu în clădirea situată pe strada Armatei Române nr. 1/A, care a devenit astfel al treilea său sediu. În 2022 a fost finalizată expoziția permanentă a muzeului, care cuprinde secțiunile de științe ale naturii, istorie, artă și etnografie.

La 1 ianuarie 2024, patrimoniul muzeului număra 554.543 de obiecte, dintre care 355.723 de arheologie și istorie, 13.058 de artă, 22.073 de etnografie și 158.981 de științele naturii.

Constituită începând cu 1978, colecția de carte veche a Muzeului Țării Crișurilor, care cuprinde atât carte românească, cât și străină, numără în prezent 1.043 de titluri reunite în 976 de volume. Dintre acestea, 22 de titluri din 19 volume au fost publicate în secolul al XVI-lea, 74 de lucrări adunate în 66 de volume în secolul al XVII-lea, 740 de titluri cuprinse în 691 de volume în secolul al XVIII-lea, iar 207 în secolul al XIX-lea, cuprinse între copertile a 200 de volume. Procentual, 72% din colecție este reprezentată de cărțile tipărite în secolul al XVIII-lea, 20% de cele publicate în secolul al XIX-lea, 6% de cele care au văzut lumina în secolul al XVII-lea, doar 2% din exemplare sunt din secolul al XVI-lea, muzeul nefiind în posesia vreunui incunabul.

Predominante sunt volumele publicate în străinătate, doar 103 sunt cărți vechi românești, dintre care 88 au fost tipărite cu caractere chirilice, iar dintre acestea cinci au apărut în secolul al XVII-lea, 39 în secolul al XVIII-lea și 44 în secolul al XIX-lea. Cea mai veche carte străină datează din 1518, iar cea mai recentă din 1880; există în schimb cărți românești publicate între 1643 și 1883, adică dincolo de perioada general acceptată pentru cărțile vechi.

Colecția cuprinde atât cărți religioase, cât și științifice, din domeniile chimiei, istoriei, științelor naturii, medicinei, precum și dicționare, lucrări literare sau filozofice, majoritatea fiind publicate în limba latină³. Aceste cărți provin, în cea mai mare parte, din fondul Societății de Arheologie și Istorie a comitatului Bihor și a orașului Oradea, dar și din achiziții și donații.

Printre cărțile păstrate la Muzeul Țării Crișurilor din Oradea se regăsesc și câteva lucrări ale autorilor clasici latini, șapte tipărite în secolul al XVI-lea, șase titluri reunite în patru volume în secolul al XVII-lea, 19 între copertile a 17 cărți în secolul al XVIII-lea, și patru în secolul al XIX-lea.

Cea mai veche carte din colecția Muzeului Țării Crișurilor, din 1518, este a lui Plinius cel Bătrân, *Naturae historiarum*, libri XXXVII, tipărită la Viena de către Tommaso Anselmo⁴, aflată, din păcate, într-o stare avansată de degradare. Pe foaia de titlu apare numele persoanei care a donat cartea, precum și data exactă în limba latină: „Dono Reverendissimi Domini Demetrii Berseny, Anno 1708, die 26 Aprilis”. Nu este însă precizat cui a donat cartea canonicul și prepozitul de Eger. Există însemnări despre o donație precedentă, dificil de descifrat având în vedere degradarea paginilor inițiale ale cărții: „Chie. Emerici Morosini ab Anno 1606 Donavis [...] Dimitrio Berseny [...] Preposito de Castro [...]”. Pe foaia de titlu este prezentă și ștampila Societății de Arheologie și Istorie a comitatului Bihor și a orașului Oradea alături de numărul 40/1900 și de numele muzeografului care a înregistrat cartea, Gyula Középešy, membru al amintitei Societăți încă din 1872. O altă ștampilă care se regăsește pe carte este cea a Muzeului Regional Oradea cu numărul 86/4863. În registrul de inventar al Societății este notat că exemplarul a fost donat în ianuarie 1900 de către Péter Cséplő, profesor la Arhigimnaziul catolic din Oradea, dar că acesta a dorit ca gestul său să rămână anonim⁵.

³ Referitor la colecția de carte veche a Muzeului Țării Crișurilor a se vedea: Florian Dudaș, *Carte veche românească în Bihor. Sec. XVI-XVII (Catalog)*, Oradea, 1977; Idem, *Vechile tipărituri românești din Țara Bihorului (1536-1830)*, I-II, Timișoara, 2007; Idem, *Vechile manuscrise românești din Țara Bihorului (Sec. XVI-XIX)*, I-II, Oradea, 2008; Gheorghe Gorun, *Cartea veche străină din colecția Secției de Istorie a Muzeului Țării Crișurilor. Secolul al XVI-lea*, în *Crisia*, nr. 12, 1982, p. 459-469; Idem, *Cartea veche străină din colecția Secției de Istorie a Muzeului Țării Crișurilor. Secolul al XVII-lea*, în *Crisia*, nr. 15, 1985, p. 611-630; F. Ciure, *Tipărituri venețiene (sec. XVIII) la Muzeul „Țării Crișurilor” din Oradea*, în *Fragmentarium Studii interdisciplinare în onoarea lui Aurel Chiriac*, Oradea, 2016, p. 95-113; Blaga Mihoc, F. Ciure, *Tipărituri chirilice în colecția de carte veche a Muzeului Țării Crișurilor (1643-1859). Catalog*, Oradea, 2017; F. Ciure, *Libri veneziani del Settecento al Museo „Țării Crișurilor” di Oradea*, în *Quaestiones Romanicae*, nr. VI/2, Szeged, 2018, p. 220-235; Eadem, *Libri italiani del Settecento al Museo “Țării Crișurilor” di Oradea*, în *Per Simonetta Pelusi. Scritti di amici*, vol. îngrijit de Bruno Crevato-Selvaggi, Veneția, 2022, p. 71-86.

⁴ C. PLYNII SECUNDI NATURAE HISTORICARUM LIBRI XXXVII. E CASTIGATIONIBUS HERMOLAI BARBARI, QUAMEMEN DATISSIME EDITI. Additus est ad maiorem Studiosorum commoditatem, Index Ioannis Camertis Minoritani, quo Plynii ipse totus brevi mora temporis edisci potest. AD LECTOREM Qui coelum, terras, aequor, genus omne animantium Omne exors animae, quid serat omnis ager Inventus rerum varios Arteisque, Metalla Marmora cum gemmis, quid iuvet, aut noceat Denique naturae qui cuncta adoperta reuelat Plynion integrum, Candide Lector, habes Atque ita que priscum praeservat fronte nitorem Lima viri docti praestitit Hermoleo Cui fere te tantum (dicam) debere fatendum Auctori quantum secula debuerunt. CAUTUM MAX.AEML. AVG. Decreto Priuilegio, ne quis intra Sexennium excudat [Vienna 1518] (Colecția de carte veche a Muzeului Țării Crișurilor (în continuare: MTC), inv. nr. 64).

⁵ Mulțumiri colegului meu, muzeograf. dr. Tiberiu Ciorba, care mi-a furnizat această informație. Referitor la acest subiect a se vedea: T.A. Ciorba, *Din arhiva veche a Societății de Arheologie și Istorie. Analiza tipologică a dosarului 427*, în *Crisia*, nr. 53, 2023, p. 367-382.

Un exemplar din tratatul de medicină a lui Aulus Cornelius Celsus⁶ tipărit la Mainz în 1531 a fost donat de către Tiberiu Jurcsák, viitorul șef al Secției de Științele Naturii de la Muzeul Țării Crișurilor din Oradea. Cartea în limba germană, fără foaie de titlu, face parte dintr-un coligat nu prea bine conservat, deoarece lipsește coperta din față și câteva din paginile inițiale. Pe versoul primei pagini se regăsește ștampila cu legenda „Jurcsák Tibor stud. med”, iar pe a doua filă ștampila Bibliotecii Muzeului Regional din Oradea cu numărul 4904. Pe ultima pagină a cărții se află însemnarea „Donavit pro museo Regionale Magnovaradini Tiberius Jurcsak spaelogus 1951, ianuarius 13”, alături de semnătura donatorului.

Colecția cuprinde și volume de poezii, precum cel care reunește contribuțiile a trei poeți latini: *Catullo Tibullo Propertio suo accenserunt Mais. Galli fragmenta* (Leiden, 1537, Seb. Grifio)⁷. Pe forțașul din față apare numele unuia dintre foștii proprietari („Rozvány Zsigmond, di 26 Feb. 809”), iar pe pagina de titlu a altuia („Koltvari Sándor”), alături de cuvintele „ajándék Drivától 1886”. Pe pagina de titlu este prezentă și ștampila Bibliotecii cadrelor didactice ale Gimnaziului din Oradea – „N. VÁRADI FÖGYMN. TANÁRI KÖNYVTÁRA” –, ceea ce demonstrează folosirea ei în cadrul procesului instructiv-educativ. Exemplarul a fost cumpărat în anul 1976 de la colecționarul Anton Vohnáz.

În același registru al autorilor latini intră și culegerea de anecdote istorice *Valerii Maximi Factorum dictorum[ue] libri novem*, publicată de Johann Schöffer la Mainz în 1546⁸. Pe pagina de titlu sunt prezente diverse note ulterioare șterse, ștampila amintitei Societăți de Arheologie și Istorie, cât și cea a Muzeului Regional Oradea cu numărul 4342.

M. Annei Lucani Cordubensis, *De bello civili apud Pharsaliam* libri X doctissimis argumenti et scholiis ornati, Mart. Gymnicum, Coloniae 1549 este scris pe pagina de titlu a operei poetului latin Lucan, originar din Cordoba, dedicată războiului civil dintre Cezar și Pompei. Pe pagina de titlu sunt prezente câteva adnotări în limba latină ne semnificative („pascul”, „pascu”, „Bogumilij” etc.), ștampila Societății de Arheologie și Istorie a comitatului Bihor și a orașului Oradea și cea a Bibliotecii Muzeului Regional Oradea cu numărul 4293. Pe coperta anterioară, din carton presat, legătură în piele, decorată cu motive florale și scene religioase, este inscripționat: „VIRGO MARIA DEI MATER SANCTISSIMA SALVA 1556”, probabil anul în care a fost relegată cartea⁹.

Aulus Gellius, erudit și critic latin, este autorul unei valoroase lucrări enciclopedice intitulată *Notti Attiche*, operă de erudiție istorică, literară, filosofică și științifică, a cărei ediție publicată la Köln în 1557¹⁰ completează colecția de carte veche a Muzeului Țării Crișurilor din Oradea. Pe foaia de titlu sunt prezente câteva semnături ilizibile și o însemnare în limba latină: „Possidet hunc Clemens tutuli in re libellum... sua fructifera nomina per ius mater”. Cartea s-a aflat pentru o perioadă în posesia Prepoziturii Sfântului Ștefan din Promontoriul Oradea a Ordinului Premonstratens, după cum demonstrează cele două ștampile aplicate pe aceasta (una pe versoul copertei anterioare, alta la pagina 15). Și acest exemplar a fost vândut muzeului în 1976 de către colecționarul Anton Vohnáz.

Urmează opera lui Publius Ovidius Naso, *Herodium epistolae*, tipărită la Frankfurt în 1590¹¹, pe a cărei pagină de titlu apar însemnări despre foștii săi proprietari. Tot aici se află consemnat „Ludovici Frater 8 luglio 821”, alături de nota „nunc habet nepos hujus Ludovicus Frater 891”. Pe forțașul din față sunt scrise cu creionul diferite nume, greu de descifrat: *Amalvay, Janosi, Merstray, Paltai, Poynar, Sirkay, Stecs*. Numele *Georgii Enyedi*, consemnat pe pagina de titlu, apare și pe ultima pagină (360), alături de

⁶ [Die acht Bücher des hochberümpften Aurelij Cornelij Celsi vo(n) beyderley Medicine: das ist von der leib und wund artzney: zu errettung menschlichen lebens: in allen krankheiten seer dienstlich und behutsam. Newlich jetzo verdeutscht durch D. Johansen Khüffner von Ratemberg am Yne. Mit eynem gnügsam anzeyglichen Register/alles innhalts hierin begriffen. Item verstandt der gewicht und Recepten (so inn disem Buch gesetzt seindt) mag man ausz der nechst hie nachvolgenden vorred nemen. [Mainz, Joh. Schöffer, 1531]] + [Spiegel der Artzney vor Zeyten zu Nutz und Trost den Leyen gemacht durch Laurentium Friesen, aber offit nun gefelschet durch Unfleiss der Buchdrucker, [...]. [Getruckt zu Strassburg]: [durch Balthassar Beck], MDXXXII] (MTC, inv. nr. 640).

⁷ CATULLUS, TIBULLUS, PROPERTIUS. HIS ACCESSERUNT CORN. GALLI FRAGMENTA. APUD SEB. GRYPHIUM LUGDUNI 1537 (MTC, inv. nr. 345).

⁸ VALERII MAXIMI FACTORUM DICTORUMQUE MEMORABILIVM LIBRI NOVM PRAETEREA CAII TITI PROBI, in Decimum Librum huius operis, Epitome, & Index Rerum & Verborum insignium in eundem copiosus. MOGUNTIAE, apud Iuonem Schöffer. ANNO M. D. XLVI (MTC, inv. nr. 17).

⁹ M. ANNEI LUCANI CORDUBENSIS DE BELLO CIVILI APUD PHARSALIAM LIBRI X. doctissimis Argumentis & Scholij ornati. *Coloniae apud Mart. Gymnicum, Anno M. D. XLIX.* (MTC, inv. nr. 43).

¹⁰ AULI GELLII LUCULENTISSIMI SCRIPTORIS, NOCTES ATTICAE. ACCESSERUNT ERUDITISSIMI viri Petri Mosellani in easdem perdoctae Adnotationes. Ad haec in loca quaedam obscuriora, ex optimis Autoribus Adnotationes, hoc signo prenotate. COLLONIAE AGRIPPINIAE, Excudebatur Gualtbero Fabricio IV. L. M. D. LVII. (MTC, inv. nr. 366).

¹¹ P. OVIDII NASONIS HERODIUM EPISTOLÆ. AMORUM LIBRI III. DE ARTE AMANDI LIBRI III. DE REMEDIO AMORIS LIB. II. Aliaque huius generis, quæ sequens pagella indicabit. Omnia ex accuratissima Andrae Naugerii, Aldi Manutii, Herculis Ciofani, Iacobi Micylli, Gregorii Bersmanni, aliorumque doctiss. Virorum Castigationibus Notis et Scholiis in lucem edita. Guidonis Marilloni argumenta in Epistolas. 1590. FRANCOEVRD: Ex officina typographica Ioannis Wecheli (MTC, inv. nr. 343).

multe altele: *Stephanus Enyedi*, *Johannes Ienei Sacro*, *Johannes Rakosi*. Pe pagina de titlu se remarcă ștampila Bibliotecii cadrelor didactice ale gimnaziului din Oradea – *N. VÁRADI FÖGYMN. TANÁRI KÖNYVTÁRA* –, iar pe diferite alte pagini ale cărții se regăsesc note marginale, scrise în limba latină cu cerneală neagră, dificil de descifrat. Muzeul a cumpărat și această carte în 1976 de la colecționarul Anton Vohnáz.

În secolul al XVII-lea au fost publicate patru cărți cu autori latini, dintre care două coligate. Cartea lui Iosephus Flavius, *Operum*, tomus secundus, care a văzut lumina tiparului la Geneva în 1612¹², narează istoria poporului ebraic. Pe versoul copertei anterioare, pe pagina de titlu și pe cea cu nr. 15 este prezentă o ștampilă ovală, care potrivit legendei aparține Bibliotecii Prepoziturii Sfântului Ștefan din Promontoriul Oradea a Ordinului Premonstratens. Pe pagina de titlu apare și o ștampilă dreptunghiulară care include nr. 9237, precum și însemnarea „R. Budai 1653 quid non Ja” (lipsește parte din text din cauza tăierii paginilor). Cartea a fost achiziționată în 1976 de la colecționarul Anton Vohnáz.

Marcus Tullius Cicero, autorul roman care a exercitat cea mai importantă influență asupra literaturii latine și a demonstrat a fi unul dintre cei mai prolifici scriitori, este prezent în colecție cu *Operum*, tom I-IV (Hamburg, 1618), reunite în două coligate (tom I+II¹³ și tom III+IV¹⁴). În registrul de inventar se precizează că provin din fondul Societății de Arheologie și Istorie a comitatului Bihor și a orașului Oradea – nr. 1069 și nr. 1070/1881 (9?). Primul volum al celui dintâi coligat, lipsit de foaia de titlu, are pe prima pagină ștampila Bibliotecii Muzeului Regional Oradea, numărul 55/4809 și nota «*volumul I și II*». Pe pagina de titlu al celui de-al treilea volum, cuprins în al doilea coligat, se remarcă ștampila Bibliotecii Muzeului Regional Oradea și numărul 4761.

Volumul lui Quintus Curtius Rufus, *De rebus Alexandri Magni historia superstes*, Leipzig, 1696¹⁵, narează viața și faptele de arme ale conducătorului macedonean. Pe pagina de titlu este prezentă nota „Ex libris Gregorii Perze de Goroszlo secund anni Philosophi audio Magnovaradini 1826”, iar pe cotor „Ex libris Antonii Koros”. Volumul a fost donat muzeului în 1990 de către Alexandru Georgescu din Oradea.

Panegiristul prin excelență al poporului roman, Lucius Anneus Florus, este prezent în colecția muzeală cu *Epitome rerum romanarum ex recensione Jo Georgii Graevii*, Amsterdam, 1702¹⁶, în care tinde să facă din poporul roman obiectul admirației universale pentru măreția sa incomparabilă¹⁷. Exemplarul are imprimată ștampila Societății de Arheologie și Istorie a comitatului Bihor și a orașului Oradea, cât și pe cea a Bibliotecii Muzeului Regional Oradea cu numărul 4445.

Ediția în greacă și latină a operei filozofice a împăratului Marcus Aurelius¹⁸, tipărită la Leipzig în 1729, păstrează pe pagina de titlu ștampila Societății de Arheologie și Istorie a comitatului Bihor și a orașului Oradea, pe fila a doua ștampila Muzeului Regional Oradea cu numărul 4338, iar pe cotor o etichetă a amintitei Societăți de Arheologie și Istorie cu numărul 1118.

¹² FLAVII JOSEPHI Operum. TOMUS SECUNDUS Quo continentur AUTHORIS VITA, DE BELLO JUDAICO LIBRI VII. DE ANTIQUITATE JUDAEORUM LIBRI II. PERI AUTOKRATOROS LOGISMOU, seu de imperio rationis LIB. I, Cum INDICE locupletissima. Ex Typographia IACOBI STÖER. M. DCXII (MTC, inv. nr. 367).

¹³ [M.T. Ciceronis Operum tomus primus quo omnes eius libri oratorii continentur Hamburgi: ex bibliopolio Frobeniano. 1618] + M.T. CICERONIS, OPERUM, Tomus II. QUI CONTINET ORATIONES OMNEIS, QUAE EXSTANT *Quarum orationum indicem versa pagina te docebit*. HAMBURGI Ex Bibliopolio FROBENIANO. [1618] (MTC, inv. nr. 349).

¹⁴ M.T. CICERONIS OPERUM TOMUS TERTIUS. QUO OMNEIS EJUS EPISTOLAE CONTINENTUR. HAMBURGI, Ex Bibliopolio Frobeniano [1618] + M.T. CICERONIS OPERUM Tomus Quartus. *QUO CONTINENTUR PHILOSOPHICI LIBRI OMNES, UT INDICABIT SEQUENS PAGINA*. HAMBURGI, Ex Bibliopolio Frobeniano. [1618] (MTC, inv. nr. 371).

¹⁵ Q. CURTII RUFII DE REBUS ALEXANDRI MAGNI HISTORIA SUPERSTES. CHRISTOPHORUS CELLARIUS *Recensuit*, Novis Supplementis, Commentariis, Indicibus & Tabulis Geographicis illustravit. *Cum Privilegio Elect. Saxonico. LIPSIAE*, Impensis THOMAE FRITSCHII, ANNO M. DC. XCVI... (MTC, inv. nr. 811).

¹⁶ L. ANNÆI FLORII EPITOME RERUM ROMANARUM *Ex recensione JO GEORGII GRAEVII* Cum ejusdem Annotationibus longe auctioribus. *Accessere* Notae integræ CL. SALMASII, JO FREINSHEMII, & Variorum. *Nec non NUMISMATA ET ANTIQUA MONUMENTA* in hac nova editione, suo cuique loco inserta. Cum variantibus lectionibus & Indice. *In fine additus est* L. AMPELIUS ex Bibliotheca CL. SALMASII. *TOMUS I*. AMSTELÆDAMI, Apud GEORGIUM GALLET. M. DCCII. (MTC, inv. nr. 58).

¹⁷ MARCO GALDI, *FLORO, Lucio Anneo (Lucius Annaeus Florus)*, în *Enciclopedia italiana*, 1932 ([https://www.treccani.it/enciclopedia/lucio-anneo-floro_\(Enciclopedia-Italiana\)/](https://www.treccani.it/enciclopedia/lucio-anneo-floro_(Enciclopedia-Italiana)/)).

¹⁸ MARKOU ANTONINOU TŌN EIS HEAUTON BIBLIA 12. MARCI ANTONINI IMPERATORIS AC PHILOSOPHI LIBRI XII EORUM QUAE DE SEIPSO AD SEIPSUM SCRIPSIT AD EXEMPLAR OXONIENSE CIO IO CCIII RECUSI INTRODUCTIONEM AD PHILOSOPHIAM STOICAM EX MENTE M. ANTONINI PRAEMISIT IOAN. FRANCISCUS BUDDEUS THEOL. D. ET. P. P. IENENS. VITAM RECENSUIT CRITICISQUE OBSERVATIONIBUS ILLUSTRAVIT CHRISTOPHORUS WOLLW A.M. THEOL. BACC. ET AD AED. D. PETRI CAT. CUM PRIVILEGIO POT. REG. POL. ET ELECT. SAX. LIPSIAE APUD SAMUEL. BENIAMIN. WALTHER CIO IOCC XXIX (MTC, inv. nr. 95).

Muzeul găzduiește tratatul filozofic al lui Boethius, care va deveni una dintre cele mai populare și influente opere în perioada Evului Mediu. *De consolatione philosophiae*, Libri V, Viena, 1733¹⁹, pe versoul copertei anterioare are ștampila Societății de Arheologie și Istorie a comitatului Bihor și a orașului Oradea. Tot aici sunt notate numărul 161/1908, inițialele J.A.R.O și anul 1733. Pe cotor se regăsește o etichetă a Societății de Arheologie și Istorie a comitatului Bihor și a orașului Oradea.

Exemplarul din cartea lui Marcus Tullius Cicero, *Epistolarum libri VII Joanne Sturmio Puerili educationi confecti*, Trnava, 1734²⁰, conservă pe pagina de titlu ștampila Societății de Arheologie și Istorie a comitatului Bihor și a orașului Oradea, cât și pe cea a Bibliotecii Muzeului Regional Oradea cu numărul 4704. Exemplarul este incomplet și lipsit de copertă.

Volumul lui Plinius cel Tânăr, *Epistolae et panegyricus*, Leipzig, 1741²¹, provine din biblioteca medicului dr. Ernő Andrassy din Valea lui Mihai, cel care inaugurasă un muzeu în localitate, închis de autorități în 1957. Pe exemplar se remarcă ștampila Bibliotecii Muzeului Regional Oradea cu numărul 8395.

În colecția muzeului îl regăsim și pe Gaius Suetonius Tranquillus, cu prima²² și a doua²³ parte a operei sale recenzate de *Frans van Oudendorp* și publicate la Leyden în 1751. Pe prima filă a celui dintâi volum apare cu cerneală neagră însemnarea: „ifj. Bölönij Sándoré 1871”. În schimb, pe a doua filă se regăsește ștampila Bibliotecii Muzeului Regional Oradea cu numărul 4350, iar pe pagina de titlu ștampila Societății de Arheologie și Istorie a comitatului Bihor și a orașului Oradea. Pe prima filă a celui de-al doilea volum se află aceeași însemnare privind bibliofilul și colecționarul de antichități care avusese în posesie această carte, „ifj. Bölönij Sándoré 871”, unul dintre membrii Societății de Arheologie și Istorie a comitatului Bihor și a orașului Oradea. Pe a doua filă exemplarul conservă ștampila amintitei Societăți și pe cea a Bibliotecii Muzeului Regional Oradea cu numărul 4455.

Pe prima pagină a ediției poezilor latini Catullus, Tibullus și Propertius, *Pristino nitori restituti, et ad optima exemplaria emendati*, tipărită la Paris în 1754²⁴, sunt câteva însemnări care atestă că exemplarul a fost pus în vânzare în cadrul unui anticariat din Cluj-Napoca: „Cluj 327. 4.IV 53”, „V/B”, „40408/457”, „5/87”; „ANTICARIAT LEI 70”. Pe a doua pagină regăsim ștampila Muzeului Regional Oradea cu numărul 735/4248.

Poetul Publius Ovidius Naso, cu *Tristium lib V et epistolarum ex ponto Lib IV*, carte tipărită la Nürnberg în 1758²⁵, completează colecția de carte veche a muzeului. Pe pagina de titlu a exemplarului se regăsește ștampila Bibliotecii Muzeului Regional Oradea cu numărul 4560 și inițialele Z: și L:; în timp ce câteva însemnări de pe prima pagină indică prezența anterioară a acestei cărți la Cluj-Napoca: „Est. Alexii Déső [...] Compost. Claudiopoli 16 Julii 1811”, „Zabolai Laszlo 1845”. Pe versoul primei pagini este scrisă cu creion roșu o altă dată: „13.VI.88”.

O altă carte a lui Ovidiu, *Epistolae herodium*, publicată la Trnava în 1760²⁶, a fost achiziționată de muzeu în 10 iunie 1979 de la profesorul și criticul literar Lucian Drimba, fratele lui Ovidiu Drimba, care a

¹⁹ ANICII MANLII TORQUATI SEVERINI BOETHII, DE CONSOLATIONE PHILOSOPHIAE LIBRI V. opus omni saeculo summè, nullò fati deprædicatum; ipsa æternitate disnissimum; cuius hominum conditioni, litteris imbutæ, imprimis utile, ac necessarium, ad animum sub utraque fortuna rite formandum, & perducendum ad veram felicitatem. IN STRENAM OBLATUM, D.D. Sodalibus Academicis, è quatuor inclytis facultatibus, sub titulo B. V. MARIE, In coelos assumptæ, in Cæsareo & Academico Societatis JESU Collegio, Viennæ Austriæ Congregatis. Anno reparata salutis M. DCC. XXXIII. VIENNÆ AUSTRIÆ, Typis Mariæ Theresiæ Voigtin Vidux, Univers. Typogr. (MTC, inv. nr. 39).

²⁰ MARCI TULLII CICERONIS EPISTOLARUM JOANNE STURMIO Puerili educationi confecti. TYRNAVIÆ, Typis Academicis, per Leopoldum Berger, Anno M. DCC. XXXIV (MTC, inv. nr. 54).

²¹ C. PLINII CÆCILII SECUNDI EPISTOLÆ ET PANEGYRICUS, Ubi textus accurate est recensitus & Observationibus perpetuis, ad romanam præcipue antiquitatem spectantibus, atque ad modum IOHANNIS MINELLII subjectis, illustratus. Accessit his Index rerum & verborum locupletissimus. EDITIO NOVA. Cum Priv. Seren. Reg. Pol. & Elect. Sax. LIPSIÆ, Sumtibus MAVR. GEOR. WEIDMANNI, Anno 1741 (MTC, inv. nr. 205).

²² CAJUS SUETONIUS TRANQUILLUS, ex recensione FRANCISCI OUDENDORPII, qui variantes lectiones, suasque animadversiones adjecit; inermixtis J. G. GRAEVII, et J. GRONOVII, nec non ineditis CAROLI ANDREAE DUKERI, adnotationibus. LUGDUNI BATAVORUM, APUD SAMUELEM LUCHTMANS & FILIOS MDCCCLI. (MTC, inv. nr. 573).

²³ CAII SUETONI TRANQUILLI ex recensione FR. OUDENDORPII Pars Posterior (MTC, inv. nr. 574).

²⁴ CATULLUS, TIBULLUS ET PROPERTIUS, Pristino nitori restituti, & ad optima Exemplaria emendati, Cum fragmentis C. GALLO inscriptis. PARISIIS, Typis J. Barbou, viâ San-Jacobeâ. M. DCC. LIV. (MTC, inv. nr. 321).

²⁵ P. OVIDII NASONIS TRISTIMUM Lib. V et EPISTOLARUM Lib. IV. Welche derselbe von seinen betrübten Umständen in dem zuerkannten Exilio zu Tomis geschrieben hat, mit Teutschen Anmerkungen, also erkläret, Dass 1) Die Antiquitäten, und sonderlich die Mythologie hinlänglich erläutert, 2) die schwersten Constructiones angewiesen 3) die nettesten Phrases auf eine ungezwungene Art ins Teutsche übersetzt worden nebst einer Vorrede [...] Wien 1758 (MTC, inv. nr. 657).

²⁶ PUBLII OVIDII NASONIS EPISTOLÆ HERODIDIUM Ab omni obscenitate purgatæ, CUM ANNOTATIONIBUS, ET INTERPRETATIONE. AD USUM SCHOLARUM SOC. JESU. TYRNAVIÆ, TYPIS ACADEMICIS SOCIETATIS JESU. Anno M DCC LX. (MTC, inv. nr. 308).

petrecut mai bine de zece ani în Italia, ca profesor și șef al Catedrei de limba și literatura română la Universitatea din Torino și apoi la Universitatea Catolică din Milano. Pe coperta anterioară a cărții se regăsește o etichetă cu numărul 11, iar pe cotor o alta cu numărul 20. Lipsește coperta posterioară, iar pe versoul celei anterioare se găsesc numeroase însemnări în limba latină.

Pe foaia de titlu a cărții istoricului Cornelius Nepos, *De vita excellentium imperatorum*, ediție tipărită la Königsberg și Leipzig în 1761²⁷, se păstrează ștampila Muzeul Regional Oradea cu numărul 9379, iar pe verso eticheta Societății de Arheologie și Istorie a comitatului Bihor și a orașului Oradea cu numărul 1245.

În 1764 tipograful din familia Remondini au publicat la Padova cartea lui Quintus Horatius Flaccus, *Poemata cum commentariis Joh. Minelli*²⁸. Pe prima filă apare însemnarea „Joannis Perzaly 1800”, iar pe verso „23 lap 103 sor 1910 év” și „66 fr”, dar și ștampila Societății de Arheologie și Istorie a comitatului Bihor și a orașului Oradea. Ștampila amintitei Societăți se află și pe pagina de titlu, împreună cu cea a Bibliotecii Muzeului Regional Oradea cu numărul 4582. Pe unele pagini se regăsesc diverse note scrise cu creionul, dificil de descifrat, de exemplu la pagina 41 apare scris *defendit*, iar pe ultimele două pagini fără text de la sfârșitul cărții apar însemnările „Vass Károly es [...]” și „Szigethy Lőrincz tanára volt 1858 tanára”, care, probabil, îi indică pe cei care au avut în prealabil cărțile în posesia lor.

O altă ediție a volumului lui Quintus Curtius Rufus, *De rebus Alexandri Magni historia*, publicată tot la Leipzig, dar în 1765²⁹, are pe prima pagină o notă privind fostul său proprietar și localitatea de proveniență: „Georgius Comaromi emi Debrecini a. d. 23. Martij a.R.S.CIO IO CCLXXXIII”, iar pe pagina de titlu ștampila Muzeului Regional Oradea cu numărul 586/3363.

Marcus Junianus Justinus este autorul unui compendiu despre *Historiae Philippicae ex Trogo Pompeio*, publicat în 1767³⁰. Pe pagina de titlu se remarcă ștampila Muzeului Regional Oradea, cu numărul 2990, și probabil mențiunea privind unul dintre foștii săi proprietari: „Joannis Tancsics 1747”. Pe versoul paginii de titlu se păstrează ștampila Societății de Arheologie și Istorie a comitatului Bihor și a orașului Oradea, precum și nota: „13 ian 1909”. Coperta anterioară, din carton, este desprinsă de cotor, aici fiind singurul loc unde se mai păstrează învelișul din piele. Pe pagina de titlu nu este indicat locul apariției cărții, dar se pare că aceasta a fost publicată la Aiud de către tipograful Kiss György³¹.

În colecția muzeului regăsim și ediția de la Paris din anul 1767³² a lungului poem epic despre războiul civil dintre Cezar și Pompei a lui Marcus Annaeus Lucanus, *Pharsalia*, cunoscut drept *De bello civili*. Pe prima pagină este imprimată ștampila Muzeului Regional Oradea cu numărul 586/3363. Copia este bine conservată, în afară de coperta din carton învelit în pânză care este cusută la marginile cotorului.

Colecția muzeului găzduiește operele poetilor latini Publius Vergilius Maro (Buda, 1784³³) și Quintus Horatius Flaccus (Nürnberg, 1791³⁴). Acest ultim volum este bogat în însemnări în limba latină. Pe prima pagină apare numărul 30 scris cu creion albastru, iar pe pagina de titlu ștampila Muzeului Regional Oradea cu numărul 9422. În schimb, există două copii ale unui coligat conținând primul și al doilea tom al operei comediografului roman Publius Terentius Afer, publicată în 1795 la Debrecen. Prima

²⁷ CORNELIVS NEPOS perperam vulgo AEMILIVS PROBVS dictus, DE VITA EXCELLENTIUM IMPERATORVM Novis Commentariis, Indicibus, & Tabulis Chronologicis ac Geographicis illustrates ab CHRISTOPHORO CELLARIO In hac Editione uberiores notas & observationes contulit M.A.S. EDITIO NOVA. CVM PRIVILEGIIS. Regiomonti ET Lipsiae; APUD WOLTERS DORFII VIDVAM. MDCCLXI. (MTC, inv. nr. 53).

²⁸ QUINTI HORATII FLACCI POEMATATA, Cum Commentariis JOH. MIN-ELLII. *Præmisso Aldi Manutii de Metris Horatianis Tractatu, & adjuncto Indice Rerum ac Verborum locupletissimo*. PATAVII, MDCCLXIV. IMPENSIS REMONDINIANIS. SUPERIORUM PERMISSU. (MTC, inv. nr. 577).

²⁹ Q. CVRTII RVFI DE REBVS ALEXANDRI MAGNI HISTORIA SVPERTES, CHRISTOPHORVS CELLARIVS recensuit, Novis Supplementis, Commentariis, Indicibus & Tabulis Geographicis illustravit, Notulas in vsum tironum adiecit CHRISTIANVS SCHOETTGENIVS. LIPS. ET REGIOMONTI, SUMPT. HAER. HARTVNG. & L. D. ZEISII MDCCLXV. (MTC, inv. nr. 796).

³⁰ IVSTINI HISTORIAE PHILIPPICAE EX TROGO POMPEIO ad Optimos Codices emendatae Cum Indice, selectoribus ex Phrasibus concinnato INPRESSAE, ANNO AE. CHR. M DCC LXVII. (MTC, inv. nr. 219).

³¹ Andreea Mârza, *Peregrinatio librorum. Cărți tipărite în Transilvania în fondul Bibliotecii Naționale Slovacă din Martin*, în *Transilvania*, nr. 5-6, 2018, p. 63.

³² MARCI ANNÆI LUCANI PHARSALIA, Cum Supplemto Thomæ MAII. PARISIIS, Typis BARBOU viâ Mathurinensium. M.DCC.LCVII (MTC, inv. nr. 346).

³³ P. VIRGILII MARONIS OPERA, CUM INTERPRETATIONE, ET NONNULIS NOTIS P. CAROLI RUÆI Soc. JESU. Quibus accessere Exercitationes Rhetoricæ in præcipuas ejus Orationes. Nec non locupletissimi indices: quorum primus Descriptiones continet; secundus Comprationes, seu Similitudines tertium dicta Memorabilia; Quartus est in Notas. TOMULUS COMPLECTITUR BUCOLICA, ET GEORGICA. BUDÆ, TYPIS REGLE UNIVERSITATIS ANNO MDCCLXXXIV (MTC, inv. nr. 801).

³⁴ QVINTI HORATII FLACCI OPERA EX RECENSIONE BAXTERI ALIORVMQVE. NORIMBERGAE, EX OFFICINA LIBRARIA RIEGELIANA. MDCCLXXXI (MTC, inv. nr. 52).

operă³⁵, lipsită de frontispiciu pentru tomul I, a fost achiziționată în 1977 de la Dorel Borz din Oradea. A doua³⁶ are pe prima filă însemnarea „Habet Michaelis Szabo 1834”, iar pe verso „Gabrielis Bátorij. 1803 die 16 Dec. Comp. H.M. Vasarok”. Pe pagina de titlu a primului tom se păstrează ștampila Muzeului Regional Oradea cu numărul 8379.

În registrul de carte veche sunt incluse și patru volume din secolul al XIX-lea. În 1801 au fost publicate la Leipzig primul³⁷ și al doilea tom³⁸ din *Opera* lui Publius Cornelius Tacitus, intrate în patrimoniul muzeului în 2001 prin transfer de la vamă. Primul tom are pe ultima filă câteva însemnări cu creionul, „300/500”, „2139/8”, „1/27392”, „500”, o ștampilă rotundă și una de la anticariatul unde a fost pus în vânzare: „ANTICARIAT 4 - 500---LEI”. Pe pagina de titlu a celui de-al doilea tom se regăsește nota „Emer. Teleki”, iar pe coperta posterioară câteva însemnări cu creionul, „150/210”, „9/90/17”, „23/23409x85”, o ștampilă ovală cu „L/1”, cât și timbrul rectangular al anticariatului: „ANTICARIAT 4 - 250 LEI”.

Cartea *Vitae excellentium imperatorum*, a lui Cornelii Nepos, publicată la Debrecen în 1829³⁹, conservă pe frontispiciu ștampila Muzeului Regional Oradea cu numărul 8392. Exemplarul nu se află într-o stare bună de conservare, doar pe cotor sunt prezente urme ale copertei din lemn învelite în piele.

Opera omnia a lui Publius Ovidius Naso, primul tom tipărit la Leipzig în 1872⁴⁰, este unul dintre cele 36 de cărți vechi pe care muzeul le-a cumpărat de la Lucian Drimba în 1979, poate din acest motiv a fost inclusă aici și nu în colecția de carte documentară. Pe prima pagină se găsește însemnarea „Ex libris [șters numele] Păgaia 16.6.76. E libris Gratiani Flontale Insigni 27/VII 883”, iar pe coperta anterioară o etichetă cu numărul 29, iar pe cotor o alta cu numărul 205.

Din această prezentare rezultă 36 de titluri ale unor opere ale autorilor latini, reunite în 32 de volume, în colecția de carte veche a Muzeului Țării Crișurilor din Oradea. Pentru majoritatea nu există indicii privind proveniența, deoarece în registru apare indicată doar Biblioteca documentară a muzeului; în schimb 12 provin din fondul Societății de Arheologie și Istorie a comitatului Bihor și a orașului Oradea, șapte au fost achiziționate de muzeu de la colecționari privați (Anton Vónház, Lucian Drimba și Dorel Borz), două confiscate la vamă și una de la Ernő Andrassy, alte două au fost donate, una de către Alexandru Georgescu, cealaltă de Tiberiu Jurcsák. În ceea ce privește locul de apariție, șapte cărți au fost publicate la Leipzig, trei la Leiden, Debrecen și Viena, două la Paris, Köln, Trnava, Hamburg, Mainz, una la Frankfurt, Geneva, Amsterdam, Padova, Buda, Nürnberg, Königsberg și Leipzig, și probabil la Aiud.

Predomină cărțile de poezii, dar nu lipsesc nici cele în proză, lucrările de istorie, filozofie și chiar medicină. Publius Ovidius Naso este prezent cu patru volume, Marcus Tullius Cicero cu trei, Marcus Annaeus Lucanus, Quintus Curtius Rufus, Publius Terentius Afer, Quintus Horatius Flaccus și Gaius Suetonius Tranquillus cu două. Există două copii ale cărții lui Publius Terentius Afer, dar și două ediții ale aceleiași cărți a lui Quintus Curtius Rufus, *De rebus Alexandri Magni historia superstes*, tipărită la Leipzig, prima ediție în 1696, a doua în 1765.

În marea lor majoritate sunt lucrări publicate în limba latină, doar una este în germană, iar o alta în greacă și latină. Prezența acestor volume în instituția orădeană este o dovadă a interesului demonstrat de oamenii de cultură ai locului pentru marile opere ale civilizației europene, bibliotecile lor constituind nucleul de bază pentru actualele colecții muzeale.

³⁵ MTC, inv. nr. 374.

³⁶ PUBLII TERENTII AFRI COMODIAE SEX. EX RECENSIONE SOCIETATIS BIPONTINÆ, CUMQUE EJUSDEM NOTIS, PARTIM INTEGRIS, PARTIM IN GRATIAM TIRONUM IMMUTATIS ET AUCTIS, EDIDIT ESAIAS BUDAI. Phil. Doct. Hist. Lingv. Graec. item Eloqu. Lat. in Colleg. Ref. Debrec. PROFESSOR. TOMUS I. DEBRECINI, Impr. MICHAEL SZIGHETY Typogr. Anno 1795. + PUBLII TERENTII AFRI COMODIAE SEX. EX RECENSIONE SOCIETATIS BIPONTINÆ, CUMQUE EJUSDEM NOTIS, PARTIM INTEGRIS, PARTIM IN GRATIAM TIRONUM IMMUTATIS ET AUCTIS, EDIDIT ESAIAS BUDAI. Phil. Doct. Hist. Lingv. Graec. item Eloqu. Lat. in Colleg. Ref. Debrec. PROFESSOR. TOMUS II. DEBRECINI, Impr. MICHAEL SZIGHETY Typogr. Anno 1795. (MTC, inv. nr. 609).

³⁷ C. CORNELII TACITI OPERA EX RECENSIONE IOH. AUGUSTI ERNESTI DENUO CURAVIT IER. IAC. OBERLINUS ARGENTORATENSIS INSTIT. LITTER. FRANCICI SOCIUS TOMUS PRIOR LIPSIAE IN LIBRARIA WEIDMANNIA CIOCCCLI. (MTC, inv. nr. 889).

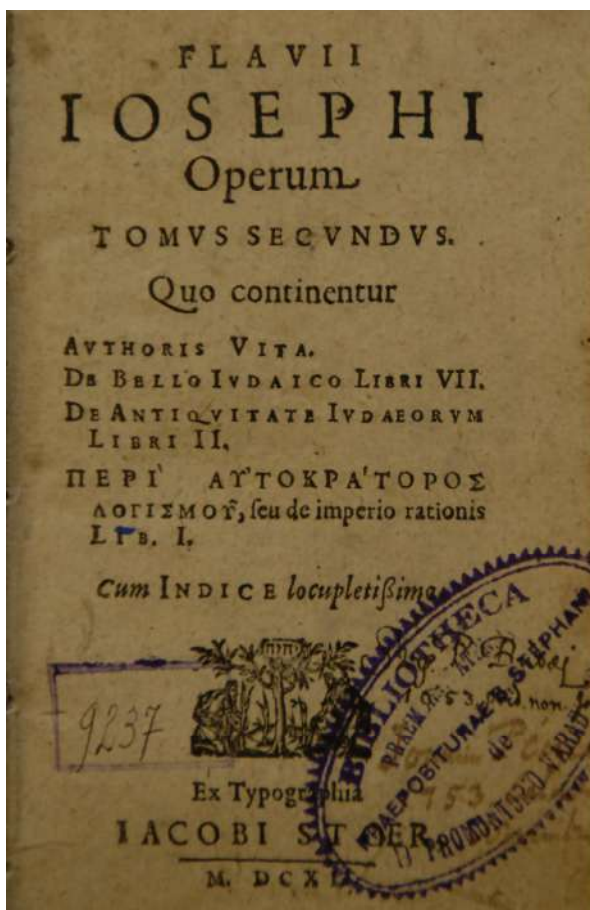
³⁸ C. CORNELII TACITI OPERA EX RECENSIONE IOH. AUGUSTI ERNESTI DENUO CURAVIT IER. IAC. OBERLINUS ARGENTORATENSIS INSTIT. LITTER. FRANCICI SOCIUS TOMI POSTERIORIS PARS ALTERA. LIPSIAE IN LIBRARIA WEIDMANNIA CIOCCCLI. (MTC, inv. nr. 890).

³⁹ CORNELII NEPOTIS VITAE EXCELLENTIUM IMPERATORUM, DERECINI, IMPRESSIT FRANCISCUS TÓTH. 1829. (MTC, inv. nr. 126).

⁴⁰ P. OVIDII. NASONIS OPERA OMNIA. TEXTUM AD CODICUM LIPSIENSIS ALDINARIMQUE FIDEM ACCURATE RECOGNOVIT CAROL. HERM. WEISE. NOVA EDITIO STEREOTYPA C. TAUCHNITIANA. TOMUS I. HEROIDES. AMORES. ARS AMATORIA. REMEDIA AMORIS HALIEUTICON FR. CONSOLATIO AD LIVIAM. NUX ELEGIA SABINI EPISTOLAE TRES. NOVA IMPRESSIO LIPSIAE SUMPTIBUS OTTONIS HOLTZE 1872 (MTC, inv. nr. 301).

Marcus Annaeus Lucanus, *De bello civili apud Pharsaliam*, Köln, 1549

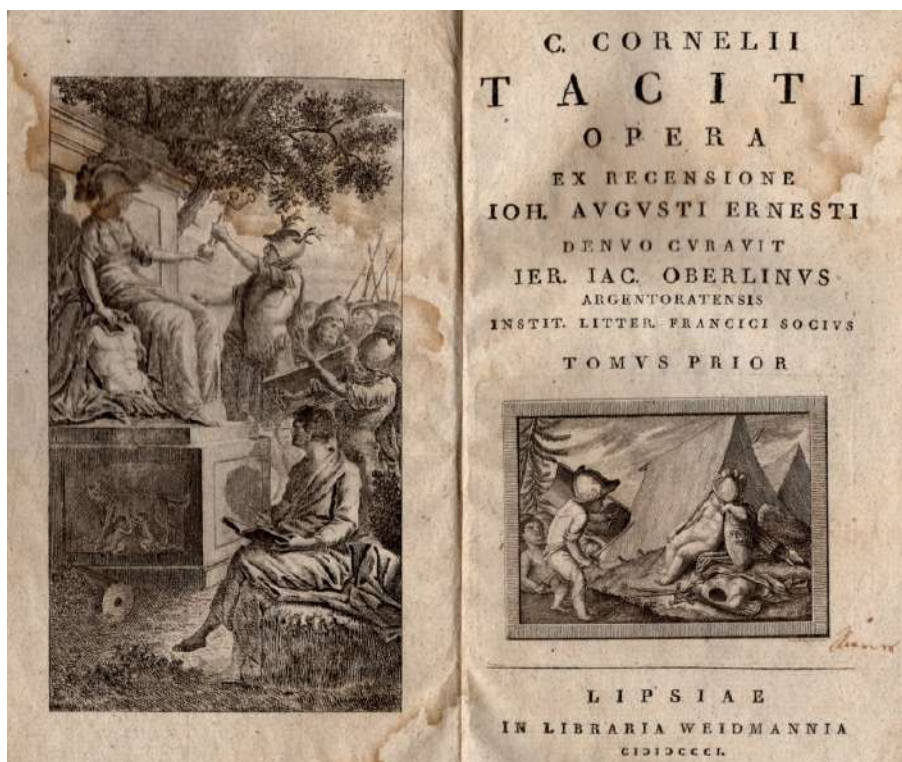
Josephus Flavius, *Operum*, [Geneva], 1612

Plinius cel Tânăr, *Epistolae et panegyricus*, Leipzig, 1741

Publius Ovidius Naso, *Tristium*, Nürnberg, 1758

Publius Cornelius Tacitus, *Opera*, Leipzig, 1801

DONAȚIA DOAMNEI DR. TEREZA MÓZES ÎN COLECȚIA DE CARTE A BIBLIOTECII MUZEULUI ȚĂRII CRIȘURILOR ORADEA – COMPLEX MUZEAL

Vasile TODINCA*
Andreea Maria POP**
Flavia Maria POP***

THE DONATION OF DR. TEREZA MÓZES IN THE BOOK COLLECTION OF THE ȚĂRII CRIȘURILOR MUSEUM ORADEA - MUSEUM COMPLEX'S LIBRARY

ABSTRACT

The subject of this article is the book donation that Mrs. Tereza Mózes made to the Țării Crișurilor Oradea Museum, in 2004. Her library, of inestimable value, was entrusted to the museum institution, thus creating a distinct book collection, being called *Tereza Mózes book collection*. In this work, we also carried out a study of the weight of the books, offered to the institution, by fields of interest. An important part of his professional, scientific and research activity, has its results in the studies and articles, that can be found in this book collection.

Keywords: library, book, donation, Țării Crișurilor Museum Oradea – Museum Complex, Tereza Mózes.

În lumea modernă, muzeul cunoaște o evoluție extrem de interesantă în măsura în care, în raport direct cu dezvoltarea raporturilor sociale, care devin mai variate și mai complexe, rolul muzeului ca instituției culturale este din ce în ce mai important și mai multilateral¹.

Documentarea specialiștilor din cadrul unui muzeu face parte din munca de constituire a patrimoniului muzeal, muncă care își are începutul și în cadrul unei biblioteci specializate. Astfel, potrivit Legii nr. 334/2002, bibliotecile specializate sunt biblioteci înființate și organizate de către instituțiile academice și de cercetare, autoritățile administrației publice centrale și locale, instituțiile publice, unitățile militare, agenții economici și celelalte persoane juridice de drept public sau privat. Bibliotecile specializate sunt destinate în principal unei categorii de beneficiari sau colecționării, cu prioritate, a unor tipuri de documente, ori pentru a răspunde necesităților specifice organismului tutelar. Bibliotecile specializate sunt biblioteci de drept public sau privat și sunt finanțate de către autoritățile, instituțiile sau celelalte persoane juridice care le tutelează².

În cadrul Muzeului Țării Crișurilor Oradea – Complex Muzeal funcționează o bibliotecă specializată, cu circuit închis, numărând în jur de 40.000 de volume, și care este deservită de un personal ce face parte din Secția Relații Publice și Expoziții. Colecția bibliotecii cuprinde cărți din domenii de activitate precum: istorie, arheologie, numismatică, etnografie, artă, conservare și restaurare, muzeologie generală și științele naturii. Din această colecție fac parte și publicațiile apărute sub egida Editurii Muzeului Țării Crișurilor – autori fiind specialiști de la Muzeul Țării Crișurilor și nu numai –, colecția de anuare a muzeului (revistele *Crisia*, *Biharea* și *Nymphaea*), precum și publicații apărute sub coordonarea unor personalități și oameni de cultură din Bihor.

În Fig. 1 se poate observa ponderea publicațiilor existente în fondul de carte al bibliotecii Muzeului Țării Crișurilor, pe domenii de cercetare.

Fondul de periodice curente cuprinde publicații de specialitate editate de instituțiile partenere din țară (muzee, universități și instituții academice) și străinătate, la care se adaugă cărțile curente provenite din schimb interbibliotecar național și internațional, în cea mai mare parte, dar și din achiziții și donații. Amintim aici: donația doamnei Tereza Mózes – 2373 bucăți, cărți din biblioteca personală a domnului dr. Ioan Crișan – 569 bucăți, donația familiei Roșu – 856 bucăți, donația domnului dr. Budaházy István – 299 de bucăți, precum și cărți din biblioteca personală a prof. univ. Ovidiu Drimba – 828 de bucăți.

* Muzeul Țării Crișurilor Oradea – Complex Muzeal; e-mail: todinca_vasile@yahoo.com.

** Muzeul Țării Crișurilor Oradea – Complex Muzeal; e-mail: andreea.pop87@yahoo.com.

*** Muzeul Țării Crișurilor Oradea – Complex Muzeal; e-mail: maria.ciocotisan19@gmail.com.

¹ Radu Florescu, *Bazele muzeologiei*, București, 1994, p. 9.

² Legea bibliotecilor nr. 334/2002 republicată în Monitorul Oficial, Partea I nr. 132 din 11 februarie 2005 (<https://lege5.ro/Gratuit/gm4tenbz/legea-bibliotecilor-nr-334-2002>, accesat în data de 01 august 2023).

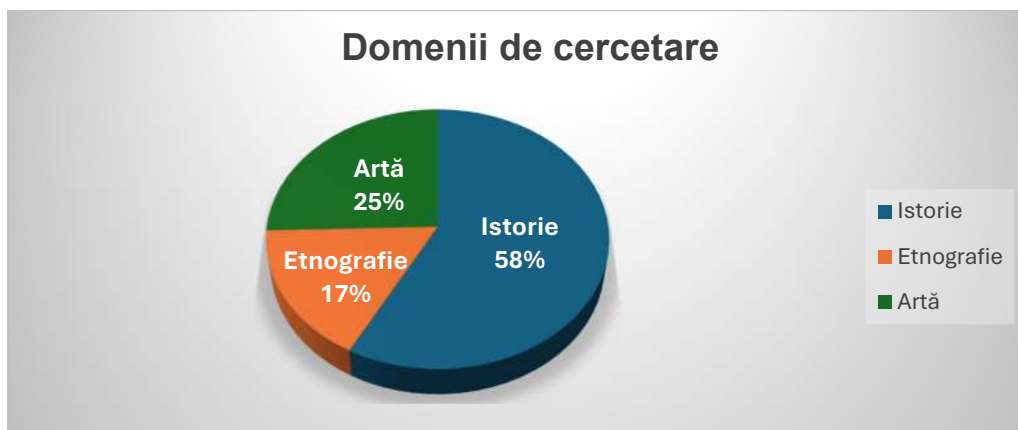

Fig. 1. Ponderea publicațiilor pe domenii de cercetare

În lucrarea de față ne vom apleca atenția asupra donației de carte făcută de către doamna dr. Tereza Mózes muzeului și bibliotecii instituției, în anul 2004.

Etnografa și muzeografa Tereza Mózes s-a născut pe 6 noiembrie 1919 în Șimleul Silvaniei, într-o perioadă marcată de mari schimbări politice, în care marile puteri se destrămau apărând state naționale, la mai puțin de un an de la Marea Unire și într-o perioadă de transformări politico-sociale majore în Transilvania³. A copilărit în Șimleul Silvaniei. Familia ei era numeroasă: tatăl era comerciant de piei de animale, și mai avea trei surori și un frate. A mers la școala evreiască din localitate unde a învățat să scrie și să citească în ebraică. După ce a împlinit 9 ani, se mută împreună cu familia în Oradea. În Oradea frecventează școala evreiască, iar liceul îl absolvă la Liceul de fete Oltea Doamna. După 2 ani a terminat cursurile „Notre Dame de Sion”. Din cauza antisemitismului în creștere și a apariției unor legi ce restricționau intrarea elevilor în învățământul superior, nu a reușit să-și continue studiile până la începutul celui de-Al Doilea Război Mondial, învățând croitoria⁴.

În timpul ocupației horthyste a Transilvaniei de Nord (1940-1944), inclusiv a Oradiei, Tereza Mózes a fost internată în ghetoul din cartierul evreiesc din centrul orașului. Acolo a stat din mai până în iunie 1944, când a fost urcată într-un tren de marfă, având direcția Auschwitz. A fost și în lagărele de concentrare Riga Splive, Kaiserwald, Stuthoff, Gutau, împreună cu sora sa, Eliza, iar cealaltă soră, Magda, a fost ucisă în lagărul de la Auschwitz.

După război, eliberată de teroarea concentraționară, Tereza Mózes s-a dedicat pasiunii sale din tinerețe – etnografia. Urmează studiile universitare în Cluj la îndemnul viitorului ei soț, Károly Mózes⁵, și se licențiază în istoria artei, etnografie, limba și literatura franceză la Universitatea „Babeș-Bolyai”⁶.

Revine în Oradea, unde se angajează la Muzeul de Istorie și Arheologie, lucrând pentru reorganizarea și deschiderea acestuia. În 1949 a devenit directoare a Școlii de Arte Plastice din oraș, iar un an mai târziu lucrează ca redactor la cotidianul local de limbă maghiară *Fáklya*. Între 1955 și 1964 a fost directoare a Casei Regionale a Creației Populare și profesoară la Școala de Arte Plastice.

În anul 1964 revine la Muzeul Regional Crișana, devenit în 1971 Muzeul Țării Crișurilor, unde înființează Secția de Etnografie. De altfel, la sosirea sa în Secția de Artă și Artă populară, pornită cu doar câteva piese, s-a ajuns prin efortul comun al muzeografilor, la un patrimoniu impresionant. Concret, activitatea sa a însemnat crearea patrimoniului muzeal, elaborarea unui sistem de evidență științifică a pieselor, organizarea expoziției de bază și organizarea depozitelor, împreună cu prelucrarea științifică a patrimoniului⁷. A lucrat în Muzeul Țării Crișurilor, unde a fost șefa Secției de Etnografie până la pensionare în anul 1975. Patrimoniul adunat arată obiceiurile și tradițiile tuturor etniilor ce au locuit în Țara Crișurilor de-a lungul timpului. O parte a pieselor etnografice existente acum în muzeu, în număr de 700 de obiecte de ceramică, provin din colecția personală a d-nei. Tereza Mózes, împreună cu 2800 de

³ Cristian Culiciu, *Tereza Mózes, Bio-Bibliografie selectivă*, în *Centenar Tereza Mozes. Destin uman și profesional*, Editura Muzeului Țării Crișurilor, Oradea, 2019, p. 27.

⁴ Film portret despre Tereza Mózes, emisiune realizată de TVR Cluj, în 2009 (<https://www.youtube.com/watch?v=VLHoheufXVM>, accesat în 22 august 2023).

⁵ Dr. Károly Mózes (1917-2005) a fost medic, șef de secție al Spitalului de boli infecțioase, fondatorul și directorul Școlii Tehnice Sanitare de Asistenți Sanitari (Liceul Sanitar) din Oradea; în 2003 devine cetățean de onoare al orașului Oradea.

⁶ Ioan Godea, *Etnologia română. Lexicon bibliografic ilustrat*, Editura Enciclopedică, București, 2002, p. 270.

⁷ Film portret despre Tereza Mózes, emisiune realizată de TVR Cluj, 2009 (<https://www.youtube.com/watch?v=VLHoheufXVM>, accesat în 22 august 2023).

lucrări de artă și etnografie. Circa 5000 de cărți din biblioteca familiei alcătuiesc azi Fondul dr. Károly Mózes al Bibliotecii Județene „Gheorghe Șincai” Bihor⁸.

Activitatea sa științifică s-a concretizat prin publicarea a peste o sută de studii de specialitate și articole în limbile română, maghiară, germană, franceză și engleză, în presa locală, în reviste românești și străine, precum și prin câteva volume despre etnografia zonei Bihorului, respectiv istoria evreilor în Oradea. O parte din aceste publicații se găsesc și în biblioteca instituției noastre, prin bunăvoința dânzei, și pot fi consultate, neconținut. De asemenea, a participat la numeroase sesiuni științifice. A luat titlul de doctor la Institutul Istoria Artelor din București în anul 1977, cu teza *Portul popular din nord-vestul României*.

Pentru activitatea sa, în anii 1960, i s-a acordat titlul de membru al Uniunii Artiștilor Plastici din România. Cu ocazia împlinirii a 90 de ani, pe 13 iulie 2009, Tereza Mózes a primit din partea Consiliului Local Oradea o Diplomă de excelență pentru întreaga activitate⁹. A locuit în Israel, fiica sa Anna, de profesie urbanist, s-a stabilit în Canada, iar fiul Gabriel, medic în Israel. S-a stins din viață pe 19 ianuarie 2023 în Israel (avea 103 ani).

Inventarierea fondului de carte primit de către biblioteca muzeului a avut loc prima dată în anul 2004, iar cea de-a doua inventariere, începând cu data de 22.02.2017, a presupus o muncă în echipă atât a bibliotecarilor din vremea respectivă, cât și a muzeografilor de la secția de Etnografie a instituției muzeale. În dispoziția testamentară, prin care biblioteca de specialitate a domniei sale a fost încredințată secției de Etnografie a muzeului și ulterior bibliotecii instituției, este specificat un număr de aproximativ 1600 de volume (Fig. 2).

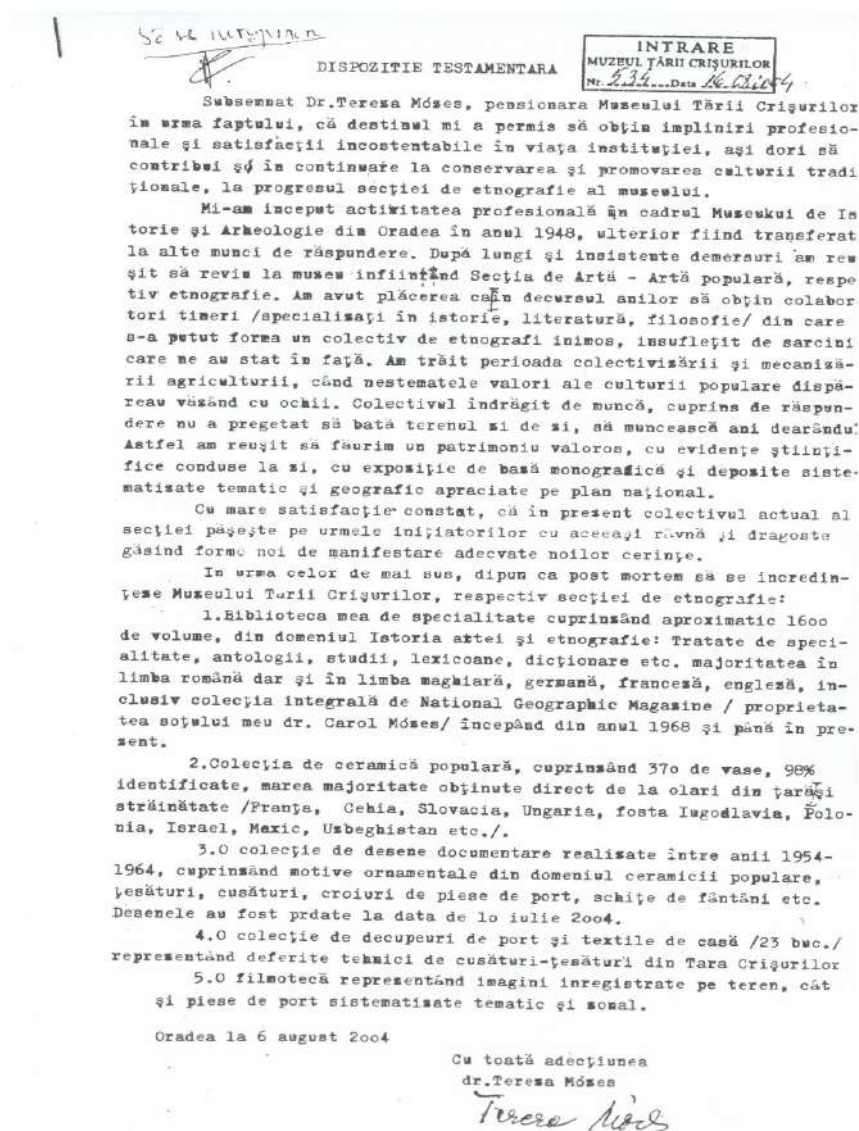

Fig. 2. Documentul de dispoziție testamentară a doamnei dr. Tereza Mózes
Sursa: Arhiva secției de Etnografie a Muzeului Țării Crișurilor Oradea – Complex Muzeal

⁸ Cristian Culiciu, *op. cit.*, p. 29.

⁹ Ioan Godea, *op. cit.*, p. 271.

În urma inventarierilor, au fost identificate 2373 de publicații, din domenii variate, cum ar fi: etnografie, istorie, literatură, artă, geografie, conform Fig. 3.

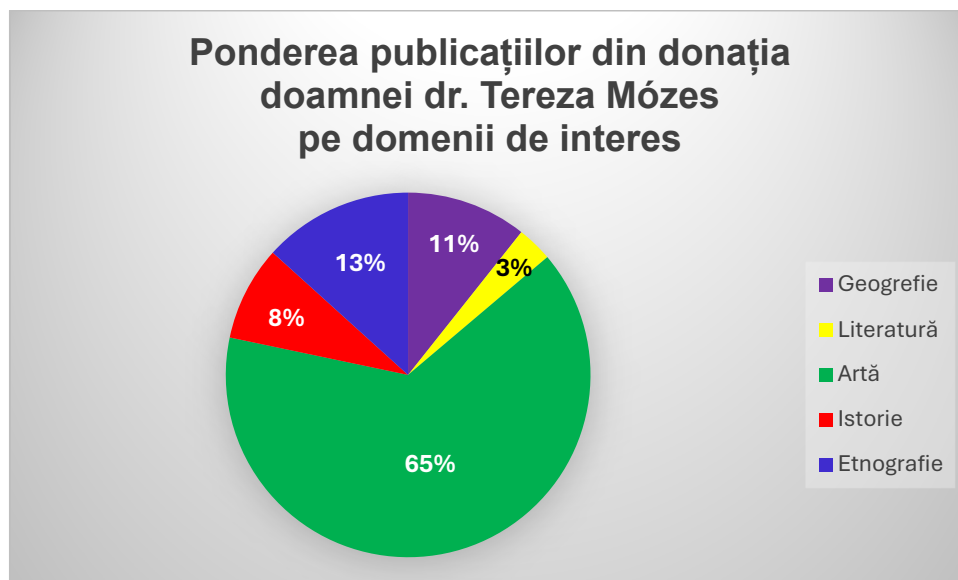
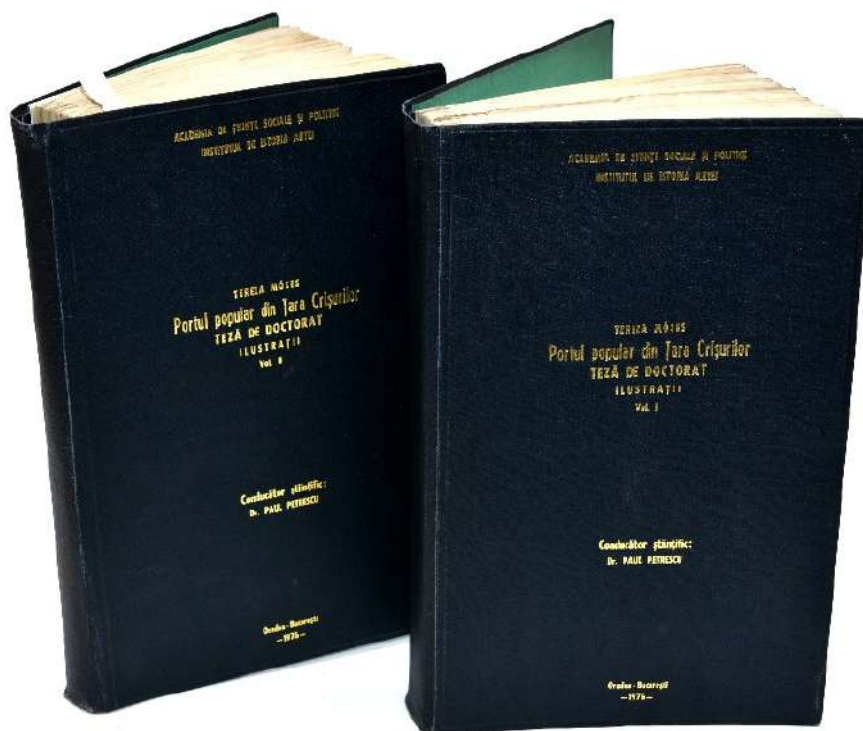
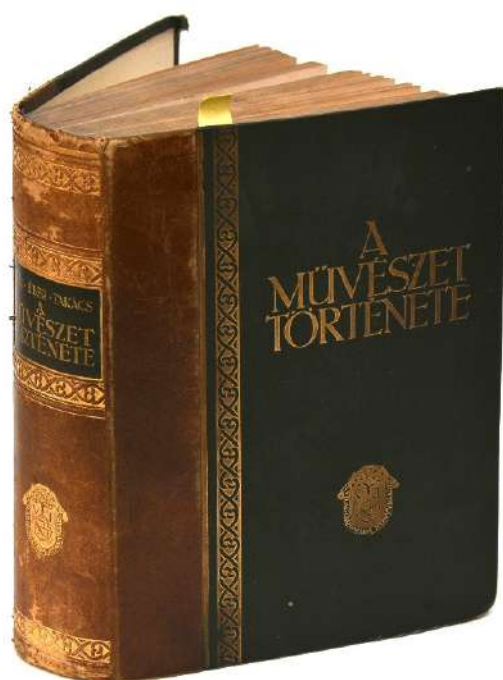

Fig. 3 Ponderea publicațiilor din donația doamnei Tereza Mózes pe domenii de interes

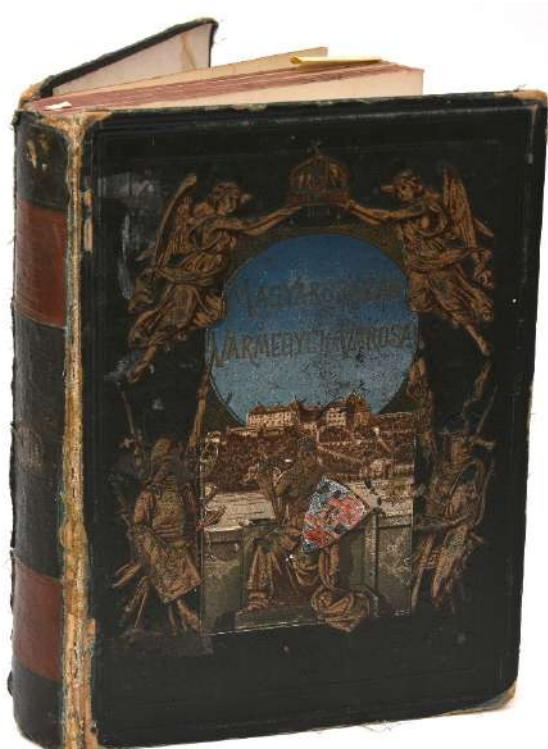
Printre publicațiile care se remarcă în donația domniei sale și care, considerăm noi, au o valoare inestimabilă, se află cele două volume cu ilustrațiile din teza de doctorat a dânsiei, cu titlul *Portul popular din Țara Crișurilor*, realizată sub îndrumarea științifică a prof. univ. dr. Paul Petrescu, de la Academia de Științe Sociale și Politice – Institutul de Istoria Artei, București, 1976.

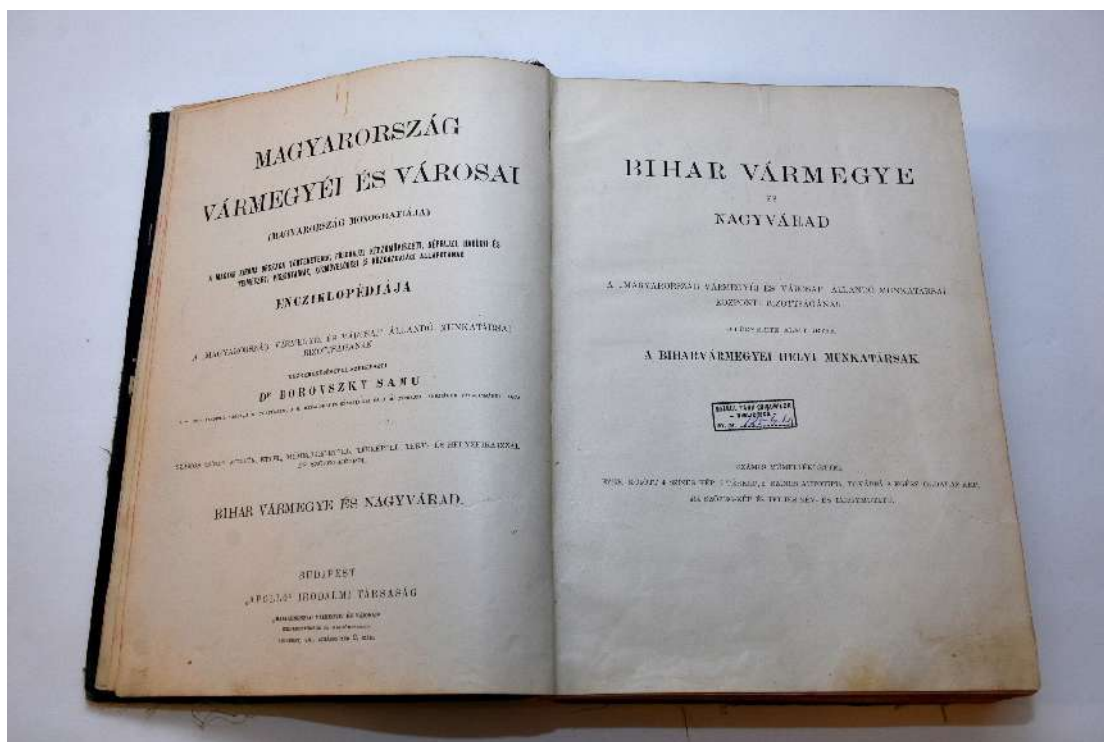

Publicația *A művészet története*, apărută în anul 1926 la Budapesta, volum care face parte din publicațiile care au aparținut regretatului său soț, dr. Károly Mózes, cum putem vedea și în ex-libris-ul din interiorul cărții, este de asemenea o carte de căpătâi în domeniul istoriei artei.

Un alt volum care considerăm noi că este de interes atât pentru specialiștii din domeniu, cât și pentru cei interesați de istoria Ungariei și a acestor ținuturi, este *Magyarország vármegyéi és városai - Bihar vármegye és Nagyvárad*, avându-l ca editor pe Borovszky Samu, apărută în anul 1904, care de asemenea deține un ex-libris, dar de această dată aparținând familiei Dr. Mózes.

Având în vedere că principalul obiectiv al bibliotecii este de a constitui, organiza, și a dezvolta colecții de cărți și publicații de specialitate, considerăm că prin acest fond de carte, biblioteca instituției noastre s-a îmbogățit și susține astfel activitățile de informare și cercetare desfășurate de către personalul muzeului, în special muzeografi și cercetători, astfel încât munca acestora să aibă vizibilitate sporită, atât pe plan național, cât și în afara granițelor țării.

EDUCAȚIE MUZEALĂ

PROIECT EDUCAȚIONAL – „POVESTIM ȘI COASEM, ȘEZĂTOARE DE VACANȚĂ”

Amalia Daniela NICOARĂ*

EDUCATIONAL PROJECT “STORYTELLING AND SEWING – A HOLIDAY SEWING BEE”

ABSTRACT

Integrating the traditional values of our folk culture in pupils' education would directly stimulate curiosity at an individual level, participation being supported by the affective motivational component, the theoretical aspects starting from the practical ones, the two forming a circularity: practice – theory – practice – theory. In this case, the knowledge assimilated would help pupils to make intra- and interdisciplinary connections, as well as to use the theoretical elements in practical activities, leading them to move from knowing to doing. Through the educational project “Storytelling and sewing – a holiday sewing bee” we wanted the young participants to discover elements of the traditional cultural life, namely sewing bee, sewing and storytelling. For this workshop-type educational project we set four goals: to familiarise the children with a custom that exists in the village world – the sewing bee; to teach them the art of sewing, albeit at the level of the first steps; to get them to know the different stitches present on traditional shirts; to give them access to some knowledge of history and folklore.

Keywords: sewing, storytelling, sewing bee, folk culture.

Considerații introductive

Fiecare individ își construiește un sistem de valori, pe care se va baza dezvoltarea sa ulterioară atât din punct de vedere personal, cât și profesional. Aceasta îl va defini în fața societății ca individ sau ca parte a unui grup. Sistemul acesta de valori este început în familie, continuat pe băncile școlii, iar la momentul constituirii ca parte dintr-un grup îl va adapta funcție de nivelul său de a înțelege importanța achizițiilor sale trecute, în fața a ceea ce poate fi considerat „la modă” în prezent.

Dacă ne raportăm la indivizii maturi, aceștia au format deja un sistem de valori, din punct de vedere social, familial, profesional, în anii când valorile naționale nu erau atât de influențate de cele din exterior, sistemul social-politic de atunci încurajând, nu în mod conștient, păstrarea unor valori culturale și ideologice existente în viața tradițională a satului românesc. Societatea modernă actuală este dominată de tehnologie, iar tinerii intră în contact cu aceasta din primii ani de viață, ajungând până într-acolo încât devin dependenți de ea. Școala încurajează, prin curriculum-ul existent, folosirea tehnologiei, elevii aflându-se în situația de a ignora elemente ale tradiției autentice, de multe ori, acestea fiind în afara ariei lor de interes. Cel mai des constatăm acest fapt la elevii din mediul urban, familiile lor nefiind ancorate în folosirea și cunoașterea acestor valori.

Poporul român a demonstrat, de-a lungul istoriei, că valorile sale de căpătâi sunt: „sentimentul de apartenență la lumea și la valorile satului, nevoia de întâlnire nu doar cu sinele, ci și cu Celălalt, cu Altul, disponibilitatea de a accepta învățarea reciprocă, nevoia confirmării unor atitudini, comportamente, intenții etc. Prin raportare la viziunea și concepția comunității, trăirea bucuriei și a farmecului activităților de grup, valorizarea învățării prin cooperare, promovarea comunicării...”¹. Revenirea la elementele culturale existente în tradiția populară, mai ales în procesul educativ, ar duce la formarea unor personalități viitoare puternice, întrucât fondul național se află în fiecare, dar nu este exploatat corespunzător. O națiune poate exista prin propria cultură, iar tradiția autentică arhetipală reprezintă o sursă de valori culturale și chiar ideologice, care ar construi, în timp, fundamentul moral al viitoarelor generații.

Cea mai ușoară cale de a transmite tradiția populară, cultura tradițională, este prin intermediul poveștilor. Deși literatura populară abundă în basme, ghicitori, snoave, proverbe, de unde se pot „desprinde noi învățături, noi cunoștințe, noi modele de comportament”², elevii din prezent nu sunt interesați de acestea, mai ales că atât familia, cât și școala le consideră, uneori caduce, alteori violente, agresive, iar uneori îndepărtarea de astfel de texte se face considerându-le înșelătoare, cu un limbaj greu de înțeles. Însuși Paul Hazard (1932) condamnă acest fapt, deoarece „a imagina nu este pentru ei doar

* Muzeul Județean de Istorie și Arheologie Prahova; e-mail: amalianicoara@yahoo.com.

¹ Silvia Negruțiu, *Valorile culturii populare, bază și perspectivă pentru o nouă paradigmă educațională*, Tom II, în *Summa Paedagogica*, Aeternitas, Alba Iulia, 2010, p. 153.

² *Ibidem*, p. 154.

prima plăcere; e și sensul libertății lor, e elanul lor vital...”³. Prin forma lor simplă elevii interacționează emoțional, învățarea devenind involuntară.

Atunci când ne raportăm la valorile tradiției populare constatăm două tendințe: cea optimistă, în care tradiția populară „ar construi un zid de rezistență în fața globalizării uniformizante... necesară pentru compatibilizarea europeană a acesteia”⁴, iar cea pesimistă este reprezentată de lipsa de interes a elevilor de a cunoaște aceste valori și, mai mult, adaptarea acestor modele la ceea ce oferă societatea.

În prezent, școala românească nu are în curriculum formal astfel de lecții/teme, decât în mod opțional, iar elevii din mediul urban sunt dezavantajați în fața celor din mediul rural unde aceste elemente ale tradiției populare încă mai există, într-o formă sau alta.

Constatăm că o verigă lipsă din procesul educativ formal se poate completa prin activitățile educative desfășurate în parteneriat cu alte instituții, care au la rândul-le această latură, dar într-un cadru nonformal, în cazul de față – MUZEUL.

Încă de la definiție muzeul este „instituția de cultură... aflată în serviciul societății, care colecționează, conservă, cercetează, restaurează, comunică și expune, în scopul cunoașterii, educării și recreerii, măturii materiale și spirituale ale existenței și evoluției comunităților umane...”⁵.

Libertatea de care beneficiază cadrul muzeal se transferă specialistului, muzeograf sau educator muzeal, care are posibilitatea de a apela la interdisciplinaritate, iar metodologia este flexibilă, receptivă la nou. De asemenea, evaluarea este neformalizată, neexistând note sau calificative oficiale, ci evaluări de tip continuu, de progres⁶.

Din perspectiva curriculei, cele două tipuri de educații formală și nonformală coexistă, întrucât acestea se bazează pe următoarele câteva criterii: educația formală este riguroasă, obligatorie, învățarea este de tip frontal, evaluarea normativă se face cu note/calificative, examene; educația nonformală este flexibilă, opțională, învățarea se poate face grupat sau individual, evaluarea poate fi permanentă, formativă, fără note⁷.

Pedagogia postmodernă integrează toate formele de educație, fie că vorbim de formală, informală, nonformală, scopul fiind acela de a „valorifica resursele informaționale comprimate în experiența de învățare și de viață a elevului”⁸. Pedagogia actuală a stabilit că „realizarea educabilității... implică valorificarea deplină a educației ca factor determinant al dezvoltării complexe a personalității”⁹, iar factorii aceștia sunt „ereditatea – mediul – educația”. În ceea ce privește mediul se pot identifica atât cel natural, reprezentat de condițiile geografice, cât și cel social, aici putând intra „condițiile sociale: culturale, comunitare, economice, profesionale, politice, socioafective, de comunicare socială”¹⁰. Iată cum mediul social are un impact definitoriu asupra formării ulterioare a individului.

Integrarea valorilor tradiționale ale culturii populare în educația elevilor ar stimula, în mod direct, curiozitatea la nivel individual, participarea fiind susținută de componenta motivațional afectivă, aspectele teoretice pornind de la cele practice, cele două constituindu-se într-o circularitate: practică – teorie – practică – teorie. În acest caz cunoștințele asimilate i-ar ajuta pe elevi să realizeze conexiuni intra și interdisciplinare, precum și să valorifice elementele teoretice în activități practice, ce îi vor determina pe elevi să treacă de la a ști la a ști să facă¹¹. Obligația în a realiza acest pas în educație revine muzeelor, în primul rând, ele fiind depozitarele colecțiilor, dar și spațiul care „a strâns” cei mai mulți specialiști în cunoașterea și explicarea patrimoniului cultural material și imaterial. Comunitatea, grupurile, uneori chiar indivizii, au un rol important în crearea, salvarea, protejarea și păstrarea patrimoniului cultural, dar fără un efort de a transmite generației tinere informații despre acesta, riscăm, ca în viitorul nu prea îndepărtat, să pierdem tradiții, obiceiuri, pe care acum 30-40 de ani le credeam că făcând parte din însăși existența noastră.

Desfășurarea proiectului educațional – „Povestim și coasem, șezătoare de vacanță”

Muzeul Județean de Istorie și Arheologie Prahova organizează în fiecare vară o serie de programe educaționale sub forma unor ateliere, unde copiii, cu vârste cuprinse între 5-14 ani, pot participa în mod deschis. Educația muzeală prin învățarea de tip nonformal a devenit, de o bună perioadă de timp,

³ Paul Hazard, *Les livres, les enfants et les hommes*, Editura Flamarion, Paris, 1932, p. 8-13.

⁴ S. Negruțiu, *op. cit.*, p. 155.

⁵ Legea nr. 311/3 iulie 2003, art. 2(a).

⁶ Sorin Cristea, *Fundamentele pedagogiei*, Editura Polirom, Iași, 2010, p. 260-261.

⁷ *Ibidem*, p. 266-267.

⁸ *Ibidem*, p. 268.

⁹ *Ibidem*, p. 373.

¹⁰ *Ibidem*, p. 375.

¹¹ Ioan Nicola, *Tratat de pedagogie școlară*, Editura Didactică și Pedagogică, București, 1996, p. 352-355.

apreciată de părinți și bunici, care îi îndreaptă spre astfel de activități. Practic prin acestea muzeul educă publicul încă de la vârste fragede, abordând teme care sunt strâns legate de specificul său. În zilele noastre se tot vorbește despre programe/activități de dezvoltare personală. Rolul acestor ateliere de vară este de a promova patrimoniul muzeal, dar prin activități culturale educative practice, copiii fiind în vacanță, iar orice activitate de învățare trebuie să se desfășoare sub forma unui joc, a unei aventuri în care să descopere „singuri” răspunsuri. Programele muzeale sunt conduse de specialistul muzeograf, dar partea teoretică, în perioada verii, este mult diminuată în favoarea practicii, a atelierului, astfel se poate concretiza această descoperire a răspunsurilor în mod individual.

Prin proiectul educațional – „Povestim și coasem, șezătoare de vacanță” am dorit ca tinerii participanți să descopere elemente ale vieții culturale tradiționale, respectiv șezătoria, cusutul și povestirea. Muzele spun povești populare, mituri urbane, legende istorice, religioase, morale sau povești spontane create pentru un anumit eveniment sau obiect. Obiectele și poveștile creează o legătură naturală, ele se însuflețesc reciproc. Luate împreună ele pot spori interesul elevilor și cresc abilitatea de a observa, de a imagina, de a scrie. Obiectivul acestui proiect a fost acela de le oferi copiilor posibilitatea de a se exprima practic prin comunicare liberă, dar și creativ prin cusăturile pe care le-au deprins prin exersare. În cadrul atelierelor de creație practică scopul este acela de dezvolta deprinderi și îndemnări, care la momentul final îi vor bucura, chiar dacă inițial vor întâmpina dificultăți în învățare.

Civilizația și cultura populară, prin simbolurile moștenite de-a lungul timpului, reprezintă pentru români adevărate expresii artistice, care au fost păstrate în familie sau în comunități mai mari și pot deveni modele de educație etnoculturală în formarea personalității tinerilor. Valorile satului românesc, morala sănătoasă a acestuia, sunt concepte ce pot fi transmise tinerei generații, scopul fiind dublu: pe de o parte învață despre datini, obiceiuri, port popular; pe de altă parte înțelegerea acestora va contribui la formarea personalității și dezvoltarea lor ulterioară.

Pentru acest proiect educațional, de tip atelier, am stabilit patru obiective:

- Familiarizarea copiilor cu un obicei prezent în lumea satului – șezătoria;
- Învățarea artei cusutului, chiar dacă la nivel de primi pași;
- Cunoașterea diferitelor cusături prezente pe cămășile populare;
- Accesarea unor cunoștințe din istorie și folclor.

Acestea au avut la bază alte patru motive, pe care le-am identificat în rândul copiilor:

- Societatea este mult prea tehnologizată;
- Socializarea în mod direct, personal, nu se mai face decât rar, fiind înlocuită de diferite dispozitive și aplicații;
- Abilitățile de comunicare ale elevilor sunt destul de greoaie, deși, cei mai mulți dintre ei, au rezultate excelente la școală;
- Învățarea în cadrul unui grup – șezătoria, reprezintă motivul unde vom povesti despre istorie și folclor.

Obiceiul șezătorii este foarte puțin cunoscut la oraș, iar la țară, acesta și-a pierdut din importanță, fiind considerat depășit. Cauza este destul de evidentă – urbanizarea vieții rurale, dar și dispariția interesului pentru a construi o comunitate strânsă, deoarece, în ziua de azi, oamenii sunt mai mult concentrați pe propria persoană. Șezătoria era un obicei al comunității, organizat mai mult iarna, prin care se transmiteau, din generație în generație, informații și modele tradiționale. Aceasta era prin excelență feminină, rareori participând și bărbați, deoarece în acest mediu fetele mari învățau de la cele cunoscătoare despre lume, despre ceea ce înseamnă familie, nevastă. Șezătoria reprezenta calea inițiativă de la statutul de fată la cel de femeie măritată.

Șezătoria de vacanță a avut ca rol învățarea, atât pentru fete, cât și pentru băieți, a unei arte populare, cusutul, dar și socializarea lor în acest cadru. Trebuie să subliniez că cei 12 participanți nu se cunoșteau anterior, iar în cele două ore de activitate au învățat să se cunoască, să comunice. La întrebarea inițială „ce înseamnă șezătoare?” răspunsul unuia dintre participanți a rămas antologic: „adică am venit să ședem”. Deși am fi tentați să râdem, cel puțin cei care știu definiția termenului, ceilalți participanți au primit cu interes toate explicațiile, atât pe cele „neinițiate”, cât și pe cea exactă.

Șezătorile erau locul unde se discuta, se povestea snoave, povestiri, ghicitori, iar participanții erau incluși în diferite jocuri. Ce am povestit noi? Inițial am gândit să construiesc un chestionar, care să cuprindă noțiuni din mitologia românească, dar m-am gândit că poate vor fi și mai măricei, ca vârstă, și să adaug câteva întrebări din istorie, mai precis din cea daco-romană. Am rămas surprinsă când am constatat că mitologia românească este aproape necunoscută pentru ei, motivul fiind acela că ei nu mai citesc

basmе sau alte povestiri populare. Nu cunosc cine este Baba Dochia, zilele Babei, Ielele, Moșii, dar au auzit de Făt –Frumos, Ileana Cosânzeana, Dragobetele, chiar dacă nu știu detalii despre aceste personaje. În mod paradoxal au mai multe cunoștințe despre istorie, deși nu au atât de mulți ani de experiență, știind faptul că istoria, ca disciplină, se studiază din clasa a IV-a, iar participanții nu depășeau 12-13 ani. Aici s-a notat interesul lor pentru lectura istorică și filmele cu tematică istorică.

Chestionarele au avut la bază trei jocurile interactive ale Editurii Didactica Publishing House: *Dacii, 100 de întrebări și răspunsuri, Romanii, 100 de întrebări și răspunsuri și Mitologie românească, 68 de întrebări și răspunsuri*. Întrebările au fost integrate în activitate în mod distractiv, întrucât ele au punctat momentele de pauză de la cusut: când unul dintre participanți a înnodat ața, a greșit modelul sau efectiv a ieșit ața din ac.

Totuși motivul principal al șezătorii a fost cusutul. Copiii au avut la dispoziție bucăți dreptunghiulare de etamină, fire de bumbac și lână în diferite culori, ace și foarfece. În muzee este dificil să înveți după piesele de patrimoniu, deoarece ai nevoie să atingi, să vezi îndeaproape obiectul pentru a putea înțelege și apoi să înveți să reproduci diverse modele de cusături. Astfel am decis să folosesc colecția personală de cămăși populare, iar o parte din fetițele participante au îmbrăcat la final câte o ie pentru o fotografie amintire de la muzeu.

Arta cusutului a fost pentru ei o enigmă, deoarece au aflat că florile, frunzele, păsările, practic întreaga natură capătă o formă stilizată pe țesături, ele devenind, de cele mai multe ori, geometrice prin motivele ornamentale abstracte: puncte, linii, figuri geometrice¹². Din multitudinea de tehnici și modele de cusături am ales trei, pe care le-am considerat mai ușor de învățat în cele două ore de curs, care au fost depășite la rugămintea participanților, și anume: cusătura în urma acului, jumătate de cruciuliță și cruciulița întreagă sau musca.

Au învățat să respecte câteva cerințe, pentru ca lucrul să fie îngrijit: „nu se lucrează cu nod; acul trebuie scos pe față în punctul de unde trebuie început modelul; când se termină firul de ață, se scoate acul pe dosul etaminei, se întărește cu câteva puncte mici de feston”¹³. Timpul petrecut alături de micii participanți a trecut mult prea repede, fapt constatat, mai întâi, de ei. Cei mai mulți, zece dintre ei, au revenit și săptămâna următoare, deși au repetat același tip de cusături, devenind, așa cum s-au exprimat ei, aproape experți.

Am constatat în timpul proiectului educativ disponibilitatea lor de a accepta învățarea unei activități total nouă pentru ei, trăirea bucuriei, dar și dorința de a fi cel mai bun, competitivitatea. Nu am putut coase o cămașă, doar un semn de carte, dar pentru ei a fost ușa deschisă spre un tip de cunoaștere despre care nu știau că există. O astfel de activitate m-a motivat, deoarece în urmă cu opt ani am mai încercat același tip de atelier, dar participanții au fost reticenți, abia așteptau să se termine. Poate că promovarea acestui tip de activitate pe facebook, site-ul muzeului, prin interviuri de promovare în mass media locală i-a făcut mai conștienți pe părinți sau bunici și le-au explicat înainte de a-i înscrie, iar decizia de a participa a fost luată în cunoștință de cauză¹⁴.

Cele patru obiective bazate pe cele patru motive consider că au fost atinse, dovadă stând entuziasmul copiilor participanți și prezența lor la cel de-al doilea atelier, chiar dacă știau că vom repeta cusăturile. Se pare că un astfel de mediu nonformal, am lucrat stând pe pernițe, la același nivel cu ei, iar ei s-au simțit „ca acasă”, din moment ce nu se mai îndurau să plece, îi motivează, le stârnește curiozitatea.

Pentru atingerea obiectivelor am fost nevoiți să impunem un număr maxim de participanți, 12 copii, în condițiile în care am lucrat cu una dintre colege, gestionar custode Rodica Stan. Pentru a te ocupa de fiecare învățăcel ai nevoie de timp, iar un număr mai mare ar duce la imposibilitatea de a lucra eficient.

Am pornit în acest demers cu o ușoară îndoială că nu voi putea capta interesul unor copii din 2023 cu un obicei vechi, cusutul la șezătoare, abia întâlnit în unele comunități rurale. În mod paradoxal nu doar că am văzut un real interes din partea lor, dar și-au exprimat dorința de a mai participa la astfel de ateliere, termenul de șezătoare neîntrând în vocabularul lor atât de repede.

¹² Elena Stănescu Bătrânescu, *Broderia românească aplicată*, Editura Arta Grafică, București, 1977, p. 5.

¹³ *Ibidem*, p. 22.

¹⁴ <https://www.telegrama.ro/social/vacan%C8%9Ba-la-muzeu-lista-%C8%99i-programul-atelierelor-pentru-copii-propuse-de-muzeul-jude%C8%9Bian-de-istorie-%C8%99i-arheologie.html>; <https://www.prahovabusiness.ro/program-estival-2023-ateliere-interactive-pentru-copii/>; <https://prahovaeconomica.eu/muzeul-de-istorie-prahova-organizeaza-cursuri-si-ateliere-pentru-copii-in-vacanta-de-vara>; <https://muzeuldeistorieprahova.ro/program-estival-2023/>; <https://www.facebook.com/photo.php?fbid=716759650459921&set=pb.100063776761372.-2207520000&type=3>.

„VREAU SĂ POVESTESC” – UN CONCURS DE SCURTE POVESTIRI

Monica CÎRSTEA*

“LET ME TELL YOU A STORY” – A SHORT STORY CONTEST

ABSTRACT

The National Short Stories Contest with the historical theme “Let me tell you a story” was released to primary, secondary and high school students by the Prahova County Museum of History and Archeology during 2021 and it have been held until now already three editions. The aim of this contest is to write some short stories inspired by personalities and historical moments that have marked the history of Romania.

With this contest, we wanted to stimulate children's interest in history by individual research like small historians and to create interesting stories with various topics from national history. These talented children have made their mark in written stories, bringing to life the personalities and events of our history in a personal way.

The contest represents an opportunity for the young generation to show their literary talent, passion for writing, creativity, imagination and, finally, their closeness to the history of Romania, offering a personal view of the historical events that have marked the Romanian people over the years.

Keywords: contest, let me tell you a story, short stories, history, students.

*„Cunoscând istoria, eroii, tradiția, ne face mai sociabili, mai altruști, mai iubitori de om și viață”.
(Nicolae Iorga)*

Prezentul articol este despre un concurs de scurte povestiri cu temă istorică dedicat tuturor copiilor. Un concurs inițiat într-o perioadă tulbură pentru întreaga lume, o perioadă în care noi oamenii a trebuit să ne adaptăm viața personală și profesională unei situații neobișnuite până atunci. O perioadă în care copiii nu mai aveau acces la muzeu ca în vremurile bune, iar întâlnirile noastre ce se desfășurau la sediul muzeului sau în școli nu mai puteau avea loc. Astfel, demersul nostru educațional a fost regândit și am încercat prin acest concurs să oferim tinerii generații o altfel de cale de acces către istorie. Frumos spune doamna dr. Ștefania Dinu, directorul general adjunct al Muzeului Național Cotroceni, despre potențialul educativ al muzeului: „În lumea muzeală actuală devine o necesitate ca muzeele să lanseze programe educaționale care să coreleze experiențele muzeale ale elevilor, cu cele de la clasă”¹.

„A fost odată” și „nimic nu ar fi dacă nu s-ar povesti”, așa încep toate poveștile copilăriei noastre. Pornind de la poveștile de altădată am inițiat Concursul Național de Scurte Povestiri cu temă istorică intitulat „Vreau să povestesc”. O frumoasă și interesantă provocare² de scriere a unor scurte povestiri de elevi de toate vârstele.

Concursul de scurte povestiri a fost lansat elevilor din învățământul primar, gimnazial și liceal de Muzeul Județean de Istorie și Arheologie Prahova în cursul anului 2021 și până în prezent s-au desfășurat trei ediții ale acestui concurs și ne dorim să avem cât mai multe ediții cu povești deosebite. Acest proiect are ca obiectiv scrierea unor scurte povestiri având ca sursă de inspirație personalitățile și momentele istorice ce au marcat istoria României. Prin sursa de inspirație, noi le-am oferit copiilor o paletă amplă în alegerea subiectelor povestirilor.

De ce am ales ca tematică a concursului istoria României? Putem menționa multe motive: unul dintre ele este specificul muzeului, fiind unul dedicat istoriei locale și naționale, un alt motiv ar fi acela că este important să cunoaștem propria noastră istorie, un alt motiv ar fi că am dorit să promovăm istoria națională în rândul tinerilor și, nu în ultimul rând, motivația în alegerea temei concursului a fost aceea că „istoria este cea mai frumoasă poveste care s-a spus vreodată” și merită să fie cunoscută.

Astfel, prin tema concursului am dorit în primul rând stimularea interesului copiilor pentru istoria noastră prin documentare individuală, precum un mic cercetător, și realizarea unor povestiri interesante cu subiecte variate din întreaga istorie a României.

*Muzeul Județean de Istorie și Arheologie Prahova; e-mail: monik_boom@yahoo.com.

¹ *Vreau să povestesc*, Muzeul Județean de Istorie și Arheologie Prahova, București, Editura Didactica Publishing House, 2023, p. 6.

² <https://ziarulprahova.ro/2021/09/se-cauta-povestitori-ai-istoriei-vazute-cu-ochi-de-copil/>.

Pe lângă acest obiectiv principal menționat mai sus, concursul mai are unul la fel de important, acela de „a aduce școala mai aproape de muzeu, a cărui funcție educativă este astfel recunoscută, promovată și valorificată”³. De asemenea, am dorit să punem la încercare creativitatea și să stârnim imaginația tinerei generații. „Cercetătorii din domeniul educației sunt de părere că potențialul educativ al muzeului sporește atunci când vizitele la muzeu au loc în cadrul unui proiect, astfel încât activitățile muzeale să creeze legături cu experiența și cunoștințele lor”⁴.

În momentul inițierii acestui concurs ne-am gândit că eroii adevărați, întâmplările adevărate din istoria noastră pot deveni sursă de inspirație pentru tinerii scriitori.

Pentru participarea la concurs elevii au putut înscrie o singură povestire, creație originală. Astfel, cei care au fost cucerți de poveștile auzite de la părinți și bunici, sau din lecturile proprii, ori din lecțiile de istorie de la școală despre eroi legendari⁵ au participat la acest concurs. De asemenea, cei pasionați de scris, de istorie, de literatură și cu har de povestitor s-au înscris la concursul organizat de Muzeul Județean de Istorie și Arheologie Prahova, trimițându-și creațiile la adresa de e-mail: vreausapovestesc@yahoo.com.

Participanți au putut afla informații despre concurs de pe paginile media ale muzeului și concursului⁶ și din promovarea realizată de parteneri media ai concursului ce au sprijinit acest proiect cu mult entuziasm. Să detaliem un pic cum s-au desfășurat cele trei ediții ale concursului organizate până în prezent:

Pentru început să precizăm că acest proiect se desfășoară întotdeauna toamna⁷, în lunile octombrie-noiembrie.

Prima ediție organizată în anul 2021 (Fig. 1) a fost gândită la nivel local și județean și s-a adresat elevilor din clasele I-VIII din Ploiești și județul Prahova. La finalul perioadei de înscriere am avut surpriza de avea înscriși elevi din opt județe.

Cea de-a doua ediție a concursului din anul 2022 (Fig. 2) a adus o noutate pentru că s-a adresat elevilor din clasele I-XII și, având experiența primei ediții, concursul a devenit unul național. La terminarea perioadei de înscriere am avut elevi din 15 județe.

La ediția a treia organizată în anul 2023 (Fig. 3), numărul participanților a crescut, având înscriși elevi din 22 județe și Republica Moldova.

Ediție de ediție concursul a crescut ca număr de participanți, de județe, ajungând chiar să treacă granița devenind unul internațional, deși nu ne-am propus sau gândit în nici un moment că vom ajunge aici, însă toate acestea ne-au motivat să continuăm povestea acestui concurs.

Toată această creștere a concursului de la prima ediție din anul 2021 până la a treia ediție din anul 2023 se datorează promovării realizate de parteneri media. Ne-am bucurat de sprijin la nivel local și național în promovarea concursului din partea radiourilor, televiziunilor și presei scrise și on-line și amintim aici: Radio Magic FM Ploiești, Radio Prahova, Radio Trinitas, Radio România Cultural, Radio România Regional București, Radio România Iași, Radio România Brașov, Radio România Constanța, Radio România Timișoara, Radio România Cluj, Radio România Târgu Mureș, Ploiești TV (în prezent RNTV), RepublikaNews, AGERPRES⁸, Ziarul Prahova⁹, Ordinea Zilei¹⁰, Observatorul Prahovean¹¹, DaDa TV¹², Uniunea Ziariștilor Profesioniști din România¹³, Generația lui John¹⁴. Astfel, posturile de radio și televiziune au realizat emisiuni și interviuri, iar presa scrisă și on-line a publicat articole despre concursul „Vreau să povestesc”. Amintim aici emisiunile: „IClasă” de la Radio România Cultural, realizator Mădălina Corina Diaconu; „Biblioteca de Bucurii” de la Radio România Regional București, realizator Camelia Teodosiu; „Bucuria poveștilor” de la Radio Trinitas, realizator Adriana Ene; „Valori și atitudini” de la Radio Trinitas, realizator Cătălina Dima; „Morning Glory” de la Radio Prahova,

³ *Ibidem*, p. 6.

⁴ *Ibidem*.

⁵ <https://ziarulprahova.ro/2021/09/se-cauta-povestitori-ai-istoriei-vazute-cu-ochi-de-copil/>.

⁶ <https://muzeuldeistorieprahova.ro/concursul-national-de-scurte-povestiri-vreau-sa-povestesc/>; <https://www.facebook.com/Muzeul.de.Istorie.Ploiesti>; <http://www.facebook.com/people/Vreausapovestesc-MuzeuldeistoriePloiesti/100085327219057/>.

⁷ <https://www.observatorulph.ro/educatie/2676420-imagineaza-ti-o-poveste-despre-un-personaj-istoric-scrie-si-participa-la-concurs>.

⁸ <https://www.agerpres.ro/comunicate/2023/09/18/comunicat-de-presa-muzeul-județean-de-istorie-si-arheologie-prahova--1170934/>.

⁹ <https://ziarulprahova.ro/2022/09/de-la-ploiesti-se-lanseaza-o-noua-editie-a-concursului-national>.

¹⁰ <https://www.ordineazilei.ro/concursul-national-de-scurte-povestiri-cu-tema-istorica-intitulat-vreau-sa-povestesc-editia-a-iii-a/>.

¹¹ <https://www.observatorulph.ro/educatie/2676420-imagineaza-ti-o-poveste-despre-un-personaj-istoric-scrie-si-participa-la-concurs>; <https://www.observatorulph.ro/eveniment/2700241-de-astazi-s-a-dat-startul-inscrierilor-la-concursul-national-de-scurte-povestiri-istorice-vreau-sa-povestesc-organizat-de-muzeul-județean-de-istorie-si-arheologie-prahova?>.

¹² <https://dadatv.ro/dada-tv-partener-al-concursului-vreau-sa-povestesc/>.

¹³ <https://uzpr.ro/12/09/2023/concursul-national-de-scurte-povestiri-cu-tema-istorica-intitulat-vreau-sa-povestesc>

¹⁴ <https://generatialuijohn.ro/concursul-national-de-scurte-povestiri-cu-tema-istorica-intitulat-vreau-sa-povestesc-editia-a-iii-a-regulament-si-perioada-inscrieri/>.

realizatori Mihai Pali și Lucian Pop (Bubanu); „Morning Jam” de la Radio Prahova, realizator Irinel Pană; „Time Alert” de la Ploiești TV (în prezent RNTV), realizator Daniel Costache; interviuri difuzate la: Radio Uniunea Ziariștilor Profesioniști din România, Radio România Cultural, Radio Trinitas și Ploiești TV; spoturi audio realizate la inițiativa doamnei Iuliana Ionescu, director stație Radio Magic FM Ploiești și articole publicate pe paginile media ale radiourilor¹⁵, pe site-uri de știri on-line¹⁶ și pe site-uri on-line dedicate educației, cercetării¹⁷ și lecturii¹⁸.

Cei care vor căuta pe internet „Vreau să povestesc” vor găsi acolo ghidajul către link-uri ce te trimit spre pagini unde poți găsi informații despre concursul de scurte povestiri din anul 2021 și până în anul 2023.

Trebuie să menționăm și sponsorii concursului datorită cărora am putut acorda premii generoase câștigătorilor: Asociația Curtea Veche, Librăriile Humanitas, Gorgona Design, CONPET S.A., Karta Graphic, Oltina S.R.L., Editura Didactica Publishing House, Cărturești Ploiești. La începutul fiecărei ediții a concursului noi anunțăm că vom acorda un număr de premii, însă având de fiecare dată povestiri interesante cu punctaje apropiate am suplimentat aceste premii. Acest lucru s-a datorat generozității sponsorilor ce ne-au oferit cadouri suficiente și asta ne-a oferit posibilitatea să bucurăm cât mai mulți copii.

Partenerii media prin promovarea la nivel național și sponsorii prin cadourile generoase și foarte utile oferite câștigătorilor au făcut cunoscut concursul și i-au dat un plus de notorietate. De asemenea, volumul de povestiri¹⁹ realizat în cadrul Concursului Național de Scurte Povestiri cu temă istorică „Vreau să povestesc”, lansat²⁰ în 24 noiembrie 2023 (Fig. 4), a demonstrat încă o dată tuturor că acest concurs este unul foarte serios. Volumul cuprinde povestirile premiate în edițiile desfășurate în anii 2021 și 2022, iar ilustrațiile povestirilor sunt realizate de elevi din clasele V-XII de la Colegiul de Artă „Carmen Sylva” din Ploiești²¹. „Cartea pe care o lansați astăzi este de vis”²², menționa jurnalista Mădălina Corina Diaconu în ziua lansării.

Împietind literatura și arta în acest volum am îmbogățit și am adus un plus de valoare întregului proiect. Lansarea volumului „Vreau să povestesc” nu doar că a reprezentat o oportunitate pentru tinerii talentați de a-și vedea creațiile într-o formă publică, ci și un moment de consolidare a valorilor educaționale și culturale. Într-o perioadă în care promovarea creativității și a istoriei naționale devine tot mai importantă, acest proiect se impune ca o sursă de inspirație pentru generațiile viitoare²³. Cartea este un cadou frumos pentru toți copiii care au participat la acest concurs și sperăm să fie o motivație pentru viitori participanți să-și trimită povestirile la acest concurs.

„Textele istorice reinterpretate și îmbogățite cu imaginația debordantă a tinerilor scriitori oferă o perspectivă unică și personală asupra evenimentelor din trecut. Aceste povestiri nu doar că transmit informații istorice, ci și deschid ușa către o înțelegere mai profundă a emoțiilor, gândurilor și percepțiilor copiilor față de aceste momente cheie”²⁴. „Sunt personaje pe care le-au adus ei în lumină, poate cum nu fac multe dintre manuale. E clar că există pasiune, că există muncă atât din partea lor, cât și din partea profesorilor, dar și din partea dumneavoastră care încercați să le stimulați tot timpul creativitatea și pasiunea pentru această disciplină care merită să fie acolo la rang de cinste”²⁵.

Prin acest volum am creat o dimensiune vizuală a proiectului nostru, premiind astfel încă o dată talentul literar al câștigătorilor din primele două ediții ale concursului.

Concursul reprezintă o oportunitate pentru tână generație de a-și arăta talentul literar, pasiunea pentru scris, creativitatea, imaginația și, nu în ultimul rând, apropierea față de istoria României, oferind o viziune personală asupra evenimentelor istorice ce au marcat de-a lungul anilor poporul român²⁶.

¹⁵ www.radioiasi.ro/evenimente/evenimente-rra/concursul-national-de-scurte-povestiri-vreau-sa-povestesc/; <https://www.radiovacanta.ro/stiri/concurs-national-de-scurte-povestiri-cu-tema-istorica-la-ploiesti-17950.html>.

¹⁶ <https://eziarultau.ro/actualitatea-ta/societate/concurs-de-povestiri-pentru-elevi>; <https://gazarul.ro/2023/09/13/inscrieri-la-concursul-national-de-scurte-povestiri-cu-tema-istorica-intitulat-vreau-sa-povestesc/>.

¹⁷ <https://www.edupedu.ro/concurs-de-povesti-inspirate-din-personalitate-istorice-care-au-marat-romania-lansat-pentru-elevi-de-muzeul-judetean-de-istorie-prahova-textele-pot-fi-trimise-pana-pe-10-noiembrie/>.

¹⁸ <https://educatieprinlectura.ro/campanii/1322-concursul-national-de-scurte-povestiri-cu-tema-istorica-intitulat-vreau-sa-povestesc-editia-a-iii-a/>.

¹⁹ <https://www.gazetamunteniei.ro/prahova-lansarea-volumului-de-povestiri-cu-tema-istorica-vreau-sa-povestesc/>; [https://www.cunoastelumea.ro/128003-2/](http://www.cunoastelumea.ro/128003-2/); <https://gazetaph.ro/lansare-de-carte-la-muzeul-judetean-de-istorie-si-arheologie-prahova/>.

²⁰ <https://generatiailuijohn.ro/vreau-sa-povestesc-se-lanseaza-la-muzeul-judetean-de-istorie-si-arheologie-prahova/>.

²¹ *Vreau să povestesc*, Muzeul Județean de Istorie și Arheologie Prahova, Editura Didactica Publishing House, București, 2023, p. 2.

²² <https://radiouzpr.podbean.com/e/lansarea-volumului-vreau-sa-povestesc/>.

²³ <https://dadatv.ro/autori-de-carte-de-pe-bancile-scolii-volumul-vreau-sa-povestesc-a-fost-lansat-la-ploiesti/>.

²⁴ <https://ploiestii.ro/volumul-vreau-sa-povestesc-o-incursiune-inedita-in-istorie-prin-ochii-copilor>.

²⁵ <https://www.youtube.com/watch?v=4okyxpX58>.

²⁶ <https://dadatv.ro/concursul-vreau-sa-povestesc-editia-a-iii-a-si-a-ales-castigatorii/>; <https://www.observatorulph.ro/eveniment/2706929-castigatorii-concursului-national-vreau-sa-povestesc-editia-a-iii-a-mare-parte-din-premii-castigate-de-elevi-din-ploiesti-si-prahova>.

Cuvintele elevilor câștigători ai acestui concurs sunt cele mai prețioase concluzii ale proiectului dedicat scrierii unor povestiri cu temă istorică. În rândurile de mai jos redau câteva impresii ale elevilor premiați la acest concurs, mărturisite, unele dintre ele, jurnalistei Mădălina Corina Diaconu pentru emisiunea „IClasă”, difuzată la Radio România Cultural în data de 26 decembrie 2021.

„Am auzit de acest concurs în cadrul emisiunii «Bucuria poveștilor» ce se difuzează la Radio Trinitas. Când m-am apucat să scriu legenda am trăit cele mai frumoase sentimente, entuziasm, curiozitate, nerăbdare și bucurie alături de personajele ce mă însoțeau în poveste. Vă mulțumesc că mi-ați acordat această șansă și vă doresc multe ediții de acum înainte”. – Filip Tudor, clasa a IV-a, premiul I, 2021.

„Ideea mi-a venit ascultând povestirile citite de doamna învățătoare și răsfoind manualul de istorie al surorii mele mai mari. Participarea la concurs a fost pentru mine o adevărată provocare plină de emoție, dar foarte frumoasă”. – Maya Leona Elisei, clasa a III-a, premiul II, 2021.

„Ceea ce m-a inspirat să scriu această poveste au fost vizitele împreună cu familia mea la castelul Peleş din orașul Sinaia. M-a impresionat atât de tare frumusețea locului, încât am vrut să aflu istoria castelului. Am scris o scurtă povestire în care am vrut să subliniez importanța curajului de a lupta pentru patria sa. Participarea la acest concurs m-a încurajat să îmi cunosc cât mai bine istoria țării mele”. – Mendy Daria Matei, clasa a III-a, premiul III, 2021.

„Mă bucur din suflet că am avut ocazia să particip la concursul de scurte povestiri cu tema istorică «Vreau să povestesc» organizat de Muzeul Județean de Istorie și Arheologie Prahova. Aflând despre acest concurs am răspuns de îndată provocării, deoarece sunt pasionată de istorie și de literatură istorică. Lucrarea mea descrie vitejia străbunilor noștri, sacrificiul și setea de libertate sub brațul mărețului voievod Ștefan cel Mare. Indiferent de pericolul abătut asupra acestui neam, nu a cedat niciodată în fața dușmanilor. În conceperea lucrării m-a ajutat și inspirat excursia făcută la Cetatea de Scaun din Suceava de acum trei ani, legendele citite despre curajul și istețimea războierilor și oștenilor moldoveni. Îmi doresc și pe viitor, dacă voi avea ocazia să particip cu o lucrare la fel de frumoasă și interesantă”. – Teodora Iokeimidis, clasa a VI-a, premiul I, 2021

„Am citit o carte scrisă de Simona Antonescu intitulată «Ultima cruciadă», unde acțiunea desfășurându-se pe teritoriul Serbiei de astăzi și pe teritoriul țării noastre. Ce mi-a captat atenția la această poveste a fost perioada în care se petrece acțiunea, Evul Mediu. Până atunci nu am acordat o atenție deosebită acestei perioade. Cartea aceasta mi-a deschis însă ochii către una dintre cele mai frumoase și fascinante epoci din istoria poporului român. Lucrarea are protagoniști un grup de cruciați, dar și pe Iancu de Hunedoara. Când am aflat despre concurs fără să ezit am știut că voi scrie o lucrare inspirată din viața acestuia. Într-o primă fază am vrut să scriu despre el, dar mi-am dat seama că nu m-aș putea pune în pielea lui. Așa că m-am decis să scriu despre soția sa, Elisabeta Silaghi, s-o aduc la lumină din ceața sau negura în care este îngropată în istorie. Știind că nu prea avem informații istorice despre ea, mi-am spus că pot interveni în viața și gândurile sale. Mi-a plăcut tema concursului care trebuia să aibă în prim plan istoria românilor și faptul că putem țese în jurul acestuia o poveste literară care se îmbină cu istoria. Un alt lucru care m-a încurajat să particip este libertatea pe care mi-a oferit-o concursul și tematica vastă din care am putut alege”. – Hannah Vasiu, clasa a VIII-a, premiul I, 2021.

„Ideea acestei povești a fost ca să-l prezint pe regele Carol I pe care îl admir foarte tare. Nu numai așa cum este cunoscut ca o figură istorică, ci mai ales ca om cu sentimente, trăiri și emoții. Iubesc scrisul, îmi place să-mi aștern gândurile pe hârtie. Am fost foarte fericită când am auzit de acest concurs, nu neapărat din dorința de a câștiga, ci mai ales pentru că mi-a dat posibilitatea de a împărtăși altor oameni scrisul meu”. – Maria Adriana Ionescu, clasa a VI-a, premiul II, 2021.

„Subiectul pe care l-am ales are legătură 70% despre o carte pe care am citit-o numită «Războiul care mi-a salvat viața» scrisă de Kimberly Brubaker Bradley, iar 30% este admirația mea pentru regele Ferdinand și acțiunile sale. Ce mi-a plăcut nespun de mult la acest concurs a fost faptul că trebuia să scriem o povestire cu temă istorică”. – Alesia Maria Mihu, clasa a VI-a, premiul III, 2021.

„Am învățat să citesc de la vârsta de 5 ani și, de atunci, cititul a devenit o pasiune pentru mine. Când citesc, parcă visez, doar că o fac cu ochii deschiși²⁷. Am ales-o pe regina Elisabeta pentru că m-am gândit că pot scrie o poveste interesantă despre ea. Am scris și despre Castelul Peleş pentru că este preferatul meu din România. Am primit imboldul pentru această participare la concurs chiar la Muzeul Județean de Istorie și Arheologie Prahova, în timp ce mă aflam într-o vizită cu clasa. Când am aflat că am câștigat, am simțit o bucurie imensă și i-am îmbrățișat pe toți din casă de fericire. Pentru mine câștigarea

²⁷ www.romaniaregional.ro/2024/01/31/vreau-sa-povestesc/; www.romaniadenota10.ro/2024/01/31/vreau-sa-povestesc/.

acestui concurs a însemnat cel mai frumos premiu pe care l-am primit vreodată”²⁸. – Teodora Barbu, clasa a IV-a, premiul I, 2023.

„Concursul «Vreau să povestesc» mi-a prilejuit bucuria de a mă exprima prin puterea cuvântului. Ca orice adolescent, am multe pasiuni sau înclinații. Îmi place să citesc, să călătoresc și îmi place să scriu. De multe ori, am impresia că stiloul îmi aleargă singur pe foaie. De aceea, să scrii o povestire, pornind de la un eveniment din istoria noastră, nu a fost pentru mine doar o provocare, ci chiar o încântare. Am ales pentru povestea mea, ca punct de plecare, atacul de noapte de la Târgoviște și figura voievodului Vlad Țepeș. Momentul acesta este generos pentru creatorii de opere ficționale. Cred că am pus în valoare calitățile domnitorului, iar povestirea imaginată de mine a avut momente de suspans, a evidențiat solidaritatea românilor și recunoașterea forței patriotismului”²⁹. De concursul de creație a auzit la o oră de istorie de la profesoara sa și cu toate că nu mai participase la concursuri cu tematici istorice, a considerat că este o bună oportunitate de a încerca să își dezvolte abilitățile de povestitor”³⁰. – Teodor Marian-Ionescu, clasa a VIII-a, premiul I, 2023.

„Tema concursului «Vreau să povestesc» m-a intrigat de la bun început și nu cred c-am avut altă opțiune în afară de Vlad Țepeș. Mi se pare unul dintre cele mai enigmatice personaje ale istoriei medievale românești”³¹. „Încă de când am auzit subiectul concursului am avut o vagă idee, prin care să prezint dintr-o perspectivă mai familiară acest mit al lui Dracula. Vlad Țepeș este domnitorul meu preferat, dacă e să aleg, așa că n-am putut să las inspirația să-mi scape printre degete. Povestea mea este bazată pe atacul de noapte al lui Vlad Țepeș, din 17 iunie 1462. Am decis să descriu partea umană, cadrul de dinainte de luptă, cel al frământărilor, redat din perspectiva omului de încredere al domnitorului. Bucuria aflării veștii că am câștigat, a fost pe măsură. Circumstanțele au fost simpatice. Eram pe finalul pregătirii pentru bacalaureat la română și am deschis telefonul ca să văd subiectele trimise drept temă. Pe grupul de istorie al clasei, doamna profesoară de istorie ne trimisese lista câștigătorilor, alături de felicitări. Era să sar de pe scaun. Pentru mine, acest premiu înseamnă validarea că pasiunile mele pentru scris și documentare istorică sunt pe calea cea bună”³². – Ioana Pahonțu, clasa a XII-a, premiul I, 2023.

Importante pentru noi sunt și opiniile elevilor de la Colegiul de Artă „Carmen Sylva”, Ploiești, ce au ilustrat în volum povestirile câștigătoare. Acestea au fost mărturisite într-un scurt interviu realizat de jurnalista Mădălina Corina Diaconu, difuzat la Radio România Cultural și Radio Uniunea Ziariștilor Profesioniști din România în data de 24 noiembrie 2023³³. Iată ce au spus câțiva dintre elevii ilustratori despre cum au realizat ilustrațiile poveștilor după ce le-au lecturat:

„Mie nu mi s-a părut greu deoarece poveștile au fost scrise tot de copii și mi s-a părut un limbaj folosit chiar și de noi. Eu am ilustrat o poveste despre Ștefan cel Mare și mi s-a părut destul de ușor să înțeleg toată povestea”.

„Eu am ilustrat povestea despre Neagoe Basarab și atunci când doamna dirigintă ne-a dat această temă mi s-a părut puțin ciudat, dar după am realizat că este foarte fain și m-am simțit foarte bine când am ilustrat pentru carte și mă simt mândră de mine”.

„Eu m-am simțit foarte bine. Sincer nu mi-a fost greu să citesc pentru că evident sunt scrise de alți elevi de la alte școli. A fost o experiență chiar frumoasă. Mie chiar mi-a plăcut și chiar aș mai face acest lucru dacă ar mai exista și anul următor sau când o mai fi”.

„Mie inițiativa mi se pare chiar foarte drăguță și aș mai participa la o chestie de acest gen. A fost puțin dificil să te pui în mintea unui copil și să încerci să faci o ilustrație care să arate ideea din povestea scrisă de un copil, dar în rest a fost foarte drăguț și foarte frumos. Aș mai participa”.

„Am ilustrat pentru povestea «Semnul dragonului». Inițial nu aveam foarte multe idei despre ce să fac și a trebuit să citesc de câteva ori povestea ca să o înțeleg, dar după ce a venit o idee au început să curgă toate”. – Irene Ițcuș, clasa a XII-a C.

„Am ilustrat povestea «Întâlnire pe nevăzute» și pentru mine a fost o provocare destul de mare deoarece nu am mai ilustrat până acum povești, mai ales povești scrise de copii. În schimb mi-a plăcut

²⁸ <https://www.observatorulph.ro/eveniment/2712714-povestea-teodorei-barbu-eleva-care-a-castigat-concursul-vreau-sa-povestesc-imaginandu-si-ca-sta-de-vorba-cu-regina-elisabeta-a-romaniei>.

²⁹ www.romaniaregional.ro/2024/01/31/vreau-sa-povestesc/.

³⁰ <https://www.observatorulph.ro/educatie/2711065-teodor-marian-ionescu-elev-al-colegiului-national-i-l-caragiale-din-ploiesti-castigator-al-premiului-i-la-concursul-vreau-sa-povestesc>.

³¹ www.romaniaregional.ro/2024/01/31/vreau-sa-povestesc/.

³² <https://www.observatorulph.ro/exclusiv/2710927-povestea-ioanei-pahontu-eleva-din-ploiesti-pasionata-de-istorie-care-are-deja-doua-carti-publicate>.

³³ <https://radiouzpr.podbean.com/e/lansarea-volumului-,,vreau-sa-povestesc/>.

foarte mult să preiau elemente și să le transform în ceva nou în stilul meu personal astfel încât să adaug un plus de valoare textului, să-l îmbogățesc din punct de vedere vizual”.

„Am ilustrat povestea «Cum ar fi dacă aş schimba realitatea?» și a fost o experiență interesantă. N-am înțeles din prima textul, dar a fost ok. Aș mai repeta experiența”.

„Eu am ilustrat povestea cu Alexandru Ioan Cuza și datorită doamnelor profesoare de desen chiar am reușit să ilustrez povestea corect”.

Amintim aici și aprecierile și impresiile jurnaliștilor ce ne-au sprijinit în promovarea concursului:

„Ce faceți voi este o inițiativă foarte, foarte frumoasă care vine special pentru copii. Uite că există oameni ca cei de la Muzeul Județean de Istorie și Arheologie Prahova care mai inițiază câte un astfel de concurs. Măcar așa copiii pe o pagină în word să-și pună gândurile, frumos aranjate în niște scurte povestiri, după care să fie și premiați”. – a spus Mihai Pali, realizatorul emisiunii „Morning Glory” din data de 22 septembrie 2021 de la Radio Prahova.

„Așadar dragi copii să lăsăm inspirația, imaginația să ne ducă în depozitarul cuvintelor ce vorbesc despre demnitate, despre patriotism, despre inițiative care au avut ca scop binele comun, despre jertfă, despre oameni luminoși ai istoriei acestui neam. vreausapovestesc@yahoo.com este adresa la care copiii ar trebui să trimită creația lor”. – a spus Cătălina Dima, realizatorul emisiunii „Valori și atitudini” din data de 13 octombrie 2022 de la Radio Trinitas.

„Cred că suntem cu toții de acord că istoria este o mulțime de povești frumoase și cel mai frumos este că aceste povești să fie spuse de copii tocmai pentru a vedea cum înțeleg ei, cum văd ei istoria. Și cred că un astfel de demers este de aplaudat la Muzeul Județean de Istorie și Arheologie Prahova, unde are loc concursul intitulat «Vreau să povestesc»”. – a spus Mădălina Corina Diaconu, jurnalist Radio România Cultural și Radio Uniunea Ziariștilor Profesioniști din România.

„Așadar dragi copii, prieteni ai emisiunii «Bucuria poveștilor» vă încurajez să participați la acest concurs. A participa la un concurs de genul acesta contează foarte mult pentru că vă dezvoltă scrisul, creativitatea, începeți să descoperiți evenimente și personaje istorice. Ce-mi place cel mai mult la acest concurs, apropo de ce spuneți dumneavoastră este că într-un fel le creșteți apetitul pentru istorie, pentru a descoperi evenimente, personalități, situații istorice. Îmi place de fapt că un copil care reușește să scrie o povestire originală după ce-și alege un personaj istoric sau un eveniment istoric mai întâi trebuie să facă niște săpături, așa ca un mic cercetător să-și facă o anumită documentație ca un jurnalist sau ca un mic arheolog. Așa pot face și copiii cu meticulozitate și cu răbdare să descopere informații despre câte un personaj istoric și apoi cu mintea lor atât de creativă și de vie să realizeze un cu tot alt puzzle. Deci dragi copii, dacă sunteți pasionați de istorie, dacă sunteți creativi și var plăcea ca un personaj istoric românesc să devină subiectul poveștii voastre nu mai stați pe gânduri, apucați-vă frumos ca un mic cercetător, studiați și apoi scrieți o poveste frumoasă”. – a spus Adriana Ene, realizatorul emisiunii „Bucuria poveștilor” din 14 septembrie 2022 și 2 octombrie 2023 de la Radio Trinitas.

„Proiectul reprezintă un pas înainte în promovarea valorilor educaționale și culturale, încurajând implicarea activă a copiilor și adolescenților în înțelegerea și reinterpretarea istoriei naționale³⁴. Este foarte important că acești copii încă mai văd în domnitori, în personalități un reper pentru că vedem cum este marcată copilăria celor din ziua de astăzi de personajele din media, din desene și mi se pare foarte interesant cum reușesc ei să dea viață acestor personaje destul de greoaie, dacă nu le studiezi”³⁵. „Cred că de fapt asta este și esența concursului. Copiii aceștia reușesc să dea o altă culoare istoriei. Poate acea disciplină pe care unii o văd doar așa plictisitoare și nu o găsesc interesantă, însă vin acești copii și le dau o lecție și reinterpretează totul, dau altă viață personalităților istorice”³⁶. – a spus Daniel Costache, realizatorul emisiunii „Time Alert” din 13 septembrie 2022 și 28 decembrie 2022 de la Ploiești TV.

„O astfel de inițiativă, care stimulează curiozitatea copiilor și tinerilor de a afla mai multe despre istoria românilor și îi provoacă să dea frâu liber imaginației merită fără îndoială susținută pe termen lung. Iar autorilor li se cuvin, la rândul lor, felicitări pentru îndrăzneala de a lansa o astfel de provocare unei generații căreia i se reproșează deseori că este captivă tehnologiei fără fond. Textele realizate în cadrul acestui proiect infirmă astfel de prejudecăți și ne dau nu doar speranța ci și încrederea că povestea poveștilor scrise de copii va fi una lungă și plină de aventuri, pe măsura pasiunii lor pentru istorie și literatură”. – Claudiu Dociu, jurnalist DaDa TV și președinte Uniunea Ziariștilor Profesioniști din România, filiala Prahova.

³⁴ <https://www.youtube.com/watch?v=4okyxpXb58>.

³⁵ *Ibidem*.

³⁶ *Ibidem*.

„În calitate de jurnalist, am avut ocazia să urmăresc și să analizez desfășurarea celei de-a III-a ediții a Concursului Național de Scurte Povestiri «Vreau să povestesc», organizat de Muzeul Județean de Istorie și Arheologie Prahova. Este o inițiativă lăudabilă și deosebit de importantă în promovarea înțelegerii și aprecierii istoriei în rândul elevilor din clasele I-XII.

Scopul acestui concurs, acela de a stimula interesul pentru istorie și de a încuraja creativitatea și imaginația tinerei generații, reprezintă un demers cu impact profund în educația și formarea culturală a participanților. Trecerea de la simpla memorare a datelor istorice la construirea unor povestiri personale inspirate din personalități și momente semnificative din istoria României este un pas esențial în înțelegerea și aprofundarea legăturii cu trecutul național.

Faptul că concursul este adresat unui spectru larg de vârste, de la clasa I până la a XII-a, demonstrează că preocuparea pentru cunoașterea și interpretarea istoriei poate fi cultivată încă din fragedă copilărie și că poate să dureze pe tot parcursul vieții.

De asemenea, tema aleasă, care se concentrează pe personalități și momente istorice relevante pentru România, oferă participanților oportunitatea de a explora diverse aspecte ale istoriei naționale și de a se identifica cu eroii și evenimentele care au modelat destinul țării.

Încurajez inițiativele precum Concursul «Vreau să povestesc», care își propun să aducă istoria în atenția și inimile tinerilor prin mijloace creative și interactive. Astfel de evenimente nu numai că susțin educația formală, dar și contribuie la dezvoltarea abilităților de comunicare, creativitate și empatie, esențiale în formarea unei societăți informate și conștiente de propria sa istorie și identitate culturală”. – Camelia Teodosiu, jurnalist Radio România.

„Concursul a dovedit la fiecare ediție cât de creativi sunt copiii dacă le dai liber la imaginație. De aceea, Magic FM Ploiești este parte din poveste ca mesager al acestui minunat și unic concurs. Concursul «Vreau să povestesc» este și oportunitatea de a descoperi tinere talente care peste ani să spună «Mi-am descoperit dragostea pentru scris sau pentru istorie la un concurs organizat la Ploiești...»”. – Iuliana Ionescu, director stație Radio Magic FM Ploiești.

„În contextul social și economic de astăzi, astfel de inițiative au devenit vitale, contribuind în mod eficient la educația sănătoasă a copiilor. Concursul «Vreau să povestesc» s-a transformat într-un eveniment cu tradiție, care reușește să atragă din ce în ce mai mulți elevi dornici să-și expună creațiile. Îmbinând într-un mod reușit istoria și literatura, proiectul educativ organizat de Muzeul Județean de Istorie și Arheologie Prahova îi ajută pe copii să înțeleagă mult mai ușor modul în care personalitățile și evenimentele din trecut au influențat evoluția țării noastre. Totodată, îi motivează să-și dezvolte imaginația, să citească, să caute informații. Concursul «Vreau să povestesc» pune în valoare potențialul educativ al muzeelor, aducând școala mai aproape de astfel de instituții care au un rol major în formarea noilor generații”. – Ștefania Enache, jurnalist Ordinea Zilei.

„Încă de la început, am fost un susținător fervent al Concursului «Vreau să povestesc» organizat de Muzeul Județean de Istorie și Arheologie Prahova. Consider că această inițiativă aduce un suflu proaspăt în învățarea istoriei, transformând-o într-o materie mai accesibilă pentru copii, rescriind astfel istoria pentru cei de vârsta lor. Este impresionant faptul că textele scrise de elevi sunt bine documentate, reflectând efortul și dedicarea lor în explorarea trecutului. Consider că această colecție de povești poate fi o resursă valoroasă în cadrul orelor de istorie, oferind elevilor și profesorilor o modalitate inovatoare de a aborda și de a înțelege evenimentele trecute. Felicitări tuturor participanților pentru creativitatea și efortul lor remarcabil, precum și organizatorilor și profesorilor implicați în desfășurarea acestui concurs captivant”. – Daniel Costache, jurnalist DaDa TV.

Concluzii

În încheiere putem spune că lecturând poveștile din cele trei ediții observăm că imaginația copiilor poate zbura departe și este una foarte bogată, iar prin documentarea făcută au țesut povești frumoase și interesante. Mulți dintre participanți au dat dovadă de creativitate și originalitate, iar prin personalitățile și evenimentele istorice alese pentru poveștile lor au reinterpretat istoria noastră într-un mod interesant, surprinzător și uneori amuzant. Acești copii talentați și-au pus amprenta în povestirile scrise, dând viață personalităților și evenimentelor din istoria României într-o manieră personală.

Ne bucurăm că prin acest concurs le-am crescut copiilor și adolescenților apetitul pentru istorie, pentru scris, pentru citit, pentru cercetare și documentare, astfel descoperind evenimente, personalități și situații din istoria României. Concluzionând despre acest proiect putem spune că pentru noi acesta este o surpriză frumoasă și o bucurie și ne dorim să fie o poveste frumoasă pentru toți copiii care au participat și vor participa la acest concurs.

Fig. 1 – Afișul concursului „Vreau să povestesc”, ediția I, 2021.

Consiliul Județean Prahova
Muzeul Județean de Istorie și Arheologie Prahova

Vă invită la **Concursul Național de Scurte Povestiri Istorice**

Vreau să povestesc
ediția a II-a

Condițiile de participare
pot fi găsite pe:
www.facebook.com/Muzeul.de.Istorie.Ploiesti
www.histmuseumph.ro

1 octombrie - 1 decembrie 2022

organizator:
muzeograf Monica Cîrstea

Parteneri media:

Magic FM
Radio TRINITAS
Radio România Constanța
ORDINEA ZILEI
RPH

PRAHOVA
AGERPRES

Radio România Iași
PLOIESTI TV
republica news
Radio România Brașov FM

Sponsori:

CURTEA VECHIE
librăria HUMANITAS
gorgona design
CONPET

Fig. 2 – Afișul concursului „Vreau să povestesc”, ediția a II-a, 2022.

Consiliul Județean Prahova
Muzeul Județean de Istorie și Arheologie Prahova

Vă invită la Concursul Național de Scurte Povestiri Istorice

Vreau să povestesc
ediția a III-a
2 octombrie - 10 noiembrie 2023

Condițiile de participare și
Regulamentul concursului sunt disponibile
pe paginile de Facebook:

- Vreapovestesc-MuzeuldeistoriePloiesti
<https://www.facebook.com/profile.php?id=100085327219057>
- Muzeul Județean de Istorie și Arheologie Prahova
<https://www.facebook.com/Muzeul.de.Istorie.Ploiesti>
- și în secțiunea **SESIUNI COLOCVII CONCURSURI**
a site-ului <https://muzeuldeistorieprahova.ro/>

Organizator: muzeograf Monica Cîrstea

Sponsori:

CURTEA VECHIE
librăriile HUMANITAS
CONPET
DPH
CARTOONIST
Oltina

Parteneri media:

Magic FM
Radio TRINITAS
Radio România Constanța
RPH
republica NEWS
PLOIESTI-TV
AGERPRES
Radio România Iași
Radio România Tg. Mureș
Observatorul Prahovean
Radio România Cluj
Radio România Timișoara
Uniunea Ziaristilor Profesioniști din România
ORDINEA ZILEI
DADA TV

Ilustrator: Maria Mihai

Fig. 3 – Afișul concursului „Vreau să povestesc”, ediția a III-a, 2023.

CONSILIUL JUDEȚEAN
PRAHOVA

MUZEUL JUDEȚEAN DE ISTORIE
ȘI ARHEOLOGIE PRAHOVA

Vineri, 24 noiembrie 2023, ora 12.00
Muzeul Județean de Istorie și Arheologie Prahova
Ploiești, str. Toma Caragiu, nr. 10

L
a
n
s
a
r
e
a

v
o
l
u
m
u
l
u
i

d
e

p
o
v
e
s
t
i
r
i

MUZEUL JUDEȚEAN DE ISTORIE
ȘI ARHEOLOGIE PRAHOVA

VREAU SĂ
POVESTESC

ISTORIA
ROMÂNIEI

2023

Realizat în cadrul Concursului Național de Scurte Povestiri
cu temă istorică „*Vreau să Povestesc*”

Organizator
muzeograf Monica Cîrstea

Fig. 4 – Afișul lansării volumului „Vreau să povestesc”, 24 noiembrie 2023.

MICII GHIZI MUZEOGRAFI... DESCOPERIND TRECUTUL ÎMPREUNĂ

Gina-Lavinia UNGUREANU*

LITTLE MUSEUM GUIDES – DISCOVERING THE PAST TOGETHER

ABSTRACT

The present study is dedicated to the analysis of the activity experience within the project „Little museum guides -discovering the past together”, realized for two weeks with the pupils of the gymnasium cycle, aged between 8 and 14 years at the "Aurel Lazăr" Memorial Museum in Oradea.

Like any project related to the extracurricular education process, our project has good parts and less good parts. A disadvantage of this program would be that it can only be carried out during the summer holidays of children. Analyzing the work carried out, the appreciations of the participants in the project, both verbally and in writing in the business card of the "Aurel Lazăr" Museum, we consider that the project was a successful one, because it has achieved its intended purpose and objectives. The children showed interest in attending a new course in a new location. The success is also reinforced by the feedback received from parents, who were delighted by the evolution of the children during the two weeks. The experience gained can be useful for the continuation of the program at the other memorial museums in Oradea, at the headquarters of the Țării Crișurilor Museum and at the Museum of Oradea City (Fortress).

Keywords: Aurel Lazăr, Oradea, museum, little guides, curator.

Introducere

Muzeul este poate cea mai importantă verigă în conservarea, păstrarea și transmiterea valorilor culturale ale oamenilor, cea „biserica culturală”, care contribuie semnificativ în formarea și menținerea conștiinței și memoriei istorice, și asigură continuitatea dezvoltării cultural-istorice a unui popor. Însă, pentru familiarizarea publicului larg cu valorile unui muzeu, pentru atingerea obiectivelor urmărite de muzeu asupra diferitelor grupuri ale populației, mai puțin pregătit, dar și a diferitelor grupe ale populației cu un grad avansat de cunoștințe, sunt necesare cadre destul de bine pregătite, nu numai la nivel de cunoaștere a materialului propriu-zis din sălile de expoziție, dar și a tehnologiilor contemporane psihologo-pedagogice. Ghidul muzeal lucrează cu valori culturale de mult trecute și sarcina lui este să facă ca aceste valori să vorbească în fața vizitatorului. Proiectul „Micii ghizi muzeografi ... Descoperind trecutul împreună” s-a dorit a fi un prim pas în această direcție, care include, la această primă etapă, câteva aspecte: pregătirea și orientarea profesională a elevilor de la o vârstă fragedă, dezvoltarea abilităților de a transmite public cunoștințele acumulate, educarea la tână generație a dragostei față de valorile patrimoniului cultural național.

Cadrul normativ care a asigurat realizarea proiectului „Micii ghizi muzeografi... descoperind trecutul împreună”.

1. *LEGEA nr.311 din 8 iulie 2003 a muzeelor și a colecțiilor publice* în care se indică funcțiile principale ale muzeului, printre care și „punerea în valoare a patrimoniului muzeal în scopul cunoașterii, educării și recreării”¹.
2. *Legea învățământului din România*, adoptată pe 23 iulie 2003. Secțiunea a 8-a, Educație extrașcolară, prevede că „activitățile educaționale extrașcolare sunt realizate în cadrul unităților de învățământ preuniversitar, al unităților de educație extrașcolară, în baze sportive, turistice și centre de agrement, în tabere școlare, **muzee** și galerii de artă”².
3. Planurile – cadru de învățământ și programele școlare care prevăd includerea obligatorie a mai multor teme, printre care și „istorie și civilizație locală”³.

* Muzeul Țării Crișurilor Oradea – Complex Muzeal; e-mail: laviniaungureanu25@yahoo.com.

¹ *LEGEA nr. 311 din 8 iulie 2003 muzeelor și a colecțiilor publice*, în *Monitorul oficial*, nr. 528/23 iulie 2003 (https://www.cdep.ro/pls/legis/legis_pck.http_act_text?id=49463) (accesat 01.06. 2023).

² *LEGEA învățământului preuniversitar*, în *Monitorul oficial al României*, anul 191(XXXV), nr. 613, Partea I. *Legi, Decrete. Hotărâri și alte acte*, 5 iulie 2023, p. 12.

³ *Ibidem*, p. 34-35. A se vedea: *Planul cadru de învățământ pentru învățământul gimnazial* (https://rocnee.eu/images/rocnee/fisiere/planuri-cadru/gimnazial/OMENCS%20nr.%203590_2016_Plan-cadru%20de%20C3%AEenvatamant%20pentru%20gimnaziu.pdf) (accesat 01.06. 2023).

4. Regulamentul de organizare și funcționare al Muzeului Țării Crișurilor – Complex Muzeal (28.11. 2023).
5. Statutul Muzeului Țării Crișurilor Oradea – Complex Muzeal, nr. 1805 din 18.07.2018.
6. Regulamentul intern al Muzeului Țării Crișurilor Oradea – Complex Muzeal, nr. 2887 din 28.09.2021.
7. Codul de conduită etică a personalului contractual din cadrul Muzeului Țării Crișurilor Oradea – Complex Muzeal, nr. 2883 din 28.09.2021.

Scopul și obiectivele proiectului au reieșit din obiectul pedagogiei muzeale în general, care tinde „să conducă la maximizarea virtuților formative ale spațiului muzeal ... să stimuleze interacțiunea pe linie educațională dintre muzeu și școală, să pregătească specialiști, dar și categorii de public pentru valorizarea potențialului educativ adus de acest mediu cultural”⁴.

Ținând cont de vârsta elevilor din ciclul gimnazial (8-14 ani), pentru care sunt „caracteristice *„dezvoltarea spiritului de observație, imaginația și dobândirea informațiilor mai ales pe cale vizuală, tactilă și auditivă* (muzeul pune accent pe dimensiunea vizualului și poate oferi un spațiu ideal pentru imaginație, pentru „sa ne închipuim că”, „sa ne jucăm de-a”)”⁵, **scopul** proiectului „Micii ghizi muzeografi ... Descoperind trecutul împreună” a fost acela de-a trezi interesul copiilor față de trecut, de a-i motiva ca ei singuri să descopere lumea fascinantă a trecutului istoric, dezvoltarea la elevi a responsabilității pentru păstrarea memoriei istorice și, de ce nu, pregătirea ghizilor pentru activitatea în muzee, poate, în viitor, unii dintre ei vor îmbrățișa această profesie. Într-adevăr, specialiștii în problemă atenționează că „una dintre funcțiile majore ale muzeului este cea educativă, de prezentare, promovare și receptare a valorilor”⁶. Dar, pentru ca aceste obiective să fie atinse, muzeul are nevoie de cadre bine pregătite din punct de vedere profesional și familiarizarea elevilor, chiar din clasele gimnaziale, cu activitatea ghidului muzeal, ar putea contribui la stabilirea unei legături mai strânse între muzeu și școală.

Pentru realizarea acestui scop au fost prevăzute următoarele **obiective**:

- evaluarea inițială pentru identificarea elevilor, care dețin anumite abilități de exprimare publică, capabili să popularizeze istoria locală printre colegi, prieteni, familie;
- contribuirea la dezvoltarea potențialului creativ al elevilor;
- dezvoltarea abilităților necesare unui ghid prin studierea istoriei țării, orașului și personalităților care au activat în Oradea;
- dezvoltarea la elevi a unor abilități de exprimare publică, prin dobândirea unor cunoștințe teoretice și abilități practice;
- cultivarea culturii comunicării și a sentimentului de mândrie și respect pentru pământul natal, pentru memoria istorică.

Pentru realizarea scopului și obiectivelor propuse, proiectul a prevăzut familiarizarea copiilor cu noțiunile de bază ale plimbării prin muzeu, cu elementele caracteristice ale unei excursii, cu procesul de organizare a unei călătorii, cu alte cuvinte, li s-a explicat ce ar trebui să facă, pentru ca să devină un ghid bun. În plus, conținuturile au fost prevăzute în așa fel încât să-i învețe pe elevi să lucreze, să selecteze minuțios materialele necesare și să fie responsabili pentru rezultatele muncii depuse. În general, „muzeul dezvoltă și formează percepții și trăiri emoționale față de timp și temporalitate, îi responsabilizează pe tineri față de o anumită tradiție, contribuind la conturarea identităților individuale și colective prin respect și auto-disciplină”⁷. De asemenea, este important de subliniat faptul că educația muzeală se face prin valorile pe care le deține, adică prin exponatele muzeului și pentru valori, adică viitorii ghizi vor fi aceia care vor promova în continuare valorile culturale, spirituale etc.

Derularea proiectului

Proiectul a fost conceput sub forma unei mici școli de vară și s-a derulat pe parcursul a două săptămâni în perioada 29 august – 9 septembrie 2023. În prima săptămână au avut loc patru întâlniri, iar în cea de-a doua săptămână au fost cinci întâlniri. Durata unei întâlniri a fost de aproximativ trei ore, între orele 10.00 – 13.00. Ultima întâlnire am desfășurat-o sub forma unei festivități de absolvire, când tinerii

⁴ Constantin Cucos, *Pedagogia muzeală – statut, obiective, valențe practice* (<https://www.constantincucos.ro/2013/11/pedagogia-muzeala-statut-obiective-valente-practice>) (accesat 22.04.2024).

⁵ *Pedagogia muzeală* (<https://www.rasfoiesc.com/hobby/arta-cultura/PEDAGOGIA-MUZEALA97.php>) (accesat 22.04.2024).

⁶ C. Cucos, *Pedagogia muzeală – statut, obiective, valențe practice* (<https://www.constantincucos.ro/2013/11/pedagogia-muzeala-statut-obiective-valente-practice>) (accesat 22.04.2024).

⁷ *Ibidem*.

au făcut ghidaj părinților, fraților și bunicilor. La sfârșitul acestei întâlniri tinerii au primit diploma de „mici ghizi muzeografi”.

Conținutul proiectului a fost determinat de scopul și obiectivele propuse și a cuprins două părți: partea teoretică și partea practică, fiindcă, după cum se subliniază în literatura de specialitate, „astăzi a devenit tot mai pregnant necesară adoptarea unei alte ierarhii, care să vizeze – în primul rând – formarea unor atitudini și capacități spirituale, apoi dobândirea de percepere și deprinderi, după care urmează asimilarea de cunoștințe”⁸.

Având în vedere că Muzeul „Aurel Lazăr” este un muzeu memorial, dedicat unei singure personalități, cu o „specializare a stimulilor culturali pe o singură direcție”⁹, partea teoretică a pregătirii elevilor a fost direcționată spre aceea ca ei să manifeste interes față de istoria locală a orașului Oradea, să-l descopere pe dr. Aurel Lazăr, omul care a dat numele muzeului nostru și rolul important pe care l-a jucat el în istoria României, în general, și în cea locală, în particular. În acest context, s-a urmărit familiarizarea elevilor cu personalitatea lui Aurel Lazăr, cu istoria înființării muzeului, cu structura expozițiilor din muzeul respectiv, elevii fiind atenționați la necesitatea prezentării și explicării „unor detalii despre obiectivul istoric vizat” din muzeu, cu referințele de rigoare „la timpul și spațiul istoric în care se încadrează, și de asemenea, la unitățile de învățare și conținuturile studiate deja de elevi”¹⁰ în gimnaziu.

Produsul final al pregătirii teoretice a fost că în temeiul cunoștințelor obținute despre Aurel Lazăr, elevii au elaborat în scris materialul necesar pentru realizarea unei mici călătorii în una dintre încăperile muzeului.

Ținând cont de faptul că erau copii din diferite școli și nu se cunoșteau între ei, au fost depuse eforturile necesare pentru a-i deprinde pe elevi să socializeze mai mult între ei, să se cunoască mai bine, de a-i ajuta pe unii să scape de timiditate, ajungând ca în final să vorbească liber cu cei din jur.

Relevanța proiectului este în afară de orice îndoială, fiindcă în condițiile actuale crește, din ce în ce mai mult, rolul educației extrașcolare, a pedagogiei muzeale și, în acest proces, sporirea atenției elevilor față de istoria locală, prin atragerea lor la diferite acțiuni ce țin de activitatea muzeelor din țară, devine un obiectiv primordial al educației tinerii generații. Cu atât mai mult că este acceptată opinia conform căreia „cei mici sunt în afara cadrului formal al școlii și, deci, mai relaxați. În astfel de momente, ei sunt deschiși la tot ce este nou și învață mult mai ușor, din experiențe practice, noțiuni care altfel li s-ar putea părea mai greu de înțeles”¹¹.

Activitatea desfășurată a fost împărțită în lecții despre muzee în general, explicația fiind făcută, desigur pe înțelesul lor, apoi s-a trecut la prezentarea Muzeului Țării Crișurilor Oradea – Complex muzeal, ajungând la unele detalii despre înființarea și evoluția Muzeului Memorial „Aurel Lazăr”, unele date biografice mai interesante despre dr. Aurel Lazăr, dar și pentru a le trezi cât mai mult interesul față de lumea nouă în care au intrat, unele curiozități captivante despre lumea fascinantă a muzeelor din țară și de peste hotare.

De asemenea, cei mici au avut de pregătit teme pentru acasă și anume să descopere ce au făcut măreț bunii lor în istorie, să descrie casa bunicilor, copilăria părinților, să reproducă portretul lui Aurel Lazăr și să descrie un coleg de la școala de vară (eu am ales fiecareia colegul despre care să vorbească doar în termeni pozitivi. Dacă foloseau un cuvânt urât, trebuiau să cumpere pentru toată lumea înghețată). Prin aceste teme am încercat să îi fac pe copii să fie curioși și să petreacă mai mult timp în compania celor dragi, pentru a descoperi asemănări și diferențe între timpurile trecute și cele prezente.

În timpul activității am urmărit cu interes maxim receptivitatea elevilor față de istoria locului. În procesul de învățare, cel mai important lucru este acela de a le atrage atenția, de a-i captiva cu informații prețioase, dar și interesante. Cei mici, într-o anumită măsură, s-au învățat să filtreze informațiile pe care le ofeream, iar cele mai importante, în viziunea lor, le prezentau familiei cu mult entuziasm.

Un muzeograf trebuie, de asemenea, să fie și un bun pedagog. Astfel, primul pas în procesul de învățare a fost acela de a le capta atenția, care este un proces destul de dificil, ținând cont că avem copii cu personalități diferite, cu preferințe diferite, cât și cu vârste diferite. Astfel, informațiile furnizate

⁸ Idem, *Pedagogie*, Editura Polirom, București, 1996, p. 49.

⁹ Idem, *Pedagogia muzeală – statut, obiective, valențe practice* (<https://www.constantincucos.ro/2013/11/pedagogia-muzeala-statut-obiective-valente-practice>) (accesat 22.04.2024).

¹⁰ *Rolul activităților extrașcolare în procesul educational*, vol. I, editor Georgian Dumitrescu, Editura D’Art, Pitești, 2019 (<https://edituradart.ro/wp-content/uploads/2023/08/Carte-Rolul-activitatilor-extrascolare-in-procesul-educational-Martie-2019-Vol.1.pdf>) (accesat 20.04.2024)

¹¹ *Ibidem*.

trebuiau să fie atractive pentru ei, ușor de asimilat, dar și pe înțelesul membrilor familiei, care urmăreau îndeaproape activitatea noastră, interesându-se de noile descoperiri zilnice făcute de micii noștri ghizi în ziua ghidajului.

Ca pedagog, am manifestat toleranță cu aceștia și ascultam poveștile fiecăruia dintre ei, astfel încât cei mici să se simtă confortabil, acceptați și prețuiți pentru activitatea desfășurată, am încercat să le arăt că sunt preocupată de succesul lor și am arătat toată disponibilitatea de a le acorda ajutorul necesar. Au fost ca un *puzzle* de personalități pe care le-am armonizat pe parcursul proiectului.

Pentru buna desfășurare a acestui program s-au folosit regulile de conduită, pe care le-am stabilit împreună cu cei mici, încă din primele zile, dar, evident, ținând cont și de Codul de conduită etică a personalului contractual din cadrul Muzeului Țării Crișurilor Oradea – Complex Muzeal, și anume:

- suntem cu toții egali;
- respectăm preferințele fiecăruia în parte;
- ne vorbim cu blândețe;
- avem răbdare unii cu alții când vorbim despre noi și preferințele noastre;
- ne ajutăm unii pe alții în activitatea noastră.

Un *motto* după care ne-am ghidat în această activitate a fost cel din romanul lui Alexandre Dumas, *Cei trei muschetari*, și anume „toți pentru unul și unul pentru toți”, acceptat cu mare plăcere de cei mici, manifestând prin aceasta o solidaritate deplină în vederea realizării cu succes a obiectivelor noastre.

A fost impresionant să văd cum copiii se ajutau reciproc pe parcursul activității, cum își dictau și explicau textul dacă cineva nu reușea și rămânea în urmă, nu foloseau termeni jignitori și vorbeau cu blândețe între ei. Una dintre fetele își oferea colegilor caietul pentru a transcrie informația, dacă era necesar. În același timp, îi determinam pe elevi să-și formuleze corect obiectivele (intențiile), să se autoevalueze, să aprecieze la justa valoare legătura dintre efortul depus în vederea realizării obiectivelor și rezultatul final obținut.

Pentru a le atrage cât mai mult atenția s-au folosit mici trucuri, cum ar fi: de-a le spune anumite curiozități despre lumea înconjurătoare și, în special, despre lumea muzeală (ce oameni lucrează în muzee și ce profesii au), care este „super-puterea” muzeografilor (pot vizita gratuit muzeele din țară). Aceasta a trezit interesul și motivația elevilor de a realiza cât mai bine sarcinile care stăteau în fața lor.

Copiii au ajuns să interacționeze dezinvolt cu persoanele care veneau să viziteze muzeul nostru. Astfel, cei mici au avut șansa de-a discuta liber cu o doamnă muzeograf de la Muzeul Literaturii din Iași, dar și cu dascăli pensionari din țară. Ei răspundeau cu blândețe și se asigurau ca fiecare vizitator să primească informații prețioase despre muzeul pe care îl serveau cu dragoste. Este foarte important de subliniat că unii dintre elevi și-au luat în serios profesia de mici ghizi ai muzeului nostru.

Dacă în prima săptămână le spuneam eu curiozități pentru a le stârni interesul, în a doua săptămână am ajuns eu să fiu cea care învățam de la cei mici curiozități despre pisici, căței, fotbal sau sfaturi despre cum să îți faci un bagaj practic pentru călătorie. Faptul că îi ascultam cu atenție, a creat o atmosferă de înțelegere reciprocă dintre noi, bucurându-se nespuns de mult că învățam și eu ceva de la ei.

Pe parcursul acestor două săptămâni elevii luau notițe pe care le pregăteau pentru familiile lor. Pe măsură ce ne apropiam de ghidajul pe care urma să îl pregătim pentru a fi prezentat în fața membrilor familiei, copiii vorbeau liber și indicau locul unde ne aflam, manifestându-se ca niște adevărați profesioniști.

Activitatea desfășurată nu includea numai scrierea informațiilor și pregătirea pentru ghidaj. Am fost nevoită să inventez unele jocuri, care, desigur, erau îndreptate spre atingerea scopului propus, ne spuneam ce am făcut peste zi, mai ales ce fapte bune au săvârșit peste zi. Evident, îi încurajam să nu treacă o zi fără o face o faptă bună, oricât de mică ar fi ea.

La finalul activității, în data de 9 septembrie 2023, am avut examenul final: ziua în care cei mici au avut de făcut ghidaj celor dragi. Repetaserăm prezentarea cu ei de câteva ori ca să mă asigur că nu au emoții. În acea sâmbătă, și eu, și copiii, de-abia ne stăpâneam emoțiile, dar elevii mi-au amintit că de la început le-am spus că toate „grijile la mine”, iar eu le-am subliniat că de această dată grijile sunt la ei. Poate că nu e bine să îi subestimăm!

La finalul proiectului „Micii ghizi muzeografi ...” au fost analizate rezultatele obținute în domeniul pregătirii elevilor în cadrul programului realizat. Fiecare dintre elevi a primit o diplomă de participare, care le atestă că sunt pregătiți, desigur, ținând cont de vârsta lor, pentru „noua lor profesie”, acea de mici ghizi muzeografi, o banderolă de absolvire, o ciocolată, o scrisoare personalizată fiecăruia în semn de mulțumire pentru participarea lor la această acțiune și pentru a le reaminti că de 1 iunie 2024 vor fi de serviciu la muzeu alături de mine și împreună vom face ghidaje copiilor vizitatori din acea zi.

Deoarece activitatea noastră s-a desfășurat la Muzeul Memorial Aurel Lazăr, un avocat care a militat pentru făurirea Marii Uniri, cei mici au considerat necesar la ca finalul activității noastre să dansăm și să cântăm Hora Unirii, eveniment cu care am încheiat proiectul.

Concluzii

Analizând activitatea desfășurată, aprecierile participanților la proiect, expuse atât verbal cât și în scris în *Cartea de vizită* a Muzeului „Aurel Lazăr”, considerăm că proiectul a fost unul de succes, deoarece și-a atins scopul și obiectivele preconizate. Copiii și-au arătat interesul de a participa la un nou curs, într-o nouă locație. Pe parcursul acestor două săptămâni între elevi s-au legat prietenii frumoase.

Succesul este consolidat și de feedbackul primit din partea părinților, care s-au arătat încântați de evoluția copiilor pe parcursul celor două săptămâni.

Ca orice proiect ce ține de procesul de educație extrașcolară, proiectul realizat de noi are și părți bune, și părți mai puțin bune. Un dezavantaj al acestui program ar fi că acesta nu poate fi desfășurat decât pe perioada vacanței de vară a copiilor. Dar acesta este un dezavantaj obiectiv, fiindcă programul copiilor și activitățile lor școlare nu permite frecventarea zilnică a proiectului propus pe durata a celor două săptămâni. După ore elevii sunt obosiți și nu se pot concentra la noile activități, deoarece, menționează cadrele didactice din învățământul preuniversitar, „programa școlară este încărcată”¹². Am propus o durată de două săptămâni din considerentul că această perioadă este necesară pentru sedimentarea informațiilor noi și pentru încheierea și sudarea grupului de copii participanți.

Poate continua proiectul în viitor? Desigur, nu avem nicio îndoială în această privință. Pe viitor ne dorim să continuăm acest program și la celelalte muzee memoriale din Oradea sau, de ce nu, la sediul central, la Muzeul Țării Crișurilor, la Muzeul Orașului Oradea, adică în Cetate. Copiii sunt mai mult decât încântați să spună și ei povestea locurilor unde se află. Aceasta ar permite și mai mult deschiderea „față de valori variate, înnoite, care să dinamizeze atât individul, cât și societatea”¹³.

¹² Rolul activităților extrașcolare în procesul educațional (<https://edituradart.ro/wp-content/uploads/2023/08/Carte-Rolul-activitatilor-extrascolare-in-procesul-educational-Martie-2019-Vol.1.pdf>) (accesat 20.04. 2024).

¹³ C. Cucoș, *Pedagogie*, p. 49.

EDUCAȚIE MUZEALĂ

ACTIVITĂȚI DE EDUCAȚIE MUZEALĂ DERULATE LA MUZEULUI ȚĂRII CRIȘURILOR ORADEA – COMPLEX MUZEAL ÎN PERIOADA IANUARIE – AUGUST 2023

Dalida MOGA*

MUSEUM EDUCATION ACTIVITIES HELD AT THE ȚĂRII CRIȘURILOR MUSEUM ORADEA – MUSEUM COMPLEX IN JANUARY – AUGUST 2023

ABSTRACT

Within the Țării Crișurilor Museum, a special emphasis is accorded to its involvement in educating young generations and not only, through organizing various activities for developing imagination, curiosity, orienting attention towards a proposed theme, ensuring a professional guidance, depending on the age category, related to the presented topic and the provision of adequate spaces for carrying out activities or even a lesson in an environment other than the classic one (the classroom). Within the organized activities, three components were taken into account: the learning component, carried out by presenting the object from the museum's heritage and other information related to it, the practical component related to the proposed theme and the result of which was taken home and the component of consolidating new knowledge through visiting a section of the museum, where the objects presented during the activity can be found. Activities were also carried out in collaboration with other cultural institutions, such as the "Gheorghe Șincai" County Library, Bihor.

The activities referred to below are: Curiosities about butterflies, The history of the clock, The history of photography, From the garden of the planet, Ion Creangă, Memories from childhood - Cherries, Curiosities from the insect world - The stick insect, Walking with the varan lizard. The activities presented had a particular impact, which led to a close connection between the schools in the city of Oradea and from Bihor County and the museum.

Keywords: Țării Crișurilor Museum Oradea – Museum Complex, education, museum pedagogy, learning, discovering local heritage, children's education.

Vom porni de la cele două definiții, ale muzeului și ale educației, pentru a vedea legătura strânsă dintre muzeu și educație. Muzeul este instituția de cultură de drept public sau de drept privat, fără scop lucrativ, aflată în serviciul societății, care colecționează, conservă, cercetează, restaurează, comunică și expune, în scopul **cunoașterii, educării** și recreerii, măturii materiale și spirituale ale existenței și evoluției comunităților umane, precum și ale mediului înconjurător. Educația (DEX) este ansamblul de măsuri aplicate în mod sistematic în vederea formării și dezvoltării însușirilor intelectuale, morale sau fizice ale copiilor și ale tineretului sau, *p. ext.*, ale oamenilor, ale societății etc.; rezultatul acestei activități pedagogice; buna creștere, comportare civilizată în societate. „Activitatea pedagogică reprezintă o activitate proiectată la nivelul unor finalități care vizează formarea – dezvoltarea personalității, realizabilă prin intermediul unor acțiuni educaționale, structurate pe baza corelației funcționale existentă între subiect/educator, - obiect/educat, desfășurată într-un câmp psihosocial deschis”¹.

Evoluția societății umane aduce după sine și necesitatea dezvoltării și evoluției muzeului și deschiderea acestuia către toate categoriile de public. Dar și conceptul de educație necesită modificări, ceea ce duce la găsirea unor noi metode de învățare și de deschidere de noi orizonturi în cunoștințele copiilor. Aici poate interveni și muzeul prin activități organizate și dedicate în special elevilor și profesorilor. Așadar, muzeul și școala trebuie să interacționeze, să găsească metode de a colabora, pentru a forma și pregăti specialiști și noi categorii de public.

Toate aceste modificări ale vieții duc spre necesitatea unui muzeu inovator în ceea ce privește organizarea muzeului, tehnicile de conservare, modalitățile de prezentare și de a oferi informație. Strategia de organizare și prezentare a unui muzeu constă în identificarea grupurilor țintă și desfășurarea de proiecte și activități pentru atragerea acestui grup către muzeu.

Vizita într-un muzeu nu trebuie să fie doar o simplă acumulare a informației, ci ar trebui să se simtă ca o experiență atractivă. Modul în care sunt organizate expozițiile într-un muzeu, atât cele permanente cât și cele temporare, influențează publicul, precum și fluxul de vizitatori. Alături de expozițiile prezentate, organizarea și a altor activități atractive va modifica categoriile și numărul de vizitatori.

* Muzeul Țării Crișurilor Oradea – Complex Muzeal; e-mail: dalidamoga@yahoo.co.uk.

¹ Sorin Cristea, *Dicționar de termeni pedagogici*, Editura Didactică și Pedagogică, București, 1998 (https://www.academia.edu/20071711/21410959_Sorin_Cristea_Dictionar_de_Termeni_Pedagogici).

Există o serie de modalități de implicare a muzeului în educație. Dintre acestea se pot aminti:

- activități de dezvoltare a imaginației, a curiozității și a dorinței de implicare prin prezența într-un mediu natural, reprodus în cadrul expozițiilor din muzeu;
- orientarea și concentrarea atenției asupra unei singure direcții, cum ar fi vizita într-o casă memorială, sau asupra unui artist în cadrul unei expoziții de artă;
- asigurarea unui ghidaj profesionist, legat de o temă stabilită anterior;
- asigurarea de spații de desfășurare a unor activități sau chiar ore de curs într-un alt mediu decât cel clasic.

În cadrul Muzeului Țării Crișurilor se pune accent pe îndeplinirea tuturor celor de mai sus. Se organizează activități educative, legate de patrimoniul muzeului, activități în cadrul muzeelor memoriale și a Cetății Oradea, care sunt secții ale muzeului. Legate de personajul istoric a cărui casă se vizitează, ghidajele sunt făcute de către muzeografi cu profesionalism, punându-se accent pe tema cu care se vine a fi dezbătută, muzeul având spații special amenajate pentru desfășurarea de activități extracurriculare.

Prezența într-un muzeu poate avea mai multe forme: vizite fără un scop anume, vizite cu un scop foarte bine definit, care pot face parte din cadrul unei teme predate sau care urmează a fi predate în cadrul orelor de curs de la școală și, nu în ultimul rând, participarea la activități organizate și desfășurate în cadrul unui muzeu, având diverse teme. Reușita unei vizite în muzeu ține de identificarea și stabilirea unui obiectiv bine definit legat de o temă propusă.

Activitățile de educație muzeală, desfășurate în cadrul muzeului, ar trebui să ducă la deschiderea pentru copii a unor lumi noi, „împrietenirea” copiilor și a profesorilor cu muzeul, contactul profesorilor și al copiilor cu patrimoniul muzeului, implicarea profesorilor și a copiilor în desfășurarea activităților, propuneri din partea copiilor și a profesorilor de activități care să ducă la completarea curriculei școlare.

„Muzeele contribuie în primul rând la completarea educației primite în școală de elevi și tineri, în general, dar și la pregătirea continuă a persoanelor adulte și vârstnice, în special prin anumite concepte de educație civică pe care încearcă să le implementeze prin programele special dedicate publicului”².

Fiecare dintre activitățile de educație muzeală pe care le organizez au următoarele componente:

- componenta de învățare (prezentarea obiectului, imagini, descriere, filmulețe etc.), bazată pe categoria de vârstă a participanților la activități;
- componenta practică – o activitate practică al cărui rezultat participanții îl duc acasă și care este legată de tema propusă;
- componenta de consolidare a noilor cunoștințe prin vizitarea unei secții a muzeului în care se regăsesc obiectele a căror temă a fost prezentată.

În cadrul activităților propuse se folosesc metode interactive, care dezvoltă creativitatea, stimulează învățarea și dezvoltarea capacităților de analiză. Rolul folosirii acestor metode este de a dezvolta comunicarea, independența în gândire, creativitatea, luarea unor decizii corecte, precum și posibilitatea de a argumenta luarea acestor decizii. Pentru ca aceste metode să funcționeze cu succes este necesar să ținem cont de particularitățile de vârstă ale participanților, de combinarea diferitelor forme de activitate, îmbinarea muncii individuale cu munca în grup.

Activitățile se desfășoară atât în Sala de Pedagogie Muzeală (foto), cât și în aer liber, în funcție de tema propusă și perioada de desfășurare. Ne-am dotat cu mobilier atractiv, fotolii „pufl”, diverse culori, pentru a face activitățile cât mai plăcute pentru copii. Aceste fotolii „pufl” pot fi folosite atât în sală, cât și afară.

² Monica Dumitru, *Școala și muzeul – factori inseparabili în procesul educativ*, în *Pedagogie Muzeală*, vol. I, Muzeul Județean Mureș, Editura Mega, Târgu-Mureș, 2013, p. 14.

Voi trece acum la descrierea doar a câtorva dintre activitățile desfășurate în cadrul Muzeului Țării Crișurilor Oradea, în perioada ianuarie – august 2023. Organizăm activități educative periodice, chiar și două-trei pe lună. Activitățile sunt organizate ținându-se cont de categoriile de vârstă cărora le sunt adresate. Toate activitățile pe care le organizăm au variante în funcție de vârstă. Prezentările care se fac sunt în funcție de categoria de vârstă, o variantă pentru vârsta preșcolară, alta pentru clasele I-III și o altă variantă pentru cei de clasele IV-VI.

În anunțul de publicitate a fiecărei activități este prezentă și o scurtă descriere a acesteia. Activitățile se adresează, în general, categoriilor de vârstă de la grădiniță până la clasa a VI-a.

Muzeul Țării Crișurilor Oradea are mai multe secții, de la Secția de Istorie, Secția de Artă, Secția de Etnografie, Secția de Științele Naturii, în cadrul căreia există și Vivarium-ul, la muzeele memoriale și Cetatea Oradea, ceea ce ne ajută să putem alege dintr-o paletă variată de teme legate de patrimoniul muzeului și organizarea unor activități cu teme diverse.

Curiozități despre fluturi³

S-au prezentat trei specii de fluturi exotici din patrimoniul muzeului: *Ornithoptera Goliath Procus*, *Morpho Thamyris* și *Caligo Eurilochu* sau Fluturile Ochi de Bufniță. După o expunere generală a etapelor pe care le parcurg până ajung acei fluturi frumoși, s-a trecut la prezentarea speciilor de fluturi exotici. Copiii au fost lăsați să se apropie de cutiile cu fluturi ca să-i vadă îndeaproape, s-a făcut descrierea lor etc. Au fost vizualizate filmulețe cu mediul de unde provin, cu ce se hrănesc, diverse curiozități despre aceste specii.

A urmat vizita în muzeu, la Secția de Științe ale Naturii, unde ghidajul a avut ca punct principal speciile de fluturi întâlnite la noi în țară și care se regăsesc în expozițiile de la secția vizitată.

La finalul activității, participanții au primit un puzzle cu imaginea unuia dintre fluturii prezentați.

³ <https://www.bihon.ro/stirile-judetului-bihor/atelier-de-educatie-muzeala-curiozitati-despre-fluturi-4124097/>, accesat în 20 iunie 2024.

Istoria ceasului⁴

După prezentarea unei scurte istorii a ceasului au fost descrise diverse tipuri de ceasuri, iar copiii au făcut cunoștință cu un ceas de șemineu și un pendul. La ceasul de șemineu au putut vedea mecanismul ceasului, cum funcționează, iar la pendul au fost lăsați să ia în mână greutatea acestuia, explicându-se în același timp rolul lor. În partea practică s-a primit și asamblat un puzzle cu ceasul din povestea *Frumoasa și bestia*. Activitatea s-a încheiat cu o vizită la Secția de Istorie de la etajul doi, unde muzeul are o expoziție deosebită de ceasuri⁵.

Istoria fotografiei⁶

Activitatea a cuprins o scurtă istorie a fotografiei, prezentarea unor aparate vechi de fotografiat, vizitarea expoziției legate de fotografie de la Muzeul Orașului Oradea, secție a Muzeului Țării Crișurilor Oradea – Complex Muzeal.

Prezentarea expoziției a fost făcută de către un fotograf profesionist, Ștefan Tóth, cel care a și donat multe din piesele legate de istoria fotografiei din expoziția muzeului.

Activitatea s-a finalizat cu o poză instant, făcută cu un aparat modern de fotografiere, pe care participanții au dus-o acasă ca și amintire.

⁴ <https://www.facebook.com/profile/100063652116602/search/?q=Istoria%20ceasului>, postare din 28 februarie 2023; <https://www.crisana.ro/stiri/actualitate-2/inscrieri-contra-cronometru-istoria-ceasului-la-muzeu-193390.html>, accesat în 20 iunie 2024.

⁵ Ghidajul a fost realizat de către muzeograf dr. ing. Ronald Hochhauser, de la Secția de Istorie.

⁶ <https://www.facebook.com/profile/100063652116602/search/?q=Istoria%20fotografiei>, postare din 30 aprilie 2023.

Din grădina planetei⁷

Este o activitate ce se bazează pe o temă de actualitate, de grijă pentru planeta noastră, care ne oferă o serie de beneficii. Activitatea a început cu discuții și urmărirea unui filmuleț despre planetă, despre reciclare și importanța acesteia. S-a trecut la prezentarea unor plante medicinale pe care le găsim ușor și s-a vorbit despre beneficiile acestora. Legat de beneficiile plantelor medicinale s-a făcut în fața copiilor ceai de tei și de mentă. S-a explicat ce înseamnă infuzarea ceaiului și s-a trecut la degustarea acestui ceai natural, fără îndulcitor. S-au descris diferențele dintre cele două ceaiuri: gust și miros, precum și beneficiile fiecărui tip de ceai în funcție de planta medicinală folosită. Spre surprinderea noastră au fost copii care au cerut supliment la degustare. Pentru a putea să-și facă ceai singuri acasă au primit câte un pliculeț cu ceai pe care l-au luat cu ei. Activitatea s-a finalizat cu vizitarea Secției Științele Naturii, accentul în partea de ghidaj punându-se pe plante și habitatul acestora⁸.

⁷ <https://www.facebook.com/profile/100063652116602/search/?q=Din%20gradina%20planetei>, postare din 31 martie 2023.

⁸ Activitatea a fost susținută în colaborare cu Adina Pop, muzeograf la Secția Științele Naturii, și Andreea Pop, muzeograf la Secția Relații Publice și Expoziții.

„Amintiri din copilărie” de Ion Creangă – „La cireșe”⁹

Activitatea a fost realizată în colaborare cu Biblioteca Județeană „Gheorghe Șincai” Bihor.

Pentru că generațiile actuale de copii se bazează foarte mult pe tehnologie și cititul este, pentru unii, lăsat pe planul doi, am decis să realizăm o activitate comună cu Biblioteca Județeană legată de Ion Creangă, iar pentru că era perioada cireșelor ne-am gândit să ne axăm pe *Amintiri din Copilărie – La cireșe*.

Activitatea s-a desfășurat la Biblioteca Județeană „Gheorghe Șincai”, aflată în vecinătatea muzeului. S-a început cu o vizită la secțiile cu cărți pentru copii ale bibliotecii, s-au ales cărți pe care copiii le-au găsit în bibliotecă și pe care le-au citit sau le-ar plăcea să le citească. În sala de lectură a bibliotecii copiii au fost așteptați cu cărți scrise de Ion Creangă, care au fost prezentate. S-a trecut la expunerea vieții și a scrierilor lui Creangă, apoi s-a vizionat filmulețul cu partea *La cireșe* din *Amintiri din copilărie*.

După terminarea acestei părți a activității s-a vizitat o parte a Secției de Etnografie, unde copiii au putut vedea obiecte descoperite în filmuleț: mobilier vechi, oale din lut, linguri din lemn, utilaje folosite pe vremuri la muncile câmpului etc.

La finalul activității copiii au primit un pachetel cu cireșe.

⁹ <https://www.facebook.com/profile/100063652116602/search/?q=amintiri%20din%20copilarie>, postare din 13 iunie 2023.

Organizăm și Ateliere de vară, care în general se desfășoară în aer liber¹⁰.

Curiozități din lumea insectelor: Insecta Băț¹¹

Activitatea a cuprins generalități despre insecte cunoscute sau mai puțin cunoscute și curiozități din lumea acestora, prezentarea în aer liber a Insectei Băț¹².

Activitatea s-a încheiat cu o vizită în Vivariu.

¹⁰ <https://www.bihon.ro/stirile-judetului-bihor/atelierele-de-vara-pentru-copii-la-muzeului-tarii-crisurilor-oradea-complex-muzeal-4346408/>, accesat în 21 iunie 2024; <https://www.crisana.ro/stiri/actualitate-2/in-perioada-19-iunie-23-august-la-oradea-atelierele-de-vara-ale-muzeului-196081.html>, accesat în 21 iunie 2024.

¹¹ <https://www.facebook.com/profile/100063652116602/search/?q=insecta%20bat>, postare din 19 iulie 2023.

¹² Activitatea s-a desfășurat în colaborare cu șeful Secției Științele Naturii, Adrian Găgiu.

La plimbare cu șopârla varan!¹³

Activitatea s-a desfășurat în aer liber. Prima parte a cuprins descrierea speciei în general, a speciilor de șopârle care trăiesc și pe teritoriul României, apoi s-a trecut la prezentarea varanului. Această șopârlă, aflată în patrimoniul muzeului în cadrul Vivariului, a fost scoasă în aer liber și prezentată copiilor de aproape. De menționat faptul că nu au fost lăsați să o atingă, explicându-li-se riscurile acestui lucru atât din punct de vedere sanitar, cât și din punct de vedere al stresului la care ar fi supus animalul.

Atelierul s-a finalizat cu vizitarea Vivariului¹⁴.

Concluzii

Toate aceste activități au avut ca scop prezentarea într-un mod atractiv a patrimoniului muzeului, precum și apropierea copiilor de muzeu. Activitățile au adunat, de cele mai multe ori, sute de participanți, fiind nevoiți să suplimentăm zilele în care s-au desfășurat sau să reluăm cu alte ocazii aceste activități. Legătura dintre Muzeul Țării Crișurilor și școlile din municipiul Oradea sau județul Bihor este una foarte strânsă, existând cazuri în care unii dascăli au venit cu solicitarea de a fi anunțați în mod expres de activitățile care urmează să fie susținute¹⁵.

¹³ <https://www.facebook.com/profile/100063652116602/search/?q=varan>, postare din 3 august 2023.

¹⁴ Activitatea s-a desfășurat în colaborare cu muzeograful Adrian Găgiu, șeful Secției de Științele Naturii.

¹⁵ <https://www.facebook.com/profile/100039867172300/search/?q=muzeul%20tarii%20crisurilor>, postare din 12 decembrie 2022.

ACTIVITĂȚI DE PEDAGOGIE MUZEALĂ ÎN VIVARIUL MUZEULUI ȚĂRII CRIȘURILOR ORADEA – COMPLEX MUZEAL

Gabriela LOBONȚ*

MUSEUM PEDAGOGY ACTIVITIES IN THE VIVARIUM OF THE ȚĂRII CRIȘURILOR MUSEUM ORADEA – MUSEUM COMPLEX

ABSTRACT

Designed on the model of international museums that have a natural science section, such as the Țării Crișurilor Museum, the Vivarium is part of the permanent exhibition of the Natural Science Section. It represents a complex exhibition of live animals and has different functions: attraction and recreation, conservation, education and research.

In the framework of the “Summer Workshops” program started by the Țării Crișurilor Museum - Museum Complex of Oradea, for the capitalization of the vivarium we have designed and supported a workshop entitled “Fish Aquarium”. It was addressed to children from primary school, age group being 6-10 years. The activity of this workshop involves making their own fish aquarium using the collage technique. Thus, the students learned the steps to follow to maintain a real aquarium and the types of fish that can live together.

Keywords: vivarium, Summer Workshops, Aquarium, education, learning.

Introducere

Conform ultimei definiții a muzeului date de ICOM, publicată în 24.08.2022 la Praga, rolul acestuia este de a „oferi publicului experiențe variate în scopul educării, delectării, reflectării și al împărtășirii de cunoștințe”¹. Rolul muzeului s-a schimbat de-a lungul timpului de la un scop clar în a colecta, cerceta, și conserva, în prezent pe lângă funcțiile tradiționale se pune un mare accent pe educație, recreere și transmitere de cunoștințe. Educația în muzee nu este condiționată de tipul sau dimensiunea muzeului sau a colecțiilor. Unul dintre cele mai importante scopuri ale acestor instituții este de a educa publicul și comunitatea din care fac parte, în special în privința unor teme legate de natura colecțiilor sale, dar nu limitat la acestea. Educația și relația școală – muzeu trebuie să fie un scop pentru toate muzeele².

Tot în definiția dată de ICOM muzeului, un alt scop este acela de împărtășire a cunoștințelor. Rolul pedagogiei muzeale nu mai este văzut ca o simplă activitate pentru educarea copiilor sau a participanților, fiind definită ca o disciplină științifică distinctă aplicată mediului muzeal sau științelor sociale preocupate de educația muzeală³. Rolul pedagogului muzeal, sau al muzeografului în unele cazuri, este de a face ca relația dintre instituția de cultură și societate să evolueze, pentru înțelegerea funcției și obiectivelor activităților muzeale. Este important să înțelegem importanța activității educaționale în muzee și conceptul de educație nonformală în teoria și practica muzeelor⁴.

În ultimii ani s-a putut observa o evoluție a activității publice și a programelor educaționale. Mesajele și activitățile legate de procesul de educație trebuie să fie personalizate și adaptate publicului, iar dacă facem referire la atelierele dedicate elevilor, acestea trebuie să vină în completarea curriculei școlare. De asemenea, educația formală și cea nonformală prezintă în muzee prezintă similarități și scopuri comune, dar sunt și diferite în ceea ce privește instrumentele utilizate⁵. Educația nonformală are o altă abordare a învățării prin activități plăcute și motivante. Avantajele acestui tip de educație sunt multiple. Elevii sunt încântați de locul de desfășurare a activității, fiind în exteriorul unității școlare. De asemenea, informațiile care li se prezintă sunt făcute într-un mod foarte atractiv. Învățarea se face prin joacă, într-un cadru prietenos, care să le ofere o nouă experiență socială și educațională.

Efectele majore pe care educația nonformală le urmărește sunt: creșterea calității actului educativ prin completarea modul tradițional de educație, la care adaugă activități accesibile unui număr cât mai

* Muzeul Țării Crișurilor Oradea – Complex Muzeal; e-mail: gabi_beltechi@yahoo.com.

¹ <https://www.muze.org/sitev2/2022/08/25/o-noua-definitie-a-muzeelor/>, accesat în 15 iunie 2024.

² Alexandra Zbucnea, *Educația formală și informală în muzee*, în *Revista muzeelor*, nr. 1, 2006, p. 37.

³ Parol Tișlar, *The Development of Informal Learning and Museum Pedagogy in Museum*, în *European Journal of Contemporary Education*, 6(3), sept. 2017, p. 586.

⁴ *Ibidem*, p. 587.

⁵ A. Zbucnea, *op. cit.*, p. 40.

mare de tineri, stimularea tinerilor și implicarea în diferite domenii prin activități de voluntariat, prin care ei pot să-și valorifice timpul liber, astfel încât să-i ajute la cultivarea și dezvoltarea anumitor aptitudini sau înclinații.

Muzeul Țării Crișurilor Oradea – Complex Muzeal promovează și desfășoară activități de educație muzeală. Acestea sunt realizate de fiecare secție în parte, pe parcursul unui an calendaristic. În timpul anului atelierele sunt frecventate în mod special de elevii care vin în mod organizat cu clasa. Secția de Științe ale Naturii se bucură de un număr însemnat de elevi și preșcolari participanți la atelierele realizate de personalul muzeal al acestei secții. De asemenea, muzeul promovează și realizează programul „Ateliere de vară”. Scopul acestor ateliere este de a le oferi copiilor activități distractive și educative pentru petrecerea timpului liber din vacanța de vară. O parte din aceste ateliere, îndeosebi cele organizate de Secția de Științe ale Naturii, au fost gândite pentru o mai bună cunoaștere a vivariului și a patrimoniului prezent pe secția de Științele Naturii.

Vivariul este o expoziție de animale vii, de mici dimensiuni, prezentate în 35 de acvarii, terarii și acvaterarii.

În prima sală sunt expuse acvariile cu pești. Amenajarea și amplasarea acvariilor s-a făcut în așa fel ca publicul să poată vedea cât mai multe specii de pești, din aproape toate arealele geografice. Printre atracțiile acestei săli se numără specii rare, de interes științific și de conservare în eventualitatea repopulării, precum Roșioara lui Racoviță, (*Scardinius erythrophthalmus racovitzai*) un pește de apă dulce, subspecie endemică dispărută din natură, care trăia numai în fosta rezervație a Pârâul Peța din Băile 1 Mai, distrusă prin supraexploatarea apei termale, Piranha cu burtă roșie (*Pygocentrus nattereri*), o specie omnivoră întâlnită în America de Sud, Piranha cu pată neagră (*Pyocentrus cariba*), Peștele sanitar cu velă (*Pterygoplichthys gibbiceps*), cu arealul speciei în zona tropicală, Peștele velier african (*Synodontis eupterus*), diferite specii de Bichir (*Polypterus*), Gurami albastru (*Trichopodus trichopterus*), cu arealul în Asia de Sud-Est, Discus (*Symphysodon discus*), o specie foarte apreciată pentru acvarii, Mbuna (*Cynotilapia afra*), specifică lacului Malawi etc.

În sala cu terarii sunt expuse specii de amfibieni, reptile și mamifere (printre care veverița marsupială zburătoare, care nu a mai fost expusă în instituții publice din țară). Dintre amfibieni, remarcabil este axolotl-ul, care, deși seamănă cu un mormoloc sau cu un pește cu picioare, este o specie de salamandră cu viață exclusiv acvatică.

Copiii au ocazia să observe și comportamente interesante, să cunoască mai bine diferite specii de animale mici și să-și depășească eventualele prejudecăți față de unele dintre ele, învățând despre rolul util și necesar al tuturor speciilor în economia naturii, ceea ce se constituie într-o formă ușoară și atractivă de educație ecologică la orice vârstă.

Astfel, vivariul are diferite funcții: atracție și recreere, conservare, educație și cercetare. Acvariile, terariile și acvaterariile pot fi văzute și ca material didactic pentru teme de educație ecologică și biologie (evoluționism, adaptări la mediu, comportament, mimetism, specii invazive etc.).

Atelierele de vară organizate de Muzeul Țării Crișurilor s-au desfășurat săptămânal, fiind concepute pe grupe de vârstă. Unul dintre aceste ateliere a fost „Acvariul cu pești”. În cadrul acestui atelier s-a urmărit ca participanții să-și dezvolte creativitatea, simțul practic, motricitatea fină, prin așezarea decorului și a peștilor pe planșa de lucru, cât și concentrarea asupra unei activități.

Materiale și metode

Atelierul „Acvariul cu pești” s-a desfășurat de trei ori, grupa de vârstă fiind 6-10 ani.

Acest atelier a fost structurat pe două componente. Pentru început s-a făcut o vizită ghidată la vivariu, unde copiii au primit ca sarcină analizarea în amănunt a acvariilor. În cadrul vizitei s-a pus un mare accent pe aspectul acvariilor, de la dimensiune, plante acvatice, speciile de pești, dimensiunea lor, modul de întreținere al unui acvariu și de îngrijire a peștilor. După această vizită, a doua parte a activității a continuat în sala de pedagogie muzeală, unde printr-o prezentare interactivă PowerPoint, s-au discutat aspectele legate de acvariile pe care le-au văzut în vivariu. Copiii au fost mereu în dialog cu muzeograful pentru a valorifica și fixa cunoștințele care le-au fost oferite în timpul vizitei. După aceste discuții s-a făcut trecerea la partea practică, confecționarea acvariului prin tehnica colajului.

Pe parcursul activității s-au urmărit etapele și modul de amenajare a unui acvariu prin explicațiile și imaginile prezentate anterior, urmărind importanța fiecărui pas și rolul acestora. Astfel, au avut loc discuții despre importanța plantelor speciale de acvariu, tipurile de pești care pot conviețui împreună,

respectarea numărului de pești în funcție de dimensiunea acvariului și a peștelui la maturitate, modul lor de hrănire, reguli de întreținere și îngrijire a unui acvariu⁶.

Metodele și procedeele didactice folosite au fost: explicația, conversația, instructajul, demonstrația, exercițiul, jocul, expunerea, analiza, iar ca material didactic au fost folosite: cutie carton, hârtie colorată fășii, foarfece, creioane colorate, coală cu imaginea următorilor pești: gurami, scarar, sanitar.

Formele de organizare a atelierului au fost activitate frontală și individuală.

Consolidarea cunoștințelor s-a făcut prin modul de realizare a acvariului, încercând pe cât posibil urmărirea pașilor prin care se amenajează un acvariu real, în acest fel s-a adus o contribuție la completarea curriculei școlare prin exemple de habitate acvatice, autohtone, exotice, cât și importanța protejării speciilor (habitatul termal al Roșioarei lui Racoviță) amenințate cu dispariția, conservarea habitatelor și observarea directă a speciilor de pești. De asemenea, în cadrul acestui atelier s-a realizat o responsabilizare și o sensibilizare a copiilor pentru asigurarea condițiilor optime de viață a animalele ținute în captivitate și creșterea interesului acestora pentru acvaristică.

La final s-a făcut o recapitulare despre ce s-a discutat și ce au vizitat în cadrul atelierului. De asemenea, s-a făcut un feedback despre animalele care i-au impresionat mai mult și despre care au dori să afle mai multe informații în cadrul atelierelor viitoare.

Concluzii

Atelierul „Acvariul cu pești” a fost gândit pentru valorificarea vivariului prin diferitele funcții pe care acesta le deține: atracție și recreere, conservare, educație și cercetare. Acvariile, terariile și acvaterariile pot fi utilizate și ca material didactic pentru teme de educație ecologică și biologie.

Prin activitățile desfășurate în cadrul acestor ateliere, copiii își dezvoltă în special abilitățile și deprinderile dintr-un domeniu care îi interesează. Scopul acestui atelier a fost de a-i ajuta pe copii să-și dezvolte creativitatea, abilitățile de comunicare, motricitatea fină, și să conștientizeze că într-un muzeu se poate petrece timpul într-un mod atractiv, plăcut, recreativ, distractiv. Utilizând educația nonformală am completat curricula școlară și le-am arătat copiilor și o altă latură a muzeului. Educația muzeală are un rol important în învățarea pe tot parcursul vieții în societățile contemporane. Învățarea prin joacă este din ce în ce mai populară în rândul vizitatorilor și nu există nicio îndoială că muzeele atrag un nou public prin astfel de activități, care devin o utilizare repetată și eficientă a timpului liber dacă obiectivele educaționale sunt atinse⁷.

De la un atelier la altul s-a văzut o creștere a interesului pentru aceste activități, atât din partea participanților, cât și a personalului didactic.

Mulțumiri

Mulțumesc colegelor Erika Posmoșanu, pentru sugestiile făcute pentru îmbunătățirea acestei lucrări și ajutorul acordat pentru realizarea materialului didactic, Adina Nicoleta Pop, pentru ajutorul acordat în timpul atelierului, și colegilor Alexandru Szabo și Tiberiu Catrișcău, pentru fotografierea în timpul atelierului.

⁶ Ing. Marcel Stanciu, *Creșterea peștilor de acvariu*, Complexul Muzeal de Științe ale Naturii Constanța, 1982, *passim*.

⁷ P. Tișlar, *op. cit.*, p. 591.

Anexe

Foto 1. Copiii participanți la atelier

Foto 2. Prezentarea vivariului

Foto 3. Prezentarea materialului didactic

Foto 4. Desfășurarea atelierului

Foto 5. Acvariile copiilor

Bibliografie

Ing. Marcel Stanciu, *Creșterea peștilor de acvariu*, Complexul Muzeal de Științe ale Naturii Constanța, 1982

Alexandra Zbucnea, *Educația formală și informală în muzee*, în *Revista muzeelor*, nr. 1, 2006

Parol Tișlar, *The Development of Informal Learning and Museum Pedagogy in Museum*, în *European Journal of Contemporary Education*, 6(3), sept. 2017, p. 586-592

<https://www.muzee.org/sitev2/2022/08/25/o-noua-definitie-a-muzeelor/>

<https://www.twinkl.ro/>

ARTĂ

VESTIMENTAȚIE, MODĂ ȘI VIAȚĂ SOCIALĂ DIN PERIOADA LA BELLE ÉPOQUE (SFÂRȘIT DE SECOL XIX – ÎNCEPUT DE SECOL XX) ÎN LUCRĂRI DIN COLECȚIA DE PICTURĂ UNIVERSALĂ A MUZEULUI ȚĂRII CRIȘURILOR ORADEA – COMPLEX MUZEAL

Agata Iuliana ADEL*

CLOTHING, FASHION AND SOCIAL LIFE DURING LA BELLE ÉPOQUE ERA (END OF THE 19TH CENTURY – BEGINNING OF THE 20TH CENTURY) IN WORKS FROM THE UNIVERSAL PAINTING COLLECTION OF THE ȚĂRII CRIȘURILOR MUSEUM ORADEA – MUSEUM COMPLEX

ABSTRACT

The present research considers the stylistic, thematic, iconographic and symbolic analysis of the works made during *La Belle Époque* era from the Universal Painting Collection of the Țării Crișurilor Oradea-Museum Complex. The author analyzes their relevance for attesting different phases and typologies in the evolution of the fashion in different countries of Europe. The paintings signed Diaque Ricardo (1853-1925), Charles François-Prospér Guérin (1875-1939), Berkes Antal (1874-1938), Vaszáry János (1867-1939), Rippl-Rónai József (1861-1927), Viski János (1891-1987), Udvardy Ignác Ödön (1877-1961), reflect the innovations of the urban clothing, in an era of democratization and reconsideration of the women's role in the society. The works of the Hungarian painters Berkes Antal (1874-1938), Herman Lipót (1887-1972), Rabocsy and the genre scenes also attest the specific entertainments of this era, as the horse racing, the family dining and the sunbathing. The paintings signed by Bihari Sándor (1855-1906), Hungarian painter, born in Băița, Bihor County, Romania and of Zsigmond Béla (?-1945), Hungarian painter from Oradea, attest the popular clothing, respectively the traditional fairs of the *La Belle Époque* era. Koszta József (1861-1949), Hungarian painter from Brașov, Romania, attests the daily life of the peasants. The work *Winter Perfumes*, realised in 1899 by the Romanian painter and graphic artist Michel Simonidy (Mihail Simonidi, 1870-1933) illustrates the ideal female archetype of the 1900 *Art*. The author also highlights the thematic, iconographic and clothing analogies of this paintings with works with similar themes from the same era.

The *Abstract* was translated by the author and the bibliographic references of the study are included in the notes.

Keywords: *La Belle Époque*, the 1900 *Art*, Diaque Ricardo (1853-1925), Charles François-Prospér Guérin (1875-1939), Berkes Antal (1874-1938), Vaszáry János (1867-1939), Rippl-Rónai József (1861-1927), Herman Lipót (1887-1972), Viski János (1891-1987), Udvardy Ignác Ödön (1877-1961), Zsigmond Béla (?-1945), Koszta József (1861-1949), Michel Simonidy (Mihail Simonidi, 1870-1933).

Studiul are ca suport material și documentar-iconografic lucrările din Colecția de pictură universală a Muzeului Țării Crișurilor Oradea – Complex Muzeal, Str. Armatei Române nr. 1/ A, realizate în perioada *La Belle Époque*, pe care le analizează stilistic, tematic, iconografic și simbolic, din perspectiva relevanței acestora pentru atestarea unor diferite faze în evoluția vestimentației, a modei naționale și europene, evidențiind, deopotrivă, analogiile de ordin tematic, iconografic și vestimentar ale tablourilor din colecția acestui muzeu cu lucrări ce abordează teme similare.

Epocă de efervescență culturală și artistică, de modernizare și democratizare a societății, perioada *La Belle Époque* este datată convențional între sfârșitul Războiului franco-prusac în 1871 și izbucnirea Primului Război Mondial în 1914 și se caracterizează prin inovații majore în toate domeniile creației artistice¹. În plan artistic, idealul feminin al epocii s-a exprimat plenar în cadrul *Artei 1900*. Mișcare artistică ce a marcat sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului XX (1890-1910), cu variante și denumiri ce reflectă dimensiunea sa inovatoare (*Art Nouveau* în Franța, *Jugendstil* în Germania, *Secession* în Austria, *Stile Liberty* în Italia, *Modern Style* în Anglia, *Modernismo* în Spania)², *Arta 1900*

* Muzeul Țării Crișurilor Oradea – Complex Muzeal; e-mail: agataiulianaadel@gmail.com.

¹ https://ro.wikipedia.org/wiki/Belle_%C3%89poque.

² Constantin Prut, *Dicționar de artă modernă și contemporană*, ediția a III-a, revăzută și adăugită, Editura Polirom, Iași, 2016, p. 35-36; <https://www.britannica.com/art/Art-Nouveau>.

și-a pus amprenta stilistică înnoitoare, modernă și expresivă în toate genurile artei: arhitectură și decorație arhitecturală, pictură și grafică, sculptură, artă decorativă, vitralii și feronerie, modă și accesorii vestimentare, bijuterii și parfumuri etc. Sub influența marcantă a unei perioade de democratizare socială și reconsiderare a rolului femeii în societate, sfârșitul secolului al XIX-lea și primele decenii ale secolului XX au marcat un moment de cotitură și în ceea ce privește evoluția vestimentației, modei și a modului de viață în general.

Aspectele de modernitate afirmate în această perioadă în arta din România au fost reliefate în numeroase contribuții de specialitate ale istoricilor și criticilor de artă din România³.

În 2018 a fost publicată o amplă sinteză consacrată istoriei artei românești, *Arta din România. Din preistorie în contemporaneitate*⁴, în două volume cu caracter monumental, prilejuate de sărbătorirea Centenarului *Marii Uniri*. Editată de Acad. Marius Porumb, Directorul Institutului de Arheologie și Istoria Artei din Cluj-Napoca, respectiv regretatul Acad. Răzvan Theodorescu (1939-2023), ampla lucrare, publicată în Editura Academiei Române și Editura Mega, conține numeroase studii referitoare la evoluția artelor plastice din România „din preistorie în contemporaneitate”. O parte din aceste studii, reunite în Capitolul al III-lea, *Arta din România în prima jumătate a secolului XX*, sunt semnate de istoricii și criticii de artă Dr. Corina Teacă⁵, Dr. Iulia Mesea⁶, Dr. Tiberiu Alexa⁷, Dr. Cristian Robert Velescu⁸, Dr. Adriana Șotropa și Dr. Ioana Vlasiu⁹, Dr. Mariana Vida¹⁰, Dr. Sorin Vasilescu¹¹, Dr. Ramona Novicov¹², abordând, atât problematica specifică *Artei 1900*, cât și artiștii activi pe teritoriul României în perioada *La Belle Époque*. Portretul reprezentativ din perioada *La Belle Époque*, moda și mentalitatea specifică epocii au fost abordate de istoricul și criticul de artă Dr. Adrian Silvan Ionescu¹³.

Continuatoare a tradiției de cercetare din centrul universitar Cluj-Napoca¹⁴, istoriografia românească de artă din Transilvania este reprezentată de numeroase publicații consacrate, atât artiștilor reprezentativi pentru perioada cuprinsă între sfârșitul secolului al XIX-lea și primele decenii ale secolului XX, cât și diferitelor stiluri inovatoare afirmate în această epocă.

Din multitudinea contribuțiilor coordonate și semnate de renumiți istorici și critici de artă din spațiul transilvănean al țării, menționez volumul *Gheza Vida Centenar 1913-2013*, editat de Acad. Marius Porumb, cu prilejul Centenarului nașterii marelui sculptor român Gheza Vida (1913-1980)¹⁵, cărțile

³ Florica Cruțeru, Alice Dinculescu, *Istorici și critici de artă români: 1800-1980*, Editura Acs, Colecția Științific, București, 2021.

⁴ *Arta din România. Din preistorie în contemporaneitate*, editori: Acad. Marius Porumb; Acad. Răzvan Theodorescu (1939-2023), vol. I-II, Editura Academiei Române, București și Editura Mega, Cluj-Napoca, 2018, realizate cu colaborarea a 41 de istorici și critici de artă, etnologi, arheologi: Acad. Marius Porumb, Acad. Răzvan Theodorescu, Prof. Univ. Dr. Aurel Chiriac, Dr. Mihaela Sanda Salontai, Dr. Daniela Dâmboiu, Dr. Tereza Sinigalia, Dr. Constantin Ciobanu, Marina Sabados, Dr. Ana Dobjanschi, Dr. Victor Simion, Dr. Corina Popa, Dr. Ciprian Firea, Dr. Dana Jenei, Dr. Elena Dana Prioteasa, Dr. Cristina Cojocaru, Dr. Cornel Tatai-Baltă, Dr. András Kovács, Dr. Ana Dumitran, Dr. Iulia Mesea, Dr. Grațiela Grigoriu, Dr. Mihaela Vlăsceanu, Dr. Saveta Pop, Dr. Sorin Vasilescu, Dr. Adrian-Silvan Ionescu, Dr. Ovidiu Prejmerean, Dr. Mariana Vida, Conf. Univ. Dr. Ramona Novicov, Dr. Al. Chituță, Dr. Adriana Șotropa, Dr. Ioana Vlasiu, Dr. Corina Teacă, Dr. Tiberiu Alexa, Dr. Cristian Robert Velescu, Dr. Raluca Alexandrina Iordănescu, Dr. Dana Galanton, Dr. Irina Cărăbaș, Dr. Adrian Guță, Dr. Vasile Radu.

⁵ Corina Teacă, *Pictura românească 1900-1947*, în *Arta din România*, vol. I, p. 381-399; Eadem, *Artele decorative în prima jumătate a secolului XX*, în *Arta din România*, vol. I, p. 533-538.

⁶ Iulia Mesea, Tiberiu Alexa, *Pictura din Transilvania între 1900-1945*, în *Arta din România*, vol. I, p. 399-423.

⁷ Tiberiu Alexa, *Centrul artistic Baia Mare*, în *Arta din România*, vol. I, p. 442-503.

⁸ Cristian Robert Velescu, *Avangarda din România*, în *Arta din România*, vol. I, p. 423-442.

⁹ Adriana Șotropa, Ioana Vlasiu, *Sculptura românească 1900-1945*, în *Arta din România*, vol. I, p. 355-381.

¹⁰ Mariana Vida, *Grafica românească 1900-1945*, în *Arta din România*, vol. I, p. 503-533.

¹¹ Sorin Vasilescu, *Arhitectura din România 1900-1945*, în *Arta din România*, vol. I, p. 309-344.

¹² Ramona Novicov, *Secession, arhitectura modernității din Transilvania și Banat*, în *Arta din România*, vol. I, p. 344-350, il. nr. 451-477.

¹³ Adrian Silvan Ionescu, *Mișcarea artistică oficială în România secolului al XIX-lea*, Editura Noi Media Print, București, 2008; Idem, *Modă și societate urbană în România modernă*, Editura Paideia, București, 2006; Idem, *Învățământul artistic românesc 1830-1892*, Editura Meridiane, București, 1999; Idem, *Regina Maria și America*, Editura Noi Media Print, București, 2009; Idem, *Portrete în istoria artei românești*, Editura Dorul, Norresundby, Denmark, 2001; Idem, *Balurile din secolul al XIX-lea*, București, 1997; Idem, *Prolegomene la un virtual muzeu al istoriei și artei costumului urban*, în *Biharea*, X, 1982, p. 353-370.

¹⁴ Agata Chifor (Adel), *Istorici și Critici de Artă din Cluj-Napoca și Muzeul Țării Crișurilor Oradea – Complex Muzeal în publicații de referință / Art historians and Art critics from Cluj and the Țării Crișurilor Museum Oradea in Reference Publications*, în *Biharea*, vol. L, Editura Muzeului Țării Crișurilor, Oradea, 2023, p. 245-328, publicat în limba română și engleză.

¹⁵ *Gheza Vida Centenar 1913-2013*, editor: Acad. Marius Porumb, Editura Academiei Române, București și Editura Mega, Cluj-Napoca, 2013; *100 de ani de la Marea Unire. 100 de Personalități maramureșene care au făcut istorie*, coord. Teodor Ardelean, Cuvânt înainte de Ștefan Vișovan, Biblioteca Județeană „Petre Dulfu” Baia Mare, Academia Română, Centrul de Cercetare și Documentare, Baia Mare, 2018, p. 334-337; Agata Chifor (Adel), *Recenzie în limba română și engleză la volumul 100 de ani de*

consacrate artei plastice transilvănene¹⁶, respectiv artiștilor activi în perioada de sfârșit a secolului al XIX-lea și primele decenii ale secolului XX, semnate de Dr. Tiberiu Alexa, Prof. Univ. Dr. Negoită Lăptoiu etc., contribuțiile Prof. Univ. Emerit Dr. Nicolae Sabău, respectiv ale Dr. Alexandru Chituță, referitoare la creația pictorului și graficianului român Octavian Smigelschi (1866-1912)¹⁷, albumele, studiile, cataloagele consacrate avangardei artistice din România¹⁸ etc.

Aspectele de noutate afirmate în arta plastică din România în secolul al XVIII-lea au fost reliefate în studii publicate în revista de istoria artei *Ars Transsilvaniae*¹⁹, în timp ce tendințele și stilurile înnoitoare, afirmate în perioada *La Belle Époque*, au fost evidențiate în revista de istoria artei *Studia Universitatis Babeș-Bolyai, Series Historia Artium*²⁰, General Editor: Prof. Univ. Dr. Ovidiu Ghitta, Decan al Facultății de Istorie și Filosofie a Universității „Babeș-Bolyai”, Cluj-Napoca. În volumul 68 (LXVIII), 2023 al acestei reviste, realizat integral în limba engleză, p. 203-206, Prof. Univ. Dr. Maria Crăciun relevă contribuția majoră a lui Alfred Stieglitz (1864-1946) la dezvoltarea artei fotografice din secolul XX în cadrul unei *Recenzii* la amplul *Catalog Alfred Stieglitz, Camera Work*.

la Marea Unire, în *Biharea*, vol. L, Oradea, 2023, p. 388-398; Raoul Șorban, *Vida*, Editura Meridiane, București, 1981; Constantin Prut, *Dicționar de artă modernă*, București, 1982, p. 465-466; Idem, *Dicționar de artă modernă și contemporană*, ediția a III-a, revăzută și adăugită, Editura Polirom, Iași, 2016, p. 499; Mihai Muscă, *Gheza Vida*, în Tiberiu Alexa, Traian Moldovan, M. Muscă, *Centrul artistic Baia Mare*, Baia Mare, 1997, p. 286-289; Dorina N. Rusu, *Membrii Academiei Române, 1866-1999*, Editura Academiei Române, București, 1999.

¹⁶Negoită Lăptoiu, *Un pictor transilvănean: Flaviu C. Domșa (1873-1932)*, în *Centenar Muzeal Orădean*, 1872-1972, colectiv de redacție: Coriolan Hora, Tiberiu Jurcsák, Tereza Mozes, Ivan Ordentlich; secretar de redacție: Prof. Univ. Dr. Viorel Faur, redactor responsabil Prof. Univ. Dr. Sever Dumitrașcu, Oradea, 1972, p. 573-580; Idem, *Pictorul Emil Cornea (1898-1969)*, în *Biharea*, Oradea, 1973, p. 249-256; Idem, *Înființarea Școlii de Arte Frumoase din Cluj*, în *Biharea*, IV, 1976, Oradea, 1977, p. 223-228; Idem, *Statutul european al Centrului artistic Baia Mare*, în *Biharea*, XXII-XXIII, 1995-1996, Oradea, 1999, p. 131-139; Idem, *Universul rustic transilvan – sursă generoasă de inspirație artistică*, în *Biharea*, XXIV-XXV, 1997-1998, Oradea, 2001, p. 455-462; Idem, *Incursiuni în plastica românească*, Cluj-Napoca, 1987; Idem, *Incursiuni în plastica transilvană*, Editura Dacia, Cluj-Napoca, 1981; Idem, *Plasticieni timișoreni*, Editura Artemis, București, 1992; Idem, *Școala de Arte Frumoase din Cluj și Timișoara 1925-1941*, Editura Arc, București, 2000; Idem, *Centre artistice din România*, Editura Napoca Star, 2019; Tiberiu Alexa, Traian Moldovan, Mihai Muscă, *Centrul artistic Baia Mare*, Baia Mare, 1997.

¹⁷Virgil Vătășianu, *Pictorul Octavian Smigelschi*, Kraft & Drotleff S. A., Sibiu, 1936; Nicolae Sabău, *Contribuții la cunoașterea pictorului Octavian Smigelschi. Pictura Bisericii din Șanț (Rodna Nouă)*, în *File de istorie III*, Muzeul de istorie Bistrița, 1974; Negoită Lăptoiu, *Un spirit novator: Octavian Smigelschi*, în *Biharea*, VI, Oradea, 1979, p. 283-303; Nicolae Sabău, *Octavian Smigelschi în presă. Construirea imaginii publice a artistului în perioada 1887-2007*, I. 1887-1948 (colab. cu Ioana Gruică-Savu), Editura Mega, 2009, Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2010; Dr. Iulia Mesea, *Înnoire prin tradiție*, în vol. Alexandru Constantin Chituță, *Pictorul Octavian Smigelschi, lumină vie în veșnicie/ Octavian Smigelschi, living light into eternity*, Editura Astra Museum, Universitatea Lucian Blaga, Sibiu, 2012; Alexandru Constantin Chituță, *Octavian Smigelschi, Album*, Editura Muzeului Național Brukenthal/Armanis, Sibiu, 2014; Idem, *Octavian Smigelschi, inițiatorul picturii monumentale și naționale bisericesti*, în *Transilvania*, 1 / 2017, Editura Muzeului Național Brukenthal, 2023, *Prefață* de Acad. Răzvan Theodorescu, volum lansat cu ocazia expoziției „Octavian Smigelschi (1866-1912), monumentalitate artistică”, Muzeul de Artă Cluj-Napoca, 21 octombrie- 8 noiembrie 2015; Dr. Iulia Mesea (Muzeul Național Brukenthal), Dr. Ioana Gruică-Savu (Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei) și Dr. Dan Breaz (Muzeul de Artă Cluj-Napoca); https://www.macluj.ro/2015_arhiva_expozitiei/octavian-smigelschi.html; Alexandru Constantin Chituță, *Octavian Smigelschi, între tradiție și inovație/between tradition and innovation*; <https://sibiuiindependent.ro/2023/11/23/lansare-de-album-octavian-smigelschi-intre-traditie-si-inovatie-between-tradition-and-innovation-a-autorului-alexandru-constantinchituta/>; <https://sibiuiindependent.ro/2022/11/10/octavian-smigelschi-110-de-la-moartea-artistului-sibian-caruia-alexandru-chituta-i-a-dedicat-14-volume-si-11-expozitii/>.

¹⁸Iulia Mesea (coord.Album), Elena Popescu, Gudrun-Liane Ittu, Marius Tătaru, János Mihály, Tiberiu Alexa, *Pictori din Transilvania în centre artistice europene*, Bibliotheca Brukenthal, XVII, Muzeul Național Brukenthal, 2007, editor: Prof. Univ. Dr. Sabin Adrian Luca; Erwin Kessler (editor Album), Ruxandra Dreptu, Gheorghe Vida, Mariana Vida, Ioana Vlasiu, *Culorile avangardei. Artă în România, 1910-1950/ Die Farben der Avantgarde.Rumänische Kunst 1910-1950 / Colours of the Avantgarde.Romanian art 1910-1950*, foto: Marius Caraman, traducere engleză: Florin Bican, Ariadna Grădinaru, Fabiola Popa; traducere germană: Ida Alexandrescu Corina Bernic, Gabriel H. Decuble, Luminița Fgaur, Erika Grün, Editura Institutului Cultural Român, Muzeul Național Brukenthal, 2007; Valentin Trifescu, *Artiști maghiari din Colecția de artă contemporană a Muzeului Național Brukenthal*, Editura Muzeului Național Brukenthal, Sibiu, 2023, editor: Dr. Alexandru Constantin Chituță, manager interimar al Muzeului Național Brukenthal, curator: Valentin Trifescu, conservatori: Alexandra Runcan și Adela Negrea, restauratori: Camelia Dordea, Cristina Fău, Simona Stănculescu, Ilie Mitrea și Ioan Muntean, fotografii: Daniel Fărcașiu; tehnoredactare și copertă: Chris Balthes.

¹⁹Agata Chifor (Adel), *Recenzie* în limba română și engleză la Revista de Istoria Artei *Ars Transsilvaniae*, Redactor Acad. Marius Porumb, nr. XXX, 2020, Academia Română, Institutul de Arheologie și Istoria Artei Cluj-Napoca, Editura Academiei Române, 2020, în *Biharea*, vol L, Oradea, 2023, p. 379-387.

²⁰Eadem, *Recenzie* în limba română și engleză la Revista de Istoria Artei *Studia Universitatis Babeș-Bolyai, Series Historia Artium*, no. 1/ January-December, 2022, vol. 67 (LXVII) 2022 December 1, 157p., General Editor: Professor PhD. Ovidiu Ghitta, Dean of the Faculty of History and Philosophy of the “Babeș-Bolyai” University, Cluj-Napoca; Editor Coordinator: Professor PhD. (Associate), Gheorghe Măndrescu, Faculty of History and Philosophy of the “Babeș-Bolyai” University, Cluj-Napoca, în *Biharea*, vol. L, Oradea, 2023, p. 399-408.

The complete photographs, 1903-1917, Editura Taschen, Colecția Bibliotheca Universalis, Köln, 2022, 552p. (<https://www.ceeol.com/search/journal-detail?id=1053>).

În 2018 a fost organizat la Sibiu, Simpozionul Național de Istoria Artei²¹ „10 ani de la inaugurarea Galeriei de Artă Românească”, desfășurat în 13-14 decembrie 2018, cu prilejul aniversării Centenarului *Marii Uniri*, cu numeroase comunicări de istoria artei, referitoare la arta din România din perioada de sfârșit a secolului al XIX-lea și primele decenii ale secolului XX, susținute de Acad. Marius Porumb, Dr. Alexandru Chituță, Dr. Ana Dumitran, Dr. Tiberiu Alexa, Dr. Iulia Mesea, Dr. Valentin Trifescu, Dr. Mihaela Sanda Salontai, Dr. Ciprian Firea, Dr. Anda- Lucia Spânu, Dr. Adriana Pantazi, Dr. Gudrun-Liane Ittu, Dr. Alexandru Gh. Sonoc, Dr. Dana Jenei, Dr. Daniela Dâmboiu, Dr. Carmen Florescu, Drd. Raluca Cobuz, Drd. Radu Popică, Dr. Ioana Monica Savu Gruică, Dr. Cora Fodor.

În cadrul Muzeului Țării Crișurilor Oradea – Complex Muzeal, diferitele domenii ale *Artei 1900* au fost cercetate și valorificate prin studii științifice și cărți semnate de specialiștii Secției de Artă a Muzeului Țării Crișurilor²², publicate la secțiunea *Istoria Artei* a volumului *Centenar Muzeal Orădean*, 1872-1972²³, colectiv de redacție: Coriolan Hora, Tiberiu Jurcsák, Tereza Mozes, Ivan Ordentlich, secretar de redacție: Dr. Viorel Faur; redactor responsabil: Dr. Sever Dumitrașcu, 1972, în anuarul *Biharea*, publicația Secțiilor de Etnografie și Artă ale Muzeului (fondatorul revistei: Dr. Sever Dumitrașcu-1973, secretari de redacție: Dr. Ioan Godea, Dr. Elena Grigorescu, Dr. Aurel Chiriac, Dr. Viorel Faur, Dr. Barbu Ștefănescu; Dr. Ioan Goman din 2010-prezent)²⁴, precum și prin publicațiile personale, apărute în Editura Muzeului Țării Crișurilor și alte edituri²⁵.

Se remarcă, deopotrivă, colaborarea unor specialiști ai Secției de Artă a Muzeului Țării Crișurilor la volumul din 1999 al revistei *Studii și Comunicări*, editată de Muzeul de Artă Arad (în prezent Complexul Muzeal Arad) cu prilejul aniversării „Centenarului Secession”²⁶, colectiv de redacție: Pascu Hurezan, Elena R. Colta, Gheorghe Lanevski, Adriana Pantazi, Peter Hügel, Arad, 1999, la revista *Sargetia – Acta Musei Devensis*, editată de Muzeul Civilizației Dacice și Romane Deva, respectiv *Acta Musei Porolissensis*, revista Muzeului Județean de Istorie și Artă Zalău, precum și la volumele colective de studii interdisciplinare, editate de Muzeul Țării Crișurilor Oradea în colaborare cu personalități și instituții prestigioase din țară²⁷.

Ambianța epocii și relevanța *Artei 1900*, ca etapă distinctă și inovatoare din categoria stilurilor emblematice pentru orașul Oradea, alături de interferențele stilistice din arhitectura orașului Oradea în contextul perioadei *La Belle Époque*, au fost evidențiate de istoricul și criticul de artă, Prof. Univ. Dr. Aurel Chiriac²⁸, Director General-Manager al Muzeului Țării Crișurilor Oradea – Complex Muzeal între 1994-

²¹ [https://cultura.sibiu.ro/images/comunicate/REZUMATE_Simpozion_final_\(1\).pdf](https://cultura.sibiu.ro/images/comunicate/REZUMATE_Simpozion_final_(1).pdf).

²² Agata Chifor (Adel), *Istorici și Critici de Artă din Cluj-Napoca și Muzeul Țării Crișurilor Oradea-Complex Muzeal*, p. 245-328.

²³ <https://biblioteca-digitala.ro/?tip-publicatie=periodic&volum=562-centenar-muzeal-oradean--1972>.

²⁴ <https://mtariicrisurilor.ro/anuare/>; <https://biblioteca-digitala.ro/?pub=202-biharea-muzeului-tarii-crisurilor>; Pentru studiile și articolele publicate în anuarul de specialitate *Biharea*, intervalul 1973-2013, de către Prof. Univ. Dr. Aurel Chiriac, respectiv de membrii Secției de Artă ai Muzeului Țării Crișurilor Oradea, a se vedea Simona Bala, *Biharea 1973-2013. Repertoriu bibliografic*, în *Biharea*, XLI, 2014, Editura Muzeului Țării Crișurilor, Oradea, 2015, p. 199-230.

²⁵ <https://mtariicrisurilor.ro/wp-content/uploads/2024/01/Registru-Arta-2.pdf>; <https://editura.mtariicrisurilor.ro/colectia-de-arta-si-stiinte-sociale/>.

²⁶ *Studii și Comunicări*, Museum Arad, nr. 4-5, 1999, Colectiv de Redacție: Pascu Hurezan, Elena R. Colta, Gheorghe Lanevski, Adriana Pantazi, Peter Hügel, Arad, 1999.

²⁷ *Seminatores in Artium Liberalium Agro. Studia in honorem et memoriam Barbu Ștefănescu*, coord.: Prof. Univ. Dr. Aurel Chiriac, Prof. Univ. Dr. Sorin Șipoș, Editura Academia Română, Centrul de Studii Transilvane, Cluj-Napoca, 2014; *Studia Interdisciplinaria. In memoriam Magistri Barbu Ștefănescu*, coord.: Prof. Univ. Dr. Gabriel Moisa, Dr. Florina Ciure, Prof. Univ. Dr. Sorin Șipoș, Dr. Ioan Goman, Oradea, copertă și tehnoredactare: Adrian Buzaș, Editura Muzeului Țării Crișurilor, Oradea, Editura Academia Română, Centrul de Studii Transilvane, Cluj-Napoca, 2023; <https://editura.mtariicrisurilor.ro/wp-content/uploads/2023/11/Volum-Sesiune-B-Stefanescu-corectat.pdf>; *In Memoriam Sever Dumitrașcu*, coord. Prof. Univ. Dr. Florin Sfrengeu, Dr. Florina Ciure, Editura Muzeului Țării Crișurilor, Editura Ratio et Revelatio, Oradea, 2023.

²⁸ Aurel Chiriac, *Oradea. Album*, Editura Muzeului Țării Crișurilor, Oradea, 2001, p. 33-34; Idem, *Stilul Secession și Oradea*, în *Plaiuri bihorene*, Oradea, decembrie, 1975; Idem, *Marginalii la Expoziția Valori de grafică românească modernă*, în *Familia*, nr. 7-8, iulie-august, 1994; Idem, *Oradea: Renaștere, Baroc, Secession*, în *Familia*, nr. 9, septembrie, 1995; Idem, *Styles dans l'architecture d'Oradea (XIV-XX-siècles)* [Stiluri în arhitectura orașului Oradea- secolele XIV-XX], în *Transylvanian Review*, coord. Acad. Ioan-Aurel Pop; Președintele Academiei Române, vol. IX, No. 3, 2000, Center for Transylvanian Studies, Cluj-Napoca, p. 113-119; Idem, *Motivele decorative ale Secessionului orădean- între admirație și contemplație*, Prefață la Rodica Hârcă, *Decorații Art Nouveau*, Editura Muzeului Țării Crișurilor Oradea, 2007, p. 3-5; Idem, *Oradea și respectul valorilor umane*, Prefață la Maria Zintz, *Artiști plastici la Oradea 1850-1950*, Editura Muzeului Țării Crișurilor, Oradea, 2009, Carte tipărită cu sprijinul Consiliului Județean Bihor, p. 7-8; Idem, *Palatul Vulturul Negru- simbol al Secessionului orădean*, Prefață la Rodica Hârcă, *Palatul Vulturul Negru*, Editura Muzeului Țării Crișurilor, Oradea, 2009, p. 5-9; Idem, *Din nou despre Oradea și personalitatea stilului arhitectural Secession*, Prefață la Ramona Novicov, *1900-Arhitectură orădeană, arhitectură europeană. Trasee avangardiste*, Editura Muzeului

2021, în numeroase studii, articole și *Prefețe*. La acestea se adaugă Albumul *Oradea*, apărut în 2001; Capitolul *Artă și Societate în Bihor*, în volumul colectiv *Istoria Bihorului, Civilizație, Societate, Economie, Mentalități*, coord. Prof. Univ. Dr. Gabriel Moisa, Prof. Univ. Dr. Sorin Șipoș, Prof. Univ. Dr. Aurel Chiriac, Prof. Univ. Dr. Radu Românașu, *Prefață* de Acad. Ioan Aurel Pop, Editura Muzeului Țării Crișurilor, Oradea, 2018; editarea catalogului de expoziție *Tra normalità e orrore. Artisti plastici ebrei di Oradea e il drama dell'Olocausto. Collezione del Museo Țării Crișurilor di Oradea* [Între normalitate și oroare. Artiști plastici evrei din Oradea și drama Holocaustului. Colecția Muzeului Țării Crișurilor din Oradea, 2015], editor, text introductiv și curator: Aurel Chiriac; texte pictură: Agata Chifor (25 lucrări); Maria Zintz (12 lucrări); texte grafică: Ana Martin; traducere în limba italiană: Florina Ciure; grafică și design: Lucian Mărcușiu; organizarea Expoziției: Aurel Chiriac, Aurel Roșu, Agata Chifor, Ana Martin, Florian Heredea, Mariana Mechis, Șerban Roșca, Editura Muzeului Țării Crișurilor, Oradea, 2015.

Particularitățile stilistice și repertoriul ornamental al *Artei 1900* au fost abordate prioritar de specialiștii Secției de Artă a Muzeului Țării Crișurilor Oradea – Complex Muzeal, atât la nivelul monumentelor de arhitectură realizate în acest stil din Oradea și Bihor, cât și la cel al colecțiilor de artă decorativă, grafică și pictură din patrimoniul Secției de Artă a Muzeului Țării Crișurilor Oradea-Complex Muzeal.

Obiectele de artă decorativă tipice pentru *Arta 1900*, precum și lucrările de grafică realizate în stilul *Artei 1900* au fost valorificate de istoricii și criticii de artă Gabriela Crișan²⁹ și Dr. Ana Martin³⁰.

Istoricul și criticul de artă Dr. Maria Zintz a reliefat amprenta acestui stil inovator în creația unor pictori și graficieni activi în Oradea și Bihor în perioada *La Belle Époque*, în cărțile: *Artiști plastici la Oradea (1850-1950)*, Editura Muzeului Țării Crișurilor, Oradea, 2009; *Artiști plastici din Nordul Transilvaniei victime ale Holocaustului*, Editura Arca, 2007 ; *Tibor Ernő*, Editura Institutului Cultural Român, București, 2016; în catalogul *Lumină și spirit, Expoziție de Pictură și Grafică orădeană interbelică*, Editura Muzeului Țării Crișurilor, 1992, precum și în numeroase studii publicate în anuarele *Biharea* și *Crisia* din Oradea, respectiv în volume colective de istoria artei sau cu caracter interdisciplinar, editate de Academia Română și Muzeul Țării Crișurilor³¹.

Țării Crișurilor, Oradea, 2011, p. 5-9; <https://editura.mtariicrisurilor.ro/colectia-de-arta-si-stiinte-sociale/>; Idem, *Repere temporale, Secession*, în capitolul *Artă și Societate în Bihor, Repere temporale*, p. 1029-1084, în *Istoria Bihorului, Civilizație, Societate, Economie, Mentalități*, coord. Prof. Univ. Dr. Gabriel Moisa, Prof. Univ. Dr. Sorin Șipoș, Prof. Univ. Dr. Aurel Chiriac, Prof. Univ. Dr. Radu Românașu, *Prefață* de Acad. Ioan Aurel Pop, Editura Muzeului Țării Crișurilor, Oradea, 2018; <https://editura.mtariicrisurilor.ro/wp-content/uploads/2022/02/cuprins-istoria-bihorului.pdf>.

²⁹ Gabriela Crișan, *Catalogul pieselor Secession din Colecția de artă decorativă universală a Muzeului Țării Crișurilor, Catalog-repertoriu*, în *Biharea*, XVIII, Oradea, 1991, p. 223-249; Gabriela Crișan, P. Szalay Emőke, Aurel Roșu (organizatori), *Lumea Secesionului/ A Szeesszió világa*, Catalog de Expoziție; fotografii: F. Molnár Erzsebet, design: Imolay Lenkey István, responsabil: Dr. Gere Kálmán, director Muzeul Déri, *Catalog de Expoziție*, Debrețin-Oradea, 1991-1992; Gabriela Crișan, *Artistul cetățean Leon Alex*, în *Centenar Muzeal Orădean*, p. 581-584; https://biblioteca-digitala.ro/?tip_publicatie=periodic&volum=562-centenar-muzeal-oradean--1972; Gabriela Crișan, *Catalogul pieselor Secession din Colecția de artă decorativă universală a Muzeului Țării Crișurilor, Catalog-repertoriu*, în *Biharea*, XVIII, 1991, Oradea, p. 223-249; Eadem, *Balogh István* (1890-1956), Muzeul Țării Crișurilor, Oradea, 1973, text: Gabriela Crișan, macheta: Nistor Coita; fotografii: Bereczky Ladislau; Eadem, *Balogh István*, în *Arta*, XXI, nr. 3, 1974, p. 36; Eadem, *Leon Alex*, Muzeul Țării Crișurilor Oradea, Secția de Artă, Oradea, 1974; Eadem, *Expoziția retrospectivă Balogh István*, în *Balogh István (1890-1956), festő, grafikus művész* [Balogh István (1890-1956), pictor, grafician], în *Catalog de Expoziție*; organizatori expoziție: E. Csorba Csilla, Püski Anikó; Colaboratori: Aurel Chiriac, Fux Pál, Gabriela Crișan, Indig Ottó, Jakobovits Miklós, Jovián György, Molnár István, Missionart Galeria, Muzeul Literar Petőfi, Editura Noran, Ungaria, 1997.

³⁰ Ana Martin, *Grafica românească din prima jumătate a secolului XX*, în *Biharea*, XXIV-XXV, 1997-1998, Editura Muzeului Țării Crișurilor, Oradea, 2001, p. 255-453; publicat și în Colecția *Bibliotheca Biharea*, vol. V; Eadem, *Lucrări de artă în colecțiile particulare din Bihor*, Editura Muzeului Țării Crișurilor, *Catalog de Expoziție*, Oradea, 1978; redactare: Ana Martin, machetă: Aurel Roșu, fotografii: Bereczky Ladislau.

³¹ Maria Zintz, *Artiști plastici la Oradea (1850-1950)*, *Prefață* de Prof. Univ. Dr. Aurel Chiriac (*Oradea și respectul valorilor umane*) și Prof. Univ. Dr. Negoită Lăptoiu (*Fertil climat artistic orădean, reconstituit cu elevată obiectivitate*), traducere în limba engleză: Simina Ștef; traducere în limba maghiară: Dobai Imre, Adriana Ene, Margareta Pop, Kiss Beáta, Szilagy Ildikó Mária, Mártonffy Ildikó; fotografii: Alexandru Szabo, Ovidiu Pascu; Editura Muzeului Țării Crișurilor, Oradea, 2009, Carte tipărită cu sprijinul Consiliului Județean Bihor; <https://editura.mtariicrisurilor.ro/wp-content/uploads/2022/02/cuprins-artisti-plastici.pdf>; Eadem, *Artiști plastici din Nordul Transilvaniei victime ale Holocaustului*, text bilingv în limbile română și engleză, *Prefață* de Alexandru Florian (*Invitație la lectură/ An invitation to reading*) și Prof. Univ. Dr. Negoită Lăptoiu (*Necesară și valoroasă reconstituire de aport creativ semnificativ cu valențe universalizate/ Necessary and valuable reconstitution. A significant creative contribution with universalized valences*), traduceri în limba engleză de Costina Schek, Bianca Buzle, Daciana Erze, Editura Arca, 2007; Eadem, *Tibor Ernő*, Editura Institutului Cultural Român, București, 2016, cu text trilingv, în limba română, engleză, maghiară; Eadem, *Colecția de pictură universală a Secției de Artă de la Muzeul Țării Crișurilor*, în *Biharea*, XVIII, 1991, Oradea, p. 183-202; Eadem, *Galeria de Artă românească interbelică la Muzeul Țării Crișurilor*, în *Biharea*, XIX-XX, 1992-1993, Oradea, 1994, p. 209; Eadem, *Lumină și spirit, Expoziție de Pictură și Grafică orădeană*

Istoricul și criticul de artă Dr. Agata Chifor, căsătorită Adel, a publicat studii referitoare la creația unor pictori reprezentativi pentru perioada *La Belle Époque*, apărute în anuarul de specialitate *Biharea*, în volumul colectiv *In honorem Blaga Mihoc, Cultură, Societate, Biserică*, coord. Dr. Antonio Faur, Editura Muzeului Țării Crișurilor, Oradea, 2013 și în *Catalogul jubiliar MEZEY Lajos (primul fotograf orădean) / MEZEY Lajos jubileumi katalógus (Nagyvárad első fotográfusa) / Jubilee Catalog (the first photographer of Oradea), Catalog de Expoziție*, editor: Tóth Ștefan István, publicat de Muzeul Orașului Oradea – Complex Cultural în colaborare cu Asociația Euro Foto Art, Episcopia Romano-Catolică de Oradea, Muzeul Țării Crișurilor Oradea – Complex Muzeal, Editura Euro Foto Art, 2020 și în 2023, studiul Agata Chifor (Adel), *Traditions, Occupations, Religion, Traditional Outfits and Crafts of the Romanian Peasants from Mărginimea Sibiului (Romania) in the Creation of the Hungarian Painter Barabás Miklós (1810-1898) from Transylvania (Romania), the Universal Painting Collection of the „Țării Crișurilor” Museum Oradea – Museum Complex (Romania)*, publicat în *Biharea*, vol. L, Editura Muzeului Țării Crișurilor, Oradea, 2023, p. 163-188³².

Regretații istorici și critici de artă Rodica Hârcă (1943-2014)³³, Dr. Vasile Sarca (1950-2016)³⁴, Alice Tamas (1957-2017)³⁵, de la Secția de Artă a Muzeului Țării Crișurilor, au abordat aspecte diferite, specifice artei sau artiștilor din perioada *La Belle Époque*, în funcție de colecție.

interbelică, Editura Muzeului Țării Crișurilor, Oradea, 1992; Eadem, *Pictori de avangardă în Colecția Muzeului Țării Crișurilor*, în *Biharea*, X, 1982, p. 289-314; Eadem, în *Repertoriul Monumentelor din Județul Bihor*, Oradea, 1974, p. 224-226.

³² Agata Chifor, *Pictori francezi din Colecția Muzeului Țării Crișurilor (secolele XIX-XX)*, în *Biharea*, XXXVII, 2010, volum în onoarea muzeologului și istoricului de artă Elena Gabriela Crișan, Oradea, 2011, p. 183-197; Eadem, *Semnificații simbolice și reverberații pariziene ale lucrării Parfums d'hiver de Mihail (Michel) Simonid*, *Colecția de pictură universală a Muzeului Țării Crișurilor Oradea*, în *Biharea*, XLIV, Oradea, 2017, p. 143-162; <https://biblioteca-digitala.ro/?pub=202-biharea-muzeului-tarii-crisurilor>; Eadem, *Tipologii iconografice ale peisajului și naturii statice în Colecția de pictură universală a Muzeului Țării Crișurilor Oradea*, în *Biharea*, XLVI, 2019, Oradea, 2020, p. 131-157; Eadem, *Pictori reprezentativi din Școala austriacă în Colecția Muzeului Țării Crișurilor*, în *In honorem Blaga Mihoc. Cultură, Societate, Biserică*, coord. Dr. Antonio Faur, volum apărut cu sprijinul financiar al Episcopului Greco-Catolic de Oradea, Dr. Virgil Bercea, Editura Muzeului Țării Crișurilor, Oradea, 2013; <https://editura.mtariicrisurilor.ro/wp-content/uploads/2022/02/cuprins-in-honorem-bлага-mihoc.pdf>; Eadem, *Lucrări în stil biedermeier în Colecția Muzeului Țării Crișurilor Oradea*, în *Biharea*, XLI, 2014, Oradea, 2015, p. 81-93; Dr. Agata Iuliana Chifor (Adel), istoric de artă, *Cercetări cu privire la creația picturală a lui Mezey Lajos din Oradea*, în *Catalog jubiliar MEZEY Lajos (primul fotograf orădean) / MEZEY Lajos jubileumi katalógus (Nagyvárad első fotográfusa) / Jubilee Catalog (the first photographer of Oradea), Catalog de Expoziție*, Muzeul Orașului Oradea-Complex Muzeal, Asociația Euro Foto Art, Episcopia Romano-Catolică de Oradea, Muzeul Țării Crișurilor Oradea – Complex Muzeal, Editura Euro Foto Art, 2020, editor: Tóth Ștefan István, A. FIAP Asociația Euro Foto Art Oradea; Kovács Orsolya, Asociația Euro Foto Art Oradea; consultanță științifică și corectură literară a textelor în limba română: Dr. Agata Iuliana Chifor (Adel), istoric de artă, Muzeul Țării Crișurilor; traduceri Marius Indrieș; Bozsodi Nagy Orsolya, tehnoredactare: Claudiu Szabo; https://biblioteca-digitala.ro/reviste/carte/Catalog-jubiliar-Mezey-Lajos_2020.pdf; Agata Chifor (Adel), *Cercetări cu privire la creația picturală a lui Mezey Lajos (1820-1880) din Oradea*, în *Biharea*, XLVIII, Oradea, 2021, p. 133-171; Agata Chifor (Adel), *Expoziția de Artă universală a Muzeului Țării Crișurilor Oradea – Complex Muzeal*, în *Biharea*, XLIX, Oradea, 2022, p. 161-206; Eadem, *Traditions, Occupations, Religion, Traditional Outfits and Crafts of the Romanian Peasants from Mărginimea Sibiului (Romania) in the Creation of the Hungarian Painter Barabás Miklós (1810-1898) from Transylvania (Romania), the Universal Painting Collection of the „Țării Crișurilor” Museum Oradea-Museum Complex (Romania)*, în *Biharea*, vol. L, Oradea, 2023, p. 163-188.

³³ Rodica Hârcă, *Considerații pe marginea colecției particulare Ex Libris – Radványi Román Károly*, în *Biharea*, II, Oradea, 1974, p. 213-223; Eadem, *Colecția de Ex Libris – Radványi Román Károly [II]*, în *Biharea*, IV, Oradea, 1976, p. 229-249; Eadem, în *Repertoriul Monumentelor Istorice din Județul Bihor*, Oradea, 1974; Eadem, *Feronerie 1900*, Oradea, Muzeul Țării Crișurilor, Oradea, 1998; Eadem, *Oradea. Vitralii 1900*, Editura Muzeului Țării Crișurilor, Oradea, 1997; Eadem, *Stilul 1900 în Oradea. Vitralii*, în *Studii și Comunicări*, VI, Museum Arad, Arad, 1999; Eadem, *Oradea, decorație murală Stil 1900*, în *Studii și Comunicări*, Museum Arad, nr. 4-5, 1999, p. 261-268; Eadem, *Repertoriul arhitectural Salonta*, în *Biharea*, XXVIII-XXX, 2001-2003, Oradea, 2006, p. 310-319; Eadem, *Oradea. Decorații Art Nouveau*, Prefață de Dr. Aurel Chiriac, Editura Muzeului Țării Crișurilor, Oradea, 2007; Eadem, *Palatul Vulturul Negru, Prefață de Dr. Aurel Chiriac*, Editura Muzeului Țării Crișurilor, Oradea, 2009; Eadem, *Oradea, forme ornamentale și simboluri în arhitectura Art Nouveau*, Editura Muzeului Țării Crișurilor, Oradea, 2014; <https://editura.mtariicrisurilor.ro/colectia-de-arta-si-stiinte-sociale/>.

³⁴ Vasile Sarca, *Pictura lui Iosif Fekete (1903-1979)*, în *Crisia*, XVII, 1987, p. 547-556; Idem, *Idei filozofice materializate prin sculptura lui Iosif Fekete*, în *Biharea*, XIX-XX, 1992-1993, Oradea, 1994, p. 129; Idem, *Creatori de ex libris în maniera Artei 1900 în colecții orădene*, în *Studii și Comunicări*, Museum Arad, nr. 4-5, 1999, p. 59-77; V. Sarca, Ronald Hochhauser, *Facturi comerciale tipărite în manieră secesion în Oradea începutului de secol al XX-lea*, în *Biharea*, XXVIII-XXX, 2001-2003, Oradea, 2006, p. 245-256; R. Hochhauser, V. Sarca, *Facturi comerciale personalizate utilizate în Oradea la sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului al XX-lea*, în *Biharea*, XXXI-XXXIII, Oradea, 2009; <https://biblioteca-digitala.ro/?pub=202-biharea-muzeului-tarii-crisurilor>.

³⁵ Alice Tamás, *Câteva piese de artă decorativă universală din sticlă din secolul al XIX-lea și începutul secolului XX din Colecția Secției de Artă a Muzeului Țării Crișurilor din Oradea*, în *Biharea*, XXXVII, 2010, Oradea, 2011, p. 175-182; Eadem, *Arta decorativă din Transilvania în context european*, în *Biharea*, XXVIII-XXX, 2001-2003, Oradea, 2006, p. 271-272; Eadem, *Ecouri ale avangardei artistice europene în Colecția de sculptură a Muzeului Țării Crișurilor*, în *Biharea*, XL, 2013, p. 69-81; <https://biblioteca-digitala.ro/?pub=202-biharea-muzeului-tarii-crisurilor>.

Regretatul istoric și critic de artă, Dr. Alexandru Avram (1943-2020), care a lucrat la Secția de Artă a Muzeului între anii 1968-1973, a publicat în 1973 un Ghid al Galeriei de Artă Universală și Românească a Muzeului Țării Crișurilor Oradea, precum și articole referitoare la Expoziția de Bază a Secției de Artă a acestui muzeu, cu referiri la contribuția artiștilor activi în perioada *La Belle Époque*³⁶. La acestea se adaugă articolele publicate în volumul *Centenar Muzeal Orădean* și în anuarul *Biharea* de regretații istorici și critici de artă, Dr. Mircea Țoca (1942-1999)³⁷ din Cluj și Dr. Raoul Șorban (1912-2006) din București³⁸, precum și publicațiile, în limba română și maghiară, ale regretatului istoric de artă orădean, Dr. Petér I. Zoltán (1949-2020), care a analizat monumentele de arhitectură orădeană realizate în stilul *Artei 1900*³⁹.

Arhitectura din Oradea realizată în stilul *Artei 1900* a fost abordată, din perspective diferite, de arhitectul Cristian Pușcaș⁴⁰, istoricul și criticul de artă Dr. Ramona Novicov⁴¹ și istoricul Dr. Mircea Pașca⁴².

În *Analele Universității din Oradea, Fascicula Arte Vizuale*, au fost publicate, de asemenea, studii și articole referitoare la dimensiunea inovatoare a artei din această perioadă, semnate de Dr. Ștefan Gaie⁴³, Serena Durgheu⁴⁴ și Daniel Constantin Costea⁴⁵.

³⁶Alexandru Avram, în *Muzeul Țării Crișurilor Oradea, Galeria de Artă*, cu rezumat în limba germană și 85 ilustrații, Editura Meridiane, Oradea, 1973; Idem, *Arta universală în Muzeul orădean*, II, în *Crișana*, An XXVII, nr. 136, 10 iunie 1972, p. 2.

³⁷ Mircea Țoca, *Arhitectura secesiunii din Oradea*, în *Centenar Muzeal Orădean*, p. 613- 620; Idem, *Arta plastică în revista Aurora din Oradea*, în *Biharea*, X, Oradea, 1982.

³⁸ Raoul Șorban, *Simon Hollósy (Corbul), întemeietorul Coloniei de artă de la Baia Mare*, în în *Centenar Muzeal Orădean*, p. 563-572; <https://biblioteca-digitala.ro/?tip-publicatie=periodic&volum=562-centenar-muzeal-oradean--1972>; Idem, *Trei pictori din familia Ioanid*, în *Artă românească*, p. 331-340; A se vedea și R. Șorban, Banner Zoltán, *Aurel Popp*, Editura Meridiane, București, 1968; R. Șorban, *Vida*, Editura Meridiane, București, 1981; Idem, *O viață de artist între München și Maramureș (Hollósy Simon)*, Editura Meridiane, București 1986; Idem, *Aurel Ciupe*, Editura Meridiane, București, 1967.

³⁹ Petér I. Zoltán, în *Istoria orașului Oradea*, coord. Liviu Borcea, Gheorghe Gorun, Editura Cogito, Oradea, 1995 și ediția a doua, 2008; Idem, *Nagyvárad építészeti emlékei barokktól a szecesszióig* [Vestigiile arhitecturale ale orașului Oradea de la baroc la secesiune], Editura Convex, Oradea (ediții în 1994, 1998); Idem, *Trei secole de arhitectură orădeană*, Editura Muzeului Țării Crișurilor, Oradea, 2003, p. 70-89; Idem, *Nagyvárad műemlék épületei* [Monumentele orașului Oradea], Editura Euro-Print, Oradea, 2008; Idem, *Szecessziós építészet Nagyváradon* [Arhitectura Secession în Oradea], Editura Varadinum Script, Oradea, 2011, *Partiumi füzetek* [Broșuri din Partium], nr. 66; Idem, *Mesélo képeslapok Nagyvárad 1885-1915* [Cărți poștale care povestesc, Oradea 1885-1915], Editura Noran, Budapesta, 2002.

⁴⁰Cristian Pușcaș, *Oradea, reper Art Nouveau pe harta culturală a Europei*, în *Monografia județului Bihor*, vol. I, *Cadru natural, Societate, Civilizație*, coord.: Prof. Univ. Dr. Aurel Chiriac, Prof. Univ. Dr. Gheorghe Măhăra, Editor Mircea Bradu, Editura Arca și Editura Universității din Oradea, 2010, p. 79-82; Cristian Pușcaș, *Detalii de demult*, Editura Muzeului Țării Crișurilor, Oradea, 2021, *Prefață de Acad. Răzvan Theodorescu și Prof. Univ. Dr. Aurel Chiriac*, <https://editura.mtariicrisurilor.ro/wp-content/uploads/2022/03/cuprins-detalii-de-demult.pdf>.

⁴¹ Ramona Novicov, *1900-Arhitectură orădeană-arhitectură europeană. Trasee avangardiste*, Editura Muzeului Țării Crișurilor, Oradea, 2011; <https://editura.mtariicrisurilor.ro/wp-content/uploads/2022/02/cuprins-1900.pdf>; Eadem, *1900. The Architecture of Oradea-european architecture. Avantgarde guidelines*, p. 497-504; în volumul colectiv *Interferențe intelectuale, Studia in Honorem Aurel Chiriac, Sexagenarii*, coord.: Prof. Univ. Dr. Barbu Ștefănescu, Dr. Ioan Goman, Editura Muzeului Țării Crișurilor, 2012, *Supliment al revistei Crisia*, 2011, Editura Muzeului Țării Crișurilor, Oradea, 2012, traduceri: Prof. Univ. Dr. Magda Danciu, Dr. Florina Ciure, Amalia Moldovan; coperta și tehnoredactare: Lucian Mărcușiu; <https://editura.mtariicrisurilor.ro/wp-content/uploads/2022/02/cuprins-interferente-intelectuale.pdf>; Idem, *Secession, arhitectura modernității din Transilvania și Banat*, în *Arta din România. Din preistorie în contemporaneitate*, editori: Acad. Răzvan Theodorescu și Acad. Marius Porumb, volumul II, Editura Academiei Române și Editura Mega, București, Cluj-Napoca, 2018, p. 344-350, il. nr. 451-477; Eadem, *O piesă unică a arhitecturii orădene: Casa Darvas-La Roche*, în *Fragmentarium.. Studii interdisciplinare în onoarea lui Aurel Chiriac*, coord.: Prof. Univ. Dr. Gabriel Moisa, Dr. Ioan Goman, Prof. Univ. Dr. Sorin Șipoș, Editura Muzeului Țării Crișurilor, Oradea, 2016, p. 313-316.

⁴² Mircea Pașca, *Oradea 1900. Un ghid de arhitectură*, Editura Primus, 2012; Idem, *Palatul Vulturul Negru*, Editura Muzeului Țării Crișurilor, Oradea, 2007; Idem, *Palatul Stern din Oradea*, în *Cele Trei Crișuri*, Seria a III-a, nr. 5-6, mai-iunie, Oradea, 2006; Idem, *Exemple ale arhitecturii 1900 la Oradea*, în *Cele Trei Crișuri*, Seria a III-a, nr. 4-7, aprilie-iunie, Oradea, 2005; Idem, *Sztarill Ferenc, un arhitect orădean din anii 1900 (I)*, în *Cele Trei Crișuri*, Oradea, sem II, nr 8-9, aug-sept., 2005, p. 100-114; Idem, *Sztarill Ferenc, un arhitect orădean din anii 1900 (II)*, în *Cele Trei Crișuri*, sem. III, nr. 10-12, oct.-dec., Oradea, 2005, p. 98-112; Idem, *Arhitecții József și László Vágo la Oradea*, ediția a doua, Editura Arca, Oradea, 2010; Idem, *Arhitectul Franz Löbl și Palatul Ullman*, Editura Primus, Oradea, 2012; Idem, *Arhitectul Frigyes Spiegel la Oradea*, Editura Arca, Oradea, 2010; Idem, *Arhitectul Anton Szallerbeck. Stil național românesc. Școli greco-catolice în Oradea și Beiuș*, Editura Primus, Oradea, 2011; Idem, *Arhitectul Anton Szallerbeck și stilul național românesc*, Cluj-Napoca, Editura Argonaut, 2023.

⁴³ Ștefan Gaie, *Un model al modernismului, în Analele Universității din Oradea, Fascicula Arte Vizuale*, redactor: Lector Univ. Ștefan Gaie, vol. III, Editura Universității din Oradea, Oradea, 2006, p. 157-183; Idem, *Viena și paradoxurile modernismului*, în vol. *Fragmentarium. Studii interdisciplinare în onoarea lui Aurel Chiriac*, p. 303-316.

⁴⁴Serena Durgheu, *Un profund cronicar al dramei sociale-Alex Leon*, în *Analele Universității din Oradea, Fascicula Arte Vizuale*, vol. III, p. 142-151.

⁴⁵Daniel Constantin Costea, *Mișcarea artistică băimăreană angrenată în marile aventuri artistice europene*, în *Analele Universității din Oradea, Fascicula Arte Vizuale*, p. 152-156; Idem, *Graficianul Eugen Pascu*, în *Analele Universității din Oradea, Fascicula Arte Vizuale*, vol. IV, 2007, p. 89-114.

În cadrul Secției de Istorie a Muzeului Țării Crișurilor Oradea – Complex Muzeal, istoricul Lucia Cornea a publicat volume referitoare la contribuția vechilor ateliere fotografice din Oradea și a artiștilor fotografi din perioada *La Belle Époque*, la specificul dezvoltării orașului Salonta în epoca interbelică, precum și studii în revista de specialitate *Crisia* (fondatorul revistei: Dr. Sever Dumitrașcu-1971; secretari de redacție: Dr. Viorel Faur; Dr. Gheorghe Gorun, Dr. Gabriel Moisa, Dr. Cristian Culiciu)⁴⁶.

Contribuția lui Iosif Vulcan (1841-1907) și a Revistei *Familia* din Oradea la viața culturală a epocii a fost reliefată de istoricii Dr. Florina Ciure și Lucia Cornea⁴⁷, aceeași problemă fiind abordată de Prof. Dr. Iuliana Păcurar din Oradea, în volumul *Familia (1865-1906). Perspectivă monografică*, Editura Muzeului Țării Crișurilor, Oradea, 2013. În capitolul consacrat *Artelor plastice*: Cap. II. 4. *Teatrul, Muzica, Artele Plastice*⁴⁸ se remarcă prezentările elogioase ale pictorului român Nicolae Grigorescu (1838-1907), alături de articole de estetică, istoria artei și critică de artă. În aceeași sferă de preocupări se înscriu volumele: Iuliana Păcurar, Traian Ștef, *Panteonul Familiei*, Editura Biblioteca Revistei Familia, Oradea, *Colecția Patrimoniu*, 2018, respectiv *Folclorul în Revista Familia, Antologie (1865-1906)*, Editura Biblioteca Revistei Familia, Oradea, *Colecția Patrimoniu*, 2017, Ediție îngrijită de Iuliana Păcurar, care reunește poeziile populare publicate în revista *Familia*, Seria 1865-1906.

Istoricul Gabriela Ananie, responsabil al Colecției de fotografii a Secției de Istorie, a publicat studii referitoare la înființarea primei tipografii românești din Oradea, în anul 1905, în perioada *La Belle Époque*, fotografii și albume fotografice cu caracter documentar, precum și un *Index bibliografic* al revistei *Crisia* pe anii 2001-2013⁴⁹. Relevanța documentară a fotografiilor din perioada *La Belle Époque* pentru atestarea portului popular românesc din Bihor a fost abordată de etnograful Dr. Simona Bala de la Secția de Etnografie a Muzeului Țării Crișurilor Oradea – Complex Muzeal⁵⁰.

Albumul *Centenarul Marii Uniri a Românilor, O istorie în imagini/ Romania's Great Union Centennial. A Visual History*, cu text bilingv, în limbile română și engleză, coordonat de istoricul Acad. Ioan-Aurel Pop, Prof. Univ. Dr. la Facultatea de Istorie și Filosofie a Universității „Babeș-Bolyai” din Cluj-Napoca, Președintele Academiei Române, Directorul Centrului de Studii Transilvane din Cluj-Napoca, apărut la Editura Litera, Ediția din 2019, conține numeroase fotografii documentare realizate în perioada *La Belle Époque*⁵¹.

Inginer Dr. Ronald Hochhauser, de la Secția de Istorie a Muzeului Țării Crișurilor, a publicat articole cu privire la creația pictorului orădean Macalik Alfred (1888-1979), Profesor la Școala de Belle-Arte (Școala de Arte Frumoase) din Oradea, cu prilejul aniversării a 115 ani de la nașterea artistului,

⁴⁶ Lucia Cornea, *Repertoriul vechilor ateliere fotografice din Oradea (1852-1950)*, Editura Muzeului Țării Crișurilor, Oradea, 1999; <https://editura.mtariicrisurilor.ro/wp-content/uploads/2022/02/cuprins-repertoriul-atelierelor-foto.pdf>; Eadem, *Contribuții la o istorie a orașului Salonta în epoca interbelică, 1919-1945*, Editura Muzeului Țării Crișurilor, Oradea, 2005; traduceri rezumate: Cristina Marlière (franceză) și Lakatos Attila (maghiară); copertă și tehnoredactare: Adrian Buzaș; <https://editura.mtariicrisurilor.ro/wp-content/uploads/2022/02/cuprins-Salonta.pdf>; Eadem, *Vechi ateliere fotografice orădene. Atelierele din strada Capucinilor (azi strada general Traian Moșoiu)*, în *Crisia*, XXIX, Oradea, 1999, p. 143-154; Eadem, *Vechi ateliere fotografice. Fekete Sándor – primul artist fotograf din Oradea*, în *Crisia*, XXXI, 2001, p. 207-218; Eadem, *Vechi ateliere fotografice din Bihor*, în *Crisia*, XXXII-XXXIII, 2002-2003, Oradea, 2004, p. 151-176; Eadem, *Din istoricul fotografiei turistice în Bihor*, în *Crisia*, XXXIV, 2004, Oradea, 2006, p. 237-252; Eadem, *Vechi ateliere fotografice orădene. Atelierele de pe Strada Principală (actuala Strada Republicii)*, în *Crisia*, XXXVI, 2006, Oradea, 2007, p. 187-206; Eadem, *Vechi ateliere fotografice orădene. patroni, personal angajat, ucenici*, în *Crisia*, XLI, Oradea, 2011, p. 229-242.

⁴⁷ Florina Ciure, Lucia Cornea, *Relațiile culturale româno-italiene reflectate în paginile revistei Familia, Seria I (1865-1906)*, în *Crisia*, XLII, Oradea, 2012, p. 81-98.

⁴⁸ Iuliana Păcurar, *Familia (1865-1906). Perspectivă monografică*, Editura Muzeului Țării Crișurilor, Oradea, 2013, 4.3. *Artele plastice*, p. 183-188; <https://editura.mtariicrisurilor.ro/wp-content/uploads/2022/02/cuprins-familia.pdf>.

⁴⁹ Doina Gabriela Ananie, *Tipografia Patria – prima tipografie românească din Oradea (1905)*, în *Crisia*, XLV, Oradea, 2015, p. 139-142; Eadem, *Colecția de fotografii a Secției de Istorie a Muzeului Țării Crișurilor*, în *Crisia*, LI, Supliment nr. 1, 2021, *Vocație și devotament profesional. Studii în onoarea lui Aurel Chiriac la 70 de ani*, coord.: Prof. Univ. Dr. Gabriel Moisa, Dr. Ioan Goman, Prof. Univ. Dr. Sorin Șipoș, Editura Muzeului Țării Crișurilor, Oradea, 2021, p. 540-533; <https://biblioteca-digitala.ro/?volum=12014-crisia--li-2021>; Eadem, *Mutatónyok a Biharmegyey népiparbol és a nép ruházatából* [Prezentări din industria populară și vestimentară a comitatului Bihor] – Album fotografic, în *Studia Interdisciplinaria. In memoriam Magistri Barbu Ștefănescu*, p. 516-536; Eadem, *Index Crisia XXXI-XLIII, 2001-2013*, în *Crisia*, XLIV, Oradea, 2014, p. 131-158.

⁵⁰ Simona Bala, *Considerații etnoistorice asupra portului popular femeiesc românesc din Lugașu de Jos. Fotografii-document realizate de atelierul Lojanek (1885)*, în *Studia interdisciplinaria. In memoriam Magistri Barbu Ștefănescu*, p. 537-552.

⁵¹ <https://centruldestudiitransilvane.ro/ioan-aurel-pop/>.

respectiv analiza iconografică a pavimentelor de interior și a reclamelor comerciale din presă, realizate în stilul *Artei 1900*⁵².

Aspectele referitoare la viața economică, bancară și financiară a epocii, alături de inovațiile tehnologice ale acesteia, au fost abordate în numeroase contribuții de specialitate, semnate de istoricul Prof. Univ. Dr. Mihai Drecin de la Facultatea de Istorie, Relații Internaționale, Științele Politice și Științele Comunicării a Universității din Oradea, coautor al volumului *Enciclopedia – Centenarul Războiului de Întregire și al Marii Uniri (2014-2020)*, Editura Univers Enciclopedic Gold, Editura Academiei Oamenilor de Știință din România, București, 2022⁵³.

Inginer Dr. Ronald Hochhauser de la Secția de Istorie a Muzeului a publicat volumul *Contribuție la o istorie a industriei de fabrică la Oradea în perioada 1848-1948*, sinteză a numeroaselor studii referitoare la inovațiile tehnologice din perioada *La Belle Époque*, precum și cataloage referitoare la aparatele de muzică mecanică din Colecția Muzeului Țării Crișurilor⁵⁴.

Inginerul chimist Alexandru Pop din Oradea a publicat în revista *Crisia* numeroase articole referitoare la farmaciile orădene active în perioada *La Belle Époque*, la obiectele farmaceutice de epocă, realizate în stilul *Artei 1900* (varianta *Secession*), precum și cataloage cu obiectele farmaceutice realizate în această epocă⁵⁵.

⁵²Ronald Hochhauser, *In memoriam Macalik Alfred (1888-1979)*, în *Sargetia*, XXXII, Muzeul Civilizației Dacice și Romane, Deva, 2014, p. 677-686; <https://www.anuarulsargetia.ro/sargetia-xxxii>; Idem, *Pavimente de interior în maniera Artei 1900 în edificii orădene*, în *Studii și Comunicări*, Editura Complexului Muzeal Arad, nr. 4-5, 1999, p. 269-277; R. Hochhauser, V. Sarca, *Facturi comerciale tipărite în manieră secession în Oradea începutului de secol al XX-lea*, în *Biharea*, XXVIII-XXX, 2001-2003, Oradea, 2006, p. 245-256; R. Hochhauser, V. Sarca, *Facturi comerciale personalizate utilizate în Oradea la sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului al XX-lea*, în *Biharea*, XXXI-XXXIII, Oradea, 2009.

⁵³Mihai Drecin, *Banca Albina din Sibiu- instituție națională a românilor transilvăneni (1870-1918)*, Editura Dacia, Cluj-Napoca, 1982; Idem, *Istorie financiar-bancară. Studii asupra băncilor românești din Transilvania (1867-1918)*, vol. I, Editura Dacia, Cluj-Napoca, 1996; Idem, *Istorie financiar-bancară. Studii asupra băncilor din Austro-Ungaria (1867-1918)*, vol. II, Editura Dacia, Cluj-Napoca, 2001; Idem, *Sistemul căilor ferate din Banat. Impactul asupra modernizării provinciei (1844-1910)*, în vol. *In Memoriam Sever Dumitrașcu*, coord. Prof. Univ. Dr. Florin Sfrengeu, Dr. Florina Ciure, Editura Muzeului Țării Crișurilor, Editura Ratio et Revelatio, Oradea, 2023, p. 270-282; <https://www.aosr.ro/wp-content/uploads/CV-uriMembri/s11-Mihai-Dorin-Drecin.pdf>; Prof. Univ. Dr. Emerit Mihai Drecin, contribuție la volumul *Enciclopedia- Centenarul Războiului de Întregire și al Marii Uniri (2014-2020)*, coord. Prof. Univ. Dr. Ioan Solcanu, Editura Univers Enciclopedic Gold, Editura Academiei Oamenilor de Știință din România, București, 2022; <https://www.encyclopedia-centenar-2014-2020.ro/carte/encyclopedia-centenarul-razboiului-de-intregire-si-al-marii-uniri-2014-2020>.

⁵⁴ Ronald Hochhauser, *Contribuție la o istorie a industriei de fabrică la Oradea în perioada 1848-1948*, Editura Muzeului Țării Crișurilor, Oradea, 2010, corectură: Dr. Ioana Revnic, Amalia Moldovan; traducere și adaptare: Dr. Ronald Hochhauser, Lorinc Enikő – maghiară, Dr. Volker Wolmann – germană; foto: Dr. Ronald Hochhauser, Nagy István, Ovidiu Pascu, Szabo Alexandru; <https://editura.mtariicrisurilor.ro/wp-content/uploads/2022/02/cuprins-industria-de-fabrica.pdf>; Idem, *Obiective industriale bihorene de odinioară, Fabrica de bere Oradea-Seleuș*, în *Crisia*, XXXI, Oradea, 2001, p. 327-337; Idem, *Racordarea orașului Oradea la rețeaua drumurilor de fier (1858-2008), 150 de ani de la intrarea primului tren tras de locomotivă cu aburi*, în vol. *Istorie, Etnologie, Artă, Studii în onoarea lui Ioan Godea*, coord. Prof. Univ. Dr. Aurel Chiriac, Prof. Univ. Dr. Barbu Ștefănescu; traduceri: Simina Șef, Florina Ciure, Amalia Moldovan; fotografii Alexandru Szabo, Barbu Ștefănescu, Aurel Chiriac, Editura Muzeului Țării Crișurilor Oradea, 2009, p. 107-114; <https://editura.mtariicrisurilor.ro/wp-content/uploads/2022/02/cuprins-istorie-etnologie-arta.pdf>; Idem, *Repere generale privind activitatea industrială la Oradea în perioada imperiului Austro-Ungar (1867-1918)*, în *Biharea*, 2007-2009, Oradea, 2011, volum în onoarea etnologului Dr. Tereza Mózes la împlinirea vârstei de 90 de ani, p. 97-106; R. Hochhauser, Nagy István, *110 ani de transport public cu tramvaiul electric, la Oradea*, în *Crisia*, XLVI, Oradea, 2016, p. 127-141; R. Hochhauser, *Povestea câtorva prăvălii de ceasornice din Oradea de altădată, privite sub aspectul reclamelor difuzate în presa locală din epocă*, în *Crisia*, vol. LI, Supliment nr. 1, 2021, *Vocație și devotament profesional. Studii în onoarea lui Aurel Chiriac la 70 de ani*, p. 135-142; <https://biblioteca-digitala.ro/?volum=12014-crisia--li-2021>, p. 135-142; Idem, *Considerațiile Prof. Univ. Dr. Barbu Ștefănescu privind Teza de Doctorat intitulată Contribuții documentare privind industria de fabrică la Oradea în perioada 1848-1948*, p. 103-108, în *Studia Interdisciplinaria. In Memoriam Magistri Barbu Ștefănescu*, p. 103-108; <https://editura.mtariicrisurilor.ro/wp-content/uploads/2023/11/Volum-Sesiune-B-Stefanescu-corectat.pdf>; Idem, *Aspecte din istoria ceasornicelor de turn fabricate la Oradea, din perspectiva reclamelor difuzate în presa locală de la începutul secolului al XX-lea*, în *Banatica, Muzeul Banatului Montan*, vol. 27, Reșița, 2017; Idem, *Fragmente din istoria companiilor din domeniul divertismentului, reprezentate prin Colecția de aparate de muzică mecanică din patrimoniul Muzeului Țării Crișurilor*, în *Crisia*, L, Oradea, 2020, p. 223-231; <https://biblioteca-digitala.ro/?volum=12012-crisia--l-2020>; Idem, *Aparate de muzică mecanică în colecțiile Muzeului Țării Crișurilor*, Editura Muzeului Țării Crișurilor, Oradea, 2022; referent: Teodora Camelia Cristofor, Muzeul Științei și Tehnicii Ștefan Procopiu, Iași, Corectură: Monica Seres; traduceri: Ronald Hochhauser (maghiară), Ioana Daniela Ivanov (engleză), Volker Wolmann (germană), tehnoredactare și design: Adrian Buzaș, Fotografii : Szabo Alexandru, Ovidiu Pascu, Coperta: Oana Georgescu; Idem, *Din istoria discului de gramofon și patefon*, Catalog de Colecție, Editura Muzeului Țării Crișurilor, Oradea, 2018.

⁵⁵Alexandru Pop, *Farmacii orădene între anii 1850-1880*, în *Crisia*, XVII, 1987, p. 325-330; Idem, *Farmacii publice orădene în perioada 1880-1919*, în *Crisia*, XXVI-XXVII, Oradea, 1996-1997, p. 131-153; Idem, *Farmacii publice orădene între anii 1919-1949*, în *Crisia*, XXIX, Oradea, 1999, p. 187-221; Idem, colab. cu Andreea Jude, *Mobilierul unei farmacii de la începutul secolului al XX-lea*, în *Crisia*, XXX, Oradea, 2000, p. 357-369; Idem, *Vase farmaceutice cu un model de cartuș stil secession*, în

Contextul politic al anilor 1900 a fost definit în perioada recentă prin numeroase publicații prilejuite de aniversarea Centenarului *Marii Uniri* de la 1 Decembrie 1918: *Centenarul Unirii. Contribuția bihorenilor la actul istoric de la 1 Decembrie 1918*, semnată de istoricul Prof. Univ. Dr. Viorel Faur⁵⁶; volumul *Centenarul Declarației de Autodeterminare Națională a Românilor din Transilvania, Banat, Crișana și Maramureș*, realizat de Prof. Univ. Dr. Viorel Faur și Prof. Univ. Dr. Antonio Faur, Editura Mega, Cluj-Napoca, 2018; volumul *Eparhia Greco-Catolică de Oradea și Marea Unire (1918-1919)*, Editura Mega, Cluj-Napoca, 2018, semnat de istoricul, Dr. Silviu Sana și volumul de documente *Românii din Crișana în Primul Război Mondial. De la nădejdea autonomistă la certitudinea unionistă (1848-1918)*, Editura Primus, Oradea, 2018, realizat de Dr. Augustin Țărău, Dr. Mihai Georgiță și Dr. Radu Milian⁵⁷, respectiv volumul *Primăvara întregirii. Operațiunile Armatei Române: aprilie-august 1919*, de regretatul istoric Dr. Iudita Călușer (1949-2016), respectiv istoricii Prof. Univ. Dr. Gabriel Moisa, Dr. Petru Ardelean, Drd. Tiberiu Ciorba, Oradea, editor: Prof. Univ. Dr. Aurel Chiriac, *Prefață* de Prof. Univ. Dr. Ioan Bolovan, Membru corespondent al Academiei Române, Editura Muzeului Țării Crișurilor, Oradea, Academia Română, Centrul de Studii Transilvane, Cluj-Napoca, 2019⁵⁸.

La acestea se adaugă contribuțiile ce reliefează rolul unor personalități ale istoriei naționale, active în perioada *La Belle Époque*, precum avocatul și militantul național Dr. Aurel Lazăr (1872-1930), semnate de Prof. Univ. Dr. Faur Antonio⁵⁹, Prof. Univ. Dr. Ion Zainea⁶⁰, Cornelia Românașu⁶¹, volumul consacrat avocatului și luptătorului național Dr. Ioan Ciordaș (1877-1919), semnat de istoricul Dr. Diana Iancu⁶².

Istoricul Prof. Univ. Dr. Radu Românașu de la Facultatea de Istorie a Universității din Oradea a abordat aspecte referitoare la viața cotidiană urbană din Oradea și Bihor din perioada *La Belle Époque*, în volumul colectiv *Istoria Bihorului, Civilizație, Societate, Economie, Mentalități*, apărut în 2018 (nota nr. 28), alături de un articol referitor la noul cadru al vieții artistice orădene în perioada de după *Marea Unire* de la 1 Decembrie 1918, prin înființarea la Oradea a revistelor *Cele Trei Crișuri* și *Aurora*, respectiv aspecte din activitatea expozițională a artiștilor plastici orădeni Macalik Alfred, Tibor Ernő, Nicolae Irimie, Leon Alex, Ruzicskay György, Balogh István⁶³.

Crisia, XXX, 2000, p. 471-478; Idem, *Vechi vase farmaceutice orădene în colecția de istorie a farmaciei a Muzeului Național de Istorie a Transilvaniei*, în *Crisia*, XXXIV, Oradea, 2004, p. 155-169; Idem, colab. cu Andreea Jude, *Godete farmaceutice orădene*, în *Crisia*, XXXVI, Oradea, 2006, p. 127-130; Idem, *Recenzie la István Budahazy, Contribuții la istoria farmaciei orădene*, Editura Muzeului Țării Crișurilor, Oradea, 2007, 242 p., în *Crisia*, XXXVII, Oradea, 2007, p. 223-224; Idem, colab. cu Carmen Gîrdan, *Pixide din patrimoniul Farmaciei Remedio 58 din Oradea*, în *Crisia*, XLIII, Oradea, 2013, p. 125-128, Idem, *Vechi vase farmaceutice orădene, Faianță, Porțelan, Sticlă, Mic Album/ Anciens Pots Pharmaceutiques d'Oradea, Petit Album, Faïence Porcelaine Verre*, Editura Nigredo, Arad, 2003; Idem, *O veche farmacie orădeană Rodia*, Editura Nigredo, Arad, 2005.

⁵⁶ Viorel Faur, *Societatea de lectură din Oradea (1852-1875)*, Muzeul Țării Crișurilor, Oradea, 1978; Idem, *Viața politică a românilor bihoreni*, Fundația Culturală Cele Trei Crișuri, Oradea, 1992; Idem, *Centenarul Unirii. Contribuția bihorenilor la actul istoric de la 1 Decembrie 1918*, Oradea, 2018; V. Faur, Antonio Faur, *Centenarul Declarației de Autodeterminare Națională a Românilor din Transilvania, Banat, Crișana și Maramureș*, Editura Mega, Cluj-Napoca, 2018.

⁵⁷ <https://crisana.ro/stiri/actualitate-2/lansare-de-carte-la-muzeul-cetatii-romanii-din-crisana-in-primul-razboi-mondial-165977.html>.

⁵⁸ <https://editura.mtariicrisurilor.ro/wp-content/uploads/2022/02/cuprins-primavara-intregirii.pdf>.

⁵⁹ Antonio Faur, *100 de documente despre activitatea politică a Dr.-ului Aurel Lazăr (1899-1918)*, Fundația Culturală Cele Trei Crișuri, Oradea, 1994; Idem, *Dr. Aurel Lazăr – liderul politic al Bihorului la începutul acestui secol*, în *Cele Trei Crișuri*, 1995, nr. 1-2, p. 1; nr. 3-4, p. 5; Idem, *Dr. Aurel Lazăr în sprijinul mișcării studențești din 1898-1899*, în *Cele Trei Crișuri*, 1993, nr. 1-2, p. 11; Idem, *Contribuții la cunoașterea activității Reuniunii învățătorilor români din Bihor*, în *Cele Trei Crișuri*, Oradea, 1996, nr. 1-2, Idem, *Momente din viața politică a Bihorului (1924-1926)*, în *Cele Trei Crișuri*, 1997, nr. 4-6, p. 1 și 5; A se vedea și studiile publicate în volumul *Societate, Istorie și Filologie, Omagiu Conferențiarului Universitar Corneliu Crăciun la împlinirea vârstei de 65 de ani*, coord. și editor: Antonio Viorel Faur, Editura Universității din Oradea, Oradea, 2009; https://doctorat.ubbcluj.ro/sustinerea_publica/sustineri_abilitare/pdf/antonio%20viorel%20faur/LISTA%20DE%20LUCRARI%20ALE%20CANDIDATULUI%20LA%20ABILITARE-Faur.pdf

⁶⁰ Ion Zainea, *Aurel Lazăr (1872-1930) Viața și activitatea*, Editura Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 1999; Idem, *Aurel Lazăr (1872-1930), unul dintre liderii generației care a înfăptuit Marea Unire / Aurel Lazăr (1872-1930)*, în vol. *Studia Interdisciplinaria. In Memoriam Magistri Barbu Ștefănescu*, p. 589-599.

⁶¹ Cornelia Românașu, *Oradea- centru de cultură al României întregite*, în vol. *Perseverență și devoțiune în căutarea adevărului istoric. Omagiu Profesorului și Istoricului Viorel Faur la împlinirea vârstei de 75 de ani*, Academia Română, Centrul de Studii Transilvane, Cluj-Napoca, 2016, p. 449-471; Eadem, *Câteva aspecte privind activitatea cultural-filantrropică inițiată de Banca Răureana din Copalnic-Mănăstur (1892-1918)*, în *Crisia*, XLI, Oradea, 2011, p. 257-261; Eadem, *Principalele operațiuni financiar-bancare ale băncii Răureana din Copalnic-Mănăstur (1899-1917)*, în *Crisia*, XLII, Oradea, 2012, p. 125-131; Eadem, *Aurel Lazăr și mișcarea teatrală bihoreană din anii 1927-1930*, în *Crisia*, XXXV, 2005, Oradea, 2007, p. 253-260; Eadem, *Colecția Lazăr în patrimoniul Muzeului Țării Crișurilor din Oradea (în colaborare cu Sever Dumitrașcu)*, în *Crisia*, XXXV, p. 243-252.

⁶² Diana Iancu, *Dr. Ioan Ciordaș. (1877-1919). Biografia și activitatea*, Editura Primus, Oradea, 2014.

⁶³ Radu Românașu, *Viața cotidiană și loisir în Bihor*, în *Istoria Bihorului, Civilizație, Societate, Economie, Mentalități*; <https://editura.mtariicrisurilor.ro/wp-content/uploads/2022/02/cuprins-istoria-bihorului.pdf>; Idem, *Expoziții organizate de*

Istoricii Prof. Univ. Dr. Gabriel Moisa, Manager al Muzeului Țării Crișurilor Oradea – Complex Muzeal și Dr. Cristian Culiciu au analizat ambianța social-economică, mentalitatea și moda din Oradea și Bihor în perioada antebelică și interbelică, în volumul *Memoria Bihorului, dimensiuni cotidiene*, cu privire la viața economică, socială și cotidiană, mentalitățile și inovațiile tehnologice prezente în orașul Oradea în perioada *La Belle Époque*⁶⁴.

În problematica specifică anilor 1900 se încadrează, deopotrivă, contribuția istoricului Dr. Florian Dudaș, *Albumul Istoric Vasile Goldiș 1918. Un fascinant document al Marii Uniri*, Oradea, 2018, precum și volumul *Mărturii și documente rămase de la Octavian și Veturia Goga*, apărut în 2024 la Editura Primus din Oradea⁶⁵.

Numeroase contribuții de istoria culturii și artei orădene, de referință în domeniu, realizate în primele decenii ale secolului XX au fost publicate de regretatul istoric Nicolae Firu, *Oradea Mare*, 1924, respectiv *Monografia Bisericii Sfintei Adormiri (Biserica cu Lună) din Oradea: scrisă cu prilejul împlinirii a 150 de ani de la întemeierea ei: 1784-1934*, Oradea, 1934; de regretatul istoric de artă Biró József⁶⁶ și regretații oamenii de cultură Petre Dejeu (*Monografia municipiului Oradea și Județului Bihor; Așezămintele culturale din municipiul Oradea și Județul Bihor*, Oradea, Tipografia Transilvania, 1926, respectiv *Instituții culturale din municipiul Oradea și Județul Bihor*, Oradea, 1937); Aurel Tripon, *Monografia Almanah a Crișanei*, Tipografia Diecezană, Oradea, 1936), respectiv Teodor Neș, *Oameni din Bihor, 1848-1918*, Oradea, 1937⁶⁷.

Alte publicații de referință, din perioada contemporană, au fost semnate de regretații oameni de cultură: Dr. Constantin Mălinaș, *Tipografi, tipografii și edituri în Bihor*, Editura Mihai Eminescu, 1995; Dr. Corneliu Crăciun, *Viața cotidiană în Oradea interbelică*, Editura Primus, Oradea, 2010 și regretatul istoric, Dr. Liviu Borcea, *Memoria caselor*, Editura Arca, Oradea, 2003.

Un moment important în promovarea expozițională a *Artei 1900* la Oradea l-a constituit inaugurarea Casei Darvas-La Roche din Oradea, transformată în sediu pentru „primul Muzeu *Art Nouveau* din România”, amenajat în urma unui amplu proces de restaurare, sub coordonarea științifică a Muzeului Național Peleş, reprezentat de Dr. Macrina Oproiu. La inaugurarea muzeului au fost prezenți Angela Lupșea, Manager al Muzeului Orașului Oradea – Complex Cultural, istoricul de artă Prof. Univ. Dr. Aurel Chiriac, Director General-Manager al Muzeului Țării Crișurilor Oradea – Complex Muzeal, istoricul de artă Dr. Alexandru Chituță, de la Muzeul Brukenthal din Sibiu și istoricul Prof. Univ. Dr. Gabriel Moisa de la Muzeul Țării Crișurilor Oradea – Complex Muzeal⁶⁸. Dedicat *Artei 1900*, Muzeul amenajat în Casa Darvas- La Roche din Oradea, Str. Iosif Vulcan, nr. 11, cuprinde expoziții permanente dedicate interioarelor orădene din perioada *La Belle Époque*. Aici au fost organizate numeroase expoziții temporare, consacrate diverselor aspecte ale modului de viață din perioada *La Belle Époque*: o expoziție itinerantă de la Muzeul parfumului din București, cu reproducerea parfumului preferat al Reginei Maria, expoziții dedicate artei vestimentare din perioada *La Belle Époque*, curator Iulia Gorneanu, în colaborare cu Angela Lupșea, Director executiv al Fundației de Protejare a Monumentelor Istorice din Bihor: „Regina Maria. Vraja Memoriei”, 2022, cu acuarele realizate de Regina Maria⁶⁹, „Art Deco. Vanitatea și

principalii reprezentanți interbelici ai artei plastice bihorene. Vernisaje orădene văzute ca mijloace de difuzare a culturii, în *Biharea*, XXVIII-XXX, 2001-2003, volum dedicat etnologului Ioan Godea la împlinirea vârstei de 60 de ani, Oradea, 2006, p. 285-303; <https://biblioteca-digitala.ro/?volum=603-biharea-muzeului-tarii-crisurilor--2001-2003>; Idem, *Școlile țărănești ale Astrei din Bihor- centre de educație practică în lumea rurală interbelică*, în vol. *Studia Interdisciplinaria In Memoriam Magistri Barbu Ștefănescu*, p. 567-582

⁶⁴Gabriel Moisa, Cristian Culiciu, *Memoria Bihorului, dimensiuni cotidiene*, Editura Muzeului Țării Crișurilor, Oradea, 2022; <https://editura.mtariicrisurilor.ro/wp-content/uploads/2023/03/cuprins-memoria-bihorului.pdf>; a se vedea și C. Culiciu, *Activitatea Muzeului Țării Crișurilor reflectată în ziarul Crișana și în revista Familia (1971-1989)*, în *Crisia*, volumul LI, Supliment nr. 1, Oradea, 2021, *Vocație și devotament profesional. Studii în onoarea lui Aurel Chiriac la 70 de ani*, p. 554-580; <https://biblioteca-digitala.ro/?volum=12014-crisia--li-2021>; Idem, *Consolidând Marea Unire: primii patru ani de administrație românească în Oradea (1919- 1922)*, în *Declarația de Autodeterminare de la Oradea din 12 octombrie 1918*, coord. Prof. Univ. Dr. Gabriel Moisa, Prof. Univ. Dr. Sorin Șipoș, Prof. Univ. Dr. Ion Eremia, Editura Academiei Române, București, 2018.

⁶⁵https://ro.wikipedia.org/wiki/Florian_Duda%C8%99; <https://www.crisana.ro/stiri/cultura-5/marturii-si-documente-ramase-de-la-octavian-si-veturia-goga-o-carte-de-interes-national-201719.html>.

⁶⁶Biró József, *Nagyváradi barok és neoklasszikus művészeti emlékei* [Vestigiile artistice baroce și neoclasicale ale orașului Oradea], Teză de doctorat, Budapesta, 1932; Cartea a fost reeditată, cu *Postfață și note bibliografice* de către arhitecții și istoricii de artă, Dr. Péter I. Zoltán (1949-2020) și Dr. Emödi Tamas.

⁶⁷Ioan Fabian, *Biografia lui Teodor Neș racordată la realitățile istorice și culturale de la început de secol XX*; https://biblioteca-digitala.ro/reviste/Acta-Mvsei-Porolissensis/36-Acta-Mvsei-Porolissensis-XXXVI-2014-Zalau_206.pdf.

⁶⁸<https://www.bihon.ro/stirile-judetului-bihor/primul-muzeu-art-nouveau-din-romania-s-a-deschis-la-oradea-2354307/>; <https://www.agerpres.ro/cultura/2020/08/19/bihor-casa-darvas-la-roche-din-oradea-primul-muzeu-art-nouveau-din-romania-inaugurat--559141>.

⁶⁹<https://www.bihon.ro/stirile-judetului-bihor/expozitia-regina-maria-vraja-memoriei-la-casa-daras-la-roche-4111250/>.

Arta Fericirii”, 2022 cu accesorii vestimentare inedite⁷⁰, „De la bal, la budoar”, cu exponate din teatru, operă, o trusă completă de broderie din 1870⁷¹, „Pălăria-accesoriu, eleganță și mesaj în perioada interbelică”, 2022⁷², realizată în colaborare cu Muzeul Civilizației Urbane din Brașov, curator Oana Țăgănuș; expoziția „Partituri muzicale regale” dedicate Regelui Carol I și Reginei Elisabeta, respectiv Regelui Ferdinand și Reginei Maria, 2024, organizată în parteneriat cu Muzeul Național Cotroceni și Filarmonica de Stat Oradea⁷³, alături de evenimente care familiarizează publicul orădean cu viața cotidiană burgheză, ca servirea ceaiului, reconstituirea unor mese festive cu preparate culinare realizate după rețete tradiționale.

Lucrările din Colecția de Pictură universală a Muzeului Țării Crișurilor Oradea – Complex Muzeal, Str. Armatei Române nr. 1/A, realizate în perioada *La Belle Époque*, atestă tipologiile inovatoare ale modei, vestimentației, accesoriiilor și coafurii feminine. Ele reflectă evoluția vestimentației într-o perioadă de emancipare a femeii, asociată cu democratizarea socială și reconsiderarea rolului femeii în societate. Cele mai relevante pentru ilustrarea vestimentației feminine și a divertismentelor societății burgheze din perioada *La Belle Époque* sunt tablourile: „Stradă pariziană”, semnat Diaque, aluzie la pictorul spaniol Diaque Ricardo (1853-1925); „Hélène (Soția artistului)”, creație a pictorului post-impresionist francez Charles-François-Prospér Guérin (1875-1939), respectiv „Cursa de cai”, realizat în 1908 de pictorul maghiar Berkes Antal (1874-1938). Aceste lucrări reflectă tendințele generale ale modei europene, ilustrate prin vestimentația categoriilor sociale urbane⁷⁴. Fiecare din lucrările analizate surprinde o anumită fază în evoluția modei în perioada cuprinsă între sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului XX, ilustrând transformările succesive ale siluetei, vestimentației și idealului feminin.

În perioada *La Belle Époque*, femeia trebuia să aibă o garderobă extrem de variată, iar moda a fost creată în acord cu diferitele ocupații, divertismente, anotimpuri și momente ale zilei⁷⁵. Moda feminină era definită prin pălăriile ample, decorate cu elemente florale din mătase sau pene prelucrate artistic, rochii lungi, decupate la baza gâtului sau cu gâtul parțial acoperit, fuste lungi și umbrele cu elemente decorative brodate⁷⁶, gulere, manșoane și haine de blană, poșete și bijuterii specifice epocii.

Din punct de vedere al relevanței pentru atestarea iconografică a metamorfozelor în domeniul vestimentației și modei, prima lucrare relevantă este „Strada pariziană”⁷⁷ (Fig. nr. 1), semnată Diaque, cu trimitere la pictorul spaniol Diaque Ricardo (1853-1925), stabilit la Paris. În această lucrare, artistul a imortalizat, într-o manieră picturală de factură impresionistă, bazată pe tușe largi, dinamice și divergente, un detaliu din viața citadină pariziană, surprins într-o zi ploioasă de toamnă. Tabloul introduce privitorul în atmosfera specifică perioadei *La Belle Époque*. În prim-plan, sunt redată două femei, îmbrăcate conform modei vestimentare specifice perioadei *La Belle Époque*, care traversează strada cu atenție, privind în jos, pentru a-și proteja veșmintele lungi de noroiul întins pe drum de trăsură, sugerat prin tușe spontane, impregnate în pasta consistentă. Ambianța urbană este sugerată, în zona de tranziție spre fundalul lucrării, printr-o rotundă prevăzută cu coloane și o cupolă mică, în dreapta compoziției, respectiv un chioșc de ziare și clădiri cu o configurație modernă în partea stângă. Maniera de redare a elementelor arhitecturale contribuie la sugestia perspectivei.

⁷⁰ <https://www.oradeaheritage.ro/art-deco-vanitatea-si-arta-fericirii/>.

⁷¹ <https://www.bihon.ro/stirile-judetului-bihor/interviu-iulia-gorneanu-curator-si-colectionar-de-arta-prima-palariuta-vintage-a-cumparat-o-de-la-fotbalistul-ilie-dumitrescu-4145877/>.

⁷² <https://www.b.agerpres.ro/social/2022/04/06/bihor-expozitie-cu-palarii-din-perioada-interbelica-la-casa-darvas-la-roche--898205>.

⁷³ <https://oradea.ro/evenimente/ziua-culturii-nationale-marcata-la-oradea-printr-o-serie-de-manifestari-artistice/>.

⁷⁴ Atestarea modei feminine în pictură a constituit obiectul a numeroase publicații și expoziții: <https://www.musee-orsay.fr/fr/agenda/expositions/l'impressionnisme-et-la-mode>; <https://arts-lubies.blogspot.ro/2012/10/la-mode-feminine-vue-dans-la-peinture.html>.

⁷⁵ https://fr.wikipedia.org/wiki/Mode_au_XIXe_si%C3%A8cle.

⁷⁶ *Ibidem*.

⁷⁷ Ricardo Diaque (1853-1925), „Strada pariziană”, ulei pe lemn, 48, 3 cm x 61 cm, semnat dreapta jos: Diaque (zgâriat) în pastă, nedatat, Colecția de pictură universală a Muzeului Țării Crișurilor Oradea – Complex Muzeal; Alexandru Avram, în *Muzeul Țării Crișurilor Oradea, Ghid*, cu rezumat în limba germană, 85 ilustrații, Editura Meridiane, Oradea, 1973, il. nr. 9; Agata Chifor, *Tipologii iconografice ale peisajului și naturii statice în Colecția de pictură universală a Muzeului Țării Crișurilor Oradea*, în *Biharea*, XLVI, 2019, Oradea, 2020, p. 145-146, il. la p. 156-157; <https://biblioteca-digitala.ro/?pub=202-biharea-muzeului-tarii-crisurilor>. De origine spaniolă, Ricardo Federico Corchon y Diaque (1853-1925) și-a început formația artistică în 1870 la Școala de Arte Frumoase *San Fernando* din Madrid, a avut un real succes în Spania cu tablourile inspirate din viața mondenă a burgheziei. În 1876 s-a stabilit la Paris și și-a consacrat întreaga activitate pictării de scene inspirate din viața burgheziei pariziene. A participat la toate *Saloanele Artiștilor Francezi* până în 1900. În 1880 și-a expus operele consacrate vieții mondene pariziene la *Expoziția Universală* de la Sydney, Australia. Peisajele sale citadine s-au bucurat de o mare popularitate în perioada *La Belle Époque*; <https://www.galeriearyjan.com/pdf-1-1618-1619--corchon-y-diaque-federico-l-atelier.htm>; Agata Chifor (Adel), *Expoziția de Artă universală a Muzeului Țării Crișurilor Oradea*, în *Biharea*, XLIX, Oradea, 2022p. 191, il. 23, p. 206.

Relevanța lucrării rezultă din capacitatea artistului de a transpune o secvență pitorească din peisajul citadin, alături de abilitatea de a descrie vestimentația specifică epocii. Îmbrăcămintea celor două femei redată în prim-planul lucrării este definitorie pentru stilul vestimentar al anilor 1870-1890⁷⁸. În acest sens, tabloul atestă iconografic o etapă distinctă în evoluția vestimentației feminine, în care crinolinelor ample sunt înlocuite de modele vestimentare noi, reflectând o simplificare și tranziția treptată spre tipologiile vestimentare moderne.

Fondatorul uneia din cele mai renumite case de modă din epocă, creatorul de modă englez Charles Frederick Worth (1825-1895)⁷⁹, stabilit la Paris, a modificat crinolina de dimensiuni exagerate, specifică secolului al XIX-lea, făcând-o mai funcțională și mai confortabilă. Aceasta devenise din ce în ce mai mare, împiedicându-le pe femei să desfășoare cele mai simple activități. Worth a elaborat o variantă de crinolină mai îngustă, concentrând partea mai amplă în spate. Destinată ținutei urbane, această tipologie evidențiază partea posterioară a siluetei feminine, fiind amplificată în interior prin straturi de căptușeală, iar în exterior, prin volane succesive. Sub influența sa, fustele au dobândit în anii 1868-1887 un volum conic, asemănător cu o carapace rotunjită în spate, uneori cu mult peste linia taliei. Articulată prin cercuri de susținere din metal sau os, tipologia sa vestimentară a fost denumită „coadă de rac”, deoarece amintește de configurația acestui crustaceu. Cercurile rigide aveau o mobilitate de acordeon, fiind sprijinite de spătarul scaunelor atunci când femeia dorea să se așeze. Acest model de fustă lungă, prelungit, uneori, cu un rând de volane și definit prin supradimensionarea părții posterioare a vestimentației, apare și în ținuta urbană a celor două femei din tabloul analizat, în acord cu moda anilor 1870-1890, alături de alte elemente de inovație vestimentară, ca utilizarea pălăriilor, umbrelor și a botinelor din piele, închise cu nasturi mici, respectiv a manșetelor și gulerelor de blană, specifice anotimpurilor reci⁸⁰. Tabloul reflectă, deopotrivă, inovațiile intervenite în moda masculină, ca utilizarea pălăriilor de tip cilindru și a paltonului, cu o configurație specifică perioadei *La Belle Époque*⁸¹.

Tipologia vestimentară feminină din tabloul orădean este ilustrată frecvent și în lucrările pictorului francez Jean Béraud (1848/1849-1935)⁸², autor al lucrării „Chioșc din Paris”, c. 1880, Fig. nr. 2⁸³. Renumit pentru tablourile sale citadine, acesta a imortalizat secvențe din viața burgheziei pariziene, în teme ce ilustrează participarea la liturghie⁸⁴, plimbările pe bulevarde și alte divertismente mondene: spectacole, baluri etc. Tema promenadei pe bulevardele pariziene este emblematică pentru pictura epocii⁸⁵.

Cea de-a doua lucrare relevantă pentru vestimentația feminină din perioada *La Belle Époque* este creația pictorului post-impresionist francez Charles-François-Prospér Guérin (1875-1939)⁸⁶, originar din Sens, autor al tabloului „Hélène, Soția artistului”, Fig. nr. 3⁸⁷.

⁷⁸ Aspecte specifice stilului vestimentar al epocii sunt ilustrate în creația pictorilor impresioniști Jean Béraud (1848/1849-1935); Claude Monet (1840-1926), Pierre-Auguste Renoir (1841-1919) etc., cu exemple relevante la Federica Bustreo, *Arta impresionistă, Enciclopedia vizuală a artei*, Scala Group, 2010, p. 42, 43, 46-47, 50, 51, 62, 63, 120.

⁷⁹ https://en.wikipedia.org/wiki/Charles_Frederick_Worth; <https://sewingmagics.blogspot.com/2014/02/panier-petticoat-crinoline-farthings.html>; <https://fr.wikipedia.org/wiki/Tournure>.

⁸⁰ https://fr.wikipedia.org/wiki/Mode_en_1900.

⁸¹ *Ibidem*.

⁸² Patrick Offenstadt, *Jean Béraud 1849-1935. La Belle Époque, une époque rêvée, Catalogue Raisonné*, Cologne, Taschen, Wildenstein Institute, 1999; <https://archive.org/details/c.rjeanberaudwildensteininstitute>; https://www.nga.gov/content/dam/ngaweb/Education/learning-resources/teaching-packets/pdfs/picturing_france.pdf; <https://www.rivagedeboheme.fr/pages/arts/peinture-19e-siecle/jean-beraud-1849-1935.html>; <https://www.pariszigzag.fr/insolite/histoire-insolite-paris/jean-beraud-le-peintre-de-la-vie-parisienne-a-la-belle-epoque>.

⁸³ Jean Béraud (1848/1849-1935), „Chioșc din Paris”, c. 1880, ulei pe pânză, 35,5 cm x 26,5 cm, Muzeul de Artă Walters, Baltimore, Statele Unite ale Americii; https://en.m.wikipedia.org/wiki/File:Jean_B%C3%A9raud_-_Paris_Kiosk_-_Walters_371055.jpg.

⁸⁴ https://en.wikipedia.org/wiki/Jean_B%C3%A9raud#/media/File:Cath%C3%A9drale_am%C3%A9ricaine_de_paris.jpg; <https://www.rivagedeboheme.fr/pages/arts/peinture-19e-siecle/jean-beraud-1849-1935.html>.

⁸⁵ Tema este frecventă în creația pictorilor impresioniști; a se vedea Federica Bustreo, *op. cit.*

⁸⁶ <https://modjournal.org/biography/guerin-charles-francois-prosper-1875-1939/>.

⁸⁷ Charles-François-Prospér Guérin (1875-1939), „Hélène (Soția artistului)”, ulei pe pânză, 92,5 cm x 60,5 cm, semnat stânga jos, cu albastru: Charles Guérin, nedatat, Colecția de pictură universală a Muzeului Țării Crișurilor Oradea Complex Muzeal; Agata Chifor, *Pictori francezi în Colecția Muzeului Țării Crișurilor (sec. XIX-XX)*, în *Biharea*, XXXVII, 2010, Oradea, 2011, p. 192-193; Fig. nr. 10, p. 197; Agata Chifor (Adel), *Expoziția de Artă universală a Muzeului Țării Crișurilor Oradea*, p. 190-191, il. 22, p. 205; <https://biblioteca-digitala.ro/?pub=202-biharea-muzeului-tarii-crisurilor>; Tabloul constituie pretextul Proiectului cultural mixt „Blending Arts. Reading a Painting. Creative Speaking Practice in the Art Department of the Țării Crișurilor Museum Complex” [Combinând artele. Să citim o pictură. Practici de limbaj creativ în Secția de Artă a Muzeului Țării Crișurilor Oradea-Complex Muzeal], Prof. Univ. Dr. Magda Danciu, Asociația Prietenii Muzeului Țării Crișurilor, Coordonator de proiect; Conf. Univ. Dr. Giulia Suciu, Facultatea de Litere, Universitatea Oradea; Dr. Agata Adel, Muzeul Țării Crișurilor Oradea – Complex Muzeal; Dr. Florina Ciure, Asociația Prietenii Muzeului Țării Crișurilor; Lavinia Ungureanu, Muzeul Țării Crișurilor Oradea –

Creator original din perioada *La Belle Époque*, discipol al renumitului pictor simbolist francez Gustave Moreau (1826-1898)⁸⁸ la Școala de Arte Frumoase din Paris, Guérin a fost apreciat pentru caracterul inovator al paletii sale cromatice. Prin exploatarea efectelor decorative ale culorilor primare, artistul se înscrie în direcția promovată de pictorii foviști.

În atelierul lui Gustave Moreau au studiat, deopotrivă, pictorul francez Henri Matisse (1869-1954) și pictorul român Theodor Pallady (1871-1956). La fel ca Matisse, cunoscut pentru seria de lucrări inspirate de ia românească, Charles-François-Prospér Guérin s-a remarcat prin viziunea sa picturală modernă, definită prin utilizarea neconvențională a culorilor, uneori mai intense în raport cu realitatea. Admirator al pictorului Paul Cézanne (1839-1906), artistul a adoptat un stil pictural propriu, caracterizat prin păstrarea consistenței formelor și acorduri cromatice plăcute. Critica de artă franceză menționează că prima expoziție personală a lui Guérin a avut un rol deosebit în afirmarea post-impresionismului. Lucrările sale reflectă un interes pentru culorile primare, comun cu cel al foviștilor, dar fără a recurge la stridențele cromatice ale acestora⁸⁹. A utilizat nuanțe intermediare, fin prelucrate, pentru a sugera cu discreție jocul de lumini și umbre la nivelul tuturor elementelor compoziției. Artistul a debutat în 1896 la *Salonul Societății Naționale de Arte Frumoase* din Paris; a expus în 1903 la *Salonul de Toamnă*, în 1906 la *Salonul Artiștilor Independenți* și din 1923 la *Salonul Tuileries* din Paris, al cărui fondator este. A predat la școli particulare de artă din Paris și la Academia de Artă *La Grande Chaumière*, avându-l ca discipol pe Raymond Dendeville (1901-1968). O parte din tablourile sale se află în colecția unor muzee din Paris: Muzeul Orsay, Muzeul de Artă Modernă al orașului Paris, Centrul Pompidou, muzee locale din Franța (din Beauvais, Roubaix, Sens, Poitiers, Toulon) și Muzeul Ermitaj din Sankt Petersburg (Federația Rusă). Artistul s-a afirmat ca pictor, grafician, ilustrator de carte și proiectant de costume de operă. Cea mai mare parte a creației sale cuprinde portrete feminine, peisaje citadine, nativități statice, secvențe de viață cotidiană, caracterizate printr-un decorativism cromatic moderat. Este apreciat mai ales pentru portretele sale feminine, expresive și originale, în care a îmbinat realismul cu o dimensiune contemplativă. Lucrările sale sunt un document iconografic asupra tipologiilor vestimentare din perioada *La Belle Époque*. În acest sens, Guérin a ilustrat teme la modă în epocă, de la femei elegante în interioare până la scene cu caracter monden, prilej pentru etalarea unor somptuoase ținute de gală. În cadrul tablourilor reprezentând femei elegante, cu pălării și rochii specifice perioadei *La Belle Époque*, un loc important revine portretelor consacrate soției artistului, reprezentată în interiorul atelierului de creație.

Portretul soției, redată în mărime naturală, constituie elementul central de interes al tabloului aflat în Colecția Muzeului Țării Crișurilor Oradea – Complex Muzeal, ilustrând o tipologie vestimentară atestată în 1893. Astfel, în intervalul anilor 1870-1900, un element de inovație la nivelul vestimentației cotidiene îl constituie tranziția de la crinolină la fusta lungă, mai puțin amplă și mult mai funcțională pentru femei⁹⁰. În acest sens, soția artistului poartă o fustă în formă de clopot, tipologie care a cunoscut o deosebită popularitate în epocă, fiind prevăzută inițial cu o trenă detașabilă, alcătuită din două rânduri de volane, care ating solul, atestată și în lucrarea pictorului Jean Béraud, „După slujba de la Biserica *Sfânta Treime* din Paris” (Catedrala americană)⁹¹, provenită din aceeași perioadă, Fig. nr. 4.

Pictura semnată de Guérin atestă, de asemenea, prezența sacoului ca element vestimentar feminin, inspirat de costumul masculin⁹². Asociat cu fusta lungă, pălăria și umbrela, acesta făcea parte din vestimentația cotidiană urbană, fiind una din inovațiile specifice epocii.

În lucrare sunt prezente trei accesorii feminine la modă: pălăria cu boruri ample, umbrela și mănușile. În perioada *La Belle Époque* femeile din elita societății, dar și din categoriile mijlocii ale burgheziei, nu ieșeau pe stradă fără pălărie, accesoriu esențial al epocii, asociat unei condiții sociale

Complex Muzeal, organizat de Facultatea de Litere a Universității din Oradea, Muzeul Țării Crișurilor Oradea – Complex Muzeal, Profesori și elevi de la Colegii Naționale, Licee și Școli din Oradea, Asociația „Prietenii Muzeului Țării Crișurilor”; https://www.facebook.com/MuzeulTariiCrisurilor/?locale=ro_RO, 14 februarie 2024.

⁸⁸Renunt pictor simbolist francez, în atelierul său au studiat Henri Matisse (1869-1954), Georges Rouault (1871-1958), Theodor Pallady (1871-1956), Albert Marquet (1875-1957) etc.; https://ro.wikipedia.org/wiki/Gustave_Moreau.

⁸⁹ Jane Turner, *The Dictionary of Art*, Oxford University Press, vol. XIII, p. 789-790.

⁹⁰ <https://madparis.fr/Chronologie-de-la-mode-1715-1914>.

⁹¹Jean Béraud (1848/1849-1935), „După slujba de la Biserica *Sfânta Treime* din Paris” (Catedrala americană), ulei pe pânză, semnat dreapta jos Jean Béraud, Muzeul Carnavalet, Paris;

https://en.wikipedia.org/wiki/Jean_B%C3%A9raud#/media/File:Cath%C3%A9drale_am%C3%A9ricaine_de_paris.jpg;

https://fr.wikipedia.org/wiki/Cath%C3%A9drale_am%C3%A9ricaine_de_Paris#/media/Fichier:Cath%C3%A9drale_am%C3%A9ricaine_de_paris.jpg

⁹² <https://www.cairn.info/une-histoire-politique-du-pantalon--9782021004076-page-191.htm>.

respectabile. Soția artistului poartă o pălărie simplă, prevăzută cu panglici în spate, asortată cu sacoul. Un alt accesoriu tipic epocii, atestat în tablou, este umbrela, purtată de femeii pentru a proteja fața de soare. Decorate cu dantelă și motive brodate, prevăzute cu mânere din lemn sculptat sau fildeș, umbrelele erau un accesoriu tipic feminin, așa cum rezultă din numeroase tablouri de epocă, semnate de pictorii francezi Claude Monet (1840-1926)⁹³, Fig. nr. 5, Pierre-Auguste Renoir (1841-1919)⁹⁴, precum și în lucrările pictorului român Nicolae Grigorescu (1838-1907)⁹⁵.

Pe peretele din spatele femeii e redată o oglindă cu ramă albă, în care se reflectă imaginea acesteia. Șevaletul din prim-plan, la fel ca tablourile de pereți, sugerează ambianța specifică atelierului de creație. Maniera de dispunere în spațiu a femeii, modalitatea de redare a veșmintelor, structura rectangulară a încăperii, șevaletului, a tablourilor și oglinzii, contribuie la impresia de perspectivă a picturii.

Sub influența *Artei 1900*, în primele două decenii ale secolului XX configurația generală a modei feminine a evoluat foarte mult, tinzând spre forme elansate. La nivelul vestimentației sunt preferate albul și nuanțele pastelate, elementele decorative alcătuite din volane, dantelă, broderii, flori realizate din mătase, aplicate pe pălării, care confereau vestimentației un aspect primăvărat⁹⁶.

Pictorul maghiar Berkes Antal (1874-1938) a studiat inițial la Budapesta între anii 1889-1894, iar ulterior s-a stabilit la Paris. Pasionat de peisajul citadin, artistul a surprins în instantanee impresioniste numeroase detalii de viață urbană din Budapesta, Paris și Viena, având un real succes cu acest gen de lucrări⁹⁷. În tabloul „Cursa de cai”⁹⁸/ „La course”, Fig. nr. 6, artistul sugerează cu o gamă caldă, într-o pastă densă, atmosfera specifică unui eveniment monden specific epocii, cursele de cai. Tema este un pretext de a descrie vestimentația elegantă a femeilor, îmbrăcate festiv în rochii lungi cu gâtul acoperit, decorate cu volane și dantele, asociate cu pălării împodobite cu flori din mătase, legate uneori cu eșarfe ample din voal și mănuși lungi, albe. Tabloul este semnat cu monograma B. și datat în anul 1908, perioadă în care rochiile lungi au evoluat în direcția simplificării și a confortului, evidențiind în continuare talia subțire, iar pălăriile au devenit mai ample. În această perioadă, silueta feminină și-a pierdut din amploare și sofisticare, reflectând o tranziție spre vestimentația feminină mai practică din primele decenii ale secolului XX. Vestimentația feminină urbană se individualizează prin silueta arcuită în forma literei S, încadrându-se în stilul *Artei 1900* prin sublinierea sinuozității corpului și a coafurii. Volanele din dantelă inserate în alcătuirea fustelor lungi, florile din mătase care decorau pălăriile, umbrelele de soare conferă culoare și atmosferă acestei secvențe inspirate de unul din divertismentele preferate ale societății mondene din *La Belle Époque*. Tipologiile vestimentare feminine din tabloul analizat sunt atestate și în creația altor pictori remarcabili ai epocii, ca pictorul australian Emanuel Phillips Fox (1865-1915)⁹⁹, în lucrarea „Feribotul”, c. 1910; Fig. nr. 7¹⁰⁰, pictorul francez Raoul du Gardier (1871-1952)¹⁰¹ în lucrarea „În croazieră”, realizată în 1905 etc. Tipologii vestimentare similare cu cea din tabloul orădean sunt atestate, deopotrivă, în vestimentația Reginei Maria a României.

Tabloul semnat de pictorul Berkes Antal din colecția muzeului orădean atestă, de asemenea, costumele masculine, alcătuite din pantaloni, frac, cămașă albă, prevăzută cu cravată, respectiv papion, portul mustății și al bărbii. De altfel, vestimentația masculină era foarte sobră¹⁰², fiind alcătuită dintr-un costum foarte simplu, alcătuit din trei piese (pantaloni, jachetă și vestă), purtate, atât de bărbații din elita societății, cât și de cei din categoriile mijlocii.

⁹³Claude Monet (1840-1926), „Femeie în grădină”, 1867, ulei pe pânză, 80cm x 99cm, Muzeul Ermitaj, Sankt Petersburg, Federația Rusă, https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/0/0e/Claude_Monet_022.jpg; A se vedea albumul Federica Bustreo, *op. cit.*

⁹⁴ https://en.wikipedia.org/wiki/Pierre-Auguste_Renoir.

⁹⁵ Nicolae Grigorescu (1838-1907), „La mare”, Muzeul Național de Artă al României, în Iulia Iliescu, Marina Motroc, *Viața și opera lui Grigorescu, Colecția Pictori de geniu*, Editura Adevărul Holding, București, 2009, p. 123.

⁹⁶http://lecostumeatraverslessiecles.chez-alice.fr/Costumes/XXe/1900_1914_feminin.htm; <https://mediakron.bc.edu/fashiondecor/hairstyles-rococo-women/contents/age-of-opulence-1890-1910-europe/womens-fashion-1890-1910/hairstyles-rococo-women/womens-fashion-1890-1910>.

⁹⁷ https://www.visuarts.hu/tetel_m.php?g=6,641.

⁹⁸Berkes Antal (1874-1938), „Cursa de cai” / „La course”, ulei pe lemn, 34,9 cm x 45,3 cm, semnat stânga jos, cu brun, cu monograma B., datat 1908, cu roșu, Colecția de pictură universală a Muzeului Țării Crișurilor Oradea – Complex Muzeal; Alexandru Avram, *Muzeul Țării Crișurilor*, il. nr. 14, cu titlul „La course”.

⁹⁹ <https://www.artgallery.nsw.gov.au/collection/artists/fox-e-phillips/>.

¹⁰⁰Emanuel Phillips Fox (1865-1915), „Feribotul”, c. 1910, ulei pe pânză, 114.6 x 152.4 cm, Grand Courts, Galeria de Artă South Wales, Australia, <https://www.artgallery.nsw.gov.au/collection/works/8171/>.

¹⁰¹https://en.wikipedia.org/wiki/Raoul_du_Gardier; <https://www.peintres-officiels-de-la-marine.com/Du-Gardier-Raoul/Du-Gardier-Raoul.html>.

¹⁰² https://fr.wikipedia.org/wiki/Mode_en_1900.

Cunoscut pictor și grafician de origine română, Michel Simonidy (1870-1933)¹⁰³ s-a afirmat ca o personalitate complexă și originală a perioadei *La Belle Époque*. Autor de fresce, ilustrator de carte, portretist, creator de afișe în stilul *Artei 1900*, Mihail Simonidy l-a avut ca maestru pe apreciatul artist român Theodor Aman (1831-1891)¹⁰⁴ la Școala de Belle-Arte (*Școala de Arte Frumoase*) din București, pe care a fondat-o în 1864. A studiat, ulterior, la Paris, în atelierul pictorilor Leon Bonnat (1833-1922), Fernand Humbert (1842-1934) și Gabriel Ferrier (1847-1914). După stabilirea la Paris, important centru artistic și cultural al perioadei *La Belle Époque*, Simonidy s-a afirmat ca unul din promotorii de origine română ai *Artei 1900*. Îndeosebi afișele sale, realizate în stilul *Artei 1900*, sunt deosebit de apreciate..

Ilustrând o temă reluată și în alte variante de artist, lucrarea „Parfums d' Hiver” (Parfumele iernii)¹⁰⁵, Fig. nr. 8, reflectă idealul de frumusețe feminină asociat *Artei 1900*. Semnat și datat de artist în 1899, tabloul a primit *Mențiunea de Onoare* la *Salonul Artiștilor Francezi* din 1899 și l-a reprezentat pe artist la *Expoziția Universală* de la Paris din 1900. Importanța și originalitatea lucrării rezidă în faptul că transpune idealul de frumusețe feminină al epocii într-o configurație emblematică pentru *Arta 1900*.

Pictura realizată de Simonidy la Paris reflectă un ideal feminin elaborat în conformitate cu imaginarul artistic al epocii și cu morfologia sinuoasă, specifică *Artei 1900*. Lait motiv al artelor epocii, femeia întruchipează un ideal definit frecvent prin asocierea dintre femeie și universul vegetal, motiv predilect în ilustrația calendarelor epocii¹⁰⁶. La fel ca în afișele realizate de pictorul și graficianul ceh Alphonse Mucha (1860-1939)¹⁰⁷, coafura personajului feminin central din pictura lui Simonidy reflectă moda sofisticată a epocii, definită prin volume ample și arcuiri sinuoase, expresive, ce încadrează un chip de o frumusețe enigmatică. Arabescul unduitor al coafurii femeii se încadrează în universul imaginar al *Artei 1900*, dominată de metafora picturală și grafică a femeii cu părul lung, revărsat în trasee sinuoase.

Din punct de vedere al modei, se remarcă eșarfa albă, realizată din voal transparent amplu, ce flutură expresiv în adierea vântului, reluată de artist și în alte variante, create pentru a ilustra calendarele epocii¹⁰⁸, ilustrând o preferință pentru alb, frecventă în moda epocii. Ca și în alte lucrări de pictură și grafică realizate în stilul *Artei 1900*, imaginea femeii este însoțită de prezența florilor, aluzie la analogia dintre femeie și universul vegetal¹⁰⁹. În acest sens, trandafirul era un accesoriu prin excelență feminin în pictura și grafica epocii¹¹⁰, iar esența de trandafir era omniprezentă în parfumurile și produsele cosmetice. Simbol al purității iubirii, crinul întruchipează idealul feminin, definit prin fidelitate și eternitatea iubirii conjugale. Încă din antichitate era un atribuit al zeiței Hera, protectoarea căsătoriei¹¹¹. Machiajul intens al pleoapelor reflectă influența filmului nesonorizat din anii 1895-1926, în care machiajul accentuat sublinia gesturile și emoțiile personajelor¹¹². Așa cum se vede și în tablou, erau preferate nuanțe calde de ocru, cu reflexe aurii¹¹³.

În contrast cu preocuparea pentru eleganță și modă a elitelor urbane, la nivelul claselor mijlocii din mediul citadin, respectiv rural, vestimentația își menține caracterul funcțional, evident în tablourile realizate de pictorii francezi din perioada *La Belle Époque*: Ferdinand Gerard Le Gout (1856-1924), „Vedere dintr-un port breton” și „Femei pe malul apei”; Victor Vignon (1847-1909), „Vechiul drum la

¹⁰³ Cu o formație artistică începută în România, pictorul Mihail Simonidy a semnat, după stabilirea la Paris, cu varianta franceză a numelui său, atestată și în tabloul din Colecția de Pictură universală a Muzeului Țării Crișurilor Oradea – Complex Muzeal.

¹⁰⁴ Theodor Aman (1831-1891), „primul artist român modern, fondator al Școlii de Belle-Arte din București (Școala de Arte Frumoase din București, 1864); în calitatea de Director și Profesor la această școală, a contribuit la formarea multor maeștri români, ca Ștefan Luchian, George Demetrescu Mirea”, Apud Dr. Elena Olariu, Director adjunct, Secția Artă, Restaurare, Conservare, Muzeul Municipiului București, curator al expoziției „Theodor Aman. Primul artist român modern”, 2022; <https://muzeulbucurestiului.ro/theodor-aman-1831-1891-primul-artist-roman-modern/>.

¹⁰⁵ Michel Simonidy (Mihail Simonidy, 1870-1933), „Parfums d' Hiver”, 1899, ulei pe pânză, 186 cm x106 cm, semnat și datat dreapta jos, cu negru: MICHEL SIMONIDY-1899., detaliu, Colecția de pictură universală a Muzeului Țării Crișurilor Oradea Complex Muzeal; Gabriel Badea-Păun, *Michel Simonidy, la tentation d'une carrière parisienne*, în *Revue Roumaine d' Histoire d' Art*, tom XLIV, 2007, p. 103-118; Idem, *Pictori români în Franța 1834-1939*, București, Editura Noi Media Print, 2012, p. 240-245; Agata Chifor, *Semnificații simbolice reverberații pariziene ale lucrării Parfums d' hiver de Mihail (Michel) Simonidy*, Colecția de pictură universală a Muzeului Țării Crișurilor Oradea, în *Biharea*, 2017, p. 143-162; Fig. nr. 1, p. 154; Agata Chifor (Adel), *Expoziția de Artă universală a Muzeului Țării Crișurilor Oradea*, în *Biharea*, XLIX, Oradea, 2022, p. 191-192, il. 24, p. 206; <https://biblioteca-digitala.ro/?pub=202-biharea-muzeului-tarii-crisurilor>.

¹⁰⁶ A se vedea afișele semnate de Alphonse Mucha.

¹⁰⁷ <https://a-r-t.com/mucha/muchacatflores.pdf>; <https://repository.si.edu/bitstream/handle/10088/8790/AnnaDaleyAlphonseMucha.pdf>.

¹⁰⁸ <https://www.etsy.com/in-en/listing/1259823216/art-nouveau-original-litho-medium-size>; <https://www.livre-rare-book.com/book/12714138/4926>.

¹⁰⁹ Gabriele Fahr-Becker, *Art Nouveau*, ediție în limba română, Editura Noi, București, 2007.

¹¹⁰ <https://www.femininbio.com/beaute/actualites-et-nouveautes/belle-epoque-vers-la-cosmetique-moderne-52480>.

¹¹¹ https://click.ro/#google_vignette.

¹¹² <https://www.femininbio.com/beaute/actualites-et-nouveautes/belle-epoque-vers-la-cosmetique-moderne-52480>.

¹¹³ https://en.wikipedia.org/wiki/History_of_cosmetics.

Saint Nicolas”, Jean-François Raffaëlli (1850-1924), „Femeie pe malul apei”¹¹⁴. În contrast cu divertismentele și opulența elitelor sociale, lucrările acestora surprind, cu spirit de observație realist, secvențe din viața cotidiană a majorității oamenilor.

Discipol al lui Camille Corot (1796-1875), pictorul post-impresionist francez Victor Vignon (1847-1909)¹¹⁵ a realizat frecvent imagini realiste ale satului francez în care ilustrează precaritatea condițiilor de viață ale țăranimii. Relevantă, în acest sens, este lucrarea „Vechiul drum la Saint Nicolas”¹¹⁶, Fig. nr. 9, remarcabilă prin autenticitatea cu care artistul descrie înfățișarea austeră a mediului rural.

Originar din Normandia (Franța), Fernand Le-Gout Gérard (1856-1924) s-a afirmat ca pictor al târgurilor și piețelor bretone, creator de peisaje marine, acuarele, pasteluri, desene și gravuri. În 1890 artistul a descoperit farmecul orașului port Concarneau (Franța), unde a revenit constant și s-a stabilit definitiv în 1903¹¹⁷. Femeile în vestimentație bretonă sunt un motiv frecvent în creația artistului, fiind prezente și în tabloul „Femei pe malul apei”¹¹⁸, Fig. nr. 10, lucrare ce ilustrează preferința artistului pentru pictura în aer liber. Realizat în 1897, peisajul acvatic este umanizat prin prezența celor două femei îmbrăcate în vestimentația specifică Bretoniei (Franța).

În tabloul „Vedere dintr-un port breton” (1898)¹¹⁹, Fig. nr. 11, artistul immortalizează prin tușe spontane, o secvență veridică, inspirată de viața comunității locale de pescari din Concarneau (Franța), subiect important în creația artistului. De mici dimensiuni, tabloul descrie universul pitoresc al portului, în care sunt evidențiate femeile care ajută la transportarea peștelui în coșuri, îmbrăcate în costumul tradițional breton, alcătuit din rochii de culoare bleumarin, cu basmale și gulere albe, șorțuri lungi, albe.

Unul din cei mai originali artiști ai timpului său, pictor, gravor, litograf, ilustrator de carte, sculptor și teoretician al artei, pictorul francez Jean-François Raffaëlli (1850-1924) a oscilat între realism și impresionism. A utilizat, uneori, o combinație între pastel și tehnica picturii în ulei, invenție care îi poartă numele. Scenele sale de gen surprind cu realism viața grea a țăranilor din împrejurimile Parisului.

În lucrarea „Casă pe malul apei”¹²⁰, Fig. nr. 12, artistul îmbină desenul expresiv, cu tușe impresioniste, dinamice, pentru a contura o imagine autentică, cu valențe poetice, a precarității condițiilor de viață de la periferia Parisului. Razele soarelui se reflectă pe suprafața apei, generând reflexe delicate, combinații de galben-auriu, verde oliv, ocru, gri și albastru; pe mal este redată o femeie cu un copil și un cățel, cu siluetele schițate vag prin combinația dintre desen și pata de culoare. Vestimentația lor se reflectă în unduirile apei sub forma unor pete portocalii. În planul al doilea predomină nuanțe pastelate de verde turcoaz, gri, ocru, în tușe fine. În fundal stânga este redată o casă în nuanțe de bej, cu acoperiș în două ape, în nuanțe de brun, gri și ocru. În fața casei e redat un copac cu frunziș rotund, verde turcoaz, cu detalii schițate prin desen, precum și un mic gard de lemn. În depărtare, la orizont, se întrevăd coșuri cu fum și alte detalii schițate vag, sugerând un curs de apă, o femeie lucrând pe câmp și o capră. Finețea desenului coexistă cu picturalitatea tușelor, influențate de viziunea impresionistilor, reflectând originalitatea stilului specific artistului.

¹¹⁴ Agata Chifor, *Pictori francezi în Colecția Muzeului Țării Crișurilor (sec. XIX-XX)*, în *Biharea*, XXXVII, 2010, Oradea, 2011, p. 183-197.

¹¹⁵ https://ro.wikipedia.org/wiki/Victor_Vignon.

¹¹⁶ Victor Vignon (1847-1909), „Vechiul drum la Saint Nicolas”, ulei pe pânză, 32,5 cm x 40,5 cm, semnat stânga jos, cu negru: V. Vignon, Colecția de pictură universală a Muzeului Țării Crișurilor Oradea Complex Muzeal; Alexandru Avram, *Muzeul Țării Crișurilor*, il. nr. 10; Agata Chifor, *Pictori francezi*, p. 186-188; Fig. nr. 4, p. 195; Eadem, *Tipologii iconografice*, în *Biharea*, XLVI, 2019, Oradea, 2020 p. 145, Fig. nr. 14, p. 156; Eadem, *Expoziția de Artă universală a Muzeului Țării Crișurilor Oradea*, în *Biharea*, XLIX, Oradea, 2022, p. 190; <https://biblioteca-digitala.ro/?pub=202-biharea-muzeului-tarii-crisurilor>.

¹¹⁷ Agata Chifor, *Pictori francezi*, p. 188-190.

¹¹⁸ Fernand Le-Gout Gérard (1856-1924), „Femei pe malul apei”, 1897, ulei pe pânză, 38,5 cm x 46,5 cm, semnat și datat stânga jos, cu roșu: F. Le Gout Gérard (18)97, Colecția de pictură universală a Muzeului Țării Crișurilor Oradea Complex Muzeal; Agata Chifor, *Pictori francezi*, p. 190; Fig. nr. 7-8, p. 196; Eadem, *Expoziția de Artă universală a Muzeului Țării Crișurilor Oradea*, p. 188-189; il. 21, p. 205.; <https://biblioteca-digitala.ro/?pub=202-biharea-muzeului-tarii-crisurilor> (a se vedea nota 8)

¹¹⁹ Fernand Le-Gout Gérard (1856-1924), „Vedere dintr-un port breton”, (18)98, ulei pe pânză, 33 cm x 46 cm, semnat dreapta jos, cu negru: F. Le Gout Gerard (18)98, Colecția de pictură universală a Muzeului Țării Crișurilor Oradea Complex Muzeal; Alexandru Avram, în *Muzeul Țării Crișurilor Oradea*, il. nr. 22; Agata Chifor, *Pictori francezi*, p. 189; Fig. nr. 5, p. 195; Fig. nr. 6, p. 196; Eadem, *Tipologii iconografice*, p. 143-144, Fig. nr. 12, p. 155; Eadem, *Expoziția de Artă universală a Muzeului Țării Crișurilor Oradea*, il. 20, p. 204 (a se vedea nota 8).

¹²⁰ Jean-François Raffaëlli (1850-1924), „Casă pe malul apei”, ulei pe pânză, 38,5 cm x 47 cm, semnat stânga jos, cu negru: J. F. RAFFAËLLI, Colecția de pictură universală a Muzeului Țării Crișurilor Oradea Complex Muzeal; Alexandru Avram, *op. cit.*, il. nr. 11; Agata Chifor, *Pictori francezi*, Fig. nr. 9, p. 197; Eadem, *Tipologii iconografice*, p. 145; Eadem, *Expoziția de Artă universală a Muzeului Țării Crișurilor Oradea*, p. 189 (a se vedea nota 8).

Din seria lucrărilor care abordează pictural subiecte inspirate din universul satului face parte și tabloul „Portret de țăran”¹²¹, Fig. nr. 13, realizat de pictorul maghiar Bihari Sándor (1855-1906), originar din Băița, Județul Bihor. Unul din cei mai importanți creatori de scene de gen ai epocii, acesta a abordat tema țăranimii în numeroase lucrări, influențate de realismul Școlii de pictură din Munchen, evident în prima etapă de creație. Tabloul se remarcă prin descrierea realistă a fizionomiei personajului, redat în prim-plan, cu mustață și o pipă lungă, accesoriu prezent frecvent în lucrările sale cu reprezentări de țărani din perioada *La Belle Époque*, ca de exemplu „Pregătirea cinei”, 1889, respectiv secvențe de viață mondenă burgheză, cum este cea sugerată în tabloul „Duminică după masă”, realizat în 1893¹²². Se remarcă autenticitatea fizionomiei, ce poartă amprenta vieții dure a acestei categorii sociale.

Tabloul „Scenă de gen” din Colecția de pictură universală a Muzeului Țării Crișurilor, Fig. nr. 14¹²³, datează din perioada *La Belle Époque*, ilustrând o secvență din viața cotidiană a unui cuplu. În acest caz, servirea mesei este un pretext pentru descrierea realistă a personajelor și a interiorului. Artistul reînvie cu măiestrie picturală atmosfera și personajele specifice epocii, în care masa constituia un element central al socializării. Modalitatea de dispunere a personajelor contribuie la spațializarea tabloului, în care sunt prezente elemente de mobilier specifice *Artei 1900*, cu traseul arcuit în curbe și contracurbe. Se remarcă sugestia vestimentației de epocă, tânăra femeie purtând o rochie simplă, specifică anilor 1900. Vestimentația bărbatului în vârstă și a celor doi bărbați mai tineri, alcătuită din jiletă prevăzută cu nasturi, jabou de dantelă, vestă, pantaloni strânși pe picior, cizme cu piteni, chipiu și cravașă, atestă participarea acestora la cursele de cai, unul din divertismentele preferate ale epocii. Tipologia ferestrei din dreapta, divizată în geamuri de formă romboidală sau pătrată, prin care se vede grădina, apare în picturi de interioare realizate în mediul artistic englez¹²⁴, iar modelul mesei și al scaunelor este prezent într-un interior de epocă, semnat G. Macdonald¹²⁵. Tipologiile portretistice și vestimentare ale personajelor aristocratice și ale servitorilor denotă intenția artistului de a transpune pictural divertismentele, personajele și interioarele de epocă din Anglia din primele decenii ale secolului XX, într-o perioadă în care vestimentația era o reflexie a ierarhiei sociale. Artistul descrie cu realism și interes pentru detaliu, structura de lemn a interiorului cabanei, detaliile mobilierului, fotoliul cu catifea cărămizie, un fragment din bucătăria vizibilă prin ușa deschisă. Modalitatea de redare a podelei, dispunerea mobilierului și a personajelor, diviziunile rectangulare ale structurii din lemn a pereților, contribuie la spațializarea tabloului, dezvăluind virtuozitatea artistului în sugestia perspectivei. Se remarcă, de asemenea, expresivitatea și diversitatea tipologică a portretelor, capacitatea artistului de a surprinde reacțiile emoționale, precum și caracterul specific diferitelor categorii sociale și profesionale.

În primele decenii ale secolului XX, în asociere cu progresele tehnologice, moda evoluează treptat în direcția comodității și a funcționalității.

În lucrarea „La Târg”/ „Piață din Oradea”, Fig. nr. 15¹²⁶, pictorul orădean Zsigmond Béla (?-1945) descrie o secvență animată, plină de viață și culoare, a târgurilor care aveau loc în Oradea la începutul secolului XX în actuala Piață „1 Decembrie” din Oradea¹²⁷. Se remarcă utilizarea culorilor vii, în acord cu cele existente în vestimentația tradițională populară, în raporturi de complementaritate, sugestia expresivă a atmosferei specifice, gama cromatică plăcută, susținută prin reflexe de lumină aurie. Discipol al pictorului maghiar Tibor Ernő (1885-1945) din Oradea¹²⁸, artistul a realizat o serie de lucrări pe tema piețelor și târgurilor orădene. Pe baza cronicilor de artă din presa vremii, istoricul de

¹²¹ Bihari Sándor (1855-1906), „Portret de țăran”, ulei pe pânză, 60,7 cm x 75,5 cm, semnat dreapta jos, cu negru Bihari Sándor, nedatat, Colecția de Pictură universală a Muzeului Țării Crișurilor Oradea-Complex Muzeal.

¹²² Bihari Sándor, „Duminică după masă”, 1893; [https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Bihari_Sandor_-_ Sunday_Afternoon_%281893%29.jpg](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Bihari_Sandor_-_Sunday_Afternoon_%281893%29.jpg)

¹²³ Anonim, sfârșit de secol XIX – început de secol XX, „Scenă de gen”, ulei pe lemn, 44,5 cm x 67 cm, nesemnat, nedatat, Colecția de Pictură universală a Muzeului Țării Crișurilor Oradea – Complex Muzeal.

¹²⁴ Școală engleză, secolul XX, *Interior de cabană cu șemineu*; <https://www.mutualart.com/Artwork/Cottage-interior-with-ingenlook-fireplac/723AD6B96DD78FEB>.

¹²⁵ <https://harringtonantiques.co.uk/products/early-20th-century-interior-scene-signed-g-macdonald-oil-on-canvas>.

¹²⁶ Zsigmond Béla, „La târg”/ „Piață din Oradea”, ulei pe pânză, 50cm x 39,5cm, semnat dreapta jos, cu brun: Zsigmond, nedatat, Colecția de Pictură universală a Muzeului Țării Crișurilor Oradea – Complex Muzeal, sub denumirea „Piață din Oradea”, la Maria Zintz, *Artiști plastici la Oradea 1850-1950*, p. 157-160: Zsigmond Béla; il. nr. 1, la p. 176; <https://editura.mtariicrisurilor.ro/wp-content/uploads/2022/02/cuprins-artisti-plastici.pdf>.

¹²⁷ Cristian Culiciu, *Oradea ieri, Oradea azi, Vechile piețe ale orașului*, <https://www.ebihoreanul.ro/stiri/oradea-ieri-oradea-azi-vechile-piete-ale-orasului-133168.html>

¹²⁸ Maria Zintz, *Tibor Ernő*, Editura Institutului Cultural Român, București, 2016, ediție trilingvă, în limbile română, engleză, maghiară.

artă Dr. Maria Zintz a evidențiat formația artistului în atelierul pictorului orădean Tibor Ernő și în ambianța Școlii de la Baia Mare, temperamentul solar al acestuia, tendințele naturaliste, impresioniste și post-impresioniste ale creației sale, alcătuită din peisaje realizate în aer liber, portrete și naturi statice, expozițiile personale organizate la Oradea în anii 1923-1924 și 1936, talentul artistului de a sugera atmosfera locală a piețelor și târgurilor din Oradea, capacitatea de a reda „forfota, dinamismul, personajele în tușe multicolore”¹²⁹.

În acest sens, artistul realizează, în tabloul menționat, o secvență plină de culoare și viață, inspirată de târgurile care aveau loc în orașul Oradea în prima jumătate a secolului XX, în zona Parcului „1 Decembrie” din Oradea, principala piață a orașului în această perioadă. La impresia de spațialitate a compoziției, structurată pe mai multe planuri, contribuie maniera de redare a clădirilor, a căruței, micșorarea personajelor și modalitatea de dispunere a acestora în spațiu. Atmosfera târgului este sugerată printr-o mulțime de oameni, în culori vii. În prim-plan, în partea stângă e reprezentată o țărancă aplecată asupra unui coș cu verdeață, iar în partea dreaptă, o căruță cu coviltir. Tabloul atestă, atât vestimentația viu colorată a țăranilor veniți la târg, cât și vestimentația funcțională și practică a orășenilor, sugerată prin intermediul cuplului alcătuit dintr-o femeie cu pălărie de soare albă și un bărbat îmbrăcat în costum brun, cu pălărie de aceeași nuanță. În fundal sunt reprezentate clădiri cu interpretarea riguroasă, geometrizară a formelor, alternate cu copaci cu frunzișul în nuanțe calde de verde. Reflexele de lumină sunt integrate cu expresivitate în toate elementele compoziției, într-o ambianță reconfortantă cromatic, specifică verii. Descrierea realistă a clădirilor din fundalul imaginii coexistă cu tușe fragmentate și dinamice, de factură impresionistă, sub forma unor pete de culoare, în sugestia figurii oamenilor.

Vestimentația și ocupațiile specifice țăranimii au fost ilustrate și de pictorul maghiar, originar din Brașov, Koszta József (1861-1849). Discipol al pictorilor maghiari Greguss János, Székely Bertalan și Lotz Károly la Școala de Desen din Budapesta între anii 1885-1888, a studiat deopotrivă, la Academia de Arte Frumoase din München, respectiv cu renumitul pictor maghiar Benczúr Gyula¹³⁰. Lucrarea „Culesul porumbului”¹³¹, Fig. nr. 16, face parte din seria lucrărilor realizate de artist cu această temă, reluată în foarte multe variante, realizate în primele decenii ale secolului XX la Szentes, în Ungaria, unde artistul s-a stabilit împreună cu soția sa. Lanul de porumb din spatele casei și muncile agricole asociate câmpului au devenit din 1917¹³² pretextul multor lucrări expresive, inspirate din modul de viață rural adoptat de artist în această perioadă. Compoziția în peisaj se remarcă prin efecte de monumentalitate în redarea prim-planului, în care artistul a reprezentat monumental două țărânci cu batic și un țăran cu pălărie, redați culegând porumbul dintr-un lan ars de soare, cu reflexe arămii. Lanul de porumb și veșmintele personajelor sunt schițate pictural prin tușe consistente, artistul recurgând la alternanțe de lumini și umbre, menite să reliefeze volumul și mișcarea personajelor, surprinse într-o atitudine de maximă concentrare asupra muncii depuse. În fundal se vede câmpia, sugerată printr-o nuanță de verde turcoaz, cu câteva căsuțe schițate vag la orizont, pe fundalul unui cer albastru, prevestitor de furtună. Ambianța rece a fundalului contrastează cu personajele din prim-planul lucrării, reprezentate într-o gamă cromatică predominant caldă, exprimând pasiunea artistului pentru reprezentarea temelor rurale. Artistul evidențiază prin accente de lumină expresive silueta femeii cu fustă roșie, redată, în timp ce lucrează, cu corpul întors parțial spre privitorul tabloului.

Autoportretul pictorului maghiar Rippl-Rónai József (1861-1927) se încadrează, de asemenea, în spiritul inovator al epocii. Realizat în tehnica pastel, într-o gamă cromatică caldă, „Autoportretul” realist al artistului este datat în 1924¹³³, Fig. nr. 17, reflectând evoluția spre vestimentația modernă și practică a epocii contemporane. Tema a fost abordată de artist într-o altă variantă, aproape identică cu cea aflată în Colecția Muzeului Țării Crișurilor Oradea¹³⁴. Se remarcă abilitatea în sugestia fizionomiei și a volumului prin alternanțe de lumini și umbre.

¹²⁹ Eadem, *Artiști plastici la Oradea*, p. 157-160.

¹³⁰ https://hu.wikipedia.org/wiki/Koszt%C3%A1_J%C3%B3zsef; https://ro.wikipedia.org/wiki/J%C3%B3zsef_Koszt%C3%A1.

¹³¹ Koszta József (1861-1849), „Culesul porumbului”, ulei pe carton, 33cm x 39,5cm, semnat stânga jos, cu roșu: Koszta J., nedatat, Colecția de Pictură universală a Muzeului Țării Crișurilor Oradea – Complex Muzeal.

¹³² <https://mek.oszk.hu/03400/03430/html/szuletes.htm>.

¹³³ Rippl-Rónai József (1861-1927), „Autoportret”, pastel pe carton, 57cm x 42cm, semnat și datat lateral dreapta, cu brun Rónai 1924, Colecția de Pictură universală a Muzeului Țării Crișurilor Oradea – Complex Muzeal.

¹³⁴ Rippl-Rónai József (1861-1927), „Autoportret cu șapcă roșie”, pastel pe carton, 52,5 cm x 43 cm, 1924; Galeria Națională de Artă a Ungariei, Budapesta, https://en.wikipedia.org/wiki/J%C3%B3zsef_Rippl-R%C3%B3nai; https://en.wikipedia.org/wiki/J%C3%B3zsef_Rippl-R%C3%B3nai#/media/File:Rippl-R%C3%B3nai_J%C3%B3zsef_V%C3%B6r%C3%B6ssapka_%C3%A1s_%C3%B6narck%C3%A9p.jpg; https://en.wikipedia.org/wiki/J%C3%B3zsef_Rippl-R%C3%B3nai#/media/File:Rippl.

În aceeași ambianță modernă, specifică epocii, se încadrează și „Autoportretul” pictorului orădean Udvardy Ignác Ödön, Fig. nr. 18, realizat cu o gamă cromatică caldă¹³⁵.

Realizat la Paris, „Autoportretul” semnat de pictorul Viski János (1891-1987)¹³⁶, Fig. nr. 19, atestă prezența papionului ca accesoriu vestimentar asociat costumului masculin, specific perioadei interbelice.

Tabloul „Portretul unui jocheu”, semnat cu brun Rabocsy¹³⁷, Fig. nr. 20, ilustrează o tipologie portretistică inspirată de unul din divertismentele la modă în perioada *La Belle Époque*. Încă de la mijlocul secolului al XVIII-lea și în secolul al XIX-lea, picturile inspirate din cursele de cai au devenit un motiv frecvent al creației artistice, odată cu răspândirea pasiunii pentru cursele de cai, specifică Angliei¹³⁸, difuzată și în restul Europei. Acest divertisment caracteristic oamenilor bogați a inspirat o serie de lucrări care surprind cu realism, atât personalitatea „jocheului”¹³⁹, cât și echipamentul adecvat acestui sport, cum este și cazul portretului din colecția Muzeului Țării Crișurilor Oradea. În acest sens, fizionomia rece și impasibilă a personajului, tipologia ochilor și a buzelor, nuanțele de roșu aprins utilizate la nivelul feței, denotă caracterul malefic al personajului portretizat, deformat de patima banilor și a curselor de cai. Artistul alternează pensulația netedă cu tușele divergente, de factură impresionistă, descriind cu realism și expresivitate, prin jocuri de lumină și umbră, toate elementele și accesoriile vestimentare specifice: jiletca lungă roșie, jaboul de dantelă, pantalonii albi, cizmele, chipiul, mănușile și bastonul.

Tendințele picturale inovatoare, încadrate avangardei artistice din primele decenii ale secolului XX¹⁴⁰, au avut ecouri și în maniera de abordare a pictorilor din România, fiind abordate din diferite perspective.

Divertismentele specifice perioadei *La Belle Époque* sunt ilustrate în tabloul „La plajă” / La strand¹⁴¹, Fig. nr. 21, semnat de Herman Lipót (1887-1972), pictor maghiar originar din Sânicolau Mare¹⁴², Jud. Timiș. Tabloul surprinde o secvență de viață mondenă din perioada *La Belle Époque*. Artistul redă o terasă cu oameni în costume de baie, specifice epocii, stând la soare sau discutând, pe fundalul mării. Predomină nuanțe fine de albastru, verde, brun, dispuse în tușe picturale lejere, de factură impresionistă. Lucrarea atestă utilizarea de către femei a pălăriilor în asociere cu eșarfe, în vederea protecției feței de soare, precum și a costumul de baie specific perioadei *La Belle Époque*, alcătuit dintr-o singură piesă.

Pictorul maghiar Vaszáry János (1867-1939)¹⁴³ semnează lucrarea „Toamna în parc”¹⁴⁴, tablou ce reflectă, atât schimbările intervenite în configurația mobilierului urban, cât și a vestimentației feminine, într-o viziune compozițională și picturală de factură avangardistă, cu tușe fragmentate, divergente, dispuse într-o pastă groasă, Fig. nr. 22. În acest sens, peisajul de toamnă a fost transfigurat plastic de artist într-o manieră personală, subiectivă, prin recursul la o gamă cromatică neconvențională în raport cu realitatea. Tabloul oferă o imagine expresivă, în culori tipic foviste, a unui parc cu copaci stilizați, ce încadrează o femeie stând pe bancă, văzută din spate. Lucrarea reflectă preocuparea artistului, comună cu cea a pictorului fovist Henri Matisse (1869-1954), pentru evidențierea expresivă a culorilor primare, pe care le aplică într-un stil personal peisajelor realizate sub influența picturii franceze. Astfel, configurația

¹³⁵Udvardy Ignác Ödön (1877-1961), *Autoportret*, ulei pe pânză, 58,5 cm x 47,3 cm, nesemnat, nedatat, Colecția de Pictură universală a Muzeului Țării Crișurilor Oradea – Complex Muzeal; Maria Zintz, *Artiști plastici la Oradea 1850-1950*, p. 109-117: Udvardy Ignác Ödön, Il. nr. 2, p. 162; <https://editura.mtariicrisurilor.ro/wp-content/uploads/2022/02/cuprins-artisti-plastici.pdf>

¹³⁶Viski János (1891-1987), „Autoportret”, ulei pe pânză, 37cm x 47cm, semnat dreapta jos, cu brun: Viski Paris, nedatat, Colecția de Pictură universală a Muzeului Țării Crișurilor Oradea – Complex Muzeal.

¹³⁷Rabocsy, sfârșit de secol XIX – prima jumătate a secolului XX, „Portretul unui jocheu”, ulei pe placaj, 107 cm x 80,5cm, semnat stânga jos, cu brun Rabocsy, nedatat, Colecția de Pictură universală a Muzeului Țării Crișurilor Oradea – Complex Muzeal.

¹³⁸ <https://artuk.org/discover/topics/horseracing>; <https://www.artbycrane.com/horse-art-history/horse-art-nineteenth-century.html>.

¹³⁹ Din 1670 cuvântul a fost folosit pentru a desemna persoana care conduce un cal.

¹⁴⁰Erwin Kessler (editor), Ruxandra Dreptu, Gheorghe Vida, Mariana Vida, Ioana Vlasiu, *Culorile avangardei*, 2007, cu fotografii ale unor lucrări din patrimoniul național, inclusiv al Secției de Artă a Muzeului Țării Crișurilor Oradea-Complex Muzeal, Str. Armatei Române nr. 1/A.

¹⁴¹ Herman Lipót (1887-1972), „La plajă/ La strand”, ulei pe pânză, 60cm x 80,5cm, semnat dreapta jos, cu brun: Herman Lipot, nedatat, Colecția de Pictură universală a Muzeului Țării Crișurilor Oradea – Complex Muzeal

¹⁴² https://ro.wikipedia.org/wiki/Lip%C3%B3t_Herman; https://www.kieselbach.hu/artist/herman_lipot_584.

¹⁴³<https://www.sothebys.com/en/artists/janos-vaszary>; Pictor modern, colorist apreciat, Vaszáry János (1867-1939) a abordat stiluri inovatoare, la modă în perioada *La Belle Époque*, lucrările sale reflectând influențe ale *Artei 1900*, ale fovismului și postimpresionismului.

¹⁴⁴ Vaszáry János, „Toamna în parc”, ulei pe lemn, 32 cm x 39,7cm, semnat stânga jos, cu negru: Vaszary J., nedatat, Colecția de Pictură universală a Muzeului Țării Crișurilor Oradea – Complex Muzeal. Lucrarea figurează cu titlul „În parc” la Alexandru Avram, *Muzeul Țării Crișurilor*, il. nr.15; Idem, *Arta universală în Muzeul orădean*, II, în *Crișana*, An XXVII, nr. 136, 10 iunie 1972, p. 2; Zádor Anna, Genthon István (coord.), *Művészeti Lexikon* [Lexicon de Artă], vol. III, Budapesta, 1981, p. 648.

peisajului este definită prin asocierea culorilor vii și intense, predominând cele trei culori primare, alături de verdele cald al vegetației. Se remarcă integrarea discretă în tablou a acordurilor de complementaritate dintre verde-roșu, galben-violet, portocaliu-albastru, precum și inserțiile de roz, gri și verde închis. Ineditul lucrării rezultă din dispunerea decorativă a culorilor, prin intermediul unor tușe dinamice, fragmentate și spontane, de factură impresionistă. Tabloul, sub denumirea „În parc” a fost datat în anii 1914-1920 de regretatul istoric de artă Dr. Alexandru Avram¹⁴⁵. Lucrarea reflectă ecourile *Artei 1900* prin traseele sinuoase ale copacilor, alături de decorativismul compoziției și predispoziția spre sintetizarea formelor. Tema a fost reluată de artist și în alte variante compoziționale și cromatice, una dintre acestea fiind datată în 1938¹⁴⁶. Seria de lucrări cu tema „Toamna în parc”, „În parc”, „Parcul”, realizate de Vaszary János (1867-1939) reflectă influența peisajelor sintetice realizate de pictorul francez Henri Matisse (1869-1954) în primul deceniu al secolului XX¹⁴⁷, punct de plecare pentru o viziune personală elaborată și expresivă, cum este cea ilustrată de tabloul din Colecția de pictură universală a Muzeului Țării Crișurilor Oradea – Complex Muzeal.

O parte din tablourile din Colecția de pictură universală a Muzeului Țării Crișurilor Oradea – Complex Muzeal, Str. Armatei Române nr. 1/A, atestă pictural diferite etape în evoluția modei vestimentare din perioada de sfârșit a secolului al XIX-lea și început a secolului XX, evidențiind direcții importante ale modei europene, ilustrate prin vestimentația elitelor urbane. Picturile semnate Diaque Ricardo (1853-1925), Charles-François-Prospér Guérin (1875-1939), Berkes Antal (1874-1938), Vaszary János (1867-1939), Viski János (1891-1987), Rippl-Rónai József (1861-1927), Udvardy Ignác Ödön (1877-1961), oferă repere pentru evoluția modei și vestimentației urbane în intervalul menționat, atestând fenomenul de diversificare a vestimentației și apariția unor tipologii noi.

Lucrările realizate de pictorii maghiari Berkes Antal (1874-1938), Zsigmond Béla (?-1945), Herman Lipot (1887-1972), Rabocsy, atestă, deopotrivă, divertismentele specifice acestei perioade. Tablourile semnate de pictorul maghiar Bihari Sándor (1855-1906), originar din localitatea Băița, Jud. Bihor, atestă elemente specifice portului popular maghiar din mediul rural. Lucrarea realizată de pictorul maghiar Zsigmond Béla, originar din Oradea, atestă elemente specifice vestimentației cotidiene rurale, respectiv citadine din perioada *La Belle Époque*, oferind o imagine pitorească a târgurilor care aveau loc în Oradea în această epocă. Originar din Brașov, pictorul maghiar Kostza József (1861-1949) descrie, de asemenea, vestimentația și ocupațiile cotidiene ale țăranimii. Spre deosebire de acestea, lucrarea „Parfums d’Hiver”, realizată în 1899 la Paris de pictorul român Michel Simonidy (Mihail Simonidi, 1870-1933), este o compoziție predominant alegorică și imaginară, ce asociază femeia cu universul naturii și tema anotimpurilor, într-o lucrare ce ilustrează cu expresivitate idealul feminin specific *Artei 1900*.

Tablourile analizate surprind, atât repere distincte din evoluția modei europene, cât și preocuparea feminină pentru modă, evidentă în rochii, fuste lungi și sacouri de diferite tipologii, pălării decorate cu panglici și flori de mătase, prinse cu eșarfe, umbrele de soare și mănuși lungi, pălării de soare, precum și costumul de baie specific epocii, alcătuit dintr-o singură piesă. Se poate remarca, deopotrivă, atestarea picturală a evoluției costumului masculin, prin utilizarea fracului, a cravatei și papionului, a paltonului și a pălăriilor tip cilindru. Unele picturi transpun divertismente preferate ale epocii, ca plimbările citadine, servirea mesei, fumatul cu pipe lungi, participarea la cursele de cai, utilizarea ca mijloc de transport a trăsurilor trase de cai. Spre deosebire de vestimentația și divertismentele elitelor sociale, imaginea categoriilor mijlocii din mediul citadin și a țăranimii este în continuare impregnată de realism și autenticitate, reflectând, după caz, portul tradițional, respectiv preocuparea pentru funcționalitate și adecvarea la diverse munci agricole.

¹⁴⁵ Alexandru Avram, *Muzeul Țării Crișurilor*, p. 8; il. nr. 15.

¹⁴⁶https://library.hungaricana.hu/hu/view/ORSZ_NEMG_kv_35_Vaszary/?pg=285&layout=s;https://www.artnet.com/artists/j%C3%A1nos-vaszary/autumn-sKKRCohlAV6FIxeZyg6O9w2.

¹⁴⁷Henri Matisse (1869-1954), „Peisaj lângă Collioure” (Studiu pentru „Bucuria vieții”), ulei pe pânză, 46cm x 55cm, 1905, Muzeul de Artă Copenhaga, Danemarca; <https://www.moma.org/audio/playlist/308/3980>.

ILUSTRAȚII

Fig. nr. 1. Ricardo Diaque (1853-1925), *Strada pariziană*, ulei pe lemn, 48,3 cm x 61 cm, semnat dreapta jos: Diaque (zgâriat) în pastă, Colecția de pictură universală a Muzeului Țării Crișurilor Oradea – Complex Muzeal

Fig. nr. 2. Jean Béraud (1848/1849-1935), *Chioșc din Paris*, c. 1880, ulei pe pânză, 35,5 cm x 26,5 cm, Muzeul de Artă Walters, Baltimore, Statele Unite ale Americii;
https://en.m.wikipedia.org/wiki/File:Jean_B%C3%A9raud_-_Paris_Kiosk_-_Walters_371055.jpg

Fig. nr. 3. Charles-François-Prospér Guérin (1875-1939), *Hélène (Soția artistului)*, ulei pe pânză, 92,5 cm x 60,5 cm, semnat stânga jos, cu albastru: Charles Guérin, nedatat, Colecția de pictură universală a Muzeului Țării Crișurilor Oradea – Complex Muzeal

Fig. nr. 4. Jean Béraud (1848/1849-1935), *După slujba de la Biserica Sfânta Treime din Paris (Catedrala americană)*, ulei pe pânză, semnat dreapta jos Jean Béraud, Muzeul Carnavalet, Paris, Franța;
https://fr.wikipedia.org/wiki/Cath%C3%A9drale_am%C3%A9ricaine_de_Paris#/media/Fichier:Cath%C3%A9drale_am%C3%A9ricaine_de_paris.jpg

Fig. nr. 5. Claude Monet (1840-1926), *Femeie în grădină*, 1867, ulei pe pânză, 80cm x 99cm, Muzeul Ermitaj, Sankt Petersburg, Federația Rusă
https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/0/0e/Claude_Monet_022.jpg

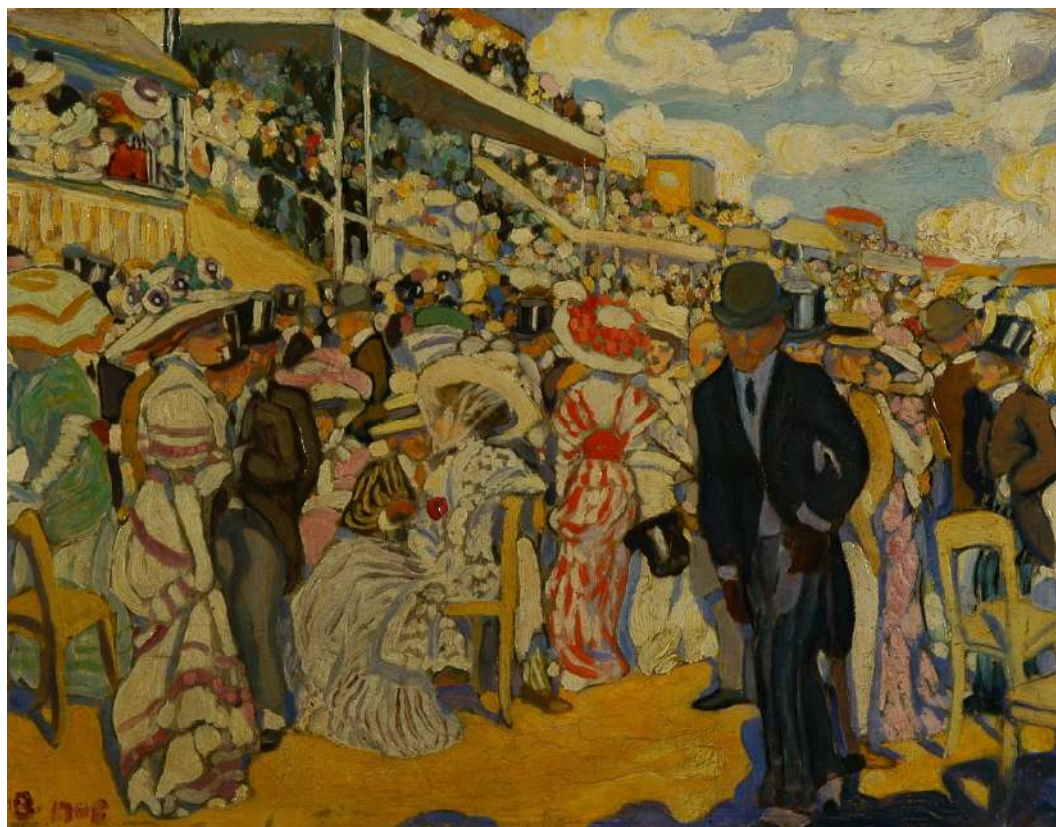

Fig. nr. 6. Berkes Antal (1874-1938), *Cursa de cai / La curse*, ulei pe lemn, 34,9 cm x 45,3 cm, semnat și datat stânga jos cu monogramă de culoare brun: B, datat 1908 cu roșu, Colecția de pictură universală a Muzeului Țării Crișurilor Oradea – Complex Muzeal

Fig. nr. 7. Emanuel Phillips Fox (1865-1915), *Feribotul*, c. 1910, ulei pe pânză, 114,6 cm x 152,4 cm, Grand Courts, Galeria de Artă South Wales, Australia
<https://www.artgallery.nsw.gov.au/collection/works/8171/>

Fig nr.8. Michel Simonidy (Mihail Simonidi, 1870-1933), *Parfums d' Hiver*, 1899, ulei pe pânză, 186 cm x 106 cm, semnat și datat dreapta jos, cu negru: MICHEL SIMONIDY- 1899., detaliu, Colecția de pictură universală a Muzeului Țării Crișurilor Oradea – Complex Muzeal

Fig. nr. 9. Victor Vignon (1847-1909), *Vechiul drum la Saint Nicolas*, ulei pe pânză, 32,5 cm x 40,5 cm, semnat stânga jos, cu negru: V. Vignon, nedatat, Colecția de pictură universală a Muzeului Țării Crișurilor Oradea – Complex Muzeal

Fig. nr. 10. Fernand Le-Gout Gérard (1856-1924), *Femei pe malul apei*, (18)97, ulei pe pânză, 38,5 cm x 46,5 cm, semnat și datat stânga jos, cu roșu: F. Le Gout-Gérard (18)97, Colecția de pictură universală a Muzeului Țării Crișurilor Oradea – Complex Muzeal

Fig. nr.11. Fernand Le-Gout Gérard (1856-1924), *Vedere dintr-un port breton*, (18)98, ulei pe pânză, 33 cm x 46 cm, semnat dreapta jos, cu negru: F. Le Gout- Gérard (18)98, Colecția de pictură universală a Muzeului Țării Crișurilor Oradea – Complex Muzeal

Fig.nr.12. Jean-François Raffaëlli (1850-1924), *Casă pe malul apei*, ulei pe pânză, 38,5 cm x 47 cm, semnat stânga jos cu negru J. F. RAFFAËLLI, Colecția de pictură universală a Muzeului Țării Crișurilor Oradea – Complex Muzeal

Fig. nr.13. Bihari Sándor (1855-1906), *Portret de țăran*, ulei pe pânză, 60,7 cm x 75,5 cm, semnat dreapta jos, cu negru: Bihari Sándor, nedatat, Colecția de Pictură universală a Muzeului Țării Crișurilor Oradea – Complex Muzeal

Fig.nr.14. Anonim, sfârșit de secol XIX-început de secol XX, *Scenă de gen*, ulei pe lemn, 44,5 cm x 67 cm, nesemnat, nedatat, Colecția de Pictură universală a Muzeului Țării Crișurilor Oradea – Complex Muzeal

Fig. nr. 15. Zsigmond Béla (?-1945), *La târg / Piață din Oradea*, ulei pe pânză, 50cm x 39,5cm, semnat dreapta jos, cu brun: Zsigmond, nedatat, Colecția de Pictură universală a Muzeului Țării Crișurilor Oradea – Complex Muzeal

Fig. nr. 16. Kostza József (1861-1949), *Culesul porumbului*, ulei pe carton, 33cm x 39,5cm, semnat stânga jos, cu roșu: Koszta J., nedatat, Colecția de Pictură universală a Muzeului Țării Crișurilor Oradea – Complex Muzeal

Fig. nr. 17. Rippl-Rónai Jozsef (1861-1927), *Autoportret*, pastel pe carton, 57cm x 42cm, semnat și datat lateral dreapta, cu brun Rónai 1924, Colecția de Pictură universală a Muzeului Țării Crișurilor Oradea – Complex Muzeal

Fig. nr. 18. Udvardy Ignác Ödön (1877-1961), *Autoportret*, ulei pe pânză, 58,5 cm x 47,3 cm, nesemnat, nedatat, Colecția de Pictură universală a Muzeului Țării Crișurilor Oradea - Complex Muzeal

Fig. nr. 19. Viski János (1891-1987), *Autoportret*, ulei pe pânză, 37cm x 47cm, semnat dreapta jos, cu brun: Viski Paris, nedatat, Colecția de Pictură universală a Muzeului Țării Crișurilor Oradea – Complex Muzeal

Fig. nr. 20. Rabocsy, sfârșit de secol XIX-prima jumătate a secolului XX, *Portretul unui jocheu*, ulei pe placaj, 107 cm x 80,5cm, semnat stânga jos, cu brun Rabocsy, nedatat, Colecția de Pictură universală a Muzeului Țării Crișurilor Oradea – Complex Muzeal

Fig. nr. 21. Herman Lipot (1887-1972), *La plajă / La strand*, ulei pe pânză, 60cm x 80,5cm, semnat dreapta jos, cu brun:
Herman Lipot, nedatat, Colecția de Pictură universală a Muzeului Țării Crișurilor Oradea – Complex Muzeal

Fig. nr. 22. Vaszary János (1867-1939), *Toamna în parc / În parc*, ulei pe lemn, 32 cm x 39,7cm, semnat stânga jos, cu
negru: Vaszary J., nedatat, Colecția de Pictură universală a Muzeului Țării Crișurilor Oradea – Complex Muzeal

ETNOGRAFIE

BATISTA BRODATĂ (NĂFRĂMUȚĂ) ÎN OBICEIURILE POPULARE MUREȘENE

Laura POP*

THE EMBROIDERED HANDKERCHIEF ("NĂFRĂMUȚĂ") IN THE MUREȘ COUNTY FOLK CUSTOMS ABSTRACT

This paper describes the use and the significance of the embroidery handkerchief in the Romanian, Hungarian and Saxon folk customs, in the area of the Mureș County. Until the second half of the 20th century, we find the embroidered handkerchief as an accessory of the folk costume of girls at church, holidays, dances or weddings. It was usually decorated with embroidered flowers in the 4 corners and crocheted lace on the edges. Sometimes, among the Hungarians and Saxons, handkerchiefs are also embroidered with the girl's initials. The embroidered handkerchief is not just a simple decorative accessory but an object with deep meanings in folk tradition that is why it appears in various customs. In the folk customs, the embroidered handkerchief replaces the towel, which was traditionally used in various customs: baptism, wedding, funeral, in Eastern or Whitsuntide traditional customs. The main meaning of the embroidered handkerchief was as a symbol of love between boys and girls, but also as a symbol of passing through the customs of the life cycle.

Keywords: ethnography, embroidery, handkerchief, folk custom, Mureș County.

Batista denumită „năfrămuță” în Ardeal, preluată probabil din mediul urban, a intrat în portul popular inițial ca obiect decorativ, de aceea o întâlnim ca obiect ceremonial în diverse obiceiuri populare, mai ales în cele din viața de familie, devenind mai târziu obiect utilitar și dispărând din portul popular de sărbătoare. Năfrămuța nu era doar un simplu obiect utilitar sau decorativ, ci era și purtătoare a unor semnificații, legate mai ales de comunicarea dintre tineri, dar și o piesă ce semnifica trecerea, legătura, în contextul obiceiurilor din ciclul vieții sau al celor calendaristice. După cum remarca Olimpia Mureșan, „ca atâtea alte obiecte care în vechime împleteau armonios latura materială cu cea spirituală a vieții, în zilele noastre batista și-a pierdut din semnificații, fiind folosită ritualic doar în mod excepțional. Cu toate că astăzi nu conștientizăm pe deplin, în tradiția românească întâlnim batista în toate etapele importante ale vieții: naștere, nuntă, înmormântare și în toate obiceiurile care derivă din acestea”¹.

Denumirea batistei în Transilvania, „năfrămuță”, derivă de la „năframă”, denumirea pentru acoperământul capului la femeile căsătorite în zona Ardealului. Pentru un necunoscător al culturii populare românești, similitudinea dintre cele două denumiri pare a fi stranie, însă având în vedere că batista, „năfrămuța”, făcea parte din portul de sărbătoare al fetelor, se poate spune că reprezintă de fapt un simbol al fetei, după cum „năframa” (baticul) reprezintă un simbol al femeii căsătorite, care obligatoriu trebuia să-și acopere capul, spre deosebire de fete care aveau capul descoperit. După cum a demonstrat Varvara Buzilă, „cele două categorii de obiecte, batista, ca accesoriu al statutului fetelor, și piesele de acoperit capul femeilor, ca însemn al statutului lor social, formau în cultura tradițională un sistem”².

Hedwig-Maria Formagiu, în catalogul tipologic al portului popular românesc, distinge două tipuri de batiste, după formă și ornamentare: A. Pătrată, B. Dreptunghiulară; prima fiind ornamentată prin cusături, în cele patru colțuri³. Batistele din zonele mureșene au formă pătrată, majoritatea fiind decorate cu flori la un colț, sau la toate cele patru colțuri, și cu dantelă pe margini.

La batistele din zonele mureșene regăsim, ca și în alte părți, materiale și tehnici diferite: pânza de casă din bumbac, pânza industrială, bumbac și mătase la broderie, dantela croșetă, diferite tipuri de broderie, de la brodatul în cruciulițe, la brodatul peste fire, după tipar, ajur și broderie spartă. Motivele decorative folosite sunt cele vegetale, mai ales florale, redată fie monocrom, în alb, fie într-o cromatică vie: roșu, albastru, verde pe fond alb. În ceea ce privește compoziția decorativă, motivele florale sunt de obicei dispuse la cele 4 colțuri sau doar la un colț, încadrate de un chenar realizat fie dintr-o linie simplă,

* Muzeul Județean Mureș; e-mail: laurapop2006@yahoo.com.

¹ Olimpia Mureșan, *Podoabele din portul tradițional sălăjean*, Editura Mega, Editura Porolissum, Cluj-Napoca, 2022, p. 119.

² Varvara Buzilă, *Batista în contextul comunicării juvenile*, în *Anuarul Muzeului Etnografic al Moldovei*, vol. VIII, 2008, p. 90.

³ Hedwig-Maria Formagiu, *Portul popular din România. Catalog tipologic*, Muzeul de artă populară al Republicii Socialiste România, cu o prefață de Tancred Bănașeanu, București, 1974, p. 168.

fie din linie în zigzag, dublat uneori de un alt chenar realizat din ajur (vezi fig. 11, 12, 22). La unele batiste, motivele decorative sunt dispuse la cele patru colțuri, fără chenar (fig. 1), la altele decorul este dispus doar la un colț (fig. 2). Batistele provenite de la maghiari sau sași au adesea trecute inițialele fetei și anul (fig. 1, 3, 8, 9). La una din batistele din colecția muzeului, provenită de la maghiarii din Aluniș, compoziția decorativă este diferită de celelalte, motivele decorative fiind dispuse în casete, pe toată suprafața, în caseta din mijloc fiind brodate inițialele fetei, VK (vezi fig. 3).

În județul Mureș, batista brodată apare atât în portul românesc, cât și în cel maghiar, în portul fetelor (fig. 4), femeilor tinere, dar și al feciorilor, mai ales în portul de nuntă. La maghiari, apare doar în portul fetelor și femeilor, după cum atestă fotografiile vechi de familie (fig. 5).

În fotografiile vechi de familie din arhiva muzeului, scanate în cadrul proiectului cultural „Un secol de istorie locală în imagini” (2011, 2013), în 16 fotografii apare batista ca accesoriu al portului, în șase dintre ele e purtată de fete, în cinci de femei căsătorite, într-una de fecior și de fată, în trei de miri (mire sau mireasă).

După cum remarca cercetătoarea Varvara Buzilă, „în contextul comunicării non-verbale, batistei i-au fost rezervate roluri multiple pentru a transmite mesaje mult mai operativ și mai elocvent decât prin cuvinte sau a comunica vizual ceea ce nu se dorea sau nu se putea transmite altfel. Ca și celelalte simboluri obiectualizate, ea ajunge să înregistreze cele mai multe semnificații în cadrul ritualurilor”⁴.

În zonele mureșene, „năfrămuța” este întâlnită în toate obiceiurile vieții de familie, de la naștere până la înmormântare, nu numai la români, ci și la maghiari și sași, în diferite contexte ceremoniale. La românii mureșeni, în anumite obiceiuri din ciclul vieții, „năfrămuța” a preluat rolurile simbolice ale ștergarului, înlocuindu-l atât funcțional, cât și simbolic în comunicarea socială.

La botez, batista era folosită atât la români, cât și la maghiari, în județul Mureș, pentru a acoperi fața copilului. Batistele de botez sunt realizate din pânză albă, cu broderie spartă, de culoare albă, și erau folosite fie pentru acoperirea alimentelor duse de rude și cunoscuți la casa nou-născutului, fie pentru acoperirea feței copilului la botez. În colecția Muzeului Județean Mureș, Secția de Etnografie și Artă Populară, avem câteva batiste folosite la botez, provenite din Sânpaul, de la maghiari (fig. 6, 7), batiste similare fiind folosite și la români, la botez, în a doua jumătate a secolului XX.

La sași, se folosea o batistă brodată cu negru, pentru a duce mâncarea la lehză. Săsoaicele din Zagăr foloseau batiste brodate cu negru pentru a acoperi alimentele duse la botez, nuntă sau înmormântare, ca ajutor pentru familie. La doamna Wagner Katharina (născută Dungal) din Zagăr am găsit două batiste brodate pe care le folosea atât la nuntă, cât și la înmormântare, pentru a acoperi alimentele duse ca ajutor familiei. Una dintre ele este din 1916 (fig. 8), iar cealaltă din 1928 (fig. 9), după anul brodat pe ele. Batista din 1916 este brodată în cruciulițe, cu bumbac negru pe fond alb, cu motive vegetale geometrize, dispuse pe două chenare, la mijloc apare brodat anul și inițialele K.S., iar pe margini are dantelă croșetată. Batista din 1928 este brodată peste fire, cu motive vegetale, liber desenate, dispuse pe un chenar și un medalion central, unde apare anul brodat, încadrat de inițialele femeii. O altă batistă brodată din Zagăr, folosită în același scop, se află în colecția muzeului bisericii luterane din sat (fig. 10), fiind brodată în cruciulițe, cu bumbac negru pe pânză albă, cu motive vegetale dispuse pe chenare și dantelă albă, croșetată, atașată pe margini. Aceste tipuri de batiste, folosite ca țesături pentru acoperirea alimentelor, sunt de mai mari dimensiuni și înlocuiesc, probabil, ștergarul folosit în mod normal cu acest scop, merindarul, care însă era mai simplu, mai puțin decorat.

Batista se întâlnește și în cadrul altor obiceiuri din ciclul vieții. Astfel, la maghiari, batista brodată era nelipsită la confirmarea religioasă. În colecția muzeului avem două tipuri de batiste de confirmare, provenite de la Șiclod: 1. Batista brodată cu alb, peste fire, cu motive florale dispuse doar într-un colț, cu ajur și dantelă pe margini (fig. 11); 2. Batista brodată în culori vii (roșu, verde, roz), cu diverse motive florale, cu ajur pe margini și dantelă croșetată atașată. (fig. 12).

Ca simbol juvenil, feminin, prin excelență, batista este nelipsită din portul fetelor la joc, la biserică, la nunți. În județul Mureș, pe Valea Beicii, fetele purtau, în mână, batiste din „giolgi” sau pânză de bumbac țesută în casă, cusute cu bumbac colorat sau mătase, «cu flori în coarne» (pe colțuri), cu „cipcăuță” sau „hurculăși” (colțșori brodați, cumpărați din magazin) pe margine. La joc, batista fetei era furată de un fecior ca pretext de a se întâlni cu fata respectivă⁵.

În Câmpia Transilvaniei, feciorii primeau batista în dar de la fetele care-i îndrăgeau, după cum ne-a scris Florea Ileana din Miheșul de Câmpie, descriind o fotografie de familie din 1934 (fig. 13), ce o

⁴ Varvara Buzilă, *op. cit.*, p. 89-90.

⁵ Livia Rusu, *Portul de pe Valea Beicii – satele Șerbeni, Urișul de Sus, Chiherul de Jos la începutul secolului XX*, în *Marisia. Studii și materiale. Arheologie. Istorie. Etnografie. Etnotoponimie*, vol. XXIII, 1994, p. 552.

reprezintă pe mama ei, Maier Maria (1914-1998, căsătorită Bothaza), care purta o batistă cusută în mână la sărbători, când era fată. „Se observă ținuta fetelor la sărbătoare și specific locului – batista din mâna fetelor. Batista se dădea unui singur băiat; dacă se certau băiatul înapoia batista fetei”.

Batista face parte dintre obiectele de schimb între tineri⁶, ca simbol al dragostei. „Dăruirea batistei ori a ștergarului unui flăcău în schimbul unei furci de tors, ori altă unealtă utilizată în industria casnică textilă și ornamentată artistic însemna comunicarea afecțiunii fetei”⁷. La „târgul fetelor” de la Gurghiu, de Sf. Gheorghe, feciorii obișnuiau să cumpere fetelor îndrăgite turtă dulce, în formă de inimă, cu oglinjoară, iar în schimb primeau o batistă brodată cu flori de la fată. Floricica a lui Vasile Cretascului din Mirgioaia, comuna Hodac, de pe Valea Gurghiului, a fost una dintre fetele furate, în 1975, la târgul fetelor de la Gurghiu. Povestea ei a apărut și în presa locală: „Mama mi-o făcut haine noi, cu ceva vreme înainte, mi-am prins păru fain la spate și așa, am mers la târg. M-o chemat să jucăm învățată, să spui drept tare mi-o plăcut. După aia, am căpătat puiu târgului (astăzi îi zăce turtă dulce), nu mai iese-n târg acuma, dragă, no! Așa-i treaba, ce să-i faci! Nici io nu m-am lăsat mai prejos, că doar știem că ce urmează. I-am făcut lui Aurel năfrămuță cu flori multe și i-am dat-o”⁸.

În zona Târnavei Mari, ca și în alte zone, furatul năfrămuței de la fete era un prilej pentru feciori de a intra în vorbă cu fetele, era purtată de fete duminica și era furată de feciori, iar dacă fata îl plăcea pe fecior mergea s-o ia înapoi, dacă nu-i plăcea de el o lăsa, „aia făcea legătura între fată și băiat. Îți lua năfrămuța, dacă-ți plăcea de el mergeai și te luptai să ți-o dea înapoi, c-apoi el n-o da, dar dacă nu-ți plăcea lăsa-i cu năfrămuța să se ducă. Era o legătură...”⁹.

În obiceiurile legate de nuntă, batista brodată era omniprezentă, în portul mirilor, la bota de chemător, la buchetul chemătoarelor sau la steagul de nuntă. În cadrul nunții este valorificată din plin simbolistica feminină, juvenilă, a batistei. Majoritatea studiilor etnografice dedicate batistei se referă la batista de nuntă¹⁰.

În primul rând, năfrămuța era un obiect de schimb între logodnici, până în a doua jumătate a secolului XX. Simion Florea Marian amintește „năframa de credință” sau „cârpa de credință” (în zona Târnavelor) în Transilvania, pe Valea Someșului, pe Târnavă, pe Valea Jiului, în Hațeg, zona Chioarului, ca obiect de schimb între logodnici, feciorul da „inelul de credință”, iar fata da „năframa de credință” cusută de ea¹¹. Inelul și năframa „sunt semnele principale care se consideră și se întrebuintează pretutindeni, de toți românii, ca simbol al unirii și credinței nestrămutate”¹². În Valea Beicii, din județul Mureș, la Chiherul de Jos, batista ține loc de verighetă, „când se căsătoreau, nu aveau verighete. Pentru logodnă, popa schimba batistele mirilor (năfrămuțele)”¹³. În Valea Mureșului Superior, mirii călcau pe batistă la cununie, iar batista de la nuntă se păstra în casă până la înmormântarea unuia dintre ei, când se rupea în două¹⁴.

În alte zone mureșene, la nuntă, batista apare ca accesoriu al costumului de mire, cum este în zona Târnavelor, sau al costumului de mireasă, ca decor al steagului de nuntă, cum este în Valea Gurghiului, dar și ca decor al botelor de chemători, în Valea Beicii, ori a buchetului chemătoarelor din zona Târnavei Mari. Fotografiile vechi de familie atestă batista ca accesoriu al costumului mirelui sau miresei, după cum vedem într-un tablou de nuntă din 1937, achiziționat de la Vulea Virginea din Adămuș, unde mirele, Lupu Vasile, pe lângă năframa purtată peste umăr, are și o batistă în mână (fig. 14). Într-o altă fotografie de familie, de la începutul secolului XX, provenită de la Stoica Aurelia din Țopa, comuna Albești, județul Mureș, mireasa, îmbrăcată în costumul popular din zonă, poartă o batistă brodată în mână (fig. 15). Într-o fotografie, din 1946, provenită de la Buga Lenuța din Boiu, comuna Albești, județul Mureș, mirele poartă batista la brâu (fig. 16). Referitor la purtarea batistei la brâu, în zona Târnavelor, aceasta a înlocuit năframa de brâu, un ștergar care „s-a purtat cu un capăt în cheutoarea de la gulerul cămășii, iar celălalt vârât după șerpar. După Al Doilea Război Mondial s-a purtat cu capătul numai sub șerpar. Secole de-a rândul, aceste năfrămuțe (ștergărele) din portul

⁶ Cristina Ghiurițan, *Obiecte cadou între tineri*, în *Anuarul Muzeului Etnografic al Transilvaniei*, vol. X, 1978, p. 355-356.

⁷ Maria Bocșe, *Mutații contemporane privind funcțiile și semnificațiile portului popular transilvănean*, în *Anuarul Muzeului Etnografic al Transilvaniei*, vol. X, 1978, p. 274.

⁸ <https://www.zi-de-zi.ro/2018/06/13/targul-fetelor-traditia-seculara-a-vaii-gurghiului-la-un-nou-moment-de-sarbatoare/>, accesare 06.03.2024.

⁹ Informație primită de la Eusevia Șuteu, născută în 1938, din localitatea Țopa, comuna Albești, data înregistrării 14.02.2024.

¹⁰ Marcela Focșă, Gheorghe Nistoroia, *Batista de nuntă*, în *Studii și cercetări de istorie a artei*, seria Arta Plastică, nr. 1, 1974, p. 121-130.

¹¹ Simion Florea Marian, *Nunta la români. Studiu istorico-etnografic comparativ*, Editura Grai și Suflet – Cultura Națională, București, 1995, p. 137.

¹² *Ibidem*, p. 141.

¹³ Livia Rusu, *op. cit.*, p. 551.

¹⁴ Informație de la Livia Marc, născută în 1971, în Toplița, județul Harghita. Vezi și Ioana Popescu, *Foloasele privirii*, Editura Paideia, București, 2002, p. 87.

bărbaților de toate vârstele au fost țesute în război, fiind împodobite cu alesături la capete și cu dungi din băteală pe restul suprafeței. Ulterior, decorul din alesătură a fost înlocuit prin cusături, executate cu arnici roșu și negru sau albastru închis, pe fondul alb al pânzei. Motivele de pe aceste năfrămuțe au fost redată numai în stil geometric. Între cele două războaie mondiale această batistă, frumos ornamentată, s-a mai purtat, expusă la vedere pe sub șerparul încins, numai ca o notă distinctivă în portul mirelui¹⁵.

În alte fotografii, din a doua jumătate a secolului XX, din Valea Gurghiului, de la Ibănești și Ibănești Pădure, se observă batista la steagul de nuntă, de data aceasta este vorba de o batistă cumpărată din comerț, nu de cea cusută în casă, plasată în mijlocul steagului de nuntă, direct pe năframa de la steag (fig. 17, 18, 19).

Chiar și la înmormântarea tinerilor necăsătoriți, se făcea steag de nuntă, iar batista este prezentă pe steagul de nuntă, care de data aceasta are ca suport o năframă neagră în locul celei colorate de la o nuntă adevărată. Într-o fotografie din colecția Muzeului Etnografic Reghin, de la mijlocul secolului XX, cu steagul de nuntă la înmormântarea unui tânăr necăsătorit din Hodac, se observă batista brodată manual, cu motive vegetale, dispusă în mijlocul steagului (fig. 20).

Batista brodată apare ca decor și pe alte obiecte de recuzită din ceremonialul nupțial, cum sunt de exemplu botele de chemători, cum este și bota de colăcar din Chiherul de Jos, păstrată la muzeul din localitate (fig. 21). Pe Valea Beicii, la nuntă, feciorii chemători la nuntă și cei doi colăcari care merg în fruntea alaiului de nuntă, alături de vornic, poartă aceste bote de chemători împodobite cu o batistă brodată și panglici. Batistele erau cusute de fete, prietene sau surori de-ale feciorilor¹⁶.

La înmormântare, batista albă cu negru face parte din recuzită, fiind oferită preotului și diacului (fig. 22), înlocuind probabil ștergarul, căci la ceilalți actanți ai ceremonialului funerar se ofereau ștergare. La tinerii morți necăsătoriți, batista apare ca accesoriu la port, după cum se vede în fotografia cu un tânăr decedat de la Hodac, din arhiva foto a Muzeului Etnografic din Reghin (fig. 23).

În obiceiurile calendaristice, batista brodată este întâlnită mai rar, apare acolo unde a preluat locul ștergarului și rosturile sale ceremoniale.

De sărbătoarea Rusaliilor, în Valea Beicii, batistele se puneau pe colacii care erau duși la Rusalii și la Ispas, la prapori. Numai feciorii care aveau părinți în viață puteau să ducă la Rusalii praporul în țarină. În prapor era legat cu batista un colac, cu care după slujbă, se duceau la o gazdă, unde petreceau cu mâncare și băutură¹⁷.

De Paști, pentru acoperirea alimentelor rituale (pască, ouă) duse la biserică pentru a fi binecuvântate de preot, se folosea o batistă brodată, cum este batista brodată de la Bozed, din 1938 (fig. 24), păstrată de o familie din Târgu-Mureș. Aceasta este cusută pe pânză de casă, cu dantelă croșetată pe margini, decorată cu ajur pe margini și un chenar, cu motivul vrejului, brodat în cruciulițe, cu bumbac roșu, iar la cele patru colțuri apar motive florale, brodate peste fire, cu roșu și albastru deschis. Localitatea și anul sunt brodate, în cruciulițe, pe o margine, cu albastru (fig. 25).

În cântecele populare, batista apare ca simbol al dragostei dintre fată și fecior. Elena Mera a cules două astfel de cântece de la Ibănești, Valea Gurghiului, în 1965. De remarcat este faptul că, într-unul dintre cântece, feciorul este cel care dă batista fetei iubite, ca legământ de dragoste: „Trimis-o-mi-o badea mnie/ Năfrămuță împăturată/ Să mai stau vreo doi ani fată./ Io înapoi i-am trimăs/ Năfrămuță cu trîi flori/ Că mai sânt în sat fișiori./ Că io n-am jurat su stag/ Să-mi șie numai el drag./ C-am jurat su o florișea/ Să iubesc pe șine oi vre./ Pe voinici de sama me”.

În celălalt cântec, fata cere batista feciorului: „Badea-nalt cât un husar/ Cu batista-n bozănar./ Dă-mni, bade, batista mnie/ Să fac la două mânje./ Di pe masă nu le mînc./ Numai șe li-i drag le strâc./ Di pe masă nu le beu./ Numai șe li-i drag le ieu”¹⁸.

Batista brodată manual, „năfrămuță”, preluată probabil din mediul urban în mediul rural, privită la început ca un obiect de lux, a devenit un accesoriu decorativ al portului de sărbătoare al fetelor și nevestelor tinere. Semnificația sa principală era de simbol al dragostei dintre feciori și fete, de aceea ea apare cu preponderență în obiceiurile de nuntă (în portul mirilor, la bota chemătorilor, la buchetul chemătoarelor, la steagul de nuntă) și în general în obiceiurile la care participau tinerii (la joc, la târgul fetelor de la Gurghiu, la ieșitul în țarină de Rusalii). Cu toate acestea, batista îndeplinește un rol semnificativ și în alte obiceiuri din ciclul vieții, preluând din semnificațiile ștergarului, simbolizând legătura, trecerea de la o stare la alta.

¹⁵ Nicolae Dunăre, Constantin Catrina, *Portul popular românesc de pe Târnave*, Casa Creației Populare a Județului Brașov, 1958, p. 156.

¹⁶ Informații de la Hurdugaci Zaharia, născut 1968, porecla Zaharia a lui Badea Lică a lui Șolomon, interviu iunie 2018.

¹⁷ Livia Rusu, *op. cit.*, p. 552.

¹⁸ Elena Mera, *Ibănești, un sat de pe Valea Gurghiului. Monografie etnografico-folclorică*, cu o prefață de Ion Cuceu, Editura EFES, Cluj-Napoca, 2009, p. 41.

ILUSTRAȚII

Fig. 1 Batistă brodată la maghiari, Vălenii de Mureș, comuna Brâncovenești, județul Mureș, 1949, colecția Muzeului Județean Mureș, Secția de Etnografie și Artă Populară, Tg. Mureș

Fig. 2 Batistă brodată la maghiari, Vălenii de Mureș, comuna Brâncovenești, județul Mureș, mijl. sec.XX, colecția Muzeului Județean Mureș, Secția de Etnografie și Artă Populară, Tg. Mureș

Fig. 3 Batistă brodată la maghiari, din Aluniș, județul Mureș, prima jum. sec. XX, colecția Muzeului Județean Mureș, Secția de Etnografie și Artă Populară, Tg. Mureș

Fig. 4 Fete în port popular românesc, Cașva, comuna Gurghiu, județul Mureș, aprox. 1900

Fig. 5 Fată în port popular maghiar, Sântana, județul Mureș, aprox. 1914

Fig. 6 Batistă de botez la maghiari, Sânpaul, județul Mureș, a doua jum. sec. XX

Fig. 7 Batistă de botez la maghiari, Sânpaul, județul Mureș, a doua jum. sec. XX

Fig. 8 Batistă brodată la sași, Zagăr, jud. Mureș, 1916

Fig. 9 Batistă brodată la sași, Zagăr, jud. Mureș, 1928

Fig. 10 Batistă brodată la sași, Zagăr, județul Mureș, colecția bisericii luterane

Fig. 11 Batistă de confirmare, Șiclod, a doua jum. sec. XX, colecția Muzeului Județean Mureș, Secția de Etnografie și Artă Populară, Tg. Mureș

Fig. 12 Batistă de confirmare, Șiclod, a doua jum. sec. XX, colecția Muzeului Județean Mureș, Secția de Etnografie și Artă Populară, Tg. Mureș

Fig. 13 Fete române din Miheșu de Câmpie, județul Mureș, prima jum. sec. XX

Fig. 14 Tablou cu miri, Adămuș, județul Mureș, aprox. 1937

Fig. Fig. 15 Tablou cu miri, Țopa, comuna Albești, județul Mureș, încep. sec. XX

Fig. 16 Miri din Boiu, comuna Albești, județul Mureș, aprox. 1946

Fig. 17 Chemători la nuntă cu steag, Ibănești, județul Mureș, a doua jum. sec. XX

Fig. 18 Steag de nuntă, Ibănești, a doua jum. sec. XX

Fig. 19 Steag de nuntă, Ibănești, a doua jum. sec. XX

Fig. 20 Steag de nuntă la înmormântarea unui tânăr necăsătorit, Hodac, arhiva foto Muzeul Etnografic din Reghin, a doua jum. sec. XX

Fig. 21 Botă de colăcar cu batistă, Chiheru de Jos, județul Mureș, colecția muzeului din primărie, a doua jum. sec. XX

Fig. 22 Batistă la înmormântare, colecția Muzeului Județean Mureș, Secția de Etnografie și Artă Populară, Tg. Mureș, a doua jum. sec. XX

Fig. 23 Însmormântarea unui tânăr, Hodac, a doua jum. sec. XX

Fig. 24 Batistă brodată, utilizată de Paști, Bozed, 1938

Fig. 25 Batistă de Paști (detaliu), Bozed 1938.

BIBLIOGRAFIE

- Bocșe, Maria, *Mutații contemporane privind funcțiile și semnificațiile portului popular transilvănean*, în *Anuarul Muzeului Etnografic al Transilvaniei*, vol. X, 1978, p. 261-277 .
- Buzilă, Varvara, *Batista în contextul comunicării juvenile*, în *Anuarul Muzeului Etnografic al Moldovei*, vol. VIII, 2008, p. 69-92.
- Dunăre, Nicolae; Catrina, Constantin, *Portul popular românesc de pe Târnave*, Casa Creației Populare a Județului Brașov, 1958.
- Focșa, Marcela; Gheorghe Nistoroia, *Batista de nuntă*, în *Studii și cercetări de istorie a artei*, seria Arta Plastică, nr. 1, 1974, p. 121-130.
- Formagiu, Hedwig-Maria, *Portul popular din România. Catalog tipologic*, Muzeul de artă populară al Republicii Socialiste România, cu o prefață de Tancred Bănățeanu, București, 1974.
- Ghiurițan, Cristina, *Obiecte cadou între tineri în colecțiile Muzeului Etnografic al Transilvaniei*, în *Anuarul Muzeului Etnografic al Transilvaniei*, vol. X, 1978, p. 355-362.
- Mureșan, Olimpia, *Podoabele din portul tradițional sălăjean*, Editura Mega, Editura Porolissum, Cluj-Napoca, 2022.

ETNOGRAFIE

- Marian, Simion Florea *Nunta la români. Studiu istorico-etnografic comparativ*, Editura Grai și Suflet – Cultura Națională, București, 1995.
- Mera, Elena, *Ibănești, un sat de pe Valea Gurghiului. Monografie etnografico-folclorică*, cu o prefață de Ion Cuceu, Editura EFES, Cluj-Napoca, 2009.
- Popescu, Ioana, *Foloasele privirii*, Editura Paideia, București, 2002.
- Rusu, Livia, *Portul de pe Valea Beicii – satele Șerbeni, Urisiul de Sus, Chiherul de Jos la începutul secolului XX*, în *Marisia. Studii și materiale. Arheologie. Istorie. Etnografie. Etnotoponimie*, vol. XXIII, 1994, p. 549-560.

Surse internet

<https://www.zi-de-zi.ro/2018/06/13/targul-fetelor-traditia-seculara-a-vaii-gurghiului-la-un-nou-moment-de-sarbatoare/>, accesare 06.03.2024

MEȘTEȘUGARI DIN TRECUT. NUME DE OLARI DIN VADU CRIȘULUI ÎNTR-UN DOCUMENT DIN ANUL 1923

Ioan GOMAN*
Ioana GHERGHEL**

CRAFTSMEN OF THE PAST. NAMES OF POTTERS FROM VADU CRIȘULUI IN A DOCUMENT FROM 1923

ABSTRACT

The present paper is based on a unique archival document from 1923, in which those engaged in activities related to the household industry in our area are mentioned. According to the Austro-Hungarian legislation of that period, which was still used in Transylvania after the Unification of December 1, 1918, in accordance with Law XVII of 1884 and the relevant case law, domestic industry was considered to be any industrial work performed by a person in his own home, by manual labor, at most with the help of family members and performed as a complementary activity, in addition to another basic occupation, to supplement his income.

As for our document, in which 56 potters' names appear in this year's register, we find that 3 had the name of Cseri, 3 that of Domocos, 1 that of Dudas, 12 of Géczi, 9 of Halász, 6 of Hasas, 2 of Juhász, 1 of Kabái, 3 of Kosa, 3 of Kovaci or Kovács as it sometimes appears in documents, 1 of Margilai, 1 of Mezei, 2 of Piroscă, 3 of Sereș, 3 of Szilágyi and 3 of Técsi. It is obvious that with such a large coincidence of surnames, it is certain that a good number of them had some more or less distant family relationship. Such a craft, often passed down from generation to generation, also required a certain practical skill, which was most often acquired within the family by example.

Keywords: white pottery, pottery, popular tradition, Vadu Crișului, Bihor.

În rândul centrelor de olărit din Țara Crișurilor, cel de la Vadu Crișului este printre cele mai importante și cunoscute, datorită unui lut cu proprietăți cu totul speciale, date de prezența foarte redusă a oxidului de fier din compoziția acestuia, ceea ce face ca în urma arderii vasele modelate să capete o culoare alb-lăptoasă, fără niciun alt adaos de vopsea sau pigment natural. O trăsătură cu totul aparte, unică în felul ei, de mare impact în trecut, care va constitui o particularitate definitorie pentru ceramica realizată în acest centru și chiar o marcă identitară a localității. Lutul și vasele realizate la Vadu Crișului au fost apreciate de secole, atât în zona noastră cât și în cele învecinate, din moment ce ajunseseră, în secolul al XVIII-lea, atât de răspândite în Pusta sau Alföldul maghiar, încât erau cunoscute sub „numele de ceramică românească”, fapt subliniat și menționat ca atare de istorici și etnografi din Ungaria¹.

Primele referiri documentare cu privire la practicarea olăritului în această localitate le avem din prima parte a secolului al XVII-lea, mai precis din anul 1639, când, cu ocazia înființării unui poștalion la Vadu Crișului, locuitorii de aici, fiind mai ales „olari” și „cizmari”, nu au putut asigura necesarul de cai cerut pentru deservirea acestuia². Mențiuni documentare cu privire la practicarea olăritului de către localnici apar din ce în ce mai frecvent și în secolele următoare, atât cu privire la calitatea și întrebuințarea argilei, cât și cu privire la producția de ceramică a acestui centru. În conformitate cu unele documente de arhivă din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, argila din această zonă, din Șuncuiuș și Vadu Crișului, era folosită, în mod constant, pentru realizarea oalelor de topit de la manufactura de sticlă din Beliu a Episcopiei romano-catolice din Oradea (cel mai adesea adusă în desagi pe cai³, ajungând la începutul secolului al XIX-lea ca aceasta să fie „atât de vestită” încât era transportată și vândută „în

* Muzeul Țării Crișurilor Oradea – Complex Muzeal; email: ioangoman@yahoo.com.

** Muzeul Țării Crișurilor Oradea – Complex Muzeal; email: gherghelioana@yahoo.com.

¹ Aurel Chiriac, Liviu Borcea (coord.), *Monografia comunei Vadu Crișului*, Editura Muzeului Țării Crișurilor, Oradea, 2005, p. 135.

² Tereza Mózes, *Ceramica din Vadu Crișului*, Editura Arca, Oradea, 2011, p. 14-15.

³ Ioan Goman, *Politică statală, economie domeniială și dezvoltare rurală. Meșteșuguri și industrii țărănești din Crișana în secolul al XVIII-lea și prima jumătate a secolului al XIX-lea*, Editura Universității din Oradea, Editura Muzeului Țării Crișurilor, Oradea, 2011, p. 261.

Molodova și chiar în Polonia”⁴, ca la sfârșitul acestui secol, în anul 1896, să aflăm că activau aici „cam 50 de olari”, care realizau „175000 de vase”⁵.

Datorită particularităților sale, ceramica de Vadu Crișului va intra în atenția mai multor cercetători care, în demersurile lor științifice, vor aborda sub diverse aspecte această problemă, legată atât de tehnica de lucru sau instrumentarul folosit, cât și de morfologia, ornamentica sau desfacerea vaselor realizate⁶.

Cu toate acestea, din păcate, mențiunile cu privire la numele și situația celor care au practicat, în trecut, acest meșteșug în Vadu Crișului, sunt destul de puține și sărăcicioase, în comparație cu amploarea fenomenului, cele mai multe dintre acestea limitându-se a surprinde doar numeric, prin cifre, evoluția și situația acestora. Printre cele mai vechi consemnări de acest fel, la care am făcut și cu altă ocazie referiri succinte⁷, le avem de la sfârșitul secolului al XVII-lea, din anul 1698, când la Vadu Crișului apar menționați că ar practica o atare îndeletnicire „Josephus birăul” și un anume „Nicolaus”, pentru ca mai apoi, la începutul secolului al XVIII-lea, conform unor însemnări din registrele urbariale din anul 1712 și 1713, să practice aici olăritul Michael Fazekas senior și Michael Fazekas junior. În anul 1717, din 24 de capi de familie consemnați în această localitate, 7 apar menționați că aveau și meseria de olar, printre care și unul cu numele de Pascui Olah⁸, iar doi ani mai târziu, în 1719, conform unei consemnări a comitatului Bihor, din 15 capi de familie înregistrați, 4 sunt consemnați că dobândeau și venituri din practicarea olăritului: Fazekas Mihály – 4 florini, Szegedi István – 3 florini, Gaspar Mester – 8 florini, și Magyari István – 16 florini⁹. În anul 1720, conform aceluiași evidențe ale comitatului Bihor, printre iobagii consemnați în această localitate se numărau și olarii Ioanes Molnar, Stefanus Magyari, Paulus Fazekas și Georgius Ujhej¹⁰. În perioada următoare, referirile nominale cu privire la cei care se ocupau cu o astfel de îndeletnicire la Vadu Crișului devin din ce în ce mai sporadice și fragmentar consemnate. Spre exemplu, în cazul unui localnic de aici, Dudaș Iosif, tată a patru copii, ocupația acestuia de „olarii” apare consemnată în registrele de stare civilă doar în cazul a doi dintre copiii săi (cei născuți în 1846 și 1853), la fel cum, în prima parte a secolului XX, în cazul altui olar, Cseri János, numele lui să apară consemnat datorită faptului că era primul care a adus și folosit un malaxor pentru frământat lutul în cadrul acestui meșteșug la Vadu Crișului¹¹.

Una dintre cele mai relevante mărturii care consemnează numele celor care se ocupau cu acest meșteșug în Vadu Crișului ar fi un document din anul 1923, o statistică sub forma unui tabel („tablou”), care cuprinde numele, domiciliul și ocupația a numai puțin de 56 de persoane care apar înregistrate, în acest an, ca olari. Documentul a fost elaborat de Pretura plasei Aleșd, la 12 septembrie 1923¹², trimis Prefecturii județului Bihor, unde a fost centralizat, alături de alte documente de acest fel, sub numele de „Tablou despre persoanele și întreprinderi din județul Bihor care se ocupă cu industria casnică”¹³, întocmit la 6 octombrie 1923, în baza solicitărilor venite din partea Inspectoratului Industrial din Cluj¹⁴.

După cum se știe, în virtutea legilor austro-ungare, aflate, cu mici modificări, în uz mult timp și după Unirea din 1918 până la unificarea legislației românești din acest domeniu, în 1936, prin „Legea

⁴ Virgil Maxim, Gheorghe Mudura, *Valorificări etnografice din fonduri arhivistice*, în Biharea, II, 1974, Oradea, 1975, p. 49.

⁵ Tereza Mózes, *Ceramica din Vadu Crișului*, p. 20.

⁶ Florea Bobu Florescu, Tereza Mózes, *Arta populară din regiunea Crișana. Ceramica populară din regiunea Crișana*, Oradea, Casa Regională a Creației Populare, 1967, p. 169-177; Tereza Mózes, *L'ornementation de la ceramique populaire du Pays de Criș*, în *Revue Roumanie d'histoire de l'Art*, București, 1970; Eadem, *A körösrévi és borodi fazekasságról* [Despre olăritul din Vadu Crișului și Borod], în *Népismereti Dolgozatok*, București, 1975; Eadem, *Gondolatok a körösrévi fazekasságról* [Perspectivele dezvoltării olăritului în Vadu Crișului], în *Korunk*, 2/1979; Eadem, *Zona etnografică Crișul Repede. Monografie*, Editura Meridiane, București, 1984, p. 67-78; Florin Mălai, *Centrul de olărit Vadu Crișului*, în *Revista de istorie bihoreană*, anul I, nr. 1, Oradea, 2003; Aurel Chiriac, Liviu Borcea (coord.), *op. cit.*, p. 134-143; Ioan Goman, Ioana Gherghel, *Tradiție și măiestrie în arta prelucrării lutului. Familia Hasas din Vadu Crișului*, în *150 de ani de muzeografie orădeană*, coord. Gabriel Moisa, Aurel Chiriac, *Crisia*, LII, Supliment nr. 1, 2023, Editura Muzeului Țării Crișurilor, Oradea, 2023, p. 830-836.

⁷ Ioan Goman, Ioana Gherghel, *op. cit.*, p. 830-831.

⁸ Tereza Mózes, *Ceramica din Vadu Crișului*, p. 15.

⁹ Ioan Goman, *op. cit.*, p. 439.

¹⁰ Tereza Mózes, *Ceramica din Vadu Crișului*, p. 15.

¹¹ *Ibidem*, p. 19, 21.

¹² Arhivele Naționale ale României, Serviciu Județean Bihor, *Fond Prefectura județului Bihor*, inv. 1466 (în continuare ANRSJBh, *Fond Prefectura...*).

¹³ *Ibidem*, f. 15.

¹⁴ *Ibidem*, f. 24.

pentru pregătirea profesională și exercitarea meseriilor”¹⁵, practicarea unor îndeletniciri meșteșugărești în cadrul unei așa-zise „industrii casnice” era una destul de bine reglementată, fiind mult discutată și analizată până atunci de autorități, având în vedere că, în conformitate cu spiritul legii ungare XVII din 1884 și a jurisprudenței din domeniu, se considera „industrie casnică orice muncă industrială care se exercită de o persoană în locuința sa, ca muncă manuală și numai cu ajutorul membrilor familiei sale”, prevedere întărită ulterior și prin decizia nr. 15995 din anul 1901 a Ministerului de Comerț din Ungaria. În esență, între criteriile necesare pentru ca o anumită activitate să fie considerată industrie casnică se impunea, în primul rând, ca aceasta să fie realizată prin muncă manuală în cadrul locuinței sale, fără niciun alt ajutor decât al membrilor familiei sale, iar în al doilea rând, „să se exercite ca o ocupație laterală” (cum se stipula și în decizia nr. 34147 din 1899 a Ministerului de Comerț din Ungaria)¹⁶, adică ca o activitate complementară sau auxiliară pe lângă cea de bază (cultivarea pământului, creșterea animalelor etc.), practică doar pentru întregirea veniturilor în vederea agonisirii celor necesare traiului de zi cu zi.

Faptul că cei care practicau o îndeletnicire care se încadra în această categorie beneficiau de anumite privilegii, prevăzute de articolul 50 al Legii XVII din 1884, cum era cel de a putea vinde și ei în târguri produsele lor¹⁷, va produce multiple nemulțumiri în rândul meșteșugarilor cu brevet sau autorizație, care activau în cadrul unor asociații profesionale, plătind impozite și taxe, acuzându-i pe cei din industria casnică, care nu plăteau asemenea taxe, de concurență neloială. O serie de memorii trimise de anumite branșe sau categorii de meșteri¹⁸ (tăbăcari, rotari etc.) autorităților competente, prin care solicitau ca cei care practică o îndeletnicire considerată industrie casnică să poată vinde doar ambulant, din casă în casă, produsele lor, vor crea dispute aprinse, cu argumente de o parte și alta, pentru soluționarea cărora se va apela uneori la expertiza unor specialiști din domeniu, cum ar fi cei din cadrul Camerei de Comerț și Industrie din Oradea¹⁹.

Revenind la documentul nostru, după această scurtă incursiune cu privire la situația juridică a celor ce desfășurau activități în cadrul industriei casnice, constatăm că acesta cuprinde în total un număr de 60 de persoane, din care 56 sunt menționați că practică îndeletnicirea de olar, toți din Vadu Crișului, la care se mai adaugă încă 4 cojocari (1 din Cornișel și 3 din Borod). Surprinde numărul mare al olarilor din Vadu Crișului, care practicau această îndeletnicire, în cadrul industriei casnice, deși cu siguranță la nivelul acestei comunități puteau fi și alte activități similare (țesături, împletituri, prelucrarea lemnului etc.). Cu tot numărul mare al olarilor din cadrul așa-zisei industrii casnice, în documentele asociației profesionale a meseriașilor din această zonă, deși sunt înscrși mai mulți meșteri din Vadu Crișului (fierari, cojocari, măcelari, pantofari, tâmplari etc.), nu apare consemnat niciun nume care să aibă ocupația de olar²⁰.

Tocmai de aceea, lista cu numele celor menționați în cadrul documentului nostru, amintit în treacăt și de alți autori²¹, reprezintă, după cunoștințele noastre, de departe, cea mai completă evidență a celor care se îndeletniceau cu meșteșugul olăritului în această localitate. La o primă analiză a acestuia observăm că, în ceea ce privește numele de familie, din cele 56 de nume menționate, ale celor ce se îndeletniceau cu olăritul, constatăm că 3 îl aveau pe cel de Cseri, 3 pe cel de Domocos, 1 de Dudas, 12 de Géczi, 9 de Halász, 6 de Hasas, 2 de Juhász, 1 de Kabái, 3 de Kosa, 3 de Kovaci sau Kovács, cum apare uneori în documente, 1 de Margilai, 1 de Mezei, 2 de Piroscă, 3 de Sereș, 3 de Szilágyi și 3 de Técsi. Evident că la o asemenea coincidență mare de nume de familie, cu siguranță că între o bună parte dintre aceștia a existat și o anumită relație de rudenie, mai mult sau mai puțin îndepărtată. O atare îndeletnicire, frecvent transmisă din generație în generație, presupunea și o oarecare îndemânare practică, care cel mai adesea

¹⁵ *Ibidem*, d. 92/1937, f. 91.

¹⁶ *Ibidem*, d. 69/1928, f. 69.

¹⁷ *Ibidem*, d. 61/1928, f. 65; Ion Zainea, *Economie și societate în Bihor*, Editura Universității din Oradea, Oradea, 2007, p. 111.

¹⁸ Amintim aici memoriul tăbăcarilor din Beiuș, din primăvara anului 1924, împotriva opincărilor și a comercianților ambulanți din Nimăiești de a putea vinde în târgul de aici, precum și cel al rotarilor din aceeași localitate, din anul 1928, împotriva celor care practicau o atare îndeletnicire în sate din jurul Beiușului (ANRSJBh, *Fond Prefectura...*, d. 40/1924, f. 75-83; d. 61/1928, f. 65-68).

¹⁹ Cum se va întâmpla și în 14 februarie 1928, când la solicitarea prefectului județului Bihor, reprezentanții acestei instituții vor aduce argumente legislative prin care să lămurească dacă rotăritul practicat de țărani din satele din jurul Beiușului poate sau nu poate fi considerat „industrie casnică” (*Ibidem*, d. 61/1928, f. 69).

²⁰ Arhivele Naționale ale României, Serviciu Județean Bihor, *Fond Asociația Micilor Meseriași din Aleșd*, d. 22/1942, f. 506-507.

²¹ Ion Zainea, *op. cit.*, p. 110.

era însușită în cadru familial prin puterea exemplului. Mai mult, dacă avem în vedere numele unor olari menționați în acest document, în care regăsim o anumită inițială, care ar putea fi a tatălui sau a unui alt prenume, credem că în cele mai multe cazuri avem de-a face cu familii de olari în care tradiția unui atare meșteșug se transmitea, în mod constant, de la tată la fiu. O ipoteză cât se poate de verosimilă dacă avem în vedere că puterea exemplului părintesc era una definitorie pentru cei mai mulți copii din lumea satului, unde cunoștințele erau transmise, de regulă, după cele văzute și auzite, în familie sau de la alte persoane din comunitatea locală. Fără a putea avea o explicație cât de cât certă asupra faptului că mulți dintre cei care au același nume de familie și aceleași inițiale ale tatălui sau a unui alt prenume, constatăm că din cele 11 nume de Géczi, 6 au și inițiala „M”, 2 de „S”, 1 de „K”, apoi din cele 9 de Halász, 4 cu inițiala „S”. Mai mult, în anumite cazuri, avem coincidențe atât de mari încât sunt identice nu numai numele și prenumele, ci și inițiala numelui (cazul Géczi M. Ioan, Géczi M. Mihai, Halász S. Ioan), alteori prin menționarea inițialei se face o distincție clară între persoane cu același nume (avem Cseri Alexandru și Cseri P. Alexandru, Géczi M. Francisc și doar Géczi Francisc), dar și cazuri în care modul de menționare a numelui ar putea fi un indiciu că avem de-a face cu persoane din aceeași familie, chiar de tată și fiu (Hasas Ioan și Hasas Ioan junior, Kosa Ioan și Kosa Ioan junior)²².

Sunt date care, în mod indirect, ne pot spune anumite lucruri și despre situația sau condiția socială a acestor persoane. Faptul că practică o îndeletnicire privită ca și o activitate complementară, pe lângă cea de bază, însușită în cadrul familiei, fără a se ajunge la o perfecționare și realizări similare cu ale celor care au dobândit astfel de cunoștințe trecând prin mai multe etape de perfecționare, ca și ucenic, calfă sau meșter, evidențiază și mai bine natura rustică a unei astfel de preocupări. În mod practic, majoritatea produselor realizate în cadrul acestor ateliere erau unele care veneau să răspundă unor nevoi imediate ale lumii țărănești, fiind vorba de obiecte de uz casnic și gospodăresc, încă de largă folosință în această perioadă în locuințele din aproape toate comunitățile rurale.

Dincolo de toate acestea, documentul prezentat de noi, în anexa lucrării, rămâne unul extrem de important pentru istoricul acestui important centru de olărit din zona noastră, fiind, de departe, cea mai vastă și cuprinzătoare mărturie, cunoscută până astăzi, care menționează numele celor care practicau meșteșugul olăritului într-un astfel de centru, de veche tradiție, din zona noastră.

Suma summarum, fără a face și alte comentarii, documentul de față prezintă un inventar destul de fidel al celor ce practicau un atare meșteșug în anul 1923, în unul din cele mai cunoscute centre de olărit din Țara Crișurilor, care vine să suplinească oarecum parcimonia unor astfel de date cu caracter nominal despre cei care, în această perioadă, au avut o contribuție semnificativă la transmiterea, până în zilele noastre, a unui astfel de meșteșug de mare importanță pentru lumea satului de odinioară.

Lista olarilor din Vadu Crișului în anul 1923 menționați că practică meșteșugul în cadrul „industrii casnice”

Nr. crt.	Numele și prenumele	Domiciliul	Felul industriei casnice
1.	Cseri Alexandru	Vadu Crișului	olar
2.	Cseri Ioan	Vadu Crișului	olar
3.	Cseri P. Alexandru	Vadu Crișului	olar
4.	Domocos Francisc	Vadu Crișului	olar
5.	Domocos Ioan	Vadu Crișului	olar
6.	Domocos Mihai	Vadu Crișului	olar
7.	Dudas Alexandru	Vadu Crișului	olar
8.	Géczi Francisc	Vadu Crișului	olar
9.	Géczi K. Mihai	Vadu Crișului	olar
10.	Géczi M. Alexandru	Vadu Crișului	olar
11.	Géczi M. Francisc	Vadu Crișului	olar
12.	Géczi Francisc	Vadu Crișului	olar
13.	Géczi M. Ioan	Vadu Crișului	olar
14.	Géczi M. Ioan	Vadu Crișului	olar

²² ANRSJBh, *Fond Prefectura...*, d. 40/1923, f. 15, 20.

INTERFERENȚE. TRECUT, PREZENT, VIITOR

15.	Géczi M. Mihai	Vadu Crișului	olar
16.	Géczi Mihai	Vadu Crișului	olar
17.	Géczi M. Mihai	Vadu Crișului	olar
18.	Géczi S. Iosif	Vadu Crișului	olar
19.	Géczi S. Mihai	Vadu Crișului	olar
20.	Halász Emeric	Vadu Crișului	olar
21.	Halász Gheorghe	Vadu Crișului	olar
22.	Halász Ioan	Vadu Crișului	olar
23.	Halász Ludovic	Vadu Crișului	olar
24.	Halász S. Francisc	Vadu Crișului	olar
25.	Halász S. Ioan	Vadu Crișului	olar
26.	Halász S. Ioan	Vadu Crișului	olar
27.	Halász S. Mihai	Vadu Crișului	olar
28.	Halász Ștefan	Vadu Crișului	olar
29.	Hasas Francisc	Vadu Crișului	olar
30.	Hasas Francisc	Vadu Crișului	olar
31.	Hasas Ioan	Vadu Crișului	olar
32.	Hasas Ioan junior	Vadu Crișului	olar
33.	Hasas Mihai	Vadu Crișului	olar
34.	Hasas Petru	Vadu Crișului	olar
35.	Juhász Francisc	Vadu Crișului	olar
36.	Juhász Francisc	Vadu Crișului	olar
37.	Kabái !Ecatarina	Vadu Crișului	olar
38.	Kosa Ioan	Vadu Crișului	olar
39.	Kosa Ioan junior	Vadu Crișului	olar
40.	Kosa Mihai	Vadu Crișului	olar
41.	Kovaci Francisc	Vadu Crișului	olar
42.	Kovaci Ștefan	Vadu Crișului	olar
43.	Kovács Alexandru	Vadu Crișului	olar
44.	Margilai Petru !	Vadu Crișului	olar
45.	Mezei Ioan	Vadu Crișului	olar
46.	Pirosca Mihai	Vadu Crișului	olar
47.	Pirosca Ștefan	Vadu Crișului	olar
48.	Sereș Alexandru	Vadu Crișului	olar
49.	Sereș Francisc	Vadu Crișului	olar
50.	Sereș Ștefan	Vadu Crișului	olar
51.	Szilágyi Alexandru	Vadu Crișului	olar
52.	Szilágyi Ioan	Vadu Crișului	olar
53.	Szilágyi Mihai	Vadu Crișului	olar
54.	Técsi Francisc	Vadu Crișului	olar
55.	Técsi Mihai	Vadu Crișului	olar
56.	Técsi Mihai, văduva lui	Vadu Crișului	olar

România
Nr. 1433
1923

Județul Bihor

Prefectura Aleșd

20

Tablău

despre indiziile din plasa Aleșd care atestă industria casnică

Nr. surse	Numele	Domestici	Industria casnică	Nr. surse	Numele	Industria casnică	Domestici
1	Teo Mihai	Vad	olac	30	Stasas Francisc	olac	Vad
2	vad. lui Teo Mihai	"	"	31	Kovacs Stefan	"	"
3	Iulian Francisc	"	"	32	Teilaghi Alexandru	"	"
4	Teilaghi Ioan	"	"	33	Kovacs Francisc	"	"
5	M. Bocu Alexandru	"	"	34	P. Bocu Alexandru	"	"
6	Petc Francisc	"	"	35	Kosa Ioan	"	"
7	S. Halar Mihai	"	"	36	" " iin.	"	"
8	" Emeric	"	"	37	" Mihai	"	"
9	" Ludovic	"	"	38	S. Halar Francisc	"	"
10	Teilaghi Alexandru	"	"	39	Stasas Francisc	"	"
11	S. Halar Ioan	"	"	40	" Ioan	"	"
12	M. Bocu Ioan	"	"	41	" Alexandru	"	"
13	Teo Stefan	"	"	42	" Ioan iin.	"	"
14	S. Halar Ioan	"	"	43	Pomors Francisc	"	"
15	" Stefan	"	"	44	" Mihai	"	"
16	" Theophile	"	"	45	Teo Francisc	"	"
17	M. Bocu Francisc	"	"	46	Pomors Ioan	"	"
18	" Mihai	"	"	47	Teo Alexandru	"	"
19	" Ioan	"	"	48	Stasas Petru	"	"
20	Halar Ioan	"	"	49	Iulian Francisc	"	"
21	M. Bocu Mihai	"	"	50	Cocu Ioan	"	"
22	" Francisc	"	"	51	" Alexandru	"	"
23	S. Bocu Ioan	"	"	52	Stasas Mihai	"	"
24	S. Bocu Mihai	"	"	53	Merei Ioan	"	"
25	Pirosha Mihai	"	"	54	Kabai Ecaterina	"	"
26	" Stefan	"	"	55	Marghita Petru	"	"
27	Teilaghi Mihai	"	"	56	Kovacs Alexandru	"	"
28	S. Bocu Mihai	"	"	57	Martha Sammit	cofecar	Comitet
29	M. Bocu Mihai	"	"	58	Cosla Rulamin	"	Borod

ASPECTE PRIVIND SPRIJINIREA ȚĂRĂNIMII DIN BIHOR ÎN TIMPUL CRIZEI ECONOMICE DIN 1929-1933

Sabina HORVATH*

ASPECTS OF SUPPORTING THE PEASANTRY IN BIHOR DURING THE ECONOMIC CRISIS OF 1929-1933

ABSTRACT

The economic crisis of 1929-1933 manifested at all levels of interwar society, triggered internationally by the protectionist policies of Western states aiming to revitalize their own economies. The consequence of these economic protectionism policies, through the imposition of customs tariffs on imports and exports, eventually led to economic isolation, having a major impact on small nations producing raw materials. Among these were the new states of Eastern Europe, including Romania as an exporter of grain and petroleum products. The inability to access traditional Western external markets led to a surplus of grain production and a lack of financial liquidity, causing bankruptcies at both the macro level and among small producers, namely the peasantry. Consequently, the peasantry became a vulnerable population on the brink of a food crisis, and state authorities had to intervene with specific aid measures. In Bihor County, administrative regions needing state intervention to regulate grain prices for human consumption were identified. As a result, tables were drawn up at the regional and communal levels listing those considered hungry, with the intention of intervening to help those in difficulty. Thus, grain (wheat and corn) was distributed at a stabilized price, unaffected by the market, with phased payment and the help of local authorities, and with the possibility of staggered recovery from the beneficiary population.

Keywords: economic crisis, interwar period, peasantry, vulnerable population.

Perioada interbelică a însemnat un timp de accelerare a dezvoltării economice a națiunilor ieșite dintr-un război lung și epuizant. Statele nou formate aveau dorința de dezvoltare în concordanță cu noile tehnologii industriale și de ieșire din condițiile dezastruoase lăsate de conflictul generalizat. În timpul războiului, agricultura a suferit mari pierderi pe toate planurile, începând cu diminuarea terenurilor agricole ce multă vreme au fost teatru de război, reducerea inventarului tehnic agricol și al șeptelului. Însă cea mai drastică pierdere a reprezentat-o resursa umană lucraătoare în agricultură, numeroși țărani devenind soldați, iar apoi mulți dintre aceștia și-au pierdut viața sau au ieșit din război cu invalidități grave, ducând la imposibilitatea de a munci¹. Marea reformă cu impact direct asupra țăranimii a fost cea agrară din 1921, ca o obligație firească a statului pentru sacrificiul acestei clase sociale. A fost însă și o necesitate în noua ordine geopolitică a Europei, dar și în noua structură teritorială a țării după 1 decembrie 1918, în care suprafața țării s-a mărit cu 150.000 km², dar și cu o populație de 8,5 milioane la ceea ce reprezenta România până la momentul unirii². Și cum în acest număr țăranimea reprezenta majoritatea, 80% fiind „țărani plugari”³, a fost necesar ca atribuirea de pământ să reprezinte o suprafață minimă pentru a revitaliza gospodăria țărănească și a determina independența economică a familiei țărănești⁴. Desigur că reforma agrară a reprezentat un important act de echitate socială față de marea masă a țăranimii lipsită de pământ agricol și, astfel, de mijloace sigure de trai⁵.

În perioada interbelică, România a dorit să urmeze calea dezvoltării industriale chiar dacă principalele venituri le-a produs agricultura, ca principala ramură ocupațională. În consecință, veniturile statului au fost bazate pe materii prime agricole care au constituit elementul de export cel mai important, urmat de produsele petroliere care au stat la baza obținerii tehnologizării anumitor ramuri industriale. S-au redus într-o oarecare măsură decalajele față de statele vestice, însă procesul a fost drastic încetinit de declanșarea crizei economice din 1929⁶.

* Muzeul Țării Crișurilor Oradea – Complex Muzeal; e-mail: sabihorvath@yahoo.com.

¹ Academia Română, *Istoria Românilor*, vol. III, Editura Enciclopedică, București, 2003, p.102.

² Mihai Bărbulescu, Dennis Deletant, Keith Hitchins, Șerban Papacostea, Pompiliu Teodor, *Istoria Românilor*, Editura Enciclopedică, București, 1940, p. 420.

³ Blaga Mihoc, *Reforma agrară din 1921. O istorie a agriculturii în județul Bihor (1918-1940)*, Oradea, 1994, p. 95.

⁴ Virgil N. Madgearu, *Agrarianism, capitalism, imperialism*, Editura Dacia, Cluj-Napoca, 1999, p. 47.

⁵ Ion Zainea, *Economie și societate de la Marea Unire la Dictatul de la Viena în Bihor*, Editura Universității din Oradea, 2007, p. 67.

⁶ Mihai Bărbulescu, Dennis Deletant, Keith Hitchins, Șerban Papacostea, Pompiliu Teodor, *op. cit.*, p. 422, 437.

Balanța economică mondială s-a schimbat în perioada interbelică, statele occidentale europene investind activ în producțiile naționale, pentru a ieși cât mai repede din poziția de țări care importau masiv din statele americane, așa cum se găseau înainte de război, dar mai ales în timpul desfășurării acestuia. Din dorința de a-și produce mărfurile și de a-și susține consumul, occidentul european a impulsionat toate ramurile economice dar mai cu seamă agricultura, în condițiile unei populații majoritar rurale⁷. De peste ocean au continuat să vină mărfuri de toate categoriile la prețuri mult reduse față de cele autohtone, fapt care a dus la nevoia statelor de protecționism față de importuri, concretizată în timp în politici de stat determinând apoi izolarea economică. Impactul negativ al măsurilor protecționiste a fost afectarea liberei circulații a mărfurilor prin impunerea taxelor vamale care să descurajeze importurile pentru a se putea valorifica producțiile interne, pe piețele proprii. Acest tip de politică a afectat grav statele mici, agrare, precum România și alte țări din estul Europei, ajunse în imposibilitatea de a-și valorifica mărfurile pe piețe la care avuseseră acces neîntrerupt⁸.

România, stat cu economie bazată pe producția de cereale și exportarea lor în țările occidentale, a fost puternic afectată de supraproducția de cereale și imposibilitatea valorificării lor, ceea ce a dus la o gravă problemă de lichidități. În consecință, criza economică din România s-a aliniat celei europene și mondiale, țara noastră fiind dependentă de exporturile de produse primare – agricole și petroliere – către statele occidentale. Prețurile au scăzut, ducând după sine la incapacități de plată ale obligațiilor de orice natură (taxe, impozite, credite etc.), iar apoi la falimente generalizate. Acest fapt s-a manifestat nu doar la nivel de societate comercială, ci și la nivelul fiecărui agricultor. Criza economică a lovit din plin acea parte a societății producătoare de bunuri și care obținea venituri modeste din activitatea sa, țărănimea, aflându-se pe deplin și inevitabil în iureșul neputinței de a supraviețui prin mijloace proprii. Intervenția statului a devenit o necesitate și o obligație totodată pentru protejarea unei clase sociale care nu a reușit să își revină după pierderile umane din timpul războiului, fapt care se putea observa la o simplă analiză a structurii demografice. O mare parte a populației rurale era formată în perioada interbelică din femei văduve de război, copii orfani de război, invalizi de război, reprezentând o populație vulnerabilă, aflată în imposibilitatea de a se proteja, cu deosebire, în fața unei crize alimentare⁹.

Înainte de declanșarea crizei economice, populația satelor din Bihor activa atât în agricultură, ca principala ocupație, dar și în industria existentă în județ sau în afara lui, îndeosebi populația masculină făcând parte din muncitorimea industrială. Conform noilor practici ale timpului, de reconstrucție de după război, exista o mare dorință de a lucra în construcții, industria lemnului, morărit și panificație, industria textilă și a pielăriei etc., pentru o prosperitate financiară mai rapidă și a unui câștig sub forma salariului săptămânal sau lunar. În acest peisaj, populația aptă de muncă, a cărei sferă de activitate era orientată atât în agricultură cât și în industrie, a fost puternic lovită de consecințele crizei, generând efectul de bumerang asupra familiilor și societăților din care făceau parte. Vulnerabilitatea populației a fost determinată de lipsa lichidităților monetare și scăderea drastică a puterii de cumpărare de bunuri de consum. Falimentele din toate sferele de activitate au dus la șomaj, care a generat pauperitate, în egală măsură, în rândul populației de la sate și orașe.

Încă din 1928 șomajul a luat proporții uriașe, spre exemplu în municipiul Oradea se spunea despre anumite categorii de muncitori că „*trăiesc într-o mizerie rușinoasă secolului în care trăim, sunt lipsiți de cele mai elementare mijloace de trai, cum este pâinea și combustibilul*”¹⁰. Citatul indică principalele ramuri care susțineau economia internă, dar în condițiile de criză și cele mai afectate domenii – agricultura și extracția petrolului. Criza supraproducției generată de imposibilitatea valorificării mărfurilor pe piețele curente externe din cauza politicilor protecționiste amintite mai sus avea să își reverse duritatea asupra societății vulnerabile. În plan agricol în țara noastră acest fapt nu a însemnat că se puteau cumpăra cerealele autohtone la prețuri mici, chiar dacă prețul scăzuse, ci accesul la produsele de bază a fost îngreunat prin sărăcirea generalizată a populației.

Agricultura de subzistență la care se raporta o bună parte a țărănimii bihorene devenea insuficientă în a produce bunuri care să poată fi valorificate cu o cadență satisfăcătoare pentru obținerea unui venit constant și sigur, comparabil cu cel dobândit din activitatea industrială. În consecință, țărănimea a reprezentat una dintre clasele cele mai afectate, fiind poate cea mai vulnerabilă parte a societății aflată mai mereu la limita dintre criză și perioadă de trai normal. Contradictoriu a fost că populația rurală a cărei

⁷ *Istoria Românilor*, vol. III, p. 76.

⁸ *Ibidem*.

⁹ Arhivele Naționale Serviciul Județean Bihor (în continuare: ANSJBh) Fond *Prefectura Județului Bihor*, inv. 121 /1930 (1929 – 1930), *Ajutorarea sinistratilor și înfometatilor*, f. 111.

¹⁰ Ioan Marinescu, *Aspecte ale crizei economice în orașul Oradea*, în *Centenar Muzeal Orădean*, Oradea, 1972, p. 406.

principală ocupație a fost agricultura a resimțit criza economică printr-o sărăcire pronunțată, ajungând în pragul crizei alimentare. Un complex de factori a dus la această realitate de la finalul deceniului trei al secolului XX, între care menționăm gradul scăzut de înzestrare tehnică al gospodăriilor țărănești coroborat cu randamentul redus, însemnând câștig mic și insuficient pentru consumul personal. Cât privește înzestrarea gospodăriilor cu animale de tracțiune necesare chiar și unei agriculturi de subzistență, a înregistrat un deficit major după 1918, prelungit ulterior cu rechiziții de animale trăgătoare, atât în timpul războiului cât și următorii ani¹¹. Prin reforma agrară din 1921 multe sate din zonele de deal și munte din Bihor au primit terenuri agricole obținute din defrișări, cu grad de eroziune ridicat și randament slab¹². Situația a fost suplinită de anumite vicii de aplicare a legii agrare, prin care s-au creat dezechilibre de acordare, întârzieri și chiar abuzuri. Lucruri nerezolvate timp de mulți ani au fost „moștenite” în anii crizei economice din 1929-1933, când țăranii s-au aflat în incapacitatea de plată a taxelor, a pământurilor primite și a împrumuturilor, lipsind locurile de muncă pentru cei din industrie, obținând recolte slabe în anii cu calamități etc.¹³. Statul a fost nevoit să intervină cu măsuri protecționiste și „de ajutorare” adresate comunităților vulnerabile, iar în acest context țăranimea alături de lucrătorii din întreprinderi au devenit una dintre categoriile țintă. Un exemplu în acest sens este un raport al plasei Bratca, unde țăranii activau în ramuri economice industriale, dar care în condițiile de criză dăduseră faliment, menționându-se că lipsa puterii de cumpărare a oamenilor din satele aparținătoare stă și în „lipsa de lucru la diferite întreprinderi”¹⁴.

În Bihor, locuitorii satelor din regiuni de deal înalt și munte au fost cei mai lipsiți de resurse constante și sigure, iar în perioada de criză economică actele oficiale îi numește *înfometați*, poate un termen prea dur, însă arată starea de criză generală a acestor comunități¹⁵. Termenul a fost folosit pe toată perioada crizei, fiind argumentat de nenumărate drame colective în care comunități întregi se regăseau de ani de zile¹⁶. În politica de sprijin, absolut necesar invazivă, s-au luat măsuri pe mai multe nivele de către pretorii plaselor din județ, prefectul și autoritățile contabile ale Prefecturii Județului Bihor, care împreună au hotărât la 8 și 9 februarie 1929, prin ordinul 2003/1929, ajutor cu cereale „*celor înfometați*” din județ. Încă din 8 februarie s-a stabilit că plasele Beiuș, Vașcău, Beliu, Bratca, Aleșd, Ceica vor fi cele cu necesar de cereale. Sarcina de coordonare a ajutorului a revenit autorităților locale și regionale reprezentate de primarii și notarii comunelor și pretorii plaselor, sub controlul Prefecturii Județului Bihor¹⁷. Situația s-a dovedit foarte gravă la începutul anului 1929, cu o populație rurală fără resurse alimentare de bază și fără nicio posibilitate financiară de a-și schimba situația chiar dacă prețurile nu erau considerate mari. S-a conturat un cadru antropologic marcat de lipsa cerealelor, ce s-a suprapus peste perioada de ieșire din iarnă, când rezervele de produse agricole se găseau pe terminate, aflându-se în clasica perioadă de sudură, înțelegând aproape ca o *normalitate a lumii țărănești* aflată între recolte. Oamenii lumii rurale cunoșteau, din nefericire, foarte bine această perioadă ciclică, anuală chiar, cu dimensiunile ei mai mari sau mai mici, determinate de factorii independenți de voința și putința umană. Societatea țărănească și în secolele de dinainte a cunoscut grave sincope existențiale petrecute la final de iarnă, în care resursele alimentare erau aproape epuizate, iar perioada de însămânțare, care ar fi urmat, consuma cerealele rămase, orientându-le imperativ spre însămânțare¹⁸.

În perioada de criză economică, Prefectura Județului Bihor urma să faciliteze vânzarea cerealelor (grâu, porumb și doar pentru hrana umană¹⁹) către populația satelor aflate în dificultate, la un preț prestabilit, sub condiția achitării acestuia până la 5 octombrie 1929. Conform ordinului nr. 2003/ din 7 februarie 1929, plasele au început să trimită prefecturii situația populației din comunele și satele aparținătoare imediat după distribuirea ordinului de întocmire a situației privind numărul înfometaților din regiunile pe care le administrau. Acordarea ajutorului în cereale s-a realizat printr-o evidență clară a fiecărui locuitor al satelor solicitante prin tabele nominale pe care primarii comunelor aveau obligația de a le întocmi, pentru a putea fi recuperate ulterior sumele datorate. Astfel erau ordinele transmise de către Prefectură fiecărei plase administrative din județ, iar acestea înștiințau primăriile de demersul stabilit. În

¹¹ Sabina Horvath, *Rolul economiei țărănești în susținerea armatei române după Marea Unire. Reflecții documentare asupra satelor din Bihor*, în *Biharea*, XLIX/2022, Editura Muzeului Țării Crișurilor, Oradea, 2022, p. 51-65.

¹² Ion Zănea, *op. cit.*, p. 66-67.

¹³ Blaga Mihoc, *op. cit.*, p. 40-53.

¹⁴ ANSJBh, Fond Prefectura Județului Bihor, inv. nr. 21/1930 (1929-1930), d. *Ajutorarea sinistralilor și înfometaților*, f. 137.

¹⁵ *Ibidem*.

¹⁶ Blaga Mihoc, *op. cit.*, p. 99-100.

¹⁷ ANSJBh, Fond Prefectura Județului Bihor, inv. nr. 121/1930 (1929-1930), d. *Ajutorarea sinistralilor și înfometaților*, f. 175.

¹⁸ Barbu Ștefănescu, *Între pâini*, Editura Academia Română Centrul de Studii Transilvane, Cluj-Napoca, 2012, p. 113, 115.

¹⁹ ANSJBh, Fond Prefectura Județului Bihor, inv. nr. 21/1930 (1929-1930), d. *Ajutorarea sinistralilor și înfometaților*, f. 135, 136.

mare parte lucrurile s-au întâmplat întocmai, însă au fost și cazuri extreme în care banii datorati nu au mai fost recuperați, pe alocuri chiar la solicitarea autorităților locale.

La fluctuația pieței, autoritățile au venit cu reglementarea proprie, în care pentru ajutorare prețul cerealelor să fie mai scăzut decât prețul pieței, și anume de 550 lei pentru o majă (100 kg – n.n.)²⁰. Cantitățile contractate, conform tabelelor nominale pe cap de familie, puteau fi de cel mult 100 kg. (pe alocuri de 80 kg, 70 sau 75 kg./persoană) la costul reglementat de 550 de lei/majă, în condițiile în care pe piața liberă costul era de 700-750 de lei/100 kg. Aprovizionarea urma să fie făcută în timp de 10 zile de la data hotărârii din 8 februarie 1929, timp în care autoritățile locale aveau obligația de a prezenta tabele cu membrii familiilor care urmau să primească cereale, cu cantitățile necesare de grâu și porumb. Cerealele urmau să fie trimise pe calea ferată în plasele indicate și apoi distribuite comunelor, primării și notarii acestora având obligația de a distribui fiecărei familii nevoiașe²¹. În momentul distribuirii, țăranii își asumau prin semnare un act de „*obligațiune de plată*” în termenul prevăzut de până la 5 octombrie 1929, de întocmirea, semnarea și trimiterea acestora către Prefectură ocupându-se notarii comunali, dar și de recuperarea ulterioară a creanțelor.

Sistemul de plată a prevăzut ca primăriile să achite din fonduri proprii prețul cerealelor în momentul distribuirii sau chiar înainte, reprezentând de fapt un împrumut către țăranii beneficiari până la termenul scadent. Până la achitarea de către beneficiari, comunele trebuiau să prevadă în bugetele pe anul 1929, 60% din acești bani pentru a-i achita vânzătorilor de cereale, din care 50% trebuiau înaintați Prefecturii până la 25 februarie 1929, ceilalți 10% urmând să fie plătiți la o dată anunțată ulterior. Prețul cerealelor era achitat parțial la distribuire de către autorități (Prefectură sau Preturi), apoi sumele trebuiau recuperate în etape, chiar după ce locuitorii satelor vulnerabile își cultivau propria recoltă și posibil obțineau un câștig din valorificarea propriilor produse. La nevoie, cantitățile de grâu necesare populației sărace puteau fi suplimentate prin comenzi ale primăriilor cu venituri mai mari, dar la un preț nereglementat și care ar fi fost valabil în piață la 1 mai sau 1 iunie 1929. Pentru perioada de vară de dinaintea secerișului prețul grâului a crescut, fiind consemnat la 760-770 lei pentru o majă, iar al porumbului de 760-790 lei pentru o majă²².

Respectarea termenelor de plată nu s-a îndeplinit întocmai, ci s-au găsit amânate în repetate rânduri²³. S-au înregistrat numeroase comune și notariate aflate în imposibilitatea financiară de a se achita de obligațiile financiare de înaintare a 60% din totalul de plată²⁴. Primăriile s-au aflat, asemeni locuitorilor, în starea dificilă privind finanțele, neputând colecta taxele și impozitele din aceleași motive de sărăcie accentuată, adâncită de continua majorare a obligațiilor fiscale impuse de către stat. Astfel că în decursul anului 1929, de la 1 ianuarie până la 31 decembrie, redevențele către stat au crescut cu 10%, fără ca cetățenii să fie înștiințați. Devalorizarea muncii a făcut ca lucrătorii „*să lucreze un an întreg aproape pentru nimic*”, după cum spunea primarul Salontei într-un discurs în 1929²⁵.

Autoritățile plaselor „*mai bogate*”, care trimiteau spre vânzare cerealele obținute în anul anterior, aveau obligația de a consemna producătorii care își vindeau marfa, cantitatea și prețul cerealelor vândute. Toate acele documente urmau a ajunge la Prefectură, iar autoritățile locale le foloseau pentru o imagine corectă asupra cumpărării și vânzării de cereale²⁶. Cerealele distribuite au fost vândute de producătorii aflați în plasele de câmpie, precum Salonta și Tinca, autoritățile de acolo având responsabilitatea să realizeze tabele nominale cu vânzătorii, cantitățile vândute și data la care pretindeau plata. Scopul declarat al acestor reguli de schimb a fost de a „*cunoaște și a se putea controla oricând situația distribuirii cerealelor*”²⁷. În Bihor, plasa Salonta a fost regiunea administrativă cu cel mai mult teren arabil cultivat din partea de câmpie, furnizând în proporție mare cereale pentru plasele deficitare. Spre exemplu, satele din plasa Ceica au fost aprovizionate în 1929 cu peste 300 de măji provenite din plasa Salonta, iar restul din Seleuș (28 de măji) și din Tinca (58 măji). Suma pe care plasa Ceica trebuia să o plătească pentru acestea era de 165,275 lei²⁸. O mare cantitate de cereale a fost dusă din plasa Salonta

²⁰ *Ibidem*, f. 175.

²¹ *Ibidem*.

²² *Ibidem*, f. 175, 176, 183-186.

²³ *Ibidem*, f. 168.

²⁴ *Ibidem*, f. 176, 179.

²⁵ Ioan Marinescu, *op. cit.*, p. 409-410.

²⁶ ANSJBh, Fond Prefectura Județului Bihor, inv. nr. 121/1930 (1929-1930), d. *Ajutorarea sinistraților și infometaților*, f. 176.

²⁷ *Ibidem*, f. 175, 176, 183-186.

²⁸ *Ibidem*, f. 7.

către satele comunei Dobrești, și anume 222 măji de cereale trimise pe calea ferată până în gara Dobrești pentru o sumă de 159.840 de lei, achitată în întregime la data de 21 noiembrie 1929²⁹.

Plasele administrative Aleșd și Bratca au înaintat la 21 februarie 1929 tabele cu „*cei sărmani*” aflați în situația de a fi ajutați cu cereale la prețuri reglementate și în condițiile de mai sus. Au fost înregistrați în cele două plase mai mulți solicitanți decât s-au așteptat autoritățile și decât estimaseră – „*Populațiunea fiind informată despre ajutorarea și sprijinul pe care dumneavoastră îl acordați s-au prezentat în număr mult mai mare decât cel plănuir de noi și notarii au fost siliți să îi treacă în tablouri pe toți solicitanții...*”. Țăranii au fost atrași de prețul scăzut al cerealelor, comparativ cu cel al pieței libere, și de plata eşalonată, autoritățile locale anticipând că doar jumătate dintre cei „*aflați în nevoie*” își vor putea achita împrumutul, iar pentru cealaltă jumătate primăriile ar fi rămas cu sume nerecuperate: „*Raportez că nu pot sa iau garanția personală pentru sumele ce urmează a le distribui, însă totuși socot că 50% din cei ce vor semna obligația sunt solvabili și vor plăti sumele cu ușurință...*”³⁰. În consecință, plasele Aleșd și Bratca au întârziat în a trimite tabelele nominale cu „*cei înfomețați*” din satele aparținătoare, urmând notificări repetate ale Prefecturii începând cu martie 1929. Cele două plase au cerut împreună 11 vagoane de grâu, urmând să fie repartizate astfel: 2 vagoane de grâu pentru Tinăud, Peștiș, Lugașu de Jos și Lugașu de Sus, aduse în gara Aleșd; 2 vagoane pentru Cacuciul Nou, Dobricionești, Butani, Măgești, Gălășeni la gara Vad; 1 vagon pentru Șuncuiuș adus în gara Șuncuiuș; 1 vagon pentru comunele Bulz și Remeți adus la gara Valea Iadului; 4 vagoane pentru Bratca, Bălnaca, Ponoare, Damiș și Lorău, aduse în gara din Bratca. Autoritățile surprind unul dintre momentele importante de peste an, solicitându-se ca expedierea grâului să fie făcută până la 22 martie „*ca să poată fi distribuit populației până la sărbătorile de Paște*”. Populația celor două plase s-a aflat în situație dificilă în apropierea sărbătorii, autoritățile solicitând distribuirea cel puțin până la 1 aprilie 1929, estimându-se că până la acea dată ar mai avea rezerve de hrană comunele considerate cele mai sărace, precum Beznea, Bratca, Bălnaca, Damiș, Lorău, Ponoară, Cornișel, Borăzel, Cetea, Tipa de Criș, Valea de Criș³¹.

Pe firul desfășurării oficiale a ajutorului au apărut numeroase situații când populația nu își putea onora obligațiile financiare, chiar dacă prețul cerealelor este considerat scăzut: „*și așa cei interesați sunt în criză de numerar și nu sunt în stare în prezent a achita costul cerealelor primite*”. Întârzierile de plată au urmat imediat după primele distribuirii, deseori menționându-se neputința primăriilor de a-și onora obligațiile. Spre exemplu, comuna Gheghie a întârziat cu cea de-a doua tranșă alocată din bugetele locale de 10%, consemnându-se că nu dispunea de „*acea sumă de 1800 de lei*”³². În situație similară s-a aflat comuna Aleșd, singura restantă la finalul anului 1929 din întreaga plasă Aleșd. Întârzierea a fost justificată prin stabilirea altor priorități care au necesitat sume importante de bani, cerând o amânare de plată până la finalul anului, pentru suma de 37.000 de lei, cât se datora pentru cereale. Au fost invocate întârzieri ale plății impozitelor chiar din anul precedent, iar din cele de pe anul în curs s-au plătit sume mici, insuficiente pentru achitarea cerealelor distribuite. S-a adăugat situația financiară agravantă a țăranimii beneficiare, descriindu-i ca fiind „*extrem de lipsiți... nu au nicio avere imobilă în afară de casa de locuit*”. Încă de la început autoritățile locale au anticipat povara recuperării banilor, urmând repetate somații asupra comunei Aleșd în a respecta calendarul achitării sau plățirea din fondul comunal de ajutorare până la 1 noiembrie 1929³³. Primarul comunei Aleșd refuza să achite din bugetul comunei, declarând că avea să înainteze sumele datorate pe măsură ce urmau a fi colectate de la cetățenii beneficiari. S-a declarat că existau alte priorități de plată pentru bunul mers al comunei înaintea cerealelor și solicita amânarea cu 30 de zile a plății acestora. Speranța achitării în toamnă a cerealelor contractate în februarie era pusă pe seama obținerii unui venit din recolta anului în curs. Însă scăderea prețului la cereale din toamna anului 1929 și cererea scăzută a dus la imposibilitatea obținerii unui venit care să acopere cerealele consumate pe datorie, iar țăranii datornici s-au aflat „*în criză mare de numerar și nu sunt în stare în prezent a achita cerealele primite*”. Situația agravantă era determinată de faptul că „*cerealele s-au distribuit la cei mai săraci... deoarece mulți din cei interesați nu au nicio avere mobilă decât casa de locuit*”. Spre deosebire, comunele Țețchea, Peștera și Lugaș și-au plătit eşalonările de îndată ce au primit cerealele, urmând ca în plasa Aleșd până la 30 septembrie 1929 să mai rămână de plată 37.000 de lei în contul cerealelor³⁴.

²⁹ Ibidem, f. 8.

³⁰ Ibidem, f. 133, 134.

³¹ Ibidem, f. 135, 136, 137, 162.

³² Ibidem, f. 138.

³³ Ibidem, f. 18 și verso, 196.

³⁴ Ibidem, f. 18, 138, 170.

Restituirea sumelor de plată pentru cereale a urmat îndeaproape criza economică, încât nici în anii viitori situația țăranimii nu s-a îmbunătățit, rămânând restanțe pentru anii următori. Au urmat o serie de somații ale Prefecturii pentru a determina autoritățile locale ale plasei Aleșd să pună în aplicare procedurile de colectare a banilor, spunând că prețul cerealelor era scadent la 1 ianuarie 1930 și că „trebuie achitat necondiționat”³⁵. Pentru satul Bulz amânările pentru plata cerealelor contractate în primăvara anului 1929 s-au prelungit până în 1932, când încă s-au înregistrat restanțe majore pentru 43 capi de familie, pe care autoritățile le-au raportat ca fiind irecuperabile din motive de sărăcie: (oamenii) „se găseau cu totul săraci fără avere mobilă și imobilă ... și astfel prețul grâului nu se poate încasa de la ei, cu atât mai mult că încasarea a fost încercată de mai multe ori fără niciun rezultat”³⁶. Chiar în 1932 satul Peștiș din plasa Aleșd încă mai avea de plată grâul distribuit în 1929, constatându-se că 19 „înfometați” domiciliati în comună, invalizi, orfani și văduve de război și din categoria fără avere erau persoane insolabile, în consecință suma de 10.700 lei pentru 1945 kg de grâu nu putea fi încasată, chiar dacă primarii și notarii s-au deplasat în sat de mai multe ori, cu scopul de a colecta sumele³⁷.

Așa cum anticipaseră autoritățile locale, în 9 martie 1929 din plasa Bratca s-a trimis o statistică cu cei cărora li s-a distribuit grâu, dar se dovedeau insolabili, fiind într-o stare de sărăcie gravă. 49 titulari de familii s-au aflat în această situație, descriindu-le pauperitatea prin observații dramatice precum „nu are nicio avere mobilă” – sintagma cea mai frecventă; „depărtarea din comună fără lăsarea unei averi”; „nu posedă nicio avere, se întreține din cerșit”, „cerșetor fără avere”; „nu posedă nicio avere, locuiește cu chirie”, „nu are nicio avere, se întreține din pensia ce primește ca învățător”; „bolnav fără avere”, „decedat fără avere”³⁸. Situații similare s-au întâlnit în satele Ponoară, Lorău, Damiș, Bălnaca, unde autoritățile locale – primarii și notarii – au declarat că au realizat deplasări în repetate rânduri pentru a recupera sumele, însă fără izbândă, din cauza considerentelor de mai sus³⁹, criza fiind mai gravă în satele Beznea, Lorău, Bratca, Bălnaca, Damiș, Ponoară, Cornișel, Borozel, Cetea, Topa de Criș, Valea mare de Criș, solicitându-se distribuirea lor până la 1 aprilie 1929, „fiind cele mai lipsite” din notariatul Bratca⁴⁰. Termenul de plată a fost prelungit până la 1 octombrie 1929, însă pe fondul problemelor amintite nu s-a respectat. În satele Damiș, Ponoară, Bratca, Bălnaca, Peștiș în astfel de situație se aflau peste 220 de persoane și nici în anul 1932 nu plățiseră grâul distribuit, motivele fiind aceleași – sărăcia, boala, decesul, lipsa oricărei averi, unii supraviețuind din mila comunității⁴¹. Satul Lorău figurează cu o situație asemănătoare, în care după mai multe încercări ale autorităților locale de a încasa prețul grâului distribuit în 1929, au cerut în 1932 radierea sumei datorate. Situația grea a oamenilor a fost consemnată în tabelul nominal în care se notaseră 13 persoane beneficiare, însă cu sumele neplătite, neavând avere mobilă sau imobilă. Unii s-au mutat din localitate, fără a lăsa în urma vreo avere, iar un altul era numit „orfan sărman”⁴².

Situația în plasa Bratca nu s-a schimbat pe perioada anului 1929, ajungând ca până în noiembrie același an să nu fie achitat nimic din cei aproape 273.000 lei cât ar fi însemnat cele aproximativ 50.000 kg de cereale (grâu și porumb) contractate din plasele Marghita și Salonta⁴³. Din satele notariatului Bratca exista, totuși, speranța plății sumei de peste 58.000 de lei, dar cu o amânare de 6 luni „deoarece în decursul verii toți locuitorii sunt ocupați cu munca câmpului și a pădurilor de unde ei își pot câștiga sursele de venit urmând a se proceda la încasarea prețului grâului”⁴⁴. Autoritățile locale ale plasei Bratca s-au confruntat și cu o altă situație în care la descărcarea cerealelor comandate să se constate o lipsă de peste 400 de kg., dar care trebuia achitată⁴⁵.

O situație asemănătoare întâlnim în notariatul Borod în 1929, cauzele neachitării sumelor bugetate pentru comunele Borod și Cornișel fiind date de acumularea restanțelor foarte mari ale impozitelor din anii precedenți. În iulie 1929, s-a reușit totuși achitarea celei de-a doua tranșe de 10%, autoritățile locale solicitând ca restul sumelor să fie plătite în toamna anului, argumentând că „Țăranul nostru în acest timp

³⁵ *Ibidem*, f. 18 verso.

³⁶ *Ibidem*, f. 102.

³⁷ *Ibidem*, f. 112, 113.

³⁸ *Ibidem*, f. 108, 108, 109.

³⁹ *Ibidem*, f. 105, 106, 107, 171.

⁴⁰ *Ibidem*, f. 137.

⁴¹ *Ibidem*, f. 103, 104, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112.

⁴² *Ibidem*, f. 105.

⁴³ *Ibidem*, f. 11, 12, 110, 11, 111 verso; satele beneficiare de aceste cantități de cereale din plasa Bratca au fost: Bratca, Bălnaca, Damiș, Ponoară, Lorău, Bulz, Remeți.

⁴⁴ *Ibidem*, f. 114.

⁴⁵ *Ibidem*, f. 14.

are puține mijloace de trai pentru el și familia lui și este obișnuit ca toate dărilor să le achite toamna după recolta sa”⁴⁶.

Plasa Tileagd a contractat pentru „înfometații” din notariatele Brusturi, Oșorhei, Șerghiș, Săcădat, Urvind un total de aproximativ 40.000 de măji de cereale (grâu și porumb), din care până la 20 noiembrie 1929 s-a plătit 95%⁴⁷. Conform trebuințelor, cerealele au fost distribuite astfel: pentru comunele notariatului Șerghiș s-a distribuit 10.000 de kg (un vagon); pentru comunele notariatului Săcădat s-a trimis 7700 kg de grâu și 2300 kg de porumb (un vagon); pentru comunele Brusturi, Picluș, Țigănești de Criș, Tilecuș, Bălaia s-au trimis 3 vagoane în gara Tileagd, pentru Oșorhei, Săcădat, Ineu au fost distribuite în gara Oșorhei. Cea mai mare nevoie de cereale o aveau comunele aparținătoare notariatelor Șerghiș și Săcădat, solicitându-se trimiterea de urgență a două vagoane de cereale⁴⁸. Acoperirea plăților în contul cerealelor distribuite a fost plătit 60% din sursele bugetare comunale în martie 1929, exceptând comuna Tileagd, căreia i se mai lăsa un răgaz de câteva zile până la 15 martie același an, termen depășit ulterior și motivat prin lipsa banilor și starea de sărăcie a locuitorilor⁴⁹.

Plasa Vașcău a înaintat Prefecturii începând cu 7 februarie 1929 lista cu „înfometații” din toate notariatele cuprinse, așa fiind, spre exemplu, notariatul Vașcău cu localitățile Vașcău, Vărzarii de Jos, Câmp, Colești, nominalizându-i pe cei mai vulnerabili dintre locuitorii aflați în nevoie urgentă de hrană. Au luat în considerare situația familială, starea de sănătate și numărul copiilor aflați în întreținere. Conform tabelului au înregistrat 29 capi de familie, toți „fără avere”, din care 13 familii proveneau din Vașcău, cuprinzând trei văduve „fără avere”, alte 6 familii formate din soț, soție și mulți copii. Spre exemplu, Micula Ioan avea soție și 7 copii, iar el găsindu-se „bolnav de 6 luni, nu poate lucra nimic”; în satul Vărzari s-au notat două văduve „fără avere”; în satul Câmp au fost înregistrate 8 familii, din care 6 văduve cu doi copii fiecare și „fără avere”; pentru satul Colești s-au înregistrat 6 familii dintre care 3 văduve cu copii și un orfan „fără avere”⁵⁰. Notariatele Rieni, Lazuri de Beiuș, Dumbrăvani și Pietroasa solicitau în 17 februarie aducerea cerealelor în gara Lurenii Mici, cu un necesar de 1530 măji de grâu și 1596 măji de porumb. Pentru notariatul Băița necesarul a fost de 392 măji de porumb și 734 măji de grâu, distribuit în gara Ștei. Notariatul Lunca a solicitat aducerea a 428 de măji de grâu și 241 măji de porumb în gara Briheni - Lunca; notariatele Vașcău, Cărpinet, Criștior primeau 1243 măji de grâu și 212 măji de porumb în gara Vașcău, de unde erau distribuite solicitanților⁵¹.

În plasa Vașcău au fost înregistrate întârzieri care s-au prelungit pe parcursul anului 1929. Spre exemplu, notariatul Dumbrăvani a reușit pe parcursul anului să plătească două treimi din suma datorată pentru cereale, iar pentru încă o treime a cerut amânare pentru luna decembrie sau chiar „după sărbătorile Crăciunului, pentru că o mare parte a populației mai nevoiașe este dusă în regiuni mai îndepărtate la lucru și nu se întoarce decât pe Crăciun”. Motivația principală pentru neplata cerealelor a fost sărăcia oamenilor din regiunea Dumbrăvani, iar din punctul de vedere al autorităților locale populația a trebuit „să achite impozitele către stat și n-au putut să plătească și prețul cerealelor”⁵². O situație dificilă a fost descrisă în decembrie 1929 privind satul Băița ce a achitat în proporție de 14% din totalul de 165.000 de lei, iar motivele au fost cele de aspră pauperitate a populației solicitante, explicată astfel: „Locuitorii foarte săraci din regiunea Băița momentan prin încetarea lucrărilor de la șoseaua națională au căzut de la un prilej de muncă care le asigura existența. O altă parte a populației care trăiește din lucrul de la firma forestieră „Industria de Pădure S.A.” nu și-a primit salariul de trei luni, căci firma se află într-o mare jenă financiară. Deci această populație nu este în stare a-și plăti datoriile publice până ce nu capătă salariul de la firmă. Restul populației este dusă la lucru în regiuni mai îndepărtate ale țării, de unde nu se reîntoarce decât pe sărbătorile Crăciunului, când aduce cu sine un oarecare câștig din care mai poate acoperi din sarcinile publice. Tot disponibilul bănesc populația a fost silită să-l verse pentru achitarea impozitelor către Stat, fiind acestea cele mai urgente”⁵³. Încă din anii 1926 – 1927 s-au închis alte exploatare forestiere din regiune, precum cele de la Lunca, Vașcău, Pietroasa⁵⁴. Despre starea satului Cărpinet se scria că în proporție de 90% susținătorii familiilor sunt muncitori și trăiesc din câștigul brațelor, fiind duși tot timpul anului prin țară la diferite munci, reîntorcându-se doar la sărbătorile mari, cu

⁴⁶ Ibidem, f. 197.

⁴⁷ Ibidem, f. 6, 9, 154.

⁴⁸ Ibidem, f. 162.

⁴⁹ Ibidem, f. 161, 163, 173.

⁵⁰ Ibidem, f. 148.

⁵¹ Ibidem, f. 156.

⁵² Ibidem, f. 142, 143.

⁵³ Ibidem, f. 144.

⁵⁴ Blaga Mihoc, op. cit., p. 88.

un oarecare câștig. Și în acest caz impozitele către stat au avut prioritate, iar plata cerealelor ar fi încasabilă doar în preajma Crăciunului⁵⁵. Dacă notariatele Pietroasa, Vașcău, Criștior achitaseră integral debitul anului 1929, notariatele din Băița și Cărpinet mai aveau de încasat în jur de 60%⁵⁶.

Distribuirea cerealelor a fost necesară și în 1930 sub constrângerile crizei economice, însă situația financiară a țăranilor nu s-a schimbat și în general aceștia s-au dovedit insolvabili, iar autoritățile raportau Prefecturii că „... țăranimea din plasa Vașcău nici nu poate nici nu vrea să achite grâul din 1930. Nu poate din motivul că acest grâu a fost distribuit oamenilor săraci lipsiți de mijloace, care nu au bani acum nici pentru pâine. Nu voi, căci afirmativ s-a spus cu ocazia campaniei electorale, că grâul din 1930 li s-a trimis gratuit ca ajutor de înfometaji...”⁵⁷.

Desigur că modul defectuos de recuperare a sumelor a parcurs același drum presărat cu somații din partea Prefecturii către autoritățile locale și de întârzierile lungi sau chiar de nerecuperarea definitivă a banilor și plățirea lor din bugetele locale în urma unor amânări repetate. Primpretorul plasei Vașcău a solicitat în 1930 Prefecturii Bihor amânarea plății cerealelor distribuite în același an către țăranii din satele aparținătoare, spunând că „în situația de astăzi în comunele plasei Vașcău este imposibil a se încasa prețul cerealelor distribuite în anul 1930”. Din punctul său de vedere nu era de preferat ștergerea datoriei, ceea ce ar fi putut duce la pierderea responsabilității din partea țăranilor pentru ajutoare similare, ci solicita doar o amânare până în august 1932, cu referire la recolte viitoare care ar fi putut spori starea financiară a datornicilor⁵⁸, întârzierea fiind justificată prin imposibilitatea populației de a plăti și impozitele către stat și costul cerealelor în același timp⁵⁹. Spectrul foametei a persistat asupra acestor comunități pe toată perioada crizei, cu ciclicitate anuală de împrumuturi de cereale de la o recoltă la alta, cu petiții și cereri deznădăjduite de ajutor în lipsa recoltelor așteptate, în lipsa posibilității obținerii banilor din activități extra agricole⁶⁰.

În plasa Beiuș situația a fost similară, descriindu-se situația economică a primăriilor astfel: „casele comunelor sunt goale iar încasările merg foarte anevoios”⁶¹. Chiar în condiții grele unele sate și-au acoperit integral cota de 10% ca ajutor pentru înfometaji încă din luna februarie 1929, precum cele din notariatul Răbăgani: Albești, Cojdeni, Răbăgani, Hidiș, Săucani, Săliște de Pomezee⁶². Un caz interesant s-a petrecut în satele Budureasa, Seliște, Cărbunari, Teleac și Talpe, ai căror primari și locuitori au apelat la oamenii politici ai vremii, precum „deputatul Popa Teodor și senatorul Erdei”, cu ocazia vizitei electorale a celor doi în octombrie 1929. Sătenii le-au cerut politicienilor ca achitarea sumei pentru grâu să fie amânată până la finalul anului, iar politicienii, conform declarațiilor ulterioare ale primarilor, din dorința de câștig electoral, au promis amânarea plății printr-o intervenție la Prefectura Județului Bihor, fapt care nu s-a concretizat, din partea acestei instituții nu a fost emis niciodată un ordin de amânare. Locuitorii nu au achitat nicio sumă, iar Prefectura îi considera cu restanțe financiare și s-a trecut la executarea sumelor datorate. Dacă regula a fost de a face liste nominale cu cei cărora li se distribuise grâu, s-a constatat în sate precum Teleac și Talpe că primarii nu întocmiseră nicio dare de seama privind numele celor cărora le-a distribuit, cel mai probabil pe fondul acelorași promisiuni politice. Ulterior, Prefectura Bihor a solicitat ca primarii din satele Talpe și Teleac să fie considerați adevărații responsabili și să fie sancționați prin „amendă severă” pentru neglijența de a nu fi înregistrat sătenii ca beneficiari ai distribuției de grâu, dar totodată a făcut demersuri în justiție pentru recuperarea sumelor aferente satelor Budureasa, Cărbunari și Săliște⁶³.

În majoritate, satele au amânat plățile cu prelungire chiar în anul următor. În noiembrie 1929 notariatul Curățele nu achitase deloc cele două vagoane de cereale pe care le primiseră și pentru care datorau suma de 110.000 lei către Illyeș Alexandru din Salonta⁶⁴. Satele Budureasa, Cărbunari, Saca, Săliște, Teleac au primit grâu din Ciurmeșiu, plata urmând a fi făcută parțial din bugetele primăriilor, așa cum s-a dispus pentru notariatul Budureasa și parțial să fie încasată de la beneficiari până la 15 noiembrie 1929⁶⁵. Primăria Beiuș a solicitat o prelungire de încă 8 zile de la termenul prestabilit (5 octombrie 1929) până la 15

⁵⁵ ANSJBh, Fond Prefectura Județului Bihor, inv. nr. 121/1930 (1929-1930), d. Ajutorarea sinistralilor și înfometajilor, f. 145.

⁵⁶ Ibidem, f. 146.

⁵⁷ Ibidem, f. 116.

⁵⁸ Ibidem, f. 100, 117, 118.

⁵⁹ Ibidem, f. 143.

⁶⁰ Blaga Mihoc, op. cit., p. 100-106.

⁶¹ ANSJBh, Fond Prefectura Județului Bihor, inv. nr. 121/1930 (1929-1930), d. Ajutorarea sinistralilor și înfometajilor, f. 115.

⁶² Ibidem, f. 149.

⁶³ Ibidem, f. 65.

⁶⁴ Ibidem, f. 52.

⁶⁵ Ibidem, f. 65.

octombrie același an⁶⁶. Locuitorii satelor Șoimuș – Petreasa, Belejeni, Țigănești, Delani, Remetea, Drăgănești, Mizieș, Negru, Sebiș, Șoimi, Ursand, Sânmiclăuș, Curățele, Cresuia, Beiușele au plătit eșalonat timp de doi ani, astfel că jumătate de sumă au achitat-o până la 1 octombrie 1929, iar cealaltă jumătate până la 1 octombrie 1930⁶⁷.

Beneficiarii împrumuturilor oferite de Prefectură au încercat să se achite de obligație în mare măsură, existând sate cu plată integrală, precum Remetea, Delani, Șoimuș – Petreasa, Cresuia (cu 46 de familii beneficiare), Beiușele (40 de familii beneficiare)⁶⁸. Satele Uileacu de Beiuș, Borz, Vălani, Forău și-au plătit parte din cerealele contractate curând după solicitare, în decursul lunii februarie 1929⁶⁹. Ajutorarea locuitorilor cu cereale din satele plasei Beiuș a continuat și în 1930, dovedind că situația acestora nu s-a ameliorat, ci manifestările crizei economice au accentuat incertitudinea economică. Repetitiv, primăriile s-au aflat în 1930 în imposibilitatea de a avansa procentul de 10% pentru contractarea cerealelor necesare în acel an, motivând cum „*casele comunelor sunt absolut goale iar încasările merg anevoios...*”⁷⁰.

În Plasa Ceica, la 25 februarie 1929 s-a solicitat un prim ajutor de 54.200 kg. de cereale, corespunzător pentru 5 vagoane și 4.200 kg. Cele dintâi solicitări au fost pentru notariatele Dobrești cu 6950 kg., Pomezueu cu 5950 kg., Hidișel cu 3700 kg., cu un total de 16.600 kg. cereale care urmau să fie duse în gara Dobrești și de acolo distribuite satelor aparținătoare. S-a scris că aveau nevoie urgentă, fiind într-o profundă criză de cereale și implicit de hrană. În gara Ceica au fost trimise 16.900 kg. de cerealele, dintre care pentru notariatele Ceica s-au expediat 1265 kg., pentru Tășad 2800 kg., pentru Sâmbăta 1350 kg. În gara Holod s-au adus 20.700 kg. de cereale, dintre care pentru notariatul Vintere au fost distribuite 10.650 de kg., pentru notariatul Lupoia 10.050 kg.⁷¹. Ulterior, pentru că prețul era considerat mic, de 550 lei pentru 100 de kg., autoritățile plasei au fost puse în fața cererii crescute din partea țăranilor care „*au năvălit asupra primarilor și au forțat înscrierea lor în tabloul înfometaților*”. Solicitări nefondate au venit și din partea satelor situate „*la șes*”, precum satul Vintere despre care autoritățile spuneau că nu ar fi avut lipsuri de cereale, dar au fost solicitări din partea a 321 de oameni, cerând 60.950 de kg de cereale. Părea flagrantă și în ochii autorităților această suplimentare atâta timp cât la prima solicitare de la începutul lunii februarie „*înfometații*” din satul Vintere solicitaseră doar 8000 de kg. de cereale. Aceeași strategie au aplicat-o oamenii în satul Lupoia, unde la prima solicitare s-au înscris cu 4000 de kg. iar ulterior cererile s-au modificat, atrase de prețul stabilit de către autorități și considerat convenabil pentru cei care nu se încadrau neapărat la termenul de „*înfometații*”. Pentru a preîntâmpina conjunctura speculantă descrisă, s-a dispus comitetelor locale atribuția de selectare a celor înscriși care cu adevărat să aibă nevoie de cereale. Situația reală în plasa Ceica, conform documentelor, reflectă cum locuitori cu adevărat „*înfometați*” se aflau în comunele din notariatele Dobrești, Hidișel, Pomezueu, Ceica, Tășad, în celelalte regăsindu-se câteva familii în situații dificile. În plasa Ceica cerealele au fost vândute de către producători din Salonta, Seleuș și Tinca în proporții diferite, regiuni de câmpie cu producție agricolă importantă și care își așteptau sumele convenite cu autoritățile plaselor aflate în dificultate⁷².

Plasa Ceica a urmat fidel *exemplul* celorlalte unități administrative, prin care plata cerealelor distribuite a suferit întârzieri pe parcursul anului 1929, depășindu-se termenele stabilite de către Prefectura Județului Bihor, comunele solicitând numeroase amânări. În această situație notariatul Dobrești și întreaga plasă Ceica solicitau Prefecturii în 22 iulie 1929 o amânare de 30 de zile pentru plata cerealelor sau chiar până la expirarea termenului în 5 octombrie 1929⁷³. Dar în ansamblu, până la finalul termenului întreaga plasă Ceica a plătit în proporție de 90%, rămânând cu restanțe doar 21 de săteni din satele Dobrești (8 capi de familie) și Luncasprie (13 capi de familie), aceștia până la 1 noiembrie 1929 nu își achitaseră deloc sumele către Prefectură⁷⁴. O ultimă amânare a acestora pare să fie indicată de un ordin al serviciului financiar al Prefecturii Bihor cu nr. 2377/1929 adresat pretorilor din Beliu, Ceica, Vașcău, Beiuș, Tileagd, Bratca, Aleșd, în care se menționează ca ultimă zi de plată data de 4 decembrie 1929. Ordinul prevedea o adresare specială pentru notariatul Dobrești, căruia i se cerea să predea sumele

⁶⁶ *Ibidem*, f. 18 verso.

⁶⁷ *Ibidem*, f. 17, 21, 50, 51, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 64.

⁶⁸ *Ibidem*, f. 16, 17, 50, 51, 53, 54, 60, 62.

⁶⁹ *Ibidem*, f. 132.

⁷⁰ *Ibidem*, f. 115.

⁷¹ *Ibidem*, f. 153, 160.

⁷² *Ibidem*, f. 7, 155.

⁷³ *Ibidem*, f. 193, 198.

⁷⁴ *Ibidem*, f. 46, 47, 131.

aferente cerealelor distribuite și colectate de la țărani, dar și documente justificative de distribuire a cerealelor. Era ultimul termen de plată pentru notariatul Dobrești, iar nerespectarea lui ar fi atras sancțiuni „*dintre cele mi severe*”⁷⁵. Nu s-a ajuns acolo, conform documentelor, până la 21 noiembrie 1929 notariatul Dobrești a reușit să își achite întreaga sumă de plată pentru cele 222 de măji de cereale cumpărate din plasa Salonta la începutul anului. Autoritățile plasei Ceica s-au confruntat în unele cazuri și cu imposibilitatea încasării sumelor, declarându-le „*neîncasabile*” din pricina sărăciei sau că „*nu voiesc a le plăti*”⁷⁶.

Regiuni mai puțin afectate de lipsa de cereale, precum plasele Salonta, Sălard, Tinca și Beliu, au avut nevoie de mai puține cereale împrumutate, fiind implicate mai mult în vânzarea lor. Au reprezentat regiuni care au oferit cerealele în condițiile statului către regiuni afectate de criza alimentară. Totodată, sunt menționați și locuitorii din aceste plase încadrați în categoria „*înfometați*” și care au primit cereale în aceleași condiții. Plasa Tinca a avut nevoie parțial de cereale pentru satele aflate în regiunile de deal, în mare parte fiind o plasă de furnizare a cerealelor. Producătorii cu surplus de cereale au fost solicitați să strângă și să predea cerealele pentru a fi duse în zonele deficitare, Prefectura urmând să depună procentele reprezentând contribuția bugetară a comunelor beneficiare, de mai multe ori amânată din cauzele amintite mai sus⁷⁷. În Plasa Salonta, s-a consemnat o situație dificilă pentru comuna urbană Salonta, solicitându-se o amânare de plată pentru a doua tranșă de 10% până în aprilie 1929, deoarece „*casa comunală este goală și că nici contribuabilii nu sunt în stare să-și achite toate taxele comunale*”⁷⁸. Situația s-a menținut și în următoarele luni, pentru ca în iulie 1929 autoritățile din Salonta să ceară Prefecturii o amânare de plată a cerealelor pentru înfometați până la 1 septembrie 1929. Motivația fiind că „*încasările abia acoperă trebuințele zilnice de plată ... comuna apreciind situația gravă a înfometaților nu vrea să se sustragă de datoria față de acești oameni sinistrați, luând însă în considerare și starea critică a casei comunale*”, solicita „*o ultimă amânare*”⁷⁹.

Plasa Beliu a beneficiat la începutul anului 1929 de aducerea cerealelor necesare pentru populația săracă din plasa Tinca în cantitate de 530 de chintale (100 kg.), până la data de 24 noiembrie achitându-se suma de 291.637 lei⁸⁰.

Plasa Sălard a înregistrat o conjunctură relativ stabilă, fiind înregistrată la 3 aprilie 1929 cu majoritatea sumelor datorate achitate privind ajutorarea cu cereale, excepție făcând comuna Spinuș „*care nu are banii necesari*”, solicitându-se chiar executarea silită a notariatului, acțiune produsă în iunie același an⁸¹. Situația comunelor din notariatul Spinuș (cu satele Spinuș, Ciulești, Nadâr, Săliște, Gurbești) a continuat să fie aspră. Locuitorii au reclamat o situație nefavorabilă agriculturii, ca principala ocupație și determinantă sursă de venituri, deoarece la 1 iulie 1929 „*au suferit pagubă de grindină*”, conjunctură suprapusă peste o „*stare materială generală nesatisfăcătoare*” și că „*locuitorii sunt săraci... nu sunt în stare a plăti cheltuielile extraordinare*”. Argumentele le-a susținut chiar pretorul plasei Sălard, prin solicitarea anulării sumelor restante, dar fără sorți de izbândă, Prefectura Județului Bihor motivând că anularea ar însemna un precedent nedorit pentru alte comune „*cu mult mai sărace*”, iar prin aceasta „*întreaga gestiune s-ar paraliza*”⁸².

Beneficiarii acestor măsuri de sprijin făceau parte dintr-o populație majoritar țărănească prinsă în vârtejul unei crize economice pe care modul de viață tradițional a perceput-o aproape catastrofal prin lipsuri alimentare. Documentar, se atestă modul de trai prin descrieri ale aspectelor ce țin de principalele ocupații ale țăranimii, în care agricultura reprezintă principalul mijloc economic. Sunt reperate diferențele de productivitate între regiunile agricole de câmpie față de posibilitățile mult scăzute ale regiunilor de deal și munte, dar care a generat de secole mobilitatea forței de muncă, determinând echilibrarea balanței resurselor agricole. Declanșarea crizei economice a produs sincope prelungite într-o relație economică bazată pe ciclicitate agricolă. Regiunile de câmpie cu productivitate semnificativă traversează criza prin imposibilitatea de a-și valorifica produsele pe piețele interne și externe, și implicit prin imposibilitatea perpetuării unei relații economice de tradiție.

⁷⁵ *Ibidem*, f. 201, 202.

⁷⁶ *Ibidem*, f. 8, 47.

⁷⁷ *Ibidem*, f. 164, 165.

⁷⁸ *Ibidem*, f. 181.

⁷⁹ *Ibidem*, f. 194.

⁸⁰ *Ibidem*, f. 10, 157.

⁸¹ *Ibidem*, f. 180, 195.

⁸² *Ibidem*, f. 187, 188.

Pe de altă parte, munca în sectorul industrial a determinat accesul la retribuirea salarială a unei categorii sociale ce în bună măsură muncise pentru a fi plătită în produse agricole, folosite cu precădere direct pentru hrana proprie și valorificată pecuniar în funcție de prisosul rămas. A venit ca un salt uriaș în care muncitorul avea acces în mod nemijlocit la bani. Din documentele de mai sus înțelegem efectele crizei economice prin falimentarea industrială din diverse domenii de activitate cu oamenii deveniți vulnerabili descriși dramatic ca „*înfomețați*”. S-au declanșat nevrozele sociale prezentate în actele emise de autorități, incluzând persoane fără niciun venit sau cu venituri foarte mici: orfani, văduve, invalizi de război sau chiar intelectuali ai satelor etc. Statul a fost nevoit să încerce o stabilitate economică, în acest caz gestionând nevoia de hrană pentru o parte a societății compusă din țărani și muncitori, a căror situație nu s-a îmbunătățit nici în anii următori. S-a creat necesitatea unei compensări interzonale prin care cerealele producătorilor din zona de câmpie a Bihorului să ajungă la prețuri reglementate în satele de deal și munte. În acest context măsurile de ajutorare au fost realizate cu buna intenție de a diminua la nivel local efectele dezastruoase ale prăbușirii economice. Desigur că imaginea de ansamblu a documentelor prezentate este cea a unei economii aflată într-o bulă a acumulărilor datornice, însă nu poate fi ignorat ajutorul pentru momente aproape dramatice, în care comunități întregi aveau resurse puține, iar posibilitatea suplinirii apărea la următoarea recoltă. Descrierea conjuncturală a stării țăranimii din Bihor poate fi luată ca stare pentru alte comunități țărănești sau orășenești deopotrivă, în care resursele de câștig s-au diminuat sau au dispărut, alterând considerabil viața cotidiană.

ASOCIAȚIA MICILOR MESERIAȘI DIN ALEȘD ÎN ANUL 1942

Ioan GOMAN*

THE SMALL CRAFTSMEN ASSOCIATION FROM ALEȘD IN 1942

ABSTRACT

This paper capitalizes a series of archive documents related to the activity of the Small Craftsmen Association from Aleșd in 1942, to offer new information on a period and a subject less researched by scholars, regarding the names, occupations and religion of those enrolled in this craftsmen association or gathering. In total, we are referring to 374 craftsmen from 39 localities, active in no less than 35 professional domains, of which 84 were millers (one of them also having an oil press, and another also producing electricity). Then we can find 65 shoe makers, 51 blacksmiths (two of them also being wheelers), 21 carpenters, 21 masons (one of them also being a carpenter), 19 tailors, 16 butchers, 13 wheelers, 9 coat makers, 9 barbers, 7 machinists, 6 bakers, 6 carpenters, 4 watchmakers, 4 hoopers, 4 painters, 3 innkeepers, 3 carbonated water makers, 4 tanners (all from Borod), 2 traders, 2 photographers, 2 chimney sweepers, 2 potters, 2 oil press owners, 2 gingerbread makers, 1 builder, 1 dentist, 1 stove maker, 1 hat maker, 1 brush maker, 1 sieve maker, 1 upholsterer, 1 printer, 1 weaver. According to their religion, 6 of them were Baptists, 3 Protestants, 47 Greek-Catholics, 41 Jews, 68 Orthodox, 138 Reformed and 71 Roman-Catholics.

Keywords: handicrafts, religion, Aleșd, Bihor County.

Printre zonele care s-au bucurat de un interes aparte, din partea cercetătorilor preocupați de realitățile socio-economice și politice din nord-vestul țării noastre, a fost și cea a Aleșdului și implicit a Depresiunii Crișului Repede. O zonă cu un potențial aparte dat de diversitatea reliefului și a bogățiilor naturale, care au oferit o multitudine de resurse puse în valoare, sub diverse forme, de locuitorii acestor meleaguri. De departe, una dintre cele mai reprezentative și bine evidențiate preocupări, de-a lungul timpului, a fost și cea a valorificării meșteșugărești a unui atare potențial natural. Fie că avem în vedere resursele hidrografice a râurilor de aici, în special a Crișului Repede și a afluenților săi, fie pe cele de masă lemnoasă sau de prelucrare a altor materii prime (lut, piatră etc.), sunt cele care au stat la baza practicării și răspândirii unei mari diversități de îndeletniciri meșteșugărești care au deservit, de-a lungul timpului, în bună măsură, necesitățile casnice și gospodărești ale populației din zonă și deseori și a celor din apropiere.

O pondere însemnată în cadrul acestor preocupări, după cum reiese și din documentele avute la dispoziție, o vor avea și anumiți meșteșugari, preponderent doar cei cu brevet sau carte de meșter, care din diverse rațiuni, în principal de ordin legislativ, ce le confereau anumite drepturi și facilități (de procurare a materiilor prime, de desfacere a obiectelor realizate etc.), se vor uni constituind anumite reuniuni sau asociații profesionale.

Cum se știe, după desființarea breslelor¹ în anul 1872, conform legislației austro-ungare din acea perioadă, se va trece la transformarea acestora în asociații profesionale, mult mai permissive, în care populația meșteșugărească va fi scutită de anumite interdicții, pentru a putea face parte din aceste reuniuni meșteșugărești. Un demers legislativ care va da o libertate totală unor astfel de inițiative, fără a condiționa practicarea unei meserii de o calificare, fapt care va conduce la eliberarea în masă, de către autorități, a unor brevete de meseriași și a unor autorizații de mici întreprinzători care nu aveau pe deplin cunoștințe tehnice pentru practicarea unor asemenea îndeletniciri. Un domeniu de activitate reorganizat apoi ceva mai târziu, mult mai temeinic, prin legea XVII din anul 1884, care va reglementa, în premieră, nu numai înființarea așa-ziselor „corporații industriale”, dar va preciza și modul în care urmau să se deruleze relațiile profesionale din cadrul acestora. În conformitate cu aceste noi reglementări, „corporația” avea obligația, printre altele, de a rezolva toate problemele care priveau raporturile dintre așa-zii „industriași”, meșterul trebuind să aibă grijă, printre altele, de școlarizarea ucenicilor, să se preocupe temeinic să-i învețe meserie, să-i „trateze uman”, respectând cu sfințenie contractul încheiat între părți².

* Muzeul Țării Crișurilor Oradea – Complex Muzeal; email: etnografie@mtariicrisurilor.ro.

¹ *Breslele transilvănene (secolele XIV-XIX) – catalog selectiv de expoziție*, Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei, Cluj-Napoca, 1997, p. 6.

² Varga Zsolt, *Primăria orașului Baia Mare. Corporația industrială*, în *Revista Arhivei Maramureșene*, nr. 7, 2014, Baia Mare, p. 221-222.

De departe, a fost legea care a stat la baza reglementării relațiilor dintre meseriași, a condițiilor de dobândire a unui atare statut (ucenic, calfă sau meșter), condiționat de înscrierea într-o asemenea asociație profesională, reglementând practic modul de organizare a acestor îndeletniciri pentru o lungă perioadă de timp, mult încă și după Unirea de la 1 Decembrie 1918. Drept urmare, mai târziu, la 14 februarie 1929 va fi promulgată „Legea pentru camerele de comerț și de industrie”, prin care atribuțiile vechilor corporații vor trece sub jurisdicția camerelor de comerț³. O prevedere care, ulterior, după un deceniu, va fi completată și practic desăvârșită de „Legea pentru pregătirea profesională și exercitarea meseriilor”, promulgată prin înaltul ordin regal, nr. 990 din 29 aprilie 1936⁴, care va abroga toate legile din acest domeniu⁵, uniformizând legislația la nivelul întregului spațiu românesc. În virtutea acestei legi, conform art. 18, vor fi desființate toate corporațiile de meseriași înființate în baza art. 122 din Legea XVII din 1884, trecând patrimoniul acestora, conform art. 189, în cadrul celui al Camerelor de Muncă din circumscripția în care se găsesc. Cu această ocazie va fi reglementat (conform art. 194) și modul de eliberare a cărților de capacitate profesională și a brevetelor de industrie, instituțiile emitente ale acestora (fiind doar Inspectoratul Muncii prin comisiile de calificare profesională), fixând și termene pentru preschimbarea brevetelor și a actelor în vigoare până la data respectivă⁶. În conformitate cu prevederile acestei legi, cărțile de meșter se puteau elibera în baza unor acte (diplome și certificare de absolvire), cum era cazul inginerilor sau a celor care au urmat cursurile unei școli profesionale, ori în baza unui examen, cum se va întâmpla în cazul celor care dețineau „cărți de lucrător” (de calfă) și au practicat meseria cel puțin trei ani. Totodată, potrivit aceluiași „dispoziții legale, urmau să fie închise și desființate atelierele meseriașilor care nu posedau cărți de meșter”, de regulă, cei care nu îndeplineau aceste condiții, erau meseriași așa-zisi clandestini. Datorită numărului mare al acestora, autoritățile vor modifica prevederile legale (prin Decretul-lege publicat în Monitorul Oficial nr. 135 din 16 iunie 1938), înlesnind și pentru aceștia, dar doar până la 31 decembrie 1939, să poată participa, în anumite condiții (să dovedească că sunt meseriași patroni, că au atelier, care funcționa de cel puțin 5 ani înainte de a intra legea în vigoare), la examenul pentru cartea de meșter⁷. Tot în această perioadă, va fi emisă și „Legea nr. 3499 din 11 octombrie 1938 pentru recunoașterea și funcționarea breslelor de lucrători, funcționari particulari și meseriași”, publicată în Monitorul Oficial nr. 237 din 12 octombrie 1938⁸, conform căreia toate grupările și reuniunile profesionale urmau a se transforma în bresle, ca singurele organizații care au dreptul de a se ocupa de apărarea și susținerea intereselor celor din cadrul acestora⁹, dar a cărui efecte vor fi prea puțin transpuse în practică, dat fiind și situația politică, cu totul aparte, generată de conflictul în care va fi implicată și țara noastră în perioada următoare. Cert este că imediat după ce situația militară va fi favorabilă, dar și în cu totul alt context politic, vor apărea noi reglementări în acest domeniu, prima fiind Legea 52 din 21 ianuarie 1945 (Legea Sindicatelor Profesionale), în virtutea căreia toți meseriașii erau nevoiți să se înscrie într-un sindicat profesional¹⁰, iar reuniunile de meșteșugari înființate, inclusiv cele care au existat înainte de război, să poarte numele de Sindicate Libere ale Meseriașilor Patroni.

Practic, în acest cadru legislativ va funcționa și reuniunea meseriașilor din plasa Aleșd în anul 1942, întâlnită în documente sub numele de *Elesdi Járásí Ipartestület*, care număra la această dată, conform evidențelor noastre, nu mai puțin de 374 de meseriași. O cifră mai mult decât impresionantă, dacă avem în vedere că ne aflăm în stare de război, iar unii dintre meseriași, cu precădere cei mai tineri, puteau fi duși pe front, la fel cum și condițiile de viață ale populației erau destul de precare și, implicit, cele de câștig, ale meseriașilor, relativ limitate. O situație oarecum îngreunată și de convulsiile și starea de spirit a populației provocate de limitările teritoriale impuse României, cu impact și asupra zonei noastre, prin Dictatul de la Viena din 30 august 1940¹¹.

³ *Ibidem*, p. 226.

⁴ Lege publicată în *Monitorul Oficial*, nr. 99, partea I, din 30 aprilie 1936.

⁵ Este vorba despre „Legea meseriilor, creditului și asigurărilor muncitorești” din Vechiul Regat (legea Nenițescu din 1912), „Legea XVII industrială” din 1884 din Transilvania, „Codul Industrial” din anul 1907 din Bucovina și „Legea pentru extinderea în Basarabia a dispozițiilor referitoare la exercițiul și controlul meseriilor”. Arhivele Naționale ale României, Serviciul Județean Bihor, *Fond Prefectura județului Bihor* (în continuare: ANRSJBH, *Fond Prefectura...*), inv. 1466, d. 92/1937, f. 93.

⁶ *Ibidem*, f. 91, 93, 97.

⁷ *Ibidem*, d. 69/1939, f. 104.

⁸ <https://legislatie.just.ro/Public/DetaliiDocument/37628> (accesat în 20.09.2023).

⁹ ANRSJBH, *Fond Prefectura...*, d. 69/1939, f. 57, 61.

¹⁰ Delia Cora, *De la proprietatea privată la proprietatea comunistă. O istorie a naționalizărilor în Bihor (1948-1954)*, Universitatea din Oradea, 2014 (teza de doctorat, manuscris), p. 25.

¹¹ Valeriu Pop, *Bătălia pentru Ardeal*, ediție îngrijită de Sanda Pop și Nicolae C. Nicolescu, Editura Enciclopedică, București, 1992, p. 167-168.

În studiul de față am optat pentru a prezenta, mai în detaliu, activitatea acestei reuniuni meșteșugărești în anul 1942, deși documentația de care dispunem este una mult mai vastă și se întinde pe o perioadă mai lungă de timp, din 1930-1952, dar datorită unor informații suplimentare avute pentru acest an (în special cu privire la religia meșterilor), am considerat că ar fi oportun să ne aplecăm mai în detaliu asupra acestor date¹². Faptul că acestea se referă la o perioadă de restriște, pentru care dispunem relativ încă de puține cercetări, a fost încă un motiv în plus care a stat la baza demersului nostru.

O primă constatare care se impune a fi făcută, încă de la început, cu toate greutatea din această perioadă, la nivel organizatoric, observăm că activitatea acestei asociații profesionale se desfășura oarecum în parametri obișnuiți, coordonarea activității fiind asigurată de un comitet de conducere (Președinție a Consiliului Industrial), din care făceau parte, ca președinte – Waxmundszky Gyula (zidar), ulterior Létay Lajos (constructor), ca vicepreședinte – Bondor Károly (tâmplar), iar ca membri: Pányi János (hornar), Pető Károly (dulgher), Joó István (cizmar – pantofar), Várady József (lăcătuș), Nagy Lajos (zidar), Krescmer János (turtar), Kiszely András (brutar), Szegedy István (morar), Rupárcsis Sándor (frizer), Evanics György (tâmplar), Kovács József (pantofar), Jámbor Ferenc (croitor), Eigel József (zidar), Dávid Lajos (zidar) și Szepesi János (sitar), iar ca membri supleanți pe Arvai József (morar), Kulcsár Kálamán (frizer), Arva Mihály (cojocar). Comisia de cenzeni a acestui for era compusă din Mezei Márton (frizer), Szeredi Tibor (dentist), Fazekas Sándor (tâmplar), iar casier era Balogh Sándor (croitor). Resortul sau departamentul industrial îl avea ca președinte pe Novák Kálman (măcelar), vicepreședinția pe Revész Sándor (pantofar), iar ca membri pe Nagy Imre (lăcătuș), Szilágyi János (croitor) și Pusztai Sándor (dulgher). În cadrul comisiei de control al acesteia îi regăsim ca membri pe Ruzs Kálmán (tâmplar), Vass Gyula (pantofar), Kiss Károly (dulgher), Király János (fierar), Kovács Károly (fierar), Pányi János (hornar), iar în cadrul comisiei de muncă pe Vass István (pantofar), Kajántó Imre (tâmplar), Pusztai Imre (croitor) și Szilágyi Géza (măcelar)¹³.

În ceea ce privește numărul total al membrilor acestei reuniuni profesionale, în anul 1942, conform evidențelor asociației, acesta era de 374 de meseriași, care vor proveni din 39 de localități din această zonă, toate aflate, din punct de vedere administrativ, acum în plasa Aleșd (localități care, în această perioadă, după Dictatul de la Viena din 30 august 1940, se vor număra printre cele 183 de sate, inclusiv orașele Oradea și Salonta, cedate Ungariei)¹⁴. Cu toate acestea, dincolo de situația politică din regiune, vorbim despre un areal în care populația românească era una predominantă și, după cum putem deduce, cel puțin pentru această zonă, una cu o mare apetență față de îndeletnicirile meșteșugărești.

Pe ansamblu, în ceea ce privește îndeletnicirile practicate de cei 374 de meșteșugari amintiți, din 39 de localități, cuprinși în numai puțin de 35 de branșe profesionale, din rândul cărora cei mai mulți vor fi *morari* – 84 (din care unul avea și presă de ulei, iar unul producea și curent electric), apoi *pantofari* – 65, *fierari* – 51 (din care 2 erau și rotari), *tâmplari* – 21, *zidari* – 21 (din care unul se ocupa și cu dulgheritul), *croitori* – 19, *măcelari și casapi* – 16, *rotari* – 13, *cojocari* – 9, *frizeri* – 9, *lăcătuși* – 7, *brutari* – 6, *dulgheri* – 6, *ceasornicari* – 4, *dogari* – 4, *tinichigii* – 4, *zugravi* – 4, *hangii* – 3, *sifonari* – 3, *tăbăcari* – 4 (toți din Borod), *comercianți* – 2, *fotografi* – 2, *hornari* – 2, *olari* – 2, *proprietari de prese de ulei* – 2, *turtari* – 2, *constructor* – 1, *dentist* – 1, *sobar* – 1, *pălărier* – 1, *perier* – 1, *sitar* – 1, *tapițer* – 1, *tipograf* – 1 și *țesător* – 1 (a se vedea anexa I).

Referitor la localitățile de proveniență a acestor meseriași, putem observa, de departe, că numărul cel mai mare al acestora provine din *Aleșd*, de altfel și reședința acestei plase, unde apar consemnați nu mai puțin de 124 meșteri, adică aproximativ o treime din numărul total a celor menționați, printre care regăsim 21 de pantofari, 13 zidari, 12 tâmplari, 10 croitori, 5 fierari, 5 frizeri, 5 măcelari, 4 brutari, 4 ceasornicari, 4 dulgheri, 4 lăcătuși, 3 cojocari, 3 hangii, 3 rotari, 3 tinichigii, 3 dogari, 3 zugravi, 2 morari, 2 turtari, 2 fotografi, 2 comercianți, 1 constructor, 1 hornar, 1 sobar, 1 perier, 1 pălărier, 1 proprietar de presă de ulei, 1 sifonar, 1 sitar, 1 tapițer, 1 tipograf și un dentist. Ca mai apoi, relativ la o mare distanță, să se situeze localitatea *Borod*, cu 36 de meseriași, din care 8 pantofari, 5 morari, 4 fierari, 4 tăbăcari, 3 măcelari, 2 olari, 2 croitori, 1 cojocar, 1 dulgher, 1 frizer, 1 tâmplar, 1 tinichigiu, 1 lăcătuș, 1 deținător de presă ulei, 1 brutar, *Vadu Crișului* cu 32 de meseriași (9 pantofari, 5 fierari, 3 croitori, 3 tâmplari, 3 cojocari, 2 frizeri, 2 măcelari, 1 hornar, 1 lăcătuș, 1 morar, 1 sifonar, 1 zugrav), *Urvind* cu 23 de meseriași (5 pantofari, 3 fierari, 3 rotari, 3 tâmplari, 3 zidari, 2 măcelari, 1 croitor, 1 dogar, 1 lăcătuș, 1 morar), *Bratca* cu 19 meseriași (6 morari, 3 fierari, 3 pantofari, 1 măcelar, 1 cojocar, 1 frizer, 1 croitor, 1 sifonar, 1

¹² ANRSJBh, *Fond Asociația Micilor Meseriași Aleșd*, d. 22/1942, f. 506-507.

¹³ *Ibidem*, d. 22/1942, f. 1064.

¹⁴ Doina-Gabriela Ananie, *Împărțirea administrativă și structura etnică a județului Bihor din 1943*, în *Crisia*, XLII, 2012, p. 141.

țesător, 1 brutar), *Bulz*, cu 14 morari, *Lugașu de Jos* cu 14 meseriași (5 pantofari, 2 fierari, 2 tâmplari, 2 zidari, 1 morar, 1 rotar, 1 cojocar), *Telechiu* cu 11 meseriași (4 fierari, 2 pantofari, 2 zidari, 1 măcelar, 1 morar, 1 rotar), *Șuncuiș* cu 9 (2 fierari, 7 morari), *Aștileu* cu 7 (1 fierar, 2 rotari, 4 morari), *Aușeu* cu 7 (3 fierari – din care 2 erau și rotari, 3 morari – unul avea și presă de ulei, 1 pantofar), *Peștiș* 7 (2 fierari, 3 morari, 2 pantofari), *Remeți* 6 (4 morari, 1 măcelar, 1 pantofar), *Borozel* 5 (3 morari, 1 fierar, 1 pantofar), *Chistag* 5 (3 pantofari, 2 morari), *Dobricionești* 5 (2 fierari, 2 morari, 1 pantofar), *Topa de Criș* 5 (2 morari, 2 rotari, 1 fierar), *Lorău* 4 (morari), *Cornișel* 3 (2 morari, 1 fierar), *Cacuciu Nou* 3 (1 morar, 1 rotar, 1 fierar), *Peștere* 3 (2 morari, 1 fierar), *Groși* 3 (1 fierar, 1 morar, 1 pantofar), *Tețchea* 3 (1 fierar, 1 morar, 1 zidar), *Tinăud* 3 (2 fierari, 1 morar), *Beznea* 2 (1 croitor, 1 fierar), *Birtin* 2 (1 fierar, 1 morar), *Damiș* 2 (morari), *Luncșoara* 2 (1 dulgher, 1 fierar), *Ponoară* 2 (morari), *Șinteu* 2 (1 fierar, 1 morar), *Bălnaca* 1 (morar), *Butani* 1 (fierar), *Cacuciu Vechi* 1 (pantofar), *Gheghie* 1 (morar), *Huta Voivozi* 1 (morar), *Măgești* 1 (pantofar), *Ortiteag* 1 (morar), *Țigănești de Criș* 1 (morar) și *Uileacu de Criș* 1 (măcelar).

Nu are cum să nu ne surprindă numărul mare de morari care făceau parte din această reuniune meșteșugărească în această perioadă (22,45%, aproape un sfert din totalul membrilor acesteia), asemănător cu cel din alte zone similare (precum satele din zona Crișului Alb sau cele ale Crișului Negru¹⁵), care ne pot spune multe despre potențialul hidrologic al zonei și modul de valorificare al acestuia, dar și despre tendințele de adaptare la progres, la pătrunderea și acceptarea noului, dat de numărul mare, de pildă, al pantofarilor (17,37%), din totalul meseriașilor, ori al croitorilor, care ne pot sugera tendințele vestimentare ale populației din această perioadă. În acest context, sigur, interesante ar putea fi și alte meserii practicate pe scară largă acum precum cele de tâmplar, tinichigiu, zidar sau zugrav, care pot să ne spună multe despre modul și năzuințele de dezvoltare a societății din această perioadă.

Având în vedere o atare diversitate de îndeletniciri profesionale, interesantă devine și corelația dintre religia și îndeletnicirea practică de meseriași de aici. Drept urmare, din totalul celor 374 de meseriași, **6 erau bapțiști** – din Bratca 1 frizer, din Groși 1 morar, din Lugașu de Jos 1 cojocar, din Tinăud 1 fierar, din Urvind 1 fierar, din Vadu Crișului 1 croitor; **3 evanghelici**, toți din Aleșd – 1 brutar, 1 croitor, 1 zidar; **47 greco-catolici** – 2 din Aleșd (1 brutar, 1 măcelar), 2 din Aștileu (1 cojocar, 1 croitor), din Aușeu 5 (toți fierari), din Beznea 1 (fierar), din Birtin 1 (fierar), din Borod 10 (toți fierari), din Borozel 2 (fierari), din Bratca 2 (1 fierar, 1 zidar), Bulz 1 (măcelar), Butani 1 (măcelar), Cornișel 2 (toți morari), Dobricionești 1 (morar), Groși 1 (morar), Lugașu de Jos 3 (morari), Luncșoara 1 (morar), Peștere 1 (pantofar), Peștiș 2 (pantofari), Remeți 1 (pantofar), Șuncuiș 2 (pantofari), Tețchea 1 (proprietar de presă de ulei), Topa de Criș 2 (rotari), Vadu Crișului 3 (1 rotar, 1 tăbăcar, 1 țesător); **41 de izraeliți** – 17 din Aleșd (2 ceasornicari, 3 croitori, 1 hangiu, 1 lăcătuș, 1 măcelar, 2 pantofari, 1 perier, 3 tinichigii, 1 tipograf, 1 zugrav), din Borod 10 (1 croitor, 1 dulgher, 3 pantofari, 3 tăbăcari, 1 tâmplar, 1 tinichigiu), din Bratca 8 (1 brutar, 1 cojocar, 2 croitori, 1 fierar, 1 morar, 1 pantofar, 1 sifonar), Dobricionești 1 (fierar), Peștiș 1 (pantofar), Vadu Crișului 3 (1 croitor, 1 măcelar, 1 tâmplar), **68 de ortodocși**, din Aleșd 1 (pantofar), din Vadu Crișului 1 (pantofar), Aștileu 2 (morari), Aușeu 1 (morar), Bălnaca 1 (morar), Borod 3 (1 morar, 2 pantofari), Borozel 1 (morar), Bratca 5 (1 pantofar, 4 morari), Bulz 13 (morari), Cacuciu Vechi 1 (pantofar), Chistag 3 (1 morar, 2 pantofari), Damiș 2 (morari), Dobricionești 1 (pantofar), Lorău 4 (morari), Lugașu de Jos 5 (3 pantofari, 2 zidari), Măgești 1 (pantofar), Peștere 2 (morari), Peștiș 2 (morari), Ponoară 2 (morari), Remeți 5 (1 pantofar, 4 morari), Șuncuiș 6 (morari), Tețchea 1 (zidar), Țigănești de Criș 1 (morar), Vadu Crișului 3 (toți pantofari); **138 de reformați**, din Aleșd 68 (1 brutar, 3 cojocari, 2 comercianți, 1 constructor, 6 croitori, 2 dulgheri, 3 fierari, 1 fotograf, 4 frizeri, 1 hangiu, 1 hornar, 1 sobar, 2 lăcătuși, 3 măcelari, 1 morar, 1 pălărier, 14 pantofari, 1 proprietar de presă ulei, 2 rotari, 1 sifonar, 1 sitar, 7 tâmplari, 1 tapițer, 2 turtari, 5 zidari și 1 zugrav), din Aștileu 1 (rotar), din Aușeu 1 (pantofar), Birtin 1 (morar), Borod 3 (1 brutar, 1 fierar, 1 olar), Bratca 4 (2 fierari, 1 morar, 1 pantofar), Cacuciu Nou 3 (1 fierar, 1 morar, 1 rotar), Chistag 2 (1 morar, 1 pantofar), Cornișel 1 (morar), Dobricionești 1 (morar), Groși (1 fierar), Huta Voivozi 1 (morar), Lugașu de Jos 1 (tâmplar), Ortiteag 1 (morar), Peștiș 1 (morar), Șinteu 1 (morar), Telechiu 8 (4 fierari, 1 măcelar, 1 pantofar, 2 zidari), Tinăud 1 (morar), Topa de Criș 3 (1 fierar, 1 morar, 1 rotar), Uileacu de Criș 1 (măcelar), Urvind 21 (1 croitor, 1 dogar, 3 fierari, 1 lăcătuș, 2 măcelari, 1 morar, 5 pantofari, 2 rotari, 3 tâmplari și 2 zidari), Vadu Crișului 13 (1 cojocar, 3 fierari, 2 frizeri, 1 lăcătuș, 1 măcelar, 1 morar, 2 pantofari și 1 sifonar); **romano-catolici**

¹⁵ Ana Maria Maghiar, Alexandru Maghiar, *Moara de apă în comitatul Bihor*, Editura Universității din Oradea, Oradea, 2012, p. 111-151, Ioan Goman, *Instalații tehnice în sate din sudul Bihorului la mijlocul secolului XX*, în *150 de ani de muzeografie orădeană*, coord. Gabriel Moisa, A. Chiriac, *Crisia*, LII, supliment nr. 1, 2022, Editura Muzeului Țării Crișurilor, Oradea, 2023, p. 809-817.

71, din Aleșd 32 (1 ceasornicar, 1 dentist, 3 dogari, 2 dulgheri, 2 fierari, 1 fotograf, 1 frizer, 1 hangiu, 1 lăcătuș, 1 măcelar, 1 morar, 3 pantofari, 1 rotar, 5 tâmplari, 8 zidari), din Aștileu 2 (morari), Beznea 1 (croitor), Borod 11 (1 croitor, 1 frizer, 1 fierar, 1 lăcătuș, 2 măcelari, 2 morari, 1 olar, 1 pantofar), Borozel 1 (morar), Cacuciu Nou 1 (fierar), Dobricionești 1 (morar), Gheghie 1 (morar), Lugașu de Jos 4 (1 fierar, 1 morar, 1 pantofar, 1 tâmplar), Șinteu 1 (fierar), Șuncuius 1 (morar), Telechiu 3 (1 morar, 1 pantofar, 1 rotar), Țețchea 1 (morar), Tinăud 1 (fierar), Urvind 1 (zidar), Vadu Crișului 8 (1 cojocar, 1 fierar, 1 hornar, 3 pantofari, 2 tâmplari).

Dacă ar fi să constatăm repartitia pe meserii din punct de vedere religios, observăm că din *cei 6 brutari* consemnați în acest an – 1 era evanghelic, 1 greco-catolic, 2 izraeliți și 2 reformați, *din cei 4 ceasornicari* – 1 era romano-catolic și 3 izraeliți, *din 9 cojocari* – 1 era baptist, 1 greco-catolic, 1 izraelit, 4 reformați și 3 romano-catolici, *din 2 comercianți* – ambii erau reformați, *1 constructor* – reformat, *9 croitori* – 1 baptist, 1 evanghelic, 1 greco-catolic, 7 izraeliți, 7 reformați și 2 romano-catolici, *1 dentist* – romano-catolic, *4 dogari* – 1 reformat, 3 romano-catolici, *6 dulgheri* – 1 izraelit, 2 reformați, 3 romano-catolici, *51 de fierari* (3 erau și rotari) – 1 baptist, 20 greco-catolici, 2 izraeliți, 20 reformați, 8 romano-catolici, *2 fotografi* – 1 reformat, 1 greco-catolic, *9 frizeri* – 1 baptist, 6 reformați, 2 romano-catolici, *3 hangii* – 1 izraelit, 1 reformat, 1 romano-catolic, *2 hornari* – 1 reformat, 1 romano-catolic, *1 sobar* – reformat, *7 lăcătuși* – 1 izraelit, 4 reformați, 2 romano-catolici, *16 măcelari* – 3 greco-catolici, 2 izraeliți, 8 reformați, 3 romano-catolici, *84 de morari* (din care 1 avea și presă de ulei, iar altul și uzină electrică) – 1 baptist, 8 greco-catolici, 1 izraelit, 47 de ortodocși, 15 reformați, 12 romano-catolici, *2 olari* – 1 reformat, 1 romano-catolic, 1 pălărier – reformat, *65 de pantofari* – 6 greco-catolici, 7 izraeliți, 18 ortodocși, 25 de reformați, 9 romano-catolici, *1 perier* – izraelit, 2 proprietari de presă de ulei – 1 greco-catolic, 1 reformat, *13 rotari* – 1 baptist, 3 greco-catolici, 7 reformați, 2 romano-catolici, *3 sifonari* – 1 izraelit, 2 reformați, *1 sitar* – reformat, *4 tăbăcari* – 1 greco-catolic, 3 izraeliți, *21 tâmplari* – 2 izraeliți, 11 reformați, 8 romano-catolici, *1 tapițer* – reformat, *1 țesător* – greco-catolic, *4 tinichigii* – toți izraeliți, *1 tipograf* – izraelit, *2 turtari* – reformați, *21 de zidari* (din care unul era și dulgher) – 1 era evanghelic, 3 ortodocși, 9 reformați, 8 romano-catolici, în fine și *4 zugravi*, din care 1 era greco-catolic, 1 izraelit, 1 reformat și 1 romano-catolic (a se vedea anexa I).

Din această statistică se pot surprinde o multitudine de aspecte. Dacă avem în vedere analogia dintre religie și apartenența etnică a populației, putem constata apetența unora față de anumite îndeletniciri meșteșugărești, receptivitatea și deschiderea manifestată față de nou, de pildă, toți tinichigii erau izraeliți, dar și altele în care păstrarea tradiției, transmise din generații în generații, devine o trăsătură definitorie (mai ales pentru meșteșuguri specifice lumii rurale: fierărit, rotărit, cojocărit, morărit etc.), precum și despre structura etnică a acestor comunități. Asta dacă avem în vedere că suntem într-o perioadă, în care, pentru lumea satului produsele realizate de astfel de meseriași reprezentau principala cale sau sursă de procurare a lucrurilor necesare pentru trebuințele lor, ce nu puteau fi realizate în gospodăria lor proprie. De fapt, până la generalizarea produselor manufacturiere sau de fabrică, lumea meșteșugărească va constitui cel mai adesea și singura cale de înzestrare a lumii țărănești cu astfel de produse, de la cele de utilitate vestimentară, până la cele de utilitate casnică ori gospodărească.

În definitiv, toate aceste date care fac obiectul demersului nostru, privind meșteșugurile practicate în această zonă în anul 1942, pe lângă că vin să completeze zestrea oricum sărăcăcioasă a preocupărilor științifice referitoare la această perioadă destul de tumultoasă din istoria noastră, cu cedări teritoriale și conflicte armate, ne oferă și o perspectivă asupra anumitor segmente ale spectrului ocupațional al populației, cu precădere a celui meșteșugăresc, putând fi, totodată, în ultimă instanță, un indicator de bază al dezvoltării economice și a condițiilor de viață a celor ce trăiau atunci pe aceste meleaguri.

Anexa I

Membrii Corporației Industriașilor din plasa Aleșd în anul 1942
(ANRSJBh, Fond *Asociația Micilor Meseriași Aleșd*)

Nr. crt.	Numele si prenumele	Profesia	Localitatea	Religia	Observații
1.	Eliás Albert	brutar	Bratca	izraelit	
2.	Kiszely András	brutar	Aleșd	evanghelic	membru conducere
3.	Kolos Károly	brutar	Aleșd	reformat	
4.	Majláth József	brutar	Borod	reformat	
5.	Malek Jenő	brutar	Aleșd	izraelit	
6.	Ramocsa János	brutar	Aleșd	greco-catolic	
7.	Batári József	casap și măcelar	Urvind	reformat	
8.	Kosztá László	casap și măcelar	Borod	romano-catolic	
9.	Mére Sztancs Gergely	casap și măcelar	Aleșd	greco-catolic	
10.	Birmann Sándor	ceasornicar	Aleșd	izraelit	
11.	Halász Albert	ceasornicar	Aleșd	romano-catolic	
12.	Klein Sámuel	ceasornicar	Aleșd	izraelit	
13.	Silberstein Jakab	ceasornicar	Aleșd	izraelit	
14.	Arva Mihály	cojocar	Aleșd	reformat	membru supleant
15.	Debreceni Sándor, soția	cojocar	Aleșd	reformat	
16.	Hasas Károly	cojocar	Vadu Crișului	reformat	
17.	Kosztá Adám	cojocar	Borod	romano-catolic	
18.	Kosztin Demeter	cojocar	Lugașu de Jos	baptist	
19.	Popucz Péter Popiuc	cojocar	Aștileu	greco-catolic	
20.	Reich József	cojocar	Bratca	izraelit	
21.	Török Károly	cojocar	Aleșd	reformat	
22.	Trotter Károly	cojocar	Vadu Crișului	romano-catolic	
23.	Antal Árpád	comerciant ciment	Aleșd	reformat	
24.	Antal Sándor	comerciant materiale de construcție	Aleșd	reformat	
25.	Létai Kálmán (Lajos)	constructor	Aleșd	reformat	
26.	Balogh Sándor	croitor	Aleșd	reformat	casier
27.	Békési Lajos	croitor	Aleșd	evanghelic	
28.	Damján Imre	croitor	Urvind	reformat	
29.	Frankovics Henrik	croitor	Vadu Crișului	izraelit	
30.	Garai Anna	croitor	Aleșd	izraelit	
31.	German Péter	croitor	Beznea	romano-catolic	
32.	Jámbor Ferenc	croitor	Aleșd	reformat	
33.	Liektmann Sándor	croitor	Borod	izraelit	
34.	Merek Nándor	croitor	Bratca	izraelit	
35.	Osztreiker Sándor	croitor	Aleșd	izraelit	
36.	Pip János	croitor	Aștileu	greco-catolic	
37.	Pusztai Imre	croitor	Aleșd	reformat	comisia de muncă
38.	Sárosi József	croitor	Borod	romano-catolic	
39.	Schildkraut Jakab	croitor	Bratca	izraelit	
40.	Szilágyi János	croitor	Aleșd	reformat	membru conducere
41.	Szücs János	croitor	Vadu Crișului	baptist	
42.	Teleki Sándor, sen.	croitor	Aleșd	reformat	
43.	Tóth Klára	croitor	Aleșd	reformat	
44.	Ungár Sándor (Salomon)	croitor	Aleșd	izraelit	
45.	Szeredi Tibor	dentist	Aleșd	romano-catolic	comisie cenזורi

ETNOGRAFIE

46.	Körösi Lajos	dogar	Urvind	reformat	
47.	Pap Aurel, sen.	dogar	Aleşd	romano-catolic	
48.	Sulla Béla	dogar	Aleşd	romano-catolic	
49.	Sulla Sándor Györő	dogar	Aleşd	romano-catolic	
50.	Csipó Mermeze Florián	dulgher	Luncşoara	romano-catolic	
51.	Kiss Károly	dulgher	Aleşd	romano-catolic	comise control
52.	Parizek Adolf	dulgher	Borod	izraelit	
53.	Pető Károly	dulgher	Aleşd	reformat	
54.	Pusztai Sándor	dulgher	Aleşd	reformat	
55.	Vági Sándor	dulgher şi zidar	Aleşd	romano-catolic	
56.	Argyelán Lőrincz	fierar	Urvind	reformat	
57.	Argyellan Gergely	fierar	Borozel	greco-catolic	
58.	Bajczár János	fierar	Şinteu	romano-catolic	
59.	Batka János	fierar	Topa de Criş	reformat	
60.	Bojer István	fierar	Borod	greco-catolic	
61.	Bolzsán Florian	fierar	Birtin	greco-catolic	
62.	Botis Aurel	fierar	Auşeu	greco-catolic	
63.	Buboj Tivadar	fierar	Borod	greco-catolic	
64.	Csete Mihály	fierar	Groşi	reformat	
65.	Deszö Miklós	fierar	Auşeu	greco-catolic	
66.	Domokos József	fierar	Bratca	greco-catolic	
67.	Fárk Aurel	fierar	Auşeu	greco-catolic	
68.	Faur Lőrincz	fierar	Tinăud	baptist	
69.	Fazekas János	fierar	Telechiu	reformat	
70.	Fazekas Mihály	fierar	Urvind	reformat	
71.	Fekete János, sen.	fierar	Aleşd	reformat	
72.	Fodor Demeter	fierar	Borod	greco-catolic	
73.	Fodor Demeter	fierar	Borod	greco-catolic	
74.	Fried Albert	fierar	Dobricioneşti	izraelit	
75.	Hasas István	fierar	Vadu Crişului	reformat	
76.	Hoffman Jenő	fierar	Bratca	izraelit	
77.	Ille Tivadar	fierar	Auşeu	greco-catolic	
78.	Juhász Ferenc	fierar	Vadu Crişului	reformat	membru conducere
79.	Juhász János	fierar	Vadu Crişului	reformat	
80.	Kádár János	fierar	Borod	reformat	
81.	Kállai Gyula	fierar	Urvind	reformat	
82.	Kenér Ferenc	fierar	Telechiu	reformat	
83.	Király János	fierar	Aleşd	romano-catolic	membru conducere
84.	Klonda János	fierar	Borod	greco-catolic	
85.	Kovács József	fierar	Aleşd	reformat	
86.	Kovács Károly	fierar	Aleşd	reformat	membru conducere
87.	Lontis Miklós	fierar	Auşeu	greco-catolic	
88.	Márián János	fierar	Borod	greco-catolic	
89.	Mérai János	fierar	Vadu Crişului	reformat	
90.	Micula János	fierar	Beznea	greco-catolic	
91.	Miklován István	fierar	Borozel	greco-catolic	
92.	Miklován János	fierar	Borod	greco-catolic	
93.	Nagy István	fierar	Telechiu	reformat	
94.	Nemes Imre	fierar	Telechiu	reformat	
95.	Rusz Lajos	fierar	Cacuciu Nou	rom.-cat.	
96.	Rusz Lajos	fierar	Tinăud	romano-catolic	
97.	Rusz László	fierar	Borod	romano-catolic	
98.	Rusz László	fierar	Vadu Crişului	romano-catolic	
99.	Súle Béla	fierar	Lugaşu de Jos	romano-catolic	
100.	Szabó Ferenc	fierar	Bratca	reformat	
101.	Szabó József	fierar	Bratca	reformat	
102.	Vági János	fierar	Aleşd	romano-catolic	

INTERFERENȚE. TRECUT, PREZENT, VIITOR

103.	Venter Gábor	fierar	Borod	greco-catolic	
104.	Venter János	fierar	Borod	greco-catolic	
105.	Barabás István	fierar și rotar	Cacuciu Nou	reformat	
106.	Iank Péter	fierar și rotar	Borozel	greco-catolic	
107.	Kocsis Demeter	fotograf	Aleșd	romano-catolic	
108.	Moldovan Bálint-János	fotograf	Aleșd	reformat	
109.	Bogyó József	frizer	Borod	romano-catolic	
110.	Mezei Márton	frizer	Aleșd	reformat	comisie cenzori
111.	Rupárcsis Sándor	frizer	Aleșd	romano-catolic	membru conducere
112.	Szabó László	frizer	Vadu Crișului	reformat	
113.	Szilágyi József	frizer	Aleșd	reformat	
114.	Szücs Miklós	frizer	Bratca	baptist	
115.	Kulcsár Kálamán	frizer/bărbier	Aleșd	reformat	membru supleant
116.	Létai András	frizer/bărbier	Aleșd	reformat	
117.	Orbán József	frizer/bărbier	Vadu Crișului	reformat	
118.	Gavor András	hangiu	Aleșd	romano-catolic	
119.	Weisz Sámuel	hangiu	Aleșd	izraelit	
120.	Kulcsar László	hangiu	Aleșd	reformat	
121.	Gasztner Mátyás	hornar	Vadu Crișului	romano-catolic	
122.	Pányi János	hornar	Aleșd	reformat	membru conducere
123.	Berger Ignatz	lăcătuș	Aleșd	izraelit	
124.	Buze György	lăcătuș	Borod	romano-catolic	
125.	Csati Sándor	lăcătuș	Vadu Crișului	reformat	
126.	Kondor László	lăcătuș	Urvind	reformat	
127.	Kovács István	lăcătuș	Aleșd	reformat	
128.	Nagy Imre	lăcătuș	Aleșd	reformat	membru conducere
129.	Váradi Józef jun.	lăcătuș	Aleșd	romano-catolic	membru conducere
130.	Damján Tivadar	măcelar și casap	Butani	greco-catolic	
131.	Géczi Mihók Ferenc	măcelar și casap	Vadu Crișului	reformat	
132.	Illés Demeter	măcelar și casap	Bulz	greco-catolic	
133.	Kovács Ferenc	măcelar și casap	Urvind	reformat	
134.	Kovács János	măcelar și casap	Borod	romano-catolic	
135.	Novák Kálman	măcelar și casap	Aleșd	romano-catolic	președinte resort industrial
136.	Ples Imre	măcelar și casap	Telechiu	reformat	
137.	Pusztai József	măcelar și casap	Uileacu de Criș	reformat	
138.	Rácz Zoltán	măcelar și casap	Aleșd	reformat	
139.	Szilágyi Ferenc, sen.	măcelar și casap	Aleșd	reformat	
140.	Szilágyi Géza	măcelar și casap	Aleșd	reformat	comisia de muncă
141.	Weigner József	măcelar și casap	Vadu Crișului	izraelit	
142.	Weinberger Zoltán	măcelar și casap	Aleșd	izraelit	
143.	Alb Nyesztor	morar	Bulz	ortodox	
144.	Alb Sándor	morar	Peștiș	ortodox	
145.	Ardelean Teodor	morar	Groși	greco-catolic	
146.	Arvai József	morar	Țețchea	romano-catolic	membru supleant
147.	Bajdok Péter	morar	Țigănești de Criș	ortodox	
148.	Bendre Tivadar	morar	Bulz	ortodox	
149.	Bercse Florian	morar	Cornițel	greco-catolic	
150.	Bila János	morar	Remeți	ortodox	
151.	Bila Mihály	morar	Remeți	ortodox	

ETNOGRAFIE

152.	Blaga Maria	morar	Remeți	ortodox	
153.	Bogdán Tivadar	morar	Șuncuiuş	ortodox	
154.	Boksa János	morar	Peștiș	ortodox	
155.	Bot János	morar	Bulz	ortodox	
156.	Brágya Florian	morar	Lorău	ortodox	
157.	Brágya Péter	morar	Peștere	ortodox	
158.	Bragye János	morar	Dobricionești	greco-catolic	
159.	Brindás János	morar	Șuncuiuş	ortodox	
160.	Bucs Miklós	morar	Bratca	ortodox	
161.	Csepló László	morar	Lorău	ortodox	
162.	Czepele Demeter	morar	Bratca	ortodox	
163.	Damján Dániel	morar	Cacuciu Nou	reformat	
164.	Damján Károly	morar	Bratca	reformat	
165.	Damján Lajos	morar	Topa de Criș	reformat	
166.	Demján Ferencz, soția	morar	Urvind	reformat	
167.	Dimitru Mihály	morar	Bulz	ortodox	
168.	Dudás Lőrincz	morar	Peștere	ortodox	
169.	Duma János /Dima	morar	Bulz	ortodox	
170.	Dumyos Miklós	morar	Borozel	ortodox	
171.	Fehér József	morar	Borod	romano-catolic	
172.	Gerle Demeter	morar	Groși	baptist	
173.	Gónczy Sándor	morar	Cornitel	reformat	
174.	Gordán Atanásie	morar	Damiș	ortodox	
175.	Gordán Szilard	morar	Damiș	ortodox	
176.	Grósz Otto (Iosif), soția	morar	Bratca	izraelit	
177.	Gyurkucz (Zeurkucz) Sándor	morar	Borod	ortodox	
178.	Harthauer János	morar	Lugașu de Jos	romano-catolic	
179.	Iakusovszki Béla	morar	Chistag	reformat	
180.	Ivan Gábor	morar	Bálnaca	ortodox	
181.	Kajántó József	morar	Tinăud	reformat	
182.	Kosztá János	morar	Aștileu	ortodox	
183.	Kugyelka Márton	morar	Dobricionești	romano-catolic	
184.	Laszka Tivadar	morar	Chistag	ortodox	
185.	Laszku György	morar	Bulz	ortodox	
186.	Licsman Gyula	morar	Aștileu	romano-catolic	
187.	Licsman Lajos	morar	Șuncuiuş	romano-catolic	
188.	Lökös János	morar	Ortiteag	reformat	
189.	Madár Mihály	morar	Aușeu,	ortodox	
190.	Mánya Demeter	morar	Bratca	ortodox	
191.	Marosán János	morar	Borozel	romano-catolic	
192.	Máty Miklós	morar	Șuncuiuş	ortodox	
193.	Matyka János	morar	Lugașu de Jos	greco-catolic	
194.	Nyesztor Demeter	morar	Ponoară	ortodox	
195.	Orban István	morar	Huta Voivozi	reformat	
196.	Papp Péter	morar	Lugașu de Jos	greco-catolic	
197.	Pérei András	morar	Dobricionești	reformat	membru conducere
198.	Piroska József	morar	Birtin	reformat	
199.	Popa Augustin	morar	Bulz	ortodox	
200.	Popucz Demeter	morar	Bulz	ortodox	
201.	Popucz György	morar	Bulz	ortodox	
202.	Popucz János, soția Máty Mária	morar	Bulz	ortodox	
203.	Pridon Tivadar	morar	Bulz	ortodox	
204.	Pucz Ferencz, soția	morar	Aștileu	romano-catolic	
205.	Simon György	morar	Telechiu	romano-catolic	
206.	Somogyi József	morar	Șinteu	reformat	
207.	Stef Mihály	morar	Bulz	ortodox	

INTERFERENȚE. TRECUT, PREZENT, VIITOR

208.	Sturz György	morar	Bulz	ortodox	
209.	Sturz György	morar	Lorău	ortodox	
210.	Sücs János	morar	Lorău	ortodox	
211.	Szabó Imre	morar	Peștiș	reformat	
212.	Szatmári Károly	morar	Aleșd	romano-catolic	
213.	Szegedi V. István	morar	Vadu Crișului	reformat	membru conducere
214.	Szekára Mihály	morar	Aștileu	ortodox	
215.	Titis György	morar	Lugașu de Jos	greco-catolic	
216.	Toda Péter	morar	Remeți	ortodox	
217.	Togyeras Gábor	morar	Șuncuiuș	ortodox	
218.	Tremple Gábor	morar	Șuncuiuș	ortodox	
219.	Tunduk Gábor	morar	Cornișel	greco-catolic	
220.	Tus Gábor	morar	Bratca	ortodox	
221.	Ungár Péter	morar	Ponoară	ortodox	
222.	Virágos László	morar	Gheghie	romano-catolic	
223.	Zsigovits József	morar	Borod	romano-catolic	
224.	Zsurka János	morar	Șuncuiuș	ortodox	
225.	Nemes András	morar și uzină electrică	Aleșd	reformat	
226.	Brágye József	morar, presă ulei	Luncșoara	greco-catolic	
227.	Daimán János	olar	Borod	reformat	
228.	Somyai Dániel	olar	Borod	romano-catolic	
229.	Antal Károly	pantofar	Aleșd	romano-catolic	
230.	Argyelan Gábor	pantofar	Peștiș	greco-catolic	
231.	Balogh Lajos	pantofar	Aleșd	reformat	
232.	Bila János	pantofar	Remeți	greco-catolic	
233.	Biner Armin	pantofar	Bratca	izraelit	
234.	Biró Ferenc	pantofar	Urvind	reformat	
235.	Blau Albert	pantofar	Borod	izraelit	
236.	Cseri János	pantofar	Telechiu	reformat	
237.	Debreceni Károly	pantofar	Aleșd	reformat	
238.	Debreceni Károly	pantofar	Urvind	reformat	
239.	Diószegi Gyula	pantofar	Telechiu	romano-catolic	
240.	Diricz István	pantofar	Aleșd	reformat	
241.	Dudás Gábor	pantofar	Chistag	ortodox	
242.	Egri Sándor	pantofar	Aușeu	reformat	
243.	Fehér Lazsló	pantofar	Vadu Crișului	romano-catolic	
244.	Fekete Gyula	pantofar	Aleșd	reformat	
245.	Fekete János	pantofar	Aleșd	reformat	
246.	Fekete Károly	pantofar	Aleșd	romano-catolic	
247.	Fógel Lipot	pantofar	Borod	izraelit	
248.	Gabrián Lőrincz	pantofar	Vadu Crișului	ortodox	
249.	Garai Sándor	pantofar	Aleșd	reformat	
250.	German Péter	pantofar	Bratca	ortodox	
251.	Gyorgevics Staimir	pantofar	Remeți	ortodox	
252.	Haragos Lőrincz	pantofar	Măgești	ortodox	
253.	Hasas Imre	pantofar	Vadu Crișului	reformat	
254.	Hasas Mihály	pantofar	Vadu Crișului	reformat	
255.	Hersck Pinkász	pantofar	Borod	izraelit	
256.	Ignát Pál	pantofar	Cacuciu Vechi	ortodox	
257.	Ille Demeter	pantofar	Aleșd	ortodox	
258.	Ille Péter	pantofar	Borod	ortodox	
259.	Ille Vasile	pantofar	Chistag	ortodox	
260.	Jakob Sámuel	pantofar	Peștiș	greco-catolic	
261.	Jvó Kovács István	pantofar	Aleșd	reformat	membru conducere
262.	Kacsov Demeter	pantofar	Lugașu de Jos	ortodox	
263.	Kozák Bogya Lőrincz	pantofar	Șuncuiuș	greco-catolic	
264.	Kozák Mihály	pantofar	Peștere	greco-catolic	

ETNOGRAFIE

265.	Lakatos Károly	pantofar	Bratca	reformat	
266.	Lusztig Herman	pantofar	Aleșd	izraelit	
267.	Martin Tamás	pantofar	Vadu Crișului	ortodox	
268.	Máty Demeter	pantofar	Vadu Crișului	ortodox	
269.	Méhes Károly	pantofar	Borod	romano-catolic	
270.	Mudura Mihály	pantofar	Lugașu de Jos	ortodox	
271.	Olasz Sándor	pantofar	Urvind	reformat	
272.	Papp István	pantofar	Aleșd	reformat	
273.	Pataki Ferencz	pantofar	Urvind	reformat	
274.	Petrus Lőrincz (Florian)	pantofar	Șuncuiș	greco-catolic	
275.	Ples Karácsony	pantofar	Peștiș	ortodox	
276.	Puskó Lőrincz	pantofar	Dobricionești	ortodox	
277.	Pustai Sándor	pantofar	Aleșd	reformat	membru conducere
278.	Revész Sándor	pantofar	Aleșd	romano-catolic	vicepreședinte resort industrial
279.	Románszky Desző	pantofar	Vadu Crișului	romano-catolic	
280.	Rusz József	pantofar	Vadu Crișului	romano-catolic	
281.	Samandi Lajos	pantofar	Urvind	reformat	
282.	Stern Ignác, soția	pantofar	Aleșd	izraelit	
283.	Szabó Sándor	pantofar	Lugașu de Jos	romano-catolic	
284.	Szilágyi József	pantofar	Aleșd	reformat	
285.	Szilágyi Miklós	pantofar	Aleșd	reformat	
286.	Szücs Gábor	pantofar	Vadu Crișului	ortodox	
287.	Vakares Géza	pantofar	Chistag	reformat	
288.	Vass Gyula	pantofar	Aleșd	reformat	comisie control
289.	Vass István	pantofar	Aleșd	reformat	comisia de muncă
290.	Venter Tivadar	pantofar	Borod	ortodox	
291.	Vince Ferenc	pantofar	Aleșd	reformat	
292.	Vindt Mór	pantofar	Peștiș	izraelit	
293.	Zembre Lőrincz	pantofar	Lugașu de Jos	ortodox	
294.	Arva Mihály	pălărier	Aleșd	reformat	
295.	Stern Dávid	perier	Aleșd	izraelit	
296.	Bezsán Miklos	presă ulei	Tețchea	greco-catolic	
297.	Ceapó Zoltán	presă ulei	Aleșd	reformat	
298.	Bóna Lajos	rotar	Aleșd	reformat	
299.	Bragye Nesztor	rotar	Topa de Criș	greco-catolic	
300.	Damján József	rotar	Cacuciu Nou	reformat	
301.	Kállai Lajos	rotar	Urvind	reformat	
302.	Király József	rotar	Aleșd	romano-catolic	
303.	Makai Imre	rotar	Topa de Criș	reformat	
304.	Mnyere Lőrincz	rotar	Vadu Crișului	greco-catolic	
305.	Moha József	rotar	Urvind	baptist	
306.	Nagy József	rotar	Urvind	reformat	
307.	Pitis Tivadar	rotar	Telechiu	romano-catolic	
308.	Szelei István	rotar	Aleșd	reformat	
309.	Tuss Lőrincz	rotar	Topa de Criș	greco-catolic	
310.	Varga Ferencz	rotar	Aștileu	reformat	
311.	Abraham Mór	sifonar	Bratca	izraelit	
312.	Biró Pál	sifonar	Aleșd	reformat	
313.	Seres János, soția	sifonar	Vadu Crișului	reformat	
314.	Szepesi János	sitar	Aleșd	reformat	membru conducere
315.	Gönci József	sobar	Aleșd	reformat	
316.	Ánné! Ödön	tapițer	Aleșd	reformat	
317.	Hemlei Albert	tăbăcar	Borod	izraelit	
318.	Hemlei Miksa	tăbăcar	Borod	izraelit	

INTERFERENȚE. TRECUT, PREZENT, VIITOR

319.	Mandel David	tăbăcar	Borod	izraelit	
320.	Trotter Jenő	tăbăcar	Vadu Crișului	greco-catolic	
321.	Balogh József	tâmplar	Aleșd	reformat	
322.	Bogyó Lajos	tâmplar	Aleșd	romano-catolic	
323.	Boldiszár Sándor	tâmplar	Urvind	reformat	
324.	Bóna Sándor	tâmplar	Aleșd	reformat	
325.	Bondor Károly	tâmplar	Aleșd	reformat	vicepreședinte
326.	Borbély Elemér	tâmplar	Vadu Crișului	romano-catolic	
327.	Damján János	tâmplar	Urvind	reformat	
328.	Evanics György	tâmplar	Aleșd	romano-catolic	membru conducere
329.	Fazekas Sándor	tâmplar	Aleșd	reformat	comisie cenzori
330.	Fehér Géza	tâmplar	Vadu Crișului	romano-catolic	
331.	Gönczi Sándor	tâmplar	Aleșd	reformat	
332.	Kain Gyula	tâmplar	Borod	izraelit	
333.	Kajántó Imre	tâmplar	Aleșd	reformat	comisia de muncă
334.	Kállai István	tâmplar	Urvind	reformat	
335.	Kiss István	tâmplar	Aleșd	romano-catolic	
336.	Kovács Sándor	tâmplar	Aleșd	romano-catolic	
337.	Krajnik Hugó	tâmplar	Aleșd	romano-catolic	
338.	Nikonov Elek	tâmplar	Lugașu de Jos	romano-catolic	
339.	Raducziner József	tâmplar	Vadu Crișului	izraelit	
340.	Rusz Kálmán	tâmplar	Aleșd	reformat	comisie control
341.	Togyerás Gábor	tâmplar	Lugașu de Jos	reformat	
342.	Blau Abrahám	tinichigiu	Borod	izraelit	
343.	Révész Vilmos	tinichigiu	Aleșd	izraelit	
344.	Rosenberg László	tinichigiu	Aleșd	izraelit	
345.	Spiró Farkas	tinichigiu	Aleșd	izraelit	
346.	Pollák Lipót	tipograf	Aleșd	izraelit	
347.	Krescmer Gusztáv	turtar	Aleșd	reformat	
348.	Krescmer János	turtar	Aleșd	reformat	membru conducere
349.	Gitye Miklós	țesător	Vadu Crișului	greco-catolic	
350.	Antal Imre	zidar	Urvind	romano-catolic	
351.	Argyelán Miklós	zidar	Țețchea	ortodox	
352.	Bán Attila	zidar	Aleșd	reformat	
353.	Biró Pál	zidar	Aleșd	reformat	
354.	Dávid Lajos	zidar	Aleșd	reformat	membru conducere
355.	Dávid Mihály	zidar	Aleșd	reformat	
356.	Eigel József	zidar	Aleșd	romano-catolic	membru conducere
357.	Horváth József	zidar	Aleșd	romano-catolic	
358.	Ille Tivadar	zidar	Lugașu de Jos	ortodox	
359.	Kakucsi Gyula	zidar	Aleșd	romano-catolic	
360.	Motok Lőrincz (Florian)	zidar	Lugașu de Jos	ortodox	
361.	Nagy Ferencz	zidar	Urvind	reformat	
362.	Nagy Lajos	zidar	Aleșd	reformat	membru conducere
363.	Nagy Mihály	zidar	Urvind	reformat	
364.	Sórbán János	zidar	Telechui	reformat	
365.	Szabó Géza	zidar	Telechui	reformat	
366.	Vági András	zidar	Aleșd	romano-catolic	
367.	Vági Gyula	zidar	Aleșd	romano-catolic	
368.	Vajda István	zidar	Aleșd	evanghelic	
369.	Waxmundszky Gyula	zidar	Aleșd	romano-catolic	președinte
370.	Vági Sándor	zidar și dulgher	Aleșd	romano-catolic	

ETNOGRAFIE

371.	Baranyi Miklós	zugrav	Aleşd	reformat	
372.	Domokos Demeter	zugrav	Bratca	greco-catolic	
373.	Erdéley Gyula	zugrav	Aleşd	romano-catolic	
374.	Weinstoch Márton	zugrav	Aleşd	izraelit	

CREDINȚE POPULARE REFLECTATE ÎN ATLASELE LINGVISTICE ROMÂNEȘTI (PE BAZA ALR II ȘI ALRT II)

Rozalia COLCIAR*

POPULAR BELIEFS REFLECTED IN METALINGUISTIC COMMENTARIES (BASED ON ALR II AND ALRT II)

ABSTRACT

Romanian linguistic atlases note also metalinguistic commentaries, implicate reactions of the subjects, which express their linguistic consciousness. These language phenomena accompany the answers to the programmed questions and are noted in the map legends. They are indications with the role of glossing, of additional explanation of the requested term. Our study, based on the ALR II and ALRT II, presents the commentaries that reflect popular beliefs regarding aspects such as: the integrity of the individual and the important moments of his existence, the fertility of nature and of the human being and the annihilation of evil forces through ritual practices to restore the cosmic balance. These beliefs belong to a traditional system based on magical-mythical thinking specific to the Romanian archaic imaginary. They also prove the fact that the dialectal register expresses not only the linguistic but also the socio-cultural identity, that discursive practices are influenced or even conditioned by the specifics of civilization and the material and spiritual culture of the community.

Keywords: linguistic atlas, metalinguistic commentary, popular belief, magical-mythical thinking, socio-cultural identity.

1. Materialul dialectal valorificat în lucrarea noastră are la bază *Atlasul lingvistic român*, Partea II, vol. I, redactat de Emil Petrovici (ALR II/I) și apărut în 1942, volum care este completat de culegerea de *Texte dialectale* (ALRT II), culese tot de Emil Petrovici și publicate în 1943. Așa cum afirmă Sextil Pușcariu, inițiatorul ALR, în *Prefața* la *Atlasul lingvistic român I/I* (p. 9), „Atlasul Lingvistic Român nu e numai un instrument de documentare pentru lingviști. Istoricul, etnograful, folcloristul și geograful pot găsi în hărțile noastre lămuriri pentru preocupările lor”. Alături de răspunsurile la chestiunile programate pentru ancheta dialectală, atlasele lingvistice consemnează și comentarii metalingvistice, reacții implicite ale subiecților, care exprimă conștiința lingvistică a acestora. Aceste fenomene de limbă specifice comunicării de tip oral, definite de Magdalena Vulpe ca „totalitatea comentariilor explicite, a opiniilor care se raportează la limbaj exprimate de nonlingvist”¹, sunt notate în legendele hărților sau, în cazul materialului necartografiat, după cifra care reprezintă punctul cartografic. Ele însoțesc răspunsurile la chestiunile programate și reprezintă indicații cu rol de glosare, de explicare suplimentară a termenului solicitat.

Aceste comentarii dovedesc cu elocvență faptul că registrul dialectal este nu doar expresia unei identități lingvistice, ci și culturale, că practicile discursive sunt influențate sau chiar condiționate de factori sociali și culturali, reflectând specificul culturii materiale și spirituale a comunității respective, în cadrul unui sistem arhaic. Din perspectivă etnolingvistică, Edward Sapir considera limba ca o matrice în care se poate citi istoria culturală a poporului² sau ca un ghid simbolic al unei culturi³. Limba este deci un principiu activ, un autentic organizator al universului unei societăți; prin conceptele și clasificările pe care le propune, ea depozitează experiența generațiilor trecute și furnizează celor viitoare o grilă de interpretare a lumii înconjurătoare.

Configurația simbolică a credințelor populare întâlnite în comentariile metalingvistice este specifică întregului teritoriu dacoromân, fapt ce exprimă, asemenea configurației lingvistice, o marcată unitate diatopică și chiar diastratică.

2. Credințele populare reflectate în comentariile metalingvistice din atlas și în volumul de texte dialectale care îl însoțesc au la bază o gândire de tip magico-mitic⁴, potrivit căreia lumea este imaginată

* Institutul de Lingvistică și Istorie Literară „Sextil Pușcariu” al Academiei Române, Cluj-Napoca; e-mail: rozaliac@yahoo.com.

¹ Magdalena Vulpe, *Comentarii metalingvistice în textele dialectale*, în *Opera lingvistică I. Dialectal Popular. Vorbit*, Editura Clusium [prima publicare: 1970], Cluj-Napoca, p. 419.

² Edward Sapir, *Anthropologie. I. Culture et personnalité*, Minuit, Paris, 1967.

³ Idem, *Le langage*, Payot, Paris, 1970.

⁴ Cf și Ion Taloș, *Gândirea magico-religioasă la români. Dicționar*, Editura Enciclopedică, București, 2001, p. XII.

antropocentric. Pentru omul arhaic, a cărui gândire se raportează la experiența trăită, viața are și o dimensiune cosmică⁵. Omul este adevăratul și singurul centru al universului, el nefiind croit după măsura divinității protectoare, ci dimpotrivă, aceasta este modelată ficțional după detaliile peisajului uman. În concordanță cu această „remodelare umanizată a realității”⁶, credințele, riturile și miturile au o *funcție apotropaică*, exprimând preocuparea individului de a-și asigura integritatea și prosperitatea. Ele sunt focalizate asupra sănătății fizice și morale atât a individului, cât și a colectivității și a mediului în care el își desfășoară existența. Posibilele neconcordanțe cu această integritate, vătămarea echilibrului printr-o nepotrivire cu norma colectivității se cer a fi restabilite, pentru a nu fi periclitată desfășurarea firească a existenței și pentru a fi menținut echilibrul cosmic, mediul propice manifestării vieții. În acest fel se explică și remediile propuse de omul arhaic pentru eliminarea răului, a forțelor nefaste care tulbură acest echilibru, prin practica rituală.

Volumul ALR II cuprinde numeroase date de ordin etnolingvistic, fapt ce caracterizează și volumul de texte dialectale⁷. Din punct de vedere tematic, comentariile metalingvistice, ca și textele care le completează, aduc informații despre obiceiurile legate de momentele importante ale existenței umane, precum nașterea, nunta și moartea, dar și despre sărbătorile mari și sărbătorile de peste an (obiceiurile de Crăciun și de Anul Nou, cele de Mărțișor, Arminden, Rusalii etc.)⁸. Din multitudinea comentariilor metalingvistice și a textelor conexe, ne-am oprit în această lucrare în special asupra celor referitoare la unele practici rituale legate de *destinul individului și de integritatea lui*, precum și unele obiceiuri referitoare la *sărbătorile de peste an*, selectând chestiunile mai reprezentative.

3. După cum se cunoaște, în viața colectivităților tradiționale, obiceiurile au o funcție instituțională, ele modelează comportamentele individuale și relațiile intracomunitare⁹. Dacă destinul individului (și al neamului) este guvernat de ciclul nașterii și al morții, viața acestuia desfășurându-se după reguli intracomunitare care îi asigură prosperitatea, ciclul muncilor agrare sau păstorești, reflectat de obiceiurile calendaristice, este guvernat de ciclul natural, al perioadelor de vegetație. Există o strânsă împletire între obiceiurile legate de muncile agrare și cele referitoare la viața și prosperitatea individului, toate având la bază cultul fertilității și al rodirii, specific gândirii de tip magico-mitic.

Comentariile metalingvistice și textele dialectale care le însoțesc pun în lumină elocvent credințe populare care se referă la aspecte ale destinului individului și la integritatea ființei umane (legate de corpul uman, de trăsături morale/comportamentale, de diferite anomalii sau boli datorate influenței unui factor exterior negativ, în unele cazuri fiind date și remediile acestora), dar și la aspecte ce vizează asigurarea prosperității.

3.1. Comentarii referitoare la relațiile între membrii comunității, dar și la legătura dintre evoluția vieții individului și intervenția unor forțe supranaturale, însoțite de ritualuri magice cu funcție apotropaică; sunt vizate, în primul rând, integritatea individului, precum și momentele importante ale existenței sale:

Mărțișor [2833]: Cum numiți firele acelea roșii și albe, de mătase sau de lână, pe care le pun la mână fetele și femeile în ziua de întâi martie?:

- *la gúșă se púne un fir de mătase róșie și úna álă; vórba-i să nu se stríce la obráz de soáre*¹⁰,
- *márțuri (hai să púnem márțuri la mână să fim sănătóși!)* (769),

⁵ Mircea Eliade, *Sacral și profanul*, Editura Humanitas, București, 1995.

⁶ Ion Șeuleanu, *Dincoace de sacru, dincolo de profan (Studii și eseuri de folclor)*, Editura Timpomur, Târgu-Mureș, 1994, p. 111.

⁷ În acest sens, Emil Petrovici afirmă, în *Prefața* la ALRT II: „Pentru ca materialul să fie cât mai comparabil de la un punct la altul, am dat în acest volum mai cu seamă răspunsurile la întrebările relative la folclor” (p. VI).

⁸ După cum reiese din *Indicele folkloric* din ALRT II (p. 341-344), există o multitudine de texte pe aceste teme în multe puncte de anchetă din rețeaua ALR II. Cf. și Veronica Ana Vlasin, *ALRT II – de la anchetă la redactare*, în *Dacoromania*, serie nouă, XXV, nr. 2, 2020, Cluj-Napoca, p. 149-160; Eadem, *ALRT II – tipologia textelor și importanța chestionarului ALR II în culegerea de texte*, în Manuela Nevaci, Irina Floarea, Ioan-Mircea Farcaș (eds.), *Ex Oriente lux. In honorem Nicolae Saramandu*, Alessandria, Edizioni dell’Orso, 2021 («La colonna infinita» 14).

⁹ Mihai Pop, Pavel Ruxăndoiu, *Folclor literar românesc*, ediția a II-a, Editura didactică și pedagogică, București, 1978, p. 138.

¹⁰ ALR II/I, MN, 2833/29. Exemplele sunt transpuse într-o formă literarizată, pentru o mai bună receptare a lor. Precizările făcute de anchetator sunt redactate între ghilimele. Între paranteze, după sigla atlasului, este dată abrevierea hărții (h.) și numărul ei, despărțit prin bară oblică de numărul punctului de anchetă, după care urmează precizarea din legendă (abreviată leg.) ori abrevierea pentru materialul necartografiat (MN), urmată de numărul punctului cartografic. În cazul volumului de texte, după sigla acestuia urmează (despărțit prin bară oblică) numărul punctului de anchetă.

- *cică nu căde smoála códrului pe ei pe fúță; vine un fel de căneală, de negreală de negrește pielea* (812),
- *mărțișór făcút de la lăsátu de sec de brânză; îl tréce pân brânză, ca să fie álă ca brânza; și-l spálă și pân vin, ca să fie róșie ca vínu* (886),
- *scotém ceva róșu-afără, púnem pe o cúlme, pe o áță, afără, să se vază róșu; scuturám; se scútură púricii* (958) – ritualuri magice care implică purtarea unui obiect ritual, a unei „funii” a anului¹¹ cu rol protector, de asigurare a integrității ființei;

La Flurii îi scáldă dúpră flori pră copii. Bágă flórule-n apă. Să fie sănătóși ca flórule¹²;

Cáii lu Sámtoáder:

Săptămána máre, marți, atúncea țin cáii lu Sámtoáder. **Fétele**-ále mari se duc la ștálóg, la cai, cu óchii-nchíși și se prind de coáda cálului; trag la obráz și zic: *Toádere, Sámtoádere, dă-mi chícá cápului* ca și coáda cálului, de groásă ca și bárna și de lúngă ca prájina!

*Atúncea dau pogáci de pománă în cínstea cáilor, ca să fie sănătóși*¹³.

Sânziénele:

- *strángem sânziéne. Le ținem; făcem scáldă când îi un om beteág*¹⁴,
- *La Sânziéne, adúc sânziéne dúpă hólde. Făce cunúnă la cáre au vaci. Și pun în feréști. Așá-i bine péntru márve*¹⁵; *Și cunúna o púne p-acoperemántu de la ușă la ocól*¹⁶,
- *Și atúnci se pun píntru fiecáre om din cásă cáte úna în poártă. Se pun sára. Când se pun, se numésc: ásta-i a lu Pátru, ásta-i a lu Pável. Și dimineáța, a lu cui s-o veștezít, se zice că ála móare mái náinte*¹⁷; *Fac curíni și le țină pă cásă pántru cáți ísu-n cásă și pántru morți. Și dácă pică jos, zice că móare*¹⁸; **La Sânziéne**, *stráng sânziéne di pă hotár foméile și copíi. Le-adúc acásă ș-apu-mpletésc cununele. Le țină pă cásă pă númele fiecáruia de chilín, ca să știe că a cui nu stă pă cásă* din tri ținătúri, *apu ála móare mái iúte*¹⁹.
- *La Drădáica să sápă trei rădăcini dă cicoáre. Și când le sápă, fetele zice că: Cicoáre, cicoáre, / Spúne-mi d-a mea ursitoáre, / Că-ți dau páne și sáre! Și când o scoáte, rădăcina, și púne în lócu rădăcinii o bucățică dă páne, [K] dă pítă, ș-o bucățică dă sáre, la cáteș-tréi rădăcini. Pă urmă să cúlcă cu ea la cap sub pérină. Și ce-o visá, apăi éle știe, că nu spun*²⁰. – Înflorind la solstițiul de vară, la împârguirea și coacerea lanurilor, sânziana reprezintă, în imaginarul popular, un „substitut fitomorf”²¹ al zeiței agrare cu același nume și, prin urmare, este utilizată în ritualurile magice desfășurate în această zi, precum împletirea unei cununi cu rol protector al gospodăriei sau cu rol divinatoriu, în legătură cu viitorul membrilor familiei: aruncată pe casă, prezice ce li se va întâmpla în viitorul apropiat sau ajută la visarea ursitului²²;

¹¹ Ion Ghinoiu, *Mică enciclopedie de tradiții românești*, ediție îngrijită și coordonare lexicografică de Valeria Filimon, Editura Agora, București, 2008, p. 188.

¹² ALRT II/36.

¹³ *Ibidem*.

¹⁴ ALRT II/27.

¹⁵ *Ibidem*, p. 47.

¹⁶ *Ibidem*, p. 64.

¹⁷ *Ibidem*, p. 105.

¹⁸ *Ibidem*, p. 250.

¹⁹ *Ibidem*, p. 260.

²⁰ ALRT II/192.

²¹ I. Ghinoiu, *op. cit.*, p. 267.

²² Cf. și Tudor Pamfile, *Sărbătorile de vară la români. Studiu etnografic de...*, Librăriile Socec & Comp., C. Sfetea și Librăria Națională, București, 1910, p. 93; I. Ghinoiu, *op. cit.*, p. 267-268.

3.2. Comentarii care exprimă credințe sau superstiții legate de practica rituală a înfrățirii și a „îngropării terapeutice”²³, ritual de lecuire a bolii prin moartea și renașterea simbolică a suferindului:

Răspuns la întrebarea: [2629] Cum se prind frate de cruce?²⁴:

- *mănâncă cruce-n Gorneac* ‘mănăstirea Gornjak’, *dă să fie furtăți*²⁵, comentariu din atlas completat, prin trimiterea „v. volumul de texte”, de textul intitulat *Furtăți*, unde se mai precizează: *să fie frați și pră ăsta lume și pră ăia [...]. Când cineva e foarte bolnav, atunci i se caută fârtat*²⁶,
- *se dăspărt*: „*când unul e foarte bolnav, ca să nu moară, caută*” *frați dă geământă*; „*bolnavul îi desparte pe gemeni printr-o ceremonie oarecare și unul din ei îi devine frate de cruce*”²⁷,
- *Acu mie m-o murit fratele meu. Și eu acolo, când o fost fratele meu în groapă, până n-a trăge țărână pă el, eu am fost pă copârșău, cu picioarele în groapă, și aveam un colac așa [rotund] și băgam o clioambă cu doi craci în colac. Și eu în groapă, și fratele-afară. Ș-o prins de-o clioambă și eu de alta și, când m-o tras, când m-o rădicat sus, am rupt colăcu-n două și clioamba-n două și ne-am sărutat.*

*Așa să prinde frate de cruce la noi*²⁸,

- *dacă copilul ăl d-o murit* mai are un frate, ori că măi mic, ori că măi mare, născuți toți într-o lână, se zic copii lunatici și, ca să aibă frate pră pământ (că zice *că-l trăge și pră el în mormânt*)²⁹ – *prăstă groapa mortului, a lu frate-so, se desparte cu el după pământ și-și prinde frate pră copilul ăla dă-i zice frate de cruce*³⁰,
- *duc colăci unu altuia și câte-o lumină și-s frați de cruce; la vreme de nevoie se ajută unu pe altu*³¹,
- *Când doi frați buni sunt născuți tot într-acéași lână, s-a-ntâmplat ș-a murit unu dâin ei, atunceă pă cel viu îl băgă-n fiare cu cel mort. Și-atunceă strigă un alt băiat sau flăcău, ca să-i descuie fiarele și lu-ntreabă:*

-Te lépezi de frat-to? (Adecă d-acéla mortu.) El răspunde:

-Pă lumea ăsta mă lépăd și voi fi frate dă cruce cu tine, iar p-acealaltă voi fi tot cu el frate.

Și acuma ăștia se numesc frați dă cruce.

[Se prind frați de cruce și prin aceea că-l scoate din groapă, în loc de a-l băga în fiare]³².

Din exemplele citate mai sus, se poate constata că restabilirea echilibrului (slăbit la nivelul lanțului genealogic prin moartea unui frate sau chiar prin lipsa lui) se realizează la nivel colectiv, cu ajutorul altui membru al comunității; remediile propuse de omul arhaic pentru anihilarea forțelor nefaste care tulbură desfășurarea firească a existenței și echilibrul acesteia se realizează prin practica rituală³³.

²³ I. Ghinoiu, *op. cit.*, p. 152.

²⁴ *Chest.* ALR II. Răspunsurile la chestiunile pe această temă sunt incluse de E. Petrovici, în clasificarea propusă în *Indicele folkloric* din ALRT II, p. 348, în categoria *Practici magice*, cu două subcategorii: *Frați de cruce (fârtați)* și *Frate scos din fiare (frate de cruce)*.

²⁵ ALR II/I, MN, pct. 4.

²⁶ ALRT II/10.

²⁷ ALR II/I, MN, pct. 8.

²⁸ ALRT II/27.

²⁹ ALR II/I, MN, pct. 76.

³⁰ ALRT II/76.

³¹ ALR II/I, MN, pct. 399.

³² ALRT II/705.

³³ După James George Frazer (*Le rameau d'or*, Édition abrégée, Nouvelle traduction par Lady Frazer, Librairie Orientaliste Paul Geuthner, Paris, 1923, p. 15-16 și *passim*), lumea omului primitiv este guvernată de forțe supranaturale asupra cărora el, ca ființă-zeu, cu puteri superioare, poate acționa prin intermediul unei „magii simpatice” („magie sympathique”), manifestată ca: 1) *magie homeopatică* sau *imitativă*, bazată pe legea similitudinii („tout semblable appelle le semblable”, „un effet est similaire à sa cause”) și 2) *magie contagioasă*, bazată pe legea contactului („les choses qui ont été une fois en contact continuent d'agir l'une sur l'autre, alors même que ce contact a cessé”), chiar dacă presupune acțiune la distanță. De multe ori, cele două tipuri de magie sunt împletite.

4. Comentarii referitoare la ritualuri menite să celebreze renașterea naturii (înnoirea timpului calendaristic), să asigure fertilitatea naturii și a individului, dar și să prevină și să împiedice influența negativă a unor entități malefice asupra vieții materiale și a prosperității individului:

Alimori (roata de foc la începutul Rusaliilor) [2839]³⁴: Țineți pe aici o sărbătoare pe la lăsatul secului, când se adună flăcăii pe deal, chiuiesc, aprind focuri și fac roate de foc?:

- **Silítu Morii:** [La lăsatul secului], silésc, núma copíi. Fac silitóri aşá cu páie [un lemn crăpat; în crepătură se bagă paie; le aprind; bățul îl întorc în cerc]. Atúncea strígă silítu mórii, când silésc cu páiele [pe un deal, deasupra satului]: Silítu mórii, silítu! / Cine nu ş-o tors fuióru, / Să-i căzá picióru. / Cine nu ş-o tors călţii, / Să-i căzá dínţii. / Cine nu ş-o tors păcişélele, / Să-i căzá măsélele. Ş-ápăi ficiórii mari silésc: S-o tot dus la drăgúta lui ş-o zis că nu i-o dă tátă-so, că nu i-o zis búnă zúua. De-áia nu mére dúpă ála, că n-o stráns destúl...³⁵,
- La Sfântu Gheórghe, în sára de Sfântu Gheórghe, se súie-aici pe deal şi duc vo dóuá roáte o tri şi le-mfášurá cu páie şi le dau foc şi le slobód de vále³⁶,
- Când se lăsă sec de póstu Páştelui, púne o dihóniţă dă păcurá într-o prăjină şi-i dă foc „flăcăii”; úmblă pá úliţá pí la fête mari „bătrâne, rămase nemăritate”, strígă: ă, cutáre a rămás nemăritátă!³⁷
- **Alióş** (când lăsám post de sec: „aprimd paie pe deal; strigă”: Alióş!³⁸ – ritualuri ce marchează moartea și renașterea anului³⁹

Arminden [2836]: Se pune pom verde la casă în ziua de 1 mai; cum se cheamă?:

- la armíndin púne-n pámánt armíndin din muzúci de sílhă, leg.: prind acólea lângă cásă, púne-n pámánt armíndin din muzúci de sílhă 'vlăstari tineri de molid'⁴⁰,
- armínden, leg.: púnem o cloámbă vérde năíntea cásii; **aşá-i móda din bătráni**⁴¹,
- armíndin = **sărbătoarea fetelor**, le pun ficiórii armíndin la poártă, un lemn lung de fag; la ţátána pórtii îl púne⁴²,
- púne armíndeni pin sat pe la pórtile oámenilor. „Flăcăii cojesc brazii tineri, înalţi, lasă în vârful o vâstră 'un buchet de crengi mărunte' şi-i aşează la porţile gospodarilor mai de seamă”⁴³,
- púnem armínden cu struţ 'buchet' în vârv lângă cásă⁴⁴,
- „la 1 Mai se pune un lemn verde pe care: **il înstrúţă** 'îi pun buchete'”⁴⁵,
- púnem armíndeni înaintea cásii, bate un lemn frumós, mesteácán, brad alb sau crim 'zadă'; ficiórii le pun armínden **la fête** în ajúnu armíndenului⁴⁶,
- în zúua de armínden se púne o creángă lúngă de fag, cu frúnze în vârful, înaintea cásii⁴⁷.

Celebrarea Zeului Vegetației are loc nu numai la Arminden (1 mai), ci și în alte momente ale anului precum Sfântul Gheorghe (Sângeorz), Florii, Todoruse și Rusalii, sărbători în cadrul cărora împodobirea

³⁴ Cf. Chest. ALR II; în ALR II/I, titlul MN-ului este **Sărbătoarea când se face roata de foc**.

³⁵ ALRT II/141.

³⁶ ALR II/I, MN, 2839/235.

³⁷ Ibidem, p. 723.

³⁸ Ibidem, p. 858.

³⁹ I. Ghinoiu, op. cit., p. 12.

⁴⁰ ALR II/I, h. 213/95 și leg.

⁴¹ Ibidem/102 și leg. „În momentul în care își pierd substratul de credințe străvechi și devin simple forme de conviețuire socială, riturile se transformă în ceremonialuri” (M. Pop, P. Ruxăndoiu, op. cit., p. 136), aspect ce caracterizează astăzi și ritualurile legate de aceste credințe aparținând imaginarului arhaic românesc, prin slăbirea sau pierderea bazei motivaționale ce le descifrează configurația simbolică.

⁴² Ibidem/141 leg.

⁴³ Ibidem/172 leg.

⁴⁴ Ibidem/219 leg.

⁴⁵ Ibidem/334 leg.

⁴⁶ Ibidem/574 leg.

⁴⁷ Ibidem/833 leg.

gospodăriilor cu ramuri verzi (substituit al Zeului Vegetației) are aceeași funcție apotropaică, respectiv de protecție a individului și a gospodăriei de entități malefice⁴⁸, precum și de influențare a fertilității naturii:

- *la Sângeórz púnem la úșă frúnză de sálcă*, leg.: *și la vrácníř: ci c-așá e bine*⁴⁹,
- *și sálcă la víte, la grajd, la Sângeórz; și cunúnă făcem pă găleátă la Sângeórz*⁵⁰,
- *la Sínjórj se púne spinișóri „la poartă, la ușa grajdului”*; *la spinișórii ahía nu s-aprópie strigóile*⁵¹,
- *la Sângiórz, sára, se púne frúnză vérdé și rug la poiátă*, leg.: *„la poártă, la ocólu óilor, pe la firéști, să nu dúcă strigóii mána”*⁵²,
- *la Sângiórz pun rugi pă porți*, leg.: *„pántru strigói, pántu strigóile, să nu ia láptele la vaci”*⁵³,
- *„La Sf. Gheorghe se pun” crengi de rug „ca să” nu vie stríjile únde sânt vaci cu lápte*⁵⁴,
- *La Sfántu Gheórghe, [k]sângiörgi, púnem sângiörgi în gard: néște gátéje cu frúnză de mestácăn*⁵⁵,
- *La Sfántu Gheórghe se púne brázdi*, leg.: *pe stálpi la porți și în brázdă o nuiá de ráchitá înverzítă*⁵⁶,
- *La Florii se púne sálcă în fereástă*, leg.: *și-n stréșiná și la poártă*⁵⁷,
- *la Rusálii púnem crengi verzi dá tei pân cásá*, leg.: *„pă la lăzgloáne, pă la stréșina cáșii; téiu nu-i ghicít dá tun ‘trăznet’, dá diávol (lăzgloáne = grájdu și șúra, cotéțele; lăzglónu ómului)”*⁵⁸;

Todoruse: [2838]: 24 de zile înainte de Rusalii:

- *La Todorúse púnem rug în vráníř și sálcă la víte la grajd*⁵⁹,
- *ne témem dá trésnit, dá dudăit ‘tunet’*⁶⁰,
- *Todorusálile „nu se mai řin” (or pus dămúlt, în bătrânețe, ai la pieptăre, la grumáz)*⁶¹,
- *sára púne frúnză dá ai și pelín la cheutoáre, să nu se făcă strigói*⁶²,
- *te ia rusálele și te dúce pe sus, dácă-i lucrá*⁶³,
- *Sfréderale Rusálilor (nu-s mari, da-s primejdioáse; la tri miércuri dúpă Paști)*⁶⁴,
- *la stródu rusálilor luá pelín și usturói; puneá pe la copii și pe la víte; spuneá că e bine-așá; cícă-i ia din cálúș rusálele, adícă-i bolnăvésc și pân nu joácă cálúșu, nu le tréce*⁶⁵,
- *Stodorúsele (álea cam pe la árat; púne leușteán și usturói și pelín la júgu vácilor; freácă vácile; „arătorii le poartă la ei”*⁶⁶ – Denumită *Todorusale*, dar și *Sfredelul Rusaliilor*, *Strodul Rusaliilor* sau *Strat de Rusalii*, sărbătoarea, celebrată în miercurea a patra după Paști, marchează ziua de naștere a *Călușului*, divinitate protectoare a cailor și a sezonului călduros al anului, considerându-se că în această zi se întâlnesc *Caii lui Sântoader*, flăcăi voinici, pentru a petrece cu *Rusaliile* sau

⁴⁸ I. Ghinoiu, *op. cit.*, p. 21.

⁴⁹ ALR II/I, MN, 2836/4 și leg.

⁵⁰ *Ibidem*/27 leg.

⁵¹ *Ibidem*/141 leg.

⁵² ALR II/I, h. 213/250 și leg.

⁵³ *Ibidem*/260 și leg.

⁵⁴ *Ibidem*/334 leg.

⁵⁵ *Ibidem*/346 leg.

⁵⁶ *Ibidem*/386 și leg.

⁵⁷ *Ibidem*/47 și leg.

⁵⁸ *Ibidem*/310 și leg. Aceleași funcții apotropaice sunt vizate și prin practicile magice din cadrul „Obiceiurilor agricole” (cf. ALRT II, p. 344), dar acestea nu constituie obiectul lucrării noastre.

⁵⁹ ALR II/I, MN, 2838/27.

⁶⁰ *Ibidem*/29.

⁶¹ *Ibidem*, p. 36.

⁶² *Ibidem*, p. 47.

⁶³ *Ibidem*, p. 520.

⁶⁴ *Ibidem*, p. 682.

⁶⁵ *Ibidem*, p. 812.

⁶⁶ *Ibidem*, p. 836.

Ielele, fecioare frumoase⁶⁷, dar malefice, care „sfredelesc” cu răutăți și îi pedepsesc pe cei care nu le respectă ziua⁶⁸ cu diferite boli neuropsihice, deformări prin reumatism sau paralizie. Ritualurile îndeplinite în această zi au o funcție protectoare (împodobirea cu ramuri verzi, în special cu pelin ori folosirea usturoiului) sau terapeutică (dansul ritualic al călușarilor putând vindeca persoanele „luate” din Căluș sau din Rusalii);

Marina [2840]: Țineți pe aici o sărbătoare numită MĂRINA? Cum îi ziceți?:

- *Mărina Măcinică* (*Mărina încă-i mare; atunceia iară nu se lucră*⁶⁹,
- „Se ține *Marina*, ca să nu căpieze oile, să nu le mănânce lupii”⁷⁰ – Sărbătoarea de la 17 iulie celebrează figura Sfintei Mucenițe Marina, reprezentată, în imaginarul tradițional românesc, tot ca o entitate capricioasă și răzbunătoare⁷¹;

Pălia [2841]: Aveți pe aici o sărbătoare băbească numită PĂLIA, pe la Sf. Ilie?:

- *Sântilie, Pălie și Pârlie* („3 zile” să nu lucrăm, că-i dă tresnit)⁷²;
- *Pălia* (atunci nu lucră, că zice că pâlăsc hóldele și nu-i bine)⁷³,
- *Sfântu Ilie și fráte-so*, la săptămână „după Circovi”; rău tot de sfulgerătură și de trāznitūră⁷⁴ – Celebrată în ziua Sfântului Prooroc Ilie (20 iulie), *Sântilie* reprezintă o divinitate solară și meteorologică, aducătoare de incendii în verile toride, de fenomene meteorologice în timpul furtunilor, dar și care leagă ploile; i se alătură alte divinități aducătoare de arșiță și foc, în luna lui Cuptor, precum *Pălie*, fratele lui, sau *Pârlie*, sora lui⁷⁵. După Pamfile⁷⁶, „în ziua de 21 iulie, poporul serbează pe *Ilie-Pălie*, fără a-i zice *Sfânt*. În alte părți, precum în Bucovina, se numește numai *Pălie*”, iar unii consideră că *Pălie* este vizitiul lui Sântilie.

Foca [2842]: Aveți pe aici o sărbătoare băbească numită FOCA, a treia zi după Sf. Ilie?:

- *Nu se căde ca s-aduni pológu, pîntru fócu, pîntru fúlgerere*⁷⁷,
- *pántru priléj, ca să nu s-aprindă hórnrile*⁷⁸,
- *nu lucră-n cas, núma p-afără mai lucră*⁷⁹ – Sărbătoarea, al cărei nume a fost preluat, prin schimbare de sens, de la cel al Sfântului Mucenic Foca, se referă la „o reprezentare mitică a *Panteonului românesc*”⁸⁰ care pedepsește cu foc pe cei care nu îi respectă ziua;

Ana [2843]: Țineți pe aici o sărbătoare numită ANA?:

*O fost o muiere și o culés cânepă ș-o adurmît acólo*⁸¹ – Este, probabil, o referință la reprezentarea mitică românească *Ana-Foca*, sărbătoare ce deschide luna lui Cuptor și pedepsește cu arșiță și pârjol⁸²;

⁶⁷ I. Ghinoiu, *op. cit.*, p. 275, 290, 310.

⁶⁸ T. Pamfile *op. cit.*, p. 19; Adelina Emilia Mihali, *Termeni pentru ființe fantastice pe baza ALR II și ALRT II*, în *Fonetică și dialectologie*, XL, București, 2021, p. 100 și urm.

⁶⁹ ALR II/I, MN, 2840/95.

⁷⁰ *Ibidem*, p. 182.

⁷¹ T. Pamfile *op. cit.*, p. 167.

⁷² ALR II/I, MN, 2841/29.

⁷³ *Ibidem*, p. 95.

⁷⁴ *Ibidem*, p. 812.

⁷⁵ I. Ghinoiu, *op. cit.*, p. 266.

⁷⁶ T. Pamfile, *op. cit.*, p. 212.

⁷⁷ ALR II/I, MN, 2842/219.

⁷⁸ *Ibidem*, p. 260.

⁷⁹ *Ibidem*, p. 310.

⁸⁰ I. Ghinoiu, *op. cit.*, p. 122.

⁸¹ ALR II/I, MN, 2843/284.

⁸² T. Pamfile, *op. cit.*, p. 162; I. Ghinoiu, *op. cit.*, p. 18.

Pantelimon [2844]: Țin aici femeile o sărbătoare numită PANTELIMON?:

- *Iară nu se lucră; ș-âcela-l țin; îi rău de tun; se tâmplă rău*⁸³,
- *Nu muncim; sora lu Sfântu Ilie*⁸⁴ – Sărbătoarea celebrează, la 27 iulie, o divinitate aducătoare de arșiță și foc, *fratele lui Sântilie*⁸⁵, sărbătoare soră cu cea a lui Sfântu Ilie, după cum reiese și din ultimul comentariu⁸⁶;

Vartolomei [2845]: Țineți pe aici o sărbătoare numită VÂRTOLOMEI?:

- *Vârtolomé (îi rău de vânt și de piatră)*⁸⁷,
- *Vârtoloméi (îi rău de tun 'trăsnet')*⁸⁸,
- *Vartoloméi (cică seacă rădăcina la grâu „dacă lucrează în ziua aceea”)*,
- *Vârtoloméiu (nu săpă-n hólđa lui, că ice că nu rodêște; îi ródie; „ziua lui Vartolomeiu se numește și Ródie”)*⁸⁹ – Încadrată în categoria *Sfinților mărunți*, sărbătoarea, care are loc la 11 iunie, celebrează pe cel răspunzător cu împârguirea și coacerea la timp a lanurilor de grâu⁹⁰, precum și cu protejarea de furtuni și grindină⁹¹;

Ce fel de sărbători băbești mai cunoști? [2850]: Ce fel de sărbători băbești mai cunoști?⁹²:

- *Ziua ursului „la 1 august; nu lucrează nici bărbații, nici femeile; nu se pronunță numele ursului, să nu le păgubească vitele”*⁹³; *La șapte Macavéi, când se prinde póstu Sfintii Mării, la prima augúst, atúncea-i zice Ziua Ursului, iară țin opăceală muiéřile să nu mănće ursu óile*⁹⁴ – celebrarea divinității protectoare a ursului,
- *Sóra lui Sânpétřu „a doua zi după Sânpetřu”: de búbă prántru mărřvă*⁹⁵,
- *Sfredeleúřele „atunci se găuresc urechile la fetițe”*⁹⁶ – zile faste, propice activităților de celebrare a feminității,
- *Mărřtea strâmbă: se-njimb atúncea, dacă lucră*⁹⁷,
- *Cáii lui Sântoáder: când ne băgám în Părésimi „sunt caii”* – marcând începutul muncilor agricole, sunt celebrate opt reprezentări mitice cabaline care purifică spațiul, iar fetele care merg în șezătoare în aceste zile, sunt pedepsite⁹⁸; *cálu-ăl șchiop: a doáua săptămână luni și marți „e calul șchiop”, când se ia vărřu la dumbránic*⁹⁹,
- *Hărřlâmpi: „pe la lăsata secului”, nu lucrám*¹⁰⁰ – Mucenic făcător de minuni, în *Calendarul ortodox* (10 februarie) și patron al bolilor, dar și al animalelor domestice, în *Calendarul popular*, Haralambie trimite boli asupra celor care îi nesocotesc ziua¹⁰¹,
- *Precúpu: trăznêște „țin și bărbații, 8 iulie”*¹⁰² – suprapusă peste sărbătoarea creștină a Sfântului Mare Mucenic Procopie, *Precupul/Pricupul* din calendarul

⁸³ ALR II/I, h. 214/95 leg

⁸⁴ *Ibidem*, p. 791 leg.

⁸⁵ I. Ghinoiu, *op. cit.*, p. 266.

⁸⁶ T. Pamfile, *op. cit.*, p. 218.

⁸⁷ ALR II/I, MN, 2845/2.

⁸⁸ *Ibidem*, p. 95.

⁸⁹ *Ibidem*, p. 310.

⁹⁰ I. Ghinoiu, *op. cit.*, p. 274-275.

⁹¹ T. Pamfile, *op. cit.*, p. 78.

⁹² Răspunsurile la această chestiune, consemnate sub formă de material necartografiat (MN), sunt extrem de numeroase, majoritatea nefiind însoțite de explicația conform căreia trebuie ținută sărbătoarea respectivă. Am încercat să le selectăm pe cele care trimit la o motivație și pe care le-am dat în ordinea crescătoare a punctului de anchetă.

⁹³ ALR II/I, MN, 2850/27.

⁹⁴ ALRT II/130.

⁹⁵ ALR II/I, MN, 2850/29.

⁹⁶ *Ibidem*, p. 53.

⁹⁷ *Ibidem*, p. 64.

⁹⁸ I. Ghinoiu, *op. cit.*, p. 53.

⁹⁹ *Ibidem*, p. 76.

¹⁰⁰ *Ibidem*, p. 95.

¹⁰¹ I. Ghinoiu, *op. cit.*, p. 137.

¹⁰² *Ibidem*, p. 105.

popular este o reprezentare mitică meteorologică ce poate să protejeze holdele de grindină sau să le strice înainte de rodire¹⁰³,

- **Filipii** „*îi țin cei care au oi*”¹⁰⁴ – celebrarea divinităților protectoare ale lupilor, la sfârșitul lui ianuarie și începutul lui februarie, când se încheia perioada de împerechere a lupilor¹⁰⁵,
- **Indrăi**: *pîntru jigănilor*¹⁰⁶ – celebrarea divinității protectoare a lupilor, sărbătoare suprapusă peste cea religioasă a Sfântului Andrei,
- **Ștefan cu fumu**: *tot pîntru foc în doi augúst*¹⁰⁷,
- **Tândăile** = *tând înainte – tând înapoi*: „*mijlocul Postului Mare*”, *atîncea nîmără ouăle*¹⁰⁸,
- *miércurea-ntie din post nu lucră, că țin dîntru iele*¹⁰⁹ – Ielele (identificate, de obicei, cu Rusaliile) sunt reprezentări mitice feminine ce călătoresc prin aer, înzestrate cu puteri malefice, pedepsindu-i prin diferite boli pe cei care nu le respectă ziua, boala provocată de ele fiind „boala dintru iele”, denumire dată paraliziei sau deformării prin reumatism¹¹⁰,
- **Aléxia**: *o țin femeile pântru broăștele; se fac pă mánuri*¹¹¹ – celebrarea divinității protectoare a viețuitoarelor de sub pământ, din scorburii, de sub pietre sau din ape¹¹², sărbătoare suprapusă peste cea religioasă a Cuviosului Alexie (17 martie),
- **ziua cu lumină**: *atîncea tréce húlpea păstă gheătă; dacă este și poate tréce-i an bun, dacă nu tréce, îi an rău* (Ibidem/284),
- **caloián** „*a 3-a săpt. după Paști*”: *făce fetele mărtea caloiénilor și-i duce și-i îngroápă la mărghinea sátului pin grâu și joi le făce pománă*¹¹³ – celebrarea divinității ploii prin ritualul Caloiianului, care presupune nașterea și moartea simbolică a acestuia, urmată de ospățul funerar, cu scopul de a îmblânzi divinitatea în vederea dezlegării sau legării ploilor,
- **măcinici**, *ziua de măcinici* „*9 martie*”: *rípe un colác în córnul plúgului, înseamnă ca să fie timp bun de bucáte să se făcă páne múltă*¹¹⁴ – Celebrarea Anului Nou Agrar prin ritualuri cu funcție apotropaică, de invocare a fertilității naturii, precum cel al rupei colacului, ce marchează moartea și renașterea Zeului Vegetației¹¹⁵;

În ALRT II/812, se mai amintește, din această categorie, și **Jóia Verde**:

Îi rău de piátră. Și Liséiu și Jóia Verde. Nu muncím la múnca cámpului, nu prășím, nu copăím, nu rărițám pe ziua de mîne. Putém să ne dúcem cu cáru la lémne, putém să vedém de vite. Altceva nu făcem nimic. Hodiním.

De la Joi Mari pánă la Jóia Verde, zéce săptămáni. – Un ciclu de nouă joi „verzi” sau „oprite”, cuprinse între Paști și săptămâna a doua după Rusalii, este caracterizat prin interzicerea unor activități casnice, agrare și pastorale, nerespectarea acestor zile fiind pedepsită cu daune aduse naturii și culturilor (ploi cu furtuni și piatră, incendii, brume și înghețuri târzii etc.). Este vorba despre o reminiscență a calendarului popular în care joia era dedicată cultului și odihnei (Joia era ziua Zeului Jupiter), zi care a fost înlocuită, în calendarul creștin, cu duminică¹¹⁶.

¹⁰³ I. Ghinoiu, *op. cit.*, p. 242-243.

¹⁰⁴ *Ibidem*, p. 182.

¹⁰⁵ I. Ghinoiu, *op. cit.*, p. 117.

¹⁰⁶ *Ibidem*, p. 219.

¹⁰⁷ *Ibidem*.

¹⁰⁸ *Ibidem*, p. 228.

¹⁰⁹ *Ibidem*, p. 250.

¹¹⁰ ALR II/I, h. 127. Cf. T. Pamfile, *op. cit.*, p. 19; A. E. Mihali, *op. cit.*, p. 101-102.

¹¹¹ *Ibidem*, p. 260.

¹¹² I. Ghinoiu, *op. cit.*, p. 11.

¹¹³ *Ibidem*, p. 705.

¹¹⁴ *Ibidem*.

¹¹⁵ I. Ghinoiu, *op. cit.*, p. 187.

¹¹⁶ *Ibidem*, p. 159-160.

5. Urmărind exemplele de mai sus, se poate constata că sărbătorile religioase s-au suprapus, de obicei, peste cele precreeștine, așa cum se precizează în punctul cartografic 192: „*de când cu calendarul nou, nu mai țin sărbătorile băbești*”. În cazul imaginarului popular românesc, se poate vorbi despre o întrepătrundere a profanului cu sacrul, osmoza dintre atitudinea magico-mitică și cea creștină dând naștere unei mitologii românești aparte, unui creștinism cosmic, conform căruia universul este valorizat și gândit după dimensiunile staturii umane¹¹⁷, guvernat de o logică a fastului și de legi care îi garantează echilibrul și prosperitatea. Orice încălcare a acestor legi și orice ieșire din tiparele tradiționale sunt sancționate într-un mod restrictiv, justițiar și reparator, practica rituală fiind unul dintre remediile prin care sunt anihilate forțele distructive ale echilibrului cosmic.

SURSE

- ALR II/I = Emil Petrovici, *Atlasul lingvistic român*, publicat... de Muzeul Limbii Române din Cluj, sub conducerea lui Sextil Pușcariu. Partea II, vol. I, Sibiu–Leipzig, 1942.
ALRT II = Emil Petrovici, *Texte dialectale culese de... Suplement la Atlasul lingvistic român II (ALRT II)*, Sibiu–Leipzig, Muzeul Limbii Române–Otto Harrassowitz, 1943.

BIBLIOGRAFIE

- Lucian Blaga, *Trilogia culturii*, București, Editura Pentru Literatură Universală, 1969.
Chestionarul Atlasului lingvistic român II. Elaborat, în cadrul Muzeului Limbii Române, sub conducerea lui Sextil Pușcariu, de Emil Petrovici și editat, în cadrul Institutului de Lingvistică și Istorie Literară, de Doina Grecu, I. Mării, Rodica Orza, S. Vlad. Coodonator: I. Mării, Universitatea din Cluj-Napoca – Institutul de Lingvistică și Istorie Literară, Cluj-Napoca, 1988.
Mircea Eliade, *Sacrul și profanul*, Editura Humanitas, București, 1995.
James George Frazer, *Le rameau d'or*, Édition abrégée. Nouvelle traduction par Lady Frazer, Librairie Orientaliste Paul Geuthner, Paris, 1923. (<https://krapooarboricole.files.wordpress.com/2020/07/le-rameau-dor-ed.-abrc3a9gc3a9e.pdf> – accesat în 26. 04. 2023).
Ion Ghinoiu, *Mică enciclopedie de tradiții românești*, ediție îngrijită și coordonare lexicografică de Valeria Filimon, Editura Agora, București, 2008.
Adelina Emilia Mihali, *Termeni pentru ființe fantastice pe baza ALR II și ALRT II*, în *Fonetică și dialectologie*, XL, București, 2021, p. 99-111.
Tudor Pamfile, *Sărbătorile de vară la români. Studiu etnografic de...*, Librăriile Socec & Comp., C. Sfetea și Librăria Națională, București, 1910.
Mihai Pop, Pavel Ruxăndoiu, *Folclor literar românesc*, ediția a II-a, Editura didactică și pedagogică, București, 1978.
Sextil Pușcariu, *Prefață la Atlasul lingvistic român* publicat... de Muzeul Limbii Române din Cluj, sub conducerea lui Sextil Pușcariu. Partea I, vol. I (ALR I/I), de Sever Pop, Cluj, 1938.
Edward Sapir, *Anthropologie. I. Culture et personnalité*, Minuit, Paris, 1967.
Edward Sapir, *Le langage*, Payot, Paris, 1970.
Ion Șeuleanu, *Dincoace de sacru, dincolo de profan (Studii și eseuri de folclor)*, Editura Timpomur, Târgu-Mureș, 1994.
Ion Taloș, *Gândirea magico-religioasă la români. Dicționar*, Editura Enciclopedică, București, 2001.
Veronica Ana Vlasin, *ALRT II – de la anchetă la redactare*, în *Dacoromania*, serie nouă, XXV, nr. 2, 2020, Cluj-Napoca, p. 149-160.
Veronica Ana Vlasin, *ALRT II – tipologia textelor și importanța chestionarului ALR II în culegerea de texte*, în Manuela Nevaci, Irina Floarea, Ioan-Mircea Farcaș (eds.), *Ex Oriente lux. In honorem Nicolae Saramandu*, Alessandria, Edizioni dell'Orso, 2021 («La colonna infinita» 14).
Romulus Vulcănescu, *Mitologie română*, Editura Academiei Române, București, 1987.
Magdalena Vulpe, *Comentarii metalingvistice în textele dialectale*, în *Opera lingvistică I. Dialectal. Popular. Vorbit*, Editura Clusium [prima publicare: 1970], Cluj-Napoca, p. 419-423.

¹¹⁷ În opinia lui Romulus Vulcănescu (*Mitologie română*, Editura Academiei Române, București, 1987, p. 355 și urm.), ontologia spiritualității poporului român se caracterizează prin două tipuri de atitudini mitologice față de cer: 1) „imanentul bispiritual care urcă spre ceruri”, atitudine specifică unei mitologii arhaice, și 2) „transcendentul care coboară”, această din urmă atitudine fiind amintită și de Lucian Blaga (*Lucian Blaga, Trilogia culturii*, București, Editura Pentru Literatură Universală, 1969, p. 155-161).

MORILE DE APĂ – INVESTIGAȚIE DE TEREN ÎN VEDEREA SALVĂRII ȘI CONSERVĂRII A 2 INSTALAȚII DE MĂCINAT CEREALE DIN JUDEȚUL ARAD

Gabriel HĂLMĂGEAN*

WATER MILLS – FIELD INVESTIGATION IN ORDER TO SAVE AND PRESERVE 2 GRAIN GRINDING INSTALLATIONS IN ARAD COUNTY

ABSTRACT

The present study is the result of the field research carried out for the acquisition of a traditional water mill from Arad county in order to acquire it for museum purposes. The mills that were the object of the research are in the villages of Sârbi and Lupești. They fit historically and ethnographically into the typology of mills with superior adduction that ground grains to obtain flour. From a conservation point of view, these mills retain the internal grinding facilities, the outer wheel disappearing in both cases. They are in a damaged state, having not been used for decades.

Keywords: mill, stream, cereals, saving, conservation.

În lunile februarie, martie 2023 am efectuat o cercetare de teren care a vizat două mori de apă din județul Arad, în localitățile Sârbi (com. Hălmăgel) și Lupești (com. Vărădia de Mureș). Scopul acestei cercetări a fost acela de a stabili măsura în care aceste instalații țărănești corespund din punct de vedere istoric și etnografic tipologiei morilor tradiționale din zona de munte a județului și respectiv a zonei Văii Mureșului. Incursiunea în teren s-a făcut la inițiativa Consiliului Județean Arad, care a dorit achiziționarea unei mori de apă prin Complexul Muzeal Arad în vederea relocării instalațiilor de măcinat în tabăra de la Căsoaia (jud. Arad).

Ideea relocării și a punerii în funcțiune a unei mori de apă, „râșniță” țărănească, așa cum era ea denumită în documentele de arhivă, este una absolut lăudabilă, mai ales din perspectiva pedagogiei muzeale. Astfel, tânăra generație va putea să vadă pe viu cum se prelucrau cerealele cu scopul de a obține făină panificabilă sau, după caz, hrană pentru animale, *urlău* din porumb măcinat mare. Mai mult, copiii ar putea ei înșiși să participe efectiv la unele operațiuni care se executau de către meșterul morar, cum ar fi măsuratul cerealelor și transportul lor în cantități reduse pentru măcinat sau chiar reglatul măcinatului.

Instalațiile tehnice țărănești utilizate în prelucrarea diferitelor produse legate de alimentația tradițională au apărut din nevoia de a spori capacitatea de producție a uneltelor casnice de mână odată cu dezvoltarea societății. O altă rațiune în apariția și evoluția instalațiilor tehnice este stăruința producătorilor de a-și ușura munca.

În perioada medievală instalațiile cele mai rentabile au fost trecute în proprietatea celor bogați, a nobililor sau a bisericii, constituind monopol seniorial. Alte instalații, care deserveau necesitățile locale, au fost lăsate în seama celor care le construiau, menținându-se astfel, pe lângă tipurile mai evolute de instalații, cu o mai mare productivitate, și cele simple, tradiționale. Acestea din urmă s-au păstrat și în epoca modernă în zonele mai puțin dezvoltate din punct de vedere economic, oferind date de interes istoric și etnografic despre mijloacele tehnice de prelucrare a diferitelor produse¹.

Măcinarea cerealelor în vederea obținerii făinii pentru pâine a constituit una din cele mai vechi și importante ocupații casnice. Măcinatul cu râșnița era o muncă grea și aproape continuă în gospodăriile cu membri mai numeroși, deci au apărut intense preocupări pentru sporirea capacității de producție a râșnițelor. Acestea au dus la apariția morilor, cu mecanisme tot mai evolute, acționate de forță animală, forța apei sau forța vântului².

Morile au fost răspândite pe tot cuprinsul județului Arad, atât în zona muntoasă, unde instalațiile beneficiau de viteza apei pâraielor și a văilor satisfăcând nevoile locale, cât și în zona de câmpie, unde au apărut morile mari, comerciale, care măcinau în cantități industriale.

* Complexul Muzeal Arad; e-mail: gabi.halmagean@gmail.com.

¹ Valer Butură, *Străvechi mărturii de civilizație românească*, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1989, p. 314, 315.

² Gabriel Hălmăgean, *Date istorice despre morile de făină din județul Arad*, în *Analele Universității din Oradea*, Fascicula istorie – arheologie, Tomul XXVI, Oradea, 2016, p. 43.

Morile de apă din județul Arad se încadrează în categoria morilor cu aducțiune superioară, la care apa vine la roata morii de deasupra prin *vălău* sau *scoc*, fiind adusă de la barajul din vale (*iezătură*) printr-un canal de aducțiune, *iaz*³. Principiul de funcționare este pe cât de simplu pe atât de eficace, fiind descris în studiile de specialitate⁴.

Moara de la Sârbi

Localitatea Sârbi este situată în perimetrul comunei Hălmăgel, chiar la extremitatea estică a județului Arad, fiind menționată în documente în anul 1561, cu numele de Ráczfalva, iar mai târziu apare și sub denumirea Szerb (1746), Szirb (1760-1762), Ratzfalva, Szirb (1850) sau Ráczfalva, Sârbi (1854)⁵. Satul Sârbi se află la o distanță de 5 km de centrul comunei, în capătul drumului accesibil spre Muntele Găina, pe cursul superior al văii cu același nume⁶. Comuna Hălmăgel, împreună cu satele aparținătoare Luncșoara, Sârbi, Târnăvița și Țohești, beneficiind de situarea geografică într-un bogat bazin hidrografic, apele repezi ale cursurilor din zonă au pus în funcțiune roțile a numeroase mori de apă. Astfel, numai în Sârbi au existat cinci mori de apă, dintre care se mai păstrează azi doar două.

Informații precise despre morile din Plasa Hălmăgiu în perioada interbelică nu avem, la arhivele din Arad nu au ajuns documentele de aici. Tabloul cu instalațiile țărănești de măcinat cereale îl putem reface doar pe baza informațiilor orale și a documentelor de după 1945.

În perioada comunistă morile țărănești au continuat să funcționeze, cu impunerea uiumului de către autorități, deci a cantităților de grâu și porumb care trebuiau predate de către proprietarii de moară și de care era condiționată eliberarea autorizației de funcționare anuală. În cazul în care uiumul nu era predat moara era sigilată de către autoritățile statului.

În cercetările de arhivă la primăria Hălmăgel apar restante la uium moară pe anul de recoltă 1965-1966, mai precis se specifică „proprietarii de *râșnițe* (mori țărănești – n.n.) până la 17 iunie 1965 să predea toate cantitățile de uium datorate pe anul 1964-1965 în caz contrar nu li se vor mai elibera autorizații de funcționare pe anul 1965-1966”⁷. În tabelul restanțierilor apar următorii proprietari de mori: Tulea Ioan (Luncșoara) mai avea de predat 72 kg porumb, Ioanes Trifon (Luncșoara) cu 83 kg grâu, Bora Iosif (Sârbi) cu 97 kg grâu, Lucaci Ioan (Luncșoara) cu 151 kg grâu, Golea Rafila (Hălmăgel) cu 24 kg porumb, Golea Traian (Hălmăgel) cu 69 kg grâu și 96 kg porumb, și Rus Gligor (Hălmăgel) cu 99 kg grâu și 34 kg porumb⁸.

Dintre aceștia, în anul 1967 Sfatul Popular al comunei Hălmăgel trimite procesul verbal de impunere și autorizația de funcționare a proprietarului de moară Tulea Ioan din comuna Hălmăgel, satul Luncșoara, nr. 52, care a acceptat ulterior sarcina de uium impusă pe anul 1966/1967. În acest caz, pe baza documentelor putem trage concluzia că acesta nu a plătit în anul anterior cota de uium prevăzută, fapt ce a dus la pierderea autorizației de funcționare. Având în vedere specificul economic al zonei, cantitățile de cereale procesate la mori nu puteau fi mari, ele acopereau nevoile familiale, locale, astfel că nici morarul nu rămânea cu prea mult uium, la care se adăugau impunerile de la stat. Totuși, acceptarea cotei de uium de către Tulea Ioan a dus la desigilarea morii sale în data de 15 august 1967⁹.

La 15 octombrie același an, apar în documente ca datori cu uium moară 4 proprietari: Golea Traian cu 500 kg grâu și 400 kg porumb, Golea Rafila cu 300 kg grâu și 300 kg porumb, Rus Gligor cu 200 kg grâu și 200 kg porumb, și Tulea Ioan cu 500 kg grâu și 500 kg porumb¹⁰.

Cotele impuse morilor, la fel ca și cotele obligatorii impuse țăranilor au împovărat și au sărăcit și mai mult situația țăranilor înstăriți din satul românesc, încadrați ca și *chiaburi*, inamicii statului comunist.

³ Idem, *Mori țărănești de apă din județul Arad*, în *Zarandul*, nr. 4, Editura Mega, Cluj-Napoca, 2021, p. 126.

⁴ *Ibidem*; Corneliu Bucur, *Considerații istorice și etnologice privind apariția instalațiilor hidraulice pe teritoriul României*, în *Biharea*, Muzeul Țării Crișurilor, Oradea, 1976, p. 9, 10; Valer Butură, *op. cit.*, p. 314, 315; Lucian Comșa, Cornel Comșa, *Morăritul pe Valea Comănei*, în *Memoria etnologica*, Baia Mare, nr. 21-22-23/2007, p. 2062; Marcel Mihoc, *Mori țărănești din zona Gurahonț*, în *Zarandul*, Arad, nr. 1, 1999, p. 51; Ioan Goman, *Politică statală, economie domeniială și dezvoltare rurală. Meșteșuguri și industrii țărănești din Crișana în secolul al XVIII-lea și prima jumătate a secolului al XIX-lea*, Editura Universității din Oradea, Oradea, 2011, p. 366; Cornel Irimie, *Anchetă statistică în legătură cu rețeaua de instalații tehnice populare acționate de apă pe teritoriul României (Vechimea, tipologia, răspândirea și frecvența lor)*, în *Cibinium*, Sibiu, 1967/1968, p. 413-487.

⁵ Coriolan Suciu, *Dicționar istoric al localităților din Transilvania*, vol. II, O-Z, Editura Academiei R. S. R., București, 1967, p. 136.

⁶ Horia Șerb, *Monografia comunei Hălmăgel*, Arad, 1999, p. 5.

⁷ Serviciul Județean Arad al Arhivelor Naționale (în continuare: S.J.A.A.N.), *Primăria comunei Hălmăgel*, inv. 1046, dos. 16/1965, f. 32.

⁸ *Ibidem*.

⁹ *Ibidem*, dos. 23/1967, f. 105.

¹⁰ *Ibidem*, f. 40.

Cu toate greutățile întâmpinate, morile țărănești au supraviețuit regimului de opresiune de după 1947, găsindu-și în final sfârșitul datorită apariției pe scară largă a pâinii în comerț în anii 1980.

În ceea ce privește procesul de măcinat, morile care s-au dezvoltat în timp și-au adăugat de obicei încă o pereche de pietre, pentru a separa măcinatul grâului de cel al porumbului și, de asemenea, și-au instalat site pentru a obține o făină mai fină, de o calitate superioară necesară în panificație.

Din informațiile orale la Sârbi au existat 5 mori, cu următorii proprietari: Moțica Alexandru, poreclit *Sandruțu Laii*, Bora Gheorghe, Lina Groza, Jude Nicolae și moara lui *Gheorghe a lui Lip*, acum proprietatea lui Banciu Paul (este moara pe care o vom analiza în rândurile de mai jos)¹¹.

Ce am constatat noi în teren?

La moara din Sârbi roata de exterior lipsește, moara aflându-se în prelungirea casei de locuit. **(foto 1)** Din cercetările noastre anterioare, am constatat că cea mai expusă parte a instalației de măcinat, roata exterioară, este cea care se degradează și cel mai repede, fiind supusă intemperiilor naturii, cea care de obicei dispare în timp, mai ales la morile care au încetat să mai funcționeze de câțiva zeci de ani. Roata de exterior este cea care, din când în când, la anumite intervale de timp, trebuia reparată: cupele care înmagazinau apa și învârteau roata se deteriorau din cauza diferențelor de temperatură și erau înlocuite de meșterul morar cel mai des¹².

Foto 1 – locul roții de exterior (moară Sârbi)

De asemenea, se mai păstrează următoarele elemente componente ale instalației țărănești: la nivelul solului podul morii din *lotbe* de stejar pe care stau pietrele; învelișul din lemn al pietrelor – *veașcă*, deasupra căruia se află coșul și scaunul coșului; sitele cu 2 guri de ieșire pentru făină și tărate. **(foto 2, 3)**

În subsol avem scara de acces, talpa din lemn de stejar care susține sistemul de roți care angrenează pietrele și sistemul elevator **(foto 4)**; axul, fusul roții de exterior (aceasta nu mai există); roata cu măsele; crângul cu spițe de fier (*șuștori*); axul de fier, *șteanga* morii; grinda de lemn pe care stă crângul care

¹¹ Informator Golea Nicolae, Hălmăgel (jud. Arad), informație culeasă în anul 2023.

¹² G. Hălmăgean, *Mori țărănești*, p. 128.

ETNOGRAFIE

susține axul de fier care pune pietrele în mișcare (**foto 5**); roțile care pun în mișcare prin intermediul curelelor de pânză cauciucată sistemul de elevație cu cupe, care ridică făina în pod, o selectează și o trimite la site. (**foto 6**)

În pod avem partea de sus a sistemului de elevație; lădoaiile de cereale; un coș mai vechi în care se introduceau boabele la măcinat; covata în care curgea făina și măsuri din lemn pentru cereale. (**foto 7**)

Foto 2 – instalația de măcinat (pietrele, coșul)

Foto 3 – sitele

Foto 4 – scara de acces, podul morii, mecanismul

Foto 5 – roata cu măsele, crângul cu șuștori

Foto 6 – transmisia morii pe curele de pânză cauciucată

Foto 7 – sistemul de elevație din pod

Moara de la Lupești

Satul Lupești este situat la 13 km de comuna Vărădia de Mureș, de care aparține administrativ, și la 10 km de Stejar, aflându-se pe partea dreaptă a Mureșului¹³. Valea din care moara se „aproviziona” cu apă este denumită Valea Stejar sau Valea Lupești.

Vatra veche a satului, menționat pentru prima dată în documente la 1479 sub denumirea de Lwpefalva¹⁴, este plasată se pare în preajma morii de apă de pe culmea „Drujii”, *Druja lupească*. Autorul monografiei Lupeștiului consideră că moara, astăzi dispărută, s-ar fi aflat la Vadul Drujii, în locul unde apa se varsă în Valea Lupești¹⁵.

Prezența morilor pentru secolul al XVIII-lea ne este semnalată de Gheorghe Ciuhandu, fiind amintită o asemenea instalație tehnică și pentru satul Lupești, pe lângă cele din Roșia, Corbești, Petriș,

¹³ Valeriu Lupuț, *Monografia satului Lupești, județul Arad*, Editura Concordia, Arad, 2022, p. 16.

¹⁴ C. Suci, *op. cit.*, vol. I, A-N, p. 369.

¹⁵ V. Lupuț, *op. cit.*, p. 25-26.

Temeșești, Vinești, Pârnești, Totvărădia, Giulița, Dumbrăvița, Căpruța, Monoroștia, Conop, Odvoș, Radna, Cladova, Micălaça, Zimand și Arad, toate aflate pe Valea Mureșului¹⁶.

În anul 1924 apare menționată în *Conscrierea tuturor meseriașilor din județul Arad* pentru Plasa Radna o moară la Lupești, proprietatea lui Tomuța Ioan¹⁷. Această moară a fost una dintre cele trei mori identificate ca existând în Lupești de către autorul monografiei satului¹⁸. Singura care mai există în prezent este cea văzută de noi, proprietari fiind Marcu Pavel și Marcu Georgina. Moara nu mai funcționează din anul 1980. Este o moară simplă, cu un rând de pietre.

În localitatea Lupești casa morii este construită din lemn în tehnica *șoșilor*, cu bârnele încheiate în *cheutori*, cu pereții *muruiți*, are târnaț tot din lemn, este semi-închis, casa fiind ridicată pe o fundație de piatră de râu. **(foto 8, 9)**

Casa are 2 încăperi, una care cuprinde instalațiile de măcinat, și cealaltă probabil care a fost camera morarului. **(foto 10)** Roata de exterior nu se mai păstrează, dar după poziția casei, a fost o roată cu cupe, cu aducțiune superioară. Iazul morii este complet colmatat.

Se mai păstrează în casa morii: roata cu măsele, *crângul* cu *șuștori* (spitele din lemn), *șteanga* morii, axul de fier care pune în mișcare pietrele, fusul masiv din lemn de stejar pe care stăteau roțile **(foto 11)**; grinda de lemn pe care stă *crângul* este ruptă; podul morii care susținea pietrele este prăbușit, iar învelișul pietrelor este puternic deteriorat **(foto 12)**; covata în care curgea făina de la pietre și mecanismul din lemn prin care se reglementa măcinatul, mai mare sau mai fin în funcție de sortimentul de făină dorit. **(foto 13)**

Pe grinda de la podul morii sunt două inscripții cu litere chirilice, una care atestă anul în care s-a construit moara „această (moară) s-au făcut în anu (1)842”¹⁹ **(foto 14)** și a doua, anul în care probabil s-au făcut reparații capitale, 14 mai 1899. **(foto 15)**

Foto 8 – moara din Lupești, vedere din exterior

¹⁶ Gheorghe Ciuhandu, *Românii din Câmpia Aradului: de acum două veacuri cu un excurs istoric până la 1752 și însemnări istorice politice ulterioare*, Editura Marineasa, Timișoara, 2005, p. 140.

¹⁷ S.J.A.A.N., *Prefectura Județului Arad – acte administrative*, inv. 1296, dos. 4/1923-24, f. 16.

¹⁸ V. Lupuț, *op. cit.*, p. 44.

¹⁹ Traducere Ioan Albu, Mihail-George Hancu.

Foto 9 – casa morii

Foto 10 – interiorul morii

Foto 11 – roata cu măsele, crângul morii

Foto 12 – podul morii care susține instalațiile de măcinat

Foto 13 – mecanismul de reglaj al măcinatului

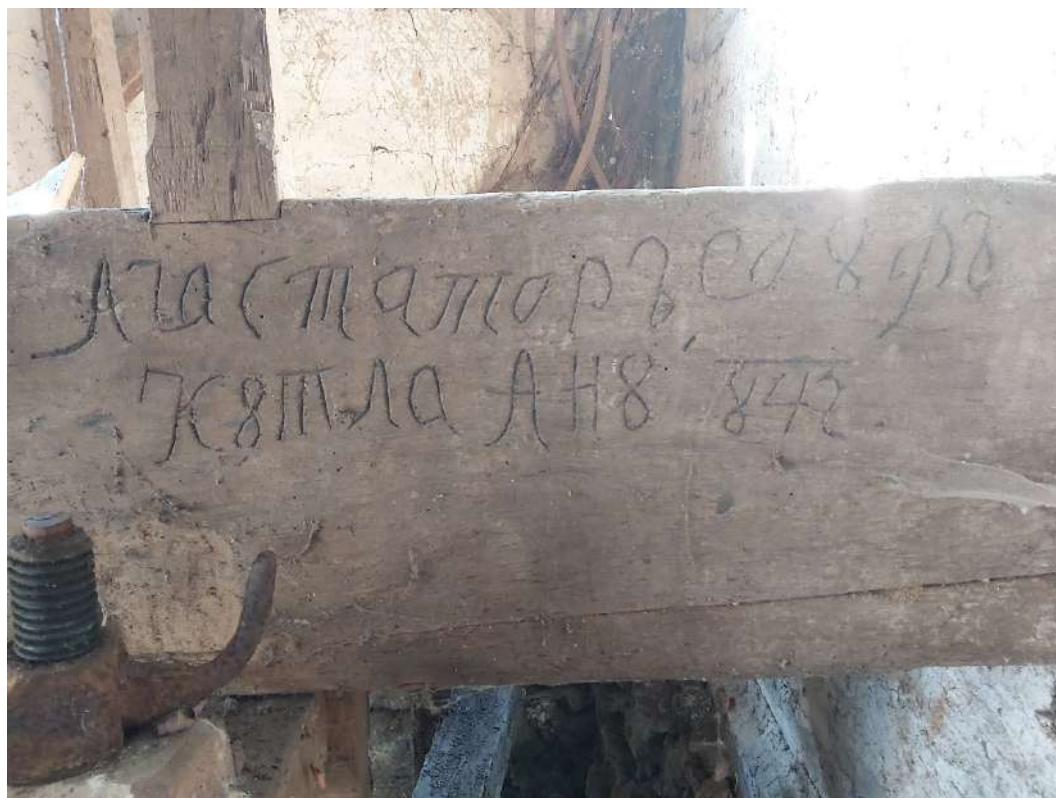

Foto 14 – grinda de la podul morii cu inscripția scrisă cu litere chirilice care atestă anul construcției

Foto 15 – a doua inscripție

Concluzii

Atât moara din Sârbi, cât și moara din Lupești, se încadrează în tipologia morilor tradiționale țărănești din județul Arad, care au măcinat cerealele contra *uium*, deci sunt mori mici, cu un singur rând de pietre. Moara din Sârbi a fost modernizată prin adăugarea sitelor și a sistemului de elevație.

Ambele mori se află într-o stare deteriorată care necesită intervenții masive din partea de restaurare lemn. Lucrările care sunt necesare având în vedere salvarea și conservarea într-o altă locație a instalațiilor de măcinat: tratarea lemnului, demontarea instalațiilor tehnice și remontarea lor în noua locație, reconstrucția roții de exterior, care este o roată cu cupe, la care funcționarea instalației de măcinat se face cu ajutorul forței apei ce vine de deasupra și pune roata în mișcare prin cădere și umplere și asigurarea debitului de apă necesar la roata morii. La moara din Sârbi este necesară și construcția casei morii, cea care adăpostește instalațiile de măcinat. În cazul morii din Lupești se adaugă demontarea și remontarea casei morii, acest lucru pentru că moara se vinde în întregime.

Bibliografie

- Serviciul Județean al Arhivelor Naționale
Fond *Primăria comunei Hălmăgel*, inv. 1046
Fond *Prefectura Județului Arad – acte administrative*, inv. 1296
Butură, Valeriu, *Străvechi mărturii de civilizație românească*, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1989
Bucur, Corneliu, *Considerații istorice și etnologice privind apariția instalațiilor hidraulice pe teritoriul României, în Biharea*, Muzeul Țării Crișurilor, Oradea, 1976
Ciuhandu, Gheorghe, *Românii din Câmpia Aradului: de acum două veacuri cu un excurs istoric până la 1752 și însemnări istorice politice ulterioare*, Editura Marineasa, Timișoara, 2005
Comșa, Lucian, Comșa, Cornel, *Morăritul pe Valea Comănei*, în *Memoria etnologica*, Baia Mare, nr. 21-22-23/2007
Goman, Ioan, *Politică statală, economie domenală și dezvoltare rurală. Meșteșuguri și industrii țărănești din Crișana în secolul al XVIII-lea și prima jumătate a secolului al XIX-lea*, Editura Universității din Oradea, Oradea, 2011
Hălmăgean, Gabriel, *Date istorice despre morile de fâină din județul Arad*, în *Analele Universității din Oradea*, Fascicola istorie – arheologie, Tomul XXVI, 2016
Idem, *Mori țărănești de apă din județul Arad*, în *Zarandul*, nr. 4, Editura Mega, Cluj-Napoca, 2021
Irimie, Cornel, *Anchetă statistică în legătură cu rețeaua de instalații tehnice populare acționate de apă pe teritoriul României (Vechimea, tipologia, răspândirea și frecvența lor)*, în *Cibinium*, Sibiu, 1967/1968
Lupuț, Valeriu, *Monografia satului Lupești, județul Arad*, Editura Concordia, Arad, 2022
Mihoc, Marcel, *Mori țărănești din zona Gurahonț*, în *Zărandul*, Arad, nr. 1, 1999
Suciu, Coriolan, *Dicționar istoric al localităților din Transilvania*, vol. II, O-Z, Editura Academiei R. S. R., București, 1967
Șerb, Horia, *Monografia comunei Hălmăgel*, Arad, 1999

SOCIETATEA ETNOGRAFICĂ ROMÂNĂ – COMPONENTĂ A MIȘCĂRII ETNOGRAFICE DE LA CLUJ

Laura Cristina POP*

THE ROMANIAN SOCIETY OF ETHNOGRAPHY, THE CLUJ ETHNOGRAPHIC MOVEMENT

ABSTRACT

The Romanian Ethnographic Society appeared as a society intended to support the efforts of the Transylvanian Ethnographic Museum at the time of its establishment. Made with the support of personalities from the world of ethnography, society was supposed to help by strengthening the financial support but also by supporting the scientific approach. Thanks to its activity, which was realized through monthly meetings and public conferences between 1923 and 1927, activity resumed between 1939 and 1946 under the name of the Circle of Ethnographic Studies, this group became a current through the scale it took at the level of the entire country. They wanted to create a whole network that would include other centers such as Craiova, Cernăuți, Timișoara. Through the involvement of famous personalities from fields such as ethnography and folklore, human geography, prehistory and anthropology, the activity of these groups generated the Ethnographic Current of Cluj, which still exists today in Cluj.

Keywords: ethnography, The Transylvanian Museum of Ethnography, Romulus Vuia.

Etnografia a constituit pentru multă vreme o preocupare a unor societăți care dispuneau de un profil mai larg sau aveau ca obiect principal de activitate alte domenii, printre acestea numărându-se Academia Română, Societatea Regală Română de Geografie, alături de altele. Cu timpul, însă, s-au cernut dintre ele unele care și-au îndreptat atenția spre etnografie sau domenii înrudite cu aceasta: Societatea Etnografică Română și Societatea Română de Antropologie la Cluj sau Secția Geografică și Etnografică a ASTREI, ca mai apoi să apară Cercul de Studii Etnografice din Cluj-Sibiu¹. Căutările pe care cercetătorii etnografi clujeni le-au întreprins au fost în strânsă legătură cu eforturile de a defini domeniile științelor precum: etnografia, etnologia, antropologia sau folclorul. Odată cu începuturile universității clujene și cu primii pași ai Muzeului Etnografic al Ardealului s-a definit și calea pe care se îndrepta știința etnografică română. Eforturi conjugate ale unor personalități ca George Vâlsan, Sextil Pușcariu, Simion Mehedinți sau Ovid Densusianu au conturat, prin contribuția lor directă sau implicită, în însuflețirea intelectuală a acelor vremuri, un curent etnografic marcant pe scară națională: curentul etnografic de la Cluj. Etichetată, după unii, drept „mișcarea etnografică clujeană”², această societate, purtând denumirea de Societatea Etnografică Română, a reunit, la începuturi, acțiunile comune ale unor personalități puternice provenind din mediul universitar și nu numai, cu scopul de a susține nou înființatul Muzeu Etnografic al Ardealului.

În data de 16 iunie 1922, Comisia Muzeului Etnografic al Ardealului, al cărei președinte era Sextil Pușcariu, a acceptat propunerea venită din partea lui Emil Panaitescu și anume aceea ca muzeul să fie sprijinit în acțiunile sale de o societate care trebuia să ajute instituția în adunarea de fonduri, considerându-se că acesta era singurul mod prin care muzeul își putea îndeplini misiunea. Ședința de constituire a avut loc la data de 31 octombrie 1923, iar actul prin care aceasta se înființa era semnat de Sextil Pușcariu – în calitate de președinte al Comisiei Muzeului Etnografic al Ardealului – și Romulus Vuia în calitatea sa de director al muzeului. Astfel, a fost validat certificatul de înființare a Societății Etnografice Române, în anul 1923, societate care l-a avut drept președinte pe George Vâlsan, iar activitatea acesteia s-a desfășurat până la începutul anului 1927.

Trebuie remarcată atenția deosebită pe care acest demers a stârnit-o în lumea universitară și științifică, răspunsul fiind unul de amploare: „interesul dovedit pentru această societate a fost deosebit de mare. Sala festivă a Muzeului Etnografic a fost plină de lume: profesori de universitate, generali, ofițeri, preoți, funcționari, doamne, domnișoare, veniți și din provincie”³. Lucrările de deschidere au debutat cu prelegerea geografiei Geneviève Vergez-Tricom, șef de lucrări la Universitatea Sorbona, care a prezentat

* Muzeul Etnografic al Transilvaniei; e-mail: apopei@gmail.com.

¹ Teodor Onișor, *Cercul de studii etnografice din Cluj-Sibiu*, în *Transilvania*, an 73, 1942, nr. 2-3, p. 218-221.

² Termenul aparține autorilor: Lucia Mureșan, N. Al. Mironescu, *Etnograful George Vâlsan*, în *Revista de Etnografie și Folclor*, 1966, nr. 5-6, p. 477-487.

³ T. Onișor, *Societatea Etnografică Română*, în *Transilvania*, an 75, 1944, nr. 1, p. 81-89.

lucrarea *Așezările și tipurile de case din Banat*. Acesteia i-a urmat Sextil Pușcariu, cu o intervenție referitoare la importanța existenței unei societăți etnografice care să funcționeze în tandem cu muzeul și nevoia de a avea studii etnografice. În aceeași ședință s-au luat hotărâri administrative legate de forma de organizare a societății și totodată a fost aleasă conducerea. Președinte, așa cum am menționat, a fost desemnat George Vâlsan, deja cunoscut ca o personalitate validată de lumea etnografică, iar vicepreședinți – Sextil Pușcariu, Vasile Bogrea, Romulus Vuia – secretar și arhivar, iar George Oprescu casier. Totodată, a mai fost ales un Comitet de administrație al Societății, compus din 25 de persoane. Societatea avea în componență mai multe tipuri de membri, aceștia fiind onorifici, donatori sau corespondenți⁴.

Cu toate că această structură a fost gândită în 1922 ca un suport pentru muzeul etnografic în vederea asigurării fondurilor necesare existenței instituției și, după cum se vede din componența comitetului, existau membri donatori, activitatea lansată și care s-a desfășurat timp de trei ani a fost una preponderent științifică. Încă din prima ședință au fost aleși ca membri onorifici personalități marcante ale lumii universitare, nume ca cel al lui Emmanuel de Martonne sau al lui Nicolae Iorga au făcut parte din această listă alături de Simion Mehedinți sau Ovid Densusianu, ca mai apoi să se alature și George Oprescu⁵. Analizând sfera de activitate a acestor personalități este evidentă orientarea spre studierea culturii materiale într-o manieră riguroasă în care curentul geografic și cel literar conlucrau.

Scopul declarat prin statutele societății era acela de a aduna munca celor care „se interesează de viața și civilizația poporului și de a contribui astfel prin cercetări și lucrări etnografice, la cunoașterea poporului român, a popoarelor conlocuitoare și vecine, precum și a vieții popoarelor în general. În afară de etnografie și folclor, Societate Etnografică Română se va ocupa și cu alte domenii înrudite, precum: geografie umană, preistorie și antropologie (Articolul 2)”⁶.

Pe lângă scopul societății, statutele acesteia, la articolul 4, mai menționează și mijloacele de atingere a obiectivelor propuse:

„a) Ședințe lunare – cu excepția lunilor de vacanță școlară – în care se vor face comunicări, discuțiuni, demonstrații și dări de seamă asupra lucrărilor aparținătoare cercului de interese ale Societății Etnografice Române;

b) Conferințe publice;

c) Publicarea de lucrări ocazionale și periodice și de material etnografic, folcloristic sau din alte domenii înrudite cu etnografia;

d) Încurajarea prin premii sau ajutorarea materială a cercetătorilor și a strângătorilor de material”⁷.

Asemeni primei ședințe, a doua întrunire a societății, din data de 5 decembrie 1923, a avut semnificații speciale, fiind citite scrisori de adeziune venite din diverse colțuri ale țării, de la: Nicolae Iorga, Ovid Densusianu, Simion Mehedinți, Alexandru Lapedatu, Grigore Antipa, Tiberiu Brediceanu, Artur Gorovei, Pericle Papahagi. Totodată a fost transmisă telegrama prin care prințul moștenitor al tronului României făcea cunoscut faptul că accepta titlul de președinte de onoare al Societății Etnografice Române⁸.

Scrisorile de adeziune aduc în lumină diverse detalii care ne creionează importanța acestui demers petrecut la Cluj. Simion Mehedinți a făcut o mențiune referitoare la faptul că această organizație trebuia înființată cu 30 de ani înainte; Iorga declara că își alătură efortul personal celui colectiv. Cât despre Antipa, în scrisoarea datată 2 decembrie 1923, acesta a subliniat importanța înființării societății la Cluj ca un garant al reușitei proiectului și a reamintit că a studia „viața sufletească și materială a poporului” însemna în fapt a studia adevărata fire a poporului român⁹.

Statistic, numărul membrilor societății a fost de 102 activi și 5 onorifici, în al doilea an de existență au fost înrolați 135 de membri activi, ca la finalul activității, în anul 1926, în decembrie să fie înregistrați 139¹⁰. Bilanțul celor trei ani de funcționare a fost următorul: „s-au ținut în total 17 ședințe lunare ordinare, în cadrul cărora au fost prezentate 37 de comunicări științifice și conferințe publice, cu subiecte foarte variate, de către 15 membri ai societății: geografi și etnografi, istorici, filologi, medici”¹¹. Un alt fel de

⁴ Ioan Toșa, Tudor Sălăgean, *Din activitatea catedrei și a seminarului de etnografie și folclor ale Universității. 1926-1951*, în *Anuarul Muzeului Etnografic al Transilvaniei*, 2016, p. 239-264.

⁵ T. Onișor, *Societatea Etnografică Română*, p. 81-89.

⁶ *Ibidem*.

⁷ *Ibidem*.

⁸ *Ibidem*.

⁹ I. Toșa, T. Sălăgean, *Din activitatea catedrei și a seminarului de etnografie și folclor ale Universității. 1926-1951*, p. 239-264.

¹⁰ T. Onișor, *Societatea Etnografică Română*, p. 81-89.

¹¹ I. Toșa, *Păstrătorii tradiției. 90 de ani de muzeografie etnografică*, în *Anuarul Muzeului Etnografic al Transilvaniei*, Cluj, p. 200-237.

statistică ne arată că Vâlsan a prezentat în toți acești ani cinci comunicări, Vuia tot cinci, Mușlea o singură comunicare, Andrei Orosz o comunicare, Silviu Dragomir o comunicare, Vasile Bogrea cinci comunicări, Valeriu Bologa patru comunicări ș.a.m.d.¹².

Nu se poate omite importanța activității lui George Vâlsan în cadrul acestei societăți. Cu toate că din motive medicale a fost absent la ședința inaugurală, în 26 noiembrie 1923, acesta a trimis o scrisoare din Paris mulțumind pentru funcția cu care a fost investit și salutând demersul pe care îl dorea unul de lungă durată. Câteva luni mai târziu, în ședința din 6 februarie 1924, Vâlsan a lansat celebrul discurs emblematic pentru lumea etnografiei românești: „Menirea Etnografiei în România”, discurs publicat ulterior sub titlul de *O știință nouă: Etnografia*, în 1927, în cadrul colecției Astra, Biblioteca Secțiunii Geografico-etnografice nr. 2, dar și sub formă de extrase. Remarcând faptul că în România etnografia a fost prea puțin studiată, deși materialul existent în teren o cerea din plin, Vâlsan aprecia inițiativa de la Cluj ca una salvatoare: „Suntem într-o situație favorabilă să devenim centrul studiilor etnografice din cercul de cultură sud-oriental al Europei. Ne aflăm în miezul unei culturi și avem contact cu toate popoarele care îi aparțin”¹³. Această remarcă prin care Vâlsan poziționa Clujul pe harta Europei era la fel de importantă ca aceea a lui Antipa. Se statua faptul că în centrul Transilvaniei lua naștere un curent etnografic, mișcarea etnografică de la Cluj, care avea ca obiectiv științific cercetarea fenomenului de cultură.

Un alt amănunt legat de proiectele societății era planul de a realiza o publicație preconizată să apară din 1925 și care urma să poarte numele de „Revista Etnografică”. Modelul după care se inspira această revistă era *Zeitschrift für Ethnologie*. În acest context era menționat și ajutorul cu care Alexandru Lapedatu, în calitate de Ministru al Cultelor și Artelor, urma să contribuie la apariția acestei publicații pentru care Vuia pregătise trei articole. Revista era gândită cu un tiraj de 600 de exemplare, la care se adăugau extrasele pentru autori, câte 30 de bucăți pentru fiecare¹⁴. Contribuția lui Lapedatu a fost remarcată și cu ocazia adunării generale din 15 decembrie 1925, când ședința i-a și fost dedicată acestuia din urmă în semn de apreciere pentru sprijinul acordat societății¹⁵.

Participarea profesorului George Vâlsan a fost punctată și prin alte comunicări, lista completă a acestora cuprinzând următoarele:

- a) „Menirea Etnografiei în România de azi”;
- a) „Știri vechi despre românii din Serbia”;
- b) „Elemente geografice în basmele noastre”;
- c) „Dimitrie Cantemir ca etnograf”;
- d) „Cuvânt despre Vasile Bogrea”¹⁶.

De asemenea, așa cum am amintit mai sus, și profesorul Romulus Vuia a avut o contribuție importantă la aceste ședințe, memoriul său de lucrări cuprinzând următoarele titluri:

- a) „Contribuții noi la originea jocului de călușari”;
- b) „Așezările și tipurile de case în Țara Hațegului și Regiunea Pădurenilor”;
- c) „Muzeet etnografice în centrul și Nordul Europei”;
- d) „Prezentarea broderiilor din colecția Murgoci”;
- e) „Vifleimul cu păpuși în Ardeal”.

O privire mai atentă asupra tematicii prezentate de Vuia ne permite să afirmăm că interesul profesorului către anumite teme a fost unul constant, recurent, și că în permanență a îmbogățit materialul cu contribuții noi. De-a lungul întregii sale cariere, zona Hațegului și Regiunea Pădurenilor, vifleimul, jocul de călușari sau tipologia locuințelor au fost teme reiterate. Muzeele europene au fost o permanentă sursă de inspirație în cariera sa de director de muzeu etnografic, iar faptul că acest subiect a fost dezbătut în plenul ședințelor societății denotă o abordare de factură științifică a temei.

Prelegerile susținute în cadrul celor 17 ședințe au cuprins o paradigmă amplă de teme, astfel că, pe lângă etnografi și geografi, au fost implicați istorici, filologi și medici, ceea ce a demonstrat interesul larg pe care etnografia l-a suscitată în Transilvania, cât și faptul că acea știință își cucerise o poziție de știință de sine stătătoare. Activitatea acestei asociații a luat sfârșit în 1927, chiar dacă pe parcursul activității au existat și momente de cumpănă cum a fost cel al demisiei de scurtă durată a președintelui Vâlsan în 1925,

¹² I. Toșa, T. Sălăgean, *Din istoria muzeografiei etnografice românești. Expoziția 1955 a M.E.T.*, în *Anuarul Muzeului Etnografic al Transilvaniei*, 2016, p. 246.

¹³ T. Onișor, *Societatea Etnografică Română*, p. 81-89.

¹⁴ MET (Muzeul Etnografic al Transilvaniei), *Arhiva*, Dosar anul 1925, doc. nr. 50 din 21 martie 1925.

¹⁵ T. Onișor, *Societatea Etnografică Română*, pp. 81-89.

¹⁶ *Ibidem*.

urmat de diverse amânări de ședințe. Lipsa unui sistem de comunicare a făcut ca membrii societății să nu se poată regrupa și atmosfera de efervescență intelectuală nu a mai fost regăsită, deși se pare că au existat anumite tentative de reluare a activității.

Mișcarea etnografică de la Cluj, alături de activitatea Muzeului Etnografic, a reprezentat o ancoră în „cercetarea modului de viață și a formelor de cultură populară a unor unități sociale de tipul satelor”¹⁷. Epistemologic, prin definirea obiectului etnografie ca „ființa poporului” – după cum folosește Vâlsan termenul – curentul de la Cluj s-a apropiat de definirea matricei care identifică o națiune: „lista elementelor simbolice și materiale pe care trebuie să le întrunească o națiune demnă de acest nume: o istorie ce statuează continuitatea în raport cu marii înaintași, o serie de eroi pilduitori pentru virtuțile naționale, o limbă, monumente culturale, un folclor, locuri memorabile și un peisaj tipic, o mentalitate specifică, semne oficiale – imn și drapel – precum și identificări de ordin pitoresc: costum, specialități culinare sau un animal emblematic”¹⁸.

Adăugând criteriului național componenta cadrului de cercetare conturat de această societate, curentul etnografic de la Cluj se situează pe poziția de pe care baza cercetării etnografice, a fenomenului cultural depistat în cadrul formelor tradiționale de cultură era direcționat cu precădere spre fenomenul de natură materială, dar cu tangențe spre alte științe limitrofe: geografia, istoria, filologia și, am putea spune, privind tematica prelegerilor prezentate, a medicinei.

Sub o nouă formă, o nouă componență și o altă denumire – Cercul de studii etnografice, mișcare etnografică de la Cluj a fost resuscitată, sub președinția lui Romulus Vuia, la data de 16 februarie 1939, moment în care Vuia a anunțat printr-un convocator lansat în 10 ianuarie 1939, că dorea „să aducă la muncă comună pe toți acei ce se interesează de viața și civilizația poporului român și de cercetările etnografice în țara noastră”¹⁹. Această nouă formulă era în conexiune cu Seminarul de Etnografie și Folclor al Universității clujene, cât și cu Muzeul Etnografic al Ardealului. Modalitatea de funcționare a acestei noi formațiuni era relativ aceeași, având ca principală modalitate de acțiune organizarea unor ședințe lunare cu prezentarea de comunicări științifice, urmate de dezbateri. Până în anul 1940, Cercul de studii etnografice a activat la Cluj, iar programul acestuia s-a concretizat în 10 ședințe, câte cinci pe an, cuprinzând 17 comunicări științifice, ocazii cu care s-au remarcat: Romulus Vuia, Tiberiu Morariu, Laurean Someșan, Teodor Onișor, Ion Chelcea, Lucia Apolzan, Ion Maloș și Gheorghe Pavelescu. Lucrările prezentate de Vuia au fost următoarele:

- a) „Dare de seamă asupra Congresului Internațional de Antropologie și Etnologie, Copenhaga”, 1938;
- b) „Dare de seamă asupra Congresului Internațional și Festivalului de Dansuri Populare de la Stockholm”;
- c) „Jan Falkowski, istoricul și situația actuală a etnografiei în Polonia”²⁰.

Prima prelegere menționa participarea autorului la secțiunea de etnologie a Congresului Internațional de Antropologie și Etnologie de la Copenhaga din 1938 acolo unde acesta a prezentat două lucrări: „Obiceiurile agrare la Români: plugul, plugușorul, cununa, paparudele etc.” (tematica secțiunii la care participase viza originea agriculturii, a plantelor agricole și a animalelor domestice), iar a doua, „Culturile în terase la români”²¹. La ședințele congresului, Vuia a făcut patru propuneri importante pentru această știință tânără:

1. „Unificarea terminologiei etnografice;
2. Constituirea unei comisii care să se ocupe și să propună introducerea Etnografiei și Antropologiei în Universitățile și școlile secundare din toate țările;
3. Crearea unei secțiuni speciale muzeografice la viitoarele congrese;
4. Să se facă rezervațiuni pentru popoarele expuse pieirii, ca: Papuașii, Vedașii, Ainașii, Indienii, Eschimoșii”²².

Pe perioada refugiului la Sibiu, Cercul de studii etnografice și-a continuat activitatea, iar bilanțul acestuia a fost un număr de cinci ședințe, din care două au fost publice și în care au fost prezentate cinci comunicări²³. Activitatea în refugiu a fost una mai modestă, lucru de înțeles deoarece membrii cercului erau răspândiți în țară din cauza războiului. Cu toate acestea, s-a reușit menținerea activității cercului și s-

¹⁷ Romulus Vulcănescu, *Dimitrie Gusti și cercetarea etnografică*, în *Revista de Etnografie și Folclor*, 1966, nr. 5-6, pp. 466.

¹⁸ Anne-Marie Thiesse, *Crearea identităților naționale în Europa secolelor XVIII-XX*, Editura Polirom, Iași, 2000, p. 9.

¹⁹ T. Onișor, *Societatea Etnografică Română*, p. 81-89.

²⁰ I. Toșa, T. Sălăgean, *Din istoria muzeografiei etnografice românești. Expoziția din 1955 a MET*, p. 166-195.

²¹ T. Onișor, *Cercul de studii etnografice din Cluj-Sibiu*, p. 219.

²² *Ibidem*.

²³ *Ibidem*.

au ținut prelegeri de interes general. O astfel de prelegere a fost prima, dintre cele trei, pe care a prezentat-o profesorul Vuia, urmată de alte două:

1. „Introducerea Etnografiei în învățământul de toate gradele”;
2. „Dovezi pentru vechimea și continuitatea elementului românesc în Transilvania”;
3. „Originea obiceiurilor noastre de Crăciun”²⁴.

Observând tematica acestor prelegeri, se evidențiază preocuparea profesorului Vuia de a transmite propriile experiențe către profesioniștii din etnografie și, în mod cert, nevoia de a „exporta” bunele practici întâlnite în cadrul evenimentelor prezentate conform conceptului de a învăța de la alții, adoptat și cu alte ocazii de către profesorul Vuia, în speranța de a eluda eventualele greșeli.

Din documentele păstrate în Arhiva Muzeului Etnografic al Transilvaniei se poate deduce că activitatea Cercului de Studii Etnografice a continuat până în anul 1946, și au mai fost prezentate lucrări de către Ion Mușlea, în 22 ianuarie 1946 și în 7 martie 1946, Tancred Bănățeanu, Mihail Dan, Vasile Bologa, Bella Gunda, Ion I. Russu, ajungând la un total de 7 lucrări²⁵.

Primul demers care a generat înființarea Societății Etnografice Române a fost acela de a avea o unealtă de sprijin pentru colectarea fondurilor necesare existenței Muzeului Etnografic al Ardealului. Dar, acest scop a devenit unul secundar, în clipa în care societatea și-a început lucrările în 1923. Din acel moment s-a născut curentul etnografic de la Cluj, un curent care a fost de referință pentru etnografia acelor ani, un punct zero al acestei științe, ca știință independentă în România. Cu toate că activitatea acestei mișcări a suferit varii schimbări de formă, de conducere sau de afiliere, esența demersului s-a păstrat constantă: studiul „ființei vii” a neamului românesc, a acelor fenomene cu aplecare spre cel de cultură materială. Faptul că această mișcare a fost una puternică este dovedit de adeziunile personalităților din lumea științifică, numărul mare de conferințe de referință, faptul că deși s-a dizolvat, a fost restabilită. Mai mult, ecourile din Cluj s-au transmis și spre alte centre care au preluat modelul, un exemplu fiind Bucureștiul, sau au avut intenția să o facă.

La București profesorul Nicolae Alexandru Rădulescu înființase un cerc de studii, iar faptul că două centre culturale aveau astfel de instituții sugera că demersul putea fi extins și în alte zone de interes. Planul lui Vuia era să așeze pe harta României mai multe cercuri de etnografie și folclor și anume la Timișoara, Iași sau la Craiova. Finalul trebuia marcat prin unificarea lor într-o societate. Pentru punerea în aplicare a planului, în februarie 1943, Vuia i-a trimis lui Aurel Cosma – consilier ministerial la Timișoara – o scrisoare, propunându-i să se ocupe de organizarea acestei asociații pentru Banat, dată fiind activitatea lui în domeniul etnografiei și folclorului românesc²⁶. În replică, Aurel Cosma declara că a publicat un Apel în ziarul „Dacia” din Timișoara, prin care convoca pe toți „etnografii și folcloriștii bănățeni precum și toți oamenii de cultură care se interesează de cercetarea culturii bănățene, să binevoiască să ia parte la ședința de constituire a Cercului de Studii Etnografice din Banat. (...). Cei care nu pot lua parte la ședința de constituire sunt rugați să își trimită adeziunile în scris. Se intenționează organizarea unei Societăți de Etnografie și Folclor pe țară care să fie compusă din Cercurile de Studii din diferite provincii, de aceea e nevoie să se constituie în centrele mai mari ale țării Cercuri, urmând ca după organizarea lor să intre în structura statutară a societății”²⁷.

În acest mod, rețeta propusă de profesorul Vuia urma să fie aplicată și în Banat prin ședințe lunare în care să se prezinte „comunicări originale cu caracter științific, cu scopul nu numai de a prezenta rezultatele unei noi cercetări, dar și de a da prilej membrilor Cercului să discute probleme în legătură cu acea comunicare”²⁸. Pentru restul țării, Vuia a ținut legătura cu conferențiarul Nicolai Grămadă din Cernăuți și G.F. Ceaușeanu din Craiova.

Nicolai Grămadă, la acea oră director al Muzeului Bucovinei din Cernăuți și conferențiar la specialitatea Științe auxiliare ale istoriei la Facultatea de Filosofie și Litere din același oraș²⁹, a fost încurajat de profesorul clujean să preia organizarea unui cerc de studii în orașul său, folosind prototipul inaugurat și validat de Vuia: un organism care să își aibă sediul la muzeul din Cernăuți, să țină ședințe lunare și să poarte discuții pe marginea materialului ce se prezenta în plen. Mai mult, Vuia propune și

²⁴ I. Toșa, *Etnografia clujeană în timpul celui de-al doilea război mondial*, în *Anuarul Muzeului Etnografic al Transilvaniei*, Cluj, 2014, pp. 141-218.

²⁵ *Ibidem*, p. 180.

²⁶ MET, *Arhiva*, Dosar anul 1943, doc. nr. 543 din 9 februarie 1943.

²⁷ *Ibidem*, Dosar anul 1943, doc. din 1 aprilie 1943.

²⁸ *Ibidem*, Dosar anul 1943, doc. nr. 18 din 9 aprilie 1943.

²⁹ Cf. http://arhivelenationale.ro/site/download/arhive_judetene/suceava/Gramada-Nicolai-fond-personal-1896-1960.pdf, accesat în data de 8 iunie 2020.

pentru Cernăuți să se ia în calcul o eventuală publicație a muzeului, unde să își găsească loc și lucrările cercului³⁰.

În ceea ce privește celălalt centru în care Vuia proiecta înființarea unui cerc de studii, și anume Craiova, profesorul i-a sugerat lui Ceașeanu să convoace o ședință de constituire la care să fie chemați „cei care au lucrat în domeniu și au interes pentru studiul vieții poporului român”³¹. Mai mult, se sugera ca Cercul să funcționeze în aceeași manieră, cu ședințe lunare unde să fie prezentate lucrările și să se „dezbată un plan de lucru pentru studiul Olteniei din punct de vedere etnografic și folcloric”³² și, precum la Cluj, să fie în legătură cu Muzeul Etnografic al Olteniei unde se proiecta și organizarea unei arhive pentru materialul folcloric și etnografic. Același document din arhivă făcea referire și la celelalte centre, care unite ar urma să constituie deja amintita Societate Română de Etnografie și Folclor.

Din păcate, climatul politic a fost potrivnic împlinirii proiectului, iar în final doar cercul de la Cluj a continuat să existe. În 1946, în corespondența pe care o ținea cu Petru Caraman din Iași, Vuia reitera gândul înființării în capitala Moldovei a Cercului de Studii Etnografice și aducea ca un argument puternic „concursul domnilor conferențieri Alexandru Dina și Ion Chelcea, foști membri ai Cercului”³³. Un an mai târziu, Vuia se adresa Conservatorului din Timișoara, promovând aceeași idee, de a înființa o organizație similară în acel centru universitar.

Se pare că acesta a fost ultimul demers întreprins de profesorul Vuia în calitatea sa de universitar clujean, dat fiind că în toamna aceluiași an a fost pensionat. În concluzie, putem remarca faptul că etnografia era tratată ca o știință independentă capabilă să stârnească interes în toate colțurile României. Faptul că aceste demersuri nu au fost finalizate se poate pune cu ușurință pe seama faptului că din punct de vedere politic vremurile erau neprielnice. Însă, cu siguranță, prelegerile care s-au ținut în ședințele organizate sunt materiale de referință pentru domeniul etnografic.

Considerăm a fi demn de menționat modul în care Vuia dorea să organizeze această nouă Societate etnografică, prin viziunea de ansamblu și demersul programatic cu un sistem de bază care, în condiții normale prin prisma istorică, ar fi funcționat și ar fi dat roade. Cu siguranță, aceste demersuri sunt premise suficient de solide pentru a considera pe cei doi profesori – Vâlsan și Vuia – deschizători de drumuri în domeniul etnografiei. De asemenea, cel din urmă se remarcă prin constanța cu care a acționat, iar rezultatul se oglindește în recunoașterea faptului că la Cluj a existat un adevărat curent etnografic care s-a perpetuat și a avut o reverberație intensă resimțită în anii '90 prin prezența pe scena universitară clujeană a unor personalități precum profesorii: Dumitru Pop, Nicolae Both, Ion Șeulean, Ion Cuceu, continuând până în ziua de azi.

Reînființarea Catedrei de Etnografie și Folclor în 1990 a atras după sine apariția unei noi secții în cadrul Facultății de Litere, cea de Limba Română-Etnologie. Aici au ținut cursuri de Etnologie, Folclor și Antropologie profesorii: Nicolae Both, Ion Cuceu, Virgil Florea, Dumitru Pop, Ion Șeulean. Toate acestea au favorizat redeschiderea orizontului acestor științe, sincronizarea lor la curentele europene ale momentului – fiind vorba de o ruptură de mai bine de 40 de ani de la contextul internațional – și practic o relansare a școlii etnografice clujene. Activitatea acestui grup de etnografi-folcloriști a fost în strânsă conexiune cu cea a Arhivei de Folclor și cu cea a Muzeului Etnografic al Transilvaniei, iar ecourile ei se regăsesc în multitudinea de volume și studii apărute până în ziua de astăzi. Chiar dacă, așa cum a rămas încetățenit încă din vremea lui Romulus Vuia, aceste entități au continuat să existe independent – Muzeul Etnografic al Transilvaniei, Catedra de Etnografie și Folclor a Facultății de Litere din cadrul Universității „Babeș-Bolyai” și Arhiva de Folclor a Academiei Române – ele constituie un nucleu, o școală etnografică, folclorică.

La activitatea instituțională se adaugă activitatea întreprinsă de acești cercetători pe teren. În cadrul universității, a practicilor de vară studenții au putut beneficia de-a lungul anilor de îndrumarea profesorilor universitari, prin activitățile desfășurate în tabere de cercetare, activitate ce s-a desfășurat și înainte de anii '90. Toate aceste demersuri au făcut ca la Cluj să se dezvolte, practic, un laborator de formare a specialiștilor din domeniul etnografiei și al folclorului.

Un alt element important care a caracterizat prezența pe scena științifică a școlii etnografice clujene îl constituie apariția – cu mici întreruperi – a *Anuarului Arhivei de Folclor* a Academiei, respectiv a *Anuarului Muzeului Etnografic al Transilvaniei*. În anii '50 a fost înființat, în cadrul Facultății de Filologie, un Cerc de Folclor prin care s-au pus totodată și bazele unei arhive de folclor. Practic, legătura

³⁰ MET, *Arhiva*, Dosar anul 1943, doc. nr. 18 din 9 aprilie 1943.

³¹ *Ibidem*, Dosar anul 1943, doc. nr. 78 din 1 iunie 1943.

³² *Ibidem*.

³³ *Ibidem*, Dosar anul 1946, doc. nr. 80 din 14 mai 1946.

între universitate și academie a făcut-o unul dintre profesori: „Dumitru Pop a fost cadru universitar și cercetător la Secția din Cluj a Institutului de Folclor din București, în perioada 1957-1959, apoi șef al secției de Etnografie și Folclor a Filialei Cluj a Republicii Socialiste România, între 1966 și 1969. A făcut parte dintr-un colectiv de cercetare, cunoscând îndeaproape principiile și metodele de lucru practicate în mediul științific. A făcut legătura între practica științifică din institutul de specialitate clujean și practica studențească din cadrul universitar”³⁴. În urma acestei conexiuni între cele două instituții apare Arhiva Cercului Studențesc de Folclor Cluj de la Facultatea de Litere a Universității „Babeș-Bolyai”, care a ajuns să însumeze 12.000 de documente.

Toate aceste activități, care s-au derulat de-a lungul anilor, au făcut posibil ca amprenta pe care au lăsat-o Societatea Etnografică Română și Cercul de Studii Etnografice în viața științifică românească să se perpetueze și să conserve spiritul mișcării etnografice din Cluj, spirit care se regăsește și în ziua de astăzi în centrul nostru universitar.

Bibliografie

- Maria Candale Grosu, *Arhivele de folclor și memoria culturală*, Editura Univesității de Vest, Timișoara, 2017 (https://www.academia.edu/37856254/Maria_Grosu_Arhivele_de_folclor_%C8%99i_memoria_cultural%C4%83.pdf)
- Lucia Mureșan, N. Al. Mironescu, *Etnograful George Vâlsan*, în *Revista de Etnografie și Folclor*, 1966, nr. 5-6, pp. 477-487.
- Teodor Onișor, *Cercul de studii etnografice din Cluj-Sibiu*, în *Transilvania*, an 73, 1942, nr. 2-3, pp. 218-221.
- Teodor Onișor, *Societatea Etnografică Română*, în *Transilvania*, an 75, 1944, nr. 1, pp. 81-89.
- Anne-Marie Thiesse, *Crearea identităților naționale în Europa secolelor XVIII-XX*, Editura Polirom, Iași, 2000.
- Ioan Toșa, *Păstrătorii tradiției. 90 de ani de muzeografie etnografică*, în *Anuarul Muzeului Etnografic al Transilvaniei*, Cluj, pp. 200-237.
- Ioan Toșa; Tudor Sălăgean, *Din activitatea catedrei și a seminarului de etnografie și folclor ale Universității. 1926-1951*, în *Anuarul Muzeului Etnografic al Transilvaniei*, 2016, pp. 239-264.
- Ioan Toșa, Tudor Sălăgean, *Din istoria muzeografiei etnografice românești. Expoziția 1955 a M.E.T.*, în *Anuarul Muzeului Etnografic al Transilvaniei*, 2016, p. 246.
- Romulus Vulcănescu, *Dimitrie Gusti și cercetarea etnografică*, în *Revista de Etnografie și Folclor*, 1966, nr. 5-6, pp. 466.

³⁴ Cf. Maria Candale Grosu, *Arhivele de folclor și memoria culturală*, Editura Univesității de Vest, Timișoara, 2017 (https://www.academia.edu/37856254/Maria_Grosu_Arhivele_de_folclor_%C8%99i_memoria_cultural%C4%83.pdf, accesat în data de 1 iulie 2020).

CONSERVARE-RESTAURARE

CONSERVAREA CURATIVĂ A PREPARATELOR UMEDE DIN COLECȚIA MUZEULUI ȚĂRII CRIȘURILOR ORADEA – COMPLEX MUZEAL

Dorina GOLBAN*
Gabriela LOBONȚ**

THE CURATIVE PRESERVATION OF WET PREPARATIONS FROM THE COLLECTION OF THE ȚĂRII CRIȘURILOR MUSEUM ORADEA - MUSEUM COMPLEX

ABSTRACT

The Țării Crișurilor Museum's wet collection has been packed and relocated to the museum's new headquarter. This process lasted over 10 years, which caused some damage to the wet collection. We have analyzed in detail the degradations observed in the collection, evaluating its state of preservation. We identified the type of preservation fluids (formalin or ethanol), the grade of evaporation, as well as the degradation of the jars or sealings. In the case of partial evaporation of the fluid, it was completed with the same type of fluid, formalin or ethanol. In some cases, when the jar was completely deteriorated, it was replaced. Today, we use 70% solution of ethanol for preservation fluids, the use of formalin being forbidden due to its high toxicity. The museum's wet collection is important, containing rare reptiles and amphibians, species that are protected by national legislation or throughout the European Union.

Keywords: conservation, wet collection, formalin, ethanol.

Secția de Științele Naturii a fost fondată în anul 1971, având ca obiectiv fundamental cercetarea, conservarea și dezvoltarea colecțiilor de geologie, paleontologie și biologie, colecții deținute anterior de Secția de Istorie (din 1952). Bazele acestor colecții au fost puse de Tiberiu Jurcsák și colaboratorii săi începând din 1950 și apoi îmbogățite de personalul științific al secției. Datorită muncii perseverente a colectivului, patrimoniul secției a crescut în mod constant, la ora actuală aceasta deținând un număr de peste 158.000 de obiecte de patrimoniu înregistrate, dintre care 30% din domeniul biologiei, iar restul de 70% aparținând domeniilor de geologie-paleontologie.

Colecțiile sunt structurate pe două domenii: primul reprezintă paleontologia, iar cel de-al doilea domeniu este biologia, care cuprinde colecții de botanică și zoologie, dintre care menționăm colecțiile de malacologie, oologie, entomologie, naturalizări, schelete și preparate umede, colecții provenite din colectări de teren, donații și achiziții alcătuite de specialiștii muzeului din aceea vreme, Tiberiu Jurcsák, Tamás Béczy, Kováts Ludovic, Poliș Rozalia, Mircea Paina, și de colaboratori externi Paul Perényi, Gheorghe Indrieș, Ludovic Beier și alții.

Piesa cea mai veche din punct de vedere al colectării este din anul 1950, un proteu de peșteră (*Proteus anguinus*), piesă colectată de Tiberiu Jurcsák și Poliș Rozalia.

Colecția de preparate umede a Muzeului Țării Crișurilor cuprinde un număr total de 611 exemplare înregistrate în registrul de inventar, la care se adaugă 160 exemplare consemnate în registrul de evidență primară. Din totalul preparatelor umede înregistrate în registrul de inventar al Muzeului Țării Crișurilor, 20 sunt conservate în formol și 591 în alcool etilic.

Procedura privind prepararea și înregistrarea specimenelor s-a făcut după următorul protocol: după colectarea făcută în teren datele au fost înregistrate în registrul de evidență primară, apoi speciunile au fost preparate și determinate. În registrul de evidență primară sunt înregistrate următoarele date: număr de inventar pentru evidența primară; data colectării; descrierea materialului (locul de colectare, persoana care a făcut colectarea, acronim pentru colecția din care face parte: G – Geologie, P – Paleontologie, Z – Zoologie, B – Botanică, Oo – Oologie, A – Antropologie etc.); nr exemplare; metode de conservare și preparare (eșantion, naturalizat, preparat umed, preparat uscat, balg, piesă scheletică etc); persoana care a făcut prepararea; număr registru de inventar și observații. În primul volum al registrului de evidență primară, început în anul 1951, nu avem informații despre persoana care a făcut preparările. Aceste informații le putem afla doar din anul 1963.

Dintre specialiștii muzeului care s-au ocupat de prepararea specimenelor colectate îi amintim pe Tiberiu Jurcsák, Paul Perényi, Tamás Béczy între anii 1963-1970. Între anii 1970-1985 o parte din

* Muzeul Țării Crișurilor Oradea – Complex Muzeal; e-mail: doragolban@gmail.com.

** Muzeul Țării Crișurilor Oradea – Complex Muzeal; e-mail: gabi_beltechi@yahoo.com.

personalul muzeului s-a schimbat, Mircea Paina s-a ocupat de prepararea nevertebratelor și a insectelor, iar Poliș Rozalia de vertebrate și păsări. În ultimele decenii anumite preparate umede au fost realizate de către Márton Venczel și Adrian Găgiu.

După prepararea și identificarea speciilor, preparatele umede au fost inventariate.

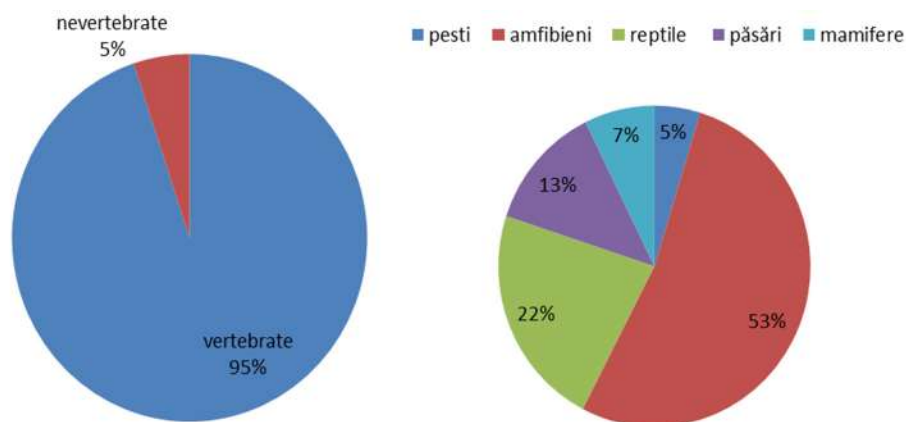

Fig. 1 Graficul colecției de preparate umede

În trecut, în funcție de piesa care se dorea a fi conservată, se foloseau următoarele rețete¹:

- Alcool etilic 70% cu amestec de glicerină (10-15%) era recomandat pentru pești și amfibieni, dar nu și pentru ponta acestora, deoarece alcoolul etilic distruge învelișul gelatinos al oului.
- Formol 3-5%, simplu sau în amestec cu glicerină (10-15%) sau clorură de sodiu.
- Amestec de formol cu alcool etilic (500 cm³ apă distilată la care se adaugă 5 cm³ de formol 40% în amestec cu 500 cm³ alcool etilic 75%), pentru conservarea peștilor, șopârelor și șerpilor.
- Amestec de formol de 10%, acetonă și alcool etilic 95% în părți egale, pentru conservarea diferitelor țesuturi și organe.
- Amestec de alcool etilic, glucoză, apă distilată și sare purificată (70 cm³ alcool etilic 95% 25 cm³ apă distilată, 5 g sare și 10 g glucoză pură).

Conservantul cel mai des folosit în trecut (secolul al XIX-lea – prima jumătate a secolului XX) a fost formolul, însă în prezent este interzis ca metodă de conservare, datorită gradului ridicat de toxicitate. De asemenea, se cunoaște faptul că formolul are un grad ridicat de aciditate, iar speciile conservate în formol se deteriorează în timp, ducând la decalcifierea oaselor sau la descompunerea țesuturilor².

Conservantul cel mai des folosit în colecția de preparate umede a Muzeului Țării Crișurilor este alcoolul etilic, doar o mică parte a speciilor fiind conservată în formol.

Toate muzeele se confruntă cu probleme de conservare în ceea ce privește preparatele umede, în special când e vorba de colecții istorice. În România, una din colecțiile istorice de preparate umede este colecția Bielz de malacologie, din cadrul Muzeului Național de Istorie Naturală Brukenthal, care s-a confruntat cu evaporarea soluțiilor de conservare, îmbătrânirea sau deteriorarea recipientelor și deteriorarea etichetelor originale, datorită condițiilor de microclimat inadecvate în care au fost păstrate preparatele umede timp de peste 150 de ani³.

Microclimatul recomandat pentru păstrarea preparatelor umede este o temperatură de 18°C, Umiditate Relativă mai mică de 60%⁴.

Evaluarea stării de conservare a preparatelor umede

În anul 2018 Muzeul Țării Crișurilor s-a mutat în noul sediu din Calea Armatei Române nr. 1/A. Lucrările de împachetare a colecțiilor din vechiul sediu au început din anul 2006. Pe parcursul a 12 ani

¹ Maria Suci, Alexandrina Popescu, *Lucrări practice de zoologie*, Editura Didactică și Pedagogică, București, 1981, p. 177-179.

² Jonathan Bayless, Charles Sheperd, *Removing Wet Specimens from long-term storage in formalin*, Conserve O Gram, 11/1, National Park Services – US Department of Interior – Museum Management Program, Washington DC, 1993, p. 1.

³ Ana-Maria Mesaroș, Raluca Stoica, *The Bielz Malacological Slug Collection from the Natural History Museum in Sibiu*, în *Brukenthal. Acta Musei*, VII, 3, Sibiu, 2012, p. 523-525.

⁴ John E. Simmons, *Storage Concerns for Fluid-Preserved Collections*, Conserve O Gram, 11/2, editat de National Park Service – US Department of the Interior – Museum Management Program, Washington DC, 1999, p. 3-4.

preparatele umede au fost ambalate în folie cu bule de aer și depozitate în lăzi de plastic, pregătite pentru transport.

Odată cu trecerea timpului toate recipientele care conțin preparate umede permit o oarecare evaporare și au nevoie de un program regulat de inspecție, întreținere și completare⁵. Starea de conservare a preparatelor umede a fost periodic verificată de conservatorul secției de Științe Naturale, cu monitorizarea permanentă a microclimatului. Lucrările de amenajare a noului sediu au avut o întârziere de peste 10 ani. Transportul a fost realizat de o firmă specializată, iar despachetarea colecțiilor a durat aproximativ 2 ani.

După transport și despachetare s-a trecut la analiza stării de conservare pentru fiecare preparat umed în parte. În cazul unor preparate durată mare de depozitare în condițiile de împachetare și transportul specimenelor dintr-un sediu în altul au avut consecințe negative, respectiv distrugerea recipientului, fisurarea capacelor, scurgeri de conservant, evaporarea soluției de conservare. Conform cu David G. Notton, evaporarea soluțiilor de conservare în timp mai este afectată și de: interfața aer-lichid, concentrația vaporilor deasupra suprafeței, aria interfața vapor-lichid și presiunile parțiale de vapor de diferite componente⁶.

În timp au loc și anumite distrugeri ale recipientelor datorate îmbătrânirii componentelor din care sunt alcătuite, ducând la fisuri, scurgeri de conservant, cele mai afectate fiind preparatele mai vechi, colectate la mijlocul secolului XX (fig. 2).

O altă problemă dată de vechimea colecției de preparate umede este îmbătrânirea soluției de sigilare a capacelor, care a dus și ea la evaporarea conservantului. În unele cazuri conservantul s-a evaporat în totalitate, speciemenele fiind deshidratate (fig. 3). Recipientele vechi pentru microfaună, provenite în special din anii 1960-70, nu au avut sisteme de închidere adecvate, ceea ce a dus la evaporarea totală sau parțială a soluției de conservare.

De asemenea, datele de pe etichetă, care cuprind și numărul de inventar, au fost estompate sau distruse, datorită conservantului (alcool etilic) și a tipului de tuș folosit, astfel apar dificultăți în identificarea specimenelor (fig. 4).

Fig. 2 recipient fisurat

Fig. 3 specimene deshidratate

Fig. 4 etichetă ștersă

Procesul de conservare curativă

Pentru a urma un proces de conservare curativă trebuie identificat tipul de conservant, alcool etilic sau formol. Formolul are un miros puternic, acid, înțepător, simțitor în mod obișnuit în zona de lucru, în trecut fiind folosit un test de miros⁷. În prezent se identifică cel mai bine prin utilizarea testelor de aldehydă.

Astfel, după identificarea conservantului s-a trecut la completarea soluțiilor de conservare, în cazul în care prezintă un grad mic de evaporare a soluției. Din cele 20 de preparate conservate în formol, 6 au necesitat completare, iar 2 dintre ele schimbarea totală a soluției de conservare datorită colorării acesteia.

⁵ David G. Notton, *Maintaining concentration: A new practical method for profiling and topping up alcohol-preserved collections*, Collection Forum 24 (1-2), 2010, p. 1-2.

⁶ *Ibidem*, p. 3.

⁷ Michele Steigerwald and Sylvie Laframboise, *Tape Application: A jar sealing method for reducing ethanol evaporation in fluid preserved collections*, Collection Forum, Society for the Preservation of Natural History Collections, vol. 12, nr. 2, 1996, p. 45-54.

La preparatele conservate în alcool etilic s-a urmărit un protocol similar. Pentru completarea și schimbarea conservantului s-a folosit următoarea rețetă: la 2 l de alcool etilic (96%) s-a adăugat 600 ml de apă distilată și 100 gr. glicerină⁴. Astfel, rezultă șapte părți de alcool etilic și trei părți de apă. Schimbarea soluției de conservare necesită respectarea anumitor etape. Specimenul se scoate din recipient cu foarte mare grijă, cu ajutorul unei pensete. Acesta se spală cu apă distilată. Se ia un recipient nou, se introduce specimenul și se completează cu soluția de conservare.

Fig. 5 conservant evaporat

Fig. 6 spălarea specimenului

Fig. 7 spălarea recipientelor

După completarea necesară, recipientul se sigilează cu ajutorul unei soluții de lipire. În prezent se folosește siliconul sanitar.

Fig. 8 prepararea conservantului

Fig. 9 înlocuirea conservantului

Fig. 10 sigilarea recipientului

Fig. 11 preparatul umed după schimbarea conservantului

După ce a avut loc despachetarea colecțiilor s-a făcut o evaluare a preparatelor umede. Unele dintre ele au avut nevoie de intervenții rapide, fiind necesară înlocuirea recipientelor, cât și a soluției de conservare pentru 26 de preparate, două dintre ele fiind conservate în formol. Dintre cele 24 preparate conservate în alcool etilic, pentru 18 preparate a fost nevoie de completarea soluției de conservare, iar pentru 6 preparate a fost nevoie și de schimbarea recipientelor.

Importanța colecției

Colectările care s-au făcut de-a lungul timpului de către specialiștii muzeului, precum și donațiile făcute către instituția muzeală, au contribuit la alcătuirea unei importante colecții de preparate umede. În mare parte colectările au fost făcute din zona Bihorului, cât și din județele învecinate. Colecția de preparate umede se poate împărți în două categorii: vertebrate și nevertebrate. Referindu-ne la partea de vertebrate, care cuprinde cea mai mare parte a colecției aceasta a fost analizată din punctul de vedere al importanței speciei, specii protejate prin Legea 13/1993 prin care România ratifică Convenția de la Berna, Directiva Europeană 92/43/EEC și prin Legea nr 462/2001 privind regimul ariilor naturale protejate, conservarea habitatului natural a florei și faunei sălbatice, cuprinse în Cartea Roșie a vertebratelor din România⁸ cât și prin Ordonanța de urgență nr. 57 din 20 iunie 2007, anexele 4 A (specii de interes comunitar) și 4 B (specii de interes național). La majoritatea speciilor, cauzele care au dus la modificarea numerică sunt deteriorarea și distrugerea habitatului, extinderea suprafețelor agricole, colectările ilegale și defrișările masive.

Dintre speciile reptile de interes național, care necesită protecție strict, următoarele se regăsesc în colecția noastră de preparate umede:

- *Vipera berus* (Linnaeus, 1758), vipera de munte – exemplare colectate din Oradea, Tinca, Pietroasa, Betfia, Stâna de Vale.
- *Anguis fragilis* (Linnaeus, 1758), năpârcă – exemplare colectate din zona Pietroasa și Oradea. Este de asemenea o specie vulnerabilă, despăduririle accelerate din ultimii ani au dus la o scădere drastică a numărului de exemplare.⁹

Printre speciile de interes comunitar din colecția de preparate umede se numără:

- *Elaphe longissima* (Laurenti, 1768), șarpele lui Esculap – exemplare colectate din Vadu Crișului, Șuncuiș, Subcetate. Această specie este vulnerabilă și poate fi întâlnită în toate regiunile țării.¹⁰
- *Natrix tessellata* (Laurenti, 1768), șarpele de apă – exemplare colectate din Oradea, Bratca, Șuncuiș. Este o specie aproape amenințată.¹¹
- *Coronella austriaca* (Laurenti, 1768), șarpele de alun – exemplare colectate din județul Bihor (Săldăbagiu, Paleu, Oradea, Ineu, Valea Mișidului). Este o specie vulnerabilă, printre cauzele scăderii populației se numără deteriorarea și distrugerea habitatului, despăduririle, traficul rutier fiind o cauză gravă a mortalității.¹²

Amfibienii sunt reprezentați în România prin 19 specii. La nivel național dintre speciile protejate aflate în colecția de preparate umede menționăm:

- *Triturus alpestris* (Laurenti, 1768), triton de munte – specie colectată din Munții Apuseni, de asemenea este o specie vulnerabilă datorită diferiților factori care duc la scaderea numerică dintre care enumerăm suprapășunatul (oi, vaci) care are un impact negativ prin eroziunea provocată de copite și poluarea bălților cu dejecții.¹³
- *Rana arvalis* (Nilsson 1842) - broască de mlaștină, *R. dalmatina* (Bonaparte 1839) - broasca roșie de pădure, *R. temporaria* (Linnaeus, 1758) - broască roșie de munte, specii colectate din județul Bihor în special din zonele de câmpie, cu excepția *Rana temporaria*, care a fost colectată din Munții Apuseni au statutul de specii vulnerabile.

Alte specii, precum *Bufo viridis* (broasca râioasă verde) – specie de interes comunitar și *Bufo bufo* (broasca râioasă brună) – specie de interes național, colectate din Padiș, Pietroasa, Galoșpetreu, sunt specii cu statut de specie aproape amenințată. Unele dintre cauzele modificării numerice a speciei sunt: drenarea sau poluarea (agricolă, industrială, sau menajeră) a lacurilor și bălților unde se reproduce specia.¹⁴

- *Bombina bombina* (Linnaeus 1758) – buhai de baltă cu burtă roșie în prezent specia este pe cale de amenințare, exemplarele din colecția noastră provin din Tarcea, Cociuba, Zăuani, Șuncuiș, Pișcolt, Valea Iadului, Răbăgani. *Bombina variegata* (Linnaeus 1758) – Buhai de baltă cu burtă galbenă este și ea o specie aproape amenințată, colectările fiind făcute din Pietroasa, Munții Apuseni, Focu Viu, Munții Bihorului, Răbăgani. Ambele specii de *Bombina* sunt de interes comunitar.

⁸ Academia Română, Muzeul Național de Istorie Naturală „Grigore Antipa”, *Cartea roșie a vertebratelor din România*, București, 2005 p. 7-8.

⁹ *Ibidem*, p. 182.

¹⁰ *Ibidem*, p. 186.

¹¹ *Ibidem*, p. 188.

¹² *Ibidem*, p. 185.

¹³ *Ibidem*, p. 198.

¹⁴ *Ibidem*, p. 208.

- *Salamandra salamandra* (Linnaeus 1758) – salamandă, sălămâzdră de uscat este o specie vulnerabilă, datorită scăderii numărului de exemplare, tăierile masive de păduri din Munții Carpați au distrus populații întregi.

Ihtiofauna dulcicolă a României numără în prezent 103 specii. Una dintre cele mai importante specii de pești, prezentă în colecția de preparate umede este roșioara lui Racoviță, *Sardinius racovitzae* (Muller 1958). Roșioara lui Racoviță o specie endemică în România, putea fi întâlnită doar în lacul termal Ochiul Mare din Băile 1 Mai. Din păcate datorită exploatarei excesive a izvorului termal lacul a secat. În prezent specia a dispărut din natură, câteva exemplare se află la Vivariul Muzeului Țării Crișului Oradea, la acvariile Muzeului de Științele Naturii Galați și ale Universității din Gödöllő, Ungaria, unde s-a reușit reproducerea lor în captivitate.

Dintre păsările prezente în colecția de preparate umede, importantă din punct de vedere al periclitării speciei menționăm: *Ciconia ciconia* (Linnaeus 1758), barza albă (pui) colectată la Salonta. Este o specie vulnerabilă, care s-a redus în ultimul timp considerabil numeric prin distrugerea habitatelor, în principal restrângerea zonelor umede.

Concluzii

Datorită faptului că o perioadă îndelungată de timp preparatele au fost ambalate și depozitate, în condiții în care nu a putut fi controlat în mod permanent microclimatul, s-a produs o evaporarea a conservantului. De asemenea, recipientele de păstrare au suferit anumite distrugerii unele datorită transportului, altele datorită îmbătrânirii materialelor din care a fost fabricat recipientul, astfel preparatele au necesitat efectuarea unor lucrări de conservare curativă. Acest proces este unul de lungă durată, care necesită timp, dar și efort financiar pentru schimbarea unor recipiente (borcane noi), cât și a conservantului care în prezent este alcool etilic.

În prima etapă au fost aplicate măsuri de conservare specimenelor care au prezentat o degradare gravă a recipientelor sau evaporare parțială a soluțiilor de conservare, procedurile fiind aplicate la un număr de 26 specimene, 24 preparate umede conservate în alcool, 2 în formol. Dintre cele 24 preparate conservate în alcool etilic, la 18 preparate a fost nevoie de completarea soluției de conservare, iar la 6 preparate a fost nevoie și de schimbarea recipientelor.

În etapa următoare se vor aplica lucrările de conservare curativă specimenelor conservate în formol cu grad mare de evaporare a soluției, care vor fi tratate și conservate în alcool etilic, datorită interzicerii de utilizare a formolului.

În viitor se va trece la rehidratarea specimenelor, care au fost afectate de evaporarea totală a soluțiilor de conservare, care necesită o procedură mai elaborată de tratament pentru a le aduce la starea inițială, cea de dinainte de deshidratare.

Mulțumiri

Mulțumim colegei Erika Posmoșanu, pentru sugestiile făcute pentru îmbunătățirea acestei lucrări, și colegilor Alexandru Szabo și Tiberiu Catrișcău, pentru fotografierea specimenelor din colecția de preparate umede.

Bibliografie

- Bayless, J. și Sheperd, Ch., *Removing Wet Specimens from Long-Term Storage in Formal in*, Conserve O Gram, editat de National Park Service – US Department of the Interior – Museum Management Program - Washington, DC, 11/1, 1993.
- Iftime Alexandru, *Reptilia (Reptile), Amphibia (Amfibieni)*, în *Cartea roșie a vertebratelor din România*, Academia Română, Muzeul Național de Istorie Naturală „Grigore Antipa”, editori Acad. Nicolae Botnariuc și Dr. Victoria Tatole, București, 2005.
- Mesaroș, Ana-Maria și Stoica, Raluca, 2012 *The Bielz Malacological Slug Collection from the Natural History Museum in Sibiu*, în *Brukenthal. Acta Musei*, VII, 3, Sibiu.
- Notton, D. G., *Maintaining concentration: A new practical method for profiling and topping up alcohol-preserved collections*, Collection Forum, 24 (1–2), 2010.
- Simmons J. E., *Storage Concerns for Fluid-Preserved Collections*, Conserve O Gram, National Park Service – US Department of the Interior – Museum Management Program, Washington DC, 11/2, 1999.
- Steigerwald, M și Laframboise, S., *Tape Application: A jar sealing method for reducing ethanol evaporation in fluid preserved collections*, in Society for the Preservation of Natural History Collections, Collection Forum 12 (2), 1996.
- Suciu, M. și Popescu, A., *Lucrări practice de zoologie*, Editura Didactică și Pedagogică, București, 1981.

SISTEMUL ROMÂNESC PENTRU CONSERVARE, RESTAURARE ȘI INVESTIGARE A PATRIMONIULUI CULTURAL MATERIAL MOBIL – UN SCURT ISTORIC – I (1975 – 1979)

Dan Octavian PAUL*
Luminița PAUL**

THE ROMANIAN SYSTEM FOR THE CONSERVATION, RESTORATION AND INVESTIGATION OF MOVABLE MATERIAL CULTURAL HERITAGE – A BRIEF HISTORY – I (1975 – 1979)

ABSTRACT

The present work is a first paper in Romanian museology about the conservation, restoration and investigation of the National Cultural Heritage, presenting a brief history of the "Romanian System for the Conservation, Restoration and Investigation of the Movable Material Cultural Heritage".

The current version has been divided into two periods, the first from the establishment of the system in 1975 to December 1989 and the second to follow from 1990 to the present. The system has references to legislative-normative, organizational-functional elements and an own education for training and professional accreditation, within the Ministry of Culture.

Keywords: System, Romanian, Conservation, Restoration, Investigation, Heritage, Cultural, historical, 1975-1989.

Conservarea, Restaurarea și Investigarea bunurilor culturale materiale mobile sunt activități cu caracter științific, care au la bază o formare multidisciplinară, artistică, științifică și tehnică, aplicarea unor metode și tehnici specifice, abilități practice de înaltă precizie precum și respectarea unui cod de etică și practică profesională¹.

„Sistemul Românesc pentru Conservare, Restaurare și Investigare a Patrimoniului Cultural Material Mobil” a fost constituit prin Legea nr. 63 din 1974², lege care a fost ulterior completată cu alte acte normative, un Decret al Consiliului de Stat, un Decret Prezidențial și o Hotărâre a Consiliului de Miniștri.

De la început dorim să precizăm că principalii fondatori ai sistemului, profesorul Radu Florescu și Aurel Moldoveanu, care nu mai sunt printre noi, l-au conceput foarte bine, dar n-au făcut un lucru esențial, nu l-au denumit, astfel că încadrarea muzeologică a domeniului a fost simplistă, subevaluată, având consecințe extrem de negative la nivel funcțional, dar mai ales profesional, inclusiv după 1989 până în prezent.

Sistemul a început să funcționeze din luna octombrie 1975 și marca trecerea activităților de conservare, restaurare și investigare a patrimoniului cultural pe baze științifice. A fost format din elemente legislativ-normative, organizatorico-funcționale, precum și un sistem propriu și unic de formare a specialiștilor necesari domeniului.

La nivel organizatorico-funcțional a fost înființată o rețea națională formată din 11 Laboratoare Zonale de Restaurare și Conservare: în București, la Muzeul Național de Istorie a României, Muzeul Național de Artă al României, Muzeul Național al Satului „Dimitrie Gusti” și Biblioteca Națională a României; la Iași în cadrul Complexului Muzeal Național „Moldova”; la Cluj-Napoca în cadrul Muzeului

* Expert Restaurator acreditat Ministerul Culturii; e-mail: dopaul6017@gmail.com.

** Muzeul Național al Banatului Timișoara; e-mail: lumi.paul@gmail.com.

¹ Definiție de domeniu personală, elaborată în anul 2012.©

² Legea Nr. 63 din 1974 – Legea ocrotirii Patrimoniului Cultural Național al Republicii Socialiste România.

Național de Istorie a Transilvaniei; la Sibiu în cadrul Muzeului Național Brukenthal; la Craiova în cadrul Muzeului Olteniei; la Timișoara în cadrul Muzeului Național al Banatului; la Constanța în cadrul Muzeului de Istorie Națională și Arheologie; și la Suceava în cadrul Muzeului Național al Bucovinei³.

Laboratoarele Zonale de Restaurare și Conservare s-au înființat în cadrul instituțiilor unde funcționau deja nuclee de specialiști, dar în general cu o experiență doar pentru câteva suporturi de bunuri culturale. Noile laboratoare zonale cuprindeau sectoare pentru restaurarea și conservarea majorității suporturilor și tehnicilor, inclusiv un laborator de investigații chimice, fizice și biologice. Laboratoarele Zonale de Restaurare și Conservare au fost amenajate în spații dedicate exclusiv acestor activități, au fost dotate cu aparatură și materiale conform practicii internaționale din domeniu din acea vreme, pentru a putea aborda lucrări de restaurare și conservare de cea mai mare dificultate și complexitate.

Totodată, rețeaua mai cuprindea și laboratoare la nivelul altor instituții muzeale, astfel că, practic, în fiecare județ al țării funcționa câte un laborator de restaurare pe lângă aceste instituții, de obicei specializat pe patrimoniul local existent.

De o importanță deosebită a fost formarea și specializarea pentru toate cele trei categorii profesionale, Restauratori, Conservatori și Investigatori. Programele de formare și specializare s-au desfășurat în cadrul unui Centru de Perfecționare⁴, care aparținea de Ministerul Culturii, și s-au derulat pentru următoarele specializări⁵:

1. Restauratori pentru suporturile de ceramică, sticlă, porțelan și alte materiale înrudite, care aveau o durată de 18 luni;
2. Restauratori pentru suporturile metal și lemn, care aveau o durată de 24 luni;
3. Restauratori pentru hârtie, carte veche, grafică, care aveau o durată de 36 luni;
4. Restauratori pentru pictură în ulei pe pânză, care aveau o durată de 48 de luni;
5. Conservatori, care aveau o durată de 24 luni;
6. Investigatori, chimiști, fizicieni și biologi, care aveau o durată de 12 luni.

Pentru Restauratori și Conservatori, la aceeași specializare, erau angajate persoane cu studii medii și universitare din diferite domenii, excepție făcând viitorii restauratori de pictură care erau acceptați doar dacă aveau la bază studii universitare de artă.

După angajarea pe post în instituțiile muzeale, formarea și specializarea s-a desfășurat „în serviciu”. Perioadele de formare teoretică și stagiile de practică erau unice ca durată, dar curriculele erau adaptate în funcție de studiile avute la angajare. Studiul teoretic se desfășura prin convocări la centru și studiu individual, iar practica se desfășura în cel puțin două laboratoare diferite, cu experiență anterioară în profil.

Aceste laboratoare de practică au fost stabilite la:

1. București:
 - ❖ Biblioteca Națională a României pentru hârtie, carte veche și grafică, sub îndrumarea lui Ramiro Georgescu și a lui Cella Manea;
 - ❖ Muzeul Național Artă al României pentru pictură, sub îndrumarea lui Gheorghe Pătrașcu, a Piei Vera Anastasiu și a lui Octav Coroiu, iar pentru textile sub îndrumarea Elenei Maluchin și a Floricăi Vârjoghie;
 - ❖ Muzeul Național de Istorie a României pentru textile sub îndrumarea Spiridoniei Macri;
 - ❖ Muzeul Militar Național „Regele Ferdinand I” pentru metale, arme și armuri, sub îndrumarea col. Leluțiu Alexandru;
 - ❖ Muzeul Național Brukenthal din Sibiu, pentru textile, sub îndrumarea lui Zoe Hașegan, și pentru lemn-mobilier, sub îndrumarea lui Cornel Bucșa;
 - ❖ Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei din Cluj-Napoca pentru metale și materiale arheologice, sub îndrumarea lui Iosif Korodi;
 - ❖ La Complexul Muzeal Național „Moldova” din Iași pentru artă decorativă, materiale arheologice, arme, sub îndrumarea lui Dimitrie Vicovanu.

Programul de formare teoretică a Conservatorilor s-a desfășurat tot în cadrul centrului, iar practica s-a desfășurat, în linii mari, la aceleași instituții menționate mai sus.

Formarea și specializarea Investigatorilor s-a făcut prin cursuri la centru și printr-un program postuniversitar la Universitatea de Arte din București.

³ Sunt denumirile actuale ale acestor instituții muzeale.

⁴ Un departament inclus în actualul Institut Național de Cercetare și Formare în Cultură.

⁵ Primele programe de formare în specializările muzeologice din cadrul Centrului, în anul 1975, au fost elaborate de Radu Florescu, Aurel Moldoveanu, Ioan Opreș și Iosif Banc.

La finalul perioadei de formare și specializare se parcurgea un examen din teorie, precum și prezentarea unei lucrări practice complete. Centrul emitea un Certificat, denumit popular și „atestat”.

În primii 5 ani de la constituirea sistemului și de formare a noii generații de specialiști, s-au derulat și o serie de stagii de documentare, chiar burse de mai lungă durată, în țări cu mare experiență în conservarea și restaurarea patrimoniului, ca Anglia, Franța, Suedia, Danemarca, Italia, Germania ș.a. Din păcate, aceste stagii au încetat total după 1983.

De o mare importanță metodologică, etică și practică a fost elaborarea Normelor de conservare în anul 1980 și a Normelor de restaurare în anul 1982. Aceste norme au stabilit liniile directoare de bază pentru toate activităților de restaurare și de conservare, asigurând, astfel, unitate și coerență sistemului. Aceste norme au inclus și principii de etică profesională pentru specialiștii domeniului, Restauratori, Conservatori și Investigatori.

Pentru o scurtă caracterizare a „Sistemului Românesc pentru Conservare, Restaurare și Investigare a Patrimoniului Cultural Material Mobil” de la fondare până în 1990, putem spune următoarele:

- Sistemul a funcționat în cadrul experienței muzeologice românești, într-o rețea națională de laboratoare la nivele zonale și instituționale, cu o metodologie, principii de etică și practică profesională unice;

- A rezultat conservarea, restaurarea, dar mai ales salvarea unui număr mare, de sute de mii de obiecte, multe aparținând categoriei Tezaur, abordarea unor lucrări complexe, de mare dificultate, acoperind aproape toate materialele/suporturile și tehnicile, o gama tipologică largă și din toate perioadele istorice;

- Documentația științifică rezultată constituie o importantă bază de date care poate sta la baza cercetării din artă, istorie, arheologie, științele naturii etc.

- Au fost derulate proiecte naționale de conservare și restaurare: la Muzeul Național Peleş, a cărui restaurare a durat din anul 1976 până în 1979 și ulterior încă mai mulți ani pentru diverse alte lucrări; la Castelul Bran; Palatul Cotroceni; tezaurul de la Agighiol; colecția de carte veche de la Mănăstirea Franciscană de la Șumuleu Ciuc; materialul arheologic din perioada evului mediu timpuriu pentru Muzeul Național al Unirii din Alba Iulia și încă multe altele.

Restaurarea Castelului Peleş, a Pelișorului, a Foișorului, a celorlalte clădiri din complex, precum și din orașul Sinaia⁶, a fost cea mai amplă acțiune muzeologică din țară, în perioada sa maximă de lucrări fiind detașați sau lucrând în instituțiile lor peste 500 de restauratori, conservatori, muzeografi și alți specialiști, din toată țara⁷.

Pentru restaurarea și conservarea bunurilor culturale mobile a fost amenajat un depozit și un laborator multifuncțional la Castelul Posada, pentru specializările: metal, în special artă decorativă, arme și armuri; ceramică – sticlă – porțelan și parțial piatră sau alabastru; textile decorative, costume; lemn – mobilier; conservare carte și conservare pictură, parțial. De asemenea, obiecte valoroase din colecțiile Muzeului Național Peleş au mai fost restaurate în țară, la alte muzee:

- ❖ arme la Complexul Muzeal Național „Moldova” din Iași, la Muzeul Național de Istorie a României și la Muzeul Național Militar „Regele Ferdinand I”;
- ❖ textile, artă decorativă și carte veche la Muzeul Național Brukenthal din Sibiu;
- ❖ pictură și grafică la Muzeul Național de Artă al României;
- ❖ carte veche la Biblioteca Națională a României.

Proiectul amplu și complex de restaurare și conservare a bunurilor culturale mobile aparținând Muzeului Național Peleş a fost organizat și coordonat de Aurel Moldoveanu, secondat de Viorica Necula. Sectoarele de restaurare de la Castelul Posada au fost organizate și coordonate de: Zoe Hașegan pentru textile; Cornel Bucșa pentru lemn – mobilier; metal, arme armuri organizat de col. Alexandru Leluțiu și Emil Corneliu Chivulescu, coordonat ulterior de Ion Rotărescu, iar pentru unele lucrări de sticlă – porțelan de Ion Muntiu.

Restaurarea construcțiilor, refacerea instalațiilor, a structurilor de lemn și zidărie, au fost făcute de Trustul Carpați, singura întreprindere care avea la acea dată competența, capacitatea și acreditarea de a executa lucrări speciale la monumente istorice.

„Sistemul Românesc pentru Conservare, Restaurare și Investigare a Patrimoniului Cultural Material Mobil” a consemnat și câteva nerealizări. Pentru perioada 1975 – 1990 menționăm următoarele:

- ❖ În ciuda caracterului științific și multidisciplinar al acestuia, așa după cum prezentăm în definiția de la începutul lucrării, datorită încadrării muzeologice greșite a domeniului, doar ca

⁶ Cazinoul.

⁷ Din relatările directorului din acea vreme al Muzeului Național Peleş, regretatul Dan Popa.

„activități”, sistemul a fost permanent subevaluat, ignorat, chiar minimalizat și perceput de multe ori la un nivel meșteșugăresc;

- ❖ Deși s-au format specialiști deosebit de competenți, cu o activitate practică strălucită, oricând comparabilă cu experiența internațională din domeniu, statutul profesional al Restauratorilor, Conservatorilor și Investigatorilor a fost incert, de multe ori subevaluat raportat la nivelul de responsabilitate față de valoarea și importanța Patrimoniului Cultural Național;
- ❖ Un alt element negativ pentru domeniul nostru a fost de fapt o consecință a autoizolării politice treptate a țării, în special după anul 1985. Astfel, s-a pierdut contactul cu teoria și practica internațională și accesul la bibliografia de specialitate, culminând cu retragerea României din organizațiile internaționale de profil ICOM, ICOMOS și ICCROM;
- ❖ Cercetarea specifică, aplicativă, a avut un caracter formal cu rezultate minore pentru sistem;
- ❖ După prima perioadă de organizare a laboratoarelor de restaurare, 1975 – 1980, dotarea tehnico-materială a rămas treptat în urmă, iar protecția sănătății și a muncii în restaurare și conservare a fost minimă, formală.

(Va urma)

COMPONENTE DECORATIVE DIN METAL AFERENTE SOBELOR DIN PALATUL EPISCOPAL GRECO-CATOLIC DIN ORADEA. STUDIU DE CAZ

Gheorghina OLARIU*
Olimpia MUREȘAN**

DECORATIVE METAL COMPONENTS RELATED TO THE STOVES IN THE GREEK-CATHOLIC EPISCOPAL PALACE IN ORADEA. CASE STUDY

ABSTRACT

The paper regards the metallic decorative components of terracotta stoves from the Greek-Catholic Bishop Palace, Oradea, Romania. The metal was analyzed by XRF. The results were useful to decide how to realize the restoration/conservation of metallic decorative component to achieve the initial aspect of them. In the summer of 2020, a great fire caused complex degradation of the palace. The conservation status of the metallic doors (ornament of terracotta stove) after the fire and qualitative proposes how the metallic ornamental components must be treated are enumerated.

Keywords: decorative component, stove metallic supply, XRF, corrosion, restoration.

Introducere

Articolul face referire la studiul și propunerea de intervenție privind componentele din metal aferente sobelor artistice originale de teracotă din Palatul Episcopal Greco-Catolic din Oradea.

Incendiul din 25.08.2020 (Fig. 1) a afectat cca. 1.300 m² din Palatul Episcopiei Greco-Catolice din Oradea. Au fost distruse complet acoperișul, planșeul peste etaj, tâmplăria fațadei principale, iar apa folosită la stingerea incendiului a determinat șocuri termice și s-a infiltrat până la parter (Fig. 2-4). Prin urmare, monumentul a reintrat în restaurare.

Fig. 1 Palatul Episcopal Greco-Catolic. Înainte de incendiu

* Muzeul Județean Satu Mare; e-mail: gina.olariu@gmail.com.

** Muzeul Țării Crișurilor Oradea – Complex Muzeal; e-mail: olimpia_muresan2010@yahoo.com.

Fig. 2 Palatul Episcopal Greco-Catolic. Incendiu. 25.08.2020

Fig. 3-5 Palatul Episcopal Greco-Catolic după incendiu – aspect interioare (septembrie 2020)

Palatul face parte din Ansamblul Centrul istoric Oradea și este amplasat în zona centrală a municipiului Oradea, în Piața Unirii nr. 3 (pe latura de vest a Pieței Unirii, colț cu strada Episcop M. Pavel, cu intrare la nr. 4. A fost construit între anii 1903-1905, peste ruinele vechiului sediu al Episcopiei Române unite cu Roma (data în jurul anului 1740). Proiectul a fost conceput de arhitectul Kálmán Rimanóczy jr.

Clădirea (construită în stil eclectic) a fost ridicată pe două nivele: parter (conținând biblioteca, administrația, birouri) și etaj (conținând saloane episcopale).

În anul 2016 a fost întocmită o documentație de restaurare pusă în operă și finalizată în anul 2020. În ceea ce privește restaurarea componentelor decorative din metal, documentația de reabilitare/restaurare a palatului cuprindea referiri doar la restaurarea/reabilitarea candelabrelor.

Starea general de conservare a componentelor decorative

Componentele decorative din spațiile palatului au fost distruse:

- pictura (și tencuiala) pereților și a tavanelor în proporții diferite (cuprinse în intervalul 75-100%);
- parchetul artistic și stratul suport au fost compromise în totalitate;
- vitraliile de pe casa scării și holul etajului, în procent de 100%;
- sobele din saloane, în diferite grade;
- ușile din interior sunt în majoritate irecuperabile;
- ferestrele exterioare, inutilizabile, arse;
- cremonele, șildurile, clanțele – multe lipsesc, altele sunt improprie ca formă sau stare de conservare;
- candelabrele se păstrează sub formă dezmembrată, deformate.

Totul este acoperit cu depuneri mecanice, având aderență și grosime diversă.

Ferestrele exterioare au fost înlocuite rapid, iar la cele din interior, neafectate de foc, trebuie reconsiderată starea de conservare. Componentele decorative din metal păstrate, mai mult sau mai puțin deformate, corodate sau descompuse, sunt pasibile de restaurare. Toate intervențiile trebuie să respecte și să se integreze în legislația privind restaurarea și conservarea patrimoniului¹.

Palatul Episcopal a fost dotat cu sobe de teracotă smălțuită, o structură materială anorganică, inertă. Sobe, construite din cahle ornamentale, erau prevăzute cu componente din metal: ușă de alimentare cu grătar de siguranță (pentru a nu cădea jarul), ușă de evacuare a cenușii, capace decupate decorativ care mascau guri laterale de aerisire/acces la horn. Sobe au avut rol funcțional, dar toate componentele din metal amintite aveau și valențe decorative.

Saloanele Episcopale, situate la etaj, dispuneau de cinci sobe de teracotă (Fig.-10). La parter s-a mai păstrat una singură, mai simplă.

Din cele șase sobe de teracotă, două sunt albe și celelalte sunt verzi sau brune. Fiecare din ele prezintă componente decorative din metal în diferite stadii de degradare, respectiv coroziune. Componentele constau în uși de alimentare, uși de dimensiuni mai mici, pentru eliminare cenușă, grătar de protecție jar, capace metalice pentru mascarea decupajelor de la horn.

Fig. 6 Soba din Salonul de muzică

Fig. 7 Soba din Salonul

Fig. 8 Soba din Salonul Verde

¹Legea 422; <https://legislatie.just.ro/Public/DetaliiDocument/29761>, accesat la 28.02.2024; Legea 182; <https://legislatie.just.ro/Public/DetaliiDocument/24761>, accesat la 28.02.2024.

Fig. 9, 10. Sobele din Salonul Mare

Cercetarea/investigarea

Cercetarea/investigarea, documentarea componentelor și a stadiului de degradare este necesară pentru a cunoaște:

- natura materialelor;
- întinderea și poziționarea degradărilor;
- cauzele degradărilor;
- necesității și necesarul de intervenție.

Cea mai veche și utilizată metodă de studiu este examinarea, observația cu ochiul liber. Calitatea observației depinde de experiența, abilitățile executantului și poate fi facilitată de utilizarea de instrumente de mărire/lupe. Analizarea presupune utilizarea de aparaturi analitice dedicate și de investigatori acreditați. În situația prezentă s-a analizat metalul/aliajul din care au fost realizate componentele decorative din metale existente la sobele din palat. S-a apelat la analize nedestructive cu spectrometru portabil de raze X (XRF) model Bruker S1 TITAN. Analiza de acest tip este semicantitativă, de mică adâncime și nu detectează elemente precum carbon, C, siliciu, Si, aluminiu, Al, oxigen, O, sulf, S, fosfor, P. Analizarea s-a făcut în diferite zone ale aceluiași component și pe diferite componente.

Au fost analizate: uși de alimentare (5 din fontă + 1 din bronz, inclusiv cadrul și grătarul de protecție); uși de eliminarea cenușii (4 din fontă + 1 din bronz); capace decupate decorativ (13 din tablă de fier cu acoperire metalică).

Există o marjă de aproximarea concentrațiilor elementelor chimice pentru că metoda nu este cantitativă, pentru că suprafața/piesa analizată nu este perfect curată și nu este o analiză globală (în toată masa probei). În urma analizării a fost identificată o alamă de constituție cu o concentrație medie aproximativă de: 66,11% Cu și 33,2% Zn, 0,73% Pb, 0,04% Ni. Este compoziția alamei moderne care se poate prelucra la rece. Suma concentrațiilor celor două metale de bază este de peste 99% în toate probele de alamă analizate.

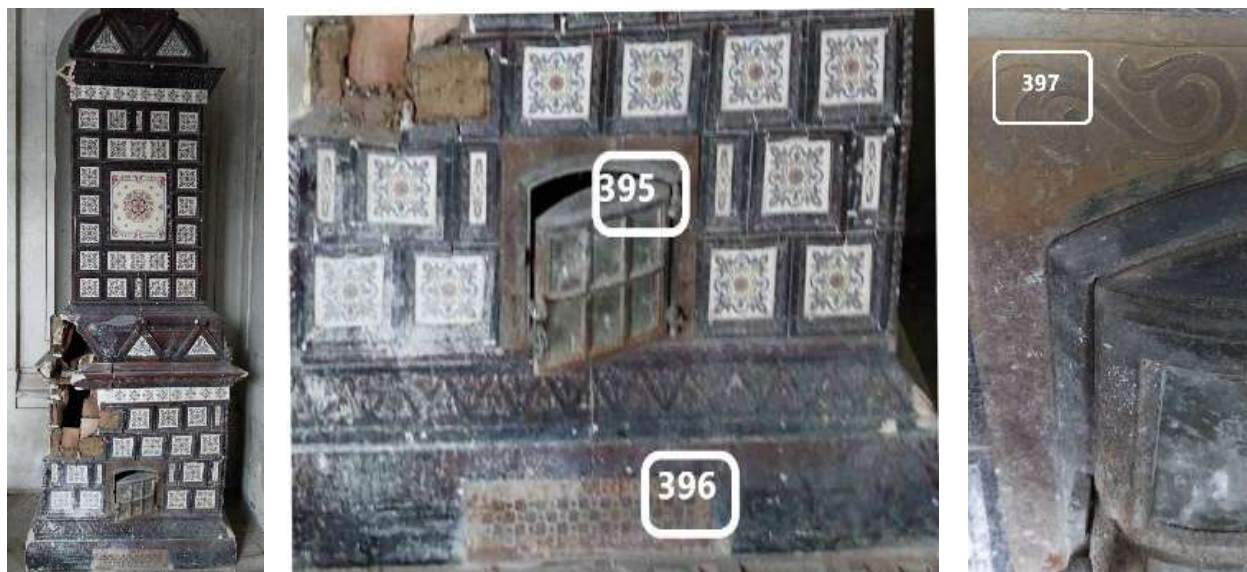
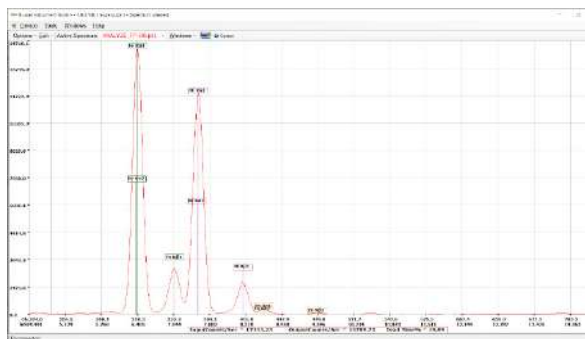

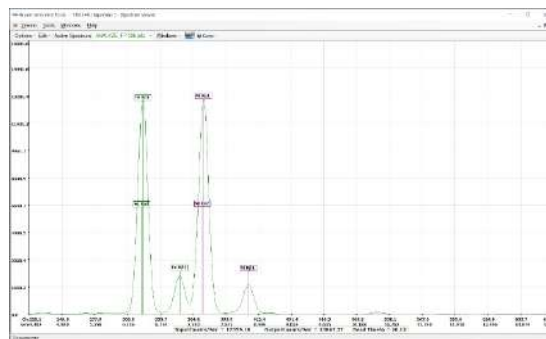
Fig. 11-13 Soba brună distrusă

Nr. analiză	Application	Ti	V	Cr	Mn	Fe	Co	Ni	Zn
395	Ușa de alimentare	0.1667	< LOD	0.0328	0.1574	38.6125	0.482	59.178	1.2397
396	Ușă cenușă	0.0373	0.0332	< LOD	0.1406	36.4449	0.376	62.9449	0
397	Rama ușii	0	0.039	0.0816	0.2699	75.1687	0	24.3929	0

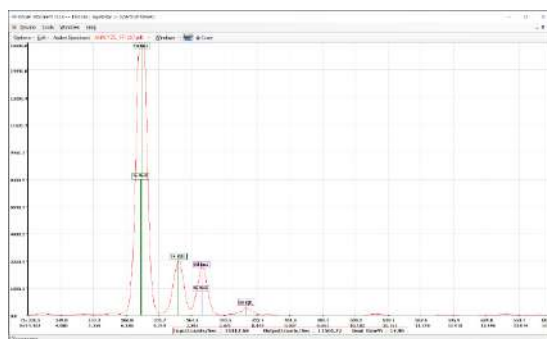
Fig. 14 Compoziție – soba brună distrusă.

395

396

397

Fig. 15-17 Spectrograme – soba maro distrusă.

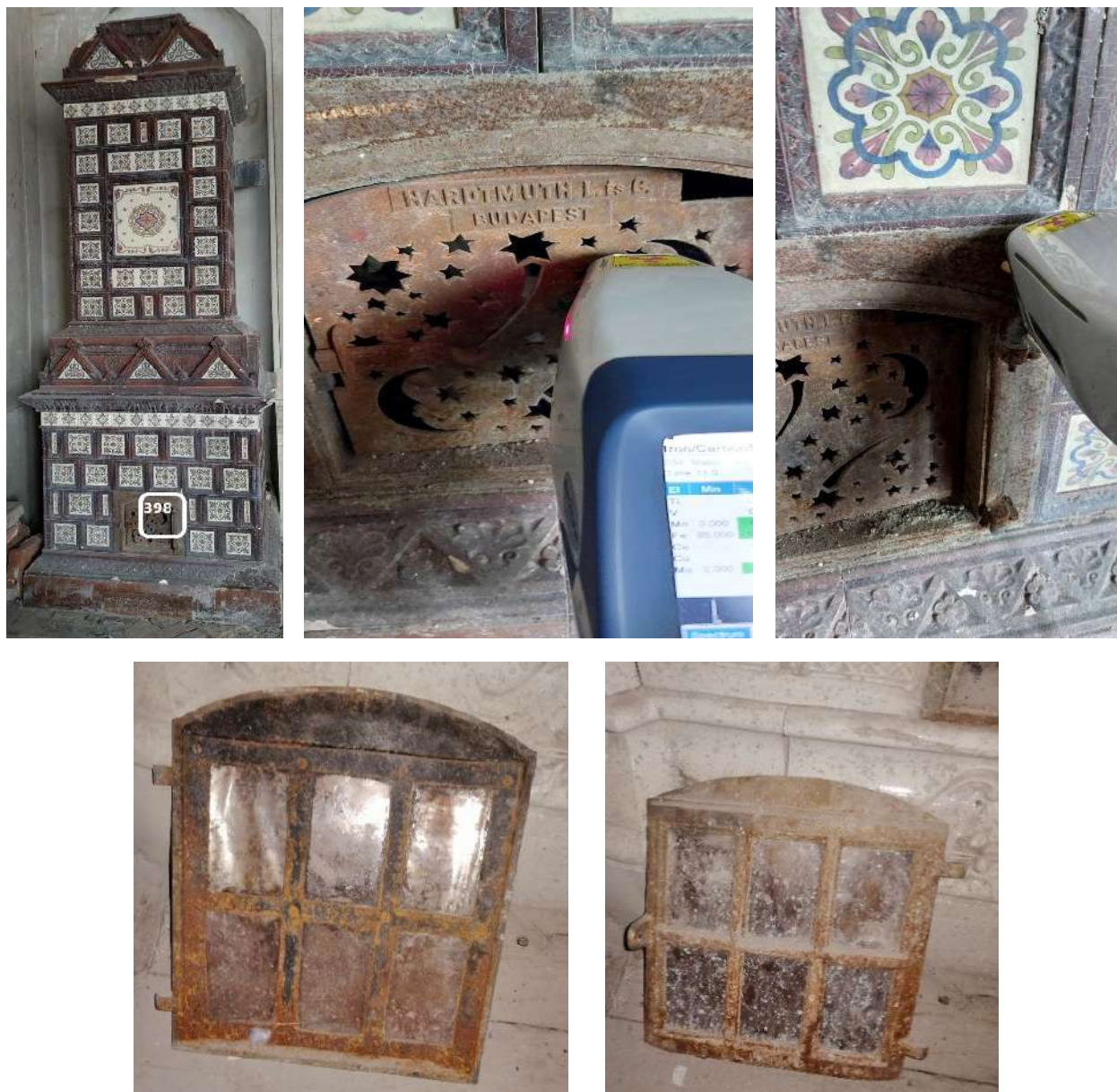

Fig. 18-22. Componente decorative – soba brună

Nr.	Date	App	Ti	V	Cr	Mn	Fe	Co	Ni	Cu
398	01.02. 2023	Usa	0.2211	0.1442	0.039	0.3825	98.6597	0.2314	0.1003	0.1662
399	01.02. 2023	Grilaj	< LOD	0.0389	< LOD	0.2447	50.1634	0.1471	49.3467	< LOD
400	01.02. 2023	Ancadramentul usii	0,167	< LOD	< LOD	0,1133	38.5203	0.4079	60.4794	< LOD

Fig. 23 Compoziție – soba maro

Fig. 24-25. Uși de alamă ale sobei albe din Salonul de muzică

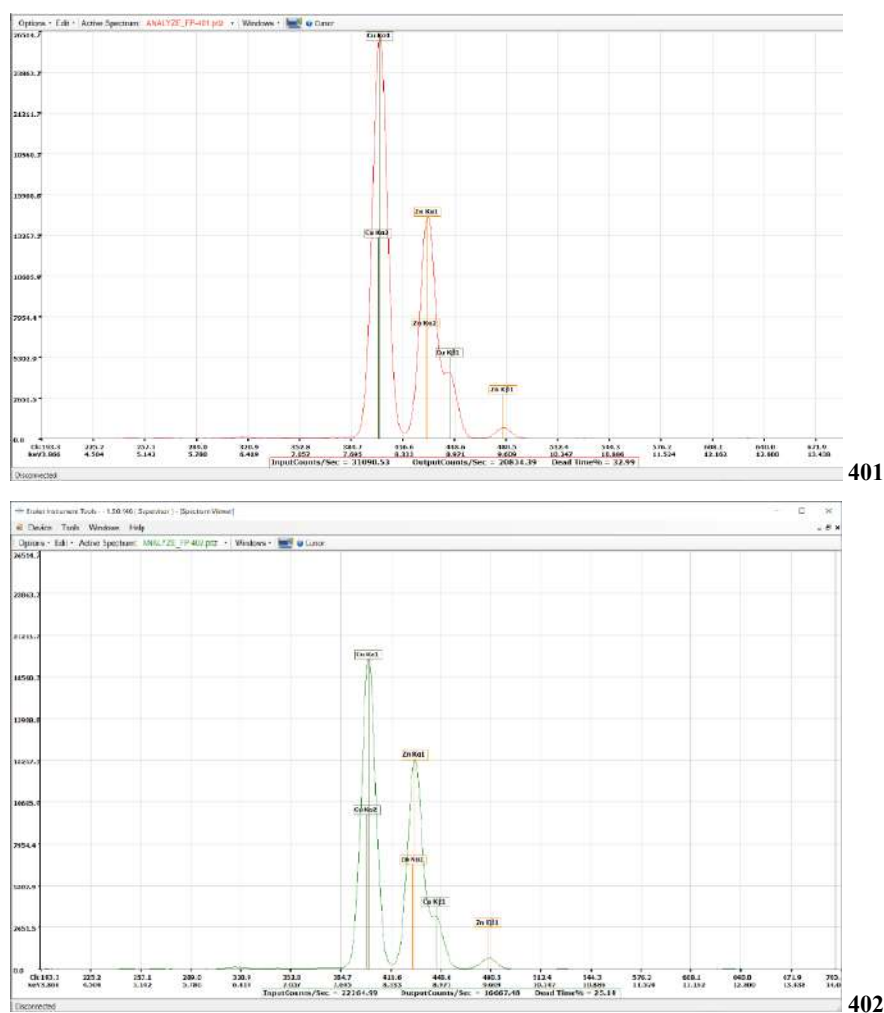

Fig. 26-27. Spectrogramele ușilor din alamă/ Brass door spectrograms.

Nr.		V	Cr	Fe	Co	Ni	Cu	Zn
401	Ușa alimentare	< LOD	< LOD	0.1423	0.0008	0.0872	69.4949	30.0758
402	Ușa cenușă	0.0427	0.0831	0.1908	0.0035	0.1072	64.7976	34.2382

Fig. 30 Compoziția ușilor din alamă.

Componentele decorative din metal ale sobei verzi au fost realizate din aceleași metale, fier și fontă nichelate.

obs	Application	Ti	V	Mn	Fe	Co	Ni
Ușa	Alloys	< LOD	0.0389	0.58	54.5457	0.3281	44.4373
Ancadrament	Alloys	0.1131	0.039	0.1448	49.8033	0.0889	49.7925

Fig. 31 Soba verde din Salonul Verde. Compoziția chimică a ancadramentului și a ușii de alimentare/ Green stove in the Green Hall. Chemical composition of the frame and the supply door.

Fig. 32-33 Soba din Salonul verde. Ușa de alimentare are 6 „ferestre”, este turnată din fontă și prezintă un grilaj decorativ pentru siguranță. Pe fiecare parte laterală soba are câte trei guri /decupaje de curățire de funingine acoperite cu plăci traforate/decupate decorativ, realizate din tablă de fier cu acoperire metalică. O placă asemănătoare acoperă și deschiderea de evacuare a cenușii.

Concluzia analizării:

- cu o excepție (soba albă din Salonul de muzică), ușile de evacuare a cenușii, precum și cele de alimentare a sobelor având elemente artistice incizate, capacele decupate de pe gurile de curățare a funinginii, sunt din fier nichelat;
- ușile sobei albe din Salonul de muzică sunt din alamă, aliaj de cupru cu zinc, celuzitat în perioada respectivă. Grătarul de protejare a jarului este din fier, asemeni celorlalte sobe.

Sobele prezintă componente din metal, respectiv fier, nichelat. O singură sobă, cea albă, din Salonul de muzică are cele două uși realizate din alamă.

Starea de conservare a componentelor decorative din metal aferente sobelor

Ușile turnate din alamă sunt cele mai puțin corodate. Stratul de compuși de coroziune și depuneri mecanice de pe ușa de eliminare a cenușii este mai consistent comparativ cu cel de pe ușa de alimentare.

Ușile nichelate din fontă, ancadramentele lor și grătarul de siguranță prezintă coroziune specifică fierului. Componentele sunt acoperite cu strat de „rugină” de grosime și întindere diferite de la component la component. Procesul de coroziune nu a micșorat rezistența mecanică și nu a modificat dimensiunea componentelor respective.

Lipsește câteva elemente mărunte din fier care asigură asamblarea elementelor în componentul respectiv.

Fig. 34 Grătar de siguranță al sobei. Fontă acoperită cu strat continuu de rugină

Grătarele de asigurare a focului au fost realizate în Budapesta. Numele Hardtmuth, existent pe aceste grătare, se face cunoscut continuu încă din 1790 și este legat de producerea de creioane, de ustensile de scris. Spre finele secolului al XIX-lea el este asociat și cu producerea de sobe smălțuite apreciate în perioada Secessionului.

Capacele cu decupaje decorative, cele ce acoperă deschiderile hornului, realizate din tablă nichelată, sunt foarte corodate. Ele prezintă desprinderi, mineralizări parțiale de întindere diferită, fragilizări. Parte din ele sunt pasibile a fi înlocuite.

Fig. 35-36 Capac din tablă nichelată corodat puternic.

În concluzie, degradările constau în:

- prezența corodării în puncte, în plăgi, corodare superficială, parțială sau avansată a metalului din alcătuirea componentelor;
- deplasarea suprafeței originale din cauza corodării generalizate;
- modificări /diminuări ale rezistenței mecanice a metalului de la decupaje/capacele laterale;
- pierderi de suport metalic în urma cărora forma și rolul elementului s-au modificat, sunt inadecvate (inclusiv rupturi, deformări);
- pierderea în timp a unor elemente metalice (un capac și câteva nituri, vergele de joncțiune);
- mentenanță anterioară inadecvată;

- mascarea detaliilor artistice cu praf, depuneri, mizerie ancrasată;
- lipsa unor componente decorative din metal;
- prezența unor componente din metal inadecvate provenite din înlocuire în epocă.

Cauze de degradare identificate

Degradările componentelor investigate au fost generate de:

- incendiu cu flacără deschisă;
- fum, particule generate de incendiu;
- apă abundentă de la stingerea incendiului;
- agenții biologici și biochimici de degradare;
- corodare locală prin aerare diferențiată și pile galvanice; corodare accentuată de prezența apei de la stingerea incendiului;

la stingerea incendiului;

• șoc termic (ridicarea temperaturii prin arderea materialului organic și scăderea ei bruscă prin utilizarea apei;

- lipsa unei mentenanțe adecvate;
- uzură funcțională;
- îmbătrânirea naturală a materialelor;
- intervenții, „reparații și actualizări” anterioare, improprii;
- lipsa unei depozitări adecvate a componentelor decorative din metal salvate;
- acțiunea umană neatență, neprofesionistă.

Unele degradări sunt în legătură directă cu elementul de zidărie și cu anexele funcționale ale acestuia.

Diagnostic

Ca urmare a studiului stării de conservare și a documentării efectuate s-a constatat o serie de modificări ale metalului, după cum urmează:

- corodare superficială, parțială sau avansată a substratului din metal/fier, cupru;
- corodare locală prin aerare diferențiată și pile galvanice;
- corodare generalizată în strat neomogen cu deplasarea suprafeței originale;
- corodare cauzatoare de diminuare a rezistenței mecanice a elementului din metal;
- pierderi de suport metalic în urma cărora forma componentului s-a modificat (fisuri, rupturi, deformări, lipsuri);
- pierderea parțială în timp a unor fragmente, dar și componente metalice în întregime;
- biodegradare cu consecințe asemănătoare coroziunii electrochimice;
- depuneri mecanice abundente de particule de dimensiuni și proveniență diferite;
- depuneri mecanice de particule ancrasate.

În concluzie, s-a constatat că degradarea componentelor decorative din metal aferente sobelor din Palatului Episcopal Greco-Catolic din Oradea a fost accelerată din cauza incendiului. Șocul termic, abundența apei, volumul de gaze și particule formate au determinat o corodare suplimentară, accelerată, a suportului metalic, în special al celui de fier, a modificat aspectul estetic și a diminuat rezistența mecanică a tuturor componentelor din metal precum și buna lor funcționalitate. Unele componente decorative au fost protejate parțial de peliculizări încă existente. Nichelarea nu a condus la mineralizări avansate a tuturor componentelor. S-au identificat componente: cu formă modificată mecanic, lipsa unor elemente mărunte din alcătuirea lor, și compromiterea peliculei de nichel. O intervenție de restaurare se impune cu fermitate.

Concluzii ferme cantitative privind gradul de viciere prin coroziune a suprafeței componentelor decorative din metal, intervențiile optime recomandabile pot fi formulate după îndepărtarea totală a peliculizărilor specificate și a depunerilor mecanice. Tot atunci se va putea decide care și câte repere (cu precădere capacele de pe gurile hornului de fum) trebuie confecționate.

Propunere de restaurare – repere calitative

Etapele, algoritmul de intervenție asupra patrimoniul material mobil este stipulat în legislația de profil existentă din România. Pentru restaurarea componentelor decorative din metal aferente sobelor din Palatul greco-Catolic din Oradea se fac următoarele propuneri ca și repere calitative:

- demontarea componentelor decorative din metal;
- identificarea elementelor martor (un capac de la horn, nit și vergea pentru montare uși);

- stabilirea numărului de componente (din fiecare categorie) care se va restaura (în funcție de rezistența lor mecanică și integritate-decor);
- curățiri, tratamente, intervenții, protecție a elementelor care vor fi refolosite;
- restaurarea propriu-zisă a ușilor/componentelor decorative metalice de la sobe :
- realizarea de replici (pentru înlocuirea componentelor existente dar necorespunzătoare precum capacele decupate de pe lateralul sobelor și completarea pozițiilor lipsă)
- pregătirea componentelor decorative din metal pentru acoperire metalică
- nichelare profesională
- peliculizări de protecție
- înlocuirea „ferestrelor” din mică a ușilor de alimentare a sobelor.
- asamblare-remontare.

Materiale folosite recomandate

Pentru curățarea depunerilor aderente se recomandă a se folosi:

- pensule, perii de diverse dimensiuni, aspirator manual:
- lână de oțel de calitate 000, 0000, bureți abrazivi pentru țevi de cupru, perii/ periuțe acționate mecanic

- apă dedurizată sau vapori de apă acționată cu presiune de 1-2 atm.

Pentru curățiri/tratamente chimice de îndepărtare a produșilor de coroziune se recomandă:

a) componente din fier

- EDTA-2Na soluție 3,7% (comprese, cataplasma, baie) la pH ușor acid spre neutru
- soluție 10% acid ortofosforic cu inhibitor (tiouree)

b) componente din bronz

- EDTA-2Na soluție 3,7% (comprese, cataplasme, baie) la pH 10.

După tratările cu soluții de reactivi chimici sunt recomandate spălări repetate pentru a elimina urmele de reactivi, apoi se uscă rapid (cu deosebire piesele din fier) în baie de solvenți organici. Conservarea finală este asigurată de stratul de nichel în cazul pieselor din fier/fontă, iar la cele din alamă se poate folosi un lac/spayacrylic, transparent.

Alte materiale necesare sunt din categoriile: nituri, vergele din fier; șaibe, piulițe, șuruburi din fier; garnituri; tablă de fier; geam/mica.

În final, sobele vor avea doar rol decorativ. Verificarea periodică a stării lor de conservare, a componentelor decorative din metal, nu trebuie omisă.

SINCRETISM ȘI PARTICULARITATE ÎN RESTAURAREA PATRIMONIULUI NUMISMATIC MEDIEVAL ȘI PREMODERN

Emanoil PRIPON*

SYNCRETISM AND PARTICULARITY IN THE RESTORATION OF MEDIEVAL AND MODERN NUMISMATIC HERITAGE

ABSTRACT

As is known, the simple observation of an archaeological metal object can give us some information about the structure and chemical composition. Most of the time, it is the corrosion products that give us information about the metal in question. Some experience accumulated over time allows the restorer and archaeologist to determine relatively easily some major components of a heritage asset, simply by observing the color of the corrosion products.

The same is the case with silver. Coin silver contains between 50 and 90% noble metal. Of course there are also coins with a silver content below 50% (billon). Knowing the silver content of the alloy is very important for determining the optimal restorative treatment.

Without having any investigations, a real support can be provided by the catalogues for coins (Gumowski, Huszar, Herinek, etc., in the case of medieval and modern coins) which provides us information, including the percentage of silver contained in coins.

This article presents two case studies in which the diagnosis and restoration flow was established given the silver content of the coins as presented in established determinants for medieval and modern Polish, Hungarian, and Austrian coins.

Keywords: silver coins, medieval coins, hoard, corrosion, restoration, numismatic catalogues.

Simpla observare a unui obiect arheologic din metal ne poate oferi unele informații despre structura și materialul sau materialele de constituție. De cele mai multe ori, produșii de coroziune sunt cei care ne dau indicii despre metalul în cauză. O oarecare experiență acumulată în timp permite restauratorului și arheologului să determine relativ facil unii componenți majori ai unui bun de patrimoniu, prin simpla observare a culorii produșilor de coroziune¹.

La fel stau lucrurile și în cazul argintului. Argintul din monede, în general vorbind, conține metal nobil între 50% și uneori peste 90%, fiind aliat cu alte metale (cupru, nichel, zinc etc.)². Desigur, de-a lungul timpului, au fost emise și monede cu un conținut de argint situat sub 50% (*billon*).

Cunoașterea conținutului de argint din aliaj este foarte importantă pentru stabilirea unui tratament de restaurare adecvat. În lipsa unor investigații fizico-chimice, un real sprijin poate fi oferit de către determinatoarele (cataloagele) pentru monede precum Gumowski, Huszar, Herinek etc. (în cazul monedelor medievale, premoderne și moderne), care conțin informații, inclusiv despre conținutul de argint din monede.

Articolul de față prezintă două studii de caz în care diagnosticul și fluxul de restaurare au fost stabilite pe baza datelor despre conținutul de argint din monede, așa cum este el prezentat în determinatoarele consacrate pentru monedele medievale și premoderne maghiare și poloneze.

1. Studiul de caz: Tezaurul de la Sântă Măria, jud. Sălaj

Descoperit în urma unor activități de detecție (inițial șase monede), iar mai apoi recuperat integral în urma unui diagnostic arheologic, tezaurul de la Sântă Măria conține 36 de monede emise în perioada 1551-1599 în Polonia, Lituania, Riga și Ungaria de către Sigismund I August, Sigismund III, Ștefan Bathóry, Ferdinand I și Rudolf II.

Din punct de vedere al nominalului, tezaurul cuprinde trei piese cu valoarea de șase groși, o piesă de patru groși, 27 piese de trei groși și cinci piese de câte un dinar, toate din argint³. Încă din faza

* Muzeul Județean de Istorie și Artă Zalău; e-mail: emanoilprapon@gmail.com.

¹ William Mourey, *Conservarea antichităților metalice, de la săpătură la muzeu*, Editura Tehnică, București, 1998, p. 28.

² Ion Sandu, *Deteriorarea și degradarea bunurilor de patrimoniu cultural. Bunuri din materiale anorganice*, vol. I, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, Iași, 2008, p. 127.

³ Emanoil Prapon, Horea Pop, *Sântă Măria, Dealul Bogatului*, în *Cronica cercetărilor arheologice din România, 2021, Campania 2020*, p. 580.

recuperării din sol, monedele erau bine păstrate și relativ lizibile, putându-se stabili nominalul, iar în unele cazuri chiar și emitentul. Practic, lipseau de pe suprafața majorității monedelor, produșii de coroziune specifici argintului sau cuprului din aliaj, cu excepția câtorva piese (Foto 1-2).

Foto 1. Monede din tezaurul de la Sântă Măria, înainte de restaurare (avers).

Foto 2. Monede din tezaurul de la Sântă Măria, înainte de restaurare (revers).

După intrarea în laboratorul de restaurare, piesele au fost tratate conform algoritmului cunoscut: degresare, stabilirea stării de conservare (a gradului de fragilizare) și intervenția propriu-zisă de restaurare⁴.

⁴ Olimpia Mureșan, *Cetatea Oradea redivivus: artefacte metalice – între descoperire și valorificare*, Editura ARCA, Oradea, 2009, p. 63.

Foto 3. Monede din tezaurul de la Sântă Măria, în timpul degresării.

Degresarea și înlăturarea depunerilor humice s-a efectuat prin pensulare cu soluție hidroalcoolică și uscare liberă la temperatura camerei. Această primă intervenție de restaurare a permis împărțirea monedelor pe două categorii de complexitate.

Foto 4. Monede din tezaurul de la Sântă Măria în timpul restaurării (după degresare).

O primă categorie a inclus piesele care nu prezentau pe avers și revers produși de coroziune, ci doar depuneri puțin aderente de sol, înlăturate în mare parte în cadrul procesului de degresare (Foto 4). Monedele din această primă categorie, care prezentau zone cu depuneri humice aderente, au fost tratate în baia cu ultrasunete până la înlăturarea totală a acestora. Monedele au fost imersate în apă distilată, într-un recipient care la rândul lui a fost pus în cuva de ultrasunete. Cuvă de ultrasunete a fost și ea umplută cu apă, care va vehicula undele. Această metodă are avantajul obținerii unor curățări rapide ale suprafețelor acoperite cu pământ sau cu produși de coroziune mai puțin aderenți, însă are dezavantajul că nu poate fi

utilizată pentru piesele fisurate⁵. În schimb, aplicată responsabil, metoda de curățare cu ultrasunete s-a dovedit viabilă chiar și în cazul unor monede din argint cu grad avansat de fragilizare (coroziune intercrystalină)⁶.

În a doua categorie au fost incluse piesele ce prezentau depozite de produși de coroziune ai cuprului din aliaj. Între acestea se aflau cinci dinari maghiari și câteva monede poloneze, una de patru, iar celelalte de trei groși.

Pentru stabilirea tratamentului chimic în vederea înlăturării produșilor de coroziune ai cuprului din aliaj am apelat la determinatoarele numismatice de specialitate pentru monedele medievale, premoderne și moderne. În acest caz, fiind vorba despre monede maghiare și poloneze, am folosit determinantul Huszár⁷ pentru piesele ungurești și Gumowski⁸ pentru cele poloneze.

În urma curățării cu ultrasunete, pentru lotul de monede maghiare a putut fi determinat nominalul (dinari) și eminenții, respectiv Ferdinand I de Habsburg (1526-1564) și Rudolf al II-lea (1576-1608). Aceste două indicii au fost suficiente, pentru a afla din paginile determinantului de monede maghiare (*Münzkatalog Ungarn von 1000 bis heute*), avându-l ca autor pe Huszár Lajos, gradul de puritate al argintului din dinarii ungurești, exprimat în loți. Lotul era o unitate de măsură pentru argint în aliaj, iar o marcă de argint fin cântărea XVI loți⁹ (Tabelul 1).

I	62,5‰	1	3,47222
II	125‰	2	6,94445
III	187,5‰	3	10,41668
IV	250‰	4	13,88880
V	312,5‰	5	17,36114
VI	375‰	6	20,83337
VII	437,5‰	7	24,30550
VIII	500‰	8	27,77783
IX	562,5‰	9	31,25006
X	625‰	10	34,72229
XI	687,5‰	11	38,19452
XII	750‰	12	41,66675
XIII	812,5‰	13	45,13898
XIV	875‰	14	48,61121
XV	937,5‰	15	52,08344
XVI	1000‰	16	55,55567

Tabelul 1. Numărul de loți, corespunzător titlului de metal fin exprimat în procente, număr de semințe și miimi (după Butnariu 2021, p. 104).

Dinarii emiși în perioada 1526-1574 (așadar și emisiunile monetare ale lui Ferdinand I), aveau o puritate a argintului de 8 loți¹⁰, adică 500/1000, iar cei emiși în perioada 1574-1607 (în cazul de față, cei emiși de Rudolf al II-lea) aveau o puritate de 7 loți¹¹, respectiv 438/1000 (Tabelul 2).

⁵ W. Mourey, *op. cit.*, p. 50-51.

⁶ Emanoil Pripon, *Considerații asupra restaurării unor tezaure monetare medievale din patrimoniul Muzeului Județean de Istorie și Artă Zalău, județul Sălaj*, în *Acta Musei Porolissensis*, an XLIII, 2021, p. 295-296.

⁷ Huszár Lajos, *Münzkatalog Ungarn von 1000 bis heute*, Battenberg, 1979.

⁸ Marian Gumowski, *Handbuch der polnischen Numismatik*, Graz, 1960.

⁹ Viorel M. Butnariu, *Lexicon numismatic*, seria MONETA TERRAE MOLDAVIAE III, Editura Ștef, Iași, 2021, p. 104.

¹⁰ Huszár Lajos, *op. cit.*, p. 14.

¹¹ *Ibidem*, p. 14.

	Feingehalt		Stück	Rauhgewicht in g	Feingewicht
1526–1546	8lötig	(0,500)	420	0,58	0,29
1546–1574	8lötig	(0,500)	436	0,56	0,28
1574–1582	7lötig	(0,438)	436	0,56	0,24
1582–1607	7lötig	(0,438)	446	0,55	0,23
1607–1619	6lötig	(0,375)	446	0,55	0,20
1619–1620	5lötig	(0,313)	446	0,55	0,17
21. Aug. bis 5. Sept. 1620	4lötig	(0,250)	440	0,55	0,14
1620–1622	3lötig	(0,187)	440	0,55	0,10
1622–1625	2,5lötig	(0,156)	500	0,49	0,08
1626–1659	5lötig	(0,313)	500	0,49	0,15

Tabelul 2. Conținutul de argint din denarii emiși de Ferdinand I, 1526-1564 și Rudolf al II-lea, 1576-1608 (după *Huszár Lajos* 1979, p. 14).

În lipsa unor investigații fizico-chimice, cunoașterea acestui detaliu a permis aplicarea tratamentului optim pentru înlăturarea depozitelor de oxizi de cupru de pe suprafața monedelor. Ca un corolar, în cazul în care într-un aliaj procentul altui metal sau al altor metale este foarte ridicat, se utilizează metoda specifică pentru constituentul majoritar din aliaj¹². Deoarece, în cazul dinarilor maghiari din tezaur, pe de-o parte conținutul de argint era la paritate cu cuprul (500/1000), ba chiar puțin sub această valoare în cazul emisiunilor mai târzii (438/1000), pe de altă parte monedele erau fragile, iar trei dintre ele deteriorate, am optat pentru un tratament „blând” cu COMPLEXON III 5%, așa cum este acesta denumit și recomandat în literatura de specialitate¹³, urmat de operațiunile sistematice de înlăturare a urmelor de reacție, uscare, degresare, care nu vor fi evocate în textul de față, de fiecare dată când vor fi aduse în discuție tratamentele chimice. Pentru înlăturarea produșilor de coroziune (a carbonaților) de pe suprafața celor două emisiuni monetare ale lui Rudolf al II-lea cu un conținut de argint de de 7 loți, adică 438/1000, am utilizat acid formic 15%, măbind activitatea băii prin încălzire. Acest tip de tratament este recomandat pentru piesele din argint care conțin mult cupru¹⁴, eficiența aplicării lui dovedindu-se în timp¹⁵.

Pentru aflarea conținutului de argint, iar mai apoi utilizarea tratamentului chimic optim în vederea înlăturării produșilor de coroziune de pe suprafața pieselor poloneze și a celor emise în sistem polonez din tezaurul de la Sântă Măria, de un real folos a fost determinantul de monede al lui Marian Gumowski (*Handbuch der polnischen Numismatik*). În cazul acestor monede, tratamentul repetat cu ultrasunete a permis stabilirea nominalelor (piese de trei, patru și șase groși) și a emitenților, respectiv Sigismund I August (1545-1572), Ștefan Bathóry, ca rege al Poloniei (1576-1586), și Sigismund al III-lea (1587-1632).

Conform determinantului Gumowski, puritatea argintului în piesele de patru groși emise de Sigismund I August (1545-1572) era de 14 loți¹⁶ sau 875/1000 (Tabelul 3). În cazul monedelor de trei groși emise de Ștefan Bathóry, puritatea argintului era tot de 14 loți, adică 875/1000 pentru monedele emise până la sfârșitul anului 1579, și de 13,5 loți¹⁷, adică 843,75/1000, pentru cele emise după 1580 (Tabelul 4). Monedele de șase groși emise de Sigismund al III-lea la sfârșitul secolului al XV-lea, prezente în tezaurul de la Sântă Măria, conțineau 13,5 loți¹⁸ de argint, adică aveau un conținut de 843,75/1000 (Tabelul 5).

¹² W. Mourey, *op. cit.*, p. 59.

¹³ *Ibidem*, p. 62.

¹⁴ *Ibidem*, p. 61.

¹⁵ Emanoil Pripon, *Considerații privind restaurarea și conservarea unui tezaur monetar medieval*, în *Acta Musei Porolissensis*, an XXXIII, 2011, p. 300.

¹⁶ M. Gumowski, *op. cit.*, pp. 207.

¹⁷ *Ibidem*, p. 208.

¹⁸ *Ibidem*, p. 210.

CONSERVARE-RESTAURARE

m) Münzfuss zur Zeit Sigismund Augusts 1545-1572

Gattung	Jahr	Gewicht brutto	Silber- probe	Gewicht netto g	Stückzahl auf brutto	1 Krakauer Mark netto
Litauische Obole	1545-47	0.317	1 3/4	0.035	624	5705
Litauische Denare	1546-63	0.317	3 1/2	0.07	624	2852 1/2
Litauische Doppeldenare	1565-70	0.634	3 1/2	0.139	312	1426 1/2
Litauische Halbgroschen	1545-58	1.25	6	0.47	158	421
Litauische Halbgroschen	1558-66	1.26	5 1/2	0.433	160	457
Polnische Groschen	1546-48	2.059	6	0.77	96	256
Tykociner Groschen	1566	1.98	5 1/2	0.68	100	291
Polnische Groschen	1566-68	2.059	5 1/2	0.71	96	279
Litauische Groschen	1545-46	2.54	6	0.955	79	210
Litauische Groschen	1559	2.525	5 1/2	0.868	80	233
Litauische Zweigroschen	1565	1.82	14	1.596	111	124
Litauische Dreigroschen	1546-56	2.67	14	2.33	74	85
Litauische Dreigroschen, grosse	1562	7.07	5 1/2	2.43	28	81 1/2
Litauische Dreigroschen	1562-66	3.00	14	2.625	66	75 1/2
Litauische Viergroschen	1565-69	4.29	14	3.76	47	52 1/2
Litauische Sechsgroschen	1547	5.35	14	4.66	37	42 1/2
Litauische Sechsgroschen, grosse	1562	14.97	5 1/2	5.14	13 1/2	38 1/2
Litauische Halbtaler	1564	13.93	11 3/4	10.24	14 1/2	19
Litauische Taler	1564	27.86	11 3/4	20.47	7 1/4	9 1/2

Tabelul 3. Conținutul de argint din monedele emise de Sigismund August, 1545-1572 (după Gumowski 1960, p. 207).

n) Münzfuss zur Zeit
des Königs Stefan Báthory 1576-86

Verordnung	Münz- gattung	Silber- probe	Stückzahl auf die Krakauer Mark brutto	Mark fein	Gewicht brutto	Feinsilber in 1 Stück
vom 24.IV. 1578	Taler	14	7	8	28.24 g	24.71 g
	Halbtaler	14	14	16	14.12	12.35
	Dreigroschen	14	81.66	93.33	2.42	2.12
	Groschen	14	111 2/3	297.7	1.67	0.663
	Schilling	6	335	893.3	0.59	0.221
vom 5.I. 1580 gültig bis 1601	Taler	13 1/2	7	8.296	28.83	24.317
	Halbtaler	13 1/2	14	16.592	14.41	12.158
	Sechsgroschen	13 1/2	41 22/32	49	4.75	4.03
	Dreigroschen	13 1/2	82 11/16	98	2.37	2.015
	Groschen	5 3/5	106 1/6	295	1.86	0.67
	Halbgroschen	5 3/5	212 1/12	590	0.93	0.335
	Schillinge	2 3/5	177 57/64	990	1.12	0.2
	Denare	1 1/2	540	5760	0.366	0.036

Tabelul 4. Conținutul de argint din monedele emise de Ștefan Bathóry, 1576-1586 (după Gumowski 1960, p. 208).

p) Münzfuss zur Zeit
König Sigismunds III. 1587 - 1632

Verordnung:	Münzsorte	Silber- probe	Stückzahl aus 1 Krakauer Mark		Gewicht eines Stückes	
			brutto	fein	brutto	fein
5.I. 1580, gültig bis 1601	Taler	13 1/2	7	8.29	28.83 g	24.31 g
	Halbtaler	13 1/2	14	16.59	14.41 g	12.15 g
	Sechsgroschen	13 1/2	41 22/32	49	4.75 g	4.03 g
	Dreigroschen	13 1/2	82 11/16	98	2.37 g	2.01 g
	Groschen	5 3/5	106 1/94	295	1.86 g	0.67 g
	Halbgroschen	5 3/5	212 1/47	590	0.93 g	0.33 g
	Schilling	2 3/5	177 57/64	990	1.12 g	0.20 g
	Denar	1 1/2	540	5760	0.36 g	0.03 g
Warschauer Kom- mission 1604	Sechsgroschen	13 1/2	45 1/6	53.28	4.38 g	3.71 g
	Dreigroschen	13 1/2	90 1/3	106.56	2.19 g	1.85 g
	Groschen	5 3/4	127	353.40	1.55 g	0.56 g
Münzkommission 1616	Orte	13	31 4/10	38.70	6.30 g	5.10 g
	Sechsgroschen	13	52 1/2	64.60	3.76 g	3.06 g
	Dreigroschen	13	105	129.20	1.88 g	1.53 g
Danzig 1608	Orte	14	29	33.14	6.80 g	5.96 g
Danzig 1616	Orte	13 1/2	30	35.55	6.59 g	5.56 g
Münzkommission 1614	Dreipölker	7 1/2	128	273	1.54 g	0.72 g
Münzkommission 1619	Dreipölker	6 1/2	164	403.70	1.21 g	0.49 g
Münzkommission 1620	leichter Taler	10	10	16	19.77 g	12.35 g
Münzkommission 13. III. 1623	Ort	11	28	40 8/11	7.06 g	4.60 g
	Sechsgroschen	7 1/4	50	110.34	3.95 g	1.80 g
	Dreigroschen	7 1/4	100	220.68	1.97 g	0.90 g
	Dreipölker	6	168	448	1.18 g	0.44 g
	Groschen	4 1/2	193	686 2/9	1.03 g	0.29 g
	Schilling	2	300	2360	0.66 g	0.08 g

Tabelul 5. Conținutul de argint din monedele emise de Sigismund III, 1587-1632 (după Gumowski 1960, p. 210).

În cazul acestor monede, cu un titlu ridicat de argint, după cum se poate vedea în determinantul lui Gumowski, fluxul de restaurare a implicat imersia în baie de COMPLEXON III 5%¹⁹, urmată de operațiunile standard, tipice pentru restaurarea artefactelor din metal.

În urma intervențiilor de restaurare, au fost înlăturați produșii de coroziune de pe aversul și reversul monedelor, suprafața pieselor fiind perfect lizibilă și căpătând un aspect „plăcut” (Foto 5-6).

¹⁹ W. Mourey, *op. cit.*, p. 62.

Foto 5. Un lot de monede din tezaurul de la Sântă Măria, după restaurare.

Foto 6. Tezaurul de la Sântă Măria, după restaurare.

2. Studiul de caz: Tezaurul de la Fântânele, com. Matei, jud. Bistrița-Năsăud

Tezaurul de la Fântânele, com. Matei, jud. Bistrița-Năsăud, cuprinde un număr de 267 de monede (sec. XVI-XVII) și două ace de păr sau de vâl, din argint aurit, cu montură sferoidală, depuse într-un vas din lut ars (Foto 7). Curățarea repetată în baie cu ultrasunete, folosind ca agent de înlăturare a depunerilor mai puțin aderente apa distilată, a pus în evidență tipul de monede ce compun tezaurul (Foto 8).

Foto 7. Tezaurul de la Fântânele, înainte de restaurare.

Foto 8. Tezaurul de la Fântânele în timpul restaurării (curățarea cu ultrasunete).

Astfel, au fost identificați 18 taleri-leu, emiși pe parcursul secolelor XVI-XVII, 21 de monede cu valoarea de 18 groși (orți), în marea lor majoritate emise în anul 1668, alături de alte câteva emisiuni anterioare acestui an, respectiv din 1658 și 1659 (10 piese). Cele mai numeroase piese din tezaur (218) sunt monedele de șase groși, emise între 1660-1667.

Determinatorul de monede poloneze al lui Gumowski indică pentru taleri o puritate de 14 loți sau 875/1000, pentru monedele de 18 groși (ort) o puritate de 10 loți sau 625/1000, iar pentru monedele de șase groși un conținut de 6 loți sau 375/1000 argint²⁰ (Tabelul 6, coloana Silber-probe).

Pe baza acestor date, ca în cazul tezaurului de la Sântă Măria, fluxul de restaurare a implicat, pe lângă degresare și curățarea cu ultrasunete, intervenții de natură chimică, pentru înlăturarea produșilor de coroziune.

Deoarece talerii aveau un procent ridicat de argint în aliaj (14 loți sau 875/1000), pentru înlăturarea produșilor de coroziune a fost utilizat COMPLEXON III 5%²¹. În cazul monedelor de 18 groși (toate emise după anul 1658), cu o puritate a argintului de 10 loți (625/1000)²² și a celor de șase groși, emise după 1656, având o puritate a argintului de 6 loți sau 375/1000 argint²³, produșii de coroziune, prezenți masiv pe suprafața pieselor, au fost îndepărtați cu acid formic 15%, după cum se știe, un tip de baie folosit adesea pentru obiectele din argint cu mult cupru²⁴.

Tezaurul a fost restaurat etapizat, în loturi de 10-14 piese, unele dintre monede fiind lipite prin produși de coroziune (Foto 8), cu aplicarea diferențiată a tratamentului, în funcție de conținutul de argint din aliaj.

u) Münzfuss zur Zeit
Johann Kasimirs 1649-1668

Verordnung	Münzsorte	Silber-probe	Stückzahl auf die Krakauer Mark zu 201.89:		Gewicht 1 Stückes in g	
			brutto	fein	brutto	fein
Landtags-Beschluss 16. V. 1650	Taler	14	7	8	28.80	25.20
	Ort	14	36	41.14	5.60	4.90
	Sechsgroschen	14	108	123.43	1.87	1.63
	Dreigroschen	14	216	246.86	0.93	0.82
	Taler = 5 Orte	7	162	370.30	1.24	0.54
Ort = 18 Groschen Taler = 5 Orte	Doppelgroschen	7	324	740.60	0.62	0.27
	Groschen	7				
Verordnung vom I. III. 1656	Ort	11	32	46.54	6.50	4.34
	Sechsgroschen	6	53	141.33	3.80	1.43
Verordnung vom 24. III. 1658	Ort	10	32	51.36	6.30	3.93
	Sechsgroschen	6	58	155.29	3.48	1.30
	Dreigroschen	6	120	195	1.67	1.03
	Dreipölker	4 1/2	185 5/8	319	1.09	0.63
	Groschen	4	247 1/2	433 1/3	0.81	0.46
Verabredung mit Andreas Timpf 15. VI. 1663	Gulden (Timpfe)	8	30	60	6.72	3.36

Tabelul 6. Conținutul de argint din monedele emise de Ioan Cazimir, 1649-1668
(după Gumowski 1960, p. 213).

Cele două ace de păr sau vâl, realizate din argint aurit, nu au necesitat alte intervenții de restaurare după curățarea cu ultrasunete, cu excepția unei lipituri și a unei completări minore în zona de îmbinare cu montura din partea superioară a tijei (Foto 9).

²⁰ M. Gumowski, *op. cit.*, p. 213.

²¹ W. Mourey, *op. cit.*, p. 62.

²² M. Gumowski, *op. cit.*, p. 213.

²³ *Ibidem.*

²⁴ W. Mourey, *op. cit.*, p. 61.

Foto 9. Un lot de monede și podoabe din tezaurul de la Fântânele, după restaurare.

Concluzii

Pentru stabilirea și aplicarea tratamentului optim, în cazul restaurării artefactelor din aliaj de argint, este foarte importantă cunoașterea conținutului de metal nobil. În cazul monedelor, în special medievale, premoderne, moderne și contemporane, restauratorul are la îndemână posibilitatea identificării conținutului de argint, consultând determinatoarele pentru monede, care prezintă, așa cum se poate observa și în prezenta lucrare, date concrete în privința purității metalului nobil din care a fost realizată această categorie specială de artefacte.

Aplicarea tratamentului chimic diferențiat (acolo unde este cazul să se intervină chimic), ținând cont de puritatea metalului nobil, scutește restauratorul de complicațiile care pot să apară în urma folosirii unor rețete de tip „panaceu”.

Spre exemplu, în trecut, în multe laboratoare de restaurare din România, s-a utilizat COMPLEXON III pentru curățarea monedelor din argint în devălmășie, fără a se lua în calcul faptul că, în special în cazul monedelor medievale, premoderne și moderne, titlul metalului nobil a fluctuat în funcție de anumiți factori de natură militară, economică, socială, politică etc., chiar în cazul aceluiași nominal și emitent²⁵, la care se adaugă prezența masivă pe piață, în anumite perioade, a falsurilor monetare²⁶.

Soluția de COMPLEXON III este utilizată cu rezultate bune și astăzi în restaurare, însă, în cazul artefactelor din aliaj de argint cu un conținut scăzut de metal prețios, cu precădere monede, s-a constatat că metoda de tratament este deficitară, deoarece, în timp, apar pe suprafața pieselor pete roșiatice de cupru, care necesită noi intervenții de restaurare²⁷.

²⁵ Ioan Petean, Gertrud Alexandra Păltinean, Emanoil Pripon, Gheorghe Borodi, Lucian Barbu Tudoran, *Silver Depreciation in 3-Polker Coins Issued during 1619–1627 by Sigismund III Vasa King of Poland*, in *Materials* 2022, 15, 7514, p. 8-14.

²⁶ Ioan Petean, Gertrud Alexandra Păltinean, Adrian Cătălin Tăut, Simona Elena Avram, Emanoil Pripon, Lucian Barbu Tudoran, Gheorghe Borodi, *Ag and Sn Implications in 3-Polker Coins Forgeries Evidenced by Nondestructive Methods*, in *Materials*, 2023, 16, 5809, p. 6-13.

²⁷ Emanoil Pripon, *Înlăturarea depunerilor de cupru de pe suprafața monedelor realizate din aliaje cu conținut scăzut de argint*, în *Acta Musei Porolissensis*, an XXXV, 2013, p. 344-345; vezi și Olimpia Mureșan, *Considerații privind restaurarea tezaurului [monetar de la Groșii Noi]*, în Corina Toma, Florin Mărginean, Cristiana Tătaru, *Tezaurul monetar de la Groșii Noi (secolele XV-XVII)/The coin hoard of Groșii Noi (15th – 17th centuries)*, Editura MEGA, Cluj-Napoca, 2016, p. 145-146.

Considerăm că informațiile cuprinse în lucrarea de față pot fi utile în procesul de restaurare a patrimoniului numismatic, iar datele privind puritatea argintului din monede, așa cum sunt ele consemnate în determinatoarele de specialitate, constituie un real sprijin pentru restauratorul de bunuri de patrimoniu mobil din metal, în speță din argint.

Bibliografie

- Butnariu M. Viorel, *Lexicon numismatic*, seria MONETA TERRAE MOLDAVIAE, III, Editura Ștef, Iași, 2021.
- Mourey William, *Conservarea antichităților metalice, de la săpătură la muzeu*, Editura Tehnică, București, 1998.
- Mureșan Olimpia, *Cetatea Oradea redivivus: artefacte metalice - între descoperire și valorificare*, vol. I, Editura ARCA, Oradea, 2009.
- Mureșan Olimpia, *Considerații privind restaurarea tezaurului [monetar de la Groșii Noi]*, în Corina Toma, Florin Mărginean, Cristiana Tătaru, *Tezaurul monetar de la Groșii Noi (secolele XV-XVII)/The coin hoard of Groșii Noi (15th – 17th centuries)*, Editura MEGA, Cluj-Napoca, 2016, p. 142-148.
- Petean Ioan, Gertrud Alexandra Păltinean, Emanoil Pripon, Gheorghe Borodi, Lucian Barbu Tudoran, *Silver Depreciation in 3-Polker Coins Issued during 1619–1627 by Sigismund III Vasa King of Poland*, in, *Materials* 2022, 15, 7514.
- Petean Ioan, Gertrud Alexandra Păltinean, Adrian Cătălin Tăut, Simona Elena Avram, Emanoil Pripon, Lucian Barbu Tudoran, Gheorghe Borodi, *Ag and Sn Implications in 3-Polker Coins Forgeries Evidenced by Nondestructive Methods* in, *Materials* 2023, 16, 5809.
- Pripon Emanoil, *Considerații privind restaurarea și conservarea unui tezaur monetar medieval*, în *Acta Mvsei Porolissensis*, an XXXIII, 2011, p. 299 – 306.
- Pripon Emanoil, *Înlăturarea depunerilor de cupru de pe suprafața monedelor realizate din aliaje cu conținut scăzut de argint*, în *Acta Mvsei Porolissensis*, an XXXV, 2013, p. 343 – 348.
- Pripon Emanoil, *Considerații asupra restaurării unor tezaure monetare medievale din patrimoniul Muzeului Județean de Istorie și Artă Zalău, județul Sălaj*, în *Acta Mvsei Porolissensis*, an XLIII, 2021, p. 293-299.
- Pripon Emanoil, Pop Horea, Sântă Măria, Dealul Bogatului, în: *Cronica cercetărilor arheologice din România, 2021, Campania 2020*, p. 580.
- Sandu Ion, *Deteriorarea și degradarea bunurilor de patrimoniu cultural. Bunuri din materiale anorganice*, vol. I, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, Iași, 2008.

CÂTEVA ASPECTE CU PRIVIRE LA RESTAURAREA ȘI CONSERVAREA UNOR SĂBII AFLATE ÎN COLECȚIA MUZEULUI ȚĂRII CRIȘURILOR ORADEA – COMPLEX MUZEAL

Ștefan LIPOT*
Teofil MUREȘAN**

SEVERAL ASPECTS REGARDING THE RESTORATION AND CONSERVATION OF A SERIES OF SWORDS FROM THE ȚĂRII CRIȘURILOR MUSEUM ORADEA – MUSEUM COMPLEX'S COLLECTION

ABSTRACT

The article presents a study about metal restoration; it was made a selection of swords from the Museum's collection, and it is described the restoration methodology of historical weapons from different periods of time and regions.

Keywords: restoration, metal, swords, weapon, corrosion.

Prezentul articol a luat naștere ca urmare a lucrărilor realizate în laboratorul de restaurare metale al Muzeului Țării Crișurilor. Cu ocazia pregătirii secției muzeului de la Cetatea Oradea s-a realizat o selecție de artefacte pentru a fi restaurate, în laborator ajungând în special piese de armament. Pentru acest studiu s-a ales prezentarea metodologiei de restaurare a unui set de săbii din diferite perioade istorice și culturi care au influențat regiunea de azi a Crișanei.

Săbiile se diferențiază prin apartenența la tipologii distincte: cu unul sau două tăișuri, lungimi diferite, de luptă, de paradă, cu teacă metalică sau de piele, cu mânere confecționate din diverse materiale, unele au elemente decorative din alamă sau bronz. Elementul comun este reprezentat de lama sabiei confecționată din oțel; și aceasta este de diferite calități în funcție de compoziția sa și a raportului dintre carbon și fier.

Starea de conservare a săbiilor diferă la fiecare piesă. În cazul metalelor degradarea cea mai problematică o reprezintă coroziunea. Coroziunea reprezintă fenomenul de degradare a metalelor sub acțiunea factorilor externi precum umiditatea, substanțele din atmosferă și sol (în cazul metalelor arheologice). Tipurile de coroziune sunt:

- *coroziunea perforată (sau punctiformă) se prezintă sub forma unor mici zone ale suprafețelor obiectului care prezintă un aspect înțepat, pișcat; este un tip de coroziune frecvent la aliaje;*
- *coroziunea uniformă se dezvoltă în mod identic pe toată suprafața obiectului; se întâlnește fie pe obiecte omogene, fie pe cele plasate într-un mediu omogen;*
- *coroziunea intercristalină se dezvoltă chiar în interiorul obiectului, antrenând o fragilizare a acestuia;*
- *coroziunea selectivă se dezvoltă în aliajele bianare și antrenează distrugerea unuia dintre cei doi constituenți ai aliajului;*
- *coroziunea galvanic afectează toate obiectele care conțin mai multe metale puse în contact fizic; atunci metalul mai puțin nobil se va distruge înaintea metalului mai nobil;*
- *coroziunea în pete (sau cavernoasă) se dezvoltă adesea pe obiectele din metal plasate într-un mediu conducător, aproape de un alt metal mai electropozitiv, dar fără să fie în contact direct cu acesta; în locul în care cele două metale sunt cel mai apropiate, metalul care este mai puțin nobil va coroda până în profunzimea lui;*
- *coroziunea sub tensiune afectează metalele care sunt supuse la forțe de întindere sau compresiune; coroziunea ia adesea forma unei coroziuni intercristaline, dar nu generalizată¹.*

În acest articol se vor prezenta doar câteva exemple de restaurare din setul de săbii asupra cărora s-a intervenit. Prima armă este o sabie maghiară de paradă din secolul al XVIII-lea (nr. inv. 5996), gravată

* Muzeul Țării Crișurilor Oradea – Complex Muzeal; e-mail: stefanlipot@yahoo.com.

** Muzeul Țării Crișurilor Oradea – Complex Muzeal; e-mail: teofil.restaurare@gmail.com.

¹ William Mourey, *Conservarea antichităților metalice*, Editura Tehnică, București, 1998, p. 12, 13.

pe lamă, nichelată, puternic arcuită (L- 82cm) – **fig. 1, 2**. Sabia are teacă confecționată din scoarță acoperită cu piele, prinsă cu garnituri metalice din alamă, ornamentată – **fig. 5 A, B, C, D**; lipsește mânerul, dar fără a avea martor nu se va realiza altul pentru a nu construi un fals istoric. Starea de conservare: lama prezintă zgârieturi, abraziuni, vârful este ciobit, coroziune punctiformă specifică fierului – **fig. 3,4**. Garda, baza mânerului – *capul de leu* – sunt din bronz. Toate acestea prezintă coroziunea specifică aliajelor din cupru – în zonele de contact cu alt metal. Teaca de piele este ușor casantă din cauza lipsei unui tratament specific.

Intervenții de restaurare: obiectul a fost demontat pe elemente constitutive; elementele metalice au fost degresate cu solvenți organici. Pentru lamă, datorită prezenței coroziunii de tip pitting, s-a optat pentru un tratament local cu comprese de soluție 5% acid ortofosforic și 1 % tiuree – inhibitor de coroziune – **fig. 6, 7**; aceste comprese au fost aplicate pe zonele corodate și ținute sub supraveghere perioade scurte de timp. Compresele au fost îndepărtate și soluția îndepărtată prin splălare cu apă distilată. Operațiunea s-a repetat până la eliminarea coroziunii. După tratamentul chimic a urmat o ușoară curățare cu perii fine rotative în zonele corodate. Lama a fost degresată cu solvenți organici și peliculizată cu ulei mineral. Elementele de alamă și bronz s-au curățat chimic cu soluție Complexon III – **fig. 8A**; s-au spălat cu apă distilată, s-au uscat în atmosferă și au fost curățate mecanic cu perii fine la MTS (motor tehnic suspendat); a urmat degresare cu alcool etilic și conservare cu soluție 5% Paraloid B72 aplicat prin pensulare. Elementele sabiei au fost reasamblate – **fig. 9, 10**.

A doua armă este o sabie de paradă germană din sec. al XIX-lea (nr. inv. 6065), cu lama dreaptă și două tășuri, cu gravuri pe lamă (L-82,5cm) – **fig. 11, 12**. Garda este în formă de pară, iar mânerul se termină într-un *cap de leu*, fiind confecționate din alamă. Nu are teacă. Starea de conservare: lama din oțel prezintă coroziune generalizată specifică fierului. Au abraziuni, uzuri mecanice și coroziune specifică aliajelor din cupru. Operațiuni de restaurare: dezasamblarea pe elemente constitutive; piesele au fost degresate cu solvenți organici; lama a fost curățată chimic prin imersie în soluție 5% acid ortofosforic cu 1% tiuree; piesele de alamă au fost imersate în soluție Complexon III; lama a fost curățată și mecanic cu perii rotative fine și cu lână de oțel; pe urmă a fost peliculizată cu ulei mineral – **fig. 13**; elementele de alamă au fost conservate cu soluție 5% Paraloid B72 aplicat prin pensulare.

Al treilea obiect este o sabie de paradă pentru ofițeri de infanterie (L-79cm), model Carol I, datare 1918 (nr. inv. 6064) – **fig. 14 A, B, C**. Starea de conservare: lama ușor curbată, prezintă un strat de culoare (nu e original) și coroziune punctiformă specifică fierului. Garda laterală este de alamă nichelată – prezintă deformări, rupturi, abraziuni, pierderi ale stratului de nichel. Mânerul de lemn este compus din 3 bucăți, este deteriorat și fragilizat. Elementul de alamă ce reprezintă stema României are depuneri aderente de praf, grăsimi și coroziune specifică. Lucrări de restaurare efectuate: desfacerea pe elemente, degresare cu alcool etilic; lama a fost decapată de vopsea prin imersie în soluție 5% NaOH, neutralizată cu soluție 5% acid acetic, apoi spălată cu apă distilată și perieri intermitente. A urmat îndreptarea elementelor deformate la gardă și lipirea rupturilor și a fisurilor cu rășină epoxidică bicomponentă. Elementul conic din bronz a fost curățat cu soluție Complexon III, splălat cu apă distilată și perieri intermitente. Mânerul din lemn a fost consolidat cu soluție 5% Paraloid B72, apoi peliculizat cu ceară cristalină. Lama și garda au fost conservate cu ulei mineral, iar elementul de bronz cu soluție 5% Paraloid B72 – **fig. 16 A, B**.

Următoarea armă este o sabie maghiară din sec. XIX (L-83,5) cu lama ușor încovoiată, cu garda în formă de cruce (nr. inv. 6323) – **fig. 17 A, B, C**. Sabia din oțel prezintă coroziune punctiformă specifică fierului. Mânerul – **fig. 18** – este confecționat din alamă, fiind decorat cu motive florale. Teaca este din scoarță învelită în pluș cu garnituri de bronz, cu motive florale și două cataramă de prindere, au abraziuni, uzuri mecanice și coroziune specifică aliajelor din cupru; teaca este prevăzută cu catifea. Elementele metalice au fost degresate cu solvenți organici; lama a fost curățată cu soluție 5% acid fosforic cu 1 % tiuree; elementele din alamă cu soluție Complexon III. Tratamentul a fost realizat prin imersie de scurtă durată, soluția a fost îndepărtată cu apă distilată; a urmat curățare mecanică locală cu perii rotative, iar lama cu lână de oțel. Peliculizarea alamelor s-a realizat cu soluție 5% Paraloid B72, iar lama cu ulei mineral Balistol – **fig. 20, 21**.

Arma cu nr. inv. 11429 este o sabie tip paradă de ofițer de cavalerie al armatei austro-ungare din sec. XX (L-102cm) – **fig. 22**. Sabia din oțel prezintă coroziune generalizată specifică fierului pe teacă și gardă, iar pe lamă punctiformă. Lucrările de restaurare efectuate sunt: degresare cu solvenți organici, curățare chimică cu soluție 5% Acid fosforic și 1 % tiuree (prin comprese lama și garda, prin imersie teaca), curățare mecanică cu perii rotative și lână de oțel, conservare cu ulei mineral pentru arme – **fig. 23**.

Prin laboratorul de restaurare a trecut și un hanger (iatagan) turcesc (nr. inv. 6040) – **fig. 24 A, B** (L-65cm). Arma are teacă de lemn învelită în piele, lama e de oțel, pe una din suprafețe este ornamentată cu gravuri, prezintă puncte de coroziune izolate și un start îngălbenit de nitrolac. Mânerul – **fig. 24 C** – este confecționat din os în formă de șa și lipsește un element, este deteriorat, sistemul de prindere fragilizat. Arma a fost degresată cu solvenți organici și nitrolacul a fost îndepărtat. Coroziunea de pe lamă a fost curățată cu perii rotative. Mânerul a fost reconstituit, partea lipsă a fost refăcută din ghips de modelaj – **fig. 25 D**; s-a luat mulaj din ceară pentru refacerea elementului lipsă; acesta a fost finisat cu hârtie abrazivă de diferite durități, lipit cu rășină epoxidică bicomponentă și integrat cromatic cu culori acrilice. Lama a fost peliculizată cu ulei mineral.

O armă particulară este sabia austriacă, datată 1878, cu nr. inv. 5997 – **fig. 25 A, B**; prezintă elemente decorative bogat decorate (L-75,5cm), mâner placat cu sidef – **fig. 26 A, B** – și are teacă. Starea de conservare: Lama dreaptă și îngustă prezintă coroziune specifică fierului – **fig. 26 C** – sub formă de insule și punctiformă. Elementele de alamă – **fig. 26 A, B** – prezintă depuneri aderente și un film uniform de produși corozivi specifici. Teaca de piele – **fig. 26 D** – a devenit casantă, iar hârtia roșie care o învelește prezintă lacune și desprinderi. Lucrări de restaurare efectuate: desfacerea elementelor constituente; elementele metalice- curățare fizică, chimică, mecanică: lama – curățare chimică – imersie soluție 5% acid fosforic cu 1% tiuree, spălare, curățare mecanică cu MTS; elemente alamă – spălare cu apă distilată și surfactant neionic, perieri intermitente; imersie în soluție Compexon III, spălare cu apă distilată, uscare în alcool etilic; teaca – s-a refăcut și completat învelitoarea din hârtie; s-a integrat cromatic lacunele cu acuarele; conservarea pieselor cu soluție 5% Paraloid B72 aplicat prin pensulare; lama s-a conservat cu ulei mineral Balistol; reasamblarea elementelor constituente – **fig. 27 A, B**.

Sabie, datată sec. XVIII-lea, cu teacă din oțel, cu lama puțin arcuită, garda dreaptă, cu unul din capete răsucit (L-89,5cm) – **fig. 29 A, B**, nr. inv. 6070 – prezintă coroziune insulară și punctiformă specifică fierului pe lamă cât și pe teacă; coroziunea a fost îndepărtată mecanic. Mânerul, cu prăsele din lemn – **fig. 30 A, B** – partea de prindere – are o intervenție anterioară, o completare grosolană cu rășină și nefinisată; s-a refăcut completarea cu rășină epoxidică bicomponentă și s-a modelat forma specifică; completarea a fost integrată cromatic.

Piesa cu nr. inv. 6052 este o sabie de artilerist cu lama ușor curbată și garda simplă, datată 1863 (L-87cm) – **fig. 31 A, B** –, iar cea cu nr. inv. 6100 este o spadă scurtă cu lama dreaptă, ușor arcuită către vârf, datată sec. al XIX-lea, (L-37,5cm) – **fig. 33 A, B**. Ambele arme sunt din oțel și au mânerul din alamă. Lamele prezintă coroziune specifică fierului, iar alama specifică cuprului. Lamele au fost curățate chimic cu soluție 5% acid fosforic și 1% tiuree, spălate cu apă distilată și curățate mecanic cu perii rotative. Mânerele au fost curățate chimic cu soluție Complexon III, spălate cu apă distilată și lustruite cu pâslă; s-au peliculizat cu soluție 5% Paraloid B 72, iar lamele impregnate cu ulei mineral.

Concluzii

În prezentarea de față s-a făcut o selecție de 10 săbii care au trecut prin laborator în cursul anului precedent. Artefactele provin din depozitul de istorie al Muzeului Țării Crișurilor și au fost restaurate pentru expozițiile permanente ale Secției Muzeul Orașului Oradea. Aceste arme au ridicat diferite probleme de restaurare datorită diversității deteriorărilor și a tipurilor de metale constituente; au existat și similitudini, obiectele sunt arme albe, săbii, lamele sunt din oțel. Pentru a eficientiza cât mai bine procesul de restaurare s-a asigurat un flux tehnologic care să ajute la ușurarea muncii. Proiectul de restaurare a reprezentat o provocare, dar în urma acestuia rezultatul a fost posibilitatea de valorificare muzeografică a artefactelor.

Bibliografie

1. During D.D., Everet, *Corrosion Atlas*, Editura Elsevier, 2018
2. Macarovici, Constantin Gheorghe, *Chimie anorganică*, Editura Didactică și Pedagogică, București, 1972
3. Mourey, William, *Conservarea antihităților metalice*, Editura Tehnică, București, 1998
4. Nenițescu, C.D., *Chimie generală*, Editura Didactică și Pedagogică, București, 1972

Fotografii

fig. 1 – sabie maghiară din sec. XVIII, nr. inv. 5996, înainte de restaurare

fig. 2 – revers

fig. 3 – detaliu coroziune pitting

fig. 4 – detaliu vârful lamei

fig. 5 A – elemente alamă de pe teacă

fig. 5 B – element mâner

fig. 5 C – interior mâner corodat

fig. D – gardă alamă

fig. 6 – tratament local

fig. 7 – compresă cu soluție acid fosforic

fig. 8 A – curățare cu Complexon III

fig. 8 B – după curățare

fig. 9 – după restaurare – vederea A

fig. 10 – după restaurare – vederea

fig. 11 – sabie de paradă germană din sec. XIX, nr. inv. 6065, înainte de restaurare

fig. 12 – detaliu

fig. 13 – după restaurare

fig. 14 A – sabie de paradă ofiter infanterie model Carol I, nr. inv. 6064, înainte de restaurare, fața A

fig. 14 B – fața B

fig. 14 C – detaliu

fig. 15 – curățare mecanică

fig. 16 A – după restaurare

fig. 16 B – după restaurare

fig. 17 A – Nr. inv. 6323 – sabie maghiară din sec. XVIII

fig. 17 B

fig. 17 C – lama sabiei

fig. 18 – detaliu mâner

fig. 19 – detaliu vârful lamei

fig. 20 – după restaurare

fig. 21 – după restaurare

fig. 22 – sabie ofițer de cavalerie armata austro-ungară sec. XX, nr. inv. 11429 – înainte de restaurare

fig. 23 – după restaurare

fig. 24 A – iatagan, nr.inv. 6040, înainte de restaurare

fig. 24 B

fig. 24 C – detaliu mâner înainte de restaurare

fig. 24 D – în timpul restaurării

fig. 24 E – după restaurare

fig. 24 F – mânerul integrat cromatic

fig. 25 A – sabie austriacă nr.inv. 5997 – înainte de restaurare –foto A

fig. 25 B – foto B

fig. 26 A – mâner

fig. 26 B – element teacă

fig. 26 C – detaliu lamă

fig. 26 D – integrare cromatică teacă

fig. 27 A – după restaurare

fig. 27 B – foto B

fig. 28 A – mânerul după restaurare

fig. 28 B

fig. 29 A – sabie cu teacă, nr. inv. 6070 – înainte de restaurare

fig. 29 B – după restaurare

fig. 30 A – mânerul înainte de restaurare

fig. 30 B – după restaurare

fig. 31 A – sabie, nr. inv. 6052: înainte de restaurare

fig. 31 B

fig. 32 A – mânerul înainte de restaurare

fig. 32 B – mânerul după restaurare

fig. 33 A – sabie scurtă, nr. Inv. 6100 – înainte de restaurare

fig. 33 B – după restaurare

RESTAURAREA ȘI CONSERVAREA A TREI OBIECTE ARHEOLOGICE DIN CUPRU AFLATE ÎN COLECȚIA MUZEULUI ȚĂRII CRIȘURILOR ORADEA – COMPLEX MUZEAL

Teofil MUREȘAN*

THE RESTORATION AND CONSERVATION OF THREE ARCHAEOLOGICAL OBJECTS MADE OF COPPER FROM THE ȚĂRII CRIȘURILOR MUSEUM ORADEA – MUSEUM COMPLEX'S COLLECTION

ABSTRACT

The article presents the methodology of archaeological metal objects restoration and conservation. As a case study three different copper objects were selected; it is presented the restoration process step-by-step.

Keywords: restoration, conservation, archaeological metal, copper, corrosion.

Cuprul este de fapt primul metal fabricat de către om în cantități mari și utilizat pentru scopuri practice. După unii istorici-arheologi, pe baza săpăturilor făcute în Suza și în ținuturile Sumeriene, rezultă că Ag și Au au fost cunoscute după Cu. Cuprul ar fi fost descoperit cu 6000 ani î.e.n. de către un popor care trăia în Turchestan sau pe versantul sudic al Munților Caucaz. De aici a pătruns în Mesopotamia (5500 î.e.n.) și în Egipt (5000 î.e.n.). Pe la 3000 î.e.n. apare cupru în Creta, iar în Europa vestică mult mai târziu. Minereurile de cupru, folosite de popoarele antice, proveneau din Asia Mică și din insula Cipru. De la numele metalului fabricat în această insulă, numit aescypium, derivă cuvântul latinesc cuprum¹. Cuprul metalic are culoare roșie caracteristică; în foițe extrem de subțiri apare, prin transparență, albastru-verzui. Cuprul pur este un metal moale, destul de rezistent la rupere și ductil; se lucrează bine cu ciocanul, la rece, și se modelează la presiuni mari².

Elementele chimice pot fi împărțite în metale și nemetale. Metalele în stare solidă și lichidă posedă unele proprietăți comune, bine precizate. Metalele conduc bine electricitatea, căldura și sunt opace. Metalele au tendința de a forma ioni monoatomici pozitivi, prin pierdere de electroni. Legătura metalică este specifică metalelor și aliajelor. Electronii de valență, aflați statistic la distanțe egale de mai multe nuclee, sunt puși în comun de aceștia. Electronii polinucleari formează gazul electronic, care în absența unui câmp electric exterior circulă dezordonat în metal. Atomii deveniți cationi au o așezare ordonată în spațiu, alcătuind scheletul ionic. Ionii prezintă o mișcare permanentă de agitație termică, care se manifestă prin oscilații în jurul poziției de echilibru, cu o amplitudine care crește cu temperatura. Legăturile metalice sunt legături chimice ce se formează între atomii metalelor cum ar fi Mg, Na, Cu. Cea mai simplă teorie ce explică legăturile metalice spune că atomii metalelor cedează electronii de pe ultimul strat pentru a forma cationi. Acești cationi sunt așezați pe straturi, acestea fiind așezate unele peste altele. Electronii cedați de atomii metalelor sunt liberi în interiorul structurii. Astfel, legătura metalică este atracția electrostatică dintre ionii pozitivi care sunt ficși și electronii cu sarcină electrică negativă care se mișcă continuu printre ioni. Ionii pozitivi sunt ficși în interiorul structurii, în timp ce electronii sunt liberi să se miște în interiorul ei. Aceștia formează o mare de electroni. Factorul ce influențează legătura metalică este sarcina ionului, care este egală cu numărul de electroni cedați. Faptul că metalele sunt bune conducătoare de electricitate se explică din cauza electronilor care sunt liberi să se miște în interiorul structurii. Legătura metalică este cauza multor proprietăți fizice ale metalelor, cum ar fi duritatea, conductivitatea termică, rezistența electrică, opacitatea și luciul.

Obiectele din subiectul acestui articol au fost descoperite în urma campaniei arheologice din anul 1991 la Cetatea Oradea; provin dintr-un atelier local din perioada pașalâcului de Oradea (1660-1692)³. Artefactele au stat o perioadă îndelungată de timp în sol. Din acest motiv au apărut degradări specifice

* Muzeul Țării Crișurilor Oradea – Complex Muzeal; e-mail: teofil.restaurare@gmail.com.

¹ Constantin Gheorghe Macarovici, *Chimie anorganică*, Editura Didactică și Pedagogică, București, 1972, p. 348.

² Costin D. Nenițescu, *Chimie generală*, Editura Didactică și Pedagogică București, 1972, p. 1046.

³ Informații oferite de către dl. arheolog Doru Marta.

materialelor metalice arheologice. Factorii de deteriorare externi cei mai importanți sunt: umiditatea, aerul, substanțele din sol. Acești factori au ca și efect apariția coroziunii. *Coroziunea* reprezintă transformarea și deteriorarea materială a suprafețelor de metal sub acțiunea factorilor externi. În cazul de față tipul de coroziune întâlnit este cea *uniformă* – pe toată suprafața obiectului. *Sub acțiunea apelor de infiltrație, a oxigenului și a diverselor molecule chimice obiectul arheologic abandonat în sol va avea tendința naturală de a se întoarce la starea de minereu, care este cea mai stabilă pentru el. În funcție de agresivitatea factorilor externi și de starea metalului (pur sau aliat), reîntoarcerea la starea de minereu poate de mai lungă sau de scurtă durată. Unele metale sunt mai sensibile la umiditate, la oxidare sau la clorurare. Cuprul și aliajele sale sunt mai predispuse la transformări în oxizi, carbonați și cloruri; se vor conserva mai bine în mediu bazic sau neutru decât în mediu acid⁴.* Principalii compuși chimici care reprezintă produșii de coroziune ai cuprului sunt:

- cupritul – Cu_2O , de culoare roșu cărămiziu;
- tenorit – CuO , de culoare neagră;
- malahit – $\text{CuCO}_3 \cdot \text{Cu}(\text{OH})_2$, de culoare verde;
- covelină – CuS , de culoare albastru-indigo;
- calcosină – Cu_2S , de culoare gri-negru;
- clorură cuproasă – CuCl , culoare gri-alb ceros.

Primul obiect este o *farfurie din cupru* – nr. inv. 15409 (fig. 1, 2) și provine din săpăturile arheologice de la Cetatea Oradea. Starea de conservare: prezintă deformări mecanice, fisuri, lacune, zgârieturi, abraziuni, depuneri aderente de praf, grăsimi și coroziune specifică cuprului. Al doilea obiect reprezintă un *capac din cupru pentru ibric în formă de turban* – nr. inv. 16030 (fig. 3, 4). Are aceeași proveniență. Obiectul prezintă o intervenție anterioară de restaurare, are completări, dar datorită trecerii unui timp îndelungat a fost necesară o nouă intervenție. Se observă următoarele deteriorări: mici lacune, zgârieturi, abraziuni, depuneri aderente de praf, grăsimi, coroziune de tip pitting specifică. Primele etape ale restaurării sunt:

1. Spălare cu apă distilată și perieri intermitente (perii sintetice fine);
2. Degresare cu solvenți organici;
3. Curățare chimică cu soluție Complexon III (fig. 5);
4. Îndepărtarea soluției prin spălare cu apă distilată.

Lacunele farfuriei au fost completate cu rășină epoxidică bicomponentă (img. 6) și finisate cu freze fine, utilizând aparatul cu micromotor (fig. 7). De asemenea, completările vechi ale celui de-al doilea obiect au fost finisate și aduse la nivel cu aceeași metodă. A urmat integrarea cromatică, utilizând culori reversibile (fig. 8). La sfârșit au fost peliculizate cu soluție 5% Paraloid B72, diluat în toluen cu acetonă raport 1:1 aplicat prin pensulare.

Cel de-al treilea obiect reprezintă un *suport pentru lumânare din cupru cositorit* (fig.13, 14). Provine direct din șantierul de arheologie, prezintă depuneri de pământ, elementul central este desprins, are puternice deformări mecanice, fracturi, zgârieturi, abraziuni, produși corozivi specifici. Obiectul a fost spălat cu apă distilată și perieri intermitente (perii de plastic) pentru a îndepărta argila. A fost degresat cu solvenți organici, curățat mecanic cu perii rotative fine și chimic cu soluție Complexon III. Elementul desprins a fost lipit, iar lacunele completate cu rășină epoxidică bicomponentă (fig. 15, 16). Completările au fost aduse la nivel și finisate cu freze fine, pe urmă integrate cromatic (fig. 17, 18). Peliculizarea s-a realizat cu soluție 5% Paraloid B72, diluat în toluen cu acetonă raport 1:1 aplicat prin pensulare.

Concluzii

Articolul de față prezintă un scurt studiu din perspectiva restauratorului asupra metalului cupru. S-au prezentat proprietățile cuprului privind în intimitatea materiei cu ajutorul chimiei. Ca și studiu de caz s-a urmărit procesul de restaurare a trei obiecte metalice diferite. Punctul comun reprezintă materialul constituent – cuprul. Există, astfel, o similitudine în etapele restaurării, metalul arheologic cupru necesitând anumite tipuri de tratamente. În urma intervențiilor obiectele pot fi valorificate muzeografic și expuse pentru public.

Bibliografie

1. Macarovici, Constantin Gheorghe, *Chimie anorganică*, Editura Didactică și Pedagogică, București, 1972
2. Mourey, William, *Conservarea antichităților metalice*, Editura Tehnică, București, 1998
3. Nenițescu, Costin D., *Chimie generală*, Editura Didactică și Pedagogică, București, 1972

⁴ Mourey William, *Conservarea antichităților metalice*, Editura Tehnică, București, 1998, p. 10.

Imagini

Fig.1 – farfuria înainte de restaurare

Fig. 2 – spatele farfuriei

Fig. 3 – capacul înainte de restaurare

Fig. 4. – detaliu

Fig. 5 – curățare chimică

Fig. 6 – completare lacune

Fig. 7 – finisare completări

Fig. 8 – integrare cromatică

Fig. 9 – după restaurare

Fig. 10

Fig. 11 – după restaurare

Fig. 12

Fig. 13 – înainte de restaurare

Fig. 14.

Fig. 15 – după completare cu rășină

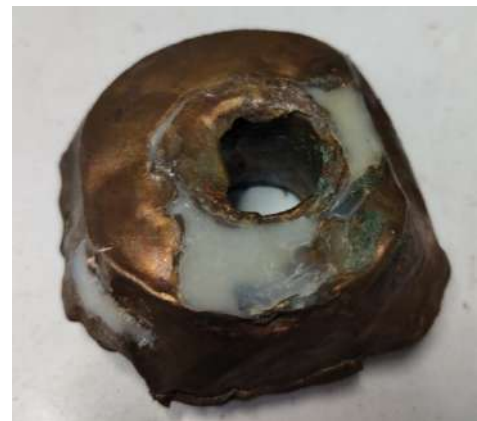

Fig. 16

Fig. 17 – integrare cromatică

Fig. 18

Fig. 19 – după restaurare

Fig. 20

RESTAURAREA CUTIEI DE CEAS A UNEI PENDULE DE PERETE DIN SECOLUL AL XIX-LEA

PRECUB Attila*

THE RESTORATION OF A PENDULUM WALL CLOCK'S BOX FROM THE 19TH CENTURY

ABSTRACT

The following article presents the restoration of a wall clock with pendulum from the 19th century made from wood. There are detailed presentations of the conservation state before the intervention, the operations during the restoration and the process of taking blank photos after the restoration was finished.

Keywords: wall clock, restoration, consolidation, varnishing.

DESCRIERE

Pendul de perete cu mecanism de ceas cu două arcuri (unul pentru afișaj orar și altul pentru baterea orelor). Pendulă decorată cu un profil feminin ambutisat în tablă de alamă, pendul cu cinci tije și trei distanțiere orizontale de echidistanțiere. Cutia de protecție și rezonanță sonoră este din lemn de brad, ușa furniruită cu furnir de nuc și are trafor frontal pentru vitrare cu sticlă transparentă lisă. Pe lateralele verticale ale ușii de acces la mecanism sunt colate două semicoloane strunjite din lemn de nuc cu ornament de factură barocă. Baza cutiei este simplă cu un decupaj curbiliniu central între baza cutiei și coroana cutiei, pe ușă de acces la mecanism sunt două profile frezate pe toată lungimea ușii.

Datarea: a doua jumătate a secolului al XIX-lea.

DESCRIEREA TEHNICII DE EXECUȚIE A CUTIEI

Componente ale carcasei

1. Partea superioară
2. Partea inferioară
3. Laterale
4. Ușă
5. Ornamente strunjite
6. Rucvant (spate)

1. Partea superioară a carcasei este executată din scândură de brad de dimensiuni 340mm x 155mm x 20mm rindeluită. Pe marginile laterale și față aplicat un profil din lemn de nuc în formă de sinus îmbinate prin tăiere la 45° înclieirea cu clei de oase.
2. Partea inferioară este executată din scândură de brad rindeluită la dimensiuni: 350mm x 165mm x 20mm cu decupaj pe față în formă de acoladă. În partea din spate cu falț pentru rucvant, față și lateralele furniruite cu furnir de nuc fibre transversale. Sub placa inferioară sunt aplicate ornamente în formă de piramidă sculptate cu terminație de ornamente strunjite.
3. Lateralele sunt executate din lemn de brad de dimensiuni: 522mm x 35mm x 16mm rindeluite îmbinate în rame cu geam alungit cu locaș pentru sticlă.
4. Ușa cutiei (carcasei) este executată din lemn de brad rindeluită de dimensiuni: 520mm x 55mm x 18mm. Îmbinat în cepuri, executat manual la dimensiuni: 520mm x 270mm pe partea din spate cu falț pentru sticlă. Pe față lonjeroanelor ușor profilate, iar pe părțile laterale aplicate ornamente strunjite din lemn de nuc.

Legătura superioară decupată în formă de semicerc. Pe partea inferioară cu locaș pentru geam de dimensiuni 8x8mm închis cu șipci de brad de dimensiuni: 6x6x470mm.

Fața ușii este placată cu furnir de nuc îmbinată în formă de solzi de pește. Încleită cu clei de oase

5. Ornamentele strunjite sunt executate din lemn de nuc secționat.
6. Rucvant (spate) este executat din scândură de brad rindeluit de dimensiuni: 520mm x 202mm, pe față furniruită cu furnir de nuc încleită cu clei de oase.

Finisarea cutiei a fost executată manual cu shellac.

* Muzeul Țării Crișurilor Oradea – Complex Muzeal, e-mail: precub.attila@gmail.com.

DESCRIEREA STĂRII DE CONSERVARE A OBIECTULUI ÎNAINTE DE RESTAURARE

Din punct de vedere a stării de conservare, piesa se prezintă într-o stare de degradare avansată. Aceasta se datorează degradărilor fizice și fizico-chimice suferite de-a lungul timpului, factorul principal fiind omul, prin manipulare incorectă, intervenții neadecvate și depozitare în condiții improprii.

În categoria degradărilor fizice amintim: intervențiile neadecvate, precum folosirea cuielor de metal pentru a fixa elementele desprinse (profilele pe partea superioară), uzuri funcționale (zgârieturi, lovituri), elemente lipsă (ornamente de pe partea inferioară, o semicoloană de pe ușă).

O altă categorie importantă o reprezintă degradările fizico-chimice, provocate de umiditate, cum sunt modificările dimensionale prin umflare, dezlipirea profilelor și a ornamentelor și crăpături de-a lungul fibrei (rucvantul cutiei), pierderea calităților adezive ale cleiului.

Degradări provocate de lumină și trecerea timpului, anume îmbătrânirea și decolorarea lemnului, oxidarea lacului.

PROPUNERI DE RESTAURARE

Desprăfuire, dezinfecție, curățire mecanică, demontarea în părți componente, eliminarea cleiului învechit, eliminarea lacului învechit cu un decapant gel Borma Wachs, curățirea în totalitate a reziduurilor rămase pe suprafață cu alcool tehnic, consolidarea structurii de rezistență, consolidarea mobilizărilor la îmbinări, executarea ornamentelor lipsă prin strunjire din lemn de nuc după martori existenți, completarea ornamentelor lipsă prin încleire cu clei de oase, chituri punctuale, integrarea cromatică folosind un baț de nuc deschis, finisarea manuală cu shellac.

Tehnicile utilizate în procesul de restaurare a fost următoarele:

- Strunjirea,
- Băituirea,
- Lăcuirea manuală cu Shellak.

A urmat procesul de restaurare, în vederea căruia au fost prestabilite demersuri, tehnicile de lucru și materialele necesare.

PIESA ÎNAINTE DE RESTAURARE

Fig. 1

Fig. 2

După cum arată fotografiile, putem observa starea de conservare a obiectului dinainte de restaurare. Piesa în discuție prezentând o stare avansată de degradare, observăm deficiențele obiectului de dinaintea restaurării. Acestea au constatat în: depuneri de praf, lipsă de ornamente, slăbirea, fragilizarea structurii acestuia, materializată prin rupturi, fracturări, mobilizări ale zonelor de încliere datorate pierderii adeziunii, urmare a degradării cleiului de origine animală, precum și degradări de culoare ale masei lemnoase și exfolieri ale stratului de lac învechit.

În raport cu acestea, s-a trecut la strategia detaliată de restaurare, la tehnicile, precum și materialele necesare unui demers concret, coerent și corect, menit a reda obiectului forma și funcționalitatea sa inițială.

Profilele care erau lipsă, pierdute, lacune, au fost refăcute în urma unei documentații mai ample asupra tipologiei ceasului pe care l-am restaurat. Deci, martori pentru aceste profile au fost făcute după elementele originale, iar acolo unde nu am avut reper din piesa originală, m-am folosit de documentația privind tipologia ceasurilor de perete din aceeași perioadă cu ceasul restaurat și atelierul în care a fost produs. În documentarea pe care am făcut-o pe marginea ceasurilor de perete am găsit un ceas identic cu cel pe care l-am restaurat, și care a constituit sursa pentru reperele lipsă din ceasul pe care l-am restaurat. Pentru aceasta anexez fotografii martor.

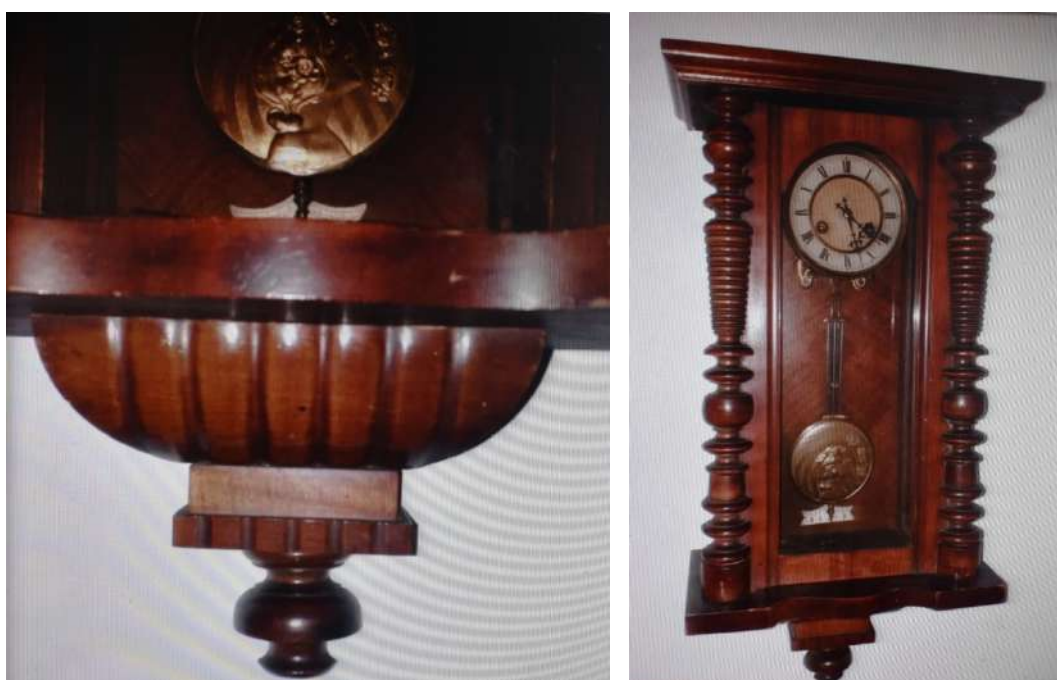

Fig. 3 Piesă de reper din documentare

FOTOGRAFIEREA OBIECTULUI

În prima fază am procedat la fotografierea obiectului în starea sa de degradare inițială, precizăm de la început, după cum se va vedea la fiecare etapă de lucru au fost executate fotografii martor ale procesului de restaurare.

DESPRĂFUIREA, CURĂȚAREA MECANICĂ USCATĂ

S-au folosit pensule moi pentru îndepărtarea depunerilor de praf, precum și aspirator.

DEMONTAREA PIESEI

Am trecut la demontarea piesei în părțile componente.

Fig. 4

Fig. 5

IGIENIZAREA PIESEI

Operațiunea următoare a fost cea a igienizării piesei, demers în care am aplicat un tratament de dezinfectie și dezinsecție, utilizând solvenți destinați speciali acestei operațiuni, după cum urmează:

- Soluție antimucegai;
- Soluție contra insectelor (Antitarlo).

Am tratat piesa cu soluțiile anterior menționate și am aplicat asupra ei procedeul de carantină cu o durată de 7 zile, prin izolarea în sac de polietilenă închis și etanș, spre a elimina prin gazele insectele și ouăle lor.

Fig. 6

CURĂȚIRE

După carantină am trecut la a doua fază de curățire – eliminarea stratului de lac învechit (de pe ușa piesei), utilizând o soluție de decapare gel, care prezintă calități deosebit de eficiente, utile acestei operațiuni. În continuare am desfășurat operațiuni de curățire cu pâslă abrazivă fină, lame și cuțite de diferite profile. Operațiunea de curățire s-a încheiat prin tamponarea cu alcool etilic asupra fețelor afectate, cu scopul eliminării pe cât posibil în totalitate a resturilor de reziduuri rămase pe suprafața obiectului.

Fig. 7

RESTAURAREA PROPRIU-ZISĂ A OBIECTULUI

După fazele de mai sus am trecut la restaurarea propriu-zisă a obiectului, în urma căreia piesa și-a redobândit aspectul și funcționalitatea inițiale.

Am început consolidarea obiectului prin reîncluire, completarea ornamentelor lipsă, stâlpul din partea dreaptă a ușii și ornamentele din partea de jos a cutiei, executat prin strunjire.

Fig. 8

Fig. 9

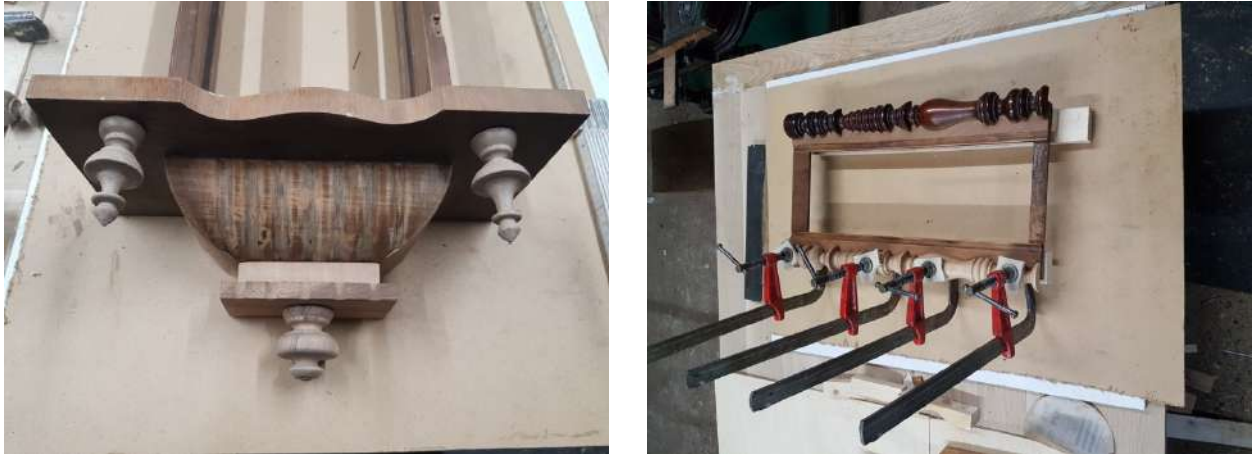

Fig. 10

Fig. 11

CHITUIRI PUNCTUALE CU CHIT DE LEMN (BALSITE 2 COMPONENTE K,W)

Fig. 12

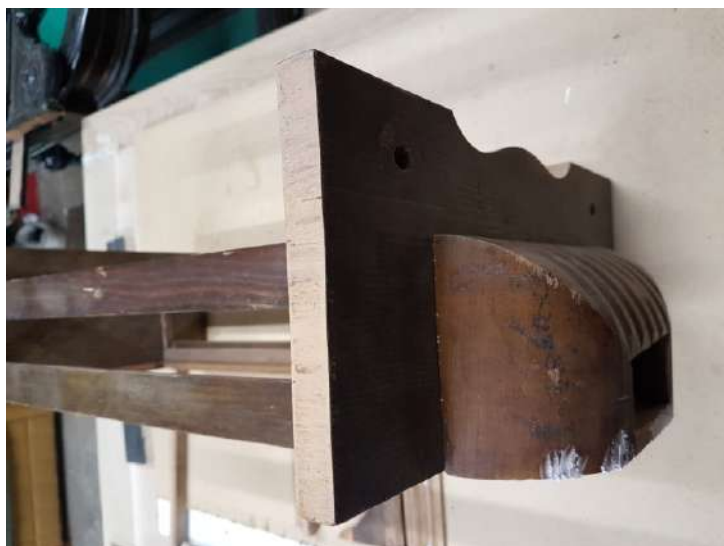

Fig. 13

INTEGRAREA CROMATICĂ

Integrarea cromatică a ornamentelor completate, spre a reveni în concordanță cu întreg ansamblul piesei, a fost realizată cu ajutorul unui baiț de nuc prin procedeul pensulării.

Fig. 14

FINISAREA, LĂCUIREA

A urmat finisarea piesei, în speță lăcuirea care s-a executat într-un loc ferit de curenți de aer, pentru a evita lipirea pe suprafață tratată a unor particule de praf, a eventualelor insecte, ori ale impurităților. Am respectat condițiile precise de temperatură ideală de 22°C. Am verificat cu deosebită atenție dacă suprafețele în cauză destinate restaurării sunt curate și bine uscate. Pentru această operațiune am folosit Shellak, cel mai utilizat de către restauratori, deoarece garantează obiectelor de artă din lemn, un efect nu excesiv de lucios, ce valorifică venatura și culoarea naturală. Aceasta s-a realizat cu aplicarea manuală, în mai multe straturi până s-a obținut efectul perfect satinat al suprafețelor lăcuite.

Fig. 15

Fig. 16

Fig. 17 Finisarea spatele cutiei cu ceară

PIESA DUPĂ RESTAURARE

Fig. 18

Fig. 19

ANALIZE CHIMICE FOLOSIND METODELE IBA. ARTEFACTE DE STICLĂ DIN SECOLELE XIV-XVIII DESCOPERITE ÎN CETATEA ORADEA. DATE PRELIMINARE (PROIECTUL GLASS@ORADEAFORTRESS)

Olimpia MUREȘAN*

Roxana BUGOI**

CHEMICAL INVESTIGATIONS BY ION BEAM ANALYSIS (IBA). GLASS FINDS FROM ORADEA FORTRESS (14TH-18TH CENTURIES). PRELIMINARY DATA (GLASS@ORADEAFORTRESS PROJECT)

ABSTRACT

This paper reports the preliminary results of the chemical analyses on a selection of Medieval glass fragments discovered during the archaeological investigations performed at Oradea Fortress during 1991-2018. The glass fragments were analyzed using IBA methods at AGLAE particle accelerator from Centre de Recherche et de Restauration des Musées de France (C2RMF), Paris, France within the EU HORIZON Project IPERION CH – project proposal Glass@OradeaFortress.

Keywords: archaeological glass, chemical analysis, PIXE, PIGE, Medieval glass.

INTRODUCERE

Sticla este cunoscută, produsă și folosită încă din antichitate¹. Ca material arheologic, sticla are o pondere scăzută în descoperirile arheologice, deoarece este un material fragil, fiind afectat dramatic de trecerea timpului. Mai mult, dintotdeauna a existat practica reciclării cioburilor de sticlă².

Fiind un material amorf, sticla nu are un punct de topire definit. Prin încălzire, sticla se înmoaie treptat până la lichifiere, ceea ce permite prelucrarea sa prin presare, suflare, turnare, laminare, tehnici dezvoltate de-a lungul timpului³.

Determinarea compoziției chimice a artefactelor de sticlă descoperite în săpături arheologice permite identificarea tipului de sticlă (sodică, potasică, sticlă de plumb), originea materiilor prime (folosind elemente minore și cele la nivel de urme), natura coloranților – în cazul în care sticla este colorată, sau cea a opacifianților – dacă sticla este opacă se pot face speculații privind tehnologia de fabricare.

Prin coroborarea cu rezultate analitice deja existente în literatura de specialitate se poate sugera locul de producere a sticlei, se pot identifica legături comerciale din perioadele istorice în care obiectele au fost încadrate din punct de vedere cronologic, se pot face considerații generale referitoare la nivelul economic al societății, ținând cont că pentru mult timp în anumite zone geografice, sticla a fost considerată un material prețios.

În timpul săpăturilor arheologice sistematice desfășurate în Cetatea Oradea în decursul ultimelor decade, au fost descoperite numeroase fragmente de sticlă provenind din diverse obiecte datate în perioada medievală. Pentru a îmbogăți informația referitoare la acest tip de artefacte, s-a inițiat un demers interdisciplinar vizând caracterizarea din punct de vedere compozițional a unei selecții de fragmente de sticlă medievală descoperite în acest sit.

ANALIZE IBA PE PROBE DE STICLA ARHEOLOGICA. PROIECTUL GLASS@ORADEAFORTRESS

În contextul cercetărilor științifice moderne, au fost puse la punct metode de analiză fizico-chimice ce oferă posibilitatea unei abordări de înaltă performanță, atât din punct de vedere calitativ, dar și

* Muzeul Țării Crișurilor Oradea – Complex Muzeal; e-mail: olimpia_muresan2010@yahoo.com.

** Institutul National de Cercetare-Dezvoltare pentru Fizică și Inginerie Nucleară „Horia Hulubei”; e-mail: bugoi@nipne.ro.

¹ Sandra Davison, *Conservation and restoration of glass*, Butterworth-Heinemann, Oxford, 2003; Koen Janssens, *Modern methods for analysing archaeological and historical glass*, vol. 1, Chichester, John Wiley & Sons, 2013.

² Ian C. Freestone, *The recycling and reuse of Roman glass: analytical approaches*, în *Journal of Glass Studies*, 57, 2015, p. 29-40.

³ S. Davison, *op. cit.*

cantitativ, ce permit o caracterizare complexă a artefactelor arheologice din sticlă⁴. Aceste investigații presupun însă investiții și dotări aparte, dar și cercetători avizați în domeniu⁵.

Compoziția chimică a sticlei se poate determina folosind simultan două tehnici experimentale bazate pe ioni produși de către acceleratori de particule: PIXE (Particle Induced X-ray Emission) și PIGE (Particle Induced Gamma Emission), ambele metode nucleare spectroscopice nedistructive aparținând „familiei” Ion Beam Analysis/Analize folosind fascicule de ioni (IBA)⁶. Aceste analize se bazează pe bombardarea probei, a cărei compoziție se dorește a fi determinată, cu un fascicul de protoni cu energii de ordinul MeV-lor și detecția radiației atomice și nucleare emise, informația obținută fiind apoi prelucrată calitativ și cantitativ folosind softuri specializate prin care se obține compoziția chimică. Metoda PIXE utilizează detecția razelor X caracteristice fiecărui element chimic, ce sunt emise ca urmare a rearanjării electronilor pe straturile interne ale atomilor țintei (excitare atomică indusă de protoni), în timp ce în cazul metodei PIGE, sunt detectate și analizate razele gama prompte de energii bine definite emise de către nucleele atomice ca urmare a interacției lor cu protonii incidenti de înaltă energie. Metoda PIXE se poate folosi pentru detecția unui număr mare de elemente chimice – de la sodiu (Na) la uraniu (U) –, în timp ce metoda PIGE este folosită în special pentru determinarea cantitativă a elementelor ușoare, cum ar fi sodiul (Na), magneziul (Mg) sau aluminiul (Al). Combinarea datelor cantitative rezultate prin folosirea simultană a celor două metode de analiză – PIXE și PIGE – conduce la o caracterizare chimică exhaustivă a țintei bombardate de către fascicolul de protoni. Astfel, în cazul artefactelor de patrimoniu, se pot obține detalii privitoare la materiile prime, proveniența, sau se pot identifica rețelele de fabricație⁷.

În anul 1988 la Centre de Recherche et de Restauration des Musées de France (C2RMF)/Centrul de Cercetare și de Restaurare a Muzeelor din Franța s-a instalat un accelerator de particule dedicat în exclusivitate caracterizării artefactelor aparținând patrimoniului material, cunoscut sub numele de AGLAE (Accélérateur Grand Louvre d'Analyse Élémentaire). Acesta este folosit pentru studiul obiectelor de artă și arheologice din Franța, dar ocazional a fost utilizat și pentru investigarea a varii artefacte din spațiul european și extra-european. În favoarea acestei afirmații pledează câteva proiecte europene deja finalizate, cum ar fi Labs-TECH, EU-ARTECH, CHARISMA, IPERION CH și IPERION HS, prin intermediul cărora o serie de cercetători din spațiul european și extra-european au fost agreați și li s-a permis accesul la acceleratorul AGLAE pentru a efectua analize pe eșantioane arheologice din patrimoniul țării de proveniență⁸.

Fig. 1 Acceleratorul de particule AGLAE

⁴ S. Davison, *op. cit.*; Koen Janssens, *op. cit.*

⁵ Koen Janssens, *op. cit.*; Claire Pacheco, Quentin Lemasson, Brice Moignard, Laurent Pichon, Marie Radepon, Didier Gourier, *D'AGLAE à New AGLAE*, în *Technè*, 4, 2016, p. 63-69; Laurent Pichon, Brice Moignard, Quentin Lemasson, Claire Pacheco, Philippe Walter, *Development of a multi-detector and a systematic imaging system on the AGLAE external beam*, în *Nuclear Instruments and Methods in Physics Research Section B*, vol. 318, 2014, p. 27-31.

⁶ K. Janssens, *op. cit.*

⁷ Roxana Bugoi, Olimpia Mureșan, *A brief study on the chemistry of some Roman glass finds from Apulum*, în *Romanian Reports in Physics*, vol. 73, nr. 3, 202, art. nr. 803, p. 1-10; Koen Janssens, *op. cit.*; Claire Pacheco et alii, *op. cit.*, p. 63-69.

⁸ Claire Pacheco et alii, *op. cit.*, p. 63-69.

Fig 2. Sala experimentală a acceleratorului de particule AGLAE

Fig. 3 Sistemul de detecție în fascicol extern IBA de la AGLAE

În cadrul proiectului EU HORIZON 2020 IPERION CH, în perioada 6-11 aprilie 2019 s-a desfășurat la acceleratorul AGLAE, C2RMF, Paris, Franța, experimentul intitulat Glass@OradeaFortress, în cadrul căruia, folosind metodele PIXE și PIGE, s-au analizat 154 de probe de sticlă, dintre care 97 de fragmente au provenit din cercetări arheologice efectuate în Cetatea Oradea. Fragmentele de sticlă supuse investigațiilor nu au reprezentat bunuri culturale mobile, în consecință nu au necesitat certificat de export (Legea nr.182/2000, Art. 37 alin. (2) și (3) privind protejarea patrimoniului cultural național mobil).

Pe lângă probele de sticlă de perioadă medievală de la Cetatea Oradea, au mai fost măsurate și fragmente cu atribuire temporală similară provenind de la Cetatea Sâniob (județul Bihor), Cetatea Alba Iulia și Cetatea de Scaun a Sucevei. În plus, au mai fost studiate din punct de vedere compozițional și câteva bucăți de sticlă de perioadă romană descoperite la Alba Iulia, analize ce au condus la publicarea unui articol științific⁹.

⁹ Roxana Bugoi, Olimpia Mureșan, *op. cit.*, p. 1-10.

Fragmentele de sticlă descoperite în Cetatea Oradea au fost datate în secolele XIV-XVIII. Obiectele din care provin sunt diverse, ele demonstrând prosperitatea locuitorilor Cetății Oradea de-a lungul secolelor. Probele au fost identificate ca provenind de la ferestre, ochiuri de geam gotice, pahare – multe dintre ele de aparentă (manu)factură venețiană – flacoane, sticle, brățări etc. Eșantioanele de sticlă arheologică au fost transportate la accelerator în pungi individuale etichetate. Toate probele au fost curățate în prealabil prin șlefuirea zonei supuse analizelor pe o suprafață de ordinul a câțiva mm². Câteva esantioane au fost șlefuite într-unul dintre laboratoarele din cadrul C2RMF destinat preparării probelor supuse cercetării.

Analiza IBA propriu-zisă a presupus scanarea unei suprafețe șlefuite de $500 \times 500 \mu\text{m}^2$ din fiecare fragment cu un fascicol de protoni de 3 MeV focalizat la un diametru de $50 \mu\text{m}$ și detecția fotonilor emiși de probă prin intermediul unui sistem complex multi-detector¹⁰. Timpul de achiziție a datelor a fost de aproximativ 3-4 minute. Plasarea corectă a probei în fața fascicolului a fost laborioasă din cauza dimensiunilor mici ale suprafețelor probelor supuse analizelor. La începutul și la sfârșitul fiecărei zile s-au executat măsurări de calibrare folosindu-se standarde de sticlă – sticle moderne cu compoziție certificată (Brill A, Brill B, Brill C, Brill D, BGIRA 3, BGIRA 4). În timpul executării analizelor, accesul persoanelor în sala acceleratorului a fost strict interzis.

Desfășurarea analizelor IBA a fost comandată și monitorizată în direct prin intermediul mai multor computere situate într-un spațiu dedicat, complet separat de zona de măsură – camera de comandă a acceleratorului.

Fig. 4 Sticlă venețiană

Fig. 5 Secțiunea șlefuită pentru analiza IBA

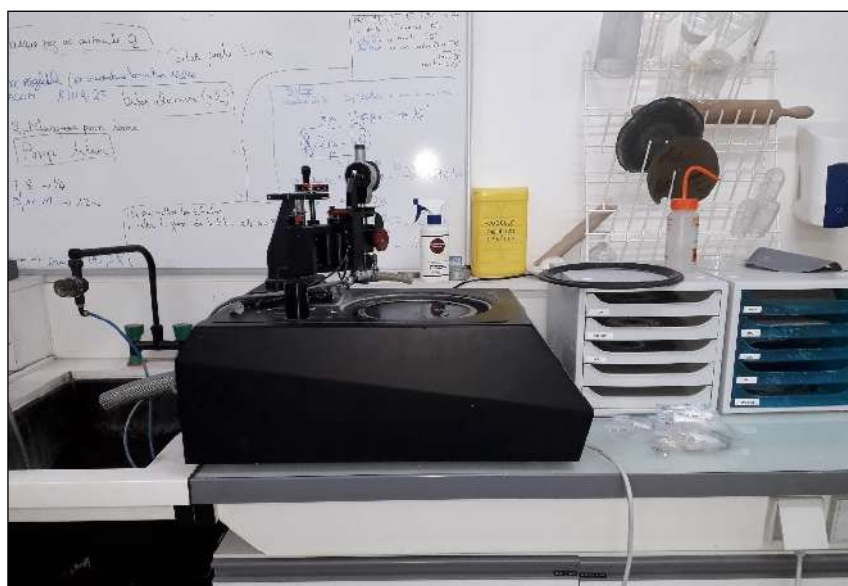

Fig. 6 Aparat de șlefuit probe

¹⁰ Claire Pacheco et alii, *op. cit.*, p. 63-69; Laurent Pichon et alii, *op. cit.*, p. 27-31.

Fig. 7. Operații premergătoare analizelor IBA – selectarea probelor

Fig. 8. Sala de analize IBA. Pregătire pentru execuție analiză – poziționare probă

Fig. 9 Monitorizarea achiziției de date

Fig. 10 Câteva fragmente de sticlă analizate folosind metodele IBA

Primele concluzii rezultate din investigarea fizico-chimică a fragmentelor de sticlă arheologică din Cetatea Oradea sunt următoarele:

- probele analizate prezintă o compoziție chimică foarte diversă. Astfel, majoritatea fragmentelor au fost fabricate din sticlă potasică, rezultată prin folosirea ca fondant a cenușilor de arbori, practic rețete tipice pentru perioada medievală; câteva au fost produse din sticlă sodică – cel mai probabil, acestea sunt sticle de proveniență venețiană; alte probe au rețete sugerând un amestec de sticlă sodică și sticlă potasică – probabil sticlă reciclată;
- fragmentele de brățari de sticlă conțin cantități considerabile de plumb (câteva procente, dar nu mai mult de 10% PbO) și staniu (~ 1% SnO);
- banda albă ce decorează suprafața unei brățări conține oxid de Sn (IV) în cantitate mare, sugerând folosirea ca pigment a stanatului de plumb;
- culoarea probelor de sticlă este dată de grupările cromofore de cationi. Astfel, a fost evidențiată prezența cobaltului în câteva probe de sticlă albastră și a cuprului sau fierului în câteva probe de sticlă cu diferite nuanțe de verde;
- arsenicul a fost detectat în câteva probe, compușii acestui element chimic jucând rol decolorant ori de agent de rafinare;
- într-o mărgea de sticlă albastră s-a detectat un conținut mare de plumb (25% PbO);
- firele decorative metalice, bogate în cupru, au fost identificate ca atare prin analize punctuale;
- culoarea neagră a fost corelată cu conținutul ridicat de oxid de Fe(III) (4-6% Fe₂O₃);
- S-au făcut analize și în zone de fractură proaspătă pe fragmente sparte în decursul săpăturilor, măsurările IBA efectuându-se astfel și pe zone neșlefuite. Rezultatele măsurărilor pe aceeași probă – zona șlefuită și secțiunea/spărtura modernă – au fost comparabile în limita erorilor experimentale. Acesta este un argument ce pledează pentru posibilitatea folosirii pentru analizele IBA a fracturilor moderne prezente pe unele fragmente de sticlă arheologică, fără a mai fi necesară o șlefuire/curățare prealabilă. În orice caz, pentru a efectua corect analizele chimice pe artefactele din sticla arheologică ce au zăcut în sol perioade îndelungate de timp, este important ca zona analizată să fie liberă de produși de coroziune.

Mulțumiri

Proiectul GLASS@ORADEAFORTRESS a beneficiat de suportul financiar al proiectului EU HORIZON 2020 IPERION CH (Proiect No. 654028).

BIBLIOGRAFIE

- Roxana Bugoi, Olimpia Mureșan, *A brief study on the chemistry of some Roman glass finds from Apulum*, în *Romanian Reports in Physics*, vol. 73, nr. 3, 202, art. 803, p. 1-10.
- Sandra Davison, *Conservation and restoration of glass*, Butterworth-Heinemann, Oxford, 2003.
- Ian C. Freestone, *The recycling and reuse of Roman glass: analytical approaches*, în *Journal of Glass Studies*, 57, 2015, p. 29-40.
- Koen Janssens, *Modern methods for analysing archaeological and historical glass*, vol. 1, Chichester, John Wiley & Sons, 2013.
- Claire Pacheco, Quentin Lemasson, Brice Moignard, Laurent Pichon, Marie Radepon, Didier Gourier, *D'AGLAE à New AGLAE*, în *Technè*, 4, 2016, p. 63-69.
- Laurent Pichon, Brice Moignard, Quentin Lemasson, Claire Pacheco, Philippe Walter, *Development of a multi-detector and a systematic imaging system on the AGLAE external beam*, în *Nuclear Instruments and Methods in Physics Research Section B*, vol. 318, 2014, p. 27-31.

ARANJAREA COLECȚIEI DE PICTURĂ A SECȚIEI DE ARTĂ ÎN NOUL DEPOZIT DIN CADRUL MUZEULUI ȚĂRII CRIȘURILOR ORADEA – COMPLEX MUZEAL

SZILÁGYI Mária Ildikó*

THE ARRANGEMENT OF THE ART DEPARTMENT'S PAINTING COLLECTION IN THE NEW STORAGE-ROOM OF THE ȚĂRII CRIȘURILOR MUSEUM FROM ORADEA – MUSEUM COMPLEX

ABSTRACT

The Țării Crișurilor Museum from Oradea has moved to its new location on Armatei Române Street in 2018. Before the relocation there was a long period of preparation and packing the collection for the transfer to the new location. At the beginning of 2020, the painting storage was set up and the mobile panel option was chosen. After the painting storage was set up and before unpacking, a project was drawn up on how to place the works on the shelves.

Keywords: project, arrangement, the painting depot, mobile rasters.

Muzeul Țării Crișurilor din Oradea s-a mutat în noul sediu de pe Str. Armatei Române în anul 2018¹.

Înainte de mutare a fost o perioadă îndelungată de pregătire și ambalare a colecției în vederea transferului la noul sediu. În procesul ambalării pieselor de muzeu un rol de seamă a revenit alegerii și proiectării tipului de ambalaj ce urmează a fi utilizat la împachetare, acesta urmând să îndeplinească anumite condiții, de siguranță, fiind vorba de protejarea unor bunuri culturale muzeale. Din acest motiv, opțiunea alegerii materialelor s-a oprit asupra unor produse optime, de bună calitate, destinate unor astfel de operațiuni de ambalare. Materialele destinate ambalării constau din: cutii de carton, carton ondulat, folii cu bule de aer, netex, polistiren expandat, bandă adezivă pentru lipit, dispozitiv pentru mânuire bandă adezivă, lame (cuttere) și foarfece pentru debitarea materialului de ambalat, șnur și sfori pentru legat, markere colorate în vederea diferitelor consemnări etc. Datorită numărului relativ mare de tablouri, peste 1000 de obiecte, ar fi fost complicat să se confecționeze pentru fiecare lucrare în parte câte o cutie de dimensiune diferită. În consecință, s-a luat decizia ca tablourile să fie grupate pe dimensiuni apropiate, în ordinea crescătoare a dimensiunilor. S-a ajuns astfel la proiectarea a douăzeci și șase de tipuri de cutii din carton. La proiectarea fiecărei tip de cutie în parte, a fost luat în calcul și spațiul necesar unor materiale adiacente (coli veline, folii cu bule de aer, carton ondulat), excedentul de spațiu existent de la o cutie la alta de aceeași mărime, dar impus de dimensiunile tabloului, fiind completat tocmai cu aceste materiale de umplutură, pentru mai mare siguranță².

Cutiile au fost marcate cu anumite informații privind lucrările ambalate și anume: numărul de inventar, autorul, titlul lucrării, dimensiunea acesteia, dacă provine din expoziție sau din depozit, cărei școli îi aparține (artă românească contemporană, artă românească interbelică sau artă universală), locul exact de unde s-a ridicat lucrarea³.

Întrucât după mutarea în noul sediu secția de artă nu avea încă mobilier de depozitare, toate obiectele au fost păstrate în săli provizorii de depozitare, rămânând în ambalajul lor.

La începutul anului 2020, s-a făcut amenajarea depozitelor.

Cele patru depozite (pictură, artă decorativă, sculptură și grafică) ale secției de artă se află la etajul II în cele două aripi ale clădirii și sunt poziționate lângă liftul de marfă, având avantajul de a optimiza transportul lucrărilor.

Condițiile generale pe care trebuie să le îndeplinească un spațiu destinat depozitării sunt următoarele: salubritatea, stabilitatea microclimatică, fiabilitatea instalațiilor, rezistența plafoanelor,

* Muzeul Țării Crișurilor Oradea – Complex Muzeal; e-mail: ildikoszilagy@ yahoo.com.

¹ Szilágyi Mária Ildikó, *Colecția Secției de artă a Muzeului Țării Crișurilor din Oradea – Procesul de ambalare și transport al patrimoniului specific de la vechiul la noul sediu*, în *Biharea*, XLV, 2018, p. 225-242.

² Szilágyi Mária Ildikó, Vasile Sarca, *Pregătirea colecției de pictură a secției de artă din cadrul Muzeului Țării Crișurilor din Oradea în vederea mutării într-un nou sediu. Considerații asupra procesului de ambalare*, în *Biharea* XXXI/XXXIII, 2004-2006, Oradea, 2009, p. 338-339.

³ *Ibidem*.

absența poluării alcaline, căile de acces și deschidere să fie corelate cu volumul și masa obiectelor, ceea ce înseamnă că acestea trebuie să permită pătrunderea ușoară a obiectelor în depozite, blocarea ferestrelor cu materiale cu mare rezistență termică, pardoselile să nu atragă praful și care se pot curăța ușor⁴.

Depozitul de pictură al secției de artă este amplasat în sud-vestul clădirii, are un spațiu de 104 mp și satisface cerințelor mai sus amintite. Cele trei ferestre ale acestui depozit sunt acoperite cu obloane de lemn. Această măsură creează două avantaje deosebite: pe de o parte asigură o mai mare stabilitate microclimatică în depozit, cunoscând faptul că prin ferestre se realizează cel mai mare transfer de căldură, mai cu seamă prin ferestrele prin care pătrund radiațiile incidente, pe de altă parte crește suprafața de depozitare. Fiind amplasat lângă laboratorul de restaurare pictură, aceasta creează un avantaj pentru patrimoniu, deoarece distanța dintre depozit și laborator este foarte mică, eliminând astfel stresul pentru lucrări.

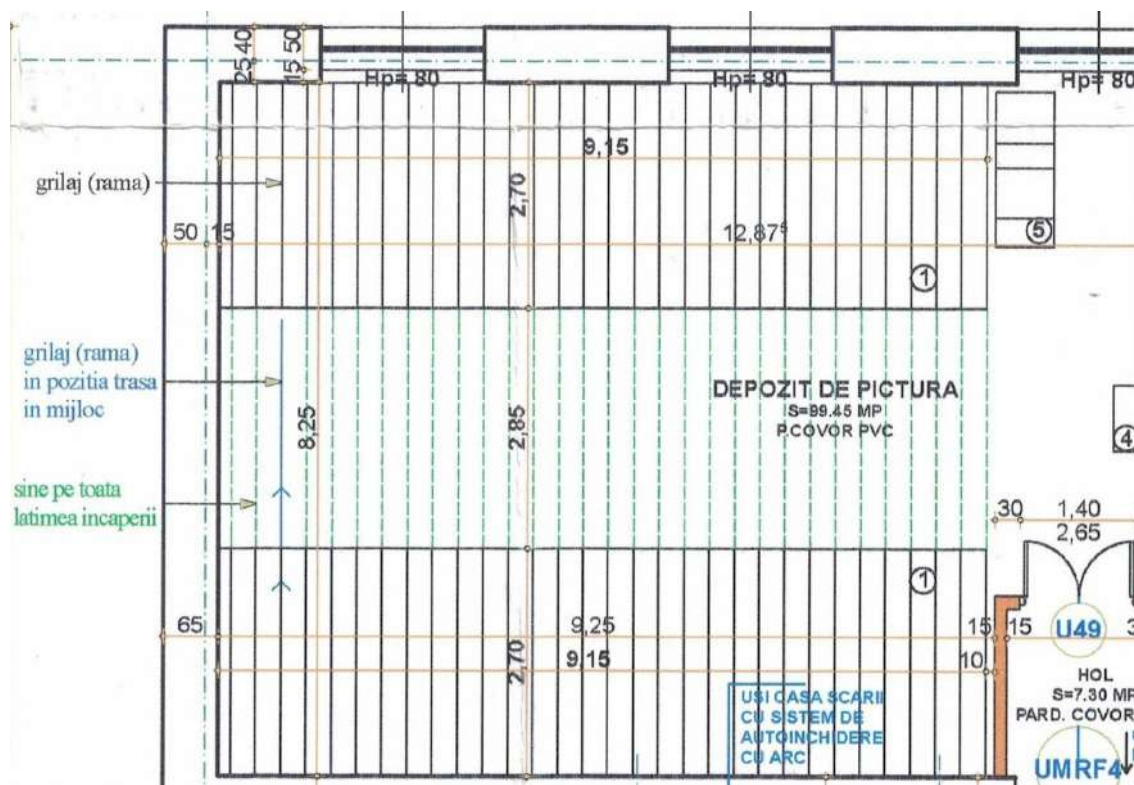

Foto 1. Planșa depozitului de pictură

Ca loc permanent de păstrare al obiectelor muzeale mobilierul condiționează în cea mai mare măsură conservarea acestora prin întinderea completă și o poziție care să elimine tensiunile.

Pentru depozitarea picturii de șevalet pe pânză se pot folosi trei tipuri de moduli:

- panoul fix de mari dimensiuni;
- panoul mobil;
- raftul compartimental⁵.

La Muzeul Țării Crișurilor din Oradea s-a optat pentru varianta cu panoul mobil, care este foarte des utilizat la muzee de artă. Acest sistem are avantajul că la spațiu mai mic încap foarte multe tablouri, dar are dezavantajul că frecvența mare a mișcării panourilor glisante, direct proporțională cu numărul tablourilor montate pe cele două fețe ale panoului, mărește în mod considerabil efectul trepidațiilor⁶.

Pentru depozitarea acestei colecții de pictură s-a proiectat sistemul de grilaje rulante – tip Dexion (270 x 915 x H410,6) cm, înălțimea încăperii fiind 4,35-4,40 m, 62 grilaje dispuse pe două rânduri, lungime grilaj 270 cm, șine de rulare în pardoseală și tavan pe toată lățimea încăperii, grilaj din plasă rigidă cu ochiuri, în rețea de 40 x 40 mm.

⁴ Aurel Moldoveanu, *Conservarea preventivă a bunurilor culturale*, Centrul pentru formare, educație permanentă și management în domeniul culturii, Ministerul Culturii și Cultelor, București, 2003, ediția a II-a, p. 175-176.

⁵ *Ibidem*, p. 176.

⁶ *Ibidem*, p. 177.

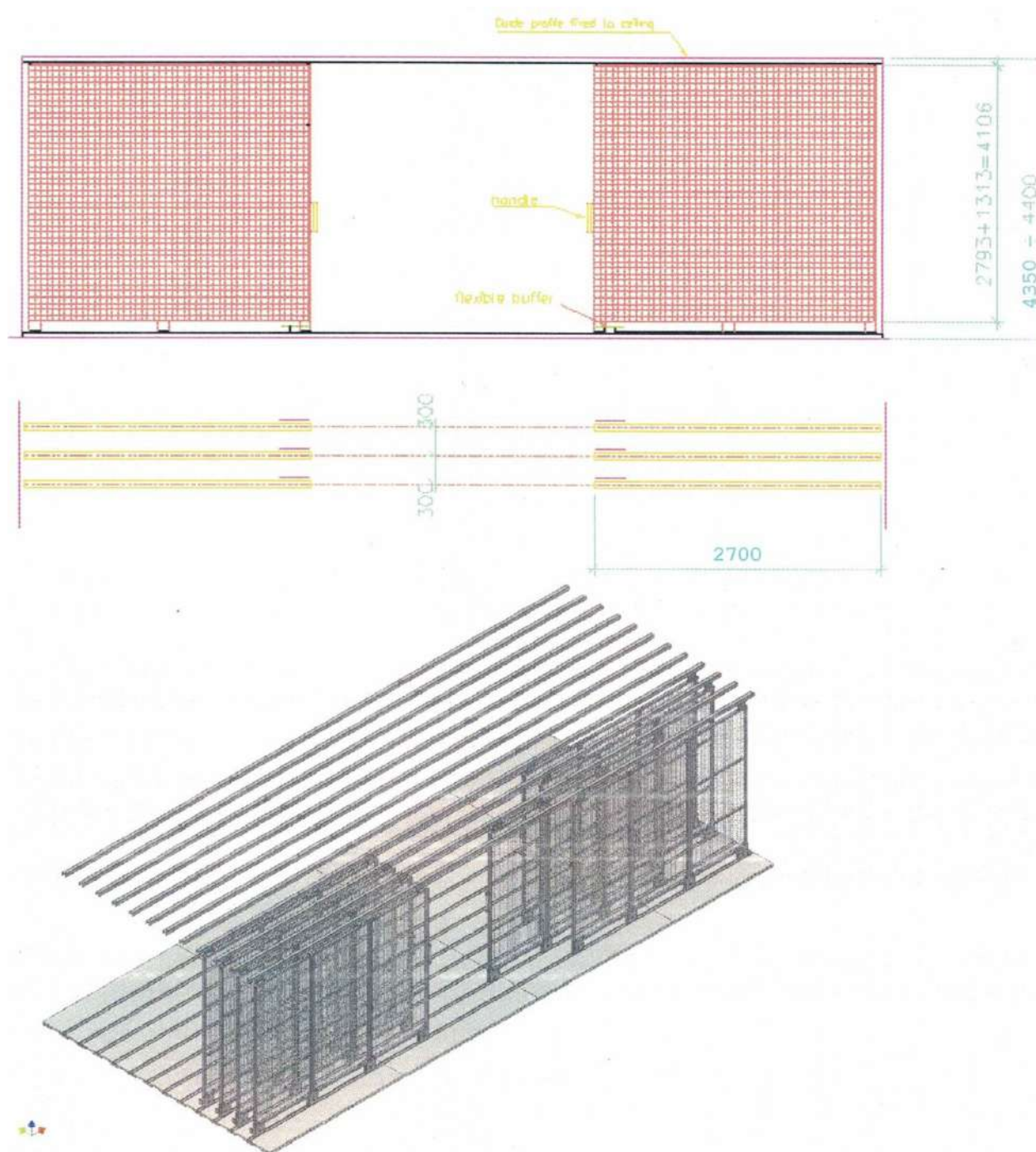

Foto 2. Proiectul sistemului de grilaje rulante tip Dexion pentru depozitarea colecției de pictură

Foto 3. Amenajarea depozitului de pictură

Foto 4. Amenajarea depozitului de pictură

Foto 5. Amenajarea depozitului de pictură

După amenajarea depozitului de pictură și înainte de despachetare s-a făcut un proiect privind modalitatea de așezare a lucrărilor pe rastele.

În primul rând, s-a împărțit colecția în ordine alfabetică după autori în trei grupe: pictura universală cu aproximativ 250 de lucrări, pictura modernă cu circa 350 de tablouri, și pictura contemporană cu aproximativ 570 de picturi. Astfel, în funcție de numărul și dimensiunile lucrărilor, s-a optat și pentru numărul rastelelor.

S-a mai făcut o selecție și anume: pe de o parte lucrările care au fost alese pentru expoziția de bază și pe de altă parte lucrările care nu au fost alese pentru expunere. Astfel, pentru lucrările de pictură care urmau să fie expuse în expoziția de bază de artă românească contemporană au fost pregătite rastelele din față pe partea stângă (6 rastele), pentru expoziția de bază de artă românească modernă au fost alese rastelele din față pe partea dreaptă (6 rastele), iar pentru expoziția de bază de artă europeană au fost alese rastelele din spate (8 rastele). Astfel, tablourile din diferite perioade nu s-au amestecat între ele și amenajarea expoziției de bază a fost mai ușoară din această privință.

Pentru lucrările de pictură contemporană care nu intrau în expoziția de bază au fost pregătite rastelele din partea stângă (20 rastele), cu anumite litere în ordine alfabetică, deoarece scopul era ca tablourile să fie așezate în ordine alfabetică după autorul lucrărilor.

Tot așa, pentru lucrările de pictură modernă, care nu intrau în expoziția de bază, au fost pregătite rastelele din partea dreaptă (9 rastele), cu anumite litere în ordine alfabetică, deoarece scopul și aici era ca tablourile să fie așezate în ordine alfabetică după autorul lucrărilor.

La fel s-a procedat și la picturile universale care nu intrau în expoziția de bază, au fost pregătite rastelele din partea dreaptă (11 rastele), chiar după picturile moderne cu anumite litere în ordine alfabetică, deoarece scopul și aici era ca tablourile să fie așezate în ordine alfabetică după autorul lucrării.

Depozitarea colecției de pictură s-a făcut în felul următor. În prima fază au fost transportate cutiile cu cărucioare din sălile provizorii (aproximativ 20 cutii). În a doua fază lucrările au fost despachetate și selectate în categoria în care vor intra, adică tabloul respectiv se expune sau nu, este pictură universală, modernă sau contemporană. Totodată, s-a verificat starea de conservare a fiecărei lucrări. Faza a treia a fost montarea agățătorilor de tip „L”, pe fiecare lucrare câte două. Faza a patra era agățarea picturilor la rastelul potrivit. După faza aceasta s-a repetat procedura, adică din nou au fost transportate aproximativ 20 de cutii, s-au aplicat aceleași faze și așa mai departe.

Foto 6. Fază de lucru – depozitarea lucrărilor de pictură

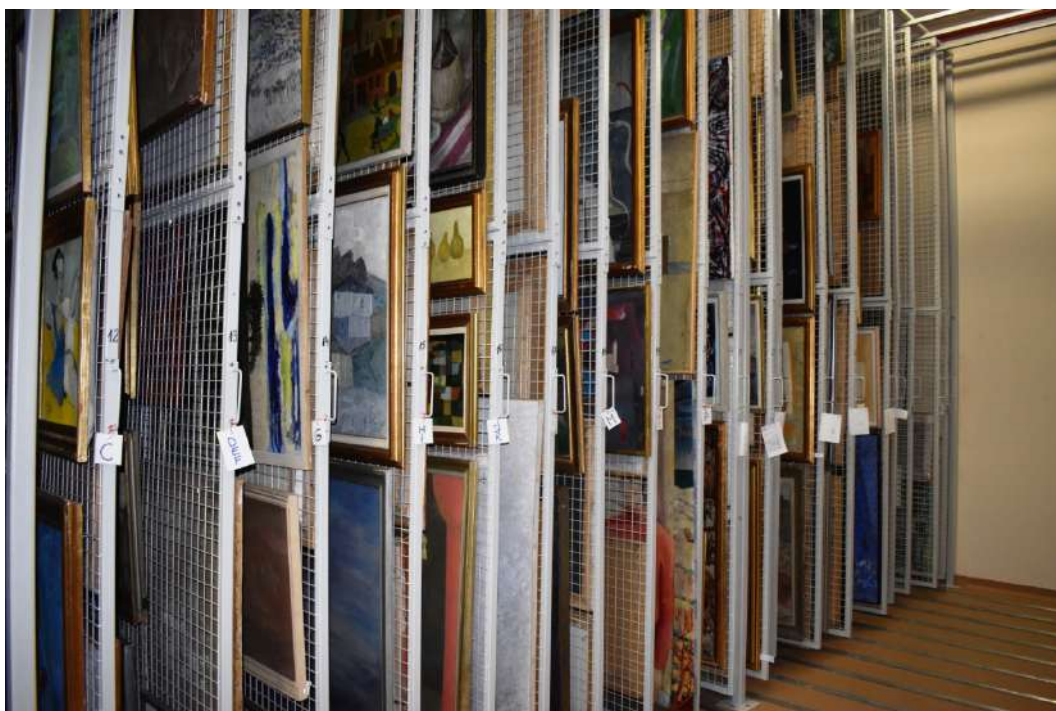

Foto 7. Depozitarea colecției de pictură în depozitul de pictură

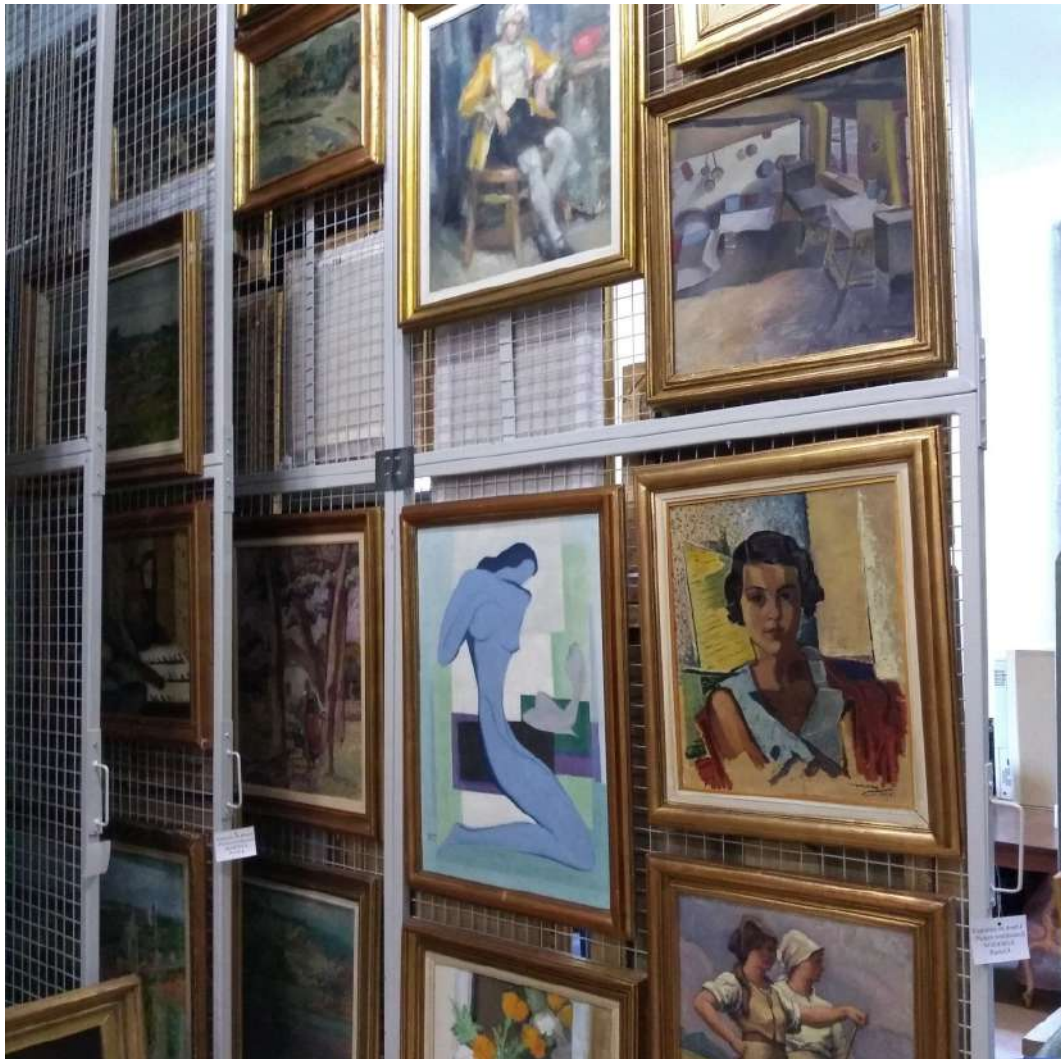

Foto 8. Depozitarea colecției de pictură în depozitul de pictură

Cele notate sunt rodul unor experiențe și, în consecință, pot servi parțial și ca exemplu în cazul unor situații similare.

RESTAURAREA LUCRĂRII PORTRETULUI ROBERT CLIVE, ATRIBUITĂ PICTORIȚEI TERBUSCH ANNA DOROTHEA, INV.P.14

Florian HEREDEA*

THE RESTORATION OF ROBERT CLIVE'S PORTRAIT, ATTRIBUTED TO THE PAINTER TERBUSCH ANNA DOROTHEA, INV. P.14

ABSTRACT

The following article presents the restoration of an oil on canvass artwork from the universal painting collection of the Țării Crișurilor Museum's Art Section, inv. nr. P. 14, with the title *Robert Clive's Portrait*, attributed to the painter Terbusch Anna Dorothea. The painting's conservation state: deteriorated with problems on all structural levels. The restoration was made according to the oil painting restoration's regulations.

Keywords: painting restoration, canvas, substrate, primer, color layer.

Lucrarea ulei pe pânză din colecția de pictură universală a Secției de Artă a Muzeului Țării Crișurilor, nr. inv. P.14, cu titlul *Portretul lui Robert Clive*, conform fișei analitice, este atribuită pictoriței TERBUSCH ANNA DOROTHEA, dimensiunile lucrării 140 x 120 cm, iar pe verso are o etichetă A.D. THERBOUSCHE, 1766.

Anna Dorothea Therbusch (născută Anna Dorothea Lisiewski, de origine poloneză: Anna Dorota Lisiewska, n. 23 iulie 1721 – d. 9 noiembrie 1782) a fost o proeminentă pictoriță rococo născută în Regatul Prusiei. Aproximativ 200 din lucrările sale au supraviețuit, din care cel puțin optzeci și cinci sunt portrete. Anna Dorothea Therbusch s-a născut la Berlin în 23 iulie 1721. Provenea dintr-o familie notorie, fiica Mariei Elisabetha (născută Kahlow) și a lui Georg Lisiewski (1674-1751), un pictor de portrete berlinez de origine poloneză care a sosit în Prusia în 1692, ca parte din suita arhitectului de curte Johann Friedrich Eosander von Göthe. Georg le-a învățat pe Anna, pe sora ei, Anna Rosina Lisiewski, și pe fratele lor, Christian Friedrich Reinhold, să picteze. În urma cursurilor de pictură din timpul adoslescenței, datorită calităților deosebite în domeniul picturii, împreună cu sora ei, Anna Rosina, au fost considerate drept *Wunderkinder* (*Copil minune*) ale picturii. În tinerețe, a pictat copii după Antoine Pesne și a învățat să imite stilurile lui Watteau, Lancret și Pater, artiști pe care Frederic al II-lea îi admira în mod deosebit. Anna Dorothea Therbusch a pictat în toate genurile. Ea a realizat, de asemenea, scene istorice și a experimentat scene de gen în stil olandez, asemănătoare cu cele ale lui Gerard Dou. Până la sfârșitul vieții sale, din 9 noiembrie 1782, ea a primit distincții de la Berlin, Stuttgart și Mannheim¹.

Conform registrului de evidență, în descriere este prezentată lucrarea de pictură astfel:

„Portretul unui bărbat cu perucă albă și haină roșie, tivită cu fir de aur, decorație cu cruce. În mâna dreapta ține un ochean sprijinit pe o harta de pe masă, pe aceeași masă-mănușile și pălăria. În dreapta sa un copil cu turban, în fundal marea”.

În ceea ce privește starea de conservare, aceasta este deteriorată, cu probleme pe toate palierele structurale ale lucrării. De fapt, starea de conservare a unei lucrări este rezultatul unor factori de natură internă, cauzati de natura materialelor și calitatea acestora, care intră în punerea în operă a lucrării, precum și a calității tehnice de execuție în momentul punerii în operă. De asemenea, la starea de conservare se adaugă și factorii externi, care contribuie și ei decisiv la modul în care starea de conservare se găsește. În acești factori externi amintim condițiile de microclimat: umiditate, temperatură, lumină, precum și factorul uman prin modul în care acesta a contribuit la menținerea unei stări de sănătate corecte a operei, ferind-o de agresiuni și manipulând-o cu atenție.

Șasiu: din lemn de rășinoase cu traversă pe latura lungă, fix, cu cuie de lemn, fără pene de tensionare și fără pantă de retragere. Datorită calității inadecvate a masei lemnoase și a modului de debitare a acesteia, șasiul a contribuit, din păcate, în mod negativ asupra stării de conservare a

* Muzeul Țării Crișurilor Oradea – Complex Muzeal; e-mail: florianheredeaa@yahoo.com.

¹ https://en.wikipedia.org/wiki/Anna_Dorothea_Therbusch.

ansamblului pictural, deoarece conform fotografiilor martor materialul lemnos prezintă noduri de dimensiuni foarte mari și care în timp a dus la deformarea șasiului, la modificarea planeității, cu consecințe asupra celorlalte paliere structurale ale lucrării. De asemenea, sunt vizibile fracturi care au dus la scăderea rezistenței mecanice a masei lemnoase. Dimensiunile șipcilor șasiului sunt adaptate la dimensiunea lucrării, astfel încât să reziste la forțele la care este supus, ca urmare a dimensiunii lucrării. Datorită problemelor masei lemnoase a șasiului, s-a decis în Comisia de Restaurare înlocuirea acestuia cu un șasiu regulamentar, mobil cu pantă de retragere, pene de tensionare și cu traverse în cruce pentru asigurarea unei stabilități dimensionale și a unei planeități conforme cu normativele metodologiei de restaurare. Pe șasiul original există o etichetă cu înscris A.D. THERBOUSCHE, 1766 (vezi foto martor fig. 6).

Suport: pânză de in cu gren mediu, oxidată conform vârstei, ceea ce a dus la pierderea rezistenței mecanice cu consecințe asupra planeității suportului și a stratului pictural. O particularitate a acestei lucrări constă în faptul că la examinarea atât în lumină directă, cât și în lumină razantă a stratului pictural și a planeității întregului ansamblu pictural, se observă o diferență de nivel datorate unei adăugiri la suprafața picturală, ceea ce arată că lucrarea a fost pictată în două etape. Astfel, dimensiunea actuală este rezultatul celei de-a doua intervenții a autoarei, prin adăugare de suport de pânză (vezi foto martor fig. 7).

În urma deteriorărilor apărute ale stratului pictural și suportului, s-a procedat la dublarea istorică, în urmă cu aproximativ 100 de ani.

Starea actuală de conservare a suportului împreună cu stratul pictural, precum și a pânzei de dublare istorică este deteriorată, prezentând multiple probleme privind chiar stabilitatea și siguranța stratului pictural, care au necesitat intervenție pentru asigurarea stabilității stratului pictural și repunerea inclusiv din punct de vedere estetic a întregului ansamblu pentru valorificarea din punct de vedere muzeal. Stratul de pânză al dublării nu mai asigură stabilitate și siguranță, rezistență suportului original, prin deteriorarea adezivului între cele două straturi de suport formându-se lentile de aer. Pentru aceasta, în cadrul intervenției s-a optat pentru dedublarea suportului original și redublarea acestuia în vederea reconsolidării și refacerii din punct de vedere structural, al ansamblului pictural. În urma procesului de dedublare, operațiune care a fost precedată, conform metodologiei restaurării picturii în ulei, de consolidarea și asigurarea stratului pictural cu o peliculă de hârtie japoneză și adeziv proteic (feising protecție), fixarea în benzi a întregului ansamblu, suport, strat pictural și dedublarea suportului de dublare în fâșii, precum și curățarea suportului original de adezivul oxidat, folosit în operațiunea de dublare istorică. După îndepărtarea pânzei de dublare s-a constatat existența unui strat de adeziv proteic excesiv de gros folosit pentru dublarea istorică. Acest strat excesiv de gros a contribuit, de fapt, la deteriorarea accentuată a stratului pictural, datorită faptului că acesta a creat tensiuni excesive asupra acestuia și totodată datorită proprietăților hogroscopice ale adezivului proteic prin oxidare și pierderea adeziunii au început să apară fenomenul de gondolaj, desprindere a stratului pictural de pe suport. Conform fotografiei martor (fig. 13), în urma curățării unei suprafețe de 100 cm² a fost colectată o cantitate de 14 gr de adeziv proteic. În urma analizei în detaliu a modului de efectuare a dublării istorice și a modului în care a fost modificată dimensiunea suportului original, au apărut date extrem de importante care pot contribui la atestarea privind originalitatea și apartenența lucrării, întrucât în partea dreaptă, colțul dreapta superior pe verso, a apărut un înscris precum și o datare (vezi foto martor fig. 11 și 12). Constatăm o inadvertență între înscrisul de pe suportul original și eticheta de pe șasiul original, care pot constitui un început al unei cercetări aprofundate asupra perioadei de execuție a lucrării. Menționăm că acțiunea de curățare a versoului de rezidurile de adeziv proteic, folosit la realizarea dublării istorice, s-a făcut mecanic și la microscop. Conform analizei fotografiilor martor, zona de litigiu privind data coincide cu locul în care s-a făcut adăugarea prin coasere a suportului original, modificându-se dimensiunea reală a lucrării. Deci, ar fi o posibilitate să se fi pierdut detalii de cifră datorită operațiunii de coasere (adăugare de suport).

Grund: specific perioadei istorice, respectiv baroc, având culoare roșiatică datorită bolusului din componentă. Grundul în ansamblu are o bună aderență la suport, prezintă cracluri în rețea regulată, de vârstă, consecință a dilatării și contracțiilor suportului prin succesiunea anotimpurilor și a fluctuației de umiditate. Prezintă pierderi și lacunări împreună cu stratul de culoare în zonele perimetrice (așa numitele uzuri funcționale) în zona de contact cu rama, de asemenea și în zonele cu agresiuni mecanice, împunsături și zgârieturi. În partea inferioară a lucrării, deteriorările cu desprinderi și lacunări a grundului cu stratul de culoare sunt mai accentuate și datorită depunerilor

din spatele pânzei în partea inferioară (în plica dintre ramă și pânză), aceste depuneri acumulând un plus de umiditate cu consecința accelerării degradării întregului ansamblu pictural și a suportului în același timp.

Stratul de culoare: prezintă o bună aderență la grund, cracluri de vârstă în rețea regulată asociate cu craclurile grundului. Culoarea aplicată în manieră lisă prezintă lacunări punctiforme, precum și lacunări asociate cu stratul de preparare în zonele cu agresiuni mecanice (zgârieturi și împunsături) și uzurile funcționale în zonele perimetrale. În urma analizării la lupă și microscop a stratului pictural (vezi foto martor fig. 3) s-a constatat o pierdere a adeziunii stratului pictural la suport și a stratului de culoare la grund, datorate pierderii adeziunii dintre straturi prin degradarea adezivului și alianților din componența grundului și a culorii.

Stratul de protecție: este oxidat cu schimbarea culorii care virează spre galben-brun, cu un impact negativ din punct de vedere estetic asupra ansamblului pictural al lucrării. Este aplicat inegal, prezintă murdării aderente și agresiuni mecanice superficiale la nivelul stratului de protecție, precum și împreună cu stratul de culoare și preparare la zonele cu agresiuni mecanice și uzuri perimetrale. De asemenea, prezintă retușuri neregulamentare.

În urma celor constatate s-a prezentat Comisiei de Restaurare starea de conservare a lucrării nr. inv. P. 14 și propunerile privind restaurarea acesteia pe fiecare palier constitutiv conform Normelor de restaurare a picturii în ulei.

Astfel,

ȘASIU: înlocuirea celui vechi neregulamentar cu un șasiu regulamentar, recuperarea etichetei lipite pe versoul șasiului original și arhivarea acesteia în Dosarul de restaurare și conservare al lucrării P. 14.

SUPORT: dublarea suportului original cu un suport apropiat ca și caracteristici tehnice de suportul original (desime, greutate pe mp, precum și identic – pânză de in), în vederea refacerii consolidării întregului ansamblu, a refacerii planeității și a rezistenței mecanice a suportului. Dublarea s-a efectuat cu adeziv termoplastic pentru a oferi o mai mare stabilitate a întregului ansamblu la fluctuațiile de umiditate. Menționăm că toate lucrările de pictură pe suport textil sunt cele mai vulnerabile pe verso, datorită faptului că sunt fără preparare, fără strat pictural și fără strat de protecție vernis, care să constituie o barieră la fluctuațiile de umiditate din mediul ambiant. Neavând aceste protecții, fibra textilă este direct influențată de aceste fluctuații de umiditate, care prin dilatare și contracție duc la procese de forfecare cu consecința desprinderii dintre suport și stratul pictural, tocmai datorită diferenței higroscopice între suport și strat pictural, consecința fiind în final desprinderea și lacunarea stratului pictural.

GRUND: consolidarea prin rehrănirea întregului ansamblu cu adeziv proteic pentru refacerea adeziunii întregului ansamblu pictural. Chituirea în zonele cu lacunare, aducerea la nivel a acestora, curățarea stratului pictural de depunerile aderente și înlăturarea verniului oxidat, integrarea cromatică regulamentară la limita lacunei, cu culori de retuș și vernisarea cu reglarea unghiului de refracție (verni saten) pentru o bună percepție din punct de vedere estetic a imaginii.

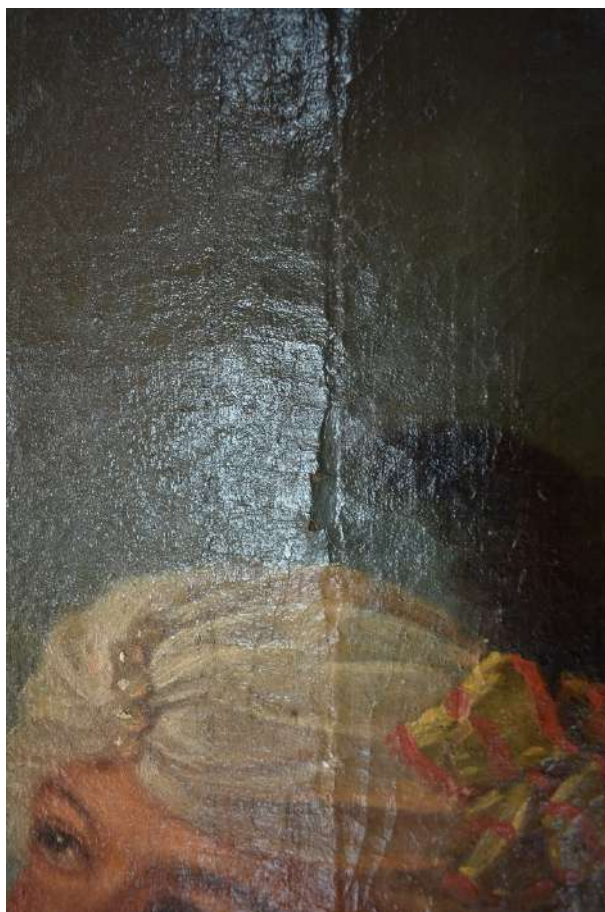
PREGĂTIRE PENTRU ÎNRĂMARE: Întrucât rama prezenta pierderi de stucatură s-au refăcut aceste pierderi, s-au poleit cu aur de 22 karate, și s-a înrămat regulamentar prin realizarea protecției în falț pentru a preveni uzurile perimetrale a stratului pictural și aplicarea unei membrane antipraf pentru a crea o protecție în plus a versoului lucrării.

Înainte de restaurare (Fig. 1, 2, 3, 4, 5)

Eticheta verso (Fig. 6)

Dimensiune suport după a doua intervenție (Fig. 7)

Șasiul vechi (Fig. 8, 9)

Dedublare și curățare suport original (Fig. 10, 11, 12, 13)

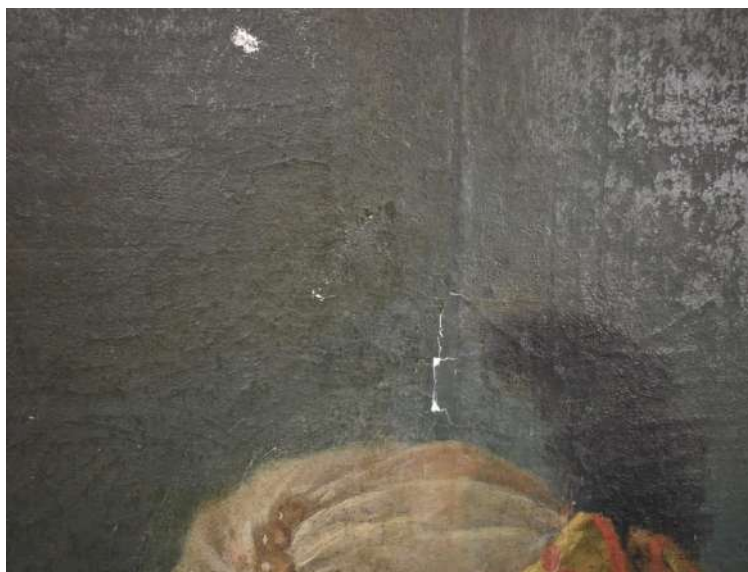
Consolidarea suportului original în vederea dublării (Fig. 14, 15)

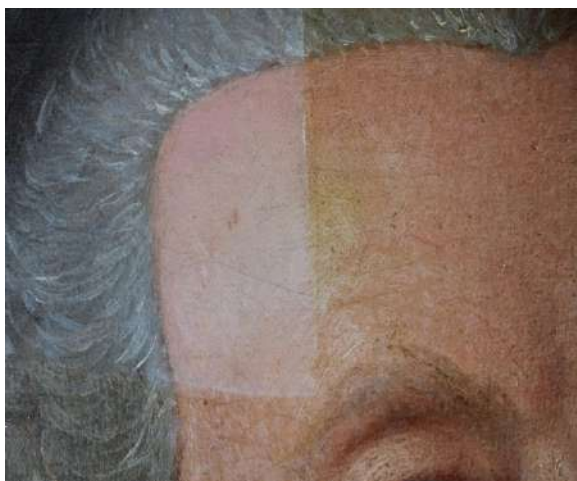
Dublarea și atașarea pe șasiul definitiv (Fig. 16, 17)

Îndepărtare feising (Fig. 18, 19)

Chituirea zonelor cu pierderi de strat pictural (Fig. 20, 21)

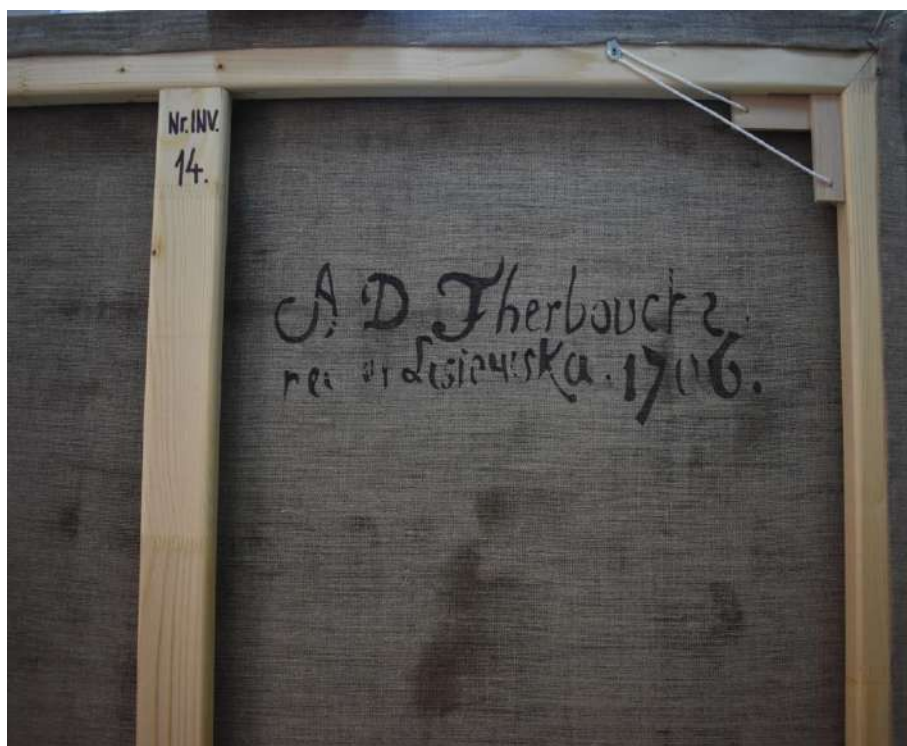
Îndepărtare verni oxidat și curățare strat pictural (Fig. 22, 23)

Integrare cromatică (Fig. 24, 25)

Vernisare (Fig. 26)

După restaurare (Fig. 27, 28)

RAPORT DE CERCETARE A ALTARELOR DIN TRANSILVANIA (SEC. XVII-XVIII). TEHNICI DE REALIZARE ȘI INTERVENȚII DE RESTAURARE

CSORTÁN Tünde*

RESEARCH REPORT OF THE ALTARS IN TRANSYLVANIA (17TH-18TH CENTURIES). REALIZATION TECHNIQUES AND RESTORATION INTERVENTIONS

ABSTRACT

I have been able to gain new knowledge over the years by exploring the topic of doctoral studies. In this article I have sought and enlisted the help of literature and professionals (conservators, art historians) in my own project. During the fieldwork, I visited several churches, during which I made a photographic documentation of the current state of the altars, and a brief description of the history of the church.

After reading the literature, I made a table in which I marked the altars for which I was sure of the date of origin, the names of the masters I had collected and all the information I had about the altars.

According to the art historians in the literature, it is difficult to group these altars by stylistic features, so I found it difficult to categorise them. Ferenc Mihály's years of experience as a sculptor gave me a direction that, on some level, three types of altars from this period can be distinguished here in Transylvania.

Based on the information I gathered, I packed my bag and set off to visit the altars of the 17th and 18th centuries in Transylvania. During the field trip, I searched mainly in Odorheiu Secuiesc, then I visited the Cesky Basin, touching also the areas of the Handi Chair. I will report in detail on the specific history of the side altar of the church in Odorheiu Secuiesc, and in the second half of my thesis I would like to present the restoration documentation of the side altar of St. Francis of Odorheiu Secuiesc, which I managed to complete last spring 2023.

My aim in this thesis is to report on my research so far and to present a case study of an altar restoration documentation.

Keywords: conservation restoration treatment, retable (altar), church of Transylvania, carved work, polychrome wood, gliding.

Introducere

În procesul de cercetare a tematicii studiilor doctorale am reușit să dobândesc noi cunoștințe în ultimii ani. În timpul cercetării de teren, am vizitat mai multe biserici, în cadrul cărora am realizat documentarea fotografică a stării actuale de conservare a altarelor și am realizat o scurtă descriere a istoriei bisericilor din zona *Odorheiului, a scaunului Miercurea Ciuc și a scaunului Târgu Secuiesc*. După realizarea unei documentații de specialitate în domeniul restaurării și conservării, precum și a datelor istorice din arhivele obiectivelor istorice (biserici), am întocmit un tabel cu altarele, cu datele de proveniență și numele maeștrilor, acolo unde se cunosc. Am realizat în detaliu o documentație a acestor obiective, care se dorește a fi o primă parte a tezei de doctorat, partea a doua a tezei doresc să fie constituită din prezentarea documentației în detaliu a procesului de restaurare a altarului lateral al bisericii Df. Fransisc din Odorheiu Secuiesc, lucrare de restaurare pe care am finalizat-o în primăvara anului 2023.

Cercetare preliminară

Conform istoricilor de artă din literatura de specialitate, sunt dificil de grupat aceste altare după trăsături stilistice, deoarece trăsăturile stilistice sunt amestecate. Experiența restauratorului în lemn *Ferenc Mihály*, de-a lungul mai multor ani, ne-a oferit indicii conform cărora în Secuime pot fi distinse trei tipuri de altare din perioada secolelor XVII-XVIII.

În lucrarea de dizertație a doamnei *Júlia Tövisi*, un capitol a fost consacrat cercetării pe tema altarelor policrome din secolul al XVII-lea din Transilvania. În Secuime este mai puțin studiată această temă, față de altarele medievale, sau din perioada barocului târziu. Totuși, multe dintre aceste altare se regăsesc în trilogia (I-2002, II-2004, III-2006) scrisă de restauratorii *József Lángi* și *Ferenc Mihály*, intitulată *Erdélyi falképek és festett faberendezések* [Picturi murale și mobilieri pictate din Transilvania]. Din aceste volume, avem informații despre *originea, tipologia, realizarea artistică, construcția și iconografia altarelor*¹.

*Muzeul „Haáz Rezső”, Odorheiu Secuiesc; e-mail: tundeszappanyos@gmail.com.

¹ József Lángi, Ferenc Mihály, *Erdélyi falképek és festett faberendezések* [Picturi murale și mobilieri pictate din Transilvania], vol. I-2002, II-2004, III-2006.

Autorii amintesc aproximativ 50 de altare din Secuime datând din secolul XVII-lea, în timp ce din zonele săsești se cunosc 28 altare din perioada respectivă. Ei afirmă, că începând cu mijlocul secolului al XVI-lea, odată cu reforma, *nu s-au mai construit altare noi pentru aproape o sută de ani, de la 1540 până la 1629, și numai după mijlocul secolului următor, al XVII-lea încep să apară creații noi de altare.*

În comparație cu altarele săsești, la care **iconografia altarelor** se reduce la reprezentarea *scenei Calvariei sau a Sfântei Cruci* ca element principal, cele din Secuime continuă să fie variate. Scena din scrinul central al altarului principal, în general, se află în legătură cu *hramul bisericii*. Tipul *Patrona Hungariae* reprezentând-o pe *Sfânta Maria înconjurată de regii sfinți maghiari (Sfântul Ștefan și Ladislau)*, ca exemplu, a fost o temă prezentată, răspândită².

O altă caracteristică a altarelor din Secuime este apariția inscripției cu *numele constructorului, data pregătirii altarului sau a dedicării bisericii în câmpul central al predelei.*

Altarele din această perioadă se compun din șapte părți structurale mai mari:

1. predela
2. scrin de altar
3. stâlpi
4. ornamente în formă de aripă
5. cornișă principală
6. decorația de fronton
7. statuile (de multe ori lipsesc)

Aceste elemente componente, structurale, în antiteză cu cele din secolul XVIII-lea, pot fi ușor montate împreună și desfăcute, fără lipiri. Autorii denumesc trei categorii, **grupe mai mari** în care altarele din Transilvania pot fi încadrate.

I. În prima grupă sunt amintite altarele la care păstrarea **tradiției gotice târzii și renașcentiste este accentuată**. Dintre aceste caracteristici trebuie amintită predela, care se lărgeste spre partea superioară, scrinul de altar adâncit, care poartă un tablou de lemn pictat, mai rar statuie policromă (ex.: zona săsească: Agnita; Secuime: Jigodin, Delnița jud. Harghita).

Fig. 1 - Altarul Agnita SB.

² Ibidem, vol. I-2002, p. 27-29.

Fig. 2 - Altarul Jigodin și Altarul Delnița HR

II. A doua grupă mai mare prezintă tipul *altarelor ajunse în Transilvania prin transmisie germană, poloneză și maghiară* (din „*Felvidék*”, rom. Provincia de Sus din Slovacia). La aceste altare coloanele sunt răsucite și înconjurată de cârcei de viță-de-vie și struguri, apar motivele de tip auricular și coliere de mărgelă. Mihály Ferenc afirmă că aceste decorații au fost folosite aproape în exclusivitate pe altare între 1650-1720 (*Cârța, Ciucsângeorgiu – jud. Harghita, Sânzieni – jud. Covasna, și Călugăreni jud. Mureș*).

Fig. 3 - Altar Ciucsângeorgiu

Pe baza structurii, decorației și a *iconografiei altarului din Cârța*, acesta se încadrează în grupa altarelor realizate între 1660-1730 în bazinul Ciucului (grupa 2) și probabil este legată de activitatea atelierului amintit al mănăstirii franciscane din Șumuleu Ciuc³. Elementele folosite, motivele auriculare sculptate, perforate în formă de aripă (imobilă), coloanele decorate cu cârcei de viță de vie și struguri, baghetele ondulate de lemn, precum și structura accentuat fragmentată încadrează altarul în grupa de altare amintite mai sus.

³ *Ibidem*, vol. II-2004, p. 17.

III. A treia grupă mai restrânsă este **tipul intermediar între cele două grupe amintite**⁴. Aceste altare prin apariția aripilor și a panourilor de lemn fac trimitere la perioada anterioară, iar prin decorația de cârcei de viță-de-vie și struguri, precum și motivele auriculare fac trimitere la altarele încadrate în grupa a doua (ex.: altarul principal din capela *Salvator Șumuleu-Ciuc*, jud. Harghita sau altarul din *Zăbala*, jud. Covasna).

Fig. 4 - Altarul principal și lateral din capela Salvator, Șumuleu-Ciuc-HR

Fig. 5 - Altarul Zăbala-CV, Muzeul Național Secuiesc Sf. Gheorghe

După autori, altarele din secolul al XVII-lea în bisericile catolice din Secuime după structură și decorație arată o strânsă unitate stilistică, se presupune că sunt *creațiile unui singur atelier, care a existat în Șumuleu Ciuc* și care s-ar fi format odată cu construcția altarelor din a doua parte a secolului al XVII-lea ale bisericii franciscane. Existența unui astfel de atelier este susținută și prin activitatea lui *Kájoni János*, călugăr franciscan din acea perioadă (a trăit între 1629-1687), care a fost constructor și reparator de orgi.

Primele altare baroce din Transilvania se găsesc mai ales în acele așezări care au rămas catolice în secolul al XVII-lea. Este cunoscut faptul că Reforma în Transilvania s-a instaurat ca urmare a convertirii oamenilor din regiune la religiile protestante. Astfel, au mai rămas doar mici insule catolice, cum ar fi partea de nord-est a scaunului *Kézdi*, întregul bazin al *Ciucului* și *bazinul Gheorgheni* și câteva sate din

⁴ *Ibidem*, p. 27-29.

jur, *Călugăreni*. Dar chiar și aici, parohiile aveau un deficit foarte mare de preoți, iar mănăstirile rămase duceau lipsă de călugări și nu existau preoți sau călugări⁵.

Dintre protestanți, doar sașii luterani au tolerat altarele în bisericile lor, deși nu în primul val al Reformei. În deceniile care au urmat, ei au dezvoltat obiceiul de a păstra un altar principal în bisericile lor, astfel încât în secolul al XVII-lea au ridicat altare, dar în număr considerabil mai mic decât catolicii⁶.

Pe vremea lui *Péter Pázmány*, la începutul secolului al XVII-lea, în timp ce Contrareforma se întărea în bisericile catolice, s-au depus mari eforturi pentru menținerea la credința catolică a locuitorilor așezărilor catolice, cu un singur călugăr rămas în unica mănăstire funcțională din Transilvania, Șumuleu Ciuc în 1624. Primul pas al lui *Péter Pázmány* a fost să ceară Propagandei Romane Fide să permită trimiterea de franciscani în Transilvania. Ca urmare, doi ani mai târziu, franciscanii din Gyöngyös au trimis călugări la Șumuleu Ciuc, iar în 1630, noi călugări au venit din Bosnia și s-au stabilit la Călugăreni⁷.

În ciuda disputelor interne dintre călugării bosniaci și cei maghiari, începând cu a doua jumătate a secolului al XVII-lea s-a lucrat intens și, începând cu 1665, s-a construit cea de-a treia mănăstire catolică, la **Lăzarea**, aceasta având un impact asupra obiceiurilor de așezare a altarelor în zonele catolice.

Bazându-se pe lucrarea de dizertație *Szöcs Miriam*, este clar că abundența de altare baroce timpurii din Secuime din ultima treime a secolului al XVII-lea este legată de apariția și *activitatea franciscanilor*. În primul rând, scopul franciscanilor a fost nu numai întoarcerea credincioșilor, ci asigurarea îngrijirii spirituale a celor existenți și menținerea lor în credință. Urmele acestei activități de contrareformă pot fi urmărite nu numai pe altarele din zonele catolice, ci și pe mobilierul bisericesc.

Procesul de conservare – restaurare a altarului lateral Sf. Francisc din Biserica și mănăstirea franciscană Odorheiu Secuiesc

Date despre monument:

Adresa: Odorheiu Secuiesc, județul Harghita, str. Tamási Áron nr. 2.

Cod: HR-II-a-B-12916,

biserica: HR-II-m-B-12916.01,

mănăstirea: HR-II-1H-B-12916.02

Date: 1730–1737, cu transformări ulterioare

Date cu privire la istoria monumentului

O importantă parte a populației orașului Odorheiu Secuiesc a rămas catolică în epoca principatului transilvan în secolul al XVII-lea, pe lângă membrii ordinului iezuit, a avut un rol important și misiunea călugărilor franciscani, observanți salvatorieni din scaunele Mureș, Ciuc sau Trei-Scaune. Procesul recatolicizării de după 1690 a favorizat înființarea unei mănăstiri a franciscanilor și la Odorheiu Secuiesc. În 1705 arhidiaconul de Ciuc, *István Lakatos*, donase franciscanilor pe lângă cea mai circulată arteră pornită din piața centrală a orașului o parcelă cu o casă de piatră transformată în capelă. Peste un an franciscanii deja s-au și stabilit în localitate. Ulterior, *Capela cu hramul Sf. Petru* a fost lărgită de mai multe ori, clădirea mănăstirii, cuprinzând și camerele călugărilor, a fost construită din lemn. Parcela destul de întinsă a fost lărgită treptat prin cumpărarea loturilor învecinate.

În secolul al XVIII-lea mănăstirea din Odorheiu Secuiesc a fost una dintre cele mai importante mănăstiri franciscane ale provinciei,

Fig. 6

⁵ János Karácsonyi, *Szent Ferenc rendjének története Magyarországon 1711-ig*, I–II, Budapest, 1924, p. 37-138; Galla Ferenc, *Ferences Misszionáriusok Magyarországon: a Királyságban és Erdélyben a 17–18. században*, Budapest–Roma, 2005, p. 117-358.

⁶ János Karácsonyi, *op. cit.*, p. 37-138; 217-218.

⁷ Viktor Roth, *Erdély szárnyasoltárai, în Magyarország műemlékei*, III, szerk. Forster Gyula, Budapest, 1913, p. 117-180.

aici fiind ținute de exemplu mai multe ședințe ale capitlului, iar mănăstirea în anul 1775 primise și rangul de convent. Lângă mănăstire, până în anii de dinaintea celui de-Al Doilea Război Mondial, funcționează și o *școală primară*. Orbán Balázs așa scrie în opera sa⁸.

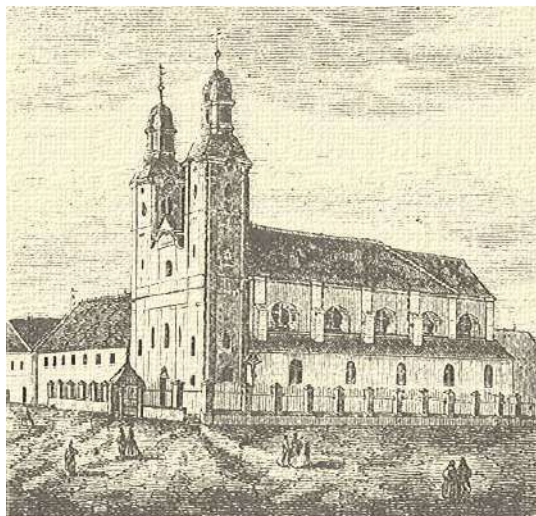

Fig. 7 – Orbán Balázs

În 1949 clădirea a fost naționalizată de către autorități, fiind folosită într-o primă fază ca depozit, apoi drept cămin pentru băieți. Ordinul a primit înapoi clădirea după 1989, din 1991 funcționând aici și o mănăstire a maicilor franciscane de Mellersdorf.

Istoria construirii complexului de clădiri franciscane din Odorheiu Secuiesc are multe aspecte încă neelucidate. Lucrările de construcție menționate în anul 1712 au fost efectuate, probabil, dar după părerea unanimă a istoricilor ordinului, *piatra de temelie a bisericii a fost așezată doar în 1730*.

Anul 1728 inscripționat pe *frontonul intrării principale* pare să fie în contradicție cu această informație, dar poate să indice eventual începutul real al construcțiilor, sau ancadramentul poate să provină dintr-o clădire anterioară.

Fig. 8 – Ușa principală

⁸ Orbán Balázs, *A Székelyföld leírása. I. Udvarhelyszék*, Pesta, 1868.

Este sigur că liturghia se ținea în 1734 deja în această clădire, iar biserica finalizată apare pe *veduta* în acuarelă a lui Johann Haas din 1735 din colecția J. Conrad von Weiss și pe o gravură cu statuia Madonei altarului principal, databilă în anul 1740⁹.

Fig. 9 – Veduta în acuarelă a lui Johann Haas despre orașul Odorheiu-Secuiesc

Fortunát Boros¹⁰, istoricul ordinului, datase predarea bisericii în anul 1737, dar trebuie să menționăm faptul că în opinia lui Lajos Veress în 1753 clădirea încă nu a fost terminată, interiorul având încă, după toate probabilitățile, un tavan de lemn, iar turnurile erau mai scunde, fiind ridicate la înălțimea actuală doar în anii 1780.

Fig. 10 – Odorheiu Secuiesc 1735¹¹

Descrierea monumentului și a componentelor sale artistice

Databil în prima jumătate a secolului al XVIII-lea, altarul bisericii franciscane de la Odorheiu Secuiesc (jud. Hr) este închinat *Sfinților Apostoli Petru și Pavel*. Ansamblul format din biserică și mănăstire a fost amplasat într-un ansamblu urban deja existent, și datorită căruia biserica nu a fost

⁹ Borbély Andor, *Erdélyi városok képeskönyve 1736-ból*, Erdélyi Múzeum Egyesület, Kolozsvár, 1943, p. 10-40.

¹⁰ Boros Fortunát, *Az erdélyi ferencrendiek* [Franciscanii din Transilvania], Kolozsvár, Szent Bonaventura, 1927, p. 11.

¹¹ https://teleenciclopedia.ro/colectii/ilustratii?field_shortcode_target_id=All&field_subiect_target_id=All&page=2, accesat în 02.06.2022, ora 17.00.

orientată spre est (corul este în direcția nord-est). Careul mănăstirii este alipit laturii de nord-vest a bisericii. Planul bisericii este unul tipic baroc, cu două turnuri de colț pe fațada stradală, nava lată este însoțită de două șiruri de câte trei capele pe cele două laturi. Lângă corul dreptunghiular, cu o lățime apropiată de cea a navei, găsim două sacristii laterale, construite în continuarea șirurilor de capele¹².

Turnurile au plan pătrat, original au fost doar cu puțin mai înalte decât frontonul fațadei principale. Etajele clopotelor și coifurile turnurilor au fost realizate la sfârșitul secolului al XVIII-lea. Fațada monumentală are un decor modest, este tratată numai de câteva brâuri și lesene plate, zugrăvite în gri. În cele trei axe centrale se deschid ferestre semicirculare, iar în axele laterale – pe turnuri – nișe pentru statui.

Fig. 11 - Arhiva Fortepan din anul 1940¹³

Cele patru aripi ale mănăstirii sunt organizate în jurul unei curți patrulate. Pe baza datelor istorice, în prima fază au fost construite aripile de vest și de nord, care închideau spațiul mănăstirii dinspre oraș. Aceste aripi au fost începute probabil odată cu zidirea bisericii, cum indică și *data înscrisă pe ancadramentul de piatră a ușii dinspre curte, una dintre aripi deja exista în anul 1739*. Clădirile au fost finalizate abia în 1752, dar închiderea totală a careului mănăstirii s-a realizat doar între anii 1900–1908.

Arhitectul *András Veöreös* remarcase faptul că *planul bisericii din Odorhei* este unic printre bisericile franciscane transilvane din secolul al XVIII-lea, deoarece aplică concepția spațială iezuită (urmărind planimetria bisericii Il Gesú din Roma). Observația este foarte importantă, fiindcă aceasta înseamnă că biserica franciscană din Odorheiu Secuiesc este una dintre primele exemple ale acestei planimetrie în Transilvania, construită cu puțin timp după bisericile iezuite din Baia Mare (1717–1720) și Cluj (1718–1724), proiectate de Christoph Tausch¹⁴.

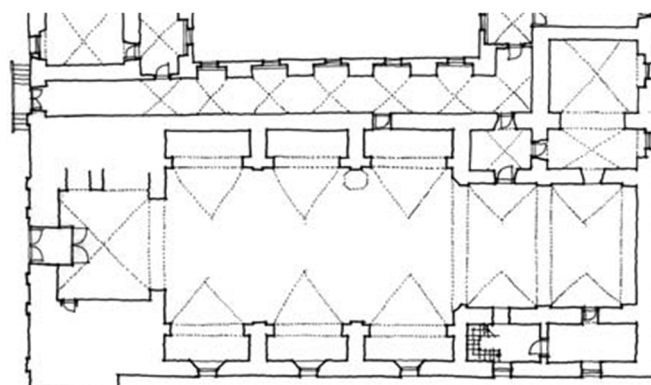

Fig. 12 – Planimetria făcut de către András Veöreös

¹² Árpád Kovács, *Erdély egyházi építészete a XVIII. századi Ferenc-rendi építő tevékenység tükrében*, în *Areopolisz. Történelmi és társadalomtudományi tanulmányok*, Székelyudvarhely, 2008, p. 56-57.

¹³ <https://fortepan.hu/hu/photos/?city=Sz%C3%A9kelyudvarhely>, accesat în 02.06.2022, ora 18.00.

¹⁴ András Veöreös, *XVIII. századi ferences kolostorok Erdélyben*, PhD dolgozat, BME Építészettörténeti és Műemléki Tanszék, Konzulens dr. Istvánfi Gyula, 2006, p. 85.

În secolele XVII–XVIII parohia catolică a orașului era condusă de iezuiți, fiind foarte probabil ca prin relațiile lor să fi ajuns proiectul bisericii franciscane la Odorhei. Atât concepția fațadei cât și a interiorului bisericii arată asemănări surprinzătoare cu *bisericele iezuite din Baia Mare și Cluj*, ferestrele trilobate (de altfel rare în arhitectura barocă) apar și la biserica clujeană. Decorul exteriorului este însă unul provincial: proporțiile fațadei nu sunt atât de armonioase, statuile lipsesc din nișele fațadei, cornișele, capitellurile și elementele de articulare marcante sunt de negăsit.

Fig. 13 – Biserica iezuită din Baia Mare

În locul portalurilor monumentale din Cluj și Baia Mare găsim un portal prevăzut cu un simplu decor renescentist târziu. Decorul interior al bisericii este mult mai elegant, unul tipic baroc, cornișele cu evazări și arcadele spre capelele laterale apropiindu-se de exigența exemplului clujean. Pe baza asemănărilor este posibil ca proiectul bisericii să fie adaptat celui din Cluj. Încadrarea istorico-artistică exactă a bisericii franciscane din Odorheiu Secuiesc este interesantă și problematică ca și identificare a artiștilor care au realizat valorosul mobilier al bisericii.

Ancadramentul de factură renescentistă târzie al intrării principale este cioplit în piatră, are o închidere semicirculară și este decorat cu ghirlande și flori sculptate într-o manieră destul de plată. Pe suprafața boltarului median este incizat anul 1728. Pe frontonul portalului se vede însemnul ordinului franciscan, cele două brațe încrucișate, cu o cruce dublă deasupra lor. Fațada laterală, dinspre piață, este simplă. Ferestrele capelelor sunt cu *închidere semicirculară, cele ale navei trilobate*, aceste tipuri de fereastră continuând și în sacristie, respectiv în cor. Din spațiul de intrare dintre cele două turnuri se deschid, la *parterul turnurilor, două capele laterale*. Într-una dintre ele se află un *crucifix monumental din secolul al XVIII-lea*, amplasat original pe altarul principal, iar pe peretele capelei se vede o vedută. Deasupra spațiului de intrare este *tribuna orgii*, amenajată în capătul navei.

Bolțile semicilindrice ale capelelor laterale se leagă prin arcade semicirculare de spațiul navei, acoperite cu o boltă semicilindrică cu penetrații. Stâlpii angajați dintre capelele late au o tratare generoasă, voluminoasă. La pornirea bolții navei se observă o cornișă accentuată cu evazări pe axa stâlpilor. Intrările sacristiilor sunt dreptunghiulare, iar dinspre sacristii se deschid spre cor ferestre. Interiorul bisericii a primit o tratare arhitecturală accentuată și dinamică, prevăzut cu mai multe caracteristici baroce, decât ale fațadelor¹⁵.

Pe ultimul stâlp din stânga (latura de nord-est) este montat **amvonul octogonal**, cioplit în lemn în anii 1780. Parapetul amvonului este decorat cu figurile pictate ale celor patru evangheliști.

¹⁵ Árpád Kovács, *op. cit.*, 2008. p. 56-57.

Mobilier bisericesc

Fig. 14 – Interiorul bisericii franciscane din Odorheiu Secuiesc – după restaurare

La sfârșitul secolului XX, ordinul franciscan și-a recăpătat proprietatea și a izbutit să înceapă reabilitarea ansamblului abandonat de mai multe decenii. După restaurarea, renovarea arhitecturală a bisericii, a fost efectuată cercetarea mobilierului de lemn, constatarea stării de conservare, întocmirea proiectului de restaurare și restaurarea propriu-zisă. *Starea de conservare a mobilierului de lemn* se prezintă la un nivel de degradare mediu, având multiple intervenții, reparații, revopsiri, mai mult sau mai puțin reușite. Materialul lemnos s-a conservat bine împreună cu suprafețele pictate originale din ansamblul unitar baroc, valoros. Nu se constată lipsuri, deteriorări sau înlocuiri structurale majore. Probabil cea mai însemnată intervenție a avut loc cândva la începutul secolului XX¹⁶.

Majoritatea altarelor laterale din capele au fost realizate în secolul al XVIII-lea și păstrează valoroase picturi de altar.

Cele șase *capele laterale* au fost înzestrate cu câte un altar cu o execuție valoroasă. În prima capelă de pe latura stângă, în centrul altarului se situează copia *Icoanei Făcătoare de Minuni de la Cluj*, pictată pe pânză, încoronată de un baldachin. Deasupra acestuia este amplasat un cartuș; presupunem că ascunde sub repictări o inscripție, o datare sau eventual o stemă. În predela altarului sunt încadrate două structuri mici, mobile, în formă de cutie, decorate cu broderii prelucrate pretențios și minuțios.

Cel de-al doilea altar a fost consacrat *Sfântului Anton*. Structura și decorul sunt asemănătoare altarului precedent. Ultima capelă pe latura stângă adăpostește un altar dedicat *Sfintei Clara*. Deasupra picturii în ulei pe pânză, înfățișând-o pe Sfânta Clara, vedem reprezentarea Mariei Magdalena. Structura altarului prezintă diferențe față de celelalte altare laterale, sugerând modificări ulterioare. Forma tabloului de pe fronton, reprezentând-o pe Maria Magdalena, nu se încadrează în structura altarului. Întreruperea profilului, a cornișei, ne duce cu gândul la un alt tip de decor sculptat sau cartuș anterior. Neobișnuit este și faptul că pictura originală a retablului de pe fronton, o imitație de marmură cu nervuri albastre aplicate pe un fond deschis, acoperă întreaga suprafață a părții superioare, chiar și în spatele tabloului. Deasupra celor două coloane, pe cornișa principală, erau amplasate la origine două statui sau sculpturi decorative.

Altarul primei capele din dreapta este consacrat *Sfântului Francisc*. Structura și decorația arată asemănări strânse cu pandantul de pe latura stângă, cartușul montat deasupra baldachinului ascunde probabil informații importante. Diferențele dintre predelă și retablul mai suplu indică o asamblare ulterioară a celor două componente. Broderiile s-au pierdut din cele două nișe ale predelei. Tabloul

¹⁶ József Lángi, Ferenc Mihály, *ISIS*, 2016, p. 119.

central reprezintă *Stigmatizarea Sfântului Francisc*, în tehnica ulei pe pânză, și a fost pictat în 1903 de către *Hermann György*. Inscripția ascunsă sub tabloul central ne înștiințează despre o renovare a altarului, efectuată de *Hermann György* și fiul său *Gyula*, în 1902.

Pe altarul celei de-a doua capele de pe latura dreaptă a navei o vedem pe *Sfânta Terezia*, pe un tablou în ulei pe pânză, pictat de *Herczeg Ferenc* în 1928. Partea superioară a altarului are o structură și un decor similare cu cele ale altarelor dedicate *Fecioarei*, *Sfântului Anton* și *Sfântului Francisc*. Predela a fost parte integrantă a unui altar consacrat *Sfântului Ioan de Nepomuc*. Strâns legat de iconografia martiriului *Sfântului*, predela are forma unui pod, care face trimitere la podul Carol de pe râul Moldova, locul de unde *Sfântul* a fost aruncat în apă. Pe empora bisericii se păstrează un tablou pe pânză cu reprezentarea *Sfântului Ioan de Nepomuc*, din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea; credem că cele două piese aparțineau inițial aceluiași altar.

Altarul din ultima capelă, din partea dreaptă, este închinat *Sfintei Ana*. Ea este înfățișată pe tabloul central, pictat în tehnica ulei pe pânză, în compania lui *Ioachim*, învățând-o pe fetița *Maria*. Tabloul de pe fronton reprezintă scena botezării lui *Tridat*, marele principe armean, de către *Sfântul Grigorie Luminătorul*. Retablul altarului este susținut de o predelă decorată cu broderii.

În biserica romano-catolică (anterior capelă) din localitatea *Tibod*, aflată în vecinătatea orașului *Odorheiu Secuiesc*, se găsește un altar principal din 1764, consacrat *Vizitei Fecioarei Maria la Elisabeta*. Structura, decorația și pictura altarului, restaurat recent, este identică cu cea prezentată în primele patru altare din biserica franciscană din *Odorheiu Secuiesc*¹⁷.

Fig. 15 – Altare laterale din Biserica Franciscană Odorheiu Secuiesc

Printre cele mai importante putem menționa pe cea reprezentând-o pe *Maica Domnului din Cluj*, o copie a icoanei miraculoase a bisericii iezuite din Cluj. Această copie atrage atenția și asupra legăturilor ordinului franciscan cu iezuiții din Cluj, a căror biserică a fost, probabil, și modelul concepției bisericii din *Odorheiu Secuiesc*.

Fig. 16 – Altar secundar Maica Domnului și Sf. Francisc

¹⁷ *Ibidem*, p. 113.

Fig. 17 – Altarul principal

În corul acoperit cu boltă semicilindrică cu penetrații, se ridică *un altar monumental* pe un plan arcuit, cu coloane, altarul acoperind aproape integral peretele altarului. În nișa centrală prevăzută cu baldachin se află statuia de lemn în mărime naturală a Fecioarei Maria încoronată de îngeri, Fecioara Maria călcând în picioare figura unui eretic. Printre coloane au fost amplasate *statuile regelui Sf. Ștefan, Sf. Petru, Sf. Pavel și Sf. Ladislau*, reprezentate cu gesturi teatrale. Prezența acestor reprezentări se datorează în primul rând dedicației primei capele din Odorhei a franciscanilor, care a avut *hramul Sf. Petru și Sf. Pavel*, iar patronul custodiei franciscane din Ardeal era regele Sf. Ștefan. *Pe frontonul altarului* apare figurat printre nori Sfânta Treime. Identitatea sculptorului din a cărui atelier provin aceste statui este încă necunoscută, singura informație legată de meșterii acestui altar este inscripția din spatele altarului, care se referă la pictarea și aurirea figurilor de către cunoscutul pictor clujean *Mátyás Veress* și soția sa, *Krisztina Perger*, în timpul egumenului Mihály Sánta, între anii 1779–1782.

Pictura decorativă descoperită pe bolta și pe arcul de triumf al corului este, de asemenea, opera lui *Mátyás Veress*. Lângă altar se află un jilț baroc cioplit în lemn, de o calitate artistică deosebită. Decorul pictural al navei este opera din 1928 a pictorului din Târgu Mureș, *Ferenc Herczeg*, un discipol al marelui specialist al picturii murale de factură istorică, *Károly Lotz*.

Conservarea – restaurarea altarului lateral consacrat Sf. Francisc din biserica și mănăstirea franciscană din Odorheiu Secuiesc

Proiect personal

I.Date generale:

Deținător: Biserica și mănăstirea franciscană – Odorheiu Secuiesc

Date: sec. XVII-XVIII, După restaurare la coronament: 1801, pictură pe șevalet 1902

Descrierea altarului: Stigmatizarea Sf. Francisc

Dimensiuni altar și pictură: 427*240 cm

II.Descrierea altarului lateral Sfântul Francisc

Altarul bisericii franciscane din Odorheiu Secuiesc datează din prima jumătate a secolului al XVIII-lea, având elemente caracteristice barocului târziu.

Altarul primei capele din dreapta este consacrat *Sfântului Francisc*. Structura și decorația arată asemănări strânse cu pandantul de pe latura stângă, cartușul montat deasupra baldachinului ascunde informații importante. Diferențele dintre predelă și retablul mai suplu indică o asamblare ulterioară a celor două componente. Broderiile s-au pierdut din cele două nișe ale predelei. Tabloul central reprezintă Stigmatizarea Sfântului Francisc, în tehnica ulei pe pânză, și a fost pictat în 1903 de către Hermann

György. Inscripția ascunsă sub tabloul central ne înștiințează despre o renovare a altarului, efectuată de Hermann György și fiul său Gyula, în 1902.

Organizarea generală a altarului este cea tradițională, altarul este compus din *mensa*, *predelă*, *cartuș* și *coronament*.

Corpul central fix, numit în acest caz *retablu*, este format dintr-un panou pe care sunt așezate elemente decorative (ornamente florale, cartușul, coronamentul), iar pe mijlocul retablului, scrinul principal, este pictura cu scena *Stigmatizarea Sfântului Francisc*. Scena și personajul biblic pictate pe panouri făceau referire la o tematică unitară stigmatizării.

Structura altarului de mari dimensiuni (aproape 4 metri înălțime) era bogat ornamentată din punct de vedere plastic. Structura era așezată pe un soclu cu dimensiuni mai reduse, numit *mensă*, făcută din beton, pe care este înălțat *tabernaculum* fără *relicve* și deasupra este confecționată *predela* altarului. Până astăzi tabernaculum nu conține relicve, iar în nișa tabernacolului sunt expodate câteva cărți poștale despre orașul Assisi.

Predela este decorativă, formată din lemn traforat și conținea elemente stilistice vegetale sau arhitecturale, care erau făcute în stil renascentist – baroc târziu. Elementele decorative sunt atașate pe partea laterală a picturii, iar ornamentele sunt sculptate și traforate în relief înalt, prin tehnici tradiționale cu dălți din lemn de esență moale.

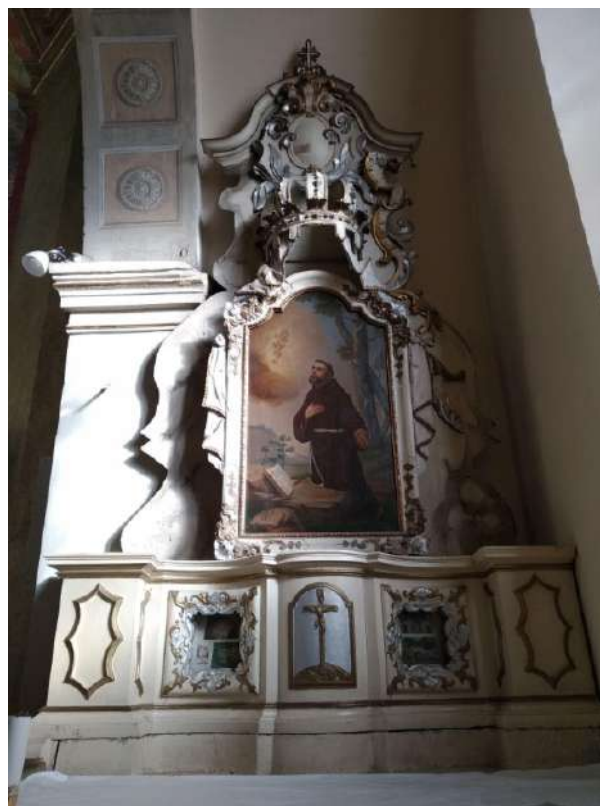

Fig. 18 – Altarul secundar Sf. Francisc

III. Starea de conservare

În cazul *masei lemnoase* datorită fluctuațiilor condițiilor de mediu: temperatură, umiditate, lumină, precum și a vârstei, aceasta și-a pierdut rezistența mecanică, fibra de celuloză a lemnului oxidându-se și degradându-se ca și culoare (a devenit mai brună). De asemenea, proprietățile adezive ale cleiului folosit la îmbinări din compoziția preparațiilor datorită fluctuațiilor condițiilor de mediu, în urma oxidării și degradării proteinelor din compoziția cleiului a dus la pierderea proprietăților adezive cu consecințe asupra structurii lemnoase prin apariția desprinderilor parțiale sau totale a componentelor panourilor, la fracturarea acestora cu consecințe asupra stării de conservare a stratului pictural. La procesele de degradare ale panourilor s-a adăugat și atacul biologic al insectelor xilofage, mai ales în partea superioară a tabernacolului, la nivelul soclului și pe unele frize decorative din structura altarului.

În urma analizării *stratului pictural* în lumină razantă, s-au constatat numeroase *desprinderi* ale stratului pictural, mai ales în cazul ornamentelor vegetale. La ornamentele vegetale s-a optat pentru reînnoirea suprafețelor policrome prin pensulare cu pigment metalic în scop de înnoire estetică a suprafețelor policrome, repetând procesul astfel încât să se obțină o grosime și o consistență a stratului suprafețelor policrome. Diversele șocuri mecanice și intervențiile necorespunzătoare asupra policromiei au favorizat desprinderea în timp a unor elemente decorative originale. Un lucru inedit este faptul că elementele sculptate originale ale altarului sunt *poleite cu aur*, în tehnică tradițională, dar au suferit în timp, intervenții necorespunzătoare.

Intervenții considerabile au fost săvârșite pe suprafața pictată, prin repictări, revopsiri repetate. În general, se constată trei sau patru straturi de repictare.

IV. Descrierea picturii altarului – pictură de șevalet cu tema *Stigmatizarea Sf. Francisc*

Fig. 19 – Pictură de șevalet

Denumire: *Stigmatizarea Sf. Francisc – tehnica ulei pe pânză*

Autor: *Hermann György-pictor local*

Datare: *1902*

Dimensiunea: *140 x 110 cm*

„În timpul rugăciunii mele au apărut în fața mea două lumini mari (deux grandes lumibres m’ont ete montrees) – una în care l-am recunoscut pe Creator și alta în care m-am recunoscut pe mine însumi”.
– *Francisc de Assisi: Cu Privire la Propria Rugăciune*

Opera reflectă idealurile și spiritualitatea vremii prin reprezentarea sa realistă și naturalistă.

Pictura de șevalet are o atitudine statică, dar care prin elementele care compun întreaga imagine capătă un dinamism interior al imaginii, privitorul fiind condus prin intermediul acestor elemente ajutătoare din peisaj pentru o descifrare și înțelegere a profunzimii temei reprezentate. În prim-plan și în fundal, pictorul a reprezentat un peisaj stâncos. L-a pictat pe Sfântul Francisc aproape de trunchiul unui copac masiv, alături de o carte de rugăciune și un bici. Compoziția îl înfățișează pe Sfântul Francisc, surprins într-o stare mentală evlavioasă și rugătoare, privind în sus la un crucifix stigmatizat acoperit cu aripi de înger într-un nor, cu raze de lumină, care indică locația mâinilor stigmatizate, fiind îmbrăcat în ținută de călugăr franciscan. Rugăciunea extatică a lui Francisc a primit răspuns prin această operă.

VII. Starea de conservare

Prin examinarea obiectului în lumină directă și razantă, poate fi observată starea stratului pictural împreună cu suportul privind planeitatea și starea de conservare a acestora. De asemenea, modul de execuție a actului pictural prin observarea în detaliu a pensulației precum și eventualitatea unor intervenții ulterioare (repictări), acestea din urmă putând fi foarte bine evidențiate cu ajutorul luminii UV. Nu se observă intervenții ulterioare sau desprinderi la stratului de culoare. Putem constata că stratul de culoare are o stare de conservare bună, în unele părți suportul de pânză este ușor ondulat, afectând planimetria suprafeței, cu impact negativ din punct de vedere estetic asupra percepției imaginii, la care se adaugă și aspectul de verni îmbătrânit al stratului de protecție.

VIII. Etapele intervențiilor de conservare și restaurare

1. Dezasamblarea altarului/Înlăturarea ornamentelor decorative
2. Investigații/Metode analitice utilizate în investigarea picturii pe lemn
3. Teste de curățire/solubilitate la policromie și stratul de vernis
4. Curățire uscată și umedă
5. Dezinfectia
6. Curățarea stratului pictural de depuneri aderente și îndepărtarea verniului oxidat
7. Consolidarea și fixarea stratului pictural
8. Completarea lipsurilor și chituiră lacunelor
9. Integrarea cromatică
10. Vernisarea

* Toate operațiunile au fost precedate de fotografierea în detaliu macro- și microfotografie, precum și cu lumină UV, atât înainte, în timpul și după efectuarea fiecărei operațiuni de intervenție asupra obiectului.

1. Dezasamblarea altarului/Înlăturarea ornamentelor decorative

Altarul a fost parțial demontat: structura de mensă făcută din beton a rămas *in situ*, iar întreg retablul cu elementele decorative aplicate, cartușul (medalionul), coronamentul cu elementele de draperie și scrinul central al picturii de șevalet cu rame, tabernacolul și soclul altarului au fost desprinse și transportate în atelierul de restaurare. Am constatat că tabernaculum a fost pus pe mensa în mod separat. Ușile tabernacolului au fost detașate cu ușurință. Fragmentele și ornamentul de altar pe alocuri prezentau cuie metalice ulterior adăugate, care s-au ruginit în timp din cauza umidității. Acestea au fost îndepărtate cu scopul de a evita degradarea lemnului și a suprafețelor pictate.

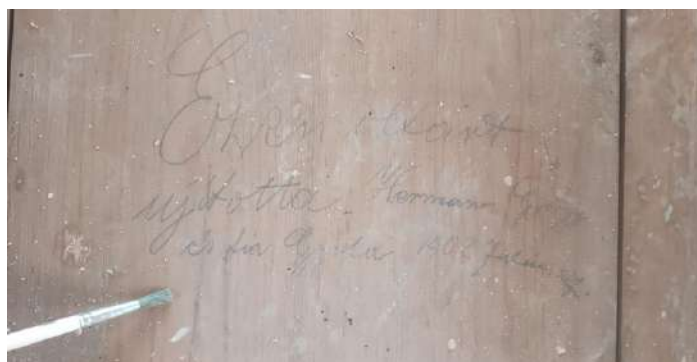

Fig. 20 – Inscripția despre restaurarea altarului

După transportarea elementelor decorative la atelier am descoperit o inscripție pe verso, spatele retablului, notată de către pictorul Hermann György și fiul lui Gyula, și semnifică că ei au renovat altarul în data de 07.iulie.1902.

Pe verso-ul retablului am descoperit inscripția: *numele pictorului Hermann György și fiul lui Gyula, care au restaurat altarului în anul 1902.iulie.07.*

2. Metode analitice utilizate în investigarea picturii pe lemn

În ordinea cronologică a operațiunilor procesului de conservare și restaurare, examinarea este prima și cea mai importantă etapă în *reevaluarea istorică, artistică și tehnică* a suportului lemnos și pictural. În general, investigațiile care preced o restaurare au ca obiectiv achiziționarea de date referitoare la: *istoria monumentului și a decorațiilor* (date de ordin istoric), *tehnica și metodologia de executare a picturilor*, inclusiv *etapele și ordinea efectuării lor*, *materialele constitutive și structura lor*, *istoria conservativă a obiectului* (individualizarea și recunoașterea intervențiilor precedente a naturii materialelor de restaurare), *procesele patologice care compromit stabilitatea* (studierea stadiului de conservare și a produșilor proceselor de degradare) etc.

Tehnicile de investigare utilizate pentru studierea panoului de lemn se împart în două categorii: *non invazive și invazive*. Folosirea metodelor de investigație este un moment premergător în stabilirea metodologiilor de conservare și restaurare, dar și o activitate continuă în timpul procesului de restaurare. Cele mai cunoscute *metode fizice de investigare*, care furnizează conservatorilor și restauratorilor informații necesare pentru a aborda științifică a studiilor asupra operelor de artă, sunt:

- metode de examinare (examinarea vizuală, microscopia optică, microscopia electronică cu baleiaj – SEM, microscopia cu forță atomică – AFM, Radiografia),
- metode de analiză (spectroscopia moleculară, spectrometria de fluorescență X – XRF, spectrometria de emisie X cu dispersie de energie - SEM-EDS)

Tehnica este folosită în scopul de a identifica pigmenții și a materialele anorganice folosite în pictură, fapt fundamental în înțelegerea istoriei obiectului și a tehnicii folosite de meșter.

A fost făcută o cercetare preliminară, fiind *prelevată probe*, analize fizico-chimice. S-au prelevat probe pe suprafața suportului lemnos, ale stratului pictural, stratului aurit și al stratului de argint, care au fost trimise la un specialist din Ungaria.

3. Curățirea uscată și umedă

Îndepărtarea murdăriei neaderente și o parte din cea ancrasată putea fi îndepărtată cu pensulă moale, pe alocuri cu bisturiu, folosind aspirator de praf. Curățirea umedă trebuie să fie efectuată atât în cazul suportului de lemn, cât și pe verso și pe straturile picturale. Alegerea solventului potrivit se face pe baza rezultatelor testelor de curățire.

4. Dezinfecția

La suportul lemnos la partea superioară a soclului și a tabernacolului am observat atacuri xilofage, unde am injectat prima dată alcool pentru penetrarea suficientă și apoi am folosit *solventul PER-XIL 10*.

5. Teste de curățire/solubilitate la policromie și stratul de vernis

Intervențiile de înlăturare a repictărilor ulterioare s-au extins la întreaga pictură a altarului. Toată suprafața pictată a suferit revopsiri ulterioare cu liant de ulei de 3-4 straturi.

O parte semnificativă a suprafețelor de pe altar la elementele vegetale a fost acoperită cu foiță de aur și argint sau un strat de aur. Foițele aplicate pe bolus au fost sclivisite, apoi acoperite cu vernisuri colorate. Acest strat de vernis sau lac, cu un conținut redus de pigment sau colorant, conferă noblete suprafețelor argintate, iar culorile capătă un caracter metalic și un luciu deosebit. În majoritatea cazurilor, îndepărtarea vernisului colorat aplicat pe aur sau argint a fost foarte dificilă.

La îndepărtarea suprafețelor de ulei am folosit metoda mecanică cu bisturiu sau cu o mașină de suflat aer cald moderat, uneori a fost necesar să folosesc metoda chimică cu mai mulți solvenți.

Măsurarea testelor neagresive, solventul amoniac 20% dizolvat în apă, Cromofagul s-a dovedit că a fi cea mai bună metodă de îndepărtare a stratului de ulei.

Fig. 21 – Teste de curățire

6. Înlăturarea stratului pictural și lacul vechi la pictură pe șevalet

Sub stratul peliculizat cu vopsea, lacuri lucioase și de murdărie aderentă, se observă că stratul de preparatie și bolus, împreună cu foiță de aur originală s-au păstrat destul de bine, prezentând numeroase lacune superficiale și profunde.

Cea mai mare parte a activității a fost înlăturarea repictărilor până la stratul original. În procesul de conservare-restaurare am consolidat 2-3 straturi de vopsea de ulei și vernisul vernisului colorat aplicat pe aur/argint. În majoritatea cazurilor îndepărtarea vernisului colorat aplicat pe aur sau argint au fost foarte dificil de îndepărtat.

Pe parcursul înlăturării este utilă și importantă păstrarea suprafețelor *martor*, intacte în locuri și poziții atent alese, astfel încât ele să reflecte caracteristicile reprezentative ale zonei, să păstreze toate

straturile de repictare, precum și cel original în stare de conservare cât se poate de bună, să permită o interpretare cât mai reală și corectă a stratigrafiei. Este acceptabilă chiar și integrarea cromatică a suprafețelor martor în vederea obținerii unui ansamblu mai armonios, dar o nuanță mai reținută, neutră.

În registrul superior al panoului pe cartușul predelei, după restaurare a fost identificată inscripția despre patronajul altarului:

Inscripția:

*Ad M: D: G:
KARÁ: KIJ:
SZ: PÉT. SÁRA
ANNO 1810*

*Ad M [aiorem] D [ei] G [loriam]
KARÁ [csony] KIJ:
SZ [ent] PÉT [eri] SÁRA
1810*

Fig. 22

Fig. 23

La îndepărtarea lacului vechi am folosit alcool etilic îmbibat de vată și am șters rapid cu o bucată de vată curată.

7. Consolidarea și fixarea stratului pictural

În majoritatea cazurilor, în părțile mai sensibile la ornamentele decorative și la coronament au fost identificate desprinderi, exfolieri ale stratului pictural.

La consolidarea și fixarea stratului pictural am folosit hârtie japoneză prin pensulare și injectarea soluției Paraloid B 72 dizolvat în acetonă la proporție de 5 %. Am făcut mai multe ori presă cu mini-fier de călcat (spatulă) cu temperatură reglabilă de max.40-60 °C.

Fig. 24 – Consolidarea stratului pictural

8. Completarea lipsurilor și chituirea lacunelor

Completarea lacunelor s-a făcut în zonele cu pierderi de material original. La altarul lateral numai la o parte din coronament a lipsit un element central.

Completările s-au făcut și în cazul stratului de grund de preparare și la elementele decorative cu lacune. În proporție foarte redusă am chituit suportul lemnos cu preparat de chit bicomponent BALSITE, pe partea elementelor decorative și la coronament.

Fig. 25 – Completarea și chituirea elementelor decorative

9. Integrarea cromatică

După *înlăturarea suprafețelor repictate*, am realizat o peliculizare cu paraloid B72 dizolvat în White Spirit. *Integrarea cromatică* am realizat-o cu pensule foarte fine de acuarelă, la cartușe, prin metode de tehnică *Rittocco*, iar pe zonele mai mari cu tehnica *Strateggio*.

Fig. 26 – Integrare cromatică

10. Vernisarea

Finalizarea **actului** de conservare-restaurare a altarului s-a făcut prin aplicarea stratului de protecție finală asupra întregului ansamblu *prin* Paraloid B72 dizolvat în White Spirit în concentrație de 3-5%.

Fig. 27 – Înainte și după restaurare